ԿԻՐԱԿՈՍ
ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅՈՑ

◆

[illegible]
[illegible]

XIII դարի հայ նշանավոր պատմագիր Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմությունը» Հայաստանի, Մերձավոր Արևելքի և մոնղոլների՝ միջին դարերի պատմության ամենահիմնական սկզբնաղբյուրներից մեկն է։ Կիրակոսի «Պատմության» ներկա գիտական-քննական բնագիրը պատրաստված է Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին առընթեր Հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ—«Մատենադարանում» պահպանվող շուրջ 30 ձեռագրերի և տպագիրների բաղդատության հիման վրա։

Աշխատությունն ունի ընդարձակ «Առաջաբան», որտեղ ներկայացված են Կիրակոս Գանձակեցու կյանքն ու գործունեությունը և պատմական-բանասիրական մանրամասն վերլուծության է ենթարկված նրա «Պատմությունը»։

Գիրքը նախատեսված է պատմությամբ զբաղվող գիտնականների, հայագետների և մոնղոլագետների համար։

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ա

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑՈՒ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեր հին ու միջնադարյան հեղինակներից, մասնավորապես պատմագիրներից, շատ քչերն են, որ ինքնակենսագրական տեղեկություններ են հաղորդում իրենց երկերում։ Այս սակավաթիվ հեղինակների շարքին է պատկանում նաև Կիրակոս Գանձակեցին։

Ինքնակենսագրական այդ վկայությունները հեղինակի կողմից նախօրոք ծրագրված և սիստեմի վերածված տեղեկություններ չեն, որոնք գալիս են ներկայացնելու նրա կյանքի զանազան փուլերն ու դրվագները, այլ ի միջի այլոց ասված, ընդհանուր շարադրանքի մեջ անցողակի «լեզվից փախցրած» խոստովանություններ, որոնցով նա, կարծես, ընթերցողի հետ խաղաղ զրուցելով՝ ցանկանում է իր կյանքի օրինակով այս կամ այն իրադարձության տարեթիվը ճշտել, կամ ցույց տալ իր մասնակցությունը, կամ կատարած դերը տվյալ ժամանակամիջոցում։

Ի մի հավաքելով այդ թռուցիկ խոստովանությունները, ակնարկությունները, ինչպես և ժամանակակիցների վկայությունները նրա մասին, կարելի է ընդհանուր գծերով հյուսել մեր պատմագրի կյանքի վարքը՝ մանկությունից սկսած մինչև խոր ծերություն։ Կիրակոսի մեր հյուսած կենսագրականը, խոստովանում ենք, դեռևս շատ թերի է և կարոտ է նորանոր փաստերի, վկայությունների և ճշտումների, մի բան, որ հնարավոր կլինի ստուգել, ճշգրտել և լրացնել միայն հետագայում, երբ լույս աշխարհ հանվեն և հանրության սեփականություն դառնան աշխարհի բոլոր խոշոր կենտրոններում, զանազան մատենադարաններում կուտակված մեր հարուստ հոգևոր ժառանգության գրական-կուլտուրական հուշարձանները։

Մեր պատմագրի «Գանձակեցի» մականունը մատնում է նրա ծննդավայրը։ Նա «Գանձակեցի» է։ Սակայն «Գանձակեցի» ասելով՝ չպետք է անպայման հասկանանք Գանձակ քաղաքը։ Կիրակոսը, ինչպես և Հովհաննես Սարկավագը, Ալավկա որդի Դավիթը և Թոքակերի որդի Գրիգորը ոչ թե բնիկ Գանձակ քաղաքից են, այլ «յաշխարհէն Գանձակայ», այսինքն՝ Գանձակի «աշխարհից» երկրից կամ գավառից։ Եվ իսկապես, խոսելով Մխիթար Գոշի և Արքայության բարհանայի ծննդավայրի մասին, Կիրակոսն ասում է՝ «Հաչակատար այրն (իմա՝ Մխիթար Գոշը)... էր ի քաղաքէն Գանձակայ», մինչդեռ պատմելով վերը հիշված ու նման հռչակ ունեցող վարդապետների մասին՝ նա շեշտում է, որ «սոքա երեքեանս էին յաշխարհէն Գանձակայ, ուստի և ես»,—ավելացնում է նա։ Մեր կարծիքով, եթե Կիրակոս Գանձակեցի, իմա՛ բնիկ Գանձակ քաղաքից լիներ, ապա նա «ուստի և ես» նախադասությունը կկցեր այն պարբերությանը, որտեղ խոսում է Մխիթար Գոշի և Արքայության քահանայի ծննդավայր Գանձակ քաղաքի մասին։

Մեր այս ենթադրությունն ամրապնդվում է և ավելի հաստատուն, անառարկելի դառնում այն պատմական իրողությամբ, որ մեր «մեծիմաստ» և «հանճարեղ» Հովհաննես Սարկավագը, որին Կիրակոս համարում է «յաշխարհէն Գանձակայ», ըստ Վարդան Արևելցու վկայության՝ «ի գաւառէն Փառիսոսոյ» է*, կամ ինչպես հաղորդված է նրա կենսագրության մեջ, «սա (իմա՛ Հովհաննես Սարկավագը,— Կ. Մ.-Օ.) ...գաւառաւ ի Փառիսոսոյ»**։

Բայց Հովհաննես Սարկավագը համարվել է նաև Հաղբատցի, որովհետև նա այնտեղ «սնաւ և վարժեցաւ»*, կամ Անեցի, զի, ըստ կենսագրի՝ նա ամենուրեք շահմարանած գիտությունը «բերէր ի քաղաք իւր և տեղի սննդեան՝ ի քաղաքամայրս Անի»**։ «Ընդգծված բառերից,—ասում է Մ. Աբեղյանը,—կարելի է հետևցնել, որ Սարկավագ վարդապետն Անեցի է եղել։ Բայց նրա ծնողները կարող էին Փառիսոս գավառից լինել և Հովհաննեսի մատաղ մանկության ժամանակ Անի տեղափոխված, և Հովհաննեսն այնտեղ մեծացած ու սնված, ուստի և Անին նրա համար կարող էր համարվել «քաղաք իւր և տեղի սննդեան»***։ Նա նույնպես հավանական է համարում, «որ գանձակեցիները (ո՞ր գանձակեցիները,— Կ. Մ.-Օ.) նշանավոր վարդապետներին տեղական փառասիրությամբ կապած լինին իրենց կողմերի հետ»****։ Մ. Աբեղյանի այս «հավանական» կարծիքը մենք անհավանական ենք համարում, որովհետև չի կարելի մի շարք աղբյուրների վկայությունները միմիայն գանձակեցիների փառասիրությամբ բացատրել։ Մի այլ տեղ հենց ինքը՝ Մ. Աբեղյանը, կարծես, ենթարկվում է գանձակեցիների այդ «տեղական փառասիրության»— սնափառ զգացմունքներին, երբ՝ խոսելով Վարդանի «Արևելցի» մականվան մասին, գրում է՝ «նրա (իմա՛ Վարդանի) Արևելցի կոչումից երևում է, որ նա Արևելյան Հայաստանից է եղել, հավանորեն Գանձակ քաղաքից կամ նրա շրջականերից»*****։ Մ. Աբեղյանի վերջին ենթադրությունը շատ հավանական է։ Հակառակ դեպքում ինքնաբերաբար հարց է առաջանում, թե ինչու այդ «փառասեր» գանձակեցիները գանձակեցի չեն անվանում Թոքակերի որդի Գրիգորից կամ Ալավկա որդի Դավթից ոչ պակաս նշանավոր վարդապետ Վանականին, որն իր հիմնադրած նորանշատ վանքով, վանական դպրոցով և աշակերտներով մեծ հռչակ է վայելած եղել այն գավառաշրջանում։ Ըստ Մ. Աբեղյանի պետք է Վանականն էլ՝ արևելցիների-գանձակեցիների կողմից այնքան մեծարված՝ «համբաւաւորն և արդիւնական, փառաւորեալ» (Վարդան), «աստուածահաճոյ», «բազում որդիս ի փառս ածեալ», «մեծիմաստ և առատամիտ» (Կիրակոս), «իբրև զարեգակն» (Գրիգոր Ակնեցի) փայլող Վանական վարդապետը նույնպես Գանձակեցի հորջորջվեր։ Նման հորջորջումներ այդ վարդապետի մասին, հարկավ, մենք չենք գտնում մեր մատենագրության մեջ։

Հայ հին մատենագրության մեջ Հովհաննես Սարկավագ վարդապետը միակ հեղինակը չէ, որ մի քանի հորջորջումներ ունի՝ Փառիսոսցի, Գանձակեցի, Հաղբատացի կամ Հաղբատացի, կամ Անեցի։ Կան նաև ուրիշները, որոնք երկու-երեք և ավելի մականուններ ունեն, օրինակ, Վարդան Մեծը, որը բացի այդ մակդիրից՝ չնայած նրա ծննդավայրի անհայտ լինելուն, կոչվում է՝ «Վարդան Արևելցի», որ ներկայումս ընդունված է, «Վարդան վարդապետ Աղուանից», կամ «Վարդան վարդապետ Գանձակեցի» և այլն։ Նա կարող էր կոչվել և, հավանորեն, կոչվել է թե՝ «Անդրեցի», քանի որ նա մի շարք տարիներ այնտեղ է բնակվել, իր հիմնարկած դպրոցը ղեկավարել՝ գիտություն ավանդելով բազմաթիվ աշակերտների և գրելով իր աշխատություններից մի քանիսը, և թե՝ այլ մենաստանների անուններով, որտեղ նա անց է կացրել իր կյանքի այս կամ այն շրջանը և մեծ հռչակ վաստակել իր գիտության համեմատ։ Մխիթար Գոշն էլ մի քանի հորջորջումներ ունի՝ Գետիկցի, Արևելցի, Գանձակեցի և այլն։

---

* Մեծին Վարդանայ... Պատմութիւն տիեզերական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1861, էջ 139։

** Ա. Գ. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 19—20։

Կենսագրության մեջ այս պարբերությունը ճիշտ ապացուցիլ («Հանդէս բանի վասն երանելոյ առն Աստուծոյ Սարկաւագին կենաց և մահուն», անդ, էջ 119), սխալ է բացատրել պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը՝ համարելով «գաւառաւ ի Փառիսոսոյ» ոչ թե Հովհաննես Սարկավագի համար ասված, այլ նրա քեռու, քեռին էլ, դարձյալ ըստ Ա. Աբրահամյանի բացատրության՝ նույնացվել է Ոսկանցի վարդապետի հետ (անդ, էջ 20—21), որ էլ իր հերթին նրա «ուսուցիչն է հանդիսացել» Հաղբատում և «հուսանելին է, այդ մերձավորությունն անցած է հանդիսացել»,—ավելացնում է Ա. Աբրահամյանը, մեջ բերելով կենսագրականի հետևյալ խոսքը՝ «...սնեալ և դաստիարակեալ (Յովհաննէսն) առ քեռւոյն իւրոյ ի վանսն Հաղբատ» (անդ, էջ 23)։ Կենսագրականի մեջ պարզ ասված է՝ «սա (իմա՛ Հովհաննեսը)՝ ի մանկական տիոց և ի խանձարրոց... սնեալ և դաստիարակեալ առ որբանոցն քեռւոյն իւրոյ ի վանսն Հաղբատ՝ գաւառաւ ի Փառիսոսոյ», այսինքն՝ Հովհաննեսը ծննդյամբ Փառիսոսի գավառից է և դաստիարակվել է իր քեռու մոտ Հաղբատում։ Քեռու անունն անհայտ է։

Սկզբնապես Հովհաննեսը «տուաւ ի վարժս երաժշտական հոգևոր ուսմանց և արտաքին մեծին ի նմա ծածկելոյ գանձին, աւանդեցաւ և յանձնարարաւ ի քեռւոյն իւրմէ Ոսկանցի վարդապետին» (անդ, էջ 119)։ Ուրեմն, Հովհաննեսի առաջին ուսուցիչներից մեկն է եղել Հաղբատում նրա հարազատ քեռին (անունն անհայտ), հետագայում նա իր քեռու կողմից հանձնարարվում է Ոսկանցի վարդապետին։ Այս պարզ, մեկնաբանություն ոչ կարոտ բնագիրը Ա. Աբրահամյանի գրչի տակ մեծապես մթագնվել է։

Ո՞վ է Հովհաննես Սարկավագի ուսուցիչ Ոսկանցի վարդապետը։

Ոսկանցի վարդապետը, ամենայն հավանականությամբ, Գեորգ վարդապետ Ոսկանցին է, որի մասին մեծ գովասանքով են խոսում Վարդան Արևելցին և մանավանդ Մատթեոս Ուռհայեցին։ «Ի հինգ հարիւր քառասուն թուին (1091 թ.) մեռաւ... սուրբ և մեծ գիտնական Գէորգ վարդապետն Հայոց, և թաղեցաւ ի Կարմրջաձոր առ Սամուէլ վարդապետիւ»,—ասում է Վարդան Արևելցին (էջ 142—143)։ «Դարձեալ յայսմ ամի (ՇԽԲ=1093 թ.) մեռանէր վարդապետն Հայոց Գէորգ, որ կոչեցաւ Ոսկանցի, որ էր լուսաւորիչ տանս Հայոց և աղբիւր մշտնջենաբուղխ վտակաց և լցեալ հոգւէն հրովն ներքնայ. առ ուսմամբ և աստուածային շնորհօքն էր հաւասարեալ գիտութեամբն իւրով առաջին աստուածախօս սուրբ վարդապետացն յունաց... առ որմնչեալ վարուք կատարեաց զկենցաղս իւր. և էր ամաց հարիւրից, և՛ թաղեցաւ ի մեծ անապատն Կարմնջաձոր, մօտ ի գերեզմանն Սամուէլի վարդապետին և Մաշկայ, որ էր երամիջա ի վերայ ձայնաւոր եղանակաց. և եղև սուգ ի վերայ ամենայն եկեղեցեացն Աստուծոյ, զի զրկեալ եղեն յոյժապէսի լուսաւոր վարդապետէն» (էջ 244—245)։

Ո՞րտեղ է գտնվում Ոսկանք. բնիկ հայտնի չէ։ Գուցե դա Ոսկեքն է, որն ըստ Մ. Չամչյանի «գաւառ փոքր յերկրին Տայոց»։ Այդ դեպքում ենթակա է սրբագրության՝ «Ոսկեցւոյ»։ Գեորգ վարդապետ Ոսկանցին թաղված է 10-րդ դարի առաջին կեսին Արշարունիքում (Երասխաձոր) հիմնարկված Կարմրջաձոր վանքում, այսինքն՝ դարձյալ Մեծ կամ Արևելյան Հայքում։ Գեորգ վարդապետ Ոսկանցին մեծահռչակ գիտնական և ուսուցիչ է եղել։ Ապրելով համարյա մի դար, մինչև 1091—1093 թթ.՝ նա մանկավարժական-վարդապետական հաստղուն գործունեություն է ծավալել Արևելյան Հայաստանում, ուստի զարմանալու բան չկա, եթե նրան աշակերտած լինի մեծիմաստ Հովհաննես Սարկավագը, որը վարդապետից 40—45 տարով փոքր եղած պետք է լինի։

* Ա. Աբրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 21, 124։ Տե՛ս նաև Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 307։

** Նույն տեղում, էջ 20, 120։

*** Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 1946, էջ 533։ «Ի քաղաք իւր և տեղի սննդեան» պետք է հասկանալ ոչ թե ծննդավայր և սննդավայր, այլ միայն և միայն սննդավայր, այսինքն՝ «ի քաղաք և տեղի սննդեան իւր»։

**** Մ. Աբեղյան, անդ, էջ 533։

***** Մ. Աբեղյան, անդ, էջ 200։ (Ընդգծումը մերն է.—Կ. Մ.-Օ.)։

Եթե վերոհիշյալ տեսագծով քննության առնելու լինենք Կիրակոսի մականվան հարցը, ապա պիտի կանգնած մնայինք մի շարք բարդությունների առաջ։ Այստեղ մեզ օգնության է հասնում ինքը հեղինակը՝ Կիրակոսը, որը ճշտում է իր ծննդավայրը՝ «յաշխարհէն Գանձակայ, ուստի և ես»։ Բայց ի՞նչ է նշանակում այդ. ինչպե՞ս բացատրենք «յաշխարհէն Գանձակայ» և ի՞նչ են ասում Պատմության ձեռագիր օրինակները։

Եթե Կիրակոսի մականվան հարցը քննելու և ճշտելու լինենք ըստ Պատմության ձեռագիր օրինակների, ապա պիտի ասենք, որ 1. Ոչ մի տեղ չի հիշատակված նրա Գանձակեցի մականունը. ընդհանրապես նա հիշվում է որպես Կիրակոս՝ առանց մականվան և 2. Ձեռագիրների մեծագույն մասը (շուրջ 25 ձեռագիր) ունի հետևյալ վերնագիրը՝ «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս թեւացեալ. արարեալ (նաև որոշ ՁՁ-ների մեջ՝ թուացեալ. ասացեալ) Կիրակոսի (bejqv Կիրակոսի) ընտրեալ վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտն Գետկայ»*։ Եթե Պատմության խորագրի մասին դատելու լինենք ըստ ձեռագրական տվյալների, որն, անշուշտ, կազմված պիտի լինի Կիրակոսից հետո, քանի որ դժվար թե նա իր մասին գրեր «ընտրեալ» կամ ինչպես stv ունեն «մեծ և ընտրեալ», ապա Կիրակոսի անունն ու գործը անմիջականորեն կապվում է Գետկա վանքի, բայց «Գանձակի աշխարհի» հետ։ Հետևաբար նա ամենայն իրավունքով կարող էր հետագա սերունդների կողմից կոչվել Գետիկցի, կամ Գետկացի կամ Գետակեցի (տ. Գ. Սրվանձտյանց, Թորոս Աղբար, Բ, 448), ինչպես և իսկապես կոչվել է, մանավանդ եթե նկատի ունենանք այն, որ Նոր Գետիկի արձանագրություններում մի երկու անգամ հիշվում է Կիրակոս վարդապետի անունը՝ մեկ դեպքում իբրև նվիրատու, երկրորդում՝ իբրև միջնորդ ժողովրդին աթոռահարկից ազատելու համար**։ Բայց Կիրակոսը կարող էր հորջորջվել նաև Արևելցի, ինչպես Կիրակոսի ժամանակակից «իմաստուն և հանճարեղ» Վարդան Արևելցին, նախ՝ այն պատճառով, որ «աշխարհն Գանձակայ», իրոք, գտնվում է Հայաստանի արևելքում ու սահմանակցում է Աղվանքին և երկրորդ՝ Արևմտյան Հայքի կամ Հայաստանի հայ ազգաբնակչության համար Մեծ Հայքը՝ ներառյալ Աղվանից տան սահմանակից հայաբնակ վայրերը կոչվում էին «Արևելք աշխարհ»*, «կողմանք Արևելից»**, կամ սոսկ «Արևելք»*** («Եկեալ վարդապետն Վարդան... յԱրևելս, և շրջեալ ընդ գաւառս Հայոց», «եկեղեցիք Արևելից», «իշխանք Արևելից»)։ Կիրակոսն իր գործունեությունը ծավալել է գլխավորապես «Արևելքում», համարվել է «Արևելից եկեղեցու» վարդապետ, ապա ուրեմն նա բնականաբար և տրամաբանորեն կարող էր նաև Կիրակոս Արևելցի կոչվել։

ԺԲ և ԺԳ դարերի մեր մատենագրության, ինչպես և վիմական արձանագրության մեջ հիշվում են Կիրակոս անձնանունը կրող մի շարք. վարդապետներ։ Սակայն նրանցից մի երկուսի տարեգրությունները մոտավոր ճշտությամբ այնպես են դասավորվում իրար, որ աներևակայելի է դառնում կամ նրանց տարբեր անձնավորություններ — հեղինակներ լինելը, կամ կասկածի տակ են առնվում նրանց մասին հաղորդված թվագրությունները։ Այսպես, օրինակ, «Արևելցի» է կոչվել և Կիրակոս Երզնկացին, ԺԳ դարի մատենագիրը, որն իր կյանքը մեծ մասամբ անց է կացրել Կիլիկիայում և այնտեղ էլ մեռել է (1272 թ.) բայց Հակոբ Կարնեցին ասում է, թե գերեզմանը գտնվում է Երզնկայի մի եկեղեցում)։ «Ըստ Նշ. էջ ԻԱ սա կոչվում է նաև Արևելցի»...****։ Ահա այս Կիրակոս Երզնկացուն—Արևելցուն վերագրում են նաև «Յայսմաւուրքը», որը սա հորինած պիտի լինի ՉԺԸ. (1269) թվականին։ Սակայն այդ միևնույն «Յայսմաւուրքի» հորինումը վերագրում են նաև Կիրակոս Արևելցի-Գանձակեցի պատմագրին, և դա միանգամայն հավանական են համարում Ղ. Ալիշանը և այլ բանասերներ, որոնք հենվում են Կիրակոս Արևելցու «Յայսմաւուրքի» հիշատակարանի վրա, որը նույնությամբ մեջ ենք բերում. «Յուսովն աստուծոյ և սիրով սրբոց նորա, Նուաստ ոգի Կիրակոս վարդապետ Արևելցի, ի միասին հաւաքեցի զտօն սրբոցս աստուծոյ՝ ըստ իւրաքանչիւր յիշատակի աւուրց։ Գրեցի և պատմութիւնս նոցա, որոց ոչ էր եղեալ ի գիրս Յայսմաւուրացն***** և խառնեցի ընդ նախակարգսն։ Եւ աղաչեմ զտօնողսդ և զգրողսդ՝ գրել և զայս յիշատակ բանի... Եւ եղև իրականութիւն այս ի թուիս ՉԺԸ, յաշխարհիս Կիլիկեցւոց ի Սիս մայրաքաղաքի, ի թագաւորութեան Հեթմոյ, և յառաջին ամի իշխանորդւոյ նորին Լևոնի. ԿԶ (66) ամի կենաց պանդխտութեան մերոյ, յորում աւարտն եղև ի փառս աստուծոյ, յաւիտեանս. ամէն։

Եւ ճառք որ յաւելաք մեք ընդ հինն խառնեալ՝ հարկիր և նշանաւոն...»******։

«Յայսմաւուրքի» մի այլ ձեռագրի մեջ կա հետևյալ հիշատակագրությունը՝ «ԶԿիրակոս վարդապետ Արևելցի ի վանաց Գետկցի զյարմարիչ և զլուսաւորիչ այսմ կտակիս»*******։

---

* Տես մանրամասն էջ Լ—ԼԱ։

** Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Բ, Երևան, 1944, վկայակոչելով Գոշավանքի—Գետիկի վանքի այդ արձանագրությունը, թվագրում է այն 1211 թ. փոխանակ 1260 թ.։ Նրա շփոթության աղբյուրն է եղել «Ազգագրական հանդես», Ժ., էջ 24։

* Կիրակոս, էջ 302։

** Կիրակոս, էջ 366 կամ «զերեցին ի կողմանս Արևելից ի Մեծ Հայքս». անդ, էջ 315, 330 և այլուր։

*** Կիրակոս, անդ, էջ 168—170, 311 և այլուր։

**** Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Բ, Երևան, 1944, էջ 624—625։ Տե՛ս անդ նաև համապատասխան վկայությունները, որոնք անհրաժեշտ է դնել և վերագրումները ճշտել։

***** «Իրմէ առաջ գրված Յայսմաւուրաց մեջ» Ղ. Ա.։ Թվում է, այստեղ խոսքը վերաբերում է այն «Յայսմաւուրքը»-ին, որ կազմել է նույն Վանական վարդապետի աշակերտ տեր Իսրայելը։

****** Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 472։

******* Մ. Ավգերյան, Լիակատար վրք. սրբ., ԺԱ, էջ ՀՁ. որի հիշած անծանոթ «Յայսմաւուրքը» Վիեննայի № 219 ձեռագիրն է։ Տե՛ս Տաշյան, Ցուցակ, էջ 559—567, «Յայսմաւուրք», ՌԽ— 1591 թ.։

Եթե սկզբնապես թվում էր, թե Կիրակոս վարդապետ Երզնկացին է «Յայսմաւուրքի» հեղինակը, ապա նախորդ հիշատակարանի համաձայն՝ նա արդեն համարվում է «Արևելցի», իսկ վերջին հիշատակագրության մեջ ավելի է կոնկրետանում նրա արևելցի լինելու հանգամանքը, երբ այնտեղ ընդգծվում է, որ նա «Արևելցի ի վանաց Գետկցի» է, այսինքն՝ հաստատվում է վերը հիշածս հորջորջումը և Կիրակոսի Պատմության խորագիրն ըստ ձեռագրերի՝ «Համառոտ Պատմութիւն... Կիրակոսի վարդապետի... արարեալ ի հռչակաւոր ուխտն Գետկայ»։ Այլ խոսքով ասած՝ այս հիշատակագրությամբ էլ կրկին հաստատվում է Կիրակոսի Գետիկցի հորջորջումը։

Հիշատակարանիս պատկանելը Կիրակոս Գանձակեցու-Արևելցու-Գետիկցու գրչին կողմնակի կերպով հաստատվում է նաև հիշատակարանի և Պատմության ոճերի ու դարձվածքների համեմատությամբ և նույնությամբ։ Այսպես, օրինակ՝

Հիշատակարան	Պատմություն
...«Նուաստ ոգի Կիրակոս»	«յոգին Կիրակոսի» (333)
...«Եւ աղաչեմ զտեսողսդ և ըզգրողսդ՝ գրել և զայս յիշատակ բանի, զի և դուք գրեսջիք ի գիրն կենաց...»։	...«Աղաչեմք. զկնի եկեալոցդ ոչ աղարտել զաշխատութիւնս մեր ..., և ձեզ թողուլ յիշատակ աղաչանացն» (էջ 10)։

Կիրակոս Գանձակեցին սիրում է իր ընթերցողներին տեղեկություններ հաղորդել իր գրական երկի մասին, թե երբ է սկսել գրել, կամ ավարտել, կամ քանի տարեկան է եղել նա երկը ձեռնարկելու կամ ավարտելու ժամանակ։ Նույն այդ գրական եղանակն է կիրառում նաև հիշատակարանի հեղինակը։

Հիշատակարան	Պատմություն
«Եւ եղև խրախութիւնս այս ի թուիս ՉԺԸ, յաշխարհիս Կիլիկեցւոց ի Սիս մայրաքաղաքի, ի թագաւորութեան Հեթմոյ, և յառաջին ամի իշխանորդւոյ նորին Լևոնի. ԿԶ (66) ամի պանդխտութեան մերոյ, յորում աւարտն եղև ի փառս աստուծոյ»։	«Եւ յորժամ եղև այս դժպրութիւնն, որ յայսմ վայրի ի ՈՂ թուականին, ի Հայոց թագաւորութեանն, որ ի կողմանս Կիլիկեցւոց, Հեթմոյ բարեպաշտի և ի զօրավարութեանն եղբօր իւրոյ Սմբատայ քաջի... և ի ժամանակի կենաց մերոց ամս քառասուն պակաս կամ աւելի» (էջ 278)։

Ինչպես տեսնում ենք, զուգադրվող աղբյուրների հեղինակների ժամանակագրական եղանակը միևնույնն է. երկուսն էլ պատմական-գրական իրականությունը կապում են իրենց կյանքի, հասակի հետ։ Դա մի գրական եղանակ է, որ շատ սակավ է հանդիպում մեր հին մատենագրության մեջ (հմմտ. Գրիգոր Նարեկացի)։ Այս գրական հուշարձանների մեջ ոչինչ չի փոխվում այն բանից, որ մի դեպքում աշխատությունն ավարտելու տարին է կապում իր հասակի հետ, մյուս դեպքում՝ աշխատությունն սկսելու տարին։

«Յայսմաւուրքի» հավելման-լրացման աշխատանքը երկար ժամանակ է խլել Կիրակոսից։ Ղ. Ալիշանի հրատարակած հիշատակարաններից մեկի մեջ ասված է. «Համարձակեալ ես նուաստ ծառայ ծառայից Քրիստոսի Կիրակոս վարդապետ ի թուականին Հայոց ՉԲ աշխատեալ յաւելի ի նախակարգեալ Տօնապատճառս համառօտս հարիւր և երկոտասան (այլ օր. հարիւր եօթանասուն), հաւաքեալ յաստուածաշունչ գրոց, ի պայծառութիւն կաթողիկէ եկեղեցւոյ և մեզ ջանողացս ի բարեխօսութիւն... Զիղձս և զփափագ արտասանութեան այսմ (երկու) սուրբ վարդապետք լցին՝ Վահրամ և Ստեփաննոս, զի գրեսցեն ի գիրն կենաց, զոր սկսաք ի վանքն Կոզայ»*։

Այս զույգ հիշատակարանները, ասես, իրար լրացնում են. մեկով Կիրակոսը հայտնում է, թե երբ է սկսել իր աշխատանքը, այն է՝ «ի թուականին Հայոց ՉԲ», մյուսով, թե երբ է ավարտել «Յայսմաւուրքը» լրացնելու աշխատանքը, այն է՝ «ի թուին ՉԺԸ», հետևաբար նա անհրաժեշտ նյութը հավաքել է «յաստուածաշունչ գրոց» մոտ 16 տարի, ամենայն հավանականությամբ, բավականաչափ տևական ընդմիջումներով։

Վկայակոչած հիշատակարանների մեջ առկա է մի կարծեցյալ հակասություն, այն է՝ մեկի մեջ խոսվում է «Տօնապատճառ» լրացնելու մասին, մյուսի՝ «Յայսմաւուրք»։ Այս հակասությունն էլ հմտորեն վերացնում է բազմիմաց Ղ. Ալիշանը։ «Յայսմաւուրաց» ձևանալեն և անվանելեն առաջ հարմար էր այդպիսի հավաքումը կոչել հնագույն կարգաւորյալ գրոց անվամբ մի՝ Տոնական, Տոնանամակ, Տոնապատճառ, Տոնական և այլն»**։

Եզրափակենք մեր խոսքը։

Մեզ թվում է, որ մեր ճշտումներից և քննարկություններից հետո կարելի է ապացուցված համարել հետևյալը՝ ա) Կիրակոս Գանձակեցին, Կիրակոս Գետիկցին և Կիրակոս Արևելցին միևնույն անձնավորությունն են, այսինքն՝ Կիրակոս պատմագիրը, և բ) մականունների տարբերությունը, այսինքն՝ տարբեր հորջորջումները արդյունք են Կիրակոս պատմագրի իրական կյանքի այլևայլ փուլերի։ Գանձակեցի է հորջորջվել, որովհետև «յաշխարհէն Գանձակայ» է, Գետիկցի՝ որովհետև Նոր Գետիկում, կամ նրա դպրոցում է ուսանել, դաստիարակվել, ապա երկար ու ձիգ տարիներ ապրել և գործել, Արևելցի՝ որովհետև նրա քաղաքական, եկեղեցական-վարդապետական և գրական-պատմագրական գործունեությունը գլխավորապես ծավալվել է «ի կողմանս Արևելից»։ Ալիշանի արծարծած և մեր միջոցներով վերաքննված ու հիմնավորված այս կարծիքը հնարավոր է էլ ավելի ամրապնդել, եթե ուսումնասիրության ենթարկվի Իսրայելյան «Յայսմաւուրքի» նախնական բնագիրը, երևան բերվի Արևելցու մուծած հավելումները, ապա կատարվի «Արևելցու» հավելվածների և «Գանձակեցու» Պատմության բնագրագիտական մանրամասն բաղդատությունը ոճաբանության գծով։

Վերը բերված մեր պրպտումներից հետո դժվար է պնդել, որ Կիրակոսի ծննդավայրի հարցը վերջնականապես լուծված է և կարիք չկա նոր քննություններ կատարելու։ Մենք կարողացանք լոկ պարզել մի բան, որ նա ծննդյամբ ոչ թե Գանձակ քաղաքից է (այս իմաստով՝ Գանձակեցի), այլ «յաշխարհէն Գանձակայ» այնպես, ինչպես Հովհաննես Սարկավագը, Ալավկա որդի Դավիթը, Թորակերի որդի Գրիգորը, որոնք երբեմն կոչվում են նաև Արևելցի, ինչպես Կիրակոսն ու Վարդանը, որը երբեմն կոչվում է նաև Գանձակեցի։ Իսկ այդ «աշխարհ Գանձակայ»-ն ներառյալ նաև Փառիսոսը և ընդհանրապես Մեծ Հայքի հյուսիս-արևելյան կողմերը ԺԲ—ԺԳ դդ. կազմում էին «աշխարհ Արևելից», «կողմանք Արևելից» աշխարհագրական-տերիտորյալ և քաղաքական-վարչական հասկացության բաղադրիչ մասերը։

---

* Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 107։

** Անդ, էջ 108։

* * *

ԺԱ դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ հայկական գահաժառանգ «թագավորությունները» մեկը մյուսի ետևից կորցնում էին իրենց քաղաքական անկախությունը՝ երկիրը թողնելով Միջին Ասիայի տափաստաններից հորդող թուրք-թաթարական ցեղախմբերին կամ սրանց ճնշման տակ՝ իրենց հողն ու ջուրը և իշխանությունը փոխելով բյուզանդական ներքին կալվածներին։ Այս ընդհանուր ավերածությունից որոշ չափով զերծ էր մնացել հյուսիս-արևելյան Հայաստանը, որի փոքրիկ կիսանկախ «թագավորներն» ու իշխանավորները՝ իրենց թիկունքում ունենալով հզորացող վրաց թագավորությունը և նրա հետ դաշնակցած, հաջողությամբ դիմադրություն էին ցույց տալիս և հաճախ իրենց երկրից վանում թուրք-թաթարական հրոսակախմբերին։ Հայ-վրացական դաշնակցության հետևանքով ստեղծված հարաբերաբար խաղաղ պայմաններում այս «Արևելից աշխարհում»՝ ներառյալ և «Գանձակի աշխարհը», ավելի ճիշտ սրա հարավ-արևմտյան մասը, սկսում է բարգավաճել հայկական կուլտուրան։ Հինավուրց ու նորակառույց վանքերում և մենաստաններում բավականաչափ մեծ թվով զարգանում են վանական դպրոցները, վարդապետարանները, համալսարանները և գիտությունն ու գրականությունը։ Սանահինն ու Հաղբատը, Նոր Գետիկն ու Խորանաշատը, Հաղարծինն ու Կեչառիսը, Հավուց թառն ու Այրիվանքը, «մեծափառ» Անին և այլ վայրեր դառնում են հայկական ծվատված կուլտուրայի խոշոր կենտրոններ, որտեղ դժվարին պայմաններում բոցկլտում են հայ ժողովրդի ստեղծագործ ոգու կայծերը։

Վերը նկարագրված պայմաններում անբնական ոչինչ չկա, ընդհակառակը, մենք կասենք՝ շատ բնական է ու օրինաչափ, որ ԺԱ դարի երկրորդ կեսից մինչև ԺԳ դ. հայ կուլտուրայի անխոնջ մշակների մեջ թե՛ քանակով և թե՛ իրենց որակով աչքի ընկնեին «Գանձակեցի», «Փառիսոցի», «Գետիկցի», «Արևելցի», մի խոսքով «յաշխարհէն Գանձակայ», «ի կողմանց Արևելից», գրական-գիտական, եկեղեցական-հասարակական, դպրոցական-ուսուցչական գործիչները. հիշենք, օրինակ՝ Գևորգ վարդապետ Ուռձեցին, սրա աշակերտ՝ Հովհաննես Սարկավագ Վարդապետը, ապա՝ թերևս Ալավկա որդի Դավիթն ու Թորակերի որդի Գրիգորը, ամենայն հավանականությամբ, Սարկավագի աշակերտ Հովհաննես վարդապետ Տավուշեցին, սրա աշակերտ Մխիթար Գոշը, սրա աշակերտ Վանական վարդապետը, սրա աշակերտներ՝ Կիրակոսն ու Վարդանը, Գրիգորն ու Պողոսը, Մարկոսն ու Սոսթենեսը և շատ-շատերը։

Անցնենք այժմ Կիրակոս պատմագրի ծննդյան տարեթվի հարցի քննությանը։

«Եւ յորժամ եղև այս գծագրութիւնն, որ յայսմ վայրի ի ՈՂ (1241 թ.) թուականին, ի Հայոց թագաւորութեանն, որ ի կողմանս Կիլիկեցւոց. Հեթմոյ բարեպաշտի... և ի ժամանակի կենաց մերոց ամս քառասուն պակաս կամ աւելի»*,—գրում է Պատմագիրը՝ իր երկի շարադրանքը կապելով իր անձնական կյանքի, իր տարիքի հետ։

«Յայսմաւուրքի» հիշատակարանի մեջ նույն Կիրակոս վարդապետը հաղորդում է, որ «Յայսմաւուրքը» լրացրել և ավարտել է «ի թուիս ՉԺԸ (1269 թ.), յաշխարհին Կիլիկեցւոց ի Սիս մայրաքաղաքի, ի թագաւորութեան Հեթմոյ և

---

[*] Կիրակոս. անդ, էջ 278։

յառաջին ամի իշխանորդւոյ նորին Լևոնի. ԿԶ (66) ամի կենաց պանդխտութեան մերոյ»*։

Եթե այս երկրորդ վկայությանը նայելու լինենք, ապա պիտի ամենայն վստահությամբ ասենք, որ հարցը լուծված է՝ նա ծնվել է 1203 թ., ինչպես կարծում է Ղ. Ալիշանը**, իսկ եթե Պատմության մեջ եղածով առաջնորդվենք, ապա պիտի ընդունենք 1200—1201 թթ., ինչպես ընդունելիս է եղել նաև Ալիշանը 1865 թ. վենետիկյան հրատարակության Առաջաբանում՝ «ի սկիզբն ԺԳ դարու»։ Այս երկու վկայություններից ավելի հավանական ենք համարում Պատմության մեջ եղածը, որովհետև, եթե ընդունելու լինենք հիշատակարանի կասկած չվերցնող, աներկբայելի տարեթիվը, պիտի նաև ընդունենք, որ նա հաստատապես գիտեր իր ծննդյան տարեթիվը։ Այս դեպքում էլ միանգամայն իմաստազրկվում է նրա տատանումը, երկմտությունը Պատմության մեջ՝ երբ գրում է «ամս քառասուն պակաս կամ աւելի»։ Սա նշանակում է, որ նա հաստատ չգիտե իր ծննդյան տարեթիվը, այլ միայն մոտավոր ձևով է տալիս։ Դարձյալ, եթե ընդունելու լինենք, որ 1241 թ. նա 40 տարեկան է եղել, ապա ուրեմն նա ծնված պիտի լինի 1201 թ., եթե 40-ից պակաս՝ ապա 1202 թ., եթե քառասունն անց՝ «աւելի», ապա այդ դեպքում կունենանք՝ 1200—1201 թթ.։ 1203 թ. իբրև Կիրակոսի ծննդյան տարեթիվ նվազ հավանական է, որովհետև այդ դեպքում նա 1241 թ. կլիներ 38 տարեկան, մի բան, որ չի սազում, չի հարմարվում մեր հասկացողությանը՝ «ավելի» կարճ ժամանակամիջոց ընդգրկող տարեթվերի մասին։ Հարցի լուծումից խուսափում է Հ. Ոսկյանը գրելով՝ «ծնունդը պետք է դնել 1200—1210-ի միջոցները»***։

Մեջ բերելով բանասերների տարբեր կարծիքները Կիրակոսի ծննդյան տարեթվի մասին և քննարկելով դրանք, մենք իրականության ավելի մոտ ենք համարում 1200—1202 թթ. որպես նրա ծննդյան մոտավոր թվական։

Կիրակոսի սոցիալական ծագման մասին մենք նմանապես տեղեկություն չունենք։ Սակայն ռամկական հասարակական խավերի մասին Պատմության մեջ սփռված համակրական և հակակրական արտահայտություններից ելնելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ նրա համակրանքը աշխատավոր ժողովրդի կողմն է և որ նա բարյացակամ չէ տրամադրված նույն այդ աշխատավոր ժողովրդին կեղեքող, նրա շահի աղբյուրը կորզող «պարապասաղէտ», «առանձնապահ» իշխանավորների, ազնվականների հանդեպ****։ Այդ է վկայում նաև Նոր Գետիկի 1260 թ. արձանագրությունը*****։

Մատենագրական աղբյուրների մեջ վկայություններ չկան Կիրակոսի մանկության, ինչպես և նախնական կրթության մասին։ Այնուամենայնիվ ակներև է մի բան, որ նա մինչև 1220-ական թվականների առաջին կեսը ապրել է Նոր Գետիկի հանրահռչակ մենաստանում, որտեղ շարունակում էին զարգանալ մեծ և բազմաշնորհ Մխիթար Գոշի քաղաքական, հասարակական-եկեղեցական և գրական-գիտական-դպրոցական ավանդները։

Նոր Գետիկը դարձել էր ԺԲ դարի վերջին քառորդում և ԺԳ դարի առաջին կեսին «աշխարհ Արևելից»՝ Մեծ Հայքի խոշորագույն կրթական և հասարակական-գրական կենտրոններից մեկը։ «Եւ բազում եղբարք ժողովեցան վասն հռչակաւոր անուան, և բազմաց եղև տեղի սննդեան և ուսման. որ և մեք իսկ սնեալ և ուսեալ եղաք ի նոյն վանս»,—գրում է մեր Պատմագիրը*։

---

[*] Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 472։

[**] Անդ, էջ 216։ Ար. Զամինյան, Հայ գրականության պատմություն, Ա մաս, Նոր-Նախիջևան, էջ 203։

[***] Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Վանական..., էջ 93։

[****] Կիրակոս, անդ, էջ 362։

[*****] Հռ. Ջանփոլադյան, Մ. Գոշը և Նոր Գետիկի վանքը, էջ 160—161։

Ընդունելով այն, որ Կիրակոսը տղայական և պատանեկական հասակում սնվել ու սովորել է Նոր Գետիկում, հարց է առաջանում՝ արդյոք չի՞ աշակերտել նա Մխիթար Գոշին։ Այս հարցին, ըստ իս, պետք է բացասական պատասխան տալ։ Եթե նա, ինչպես և նրա մյուս համշիրակները, մասնավորապես Վարդան Արևելցին և Գրիգոր Ականեցին, աշակերտած լինեին Գոշին, ապա նրանք, որ այնքան ջերմ սիրով կապված էին իրենց ուսուցիչների հետ, անպայման գոնէ մի տեղ այդ մասին ակնարկած կլինեին։ Բայց այդպիսի վկայություններ չկան ոչ Կիրակոսի Պատմության մեջ, ոչ Վարդանի երկերում և ոչ էլ մյուս աշակերտակիցների գրական գործերում, որոնց մեջ նրանք առիթ չեն փախցնում խոսելու թե իրենց ուսուցիչ Վանական վարդապետի և թե սընընդակիցների մասին։ Նրանք տղայական հասակում, հարկավ, կարող էին տեսած լինել ծերունազարդ Վարդապետին և նույնիսկ մի երկու իմաստուն խրատ լսած, բայց երբեք չէին կարող նրան աշակերտած լինել։ Մխիթար Գոշը վախճանվել է 1213 թ., իսկ այդ ժամանակ վերոհիշյալ մատենագիրները դեռևս իրենց տղայական հասակից դուրս չէին եկած, կլինեին 10—12 տարեկան երեխաներ, հետևաբար նրանք դեռ տարրական գիտելիքներ էին կուտակում, ուր մնաց թե ունկնդրեին մեծ Վարդապետին։

Մենք նույնպես չգիտենք, թե սկզբնական շրջանում որ միաբանին կամ վարդապետին է նա աշակերտել, բայց շուտով նա ջերմ սիրով և սրտաբուխ ակնածանքով կապվում է իր բարեկամ և ուսուցիչ Վանական վարդապետի հետ, որի մտավոր ու բարոյական նկարագիրը տալու համար նա խոսք չի գտնում իր սովորական բառապաշարի մեջ. «Այր սուրբ և պարկեշտ և յամենայն գործս բարիս յառաջադէմ, ողջախոհ և զգաստ յամենայնի և վարդապետական բանիւ քան զամենեսին, որ ի ժամանակին էին, գերազանցեալ ծննդական մտօք և յարմար բանիւք։ Վասն որոյ բազումք դիզեցին առ նա ուսման աղագաւ ո՛չ միայն վարդապետական բանի, այլ ամենայն կենաք նորա և շարժումն անգիր օրէնք էին տեսողացն։ Եւ զայս ոչ թէ ականջալուր միայն եմ, այլ և ականատես, զի բազում ժամանակս կացաք մեք առ նմա ի վարժս կրթութեան ի սահմանս Տաւուշ բերդոյ, յանապատի անդ, զոր ստացաւ իւր բնակութիւն և աղբիւրաբար առուգանէր ամենեցուն զբանն վարդապետական»**։

Վարդապետի և աշակերտի այդ մտերմությունը տևել է մինչև Վանականի մահը (1251)։ Նա երբեք կամովին չի հեռացել իր ուսուցչից։ Բախտը կապելով Վանական վարդապետի հետ՝ նա վերջինիս հետ հեռանում է Նոր Գետիկի վանքից և գնում Տավուշ, որտեղ Վանականը հիմնարկում է հռչակավոր Խորանաշատ մենաստանը՝ «հանդէպ Նրգէվանից բերդին և ի թիկանց Փարզմանայ»։ Խորանաշատի հիմնարկումը տեղի է ունեցել հավանաբար 1215—1220 թ., ինչպես ճիշտ տրամաբանելով՝ եզրակացնում է Հ. Ոսկյանը***։

Այստեղ Խորանաշատի մեջ Վանականը շարունակում է իր վարդապետական պարապմունքներն իր աշակերտների հետ, որոնց թվումն էին՝ Կիրակոսը, Վարդանը, Առաքելը, Հովսեփը, Մարկոսը, Սոսթենեսը, Գրիգորիսը, Պողոսը և շատ ուրիշներ, որոնք նրանից էլ ընդունել են վարդապետական գավազան, և բազմաթիվ քահանաներ։

Երկար չի տևում, սակայն, Վանականի խաղաղ վարդապետական՝ գրական և դպրոցական գործունեությունը Խորանաշատի անդորր մենաստանում։ 1225 թ. սուլթան Ջալալ-էդ-դինի հրոսակախմբերը՝ պարտության մատնելով վրացիներին ու հայերին և ասպատակ սփռելով երկրում, ավերում են նաև Խորանաշատը։ Վանականն ստիպված ընդհատում է իր գրական-կրթական գործը, հեռանում Տավուշ բերդի հարավային կողմերը, փորում մի քարայր «ի կատարս բարձրագոյն քարի միոյ, որ կայ հանդէպ գեղջն, որ Լորուտն կոչի», «անդ դադարէր գաղտութեամբ» և «ժողովեալ բազում գրեանս», շարունակում է իր վարդապետական գործունեությունը՝ նորից իր շուրջը հավաքելով բազմաթիվ աշակերտներ, ապա իջնում է քարայրից «առ ստորոտ քարին», մի եկեղեցի ու սենյակ է շինում և այնտեղ դադար առնում։

Այս անցուդարձերի ժամանակ Վանական վարդապետի հետ է լինում նաև նրա մտերիմ աշակերտ Կիրակոսը։ Սակայն այս նոր հանգրվանում էլ Վանականն ու իր աշակերտները չեն կարողանում երկար ապրել։ Շուտով Վանականի մեղվաջան աշխատանքն ընդհատվում է՝ այս անգամ ծանր տառապանքներ և դժնդագույն գերություն բերելով թե՛ իրեն և իր սիրասուն աշակերտներին և թե՛ շուրջը բոլորած և նրա խնամքին աչք հառած սարսափահար ժողովրդին*։

1235 թ. Մոլար-Նուինի այլլացավէր ու ամենակուլ բանակը՝ մորեխի նման, անհարկու հրոսով տարածվեց Մուղանի դաշտում և մի քանի ամիս անց՝ 1236 թ. գարնանը, հորձանք տվեց Արևելյան Հայքի վրա։ Մոլար-Նուինն իր հրոսակախմբերով ասպատակում է Տավուշը, գրավում Լորուտը և շրջակա մյուս գյուղերը, ապա պաշարում այն քարայրները, որտեղ մեծ արհավիրքից ապաստան էին գտել Վանականը, իր աշակերտները և անհասարակ ժողովուրդը։ Սկիզբն է առնում ժողովրդի անասելի տառապանքը, որի քստմնեցուցիչ նկարագրությունն է տալիս Կիրակոսը. «Եկն Մոլար-Նուինն յայն սահմանս, բնակիչք գեղջիցն այնոցիկ յայր անդր դիմեցին և լցաւ արամբք և կանամբք և մանկտօք։ Եւ եկեալ թաթարն պաշարեաց զնոսա յայրի անդր և նոքա ոչ համբարս ունէին և ոչ ջուր։ Եւ էր եղանակն ամառնային, և էր տօթ յոյժ. և սկսան տապիլ յարգելարանի անդ՝ իբր ի բանտի, և մանկունքն պապակէին ի ծարաւոյ և մերձ էին ի մեռանել։ Եւ թշնամիքն ձայնէին արտաքուստ, թէ՝ «Ընդէր մեռանիք, ելէ՛ք առ մեզ, և տացուք ձեզ վերակացուս և թողցուք զձեզ ի տեղւոջս ձերում»**։

Գրավված թաթարների խոստումներով, ժողովուրդը թախանձում է Վանականին՝ «Գնէ՛ա զարիւն մեր ամենեցուն, և էջ առ նոսա, և արա սէր ընդ նոսա»։ Վանականը ընդառաջում է ժողովրդի ցանկությանը և իջնում է թաթարների մոտ, ինչպես հաղորդում է Կիրակոսը, որը ներկա է եղել՝ «զի անդ էաք մեք ի վարժս կրթութեան գրոց սրբոց ընդ աւուրն ընդ այնոցիկ»։

Ընդունելության պատշաճ ծիսակատարություններով թաթարները ներկայացնում են Վանականին և նրան ընկերակցող Մարկոս և Սոսթենես քահանաներին մոնղոլների զորավար Մոլար-Նուինին։ Տեղի է ունենում Վարդապետի և զորավարի միջև արևելյան գունագեղ առակներով համեմված մի զրույց, որից հետո մոնղոլն առաջարկում է ժողովրդին աներկյուղ դուրս բերել քարայրից և խոստանում է՝ «Իւրաքանչիւր յիւրում տեղւոջ կեալ խաղաղ վերակացուօք և յանուն նորա շինել զգիւղսն և զագարակսն»*։

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 222։

** Կիրակոս, անդ, էջ 218—219, տե՛ս նաև «Վասն վախճանի սուրբ վարդապետին Վանականայ» (էջ 344—348) և այլուր քանիցս Պատմության մեջ։

*** Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Վանական..., էջ 7—11։

* Կիրակոս. անդ, էջ 243 և հտ.։ Հ. Ոսկյան, անդ, էջ 13 և հտ.։

** Կիրակոս, անդ, էջ 244։

Հավատալով մոնղոլների առաջնորդի խոստմանը՝ ժողովուրդն իջնում է քարայրից։ «Եւ տարան զմեզ ի փոքրագոյն աղբիւր մի, որ կայր ի մէջ վանիցն, և եառն մեզ ջուր, զի յոյժ ծարաւի էաք զաւուրս երիս,—գրում է Կիրակոսը։— Եւ ապա տարան արկին զմեզ ի տեղի խիչ արգելանի և զաշխարհականսն ի գաւիթս եկեղեցւոյն։ Եւ ինքեանք շուրջ զմեօք պահէին զմեզ զգիշերն, զի ընդ երեկս էր օրն**»։ Հետևյալ օրը հանում են բոլորին, խուզարկում, գրավում այն ամենը, ինչ պետք էր նրանց, և, ընտրելով գերիների մեջ այնպիսիներին, որոնք կարող էին նրանց հետ շրջագայել, մյուսներին հրամայում են տանել «ի վանսն և ի գիւղ անդր»։ Վանականն էլ է միանում շրջագայողներին։

Այդ շրջագայության հետ կապված տանջալից տառապանքների և նեղությունների անմիջական տպավորության տակ՝ Կիրակոսը նկարագրում է. «Եւ շրջեցուցանէր զմեզ զկնի իւր աւուրս բազումս՝ նեղութեամբ և տառապանօք, հետի և բոկ եւ։ Եւ որք կարգեալ էին պահել զմեզ... Նոքա առաւել կեղէին զկեանս մեր ամենայն տառապանօք, յուղեգնացութեան այնքան սաստկով տանէին զմեզ, որպէս զերիվարս յասպատակի։ Եւ թէ դէպ լինէր ումեք վասն ակարութեան մարմնոյ, կամ խեղութեան սակաւ մի կասել ի գնացիցն, անխնայ ջարդէին զկառափունսն, և ծեծէին զմարմինսն գանալից, մինչև զի զփուշս անգամ ոչ կարէին հանել յոտիցն՝ թէ եկանէր ընդ նա, և ոչ ջուր ըմպել ոք կարէր վասն սախպողացն։

Եւ իբրև իջանէին, լնուին զմեզ ի տունս նեղս, և ինքեանք շուրջ նստեալ պահէին և ոչ տային թոյլ ումեք ելանել արտաքս ի պէտս կարեաց մարմնոյ, այլ ի տանն անցուցանէին զպէտսն, և ի նմին ազանէին զյոլով աւուրս։ Վասն որոյ,—սրտնեղում է Պատմագիրը,—ոչ կարեմ ընդ գրով արկանել զամենայն նեղութիւնսն, որ անցին ընդ մեզ»***։

Կիրակոսը, ճիշտ է, ծանր տառապանքներ է կրում, բայց և այնպես, նա կարծես հաշտ ու հանգիստ է, քանի դեռ իր սիրելի վարդապետի հետ է, հարազատ միջավայրում։ Սակայն շուտով նա այդ քիչ թե շատ տանելի կացությունից էլ զրկվում է՝ հարկադրաբար անջատվելով իր ընկերներից. «Ապա առին,—գրում է նա,—և զիս յընկերաց իմոց զկնի իւրեանց ի պէտս դպրութեան՝ գրել թուղթ և ընթեռնուլ. զօրն զկնի իւրեանց շրջեցուցանէին և երեկոյին հասեալ բերէին, տային զմեզ ի վարդապետն երաշխաւորութեամբ և դարձեալ զայլին առնուին հետի կամ մերկ ի վերայ կրմուղ գրաստոյ և այսպէս տանէին զաւուրս բազումս»****։

Այս դեպքերը տեղի են ունենում 1236 թ. գարնան և ամռան ամիսներին, և ոչ թե 1238 թ., ինչպես գտնում է Մ. Չամչյանը*****, 1236 թ. աշնանը, երբ թաթարները պատրաստվում էին հեռանալ «ի ծանօթ աշխարհէն մերմէ ի հեռաւոր օտարութիւն», գերիներից շատերը փախչում են և ազատվում։ Վարդապետն ու Կիրակոսը չեն դիմում այդ քայլին, այլ որոշում են մնալ գերության մեջ «մինչև ինքն (այսինքն՝ Աստված) այց արասցէ մեզ, որպէս և կամի»*։

Վարդապետի և աշակերտի գերությունը երկար չի տևում։ Շուտով առիթ է ներկայանում հանդիպելու Չուչու ղանին, և սա Վանական վարդապետից ծանր փրկանք («ութսուն», իսկ ըստ Վարդանի՝ «յիսուն» դահեկան) է պահանջում և, ստանալով այդ գումարը Գագ բերդի բնակիչներից՝ ազատ է արձակում նրան, հավանաբար 1236 թ., ինչպես կարելի է եզրակացնել Վարդան Արևելցու հետևյալ խոսքերից՝ «Յետ որոյ (իմա՝ ազատութեան,— Կ. Մ.-Օ.) կեցեալ ամս հրնգետասան ի փառս աստուծոյ և յօգուտ բազմաց՝ հանգչի ի Քրիստոս... ի մարտի ամսեանն ի տասն և ութ, ի տասն արեգ ամսոյ հին ղուգին, յաւուր շաբաթու յաղուհացին... յեօթն հարիւր թուին յանժամանակն գնացեալ յափտեանն»**։

Կիրակոսն էլ արձանագրում է Վանականի մահը 700 թ.՝ «Եւ այս եղև ի թուին Չ» (1251)***։ Սակայն Վարդանը նշում է նաև մահվան օրը և այն, որ նա գերությունից ազատվելուց հետո՝ ապրել է «ամս հնգետասան»։ Արդ, եթե նա մեռել է 1251 թ., ապա պարզ է, որ գերությունից ազատված պիտի լինի 1236 թ.։

Արձակելով Վանականին՝ Մոլար-Նուինը չի ցանկանում մի այդպիսի դրամական գործարք կատարել նաև Կիրակոսի նկատմամբ, որովհետև, ինչպես ասում է նա, «սա ի պէտք է մեզ թուղթ գրելոյ և ընթերցման, թէպէտ բազում գինս տայք, ոչ տամք զսա»։ Կիրակոսն ստիպված մնում է։ Նույնիսկ Մոլար-Նուինն աշխատում է սփոփել, սիրտ տալ նրան՝ ասելով. «Մի՛ տրտմիր ընդ գնալ մեծ երիցուդ. զքեզ վասն այնորիկ ոչ թողաք ընդ նմա, զի պիտանի ես մեզ. մեծացուցից զքեզ իբրև զմի ի մեծաց իմոց. և թէ կայ քո կին, բերից զնա առ քեզ, և թէ ոչ՝ ի մէնջ տաց քեզ կին։ Եւ առժամայն ետ մեզ վրան մի և երկուս պատանիս սպասաւոր մեզ, և ասէ. «Ի վաղիւ տաց քեզ ձի և ուրախ արարից զքեզ, միամիտ կացջիր»****։

Ապարդյուն են անցնում Մոլար-Նուինի բարյացակամ վերաբերմունքն ու առատախոստումները, որովհետև Կիրակոսի ուշն ու միտքը հեռանալն է թաթար բանակից։ «Պատահեաց մեզ ի նմին գիշերի զաղտագնաց լինել ի նոցանէ,—գրում է նա,—և եկաք ի տեղի սննդեանն մերոյ ի վանքն, որ կոչի Գետիկ..., և անդ դադարեցաք»*****։

Այսպիսով Կիրակոսը Վանականի ազատման օրը գիշերով փախչում է գերությունից։ Դա տեղի է ունեցել 1236 թվականի աշնանը։

Ինչո՞վ բացատրել այն, որ նա մյուս գերիների համեմատությամբ՝ առանձին ուշադրության է արժանանում թաթար իշխանավորների կողմից և առաջ է քաշվում գրագրության համար։

Այս հարցին Հ. Ոսկյանը պատասխանում է՝ «Որովհետև Կիրակոս հմուտ էր թաթար կամ տաճիկ լեզվին»******։ Մ. Աբեղյանն անընդունելի է համարում

---

* Կիրակոս, էջ 246—247։

** Անդ, էջ 247։

*** Անդ էջ 249։

**** Անդ, էջ 249։

***** Մ. վ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հատ. Գ, էջ 209—210։

* Կիրակոս, անդ, էջ 250։

** Վարդան, անդ, Մոսկվայի հրատ., էջ 191—192։

*** Կիրակոս, անդ, էջ 348։

**** Անդ, էջ 252։

***** Անդ, էջ 252։

****** Հ. Ոսկյան. անդ, էջ 94։

այս բացատրությունը հետևյալ պատճառաբանությամբ՝ «Թաթարների լեզվի մի շարք բառեր բերելիս՝ Կիրակոսը գրում է. «Այլ և խօսք նոցա խժականք և անծանօթք ի մէնջ... Եւ զայլ այսպիսի խժական անուանս, զոր ի բազմաց մեզ անծանօթ, իսկ այժմ ակամայ ծանուցեալք»։—Կիրակոսը միայն գերության ժամանակ կարող էր սակավ ինչ սովորել թաթարերեն։ Նա գրագրությունը չպիտի անպատճառ տաճիկ (=արաբերեն)* լեզվով աներ, և ոչ թե հայերեն, քանի որ Հայաստանում էին գտնվում թաթարները և գործ ունեին հայերի ու հայ իշխանների հետ»**։

Արդարացի է Մ. Աբեղյանը, որ Կիրակոսը թաթարերեն-մոնղոլերեն սակավ ինչ կարող էր սովորել միայն գերության ժամանակ, բայց նա իրավացի չէ, երբ ասում է, թե մեր պատմագիրը մոնղոլների համար գրագրությունը չպիտի անպատճառ տաճկերեն (=արաբերեն), կամ մի այլ լեզվով աներ և ոչ թե հայերեն, քանի որ՝ Հայաստանում գտնվելով, նրանք գործ ունեին հայերի հետ։ Այս գրելու պահին, երևի, բազմավաստակ գիտնականը մոռացության էր տվել մեր ժողովրդի բազմադարյան անցյալը, երբ Հայաստանը կարճատև կամ երկարատև նվաճող օտար բռնակալները հայերի հետ գրագրությունը միշտ վարել են իրենց պետական լեզվով (ապացույց՝ Պետական Մատենադարանում պահվող և հետզհետե լույս ընծայվող պարսկերեն ֆերմանները և բազմաթիվ վավերագրերը թուրքերեն, արաբերեն և այլն)։ Հայերն էլ իրենց հերթին օտար նվաճողների հետ գրավոր և բանավոր բանակցությունները, գրագրությունը վարել են տիրողների պետական լեզվով կամ տիրողների ու հպատակ հայերի համար հասկանալի մի այլ լեզվով։ Դեռ ոչ հեռու անցյալում հայ գյուղացիները ռուս չինովնիկների-պաշտոնյաների հետ հաղորդակցում էին ադրբեջաներեն։ Մ. Աբեղյանն ընդունում է, որ «նրանք անպայման ունեցել են իրենց թարգմանները հայերի հետ հարաբերության ժամանակ»։ Մեր կարծիքով, այդ թարգմաններն առաջին հերթին պետք է հայեր եղած լինեին, որոնք՝ քաջ տիրապետելով մայրենի լեզվին, գիտեին նաև տիրողների լեզուն, կամ նրանց համար հասկանալի մի այլ օտար լեզու։ Այդ օտար լեզուն կարող էր լինել և՛ սելջուկ-թուրքերենը, որ թաթարերենի հետ միևնույն լեզվախմբին է պատկանում, և՛ պարսկերենը, որն այն ժամանակ միջազգային լեզու էր համարվում Առաջավոր Ասիայում, և՛ արաբերենը, որ համատարած մահմեդական աշխարհում կրոնի և գիտության միակ լեզուն էր։

Կիրակոսի Պատմության մեջ մենք որոշ ակնարկումներ ունենք այն մասին, որ ինքը գոնե պարսկերեն գիտեր։ Այսպես, նա մեկ-մեկ պարսկերեն բառեր-անուններ հիշատակելիս՝ իսկույն ավելացնում է. «Զոր Խոյախանայ բերդ կոչէին, բստ պարսկական բարբառոյն»***, կամ «ծառ մի սօսի, զոր Ճանդարին կոչէին»****, կամ արաբերեն բառ ու տաճ բերելիս՝ անմիջապես թարգմանում է հայերեն, օրինակ՝ «խալիֆա»—«զի խալիֆայն յետնամնաց ասի», կամ «խալիֆայն անուանէին, այսինքն՝ յետնամնաց ի Մահմետէ»*****, և նման այլևայլ

---

* Հայ միջնադարում տաճիկ չի նշանակում միայն արաբերեն, այլ ընդհանրապես օտար մահմեդական լեզու.— Կ. Մ.-Օ.։

** Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրակ. պատմ., գիրք երկրորդ, էջ 196 ծանոթ.։

*** Կիրակոս, անդ, էջ 313։

**** Անդ, էջ 235։

***** Կիրակոս. անդ, էջ 376, 378։ Տե՛ս նաև Վարդան Արևելցի՝ «Զի խալիֆայն յետնամնաց ասի ազգին Մահմետի», էջ 197։

բառեր ու դարձվածքներ։ Այս բառերի, դարձվածքների, ինչպես և անունների մի մասի նշանակությունը նա կարող էր՝ չիմանալով պարսկերենը, թուրքերենը կամ արաբերենը, փոխ առնել, գրավոր կամ բանավոր եղանակով ստանալ այլ հեղինակներից, գիտակ մարդկանցից, բայց կա մի հանգամանք, որ անպայման պիտի նկատի ունենալ այս հարցի պատասխանը տալիս։ Կիրակոսը «յաշխարհէն Գանձակայ» է, ա՛յսինքն՝ մի երկրամասի ծնունդ, որտեղ գոնե թուրքերենի և պարսկերենի բավարար գիտությունը անհրաժեշտ պիտի համարվեր ամեն մի հասարակական գործչի համար։ Եվ իսկապես, այս ժամանակաշրջանում իշխանության ղեկը գտնվում էր մահմեդական իշխանավորների ձեռքին, իսկ բնակչության մի ստվար մասը կազմված էր գլխավորապես պարսիկներից. «այս քաղաք (=Գանձակ,—Կ. Մ.-Օ.) բազմամբոխ լցեալ պարսկօք», որոնք հայերի հետ կողք կողքի էին ապրում։

ԺԱ—ԺԳ դդ. Փոքր Ասիայի, մասնավորապես Հայաստանի և Աղվանքի էթնիկական, ինչպես և քաղաքական-հասարակական պատկերը բավականաչափ փոփոխության էր ենթարկվել։ Բագրատունիների, Արծրունիների, Սյունյաց և այլ «անկախ» թագավորությունները տեղի էին տվել նորանոր էթնիկական կազմ ունեցող ժողովուրդների, որոնք այդ նույն տերիտորիայի վրա հիմնել էին իրենց նոր պետությունները։ Սելջուկների, Շահի Արմենների և այլ անկախ ու կիսանկախ պետություններում պետական-պաշտոնական, վարչական-դիվանական լեզուն գլխավորապես պարսկերենն էր, ապա «Ջինիրի» ապստամբությունից հետո՝ թուրքերենը*։

ԺԳ դարում Փոքր Ասիայում, մասնավորապես Հայաստանում և Աղվանքում, թաթարական տիրապետության շրջանում պետական ամբողջ գրագրությունը նվաճողների և հպատակ ժողովուրդների ներկայացուցիչների հետ կատարվում էր թաթարերեն (պաշտոնական «յարլըխներ», «փայզաներ»), ապա պարսկերեն և թուրքերեն։ Եվ դա միանգամայն բնական է և օրինաչափական։ Թաթար-մոնղոլները մանավանդ Իլխանության ժամանակաշրջանում՝ շատ տասնյակ տարիներ տիրելով Իրանին և շփվելով իրենցից կուլտուրապես շատ ավելի բարձր իրանցիների հետ, խաղաղ ճանապարհով ենթարկվել էին նրանց ազդեցությանը, յուրացրել նրանց «դիվանական» սիստեմն ու լեզուն, որը շուտով թաթարերենի հետ հավասար չափով, եթե ոչ ավելի, սկսում է գործածվել Առաջավոր և Միջին Ասիայի բոլոր նվաճված երկրներում։ Այս առնչությամբ չափազանցություն չի լինի, եթե ասենք, որ Իլխանների մեծ պետությունն իրականում մի պարսկական պետություն էր, որն ի մի էր հավաքել իրանցիներին և պարսկության զարգացման և իրանական կուլտուրայի հետագա բարգավաճման համար մեծ դեր էր կատարել**։

Թաթար-մոնղոլների զորքերի ոչ աննշան մասը կազմում էին թուրքերն ու պարսիկները։ Սրանք էին, գլխավորապես, հենց Վանական վարդապետի, Կիրակոսի, սրա ընկերների և ընդհանրապես բոլոր գերիների վրա («արք պարմիկք էին» և այլն), սրանք էին, որ՝ ստանալով Թաթար իշխանավորների հրամանները, կարգադրում էին Կիրակոսին ի կատար ածել*։

---

* *Вл. Гордлевский*. Государство сельджуков Малой Азии, Москва, 1941, էջ 139, 163 և այլուր. տե՛ս նաև Сиасет-Намэ — Книга о правлении вазира XI столетия Низам-ал-Мулька, перев., введение в изучение памятника и примечания проф Б. Н. Заходера. Москва, 1949, էջ 242 հտ.. Այստեղ արաբերենն իշխում էր գլխավորապես կրոնի բնագավառում։

** Bertold Spuler, Die Mongolen in Iran (Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanenzeit). 1220—1350, Berlin, 1955, էջ 59 և հտ., և այլուր։

Այս ամենը հիմք է տալիս մեզ կարծելու, որ Կիրակոսը՝ լինելով «յաշխարհէն Գանձակայ», պետք է բավարար չափով տիրապետեր պարսկերեն, հավանաբար նաև ադրբեջաներեն-թուրքերեն լեզուներին։ Հակառակ դեպքում դժվարանում ենք բացատրել, թե ինչու Թաթարների ընտրությունը կանգ է առել Կիրակոսի և ոչ թե, ասենք, Մարկոս կամ Սոսթենես քահանաների վրա, որոնք Վանական վարդապետի հետ ավելի առաջ էին ներկայացել Մոլար-նուինին։ Նախապատվությունը տվել են Կիրակոսին հենց այն բանի համար, որ սա հասկանում էր տիրողների գործածական լեզուները՝ պարսկերենն ու թուրքերենը, և կարող էր նրանց օգտակար լինել «ի պէտս դպրութեան՝ գրել թուղթ և ընթեռնուլ»։

Այս առնչությամբ մի հետաքրքրական հարց է առաջանում. Կիրակոսը՝ ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրելով Թաթար-մոնղոլների նիստ ու կացը, հավատալիքները, Հայաստանից մինչև մոնղոլների կենտրոնը՝ Ղարաղորում, երկարաձգվող երթուղին, ինչպես նաև տալով նրանց լեզվի բառաձևերի նմուշները, եղե՞լ է արդյոք անձամբ Բաթուի կամ Մանգու խանի, կամ թեկուզ Հուլավու խանի մոտ, ասենք, Սմբատ զորավարի դեսպանագնացության ժամանակ, կամ Հեթում թագավորի շքախմբում, կամ այլ առիթով։

Ուշադիր հետևելով Կիրակոսի շարադրանքին՝ հաստատապես գալիս ենք այն եզրակացության, որ նա Թաթար-մոնղոլներին ճանաչել, գիտել և ուսումնասիրել է հայկական միջավայրում, իսկ երթուղու, ինչպես և հեռավոր երկրների ժողովուրդների նիստ ու կացի մասին նա իր տեղեկությունները քաղել է ականատեսների բանավոր, թերևս և գրավոր պատմածներից։ Եվ նա այդ ամենը չի ծածկում, այլ անկեղծությամբ խոստովանում է և հաճախակի հայտնում նույնիսկ իր աղբյուրը, օրինակ՝ Գրիգոր իշխան Մամիկոնյանը, Հեթում թագավորը, «իշխանն Հասան, զոր Պռօշն անուանէին» և այլն։ Մինչդեռ եթե ինքը՝ Կիրակոսը գնացած լիներ Մոնղոլիա և տեսած մեծ խաներին, նա չէր հապաղի և անպայման կհիշատակեր, ինչպես այդ անում է, երբ ասում է՝ «Եկին անցին ընդ դուռն Դարբանդայ յայսկոյս... արք մեծամեծք և գլխաւորք իշխանութեամբ, որոց անուանքն էին՝ Բալախա, Տուտհար, Ղուլի, զորս մեք իսկ տեսաք, թոռունք Չանգըզ ղանին»**, կամ երբ Հեթում թագավորը վերադարձի ճանապարհին գալիս է Վարդենիս գյուղը՝ «բազում ինչ զարմանալիս և անծանօթս պատմէր մեզ զբարբարոս ազգացն, զոր տեսեալ էր և լուեալ» կամ «բազում և այլ ինչ պատմէր Թագաւորն իմաստասէր ի խժական ազգացն, զոր բազում մեք…»***։

Կիրակոսը բազմիցս հիշատակում է այն հոգևորականների՝ վարդապետների, եպիսկոպոսների և քահանաների անունները, որոնք այս կամ այն հանձնարարությամբ կամ սոսկ որպես Հեթում թագավորի, կամ նրա դեսպան Սմբատ զորավարի շքախմբի անդամներ, գնացած են եղել խանի մոտ****։ Սրանք Կիլիկիայից են գնացել։

---

[*] Մոնղոլ-թաթար զորքերի էթնիկական կազմի, ինչպես նաև մոնղոլ-թաթար պետության մեջ գործածվող լեզուների մասին տե՛ս Bertold Spuler, էջ 450—458 և այլուր. Б. Я. Владимирцов. Общественный строй монголов, Ленинград, 1934.

[**] Կիրակոս, անդ, էջ 374։

[***] Անդ, էջ 371—372։

[****] Անդ, էջ 369—370։

Արևելյան Հայաստանից էլ սակավ չեն եղել նման երթևեկություններ։ Այսպես, Բաթուի և Սարթախի մոտ են մեկնել նաև «մեծ իշխանն Խաչենոյ և կողմանցն Արցախու Հասան, զոր Ջալալն կոչէին զդուանօք... Եւ մեծարանօք ընկալաւ զնա և զոր ընդ նմա էին՝ զիշխանն Գրիգոր... զԴեսում իշխանն... և զվարդապետն Մարկոս*, և զեպիսկոպոսն Գրիգոր**, և տարեալ առ հայր իւր (իմա՝ Բաթու) մեծապատիւ, և ետ ի նա (իմա՝ Հասան,—Կ. Մ.-Օ.) զհայրենիքն իւր զՉարաբերդ և զԱկանայ**, և զԿառկառ, զոր հանեալ էին յառաջագոյն ի նմանէ՝ ազգն Թուրքաց և վրաց»***։

Կիրակոսի անունը ոչ մի դեսպանության մեջ չի հիշատակված, հակառակ դեպքում, ըստ իր սովորության, նա կարձանագրեր այդ փաստը։

Գերությունից ազատվելուց հետո Կիրակոսը, ինչպես վերը հիշեցինք, գալիս է Նոր Գետիկի վանքը, որ ավերակույտ էր դարձել թաթարների ասպատակություններից։ Թե որքան ժամանակ է մնում և աշխատում նա Նոր Գետիկում կամ ինչ հարաբերության մեջ է եղել փրկանքի միջոցով ազատագրված իր վարդապետի՝ Վանականի հետ, այդ ամենը մեզ հայտնի չէ։ Մենք միայն մի բան հաստատ գիտենք, որ նա մինչև իր կյանքի վերջը պաշտել է իր վարդապետին և, հավանորեն, նաև անձնական հաղորդակցություն ունեցել նրա հետ։ Վանականի վարդապետի մահն ու թաղումը նա նկարագրում է այնպիսի մանրամասնությամբ, որ թվում է, թե ինքն ականատես ու մասնակից է եղել և ապա մեծ ճշտով և անմիջական զգացմունքով հորինված մի գունագեղ ներբողյան նվիրել իր «սաստուածահաճոյ և մեծ վարդապետին», որը նման էր «անօսրաթև թռչնոցն մեղուի, որ թռչելով ի վերայ բազում և ազգի ազգի ծաղկանց ժողովէ ի նոցանէն զպիտանին և զօգտակարն ի պէտս ինքեանց, և ի կերակուր, և ի բժշկութիւն թագաւորաց և ռամկաց»*:

---

[*] Անդ, էջ 358—359։ Արդյոք սա Վանականի աշակերտ և Կիրակոսի ուղեկից Մարկոս քահանան չէ՞, որ հետագայում ստանում է «զպատիւ վարդապետական ի նմանէ» (էջ 245)։ Ամենայն հավանականությամբ՝ նա է։ Վանականի ազատվելուց հետո՝ նա, երևի, մի առժամանակ էլ է մնում թաթարների մեջ, ապա ազատվում, գալիս է իր վարդապետի մոտ և սրանից վարդապետական կոչում ստանում։ Մարկոս վարդապետը՝ թաթար-մոնղոլների հետ շփվելով, անշուշտ, սովորած պիտի լինի նվաճողների լեզուն։ Անհավանական չէ, որ հենց այդ առավելության համար էլ Հասան Ջալալը կցում է նրան իր շքախմբին Բաթու խանի մոտ գնալիս։

[**] «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց» պատմագրական հուշարձանի հեղինակի հարցը լուծելիս՝ պետք է մեր կարծիքով՝ նկատի ունենալ նաև Հասան Ջալալի շքախմբի անդամ Գրիգոր եպիսկոպոսին, որը, թերևս, Ջալալի հայրենիք՝ Ականայից է (էջ 359—ի՞նչ է, գյուղ, թե՞ մենաստան-վանք), ինչպես և Վանականի աշակերտ և ազգական Գրիգորիս վարդապետին (էջ 348), որ, հավանաբար, նախորդի հետ միևնույն անձն է։ Զարմանալի զուգադիպությամբ Վանականի աշակերտ-ազգական Գրիգոր-Գրիգորիս վարդապետի անունը կապվում է Խաչենի Ականայ (գուցե Ականա՞ց—Ակա՞նց) վայրի, իսկ Վանականի աշակերտ «Գրիգոր դպրի»՝ «Վասն ազգին նետողաց»-ի հեղինակի անունը՝ Ականց անապատի հետ... Սկզբնաղբյուրներում այս վայրը կոչվում է Ականց (թերևս—Ականա՞յ). անբացատրելի է մնում, թե ինչու է Մ. Օրմանյանը «Ակներցի» է կոչում նրան, իսկ մյուս բանասերները «Ականց» նշելիս՝ փակագծերի մեջ անհապաղ գրում են՝ Կիլիկիա, որպեսզի նույնացնեն Ակներ վանքի հետ։ Այս միտումը նկատվում է նաև Հ. Ժամկոչյանի «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց» երկի հեղինակը» հետաքրքրական հոդվածի մեջ (Պետ. համալսարանի հրատ., Երևան, 1946)։ Ընդունելով, որ «Պատմ. վասն ազգին նետող.» հեղինակը Գրիգորն է, որ Երուսաղեմի ձեռագիրը հեղինակի ինքնագիրն է և գրված է 1273թ. Ականց անապատում, նա, Մ. Օրմանյանի օրինակին հետևելով՝ հիշյալ հուշարձանի հեղինակին հորջորջում է Ակներցի, բայց ոչ Մաղաքիա, այլ Գրիգոր։ «Ակներ»—«Ակներցի»—«Ականց» հորջորջումը, ըստ երևույթին, ծագում է Միքայել Ասորու «Յաղագս քահանայութեան» աշխատության հիշատակարանից, որտեղ ասված է՝ «Ստեփաննոս հայր Ականց անապատիս», իսկ հետևյալ պարբերության մեջ՝ «Ողորմեսցի Տէր Ստեփաննոսի առաջնորդի սուրբ ուխտին Ակներայ»...։ Ըստ իս՝ ավելի մոտ կլինի իրականությանը, եթե «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց» պատմագրական սկզբնաղբյուրի հեղինակի մականունը ոչ թե Ակներցի, այլ Ականեցի կամ Ականցի հորջորջենք, կապելով այն Ջալալի «հայրենիք» Ականայի հետ։

[***] Կիրակոս, անդ, էջ 359։

Կիրակոս վարդապետը ջերմ սիրով, խորին ակնածանքով և անհուն երախտագիտությամբ կապված էր ոչ միայն իր դաստիարակի, «հանճարեղ» վարդապետի հետ, այլև այն ամենի հետ, ինչ հիշեցնում էր վարդապետին, Նոր Գետիկը, սրա միաբաններին և մանավանդ սննդակից, համշիրակ աշակերտակիցներին, իսկ սրանց մեջ առանձնապես «զիմաստուն և զհանճարեղ վարդապետն զՎարդան», «զարդիմնական վարդապետդ զՎարդան», «սուրբ հարազատն մեր և սրանչելի վարդապետն Վարդան»: Սրանք ջերմագին սիրով կապված ընկերներ են եղել, որոնք ոչ միայն մտերմական հարաբերության մեջ են եղել միևնույն հարկի տակ, ոչ միայն իրար օգնել են ինչպես, օրինակ՝ Վարդանը տեղեկություններ է հաղորդել Կիրակոսին Հովհաննես Գառնեցու մասին (էջ 349), և նրա «բանքն արժանի էին հաւատարմութեան», ավելացնում է Պատմագիրը, այլև իրարից անջատված լինելով՝ թղթակցել են իրար հետ: Կիրակոսն իր հերթին գրական պատվեր է տալիս Վարդանին՝ խնդրելով սրանից Երգ Երգոցի մեկնությունը, որը սա կատարում է 1265 թ.: Վարդանն այդ մասին խոսում է իր Մեկնության առաջաբանի մեջ:

Նկատի ունենալով այդ առաջաբանի մեծ նշանակությունը որպես դարաշրջանի մտածելակերպ, գրական էտիկետ պատկերող մի վավերագիր, և որպես սննդակից ընկերների մտերմական կապերի ցայտուն արտահայտություն, հարկ ենք համարում փոքրիկ կրճատումներով մեջ բերել այդ վավերագիրը.

«Նման է արքայութիւնն աստուծոյ գանձի ծածկելոյ յագարակի, սակայն տէրն գանձուն և արքայութեանն, զոր գտանէ խնդրողն և տալով զոր ունի և գնէ զագարակն, զոր ասել է և ընդ այլ ինչ զամենայն առակաւոր իմաստս, որ յամենայն աստուածաշունչ գիրս, որ է տէրունի, յորմէ ցանկացողն գնէ գիրն՝ տալով զբոլոր գոյսն, որ է հաւատն, զի այն է մեր ամենայնս: Յորոց և դու ճանաչես տէրունական** իր և անուն, ճարտասան եղբայրն մեր Կիւրակոս, ռաբունեաց պետ և քաղցուայնի կիրք մեր և մեծ մասն յուսոյն ի սուրբ եկեղեցի: Որ և քում բղձիցն կցորդել հրամայեցեր ի բան և գիր շատս՛ զհաւատն տեառն տալով՝ շնորհօք նորա հարել մեզ զմնացեալն յԵրգոց յԵրգոյն ի Գրիգորէ Նիւսացւոյ, որ մեծն է ազգիս եկեղեցւոյ վնուլ առաջնորդութեամբ Որոգինեայ, համառօտել և զԳրիգորին ի սկզբանէ, որ ի վեր գտանի քան զկար մեր յոյժ. աստուծոյ միայն կարելի և քումդ աղօթից և յուսոյ, որ ի փշոյ և յապառաժ անապատէ, ի ծերունւոյ և յանապատ մտաց խնդրես պտուղ, ի ձեռն ոչ սակաւ վաստակոց, զոր առաք յանձն, ի մեծն յոյս վստահութեամբ, չարչարել մարմնով և արդարանալ հոգւով, ի քեզ տալ զգիր պարտուցն մեր, կրել միշտ առաջի աստուծոյ, և ջնջել անսպիապէս: Եւ դու նմանեալ տանուտեառն, ճոխացիս աշակերտութեամբ արքայութեան, հանելով ի գանձէն հին ճաշակ, որ քաղցրագոյն է, և գիտէ և նոր ինչ...:

Իսկ դու մշակդ մորենեաց և աղտաղտ անբուսաբեր վայրաց, անոյշ մեզ ճաշակ յարաժամ և յոյս յաստուած, վարդապետդ Կիրակոս, որ հարկեցուցի հրամանաւ և գուժիւն մահու՝ քեզ ասել զմերն մերձակայ, մուծեր զմեզ ի տուն գինւոյ և իւղոյ, խնձորոյ և նռնենեաց դրախտի...: Եւ մեք քեզ շնորհ ունելով շատ գոհութեամբ ձեռնարկեցաք ի յիղձս բաղձանաց հարցմանն քո, զձեռն յուսոյն ի Քրիստոս տալով մտաք յանհուն խորս և ելաք եթէ բերաք ի վեր ինչ քեզ ցանկալի իրս, որ գտանին յայսպիսի ծովս, չունիմ ինչ ասել, տէր, գիտէ տուողն, որում երկրպագեսցես յանուն ինչ և զխալանսն ինձ համարեալ ուղղեսցես, օժանդակ ինձ յամենայնի...»*:

Այս վավերագիրը, նախ՝ լավագույն արտահայտությունն է երկու մտերիմ, իրար ամբողջ սրտով նվիրված ընկերների անկեղծ զգացմունքների և, երկրորդ՝ մի ցայտուն ապացույց այն հեղինակության, որ վայելում էր Կիրակոս վարդապետը ժամանակակիցների շրջանում, որպես «ռաբունեաց պետ և քաղցուայնի կիրք մեր և մեծ մասն յուսոյն ի սուրբ եկեղեցի»: Սա քաղաքավարական արտահայտության մի սոսկ ձև չէ, այլ իրականության համապատասխան գնահատություն, որն իրավունք է տալիս պատմագիր վարդապետին պատվերներ տալու, «հրամայելու»: Վարդանն ընդունում է «մշակի»—Կիրակոսի «հրամանը» և «գոհութեամբ ձեռնարկեցաք,—գրում է նա,—ի յիղձս բաղձանաց հարցմանն քո», բայց համեստորեն խնդրում է իր ընկերոջը՝ «զխալանսն ինձ համարեալ՝ ուղղեսցես, օժանդակ ինձ յամենայնի»:

Թե ինչ հարաբերության մեջ է եղել մեր Պատմագիրը մյուս սննդակից ընկերների հետ, դժվարանում ենք բնորոշել համապատասխան վավերագրերի բացակայության պատճառով, բայց կարող ենք մի բան ասել, որ նա առիթ լինելիս միշտ էլ հիշատակել է նրանց՝ կցելով այս կամ այն դրվատական ածականը:

* * *

Որ Նոր Գետիկը Կիրակոսի մշտական կայանն է եղել, դրա լավագույն ապացույցը տալիս է մեզ հենց նրա Պատմությունը, որի մեջ բավականաչափ մանրամասն նկարագրված է այդ մենաստանի շինարարությունը և ներկայացված է վանահայրերի հաջորդականությունը: Վանքի հիմնարկների վիմագիր արձանագրություններից մի երկուսը պատմում են մեզ նաև Կիրակոսի մասին: Արձանագրություններից մեկը, որի մասին մենք արդեն խոսել ենք, թվագրված է ՉԹ (1260): Դա նշանակում է, որ այդ թվականին Կիրակոսն ապրելիս է եղել Նոր Գետիկում: Հիմք ընդունելով այն, որ Հովհաննես Արմանեցին ազատագրում է «ի խնդրո Կիրակոս վարդապետին» «զԳետկա ժողովուրդս ի հարկէ որ տուին յաթոռն»**, կարծում են, որ «Կիրակոսը եղել է վանքի հեղինակավոր անձնավորություններից: Թերևս նա էլ Մխիթարի նման ղեկավարում էր վանքի դպրոցի կյանքը»***: Եթե անգամ այս ենթադրությունը լրիվ համապատասխան չէ իրական-պատմական եղելությանը, այնուամենայնիվ ակներև է մի բան, որ նա երկար տարիներ ապրել է Նոր Գետիկում և մեծ հարգանք վայելել վանականների միջավայրում:

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 345:

** «Կ՛ակնարկե Κυριακος անվանն ստուգաբանությունը, այն է, տէրունական» (ծանոթություն Ղ. Ալիշանի):

* Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Բ, էջ 535—537: Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Վանականը և յուր դպրոցը, էջ 97—99:

** Հռիփսիմէ Ջանփոլադյան, Մխիթար Գոշ և Նոր Գետիկի վանքը, նույն տեղում, էջ 160—161:

*** Անդ, էջ 143:

Կարծողներ կան, որ Կիրակոսը՝ ազդեցիկ վարդապետ լինելով հանդերձ, վարած է եղել նաև հոգևոր բարձր պաշտոններ։ Այսպես, Ղ. Ալիշանը՝ անդրադառնալով այդ հարցին, գրում է. «Կոչին ի Վարդանայ՝ րաբունեաց պետ, և բանք ինչ իւր վասն գրելոյ գիր զգուշութեան ընդդէմ Դաւթի Մոլորեցուցչի, որպէս գրէին և Վանական, տան կարծել, եթէ և ինքն Կիրակոս առաջնորդ կամ տեսուչ կարգեալ էր ուխտի ուրեք վանաց կամ եկեղեցւոյ, զի իշխանութեամբ իմն գրէր սաստիւ և բանադրանօք. նոյն դարձեալ նշմարի և ի բանէ պատասխանատուութեան արևելեան վարդապետաց առ արևմտեայս՝ վասն խնդրոյ հաւատոյ հարցելոյ ի Հռովմայ։ Հաւանագոյն թուի ի միում վանորէից Աղուանից հռչակելոցն անդ յայնմ դարու՝ կեցեալ զվերջին ամս կենացն, մանաւանդ թէ յանապատ տեղիս. և զայս կարծեցուցանէ միւս բան Վարդանայ առ նա ինքն Կիրակոս գրեալ ի վերջաբանի մեկնութեան Երգոց Երգոյն յամի 1265, կոչելով զուսումնակիցն «մշակ մորենեաց և աղտաղտ անբուսաբեր վայրաց»[*]։

Այստեղից աներկբա է մի պատմական իրողություն, որ Կիրակոսն իր մասնակցությունն է հանդես բերել հայ եկեղեցական կյանքը զբաղեցնող, խանգարող կամ վրդովող բազմաթիվ դեպքերի մեջ։ Այսպես՝ «Վասն խնդրոյն, որ եղև ի մէջ քրիստոնէից վասն հոգւոյն աստուծոյ» բանկած հակաճառության մեջ Կիրակոսը կողմնակից է Մեծ Հայքի և Արևելյան վարդապետների՝ Վանականի, Վարդան վարդապետի, Հովսեփ վարդապետի և ուրիշների ձևակերպման՝ «Այսպիսի խոստովանութիւնս ընդունելի է յեկեղեցիս Հայաստանեայց, և յոգիս Կիրակոսի, և համարձակ արժան է քարոզել՝ զհոգին ի հօրէ ելեալ, և յորդւոյ երևեալ։ Զայս պատասխանեցաք թղթոյն Արևմտից, և մեք ի սոյն հաստատեցեալ կամք շնորհօք երրորդութեանն սրբոյ, որում փառք յաւիտեանս, ամէն»[**]։

Այս դեպքը տեղի է ունեցել 1251 թ., երբ Կոստանդին կաթողիկոսը՝ ստանալով Ինոկենտիոս Հռոմի պապի թուղթը, ժողով է գումարում Սիս քաղաքում, ապա դիմում է «ի կողմանս Արևելից ի Մեծ Հայս, և առ գիտնական վարդապետն Վանական... առ Վարդան վարդապետն (խմբ՝ Արևելցին,—Կ. Մ.-Օ.) և առ Յովսէփ, և առ այլս» և խնդրում է նրանց պատասխանը։ Այստեղ բնորոշն այն է, որ՝ նախ, այդ երևելի վարդապետները՝ Վանականն ու նրա սիրած աշակերտներն են՝ ներառյալ և Կիրակոսը, և երկրորդ՝ անուններով թվարկած հոգևորականների մեջ չեն հիշվում եպիսկոպոսներ, առաջնորդներ կամ վանահայրեր, այլ սոսկ վարդապետներ, «գիտնական և երևելի» վարդապետներ, որոնք կրոնա-դավանաբանական հարցերում շատ ավելի ազդեցիկ և հեղինակավոր էին քան եկեղեցական բարձրաստիճան պաշտոնյաները։ Հետևաբար Ղ. Ալիշանի այն փաստարկը, որ այս պատասխանը, ինչպես և Դավիթ Մոլորեցուցչի դեմ «սաստիւ և բանադրանօք» գրած թուղթը, «տան կարծել, եթէ և ինքն Կիրակոս առաջնորդ կամ տեսուչ կարգեալ էր յուխտի ուրեք վանաց կամ եկեղեցւոյ», չի կարող ծանրակշիռ համարվել և լուսավորել պատմագիր վարդապետի կյանքի այս մութ հատվածը։

1250 թ. Վանական վարդապետը բանադրում է Դավիթ Մոլորեցուցչին։ Վանականին միանում է նաև նրա աշակերտ Կիրակոս վարդապետը, որը՝ իր վարդապետից անկախ, նույնպես բանադրում է ջրաղացպան աղանդավորին՝

---

[*] Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ համառօտ պատմութիւն, Վենետիկ, 1865, Յառաջաբան, էջ Գ։

[**] Կիրակոս, անդ, էջ 333։

«գրեցաք և մեք նմանապէս նովին սաստիւ, և բանադրանօք,—գրում է նա,—և առաքեցաք ի յոլով տեղիս»[*]։

Այս ժամանակաշրջանում (1250—1251) Կիրակոսը դեռևս Նոր Գետիկի մենաստանում էր հաստատված։

1255 թ. վերադարձի ճանապարհին՝ Հեթում թագավորն իջևանում է իր նախկին հյուրընկալ Քուրդ իշխանի հարկի տակ Վարդենիս գյուղում (Արագածոտն—«հանդէպ լերին Արայի»)։ Այստեղ է, որ Կիրակոս վարդապետը տեսակցում է Հեթում թագավորի հետ, լսում նրա պատմությունը՝ «Բազում իրս զարմանալիս և անծանօթս պատմէր մեզ զբարբարոս ազգաց, զոր տեսեալ էր և լուեալ»... (էջ 371) «Բազում և այլ ինչ պատմէր թագաւորն իմաստասէր ի խժական ազգացն, զոր թողաք մեք, զի մի յաւելորդ համարեսցի»[**]։ Այս տեսակցության ժամանակ Կիրակոսը, ամենայն հավանականությամբ, ստացած պիտի լինի Հեթում թագավորի կամ Կիլիկեցի մի այլ ազդեցիկ մարդու՝ աշխարհականի կամ հոգևորականի, հրավերը Կիլիկիա գնալու. կամ գուցե մի այլ առաքելությամբ է Կիլիկիա մեկնել։ Այդ ամենը մթության քողով ծածկված է։ Մենք միայն մի բան հաստատ գիտենք. Կիրակոս վարդապետը 1260 թ. դեռևս Նոր Գետիկումն է աշխատում։ Դրա ապացույցը վերոհիշյալ արձանագրությունն է ժողովրդին աթոռահարկից ազատելու մասին։ Բացի սրանից՝ նրա 60-ական թվականների հասարակական-եկեղեցական գործունեության մասին մենք այլ տեղեկություն չունենք։

* * *

Որոշ տեղեկություններ են պահպանվել Կիրակոսի Պատմության, ինչպես և այլ գրական հուշարձանների մեջ մեր պատմագրի գրական աշխատանքների մասին։ Այսպես, Կիրակոսն իր Պատմությունը գրել է սկսում ՈՂ—1241 թ. մարտի 19-ին, Հոգեգալստյան տոնի օրը, ինչպես ճշտել է Ղ. Ալիշանը[***], իսկ թե երբ է ավարտել իր երկի շարադրանքը, դժվար է նույնպիսի կոնկրետությամբ որոշել։ Պարզ է միայն մի բան, որ նա 1241 թ. սկսած՝ շուրջ մի քառորդ դար պրպտել է, ուսումնասիրել մեր պատմական անցյալի գրավոր սկզբնաղբյուրները, ինչպես նաև իրեն ժամանակակից քաղաքական-հասարակական կյանքի իրադարձությունները և գրել մեզ ժառանգություն մնացած պատմագրական արժեքավոր երկասիրությունը։

Գրական-եկեղեցական մի այլ հուշարձանից մենք իմանում ենք, որ «Նուաստ ոգի Կիրակոս վարդապետ Արևելցին», որ մեր իսկ Պատմագիրն է ուրիշ հորջորջմամբ, հավաքել է նորանոր նյութեր և լրացրել մինչ այդ հայտնի «Յայսմաւուրք»-ը։ Ահա թե ինչ է ասված այնտեղ. «Եւ եղև իրակութիւնս այս ի թուիս ԶԺԸ (1268/69), յաշխարհիս Կիլիկեցւոց, ի Սիս մայրաքաղաքի, ի թագաւորութեան Հեթմոյ և յառաջին ամի իշխանորդւոյ նորին Լևոնի. ԿԶ (66) ամի կենաց պանդխտութեան մերոյ, յորում ասարան եղև...»*: Հետևաբար նա եղել է Սիս մայրաքաղաքում, ինչպես տեսանք վերը, շարունակել է գրական աշխատանքով զբաղվել, լրացրել է «Յայսմաւուրք»-ը՝ ավելացնելով «ի նախակարգեալ Տօնապատճառս», («Յայսմաւուրք»,—ըստ Ղ. Ալիշանի)՝ 112 (այլ օր. 170) ճառ և ավարտել է 1268/9 թ.: Այս աշխատանքի հետ կապված է նաև մի այլ տարեթիվ, այն է՝ «ի Թուականին հայոց ՉԲ (1253) աշխատեալ յաւելիս»: Արդյոք ճի՞շտ է ընդօրինակել և հրատարակել բազմավաստակ Ղ. Ալիշանը՝ «ի Թուականին ՉԲ», եթե ճիշտ է, այդ դեպքում իմաստազրկվում է առաջին հիշատակարանի ՉԺԲ (գուցե ՉԺԷ) թվականը: Մի աշխատություն չի կարող մեկ ավարտվել ՉԲ թվին, մեկ՝ ՉԺԲ: Մենք տրամադիր ենք կարծելու, որ երկրորդ հիշատակարանում պետք է կարդալ՝ «ի թուականէս ՉԲ», որով հիշատակարանները միմյանց կլրացնեն և կիմաստավորվեն, այն է՝ «Յայսմաւուրքի» նյութերը Կիրակոսը ձեռնարկել է լրացնել ՉԲ (1253) թվականին և ավարտել է ՉԺԲ (ՉԺԷ) թ., այսինքն՝ մոտ 15—16 տարի ընդմիջումներով շարունակել է նյութեր հավաքել եկեղեցական ամենօրյա գործածության համար շատ կարևոր այդ մատյանը լրացնելու: Երկարատև են թվում թե՛ Պատմության և թե՛ «Յայսմաւուրքի» գծով կատարած աշխատանքները, բայց դա, մեր կարծիքով, բացատրվում է այն հանգամանքով, որ Կիրակոսը թերևս գերազանցապես վարդապետական-մանկավարժական գործունեությամբ է զբաղված եղել:

---

[*] Կիրակոս, անդ, էջ 327։ Դավիթի դեմ պայքարի են դուրս գալիս նաև Հաղբատի եպիսկոպոս Համազասպը, Դսեղցիների եպ. Գրիգորիսը, ինչպես և «վարդապետն Վարդան զոր Յօժար որդին կոչէին»։ Սա արդյոք Վարդան Արևելցին չէ՞։ Հավանաբար նա է։ Մ. Չամչյանն այդպես էլ կարծում է, գրելով՝ «Մեծն Վարդան Բարձրբերդցին (խմբ՝ Արևելցին,—Կ. Մ.-Օ.), որ նստէր ի վանս որ Անդրէի, ելեալ գնացին առ նա (խմբ՝ Դավիթ,—Կ. Մ.-Օ.)» ...Մ. Չամչյան, Պատմութիւն, հտ. Գ, էջ 233։

[**] Կիրակոս, անդ, էջ 372։

[***] Կիրակոս, անդ, էջ 10, 69, 278. Ղ. Ալիշան, Վենետիկի հրատ., Յառաջաբան, էջ Ե։

* * *

Հնարավորության սահմաններում մենք կարողացանք ճշտել Կիրակոս վարդապետի զանազան տեղաշրջումները, հայրենիքը—ծննդավայրը, ինչպես և ծննդյան մոտավոր թվականը, նշեցինք նրա կյանքի տարեգրությունը՝ ուսումնառության տարիները, դպրոցները, ո՛ր վարդապետի ղեկավարությամբ է վարժվել, որքան ժամանակ, գերության և ազատագրության տարիները, ինչպես և քաղաքական-հասարակական-գրական գործունեության զանազան թվականները: Մեզ հայտնի վերջին տարեթիվը 1268/9 թվականն է, երբ նա ավարտում է «Յայսմաւուրքի» լրացումները: Ամենայն հավանականությամբ՝ նա այդ թվականին կամ փոքր ինչ ուշ վերադառնում է իր վանական օջախը, ինչպես արել էր անցյալում իր աստանդական կյանքի ընթացքում: Իր մահկանացուն Կիրակոսը կնքել է 1271 թվականին, ինչպես հաղորդում է իր դասընկեր Գրիգոր Ականցին. «Ի Թուականին հայոց Չ և Ի փոխեցան ի Քրիստոս փառաւոր վարդապետն հայոց Վարդան և Կիրակոս»**,—գրում է նա: Դա միակ վկայությունն է Կիրակոսի մահվան մասին:

Մ. Չամչյանը՝ հիմք ընդունելով վերոհիշյալ վկայությունը, գրում է. «Վախճանեցաւ ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ ի Թուին հայոց ՉԻ աշակերտն Վանականի Կիրակոս վարդապետ Գանձակեցի, որ բնակէր ի վանս Գետկայ»***: Վկայակոչելով Մ. Չամչյանի այս խոսքերը, Հ. Ոսկյանը եզրակացնում է՝ «Հ. Չամչյան Գանձակեցի պատմագրին ցուրտ շիրիմը կփնտռէ Գետիկ վանքին մէջ»****: Նման եզրակացության համար հիմք չի տալիս Մ. Չամչյանի աղբյուրը:

---

* Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 472:

** «Պատմութիւն վասն ազգին Նետողաց», ի լոյս ընծայեաց Ք. Պ., Պետերբուրգ, 1870, էջ 52:

*** Մ. Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, հատ. Գ, էջ 271:

**** Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Վանական և այլն, էջ 101:

Կիրակոսի մահվան տարեթիվը Ղ. Ալիշանը համարում է «զուգաթիւ ընդ Վարդանայ՝ յամի 1272 (ՉԻԱ), անցեալ զեօթանասունամենիւքն»*: Ղ. Ալիշանի կարծիքին միանում է Ք. Պատկանյանը, որը՝ նկատի ունենալով այն, որ Կիրակոսի Պատմությունը հանկարծ ընդհատվում է Աբաղայի և Բերքայի պատերազմը նկարագրելիս՝ հավանական է համարում, որ մահը կամ մի այլ աղետ թույլ չեն տվել նրան ավարտելու ձեռնարկած աշխատությունը: «Վերջին դեպքում հարկ կլինի փոքր ինչ կրճատել նրա կյանքի տևողությունը»**: Ինչո՞ւ, չի բացատրված:

Ղ. Ալիշանի կարծիքին են միանում նաև Հ. Աճառյանը***, Հո. Ջանփոլադյանը**** և այլք, սակայն առաջինը՝ մեր արդյունաշատ հայկաբանը, ինձ անհայտ աղբյուրից ավելացնում է՝ «Վարդան վարդապետից 50 օր հետո»: Հ. Ոսկյանն ընդհակառակը՝ կարծում է, որ Կիրակոսը Վարդանից շուտ է մեռել: Նրա այս եզրահանգմանը հիմք են տվել Երգ Երգոցի մեկնությանը կցված՝ Վարդանի առաջաբանում առկա «մի քանի ակնարկությունները» այն մասին, որ «յուր հարազատն ավելի կանուխ մեռած է քան 1271 թ.: Դարձյալ նկատի կրնա առնվել այն պարագան,—գրում է նա,—որ Գանձակեցին հանկարծ յուր պատմության թելը կկտրե»*****, ինչպես ենթադրում էր նաև Ք. Պատկանյանը:

Հ. Ոսկյանի այս կռահումները թռուցիկ տպավորության արդյունք են: Նախ՝ Վարդան Արևելցին իր «Յառաջաբանը—ձոնը» գրելիս՝ միանգամայն համոզված էր, որ իր սննդակից ընկերը ողջ և առողջ է, քանի որ կատարելով նրա «հրամանը», խնդրում է նրան «զսխալանսն ինձ համարել՝ ուղղեսցես, օժանդակ ինձ յամենայնի»: Հանգուցյալին բնականաբար Վարդանը չէր կարող դիմել այսպիսի խնդրանքով: Երկրորդ՝ ճիշտ է, Գանձակեցին հանկարծակի է կտրում իր Պատմության թելը, բայց «հանկարծակի» նա կարող էր այդ թելը կտրել և շատ ավելի ուշ... Չէ՞ որ Պատմագիրը օրը օրին չէ գրանցել պատմական իրադարձությունները, այսինքն՝ նստել և այսօրվա դեպքերը այսօր գրել, իսկ վաղվանը՝ վաղը... Գանձակեցու Պատմությունը հեղինակի օրագիրը չէ, այլ մի պատմագրական երկասիրություն, որը բովանդակում է մոտ մի հազար տարվա պատմություն: Ապրելով ԺԳ դարի վերջին տասնամյակներում՝ նա կարող էր «հանկարծամահ» լինել, ասենք, գավեշտական Ջամդամայի և Հովհաննես Սարկավագի գլխարձակի միջադեպը պատմելիս և այլն: Հետևաբար Պատմության շարադրանքի անսպասելի ընդհատումը չի կարող որպես հիմք ճանաչվել նրա կյանքի վերջին տարին ճշտորոշելու հարցում: Այս հարցը վերջնականա-

---

* Կիրակոս, Վենետ. հրատ., Յառաջաբան, էջ Բ:

** История монголов по армянским источникам, вып. II,—Киракос Гандзакеци. Перевод и объяснения К. П. Патканова, СПБ, 1874, էջ III—IV. Հ. Ոսկյանը՝ մեջ բերելով Ք. Պատկանյանի այս տողերը, ավելացնում է իր կողմից՝ առնելով նմանապես ընդհանուր չակերտների մեջ՝ «այսինքն թե 1271-էն ավելի կանուխ մեռած է»: Հույժ յուրահատուկ մեկնաբանություն Հ. Ոսկյանի կողմից, որ ոչ մի կերպ չի նպաստում հարցի լուծմանը:

*** Հր. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հատ. Բ, էջ 625: Ի դեպ Հ. Աճառյանի Անձնանունների բառարանի (հատ. Բ) մեջ շփոթված են 13-րդ դ. ապրող Կիրակոսները՝ Գոշավանեցին, Երզնկացին, որ նմանապես մեռել է 1272 թ. (այդ տեղեկությամբ գերեզմանը գտնվում է Երզնկայի մի եկեղեցում), բայց սա, ինչպես տեսանք, ըստ Նոր. կոչվում է նաև «Արևելցի», Գանձակեցին, որը նույնպես «մեռել է 1272 թ.»:

**** Հո. Ջանփոլադյան, Մխիթար Գոշ և այլն, նույն տեղում, էջ 143:

***** Հ. Ոսկյան, անդ, էջ 101:

պես կլուսաբանվի, երբ նոր աղբյուրներ, թարմ տվյալներ երևան գան։ Մինչ այդ՝ մենք ընդունում ենք Գրիգոր Ականցու (Ակներցու) վկայությունը որպես իրականության համապատասխանող, այսինքն՝ Կիրակոսն ու Վարդանը կնքել են իրենց մահկանացուն 1271 թ.։

Բ

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑՈՒ ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀՈՐԻՆՎԱԾՔԻ ՈՒ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

ա. ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԸ

Կիրակոս Գանձակեցու գրական վաստակը քանակապես մեծ չէ եղած։ Ինչպես Պատմագրի, այնպես էլ ժամանակակիցների վկայությամբ՝ նա գրել է իր Հայոց պատմությունը և մի շարք թղթակցություններ է ունեցել Վարդապետի և անդակիցների (օրինակ՝ Վարդան Արևելցու) հետ, ապա հորինել ու տարածել է իր Թուղթ-բանադրանքը Դավիթ Ծարեցու դեմ։ Սրանք վեճի առարկա չեն կարող լինել և անառարկելիորեն պատկանում են Պատմագրի գրչին։*

*Բանասիրական պրպտումներում, սակայն, մեր ԺԳ դարի գրական հուշարձաններից մի երկուսը վերագրվում են պատմագիր Կիրակոսին՝ նույնացնելով նրան Կիրակոս Արևելցու կամ Կիրակոս Գետիկցու—«Կիրակոս վարդապետ Արևելցի ի վանաց Գետկայ»—հետ**։ Մենք միանգամայն համակարծիք ենք այդ բանասերներին և նոր իրական փաստերով ու փաստարկումներով հիմնավորել ենք մեր նախորդների առաջ քաշած վարկածը, միաժամանակ անհրաժեշտ ենք համարել քննության ենթարկելու այդ երկու կարծեցյալ հեղինակների ոճերը, բուն այդ գրվածքների***։ Ոճի նմանությունն ու հարազատությունն առավել ևս կհաստատի բանասերների ենթադրությունը հիշյալ երկու հեղինակի նույնության մասին։*

*Կիրակոս Արևելցուն վերագրվում են****.*

---

[*] Վարդան, Պատմութիւն, էջ 192, Երզ Երզնցի առաջաբան. Կիրակոս, Պատմ., էջ 327։

[**] Տես Ղ. Ալիշան, Հայապատում։ Մինչդեռ Պատմ. Վենետ. հրատ. Յառաջաբանի մեջ՝ խոսելով Արևելցու «Յայսմաւուրքի» մասին, Ալիշանը Գանձակեցուն և Արևելցուն չի նույնացնում. «Եւ զի ոչ այլ ոք և ոչ մեք ասեմք Գանձակեցւոյն զգործս զայս. այլ առ համեմատակցութիւն անուանն և ժամանակին և աշխարհին՝ ոչ խղճեցաք յիշումն առնել առ անցեալ. մինչև ապագայն ցուցցէ մեզ ստուգիւ զվարս Արևելցւոյդ, յորոյ անուն գտանին և բանք խրատականք և թուղթք» (էջ Ժ.)։

[***] Տես էջ Թ—ԺԱ, ԺԵ—ԺԶ։

[****] Անհրաժեշտ է պրպտումներ կատարել զանազան մատենադարաններում, թերևս ի հայտ բերվեն այլևայլ երգեր, գանձեր, որոնք նույնպես վերագրվում են Կիրակոս Արևելցուն կամ Գետիկցուն։

ա. Տոնապատճառ-Տոնացույց *(=*«Յայսմաւուրք»*), որի մասին խոսել ենք վերը*, ուստի հարկ չենք համարում կրկնել ասածները, մանավանդ որ Կիրակոս վարդ. Արևելցու վաստակը* «Յայսմաւուրք» *կազմելու գործում ճանաչված է**;*

բ. Այս Տոնացույցի — «Յայսմաւուրք»-ի *մեջ զետեղված է Պողոս եպիսկոպոսի վարքը՝* «Յայսմ աւուր յիշատակ է Պաւղոսի եպիսկոպոսի», *որը վերջանում է հետևյալով. «Զկիրակոս վարդապետ Արևելցի ի վանաց Գետկցի զկազմարիչ և զլուսաւորիչ այսմ կտակիս»***;*

գ. «Աստվածածնի վերափոխման պատմական շարականը», *այբուբենի թվով տուն ունի, իսկ ամենավերջին հատվածը հոգում է՝* «Կիրակոս վարդապետ»*****;*

Արդ՝ ի մի ամփոփենք Կիրակոս Գանձակեցու հավաստի, ինչպես և բանասիրության կողմից նրան վերագրվող գրական երկերը.

1. Հայոց Պատմություն.

2. Բանադրական թուղթ ընդդեմ Դավիթ Ծարեցու.

3. Թղթեր Վանական վարդապետին, Վարդան Արևելցուն և այլ անդակիցներին (չեն պահպանվել).

4. Տոնապատճառ-Տոնացույց=«Յայսմաւուրք», որը լրացրել և համալրել է.

5. Պողոս եպիսկոպոսի վարքը և

6. Աստվածածնի վերափոխման պատմական շարականը։

Կիրակոսի երկերի այս ցանկի մեջ պատմագրական տեսակետից ճշգրտվելու ենթակա են վերջին՝ **4, 5 և 6 գործերը**: *Սրանք «հետևակ պարզ ոճով» գրված, բովանդակությամբ էլ կաղապարային գրական հուշարձաններ են, որոնց նմանները անչափ շատ են մեր միջնադարյան գրականության մեջ։*

Թղթերը, *անշուշտ, կարևոր կրոնական-հասարակական, ինչպես և գրական արժեք են ներկայացրել, եթե նրանց մասին դատելու լինենք այն հակիրճ ու կցկտուր ակնարկություններից, որոնք առկա են Կիրակոսի Պատմության և Երզ Երզնցի Վարդան Արևելցու մեկնության առաջաբանի մեջ*****։ Դժբախտաբար այդ թղթերից և ոչ մեկը ցարդ երևան չէ հանված, որպեսզի գաղափար կազմենք այդ ժանրի երկեր հորինելու Կիրակոսի ձիրք ու արվեստի մասին։*

Կիրակոսի հեղինակային շնորհքի և կարողության մասին մենք կարող ենք հիմնականում դատողություններ անել՝ մանրամասն քննության առնելով միայն ու միայն նրա մեծարժեք պատմագրական երկը՝ Հայոց Պատմությունը։ Այս երկերի պատմագրական հուշարձանի արժեքն ու նշանակությունը մենք քննության ենք առել ներկա աշխատության հատուկ գլուխներում։ Այստեղ կցանկանայինք միայն հնարավորության սահմաններում համառոտակի լուսաբանել Պատմության հորինվածքի, ինչպես և ամբողջականության հարցը։

---

[*] Տես էջ Թ—ԺԱ

[**] Յայսմաւուրք ըստ կարգի ընտրելագոյն օրինակի Յայսմաւուրաց Տէր Իսրայէլի, Կ. Պոլիս, 1834, Գրիգոր դպիր Փեշտըմալճյանի «Յառաջաբանից»։

[***] Հ. Տաշյան, Ցուցակ, № 219 (հին թիվ 7, 1591 թ.), էջ 564։

[****] Շարական հոգևոր երգոց եկեղեցւոյս Հայաստանեայց յօրինեալ, Էջմիածին, 1861 թ., էջ 747—753։ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 108։

[*****] Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Բ, էջ 535—537, Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Վանական, էջ 97—100, տես նաև մեր Առաջաբանը էջ ԻԲ—ԻԳ։

Այս կապակցությամբ կարևոր հարցերից մեկն է, թե ինչ խորագիր է ունեցել Կիրակոսի սույն մեծարժեք երկասիրությունը։ Մեր գրական-գիտական հասարակայնության մեջ ընդհանուր տարածում է գտել հետևյալ խորագիրը՝ Կիրակոս Գանձակեցւ Հայոց Պատմութիւն կամ «Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ», ինչպես վերնագրել է պատմության առաջին հրատարակիչ Ոսկան Տեր-Հովհաննիսյան Երևանցին, կամ «Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ Համառօտ պատմութիւն ի սրբոյն Գրիգորէ ցաւուրս իւր լուսաբանեալ», ըստ Վենետիկյան հրատարակության (Ղ. Ալիշան)։

Կիրակոսի Պատմության այս խորագիրը գալիս է հետին դարերից, թերևս հրատարակիչներից, քանի որ շուրջ չորս տասնյակ ձեռագրերից և ոչ մեկը նման վերնագիր չունի։ Տեսնենք, ինչ են ասում ձեռագրական տվյալները։ Պատմության խորագիրը ըստ բաղդատության հետևյալ պատկերն է ներկայացնում. abcdefghii^{1}jklmnopqstuvw Համառօտ (dj համառատ, g համառ[օտ], l համառօտք) պատմութիւն (stv Վ. պատմութիւնք) ժամանակաց ի սրբոյն (d ի սրբոյ) Գրիգորէ մինչև ցյետին (dftvw յետին, Վh ի յետին, u յետինս փխ յետին աւուրս) աւուրս (ii^{1}jpq աւուրն, w ժամանակիս) բևացեալ, (o թուեցեալ), stu թըւացեալ, vՎ թուացեալ) արարեալ (stv ասացեալ) Կիրակոսի (bejqv Կիւրակոսի) ընտրեալ (stv մեծ և ընտրեալ) վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտն (ii^{1}jpq մեծահռչակ ուխտին, stv ի մեծահռչակ սբ ուխտն, u ուխտէն) Գետկայ (o Գետարգել)*։

Բաղդատական տախտակը հաստատապես վկայում է, որ, նախ՝ Կիրակոսի երկը երբեք չի կոչվել Հայոց պատմություն, երկրորդ՝ Կիրակոսը երբեք չի հորջորջվել Գանձակեցի, երրորդ՝ Պատմությունը Կիրակոսը գրել է «ի մեծահռչակ ուխտն Գետկայ»։ Ձեռագրերում պահպանված Պատմության խորագրից պետք է անպայման հանել, որպես հետին դարերի միջարկություններ՝ «ընտրեալ», կամ «մեծ և ընտրեալ» հորջորջումները, որովհետև հազիվ թե նա ինքը նման անհամեստ հավակնություններ ունեցած լիներ։ Մնացած բոլոր տարբերությունները կրում են ձեռագրական այլընթերցվածների բնույթ։

Ձեռագրական տվյալների բաղդատության հիման վրա մեր կատարած դիտողությունները մեզ բերում են այն եզրակացության, որ ԺԳ դարի այս պատմագրական հուշարձանը, ամենայն հավանականությամբ, սկզբնապես, թերևս հենց հեղինակի գրչի տակ, կոչվել է՝ «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս բևացեալ. արարեալ Կիւրակոսի** վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտն Գետկայ»։ Այս խորագիրը շատ ավելի համապատասխան է Պատմության բովանդակությանը, քանի որ Պատմության երկրորդ մասը՝ Լևոնի թագավորությունից սկսած և մանավանդ Ջաքարյանների շրջանում, ոչ միայն Պատմություն Հայոց է, այլ ամբողջ Առաջավոր Ասիայի և Անդրկովկասի՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի բավականաչափ հետաքրքրական պատմությունը։

---

* Հ. Ոսկյանը գրում է. «Պատմագրութիւնս լավագույն ձեռագիրներու մէջ կկրէ հետևյալ խորագիրը՝ «Համառօտ պատմութիւնք ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ի յետին աւուրս տանեցեալ, արարեալ Կիւրակոսի ընտրեալ վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտէն Գետկայ» (էջ 104)։

Մեր քառասուն ձեռագրերը ենք տեսել կամ նրանց նկարագրությունը կարդացել, բայց ոչ մի տեղ չենք հանդիպել «տանեցեալ» փխ թեացեալ, թուացեալ։ Եվ ինչ է նշանակում «տանեցեալ»։

** Հետագայում ավելի ընդունված՝ Կիրակոսի։

Ելնելով վերը բերված փաստարկներից՝ մենք հակամետ կլինեինք Պատմությունը վերնագրել այսպես.

«ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս բևացեալ», իսկ երրորդ էջի վրա տալ ըստ ձեռագրական տվյալների կազմած Պատմության ընդարձակ խորագիրը։

Պատմության խորագրի հարցը պարզելուց հետո անցնենք Պատմության գլխակարգությանը, կամ Պատմության գլուխների վերնագրերի հարցին։

Այս հարցում էլ ձեռագրական տվյալները համերաշխ չեն։ Ձեռագրերի մի մասը չի համարակալում գլուխները, մյուսը՝ համարակալում է, ընդ որում բաժանում է նաև ըստ հատվածների, բայց կան և այնպիսիները, որոնք Պատմության սկզբին տալիս են «Յանկը»՝ համարակալված գլխակարգությունը։ Յանկի ձեռագրական տվյալների բաղդատությունը մեզ հեռու կտաներ, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ Պատմության ձեռագիր օրինակների ամբողջականությունն էլ հաճախ տատանվում է՝ մերթ այս, մերթ այն գլուխն է հապավված, կամ Պատմությունից հանված, կամ նրանից առաջ դասավորված, ուստի և գլուխների համարակալումը, նրանց հերթականությունը հաճախ փոփոխվում է։ Այնուամենայնիվ, մեր հրատարակության մեջ պահպանում ենք համարակալության կարգը, ելնելով հետևյալից։

Կիրակոսն իր Պատմությունը բաժանում է Յառաջաբանի և երկու հիմնական մասի՝ ա. Մինչ-Լևոնյան շրջանի, որ ինքը հավաքել է «ի նախագրելոց» և բ. Իր ժամանակների պատմությունը՝ «է որ ականջալուր, և է որ ականատես»։ Ի նախագրելոց հավաքած մինչ-լևոնյան շրջանի պատմության մասի մեջ նա զետեղել է նաև Ներսես Շնորհալու հանրածանոթ «Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»-ն, իսկ երկրորդ մասում զետեղված են մի շարք այլ վավերագրեր (գլխ. ԽԱ, ԽԲ, ԽԳ, Ծ, ԾԱ, ԾԲ), որոնք լրացնում և լուսաբանում են Պատմության մեջ շարադրած իրադարձությունները։ Նկատի ունենալով այն, որ վերոհիշյալ վավերագրերն էլ ունեն համարակալում իր Պատմության ընդհանուր գլխակարգության մեջ, մենք «Գիրն» էլ համարակալում ենք իբրև Բ գլուխ։ Այս եղանակով Պատմությունը կունենա. «Յառաջաբան» և Ա—ԿԵ գլուխները։

Ինչպես ասացինք, Կիրակոսի Պատմության գլխակարգությունը հաճախ փոփոխության է ենթարկվում։ Դա առաջանում է նրանից, որ Պատմությունից մի երկու գլուխ կամ լրիվ բացակայում են, կամ նախորդում Պատմության շարադրանքին, որպես ինքնուրույն հուշարձաններ։ Այսպես, Պատմությանը նախորդում են bcdii^{1}jpq, Վիեն. № 574, Լոնդոնի № 5260—№ 119, Երուսաղեմի № 483 ձեռագրերում հետևյալ գլ. գլ. ԽԱ. «Վասն կանոնական հրամանաց», ԽԲ. «Թուղթ» և ԽԳ. «Սահմանք կանոնականք»-ը կամ gno չեն ընդօրինակված գլ. գլ. Ծ. «Վասն խնդրոյն, որ եղև ի մէջ Քրիստոնէից վասն հոգւոյն աստուծոյ», ԾԱ. «Խոստովանութիւն ճշմարիտ հաւատոյ ուղղափառաց» և ԾԲ. «Խրատ դաւանութեան Վանական վարդապետին», կամ հանված է «Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ»։

Այստեղից էլ առաջ է քաշվում Կիրակոսի Պատմության ամբողջականության հարցը, այսինքն՝ լրիվ և ավարտվա՞ծ է հասել մեզ այդ Պատմությունը, թե՞ թերի։

Ինչպես հայտնի է, Կիրակոսի Պատմության մեր ձեռքը հասած ամբողջությունը սկսում է Գրիգոր Լուսավորչից և հասնում է մինչև Աբաղայի և Բերքեի պատերազմը նկարագրել՝ «և հարին զբանակս իւրեանց առ ափն Կուր գետոյ, և կալան սոքա աստի և նոքա անտի՝ ամրացուցեալ զեզր գետոյն ցանկով և փոսիւք խորագոյնիւք»։ Այսպիսով պատերազմող կողմերը համապատասխան դիրքեր են գրավում։ Ստեղծվում է մի այնպիսի կացություն՝ որ ժամ առ ժամ սպասում ես հարձակման, կամ զորքերը, ասես, համաձայնության եկած՝ նահանջում են։ Բնականաբար այդ նկարագրությունից հետո հարց է առաջանում՝ ինչո՞վ վերջացավ այդ պատերազմը, կամ թերևս պատերազմը վերջացել է, բայց պակասում է համապատասխան նկարագրությունը։ Այդպես է խորհրդածում Ղ. Ալիշանը, երբ գրում է, թե պատմությունը կամ գրքի հեղինակը հասցրել է մինչև 1265 թ. «առանց նշանակի վերջաբանութեան, կամ զի եղեալ էր ի մտի նշանակել և զոր յետ այնր դէպս՝ եթէ յերկարակեաց լինէր՝ և գտանէր պատեհ ժամանակի և հանգստեան, և կամ թէ և գրեաց ինչ աւարտաբանութիւն և չհասս առ մեզ»*։ Հետևաբար, ըստ Ղ. Ալիշանի, Կիրակոսի Պատմությունը չի ավարտված, թերի է։ Պատմագիրը մտադիր է եղած Պատմությունն ավարտել, կամ նույնիսկ գրել է «ավարտաբանութիւնը», բայց դա մեզ չի հասել։ Ղ. Ալիշանին համակարծիք է նաև Ք. Պատկանյանը, երբ գրում է. «Рассказ же свой он прерывает неожиданно на событиях 1265 года, не кончив начатого повествования о войне хана Апага с Беркаем и не предварив читателя о конце труда, как это делают другие писатели. Можно полагать, что труд его не во всей целости дошел до нас, или, что гораздо вероятнее, смерть или другая катастрофа не дала ему кончить начатого сочинения»**.

Վերը հիշված բանասերներից միանգամայն տարբեր տեսակետ է զարգացնում Հ. Օսկյանը, սակայն նրա փաստարկումները համոզիչ չեն, հակասական են ու անստույգ տվյալների վրա հիմնած։ Վերցնենք հենց նրա առաջին սխալը։ Կիրակոսը որպես ականատես ցանկանում է սերունդներին պատմել թաթարների ասպատակությունների մասին, «թեև իրեն (իմա՝ Կիրակոսին,— Կ. Մ.-Օ.) ծանոթ եղած է թե այս մասին Հովհ. Վանականն և Վարդան գրած են պատմական աշխատություններ...»***։

Ապա Հ. Օսկյանը՝ հետևելով Ղ. Ալիշանին, ընդունում է բազմահմուտ բանասերի սրամիտ բացատրությունը այն մասին, թե երբ է սկսել Կիրակոսը շարադրել իր Պատմությունը, այն է՝ 1241 թ. (ըստ Օսկյանի՝ 1240/1241) մայիսի 19-ին։ Այս հանգույցը լուծված համարելով՝ նա ջանք է թափում բացատրելու, թե մինչև ո՞ր թվականն է հասցրել Կիրակոսն իր Պատմությունը։ Նա նույնպես ընդունում է, որ Կիրակոսը 1265 թ. Աբաղա և Բերքե խաների պատերազմի պատմությամբ «կգցե ընդարձակածավալ թատերաբեմին վարագույրը՝ այլևս չբանալու համար... Հանկարծակի կկտրի յուր թելը, վասն զի կիսկատար կմնա Աբաղայի և Բերքայի կռվույն հետևությունը և վերջաբան մը կպակսի, որ հառաջաբանը նկատելով պատշաճավոր կերևա»։ Ուրեմն, պակասավո՞ր, թերի է Պատմությունը, «տարակուսում է» նա։ «Իմ պատասխանս ի հաստատ ամբողջության է։ Կիրակոս յուր վերջաբանն գրած է հոն, ուր կավարտի այժմ յուր պատմությունը»։ Ապա իր այս ենթադրությունը հիմնավորելու համար վկայակոչում է Վարդան Արևելցու քանիցս հիշված խոսքերը՝ «Ի ՈՁԵ (1236) թուականին Հայոց մինչև ի ՉԺԴ (1265), յորում եմքս, զոր ինչ արարին ազգ նետողաց... գրեալ են... Վանական... և հարազատն մեր Կիրակոս...» և Կիրակոսի «Յառաջաբանի» հետևյալ խոսքերը՝ «Ի նմանէ (իմա՝ ի Գրիգորէ,—Կ. Մ.-Օ.) սկսեալ մինչև առ մեզ, **յորում են թուական մեր ՉԺԴ**, սուղ ինչ համառօտիւք» (էջ 104)։

Նախ, պիտի ասենք, որ ընդգծված «**յորում են թուական մեր ՉԺԴ**» բառերն առկա են միայն Վիեն. Մխ. № 124 ձեռագրի մեջ, մյուսները չունեն։ Ամենայն հավանականությամբ դրանք միջարկություններ են Վարդանի այս հատվածի ազդեցությամբ, և երկրորդ՝ Վարդանի այս վկայությունն էլ պարզորոշություն չի մտցնում հարցի լուծման մեջ։

Ընդունենք, որ Կիրակոսը Պատմության շարադրանքը ընդհատել է այդ տարիներ տեղի պատերազմի պատմությամբ, բայց ե՞րբ, պատերազմի ո՞ր շրջանում, 1265 թ. ո՞ր ամիսներին... Այդ հարցը կարոտ է մնում լուսաբանության։ Դարձյալ, եթե այդ էլ համարենք լուծված, հարց է առաջանում, Կիրակոսի Պատմությունն ունեցե՞լ է վերջաբան։

Պատմության զարգացման ընթացքի անսպասելի ընդհատումը և վերջաբանի բացակայությունը տարակուսանքի առիթ է տվել և՛ արդի մեր բանասերներին, և՛ Պատմության գրիչներից շատերին։ Այսպես, ԺԷ դարի գրիչներ՝ Հովսեփ աբեղան (Ի—№ 1768), Հակոբ քահանան (Ի^1—№ 1769), Զաքարեն ու տեր Գրիգոր Վաղարշապատցին (Բ—№ 3071) և Սարգիսը (Լոնդ. Or. № 5260—№ 119) իրենց տարակուսանքը հայտնում են «փոսիւք խորագոյնիւք»-ին կցված հետ. հիշատակագրությամբ. «Բայց ո՛վ եղբայր այն ինչ զոր մինչ աստ վարեցաւ զպատմութիւն թաթարին և այլ ոչ ես, զի ոչ կայր յօրինակի իմում վասն այն ոչ կարացի իմանալ զկատարածն թէ որպէս էր՝ և Քի. մարդասիրի փառք յաւիտեանս. ամէն»։

ԺԷ դ. գրիչների մի այլ խումբ «փոսիւք խորագոյնիւք»-ից հետո հիշատակագրում է. «Ով եղբայրք է թուղթ պարապ թողի զի օրինակն չկայր, ապա թէ զօրինակն գտանես զպակասն լցուցանես, բայց աղէկ հաշուես զի պարապար գոյ և թուղթն պարապ չթողուս և մեղաւորս յիշես։ Գործ եղի տեղն» (?)։ Ղ. Ալիշանը, հավանաբար այս ձեռագիրը կամ սրանից ընդօրինակածը, կամ սրա մայր օրինակն է նկատի ունեցել՝ գրելով Յառաջաբանի էջ Ե ծանոթությունը։

Երուսաղեմի Մատենադարանի № 493 ձեռ. (1778—1780) գրիչ Եղիա քահանան հիշատակագրում է. «Ով եղբայր, զի է թուղթ պարապ թողի, զի օրինակն Բերքային չկայր։ Ապա թէ զօրինակն գտնուս, զպակասն լցուսցես։

Ո՛վ պատուական հայր և եղբարք իմ. զի օրինակն պակաս էր. մի՛ թողուք, եթէ առ ում գտանիցի, նա լցուսցէ զսորա պակասն»։

Տ—№ 1899 (1676 թ.) գրիչ Պողոս Դավթառացին Պատմության վերջում մի քանի թերթ «պարապ» է թողել շարունակելու համար։

Վերոհիշյալ գրիչների վկայությունները ցույց են տալիս, որ տարակուսողների թիվը ավելանում է, բայց հարցի լուծումը մի քայլ էլ առաջ չի գնում։

Մեր կարծիքով տարակուսանքը որոշ չափով կվերանա և հարցը փոքր ինչ կլուսաբանվի, եթե մենք դիմենք հենց սկզբնաղբյուրների օգնության։ Այստեղ մենք նկատի ունենք Կիրակոս Գանձակեցուն, Վարդան Արևելցուն և Ռաշիդ-ադ-դինին։

---

* Վենետ. տպ., Յառաջաբան, էջ ե։

** История монголов по армянским источникам, вып. второй, заключающий в себе извлечения из истории *Киракоса Гандзакеци*. Перевод и объяснения К. П. Патканова. С.-Петербург, 1874, стр. 3–4.

*** Այդ մասին տես մեր այս աշխատության մեջ։

Վարդան Արևելցին՝ գծելով Կիրակոսի Պատմության մեջ նետողաց ազգին վերաբերող ժամանակագրական շրջանակները, գրում է. «Արդ ի վեց հարիւր ութսուն և հինգ թուականէն հայոց մինչև յեօթն հարիւր չորեքտասանս, յորում եմք մեք, զոր ինչ արարին ազգն նետողաց... ընդ Պարսս և ընդ Աղուանս, ընդ Հայս և ընդ Վիրս, և ընդ աշխարհն Հոռոմոց կոչեցեալ... գրեալ են... Վանականն վարդապետ, և հարազատն մեր՝ Կիրակոս վարդապետն...»*:

Վարդանի վկայությունն են սովորաբար հիմք ընդունում Կիրակոսի Պատմության մեջ նկարագրված քաղաքական իրադարձությունների վերջին թվականը որոշելու համար (Ալիշան, Պատկանյան, Օսկյան): Սակայն, Վարդանի հենց առաջին թվականը (1236) անընդունելի է, քանի որ Կիրակոսը սկսում է թաթարների մասին պատմել ոչ թե 1236 թ., այլ 1220 թ.: Ահա թե ինչ է գրում նա «Վասն ելանելոյ թաթար զօրուն» գլխում. «Ի վեց հարիւր վաթսուն և ինն թուականին, մինչդեռ հպարտացեալ էին վիրք յաղթութեամբն, զոր յաղթեցին տաճկաց՝ յինքեանս կորզելով բազում գաւառս Հայոց ի նոցանէ, յանկարծակի յեղակարծ ժամու յոլով դունդս զօրու ծանու՝ ամենայն կազմութեամբ, ելեալ ընդ դուռն Դարբանդայ ուժգին դիմեցմամբ և եկեալ յաշխարհն Աղուանից, զալ անցանել յաշխարհս Հայոց և Վրաց...»**. 1220—1225 թվականներին թաթար-մոնղոլները Սաբատա Բահատուրի (Sübütäi), Չարմաղանի առաջնորդությամբ երեք անգամ ասպատակել են Անդրկովկասը:

Այս քաղաքական-ռազմական իրադարձության մասին տեղյակ է և ինքը՝ Վարդանը, երբ գրում է. «Իսկ թաթարն կոչեցեալ, որ եկեալ էր յառաջագոյն սակաւուք ի վեց հարիւր վաթսուն և ինն թուին՝ կամեցաւ դառնալ ի վեց հարիւր եօթանասուն և մի, և ոչ փառահեցաւ. Յաւելեալ յինքն անհամ բազմութիւնն՝ առաջնորդ ունելով զՉարմաղանն կոչեցեալ զօրապետ, գայ ի Գանձակ Շահաստանն»***:

Ինչպես տեսնում ենք, Վարդանն այստեղ էլ, ըստ իր սովորության, համառոտում է Կիրակոսի ընդարձակ նկարագրությունը՝ հարստացնելով մի փոքրիկ պարբերությամբ: Հետևաբար Վարդանի վկայությունն այն մասին, թե նետողաց ազգի արարքները 1236 թ. սկսած մանրամասն գրել են Վանականն ու Կիրակոսը, չի կարող վերաբերել վերջինիս, քանի որ սա թաթարների-նետողների վերաբերյալ մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում դեռևս 1220 թվականից: Նույն չափով Վարդանի վկայության երկրորդ մասը, այն է մինչև ի ՉԺԴ (1265) չի պատշաճում Վանականին, քանի որ սա վախճանվել էր դեռևս 1251 թ., իսկ Կիրակոսի նկատմամբ այդ տարեթիվը հենց Վարդանի վկայությամբ կարող է վերանայվել: Սակայն այդ մասին փոքր ինչ հետո:

Մոնղոլների արշավանքներն ու նվաճումները Առաջավոր Ասիայում և Անդրկովկասում բավականաչափ մանրապատում նկարագրել է ԺԳ—ԺԴ դարի ականավոր պատմագիր Ռաշիդ-ադ-դինը****: Հետաքրքրականն այն է, որ պարսիկ պատմագիրն իր վկայություններով գալիս է կամ հաստատելու Կիրակոսի պատմածը, կամ լրացնելու նրա ակնարկությունները: Այս տեսակետից նրա տվյալները հնարավորություն են տալիս մեզ ճշտելու նաև Կիրակոսի Պատմության վերջին թվականը, որ այնքան տարակուսանքների առիթ է տվել մեր բանասերներին ու պատմաբաններին:

Մանգու խանի մահվանից հետո (1259 թ. սեպտեմբեր)՝ մոնղոլական աշխարհակալության մեջ ծայր են առնում կատաղի գահակալական կռիվներ Մանգու խանի եղբայրների՝ Ղուբիլայի (Qubilai) և Արիք Բուղայի (Aryq Boga) միջև: Հուլավուն անցնում է Ղուբիլայի, իսկ Բերքեն (Ոսկի Հորդա) Արիք Բուղայի կողմը:

Այս ներքին պատերազմը միայն գահակալական չէր. նա երկու տարբեր կուլտուրաների, տարբեր տնտեսակարգերի հակամարտության բնույթ էր կրում, ընդ որում Ղուբիլան և Հուլավուն հին կուլտուրական նստակյաց ժողովուրդների (Չինաստան, Իրան, Առաջավոր Ասիա), իսկ Արիք Բուղան և Բերքեն՝ տափաստանային-վաչկատուն-քոչվորական ցեղերի (Միջին Ասիա) ներկայացուցիչներ էին հանդիսանում: Բերքեն ընդունել էր մահմեդականությունը և սերտ հարաբերության մեջ էր մահմեդական Եգիպտոսի, ինչպես և խալիֆի հետ ու ամեն կերպ ցանկանում էր Հուլավուին, որպես իր կրտսեր եղբորը ստորադասել իրեն. մինչդեռ Հուլավուն՝ պահպանելով հայրենի հեթանոսական հավատքը, բարյացակամ էր տրամադրված դեպի քրիստոնյաները և սերտ հարաբերության մեջ էր Բյուզանդիայի Միքայել 8-րդ կայսրի հետ. միաժամանակ գրավելով Բաղդատը և սպանելով խալիֆին (1259), վերացրել էր խալիֆաթը: Նա ոչնչացրել էր նաև Բերքեի ազգական զորավարներին՝ Ղուլին, Բալախային (Bulqaï), Տութարին և ուրիշներին, որոնք գտնվում էին Հուլավուի զորքերի մեջ:

1261 թ. Բերքեի զորագնդերը Դերբենդի վրայով արշավում են Հուլավուի վրա, ներխուժելով Անդրկովկաս՝ Վրաստան, Աղվանք և Հայաստան: Ընդմիջումներով կռիվները տևում են 5 տարի շարունակ, ընդ որում ընդհարումները հաճախ տեղի էին ունենում ձմռան ամիսներին, «զի յամառայինն ոչ կարէին վասն տօթոյն և գետայարոյց լինելոյն»*: Այսպես. 1262/3 թթ. ձմռան ամիսներին Հուլավուի զորքերն անցնում են Թերեքը, փախուստի մատնում Նողայի զորագնդին և գրավում նրանց ամբողջ ունեցվածքը, կանանց ու երեխաներին: Բերքեն բազմաթիվ ուժերով օգնության է գալիս, վանում հակառակորդին: Շատերը ոչնչանում են ցրտից, ոչ պակաս թվով մարդիկ խեղդվում, որովհետև սառույցը կոտրվել էր**:

1263 թ. Հուլավուն զբաղվում է իր երկրի բարեկարգությամբ և շինարարու-

---

* Վարդան, անդ, էջ 192:

** Կիրակոս, անդ, էջ 201:

*** Վարդան, անդ, էջ 189:

**** Մենք օգտվում ենք ռուսերեն նորագույն թարգմանությունից՝ Рашид-ад-дин. Сборник летописей; т. III перевод с персидского А. К. Арендса, под редакцией А. А. Ромаскевича, Е. Э. Бертельса и А. Ю. Якубовского. Издательство Акад. Наук, Москва — Ленинград, 1946.

Ռաշիդ-ադ-դինը ծն. մոտ. 1247 թ., մեռ. 1318 թ. հուլիսի 17-ին:

* Կիրակոս, անդ, էջ 396:

** «Եւ եկն ընդդէմ նորա Բերքայն... և եղև խառնուրդ պատերազմին առ մեծի գետոյն (իմա Թեր[և]քն եթիլ,— Կ. Մ.-Օ.), և բազումք անկան յերկոցունց կողմանցն: Եւս առաւել ի կողմանէ Հուլաւուին, զի պակասեցան ի սաստկութենէ ձեանն և ցրտին» (Կիրակոս, էջ 395):

Բերքեն հարձակվում է Հուլավուի զորաբանակի վրա... „На берегу реки Терека они от зари до конца дня бились жестоким боем... Наша (իմա՝ Հուլավուի) рать обратилась вспять. Река Терек замерзла, и стали переправляться через нее. Вдруг [лед] проломился и множество войска утонуло". Рашид, III, էջ 60:

թյամբ (քաղաք, ապարանք, կատառն), միաժամանակ զորքեր է հավաքում ու պնդվում Բերքեի դեմ ելնելու*։

1265 թ. մեռնում է Հուլավուն (ըստ Ռաշիդի՝ 1265 թ. փետրվարի 8-ին)**։

1265 թ. մեռնում է Տողուս խաթունը (ըստ Ռաշիդի՝ 1265 թ. հունիսի 17-ին)։

1265 թ. (ըստ Ռաշիդի՝ 1265 թ. հունիսի 19-ին)***, ըստ այլոց հունիս-հուլիս ամիսներին, գահ է բարձրանում Աբաղա խանը։

Ռաշիդ-ադ-դինի վկայության համաձայն, Աբաղա-խանը ձմեռել է Մազանդարանում և միայն 1265 թ. գարնանը եկել Թավրիզ մայրաքաղաքը****։

1265 թ. (ամռան կամ աշնան ամիսներին) Աբաղա-խանն ամուսնանում է բյուզանդական կայսր Միխայել VIII դուստր Դեսպինայի***** Δέσποινα (Մարիա) հետ, որին մեծ պատվով բերում է մի պատգամավորություն Անտիոքի պատրիարքի գլխավորությամբ։

Ինչպես տեսնում ենք, մինչև այստեղ Կիրակոսի և Ռաշիդի վկայությունները բավականաչափ համերաշխ են։ Սրանից հետո Կիրակոսի հաղորդումը շատ սեղմ է, ուստի կիսատ-պռատի կամ եղծվածի տպավորություն է թողնում, մինչդեռ այս վերջին պարբերությունն էլ համապատասխանում է Ռաշիդի վկայությանը։

Աբաղայի գահակալության հենց սկզբներին Բերքեի կարգադրությամբ՝ Նողայը Դերբենդի վրայով նորից հարձակվում է իլխանի զորամասերի վրա Տուտհարի արյան վրեժն առնելու։ Նրա դեմ է ելնում Հուլավուի կրտսեր որդի Յաշումուտը (ըստ Վարդանի՝ Իսմուտ)։ Կուր գետի ափին կատաղի կռիվ է սկսվում։ Նողայը՝ կորցնելով մի աչքը, նահանջում է Շիրվան։ Աբաղան անցնում է գետը, մյուս կողմից ահագին զորքով վրա է հասնում Բերքեն։ Աբաղան վերադառնում է գետի այս ափը և հրամայում է գետանցը կտրել—ոչնչացնել։ Չկարողանալով գետն անցնել՝ Բերքեն շարժվում է Թիֆլիսի վրա, որպեսզի այնտեղից անցնի, բայց ճանապարհին հիվանդանում է և մեռնում. դիակը տանում են Բաթուի մայրաքաղաք Սարայը և այնտեղ թաղում։

«В 664 году [1265/66] Абага-хан приказал.—շարունակում է Ռաշիդ-ադ-դինը,—чтобы по ту сторону реки Куры от Далан-наура до степи Курдман, смежной с рекой Курой, построили вал и вырыли глубокие рвы. На защиту их назначили отряд монголов и мусульман, и с обеих сторон стали ходить туда и обратно караваны»******.

Ռազմական գործերը վերջացնելուց հետո՝ Աբաղան 1266/67 թթ. ձմեռն անց է կացնում Մազանդարանում և Գուրգանում։

Այս միևնույն իրադարձության մասին հաղորդում է նաև Վարդան Արևելցին. «Ի մտանել թուին եօթն հարիւր հնգետասան (1266) կողմնակալն հիւսիսի՝ կոչեցեալն Բարքայ... լուեալ զմահուանէ մեծի Հուլաւուին՝ գայ բազմութեամբ

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 396—397։ Рашид-ад-дин, III, էջ 61։ (Ըստ Ռաշիդի՝ նա կառուցում է Մարաղայում նաև մի աստղադիտարան)։

** Կիրակոս, անդ, 398։ Рашид, III էջ 61—62։

*** Рашид, III, էջ 64։

**** Рашид, III էջ 67։

***** Ռաշիդ-ադ-դինը, (հ. III էջ 65) սխալմամբ համարում է նրան Տրապիզոնի թագավորի աղջիկը։ B. Spuler, էջ 65—67։

****** Рашид, III, էջ 68։

առ Կուր գետով և ցուցանէ զինքն յայսմ կողմանէ կացեալ զօրացն Աբաղային և եղբօր իւրոյ Իսմուտին՝ իբր թէ կենդանի է յետ մահու հօր նոցա (տպ. իւրոյ)։ Եւ գայ կռիւ զնոսա... յորմէ զարհուրեալ յայսմ կողմանէ կացեալքն՝ ցանկեն զերկայնութիւն գետոյն աստի, զոր Շիրայն կոչէին՝ և զգուշացան ամենայն պատրաստութեամբ զաւուրս ձմերայնոյն»*։ Ապա Վարդանը հաղորդում է, որ նույն տարվա ամառը Բերքեն «վճարէ զկեանս»։

Ինչպես տեսնում ենք, ԺԳ դարի մեր այս պատմագիրները համերաշխորեն միմյանց լրացնում են, անգամ տեղ-տեղ գործածելով միևնույն դեպքի համար նույն բառերն ու դարձվածքները, օրինակ՝ Կիրակոսը գրում է՝ «Ամրացուցեալ զեզր գետոյն ցանկով և փոսիւ խորագունիւ», Վարդանը՝ «Ցանկեն զերկայնութիւն գետոյն աստի» և Ռաշիդ-ադ-դինը՝ «построили вал и вырыли глубокие рвы».

Այս իրադարձությունը տեղի է ունեցել՝ ըստ Ռաշիդ-ադ-դինի, 1265/66 թ., ըստ Վարդանի՝ 1265/1266 թթ., և ըստ Կիրակոսի՝ Մոսկվայի տպ. և մի շարք ձեռագրերի համեմատ ՉԺԴ թուականին Հայոց, ըստ Վենետ. տպ. և մի այլ խումբ ձեռագրերի՝ յՉԺԵ—«յեօթն հարիւր և հնգետասան թւին Հայոց»—1265/66 թ.։

Այսպիսով, մենք կարծում ենք, որ Կիրակոսի Պատմության վերջին թվականը պիտի լինի 715 թ. հ. (1266), հետևաբար Կիրակոսի բնագիրը պիտի վերականգնել ըստ վենետիկյան խմբի ձեռագրերի, այն է՝ «մինչ յՉԺԵ թուականն Հայոց»։

Կիրակոսի Պատմությունը վերջաբան ունեցե՞լ է, թե ոչ։ Մեր պատմագիրների ավանդության նայած՝ գուցե, ունեցել է, բայց կարող է գրած էլ չլինել։ Վերջին իրադարձության նկարագրության մեջ Կիրակոսին ոչ պատշաճ հապճեպություն ենք նկատում. բացակայում է նրա ծավալուն, հանգամանալից, շրջագետ նկարագրությունը... Շտապողականությունն առաջացած կարող է լինել կամ հեղինակի վատառողջության, կամ մի այլ անակնկալ դիպվածի հետևանքով...

* * *

Եթե Կիրակոսի Պատմության վերջաբանի հարցը դեռևս կարող է հատուկ քննության առարկա դառնալ և թեր ու դեմ կարծիքներ առաջացնել, ապա այդ հուշարձանի մեջ առկա են մի երկու ոչ նվազ կարևոր ակնարկումներ, որոնց հիման վրա կարելի է ասել, որ Պատմության բնագիրն անաղարտ չէ հասել մեզ։ Մի երկու հատված վերականգնել ենք ձեռագրերի բաղդատությամբ և տեղադրել բնագրի մեջ։ Սակայն կա մի կարևոր ակնարկում, որը պարզ ցույց է տալիս, թե Պատմության բնագիրն այդ մասում պակասավոր է։ Այդ պակասավոր մասը վերաբերում է մեծատուն վաճառական Ումեկի միջադեպին։

Վարդան Արևելցին վկայում է. «Արդ ի վեց հարիւր իննսուն և մի թուին Բաչու-նուինն փոխեաց զիշխանութիւնն Չարմաղանին և էառ զԿարնոյ քաղաք՝ հանեալ անտի զայրն երեելի, մեծատուն և երկիւղած ի տեառնէ՝ զՈւմեկն և զազգականս նորա՝ զորդիս պարոն Յոհաննու զՍտեփանոս և զեղբարսն իւր հինգ»**։

---

* Վարդան, անդ, էջ 213։

** Անդ, էջ 193։

Կիրակոսն այդ մասին գրում է. «Բայց մեծարեցաւ ի նոցանէ այր մի մեծատուն վաճառական, Ումեկ անուն, զոր իւրեանք Ասիլ կոչէին. այր բարեգործ, զոր երբեմն յիշատակեցաք, որ ապրեցաւ յաւերին Կարնոյ քաղաքի ի Թաթարէն հանդերձ որդւովն Յովհաննու՝ Ստեփանոսիւ և եղբարբ իւրովք»*։

Ընդգծված բառերից պարզ երևում է, որ մեր Պատմագիրը մի ուրիշ տեղ էլ է գրել Ումեկի մասին («զոր երբեմն յիշատակեցաք»)։ Այդ հիշատակությունը պատշաճ կլիներ տեսնել հետևյալ գլուխներում՝ կամ «Վասն աւերման Թէոդուպօլսոյ (Կարնոյ Քաղաք)», կամ «Վասն ասպատակելոյ նորա ընդ կողմանս Վասպուրականի ի վերայ բազում գաւառաց»։ Սակայն այստեղ էլ չկա, մանավանդ այս երկրորդ գլխում, որ այնքան հարմար կգար նման հիշատակության համար. «Եւ տան հրաման վասն շինութեան քաղաքին Կարնոյ, Թէոդուպօլսոյ։ Եւ ժողովեցան ցրուեալքն և զօղեալքն և զերծեալքն ի գերութենէ, կոչեցին և զեպիսկոպոս քաղաքին զտէր Սարգիս, զոր եբեր իշխանն Շահնշահ՝ որդին Զաքարէի, և չոգաւ եւ սկսան վերստին շինել զաւերեալ և զկործանեալ քաղաքն»**։

Ահա այստեղ է, որ գերությունից ազատված՝ «զերծեալ» «մեծատուն վաճառական», «երկիւղած ի տեառնէ», «բարեգործ» Ումեկն իր անչափ հարստությամբ կարող էր «բարեգործություն» անել, սակայն այստեղ էլ նա չի հիշատակված։ Մնում է մի հետևություն անել, այն է՝ որ «հիշատակությունը» պարունակող գլուխը կամ հատվածը պակասում է Կիրակոսի Պատմությունից։

* * *

Ի վերջոյ կցանկանայինք մի երկու խոսք էլ ասել Կիրակոսի Պատմության հորինվածքի կամ կառուցվածքի մասին։

Կիրակոսն իր պատմագրական երկը խորը մտածված բաժանում է՝ չհաշված Յառաջաբանը, երկու անհավասար մասերի՝ ա. «Նախաշաւիղ»—ներածական մաս և բ. Թաթարների-նետողաց ազգի պատմություն։ «Նախաշաւիղը» իր հերթին նա բաժանում է դարձյալ երկու մասի, ընդ որում առաջին մասը նա «երկօք աշխատութեամբ հաւաքեալ (է) ի նախագրելոց», իսկ երկրորդը գրել է որպես «ականջալուր» և «ականատես»։ «Նախաշաւղի» առաջին մասը, ա՛յն, որ հավաքել է ուրիշ հեղինակներից, ընդգրկում է Գրիգոր Լուսավորչից սկսած մինչև Կիլիկիայի Հայկական թագավորությունը և Զաքարյանների հանդես գալը Արևելյան Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունների շատ հակիրճ շարադրանքը։ Այս մասում տեղ են գտել նաև զանազան զրույցներ (Գագիկների, Հովհաննես Սարկավագի մասին և այլն) և Ներսես Շնորհալու «Գիր հաւատոյ»-ն որպես վավերագիր։

«Նախաշաւղի» երկրորդ մասը բովանդակում է Լևոնի, նրա անմիջական հաջորդների ու Զաքարե սպասալարի ժամանակաշրջանի իրադարձությունները, ինչպես և Մխիթար Գոշի կյանքն ու գործը։ Իրադարձությունների և սրանց ժամանակագրական շրջանակների մեջ սեպի նման միխրճված են տվյալ նյութի հետ չառնչվող՝ «Համառօտ հիւսուածք պատմութեանց կողմանցն Աղուանից, ընդ Ներսոյս զրուցատրաբար» միջանկյալ հատվածը և «Վասն ելանելոյ բարբար ազգին զօրուն և փախստական առնելոյ զթագաւորն Վրաց» ու «Վասն որ ի սահմանս Գանձակայ անկումն եղև զօրացն» իրար հետ առնչվող, բայց պատմական իրադարձությունների և հորինվածքային տեսադաշտով նախորդ ու հաջորդ պատմությունների հետ չկապակցվող, խորթ ընդմիջարկությունները։ Եթե «Համառօտ հիւսուածք»-ը մի միջարկություն է, որ կարող է և՛ բոլորովին անջատ գոյություն ունենալ, և՛ նախորդել Պատմությանը, ինչպես «Գիր հաւատոյ»-ն, Կոստանդին կաթողիկոսի գրությունները, «Սահմանք կանոնականք»-ը և Վանականի «Թղթերը», ինչպես և տեղադրվել Պատմության այլ մասերում, ապա Թաթարներին վերաբերող այդ գլուխները պետք է տեղադրվեն ոչ թե «Համառօտ հիւսուածքի» և «Վասն Վարդապետին Մխիթարայ» գլուխների միջև, այլ «Վասն որք յետ նորա (Մխիթարայ,—Կ. Մ.-Օ.) կային զառաջնորդութիւն վանացն» գլխից հետո, որով իրադարձությունների զարգացումը օրինաչափորեն և բնականորեն կապվում է «Վասն սուլտանին Ջալալադինին և կոտորելոյն զզօրսն վրաց ի վեց հարիւր եօթանասուն և չորս թուականին» գլխի հետ։

Մոնղոլները Ջալալ-էդ-դինի տիրապետությունը և իրեն խորտակելուց հետո հաստատում են իրենց մեկուկես դար տևող տիրապետությունն Առաջավոր Ասիայում, մասնավորապես Իրանում, Հայաստանում և Աղվանքում։ Ահա այս նոր ահարկու տիրակալների մասին է, որ Կիրակոսը ծրագրում է գրել իր պատմագրական երկը՝ մտածելով, որ շատերն են գրելու, բայց ոչ ոք չի տալու այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է, որովհետև չարաղետ դեպքերը շատ ավելի արագահաս են քան պատմության շարադրումը («կարծեմք, թէ յոլով ևս զնոյնս պատմեսցեն. և ամենեքեան նուազեալ գտանին յարժանաւորութենէն, զի յաճախ են քան զպատմութիւն՝ չարիքս, որ եկան կալան զաշխարհս ամենայն»*)։

Այստեղից սկսում է Թաթար-մոնղոլների ավերածության և պատերազմների տարեգրությունը՝ հասնելով մինչև վերջին գլուխը՝ «Վասն մեծ պատերազմին»։ Պարզ է, որ նա այստեղ պիտի տար մոնղոլական պետության և աշխարհակալության հիմնադիր Չինգիզ խանի սահմանած գահաժառանգության օրենքը, ինչպես և նրա կտակը։

Այս համատարած «Թաթարական» մասի մեջ միայն տեղ-տեղ զետեղված են այլևայլ գլուխներ, որոնք վերաբերում են Հայաստանի ներքին կյանքին, կամ վավերագրեր են և Վանականի գրչին պատկանող դավանաբանական երկեր։

Համոզված լինելով, որ Կիրակոսի Պատմության սկզբնագիրը մոտավորապես այս հորինվածքն ու գլուխների դասավորությունն է ունեցել, այնուամենայնիվ մենք անհրաժեշտ գտանք պահպանել Պատմության ավանդաբար մեզ հասած խորագիրը, հորինվածքն ու գլխակարգությունը։

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 363։ Վենետ. տպագր. մեջ չկա Յովհաննու՝ Ստեփանոսիւ և եղբարբ իւրովք (էջ 210)։

** Կիրակոս, անդ, էջ 293։

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 231։

Գ

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Անցնենք Կիրակոսի Պատմության սկզբնաղբյուրների համառոտ քննությանը։

Կիրակոսն իր պատմական երկը շարադրելիս՝ օգտվել է բազմազան աղբյուրներից, որոնք հիմնականում կարելի է բաժանել հետևյալ գլխավոր խմբերի՝ ա. Գրավոր և բ. Բանավոր։ Գրավոր աղբյուրներն իրենց հերթին բաժանվում են երկու հատվածի ա) Կրոնական-եկեղեցական գրականության և բ) Պատմագրության։

Ա. ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Աչքի անցնենք, նախ՝ Կիրակոսի կրոնական-եկեղեցական գրավոր աղբյուրները։

ա) Կրոնական-եկեղեցական գրական աղբյուրներ

Եկեղեցական գրականություն ասելով մենք հասկանում ենք, առաջին հերթին, Աստվածաշունչը, կրոնա-դավանաբանական երկասիրությունները, եկեղեցու անմիջական ծիսական-արարողական կարիքները հոգացող ստեղծագործությունները՝ արձակ և չափածո, վարքագրական-սրբագրական հուշարձանները և, վերջապես, իրավական հուշարձաններ՝ եկեղեցական ժողովների կանոնները։ Սրանք գրավոր եղանակով են մեզ ժառանգություն մնացել, բայց կան նաև բազմաթիվ եկեղեցական-վարքաբանական զրույցներ, որոնք վանքերի ու այլ սրբավայրերի միջավայրում կենցաղավարել են բանավոր ասմունքի միջոցով և նմանապես նյութ մատակարարել մեր պատմագրությանը, մասնավորապես Կիրակոս Գանձակեցուն, սակայն սրանց վերլուծությունը կտրվի բանավոր աղբյուրների շարքում։

Եկեղեցական գրավոր հուշարձանների օգտագործումն էլ Կիրակոսի Պատմության մեջ տարբեր եղանակով է կատարված։ Դրանցից մի երկուսը նա ամբողջությամբ հյուրընկալում է իր Պատմության մեջ, օրինակ՝ **«Սահմանք կանոնականք տեառն Կոստանդեայ»**, **«Թուղթ տեառն Կոստանդեայ»**, **«Վասն կանոնական հրամանացն... Կոստանդեայ»**, Ներսես Շնորհալու **«Գիր Հաւատոյ խոստովանութեան»**, Վանականի գրչին վերագրվող **«Խրատ դաւանութեան»** և այլն, մյուսներն օգտագործում է՝ կա՛մ բովանդակությունը շարադրելով, կա՛մ հենվելով նրանց վրա։ Այս խմբի թվարկված եկեղեցական գրական հուշարձանները պաշտոնական բնույթ են կրել և այստեղ՝ Կիրակոսի Պատմության մեջ վավերագրերի նշանակություն ունեն։

Մեր պատմագիրը, սակայն, հաճախ օգտագործում է նաև այլ տիպի կրոնական սկզբնաղբյուրներ։ Այս դեպքում համարյա բացակայում են դրանցից քաղած ամբողջական հատվածներ։ Կիրակոսը հաճախ վկայակոչում է այդ ստեղծագործությունները՝ ապավինելով լոկ դրանց անառարկելի «ճշմարտությանը», կամ դրանց հեղինակությամբ ցանկանալով հավաստիություն դրոշմել իր ասածներին։ Այդպիսի վկայակոչումների թվին են պատկանում Աստվածաշունչ գրքերից կամ օտար և հայրենի հեղինակավոր հայրերի (Հովհան Ոսկեբերան, Բարսեղ Կեսարացի և այլք, Գրիգոր Լուսավորիչ, Սահակ Պարթև, Մովսես Խորենացի, Հովհան Օձնեցի և այլք) երկասիրություններից քաղած մեջբերումները։ Ընդհանրապես Աստվածաշնչի բառ ու ոճը, պատկերն ու մտապատկերը, համեմատությունն ու հակադրությունը, առածն ու ասացվածքը զգալի ազդեցություն են ունեցել ոչ միայն Կիրակոս Գանձակեցու, այլև բոլոր հին ու միջնադարյան հեղինակների ոճական հենքի վրա։ Մտածել, հորինել և գրել բիբլիական բառ ու բանով,— դա քրիստոնյա մատենագրի գերագույն տենչն ու ձգտումն է եղել, նրա հեղինակային իդեալը։ Այդ եղանին նրանք դիմում են մանավանդ այս կամ այն եկեղեցական ականավոր դեմքի նկարագիրը գծագրելիս, օրինակ՝ Վանական վարդապետի բնութագրությունը (Կիրակոս, էջ 344 և հտ.)։ Աստվածաշունչ գրքերից կատարած համառոտ և ավելի ընդարձակ մեջբերումները մենք ընդհանրապես նշել ենք Պատմության բնագրի յուրաքանչյուր էջի տակ։

Ընդհանուր եկեղեցական պատմությունից նա հիշատակում է և վկայակոչում Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմությունն» ու «Քրոնիկոնը» և Սոկրատես Սքոլաստիկոսի Պատմությունը, ընդ որում երկու դեպքում էլ ծրում է նրանց բովանդակությունն ու ծավալը։

Հայկական պատմական միջավայրում ճանաչված եկեղեցական հայրերի դավանաբանական երկերից բանաքաղություններ շատ կան Կիրակոսի Պատմության մանավանդ այն հատվածում, երբ նա կամ ինքը կամ նրա երկի մեջ տեղ գտած մեկ այլ հեղինակ իր դավանաբանական թեզն ապացուցելու համար դիմում է ականավոր հայրերի հեղինակությանը, օրինակ՝ Ներսես Շնորհալու, Վանական վարդապետի գրչին պատկանող ստեղծագործություններում կամ Պատմության մեջ եղած բազմաթիվ վկայակոչումները։ Այստեղ հիշվում են, օրինակ՝ Աթանաս Աղեքսանդրացին, Գրիգոր Լուսավորիչը, Գրիգոր Աստվածաբանը, Գրիգոր Նյուսացին, Բարսեղ Կեսարացին, Աբրա Եփրեմը, Հովհան Ոսկեբերանը, Սեբերիանոսը, Եպիփան Կիպրացին, Դիոնիսիոսը, Մովսես Խորենացին, Ստեփանոս Սյունեցին, Հովհան Օձնեցին և ուրիշները։

Կիրակոս Գանձակեցին իր Պատմության մեջ գործող անձերի, մասնավորապես եկեղեցական հայրերի նկարագիրն ուրվագծելիս՝ հաճախ դիմում է նաև վարքաբանական-վկայաբանական գրականության օգնությանը։ Այդ անում է նա կա՛մ անմիջականորեն, կա՛մ միջնորդաբար, մի այլ հեղինակից քաղելով, երբ այս կամ այն եկեղեցական գործչի մասին հարակցման (կոնտամինացիայի) կարգով պատմվող ընդհանուր վարքաբանական միջադեպերից ու հրաշապատումներից մի երկուսը՝ տեղայնացնելով և ազգայնացնելով, վերապատմում է ազգային եկեղեցական հայրերի մասին։ Ընդհանուր վարքաբանական գրականությունից՝ հարանց վարքերից և սրբագրական այլ հուշարձաններից եկող այդպիսի զրույցներից հիշենք մի երկուսը, օրինակ՝ Աբրկա որդի Աստվածատուրի, Հովհաննես Գառնեցու, Հովհան Մայրագոմեցու, Հովհան Օձնեցու, Հուսկան որդի Ստեփանոսի և այլ վանականների «հրաշագործ կյանքի մասին պատմածները։ Հովհան Մայրագոմեցու զրույցը՝ անբան անասունների—արջի ու էշի մասին, իր զուգահեռն ունի ասորական և եգիպտական—սկիթյական հարանց վարքերի՝ Պալլադիոս Հելենապոլսեցու կազմած Լավսայիկա (Lausaica, Λαυσαϊκα) ժողովածուներում։ Այստեղ հերոսը Գերասիմոսն է, իսկ նրան սպասարկող կենդանիները՝ առյուծն ու էշը։ Նույն զրույցի մի այլ ոչ ամբողջական տարբերակ պատմվում է նաև Փավստոս Բուզանդի

Հայոց պատմության մեջ*։ Այս գրույցները, ըստ մեծի մասին, թափառաշրջիկ են և առկա են համարյա բոլոր քրիստոնյա ազգերի հին ու միջնադարյան վարքաբանական ժողովածուների մեջ։

Ե) Պատմագրություն

Կիրակոս Գանձակեցին ծանոթ է մեր հին ու միջին դարերի (5—12-րդ դդ.) համարյա բոլոր պատմագիրներին ու ժամանակագիրներին՝ ներառյալ նաև Խորենացին, Շապուհ Բագրատունուն և Վանական վարդապետին, որոնց պատմագիտական երկերը մեզ չեն հասել։ Անցյալի պատմագիրներից նա մոռացության է տվել միայն Զենոբ Գլակ-Հովհան Մամիկոնյանին և Մեսրոպ Վայոցձորեցուն։ Վերջինիս երկասիրությանը ծանոթ է երևում կամ անմիջականորեն, կամ միջնորդաբար Ներսես Պարթևի գուշակության կապակցությամբ (տե՛ս էջ 9, 22, 231 և այլուր)։ Պատմության մեջ անուն առ անուն հիշատակված հայ պատմագիրներից ոմանց նա ուրիշ անգամ չի վկայակոչում, մյուսներին նորից հիշում է, բայց ընդարձակ մեջբերումներ չի անում, օրինակ՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցուն, որի մասին գրում է՝ «Սա գրեաց պատմութիւն գեղեցկայարմարս, և զոր ինչ գործեցին անօրէն ազգն Հագարացւոց ընդ աշխարհս ամենայն մեծամեծ չարիս։ Արդ յայսմ վայրի կամ է ինձ սակաւ մի երկրորդել վասն պատահման չար ազգին Իսմայէլի» (Կիրակոս, էջ 82), և իսկապես, երկրորդում է, համառոտ քաղելով իր տեղեկությունները միջնորդաբար՝ Սամուել Անեցու ժամանակագրության միջոցով։ Նա հիշատակում է նաև Թովմա Արծրունուն և Շապուհ Բագրատունուն, երբ խոսում է Ջաֆրի և Բուղայի ավերածությունների մասին Հայաստանում՝ «Եւ այլ յոլովակի չարիս անցոյց (իմա՛ Բուղա,—Կ. Մ.-Օ.) ընդ աշխարհս, զոր գտցես ի գիրս Թովմայի և Շապուհոյ և այլոց պատմագրացն» (Կիրակոս, էջ 79)։

Կիրակոսը ակնածությամբ հիշատակում է նաև իր «մեծ և հանճարեղ» Վանական վարդապետի պատմագրական երկասիրությունը, որպես սկզբնաղբյուր (Կիրակոս, էջ 8), բայց թե ինչ չափով է նա օգտվել իր վարդապետի պատմագրությունից, հնարավոր չէ ճշտել, քանի որ նրա երկը չի պահպանված։

Հավաստելով այն փաստը, որ Կիրակոսն օգտվել է աղբյուրներից, հետաքրքրական է իմանալ, թե ինչ գրական եղանակ է նա կիրառում սկզբնաղբյուրի նյութը քաղելիս կամ մշակելիս։ Այսպես, նա, ինչպես համոզվում ենք, հաճախ չի հիշատակում իր աղբյուրի հեղինակին, այլ սոսկ հենվում է նրա նյութի վրա և շարադրում իր Պատմության համապատասխան դրվագը. հաճախ էլ՝ վկայակոչելով սկզբնաղբյուրի հեղինակին կամ նրա երկը, բառացի մեջբերում է կատարում՝ մերթ ընդ մերթ իր կողմից ավելացնելով մի նոր միջադեպ կամ մանրամասնություն, որ առկա չէ այդ աղբյուրի մեջ։ Այսպիսի դեպքերում, պարզ է, նա այդ լրացումը քաղում է մի այլ աղբյուրից, որը դեռևս մեզ ծանոթ չէ։ Վկայակոչվող և բանաքաղման ենթարկվող պատմագիրները վայելում են Կիրակոսի անսահման վստահությունը։ Վերջիններիս թվին են պատկանում Մովսես Կաղանկատվացին և Սամուել Անեցին և սրա միջոցով նաև Հովհաննես Սարկավագը։

---

* Փաւստոս Բուզանդ. V, ԻԶ։

Քննության առնենք, որպես օրինակ, այս երկու հեղինակների օգտագործման չափը Կիրակոսի Պատմության մեջ, այսինքն, տեսնենք, թե մեր Պատմագիրը ինչ չափով և ինչպես է օգտվել այդ սկզբնաղբյուրներից իր պատմական երկը շարադրելիս։

* * *

Գանձակեցին իր Պատմության մեջ մի հատուկ միջանկյալ գլուխ է նվիրում Հայաստանի բազմադարյան հարևան Աղվանից աշխարհի պատմությանը՝ «Համառօտ հիւսուածք պատմութեան կողմանցն Աղուանից»։ Հեղինակը շատ դիպուկ է բնորոշել այս հատվածը որպես մի շատ համառոտ հյուսվածք, որի միջանկյալ բնույթը զգալով, ամեն կերպ աշխատում է հիմնավորել այդ գործողությունը՝ վկայակոչելով այն, որ աղվանները մեր «համատակիցներն» են, «մանաւանդ զի և առաջնորդք նոցա հայալեզուք հայերէնախօսք յոլովք էին. թագաւորք հնազանդք թագաւորացն հայոց... և եպիսկոպոսքն՝ ձեռնադրեալք ի սրբոյն Գրիգորէ և յաթոռակալաց նորա, և ազգն ուղղափառութեամբ ընդ մեզ կապեալ ի կրօնս, վասն այնորիկ արժան է ի միասին լինել յիշատակ երկուց ազգացս»*։

Այս եղանակով հիմնավորելով իր ազգապետական և կրոնապետական տեսակետը, նա «հյուսում է» աղվանների պատմությունը, տեղ-տեղ վկայակոչելով իր սկզբնաղբյուրը՝ «որ գրեաց զՊատմութիւն Աղուանից» (Կիրակոս, էջ 194), կամ ինչպես կոչվում է Առաջաբանի մեջ՝ «Մովսէս Կաղանկատուացի, պատմագիր Աղուանից» («Կիրակոս, էջ 7)։

Տեսնենք, թե ինչպես է Կիրակոսն օգտագործում իր այս աղբյուրը։ Բերենք մի քանի օրինակ**։ Բաղդատելիս՝ առաջնությունը տալիս ենք Մովսես Կաղանկատվացուն, քանի որ նա է բաղդատվող հեղինակների մեջ հնագույնը։

Մովսէս Կաղանկատուացի	Կիրակոս Գանձակեցի
«Արդ՝ առաջին պատճառ լուսաւորութեան մերոյ է սուրբն Եղիշայ՝ աշակերտ սուրբ առաքելոյն Թադէոսի, որ ձեռնադրեցաւ յԵրուսաղէմ ի ձեռաց սրբոյն Յակովբայ։ էջ 391	«Արդ՝ առաջին պատճառ լուսաւորութեան կողմանցն Արևելից սուրբն Եղիշէ, աշակերտ մեծին Թադէոսի առաքելոյ, որ... գնացեալ յԵրուսաղէմ առ Յակոբոս եղբայր տեառն և ի նմանէ ձեռնադրեալ եպիսկոպոս։ էջ 192—193
«Եւ Վաչական՝ Աղուանից արքայ, և Շուփհաղիշայ արքեպիսկոպոս Պարտաւայ։ էջ 98	«Եւ, Վաչագան, արքայ Աղուանից, և Շուփհաղիշոյ արքեպիսկոպոս Պարտաւայ։ էջ 194

Մեջ բերելով այս վկայությունը, Կիրակոսը գրում է՝ «Եւ յետ այսորիկ այս անուն ոչ գտանի ի կարգ համարոյ եպիսկոպոսացն, այլ մեք որպէս և գտաք, եդաք» (էջ 194)։ Եվ իրոք, այս անունը միայն մի անգամ է հիշատակվում «Անուանք հայրապետացն Աղուանից»-ի մեջ։ Շուփհաղիշոյ անունով մի արքեպիսկոպոս է եղել Աղվանքում։ Ընդհանրապես այդ անունը ևս երկու անգամ է հիշատակված Մովսես Կաղանկատվացու Պատմության մեջ՝ մեկ Գրիգորիսի նշխարների գյուտի ժամանակ (Մով. Կաղ., էջ 92), մեկ էլ՝ «Սահմանադրութիւն կանոնական ի Վաչականայ Աղուանից արքայէ եդեալ ի ժողովն, որ յԱղուէնն եղև» (էջ 98)։ Այս «Սահմանադրությունից» է քաղում Կիրակոսն իր մեջբերումը։

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 192, տես «Հիւսուածք»-ը, էջ 192—201։

** Այստեղ և հետագայում այլ հեղինակների հետ համեմատելիս՝ մեր բաղդատությունները վերաբերելու են ամբողջական հատվածներին, ոճական, դարձվածքային նմանությունները անտեսված են։

*** Մովսիսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Թիֆլիս, 1913։

Մովսէս Կաղանկատուացի	Կիրակոս Գանձակեցի
...«Հայրապետն մեր Երեմիա և թագաւորն Ասվաղէն... ըստ շնորհելոյ նմա (իմա երանելոյն Մեսրոպայ,—Վ. Ա.-Օ.) յառաջատուեալ պարգևին՝ Հայոց և Վրաց եւ նշանագիրս»։ էջ 132	...«Ասվաղէն, յաւուրս սորա արար գիր Մեսրոպ երանելի Հայոց, Վրաց և Աղուանից»։ էջ 193
«Տէր Երեմիա.—Ի սորա աւուրս արար գիր Աղուանից երանելին Մեսրոպ, որ և Հայոց և Վրաց եւ նշանագիր ջանիւ մեծաւ»։ էջ 391	«Տէր Երեմիայ.—Յաւուրս սորա արար Մեսրոպ գիրս Աղուանից մեծաւ ջանիւ»*։ էջ 195
«Տէր Աբաս... Եւ առ սա գրեցին ի ժողովոյն Դունայ՝ ասել «Մի բնութիւն աստուածութեան և մարդկութեանն»։ էջ 392	«Տէր Աբաս... Առ սա գրեցին ի ժողովոյն Դունայ՝ ասել «Մի բնութիւն աստուածութեան և մարդկութեան»։ էջ 195
«Տէր Դաւիթ, ամս չորս և ութ... Սա օրհնեաց զանօրէն ամուսնութիւն Շաքւոյ տեառն. և նոյն իշխանի աշխարհական եղբայրն գնացեալ՝ հարցանէ զնա և ասէ. «Ուստի՞ գաս, տէր»։ Եւ նա ասէ. «Ի տանէ եղբօր քո»։ Եւ ասէ իշխանն ցԴաւիթ. «Լեզուդ, որ օրհնեաց՝ մի խօսեսցի և աչքդ չտեսցին»։ Եւ առ ժամայն եղև այնպէս և ոչ բժշկեցաւ մինչև ի մահ նորա»։ էջ 394—5	«Տէր Դաւիթ, ամս չորս և ութ։ Սա օրհնեաց զանօրէն ամուսնութիւն Շաքւոյ տեառն, և նորին իշխանին եղբայրն աշխարհական հարցեալ՝ ասէ ցնա. «Ո՞ւստի գաս, տէր»։ Եւ նա ասէ. «Ի տանէ եղբօր քո»։ Եւ ասէ իշխանն Դաւիթի. «Լեզուդ, որ օրհնեաց մի խօսեսցի և աչքդ չտեսցին»։ Եւ առ ժամայն եղև, և ոչ բժշկեցաւ մինչև ի մահն։ էջ 198
«Եւ եղև իբրև լուան բնակիչք... սկսան զպատճառ կորստեան իւրեանց զխաղն խաղալ՝ բերէին դդում մի մեծ, նկարէին ի վերայ նորա զպատկեր թագաւորին հոնաց կանգուն մի յերկայն և կանգուն մի ի լայն. և զանեղի արտևանացն յօտ** մի ծրարեալ, որ ոչ կարէր ըմբռնել. և զանեղի մուրուացն յերկս մայրիչս, և ընդ անեղի շնչաւոր թիթեռն թիզ մի լայն թռուցեալ մաղից ալէրէշտէից, զոր թէ որ կարէր ճանաչել։ Եւ թիրեալ եդեալ ի վերայ ոսկեայն յանդիման նոցա՝ աղաղակէին առ դրան և ասէին. «Ահաւասիկ կայսր թագաւոր ձեր, զարձարուք երկրպագել սմա՝ Զերու խաքան է սա»։ Եւ առեալ զնկարն ի ձեռն՝ ծակոտէին յանդիման նոցա զդդումն՝ զնմանեցուցեալն ի պատկեր նորա. Նոյնպէս և զմիւս թագաւորն ձաղէին ծաղր առնէին, արգահէին, պիղծ և արուագեղծ կարդայինս»։ էջ 158—159*	«Զայս խաբան ծաղր արարին բնակիչք քաղաքին Տփխիսայ. առեալ դդում մի՝ նկարեցին զպատկերն խաքանայ ի վերայ նորա կոյր, որպէս թէ աչք նոցա նեղ են և փոքր, և եդեալ զդդումն ի վերայ պարսպին հանդէպ նորա՝ սկսան նետաձիգ լինել։ Իսկ նորա տեսեալ զայն՝ բարկացաւ յոյժ, բայց զի ժամանակ ձմեռնային էր, ոչ ինչ կարաց հատուցանել։ Բայց ի գալ գարնան եկեալ պաշարէ զնա, և առեալ զքաղաքն՝ հրամայեաց կոտորել զարս և զկանայս և զմանկտին, և աւերել զքաղաքն, առեալ զինչս նորա, գնաց ի քաղաքն իւր»։ էջ 52—53

Մովսես Կաղանկատվացու և Կիրակոս Գանձակեցու բերված վերջին բաղդատությունը բառացի չէ, բայց միջադեպի նկարագրությունից պարզ երևում է, որ Կիրակոսը հիշյալ պատմական դեպքը նկարագրելիս՝ աչքի առաջ է ունեցել հենց Կաղանկատվացու Պատմությունը, և այն, ինչ սա երկարաշունչ է վիպում (հմմտ. հտր. II, ԺԱ—ԺԴ), առաջինը, հնարավորության սահմաններում, սեղմում է և հակիրճ հաղորդում։ Նույնը պետք է ասել նաև Սպրամի և Ներսես Բակուրի մասին Կաղանկատվացու և Գանձակեցու հաղորդած միջադեպի վերաբերյալ (հմմտ. Կիրակոս, էջ 196 և Մովսես Կաղանկատ. էջ 335, 336, 340)։

Մեր բաղդատությունները կարելի է շարունակել և էլ ավելի վկայություններ բերել ապացուցելու համար այն, որ Կիրակոսը՝ Աղվանից պատմության հյուսվածքը տալիս և այլուր, զգալի կախում է ունեցել Մովսես Կաղանկատվացու Պատմությունից, ընդ որում նա թե՛ բառացի հատվածներ է քաղել այդ սկզբնաղբյուրից և թե՛ տեղ-տեղ հակիրճ հաղորդել է Աղվանից Պատմագրի երկարաշունչ պատմությունները*։ Բավականանանք բերածով։

* * *

Քանի որ մեր խոսքը վերաբերում է Աղվանից պատմության քննարկածս դրվագին, հարկ ենք համարում մի փոքրիկ լրացում կատարել։

Ինչպես հայտնի է, Մովսես Կաղանկատվացու տվյալները Աղվանքի կաթողիկոսների մասին ընդհատվում են Փառիսոսցի տեր Մովսեսի կաթողիկոսության տարիների հիշատակությամբ**։ Չվկայակոչելով աղբյուրը, Կիրակոսը Աղվանքի կաթողիկոսների շարքը լրացնում է՝ կատարելով հետևյալ քաղվածքը, Մխիթար Գոշի գրչին վերագրված և Ղ. Ալիշանի կողմից «Կաթողիկոսք և դէպք Աղուանից աշխարհին ի մէջ ԺԲ դարու» վերնագրված աշխատությունից։

Մխիթար Գոշ	Կիրակոս Գանձակեցի
«Իսկ զկնի Մովսիսի... այրն Աստուածոյ տէր Մարկոս. և յետ նորա տէր Յովսէփ, և ապա միւս տէր Մարկոս, և զկնի	«Ապա տէր Մարկոս այրն Աստուծոյ. և յետ նորա Յովսէփ, և ապա միւս տէր Մարկոս, և զկնի նորա տէր Ստեփանոս,

---

* Կիրակոսի մի շարք 22 մեջ «ձայնիւ» փխ ջանիւ։

** Յօտ, գրվում է նաև Յոտ. չունին ՆՀԲ և Առձ. Այստեղ նշանակում է փոս, փոսիկ, փոսորակ։ Ստ. Մալխասյանը («Հայերեն բացատր. բառարան»)՝ հիմք ընդունելով Հր. Աճառյանի Գավառական բառարանը, բացատրում է՝ «Գետնի մեջ փորած փոսիկ, որի մեջ երեխաները խաղալիս կակալ կամ վեզ են ձգում»։ Հիմնականում ճիշտ է բացատրված։ Մի քանի գավառներում, օրինակ՝ Գանձակում, Ղարաբաղում և այլն, մանկական այդ խաղը կոչվում է Յոտի։ Գետնի տակ սովորաբար փորում են մի բաղչաձև փոս. երեխաները 10—15 ոտք հեռավորությունից փոսի մեջ ընկույզ, ակադին կամ վեզ են նետում՝ նախօրոք պայմանավորվելով հաշի տեղով— հաշապանի հետ զույգ (ջուխտ) է ընկնելու հաշի մեջ, թե կենտ։ Եթե ընկույզի և այլն քանակը համապատասխան է լինում նախօրոք պայմանին, նա հաշապանից ստանում է նույնքան ընկույզ. եթե չի համապատասխանում, հաշապանը վերցնում է հաշի մեջ եղածը։

* Հմմտ. նաև Մովսես Կաղանկատվացու 392—396 էջերը Կիրակոսի 193—198 էջերի ընդհանրապես «Համառոտ հիշատակի» հետ։

** Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 396։

նորա տէր Ստեփաննոս, և ապա տէր Յովհաննէս. և ապա տէր Ստեփաննոս կոչեցաւ ի կաթողիկոսութիւն ի տիս պատանեկութեան, զոր և կալաւ զաստիճան հայրապետութեան ամ մի և կէս»*։	ապա տէր Յովհաննէս ամս չորս, և տէր Ստեփաննոս ամ մի և կէս...»*։

Գոշի և Գանձակեցու տվյալների տարբերությունն առաջացել է գրիչների մեղքով. այսպես՝ Գոշի մոտ չեն հիշատակված Հովհաննեսի կաթողիկոսության տարիները, մյուս կողմից Գոշի պարբերության շարունակությունը Կիրակոսի մոտ, ըստ սրա սովորության, հակիրճ է հարմարված։

Գոշի տվյալներից հետո Աղվանքի կաթողիկոսների շարքը Կիրակոսը շարունակում է արդեն որպես ժամանակակից և ականատես։

Հետևյալ սկզբնաղբյուրը, որից Կիրակոս Գանձակեցին մեծապես օգտվում է և ընդարձակ քաղվածքներ է կատարում, կամ որի մանրապատում շարադրանքը յուրովի սեղմում-համառոտում է՝ Սամուել Անեցու ժամանակագրությունն է**։

Մեր այս Անեցի մատենագիրն էլ՝ Կիրակոսի նման, իր ժամանակագրական երկն սկսում է 4-րդ դարից՝ Տրդատի և Լուսավորչի դարաշրջանից և հասցնում է մինչև Բագրատունիների և Արծրունիների թագավորության վերջնական անկումը, Հայաստանի նվաճումը սելջուկների կողմից, մինչև Մելիք շահի տիրապետությունը։

Անեցու այս աշխատությունը բավականաչափ առատ նյութ է տվել Գանձակեցու պատմագրությանը. Կիրակոսը, ճիշտ է, միայն երկու անգամ է հիշատակում Սամուել Անեցու անունը (էջ 8, 84), բայց Պատմության մեջ առկա բազմաթիվ բառացի մեջբերումները Անեցու երկից լավագույնս ապացուցանում են այն, որ նա միշտ աչքի առաջ է ունեցել Անեցի ժամանակագրին։

Բերենք այստեղ մի քանի ընդարձակ հատվածներ և բաղդատենք դրանք Կիրակոսի Պատմության հետ։

Սամուէլ Անեցի	Կիրակոս Գանձակեցի
«ՁԷ։ Տէր Կոմիտաս, ամս Ը։ Մեծ պատրիարքն տէր Կոմիտաս շինէ զսուրբ տիկնոջն Հռիփսիմէի զվկայարանն հրաշալի և պայծառ շինուածովք, զի խրթին էր առաջին շինուածն, գտանէ և ի նմին դնչխարս ոսկերաց սրբոյն, և ոչ համարձակեցաւ բանալ զմատանեալն ի սրբոյն Գրիգորէ և ի սրբոյն Սահակայ, այլ և իւրովն կնքեալ մատանեաւ՝ ամփոփէ անդ»։ էջ 79	«Յետ տեառն Յովհաննիսի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Կոմիտաս, ամս ութ։ Սա շինեաց զսուրբ տիկնոջն Հռիփսիմեայ զվկայարանն՝ պայծառ և հրաշալի. զի խրթին էր առաջին շինուածն. գտանէ ի նմին նշխարս ոսկերաց սրբոյն՝ կնքեալ մատանեաւ սրբոյն Գրիգորի և սրբոյն Սահակայ, և ոչ իշխեաց բանալ, այլ իւրով մատանեաւն կնքեալ ամփոփէ անդրէն»։ էջ 53
«Ապա երիս սպայս արձակեալ՝ մի ի Հռոմ՝ Յազ անուն և խրատու Յովէլ, որ կոտորեցին ի Հռոմոց ՀՌ։ Եւ ի Պարսից կողմ արձակէ զՕթման ամիրայ և զՄաւիէ զօրավարն. նորա հարին զՄիրդատ ԻԽ-աւ, և զՄուշեղ սպարապետն Հայոց իւրով սպայիւն. և ապա տիրեցին բոլոր աշխարհիս Հայոց, Պարսից և Ասորոց, Եգիպտացւոց և Մարաց, Պարթևաց և Պաղեստինացւոց...»։ էջ 81	«Ապա արձակեցին զօրս ընդ երիս կողմանս՝ մի ի Հռոմ՝ Յազ անուն և խրատու Յովէլ, որք կոտորեցին ի Հռոմոց զեօթանասուն հազար։ Եւ ի Պարսից կողմն արձակեցին զՕթման ամիրայ և զՄաւիէ զօրավար. նորա հարին զՄիրդատ բիւր հազարաւ, և զՄուշեղ սպարապետ Հայոց իւրով սպայիւն, և տիրեցին բոլոր աշխարհիս Հայոց, Պարսից և Ասորւոց, Եգիպտացւոց, Մարաց և Պարթևաց»։ էջ 58—59
...«Մարմնաւորապէս, ասաց, զարքայութիւն ի վերայ երկրի. կերակուր պորտոյ՝ և ամուսնութիւն յետ յարութեան... յոյժ ձաղանօք խայտառակեալ զուխտադրութիւն Աբրահամու, որպէս և գրեալ է. «Թլփատեսցի ամենայն արու ձեր յաւուր ութերորդի»։ Իսկ սա ոչ միայն զայն, այլ և զկանայս անգամ, որով զարշելի այսպիսեաց գնչական ախտին անուան, այլև ջրով յոլով ողողել հանապազ՝ փոխանակ մկրտութեան առաւանին, և այլ ևս յոլով անարժան և մոլեկան աւանդութիւնս և ծիծաղելիս։ Սա եղև օրէնսդիր պատգամաբեր ամս Ի և կոտորեցին զԲզնունիս, զԱղիովիտ և զՏարօն։ Եւ Մահմետս այս արգել զուրն և բանիւ խրատու նորա հնազանդեցուցին ինքեանց զմեծ մասն տիեզերաց։ Եւ անմոռաց երդմամբ կնքեաց մուրհակ Հայոց աշխարհիս՝ համարձակ ունել զքրիստոնէութիւն. և վաճառեաց նոցա զհաւատս նոցա, յամենայն տանէ առնել Դ. դրամ և Գ. մոյթ խորրայ, և ձիատոպրակ մի, և պարան մի մազէ, և ձեռնոցս մի։ Իսկ ի քահանայից և յազատաց, և ի հեծելոց ոչ հրամայեաց առնուլ զհարկն, և ի տիրելն աշխարհաց՝ կոչեցան ամիրալմումնիք, որ և յետ Մահմետայ՝ տիրեցին Աբուպաքր, Օթման Օմար, ամս ԼԸ»։ էջ 81—82	...«Ասաց՝ Մարմնաւոր լինել զարքայութիւնն ի վերայ երկրի, կերակուր պորտոյ և ամուսնութիւն յետ յարութեանն. և կանանց կոյս մնացելոց հանապազ խառնակութիւն... մեծապէս ձաղանօք զուխտադրութիւնն աստուծոյ՝ որ առ Աբրահամ, զի գրեալ է՝ «Թլփատեսցի ձեր ամենայն արու ութօրեայ»։ Իսկ սա օրինադրեաց. յորժամ կամեսցի թլփատել, յորում հասակի և իցէ, ոչ միայն զարս, այլ և զկանայս անգամ՝ և փոխանակ լուսատու մկրտութեանն... և ջրով յոլով ողողանել և սրբել, և այլ բազում անարժանս և մոլեկան աւանդութիւնս և ծիծաղելիս։ Սա եղև օրէնսդիր պատգամաբեր ամս եօթն, և կոտորեցին զԲզնունիս, զԱղիովիտ և զՏարօն։ Եւ Մահմետս այս արգել զուրն, և բանիւ խրատու նորա հնազանդեցուցին զմեծ մասն տիեզերաց։ Եւ անմոռաց երդմամբ կնքեաց մուրհակ Հայոց աշխարհիս համարձակութեամբ ունել զքրիստոնէութիւն, և վաճառեաց նոցա զհաւատս նոցա՝ յամենայն տանէ առնել չորս դրամ և երեք մոյթ խորրայ, որ է ցորեան, և ձիատոպրակ մի և պարան մի մազէ և ձեռնոցս մի։ Իսկ ի քահանայից, և յազատաց, և ի հեծելոց ոչ հրամայեաց առնուլ զհարկն, և ի տիրելն աշխարհաց՝ կոչեցան Ամիրալմումնիք։ Եւ ի մահն Մահմեդի կալան զիշխանութիւն Իսմայէլի Աբուբաքր, Օթման և Ամր, ամս երեսուն և ութ»։ էջ 59—60
«Արդ յետ մահուան Սմբատայ, որ և Յովհաննէս, ի ՆՂԱ թուին (այլք չունին թիվը) միաբանեալ ազատագունդ զօրացն և իշխանացն յունէն և պատրիարքին տեառն Պետրոսի. և ժողովեցան առ դուռն մեծափառ կաթուղիկէին՝ ի մայրաքաղաքն Անի և հաստատեն զԳագիկ զեղբօրորդին Յովհաննիսի թագաւոր ի վերայ իւրեանց ի տեղի հօ-	«Արդ յետ մահուանն Յովհաննիսի, որ և Սմբատ, միաբանեալ իշխանաց և զօրացն, յունէն և պատրիարքն Պետրոս՝ առ դրունս մեծափառ կաթողիկէին Անւոյ, կացուցանեն զԳագիկ, զեղբօրորդի Յովհաննիսի, թագաւոր ի վերայ իւրեանց, երդմունս ուխտից կնքեալ միամտութեամբ ծառայել նմա։ Իսկ նա պատերազմական արութեամբ ունէր փոյթ

---

* Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 174։ Կիրակոս, անդ, էջ 199

** Սամուէլ քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ—Համաջառանով, համեմատութեամբ, հավելվածներով և ծանոթություններով Արշակ Տէր-Միքելյանի, Վաղարշապատ, 1893։

* «Զի ի հնումն հրամայեաց աստուած թլփատել զամենայն արու յաւուր ութերորդի, իսկ դուք ոչ զարս, այլև զկանայս յորում և իցէ հասակի՝ ամօթալից խայտառակէք»։

Պատմութիւն Աղուանից, աշխ. Կ. Եզեանց, Բ. տպ. Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 84։

բեղբօր իւրոյ, որ ոչ պատերազմական արուեստից ջանայր, որով վարի իշխանութիւն՝ մանաւանդ զի առ այնու ժամանակաւ անկեալ իմն ի դէպ էր քաջանալ՝ չփոթումն խառնակութեանց և ի վերայ յառնել սկիւթացւոցն, որպէս ասացաք յառաջագոյն. ընդ այսու ժամանակաւ կարծի զոյ և յունաց՝ չէր անվրդով, զի ընդ կնոջ ձեռամբն նուաճէր և նոցայն թագաւորութիւնն։ Բայց սա՝ զի ի մանկութենէ ընդ դպրութիւն գրոց վարժեալ էր ի նորին զբօսնոյր և ի տէրութեան անփոյթ, զոր իմացեալ ազգին Յունաց՝ առ իւրեանս կոչէին (այլք՝ կոչեցին) խաբանօք. յաւէտ եւ ի սադրելոյ իշխանացն, որք երդմամբ հաստատեցին պահել զիշխանութիւն նորա անենգ ի վերայ իւրեանց (Բ. ձեռ. ինքեանց). և ոչ կացին յուխտին տեառն. և կատարած գործոյն կորուստ անգիւտ անձանց և այլոց բազմաց եղև, զի յոյնք զգնացեալն ի կղզւոջ արգելին և ի տեղի նորա կառավարս արձակէին ամի ամի։ Իսկ բնակչաց քաղաքին և իշխանաց զմիմեանս յարձակեալ խորամանկութեամբ և սատրանութեամբ խորհէին զխորհուրդ նենգութեան՝ մատնել զմիմեանս կայսեր՝ բաղբաղեալ զձեռն տալն առ հագարացիսն, որք և իշխանացն՝ անգամ զհայրապետն և նորա՝ զնոսա. ասմին զաղափարաւ զրարանեալ, զորս յոչ կամս առեալ տանէին ի բնակութենէ իւրեանց։ Իսկ մնացեալքն իբրև զանտէրունչս անկուշեալք կիցս ընկենուին և այսպիսի տարածի յերկարեալ ամս ԻԱ։ Յետ որոյ հուր հարաւային բոյն շարժեալ և երեք զգազանն մարդախանձ, որ հրդեհեալ բռնաջինջ արար զազգս մեր. մանաւանդ զԱնի քաղաք զոր պաշարեալ զաւուրս ԻԷ. և ապա առեալ որպէս ի տեսչութենէ աստուծոյ ք՝ ի յանձախին մեղաց մերոց՝ զինեալ տեսչութեան աստուծոյ ի ցասումն բարկութեան շարժէ»...

էջ 108—109

տարեալ, որով աշխարհ վարի. մանաւանդ զի առ այնու ժամանակաւ անկեալ իմն էր ի դէպ քաջանալ, քանզի իշխանութիւնն Իսմայէլի չփոթեալ էր. քանզի սկիւթացիք յարեան ի վերայ նոցա, որպէս ցուցաք յառաջագոյն։ Նոյնպէս և յունացն եւ վրդովեալ էր։ Բայց սա զի ի մանկութենէ դպրութեամբ գրոց վարժեալ էր, ի նորին զբօսնոյր. զոր իմացեալ ազգին յունաց՝ առ իւրեանս կոչեցին խաբանօք, յաւէտ եւ ի սադրելոյ իշխանացն, որք նենգեցին ուխտին, զոր եդին ընդ նմա՝ անենգ պահել զտէրութիւն նորա ի վերայ ինքեանց. և ոչ կացին յուխտին։ Եւ կատարած գործոյն կորուստ եղև անձանց և աշխարհիս, զի և յոյնք զգնացեալն՝ ի կղզւոջ արգելին, և ի տեղի նորա վերակացուս արձակեալ ամ ամի։

Իսկ բնակիչք աշխարհիս զմիմեանս նկատելով անճոռնի յոխորտանօք, և ի միմեանս յարձակեալ խորամանկութեամբ, և սատրանութեամբ խորհէին խորհուրդ նենգութեան՝ մատնել զմիմեանս կայսեր՝ բաղբաղեալ զձեռն տալ առ հագարացիսն, որք և իշխանացն անգամ զհայրապետն, և նորա՝ զնոսա. զոր յոչ կամայս առեալ տանէին ի բնակութենէ իւրեանց։ Իսկ մնացեալքն իբրև զանտէրունչս անկուշեալ՝ կիցս ընկենուին. տիրեալ յունաց ամս քսան և մի։ Յետ որոյ հուր հարաւային բոյն շարժեալ, երեք զգազանն մարդախանձ, որ հրդեհեալ՝ բռնաջինջ արար զազգս մեր, եւ առեալ զքաղաքն Անի. զի պաշարեաց զնա զաւուրս քսան և եօթն, և ապա առեալ կոտորեաց զբնակիչս քաղաքին Անւոյ ոչ ամէնք սպառելով»...

էջ 91—93

Համեմատիր նաև Սամուել Անեցու 84, 87—88, 89, 96, 97—98, 100—101, 103, և 109 և այլ էջերը Կիրիկոսի 62—63, 71, 72, 82, 83—84, 87—88, 88 և ուրիշ էջերի հետ։

Բաղդատված հատվածների մեծագույն մասը, ինչպես տեսնում ենք, բառացի է։ Որոշ հատվածների մեջ կան, այսպես ասած, խմբագրական շտկումներ ոճաբանության տեսակետով. կան նաև կրճատումներ կամ, ընդհակառակը, հավելումներ, որոնք գալիս են ապացուցանելու այն, որ Կիրակոսը տվյալ դեպքի կամ իրադարձության նկարագրության համար ունեցել է ևս մի այլ

գրավոր կամ բանավոր աղբյուր։ Սակայն բաղդատված հատվածների մեջ մի կարևոր հանգամանք է նկատվում, այն է՝ այս երկու հեղինակների տվյալների մեջ չկան էական, սկզբունքային լուրջ տարբերություններ։

Բացի նշված սկզբնաղբյուրներից, Կիրակոս Գանձակեցին քաջ ծանոթ է իրեն նախորդող մեր բազմադարյան գրականությանը, որից հաճախ նա տեղեկություններ է քաղում և զետեղում իր շարադրանքի մեջ, կամ հայ դասական հեղինակների ոճի ու գրելաձևի զգալի ազդեցությանն է ենթարկվում՝ նրանցից փոխառնելով կամ նրանց նմանողությամբ կերտելով նորանոր պատկերներ և այլ արտահայտչական միջոցներ։ Նրա ոճի վրա նկատվում է Մովսես Խորենացու, տեղ-տեղ էլ, մանավորապես ներբողների մեջ, Եղիշեի ստեղծագործական ոգու անսքող ազդեցությունը։ Կիրակոսը զերծ չէ, որոշ դեպքերում, նաև Արիստակես Լաստիվերտցու բառ ու բանի ազդեցությունից։

⁂

Կիրակոս Գանձակեցին իր պատմագրական երկը կերտելիս՝ բավականաչափ օգտագործել է իր ժամանակաշրջանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, որպես պատմական սկզբնաղբյուրներ։ Նկարագրելով նախորդ կամ իր դարաշրջանի հոյակապ շինարարությունը՝ վանքերի, եկեղեցիների և այլն կառուցումները, նա համարյա միշտ հիշում է նաև նյութական միջոցներ տրամադրող «իշխանավորներին», ինչպես նաև անմիջական կառուցողներին՝ ճարտարապետներին, վարպետներին, խոսում է ձեռարվեստի, մանավորապես ասեղնագործության, «ստայնանկութեան և... նկարակերտութեան» մասին և այլն։

Նա մեծ չափերով օգտվում է նաև վիմական արձանագրություններից, որպես սկզբնաղբյուրից։

Մխիթար Գոշի կյանքն ու գործը, Նոր Գետիկի ամբողջ շինարարությունը ստորագրելիս՝ Կիրակոսը մեծապես օգտվել է այդ վանքի վիմական արձանագրություններից։ Այստեղ հիշատակված են ոչ միայն կառուցված շենքերը, այլև մեկենասն ու շինարարները։ Այդ արձանագրությունների միջոցով կարելի է գրել Նոր Գետիկի վանահայրերի պատմությունը (տե՛ս Հր. Ջանփոլադյանի հետաքրքրական ուսումնասիրությունը՝ «Մխիթար Գոշ»), ինչպես և գաղափար կազմել հարկատվական սիստեմի մասին՝ ինչ հարկեր էին տալիս գավթիչներին։ Արձանագրությունները Կիրակոսի երկի մեջ տեղ-տեղ համարյա բառացի են բերված։ Այս տեսակետից Կիրակոս Գանձակեցին Մովսես Խորենացու հետևորդն է և Ստեփանոս Օրբելյանի նախորդը։

Բ. ԲԱՆԱՎՈՐ ԿԱՄ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Գրավոր աղբյուրներից զատ, ինչպես ասացինք, Կիրակոս Գանձակեցին մեծապես արժեքավորել է և օգտագործել բանավոր աղբյուրը՝ ժողովրդական զրույցները, ավանդությունները, ականատեսների և ականջալուրների պատմածները։ Այդ ամենին նա միացնում է նաև իր տեսածն ու լսածը, իր տպավորությունները։ Անձնական տպավորությունները նա սովորաբար նշում է հետևյալ խոսքերով՝ «Զոր լուաք ականջօք մերովք և տեսաք աչօք» (էջ կամ «Աչօք մերովք տեսաք զաւեր և զտառապանս, զոր անցուցին ընդ աշխարհս ամենայն» (էջ 231), կամ «նոքա (իմա՝ Հովհաննես Գառնեցին և Վարդան Արևելցին,—Կ. Մ.-Օ.) սիրով կապեալ էին ընդ միմեանս... Նա (իմա՝ Վարդանը) ի մխիթարութիւն մեզ պատմեաց ինչ ի վարուց նորա մասնաւոր» (էջ 349) և այլն։

Նրա բանավոր աղբյուրները երկու կարգի են, ընդ որում մեկը անորոշ ձևով ակնարկած, մյուսը իսկական անունով նշված։ Առաջինների վկայությունները նա արձանագրում է «ասէին», «ասեն», «համբաւ հանին», «պատմեն», կամ «յօգուած բանի հանգոյն առասպելեաց՝ ասէին» (էջ 322) կամ «զայսօրիկ յոլովք շաղակրատէին», կամ «զսմանէ (Աղբուղա որդի Աստվածատուրի մասին,—Կ. Մ.-Օ.) բազում ինչ առաքինութիւն պատմէին, որք տեսողք լեալ էին» (էջ 183) և այլն։ Երբ համբավի կամ տեղեկության աղբյուրն անծանոթ է, կամ, ըստ Կիրակոսի, ոչ հեղինակավոր, նա փորձում է կասկածի ենթարկել, կամ թե տեղեկության պատասխանատվությունը հեռացնում է իրենից, հայտարարելով՝ «զճշմարիտն մեք ոչ գիտեմք, այս արդարադատին ասացեալ է գիտելի» (էջ 148) կամ «մեք ոչ գիտեմք, և ոչ ինքեանք եւս» (էջ 272), կամ «թէ ճշմարիտ է և թէ սուտ, մեք ոչ գիտեմք» (էջ 322)։

Անվանի մարդկանց բանավոր պատմածները նա ամենայն վստահությամբ և հավատարմությամբ ընդունում է և արձանագրում՝ հաճախ նրանց հասցեին շռայլելով գովասանական խոսքեր։ Բերենք մի երկու օրինակ՝

«Զայս (տեղեկությունները Չինգիզ խանի մասին,—Կ. Մ.-Օ.) պատմեաց մեզ Գրիգոր իշխանն, որդի Մարզպանին, եղբայր Ասլան բէկին... յազգէ Մամիկոնէից, զոր իւր իսկ լուեալ էր ի մեծ ամնէ միոջէ ի կարի աւագացն, որում անունն էր Ղութուն-նուին, յաւուր միում յուսուցանել նորա զմանկագոյնսն» (էջ 272—273)։

Այս վկայության մեջ բնորոշն այն է, որ Կիրակոսը՝ ցանկանալով ավելի հավաստի դարձնել իր վկայակոչումը, նշում է իր աղբյուրի աղբյուրը և ընդգծում, որ դա վարկյարաղի խոսք չէ, այլ լուրջ և դաստիարակչական հանգամանք պարունակող, քանի որ ասված է՝ «յաւուր միում յուսուցանել զմանկագոյնսն»։

«Բազում և այլ ինչ պատմէր Թագաւորն իմաստասէր (իմա՝ Հեթում,—Կ. Մ.-Օ.) ի խժականացն, զոր թողաք մեք, զի մի աւելորդ թուեսցի» (էջ 372)։

«Վասն սորա (Հովհաննես Գառնեցու մասին) բազումք բազում ինչ պատմէին, բայց առաւել սուրբ հարազատն մեր և սքանչելի Վարդան, որոյ բանէն արժանի էին հաւատարմութեան, զի նորա սիրով կապեալ էին ընդ միմեանս։ Եւ մեք մարմնով զնա ոչ տեսաք վասն հեռաւորութեան. նա ի մխիթարութիւն մեզ պատմեաց ինչ ի վարուց նորա մասնաւոր, և ասաց, թէ՝ Ինքն իսկ Յովհաննէս ասաց մեզ» (էջ 349)։

Կամ՝

«Զայս պատմեաց ճշմարտախօսն այրն (փոքր ինչ առաջ՝ սուրբ այրն. իմա՝ Հովհաննես Գառնեցին,—Կ. Մ.-Օ.) ի հաստատութիւն ուղղափառ հաւատոյ» (էջ 323)։

Բաղդատի գրավման մանրամասնությունները նա լսել է գրավման մասնակից Հասան Պռոշից. «Զայս ամենայն պատմեաց մեզ իշխանն Հասան, զոր Պռօշն անուանէին, որդին Վասակայ... որ ականատես և ականջալուր էր իրացս, մեծ պատուով պատուեալ յաչս ղանին» (էջ 384)։

Վերը բերված և այլ նման վկայությունները լավագույնս ապացուցում են այն, թե ինչպիսի լրջությամբ և բարեխղճությամբ է Կիրակոսը վերաբերվում իր հաղորդած նյութերի հավաստիությանը։ Հաղորդել սերունդներին միայն այն, ինչ բարոյական-դաստիարակչական արժեք ունի, «որ կարողն է իմաստացուցանել զագէտս... Կարող և ձեռնհաս զնա հաւատալ առանց երկմտութեան և թերութեան»*,—սա է նրա պատմագիտական գերագույն նշանաբանը։

Կիրակոս Գանձակեցու բանավոր ժողովրդական աղբյուրները կարելի է ըստ բովանդակության բաժանել երկու կարգի՝ **a) Եկեղեցական-կրոնական զրույցներ և b) Աշխարհիկ-ֆեոդալական զրույցներ։ Եկեղեցական** զրույցները բանավոր եղանակով մշակվել են վանքերի ու այլ սրբավայրերի շրջապատում կամ նրա գաղափարախոսության անմիջական ազդեցության ենթակա հասարակական խավի մեջ։ Աշխարհիկ զրույցները տարածված են եղել ժողովրդական մասսաների մեջ և ռազմաֆեոդալական դասի շրջաններում։ Եկեղեցական և աշխարհիկ զրույցներն ըստ բովանդակության խիստ տարբեր են միմյանցից։ Եկեղեցականի մեջ գերիշխում է հայրաբանական-սրբագրական աշխարհամերժության իդեալը, աշխարհականն աչքի է ընկնում իր ազգային քաղաքական-ազատագրական երանգներով և աշխարհիկ կենսազգացողությամբ։

a) Եկեղեցական զրույցներ

Ընդհանուր վարքաբանական մոտիվների և սքանչելավոր պատումների ոգով և նմանությամբ հայ եկեղեցական-ժողովրդական միջավայրում ստեղծվել են հայ բնաշխարհի ու նրա պատմահասարակական-քաղաքական դեպքերի ու դեմքերի հետ կապված կրոնա-ժողովրդական մանրապատումներ, որոնցից մի քանիսը վարպետորեն պատմված են Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության մեջ։

Ունեցե՞լ է արդյոք Կիրակոսը որևէ գրավոր աղբյուր այդ պատմվածքների համար։ Այդ մեզ հայտնի չէ։ Սակայն նյութի վերլուծությունը, նրա ոգին ու վիպական հորինվածքը մեզ այն եզրակացության են բերում, որ տարբեր խմբագրություններով և տարբեր ծավալով մեր Ժ—ԺԴ դդ. հեղինակների երկերում առկա այդ զրույցները ծագում են ժողովրդական բանահյուսությունից։ Բնորոշն այն է, որ յուրաքանչյուր հեղինակ՝ արձանագրելով իր երկի մեջ այդ զրույցները, յուրահատուկ նրբերանգներ է հաղորդում իր պատմվածքին։ Դրանց շարքին են պատկանում, օրինակ՝ «Օձնեցին և վիշապները» (էջ 70), «Օձնեցին և Հեշմը» (էջ 67—68), Հովհաննես Գառնեցու մասին եղած զրույցները (349—353)։ Առանձնապես ուշադրության արժանի են Հովհաննես Սարկավագի անվան շուրջը հյուսած մի շարք մանրապատումներ։ Այդ զրույցները, օրինակ՝ հաղորդում են մեզ Հովհաննես Սարկավագի Անանուն կենսագիրը (հավանաբար ԺԲ դ.) և Կիրակոս Գանձակեցին։ Հեղինակներիս հաղորդած զրույցների հարևանցի համեմատությունը պարզ ցույց է տալիս, որ այդ զրույցները տարբեր ծագում ունեն։ Այսպես, Անանուն կենսագիրը Հովհաննես Սարկավագի ընթերցասիրության միջադեպը հաղորդում է իր խոսքերով կարճ ու ամփոփ, չոր ու ցամաք, մինչդեռ Կիրակոսը ոչ թե դեպքի հակիրճ բովանդակությունն է տալիս, այլ պատմում է որպես մի հետաքրքրաշարժ զրույց՝ տեղ տալով նաև զրույցների անկապտելի մաս կազմող երկախոսությանը (դիալոգին)։

Ըստ Կիրակոսի՝ Սարկավագը ոչ թե մենակ է մտնում և փակվում քարայրում՝ «առ յոյժ սիրոյ և ըղձից», ինչպես վկայում է Անանուն կենսագիրը, այլ ուրիշների հետ («և այլք ընդ նմա»). և երբ բոլորը դուրս են գնում, «նա թաքույց զանձն ի ներքս»։ Ընկերները՝ կարծելով, որ նա էլ է դուրս եկել, փակում են դուռը, ապա ոչ թե «զաւուրս ութ», ըստ Կենսագրի, անցնելուց հետո, այլ ժողովրդական զրույցներին հատուկ անորոշությամբ՝ «անցին աւուրք բազում ի վերայ», որից հետո են գալիս, տեսնում և սքանչանում։ Ապա երբ հարցնում են, թե ինչպես է նա ապրել առանց ուտել-խմելու, նա ցույց է տալիս իր ընթերցած գրքերը և զարմանալի պարզությամբ ասում է՝ «Այս է իմ կերակուր և ըմպելի, զոր կերայ և արբի զաւուրս զայսոսիկ», և ոչ թե, ըստ Կենսագրի ճոռոմ և վերամբարձ արտահայտության՝ «Պարարեալ զանձն ի զբաւսանս զանազան երանգոց և համադամ կերակրոց, որ անդն դանձեալ էին հոգևոր կերակրոց խորտիկք»*։

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 4։

Կիրակոսի շարադրանքի մեջ ժողովրդի սրամիտ և հյութալի ձայնն է լսվում, մինչդեռ Անանուն կենսագրի մոտ Սարկավագի կյանքից վերցրած այս փոքրիկ կենցաղային դիպվածը պարուրված է սրբագրական խորհրդավորությամբ և սխոլաստիկական վերամբարձությամբ։

Այս տեսակետով էլ պետք է քննության առնել Հովհաննես Սարկավագի մասին պատմած միջադեպերը, որոնցից մեկի բովանդակությունն ընդհանուր առմամբ համապատասխանում է Գանձակեցու և Կենսագրի պատմածներին։ Ասում ենք՝ ընդհանուր առմամբ, որովհետև մանրամասնությունների մեջ նրանք խիստ զանազանվում են իրարից. տարբեր է նաև նրանց շարադրման գեղարվեստական արժեքը։ Հետաքրքրականն այն է, որ նույն այդ միջադեպը վերապատմող զրույցի մեջ Անանուն կենսագիրը Հովհաննես Սարկավագի հակառակորդ վանականին անվանում է Բարսեղ, մինչդեռ Կիրակոսի մոտ նրա անունը Ջոմզոմա-Ստեփաննոս է։ Եթե Պատմագրի մոտ այդ Ջոմզոմա-Ստեփաննոսն շատ նուրբ և սրամիտ է իմաստավորված և բնականաբար միահյուսված զրույցի օրինաչափ զարգացման հետ, ապա Բարսեղ անունը Կենսագրի մոտ ոչինչ չի ասում ընթերցողին. նա կարող է, ըստ ցանկության, նաև ուրիշ անուններ ունենալ և նույնպես չկապվել զրույցի բնականոն գեղարվեստական զարգացման հետ։ Կիրակոսի զրույցը միանգամայն գեղարվեստական արժեք է ներկայացնում, մինչդեռ Կենսագրի հաղորդածը վարքաբանական-սրբագրական կաղապարից դուրս չի գալիս**։

Կիրակոս Գանձակեցին և Կենսագիրը վերապատմում են և ուրիշ դիպվածներ Սարկավագի կյանքից։ Եթե Կիրակոսի պատմածները, ընդհանուր առմամբ, կրում են միանգամայն ժողովրդական բնույթ, հարազատ են մեր ժողովրդական ստեղծագործության ոգուն, բառ ու բանին, խոսք ու զրույցին, և որպես «առակաբար» պատմվում են, ապա նույնը չի կարելի ասել Կենսագրի հաղորդածների մասին։ Ճիշտ է, սրա աղբյուրներն էլ վերջին հաշվով առաջ են եկել ավանդական բանավոր հաղորդումներից, ինչպես անկեղծությամբ խոստովանում է ինքը Կենսագիրը. «Զայս ինչ գրով խնդրեալ իմ, և նոցա, ի բերանոյ առնն, որ ականատեսն էր և սպասաւոր, ստուգեալ՝ գրեցին առ մեզ, զոր գրեցաքս»***, կամ՝ «Այս հաւաստի պատմութիւն պատմեցաւ յաշակերտէ նորին

---

* Ա. Աբրահամյան, Հովհան. Իմաստասերի մատենագրությունը, էջ 120։

** Այս զրույցի գեղարվեստական արժեքի մասին տես ստորև։

*** Ա. Աբրահամյանը՝ Հովհաննես Սարկավագի կենսագրության մեջ ճիշտ տպագրելով այս չակերտների մեջ առած պարբերությունը («Հովհ. Իմաստասերի մատ.», էջ 123), իր ուսումնասիրության մեջ փորձում է հետևյալ ձևով «ուղղել» բնագիրը և կետադրությունը, որով աղճատում է բնագիրը և միտքն աղավաղում. «Զայս՝ ինչ գրով խնդրեալ իմ, և Նոցա (բնագրում՝ նոցա—Ա. Ա.) ի բերանոյ առնն, որ ականատեսն էր և սպասաւոր ստուգեալ գրեցին առ մեզ, զոր գրեցաքս», կամ՝ փոքր ինչ ստորև բնագրի «վարդապետին» արտագրել է անիմաստ «վարդապետէն» (անդ, էջ 19,123)։ Քիչ չեն նման խմբագրական սրբագրությունները այս հատվածում գրած «Հովհաննես Իմաստասերի կենսագրությունը» ուսումնասիրության մեջ։

կրաւնաւորի սքանչելանշան յերիցս երանեալ վարդապետին Յովհաննու Սարկաւագին», սակայն բանն այն է, որ սա Կիրակոսի նման հարազատորեն չի պատմում լսածը, այլ վերամշակության է ենթարկում՝ ըստ իր հասկացության և ճաշակի՝ ամենուրեք սրբագրական-հրաշագործական կնիքը դրոշմելով շարադրանքի վրա։

Ե) Աշխարհիկ զրույցներ

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության մեջ կան նաև մի շարք աշխարհիկ զրույցներ, որոնք, ճիշտ է, առկա են նաև մեր մյուս պատմագիրների երկասիրություններում, բայց դրանք այնտեղ վերապատմված են բոլորովին ուրույն ձևով, անգամ բովանդակության էական տարբերություններով։ Այդ զրույցների շարքից են՝ բյուզանդական կայսր Մորիկի գահակալության դրվագը (Կեղծ Շապուհ Բագրատունի, էջ 3—4, Կիրակոս, 46—48), Գագիկ Բ Բագրատունու կյանքին ու մահվան վերաբերող հատվածները (Կիրակոս, 100—104, Մատթեոս Ուռհայեցի, 180—183, 218—220, 318—321, Սամուել Անեցի, 113, 116, 121, Սմբատ, 81—82, 86—87, 89—91, Վահրամ Ռաբունի, 191—194) և աշխարհիկ բնույթ կրող այլ զրույցներ ու ավանդություններ։

Մորիկի գահակալության այս դրվագը ոչ լրիվ պահպանվել է Կեղծ-Շապուհ Բագրատունու Պատմության մեջ, այն էլ միայն զրույցի վերջին մասը, և ամբողջապես Կիրակոսի մոտ։

Մորիկի զրույցի հիմքը պատմական չէ, բայց պատմական-իրական են բյուզանդական գահի համար անվերջ բռնկվող պայքարը, զանազան խմբակցությունների բախումները և գժտությունները։ Որ զրույցը պատմական արժեք չունի, գիտակցում է և Կիրակոս Գանձակեցին՝ ընդգծելով նրա ժողովրդական-ավանդական ծագումը. «զսա (իմա՝ զՄորիկ,—Կ. Մ.-Օ.) ասեն ի Հայոց, յՕշական գեղջէ և այլք՝ թէ ի Տարօնոյ» (էջ 46), կամ «կէսք ասեն զսա յԱրփաւու գեղջէ Կապպադովկացւոց», «ասեն զնմանէ» (էջ 50)։ Հետևաբար Կիրակոսի ժամանակ ժողովրդի մեջ խոսք ու զրույց է եղել Մորիկի ծագման, հայրենիքի և ոչ ժառանգական իրավունքով բյուզանդական գահը գրավելու մասին։ Եվ իսկապես, ամբողջ հատվածն էլ պահպանել է ժողովրդական զրույցի համն ու հոտը. զգացվում է ժողովրդական անսպառ հումորը, միջադեպի վերին աստիճանի կենդանի նկարագրությունը, մանուկների ապրումների փոփոխությունները՝ իրար հաջորդող վերելքն ու վայրէջքը։ Կիրակոսը բառացի չի գրի առել այդ զրույցը, բայց նա ժողովրդի կենդանի պատմվածքը վերապատմել է՝ աշխատելով նմանվել ժողովրդական պատմելաձևին և պահպանելով ֆոլկլորային հուշարձանի բույրն ու երանգը։

Որ Մորիկի մասին պատմվող զրույցը ժողովրդական բանահյուսական ծագում ունի, դրա լավագույն ապացույցներից մեկն էլ այն է, որ զրույցի տարբեր պատումները պահպանված են թե հայկական բանավոր ստեղծագործության մեջ և թե Հայաստանից դուրս։

Հայկական ժողովրդական բանահյուսության մեջ պատմվում է այդ զրույցի տարատեսակներից մեկը*։ Սա է այդ հեքիաթի համառոտ բովանդակությունը։

«Հին ժամանակ մի թագավոր է լինում։ Թագավորը մեռնում է անժառանգ։ Մեծամեծները հավաքվում են ու սկսում վեճ ու կռիվ, թե ով պիտի ժառանգի գահը։ Ապա որոշում են մի արծիվ բաց թողնել. ում գլխին որ նստի նրան թագավոր ընտրեն և թագը դնեն գլխին։ Էդպես էլ անում են։

Արծիվը նստում է մի աղքատ գյուղացի երիտասարդի գլխին։ Ուզում են նրան թագավոր օծել. սա աղաչում է, որ էդ բանը չանեն, քանի որ ինքը թագավորացու չէ։ Սրան մի տուն են քցում ու դռները փակում. վերևից մի երդիկ են թողնում, որ թարմ օդ մտնի, չխեղդվի։ Մեկ էլ են բաց թողնում էն արծիվին։ Սա պտտում-պտտում, էլի գալիս, երդիկից մտնում, նստում է էն երիտասարդի գլխին։ Էս անգամ ստիպում են նրան թագավորի գահը բարձրանալ։

Էս երիտասարդը թագավոր է դառնում, բայց չի կարողանում երկիրը կառավարել։ Մտածում է, մտածում ու մի քանի մարդ է ուղարկում իր հոր մոտ և խնդրում է, որ գա, իրեն օգնի, կամ խորհուրդ տա, թե ինչպես ինքը կառավարի երկիրը։

Էդ մարդիկ գալիս են գյուղ, գտնում հորը, երբ նա մշակելիս է լինում բանջարանոցը։ Պատմում են նրան որդու առածները։ Ծերունին չի ուզում որդու մոտ գնալ, իսկ խորհրդի փոխարեն՝ ման է գալիս բանջարանոցում և հասած մեծ ձմերուկները կտրում, նետում է բանջարանոցից դուրս, իսկ մանր ձմերուկների հողը փխրեցնում է ու ժանգյալներից ազատում։

Էն մարդիկ այլևս պատասխան չեն ստանում և փոր ու փոշման վերադառնում են ու պատմում թագավորին իրենց տեսածը։

Հենց էդ գիշերը թագավորը բոլոր մեծամեծներին կոտորել է տալիս, իսկ փոքր մարդկանց առաջ է քաշում»։

Մենք աշխատեցինք համարյա բառացի վերարտադրել մեր լսածը։

Այս փոքրիկ հեքիաթը շատ նման է Մորիկի զրույցին։ Տարբերությունը չնչին է, ոչ էական։ Եվ իսկապես, տարբերությունն այն է, որ Մորիկի պատումը պատմականացված է, պատմական-իրական լայն ատաղի վրա է հենքը զարգացնում։ Այստեղ պատմական է միջավայրը՝ Բյուզանդական գահի շուրջը հաճախ բռնկվող իրադարձությունները, պատմական են բյուզանդական պալատական մեծամեծներն ու պատրիարքը, վերջապես, կայսր Մորիկը. մինչդեռ հեքիաթի մեջ ամեն ինչ հեքիաթային է՝ պատմական իրադարձությունից ու աշխարհագրական միջավայրից հեռու, անհայտ-անորոշ, անանուն... Կա ևս մի չնչին տարբերություն, այն է՝ Մորիկի զրույցի մեջ ծերունին մեծամեծ կաղամբն է կտրում, բանջարանոցից դուրս նետում, իսկ «հեքիաթի» մեջ՝ ձմերուկը։

Թե ինչպես է պատմել ժողովուրդն այս փոքրիկ «հեքիաթը», մեզ հայտնի չէ, քանի որ Հ. Ստեփանյանը, որ ասացող չէ, հեքիաթի միայն մոտավոր բովանդակությունն է մեզ պատմել։ Եթե ժողովրդական ասացողն էլ Հ. Ստեփանյանի նման միայն իմաստին է ուշադրություն նվիրել, իսկ հեքիաթի հորինվածքի գեղարվեստական զարգացումն անտեսել, ապա պիտի ասել, որ Կիրակոսի պատումը գեղարվեստորեն շատ ավելի բարձր է Հ. Ստեփանյանի պատմածից։

---

* Պատմել է, ավելի շուտ համառոտ բովանդակությունն է տվել, Կավարտ գյուղացի (Ղափան) Համազասպ Ստեփանյանը, 1957 թ. օգոստոսի 10-ին։

Այսպիսի մի զրույց պատմում են Հայաստանի և Բյուզանդական կայսրության սահմաններից դուրս նաև Եթովպիայում տիգրինա կոչված բարբառով*։ Մենք ենք բերում այդ զրույցը Ն. Ակինյանի թարգմանությամբ։

«Մարդ մը կար, որուն հայրը վաճառական էր։ Յուր հոր ընտանիքն (և) յուր սեփական ընտանիքը իրեն հոգ պատճառեցին, որովհետև անոնք իրարու հետ կկռվեին։ Կար փիլիսոփա մը, վարպետ մը։ Փիլիսոփային մարդիկ զրկեց ըսելու անոր. իմ ընտանիքս (և) իմ հոր ընտանիքը ինձի հոգ կպատճառեն, որովհետև անոնք իրարու հետ կկռվին։ Խորհուրդ մը տուր ինձ։ (Մարդիկ) գացին և ըսին անոր։ Անիկա նստած էր աթոռի մը վրա. ցատկեց, վազեց դուրս. անոնք կնայեին անոր, թե ինչպես հինավուրց տանձ մը կտրեր և մատաղ տանձ մը հողով կպատեր. որևէ պատասխան չտվավ։ Անոնք գացին և եկան (զիրենք ուղարկողին) առջև։

«Ի՞նչ ըսավ ձեզի անիկա», հարցուց անոնց։ «Մեզ պատասխան չտվավ», ըսին անոր։ «Բայց երբ դուք անոր ըսիք, ի՞նչ ըրավ անիկա»։ Անոնք ըսին և պատմեցին անոր. «Անիկա աթոռի մը վրա նստած էր, դուրս ելավ, հինավուրց տանձը արմատաքի հանեց և նետեց մեկդի, մատաղ բույսը հողով պատեց»։ «Չհասկցա՞ք ուրեմն դուք։ Այնու որ, անիկա հինավուրց տանձը դուրս խլեց և նետեց, ըսել ուզեց. Հորդ ընտանիքը հեռացուր քեզմէ, և երբ մատաղատանկը հողով պատեց, ըսել ուզեց. Առ քո սեփական ընտանիքը և ապրե։ Ինչ խորհուրդ որ ուզեց տալ ինձի մարդը, բարենշան է»։

Եթովպական այս զրույցը միայն շատ ընդհանուր գծերով և ոչ թե, ըստ Ն. Ակինյանի, «զարմանալի» ֆոլկլորային նմանություն ունի Կիրակոսի վերապատմած Մորիկի զրույցի և մենք կասենք՝ նաև հայ ժողովրդական հեքիաթի հետ։ Այստեղ չեն պահպանվել ոչ կոնկրետ պատմական միջավայրը և ոչ էլ գործող անձերը, թեկուզ, ասենք, եթովպական պատմական անցյալից վերցրած, կամ, ինչպես հայկական հեքիաթի մեջ է, գահակալության շուրջը ծագած վեճերի անդրադարձությունները։ Եթովպական պատումը անդրադարձնում է եթովպական հասարակության մեջ իրար դեմ ելնող հին ու նոր կենցաղի, նահապետական ու անհատական ընտանիքների պայքարը։

Բովանդակությամբ իրարից տարբեր բանահյուսական երկու պատումների՝ հայ-բյուզանդականի և եթովպականի, գոյությունը ցույց է տալիս, որ դրանք առաջ են եկել մի ավելի հնագույն զրույցից, որի տարբեր վերսիաներն են հանդիսանում այդ երկուսն առանձին վերցրած, ընդ որում յուրաքանչյուրը՝ ընկնելով մի որևէ կոնկրետ միջավայր, այստեղ կաղապարվում է՝ ըստ տվյալ երկրի, տվյալ դասակարգային հասարակության գույնի և գիտակցության։ Այդպիսի կոնկրետ արտահայտություն է գտել այս ընդհանուր գծերով պատմված զրույցը հայ-բյուզանդական միջավայրում՝ վերագրվելով Մորիկ կայսրին. տարբեր կերպով է վերծանված նա եթովպական միջավայրում՝ արտացոլելով հին ու նոր ընտանիքների փոխանցման էտապը։ Եվ որքա՜ն բնական ու տրամաբանական, որքա՜ն իրական-պատմական զարգացում է ստացել դա մեր ժողովրդական բանահյուսության մեջ Կիրակոս Գանձակեցու միանգամայն ժողովրդական վերամշակությամբ։

---

* Enno Littmann. Tigrina-Texte im Dialekte von Tanben, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1902, 211—215. գրախոսված է Ն. Ակինյանի կողմից «Հանդէս Ամսօրեայ», 1930, V—VI, էջ 364—366։

Բացի վերլուծած Մորիկյան զրույցից՝ Կիրակոս Գանձակեցին երեք հետաքրքրական զրույցներ է պատմում Անիի Բագրատունի վերջին գահակալ Աշոտյան Գագիկ Բ Շահնշահի մասին։ Այդ զրույցներից առաջինը նա թյուրիմացաբար վերագրում է Կարսի Բագրատունի Գագիկ թագավորին, իսկ երկրորդ և երրորդ զրույցները՝ «միւս Գագիկին» կամ «Գագիկ թագաւորին»։

Զրույցների մյուս տարբերակների մեջ, որոնք պահպանվել են Մատթեոս Ուռհայեցու, Սամուել Անեցու, Սմբատի և Վահրամ Րաբունու մոտ, Կարսի Գագիկ թագավորը (Աբասյան Գագիկը) մյուս հայ իշխանների հետ գալիս է դյուրահավատությամբ թշնամիների ծուղակն ընկած Գագիկ Աշոտյանին ազատելու բերդարգելությունից, բայց հաջողություն չի ունենում։ Գագիկի արյան վրեժն առնում է սրա զինակից պատանի Ռուբենը՝ Ռուբինյան հարստության հիմնադիրը՝ «նախնեաց թագաւորին Լեւոնի», ըստ Կիրակոսի, կամ Ռուբենի թոռը՝ Թորոսը, ըստ Մատթեոսի Ուռհայեցու, Սամուել Անեցու, Սմբատ Պատմիչի և Վահրամ Րաբունու։

Աղբյուրների մեջ պահպանված առաջին զրույցը, այն է՝ **«Գագիկ թագավորն ու Մարկոս մետրապոլիտը»**, բովանդակության, ինչպես և նյութի ստեղծական զարգացման տեսակետից բոլորի մոտ հարազատորեն և իրար համապատասխան է հաղորդված, բայց զրույցի գաղափարախոսական հիմնավորումը այդ հեղինակների գրչի տակ տարբեր նպատակադրում է հետապնդել, տարբեր երանգավորում է ստացել։ Եթե զրույցը Կիրակոսի, Սմբատի, Սամուելի և Վահրամի մոտ պահպանվել է ժողովրդական ասքին հարազատ անմիջականությամբ ու պարզությամբ, որպես մի զվարճալի դիպված, որը շոյում է նրանց ազգային պատվազգացությունը, ազգասիրական զգացմունքով է առլցում նրանց սրտերը, ապա նույնը չի կարելի ասել զրույցի Մատթեոսի վերծանության մասին։ Ուռհայեցին ազգայնական-եկեղեցական-դավանական բնույթ ու երանգ է հաղորդել զրույցի վերծանությանն ու գեղարվեստական կատարմանը՝ շարադրանքին։ Ըստ Մատթեոսի, Գագիկ թագավորը՝ տեսնելով Բյուզանդական կայսրի նենգ, թշնամական վերաբերմունքը և լսելով Մարկոս մետրապոլիտի ամարդի արարքի մասին, թշնամությամբ և ատելությամբ է լցված առհասարակ դեպի հույները-հոռոմները, մանավորապես դեպի «հերձուածող չար և պիղծ հերետիկոս» Մարկոս մետրապոլիտը, որովհետև սա «հայհոյիչ էր յոյժ ազգիս Հայոց և ամենայն շան Արմէն կոչէր» (այս մոմենտը կա և մյուս աղբյուրների մեջ). ատելություն և զայրույթ է տածում նաև «Հոռոմ թագավորի» հանդեպ, որովհետև սա «կամի... զորքիս թագաւորացն հոռոմ կնքել»։ Ի պատասխան բյուզանդացիների բորբոքած թշնամության՝ Ուռհայեցին, ասես, ներքին բավարարվածություն և գոհունակություն է զգում, երբ գրում է, թե վտարանդի Գագիկ Բ հրամայում է իր զորքերին Կեսարիայի շրջանում «խայտառակել զփառաւոր կանոնս հոռոմց, և այնու նախատեաց զնոսա» (այսպիսի բան չկա մյուս պատումների մեջ)։ Եվ այդ ամենը կատարելուց հետո, ասում է նա, Գագիկն ուզում է գնալ «առ Ալպասլան սուլտանն Պարսից» և սրա օգնությամբ «տիրանալ աթոռոյ թագաւորութեանն տանն Հայոց»։ Այստեղ արդեն խոսք չի կարող լինել մասնակի վրիժառության մասին մի ինչ որ անհատից. այստեղ այդ անզուսպ զգացմունքը դուրս է եկել անհատի ներքին ապրումների սահմանափակ շրջանակից և ընդհանրանալով վեր է ածվել ազգային-քաղաքական բուռն ատելության և վրեժխնդրության։

Այսպիսի գաղափարախոսական նախադրյալներից և համապատասխան նախապատրաստությունից հետո՝ Ուռհայեցին անցնում է զրույցի շարադրանքին։ Նա ստեղծագործորեն զարգացնում է սյուժեն, զարդարում, ճոխացնում և սրում է հերոսների խոսքն ու զրույցը, Գագիկի սրտալի հրճվանքն ու Մարկոսի կրած տվայտանքները՝ «Եւ ձայն ուժգին և աղաղակ բազում ելանէր ի Մարկոսէն ... և հառաչումն սրտին ելանէր ի խորոց քրձին... և այսպէս չարեաւ սատակեցաւ չար և պիղծ հայհոյիչն»։ «Պիղծ հերետիկոս» Մարկոսին սպանելուց հետո՝ նա կողոպտում է նրա ունեցվածքը (մանրամասն թվարկված են ավարի տեսակն ու քանակը), ապա Մատթեոսը հպարտությամբ և ազգային սնապարծությամբ հայտարարում է՝ «Զայս այսպէս գործեաց Գագիկ ի մէջ հոռոմց, զոր ոչ այլ ոք համարձակեցաւ գործել ոչ յառաջն և ոչ զկնի»*։

Երկրորդ զրույցը, այն է՝ Գագիկ թագավորի սպանության զրույցը, առկա է մեր հիշած բոլոր պատմագիրների երկասիրությունների մեջ, սակայն նրանց հաղորդածները տարբերվում են միմյանցից թե՛ բովանդակությամբ, թե՛ ծավալով և թե՛ յուրաքանչյուրին հատուկ գաղափարական նպատակասլացությամբ։ Մեր հեղինակների պատմածները կարելի է բաժանել հիմնականում երկու խմբի՝ Կիրակոսյան և Մատթեոսյան։

Զրույցի տարբեր պատումներն «ասվել» են ժողովրդի մեջ դեռ ևս 11-րդ դարում։ Այսպես Սամուել Անեցին գրում է՝ «Ի սոյն (1025) ամի և այլք ասեն, թէ ի ՆՀԵ (=1026) ամին գնաց թագաւորն Գագիկ ի Տարսուս առ Աբլղարիպ իշխանն Հայոց վասն խնամութեան, և ի դառնալն մեր յԱռճիաս՝ կալան զնա իշխանքն յունաց և խեղդեցին զնա. Գ եղբարք, որք էին ի միում բերդի, և ինքն Գագիկ ընդ անցանելն առ նոքօք խոնարհեցաւ ի տես նոցա և յողջոյն։ Եւ այլք ասեն, թէ ի յորս կայր և ի բուն գտեալ Մանդալեանքն՝ տարան ի բերդն Կանդռոսկայի և անդ սպանին»**։

Սամուել Անեցու այս խանգար վկայությունից, որի մեջ և թվականն է շփոթված, և գործող անձերը, մի բան աներկբա է, այդ այն է, որ Գագիկի սպանման մասին ժողովրդի մեջ իրարից տարբեր մի քանի զրույցներ են ասվել-պատմվել։

Անեցու ժամանակագրության այս վկայության համեմատ՝ մենք ամենայն վստահությամբ կարող ենք ասել, որ Կիրակոսի պատումը պատկանում է զրույցի այն խմբին, որի մեջ պատմված է եղել, թե Գագիկն «ի յորս կայր, և ի բուն գտեալ (զնա)... տարան ի բերդն... և անդ սպանին»։ Կիրակոսը չի հիշում ոչ Մանդալյանների անունը և ոչ էլ բերդինը։ Նրա մոտ Մանդալյանների փոխարեն ասված է «պատահեալ նմա (իմա՝ Գագիկին) արանց յունաց», իսկ Կանդռոսկայի բերդի փոխարեն՝ «բերդ մի»։

Զրույցի խմբերի մեջ կա նաև մի այլ հիմնական տարբերություն։ Ըստ Կիրակոսյան խմբի՝ հույները, «հոռոմները» բռնում, սպանում են «արքեայ» Գագիկին՝ առնելով Մարկոս մետրապոլիտի սպանության վրեժը՝ «Եւ ասեն հոռոմքն. «Ո՞ւր է մետրապօլիտն մեր Մարկոս»։ «Եւ ընկեցին զնա ընդ պարիսպն բերդին, և մեռաւ»։ Մինչդեռ ըստ Մատթեոսյան խմբի՝ Գագիկն իր զորագնդով խնամության անհաջող հրավերքից վերադառնալիս՝ ճանապարհին ասպատակում է Տարսոնի գավառը, գերեվարում իշխաններին, գալիս է «հազար ա-

---

* Մատթեոս Ուռհայեցի, անդ, էջ 183։

** Սամուել Անեցի, անդ, էջ 116։

քամբ ի դաշտն Առժախառայ (այլք՝ Արժիառայ), ի բերդն, որ ասի Կիզիառայ (այլք՝ Կիզիառա)», որը պատկանում է երեք եղբայր Մանատալյաններին։ Սրանք դավաճանությամբ բռնեցին Գագիկին, որն երեք մարդու ուղեկցությամբ դիմում է դեպի Մանատալյանները, և տարան իրենց բերդը, որտեղ «աստուածասպան ազգն Հոռոմոց լարով աղեղան խեղդեցին զԹագաւորն Հայոց և կախեցին զնա ընդ պարիսպն զօր մի», ապա թաղեցին։ Վեց ամիս անց Թաթիկ անունով մեկը հանեց Գագիկի աճյունը և տարավ «ի քաղաքն իւր և յազգն»։

Մատթեոս Ուռհայեցին՝ ամենայն մանրամասնությամբ նշելով զրույցի գործող անձերին, նկարագրում է մի նշանակալից պատմաքաղաքական իրադարձություն, մինչդեռ Կիրակոս Գանձակեցու պատմածը դուրս չի գալիս իր բոլոր մանրամասներով ժողովրդական բանահյուսության շրջանակներից։ Կիրակոսի զրույցը, ինչպես տեսնում ենք, խիստ տարբերվում է Մատթեոսյան խմբից թե՛ բովանդակությամբ և թե՛ Գագիկի սպանման դեպքի պատճառաբանությամբ և հիմնավորմամբ։

Զրույցի Մատթեոսյան խումբն իր հերթին բաժանվում է երկու ենթախմբի, ընդ որում մեկի ներկայացուցիչը Մատթեոս Ուռհայեցին է, որը զրույցը գաղափարախոսական մշակման է ենթարկում, իսկ երկրորդ ենթախմբի մեջ են մտնում մյուս երեք հեղինակները, որոնց պատումներն էլ որոշ, բայց ոչ կարևոր կառուցվածքային տարբերություններ են պարունակում (տեղանունների, անձնանունների և որոշ մանրամասնությունների գծով)։

Երրորդ զրույցի Կիրակոսյան պատումը միանգամայն տարբերվում է Մատթեոսյան խմբից (Մատթեոս, Սամուել, Սմբատ և Վահրամ)։ Սրանցից յուրաքանչյուրն իր նախորդի՝ երկրորդ զրույցի բնական ու օրինաչափ զարգացումն է հանդիսանում։ Եթե, ըստ Կիրակոսի, Գագիկին հոռոմները բռնում, սպանում են հենց այն պատճառով, որ նա սպանել է Մարկոս մետրապոլիտին (վրեժի լուծում), ապա հայերը (նրա նախկին «զինակիրը»—«մանուկ մի փոքրիկ»—«նախնին Թագաւորին Լևոնի») լուծում են իրենց թագավորի վրեժը՝ սպանելով մի ուրիշ հոռոմ եպիսկոպոս։ Մյուս կողմից, եթե ըստ Մատթեոսյան խմբի պատումի Գագիկին սպանում են հոռոմ իշխանները՝ Մանատալյան եղբայրները, ապա հայերը՝ Ռուբենի թոռ Թորոսն իր զորագնդով, Գագիկի վրեժն են լուծում Մանատալյաններից՝ կոտորելով նրանց և գրավելով նրանց երկիրը, այսինքն՝ սովորական մի կենցաղային դրվագ ռազմաֆեոդալական դարաշրջանից։

Կիրակոսի զրույցները ժողովրդական զրույցներին հատուկ կենցաղագրական մանրամասնություններով՝ կերուխումի տեսարանով են սկսվում և նույնպիսի կերուխումի նկարագրությամբ էլ ավարտվում։ Այստեղ հենց առաջին զրույցի սկզբից մինչև երրորդ զրույցի վերջը հայ Գագիկ թագավորն ու բարձրաստիճան հոռոմ հոգևորականներն են հանդես գալիս իբրև գործող անձեր, ոխերիմ ախոյաններ, իսկ զրույցների առանցքն է կազմում հայերի ու հոռոմների հակամարտությունը, Մարկոս մետրապոլիտի արհամարհալից վերաբերմունքը հայերի հանդեպ, հայերի վրեժը Մարկոսից, ապա «հոռոմների» վրիժառությունը հայերից՝ Գագիկի սպանությունը, և վերջապես, մի այլ բարձրաստիճան հոռոմ հոգևորականի՝ եպիսկոպոսի սպանությունը, որպես արյան վրիժառության մի գործողություն Գագիկի սպանության փոխարեն։

Մեզ թվում է, թե Կիրակոսի այս երրորդ զրույցը բանահյուսական մի կրկին պատմվածք *է առաջին* զրույցի, *կամ* առաջինի մի այլ *պատում, որ*

փոխարինել է երրորդ զրույցին։ Ինչպես էլ ընդունելու լինենք, դա լավագույն ապացույցներից մեկն է, որ Կիրակոսն այս զրույցն իր բոլոր մասերով քաղել է ժողովրդական բանահյուսությունից։

Մատթեոսյան խմբի մանավանդ երկրորդ և երրորդ զրույցները շատ են տարբերվում Կիրակոսի պատումներից։ Մեր աչքի առաջ ծայր է առնում, աստիճանաբար զարգանում և իր օրինաչափ վախճանին հասնում մի անխառն ռազմաֆեոդալական վիպական ամբողջական հորինվածք, որի նյութը երկու տարբեր ժողովուրդների տիրող դասակարգերի անհաշտ կռիվն է, մի կռիվ, որի մեջ ոչ նվազ դեր է կատարում նաև կրոնադավանաբանական ներհակությունը։

Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ արձանագրել, որ այս խմբի պատումների մեջ ֆեոդալական-եկեղեցական տեսադաշտով բավականաչափ հաջող գրական մշակման է ենթարկված Մատթեոս Ուռհայեցու պատումը։ Հաջող է նաև Սմբատի պատումը, որի մեջ դավանաբանական մոմենտն ընդգծված չի հանդես գալիս։

Մեր այս վերլուծությունից կարելի է հանգել միայն հետևյալ եզրակացության, այն է՝ որ ԺԱ—ԺԳ դարերում հայ պատմական-իրական միջավայրում հյուսված են եղել և ասվել-պատմվել են զանազան զրույցներ Բագրատունիների հարստության անկման, հատկապես այդ հարստության վերջին գահակալ Գագիկ Բ-ի հերոսական գործերի և եղերական վախճանի, ինչպես նաև Ռուբինյան հարստության հիմնադիրների մասին։ Այդ զրույցները երկար ժամանակ կենցաղավարել են բանավոր եղանակով՝ բերնից բերան, սերնդից սերունդ, և ապա նրանց բեկորները՝ ի տարբերություն «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպի՝ մուտք են գործել և պահպանվել նույն ժամանակաշրջանի պատմագրական հուշարձանների մեջ։ Զրույցները պահպանող հեղինակներից ոմանք վիպում են դրանք ժողովրդական բանավոր հուշարձաններին ավելի մոտ և հարազատ երանգներով, ինչպես Կիրակոս Գանձակեցին, մյուսները գրական մշակության են ենթարկում՝ համապատասխան իրենց դասակարգային հասկացության և պահանջներին (Մատթեոս Ուռհայեցին և մյուսները)։

Կիրակոս Գանձակեցին քննարկածս զրույցները կամ ինքն է քաղել ժողովրդի բերանից և յուրովի պատմել, կամ օգտվել է մի այլ, մեզ անհայտ գրավոր աղբյուրից, որն իր հերթին օգտագործած է եղել ժողովրդականը։ Այսպես թե այնպես դրանց աղբյուրը ժողովրդական բանահյուսությունն է։

Կիրակոսի Պատմության մեջ կան և մի շարք մանր-մունր զրույցներ, որոնց ծագումն, անկասկած, ժողովրդական է, բայց մենք դրանց վրա հարկ չհամարեցինք կանգ առնել՝ ներածականը չծանրաբեռնելու համար։

Դ

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԺԳ ԴԱՐԻ ՄՅՈՒՍ ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐԻ ԵՐԿԵՐԻ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

Օգտագործելով իր երկասիրության մեջ բազմազան պատմագրական-փաստական, վարքաբանական, կրոնական-դավանաբանական, եկեղեցական-իրավական և այլ սկզբնաղբյուրներ, Կիրակոսն ինքն էլ իր հերթին անսպառ նյութ է տվել իր ժամանակի և հետագա պատմագիրներին, հարստացրել է վերջիններիս պատմագրական գիտելիքները նորանոր փաստերով և քաղաքական իրադարձությունների լուսաբանությամբ։ Հետագա սերունդների համար նրա Պատմությունը թաթար-մոնղոլական դարաշրջանի Հայաստանի պատմության ամենահավաստի և արժեքավոր սկզբնաղբյուրների մեջ առաջնակարգ տեղ է գրավել։ Նա այդ շրջանի ամենահեղինակավոր պատմագիրն է։ Շատերն են օգտվել նրա երկասիրությունից՝ բառացի քաղվածքներ կատարելով կամ յուրովի հարասելով նրա պատումը։

Կիրակոսի պատմագրական երկի օգտագործողներից հարկ ենք համարում այստեղ հարևանցի քննարկման ենթարկել միայն մի երկուսին, այն էլ ԺԳ դարից և առաջին հերթին, նրա մտերիմ բարեկամ, սննդակից-աշակերտակից, «հարազատ եղբայր» Վարդան Արևելցուն։

Վարդան Արևելցին իր «Տիեզերական պատմության» մեջ ինքն է վկայում, որ օգտվել է Կիրակոսի Պատմությունից։ «Զոր ինչ արարին ազգն նետողաց ընդ իշխանս և ընդ իշխանութիւնս,—գրում է նա,—որ յայսմ կողմանէ ծովուն մեծի՝ ընդ Պարսս և ընդ Աղուանս, ընդ Հայս և ընդ Վիրս և ընդ աշխարհն՝ Հոռոմոց կոչեցեալ... գրեալ են մանրամասնաբար հայրն մեր և ընդ սուրբս Աստուծոյ փառաւորեալն Վանական վարդապետ և հարազատն մեր՝ Կիրակոս վարդապետն՝ հօրն համանման, զոր մեք ոչ համարձակեցաք երերկնել կամ բազմաբանել, այլ համառօտ բերեալ միայն գծիւ ժամանակին նշանաւոր իրաց և գործոց յիշատակաւք ի լրումն մերոյ գործառնութեանս՝ յոլով ժամանակօք սկսեալ և բերի բողեալ, պատկառելով ի գրողացն պատուոյ, զորս վերագոյն յիշեցաք»*։

Մեծ ակնածությամբ խոսելով իր ուսուցիչ Վանականի և սննդակից Կիրակոսի պատմագրական երկասիրությունների մասին՝ Վարդանը չի համարձակվում «երերկնել կամ բազմաբանել» նրանց պատումները, այլ համառոտ մեջ է բերում «միայն գծիւ ժամանակին նշանաւոր իրաց և գործոց յիշատակւք ի լրումն մերոյ գործառնութեանս»,—ինչպես ավելացնում է նա։ Եվ իսկապես, Վարդանը հավատարիմ է մնում իր խոստմանը։ Կիրակոսի երկու ընդարձակ գլուխները Վանական վարդապետի մասին (էջ 243—252, 344—348), նա համառոտում է մի էջի վրա, կամ մի ամբողջ գլխի բովանդակությունը հակիրճ ամփոփում է, զետեղում մի ոչ ընդարձակ պարբերության մեջ։ Ուրեմն անառարկելի ճշմարտություն է, որ Վարդանը ծանոթ է Կիրակոսի երկասիրությանը։

Սակայն ի՞նչ հիմունքներով և ո՞ր աղբյուրից Հ. Ոսկյանը գիտե և վստահ պնդում է, թե Կիրակոսը ծանոթ է Վարդանի պատմական երկին. «Թէև իրեն (իմա՝ Կիրակոսին,—Կ. Մ.-Օ.) ծանոթ եղած է,—գրում է նա,—թե այս մասին (այսինքն՝ թաթարական ասպատակությանը և այլն,—Կ. Մ.-Օ.) Հովհ. Վանական և Վարդան (ընդգծումը մերն է,—Կ. Մ.-Օ.) գրած են պատմական աշխատություններ, բայց համոզված է, թե տեղի ունեցած դեպքերը մեկ կամ երկու գրչով չէին կրնար լիովին բացատրված ըլլալ, ուստի ինքն ալ յուրովսանն ուզած է յուր տեսածն ու լսածն ավանդել»**։ Այս տողերը գրելով Հ. Ոսկյանը վկայակոչում է Կիրակոսից հետևյալը. «Կարծեմ թէ յոլովք ևս զնոյնս պատմեսցեն, և ամենեքեան նուազեալ գտանին յարժանաւորութենէն, զի յաճախ են քան զպատմութիւնս՝ չարիքս, որ եկին հասին զաշխարհս ամենայն»***

---

* Վարդան, Պատմ. Տիեզ., Մոսկվա, էջ 192։

** Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Վանական, էջ 102—103։

*** Կիրակոս, անդ, էջ 231։

Իրերի ամենահասարակ տրամաբանությունն էլ խոսում է Հ. Ոսկյանի այս մտքի դեմ։ Եվ իսկապես, եթե մի հեղինակ իր գիրքը գրելիս՝ օգտվում է մի այլ հեղինակի հրապարակ հանած աշխատությունից, ապա այս վերջին հեղինակը չէր կարող առաջին հեղինակի դեռ չգրված ու հրապարակված գրքից օգտվել։ Հ. Ոսկյանն այստեղ շփոթել է նաև բայի ժամանակները, էլ չենք ասում երևակայության գյուտ Վարդանի պատմությունը։ Թող ների ինձ այս հարկադրված շեղումը։

Վանականի և Կիրակոսի պատմագրական երկասիրություններից Վարդան Արևելցին օգտվում է՝ հակիրճ ամփոփելով նրանց ասածները, երբեմն, հարկ եղած դեպքում, հիշելով, որ այդ մասին «գրեալ են մանրամասնաբար» Վանականն ու Կիրակոսը, կամ «որպէս ցուցանեն ընդարձակ մատենագիրք» (այս մասին փոքր ինչ առաջ)։ Սակայն Վարդանի Պատմության մեջ կան մի շարք, ճիշտ է, ոչ ընդարձակ հատվածներ, որոնք նա համարյա բառացի քաղում է Կիրակոսի Պատմությունից։

Վարդան Արևելցի	Կիրակոս Գանձակեցի
«Քաղն Հալաւու էառ զԲաղդատ զկնի հինգ հարիւր հնգետասան ամի շինութեան նորա—ի Ջափրէ և յիսմայելացւոց ի հարիւր իննսուն և չորս թուին հայոց ի վերայ Տիգրիս գետոյ, որպէս ասեն՝ հեռի ի հին Բաբելոնէ եօթն* աւուր ճանապարհաւ»**։ էջ 197	«...Հինգ հարիւր և հնգետասան ամ էր, յորմէ հետէ շինեցաւ քաղաքն ի Ջափրէ Իսմայելականէ ի ճՂԴ թուականին Հայոց ի վերայ Տիգրիս գետոյ, ի վեր քան զԿատիրոն, հեռի ի Բաբելոնէ իբր հինգ* աւուր ճանապարհ ի վեր։ էջ 383

Մարտիրոսաց քաղաքի պաշարման և գրավման սարսափելի նկարագրության մեջ, որ ընդհանուր առմամբ բավականաչափ տարբերվում է Կիրակոսի պատումից, կա համարյա բառացի մի քաղվածք սրա Պատմությունից՝ միայն շատ համառոտած։

Վարդան	Կիրակոս
«Զի ի խառն կերան զսուրբ և զանսուրբ անասունս, ապա զաղբաւոն, ապա զմեռեալս իւրեանց և զմիմեանս»։ էջ 197	«Կերան զսուրբ և զանսուրբ կենդանիս, և ապա սկսան զմարդիկ ուտել... յորժամ սպառեցան աղքատքն, դարձան ի միմեանս և ուտէին հարք զորդիս... և ոչ գթային ի ծնունդս»։ էջ 385—386
«Զի խարէին զնա աստեղագէտք և բուրմք պատկերաց ոմանց՝ Շակմոնիա կոչեցեալ, որ է ասեն աստուած երեք հազար և քառասուն ամաց, կալոց է դեռ այլ ևս երեսուն և եօթն թուման—որ է թուման տասն հազար, և ապա հանէ, ասեն, միւս Մանդրին անուն»։ էջ 209	...«Անուն Շակմոնիա, և ասեն, աստուած երեք հազար և քառասուն ամաց, կայ այլ ևս երեսուն եօթն թուման ամս, որ է մին թումանն տասն հազար, և ապա հանէ զնա յաստուածութենէն։ Այլ միւս ևս ոմն որում անուն էր Մադրին։ էջ 371—372

---

* Վարդանի՝ «եօթն» և Կիրակոսի՝ «հինգ» տարբերությունը առաջ է եկել միջին երկաթագիր Ե և Է շփոթությունից։

** Բաղդադի գրավման թվականը Կիրակոսը ճիշտ չէ տալիս։ Հուլավուն այդ քաղաքը նվաճել է 1258 թ. փետրվարի 10 (տե՛ս Рашид-ад-дин, Сборник летописей, т. III, էջ 44)։ Հետաքրքրական է, որ Վարդանը Կիրակոսի սխալ թվագրությունը առանց կասկածի ենթարկելու ընդունում է։

«Եւ էին պարկեշտք ի կերակուր և ի հանդերձ, և ի կուսութիւն, և ի չափաւոր ամուսնութիւն։ Քսան ամաց կին առնել, առն մինչ ի յերեսուն ամն շաբաթն երեք հետ խառնէին. և անտի մինչև ի քառասուն ամն յամսեան երեք. և անտի մինչև ի յիսուն՝ տարին երեք, և ընդ յիսուն անցեալ՝ բնաւ առն ոչ մերձենային»*։ էջ 210	«Եւ էն պարկեշտք ի կերակուրս և յամուսնութիւնս. առնեն կին ի քսան ամին. և մինչև յերեսուն ամն ի շաբաթն երեք անգամ մերձենան, և մինչև ի քառասուն՝ յամսեան երեք հետ, և մինչև յիսուն ամն՝ ի տարին երեք հետ. և յորժամ անցանի, այլ ոչ մօտին ի նա»։ էջ 372

Կիրակոս Գանձակեցու աղբյուրը թաթար-մոնղոլների կրոնական ըմբռնման և բարոյական նկարագրի մասին Հեթում արքան է՝ «Բազում և այլ ինչ պատմէր Թագաւորն իմաստասէր ի խժականացն, զոր թողաք մեք, **զի մի աւելորդ ումեք թուեսցի**»։ Վարդանը չնչին «խմբագրական» փոփոխություններով քաղում է Կիրակոսի պատմածը և Կիրակոսի ընդգծած նախադասությունն օգտագործում, որպեսզի իմաստավորի, թե ինչու ինքը բավականաչափ տեղ է հատկացրել իր զրույցին Հուլավուի հետ և թաթար կենցաղին։ «**Թերևս աւելորդ թուիմ՝** գրելով զայս,—գրում է նա,—**այլ վասն բարեսէր**... Հուլաւուին յիշատակի **գրեցաք** յօգուտ կամ յօրինակ այլոց, որ գալոց են յետ մեր, ո՞ գիտէ»**։

Կան նաև մի շարք մանր-մունր հատվածներ, որոնք Վարդանը՝ հապավելով, քաղում է Կիրակոսի Պատմությունից, բայց դրանց զուգադրությունը համարում ենք ոչ այնքան անհրաժեշտ։

Կիրակոսի և Վարդանի պատմագրական երկերի մեջ, սակայն, կան ակնբախ տարբերություններ միևնույն քաղաքական և ռազմական իրադարձությունը նկարագրելու և վերծանելու գծով։ Այդ տարբերությունը, ըստ իս, գալիս է երկուսի կողմից օգտագործած տարբեր աղբյուրներից։ Դա մանավանդ ակնառու է դառնում այն դեպքում, երբ Վարդանը խիստ շեղվում է Կիրակոսի շարադրանքից և նկարագրում է իր գրչակից-ընդդակից ընկերոջը միանգամայն անծանոթ կամ նրա կողմից անտեսված եղելությունները։ Արդյոք այս դեպքում Վարդանի աղբյուրը Վանականի Պատմությունը չէ՞, կամ թերևս մի՞ այլ մեզ անհայտ պատմագրական երկ, կամ հենց Վարդանի անձնական դիտողությունները։ Այնուամենայնիվ բերենք մի երկու օրինակ։

Վարդան	Կիրակոս
«Ի վեց հարիւր ինևուն և մի թուին հայոց Բաչու-նուինն փոխեաց զիշխանութիւնն Չարմաղանին և էառ զԿարնոյ քաղաք՝ հանեալ անտի զայրն երևելի, մեծատուն և երկիւղած ի տեառնէ, զԹումեկն և զազգականս նորա՝ զորդիս պարոն Յովհաննու զՍտեփանոս և զեղբարսն իւր հինգ։ էջ 193	Կիրակոսը գրում, որ 691 թ. Չարմաղանին փոխարինում է Բաչու ղուրչի (=Բաչու-նուին), որը գրավում է Կարնո քաղաքը, սակայն Ումեկի սպանման մասին այնտեղ խոսք չկա։ «Վասն աշխարհագրին» գլխում նա գրում է՝ «Բայց մեծարեցաւ ի նոցանէ այր մի մեծատուն, զոր ինքեանք Ասիլ կոչէին. այր բարեգործ, զոր երբեմն յիշատակեցաք, որ ապրեցաւ յաւերիլն Կարնոյ քաղաքի ի թաթարացն հանդերձ որդւոքն Յովհաննու՝ Ստեփանոսիւ և եղբարբք իւրովք»։ էջ 363

---

* Մոսկվայի հրատ. մեջ կետադրությունը խանգարված է։

** Վարդան, անդ, էջ 209։

Ինչպես տեսնում ենք, բացի Ումեկի մասին եղած հատվածից, այն էլ ոչ լրիվ, Վարդանի և Կիրակոսի հաղորդումները Կարինի գրավման հետ կապված գործողությունների մասին խիստ տարբերվում են միմյանցից։ Վարդանը ոչինչ չի հաղորդում կոտորածների, ավերածությունների, ավարառության, գերեվարության և գերիների ու գրքերի վաճառքի մասին։ Նա պատմում է միայն Ումեկի և յուրայինների ազատման մասին։ Այն ինչ Կիրակոսը Կարինի գրավման նվիրած գլխում («Վասն աւերման Թէոդուպօլսեայ») մանրամասն խոսում է այն ամենի մասին, ինչ բացակայում է Վարդանի մոտ, բայց իր հերթին այստեղ նա ոչինչ չի ասում Ումեկի և սրա ազգականների ազատագրման կամ ազատվելու մասին։ Դեռ ավելին։ Կիրակոսը Ումեկի և յուրայինների ազատման մասին խոսում է միմիայն 703 թ. (1254) աշխարհագրի կապակցությամբ այսինքն՝ Կարինի գրավումից 12 տարի անց։ Ճիշտ է, Կիրակոսը՝ Ումեկի անունը տալով, անմիջապես ավելացնում է՝ «Զոր երբեմն յիշատակեցաք», բայց և այնպես նրա Պատմության մեջ այլևս Ումեկ անուն չի հիշվում։ Այս հանգամանքը մենք հատուկ ուշադրության ենք առել վերը՝ Կիրակոսի Պատմության ամբողջականության հարցը քննարկելիս*։

ՈՂԸ (1249) թվականին հայոց և վրաց ավագանին Դավիթ թագավորի գլխավորությամբ ծրագրում է ապստամբել թաթարների բռնակալության դեմ։ Դավաճանությունը բացվում է։ Մոնղոլները դաժան միջոցների են դիմում։ Այդ մասին Կիրակոսը պատմում է բավականաչափ ընդարձակ, իսկ Վարդանը՝ համառոտ։ Ծավալային տարբերությամբ հանդերձ այդ երկու վկայության մեջ կան նաև էական տարբերություններ։

Վարդան	Կիրակոս
«Եւ ընդ ձեռամբ ածեալ զթագաւորն Դաւիթ և զայլ մեծամեծսն՝ կապեցին և **հատին վճիռ մահու. այլ ի խնամոց վերնոյն արձակեցան ի մահուանէ. սակայն անթիւ կոտորեցին և գերեցին զգեօղս և ագարակս և գործեցին խայտառականս ի կանայս ի Հայս և աւելի յաշխարհին Վրաց։** Ի վեց հարիւր ինևուն և ինն թուին մեռաւ Աւագն՝ որդի Իւանէի, և թաղեցաւ ի Պղնձահանք ընդ հօր իւրում—**այր անագան և պատերազմասէր և ազօրական**»։ էջ 194	«Եկն և թագաւորն Դաւիթ և այլ իշխանքն, և կապեալ զամենեսեան ուժգին ըստ օրինի իւրեանց բղձեալ և գանս բարբար չուանօք, և թողեալ այնպէս կապեալ զերիս աւուրս՝ ձաղէին և անարգէին զնոսա և զբազումս կոտորեցին, և զնոսա բազմազոյն զերի վարեցին՝ զարս և զկանայս և զմանկունս գետամոյն առնէին անթիւ ի բազմութենէ. և այս գործեցաւ ի վեց հարիւր ինևուն և ութ թուին հայոց։ Յետ այսորիկ մեռաւ իշխանաց իշխան Աւագն և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ի գերեզմանի հօր իւրոյ Իւանէի»։ էջ 320—321

Ընդգծված տողերը, ինչպես պարզ երևում է բաղդատությունից, խմբագրված են Վարդանի կողմից, իսկ մի մասն էլ նա քաղել է մի այլ, մեզ անհայտ (դա համենայն դեպս Գրիգոր Ակներցին չէ) աղբյուրից, կամ նա իր անձնական տպավորությունները՝ ասածն ու լսածն է հաղորդել։ Միջանկյալ «այլ ի խնամոց վերնոյ արձակեցան ի մահուանէ» նախադասությունը Վարդանի գրչի արգասիք է։ Այս իմաստով Կիրակոսի մոտ ակնարկություն չկա։

---

* Տե՛ս առաջ, էջ ԼԷ—ԼԹ։

Բացի վերոհիշյալից՝ Կիրակոսի և Վարդանի հաղորդումների մեջ կան նաև այլ զգալի տարբերություններ, օրինակ.

1. Մոնղոլական աշխարհագրի համեմատ՝ Հայաստանի հարկագրումը տեղի է ունեցել՝ ըստ Կիրակոսի՝ 703 թ. (1254), իսկ ըստ Վարդանի՝ 702 թ. (1253)։

2. Ըստ Կիրակոսի՝ հարկագրվում են «ի տասնամենից և ի վեր» (Ըստ Գրիգոր Ակնեցու՝ «ի ժն տարեկանէն ի վերն») բոլորը «բաց ի կանանց», իսկ ըստ Վարդանի՝ «ըստ գլխոց արանց բաց ի կանանց, և ի բուն ծերոց, և ի մատաղ տղայոց» (էջ 195)։

3. Հուլավուի արշավանքը՝ մուլհեդների նվաճումը և Բաղդադի գրավումը, ինչպես և քրիստոնյաների դրությունը Հուլավուի և Տոխուզ խաթունի ժամանակ տարբեր ձևով են նկարագրված Կիրակոսի (էջ 377—384) և Վարդանի (էջ 195—196) Պատմությունների մեջ։

4. Միջագետքի նվաճումը և Մուֆարղին-Մարտիրոսաց քաղաքի պաշարումն ու գրավումը նույնպես տարբեր մանրամասնություններով են նկարագրված Կիրակոսի և Վարդանի կողմից։ Վարդան Արևելցին այստեղ օգտվել է ինչ որ գրավոր աղբյուրից, «որպէս և գրեցին մանրապատում գրողքն»,—ասում է նա (էջ 198)։ Ովքե՞ր են այդ «մանրապատում գրողքը», ո՞ւմ է ակնարկում։ Մեկը, անշուշտ, Կիրակոս Գանձակեցին է, որից նա հակիրճ հարասել է նրա Պատմության այդ հատվածը և Քիթ Բուղայի զորագնդի ջախջախման պատմությունը («ի դաշտն Թաբորական լերինն» (Կիրակոս) և «առ ստորոտով «Թաբորական լերինն» (Վարդան, 199)։

Կիրակոսը ոչինչ չգիտե այն մասին, որ Միջագետքում Հուլավուի մոտ է եկել և օրհնել նրան «պատրիարքն հայոց կաթողիկոսն», որ «ի յամենուն զամենայն աշխարհն Շամայ» Հուլավուի հետ է եկել «մեր պսակաւորն Հեթում, ազատելով ի մահուանէ զքրիստոնեայսն, զեկեղեցականս և զաշխարհականս՝ յամենայն տեղիս լինելով» (Վարդան, 198)։

Կրկնում ենք՝ ո՞ւմ է ակնարկում Վարդանը, «մանրապատում գրողք» ասելով։ Միջագետքն ու Մարտիրոսաց քաղաքը՝ «աշխարհն Շամայ» նվաճելու ժամանակ (1258—1259/60) Վանական վարդապետը այլևս կենդանի չէր, նա իր կյանքին հրաժեշտ էր տվել արդեն 1251 թ., իսկ Կիրակոսի շարադրանքը, ինչպես տեսանք, տարբերվում է Վարդանից թե՛ ըստ ձևի և թե՛ ըստ բովանդակության։ Խոսք չի կարող լինել նաև Գրիգոր Ակնեցու մասին, Դրանք էլ իրարից կախում չունեն։ Մնում է միայն մի ենթադրություն, այն է, որ Վարդանն իր ձեռքին ունեցել է մեզ անծանոթ մի ինչ-որ գրավոր աղբյուր կամ թերևս և մի քանի աղբյուրներ, որոնցից նա քաղել է մեր վերը նկատած և դեռ շատ ուրիշ տարբերություններ, որ մենք հարկ չհամարեցինք զուգադրելու, օրինակ՝ Հասան Ջալալի մահը, Աղվանից Ներսես կաթողիկոսի հիվանդությունն ու մահը (Կիրակոս, էջ 259—262, Վարդան, էջ 200—201), որոնց մասին Կիրակոսը տեղեկություն չունի։

Ինչ վերաբերում է Վարդանի պատմածներին Հովհաննես Տավուշեցու հրաշապատումների ու մահվան մասին (Վարդան, էջ 201—204), ապա պիտի ասել, որ դրանք ըստ նյութի և ոճի շատ նման են այն հրաշապատումներին, որ «հարազատ» և «սքանչելի վարդապետն Վարդան», այսինքն՝ Վարդան Արևելցին պատմել է Կիրակոսին՝ վերագրելով այդ ամենը Հովհաննես Գառնեցուն, որը կյանքի վերջում գնում է Հռոմկլա Կոստանդին կաթողիկոսի մոտ, «և անդ եկաց մինչև փոխեցաւ առ Քրիստոս և թաղեցաւ ի նմին»։ Քանի որ այստեղ այդ զրույցների աղբյուրը՝ պատմողը, բանավոր և գրավոր, միևնույն Վարդանն է, մեզ թվում է, որ Հովհաննեսների մականունները շփոթվել են, կամ պետք է ընդունել, և դա հավանական է, որ քրիստոնեական եկեղեցու կողմից շահագործված զանազան կաղապարային բնույթ կրող հրաշապատումները, ըստ պատշաճի, վերագրվում են մեկ այս, մեկ այն «հրաշագործ սրբին»։

Եվ վերջապես, եթե Վարդանը չակնարկեր իր աղբյուրների՝ «մանրապատում գրողք»-ի մասին, թերևս մենք այդ տարբերությունների ամենայն իրավունքով վերագրեինք հենց իրեն՝ Վարդանին, որպես դեպքերին ժամանակակից ականավոր եկեղեցական-հասարակական-գրական դեմքի՝ վարդապետի։

Բացի Վարդան Արևելցուց, ԺԳ դարի հեղինակներից, թվում է մեզ, Մխիթար Այրիվանեցին էլ է օգտվել Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունից՝ քաղելով վերջինից որոշ, համարյա բառացի, հատվածներ։ Բերենք մի երկու օրինակ.

Մխիթար Այրիվանեցի	Կիրակոս Գանձակեցի
ԶՔաղինս, զԹալին և զՄրենի (ալ. զԱրենի) կոտորեցին տաճիկք և գերեցին զՄուշեղ, զՍամուել և զայլ ազատագունդ զօրօքն Հայոց կոտորեցան յաւուրս զատկացն յԻսմայէլացւոց։ էջ 67—Հմմտ. Սամուէլ Անեցի, էջ 89	«Եւ կոտորումն եղև Քաղինու, Մրենոյ, Թալնայ, ուր սպանան ողջ եօթն հարիւր և գերեցան հազար և երկու հարիւր։ Եւ Մուշեղ Մամիկոնեան և Սամուէլ այլովք ազատօքն Հայոց կոտորեցան յաւուր զատկացն յիսմայէլացւոց»։ էջ 72—Հմմտ. Սամ. Անեցի, էջ 89
«Ի Կոստանդնուպոլիս գտաւ տապան մի և գրեալ ի վերայ. «Զի՞նչ օգուտ է ծածկելդ զիս, զի յաւուրս Կոստանդեայ և մօր նորա Հեղինեայ արեգակն տեսանելոց է զիս»։ էջ 68—Հմմտ. Սամուէլ Անեցի, էջ 90	«Հրամայեցին բանալ զտապանն, և գտին գրեալ ի նմա՝ «Զի՞նչ օգուտ է ծածկելդ զիս, զի յաւուրս Կոստանդեայ և Եղինեայ մօր նորա տեսանելոց է արեգակն զիս»։ էջ 76—Հմմտ. Սամ. Անեցի, էջ 90
«Զաքարիա կաթողիկոսն ի միում աւուր ընկալաւ զսարկաւագութիւն, զքահանայութիւն, զեպիսկոպոսութիւն և զկաթողիկոսութիւն»։ էջ 70—Հմմտ. Սամուէլ Անեցի, էջ 94	«Զաքարիայ... ի միում աւուր ամենայնի արժանաւորեալ՝ սարկաւագութեան և քահանայութեան և կաթողիկոսութեան»։ էջ 77—78 Հմմտ. Սամուէլ Անեցի, էջ 94
«Խալիֆայ անուանէին, այսինքն՝ յետնամնաց Մահմետի»։ էջ 74	«Զի խալիֆայն յետնամնաց ասի», էջ 376
	«Այլ խալիֆայ անուանէին, այսինքն՝ յետնամնաց ի Մահմետէ»։ էջ 378

Մխիթար Այրիվանեցու և Կիրակոսի վերը զուգադրված հատվածներն առկա են նաև Սամուել Անեցու մոտ։ Սրանցից ո՞ր մեկից է Մխիթար Այրիվանեցին քաղել իր տվյալները։ Հետաքրքրականն այն է, որ միևնույն դեպքի շարադրանքը Այրիվանեցու մոտ նման է մերթ Սամուելին, մերթ Կիրակոսին, կամ ձևով և բովանդակությամբ փոքր ինչ տարբերվում է այդ զույգ աղբյուրների տվյալներից։ Այստեղից հնարավոր է հանգել նաև մի այլ եզրակացության, այն է, որ նա օգտվել է մի երրորդ աղբյուրից, գուցե Վանական վարդապետի Պատմությունից կամ մի այլ դարձյալ մեզ անհայտ աղբյուրից։ Բայց ավելի հավանականն այն է, որ նա՝ տեղեկությունները քաղելով Սամուելից կամ Կիրակոսից, ինքը վերամշակել է, հարմարել ըստ իր ճաշակի և հասկացության։

Ինչ վերաբերում է տեղանունների տառադարձության տարբերությանը, ապա պետք ասենք, որ դա առաջացել է հավանորեն գրիչների անփութության հետևանքով, օրինակ՝ ըստ Կիրակոսի, Մրեն-Մրենի, Սամուելի և Այրիվանեցու մոտ դարձել է Արենի կամ Արենայ... Անշուշտ, դա Ա և Մ միջին երկաթագիր գրերի շփոթության հետևանք է։

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունից հետագայում օգտվել են ուրիշ շատ հեղինակներ։ Բայց այստեղ մենք բավականանանք միայն վերը զուգադրած մատենագիրներով։

Ինչ՞ են ասում մեր զուգադրության ակնհայտնի տվյալները։ Բերված իրողությունները ցույց են տալիս, որ Կիրակոսի պատմական երկասիրությունը մեծ հարգ ու համբավ է վայելել ժամանակակիցների շրջանում և հետագայում, համարվել է հայ ժողովրդի պատմության ճշմարտապատում աղբյուրներից մեկը։

Ե

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱԿԱՆ-ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

Առաջին հայացքից թվում է անհարիր, երբ միջնադարյան հեղինակի պատմագրական երկասիրության ուսումնասիրության կապակցությամբ այսպիսի հարց է առաջ քաշվում։ Պատմագրությունը, անկասկած, գիտական դիսցիպլին է և որպես այդպիսին՝ գերազանցապես գործ ունի անողոք տրամաբանված փաստարկների և իրողությունը ճշգրտող վավերական տվյալների հետ՝ հատուկ ուշադրության չանելով կամ նույնիսկ անտեսելով պատկերավոր մտածողության և բանաստեղծական այլ արտահայտչական միջոցները։ Հերյուրանքը, թեկուզ գեղապաճույճ, նրբերանգ հերյուրանքը, տեղ չպետք ունենա պատմագրության մեջ։

Խնդիրն այն է, սակայն, որ հին և միջին դարերում հայ մատենագիրները, առանց բացառության, աստվածաբանական-դավանաբանական կրթության հետ միասին ջանադիր ուսումնասիրում էին ճարտասանություն, քերականություն, հռետորություն, իմաստասիրություն և հարակից այլ գիտական-փիլիսոփայական առարկաներ։ Դպրոցական շեմքը թողնելուց հետո էլ նրանք ձգտում էին իրենց գրական աշխատությունների մեջ ստացած կրթության համաձայն՝ պատմական իրադարձությունները, նույնիսկ գիտական լուրջ պրոբլեմները ու դրանց վերլուծությունները շարադրել գեղեցիկ ու պատկերավոր, վանական դպրոցական հիմնարկություններում մշակված բանարվեստի հատուկ կանոնների համեմատ։ «Նրանք կիրառում էին,—ինչպես շատ դիպուկ և տեղին նկատել է Մ. Աբեղյանը,—զանազան հռետորական ձևեր, պատկերավոր արտահայտություններով պերճ լեզու և իրենց գրվածքներին տալիս էին որոշ ոճաբանական ձևավորում։ Այդպես են վարվել մեր պատմագիրների մեծ մասը։ Նրանց գրվածքները երբեմն խառնուրդ են բանաստեղծականի և պրոզայիկի, միևնույն երկի մեջ գրական և արտագրական տարրերը գտնվում են փոխեփոխ իրար կողքի»*։ Այդպես են եղել մեր բոլոր մատենագիրները։ Այդպիսի հատկություններով է օժտված նաև Կիրակոս Գանձակեցու պատմական երկասիրությունը. հետևաբար սա էլ կարող է արժեքավորման ենթարկվել գրական-գեղարվեստական տեսագծով։

Կիրակոսի երկը, հարկավ, չի կարող համեմատության դիմանալ ոչ Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության, ոչ էլ Եղիշեի Վարդանանց պատմության հոյակապ գրական հուշարձանների հետ, բայց և այնպես քննության առարկա երկի մեջ էլ կան այնպիսի ընտիր ճաշակով և նրբությամբ շարադրված հատվածներ, որոնք կարող են իրենց մերթ հախուռն, մերթ մեղմ հուզականությամբ, ժողովրդական առողջ հումորով և բոցկլտող սրամտությամբ, վառ երևակայությամբ և պատկերավոր ոճով գրական-գեղարվեստական հաճույք պատճառել ամենապահանջկոտ ընթերցողին։

Նախքան մեր տեսակետի շարադրանքին անցնելը, տեսնենք, ինչպես է ընկալել մեր բանասիրությունը Կիրակոսի պատմական երկն ամբողջությամբ վերցրած, ինչպես է գնահատվել նրա գրական-գեղարվեստական արժեքը։

Մեր բանասիրության մեջ իշխում է այն տեսակետը, որ Կիրակոս Գանձակեցու երկը գրական տեսակետով աշարժեք կամ ավելի ճիշտ՝ նվազարժեք երկասիրություն է։ Գրական արժեք հասկացության տակ էլ մեր բանասերներից շատերը սովորաբար հասկանում են հեղինակի ոճը։ Այսպես, Ղ. Ալիշանը վենետիկյան հրատարակության Յառաջաբանի մեջ՝ անդրադառնալով այդ հարցին, հետևյալ գնահատականն է տալիս Կիրակոսի երկին. «...Յոճ բանից լեզուին և իմաստից նուաստագոյն (իմա «բան զուսումնակիցն իւր Վարդան»,—Կ. Մ.-Օ.), զի ոչ նրբութիւն և ազդուութիւն է շարաբանութեանն, և ոչ իմաստից վսեմութիւն կամ յանկարծական ինչ սլացք և գեղեցիկ առածք, որպէս է հանդիպել առ միւսոյն (իմա՝ Վարդանայ,—Կ. Մ.-Օ.)։ Թէպէտ ունել ունի և անպաճոյճ հարթութիւն և պարզութիւն պատմածոյն գիր յարգ, յստակութեամբն և անկծիռն բացայայտութեամբն, միանգամայն և հեռի գոլով ի հետևակութենէ յետնոցն քան զինչ պատմագրաց»**... «Մանաւանդ զի և ոչ օրինակագիր և ճարտարահիւս արանց են բանք ցանկալիք և ներկուռ, յորս ախորժ է մտաց ինքնաբեր գեղեցումն և ներումն. իսկ ի սորին, ստիպիմք խոստովանել և զայս, զի բազում անգամ տաղտուկ և զզուանս գայ մեզ ժամավաճառ իսկ լինել ի քննութիւն և յընտրութիւն անոճ և անյաջ բանից և բաղայից, որքան և սիրողք իցեմք ազգային պատմութեան և պատմչի»,—ավելացնում է նա (էջ Թ)։

Շուրջ 40 տարի անց Ղ. Ալիշանը փոքր ինչ սրբագրել է իր այս կարծիքը՝ գրելով «Բավական կիրթ ճաշակ և լեզու ունի սա (այսինքն՝ Կիրակոսը,—Կ. Մ.-Օ.), և կրնե պատիվ իր շատ անգամ հիշած և գոված Վանական վարդապետին...» (Հայապատում, 106), կամ խոսելով Կիրակոսի գրքի մասին՝

---

* Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, 1944, էջ 3։

** Կիրակոս, Վենետ., 1865, էջ Է։—Հ. Ոսկյանը՝ մեջ բերելով Ղ. Ալիշանի այս խոսքերը, իր կողմից Ալիշանին «սուտ» է տալիս ու «լրացնում»՝ ավելացնելով հետևյալ ընդգծած բառերը՝ «ոչ իմաստից վսեմութիւն կամ գեղեցկութիւն կամ յանկարծակի ինչ սլացք և գեղեցիկ առածք»։ Որտեղի՞ց է քաղել Հ. Ոսկյանն ընդգծածս բառերը։

«Թեպետ հաստ գիրք մի չէ, բայց բավական հմտությամբ և ախորժելի կարդալու. բաններն այլ ստուգությամբ ջանքով և հստակությամբ, որով ԺԳ դարու պատմչաց ընտրելագույն կրնա բռնիլ» (Հայապատում, էջ 107)։

Ղ. Ալիշանին համարյա համամիտ են նաև Դյուլորիեն, Բրոսեն, Ք. Պատկանյանը։ Վերջինս գրում է. «Կիրակոսի ոճը պարզ է և դյուրըմբռնելի, թեև աչքի չի ընկնում հռետորական պերճախոսությամբ, որը հատուկ արժանիք էր համարվում իր ժամանակակիցների աչքում»*։ Մոտավորապես այդ իմաստով և չափանիշով են գնահատում Կիրակոսի երկի գրական արժեքը նաև Գ. Զարբհանալյանը («Լեզուն ալ՝ յուր ժամանակին, ըսենք նաև թե պատմած խեղճ դիպվածոցը՝ արժանավոր է»)**, Հ. Ոսկյանը և ուրիշներ։

Կիրակոսի ոճի մասին տարբեր կարծիք ունի Արր. Զամինյանը։ Նա գտնում է, որ «Կիրակոսի լեզուն իր ժամանակակիցներու լեզվին համեմատությամբ ընտիր է. հին և ընտիր արտահայտություններու հետ ունի նաև աշխարհաբարի բառեր և դասավորություն»***։

Կիրակոսի ոճի, ինչպես և գրական արժեքի մասին տարբեր տեսակետ ունի Մ. Աբեղյանը։ Նրա կարծիքով՝ «Կիրակոսի աշխատության վրա կարելի չէ նայել գրական տեսակետով. դա մի կարգավորյալ ամբողջական երկ չէ»... «Նա պատմել է թռիչքներով... Եվ այդ պատմել է նա պարզ, հեշտ հասկանալի ձևով, առանց ձգտելու որևէ ճարտասանական զարդարանքների ու վերամբարձության, կամ որևէ խորհիմաստության ու նրբամտության, բայց մեծ մանրամասնությամբ ու սիրով...»։ Այս խոսքերով, նա, կարծես, հաստատում է Ղ. Ալիշանի դիտածը, սակայն վերջինս այդ ամենը բացասական հատկություն է համարում, մինչդեռ Մ. Աբեղյանը շատ ճիշտ եզրակացնում է՝ «Եվ համ[illegible] հենց այդ հասարակ ու անզարդ, բայց ջերմ սրտով, մանրապատում հաղորդումների մեջ է։ Նրա երկի մեջ կան շատ հատվածներ, որոնք մենակ, առանձին առած շատ գեղեցիկ ու գրավիչ են իրենց պարզությամբ և անկեղծությամբ, երբեմն անգամ իրենց միամտությամբ և հեղինակի կենդանի ապրումներով»****։

Մ. Աբեղյանի այս բնութագրությունը հիմնականում ճիշտ է, բայց կոնկրետ չէ, ընդհանուր է։ Բնութագրությունը մեծապես կշահեր, եթե գրականության բազմավաստակ պատմաբանն իր եզրահանգումը կատարած լիներ Կիրակոսի պատմագրական երկի կոնկրետ հատվածների վերլուծության հիման վրա։ Կիրակոսի Պատմության տարբեր հատվածները տարբեր գրական արժեք են ներկայացնում, ոճն էլ տարբեր է ամեն մի առանձին նյութի «շարադրանության» մեջ։

Ելնելով մեր այս դրույթից, կարծում ենք, որ նրա Պատմության առանձին հատվածները պետք է առանձին վերլուծության և գնահատության ենթարկել, ապա հենված այդ մասնակի վերլուծության տվյալների ու գնահատականի վրա՝ արժեքավորել Պատմությունն ամբողջությամբ վերցրած։

Քննենք նախ՝ Կիրակոսի ոճի հարցը։

Նրա ոճի գնահատությունը, մեր կարծիքով, պետք է տարբերակել ըստ շարադրած նյութի։ Պարզենք մեր միտքը։

---

* «История монголов», вып. втор., էջ V.

** Զարբհանալյան, Պատմություն հայերեն դպրության, Վենետիկ, 1865, էջ 598։

*** Արր. Զամինյան, Հայ գրական. պատմություն, Ա մաս, էջ 204։

**** Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրակ. պատմ., գիրք երկրորդ, էջ 195—196։

Գանձակեցու պատմագրական երկի մեջ բավականաչափ հաջող է լուծված նյութի-բովանդակության և ոճի-գրական ձևի փոխհարաբերությունը։ Եթե այս տեսագծով քննելու լինենք նրա երկասիրությունը, կտեսնենք, որ Պատմությունը բաժանվում է երկու հիմնական և անհավասար մասերի՝ ա. Գրիգոր Լուսավորչից—Տրդատից սկսած մինչև Ռուբինյան հարստության հիմնադրումը և բ. Լևոն Բ-ից մինչև Աբաղայի և Բերքեի պատերազմը (1265/1266 թթ.)։ Եթե առաջին մասը նա հավաքել է «ի նախադրելոց» և բովանդակությամբ շատ համիրճ է ու սեղմ արձանագրական (պատմական դեմքերի, անունների հաջորդական թվարկում և նրանց իշխանության տարեթվեր—իրականում դա համարյա սովորական մի ժամանակագրություն է) և միայն տեղ-տեղ նա խախտում է սեղմության իր սկզբունքը՝ մեջ բերելով համեմատաբար ընդարձակ և ամբողջական միջադեպեր, ապա երկրորդ մասում նա իրեն միանգամայն ազատ է զգում (բացառություն է՝ Աղվանից միջանկյալ «Հյուսվածքը»), որպես ականջալուր և ականատես, և վկայում է արձակ ու անկաշկանդ՝ ազատություն տալով նաև իր հուզական աշխարհի, ներքին ապրումների բացահայտությանը։

Պատմության առաջին մասը գրված է անարվեստ, պրոզայիկ, աղքատիկ բառապաշարով, տաղտուկ ու ձանձրալի։ Այստեղ բացառություն են կազմում ժողովրդական բանահյուսության ակունքից եկող զրույցները Մորիկի և Գագիկ Բագրատունու և այլ պատմական-իրական դեմքերի մասին։ Այս զրույցների մեջ Կիրակոսը պահպանել է ժողովրդական ստեղծագործության բառ ու ոճի և հատուկ շարադրանքի պարզությունն ու անմիջականությունը։

Կիրակոսի վիպելու այս ձևի վրա՝ բացի ժողովրդական բանահյուսությունից, բնական ազդեցություն է ունեցել այն դարաշրջանի հիմնական «դասագիրք» Աստվածաշունչը, որի պատմողական հատվածներն էլ նույն ժողովրդական բանահյուսական աղբյուրից ծագած լինելով, վիպած-ասված են ժողովրդական պարզունակ և քերականական բարդություններից ազատ բառ ու ոճով։ Ըստ կամի՝ բերենք մի հատված. «Եւ գնայր գայր այլազգին՝ և մերձենայր առ Դաւիթ... Եւ ասէ այլազգին ցԴաւիթ. զիարդ շո՞ւն եմ ես, զի ցպով և քարամբք գաս ի վերայ իմ։ Եւ ասէ Դաւիթ. Ոչ, և վատթար ևս քան զշուն. և նզովեաց այլազգին զԴաւիթ դիօքն իւրովք։ Եւ ասէ այլազգին ցԴաւիթ. եկ առ իս և տաց զմարմին քո թռչնոց երկնից և գազանաց երկրի։ Եւ ասէ Դաւիթ ցայլազգին. Դու գաս ի վերայ իմ սրով» և այլն (Թագ. Ա, ժէ, 43—45)։

Ինչպես տեսնում ենք, բոլոր նախադասություններն սկսվում են «և» շաղկապով, շատ համիրճ են և համարյա առանց երկրորդական խոսքերի։

Ժողովուրդը չի սիրում բարդ, խճողված, պարզությունից զուրկ խոսք ու զրույց։ Այս համիրճ ու սեղմ նախադասությունների մեջ զգացվում է ռիթմական արձակի շեշտը։ Զրույցի հորինվածքի ճկունությունը, դրությունների բնականությունը, հերոսների հոգեբանության աստիճանական զարգացումը և նուրբ դրսևորումը, ժողովրդական անսպառ առողջ ու վարակիչ հումորը բնորոշ են Կիրակոսի պատումների համար։ Բերենք մի երկու օրինակ։

Ահա «գեղջուկ» Մորիկը կայսերական պալատում. բոլոր պալատականները՝ իշխաններն ու պատրիարքը, բազմել են այնտեղ։ Ում գլխին Մորիկը դնի կայսերական թագը, համաձայն պայմանի, նա՛ է դառնալու թագավոր, իսկ մյուսները պետք է հնազանդվեն նրան։

«Անց Մորիկ ի մէջ և առ զթագն ի ձեռս իւր և սկսաւ շրջել ընդ բազմականս։ Իբրև եկն առ առաջինն՝ ուրախացաւ նա, բայց սրտմեցաւ երկրորդն։ Իբրև եթող զնա, դարձեալ կայաւ զնա սրտմտութիւն և զընկերն նորա՝ ուրախութիւն։ Եւ այսպէս ըստ կարգի, իբրև շրջեցաւ նա երկիցս և երիցս, սրտմեցոյց զնոսա և ուրախացոյց, անց նստաւ ի վերայ աթոռոյն և եդ զթագ ի գլուխ իւր։ Եւ տեսեալ ամենեցուն՝ տխրացան, բայց զի երդուեալ էին նմա, թէ՝ «Յոյր գլուխ և դնիցես դու, մեք հնազանդիմք նմա», մատուցեալ պատրիարքն՝ ագոյց զկօշիկսն յոտս և երկիր եպագ. նոյնպէս ամենայն մեծամեծքն երկրպագեցին նմա և ասեն. «Կեցցէ՛ արքայ Մորիկ»*։

Որքա՛ն պարզությամբ ու միամտությամբ է ստեղծված զրույցը. որքա՛ն անմիջական ապրումներ, ի՛նչ բնական անցումներ մի հոգեվիճակից մյուսին... Եվ այդ ապրումների՝ հույսի և անկեղծության շղթան հանկարծ կտրվում է... Միջադեպը նոր լուծում է ստանում, երբ խորամանկ գյուղացին՝ խաբելով «անոտի յուսով» ուղցված պալատականներին, ինքն է գահ բարձրանում։ Անհնարին է այս զրույցը կարդալ ու չզվարճանալ, հաճույք չզգալ։

Զրույցի երկրորդ մասը՝ Մորիկի հոր խրատը և նրա կենսագործումը որդու կողմից նույնպես շատ համով-հոտով և սրամիտ է պատմում մեր հեղինակը**։

Վերցնենք երեք մասից կազմված մի այլ իրական զրույց, որի նյութը մեր պատմական անցյալից է վերցրած և ինչպես ցույց ենք տվել Պատմության աղբյուրներին նվիրած գլխում, Կիրակոսը դա քաղել է ժողովրդական բանահյուսությունից, հարկավ, ոչ բառացի։ Ժողովրդական զրույցի բույրը, ժողովրդական ոճի համն ու հոտը, շողշողուն հումորը, խոսակցական-ընտանեկան բառն ու բանը ցայտուն արտահայտություն են գտել այդ մանրապատումների մեջ։ Այդ ամենին պիտի ավելացնել նաև հեղինակի հայրենասիրությունը։

Ահա այդ զրույցների շատ հակիրճ բովանդակությունը։

Վտարանդի Գագիկ Բագրատունին, Անիի վերջին գահակալը, օտարության մեջ թշնամիներով շրջապատված՝ չի կարողանում հանդուրժել լկտի, մեծամիտ ու գոռոզ հույն մետրոպոլիտ Մարկոսի անարգական վերաբերմունքը հայերի հանդեպ և արժանի պատիժն է տալիս նրան։ Այս զրույցի մեջ անբնական, ֆանտաստիկ և շինծու բան չկա, չի երևում սնապարծության ոչ մի հետք, չկա նաև ատելություն ընդհանրապես դեպի «հոռոմները»։ Այստեղ Գագիկը պատժում է ամբարտավան, մոլի հայատյաց հույն բարձրաստիճան հոգևորականին, իսկ երբ ինքն է ընկնում «հոռոմների» վրեժխնդրությունից, ապա իր զինակից պատանին ասում է «զվրէժ արեան սպանման թագաւորին..., զոր գործեցին հոռոմք»։

Այս ամենն, իհարկե, արյան վրիժառության մի ակտ է, մի ընդարձակ պատմություն, որի մեջ հանդես են գալիս վրիժառու հայերը, բայց պատմված է այնքան պարզ ու անզարդ, այնքան միամիտ ու անկեղծ, գործողությունն էլ զարգանում է այնպիսի իրական ու կենցաղային պայմաններում, որ արյան վրիժառության կանխամտածվածության նշույլն անգամ չի նկատվում։ Եվ այդ բոլորով հանդերձ զրույցի մեջ ժողովրդական կենսախինդ հումորն ու ծիծաղն է զրնգում։ Այստեղ պատմողն էլ է հրճվում, լսողն էլ, չնայած այն բանին, որ երեք զրույցի մեջ առնվազն չորս մարդ է սպանվում՝ մի թագավոր, երկու բարձրաստիճան հոգևորականներ և մեկ սպասավոր։

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 47—48։

** Անդ, էջ 49—50։

Այսպիսի պատմվածքներ շատ սակավաթիվ են մեր հին և միջնադարյան գրականության մեջ և իրենց բնույթով հիշեցնում են միայն Դերենիկ, Տաճատ Անձևացու և այլոց արկածները Կեղծ-Շապուհ Բագրատունու մոտ, կամ մի շարք զրույցներ Փավստոս Բուզանդի և Հովհան Մամիկոնյանի Պատմությունների մեջ։

Մեջ ենք բերում այդ զրույցը փոքր ինչ կրճատ։

Գագիկ թագավորը կայսրի մոտից վերադառնալիս՝ գալիս է Կեսարիա։ Նրան պատմում են.

«Մարկոս ոմն մետրապօլիտ Կեսարու ունի շուն մի և վասն ատելութեան, որ առ ազգս հայոց ունին հոռոմք, զանուն շանն Արմէն կոչեցեալ է։ Եւ այսպէս ձայնէ զնա, զի զհայք ամենայն ազգ արմենք կոչեն վասն քաջութեան Արամայ Հայկազնոյ։

Գնաց թագաւորն Գագիկ իջեանս առնել առ մետրապօլիտն. և նա ուրախութեամբ ընկալաւ զնա։ Եւ իբրև ընդ գինիս մտին, ասէ թագաւորն. «Լուեալ է իմ, եթէ ունիս շուն ազնիւ. ցո՛յց ինձ, զի տեսից զնա»։

Ասէ մետրապօլիտն. «Աւասիկ առ դուրս է հանդէպ մեր»։

Եւ ասէ թագաւորն. «Ձայնեա՛, զի գայցէ այսր»։

Եւ նա ձայնէր նմա զայլ շան անուն և ոչ զիւրն։ Իսկ շունն ոչ ընդոստնոյր և ոչ գայր ի ներքս։

Ասէ թագաւորն. «Զի՛ւր անունն ձայնեա՛ նմա»։

Եւ իբրև ձայնեաց՝ «Ա՛րմէն, Ա՛րմէն», վաղվաղակի ի վեր յարեաւ և եկն։

Ասէ թագաւորն. «Ընդէ՞ր ես կոչել զմա զայդ անուամբն»։

Ասէ մետրապօլիտն. «Զի մանուկ է»։

Եւ հրաման ետ թագաւորն ծառայից իւրոց և ասէ. «Բերէք քուրձ մի մեծ և արկէք անդ զշունն»։

Եւ հազիւ կարացին արկանել։ Եւ կարծէր եպիսկոպոսն, թէ ընդ ինքեան կամի առնել զշունն և բարկանայր սպասաւորաց թագաւորին։

Եւ ասէ թագաւորն. «Արկէ՛ք և զեպիսկոպոսդ, թող տեսից, եթէ մանուկ է շունդ, որպէս ասաց դա»։

Իսկ նա լայր և աղաչէր զթագաւորն։

Իսկ թագաւորն բարկութեամբ ասէ. «Արդ խթանաւ խթեցէք զշունդ, զի կերիցէ զմիմեանս»։

Եւ նոքա խթէին զշունն, և նա առ կսկծի ցաւոյն ժանիւքն և մագլօքն պատառ-պատառ եհերձ զնա, մինչև մեռաւ։

Եւ ասէ. «Արդ գիտացի՛ր, եթէ մանուկ է արմէնն»։

Եւ ինքն կողոպտեաց զեպիսկոպոսարանն և այլևս ոչ ետես զկայսրն»*։

Կիրակոսի այս զրույցը նման է երգի, որից բառ չես կարող հանել՝ չխախտելով ամբողջականությունն ու եղանակը։

Երկրորդ զրույցի բովանդակությունը շատ սեղմ է հաղորդված։ Բերում ենք համարյա ամբողջությամբ։

Գագիկ թագավորը որսի ժամանակ հոգնած հանգստանում է մի ծառի տակ։ Նրա հետ ուրիշ մարդ չկա, բացի «փոքրիկ մի մանուկից»։ Հույները ճանաչում են նրան և բռնում տանում են իրենց բերդը, որտեղ «իբրև սթափեցաւ ի գինւոյ անտի, երաց զաչս իւր և ասէ. «Ու՞ր եմ ես»։ Եւ ասեն հառամքն. «Ու՞ր է մետրապօլիտն մեր Մարկոս»։

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 100—101։

Դավիթ Թագավորին գլորում են բերդի պարսպից և սպանում, իսկ մանուկին հույներից գնում է մի հայ վաճառական*։

Երրորդ զրույցը բացվում է դարձյալ սրտառուչ տեսարանով։ Տարիներ անց «իբրև զարգացաւ մանուկն և եղև այր, գնաց ի սահմանս Կիլիկիոյ առամբ միով տրասլ կարաւս։ Եւ էր անդ բերդ մի, զոր Բարձր բերդ կոչեն։ Եւ էր անդ եպիսկոպոս մի հռոմ. և եղև ծանօթութիւն առն և եպիսկոպոսին, և եղեն միմեանց սիրելիք. և դրաղում աւուրս ուտէին և ըմպէին ի միասին։ Եւ այրն ոչ հանէր ի մտաց իւրոց զիրսն, զոր գործեցին հռոմք ընդ Թագաւորն Դաւիթ, ընդ ազգական նորա։

Եւ եղև օր մի, զի ամենայն պաշտօնեայք եպիսկոպոսին ելեալ էին արտաքս ի բերդէն ի պէտս ինչ գործոյ իւրեանց. և էր միայն եպիսկոպոսն և պատանի մի ընդ նմա։ Եկն այրն որսորդ հուպ առ բերդն տրասլ կարաւս, և տեսեալ զեպիսկոպոսն ի պարսպին՝ ձայնեաց առ նա գալ և ի միասին ճաշակել։ Իսկ եպիսկոպոսն զայրն հրաւիրէր գալ ի բերդ անդր, և նա ոչ հաւանէր։ Ապա էջ առ նա եպիսկոպոսն առանց պաշտօնէի։

Իբրև ետես այրն, եթէ միայն գայ եպիսկոպոսն, ծանեաւ, եթէ ոչ ոք կայ ի բերդին, ասէ ցայրն, որ ընդ նմա էր. «Այսօր ի դէպ է մեզ առնուլ զվրէժ արեան սպանման Թագաւորին մերոյ, զոր գործեցին հռոմք։ Տես, գուցէ առաքիցէ զքեզ եպիսկոպոսն ի բերդ անդր, ջանասջիր առնուլ զնա և ինձ իմացուսցես ի ձեռն նշանի ինչ, զի և ես սպանից զեպիսկոպոսն»։

Եւ իբրև եկն եպիսկոպոսն, մտին ի ճաշել։ Եւ իբրև պակասեաց գինին, ասէ եպիսկոպոսն ցպատանին. «Երթ ի բերդ անդր և բեր մեզ գինի, զի ուրախասցուք ի միասին»։

Եւ իբրև գնաց այրն, ետ զհրաման եպիսկոպոսին սպասաւորի նորա։ Եւ իբրև նա խոնարհեցաւ ի կարաս անդր, զի հանցէ գինի, նա կալեալ զոտից նորա, դարձուցեալ ի վերայ գլխոյն՝ խեղդեաց զնա ի գինի անդր և, ելեալ ի պարիսպն՝ նշանակեաց տեառն իւրում, եթէ՝ «Առի զբերդն»։ Եւ սա սատէն ի ներքոյ խեղդեաց զեպիսկոպոսն։ Եւ ինքն մտեալ ի բերդ անդր, բռնացաւ և առ սակաւ-սակաւ աճեցոյց զկալուած իւր, զոր բռնութեամբ և զոր պատրանօք. մինչև տիրեցին նա և որդիք իւր, և Թագաւոր աշխարհի Կիլիկեցւոց՝ քաղաքաց և գաւառաց։

Սա էր նախնի Թագաւորին Լևոնի, որ ընդարձակեաց զսահմանս իւր քաջութեամբ, զոր յիւրում տեղւոջն ասասցուք»**։

Ահա այսպես բնական ու «անարվեստ», համով-հոտով, անուշ ու հաճելի, բնական լեզվով, հաճախ ռամկախառն ոճ ու դարձվածքներ համեմելով, վիպում է նա կենցաղային երանգներ ունեցող նաև մի շարք իրական-պատմական կամ զուտ վիպական միջադեպեր ու զրույցներ, որոնց թվին են պատկանում, օրինակ՝ Հովհաննես Սարկավագ վարդապետի մասին եղած զրույցները, Հովհաննես Գառնեցու հրաշապատումները, «Վասն Դաւթի Մոլորեցուցչի», նաև ստորև քննարկելիք «Վասն դիւին, որ ի կերպարանս կնոջ լեալ, խառնակէր ընդ այր մի» զրույցները և այլն։ Սրանք բոլորն էլ, ինչպես ասել ենք, որոշ չափով առնչվում են ժողովրդական բանարվեստի հետ։

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 102։

** Անդ, էջ 102—104։

Կիրակոսի Պատմության մեջ կան իրական-կենցաղային այնպիսի նկարագրություններ, որոնք, զուրկ լինելով վսեմ բանաստեղծական երևակայությունից, գրված են պարզ ու անպաճույճ և գրավում են ընթերցողին իրենց անկեղծությամբ և մարդասիրությամբ։ Դրանց ամեն մի հատվածից զգում ես դյուրահավատ ու միամիտ հեղինակի ջերմ սիրտը, հոգեկան խոր ապրումները։ Այդպես է, օրինակ, ռեալիստական գույներով շատ մանրամասն նկարագրած «Վասն գերութեանն վարդապետին Վանականայ» գլուխը։

Վերը քննության առած զրույցներն իրական-պատմական բնույթ ունեն, սակայն Կիրակոսի պատմության մեջ կան ոչ առանց հեղինակի վերամշակության նաև զուտ կենցաղային նովելլանման զրույցներ, որոնց մեջ բացի կենցաղային-ընտանեկան բավականաչափ կենդանի ու աշխույժ նկարագրությունից առկա է նաև ԺԳ դարի աշխարհիկ աշխարհազգացության շունչը, որ պատկերավորման մի երկու թեթև նրբագծիկով ուղղված է եկեղեցական-կղերական մռայլության և կրոնա-փիլիսոփայության դեմ։

Խոսքս Կիրակոսի Պատմության մեջ զետեղված «Վասն դիւին, որ ի կերպարանս կնոջ լեալ, խառնակէր ընդ այր մի» զրույցի մասին է։ Այս զրույցի առկայությունը Կիրակոսի Պատմության մեջ վկայված է Մխիթար Այրիվանեցու* և Զաքարիա սարկավագ Քանաքեռցու** կողմից։

Կիրակոսի աղբյուրը նրա աշակերտակից Հովսեփ վարդապետն է, իր ժամանակին երևելի մի վարդապետ, որը վերաշինել է Թադեոս առաքյալի վանքն Արտազ գավառում։ Հովսեփը զրույցը պատմել է իր անունից Կիրակոսին։

«Չոգայ ես,—ասում է նա,—ի գաւառն Գողթան ի պէտս ինչ իրաց։ Ասացին ինձ ի գիւղ մի, թէ՝ «Է աստ այր մի, որ ունի կին դեւ»։ Եւ մեր անհաւան լեալ ասացելոցն, չոգաք ի տուն առն և ոչ տեսաք զդևն։ Եւ իբրև հարցաք զայրն, նա ասաց զպատճառն ստուգութեամբ, թէ. «Կին ունէի ես և մեռաւ, և եթող ինձ մանկունս մանունս. և ես նստեալ լայի, թէ՝ ո՞ սնուցանէ ինձ զսոսա»։ Եւ ահա յանկարծակի երևեցաւ կին մի և ասէ. «Մի՛ լար, ես եղէց քեզ կին և սնուցից զմանկունսդ»։ Եւ յայնմհետէ հանապազ է ի տան իմում, և առնէ մեզ կերակուր, և զամենայն պէտս մեր լնու։ Եւ սաստիկ սիրով հարեալ եմ ի սէր նորա, և հանապազ խառնակի ընդ իս։ Եւ զշաբաթն ամենայն անգործ կայ և յաւուր հինգշաբթի առնէ մանած երեք լիտր»։

Եւ իբրև հարցի, թէ ուր է այժմ, նա մատամբն եցոյց, թէ.

«Ասանիկ է, և երևի ինձ և մանկանց իմոց և ոչ այլ ումեք. և յոլով ժամանակք են, զի բնակիմք ի միասին»։

Եւ ես յարեայ աղօթել և աւետարան ընթեռնուլ, զի թերևս հալածեսցի ոգին մեղսասէր և պիղծ։ Իսկ նորա ոչինչ փոյթ արարեալ զայնմանէ, այլ նստեալ ծիծաղէր, որպես այրն պատմեաց։ Եւ մեր ոչ տեսեալ զնա՝ ելեալ գնացաք»***։

Այս փոքրիկ զրույցի՝ մանրապատումի մեջ, որն իր հակիրճ բովանդակությամբ և բնական ու անբռնազբոս երկախոսությամբ մի գեղարվեստական ամբողջություն է ներկայացնում, շատ բնորոշ է դարաշրջանի աշխարհայեցության բնութագրման համար, մանավանդ վերջին պարբերությունը, որը նոր նրբերանգ է, նոր ըմբռնում նախորդ շրջանի համեմատությամբ։ Եկեղեցու քարոզած միստիցիզմի, ինչպես և սնահավատության սառույցը կոտրվել է։ Եթե հնում կամ խոր միջնադարում աղոթքը, խաչը և ավետարանը ամենազոր զենքերն էին ընդդեմ «չարքերի»—«դևերի», քանի որ սրանք եկեղեցական այդ միջոցների ազդեցությամբ ընկրկում, նահանջում էին ու չքանում (օրինակները բազմաթիվ են ու բազմազան մեր և օտար վարքաբանական-վկայաբանական գրականության մեջ), ապա այս մանրավեպի մեջ «չարքը»՝ «դև» կինը ծաղրում է պաշտպանական այդ միջոցներին դիմող կրոնավորին և տեղից էլ չի շարժվում։ Ինչո՞ւ։ Որովհետև եկեղեցու այդ ամենակարող զենքերից շատ ավելի հզոր է մարդու սերը, մայրական հոգատարության կարոտ անպաշտպան մանուկների հանդեպ տածած ինքնամոռաց սիրո զգացմունքը։ Սիրո զգացմունքը, սիրո կարոտը շատ ավելի հզոր է ու հավերժական, քան դարեր շարունակ մշակված քրիստոնեական եկեղեցու աշխարհամերժ վարդապետությունը։ Եվ «դև» կինը իր մարդասիրությամբ հաղթում է եկեղեցու անվանի սպասավորին՝ երևելի վարդապետին, «նսանել ծիծաղելը» աղոթքին ապավինած, եկեղեցական վարդապետության տառին կառչած հոգևորականի վրա։ Ահա թե ինչ տպավորություն է ստացվում քննարկածս մանրապատումից։ Իսկ դա նշույլն է, նոր աշխարհազգացում՝ կապված հասարակական կյանքում կատարված մեծ տեղաշարժերի հետ։

---

* «Յովսէփ վարդապետն շինեաց զեկեղեցեան Թադէոսի առաքելոյն։ Ի Գողթն դև մի ի կերպս կնոջ կին եղև առն միում զրուցում աւուրս» (էջ 82)։

** «Եւ ի Պատմութիւնս Կիրակոսի վարդապետի գրեալ է, թէ ի Գողթան գաւառ դեւ եղեալ ի կերպարանս կնոջ՝ խառնակէր ընդ այր մի»։ Զաքարիա սարկաւագի Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870, հատ. Բ, էջ 55—57։

*** Կիրակոս. անդ, էջ 328—329։

Մանրապատումների, ինչպես և իրական-կենցաղային տեսարանների ու դեպքերի նկարագրության մեջ Կիրակոսի ընդհանրապես պարզ ու անպաճույճ լեզուն ավելի զարդարուն է դառնում և համակվում է ընթերցողին և ունկնդրին ժողովրդական բառ ու բանով, առակ ու առածով. օրինակ՝ «Յերդն եկի, չեկիր, ի դուռն եկի, ապա՞ եկիր» (առած), «Անուշ հազար և մի եկեղեցին» (երգում) և այլն։ Այսպիսի հատվածներում նրա լեզուն միանգամայն դառնում է ժողովրդական՝ իր շարադասությամբ, հաճախ նաև քերականական ձևերով։

Տեղ-տեղ Կիրակոսի գրիչը, կարծես, թուլանում է, և նա միևնույն դարձվածքը գործ է ածում գրքի զանազան մասերում, օրինակ «զոր ակն ոչ ետես և ունկն ոչ լուաւ և ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ» (Ա. Կորն., Բ 9,—էջ 75, 337, 344, և այլուր), «զոր լուաք ականջօք մերովք և տեսաք աչօք» (էջ 8), կամ կրճատ՝ «զոր աչօք մերովք տեսաք» (էջ 231), կամ «աչօք մեք ոչ տեսաք» (էջ 322 և այլուր)։

* * *

Կիրակոսը, սակայն, միշտ այսպես պարզունակ ու անպաճույճ չէ վիպում։ Հայրենի աշխարհի ավերածությունը, ժողովրդի տանջալից կյանքը, անխնա կոտորածը տեսնելիս ու նկարագրելիս՝ նրա հոգեկան աշխարհը փոթորկվում է, զգացմունքները հախուռն են դառնում, շարադրանքի երբեմնի բնատնեկան—խոսակցական լեզուն նոր լիցք է ստանում արտահայտչական նոր ձևերով՝ դարձվածքներով, համեմատություններով և հակադրություններով, երևակայությունը թռիչքներ է գործում, և նա կերտում է բանաստեղծական պատկերավոր դրվագներ։ Դրույթիս իբրև ապացույց, բերենք, օրինակի համար, մի հատված «Վասն աւերածոյ աշխարհիս Հայոց և Վրաց ի Տաճիկ զօրացն» գլխից։

«Եւ նոքա (իմա՝ թաթարները,— Կ. Մ.-Օ.) սփռեալք առ հասարակ ընդ երեսս դաշտաց, լերանց և ձորոց, իբրև զմարախ բազմութեամբ, կամ իբրև զանձրև յորդութեամբ տեղեալ ի վերայ երկրի։ Եւ անդ էր տեսանել այնուհետև աղէտս տրտմագինս և աշխարհ արժանի ողբոց, զի ոչ երկիր թաքուցանէր զմեռեալսն, ոչ վէմք և ոչ անտառք պահէին զապաստանեալսն, ոչ ամրագոյն շինուածք բերդից և ոչ խոխոմք ձորոց, այլ ամենեքեան արտաքս վարէին զզօղեալս։ Լքանէր անձն արի արանց և լուծանէին ձեռք կորովի աղեղնաւորաց... ձայնք թշնամեացն հալէին զնոսա, և դոփիւնք կապարճաց նոցա ահարեկ առնէին զամենեսեան. աչք իւրաքանչիւր զօրհասն իւր տեսանէր եկեալ, և սիրտ իւրեանց մեռանէին ի ներքուստ. մանկունք խուսափէին առ ծնողս յահէ սրոյն, և ծնողքն հանդերձ նոքօք անկանէին ի վախից, նախքան զընկենուլ թշնամեացն։

Անդ էր տեսանել զսուրս յանխնայս կոտորել զարս և զկանայս, զերիտասարդս և զմանկունս, զծերս և զպառաւունս, զեպիսկոպոսս և զերիցունս, զսարկաւագունս և զդպիրս։

Մանկունք ստնդիայք զգարի հարեալք, և կուսանք պղծեցին խայտառակեալք և զերեալք։

Ահագին էր տեսիլ կերպարանաց նոցա, և անգութ աղիք յորովայնի նոցա, մի և միոյ մօր արտասուաց ոչ ողորմէին, և յալիս երբէք ոչ գթային, ի սպանութիւնս խրախութեամբ ընթանային, իբր ի հարսանիս, կամ ի գինարբուս։

Լցաւ երկիրն ամենայն դիակամբք մեռելոց, և ոչ ոք էր, որ թաղէր զնոսա. հանել էր արտասուս յաչաց սիրելեաց, և ոչ ոք էր, որ իշխէր լալ զանկեալսն յահէ անօրինացն...

Յափշտակեցան ինչք և ստացուածք, ժլատութիւն բարուց նոցա ոչ երբէք յագեցաւ. խուզեցան տունք և սենեակք ամենայն, և ոչ ինչ մնաց, զոր ոչ առին. շրջէին այսր անդր արագութեամբ, իբրև զայծեամունս, և կողոպտէին, պատառէին իբրև զգայլս. երիվարք նոցա ոչ վաստակէին յընթացս, և ոչ նոքա ձանձրանային ի ժողովել զաւարս...»[*]։

Նույնպիսի ցասկում ու սարսափ է ազդում նաև Կիրակոսի նկարագրությունը «Վասն մարախին, որ եկեր զաշխարհս»[**]։

Այսպես է ողբում Կիրակոսը հայրենի երկրի ավերածությունը արտաքին թշնամիների կողմից և բնության տարերային աղետների հետևանքով։ Նրա վիշտն անսահման է, խոր և անսփոփ... Այս տողերը կարելի է համեմատել միմիայն անզուգական Եղիշեի վշտալի նկարագրությունների հետ, որոնց ազդեցությունն անկասկած զգացվում է Կիրակոսի գրչի վրա։ Կիրակոսի ողբը՝ նման լինելով, գուցե և ազդված, Արիստակես Լաստիվերտցու ողբին, որոշ չափով նաև տարբերվում է նրանից։ Եթե Արիստակեսի ողբը հորդ է ու հախուռն՝ համեմված Աստվածաշնչի ողբասացների, մանավանդ Երեմիայի զգայացունց և սրտակեղեք ողբերի պատկերներով, ապա Կիրակոսինը համեմատաբար մեղմ է և նուրբ։

Կիրակոսը անմիջական է և զգայուն ոչ միայն երեմիական ողբերի մեջ, նա ցայտուն է նաև ներբողներ կերտելիս։ Ներբողների մեջ աչքի է ընկնում նրա լավատեսությունը և հայրենասիրությունը։ Բերենք մի փոքրիկ օրինակ մեր մեծ թարգմանիչներին նվիրած նրա ներբողյանից։

«Սորա ոչ միայն թարգմանիչք, այլ և վարդապետք և ուսուցիչք և մարգարէք պատմողք ապագայիցն...

---

[*] Կիրակոս, անդ, էջ 239—240։

[**] Անդ, էջ 359—361։

Սոքա սիւնք եկեղեցւոյ և ամրափակ պարիսպք որդւոց նորա, աշտանակք լուսատուք և ջահք բորբոքեալք՝ ընդհանուր ծաւալելով ընդ ոլորտս տիեզերաց։

Սոքա աստուածարանք բանին կենաց և արբուցիչք պապակելոց անձանց, զովացուցիչք տապոյ ջերմութեան բանսարկուին և շիջուցիչք ցրտացելոց ի հաւատս։

Սոքա երգեցողք ծիծառունք, տատրակք քաղցրախօսք և ողջախոհք, սրբութեան սիրիչք և աղտեղութեան անարգիչք։

Սոքա մանկանց դաստիարակք և երիտասարդաց բարի օրինակք, կուսանաց զարդք և ամուսնացելոց օրէնք, ծերոց սփոփիչք և տկարաց մխիթարիչք, գլորելոց կանգնիչք և մեղուցելոց դարձուցիչք, հեղգացելոց խթանք յարուցիչք և ծուլացելոց ի նոյն յօժարացուցիչք, ուսման սիրիչք և ատեցողացն յանդիմանիչք»...*։

Կիրակոսի Պատմության մեջ կան այսպիսի բանաստեղծական թափով գրված և այլ հատվածներ։ Բավականանանք այսքանով։

Ի՞նչ են ասում որպես նմուշ վերը բերված հատվածները։ Նրանք աներկբա ապացուցում են մեր հիմնական թեզերից մեկը, այն է՝ որ Կիրակոս Գանձակեցին գրչի վարպետ է և կարողանում է իր մտքերն ու հույզերը այնքան պարզ ու պայծառ արտահայտել, որ հասկանում է ընթերցողը, մեկ-մեկ էլ այնքան է տարվում իր նյութի ներկայացումով ու վերլուծությամբ, որ գեղարվեստական հաճույք է պատճառում նրան և ընդլայնում նրա մտավոր հորիզոնը։

Զ

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

Երբ խոսք է լինում որևէ պատմագրական հուշարձանի պատմագիտական արժեքի մասին, պետք է պարզել, նախ՝ ի՞նչ նպատակով և ո՞ւմ համար է գրված տվյալ երկը, ինչպե՞ս է հեղինակը ընկալում իրական-պատմական դեպքերն ու իրադարձությունները և ինչպե՞ս է բացատրում դրանք, և երկրորդ՝ ի՞նչ նոր իրադարձություններով կամ արդեն հայտնի իրադարձությունների ի՞նչ նոր լուսաբանությամբ է հարստացնում նա մեր պատմագիտական իմացությունն ու գիտելիքները։

Մարդկային բնության մեջ, ասում է Կիրակոս Գանձակեցին՝ պատասխանելով առաջին հարցին, կա արարչի խնամքով հաստատված մի կիրք, որը բնությունն է ենթարկում անցյալ իրադարձություններն ու գալիքը՝ «քննասէր լինել իրաց ինչ անցելոց, և կամ ի հանդերձեալն լինելոց» (էջ 3), իսկ դրան հասնել հնարավոր է միայն երկար ջանասիրությամբ և աշխատասիրությամբ, թերևս այդ պրպտումների հետևանքով մի պիտանի բան գտնելու քննասերի փափագը բավարարելու համար։

Այդ ամենը դյուրությամբ չի տրվում մարդուն,—շարունակում է նա,— այլ դրա համար անհրաժեշտ է վարդապետին վայել ջանադիր աշխատասիրությամբ ուսումնասիրել ժամանակների ներքին և արտաքին, այսինքն՝ քրիստոնեական և հեթանոսական, պատմությունը, մաքուր մտքով (այսինքն՝ չնախապաշարված) և անաչառ ակամբ դնել աղբյուրների վկայությունները՝ «վերին և ներքին աստուածայնոց բանից և զրոց պատմութեանց» (էջ 4), որոնք ի վիճակի են քննախույզին հասցնելու իր նպատակին։ Սակայն Կիրակոսի իմացությամբ՝ դա դեռ այն ամենը չէ, ինչ անհրաժեշտ է պատմագրին։ Որպես քրիստոնյա վարդապետ, նա համոզված է, որ այդ ամենի նախապայմանը «սուրբ հոգին» է—«բանն»-ը, որը կարող է իմաստուն դարձնել տգետներին և բանավոր դարձնել անբաններին. նրա կամքով հորինվում և կազմվում է ամեն ինչ՝ թե՛ երևացողը և թե՛ աներևույթը («երևոյթքս և աներևոյթքն»)։

Ինչպես տեսնում ենք, Կիրակոսի պատմափիլիսոփայության հիմքը խարսխված է «logos»-ի—«բանի»—հոգու իդեալիստական վարդապետության վրա։ Հոգին է արարիչը, հոգին է ղեկավարը։ Այլ կերպ էլ չէր կարող լինել։ Կիրակոսն իր դարի զավակն է, այն էլ «րաբունապետ», որ ակտիվ մասնակցություն է ունեցել եկեղեցու հիմքերը քայքայող հոսանքների դեմ։ Այդպես են մտածում և՛ Դավիթ Քերթողը, որը դիմում է նույն հոգուն՝ «աստուածային բանին արուեստաւոր հոգի, յօրինեա՛ իմաստիւ տխրական երգմունս», և՛ Գրիգոր Նարեկացին, երբ դիմում է աստուծուն.

«Եղիցի հոգի քո խառնեալ ի սա,
Շունչ զօրութեան մեծիդ միացի
Ի քո ինձ շնորհեալ ստեղծարանութիւնս»։

Եվ սրանց նման շատ շատերը մեր և ընդհանուր գրականության պատմության մեջ։

Ի՞նչ նպատակ է, սակայն, հետապնդում Կիրակոսը՝ գրելով իր Պատմությունը։

Կիրակոսը, որպես եկեղեցու անդավաճան սպասավոր, հարկավ, պետք է կրոնական օրինակներով պարզաբաներ իր միտքը։ «Օրէնք են աստուածայինք,—ասում է նա,—ցուցանել հարանց՝ որդւոց, զի ծանիցի յազգ այլ..., զի յայս խրատէր մեծն ի մարգարէս Մովսէս զորդիսն Իսրայէլի և ասէր. «Խոկասցիս ի սոսա ի տուէ և ի գիշերի՝ ի նստել ի տան, ի գնալ ի ճանապարհ, ի ննջել և ի յառնել» (էջ 4)։ Այս նպատակին օժանդակողները կամ ծառայողները, ասում է նա, «կենդանի արձան թողին զգիրսն յետ իւրեանց» (էջ 4—5), կամ «յիշատակ բարի զկնի եկելոցս, յօգուտ լսողացն» (էջ 8)։

Այդ հանրօգուտ նպատակներն իրեն առաջադրելով՝ Կիրակոսը միաժամանակ գիտակցում է ծրագրած գործի ամբողջ ծանրությունն ու պատասխանատվությունը և իր ուժերի համեստությունը, ուստի ամենայն անկեղծությամբ խոստովանում է, որ՝ եթե նա ձեռնամուխ է եղել իր այս «ձեռնարկությանը», ապա այդ արել է ինչոր բարոյական մղումով, թերևս «վերին» թելադրանքով, «զի հարկանեն զմեզ միտք մեր ոչ տալ լռութեան զայնպիսի աղէտ տարակուսանաց, զոր լուաք ականջօք մերովք և տեսաք աչօք» (էջ 8)։

Ահա այսպիսի պարզ գիտակցությամբ՝ «տաժանմամբ» գլուխ բերելով, բարեխղճությամբ ավարտելով իր գործը, նա աղերսում է ապագա ընթերցողներին՝ «զկնի եկեալսդ», համարել սա «բարեաց նախանձու գործ» և «ոչ աղարտել զաշխատութիւնս մեր, որպէս անուսմունք, և խածնել քմօք և լեզօք պատռել, այլ զիջանել եղբայրաբար» (էջ 10)։

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 27—28։

Պատմագրական երկի նպատակն ու խնդիրները, նրանց ուսուցողական-խրատական-դաստիարակչական նշանակությունն ու արժեքը պարզելուց հետո՝ Կիրակոսը ձգտում է լուծել նաև իր երկի ծավալի ու շրջանակների, մասնավորապես սկզբնավորության հարցը, թե որտեղից նա պիտի իր շարադրանքն սկսի։

Նա գտնում էր, որ իր նախորդներն ունեցել են «տեղի ինչ բուռն հարկանելոյ, կամ Թագաւոր երևելի և կամ նահապետութիւնք ազգաց յայտնի», իսկ ինքը զուրկ է այդ ամենից, որովհետև «Թագաւորութիւնն վաղ ուրեմն բարձեալ՝ Արշակունին և Բագրատունին, և իշխանքն ոչ ուրեք երևեալ Հայկազն»... բայց և այնպես «լոյս մի եղեալ առաջի՝ զաւուրս շնորհ (ակնարկում է՝ Հոգեգալստյան տոնը)... ձեռնարկեցաք ի սմա» (էջ 9)։

Նա իր գործառության սկիզբն է ընդունում մի նշանավոր պատմակրոնական իրադարձություն՝ Հայաստանի դարձը Գրիգորի միջոցով և Գրիգորի ու Տրդատի մեկնումը Հռոմ՝ «ի տեսութիւն... մեծ Թագաւորին Կոստանդիանոսի և սրբոյ հայրապետին Սեղբեստրոսի», ապա ժամանակագրական կարգով թվարկում է Գրիգորի և Տրդատի հաջորդների իշխանության կարգն ու ժամանակները։ Եվ իսկապես, նրա երկի առաջին մասը՝ «սկսեալ ի Նմանէ (Գրիգորէ) մինչև առ մեզ սուղ ինչ համառօտիւք» (էջ 10), «երկօք աշխատութեան հաւաքեալ (է) ի նախագրելոց» (էջ 154)։ Լևոն Բ-ից սկսած մինչև 1265/6 թ. (ձմեռ) նա շարադրում է բավականաչափ մանրամասն, որպես ականջալուր, ականատես և գործող անձ։

Սա է Կիրակոսի Պատմության ժամանակագրական շրջանակը, որի մեջ նա տալիս է Հայաստանի բազմակողմանի նկարագրությունը՝ բոլոր քաղաքական-սոցիալական իրադարձություններն ու իրողությունները կապելով հարևան վրացի և աղվան ժողովուրդների պատմության հետ։ Սա է նրա պատմության առանցքը... Ուրեմն, ասել, թե «Կիրակոսն... իր ասելով հայկական քաղաքական մեծություն չլինելու հետևանքով՝ չի կարողացել և հորինել իր երկն իբրև մեկ միություն կազմող ներքին կապակցությամբ շարունակական պատմություն»*, մեզ թվում է խիստ։ Հենց իր ասելով Կիրակոսը գտել է «տեղի ինչ բուռն հարկանելոյ», այն է՝ Հայաստանի առաջին «լուսավորիչներին»— Գրիգորին ու Տրդատին։ Չորրորդ դարի սկզբներին (314—315 թթ.) քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելը քրիստոնեական պատմագրության տեսակետով նոր դարաշրջանի սկզբնավորություն է, որը սահմանազատում է հեթանոսական անցյալը քրիստոնեական արդիականությունից, հեթանոսական աշխարհըմբռնումը՝ քրիստոնեականից, հեթանոսական կենսախինդ ապրելակերպն ու մտածողությունը՝ քրիստոնեական աշխարհամերժ և երկնատենչ մտայնությունից։

Ավելորդ չէ այստեղ հիշատակել, որ Եվսեբիոսից հետո խոշորագույն եկեղեցական պատմագիր Սոկրատես Սքոլաստիկոսն էլ իր Պատմությունն սկսում է Սեղբեստրոսից և Կոստանդիանոսից («մեծիմաստն Սոկրատէս կորովակի բանիւք,— ասում է Կիրակոսը,— սկսեալ ի սրբոյն Սեղբեստրոսէ... և ի Կոստանդիանոսէ մեծէ»**)։ Այս նմանությունը ձևական չէ, այլ խոր մտածված, կշռադատված տեսակետ, քանի որ Աղվանից պատմության սկիզբն էլ նա տալիս է՝ ելակետ ընդունելով աղվանների «լուսավորիչները»։

Կիրակոսը «պատմել է,— ասում է Մ. Աբեղյանը,— թռիչքներով, մեկ՝ Արևելքի մասին, մեկ՝ Արևմուտքի, մերթ՝ վրացիների, մերթ՝ թաթարների, երբեմն՝ Հայոց եկեղեցական գործերի, երբեմն էլ՝ հայ իշխանների» մասին։

Բայց կարո՞ղ էր Կիրակոսը այլ կերպ գրել։ Նա գրում է մի ժողովրդի հազար տարվա պատմությունը՝ կապված իր հարևան ժողովուրդների հետ, մի ժողովրդի, որը կորցնելով հայրենիքի անկախությունը, ընկնում է մե՛րթ մի նվաճողի, մե՛րթ մի ուրիշի լծի տակ, մե՛կ Արևելքի զավթիչներն են ներխուժում, մե՛կ Արևմուտքի, երբե՛մն Հարավի, երբե՛մն էլ՝ Հյուսիսի։ Այլ կերպ էլ հնարավոր չէր այն պայմաններում գրել, երբ ենթակա ես անակնկալ արհավիրքների։ Մեր դասական պատմագիրներից անգամ Մովսես Խորենացու նման զգաստ ու կուռ մտքի տեր, հանճարեղ պատմագիրը մերթ ընդ մերթ շեղվում է իր ծրագրած նյութից և խոսում է այլ ժողովուրդների նիստ ու կացի, զրույցների և այլ իրադարձությունների մասին։

Գանձակեցու Պատմության նպատակը, ինչպես և աշխատության արժեքի գիտակցումը պարզելուց հետո՝ տեսնենք, թե ինչպես է նա ընկալում իրական-պատմական եղելությունները, ինչպես մեկնաբանում մեր երկրում տեղի ունեցած իրադարձությունները։

Կիրակոսը իբրև պատմագիր պատկանում է հոգևոր դասին։ Դասային պատկանելությունը բնորոշում ու բացատրում է նրա պատմափիլիսոփայությունը։ Եկեղեցին ու կրոնական դաստիարակությունն ու կրթությունն իրենց կնիքն են դրել նրա կյանքի ու կենցաղի, ամբողջ հոգեկան աշխարհի, մտածելակերպի, անգամ հորինելու ու շարադրելու եղանակի վրա։ Իդեալիստական աշխարհայեցողությունը տիրապետում է նրա հոգեկան աշխարհում։ «Ի սկզբանէ էր բանն և բանն էր առ Աստուած, և Աստուած էր բանն։ Նա էր ի սկզբանէ առ Աստուած։ Ամենայն ինչ նովաւ եղև և առանց նորա եղև և ոչինչ, որ ինչ եղև» (Յովհ., Ա 1)։ Սա է Կիրակոսի աշխարհայեցողության այբն ու քեն, սկիզբն ու վախճանը. սրանով է բացատրվում ամեն ինչ թե՛ բնության, թե՛ կենդանական աշխարհում և թե՛ մարդկային հասարակության մեջ։ «Բանը»— նախախնամությունն է շարժում մարդկային հասարակության պատմության անիվը։ Ամեն ինչ աստծու ցանկությամբ ու անմիջական մասնակցությամբ է կատարվում։ Բնական տարերային երևույթներն անգամ (երկրաշարժ, գիսավոր աստղ, կարկուտ, մորեխ, սով, մահտարաժամ և սրանց հակառակ՝ խաղաղություն, բարօրություն, առատություն, շինարարություն, «մորեխասպան» թռչուններ, ինչպես նաև սրբերի հրաշագործություններ, մեռելի հարություն և այլ անտրամաբանական բարբաջանքներ) նախախնամության կամեցողությամբ ու տնօրինությամբ են կատարվում։ Բերենք մի երկու օրինակ.

Մարախը «եկեր զաշխարհս Հայոց. ոչ միայն զբոյսս դալարոյ, այլ և զհող երկրի և զաղբս լափէր. և մտանէր ի տունս ընդ երդս և ընդ դրունս, թէ պատահէր ի բաց. զանի հարաւ երկիր...»։ Ժողովուրդը սարսափահար ապավինում է «ամենակարող ձեռն և ի բազուկն հզօր, որ յոչնչէ գոյացոյց զարարածս և ողորմութեամբ իւրով խնամէ զսա միշտ, որ և անհնարինն հնարաւոր են նմա, և արտասուօք և ուխտիւք հայցէին ի նմանէ բառնալ զպատուհասն յաշխարհէ: Իսկ ողորմածն աստուած խիստ վիրացն ետ սպեղանիս, և որ եհարն, նոյն և բժշկեաց...»: «Մեզ հասարակ ցամենայն գործ լեալ ի խնամոցն աստուծոյ, որ ըստ մեղաց աշխարհի թոյլ տայ գալ պատուհասին, և դարձեալ բժշկէ ողորմութեամբն իւրով, որպէս և կամի. որ և յայս պատուհաս մարախոյս գայս ետ դեղ և սպեղանի դրագմութեն ձագուցս ծախողի»*:

---

* Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 2, էջ 195։

** Կիրակոս, անդ, Յառաջաբան, էջ 5։

* Կիրակոս, անդ, էջ 192։

Այսպես է մտածում Կիրակոսը (օրինակները բազմաթիվ են և սփռված ամբողջ Պատմության մեջ), այդպես է մտածել նաև նրա ուսումնակից Վարդան Արևելցին**, հավանորեն, և նրանց «հանճարեղ» վարդապետը՝ Վանականը և շատ ու շատ ուրիշներ:

Այս միևնույն աշխարհայեցողությամբ է Կիրակոսը բացատրում նաև հասարակական երևույթները, զավթողական պատերազմները, բնության բարիքների վատթարացումը, փչացումը, հասարակական կյանքը կարգավորող նորմերի՝ կարգ ու կանոնի խանգարումը, փլուզումը և այլն, և այլն: Եվ այս ամենի բացատրության միակ և ամենահզոր միջոցը եկեղեցական այն վարդապետությունն է, որի արմատները հասնում են մինչև վաղ քրիստոնեական-ավետարանական միջավայրը:

Այստեղ, այս միջավայրումն է, որ սկիզբ է առնում կատարածաբանական-էսխատոլոգիական այն ուսմունքը, որի համաձայն «վերջին ժամանակները» երևան է գալու Քրիստոսի գլխավոր ախոյանը՝ «որդին կորստեան»—Նեռը և սկսելու է իր պայքարը «իշխանության» համար: Կատարածաբանական այս վարդապետությունը, որ զանազան երկրներում այլևայլ բովանդակություն է ունեցել և այլևայլ անուններով հորջորջվել, օրինակ՝ խիլիազմ և այլն, մեր գրականության մեջ գոյություն է ունեցել դեռևս Դ-Ե դարերից (Ներսես Պարթևի, ավելի ուշ շրջանից Սահակ Պարթևի, Հովհան Կոզեռնի և այլոց տեսիլները)***:

Այդ կատարածաբանական տեսիլների—«մարգարեությունների» արտացոլքը մենք գտնում ենք նաև Կիրակոսի Պատմության մեջ: Տեսնելով հայրենի երկրի ծանր վիճակը՝ պատերազմ, ավերածություն, կոտորած, գերեվարություն և ընտանեկան բարքերի «քայքայում», նա կարծում է, որ այդ ամենը «սկիզբն է երկանց յայտնութեան որդւոյն կորստեան», և վախենում է «մի՞ թուցէ երևեսցի նա ի մերում աւուրս, զի գործք ամենայն որ գործեն այժմ, զնորին նշանակեն» (էջ 8—9):

Այդ ի՞նչ գործեր են, որ նրան այդպիսի հոռի եզրակացության են բերում: Դրանք մեծավ մասամբ ուղղված են եկեղեցու և հոգևոր դասի դեմ, այն է՝ «սէր ցամաքեալ և անզգամութիւն տիրեալ, աստուածպաշտութիւն նուազեալ և անհաւատութիւն բարձրացեալ, սեղանք և պատարագք լռեալ և քահանայք անարգոմ ի սուր անկեալ, կանայք և մանկունք գերեալք և արք դառնամահք լեալ» (էջ 9):

Չկարողանալով բացատրել բարքերի անկման պատճառները՝ նա նորից դիմում է քրիստոնեության «իմաստության հավիտենական աղբյուր» աստվածաշունչ գրքերին, մարգարեություններին և դրանց միջոցով իմաստավորում է իրական կյանքում տեղի ունեցած սոցիալական-քաղաքական երևույթները: «Ժամանակս ի վերջ հասեալ է, և կարապետք Նեռին գուշակեն զգալուստ որդւոյն կորստեան: Երկեցուցանեն և զմեզ յայտնութիւնք սրբոց արանց և աստուածազգեստից... և մանաւանդ անսուտ հրաման փրկչին մերոյ և աստուծոյ, որ ասէ՝ «Յարիցէ ազգ յազգի վերայ և թագաւորութիւն ի թագաւորութեանն վերայ»*:

Կատարածաբանական այս տեսության կոնկրետացումը նա տեսնում է մեր երկրում, երբ՝ վկայակոչելով Ներսես Պարթևին, ասում է՝ «Մարգարէաբար ազդաց (իմա՝ Ներսես Պարթևը,—Կ. Մ.-Օ.) վասն կործանման աշխարհիս Հայոց յազգէն նետողաց»**, կամ «բազում ինչ մարգարէացաւ վասն ազգին նետողաց և աւերման աշխարհիս, և վասն Նեռին և նեղութեանցն, որ ի նմանէ ընդ աշխարհս ամենայն»***, կամ «որ գուշակեաց... Ներսէս վասն ազգին նետողաց և աւերման աշխարհիս Հայոց, այժմ կատարեցաւ յազգէ, որ թաթարն կոչի, զի զբազում ազգս և զաշխարհս ջնջեաց սա»****:

Ինչպես տեսնում ենք, «մարգարեների» ու հայրապետների գուշակություններն ու աղոթքները Կիրակոսն իրականացված է տեսնում մեր երկրում Նեռի միջոցով, իսկ այս վերջինիս մարմնավորումը, որպես կոլեկտիվ, նետողաց ազգն է համարում, որի «պատմական-կատարածաբանական» «առաքելությունը» «կատարեցաւ յազգէ, որ թաթարն կոչի»:

Նեռի կերպարի ու «առաքելության» կոնկրետ պատմականացմամբ, սակայն, չեն սպառվում այն սարսափելի իրադարձություններն ու փլուզումները, որ տեղի են ունեցել Հայաստանում, Վրաստանում և Աղվանքում: Նեռը—«ազգ նետողաց»-ը, որ «այժմ... թաթարն կոչի», միայն արտաքին ազդակն է: Կիրակոսը կործանման նշաններ է տեսնում նաև երկրի ներսում, նրա հասարակական ընդերքներում: Ներքին թշնամին քայքայիչ գործունեություն է ծավալում ներքուստ: Եվ մեր պատմագրի աչքերի առաջ նորից երևում են «աշխարհի կատարածի» տեսարանները. «Կատարած աշխարհիս մօտեալ է, և վասն այնորիկ կարապետք Նեռին բազմացան, որպէս յառաջագոյն ասաց կենարարն, թէ՝ «Մերձ ի կատարածն յարիցեն սուտ քրիստոսք և սուտ մարգարէք տալ նշանս և արուեստս դիւականս, մինչև մոլորեցուցանել, թէ՛ հնար իցէ և զընտրեալսն»*****: Եվ այդ «ընտրյալներին» մոլորեցնողը մեր պատմական իրականության մեջ, ըստ Կիրակոսի, Դավիթ Ծարեցին է, չարավոր և տմարդի ջրաղացպանը, որը կարծում է, թե իր որդիները Սահակ Պարթևի տեսիլքի համեմատ, պիտի վերականգնեն Արշակունյաց հարստությունը, «որովհետև, ասում էր նա իր շուրջը հավաքված ժողովրդին, «յԱրշակունեաց ազգէն եմ ես, և պարտ է որդւոց իմոց լինել միոյն թագաւոր և միւսոյն կաթողիկոս»******:

Հայրենի աշխարհի «կործանումն յազգէն նետողաց», ինչպես նաև երկրի ներսում օր աւուր ավելացող «ընտրյալների» մոլորեցումը, հասարակության քայքայումը «գերաքրիստոնյա» արքաների կողմից վհատության գիրկը չեն նետում մեր Պատմագրին։ Նա հոռետես չէ, ընդհակառակը, համակված է լավատեսությամբ. «Վասն զի,—ասում է նա,—յօժարեցաք մեք յիշատակ թողուլ յազգս, որ գալոց են, քանզի ակն ունիմք մեք յուսով փրկութեան ի նեղութենէ աստի, որ պաշարեալս է մեզ» (էջ 271)։ Նեղություններից փրկվելու հույսը տածողը, ազգին հիշատակ թողնելու ցանկություն ունեցողը չի կարող հոռետես լինել։

---

* Կիրակոս, անդ, 359—361:

** Վարդան, Պատմութիւն տիեզերական, էջ 189, 190—191, 212, 215 և բազմիցս այլուր:

*** Այդ տեսիլների մանրակրկիտ և խոր վերլուծությունը կապված հայ ազատագրական մտքի պատմության հետ տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյանի «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության» մտահարուստ ուսումնասիրության մեջ (գիրք առաջին, Երևան, 1957, էջ 13—57 և բազմիցս այլուր):

* Կիրակոս, անդ, էջ 8, 231:

** Անդ, էջ 231:

*** Անդ, էջ 22:

**** Անդ էջ 9:

***** Անդ, էջ 321:

****** Կիրակոս, անդ, էջ 328: Հմմտ. Աշոտ Հովհաննիսյան, Դրվագներ և այլն, էջ 290: Հեղինակը՝ մանրամասն վերլուծելով Դավիթի դրվագը Գանձակեցու Պատմության մեջ, որոշակի հանգամանքներով կապում է այն հայ ազատագրական մտքի պատմության հետ:

Ի՞նչ հույս է այդ, որ լիցք է տալիս մեր Պատմագրին. ո՞ւմ վրա է դնում իր այդ հույսը և ի՞նչ է ակնկալում նա։ Այս հարցերին նա փոքր ինչ մշուշապատ, վերացական է պատասխանում, կարծես, ոչ անմիջականորեն հենց այս կապակցությամբ, այլ միջնորդաբար։ Բայց և այնպես փոխաբերաբար վերծանած նա լրիվ տալիս է այս հարցերի պատասխանը։

Հայոց աշխարհն ավերված է թաթարների կողմից։ «Յամենայնէ թափուր եղեալ», վաղուց կործանված են թագավորությունները (Արշակունի և Բագրատունի), «իշխանքն ոչ ուրեք երևեալ Հայկազնի, բայց թէ ուրեք ուրեք ցրուեալք և թաքուցեալք յօտար աշխարհի...»։ Այս սարսափելի իրականության հանդեպ նա չի ընկճվում, վհատվում. «բայց միայն յոյս մի եղեալ առաջի՝ զաւուր շնորհ և զխորհրդոյս զօրութիւն, զի յայսմ աւուր յորում ձեռնարկեցաք ի սմա, տօն է գալստեան ամենասուրբ հոգւոյն ի վերնատունն ի դասս առաքելոցն՝ հրեղէն լեզուօք հրաշագործեալ զնոսա ընդ տիեզերս առաքեաց՝ կոչել զամենեսեան ուսկանս աւետարանին ի կեանս անմահականս։ Եւ մեք ի նոյն հոգի վստահ եղեալ՝ արկաք զանձինս յաշխատութիւն»*, այլ խոսքերով՝ հույսը «սուրբ հոգին» է, նախախնամությունը**, որը բոլորին կոչելու է «ուսկանս աւետարանին ի կեանս անմահականս», իսկ ինքը «ի նոյն հոգի վստահ եղեալ» գրում է իր աշխատությունը, որպես «յիշատակ ապագայիցն» «զկնի եկելոցն», կամ «յիշատակ թողուլ յազգս, որ գալոց են» (էջ 271)։

Այսպիսի հույսերով համակված՝ նա ուզում է իր ազգին օգնած լինել մի փոքր գործով, քանի որ, ինչպես նկատեցինք վերևում, «օրէնք են աստուածայինք ցուցանել հարանց՝ որդւոց, զի ծանիցէ յազգ յազգ»։ Նա նկարագրում է որդիներին ի գիտություն՝ «հարանց» լավ ու վատ գործերը, երկրի ավերածությունները, ժողովրդի զանգվածային ջարդերն ու գերեվարությունը և չնայած այդ անչափ մռայլ պատկերին՝ որոշ լուսավոր կետեր է վերհանում ու պատմում երկրի բարօրությամբ և շինարարությամբ մտահոգված իշխանների և հոգևոր հայրերի սխրագործությունների և հանրօգուտ գործունեության մասին (Լևոն Բ, Հեթում, Զաքարյաններ, Հովհաննես Սարկավագ, Մխիթար Գոշ, Վանական և այլք)։

Այս աշխարհըմբռնման տեսադաշտից նայելով՝ Կիրակոսը խիստ է ու անհաշտ շահասեր ու անձնասեր, ազգուրաց ու դավաճան, ժողովրդական զանգվածներին կեղեքող, գռփող ու լկտի, անբարոյական կյանք վարող պերճ մեծավորների, իշխանների հանդեպ։ Նա հարվածում է անգութ շահագործողներին և կարեկցում «հնազանդյալներին»։ Այսպես, օրինակ, նրա գրիչը ցավով արձա-

---

* Կիրակոս. անդ, էջ 9—10, կամ «[illegible] և մեք կայցուք խնամոցն աստուծոյ մինչև ինքն այց արասցէ մեզ» (էջ 250)։

** Աշոտ Հովհաննիսյանը (անդ, էջ 390) գրում է՝ «Պատմիչը կողմնորոշվում էր դեպի նախախնամության մասը, սակայն կործանում նշմարելով գյուղացիության հուզումների մեջ։ Ճիշտ նշելով Կիրակոսի կողմնորոշումը դեպի նախախնամության մասը, Ա. Հովհաննիսյանը խիստ ուռճացնում է կողմնորոշման դրդապատճառները միայն գյուղացիության հուզումների իբր թե կործանարար բնույթով։

նագրում է. «Առեալ (իմա՝ մոնղոլները,—Կ. Մ.-Օ) զամենայն յառ և յաւար, ի կոտորումն և ի գերութիւն... զի ոչ ոք էր, որ ընդդէմ կայր նոցա, կամ պատերազմէր ընդ նոսա... զի փախստեամբ փախեաւ թագուհին վրաց, որ Ռուսուդան կոչէր, ուր և կարաց զերծանել. այնպէս և ամենայն իշխանքն առանձնապահ եղեն ի նոցանէ»*, այսինքն՝ այն «տերերը», որոնք «ի տեառնէ» «հնազանդեալներին» պաշտպանության մասին պիտի հոգատար լինեին։ Կամ՝ Չաղատայի զորագունդը՝ գրավելով Լոռին, սկսում է «կոտորել յանխնայ զարս և զկանայս և զմանկունս՝ աւար առնել զինչս և զստացուածս նոցա. գտին և զգանձս իշխանին Շահնշահի, որ զրկեալ և կողոպտեալ էր զիւր հնազանդեալսն և անդ կազմեալ տուն գանձուց ամրագոյն, զոր ոչ էր հնար ումեք տեսանել, զի նեղ արարեալ էր զբերան գրին, որ միայն արկանելոյն էր բաւական, իսկ հանելոյ՝ ոչ եւս»**։

Մոնղոլ հարկահանները հարկադրում են ժողովրդին «ի տասնամենից և ի վեր՝ ընդ գրով համարոյ արկանել զամենեսին, բաց ի կանանց»։ Սկսվում է դաժան հարկահավաքը. «Որ ո՛չ կարէր հատուցանել զհարկս, զմանկունս նոցա առնուին ընդ պարտուցն»։ Եվ այստեղ հասարակ ժողովուրդը փոխանակ պաշտպանություն գտնելու իր հայրենի «տերերից», որոնք գործակցում էին զավթիչներին, ընդհակառակն՝ ենթարկվում է նրանց էլ ավելի դաժան շահագործման և տանջանքների. «Այլ և իշխանքն՝ առեալ զաւառացն, նոցուն գործակից լեալ ի նեղելն և ի պահանջելն վասն իւրեանց շահելոյ։ Եւ այսու ոչ բաւականացան, այլ և զամենայն արուեստագէտս, եթէ ի քաղաքս և եթէ ի գիւղս, զամենայն ի հարկի կացուցին... և զի՞ պիտոյ է մանրամասնաբար ասել,—բացականչում է Պատմագիրը,—զամենայն դուռն շահից հասին ի մարդկանէ, և ինքեանց միայն շահէին»***։

Անձնական շահի ու պաշտոնի հետևից են ընկած, ըստ Կիրակոսի, ոչ միայն ազնվականները, ֆեոդալները, այլև բարձրաստիճան հոգևորականները՝ եպիսկոպոսներն ու վանահայրերը, որոնք ոչ այնքան մտածում են իրենց խնամքին հանձնված հոտի հոգևոր բարգավաճման, որքան իրենց անձնական շահի, եկամուտների կուտակման մասին։ Այսպես, երբ հոգևորականությունն ընդհարվում է Զաքարե սպասալարի հետ, «կէսք հաւանեալ էին առնել զխնդիրն, այնոքիկ, որ եպիսկոպոս էին իշխանութեանն, զի մի անկցին յաթոռոյն, և կէսք՝ ոչ»****։ Այս համաձայնողական, հաշտվողական եպիսկոպոսներին Մխիթար Գոշը հորդորում է վերադառնալ իրենց պաշտոնավայրերը՝ խոստանալով. «Մեք աղաչեսցուք զսա (իմա՝ Զաքարեին,—Կ. Մ.-Օ.) ոչ հանել զձեզ յեկեղեցեաց ձերոց և ի տեղեաց»*****։ Ահա սրանք էին, որ՝ կեղեքելով հավատացյալ հնազանդ ժողովրդին, անչափ հարստություն էին կուտակում, ինչպես, օրինակ, Մատթեոս Ուռհայեցու Դավիթ քորեպիսկոպոսը****** և այլք։

Հասարակ ժողովրդի նման անողոք շահագործումն ու կեղեքումը տեղի էր ունենում ոչ միայն Հայաստանում, այլև հարևան երկրներում, մասնավորապես «հղփացած» Վրաստանում, որտեղ «իշխանք զրկէին և կողոպտէին զաղքատս և ի գրկանաց անտի զնէին հանդերձս մեծագինս և ագանէին, ուտէին և ըմպէին և մեծամեծս փքային»*։

---

* Կիրակոս. անդ, էջ 254։

** Անդ, էջ 253—254։

*** Անդ, էջ 362—363։

**** Անդ, էջ 176։

***** Անդ, էջ 177։

****** Մատթեոս Ուռհայեցի, անդ, էջ 103։

Կիրակոսի ժողովրդասիրության-մարդասիրության լավագույն ապացույցներից մեկն է Նոր Գետիկի վանքի հյուսիսային մուտքի ճակատին՝ սպիտակի վրա կարմիր ներկով գրած արձանագրությունը, որի համաձայն՝ 1260 թ. Կիրակոս վարդապետի խնդրանքով Հովհաննես Արմանեցին ազատում է Գետիկի ժողովրդին հարկից։ Մեջ ենք բերում այդ արձանագրությունը.

1. Աստուծով ես տէր Յովհան
2. էս Արմանեցի ազատ գրեցի
3. զԳետկա ժողովուրդս ի հարկէ որ տաքին յաթոռ
4. ն յիշխանութեան Գոնցա խաթունին ի խնդրո Կիր-
5. ակոս վարդապետին ի հայրութեան Աբրամի վարդապետի**...

Վերը բերված և սրանց նման այլ բազմաթիվ արտահայտությունները մեր Պատմագրի ժողովրդասիրության ապացույցներն են։

Կիրակոսի պատմահայեցողության մի շարք սկզբունքների մասին մենք հակիրճ խոսել ենք նաև Պատմության աղբյուրներին նվիրված գլխում։ Այժմ անցնենք մեր երկրորդ հիմնական հարցին, այն է՝ ի՞նչ նորություններով է նա հարստացնում մեր պատմագիտական իմացությունները և փաստական գիտելիքները, այլ խոսքով՝ ո՞րն է նրա Պատմության պատմագիտական արժեքը։

Կիրակոսի Պատմությունը՝ ըստ նրա բաղադրիչ մասերի, տարբեր պատմագիտական արժեք է ներկայացնում։

Առաջին մասը, որպես պատմագիտական բանաքաղություն, ընդհանրապես նվազարժեք է և միմիայն որոշ արժեք ունեն այն տեղեկությունները, որոնք առկա չեն մեր ձեռքը հասած այլ սկզբնաղբյուրների մեջ։ Այդ նույն առաջին մասում զետեղված բանահյուսական ծագում ունեցող համով-հոտով ասված զրույցները (այդ մասին տես նախորդ գլխում), ինչպես նաև մատենագրական ծանոթությունները ու ճշտումները բավականաչափ արժեքավոր են գրական և պատմագրական տեսանկյունով։

Պատմության երկրորդ մասը առաջնակարգ նշանակություն ունի ոչ միայն հայ, աղվան և վրացի ժողովուրդների, այլև սելջուկ-թաթարական-մոնղոլական արշավանքների պատմության համար։

Մեր բանասերները***, ըստ արժանվույն, մեծ կարևորություն են տվել Կիրակոսի Պատմության մեջ տեղ գտած զանազան կրոնադավանաբանական թղթերին, կանոնադրություններին և շրջաբերականներին, որպես պատմական վավերագրերի****։

Բացի վերոհիշյալ վավերագրերից՝ Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը,

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 318—319։

** Հր. Ջանփոլադյան, Մխիթար Գոշ և Նոր Գետիկի վանքը, էջ 160—161։

*** Ղ. Ալիշան, Գանձակեցու Վենետ. հրատ. Յառաջաբան, էջ Զ, «Հայապատում», մասն Ա, էջ 107։ Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրակ. պատմություն, գիրք երկր., էջ 193։ Գ. Զարպհանալյան, Հայկական հին դպրութ. պատմ., էջ 749։ Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Վանական և այլն, էջ 108 և այլք։

**** Դրանք են՝ 1. Ներսես Շնորհալու՝ Գիր հաւատոյ, որը հրատարակում ենք միայն Կիրակոսի 22-ի բաղդատությամբ, 2. Կանոնք ժողովոյն ի Սիս, 3. Վասն կանոնական հրամանաց 4. Թուղթ տեառն Կոստանդեայ շրջաբերական, 5. Սահմանք կանոնականք, 6. Վասն խնդրոյն, որ եղև ի մէջ բրիտանէից վասն սուրբ հոգւոյն աստուծոյ, 7. Խոստովանութիւն հաւատոյ ուղղափառաց, 8. Խրատ դաւանութեան Վանական վարդապետին։

անշուշտ, շատ արժեքավոր է հայ-աղվանական եկեղեցու ներքին կյանքի՝ եկեղեցական նվիրապետության, ծիսական խնդիրների, վանական դպրոցների ու դպրության, գիտության ու մատենագրության, արվեստի ու արհեստի, երաժշտության և ճարտարապետության պատմության, տնտեսության ու շինարարության, ինչպես նաև եկեղեցական ժողովների, դավանաբանական պայքարի հայ և հույն, վրացի, հայ և լատին եկեղեցիների փոխհարաբերության պատմության համար։ Այդտեղ հետաքրքրական նյութեր կան նաև հայ և աղվան եկեղեցիների ներսում առաջացած պառակտումների պատմության համար (Սյունյաց եպիսկոպոս Հակոբ, աղվանների կաթողիկոս Բեժքեն, Վահան-Վահանիկ կաթողիկոս և այլք)։

Հայ եկեղեցու վարդապետության և դավանաբանական պայքարի հարցում Կիրակոսը սոսկ սառնասրտ պատմագրող չէ, այլ ակտիվ-գործոն սկզբունքային պայքարող և հայ եկեղեցու դավանաբանության եռանդուն պաշտպան*։

Այս ամենը, ճիշտ է, շատ կարևոր է, բայց միայն դրանով չէ չափվում Կիրակոսի պատմագրական երկասիրության մեծ արժեքը։ Մեզ ժառանգություն մնացած հարուստ հայ պատմագրության մեջ Կիրակոսի այս երկասիրությունը թե՛ ըստ ժամանակի (ԺԲ—ԺԳ դդ.) և թե՛ հարուստ բովանդակության կողմից առաջնակարգ պատմագրական սկզբնաղբյուր է, քանի որ մեզ չեն հասել ո՛չ Հովհաննես Սարկավագի և ո՛չ էլ Վանական վարդապետի պատմական երկասիրությունները։ Սա մի պատմագրական հուշարձան է, որ ընդարձակորեն խոսում է թուրք-թաթարական-մոնղոլական ժողովուրդների, նրանց նվաճումների և նվաճած երկրներում՝ Հայաստանում, Աղվանքում, Վրաստանում և այլուր ստեղծած քաղաքական-վարչական և սոցիալ-տնտեսական պայմանների մասին։

Նրա պատմությունն այս մասում ոչ թե բանաքաղություն է, ինչպես առաջին մասը, այլ հեղինակի տեսածի ու լսածի բարեխիղճ և մանրապատում հաշվետվություն։

Ականջալուր վկայությունները, ինչպես մենք արդեն հիշատակել ենք, երբեմն կասկածի տակ է առնում, ասելով՝ «Մեք ոչ գիտեմք, և ոչ ինքեանք ես», կամ՝ «Թէ ճշմարիտ և թէ սուտ, մեք ոչ գիտեմք», կամ լսելով՝ չի արձանագրում, «Զի մի աւելորդ ումեք թուեսցի» և այլն։ Սակայն երբ նա իրական դեպքի մասին է հաղորդում, իսկույն ավելացնում է՝ «բայց այս եղև ստուգութեամբ» (էջ 322)։ Այսպիսի հավաստիացումով է սկսում նա Դավիթ Մարեցու պատմությունը։

Բայց և այնպես, չնայած իր խոր հայրենասիրության՝ «զի մի աւելորդ ումեք թուեսցի», Կիրակոսի մոտ կան այնպիսի անհեթեթություններ, որ տեղ չպետք է գտնեին նրա պատմագրական երկասիրության մեջ։ Այս դեպքում, թերևս, աղբյուրի հեղինակավորությունն է պատկառանք և ակնածություն ներշնչել Պատմագրին, որ առանց կշտամբելու հյուրընկալել է իր երկի մեջ այնպիսի արտասոց առասպելներ, ինչպիսին են, օրինակ՝ այն երկրի մասին, «ուր կանայք են ի ձև մարդոյ բանականաց և արք ի կերպարանս շանց և են անբանք, մեծք և մազեղք»...* Մեր Պատմագիրն ինքն էլ, կարծես, որոշ չափով հավատացել է լսածին... Եվ կարո՞ղ էր այլ կերպ լինել։ Մեզ թվում է՝ ոչ։ Կիրակոսը, կրկնում ենք, իր դարի հարազատ զավակն է. նա էլ իր սննդակից Հովսեփ վարդապետի նման նույն հոգևոր սնունդն է ստացել, հետևաբար կարող էր հավատալ սնոտի առասպելների, օրինակ՝ «Վասն դիւաց, որ ի կերպարանս կնոջ լեալ»։ Դա նրա Պատմության բացասական կողմն է, միաժամանակ նրա դարաշրջանի վանական հասարակության շատ հետաքրքրական ու ցայտուն պատկերը։

---

* Ղ. Ալիշանը՝ խոսելով դավանաբանական հակաճառ գրքերից, հայ եկեղեցու դավանաբանության դրվատանքը Կիրակոսի կողմից համարում է «աստուածախօսութիւն», ապա ավելացնում է՝ «Աշխատասիրաց ևս է, զի ամփոփ ձայնութեամբ զատանդելոյ զայդ ընդ կանոնակայոյ աւանդութեան՝ բազում ուրեք մարտնչի ընդ ճշմարտութեան (ընդգծումը մերն է.—Կ. Մ.-Օ.) մերթ ընդհարկանելով ընդ յոյնս... և յաճախագոյն ևս ընդ հաւանողս աւելերական ժողովոյն Քաղկեդոնի... ջատագովն երգիծանելով» (էջ Ե)։

Կիրակոսի Պատմության ամենագլխավոր և հիմնական արժեքն այն է, որ այստեղ, կարելվույն չափ մանրամասն, նկարագրված են թուրք-թաթարական ժամանակաշրջանում Արևելյան Հայաստանում, Վրաստանում և Աղվանքում տեղի ունեցած քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական իրադարձությունները։ Այս դարաշրջանում Հայաստանում վերանում են հայկական մանր թագավորությունները, բազմաթիվ ֆեոդալական տներ և տեղի են տալիս, մի կողմից, սելջուկյան տիրապետությանը և աթաբեկությանը, մյուս կողմից, միանում են Վրաստանի վերելքի շրջան ապրող պետությանը։ Վրաց արքաների հովանավորության ներքո Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը վայելում է ներքին լիակատար ինքնավարություն, ընդ որում հայկական զորքը վրաց զորքերի հետ միասին՝ Զաքարյանների գերագույն հրամանատարությամբ՝ վանում էին թշնամիներին Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս։

Սելջուկյան թուրքերի ասպատակություններից հետո՝ հազիվ էր սկսել Հյուսիս-արևելյան Հայաստանը վերականգնել իր սոցիալ-տնտեսական կյանքը, երբ ենթարկվեց Կենտրոնական Ասիայից Առաջավոր Ասիայի վրա տարերայնորեն արշավող մոնղոլ-թաթարական վաչկատուն ցեղերի ահարկու ներխուժմանը։ Մոնղոլների արշավանքը և տևական տիրապետությունը Արևելյան Հայաստանում, Աղվանքում և որոշ չափով Վրաստանում իր կնիքն է դրել այդ նվաճված երկրների վրա՝ վերափոխելով նրանց ռազմա-վարչական կառավարման ձևը, հարկային՝ հարկագրման և հարկահավաքման սիստեմը, աշխարհիկ և եկեղեցապատկան հողատիրության կարգը և այլն, և այլն։

Մոնղոլական տիրապետության շրջանի ճշմարտախոս պատմագիրն է Կիրակոս Գանձակեցին, որի երկասիրությունը մի յուրատեսակ պատմագիտական վավերագիր է, որի մեջ իր արտացոլումն են գտել թաթար-մոնղոլների ոչ միայն ռազմավարչական և սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը, հարկագրման ու հարկահավաքման սիստեմը (հարկերի տեսակն ու քանակը) այլև նրանց նիստ ու կացը, հավատալիքներն ու սովորույթները և անգամ լեզուն։

Պատմության մեջ հատուկ ուշադրության է առնված ազդեցիկ ֆեոդալական տոհմերի կալվածքների ու կալվածատիրական իրավունքների աստիճանական անցումը մոնղոլ իշխանավորներին՝ նույնիսկ, հայ եկեղեցական հաստատություններին և բարձրաստիճան հոգևորականներին, ապա փոքր-ինչ ավելի ուշ՝ առևտրական դասի խոշորագույն ներկայացուցիչներին։

Այս ամենը Կիրակոսը նկարագրել է կամ որպես ականատես, կամ որպես ականջալուր, վերջին դեպքում, հարկավ, տեղեկությունները քաղելով վստահելի ու հեղինակավոր մարդկանցից։

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 371։

Կիրակոսի ուշադրությունից չեն վրիպել նաև Արևմտյան Հայաստանի քաղաքական-սոցիալական իրադրությունները, քաղաքական-եկեղեցական պայքարի դրվագները, ինչպես և Կիլիկյան Հայաստանի, Իկոնիայի ու մոնղոլների փոխադարձ հարաբերությունների նկարագրությունը։

Գանձակեցու հաղորդագրության մեջ առանձնապես հետաքրքրական է և արժեքավոր Հեթում Թագավորի երթուղին դեպի Մոնղոլիա և այնտեղից նոր ճանապարհով՝ Միջին Ասիայով դեպի Հայաստան ու Կիլիկիա։ Այս երթուղին, հավանաբար, մոնղոլական դարաշրջանի, թերևս և ավելի վաղ շրջանի, ռազմա-քարավանային-առևտրական տրանզիտային ճանապարհն է եղել, որ կապել է Հեռավոր Արևելքը, Չինաստանը, Մոնղոլիան Առաջավոր Ասիայի երկրների հետ։

«Այն ամենը, ինչ Կիրակոսը հաղորդում է մոնղոլների մասին,—գրում է մեզ ականավոր մոնղոլագետ, պրոֆ.-դոկտ. Գ. Դ. Սանժեևը,—անչափ կարևոր նշանակություն ունի մոնղոլագիտության համար և դա առաջին հերթին ԺԳ դարի մոնղոլական լեզվի պատմության տեսակետով»*։

Ահա հենց այդ իմաստով առանձնակի նշանակություն են ստանում Պատմության հետևյալ գլուխները՝ «Վասն ցուցման կերպարանաց թաթարին, բացայայտութիւն սակաւուք» (էջ 271 և հաջ.), «Թէ որպէս ել թաթարն տիրականել զաշխարհս ամենայն» (էջ 231—235) և «Վասն երթալոյն թագաւորին Հայոց Հեթմոյ առ Բաթոյն և Մանգու ղանն» (364—377)։ Այս գլուխների բովանդակության մեծ մասը վերաբերում է թաթար-մոնղոլների նիստ ու կացին, ընտանեկան սովորություններին, կրոնին ու բարոյական հասկացություններին և լեզվին։ Այստեղ չեն մոռացված անգամ նրանց արտաքին տեսքը և ամուսնական հարաբերությունները։

Թաթար-մոնղոլների արտաքին նկարագրին հատուկ ուշադրություն են դարձրել մեր միջնադարյան մատենագիրներից շատերը (Մովսես Կաղանկատվացի, Ստեփ. Օրբելյան, Վարդան Արևելցի և այլք), բայց ոչ ոք այնքան դիպուկ և ամփոփ չի գծագրել, ինչպես Կիրակոսը և մանավանդ Գրիգոր Ականցին։

Ահա մոնղոլների արտաքին նկարագիրն ըստ Գրիգոր Ականցու.

«Գլուխն մեծ էր իբրև ըզգոմիշու,
Աչքերըն նեղ իբրև ըզձագու,
Քիթն կարճ իբրև ըզկատուի,
Դունչըն մռութ[1] իբրև ըզշան,
Մէջքն բարակ զինչ մըրչըման[2],
Ոտքերն[3] կարճ զերդ[4] ըզխոզի[5],
Մօրուս բնաւ իսկի[6] չունէին,
Տօլաթ[7] ունէին զերդ առիւծի[8],
Ձայնն ճիչող քան զարծուի[9],
Ուր չի պատմիր[10], անդ գտանիր[11]։

---

* Մեր խնդրանոք պրոֆ. Գ. Դ. Սանժեևը վերանայել է Կիրակոսի Պատմության մեջ բերված մոնղոլերեն բառերը և տեղ-տեղ սրբագրել, ելնելով ԺԲ ԺԳ դարերի մոնղոլ արտասանությունից, այլ խոսքով՝ հարգելի պրոֆեսորը սիրալիր օգնել է մեզ գրիչների վրիպումները շտկելու գործում, որի համար հայտնում ենք նրան այստեղ մեր անկեղծ շնորհակալությունը։

Կանայք[12] խրխանց ունէին
Գդականի սուլոյ ի վերա նայի[13],
Ծածկեալ վարագուրով[14] դիպակի.
Երեսքն լայն պեռեքի[15],
Սպանմամն[16] դեղով ծեփէին.
Իժի նման ծնանէին
Եւ գայլապէս[17] կերակրէին.
Մահն ի նոսա խակի չերեւէր,
Վասն այնոր ԳՃ[18] տարի ապրէին։
Այսպեղ էին առաջինքն,
Որ եկին յաշխարհն վերին,
Եւ հաց չուտէին ամենեին[19]»*։

Վիպական շնչով կերտված այս բեկորիկը հիմք է տալիս մեզ ենթադրելու, որ ժողովուրդը ԺԲ—ԺԳ դարերում ստեղծած է եղել ավելի ընդարձակ զրույցներ և վեպեր, որոնք պատկերել են հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թաթար-մոնղոլական բռնակալության դեմ։ Որ այդպիսի վիպական ժողովրդական ստեղծագործություններ են գոյություն ունեցել մեր միջնադարում, դրա լավագույն ապացույցը Մովսես Կաղանկատուացու, Կիրակոս Գանձակեցու և այլոց երկերում պահպանված այն նկարագրությունն է, որտեղ ծաղր ու ծանակի է ենթարկվում խաքանը**։

Վերը բերված վիպական բեկորիկը Գրիգոր Ակնեցին կամ քաղել է մի այդպիսի զրույցից կամ վիպերգից, կամ ինքն է գրել՝ ջանալով նմանվել ժողովրդական բանահյուսության բառ ու բանին, նրա արվեստին։

Այս բեկորիկը, անշուշտ, ոտանավոր է, շատ նման մեր անզուգական «Սասնա ծռեր» ժողովրդական վեպի անարվեստ կամ պրիմիտիվ արվեստով հորինված տաղաչափության, որտեղ միանում են և մաքուր յամբական ու մաքուր անապեստյան տողեր, և երբեմն նույնիսկ յամբական տողեր ազատ

տողերի (ազատ տակտերի) խառնուրդով»,—ինչպես բնութագրում է այդ չափը Մ. Աբեղյանը*։

Մոնղոլների մասին Կիրակոսի հաղորդած նյութերի մեջ ոչ նվազարժեք է նաև Չինգիզ խանի ծննդյան առասպելը, որի համաձայն նա «ոչ ծնեալ ի սերմանէ առն, այլ լոյս իմն եկեալ յաներեւութից, և մտեալ ընդ յերդ տանն, և ասացեալ մօրն, թէ յղասջիր և ծնցիս որդի ինքնակալ երկրի։ Եւ յայնմանէ ասէին ծնեալ զնա»։

Այս առասպելը հին դարերում իր զուգահեռներն է ունեցել համարյա բոլոր կրոնների, թագավորությունների, ցեղերի հիմնադիրների՝ նահապետների առասպելների մեջ։ Տարածված առասպելաբանական մի մոտիվ է, որ այդպիսի հերոսները գերբնական եղանակով են աշխարհ գալիս և ծնվելով նախախնամության կամքի կատարողներն են հանդիսանում այս աշխարհում (հմմտ. աստվածների ծնունդը, Հիսուս, Ադոնիս... և վերջապես, մեր «ծռերի» ավագագույն սերնդի ներկայացուցիչներ՝ Սանասարն ու Բաղդասարը**։

Կիրակոսի Պատմության ամենաարժեքավոր հատվածներից մեկն է,—ինչպես ասացինք փոքր ինչ առաջ,—«Վասն ցուցման կերպարանաց Թաթարին բացայայտութիւն ակնարկ» գլուխը։ Պատմագրին մայիլ անաչառությամբ, հանգիստ ու անվրդով նա ընթերցողին ներկայացնում է Թաթարի կերպարանքը, ապա թեից բռնած մտնում է նրանց «տունը» ու մանրամասն նկարագրում ընտանեկան կյանքը, նիստ ու կացը, սովորությունները։

«Էին տեսլեամբ կերպարանաց դժոխատեսք և ահագնայուր՝ մօրուս ոչ ունելով, բայց ոմանց սակաւ թուով մազս ունելով ի շուրթն կամ ի կզակն. ակն նեղ և արագատես, ձայն նուրբ և սուր, բազմակեացք և տևողք***։

Յորժամ անկանէր, յաճախ ուտէին և ըմպէին անյագ և յորժամ ոչ անկանէր, ժուժկալք էին։ Ուտէին զամենայն կենդանիս՝ զսուրբս և զանսուրբս, և զմիս ձիոյ առաւել մեծարէին. անդամ անդամ յօշեալ և եփեալ, կամ խորովեալ առանց աղի, և ապա մանր կոտորեալ և թացեալ յաղաջուր, այնպէս ուտէին. ոմանք ի գուճս ըստ նմանութեան ուղտուց, և կէսք նստելով ուտէին, և յուտելն հասարակ բաշխէին տէրանց և ծառայից, և յըմպելն զկումըզ կամ զգինի, առեալ մի ոմն մեծ ամանով ի ձեռս իւր, և փոքր բաժակաւ առեալ ի նմանէ՝ ցանէին ընդ երկինս, և ապա յարեւելս, յարեւմուտս, ի հիւսիս և ի հարաւ, և ապա իւր իսկ ցրուողին զայն սակաւ մի ըմպեալ ի նմանէ՝ մատուցանէր աւագագունին։ Եւ թէ ոք բերէր նոցա կերակուրս կամ ըմպելիս, նախ՝ բերողին տային ուտել և ըմպել, և ապա՝ ինքեանք ուտէին և ըմպէին, զի մի ի մահացու դեղոց ինչ գժտիցին։

---

* Մաղաքիա—Գրիգոր Ակնեցի. Պատմ. վասն ազգին նետողաց, Պետերբ. էջ 6—7։ Տալիս ենք այդ ընթերցվածները ըստ Երուսաղեմյան հրատարակության (1870)։ 1. ժամանց, 2. մըջմեան, 3. ունէրն, 4. զերծ, 5. խաղի, 6. իսկ, 7. տուլաթ, 8. զաախծուփի զերդ առիւծի, 9. ձչագ զերդ արծուի, 10. չպատմէր, 11. գտանէր, 12. կանայքն, 13. ունլուլի վերանայի, 14. շարագուրով, 15. երեսն լայն պեւեքի, 16. սպանմամբ, 17. գայլոյ պէս, 18 երեք հարիւր, 19. ամենեին չուտէին։

Տողատումը մերն է։ Ժողովրդական տարբերակի մեջ, կարծում ենք, անց. անկ. հոգն. 3-րդ դեմքը հնչել է՝ ժողովրդ. բարբառների նման՝ ունեին փխ ունէին. ծնանեին փխ ծնանէին, ապրեին փխ ապրէին և այլն։

Մոնղոլների ցայտուն նկարագիրը պահպանված է նաև մի հիշատակարանում, որից քաղում ենք հետևյալը. «Ցամս հայկազեան թուաբերութեան տոմարին, յորում էր թիւ համարոյ թուականին ՈՁԵ (1236)... յարեաւ ազգ մի գազանաբարոյ և անողորմ և հեղ բազում արիւնս։ Եւ կերպարանն այսպէս. լայնաթիկունք և հաստապարանոց, և գլուխն մեծ և հեր գլխոյն ուղղորդ և ձորբ. և աչքն նեղ, և ճակատն լայն, և քիթն տափակ, և մաւրուքն քոսակ, բարքն մարդոյ և բան գդային անողորմ էին ի վերայ մարդոյ. և բնական անունն նորա Թարա-թաթար։ Թէ կերակուր գտանէր ուտէր, և թէ չգտանէր՝ ոչ քնէր և ոչ խնդրէր կերակուրս։ Տե՛ս Բ. Գ. Նշխարք մատենագրութեան հայոց, էջ 70 և հտվ.։ Հմմտ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 457 և Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ և այլն, գիրք առաջին, էջ 215։

** Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմ. Աղուանից աշխարհի, էջ 158—9։
Կիրակոս, անդ, էջ 52—53։

* Մեր ժողվեպի ոտանավորի մասին տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տաղաչափություն, Երևան, 1933, էջ 360—370 և «Սասնա ծռեր» խմբագր. Մ. Աբեղյանի և Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, հատ. Ա, Երևան, 1936, էջ Լէ—ԼԸ։

** «Սասնա ծռեր», հատ. Ա, էջ 128, 310, Բ, 160 և բազմիցս այլուր։

*** Մոտավորապես այսպես են նկարագրում մոնղոլ-թաթարներին մեր բոլոր պատմիչները։ Ընդհանուրի մեջ բացառություն է կազմում Ստեփանոս Օրբելյանը, որի կարծիքով նրանք են «պատկերով յոյժ գեղեցիկք և լերկք ըստ կանացի դիմաց» (Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան, ի լոյս ընծայեաց... Կարապետ Վ. Շահնազարեանց, հատ. Բ, Փարիզ 1859, էջ 147, տե՛ս նաև ծանոթ. էջ 341)։

Որչափ և կամէին՝ կանայս առնէին, բայց զպոռնիկս ամենևին ոչ ապրեցուցանէին ընդ կանայս իւրեանց. բայց ինքեանք՝ ուր և հանդիպէին այլազգեաց, անխտիր խառնակէին։ Եւ գողութեան ատելիք էին, մինչ զի չարաչար մահուամբ սպանանէին»*։

Այսպիսի բովանդակալից և բազմակողմանի ազգագրական նկարագրություններ շատ սակավադեպ են մեր հին և միջնադարյան գրականության մեջ։

Այս ամենը Կիրակոսի Պատմության բուն ամենայնի դրական կողմն է, նրա անուրանալի արժեքն ու բացառիկ նշանակությունը մեր և ընդհանուր պատմագրության մեջ։ Սակայն մեր հեղինակը դրականի կողքին ունի նաև խոշոր բացեր, ստվերոտ կողմեր, որոնք որոշ չափով նսեմացնում են նրա վայելած հարգն ու հեղինակավորությունը իբրև պատմության սկզբնաղբյուր։

Բացերի շարքին են պատկանում նրա դյուրահավատությունն ու դյուրահավանությունը, սնահավատությունը և դավանաբանական կրքոտությունը, տարերային երևույթներով և աղետներով հասարակական կյանքում տեղի ունեցած իրադարձությունների բացատրությունը, կամ հասարակական աղետները հրաշքի միջոցով վերացնելու կամ ապաքինելու եղանակը և այլն։ Ճիշտ է, սրանք ոչ միայն նրա անձնական մտավոր հորիզոնի և գրական երկասիրության ստվերոտ կողմերն են։ Այդ ամենը բնական և օրինաչափական են մեր պատմագրի դարաշրջանի՝ ԺԳ դարի բոլոր հեղինակների համար։ Այդ միևնույն բացերը նկատվում են նաև Վարդան Արևելցու, Գրիգոր Ականցու և մյուսների երկերում։

Կիրակոսի, որպես պատմագրի, բացերից է, այն էլ օբյեկտիվորեն խոշոր բացերից, նաև նրա պատմագրական երկի անսիստեմ շարադրանքը։ Նրա Պատմությունը նույնիսկ հարևանցի թերթելիս՝ անմիջապես նկատում ենք, որ նա միևնույն նյութը մի քանի տեղ է կրկնում, կամ մի նյութ, որ նոր է սկսում պատմել, մեկ էլ ընդհատում է, ապա այդ նյութին նորից անդրադառնում մի այլ հատվածում**։ Այդպես են, բաց ի, օրինակ, թաթարների նիստ ու կացին, սովորույթներին ու լեզվին վերաբերող գլուխները։ Սրանք այնպիսի տպավորություն են թողնում, որ մեր Պատմագիրը այդ գլուխները կանխամտածված ու ծրագրված չի գրել, այլ երբ, ումից և ինչպես լսել, այնպես էլ հարազատությամբ արձանագրել է։ Այս տեսակետից նրա պատմագիտական երկասիրությունը ամբողջական տպավորություն չի թողնում՝ հատվածներն ու գլուխները ցաք ու ցրիվ են, ժամանակագրական տեսադծով չեն պահպանում իրադարձությունների և դեպքերի հաջորդականությունը։ Կան և այլ ավելի նվազ նշանակալից բացեր, որոնց վրա կանգ չենք առնում։ Դրանց մի մասը կարող է առաջացած լինել գրիչների մեղքով՝ վերջիններիս անուշադրության կամ սխալ վերծանության հետևանքով։

Չնայած վերը թվարկած թերություններին, Կիրակոսի Պատմությունն, այնուամենայնիվ, մի կարևորագույն պատմագիտական-գրական հուշարձան է, որն ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության շրջաններից մեկը, տալիս է այդ դարաշրջանի հայկական, վրացական և աղվանական հասարակությունների փոխհարաբերությունների անսպառ պատկերը։

---

* Կիրակոս, անդ, էջ 271—272։ Հմմտ. թաթարների կերպարանքի նկարագրությունը Գրիգոր Ականցու վրձնած պատկերի հետ։

** Կիրակոսի Պատմության հորինվածքի և ամբողջականության հարցը քննարկված է հատուկ գլխում (տես էջ ԼԷ—ԼԹ)։

Կիրակոսը լավ է գիտակցում իր երկասիրության արժանիքները, նրա մատուցած օգուտն ապագա սերունդներին. ուստի հարազատ ժողովրդին կտակելով իր ավելի քան քսանհինգամյա ջանադիր աշխատանքի արգասիքը՝ Պատմությունը, սրտանց ցանկանում է. «Լիցի սա մեզ արձան գերեզմանի, ոչ ըստ նմանութեան Արիստողոմեան քարին, այլ կենդանի, զի յիշեսցի ի նմա անուն Կիրակոսի»։

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՏՊԱԳԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության քննական-համեմատական բնագիրը կազմելիս՝ մենք մանրամասն բաղդատել ենք Պատմության տպագիրները Հայկական ՍՍՌ Պետ. Մատենադարանում եղած 30 ամբողջական և թերի ձեռագրների հետ։ Վերջիններից երկուսը պատառիկներ են։

Հայաստանից դուրս այլևայլ մատենադարաններում, թանգարաններում ու մասնավոր անձերի մոտ պահվող 15 ձեռագրներից 3-ը լրիվ օգտագործված են Ղ. Ալիշանի կողմից Պատմության վենետիկյան հրատարակության մեջ. Լենինգրադի Ասիական թանգարանի ձեռագիրը (Ms. or. № 61) ընդօրինակված է Վենետ. Մխիթ. մի ձեռագրից 19-րդ դ. Փարիզի Bibl. Nat.-ի Հայկ. ձեռ. № 226 էդ. Դյուլորիեն 1851 թ. ընդօրինակել է Մկրտիչ Էմինի սեփական օրինակից (ներկայումս՝ Պետ. Մատենադարանում № 6550, մեր բաղդատ. «Ի» ձեռ.), ուստի վստահ կարող ենք ասել, որ թվարկածս ձեռագրների ընթերցվածները նույնպես հայտնի են մեզ և օգտագործված մեր կողմից։

Մեր բաղդատական աշխատանքներից դուրս մնացած ձեռագրներից մի քանիսը՝ ըստ ձեռագրացուցակների նկարագրության, ծագում են մի ձեռագրից, այսպես Փարիզի Bibl. Nat-ի № 227-ը էդ. Դյուլորիեն 1851 թ. ընդօրինակել է Վիեն. Մխ. № 124—Գրիգոր Կամախեցու ձեռագրից (1603), որից ծագում են նաև Վիեն. Մխիթ. № 328-ը և Հովհ. Զամուրճյանի ձեռագիրը։

Ձեռագրներից մի երկուսը՝ ըստ ցուցակ կազմողների՝ թերի են և ուշ դարերի սխալաշատ ընդօրինակություններ։

Հետևաբար, եթե ձեռքի տակ ունենայինք Կիրակոսի Պատմության մեզ հայտնի ձեռագրներից ևս մի քանիսը, օրինակ՝ Վիեն. Մխիթ. №№ 124 և 574, Երուս. Հակոբ. № 819 (ըստ Մ. Տեր-Մովսիսյանի) և Լոնդ. Բրիտ. Թանգ. № 5620, ապա մենք բաղդատած կլինեինք բոլոր մեզ հայտնի ձեռագրները։

Ստորև տալիս ենք Կիրակոսի Պատմության տպագիրների և ձեռագրների համառոտ նկարագրությունը։

Ա. ՏՊԱԳԻՐՆԵՐ

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունն ունեցել է երեք տպագրություն՝ ա. Մոսկվայում, բ. Վենետիկում և գ. Թիֆլիսում*։ Ստորև տալիս ենք նրանց համառոտ նկարագրությունը։

ա. «Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Տէր Գէորգեան Յովհաննիսեանց Երևանեցի. ի Մոսկուա ի տպարանի Արևելեան լեզուաց ճեմարանի տեարց Լազարեանց, 1858»։

Տպագրությունն ունի մի փոքրիկ առաջաբան, որ բերում ենք ամբողջապես.

«Զեկուցումն

Կիրակոս վարդապետ Գանձակեցի՝ որ մի է յազգային Պատմագրաց մերոց՝ ծաղկեալ յերեքտասաներորդ դարու, էր աշակերտ Յովհաննու վարդապետի Տաւուշեցւոյ՝ Վանական մականուանելոյ, և աշակերտակից Մեծին Վարդանայ վարդապետի Բարձրբերդացւոյ։ Սորա է Պատմագիրքս այս, յորում առաջի առնէ նա զպատմութիւն Ազգիս՝ սկսեալ ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէ և յարքայէն Տրդատայ մինչև ցաւուրս իւր, այն է՝ մինչև ցՀեթում Ա. թագաւոր մեր, կամ մինչև ցամ տեառն 1260։ Թէև ի սկզբան գործոյս համառօտիւք անցանէ զպատմութեամբ անցիցն առաջնոց, սակայն զիւրոյ ժամանակին իրս՝ իբրև ականատես նոցին՝ լիով ճառէ, մանաւանդ ի խօսելն զհարուածոցն Թաթարաց։

Վախճան Պատմարանիս եղև յամի Տեառն 1271 ի վանս Գետկայ՝ ուր (որպէս ինքն գրէ յէջ 129) սնեալ և ուսեալ էր»։

Ապա զետեղված է «Յառաջաբան հեղինակին», էջ ա-ե։

Սրան հաջորդում է Պատմության բուն բնագիրը հետ. խորագրով՝ «Համառօտ Պատմութիւն և ցոյցն անուանց սրբոյն Գրիգորի և որք յետ նորա յաջորդեցին զաթոռ նորա», սկիզբն՝ «Ամենայն գովեստից», վերջ՝ «փոխէք խորագոյնիւք։ Եւ Քրիստոսի յուսոյն մերոյ փառք անլռելի ձայնիւ այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն» (էջ 7—240)։

Ցանկ գլխոց, էջ 241—244։

Գլուխները համարակալում չունեն. չունի նաև «Ցանկ յատուկ անուանց»։

բ. «Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ Համառօտ Պատմութիւն ի սրբոյն Գրիգորէ ցաւուրս իւր լուսաբանեալ։—Պատմագիրք հայոց. Բ. Կիրակոս Գանձակեցի։—Վենետիկ ի տպարանի Մխիթարեանց, 1865»։

Ունի բավականաչափ ընդարձակ «Յառաջաբան», էջ Ա—Ժ։ Ապա հաջորդում է Պատմության բնագիրը հետ. խորագրով՝ «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ի յետին աւուրս թուացեալ», ընդ որում նախ՝ տրվում է «Հեղինակի յառաջաբանը»—«Կիրք» և այլն մինչև «անուն Կիրակոսի» (էջ 1—5), ապա «Համառօտ պատմութիւն և ցոյց անուան սրբոյն Գրիգորի և որք յետ նորա յաջորդեցին»,—սկիզբն՝ «Ամենայն գովեստից»... վերջ՝ «ցանկալի խորագոյնիւք» (էջ 6—234)։

Տպագիրս ունի «Յաւելուած»՝ «Միւս ևս պատմութիւն սքանչելի վարդապետին Մխիթարայ», էջ 235—243, «Ցանկ գլխոց», էջ 245—247, «Ցանկ անուանց», էջ 249—265։

Պատմության բնագիրը երեք ձեռագրի (Ա, Բ, Գ) բաղդատությամբ և Մոսկովյան տպագրի համեմատությամբ հրատարակության համար պատրաստել է, «Յառաջաբանը» գրել և գիրքը ծանոթագրել վաստակավոր Ղ. Ալիշանը։

Պատմության բնագրից «զոր առէ եկեղեցի Հայաստանեայց ուղղափաութեամբ» խոսքից հետո հանված է Ներսես Շնորհալու գրչին պատկանող հանրածանոթ «Գիր հաւատոյ դաւանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» հետևյալ ծանոթագրությամբ. «Քանզի բազում անգամ տպագրութեամբ հրատարակեալ է և ծանօթ է՝ զանց առնեմք աստանօր զգրով դաւանութեանս, որ և արտաքոյ կարգի պատմութեանն. և ահա վերնագիր գայս. «Գիր հաւատոյ» և այլն (Վենետ. տպ. էջ 69, ծանոթ.)։

---

* Մոսկվա, 1858 թ., Վենետիկ, 1865 թ. և Թիֆլիս, 1909 թ.—Մոսկովյան բնագրի բազմավրիպակ երկրորդ տպագրությունը։

Բնագրից հասկանալի պատճառով հանված են և բազմակետերով նշված Մահմեդին և մահմեդականության մասին եղած ոչ դրական ու վայելուչ բոլոր ածականներն ու արտահայտությունները։

Հմուտ և իմաստալի ծանոթագրությունների, նկատողությունների և ճշտումների կողքին առկա են նեղմիտ ոչ-գիտական դավանաբանական դիտողություններ, բացականչական նշաններ։

գ. Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ: Լուկասյան մատենադարան. Դ.—Թիֆլիս, 1909, էլեկտրաշարժ տպարան օր. Ն. Աղանեանցի։

Էջ Դ. կա հետևյալը՝ «Կիրակոս Գանձակեցու այս տպագրությունն արտատպված է Օսկան Տեր-Հովհաննիսյանց Երեմյանցու 1858 թվին Մոսկվայում հրատարակած օրինակից»։

«ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆ առաջին հրատարակչի», էջ I—II, Մոսկովյան հրատարակչի «Զեկուցման» աշխարհաբար թարգմանությունն է. չի թարգմանված փակագծի մեջ եղած՝ «որպէս ինքն գրէ, էջ 129»։

«Զեկուցմանը» հաջորդում է «Յառաջաբան հեղինակին», որ ըստ [illegible] գրերի՝ հոգում է «Կիւրակոս». սկիզբ՝ «Կիրք» (էջ III), վերջ՝ «Կիրակոսի» (էջ IX)։

Ապա հաջորդում է Պատմության բուն բնագիրը հետև. խորագրով՝ «Համառօտ Պատմութիւն Եւ ցոյցք անուանց սրբոյն Գրիգորի եւ որք յետ նորա յաջորդեցին զաթոռ նորա» (սկիզբ՝ «Ամենայն գովեստից», վերջ՝ «փոխիք խորագոնիւք։ Եւ Քրիստոսի յուսոյն մերոյ փառք անլռելի ձայնիւ այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն» (էջ 1,2—սխալ համարակալմամբ՝ 17—382), «Ցանկ գլխոց», 383—386, «Ցանկ յատուկ անուանց», 387—420։—Անփույթ, բազմավրիպակ հրատարակություն. տե՛ս նաև Ն. Ակինյանի գրախոսությունը՝ «Հանդէս Ամսօրեայ», 1910, էջ 253—254։

Բ. ՁԵՌԱԳՐԵՐ

Անցնենք Կիրակոս Գանձակեցու Հայոց Պատմության Պետական Մատենադարանում պահվող գրչագիր օրինակների համառոտ նկարագրությանը. ընդ որում այստեղ նշելու ենք միայն այն, ինչ վերաբերում է մեր հեղինակի երկին։ Ձեռագրերը թվարկում ենք ըստ Մատենադարանի ցուցակի համարների՝ նշելով դրանք նաև լատինական այբուբենի տառերով (a—z), իսկ վենետիկյան տպագրի հիմք հանդիսացող գրչագիր օրինակները հայերեն մեծատառերով՝ ԱԲԳ, ինչպես նշված է Վենետիկյան հրատարակության մեջ։

Մատենադարանում պահվում է ընդամենը 30 ձեռագիր, որոնցից երկուսը պատառիկ։ Դրանք ըստ ընդօրինակության ժամանակաշրջանի հետևյալ պատկերն են ներկայացնում՝ ԺԶ դարից 3 ձեռագիր (մեկ ձեռագիրը ենթադրաբար), ԺԷ դ. ա. կեսից—5, ԺԷ դ. բ. կեսից —5, ԺԷ դ. ենթադրաբար —5, ԺԸ դ.—8, ԺԹ. դ. (1849)—1, ընդամենը 28 ձեռագիր։

Ստորև տալիս ենք դրանց համառոտ նկարագրությունը.

1. a ձեռագիր № 1518 (1670), Կ. 1628

Թերթ՝ 325։ Մեծություն՝ 31×27։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ երկսյուն։ Տող՝ 37։ Գիր՝ բոլորագիր։ Գրիչ՝ Ստեփաննոս։ Ժամանակ՝ ՌԽԳ—1594։ Տեղ՝ Ամիթ։ Հիշատակարան-հիշատակագրություն՝ 3ա, 136բ, 163ա, 180ա, 248ա, 272ա, 324բ և այլուր։

Բովանդակություն: Միխայել Ասորի, Վարդան Արևելցի, «Տեսակք աշխարհաց և համանգամանք երկրի» (աշխարհագրություն), «Պատմութիւն ծննդեան և սննդեան և ուսման և վարուց և կատարման և սքանչելեաց սրբոյն Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի ի հին և նոր պատմագրաց», Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Սոկրատայ և այլն։

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունն ունի հետևյալ խորագիրը՝ «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս բեացեալ: Արարեալ Կիրակոսի բնտրեալ վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտ Գետկայ»—181ա—260բ։

Ուղղագրական առանձնահատկություններից նշում ենք.

1. Համատարած «օ»-ի փխ հաճախ «աւ» գրութ., օրինակ՝ աւր. աւրէնս, սքանչելեաւք, աստանաւր, աւգնեցաւ. աւծման և այլն։
2. Հաճախ վերջավորության մեջ «յ» չի գրված՝ դառնա, տա, քառասնաւրեա, միհրանա, աշոտա, ի մանեա այրան և այլն։
3. Խառն գործածություն «ով» և «օ» ձևերի, օրինակ՝ մեսրովբ-մեսրոբայ, ովբենա—ոբեն, յոհան-յովհան և այլն։
4. Խառն գործածություն «ւոյ» և «ոյ», օր. որբուհւոյ—որբուհոյ, սահառունոյ, եգիպտացւոց-եգիպտացոց, տեղւոյն-տեղոյն, երանելոյն, նաև «ոչ» փխ «ւոչ»-կղզոչ, եկեղեցոչ և այլն։
5. Մերթ ընդ մերթ «եւ» փխ «իւ», գեւղ, առեւծ։
6. Համատարած է կաթուղիկոս, հաճախ կթղկս, պատրիարգ։

2. b ձեռագիր № 1486 (1703)

Թերթ՝ 211։ Մեծություն՝ 26×18,5×5,5։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ երկսյուն։ Տող՝ 34։ Գիր՝ նոտրագիր։ Գրիչ Ղազար քահանայ։ Ժամանակ՝ ՌԽԶ—1597։ Տեղ՝ անհայտ։ Հիշատակարան՝ 196ա, 211ա։

Բովանդակություն: Կիրակոս Գանձակեցի՝ Պատմություն, Անանիա Շիրակացի՝ Աշխարհացույց, Սամուել Անեցի՝ Ժամանակագրություն, Թովմա Մեծոփեցի՝ Պատմություն Լանկ-Թամուրի և այլն։

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը հետևյալ խորագրով՝ «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս բեացեալ. արարեալ Կիւրակոսի բնտրեալ վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտն Գետկա»:

Ընդօրինակված է ձեռագրի 3ա—18բ, 207ա—210բ, 19ա—85ա, վերջանում է «ցանկով և փոխիք խորագոնիւք»։ Չեն ընդօրինակված ԽԱ, ԽԲ և ԽԴ գլուխները. ԽԱ գլուխն ամբողջությամբ և ԽԲ գլխի առաջին պարբերությունը մինչև «եպիսկոպոսունսդ» ընդօրինակված են «Գիր հաւատոյ»-ից—Բ գլխից հետո, սակայն գրիչն ինքը հատուկ նշանով ցույց է համարել այդ ընդօրինակությունը (տպ. 293—295_8)։ Թերթ 24բ—25ա միջանկյալ հատված Կիրակոսի Պատմությունից՝ «(Ի)սկ առաքինի կաթողիկոսն հայոց Կոստանդին... Նախ՝ առ սրբազան եպիսկոպոսունսդ», հմմտ. մեր տպ. 293_{10}—295_8։

Տպ. 349_{16} «մասնաւոր» բառից հետո ունի հետևյալը՝ «որ կայ յայսմաւուրքն յերուսաղէմ գնալն և զպատմութիւն տեսլեան քահանային որ ի սուրբ յակոբ եկեղեցին եռես, որ զաբրիէլի և ամենայն սրբոց նկարեալ պատկերն ասէին առ սուրբ աստուածածինն՝ ուրախ լեր բերկրեալդ տէր ընդ քեզ... և սոքա տումարական պատճառիւ քննեալ եռես զի էր Լ այն օր արեգ ամսոյ և է ապրիլ ամսոյ և մէ նիսանայ որ վկայէր այս տեսիլ հայոց անսուտ տօնին, որ ապրիլի է և զտեսիլն և զհաւատալն մուղրի զանգէ և այլ բազում պատմութիւն սորա է արարեալ, զոր թէ կարօտիս գիտ իւրաքանչիւր տեղոյն և կարդայ և զիս անարժան հողս զգծող այսմ տառիս ի յաղօթս քո յիշեայ հանդերձ աղօթիւք անձն աստուծոյ, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի ամէն»։

Գրչի այս միջարկությունից հետո Պատմության բնագիրն ընդհատվում է մինչև գլխի վերջը, այսինքն՝ չի ընդօրինակված (ըստ տպ. 349_{16}), «և ասաց. թէ ինքն իսկ Յովհաննէս»... մինչև «որում փառք յաւիտեանս. ամէն» ներառյալ։

Գրչի ուղղագրական առանձնահատկություններից նշում ենք մի քանիսը։

1. Բառավերջի «յ» սովորաբար չի գրում՝ Կիրժանա, Գագկա, սրբուհոմիո, յակամա, արքա, զա, կա և այլն։

2. Զարթավորների մեջ «յ» հաճախ չի գրում՝ գաին, հարաւաին, հրամաեաց, ակատարար, Անանիաի, Թոմաիւ.

3. Հաճախ «ոյ», «ոց», «ոչ» փխ «ւոյ» «ւոց» «ւոչ», օրինակ՝ որդո կամ որդոյ, Անոյ, եկեղեցոյ. ասորոց, որդոց, կղզոց, եկեղեցոց և այլն։

4. Որպես հին ուղղագրության մնացուկ մեկ-մեկ «աւ» գրությունն, օրինակ՝ տեղեաւք, գեաւղ, աղաւթ, յաւժարաւթեամբ և այլն։

5. Այլևայլ առանձնահատկություններ՝ եւթն, եւթանեցունց, Ռովբեն-Ռոբեն, վաղխճանեցաւ (համարյա միշտ). ինչպես և համառոտած՝ կաթուղիկոս, պատրիարգ։ Վերջին երկու բառերը այսպես են գրվում նաև հետին դարերի շատ ձեռագրերի մեջ։

3. c ձեռագիր № 6538 (կազ. 84)

Թերթ՝ 280։ Մեծություն՝ 19×15։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ միասյուն։ Տող՝ 25։ Գիր՝ նոտրագիր։ Գրիչ՝ Հակոբ երեց։ Ժամանակ՝ ՌԿԵ—1616։ Տեղ՝ անհայտ։ Հիշատակարան՝ 280բ։

Բովանդակություն։ Կիրակոս Գանձակեցի՝ Պատմություն, Թովմա Մեծոփեցի՝ Պատմություն Լանկ Թամուրի և այլ մանր գրվածքներ։

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը հիշատակվում է, նախ՝ ցանկի մեջ՝ «Կիրակոս վրդպետի արարեալ համառօտ պատմութի. սկսեալ ի սրբոյն Գրիգորէ. մինչև ցյետին աւուրն» (3բ), ապա թվարկված են Պատմության գլուխների բոլոր վերնագրերը (3բ—5բ) և ապա «Համառօտ պատմութի. ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ՝ մինչև ցյետին աւուրն՝ բեացեալ. Արարեալ Կիրակոսի բնտրեալ վրդպետի, մեծանուշակ ուխտին Գետկայ» (30բ—31ա) և մինչև 203ա, որտեղ վերջանում է հետ. բառերով՝ «ցանկով և փոսիւք խորագոնիւք»։ Ձեռագրի մեջ հաճախ մեկ կամ երկու տառ չի գրված՝ հետագայում կարմիր թանաքով լրացնելու համար։ Դրանք մենք չենք նշում։

Պատմության մեջ չեն ընդօրինակված՝ «Վասն կանոնական հրամանաց... Կոստանդնի», «Թուղթ» և «Սահմանք կանոնականք»։ Այդ հատվածներն ընդօրինակված են Ձեռ. ցանկի B գլխում, ապա նախորդում են Կիրակոսի Պատմության բնագրին—«Վասն կանոնական հրամանաց» (21ա—22ա), «Թուղթ» (22ա—25ա) և «Սահմանք կանոնականք» (25ա—30բ)։

c և d ձեռագրերը մեկ մայր ձեռագիր են ունեցել, d-ն համարյա միշտ պահպանել է «աւ» գրությունը, իսկ c-ն համատարած «օ» է գրում, մեկ-մեկ պահպանելով «աւ» ձևը. Երկուսն էլ ունեն յուրահատուկ գրության ձևեր, օրինակ՝ բիծիլ փխ ւիծիլ, անմարմնականս փխ անմահականս, մեծարանաւ փխ մեծարանս, Կաղանկատուացի, երկուսն էլ բաց են թողել միևնույն բառերը, նախադասությունները, նույնիսկ պարբերություններ, կան նաև դեպքեր, երբ բառի կեսը գրված է, կեսը բաց է մնացել, ըստ երևույթին՝ այդպիսին է եղել նրանց մայր ձեռագիրը։ Գրում է «ոյ» փխ «ւոյ»—որդոյ, եկեղեցոյ, կամ սղում է վերջի «յ»—աշտտ, վասակա. մեկ-մեկ «եւ» փխ «իւ»—աղբեւր, գեւղ և այլն։ Տե՛ս d ձեռ. նկարագր.։ Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս նաև «Հանդ. Ամսօրեայ», 1894, էջ 200։

4. d ձեռագիր № 3519 (633)

Թերթ՝ 365։ Մեծություն՝ 19×14,5։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ միասյուն։ Տող՝ 27։ Գիր՝ նոտրագիր։ Գրիչ՝ Խաչիկ Կաֆայեցի։ Ժամանակ՝ ՌՂՁ—1647։ Տեղ՝ Վաշարհէլ ի յերկիրն Մաճառաց։ Հիշատակարան՝ 1բ—2ա, 20ա, 64ա, 88ա, 131բ, 139բ, 359բ և այլ բազմաթիվ հիշատակագրություններ՝ համարյա յուրաքանչյուր գլխից հետո։

Բովանդակություն։ «Պատմութի. յաղագս սրբ խաչին որ Հացունեան կոչի», «Վս. կանոնական հրամանացն կաթուղիկոսի հայոց Կոստանդինի» «Թուղթ տն Կոստանդեայ կրդկսի շրջաբերական», «Սահմանք կանովնականք տն Կոստանդեայ հայոց կրդկսի», Կիրակոս Գանձակեցի, «Զեներայ եպսին խաւսք վս առաջաւորին պահոց երկուշաբթին և ի վերայ գիւտ նշխարաց սբ Կարապետին», Պատմությունն Թովմա Մեծոփեցու և այլ նյութեր։

Կիրակոսի Պատմությունն ունի հետ. խորագիրը՝ «Համառատ պատմութի. ժամանակաց ի սրբոյ Գրիգորէ մինչև յետին աւուրն բեացեալ. արարեալ Կիրակոսի բնտրեալ վարդապետի մեծանուշակ ուխտին Գետկայ» (26բ—171ա)։

Պատմության կազմից դուրս են մնացել և նախորդում են նրան Կոստանդին կաթողիկոսի «Վասն կանոնական հրամանացն», «Թուղթ» և «Սահմանք կանոնականք»-ը։

1. Ձեռագիրը չնչին բացառությամբ «աւ» գրությունն է պահել. c-ի հետ ունենալով մի մայր ձեռագիր, d-ն՝ չնայած այն հանգամանքին, որ c-ից մոտ 30 տարի ուշ է ընդօրինակված, այնուամենայնիվ պահպանել է «աւ» գրությունը, օրինակ՝ cd յաւնաւք, քթաւք, մաւրկ, «ի տարաճո ...աշտիշաւտոյ»։

2. cd հաճախ չեն գրում վերջի «յ»-ն, օրինակ՝ զեկեղեցո, սահակա, խորհրդո և այլն։

3. cd «ւոյ» փխ «ոյ»—որդոյ, եկեղեցոյ և այլն։ Մեկ-մեկ «եւ» փխ. «իւ»—գեւղ, աղբեւր, առեւծ։

4. cd միևնույն տեղերը բաց են մնացել, օրինակ՝ «հաղորդեացի... (բաց է) եկեղեցեաւս», կամ «ուխ... ամուսնութրս», կամ՝ «այլ ին... ակռն իրօք». «բայց ի վա... է իմեքէ», կամ՝ ...«հետէ բարձաւ ձեռնա... վրաց», կամ

«ղայս... սուգութքս»: Սակայն c և d մեջ կան նաև տարբերություններ, որոնք գրիչների անփութության հետևանք են, օրինակ՝ c-ն «ի բաց եկաց», իսկ d «ի բաց կեցեց» և այլն:

5. e ձեռագիրը № 1901 (1704)

Թերթ՝ 286: Մեծություն՝ 22×16: Նյութ՝ թուղթ: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ: Գրություն՝ միասյուն: Տող՝ 25: Գիր՝ բոլորագիր: Գրիչ՝ Թէոդոս: Ժամանակ՝ ՌՃԿԹ—1720: Տեղ՝ Կարին: Հիշատակարան-ճիշատակագրություն՝ 49ա, 136բ, 226ա, 232բ, 233բ, 234ա և այլուր:

Բովանդակություն: Կիրակոս Գանձակեցու Պատմություն, «Աղօթք գեղեցկայարմարք», «Ընդդէմ երկաբնակացն», «Քարոզ վս է մահու չափ մեղացն», Գրիգոր Տաթևացու «Քաղվածոյ մեկնուե որ աւետարանին Մաթէոսի»:

Կիրակոսի Պատմությունը վերնագրված է՝ «Համառօտ պատմութի ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս բևացեալ. արարեալ Կիրակոսի բնտրեալ վրդպտի ի մեծահռչակ ուխտն Գետկա՛» (2ա—136բ). Պատմությունը վերջանում է՝ «ամբացեալ ցուցեալ (sic) զեզր զետոյն ցանկոյք և խորագունիւք»: Այս բառերից հետո Թէոդոս գրիչն ունի հավ. հիշատակարանը՝ «...յանգ. եղեւ աւարտեցաւ պատմական գիրս որ կոչի Կիրակոս պատմագիրք ի լաւ և ստոյգ օրինակէ ի Թուականիս Հայոց Ռ. Ճ. Կ. Թ. և ամսեանն նոյեմբերի. ԺԵ.—ումն ի քաղաքս Կարնոյ որ է Արզրում» (136բ):

Թերթ 88ա «և ըմպել զայս ըմպելիս այլ մին ի սուրբ կենդանեաց մեր զենեալ և գին»... ընդհատվում է մինչև «պաշտացն սրբո»... (տպ. էջ 257,$_8$ մինչև 259,$_{10}$):

eg ձեռ-ները նման են իրար. ամենայն հավանականությամբ ընդօրինակված են «ի լաւ և ստոյգ օրինակէ», ինչպես գրում է e-ի գրիչը. սակայն գրիչները՝ յուրաքանչյուրն ըստ իր կարողության՝ աղարտել են «լաւ» օրինակի ուղղագրությունը, բայց և այնպես երկուսի մոտ մնացել են այնպիսի գրության ձևեր, որոնք այլ ձեռագիրների ավյալների հետ գալիս են ապացուցելու, որ այդ բոլոր ձեռագիրներն ունեցել են մի մայր ձեռագիր: Բերենք մի երկու օրինակ՝ eg կիւրակոսի, ագաթանգեղոս; արիաքաղացւոյ, գիտցեալ, հաստատեաց փխ արար, 118$_5$ քաղաքավարութեամբ փխ խոստովանութեամբ, կոստանդինուպօլսացի, 399$_7$ չիք Կուր, 399$_8$ չիք փոսիք եղեւ Ուղղագր. «ոյ» փխ «ւոյ»—որդոյ. «յ» նախդրի անկանոն գործածություն՝ աշխարհ փխ յաշխարհ, ամենայնի փխ յամենայնի, աւերմանէ, աթոռակալաց փխ յաթոռակալաց և այլն:

6. f ձեռագիրը № 3069 (Գ. 240)

Թերթ՝ 195: Մեծություն՝ 21×15,3: Նյութ՝ թուղթ հաստ, լավ կոկած: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ: Գրություն՝ միասյուն: Տող՝ 32: Գիր՝ նոտրագիր: Գրիչ՝ մի քանի հոգի, որոնց թվում նաև Սարգիս Եղեսացին: Ժամանակ՝ ՌՃԻԱ—1672: Տեղ՝ Լիմ անապատ: Հիշատակարան-ճիշատակագրություն՝ 24ա, 61բ:

Բովանդակություն: «Սկիզբն պատմութեան Զաքարայ Հայոց ի ժամանակագրութենէ Զենոբայ ասորոյ»... (1ա—49ա), «Յայտնութի. Նշխարաց սրբոյն Ներսէսի Յոհաննէս վրդի եզնկացոյ ասացեալ», Վարդան Արևելցի «Բան պատմագրութ. համառօտ վիպասանեալ», Կիրակոս Գանձակեցի՝ «Համառօտ պատմութի. ժմկց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև յետին աւուրս բևացեալ. արարեալ Կիրակոսի բնտրեալ վրդպի ի մեծահռչակ ուխտն Գետկայ» (114բ—95ա):

Այս ձեռագրի մասին տես նաև Յովհան Մամիկոնեան՝ Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխատությամբ Աշ. Աբրահամյանի, Երևան, 1941, Առաջաբան, XVII:

f-ձեռագրի ուղղագր. առանձնահատկություններից հիշենք հավ. «ոյ» փխ «ւոյ»—յորոյ, եկեղեցոյ, տարոյն, արիապագացոյ. մեկ-մեկ «աւ» գրության փխ «օ»-ի—աւրն, գաւանաւք, վարձակաւք. «եւ» փխ «իւ»—աղբեւր: Հաճախ գրում է մեսրովբ—մեսրոբ, ամպատ—ամբատ, գեորգեայ, թէոդոպօլիս, վարհամայ. տե՛ս h ձեռագրի նկարագրությունը:

7. g ձեռագիր № 2617

Թերթ՝ 105: Մեծություն՝ 25×17,5 Նյութ՝ թուղթ: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ: Գրիչ՝ անհայտ: Ժամանակ՝ ժէ դ.: Տեղ՝ անհայտ: Հիշատակագրություն՝ 62 բ «տէր յս. ողորմեայ կրչիս», 74ա «տր յս. ողորմեայ այս գրչի խմում», 105բ:

Բովանդակություն: «Համառ(օտ) Պատմութի. ժամանակաց ի սբյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս բևացեալ. արարեալ Կիրակոսի բնտրել վրդպտի ի մեծահռչակ ուխտն Գետկայ»:

Չեն ընդօրինակված՝ «Խոստովանութիւն Ճշմարիտ հաւատոյ ուղղափառաց», «Վասն Վանական վարդապետին», «Վասն Յովհաննէսի Գառնեցւոյ» (տպ. 333—356), «Վասն որ ինչ գործեցաւ ի կողմանս Միջագետաց և Խորին Ասորւոց», «Վասն մահուան բարեպաշտ իշխանին Ջալալին» (տպ. 387—393):

g ձեռագիրը սակավ բացառությամբ «յ» նախդիրը հապավում է կամ սխալ գործածում. սխալաշատ է և անգրագետ: Հմմտ. e ձեռագրի նկարագրության և դիտողությունների հետ:

8. h ձեռագիրը № 6550 (Լազ. 200=Խալաթ. 246)

Թերթ՝ 109: Մեծություն՝ 25,5×17: Նյութ՝ թուղթ: Կազմ՝ ստվարաթուղթ: Գրություն՝ միասյուն: Գիր՝ շղագիր: Գրիչ՝ անհայտ (գրքի շապկի վրա կա Մ. Էմինի ստորագրությունը. հավանաբար Ճեմարանի աշակերտներից մեկն ու մեկի ընդօրինակությունն է): Ժամանակ՝ 1849: Տեղ՝ Մոսկվա: Հիշատակարան՝ չիք:

Բովանդակություն: «Համառօտ Պատմուի ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ի յետին աւուրս բևացեալ. արարեալ Կիրակոսի բնտրեալ վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտն Գետկայ» (1ա—107ա). վերջ՝ «փոսիւք խորագունիւք»: h ձեռագիրն ընդօրինակված է f ձեռագրից, ընդ որում ուղղված են f-ի կոպիտ վրիպակները: Տեղ-տեղ ընդօրինակությունը կատարված է մեքենայաբար, արտագրված են նաև ուղղելիները: f ձեռ. նկարագրության մեջ բերված օրինակներն առկա են նաև h ձեռագրում:

9. i ձեռագիր № 1768 (Էջմ. 1705, Կար. 1663)

Թերթ՝ 358: Մեծություն՝ 19,4×13,6: Նյութ՝ թուղթ: Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ: Գրություն՝ միասյուն: Տող՝ 28: Գիր՝ նոտրագիր: Գրիչ՝ Հովսեփ երեցս, Սարգիս: Ժամանակ՝ ժէ դ.: Տեղ՝ անհայտ: Հիշատակարան՝ 20 բ, 101ա, 109ա, 109բ, ստորին լուսանցքում՝ «սարգիս արինակող ծառայ այ», 117բ, 159ա, 162ա, 291ա, 358ա և այլուր:

Բովանդակություն: «Պատմութիւն Հայրենեաց խաչին», «Վասն կանոնական հրամանաց... կոստանդեայ», «Թուղթ» և «Սահմանք կանոնականք... կոստանդեայ», Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը, Զենոբ Գլակ՝ «Խօսք վասն առաջաւորաց պահոց», Մատթեոս Ուռհայեցի՝ Ժամանակագրություն, Թովմա Մեծոփեցի՝ Պատմություն և այլ մանր հատվածներ։

Կիրակոսի Պատմությունը հոմ. խորագիրն ունի՝ «Համառօտ պատմութի ժամանկց ի սրբոյն Գրիգրէ մինչև ցյետին աւուրն բեւցել արարել Կիրկսի բնտրեալ վրդպտի մեծահռչկ ուխտին Գետկայ» (25ա—159ա)։

Կոստանդին կաթողիկոսի «Վասն կանոնական հրամանաց», «Թուղթ» և «Սահմանք կանոնականք»-ը (տպ. 293—312) ընդօրինակված են և զետեղված Կիրակոսի Պատմությունից առաջ։

Հիշատակարան.—Հովսեփ աբեղան՝ Կիրակոսի Պատմությունն ընդօրինակելով մինչև վերջը՝ «փոսիւք խորագունիւք»-ից հետո ունի հետևյալ հիշատակագրությունը՝ «Բայց ով եղբայր այն ինչ զոր մինչ աստ վարեցա զպատմութի. բարարին և այլ ոչ ևս, զի ոչ կայր յօրինակի իմում, վասն այն ոչ կարացի իմանալ զկատարածն թէ որպէս էր՝ և քի. մարդասիրի փառք յաւիտեանս. ամէն» (199ա)։

Այս ձեռագրի մասին տե՛ս նաև Յովհան Մամիկոնեան Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխ. Ա. Աբրահամյանի, առաջաբան, էջ XVIII։

i,i^{1} և p ձեռ.-ները ունեցել են մի մայր ձեռագիր. «յ» նախդիրն անկանոն է գործածվում, հաճախ կցվում է ձայնավորով սկսվող բառին, օր.՝ յամենայնիւ և այլն։ Այս ձեռագրերը նման են j ձեռագրին, նաև թերի q ձեռագրին։

10. i^{1} ձեռագիր № 1769 (=էջմ. 1706)

Թերթ՝ 430։ Մեծություն՝ 20×14,6։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ միասյուն։ Տող՝ 28։ Գիր՝ բոլորագիր։ Գրիչ՝ Հակոբ քահանա։ Ժամանակ՝ ՌՃԺԳ—1664։ Տեղ՝ Տփղիս։ Հիշատակարան՝ 430բ։

Բովանդակություն: «Պատմ. Հացունեաց խաչին», «Պատմ. Կիրակոսի Գանձակեցւոյ», «Պատմ. Թովմա Մեծոփեցւոյ» և այլ նյութեր։

Կիրակոսի «Պատմությունն ունի հոմ. խորագիրը՝ «Համառօտ պատմութի. ժամանակց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրն բեւացել. արարել Կիրակոսի բնտրեալ վրդպտի մեծահռչակ ուխտին Գետկայ» (48ա—206ա)։

Կոստանդին կաթողիկոսի «Վասն կանոն. հրամանաց», «Թուղթ» և «Սահմանք կանոնականք»-ը նախորդում են Կիրակոսի պատմությանը։

11. j ձեռագիր № 5587 (898) (285)

Թերթ՝ 488։ Մեծություն՝ 18,5×15,6։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ միասյուն։ Տող՝ 25։ Գիր՝ նոտրագիր։ Գրիչ՝ Զաքիկ Պողոսի որդի։ Ժամանակ՝ ՌԿԶ—1617։ Տեղ՝ անհայտ։ Հիշատակարան՝ 488բ։ Հիշատակագրություններ՝ 119բ ստորին լուսանցքում՝ «Զմեղսք և զնրժն գրիչս զզակ Պողոսին որդի յիշեա ի քս։ Թվ ՌԿԶ (=1617), տե՛ս նաև 147բ։

Բովանդակություն: «Հացունյաց խաչի պատմություն», «Ի պատմութենէ Կիրակոսի Գանձակեցւոյ» (16բ—26բ), Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը. «Զենոբայ եպսին խօսք վս առաջաւորաց պահոց», Մատթէոս Ուռհայեցի, Թովմա Մեծոփեցի՝ Պատմություն, «Պատմութի մեծի բարունապետին Թոմայի զոր արարեալ Կիրակոս բանասէր վրդի»։

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը հոմ. խորագիրն ունի՝ «Համառօտ պատմուի ժմնկց ի սրբոյ Գրգրէ մինչև ցյետին աւուրն բեւացեալ. արարեալ Կիրակոսի բնդրեալ վրդպտի մեծահռչակ ուխտին Գետկայ». վերջանում է «փոսիւք խորագունիւք» (26բ—227բ)։

«Վասն կանոնական հրամանացն... Կոստանդնի», «Թուղթք» և «Սահմանք կանոնականք» ընդօրինակված են առանձին և զետեղված Կիրակոսի Պատմությունից առաջ (16բ—26բ)։

Թերթ 16ա կրկին ընդօրինակված է հոմ. հատվածը՝ «եղև երբեմն ժամանակ... կացեալ կաթողիկոս ամս ԼԹ» (հմմտ. տպ. էջ 94_5—95_6)։

Այս ձեռագիրը (1617) շատ ընդհանրություններ ունի ii^{1}p ձեռագրերի հետ այն տարբերությամբ, որ այստեղ, ինչպես և դրանց նման l թերի ձեռագրի մեջ, գերադասված են «աւ» փխ. «օ»-ի, օրինակ՝ լեզուաւք, ցայսաւր, յաւնաւք, կարգաւք, Պաւղոսի, զրաւսանաց, կնաւք, աւն, յաւատք և այլն։ Այս գծով որոշ չափով առնչվում է և d ձեռագրի և bc-ի հետ. սրանք ունեն նաև այսպիսի տարօրինակ ձևեր՝ bcdj-խոյարենացի, կուղանկանտուացի (կողանկ[ան]տուացի), վատնիանեան (ii^{1} գրիչն ուղղել է՝ «վատնեան) և այլն։ ii^{1}j ձեռագրերը չունեն՝ 67_{7-9} «տաւաել սիրէր... առաջնորդքն են», $75^{1}{}_{-12}$ և յետ նորա տէր Յովսէփ... յԱրդածոտանէ» 80_{14-15} «բարեպաշտօն... տատուծոյ. 118_1 ii^{1}j պատարագ փխ պատրիարգ, 118_5 քաղաքավարութեամբ փխ խոստովանութեամբ», 118_6 փոխադրէ փխ փոխանորդէ և այլն։

12. k ձեռագիրը № 4584 (Վ. Եզյանի սեփական.)

Թերթ՝ 386։ Մեծություն՝ 27,5×18,5։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ երկսյուն։ Տող՝ 55։ Գիր՝ նոտրագիր (մանր)։ Գրիչ՝ Աբրահամ։ Ժամանակ՝ ՌՃԺԷ—1668։ Տեղ՝ ի Տիգրան[ակերտ] քաղաքի։ Հիշատակարան և հիշատակագրություններ՝ 11ա, 24ա, 35բ, 39բ, 128ա, 129ա, 167ա, 171ա, 174ա, 186ա, 193ա, 226ա, 231բ և այլուր։

Բովանդակություն: Պատմագիրք Հայոց՝ Մովսես Խորենացի, Ստեփաննոս Տարոնեցի, Արիստակես Լաստիվերցի, Եվսեբիոս Պամփիլիացի, Ագաթանգեղոս, Ներսես Պարթևի տեսիլը—Մեսրոպ Վայոցձորեցի, Զենոբ Գլակ—Հովհան Մամիկոնյան, Փավստոս Բուզանդ, Եղիշե, Օրբելյան, Պատմություն Հացունյաց խաչին, Սոկրատ Սքոլաստիկոս, Միխայել Ասորի, Վարդան Արևելցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Թովմա Մեծոփեցի, Սմբատ Գունդստաբլ, Ղևոնդ և այլ մանր պատմագրական հուշարձաններ։

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը հոմ. խորագիրն ունի՝ «Համառօտ պատմուի ժմկց ի սրբոյն Գրգրէ մչև ցետին աւուրս բեւացեալ. արարեալ Կիրակոսի բնտրեալ վրդպի ի մեծահռչակ ուխտն Գետկայ» (327ա—354ա)։

Ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը տես նաև «Ստեփաննոսի Տարոնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական» աշխատությամբ Ստ. Մալխասյանի, Առաջաբան, էջ ԼԱ—ԼԹ, Պատմագիրք Հայոց—Ագաթանգեղոս, աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանցի, Առաջաբան, էջ ԻԵ, Մովսես Խորենացի, աշխատությամբ Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Առաջաբան, էջ ԻԳ, Հովհան Մամիկոնյան՝ Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխ. Աշ. Աբրահամյանի, Առաջաբան, էջ XVII և Եղիշէի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, աշխատ. Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան 1957, Առաջաբան, XLI—XLII. k և m ձեռագրերը կամ ընդհանուր մայր ձեռագրից են ընդօրինակված, կամ m ձեռ. ընդօրինակված է k-ից։ Դրանք շատ նման են Մոսկովյան տպագրին։

13. I ձեռագիր № 2743 (1386)

Թերթ՝ *359։* **Մեծություն՝** *27×20,5։* **Նյութ՝** *թուղթ։* **Կազմ՝** *կաշեպատ տախտակ։* **Գրություն՝** *երկսյուն։* **Տող՝** *31։* **Գիր՝** *բոլորագիր։* **Գրիչ՝** *տարբեր գրիչներ։ Հիշատակարանը կազմել է Աստվածատուր վարդապետը։* **Ժամանակ՝** *ՌՀԳ—1624։* **Տեղ՝** *անհայտ։* **Հիշատակարաններ—հիշատակագրություններ՝** *Մկրտիչ Նաղաշի (354բ—357բ), որ Կարապետի վերանորոգության (357բ—358ա) և այլուր 120բ, 136 և այլն։*

Բովանդակություն: *Մովսես Խորենացու Պատմությունը. «Մովսէսի Խորենացւոյ յաղագս աշխարհագրութեան». «Վասն մեծի նախարարութեանն արքայէ լեանց եթէ ուստի էին և ով. և վասն գալոյ նոցա յայս աշխարհ». «Սամուէլի քհի հը. ի գրոց պատմագրոց», Թովմա Մեծոփեցի՝ «Պատմութի. համառօտ անուղէն Թամուրին», հատվածներ Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունից և այլ նյութեր։*

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունից ընդօրինակված են հետ. հատվածները՝ **«Յառաջաբան և նախադրութի պատմագրոց Կիրակոսի վրդպտին: Համառօտ պատմութի ժմկց ի սրյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս բւացեալ. արարեալ Կիրակոսի բնտրեալ վրդպտի ի մեծահռչակ ուխտն Գետկայ».** *Կիրք որ ի բնութե... զի յիշցի ի սմա անուն Կիւրկոսի» (129բ—131բ)։ «Պատմութի աստ ցեալ ի Կրկոս վրդպտէ. «Եւ յետ տեառն Սարգսի առնու զկաթողիկոսութի հայոց տր Պետրոս» (136բ—176ա, համա. տպ. էջ* 89_{10}*—*121_{5}*), էջ* 104_{9}*, «անդրէն տասացուք», որից հետո բաց՝ մինչև էջ* 107_{17} *«անծանօթ են մեզ» ներառյալ։ (Չի ընդօրինակված «Գիր ճառառոյ» մինչև տպ. էջ* 147_{11}*, «զի յամենայնի համեմատ էր Ներսէս»)։ Թերթ 153ա «Վասն մահուան Զաքարէի», «Վասն վախճանի Լեոնի», «Վասն կանոնական հրամանաց» «Թուղթ» և «Սահմանք կանոնականք» (155ա—156բ), «Վասն վարդապետին Մխիթարայ որ Գոշն անուանի», «Վասն շինութե. վանացն Նորն Գետկայ», «Ա թէ ոյք էին երևելիք յաշակերտաց նորա», «Ա վախճանի... Մխիթարայ», «Ա թէ որք յետ նր կալան զառաջնորդութիւն» (156բ—162ա)», «Վասն գերութե վրդպտին Վանականայ», «Վասն կոտորածին որ ի կողմանս Խաչենոյ», «Վասն եկեղեցւոյն զոր շինեաց» (162ա—166բ), «Վասն Դաւթի առն մոլորեցուցչի», «Վասն վախճանի որ վարդպտին Վանականայ», «Վասն դիւին որ ի կերպարանս»... «Վասն մարախոյն», «Վասն մահուան Յովհաննէս Գառնեցւոյ», «Վասն երթալոյն բարեպաշտ թագաւորին հայոց Հեթմոյ» (166բ—176ա)։*

«Վասն Յովհաննիսի Գառնեցւոյ» գլխի մեջ բաց տպ. էջ 351_{13} *«Մուղրի գնխւ» բառերից հետո ընդհատված մինչև էջ* 353_{14} *«ի փառս Քրիստոսի» ներառյալ, ապա շարունակվում է մինչև էջ* 343_{21} *«Թուականն հայոց ՉԳ» և նորից ընդհատվում մինչև վերջը։*

Ձեռագրիս ընդհանուր նկարագրությունը տես նաև Մովսես Խորենացի, աշխատ. Մ Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, առաջաբան, «Յովհան Մամիկոնեան Պատմութիւն Տարօնոյ», աշխատ. Աշ. Աբրահամյանի, Առաջաբան, էջ XVI։

I *ձեռագիրը հաճախ հետևում է «աւ» գրության* **փխ** *«օ»-ի — յաւտար, ղաւկայք, աւձն, լնուաւք, յունաւք, բթաւք, համառաւտիւք և այլն։* bdegii'lmu *արխաբագացւոյ (*bd *արխաբագացոյ)։*

14. Ш *ձեռագիր № 1482 (1611) Կ 1619*

Թերթ՝ *550։* **Մեծություն՝** *31×23։* **Նյութ՝** *թուղթ։* **Կազմ՝** *կաշեպատ տախտակ։* **Գրություն՝** *երկսյուն։* **Տող՝** *41։* **Գիր՝** *նոտրագիր։* **Գրիչ՝** *Թումաս (441բ), Գրիգոր քարտուղար (365ա)։* **Ժամանակ՝** *ՌՃԻԵ—ՌՃԻԷ—1676—1678։* **Տեղ՝** *Ալիփուղար։* **Հիշատակարան և հիշատակագրություններ՝** *111ա, 339բ, 354բ, 365ա, 517բ։*

Բովանդակություն: *Մովսես Խորենացի, Ստեփանոս Տարոնեցի — Ասողիկ, Արիստակես Լաստիվերտցի, Եղիշեի՝ «Պատմութիւն եկեղեցւոյ», Ագաթանգեղոս և Դաշանց թուղթ, «Յաղագս զարմից սրբոյն Գրիգորի և պատմութիւն Ներսեսի», Զենոբ Գլակ—Հովհան Մամիկոնյան, Փավստոս Բուզանդ, Եղիշե, Ստեփանոս Օրբելյան, Միխայել Ասորի, Վարդան «Աշխարհացոյց», Կոզեռնի տեսիլը, Կիրակոս Գանձակեցի, Սոկրատես Սքոլաստիկոս և այլն։*

Կիրակոսի պատմության խորագիրը՝ **«Համառոտ պատմուի ժամանակաց** *ի* **սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս բւացեալ. Արարեալ.** *Կիրակոսի բնտրեալ* **վրդպի ի մեծահռչակ ուխտն Գետկայ»** *(476ա—517բ)։*

Ձեռագրի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս Գ. Տեր-Մկրտչյան, Zeitschrift für armen. Philologie, *1904, էջ 269—270, Ագաթանգեղոս, աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայեանցի, Առաջաբան, էջ ԺԵ, Մովսես Խորենացի, աշխ. Մ. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, Առաջաբան, ԻԱ—ԻԲ, Հովհ. Մամիկոնյան, աշխ. Աշ. Աբրահամյանի, Առաջաբան, XVI, Եղիշե, աշխ. Ե. Տեր-Մինասյանի, Առաջաբան, էջ XXXVIII—XXXIX.*

Հավանաբար К *ձեռագրի հետ ծագում է մի մայր ձեռագրից, կամ* Ш *ընդօրինակված է* К*-ից։*

15. П *ձեռագիր № 2764 (242)*

Թերթ՝ *174։* **Մեծություն՝** *22×16։* **Նյութ՝** *թուղթ։* **Կազմ՝** *սովորաթուղթ։* **Գրություն՝** *միասյուն։* **Տող՝** *25։* **Գիր՝** *բոլորագիր։* **Գրիչ՝** *Իգնատիոս։* **Ժամանակ՝** *ԺԸ դար։* **Տեղ՝** *Կարնոյ երկիր։* **Հիշատակարան՝** *88ա, 111ա, 148ա, 152բ, 173բ, 174բ.* **Հիշատակագրություն՝** *«գիր քեզ ասեմ արի գնա օրհնեալ քաղաքդ արդընկան դընիկն» (1ա) կամ «ձեռըս կերթայ գիրըս մնայ յիշայ զիս օվ կարդացող և տուր ողորմի ասելով՝ ած ողորմի»։*

Բովանդակություն: «Համառօտ պատմուի ժամանակաց ի սրյն Գրիգորէ մինչև ցյետին յաւուրս բւացեալ արարեալ Կիրակոս բնտրեալ վրդպտի և մեծահռչակ ուխտն Գետկայ» (1ա—173ա). *վերջանում է՝* **«ցանգօք և խորագունիւք»:**

«Վասն անկանելոյ ի ձեռս նոցա իշխանին Աւագին» *գլուխ չէ ընդօրինակված. ընդհատվում է «ոչ ուտէին և ոչ ըմպէին» բառերից հետո մինչև* **«Վասն աւերածին կարուց»**, *այսինքն՝ բաց տպ. էջ* 257_{6}*—*259_{19}*։ Գրիչն այստեղ հիշատակում է՝ «մինչև ցայս վայր էր օրինակին» (113բ)։ Չի ընդօրինակված* **«Վասն հարկահանացն, որք եկին ի ղանէն»** *(տպ. էջ* 312_{10}*—*314_{13}*)։*

«Խոստովանութիւնն ճշմարիտ հաւատոյ ուղղափառաց» *(տպ. 333) ընդհատվում է «որում փառք» բառերից հետո մինչև* **«անկանիցիս»**, *տպ.* 338_{10}*—*344_{16}*, այսինքն՝ չի ընդօրինակված* **«գրեաց և մեծ վարդապետն»** *և* **«Երատ... Վանական վարդապետին»** *գլուխն ամբողջությամբ։*

П *ձեռագրի առանձնահատկություններից նշում ենք հետ.*

1. «յ» նախդրի սխալ գործածություն, օրինակ՝ աստուծոյ, աթոռ, ազգէ փխ յաստուծոյ, յաթոռ, յազգէ.

2. Ձայնավորով սկսվող բառերին «յ» կցել, օր. յուսովիմք, յանհավատութեամբ, յաւարտէ, յաղագս.

3. «յ» կիսաձայնով սկսվող բառերի մեջ «յ» գեղչում, օրինակ՝ զաւիտենական, աջորդէ, ետ, ետոյ, այս փխ զյաւիտենական, յաջորդէ, յետ, յետոյ, յայս և այլն։

4. Անցյալ անկատարի, ինչպես և ներկայի 3-րդ դ. եզ. և հոգ. ձևերը հաճախ գրում է՝ եր, եին փխ էր, էին, կամ ե, եք փխ է, էք։

5. Մեկ-մեկ գրում է «աւ» փխ «օ»-ի (Պաւղոսի ցայսաւր, արտաւսր, աւրինակք, աւր)։

6. Որոշ բառերի և անձնանունների գրության մեջ չկա միօրինակություն, օր.՝ մեսրովբ-մեսրովպ, մեսրոբ-մեսրոպ և այլն։

Տես նաև օ ձեռագրի նկարագրությունը։

16. օ ձեռագիրը 9277

Թերթ 154։ Մեծություն՝ 22×16։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ երկսյուն։ Տող՝ 23։ Գիր՝ նոտրագիր։ Գրիչ՝ Բաղդասար երեց։ Ժամանակ՝ ՌՄԵ — 1756։ Տեղ՝ Կարին։ Հիշատակարան՝ 48ա, 59բ, 129ա, 132բ, 152բ։

Բովանդակություն: «Համառօտ պատմուի ժմկց ի սբյն Գրիգորէ մինչև ցետին յաւուրս բուեցեալ. արարեալ Կիրակոս բնռեալ վրդպտի ի մեծանուշակ ուխտ Գետարգել» (sic) (1ա—150բ). վերջանում է «ցանգօք և խորագունիւք»:

«Վասն անկանելոյ ի ձեռս նոցա իշխանին Աւագին» լրիվ չէ ընդօրինակված. ընդհատվում է «ոչ ուտէին և ոչ ըմպէին» բառերից հետո մինչև «Վասն աւերածին Կարուց», այսինքն՝ բաց տպ. էջ 257_6—259_{19} 232_{14}։ Գրիչն այստեղ հիշատակում է, ինչպես Ո ձեռագրի մեջ՝ «մինչև ցայս վայր էր օրինակն»։ Չի ընդօրինակված «Վասն հարկահանաց, որք եկին ի ղանէն» (312—314)։

«Խոստովանութիւն ճշմարիտ հաւատոյ ուղղափառաց» (տպ. 333) գլուխն ընդհատվում է՝ «որում փառք իշխանութ և պատիւ» բառերից հետո մինչև «անկանիցիս» տպ. 338_{10}—344_{16}, այսինքն՝ չէ ընդօրինակած տպ. 338_{10} «զրեալ և մեծ վարդապետն» և «Խրատ... Վանական վարդապետին» գլուխն ամբողջությամբ։ Ըստ ձեռագրի հին համարակալության էջ 297—298— մեկ թերթ ընկած է, ուստի բնագրում պակասում է՝ «Եւ գիտացեալ անօրէն ոստիկանին»... մինչև «Մանգուի, որ», այսինքն՝ տպ. 391_{12}—394_{13}։ Պակասող հատվածի մեջ է ընկնում նաև «Վասն մահուան իշխանին Շահնշահի» գլուխը։

Թերթ 151ա—152բ «Վասն յահագին շարժին որ եղև ի մայրաքաղաքս Կարին ի թւ. հայոց ՌՃԿԷ (=1718 թ.)»։

Օ ձեռագիրն ընդօրինակված է Ո-ից (տես Ո-ի նկարագրությունը)։ ՈՕ ունին մի ընդհանուր հիշատակարան Կարինի երկրաշարժի մասին։ Երկուսն էլ ունեն միևնույն սխալ ընդօրինակում. կամ գեղչումները, օր.՝ եղինք, Բուրիայ, էջ 399_7 չիք Կար, 399_8 չիք փոխիք, 398_{12} մեռաւ փխ վախճանեցաւ։

119_9 չիք «որ էն յէութեան որդ», 119_{11} չիք «երկուշաբթին... չորեքշաբթին» և ընդհակառակն՝ 120_9 «աստուծոյ և այլ բազում եղանակաւոր բանս կայ առա ասացեալն զի այլում տեղի տեսանելոց էք (օ-ես) և այսպիսի բարիոք, (օ բարւոք)։ Երկուսն էլ 153_7 ձեռնտուութեամբ փխ ձեռնադրութեամբ և այլն։

17. բ ձեռագիրը № 3071 (Գ. 244)

Թերթ՝ 462։ Մեծություն՝ 20×15։ Նյութ՝ թուղթ դեղնագույն, կոկած։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրչություն՝ միասյուն։ Տող՝ 35։ Գիր՝ նոտրագիր։ Գրիչ՝ Զաքարէ և տր Գրիգոր Վաղարշապատցի։ Ժամանակ՝ Ռ և Ճ—1651, ՌՃԶ—1657 թ.։ Տեղ՝ Հովհաննավանք և Ուշի։ Հիշատակարան—հիշատակագրություն՝ համարյա բոլոր պատմությունների վերջում. Թերթ 81բ ստորին լուսանցքում՝ «Ակ աւարտեցաւ ղեօթներորդ տետրս ձեռամբ ամենամեղ զաքարէի գրչի թվ Ռ և Ճ» (—1651 թ.) նաև 86բ, 90ա։ Կիրակոսի պատմության վերջում կա հետևյալ հիշատակագրությունը.

«Բայց ով եղբայր այն ինչ զոր մինչև աստ (այսինքն՝ մինչև առկա բնագրի վերջին բառերը՝ «փոխիւք խորագունիւք») գրեցաւ զպատմութի թաթարին և այլ ոչ ես, զի ոչ կայր յօրինկի իմում վսն այն ոչ կրցի իմանալ զկարծն թէ ով էր. և քի փոք յանս» (130բ)։ Զաքարէ գրչի ոտանավոր հիշատակարանը (284ա—284բ), ընդարձակ հիշատակարան (458բ—460բ), նաև 65ա, 95ա—բ, 138բ և այլն։

Բովանդակություն: Գլխակարգություն Կիրակոսի Պատմության (1ա—3ա). «Պատմութի Հացունեաց խաչին» (3բ—12բ). «Վասն կանոնական հրամանաց», «Թուղթ» և «Սահմանք կանոնականք» (12բ—17ա):

Կիրակոսի պատմությունը հետևյալ խորագրով՝ «Համառօտ պատմուի ժմկց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցետին աւուրս բեացել. արրել Կիրկոսի բնռել վրդի մեծանուշակ ուխտին Գետկա» (17բ—130բ)։

Բացի վերոհիշյալից պարունակում է՝ Զենոբ Գլակի, Մաթեոս Ուռհայեցու, Թովմա Մեծոփեցու, Փավստոս Բուզանդի, Միխայել Ասորու պատմությունները, Հակոբ Ղրիմեցու տոմարագիտական աշխատությունները և այլ նյութեր։

Կիրակոսի Պատմությունից հանված են և նախորդում են նրան՝ «Վասն կանոնական հրամանաց», «Թուղթ» և «Սահմանք կանոնականք»-ը։ բ ամենայն հավանականությամբ ընդօրինակված է ii¹ կամ j ձեռագրից, որոնց մայր ձեռագիրը մեկ է (տես iij նկարագր.)։

Ձեռագիրս նկարագրված է նաև Աշ. Աբրահամյանի կողմից, տես Յովհան Մամիկոնեան Պատմութիւն Տարօնոյ, Առաջաբան, էջ XVI։

18. գ ձեռագիրը № 6575 (76)

Թերթ՝ 133։ Մեծություն՝ 23×14,5 Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ ստվարաթուղթ։ Գրություն՝ միասյուն։ Տող՝ 28։ Գիր՝ նոտրագիր։ Գրիչ՝ անհայտ։ Ժամանակ՝ ԺԸ դար։ Տեղ՝ անհայտ։ Հիշատակագրություն՝ 1 և 133ա։

Բովանդակություն: «Քարոզ վարդապետաց», «Վասն Կոստանդիանոսի թագաւորին», Հացունեաց խաչի պատմությունը, «Վասն կանոնական հրմնց... Կոստանդեայ», «Թուղթ» և «Սահմանք կանոնականք» (77ա—83բ), ապա, «Համառօտ Պատմուի ժմնկց ի սբյ Գրգրէ մչև ցետին աւուրն բեացեալ. Արարել Կիւրակոսի բնռել վրդպտի մեծանուշակ ուխտին Գետկայ» (83ա—100բ—համառ. տպ. մինչև 64_7 «պատասխանի» բառից հետո ընդհատվում է)։ Թերի է։

Ձեռագիրը պարունակում է նաև «Տն յվհաննու ոսկեբերանի... Յղգս անհասանելոյն», ճառք Ա—Ե, վերջինս անավարտ։

19. ր ձեռագիրը № 2939 (1073)

Թերթ՝ 598։ Մեծությունը՝ 32×21։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ լաթակազմ մեջքը կաշի։ Գրությունը՝ միասյուն և երկսյուն, (խառն)։ Տող՝ տարբեր։ Գիր՝ նոտրգիր։ Գրիչ՝ Մարտիրոս երեց Ավետիքով։ Ժամանակ՝ 1779—1782, 1792։ Տեղ՝ Նախիջևան (130) Նորաշէն գյուղ։ Հիշատակարան՝ 1242ա—1252ա, 1255։ Հիշատակագրություններ՝ բազմաթիվ։

Բովանդակություն: «Ես մահու չափ մեղայ», «Երբեմն խորին Աստրոյ... ասացեալ վան անօրէն ատրացոյց». «Եգեալ կողբացոյ... յաղագս խրատք կրօնաւորաց», նաև մի շարք հեղինակների այլեայլ «խրատք», «Կիրակոս վարդապետէ խրատ ընդհանրական աշխարհաց»... «Քարոզք» զանազան, «Տեսիլ որ վարդապետին յոհաննու որ մականուն կոչեն կոչեցեալ»... «Քարոզ և պատմութիւն մանուէ թագաւորին», «Պատմութիւն մի որ տղայի մի եղեւ», «Խրատ ոգեշահ զոր ասացեալ է ճգնաւորեաց միայնաւորին յովհաննէսի զանեցոյ», «Քարոզ և խրատ վարդան վարդապետէ. Ոսկակայի վերայ». «Հարցումն աթանասի հայրապետի և պատասխանի հրեշտակին». «Տեսիլ և հարցմունք մարիամ որ ածածնին... վասն արդարոց մեղաւորաց», «Պատմութիւն նուշրրաւան թգրին. խրատ է լաւ. «Թագաւոր մի ունէր որդի մի բարի աղօթաւէր» և այլ տաղեր։ «Եւ մի որ ի կերպարանս կրճոյ լեալ երևէր և խառնակէր ընդ նըմա» (հմմտ. Կիրակոս, տպ. էջ 328—329), «Պատմութիւն խոսրով թգաւորին» (340ա—347բ). «Պատմութիւն քաջին հայոց թորոնկայ» (347բ—350բ), «Պատմութիւն վան թարց հրոմոց թէ ինչ չարիք անցուցին ի գլուխս հայոց և զաշխարհս մեր աւերեցին» (351ա—356ա). «Վան բարեպաշտի թգրին ճայոց ճերմոյ գրեալն ի ճողայ տո բարրու զօրապետն բաբարաց» (356ա—358բ). «Յաղագս պատմութիւն յանի քաղաքի և դռիմու կաֆայի» (444ա—450ա). Տր ստեփանոս թոխաթցի երեցի տաղաչափերը (466ա—470բ, 472. «Որբ ի վր թօխաթու զոր... խնդրեց ի բարեկենց թօխաթցի տր յակոբէն և նա ասացեալ է արտասուելով» (474ա—475բ). «Եղոնկիացի յակոբ բնէյէ ասացել վան սիրոյն այ և սրբ նորայ». «Պատմութիւն տր յուսկան և որդոյ նորին ստեփաննոսին» (512ա—529ա). «Պատմութիւն յաղագս փահլաւ թգրին» (529ա—532ա). «Ոտանաւոր զոր ասացեալ է ի յաբրահամէ ի վր կոստանդինուպօլսոյ յորժամ էառ օսմանցին» (573բ—575բ). «Պատմ. սրյն մարիամէ կուսին» ... (586ա—591բ). «Պատմ. վան անգուն որդանցն... ասացեալ վարդան վարդապետէն» (592ա—595բ) և բազմաթիվ մանր—մունր տաղեր, զրույցներ և այլ նյութեր։

Կիրակոսի Պատմությունից, փոքր ինչ հարասված, ընդօրինակված են նաև Գագիկների զրույցը (տպ. 100—104) «Վասն թագաւորութեանն Լևոնի» (տպ. 154—162)—վերնագիրն ու առաջին նախադասությունները չեն ընդօրինակված։ Ձեռագիրը պակասավոր է և սխալաշատ։

20. Տ ձեռագիրը № 1899 (1697)

Թերթ՝ 447։ Մեծությունը՝ 22,7×16,8։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրությունը՝ երկսյուն։ Տող՝ 26։ Գիր՝ բոլորգիր, բնտիր։ Գրիչ՝ Տեր Պողոս Գավառացի։ Ժամանակ՝ ՌՃԻԵ—1676։ Տեղ՝ Բաղեշ (Ամիրդոլու վանք)։ Հիշատակարան—հիշատակագրություն՝ 180ա, 231ա—բ, 426բ, 436ա։

Բովանդակություն: Սամուել Անեցի, Կիրակոս, Վարդան Արևելցի, Թովմա Մեծոփեցի, «Պատմութի մեծի բարունապետին Թօմայի զոր արրել է Կիրակոսի բանասէր վարդապետի»։

Կիրակոսի պատմության խորագիրն է՝ «Համառօտ պատմութի ժմկց ի սրբյն Գրիգորէ մինչև յետին աւուրս բբւացեալ: Ասացել Կիրակոսի մեծ և բնտրեալ վրդպտի ի մեծահռչակ սբ ուխտն Գետկայ» (86ա—255բ)։

Պատմության վերջում մի քանի թերթ «պարապ» է պահված Պատմությունը շարունակելու համար։

Տ ձեռագիրը, ինչպես և էվ Կիրակոսի (տպ. 10) անունից հետո ունին հիշատակագ՝ «Ընդ ամին և մեղուցեալ գրչիս» (անուն չիք)—ս «Ընդ ամին և մեղուցեալ Գրիգոր գրչի միայն անուամբ պուետիկոսի»—ա «Ընդ ամին և մեղուցեալ Գրիգորի գրչի» (№ 4067, թրթ 187բ)։ Տ (1676 թ.), է (ԺԷ դ.), վ (1625—28 թթ.) իրար շատ նման են. նման են նաև հիշատակագր.՝ «ընդ ամին և մեղուցեալ գրիչս», երեքն էլ ծագում են մի մայր օրինակից, որը հավանաբար, Վիեննայի № 124 ձեռագիրն է, գրիչը՝ Գրիգոր վարդ. Կամախեցին (տ. ՏՑՎ, № 124, էջ 408—410, հիշատակարան թղթ. 134ա—135ա), կամ սրանից ընդօրինակված մի այլ ձեռագիր։ Գրիգոր Կամախեցու ընդօրինակությունից են ծագում նաև ս (ԺԸ դ.) ա (ԺԷ դ.) ձեռագրերը, որոնք պահպանել են իրենց մայր ձեռագրի (Գրիգոր Կամախեցու) հիշատակագրությունը (թղ. 8ա և այլուր «Ընդ ամին և մեղուցեալ Գրիգորի գրչի միայն անուամբ պուետիկոսի», (ա չիք՝ «միայն անուամբ պուետիկոսի», թերթ 187բ) և Վենետիկի Մխիթարյանների Մատենադարանում եղած՝ ըստ Վենետ. տպագիր Կիրակոսի Պատմության Յառաջաբանի՝ ԱԲԳ ձեռագրերը։ Վերջիններիս և այս խմբի ընթերցվածները համընկնում են։

Ուղղագրական և ձեռագրային առանձնահատկությունները տես յուրաքանչյուր ձեռագրի նկարագրության մեջ։

21. է ձեռագիրը № 3158 (1013)

Թերթ՝ 109։ Մեծությունը՝ 19,5×14,5։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ լաթակազմ։ Գրությունը՝ միասյուն։ Տող՝ 27։ Գիր՝ նոտրգիր։ Գրիչ՝ անհայտ։ Ժամանակ՝ ԺԷ—ԺԸ դդ.։ Տեղ՝ անհայտ։ Հիշատակարան՝ 109բ։

Բովանդակություն: «Համառաւտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև յետին աւուրս բբւացել: Ասացեալ Կիրակոսի մեծ և բնտրեալ վարդապետի ի մեծահռչակ սբ ուխտն Գետկայ» (1ա—109բ)։ Վերջում «փոքուք խորագրմունք» ընդօրինակելուց հետո՝ էջատակին «մեղուցեալ գրիչս» ունի հավ. հիշատակագրությունը՝ «Ով եղբայրք. Ի. թուղթ պարապ թողի, զի օրինակն չկայր ապա թէ զօրինակն գտանես ղպակասն լցուցանես բայց աղէկ հաշուես, զի պարապար գայ և թուղթն պարապ չթողուս և մեղաւորս յիշես։ Գոհ եղի տեղոյն»։

Ձեռագրի 95 թերթից հետո մնացած թերթերը խառնիխուռն են դասավորված և կազմված։

Առաջաբանի վերջին «Կիրակոսի» անունից հետո (տպ. էջ 10_{13}) հիշատակագրություն՝ «Ընդ ամին և մեղուցեալ գրչիս»։

Սխալաշատ է. գրիչը մեքենայաբար է ընդօրինակել՝ չհասկանալով արտագրածի իմաստը մեջ։

stv ԱԲԳ ձեռ.-ների խումբն ունի հետևյալ առանձնահատկությունները։

Տպ. 3 stvԱԲԳ(Վ) «Համառօտ պատմութիւնք»... stuvw'Վ թուացեալ (թըւացեալ), stv առացեալ փխ արարեալ, stv մեծ և ընտրեալ, Տպ. 4_8 stuvՎ երեւոյթքս, Տպ. 4_9 stuvw'Վ անուշառութեամբ փխ անչարութեամբ, Տպ. 6_1 stvՎ ազգիս, Տպ. 6_8 ազգիս հայոց փխ Հայոց աշխարհիս, Տպ. 7_{12-13} stuvw Մօսէս Կաղկանտուացի, Տպ. 10_{15} stuvwԱԳ չիք զաթոռ նորա, Տպ. 11_{1-2} stvՎ չիք 'և ամենայն... օրէնսդրութեամբ, Տպ. 11_9 stuvw'Վ աթոռ փխ պատիւ, Տպ. 23_{10} stvՎ մանուէլ և մամիկոն փխ Մանուէլ Մամիկոնեան և այլն. Տպ. 30_{7-11} stvՎ աշակերտաց և անուի գնալ ի վիրս՝ առնէ և նոցա գիրս՝ թողեալ և նոցա վարդապետս, դառնալ ինքն ի Հայս և գտեալ զմեծ Սահակ'. 116_{13} stv յիմարութեան փխ իմաստութեան և այլն։

22. u ձեռագիրը № 3518 (626)

Թերթ՝ 111։ **Մեծություն՝** 18,5×10։ **Նյութ՝** թուղթ։ **Կազմ՝** կաշեպատ տախտակ։ **Գրություն՝** միասյուն։ **Տող՝** 26։ **Գիր՝** նոտրագիր։ **Գրիչ՝** անհայտ։ **Ժամանակ՝** ԺԸ դար։ **Տեղ՝** անհայտ։ **Հիշատակարան՝** 1ա, 3ա, «ընդ ամեն և մեղսամած Գրիգորի գրչի միայն անուամբ պուէտիկոսի» (թրթ 1ա)։

Բովանդակություն: «Համառօտ պատմութիւն ժմնկց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև յետինս բւացեալ: Արրլ Կիրակոսի ընտրեալ վրդպտի ի մեծահռչակ ուխտէն Գետկայ» (1ա—111բ)։ Վերջին թերթը 1864 թ. ընդօրինակել է «Ի տպեալ մատենէ Կիրակոսի պատմութեան» Վրթանես վարդապետը։

«Վասն անկանելոյ ի ձեռս նոցա իշխանին Աւագին» գլուխն ընդհատվում է «ի որ կենդանեաց մեր զինել (Տպ. $257_8—259_{10}$ «սրբք», ապա 1,5 էջ մաքուր է թողնված, հավանաբար, հետագայում լրացնելու համար)։ «Վան պըտռազմին որ եղև ընդ սուլտանն և ընդ թաթարն» գլուխն ընդհատվում է «փութացուցանել», թերթերն են ընկած (հմմտ. տպ. էջ $281_{16}—304_{22}$ «մեծ է խորհուրդն» ներառյալ), ապա ընդօրինակված է եւ մի թերթ «Զայսպէս ընտրութք... բուռեալ չարիսդ» նորից ընդհատված՝ «զայնպիսեացն զկողմն հաւցեն» մինչև գլխի վերջը (թերթ 98բ)։ Թերթ 99ա սկսում է «կալեալ և հայր անուանեալ» մինչև գլխի վերջը։ Ունի ԿԳ գլուխ. վերջը թերի է։

u ձեռագրի առանձնահատկություններից բերենք հետևյալները՝ Տպ. 10_8 stuv յունօք փխ յոնօք, Տպ. 14_{1-2} stuvw 'կայսեր հայոց թագաւորի' փխ կայսեր և Աշոտոյ Բագրատունւոյ հայոց թագաւորի, տպ. 15_7 stuvw միաւորութեան փխ միայնակեցութեան, տպ. 20_5 stuvw չիք այլ, տպ. 50_{13-14} stuvw յարուցանէր փխ յարդարէր։ Մեկ-մեկ պահպանված է «աւ» գրությունը։

23. v ձեռագիրը № 8873 (354)

Թերթ՝ 530։ **Մեծություն՝** 21×14։ **Նյութ՝** թուղթ։ **Կազմ՝** կաշեպատ տախտակ։ **Գրություն՝** միասյուն և երկսյուն։ **Տող՝** 28 և զանազան։ **Գիր՝** նոտրագիր։ **Գրիչ՝** Յովան դպիր ի Լեհաց տանէ (158բ), Գալուստ կազմող։ **Ժամանակ՝** ՌՀԴ—1625, ՌՀԵ—1626, ՌՀԸ—1629։ **Տեղ՝** Կ. Պոլիս։ **Հիշատակարան՝** 159ա, 274։

Բովանդակություն: Ամիր Դովլաթ՝ Ուսումն բժշկութեան և Ախրապատին։ Կիրակոս Գանձակեցի (թերի). «Հարցմունք և պատասխանիք երանելի կրօնաւորին Մակարայ և ածաւէր ամիրային ի Տիարոն քաղաքին». «Տն Ներսէսի Կլայեցւոյ՝ Յաղագս կատարածի աշխարհի», «Վասն անկելոյն յադամայ ի

դրախտէն»... և մի շարք տաղեր (259բ—274ա). Գրիգոր Նարեկացու Մատյանից հատվածներ, 301ա էջից Բժշկարան և այլ նյութեր։

Կիրակոսի պատմությունն ունի հմվ. խորագիրը՝ «Համառօտ պատմուի ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև յետին աւուրն բուացեալ: Ասացեալ Կիրակոսի մեծ և ընտրեալ վարդապետի ի մեծահռչակ սբ ուխտն Գետկայ (165ա—237ա—հմմտ. տպ. սկզբից մինչև էջ 213_{10})։

«Կիրակոսի» բառ-անունից հետո (Առաջաբան, տպ. 10_{13}) հիշատակագրություն՝ «ընդ ամեն և մեղսամած գրիչս»։

Ձեռագրիս առանձնահատկություններից հիշենք մի երկուսը, որ նույնությամբ կրկնվում են նաև այս խմբին պատկանող ձեռ.-ների մեջ, օրինակ՝ 20_{16} stv ողբիանոսի փխ Յովբիանոսի, 8_2 stv մեծիմեծ և հանճարեղն վարդապետ փխ մեծիմաստ և հանճարեղ վարդապետն. 21_{17} չարաչար փխ չարամահ, 27_{18} stvՎ մեղուարաց փխ մեղուցելոց, 33_{18} stvՎ հայոց փխ Արշակունեաց, 40_{4-5} stvՎ չիք 'և նախ ի Կոստանդինուպօլիս սկսաւ և մեռան', 40_{10} stvՎ տիեզերս փխ երկիր, 42_7 stvՎ զզատիկն հայոց փխ զզատիկ տեառն, 50_1 stvՎ չիք 'թագաւորութեան նորա', 59_{1-2} stvՎ չիք 'իւրով ազգաւն' և այլն։

24. w ձեռագիրը № 4067

Թերթ՝ 285 1։ **Մեծություն՝** 25×19։ **Նյութ՝** թուղթ դեղին, նորոգված։ **Կազմ՝** կաշեպատ ստվարաթուղթ։ **Գրություն՝** երկսյուն։ **Տող՝** տարբեր։ **Գիր՝** բոլորագիր։ **Ժամանակ՝** ԺԶ դ.։ **Տեղ՝** անհայտ։ **Հիշատակարան—հիշատակագրություն՝** «ընդ ամեն և մեղսամած Գրիգորի գրչի» (187բ)։

Բովանդակություն: Գր. Նարեկացու, Հակոբ վարդապետի, Բենիկ վարդապետի, Մեսրոպ վարդապետի և այլոց հորինած աղոթքներից մի քանիսը. «Առակք և պատմութիք ի Հարանց վարուց». Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը. «Յաղագս մարդոյ բնութե ի չորից գոյացեալ». «Խրատք ոգեշահք» և այլ նյութեր։

Կիրակոսի Պատմությունը թերի է, ունի հմվ. խորագիրը՝ «Համառօտ պատմուի ժմանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև յետի(ն) ժամանկիս բւացել. արարեալ Կիրակոսի և ընդրեալ վրդպի ի մեծհռչակ ուխտն Գետկայ», սկզբից մինչև «թէ մի համարիք թէ եկի լուծանել զօրէնս» (հմմտ. տպ. սկզբից մինչև էջ 120_8), որից հետո թերթեր են պատռված և Պատմությունն ընդհատվում է (186ա—215բ)։

Այս ձեռագրի գրության առանձնահատկություններից շատ բան հիշեցինք stuv ձեռ.-ների նկարագրության մեջ. Նշենք ևս մի երկուսն այստեղ. օրինակ՝ ունի մեկ-մեկ «աւ» գրություն—կատակաւք, 24_7 stuvw վասպուրականի փխ Ասպուրականի, 27_{18} uw գերելոց փխ գլորելոց, 40_{14} uw չիք ամենայն, 43_5 uw տանք փխ տօնք, 44_3 uw տանուն, 50_{13} uw սմպատ եկն։ uw կամ մի ձեռագրից են ընդօրինակված, կամ u-ի աղբյուրը w-ն է։

25. x ձեռագիրը № 2561 (Գ. 633)

Թերթ՝ 264։ **Մեծություն՝** 16, 75×13։ **Նյութ՝** թուղթ։ **Կազմ՝** լաթակազմ մեջքը կաշի։ **Գրչություն՝** երկսյուն։ **Տող՝** 23։ **Գիր՝** բոլորագիր։ **Գրիչ՝** անհայտ. ստացող՝ Տեր Բարսեղ։ **Ժամանակ՝** ՌՃԺԳ—1664։ **Տեղ՝** Գանձասար։ **Հիշատակարան՝** 259բ—261բ։

Բովանդակություն: *Մովսես Կաղանկատուացի՝ Պատմություն Աղուանից. «Պատմութիւն Հացունեաց խաչին»: Պարունակում է նաև Կիրակոսի Պատմությունից հմմ. գլուխները՝* «Վասն կոտորածին որ ի կողմանս Խաչենոյ և վասն բարեպաշտ իշխանին Ջալալին», «Վասն եկեղեցւոյն զոր շինեաց», «Վասն մահուան բարեպաշտ իշխանին Ջալալին», «Վասն մահուան իշխանին Շահնշահի և որդւոյ նորա Զաքարէին» *(236բ—241ա—հմմտ. տպ. էջ 267—270 և 389—393):*

26. y *ձեռագիրը № 2646*

Թերթ՝ *166:* Մեծություն՝ *26,5×19,5:* Նյութ՝ *թուղթ:* Կազմ՝ կաշեպատ *տախտակ:* Գրություն՝ *միասյուն:* Տող՝ *27:* Գիր՝ *նոտրագիր:* Գրիչ՝ *Ղանկիփանոս դպիր:* Ժամանակ՝ *ՌՄԺ—1761:* Տեղ՝ *Էջմիածին:* Հիշատակարան՝ *3ա, 165բ—166բ.* Հիշատակագրություններ՝ *160ա, 164բ և այլուր:*

Բովանդակություն: *«Գիրք պատմութե աղուանից... շարադրեցեալ ի Մովսէսէ գերիմաստ վրդապետէ Կաղանկատուացւոյ» (1ա—164բ), թերթ 165ա. «Զեներքոյ գրեցեալսդ ի Կիրակոս վրդպի Պատմուէն առեալ եղաք աստ». սկսում է՝ «Յամի հինգ հարիւր և ութսուն և վեց թուականիս... մինչև «որ Ներսէս՝ եղբայր նորին, այր հեզ և բարի... ի թվինն հայոց ՈՁ և Դ». ընդօրինակված է ոչ բառացի, այլ կրճատումներով (հմմտ. տպ. էջ 116—201):*

27. z *ձեռագիրը № 1781 (1749)*

Թերթ՝ *143:* Մեծություն՝ *20,2×16:* Նյութ՝ *թուղթ:* Կազմ՝ *կաշեպատ տախտակ:* Գրություն՝ *երկսյուն:* Տող՝ *30:* Գիր՝ *նոտրագիր:* Գրիչ՝ *Գրիգոր աբեղա:* Ժամանակ՝ *1756:* Տեղ՝ *Կաֆա:* Հիշատակարան՝ *61ա—62ա, 92բ:*

Բովանդակություն: *«Պատմութի մեծի... Աղէքսանդրի մակեդոնացւոյ», «Պատմութի ըՍմի քաղաքին. զոր գրեալ է ի Կաֆայ Աբրահամու բարունապետի... առաջնորդին Թրակիայ». հատվածներ Մատթեոս Ուռհայեցու, Թովմա Մեծոփեցու, Կիրակոս Գանձակեցու պատմություններից, «Վասն աշտարակին Հարցս», «Վասն մահու և գերեզմանի անառն մերոյ Յի Քի», «Քարոզ վս դատանի» և այլ մանր հատվածներ:*

Կիրակոսի Պատմությունից ոչ հաջորդականությամբ ընդօրինակված են. հմմ. գլուխները (72ա—108բ)՝ «Վս արևելեան աշխարհին իշխանացն հայոց Զաքարէին և եղբօրն նորին Իվանէի», «Յաղագս ժողովոյն զոր արար Զաքարէ» *(տպ. էջ 166—178),* «Վասն մահուանն... Զաքարէի» *(տպ. էջ 185—187),* «Վս ուղարգելոյ*) իշխանն Աւագ առ խաղանն» *(ընդհատվում է «Վասն աւերածոյն Բաղդատայ» գլուխը, որն սկսում է հմմ. «Իսկ ի ՉԷ թվին մանկու խան անուն տալյմանն զօրս զումարեաց անթիւ» ...ի այս խանին, այս եղև ՉԷ թվականին» (80ա)* «Վս զօրաւարին (sic) Բաքուայ»*=տպ.* «Վասն Սարթախին որդւոյ Բաթուին», «Վս ռազմին ասորոց որ արալի եղև խաղան զօրուն», «Վս աւերելոյ Բաղաթիս մտարոց», «Վս որ ինչ գծցաւ ի միջագետաց և խարին ասորոց», «Ըսկիսբն եկանելն թաթարին», «Վս կոտորելոյ թաթարն զվրացիին», «Սուլթանն Ջալալադին կոտորեաց զվրացիին». *(սկսում է «ազգն հիւսիսոյ որ թաթար կոչի ի նեղ էարկ զսուլթանն»... ավարտում է՝ «ամբարիշտս: Այս եղև ՈՀԴ թվին հայոց: Յետ գծելոյ զչարիս փնաց նա ի քաղաքն Խլաթ», այսպիսով նախորդ գլխին միացված է նաև* «Վասն կոտորեան սուլտանին Ջալալադնի»). «Վս կոչելոյն ի մեծ դուռն..., զՏէր Ներսէս», «Վս մեծ պատգմի որ եղև ընդ միմեանս-Հուլաուին և Բերքային». *վերջանում է «փոխիք խորագունիւք»:* «Վս ճարկանացն որք եկին ի խանէն», «Վս եկանելոյ թաթարին և ապականելոյ», *որն սկսվում է՝ «սք հայրապետն Ներսէս, զոր մարգարէաբար ազդեաց»..., վերջանում է՝ «բանակէին ի խորանս իւրեանց, որոց և զմեզ փրկեսցէ քս ած մեր երևելի և աներևոյթից վտանկէ աստ և ի հանդերձին ամէն» (հմմտ. տպ. էջ 231_{12}—235_5).* «Վս զերուն վրդպտն Վանականա և որոց ընդ նմա» (տպ. էջ 243), «Վս ցուցանելոյ կերպարանաց թաթարին» *(տպ. 271).* «Վս պատգմին որ եղև սուլթանին հայոց (sic) *և ընդ թաթարին» (հմմտ.* «Վասն պատերազմին, որ եղև ընդ սուլտանն և ընդ թաթարն»), «Վասն թագաւորին հայոց Հեթմոյ և զոր ինչ գործեցաւ», «Վասն Կոստանդեայ իշխանի Լամբրոնին»..., «Վասն երթալոյն բարեպաշտ... Հեթմոյ առ Բաթոյն»..., *(գլխի վերջը՝ «և քսի մարդասիրին... ամէն» (տպ. 364),* «Վս թագաւորութեանն Լևոնի որ ի կողմանս յարևմտից» *(տպ. 154), սկիզբը նման չէ Կիրակոսի Պատմությանը, իսկ ապա «սա ընդ տիրելն իւրում իսկ և իսկ ընդարձակեաց»... բառացի ընդօրինակված է Կիրակոսի Պատմությունից. վերջանում է՝ «Եւ եղև թղթել նր ի 646 թվկնին հայց և քսի փառք... ամէն»:* «Վս Լևոնի արքայի և փախճանի նորա», *(տպ. 187)* «Վսն Կոստանդեայ իշխանին Լամբրոնին) *(տպ. 286): Թվարկածս գլուխներից մի քանիսի վերնագրերը չեն գրված:*

Ընդհանրապես այս ձեռագիրը սխալաշատ է, գլուխները խառնաշար են դասավորված, գրիչը հաճախ հապավում է Կիրակոսի բնագիրը, որով շատ է դժվարացնում ձեռագրի և տպագրի բաղդատությունը:

28. *ձ-ը Մոսկովյան տպագրի հիմքն է:*

29. 30, 31—*Ա. Բ. և Գ. Վենետիկյան ձեռագրերը:*

Այս գրերով նշված են Վենետիկյան Մխիթարյանների մատենադարանում պահվող երեք գրչագիր օրինակները, որոնց բաղդատությամբ Ղ. Ալիշանը պատրաստել և լույս է ընծայել Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը 1865 թ. Վենետիկում:

«Արժան է աստանօր յաւելուլ զիրաւունս Կիրակոսի և զհանգամանս գաղափարաց գրոց պատմութեանն ի մեր ձեռս հասելոց, որք երեք միայն էին,— գրում է Ղ. Ալիշանը՝ բնութագրելով այդ ձեռագրերը,— և ոչ մին ի նոցանէ հին կամ զգաստ գրչութիւն, որպիսիք են առ մեզ օրինակքն Վարդանայ Պատմութեանն, այլ սորա նօտրագիրք ԺԷ դարու, բազմասխալք և թերաբանք. վասն որոյ հարկ համարեցաք ուրեք թողուլ որպէս և էրն և ուրեք ուղղել զյայտնի վրիպակս՝ որպէս անկն էր լինէր, և զթերի բանս յաւելուլ նօտրացի դրոշմելով, կամ ի փակագծի ամփոփելով զթերին՝ զոր առաք ի Դ օրինակէ. և է սա անսեթևեթ տպագիրն փոքրագիր յՕսկանայ տէր Գրիգորեան Յովհաննիսեանց. ընծայեալ ի լոյս յամի 1858 ի Մոսկուա առանց ինչ բնաւ ծանօթութեան զանդրնագիրկրացն. որով՝ թէպէտ և շատում ուրեք ընտիր քան զմերսն երևեցաւ նորա օրինակն, այլ ոչ կարացաք համօրէն վստահ լինել, ոչ գիտելով զչափ հաւատարմութեանն կամ զուղղագրութեան, զոր արժանն իցէ համարել վարել զիրաւամ տպագրին. վասն որոյ և ուրեք ի ստորև ի լուսանցս գրոցս նշանակեցաք զստա-

---

* *Հաճախ «Կ» փխ «Գ» է գրում և հակառակը:*

բաժանմունքին սորա ի մերոցս, որպէս և զմերոց օրինակաց ի նորայոցն, կամ զախալ սորա. նշանակելով որպէս ի Վարդանայ պատմութեանն, ՕՕ, և իմանալով զամենայն օրինակսն, իսկ զմին և զերկուս՝ յանուանէ նշանակելով Ա կամ Բ կամ Գ Օ»*։

Վիեննայի ձեռագիրները. Նկարագրությունը համառոտակի քաղում ենք Հակ. վ. Տաշյանի՝ Ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա 1895 թ.։

32. Ա.—№ 124 (հին թիվ 84)

Թերթ՝ *154։* Մեծություն *18,5×13։* Նյութ՝ *թուղթ։* Կազմ՝ *կաշեպատ տախտակ։* Գրությունը՝ *միասյուն։* Տող՝ *25—26։* Գիր՝ *նոտրագիր։* Գրիչ՝ *Գրիգոր վարդապետ Կամախեցի։* Ժամանակ՝ *ՌԾԲ—1603։* Տեղ՝ *Բաբերդ։ Հիշատակագրություններ՝ 134ա, 135ա**, ավելի մանր 8ա, 76բ—77ա, 83բ, 122ա, 123ա, 129ա և այլն։*

Բովանդակություն: «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև յետինըս բեւացեալ. արարեալ Կիրակոսի ընտրեալ վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտէն Գետկայ»:

«Թղ. 8բ (Բ) «Համառօտ Պատմութիւն և ցոյց անուանց ի սրբոյն Գրիգորի, և որք յետ նորա յաջորդեցին»։

Ա. մասն Պատմության Հայոց մինչև ՈՁԹ թուականը. վերջ՝ թղ. 59ա (տպ. էջ 6—73—իմա՛ Վենետ. հրատ.)։

Ձեռագրին մեջ այս մասն «Բ» հատվածաթիվը կկրէ, բայց թղ. 46բ կսկսի «Գ» և «Է» «Գիր»... ի թուին ՌԺԴ։։ Բանիւք... վերջ 56բ»։

«Թղ. 59ա։ Մանր հատվածք կամ Բ մասն Պատմության։ «Դ. (տպ. Ա) Վասն Թագաւորութեան Լեւոնի մինչև վերջ՝ հատածք կամ գլուխք Դ—ԿԵ։ Վերջինն է «Վասն մեծ պատերազմին...», որ կավարտի՝ թղ. 134 (ճշտիվ ըստ տպագրին էջ 74—234» (Վենետ.)։

Ձեռագիրը շատ տարբերություններ ունի տպագրից (իմա Վենետ.) նաև ընթերցվածոց մեջ։ Գլխակարգությունը տարբեր է տպագրից։

«Սերմունք (փխ *Սահմանք) կանոնականք»։*

33. Բ.—№ 328 (հին թիվ 106 Ա)

Թերթ՝ *այժմ 48։* Մեծություն՝ *17×11,5։* Նյութ՝ *թուղթ։* Կազմ՝ *չունի։* Գրությունը՝ *միասյուն։* Տող՝ *31։* Գիր՝ *նոտրագիր։* Գրիչ՝ *անհայտ։* Ժամանակ՝ *18-րդ դ. վերջ կամ 19-րդ դ. սկիզբ։* Տեղ՝ *անհայտ։* Հիշատակագրություն՝ *չկա։*

Բովանդակություն: *Կիրակոսի Պատմությունն ունի հետ. խորագիրը՝* «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև յետինս բեւացեալ. արարեալ Կիրակոսէ ընտրեալ վարդապետէ ի մեծահռչակ ուխտէն Գետկայ»:

Առաջաբանի վերջը՝ «Այլ կենդանի, զի յիշեսցի ի սմայ անուն Կիրակոսի ընդ նմին և մեղսամած Գրիգորի գրչի միայն անուամբ պտւեալիկոսի»—որ նույն է № 124 ձեռագրի հիշատակարանի հետ, ուստի թ. 124 օրինակած ըլլալու է այսու։

Թերթ 3ա կսկսի բուն Պատմությունը՝ «Համառօտ Պատմութիւն... որ յետ նորա յաջորդեցին»:

---

* *Վենետիկյան տպագր. Ցառաջաբան, էջ Է—Ը։*

** *Տե՛ս Հ. Տաշյան, Ցուցակը։*

Թերթ 41ա Բ բաժին Պատմ. «Վասն թագաւորութեան Լեւոնի», *և այլն, սակայն վերջը թերի։*

Թերթ 47բ կսկսի «Վասն կաթողիկոսին Աղուանից» և այլն, որ նույն բաժնին Դ. հատածն է, վերջը պակաս» մինչև մեր տպ. էջ 182_{11}. շարունակությունը չկա։

34. Գ.—«№ 5 օրինակված 1601-ին՝ շատ հին սկզբնագրէ մը։ Կիրակոսի Պատմության ճշգրիտ հրատարակման համար շատ կարևոր են այս երկու ձեռագիրները (իմա՛ և № 124,—Կ. Մ.-Օ), մանավանդ վերջինը։ Անիկա առանձին ուշադրության արժանի է և ունի ինչ-ինչ կետերու մեջ կարևոր խոտորումներ և այն նույն իսկ գլխակարգության մեջ։ Այսպես Կոստանդին կաթողիկոսի կանոնական հրամաններու և կոնդակին *մասը, որը տպագրին մեջ (վենետիկյան,—Կ. Մ.-Օ.) ԼԹ—ԽԱ գլուխները կկազմեն,* հոս զետեղված են Գանձակեցվույն պատմության սկիզբը *(թուղթ՝ 27ա—35բ)*»*։

Երուսաղեմի ձեռագիրները

35. Ա.—№ 493

Թերթ՝ *229 (էջ 458)։* Մեծություն՝ *23×17։* Նյութ՝ *թուղթ։* Կազմ՝ *կաշեպատ տախտակ։* Գրությունը՝ *միասյուն։* Տող՝ *31։* Գիր՝ *նոտրագիր։* Գրիչ՝ *Եղիա քահանա։* Ժամանակ՝ ՌՄԻԷ—ՌՄԻԹ*—1778—1780 թթ.։ Տեղ՝ Զմյուռնիա։*

Բովանդակություն: *Կիրակոս Գանձակեցի, Վարդան Արևելցի (հատվածներ), Թովմա Մեծոփեցի։*

Կիրակոսի Պատմության խորագիրն է՝ «Համառօտ պատմութիւնք ժամանակաց, ասացեալ Կիրակոսի մեծ և ընտրեալ վարդապետի ի մեծահռչակ սբ ուխտն Գետկայ»:

Սկիզբն՝ «Որ ի բնութեան մարդկան յայտնի հաստատեալ է... էջ 92 «Ով եղբայր, զի է թուղթ պարապ թողի, զի օրինակն Բերքային չկայր։ Ապա թէ զօրինակն գտնուս, զպակասն լցուցես»։

Ով պատուական հարք և եղբարք իմ. զի զօրինակն պակաս էր. մեք թողաք, եթէ առ ում գտանիցի, նա լցուսցէ զսորա պակասն»... ինը թերթ դատարկ, առանց էջահամարի։

«Վասն կանոնական հրամանացն կաթողիկոսին հայոց», «Թուղթ» և «Սերմունք (փխ *Սահմանք*) կանոնականք» *նախորդում են Պատմության՝ թերթ 1—14***։

36. Բ.—№ 819, ԺԷ դար

Բովանդակություն: *Կիրակոս Գանձակեցի, Վարդան Արևելցի, «Յաղագս կենդանակերպից յԱռաքել վարդապետէ» և այլ նյութեր****։*

Փարիզի ձեռագիրները****։

---

* Հ. Ոսկյան, *Հովհաննես Վանական և յուր դպրոցը, Վիեննա, 1922, էջ 109։*

** *Նորայր եպ. Պողարյան. Մայր ցուցակ ձեռագրաց սբ. Հակոբեանց։ Չորրորդ հատոր, Երուսաղեմ, 1956։*

*** *Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյան — Մագիստրոս. Ձեռագիրների ցուցակ, անտիպ պահվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի արխիվում։*

**** *Տվյալները քաղում ենք* Catalogue de manuscrits arméniens et georgiens de la Bibliotheque Nationale par Frédéric Macler, Paris, 1908.

37 Ա.—№ 226

Թերթ՝ 434։ Մեծություն՝ 15×19։ Նյութ՝ թուղթ։ Գիր՝ նոտրագիր։ Գրիչ՝ Ed Dulaurier։ Ժամանակ՝ 1851 թ. մայիսի 17-ից—հունիսի 6։ Տեղ՝ Մոսկվա։

Բովանդակություն: Կիրակոս Գանձակեցու Հայոց Պատմություն։

Էդ. Դյուլորիեն ընդօրինակել է պրոֆ. Մկրտիչ Էմինի սեփական ձեռագրից. տե՛ս Պետ. Մատենադարանի № 6550—ի ձեռագրի նկարագրությունը։

38. Գ.—№ 227։

Բովանդակություն: Կիրակոս Գանձակեցու Հայոց Պատմություն։

Էդ. Դյուլորիեն ընդօրինակել է 1851 թ. Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում պահվող Գրիգոր Կամախեցու ձեռագրից, տ. Հ. Տաշյան, Ցուցակ, № 124 և մեր ըստ կարգի № 32։

39. Գ.—№ 228.

Թերթ՝ 158։ Գիր՝ նոտրագիր։ Նյութ՝ թուղթ։ Ժամանակ՝ 19-րդ դ.։

Բովանդակություն: Կիրակոս Գանձակեցու Հայոց Պատմությունը։ Թերի. պակասում են՝ 12—15, 19—46, 48—63 գլուխները։

40. Գերման. Ազգային գրադարանի ձեռագիր (Deutsche National-Bibliothek, 52 Ms. or. Quart. 607)*:

Թերթ՝ 191։ Մեծություն՝ 14×10։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ միասյուն։ Գիր՝ նոտրագիր։ Տող՝ 25։ Գրիչ՝ Հարություն երեց Շամախեցի։ Ժամանակ՝ ՌՄԻԹ—1780 թ.։ Տեղ՝ Հաշտարխան։

Թերթ 1ա վրա՝ «Գիրք Պատմութեանց Կիրակոս սուրբ վարդապետի. օրինակեալ ի վայելս Սանահնեցի Երկայնաբազուկ Արղութեանց Շիօշբեգի որդի Յովսեփայ արքեպիսկոպոսի Ռուսաց երկրի հայոց ազգին»...

Պատմության խորագիրն է՝ «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցյետին աւուրս: Արարեալ Կիրակոսի [ընտրեալ] վարդապետի ի մեծանուշակ ուխտն Գետկայ» (1—176ա)։

Հացունեաց խաչի պատմութիւն, 176—189ա։

Պատմութիւն սուրբ խաչին ծիծեռն, 189—191։

41. Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանի ձեռագիրը: Or. № 5260—№ 119**.

Թերթ՝ 182—էջ 364։ Նյութ՝ հաստ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գրություն՝ միասյուն։ Տող՝ 27։ Գիր՝ բոլորագիր։ Գրիչ՝ Սարգիս։ Ժամանակ՝ ՌՃԺ—1661 թ.։ Հիշատակագրություն՝ թերթ 171բ։

Բովանդակություն: Կիրակոս Գանձակեցու Հայոց Պատմությունը։ 3—5 էջ «Ցանկ է Պատմութեն գրիս արարեալ տն Կրկս կրդկսին նայոց, համառօտ բանին շրդելոյ»։

Խորագիրն է՝ «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցետին աւուրն բեացեալ արարեալ կրկսի ընտրեալ վրդպտի մեծանուշկ ուխտին Գետկայ» (27—171բ)։

---

* Քաղում ենք Ն. Քարամյանի Veszeichniss d. armenischen Hss. d. Königl. Bibl zu Berlin, B. I. Berlin, 1888.

** Տվյալները քաղում ենք՝ A catalogue of the Armenian manuscripts in the British museum by Frederick Cornwallis Conybeare. London, 1913, և Մեսրոպ Մագիստրոս Տեր-Մովսիսյանի Ցուցակից։

Պատմության վերջին հիշատակագրություն (171բ). «Բայց ով եղբայր այն ինչ զոր ինչ աստ վարեցաւ զպատմութիւն Թաթարին» և այլն (հմմտ. ձեռ.-ներ՝ ii'p, Երուս. № 493 և այլն)։

Պատմությանը նախորդում են՝ Կոստանդին կաթողիկոսի «Վասն կանոնական հրամանաց», «Թուղթ» և «Սահմանք կանոնականք» (հավանորեն՝ թերթ 6—26)։

42. Կ. Պոլիս, տր Հ. քհ. Մկրյան, № 11

Նոտրագիր, 18-րդ դար. բովանդակություն՝ Պատմութիւն Կիրակոսի Գանձակեցւոյ*։

43. Լենինգրադ—Ասիական թանգարան. Ms. Arm. 61.

Թերթ՝ 100։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ թղթի։ Գիր՝ շղագիր։ Ժամանակ՝ 19-րդ դ.։

Բովանդակություն՝ Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը։ Ընդօրինակված է Վենետիկի ձեռագրից (?) և բաղդատված մի երկրորդ չհիշված ձեռագրի հետ**։

44.—Լիմ Անապատ.—№ 377—Ե. Լալայանի Ցուցակ ձեռ. Վասպուրականի, № 1353։

Թերթ՝ 122։ Մեծություն՝ 11×8։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ։ Գիր՝ բոլորագիր։ Տող՝ 18։ Ժամանակ՝ ԺԶ—XVI դար։

Մի գլուխ Կիրակոս Գանձակեցուց***։

45. Պետ. Մատ. № 654 պահպանակ.

Թերթ՝ 2։ Մեծություն՝ 22×18։ Նյութ՝ թուղթ։ Գրություն՝ երկսյուն։ Տող՝ 28։ Գիր՝ նոտրագիր։ Ժամանակ՝ ԺԸ—XVIII դար։

Բովանդակություն.—Պատմությունից մի հատված՝ «Վասն վախճանի մեծ վարդապետին Մխիթարայ», նաև նախորդ գլխի մի մասը։

46. Հովհ. Ջամուրճյանի ձեռագիրը

«Դյուլորիե կհիշե օրինակ մը, որ սեփականություն եղած է Հովհ. Ջամուրճյանի։ Անկե ծագած ըլլալու է մեր (իմա՛ Վիեն. Մխիթ,—Կ. Մ.-Օ) թ. 328 ձեռագիրը»****, մինչդեռ ըստ Հ. Տաշյանի՝ «№ 124-է օրինակված ըլլալու է այս» (հմմտ. աստ № 328-ը,—Կ. Մ.-Օ.)*****։

Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության քննական բնագիրը շարված վերջացած էր, երբ Մատենադարանը ստացավ պոլսահայ բանասեր Թ. Ազատյանի գրական-գիտական ժառանգության և արխիվի հետ նաև մեր Պատմագրի երկի ևս մեկ ձեռագիրը: Մատենադարանում դա գրանցված է 9809 համարի տակ։

Քանի որ մենք ներկայումս ի վիճակի չենք օգտագործելու նորագյուտ ձեռագրի տարբեր ընթերցանությունները, հարկ ենք համարում փոքր ինչ հանգամանորեն նկարագրելու այդ ձեռագիրը, որպեսզի ընթերցողը որոշ գաղափար կազմի նաև դրա մասին։

---

* Քաղել ենք Մեսրոպ Մագիստրոս Տեր-Մովսիսյանի Ցուցակից։

** Նույն տեղից։

*** Նույն տեղից։

**** Հ. Ոսկյան, Հովհաննես Վանական և յուր դպրոցը, Վիեննա, 1922, էջ 109։

***** Հ. Տաշյան, Ցուցակ, էջ 773։

47. Ձեռագիր № 9809։

Թերթ՝ 32։ Մեծություն՝ 28,6×20,3։ Նյութ՝ թուղթ։ Կազմ՝ լեդերինապատ ստվարաթուղթ։ Գրություն՝ միասյուն։ Տող՝ 28։ Գիր՝ նոտրագիր։ Գրիչ, ստացող՝ չիք։ Տեղ՝ չիք։ Վիճակ՝ սկզբից և վերջից թափված թերթեր։ Սկզբնագրերը վերնագրերը՝ կարմիր թանաքով։ Ժամանակ՝ ԺԸ վերջ—ԺԹ սկիզբ։ Հիշատակարաններ՝ չիք։

Ձեռագրի պահպանված մասն սկսում է (ձեռ. էջ 13=տպ. 24_3) «...ծի թէոդոսի։ Իսկ արքայն պարսից շապուհ կացոյց»... վերջանում՝ (էջ 76=տպ. 165)՝ «ի կնութիւն կուզ սուլթանի և առին պատանդս ի նմանէ ապա (ձեռագիրն ընդհատվում է)։

Նշենք մի երկու ընթերցված՝ տպագրից տարբեր տպ. էջ 24, ձեռ. վասպուրակի՝ փխ Ասպուրակիսի, 'որ էր որդի' փխ զորդի. տպ էջ 24—25, չիք յանէլի ի գանձս քո՝ գիրք ութ հարիւր և ճառք երկոտասան հազար. էջ 25 'Եւ թղթն խաւրով թգրեց ամս ե... և թագաւորեցուցանէ զվռամշապուհ»; որից անմիջապէս հետո՝ իսկ արն յօհան ոսկէբերան յութն հարիւր գիրք գանձի և ճառս Բժ-ան ու։ Իսկ արն սահակ ...կրգւ (փխ կարգաւք-կարգօք)... կանոնաւ (փխ կանոնական)։ էջ 150_{9-10} 'և խնդրեաց ի նմանէ զգեղարդն. և նա եգ զնա առ թագաւորն. և կոմս գնաց ի ճանապարհս իւր. և յետ ամացս ինչ առեալ տարան զբ գեղարդն ի սուրբ էջմիածին'։ էջ 150_{15} ծանր զօրօք', 151_{16} Լօռի բղթի', 154_7 '**վասն թագաւորութեան Լևոնի որ ի կողմանս արևմտից, թէ ուղէս յառաջեաց բռնացաւ**'. 155_{13} 'Եւ տեսին ազգն տաճկաց զքաջութիւն նորա զողային ի նմանէ և այսպէս բռնացաւ ի վերայ ամենեցուն '(ձեռ. 72), և այլն։

Ջանի «Գիր հաւատոյ»-ն։ Ընդհանուր առմամբ մոտ է stuvwՎ, բայց ունի նաև ակնբախ տարբերություններ։

Ձեռագիրը վարժ գրչի արգասիք չէ. չի փայլում գրագիտությամբ։

Շուրջ չորս տասնյակ ձեռագրերից հնագույն ընդօրինակությունը գալիս է ԺԶ դարի վերջին տասնամյակից (Պետ. Մատ. № 1518—a 1594 թ., և № 1486—b, 1597 թ.), այսինքն՝ ականավոր Պատմագրի մահվանից առնվազն երեք դար անց։

Պատմության տպագիր բնագրի և ձեռագրերի բաղդատությամբ կատարելիս՝ մենք ուշի ուշով և շատ մանրակրկիտ նշել ենք և քննության առել տպագրից տարբերվող բոլոր ընթերցվածները և եկել այն եզրակացության, որ մեզ ծանոթ ձեռագրերը հնարավոր է բաժանել երկու հիմնական խմբերի՝ **Մոսկովյան տպագրի խմբի**—Մ. խումբ և Վենետիկյան տպագրի խմբի—Վ. **խումբ**։ Ձեռագրերի ճնշող մեծամասնությունը պատկանում է **Մ. խմբին** (դրանք են՝ a, b, c, d, e, f, g, h, i, i^1, j, k, l, m, n, o, p, q, թերևս մի երկու ձեռագիր այլուր). ավելի փոքրաթիվ են Վ. **խմբինը** (s, t, u (?) v, w (?), Ա, Բ, Գ)։

Այս խմբավորումով մենք չենք ուզում ասած լինել, որ յուրաքանչյուր խմբի մեջ մտնող ձեռագրերը պատճենահանում են մեկը մյուսին։ Իրականության մեջ այդպիսիները հազվադեպ են։ Նույնիսկ այն դեպքում, երբ հայտնի է, որ մի ձեռագիր ընդօրինակված է մի ուրիշ, մեզ ծանոթ ձեռագրից, մենք դարձյալ հանդիպում ենք առաջինից տարբեր ընթերցվածներ։ Տարբերությունն ընդհանրապես առաջ է գալիս հետևյալ պատճառներից.

ա. Գրիչը հաճախ մայր օրինակի սխալը սրբագրում է, կամ ընդհակառակը՝ հմտությունից զուրկ լինելով, ճիշտ գրությունը սխալ է արտագրում (հմմտ. օրին.՝ մեր h—№ 6550-ը, որ ընդօրինակված է f—№ 3069-ից և վերջինիս սխալները սրբագրած)։

բ. Ձեռագրի ընդօրինակությունը հաճախ կատարվում է թելադրության եղանակով՝ մեկը թելադրում է, մյուսը՝ գրում։ Այս դեպքում շատ բան բնականորեն կախումն ունի թելադրողի առոգանությունից և գրչի անհատական պատրաստությունից ու լսողական ընդունակությունից (հնչյունների բարբառային արտաբերություններ և այլն)։

գ. Մայր հանդիսացող ձեռագրի մեջ երբեմն մի ուրիշի ձեռքով կատարված սրբագրությունները գրիչը մեքենայաբար փոխանցում է իր ընդօրինակությանը, որով սկսում է տարբերվել իր «մայր» օրինակից և այսպես շարունակաբար։

Չնայած յուրաքանչյուր խմբի մեջ եղած մանր-մունր տարբերություններին, բնագրական տարբեր ընթերցվածներին, այնուամենայնիվ մեր վերը հիշված խմբավորումը մնում է անխախտ։ Բերենք մի երկու օրինակ մեր այդ տեսակետը հիմնավորելու համար։

Կիրակոսի Պատմության խորագիրն է՝

Ըստ Մ. **խմբի՝ «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց... մինչև ցյետին աւուրս (աւուրն) թևացեալ. արարեալ»**... (Այդպես ունեն՝ a. b, c, d, e, f g, h, i, i^1, j, k, l, m, n, o, p, q u (?). Լոնդ. Or. № 5260—119—«մինչև ց[յ]ետին (հմմտ. k) աւուրն թևացեալ. արարեալ»... իսկ u—№ 3518, «մինչև յետինս թւացեալ. արրլ»...)։

Ըստ Վ. **խմբի՝ «Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց... մինչև յետին աւուրս թուացեալ (թըւացեալ, թւացեալ). ասացեալ»**... (ձեռ-ներ՝ s, t, u, v, Ա. Բ. Գ.)։

Վիեննայի Մխիթարյանների ձեռագրերը՝ № 124 (նաև դրանից ընդօրինակված Փարիզի № 227), № 328 ունեն Մ. և Վ. **խմբերից** տարբեր խորագիր, այն է՝ **«Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց... մինչև յետինս թևացեալ. արարեալ»**... Ըստ Հ. Ոսկյանի, այս ձեռագրերը, ինչպես և մեզ անծանոթ № 574-ը, նաև ընթերցվածներով տարբերվում են վերոհիշյալ խմբերից։ Թերևս այս ձեռագրերը և դրանցից ծագած այլ ձեռագրեր կազմում են մի երրո՞րդ խումբ։

Ձեռագրերի հիմնական խմբերը բաժանվում են այլևայլ ենթախմբերի, որոնց այս կամ այն ընթերցվածը տարբերվում է նույն խմբի մյուս ձեռագրերի ընթերցվածից, օրինակ, bcdginoqtuwՎ ունեն **վասնիանեան**, aefhkm—**վասնիարեան** (fh—**վասնիարան**) **փխ** Մ—Թ, iip^1 և այլն—**վասնեան**. կամ bcdgj—**խոյերանացի**. abdefghnouw—**նետրապօլիտ** (d ներրապոլիտ) **փխ** մետրապօլիտ, abcdegjnoq պապադնդեղոս, abcdegijkmnoptuvՎ—անդպատադիւղ և այլն։

Ենթախմբերի ձեռագրերի մեջ կան այնպիսի փոքրիկ փնջեր, երբ մի երկու ձեռագիր՝ իրար շատ նման լինելով (հաճախ բառը կիսատ ընդօրինակված), տարբերվում են նույն ենթախմբի կամ խմբի մյուս ձեռագրերից, օրինակ՝ hijmp (Մ—Թ, Վ.) Կիւրիոն, bcd Կիւրոն, ii^{1}jqp Կիրուն, ii^{1}jop Կիրիոն, egn Կիւրոն, bcdegnoq Կիրոն, կամ cd Կոզոնդկանոււցի, անմարթնականս փխ անմահականս, յանուք, կարդաւք, արտաւք (բայց աղօթիւքն), ի տարաւնոյ ի գեղջէն աշտիշատոյ, մանկտիւք. c և d մեջ բաց թողած տեղեր, օրինակ՝ էջ 45_{14}—46, 'հաղորդեացի .. (բաց է) եկեղեցեաւ', կամ՝ 'ոխ... ամասնութը', կամ 'այլ ին...ական իրօք' և այլն։ Այս ձեռագրերին նման են նաև eg (օր.՝ արխարապացուղ, պատսատասարին, գնարդեալ), fh (օր.՝ արխապապացուղ, պատասուարին, գնարդեալ), կամ ij էջ 67_{7-9} չիք 'սասւնլ սիրէր... որ նոցա սաստնորդք են', էջ 75_{11} չիք 'և լիս նորա սէր յաճախէր... 'սա էր յարագամտանէ', էջ 80_{14-15} չիք՝ 'բարեպաշտօն... աստուծոյ' և այլն։

Բերենք մի երկու օրինակ Վ-խմբից. stv էջ 6_{8} 'ազգիս Հայոց' փխ Հայոց աշխարհիս, էջ 7_{7-8} stuvw Կաղկանտուացի, stuvw ԱԲԳ էջ 10_{15} չիք 'զաթոռ նորա'. էջ 11 stv ԱԲԳ չիք 'և ամենայն... օրէնսդրութեամբ'. էջ 11_{9} աթոռ փխ պատիւ. էջ 30_{7-11} stv ԱԲԳ՝ 'աշակերտաց և անուն դնել ի Վիրս՝ առնէ և նոցա գիր՝ թողեալ և նոցա վարդապետս՝ դառնայ ինքն ի Հայս և գտանէ զմեծ Իսահակ (ԱԲԳ զմեծն Սահակ) թարգմանութեան պարապեալ'. էջ 23_{10} stv ԱԲԳ Մանուէլ և Մամիկոն փխ Մանուէլ Մամիկոնեան. էջ 116_{13} stv ԱԲԳ յիմարութեան փխ իմաստութեան և այլն։

Այսպես խմբավորվում են կամ փնջեր կազմում նաև մյուս ձեռագրերը։ Այդ խմբավորումները նշված են էջատակի ծանոթագրությունների մեջ։

Պատմության քննական-համեմատական բնագիրը կազմելիս՝ մենք հիմք ենք ընդունել Մոսկովյան-Թիֆլիսյան տպագրությունը, ելնելով հետևյալից՝

ա. Մեզ մոտ ամենատարածված տպագիրն այս է։

բ. Ձեռագրերի մեծագույն մասը պատկանում է այս խմբին։

գ. Այս խմբի ընթերցվածներն ավելի ընտիր են ու ավելի հնատիպ, ընդ որում ձեռագրերի մի մասը՝ հնագույնները և սրանցից ընդօրինակվածները, պահպանել են ու փխ օ, եւ փխ իւ, եր, եին փխ էր, էին, երբեմն՝ այղ փխ այլ։ Գրության այս ձևերի առկայությունը ԺԳ—ԺԷ դդ. ընդօրինակություններում մեզ իրավունք է տալիս ենթադրելու, որ ինքը՝ Կիրակոս Պատմագիրը հենց այսպես է գրել իր Պատմությունը, որ ԺԳ դ. դեռևս շատ տարածված է եղել ավանդական ուղղագրությունը։ Սրա ապացույցներից մեկն էլ այն է, որ ինքը՝ պատմագիրն իր անունը Կիւրակոս է հիշում Պատմության Առաջաբանի մեջ։

Քննական բնագրի հիմք չդարձրինք Վենետիկյան տպագիրը հետևյալ պատճառներով.

ա. Հ. Ալիշանը երբեմն «սրբագրել է» բնագրի այս կամ այն բառը, դարձվածքը՝ ելնելով ոչ թե ձեռագրական տվյալներից, այլ իր անուրանալի գրաբարագիտությունից («Նարկ համարեցաք... ուրեք ուղղել զյայտնի վրիպակս՝ որպէս անկն էր լինել»)։

բ. Վենետիկյան տպագիրը հասկանալի պատճառներով ունի բազմաթիվ կրճատումներ, հապավումներ, մանավանդ այն հատվածներում, որտեղ խոսվում է Մահմեդի և մահմեդականության մասին, կամ քննադատվում է քաղկեդոնական դավանությունը (հարցական, բացականչական նշաններ) և այլն։

Քննական-համեմատական բնագիրը կազմելիս՝ առաջնորդվել ենք «Պատմագիրք Հայոց»-ի խմբագրական մարմնի (Գ. Տեր-Մկրտչյան, Ստ. Մալխասյան, Մ. Աբեղյան, Ա. Կանայանց) մշակած բնագրաբանական սկզբունքներով՝ ընտիր ընթերցվածները զետեղել ենք բնագրի մեջ, իսկ տպագրերը և մյուս ձեռագրերինը համապատասխանաբար իջեցրել էջատակ։

Համաձայն մեր սկզբունքների Պատմության կազմած բնագրի մեջ երևան չեկան նոր ընդարձակ հատվածներ և գլուխներ։ Պատմությունը վերջանում է «ափսոսիք խորագրմիւքս» բառերով, այսինքն՝ անավարտ տպավորություն է թողնում։ Այդպես էլ հասկացել են մի շարք գրիչներ, մի քանի թերթ մաքուր թուղթ են թողել և խնդրել, որ լավագույն օրինակի հանդիպողները լրացնեն կարճեցյալ բացը։

Պատմության քննական-համեմատական բնագրում վերականգնված են բազմաթիվ փոքրիկ հատվածներ, նախադասություններ, դարձվածքներ, անձնանուններ, որոնք առկա չեն տպագրերի մեջ, կամ մեկում կան, մյուսում չկան։ Այդպիսի սրբագրություններն ու լրացումները միշտ վերականգնում են նախնական բնագիրը, իմաստավորում իրական-պատմական միջադեպը, կամ տրամաբանական կապ հաստատում շարադրանքի մեջ։

Ճշտված են ականավոր մոնղոլագետ պրոֆ. Գ. Դ. Սանժեևի սիրալիր օգնությամբ նաև մոնղոլական բառերն ու տերմինները։

Տպագրերի ու ձեռագրերի բաղդատությունը կատարելիս՝ ինձ աշխատակցել է Պետ. Համալսարանի հայ հին գրականության ամբիոնի ընկ. Վ. Գևորգյանը, որն ընթերցել է բաղդատվող ձեռագիրը և իր բարեխիղճ ու ջանադիր աշխատանքով նպաստել երևան բերելու կարևոր ընթերցվածք, բառ, անուն և ընդհանուր գործի հաջողությանը։

Կ. ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆ

Երևան, 1957 թ.

ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՈՐԾԱԾՎԱԾ ՏԱՌԱՆՇԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ՑԱՆԿ

1. Ձեռ. a № 1518 (1670), թվ. ՌԽԳ—1594 — Ստեփաննոս
2. » b № 1486 (1703), թվ. ՌԽԶ—1597 — Ղազար
3. » c № 6538 (Լազ. 84, թվ. ՌԿԵ—1616— Հակոբ երեց
4. » d № 3519 (633), թվ. ՌՂԶ—1647, — Խաչիկ Կաֆայեցի
5. » e № 1901 (1704), թվ. ՌՃԿԹ—1720. — Թէոդոս
6. » f № 3069 (Գ. 240), թվ. ՌՃԻԱ—1672, — մի քանի հոգի
7. » g № 2617 թվ. ԺԷ. դր. — անհայտ
8. » h № 6550 (Լազ. 200—Խաչ. 246 Մկ. Էմինի սեփական). 1849 թ., — անհայտ
9. » i № 1768 (1705, Կար. 1663), ԺԸ դ., Հովսեփ աբեղա Սարգիս
10. » i¹ № 1769 (1706). 1664 թ. Տփղիս, Հակոբ քահանա
11. » j № 5587 (898, 285), ՌԿԶ — 1617, Զատիկ Պողոսի
12. » k № 4684 (Եղյանի), ՌՃԺԷ — 1668, Աբրահամ
13. » l № 2748 (1380), ՌՀԳ — 1624, տարբեր.
14. » m № 1482 (1611, կ 1619), ՌՃԻԵ - ՌՃԻԷ — 1676—78, Գրիգոր
15. » n № 2764 (242) ԺԷ դ., Իգնատիոս
16. » o № 9277, ՌՄԵ — 1756, Բաղդասար երեց
17. » p № 3071 (Գ. 244) Ռ և Ճ — 1651, ՌՃԶ — 1657, Զաքարե—Գրիգոր
18. » q 6575 (76), ԺԸ դ., անհայտ
19. » r № 2939 (1073), 1779—1782, 1796, Մարտիրոս
20. » s № 1899 (1697), ՌՃԻԵ—1676, Տէր Պողոս
21. » t № 3158 (1013), ԺԷ—ԺԸ դդ., անհայտ
22. » u № 3518 (625), ԺԸ դ., անհայտ
23. » v № 8373 (354), ՌՀԴ— 1625—8, Հովհան դպիր, Դալուստ
24. » w № 4067, ԺԶ դ., անհայտ
25. » x № 2561 (Գ 633), ՌՃԺԳ—1664, անհայտ
26. » y № 2646, ՌՄԺ—1761, Ղուկիանոս
27. » z № 1781 (1749), 1756, Գրիգոր աբեղա
28. Մոսկովյան տպագրի հիմքը (անհայտ).

29. Ա
30. Բ } Վենետիկ, ԺԷ դ.
31. Գ

32. Վիեննա Մխ. № 124, 1603 թ., գրիչ — Գրիգոր Կամախեցի
33. » № 328, ԺԸ ԺԹ (հավանորեն № 124 ընդօրինակած)
34. » № 574, 1601 թ.
35. Երուսաղեմի ձեռ. № 493, 1778—1780 թ., Եղիա քահանա
36. Երուսաղեմի » № 819, ԺԷ դ.
37. Փարիզի » № 226, 1851 թ. Ed. Dulaurier
38. Փարիզի » № 227, 1851 թ. Ed. Dulaurier
39. Փարիզի » № 228, XIX դ.
40. Բեռլինի » № 52 Ms. or. Quart 607
41. Լոնդոնի » Or. № 5260—N 119, 1661 թ. Սարգիս
42. Կ.-Պոլսի » (Հ. Մկրյանի) № 11, XVIII դ.
43. Լենինգրադի » Ms. Arm. № 61, XIX դ.
44. Լիմանապատի » № 377, ըստ ԼՑՎ № 1353, XVI դ.
45. Պետ. Մատենդ. ձեռ. 654 (պահպանակ), XVIII դ.
46. Հովհ. Զամուրյանի
47. Պետ. Մատենդ. (Ի. Աղայանի) № 9809, XVIII դ. վերջ-XIX դ. սկիզբ.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կազմեց՝ Հ. Ս. ԱՆԱՍՅԱՆ

ԲՆԱԳՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մոսկվա, 1858 թ.

Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ: Ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Տէր-Գէորգեան Յովհաննիսեանց Երեւանեցի: Ի Մոսկուա, ի տպարանի Արեւելեան Լեզուաց Ճեմարանի Տեարց Լազարեանց, 1858

244 էջ (19 × 12·5 սմ.): Սկզբում կա «Զեկուցումն»՝ հրատարակության անթիվ (չհամարակալված թերթ): Պատմության բնագիրը, որի մասն է կազմում «Յառաջաբան հեղինակին»-ը, գրավում է 1—240 էջերը: Վերջում՝ «Ցանկ գլխոց», էջ 241—244:

Այս հրատարակությունը զուրկ է քննական բնույթից: Հրատարակիչը չի խոսում նույնիսկ իր օգտագործած ձեռագրի մասին: «Այս հրատարակութեան երրորդ գլուխը Ն. Շնորհալւոյ «Գիր հաւատոյ խոստովանութեանն» է, որ կը պակսի յաջորդ հրատարակութեան մէջ, ինչպէս այս հրատարակութեան մէջ ալ կը պակսին յաջորդին ԺԱ գլուխը եւ Յաւելուածը»[1] (Ա. Ղազիկյան):

2. Վենետիկ, 1865 թ.

Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ համառօտ պատմութիւն ի սրբոյն Գրիգորէ ցաւուրս իւր լուսաբանեալ: Վենետիկ, ի տպարանի Մխիթարեանց, 1865: (= Պատմագիրք Հայոց: Բ: Կիրակոս վ. Գանձակեցի):

Ժ + 265 էջ (22 × 14 սմ.): Սկզբում կա Ղ. Ալիշանի անստորագիր ընդարձակ «Յառաջաբան»-ը՝ հրատարակության անթիվ, էջ Ա—Ժ: Պատմության բնագիրը, որ նախորդ հրատարակության «Յառաջաբան հեղինակին» բառերի փոխարեն կրում է «Համառօտ պատմութիւնք ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչեւ ի յետին աւուրս ծաւալեալ» խորագիրը, գրավում է 1—234 էջերը: Որպես հավելված՝ «Մահ եւ պատմութիւն սքանչելի վարդապետին Մխիթարայ» երկրորդ բնագիրը, էջ 237—243, որի հեղինակը հիշատակարանում իրեն անվանում է «Կիրակոս Պատմագիր»: Վերջում՝ «Ցանկ գլխոց», էջ 245—247, և «Ցանկ անուանց», էջ 249—265:

«Յառաջաբան»-ում տեղեկություններ են տրված տպագրության համար օգտագործված օրինակների մասին. «Արժան է յառաջագոյն լուծել յիշատակս Կիրակոսի եւ զհանգամանս գաղափարաց զորոց պատմութեանն ի մեր ձեռս հասելոց. որք երեք միայն էին, եւ ոչ մին ի նոցանէ հին կամ զգաստ գրչութիւն, որովհետեւ էին առ մեզ օրինակքն Վարդանայ պատմութեանն, այլ սորա նօտարագիրք մէջ դարու բազմասխալք եւ թերատանք. վասն որոյ հարկ համարեցաք ուրեք թողուլ որպէս եւ էին եւ ուրեք ուղղել զյայտնի վրիպակս՝ որպէս անձն էր լինել, եւ զծերի բառն յաւելուլ նօտրագի դրոշմելով, կամ ի փակագծի ամփոփելով զծերսն՝ զոր առաք ի Դ օրինակէ. եւ է սա անուանեալ տպագիրն փոքրադիր Ոսկանայ Տէր Գրիգորեան (փխ Տէր Գէորգեան — Հ.Ս.Ա.) Յովհաննիսեանց, ընծայեալ ի լոյս յամի 1858 ի Մոսկուա առանց ինչ բնաւ ծանօթութեան զսկզբնագիր գրոցն որով՝ թէպէտ եւ բազում ուրեք ընտիր քան զմերսն երեւեցաւ նորա օրինակն, այլ ոչ կարացաք համօրէն վստահ լինել, ոչ գիտելով զչափ հաւատարմութեանն կամ զուղղագրութեան զոր արժանն իցէ համարեալ վերին յիշեալ տպագրին. վասն որոյ եւ ուրեք ի ստորեւ ի լուսանցս գրոցս նշանակեցաք զտարաձայնութիւն սորա ի մերոցս, որպէս եւ զմերոց օրինակաց ի նորայսն, կամ զսխալ սորա եւ այլն:

Սույն հրատարակության մասին հաղորդում՝ «Կիրակոս պատմիչ», Բազմավէպ, 1864, էջ 319—330:

3. Թիֆլիս, 1909 թ.

Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ: Թիֆլիս, Էլեկտրաշարժ տպարան օր. Ն. Աղանեանցի, 1909: (= Ղուկասեան մատենադարան. Գ.):

IX + *1—2 + 17—420 էջ (20 × 13·5 սմ.), անկանոն համարակալմամբ: Գրքի շապիկի վրա տպագրության տարեթիվը «1910» է: Արտատպված է 1858 թվականի Մոսկվայի հրատարակությունից: Սկզբում կա «Զեկուցումն առաջին հրատարակչին»՝ Ոսկան Հովհաննիսյանցի, էջ* I—II*: Պատմության բնագիրը, սկսվելով «Յառաջաբան հեղինակին» խորագրով, գրավում է* III—IX *և 1—382 էջերը: Վերջում՝ «Ցանկ գլխոց», էջ 383—386, և «Ցանկ յատուկ անուանց», էջ 387—420:*

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. Ն. Ակինյան, Հանդէս Ամսօրեայ, *1910, էջ 253—254:*

Մամուլում 1899 թվականին տրված տեղեկությունների համաձայն, Կիր. Գանձակեցու Պատմության մի նոր հրատարակություն էր պատրաստում հայտնի բանասեր Նորայր Բյուզանդացին, ինչպես և, նրանից անկախաբար, Էջմիածնի միաբան Սահակ Տեր-Միքայելյանը (Լումայ, *1899, գիրք Ա, էջ 292):*

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ամբողջական թարգմանություններ.

1. Histoire d'Arménie, par le vartabied Kiracos de Gantzac, *համատեղ հրատարակության մեջ.* „Deux historiens arméniens... traduits par M. Brosset", 1-re livraison, Saint-Pétersbourg, 1870, p. 1—194.

Հրատարակության հավելվածում (էջ 195—205) Բրոսեն տվել է Կիրակոսի պատմության 6 հատվածների լատիներեն թարգմանությունը՝ կատարված Պետերմանի կողմից, հատվածներ, որոնց 5-ը բաց է թողնված ֆրանսերեն վերոհիշյալ թարգմանության մեջ: Թարգմանչի նախաբանը լույս է տեսել հաջորդ պրակում (2-e livraison, Saint-Pétersbourg, 1871, p. I—XXIV: „Notice sur Kirakos et sur Oukhtanès").

---

[1] Հիշյալ հրատարակության մեջ չի պակասում ԺԱ գլուխը, այլ պարզապես ցանկից դուրս է մնացել: Հ.Ս.Ա.:

2. Киракос Гандзакеци. История [Армении]. Перевод с древнеармянского Т. Тер-Григорьяна. Отв. редактор проф. А. Г. Тер-Матевосян. (Для служебного пользования). Издательство АН Азербайджанской ССР, Баку, 1946. (Академия наук Азербайджанской ССР. Институт истории им. А. Бакиханова).

1—302 էջ։ Թարգմանչի առաջաբանով և ծանոթագրություններով։

Քաղվածներ.

1. Aperçu des entreprises des Mongols en Géorgie et en Arménie dans le XIII-e siècle, par M. Klaproth. *Nouveau Journal Asiatique*, t. XII, 1833, p. 273-289.

2. Extrait de Kirakos, auteur arménien du XIII-e siècle, relatif principalement au règne de Thamar et de ses successeurs, *հետևյալ հրատարակության մեջ.* M. Brosset, „Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de J.—C.", Saint-Pétersbourg, 1851, p. 412—437.

3. Les Mongols d'après les historiens arméniens. Fragments traduits sur les textes originaux par M. Ed. Dulaurier. Extrait de l'historien Guiragos. *Journal Asiatique*, 5-e série, t. XI, 1858, p. 192—255, 426—473 et 481—508. *Թարգմանչի նախաբանով։*

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ. «Կիրակոս պատմիչ և պարոն Տիւլորիէ», Երևակ, Կ. Պոլիս, 1859, հտ. Ե, էջ 358—365։

4. [Extraits de Guiragos de Kantzag] *հետևյալ հրատարակության մեջ.* Ed. Dulaurier, „Recherches sur la chronologie arménienne technique et historique", Paris, Imprimerie Impériale, 1859, p. 205, 220, 229—230, 267—268, 280, 319—320, 326, 330—332, 334, 335—338 et 348—349.

5. Extrait de l'Histoire d'Arménie de Guiragos de Kantzag [traduit par Ed. Dulaurier], *հետևյալ հրատարակության մեջ.* „Recueil des historiens des Croisades, publié par les soins de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres. Documents arméniens", t. I, Paris, Imprimerie Impériale, 1869, p. 413—430. *Թարգմանչի նախաբանով։*

6. The journey of Haithon, king of Little Armenia, to Mongolia and Back, a. d 1254—1255, *հետևյալ հրատարակության մեջ.* Emil Bretschneider, „Mediaeval researches from Eastern Asiatic sources. Fragments towards the knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century", vol. I, London, 1910, p. 164—172.

7. Путешествие Армянского царя Гетума к Бату (Батыю) и к Мангу-Хану, в лето армянского счисления 703 и 704. *Сибирский Вестник.* С.-Петербург, 1822, часть 19, стр. 69—84. *Թարգմանիչն է՝* Д. Б. Аргутинский-Долгорукий.

8. Краткой обзор писателя XIII века Киракоса Гандзакеци о монголах (с переводом нескольких глав его Истории). *Русское Слово*, 1860, № 6, отд. II, стр. 108—124.

9. История монголов по армянским источникам. Выпуск второй, заключающий в себе извлечения из Истории Киракоса Гандзакеци. Перевод и объяснения К. П. Патканова. С.-Петербург, 1874. *Թարգմանչի նախաբանով։*

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

(Կիրակոս Գանձակեցու մասին)

1. «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ», Երուսաղեմ, 1915, էջ 304։

2. «Դաւթի բանասիրի Բաղիշեցւոյ ժողվաքաղ արարեալ ի բազում պատմագրաց» և այլն, հետևյալ հրատարակության մեջ. Վ. Ա. Հակոբյան, «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII *դդ.», հտ. Բ, Երևան, 1956, էջ 344։*

3. «Պատմութիւն կամ Յիշատակ ինչ ինչ անցից՝ գիտելոց աշխարհին Աղուանից, համառօտագրեալ ի սրբազնակատար կաթուղիկոսէն Աղուանից ի տէր Եսայեայ Հասան Ջալալեանց» և այլն, Շուշի, 1839, էջ 8։

4. «Զաքարեայ Սարկաւագի պատմագրութիւն», հտ. Բ, Վաղարշապատ 1870, էջ 55—56։ Հտ. Գ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 3, 6 և 11։

5. «Մաղաքիա Աբեղայի (իմա՛ Գրիգոր Ականցի, Հ.Ս.Ա.) պատմութիւն վասն ազգին Նետողաց», Պետերբուրգ, 1870, էջ 12 և 52։— «Պատմութիւն Թաթարաց Վարդանայ պատմչի, հանեալ ի ձեռագիր օրինակաց Թանգարանի Սրբոց Յակովբեանց», Երուսաղեմ, 1870, էջ 22։

6. «Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ պատմութիւն ժամանակագրական», Պետերբուրգ, 1867, էջ 37։

7. «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ», Վենետիկ, 1862, էջ 146—147։ —«Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցւոյ պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861, էջ 192։

8. «Վարդան վ. պատմիչ առ Կիրակոս վ. պատմիչ ուսումնակից իւր», հետևյալ հրատարակության մեջ. Ղ. Ալիշան, «Հայապատում», Վենետիկ, 1901, մասն Բ, էջ 470—471։

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Ման.—*«Հայոց հին գրականության պատմություն», գիրք Բ, Երևան, 1946, էջ 192—199։*

Աբրահամյան Ա. Գ.—*«Դավիթ Բաղիշեցու տարեգրությունը և նրա արժեքը հայ մատենագրության համար»,* Էջմիածին *1946, № 11—12, էջ 39։*

Խոսում է Կիր. Գանձակեցու մասին՝ որպես Դավիթ Բաղիշեցու ժամանակագրության աղբյուրի։

Ալթունյան Գ.— *«Մոնղոլները և նրանց արշավանքները ԺԳ. դարում», Վաղարշապատ, 1913, էջ 86—87։*

Ալիշան Ղև.— *«Հայապատում», Վենետիկ, 1901, մասն Ա, էջ 106—108։*

Ակինյան Ն.— *«Մորիկ կայսեր նոր խրատը»,* Հանդես Ամսօրյա, *1930, էջ 364—366։*

Կիր. Գանձակեցու մի հատվածի մասին է, տպ. Վենետիկ 1865, էջ 28 (ըստ ներկա հրատարակության՝ էջ 49—50)։

Աճառյան Հր.— *«Մի քանի սրբագրություններ հայ մատենագիրների մէջ»,* Արարատ, *1913, էջ 1145։*

Աճառյան Հր.— *«Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ», Վենետիկ, 1913, էջ 73—83։*

Նույնն է և հետևյալը.

Աճառյան Հր.— «Հայերէն նոր բառեր Կիրակոս Գանձակեցւոյն մէջ (տպ. Վենետիկ, 1865)», Բազմավէպ, 1914, էջ 301—304։

Աճառյան Հր.— «Ձեռագրական սրբագրութիւններ հայ մատենագիրների մէջ» (ապակետիպ), Երևան, 1926, էջ 56—57։

Աճառյան Հր.— «Հայոց անձնանունների բառարան», հտ. Բ, Երևան, 1944, էջ 625—626՝ § 39։

Այտնյանց Գր.— «Գայթակղիմ», Բազմավէպ, 1914, էջ 257—258։

Առաքելյան Առ.— «Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն (I դ. մ. թ. ա.—XIV դ.)», Երևան, 1959, էջ 470—472։

Դուրյան Եղ.— «Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, ի վաղ ժամանակաց մինչև մեր օրերն», Կ. Պոլիս, 1885, էջ 64—65։

Դուրյան Եղ.— «Պատմութիւն հայ մատենագրութեան», Երուսաղեմ, 1933, էջ 237—238։

Զամինյան Արտ.— «Հայ գրականութեան պատմութիւն», մասն Ա, Նոր-Նախիջևան, 1914, էջ 203—204։

Զարբհանալյան Գար.— «Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն (Դ—ԺԳ դար.)», Գ տպ., Վենետիկ, 1897, 747—751։

Թորոսյան Հ. (Thorossian H.)— „Histoire de la littérature arménienne, des origines jusqu'à nos jours", Paris, 1951, p. 171.

Հակոբյան Վ. Ա. (հրատ.)— «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ.», հտ. Բ, Երևան, 1956, էջ 291—292։

Մատնացույց է արված Կիր. Գանձակեցին՝ որպես աղբյուր Դավիթ Բաղիշեցու ժամանակագրության։

Ղազիկյան Արս.— «Հայկական նոր մատենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ կեանքի», հտ. Ա, Վենետիկ, 1909, էջ 1293—1301։

Մանանդյան Հ. Հ.— «Հայաստանի պատմութիւնը թուրք-թաթարական արշաւանքների շրջանում» (վիմատիպ), Երևան, 1922, էջ 106։

Մանանդյան Հ. Հ.— «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հտ. Գ, Երևան, 1952, էջ 123—125 և այլն։

Մելիքսեթ-Բեկ Լ. (მელიქსეთ-ბეგი ლ.)— „ძველი სომხური ლიტერატურის ისტორია (სახელმძღვანელო უმაღლესი სკოლისათვის)", თბილისი, 1941.

[«Հայկական հին գրականության պատմություն», Թբիլիսի, 1941]։

Նազարյանց Ստ. (Назарянц Ст.)— „Беглый взгляд на историю гайканской литературы до конца XIII столетия", Казань, 1844, стр. 45.

Նոյման Կ. Ֆ. (Neumann C. F.)— „Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur", Leipzig, 1836, S. 189.

Շահնազարյանց Աս.— «Զաքարեան (Երկայնաբազուկ) տանմի ծագումը», հետևյալ հրատարակության մեջ. «Ծաղկաքաղ, Ս. Էջմիածնի հայագիտական ժողովածու», Վաղարշապատ, 1913, էջ 68 և այլն։

Ոսկյան Համ.— «Կիրակոս Գանձակեցի», Հանդէս Ամսօրեայ, 1922, էջ 89—94 և 214—221։

Նույնն է և հետևյալը.

Ոսկյան Համ.— «Յովհաննէս Վանական և իւր դպրոցը», Վիեննա, 1922, էջ 92—101՝ «Կիրակոս Գանձակեցի»։

Չամչյան Միք.— «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 16։ Նույնը՝ հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 210, 233, 236—239 և 271։

Պատկանյան Ք.— «Հայ պատմագիրների երկասիրութեանց ցուցակը», Փորձ, Դ տարի, 1880, № 1, հավելված, էջ 26—27։

Պողոսյան Սեր.— «Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանում, IX—XIII դարեր», Երևան, 1958, էջ 306—307։ (= Հայ ժողովրդի պատմություն 12 պրակով, ուսումնական ձեռնարկ Հայկ. ՍՍՌ բուհերի համար։ [Պրակ 4]։ Երևան, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչություն, 1958)։

Ջանփոլադյան Հռ.— «Մխիթար Գոշը և Նոր Գետիկի վանքը», Աշխատություններ Հայաստանի Պետական Պատմական Թանգարանի, հտ. Ա, Երևան, 1948, էջ 102, 105—106, 131 և այլն։

Սարգսյան Գր.— «Դիտողութիւններ 'Հայերէն նոր բառեր'—ուն», Բազմավէպ, 1927, էջ 43—46։

Հր. Աճառյանի «Հայերէն նոր բառեր»-ի հրատարակության կապակցությամբ դիտողություն է անում Կիր. Գանձակեցու «տաղաւթ» բառի մասին, էջ 45։

Սոմալյան Սուք. (Somal P. S.)— „Quadro della storia letteraria di Armenia", Venezia, 1829, p. 111.

Տեր-Մկրտչյան Կար.— «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», պրակ Բ, Էջմիածին, 1914, էջ 20—21 և այլն։ Ստորագրված է՝ «Կարապետ եպիսկոպոս»։

Փափազյան Վրթ.— «Պատմութիւն հայոց գրականութեան (բանահիւսութեան պատմութիւն), սկզբից մինչև մեր օրերը», մասն Ա (սկզբից մինչև XVII դարը), Երևան, 1907, էջ 241։

Փափազյան Վրթ.— «Պատմութիւն հայոց գրականութեան (բանահիւսութեան պատմութիւն), սկզբից մինչև մեր օրերը», նոր տպ., Թիֆլիս, 1910, էջ 196—197։

Քերեսթեճյան Պետր. (Bedros de Constantinople)— „Etude philologique et léxicographique", Londres, 1945, p. 269.

Կիր. Գանձակեցու «մալխ» բառը համարում է մոնղոլերեն «մալ» (արջառ) բառից իբրև շարժական [illegible]։

(ԽՄԲԱԿԱՆ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ)— Հայ ժողովրդի պատմություն։ Առաջին մաս։ Ձեռնարկ միջնակարգ դպրոցի համար։ Թույլատրված է Հայկական ՍՍՌ Լուսավորության մինիստրության կողմից։ Երևան, Հայպետուսմանկհրատ, 1958, էջ 258։

(ԽՄԲԱԿԱՆ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ)— История Армянского народа. Часть первая. Под редакцией Б. Н. Аракеляна и А. Р. Иоаннисяна. Ереван, Айпетрат, 1951, стр. 185. (Институт истории Академии наук Армянской ССР).

※ Տե՛ս նաև Կիր. Գանձակեցու Պատմության բնագրի և թարգմանությունների հրատարակությունների առնթեր՝ հրատարակիչների և թարգմանիչների առաջաբանները։

ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ
Ի ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԷ ՄԻՆՉԵՒ
ՑՅԵՏԻՆ ԱՒՈՒՐՍ ԹԵՒԱՑԵԱԼ

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ
Ի ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԷ ՄԻՆՉԵՒ ՑՅԵՏԻՆ ԱՒՈՒՐՍ ԹԵՒԱՑԵԱԼ.
ԱՐԱՐԵԱԼ ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ
Ի ՄԵԾԱՀՌՉԱԿ ՈՒԽՏՆ ԳԵՏԿԱՅ

Կիրք, որ ի բնութեան մարդկան՝ յայս հաստատեալ է խնամօք յաբարչէն՝ քննասէր լինել իրաց ինչ անցելոց և կամ ի հանդերձեալն լինելոց։

Իսկ այսմ ոչ է հնար այլազգ հասու լինել և իմանալ, բայց թէ բազում աշխատութեամբ և յերկար ջանիւ։

Իւծիլ և մաշիլ տաժանմամբ և յոյժ վաստակօք, զի ծնցես գոյէ ինչ պիտանացու, որ կարօղն իցէ լնուլ զփափագս բղձից խնդրողին.

Վերնագիր

1—4 abcdefghijklmnopqstuvwՎ *համառօտ* (dj *համառաւտ*, g *համառ*, l *համառօտք*) *պատմութիւն* (stvՎ *պատմութիւնք*) *ժամանակաց ի սրբոյն* (d *ի սրբոյ*) *Գրիգորէ մինչև ցյետին* (dfstvw *յետին*, Վh *ի յետին*, u *յետինս* փխ *յետին աւուրս*) *աւուրս* (ijpq *աւուրն*, w *ժամանակին*) *թեւացեալ* (stu *թեւացեալ*, vՎ *թուացեալ*) *արարեալ* (Վ չիք *արարեալ...գծակայ*, stv *ասացեալ*) *Կիրակոսի* (bcjqv *Կիւրակոսի*) *ընտրեալ* (stv *մեծ և ընտրեալ*) *վարդապետի* (stuvw *վրդպտի*) *ի մեծահռչակ ուխտն* (ijpq *մեծահռչակ ուխտին*, stv *ի մեծահռչակ որ ուխտն*, u *ուխտէն*) *Գետկայ* (o *Գետարգեայ*) Մ-Թ *յառաջաբան հեղինակին*, փխ վերնագրի, l ունի՝ *յառաջաբան և նախադրութիւն պատմագրաց կիրակոսի վարդապետին*, h *Պատմութիւն ժամանակաց կիրակոս վարդապետի*։ Վերնագրից հետո a ունի *«ողորմեա՛»*, f—*ողորմեա հոգւոյդ որ*, IV—*«ողորմեա յա և զօգնեալս իմ զաւ կատարեաց»*։ cfg սորից յուսանցքում ունեն՝ *«հոգի որ ած հզրա զօգնեալն իմ հասս ասարա»*։

5 t չիք *կիրք*, l *կէրք* փխ *կիրք*
5 u չիք *որ*, t *զոր*
5 cdj *ի բնութեանն*, bw *ի բնութենէ*, ghu *ի բնութիւն*
5 gno *այս*. st Վ *յայսմիկ* փխ *յայս*
5 dv *խնամաւք*
5—6 cnoiv *արարչէն*, su *արարչին*
6 m *լինիլ*
6 stuvՎ չիք *և*
6 bcdijnopqtwՎ չիք *ի*
6 l *ի հանդերձելոց*
6—7 l չիք *լինելոց*, stuvwՎ *լինելոյ*
8 ch *այժմ* փխ *այսմ*
8 i *յայսմ*
8 Մ-Թ a *հնարք*
8 n *այգ*
9 m *յաշխատութեամբ*
9 stvՎ *կամ* փխ *և*
9 npu *երկար*
10 ahfl *իւծեալ*, cdipqj *բիւծիլ*, *բիւծել*, g *իւծիլ*, n *իւծել*, o *հիւծեալ*. l *եւծիլ*
10 i *մաշել*, l *մաշեալ*
10 h *տաժանմամբ յոյժ*
10 adlw *վաստակաւք*
11 o *պիտանացոյ*
11 Մ-Թ bdmpq *զփափաքս*, o *զփափաք*, w *փափաքս*
11 stv *փափաքս* (Վ *փափագս*) *ինչ խնդրողին բղձից*

Բարեձաւաբար երկօք և ոչ վարկպարազի անցանել ընդ պատմութիւնս ժամանակաց՝ ներքնոց և արտաքնոց։

Ակնարկելով և ազդեցութեան հոգւոյն, որ կարողն է իմաստնացուցանել զագէտս և բանաւոր առնել զանբանս։

Կարող և ձեռնհաս ընդ հաւատալ առանց երկմտութեան և թերութեան.

Որով և ամենայն ինչ ըստ կամաց նորա յօրինի և կազմի, երևոյթքն և աներևոյթքն։

Սրբալոյս մտօք և անշարութեամբ մատուցանել զանձն վերին և ներքին աստուածայնոց բանից և գրոց պատմութեանց, որք կարող են հասուցանել զխնդրողն խնդրելոյն։

Քանզի և այս օրէնք են աստուածայինք, «Ցուցանել հարանց՝ որդւոց, զի ծանիցեն, յազգ յազգս»*, որպէս մարգարէն Դաւիթ հրամայէ. զի յայս խրատէր մեծն ի մարգարէս Մովսէս զորդիսն Իսրայէլի և ասէր. «Խօսեսցիս ի սոսա ի տուէ և ի գիշերի, ի նստել ի տան, ի գնալ ի ճանապարհ, ի ննջել և ի յառնել»**։ Եւ այսոցիկ՝ որք յօժանդակ են և ձեռն տան, յոլովք են յաստուածայնոց արանց, որք կենդանի արձան թողին զգիրսն յետ

---

* Հմմտ. Սաղմ. ՀԷ. 5, ** Յեսու. Ա. 8, Բ. Օրէնք Զ. 7, ԺԱ. 19.

1 cd երկաւք, eo երգօք
1 tuvwԱԲԳ անցա ցանել, (Վ անցանել)
1 ijp ընդ պատմութիւնն
2 i ներքնոցն փխ ներքնոց և արտաքնոց
2 vՎ արտաքնոցն
3 no արկելով ակն
3 fhno ազդեցութեամբ
3 bjls հոգոյն
4 tu ԱԳ զրանս փխ զանբանս
5—6 no թերահաւատութեան, u երկբայութեան փխ թերութեան
7 cdijq ըստ կա... (բացթողնված է մինչև 'որք կարող են' նախադասութիւնը կարմիր թանաքով գրելու համար)
7 o ըստ կամաւ
7 h չիք յօրինի. l յաւրինի, stv օրինի
7—8 estuvՎ երևոյթքս, w երևոյթքս և աներևոյթքն, o երևոյթք և աներևոյթք
9 h սրբասէր
9 l մտաւք
9 stuvwՎ անաչառութեամբ
9 b մատու փխ մատուցանել
10 no աստուածայնոյ, Վ աստուածայնոցն
10 Ա-Թ գրոց և պատմութեանց
10 i որ փխ որք
10 s կարողք են
10—11 dijt հասուցանել
11 d զխնդրաւղն, oq զխնդրօղն
12 c այն, j այս է
12 ad աւրէնք, stvՎ օրէնք աստուածայինք են
12 no աստուածայինն, v աստուածայինս
12 stvՎ հարց
12 h հարանց և որդւոց
12 adjo որդոց
13 Ա-Թ և մի քանի ԶԶ ծանիցի, ip ծանիցէ
13 Ա-Թ dvՎ այլ, n այգ
13 b ասէ փխ հրամայէ
13 cdgijnopq այս
14 pq մեծն մարգարէն
14 nostv մովսէս մեծ մարգարէն
14 afh զորդիս
14 ef իղի
14 tvՎ խրատէր և ասէր
14—15 no խօսեսցիս սոսա, q խօսեսցի
14—15 g չիք 'խօսեսցիս... ի գիշերի'
15 u ի նստս
15 ps ի նստել
15 n ի գնալն, Վ և ի գնալ
15 enouw ի ճանապարհի
16 no ի ննջելն և յառնելն, bcdejpquw ի ննջել և յառնել, g առնել
16 e յայսոցիկ, s այսոսիկ, tvՎ յայսոսիկ, u այնոցիկ
16 bel օժանդակ, no որքան օժանդակ են, d յաւժանդակ
16 no ի ձեռն տան
17 gnostuՎ աստուածայնոց
17 i արգա փխ արձան, j արձա
17 no զգիրս
17 no չիք յետ

իւրեանց ամենայն ազգաց։ Որպէս մեծն Եւսեբիոս զերկուս գիրսն եթող՝ զՔրոնիկոնն, սկսեալ ի նախնոյն Ադամայ, զխժական անուանս նահապետացն, զոր գրեցին արտաքինքն՝ համեմատելով ընդ աստուածայնոց արանց պատմութիւնս, և բերեալ հասուցանէ մինչ ի գալուստն Քրիստոսի և այսր, զյոլովից ազգաց նահապետս և զթագաւորս. և զեկեղեցւոյ պատմութիւնն, սկսեալ ի ծագմանէ առաքելական քարոզութեանն՝ ըստ ժամանակս թագաւորաց, և զառաքելոցն սրբոց քարոզութիւնս, և թէ ո՛ ի նոցանէ զինչ գործեաց, և յոր կողմն չոգաւ իւրաքանչիւր ոք, և կամ թէ ո՛րպէս վկայեցին. և զեպիսկոպոսաց որոց, և զերևելի արանց զգործ և զքաջութիւն. և բերեալ հասուցանէ մինչև յաւուրս Կոստանդիանոսի բարեպաշտի և անդ դադարի։ Եւ ապա մեծիմաստն Սոկրատէս կրօնականի բանիւք՝ սկսեալ ի սրբոյն Սեղբեստրոսէ Հռոմայ հայրապետէն և ի Կոստանդիանոսէ մեծէ, ածէ մինչև յաւուրս Թէոդոսի փոքու, զարարս և զգործս իւրաքանչիւր թագաւորաց և զեպիսկոպոսաց, և զառաքինեաց և զվատթարաց, զժողովելոց բազմաց եկելոց՝ պիտանեաց և խոտանաց, ընդարձակ և յաճախ պատմութեամբ աւարտէ։

1 Ա-ԹՎ յամենայն
1 cdiq ամենայն ազգաց, որից հետո բաց տեղ է մնացել մինչև տող 4 'պատմութիւնս'
1 Ա-ԹՎ Եւսեբրոս, a եսեբւոս, b և սեբրոս
2 Ա-Թ զքրոնիկոնն, ajp զքրոնիկոմնն, b քրոնիկոնն, o զքրոմնիկոնն
2 o անուանան
3 h արտաքինք
3 h համատելով փխ համեմատելով
3 b ... այսոց փխ աստուածայնոց
3 t աստուածայնոցն
4 jp պատմութիւնն
4 bnՎ մինչև
4—5 no մինչև զՔրիստոսի (չիք ի գալուստն)
4—5 t չիք Քրիստոսի
5 bq զոյովից, ij զյոլովի, no յոլովից
5 ijp նահապետսն, l նահապետաց զթագաւորս, no նահապետաց, m զնահապետս
5 dhnot թագաւորս
5 bdl զեկեղեցոյ, h զեկեղեցեաց
6 gow պատմութիւն, stvՎ պատմութիւնս
6 g արդարութեանն
6—7 no ի ժամանակս
7 iՎ զառաքելոյ
7 u սրբոցն
7 i չիք 'քարոզութիւնս...սրբոց'
7 Վ քարոզութիւն
7 a ոյ, որ յո
7—8 Ա-Թ ի նոցանէ
8 no ինչ
8 Ա-Թ կողմ
8 l չոգան
8 f չիք կամ
9 l զերևելիս, no երևելի
9 i չիք զգործ, o զործս
10—11 s հասուցանէ ի մեծն Կոստանդիանոս բարեպաշտն, tuvw հասուցանէ մեծին Կոստանդիանոսի
10 w չիք մինչև
10 o ի օր փխ յաւուրս
10 Վ մեծին Կոստանդիանոսի
10—11 b բարեպաշտին
11 b չիք 'և անդ դադարի', egnostuvwՎ դադարէ
11—14 cdi բաց տեղ հետևյալի համար 'և անդ դադարի... իւրաքանչիւր' q 'բարեպաշտի ... թագաւորաց'
11 b մեծ իմաստնասէրն, g մեծիմաստ
11 o յոլովակի, Վ կրօնի փխ կրօնականի
12 u Հռոմայ
12 b չիք Հռոմայ հայրապետէն
12 egijlnopstuvՎ հայրապետէ
13 bՎ չիք մեծէ, suvw մեծէ և
13 w մինչև զաւուրս
13 no չիք յաւուրս
13 sՎ Թէոդոսու
13 sv զարարուածս, Վ զարարածս
14 no և ի գործս
14 no առաքինեաց
15 a վատթարաց
15 l զժողովրդոց, i ժողովելոց
15 o բազմութեանց եկելոց
15 i պիտանեաց
15 no զխոտականաց փխ պիտանեաց
15 adfhijklmstuvՎ խոտանեաց
15—16 aik ընդյարձակ
15—16 l ընդ յաճախ փխ ընդարձակ և յաճախ
15—16 m ընդ յաճախ և արձակ

Իսկ Հայոց ազգի պատմագիրք յոլովք գտցին աշխատութեամբ. որպէս սքանչելին և կորովամիտն Ագաթանգեղոս, որ թարգմանի բարի հրեշտակ, որ եղոյց հրամանաւ մեծազօր և քաջ արքային Տրդատայ զհանդամանս իրաց եղելոց առ Հայս ի ձեռն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի և խոստովանողի Քրիստոսի, զգործս նշանաց և արուեստից և սքանչելագործութեանց, և զպատճառս լուսաւորութեան Հայոց աշխարհիս, գեղեցիկ և պայծառ պատմութեամբ ասացեալ։ Եւ զկնի նորա ամենահմտարուած գիտութեամբ և մեծն իմաստութեամբ քան զյոլովս սուրբ այրն աստուծոյ Մովսէս Խորենացի, որ զՀայոց պատմութիւնն շարադրեաց բազմահմուտ և յոգնադրաւոր բանիւք. Համառօտ պատմութեամբ և ընդարձակ մտօք ի նախնի մարդոյն սկսեալ՝ գլխովիւք ազանց իրս և գործս և զարարս, բերեալ մինչև յաւուրս Տրդատայ և սրբոյն Գրիգորի և անտի մինչև ցխատարումն սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետի, և զողբսն ասացեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց՝ անդադօր զաղաղակեցուցանէ։ Եւ յետ նորա սուրբն Եղիշէ, որ պատմէ զպատերազմն Վարդանայ, թոռին սրբոյն Սահակայ, և ընկերաց նորա, որք յաւուրն Քրիստոսի զանձինս ի մահ եդին և

---

1 stvՎ. ազգիս
1 m պատմութիւնք պատմագրաց
1 no լինին փխ գտցին
1 stvՎ. աշխատութիւնս
2 abcdegjnoq ագաթանգեղոս
2 stuv զոր
2 adfh թարգմանի
3 Վ. զոր
3 j զհրամանաւ
3 dl մեծագուր
3 b արքային
3 o տրդատայ արքային, t քաջ արքայ տրդատ
3 a զհանդամայնս
4 m չիք և
4 vՎ. խոստովանողին
4 b խոստովանող վկային
4–5 cdiq բայց անդ նոր ձեռ 'և խոստովանողի... սքանչելագործութեանց'
5 b չիք քրիստոսի
5 stvՎ. զգործս
5 s զարուեստից
5 sՎ. զսքանչելագործութեանց
6 no զպատճառս, tvՎ. զպատճառն
6 stvՎ. ազգիս հայոց փխ Հայոց աշխարհիս
7 svw պատմութեամբք
7 al ամենահմտարուածն, t ամենատարուածն (sic)
8 bcdijnq չիք և մեծն իմաստութեամբ, m չիք և մեծն իմաստութեամբ քան զյոլովս, no մեծ իմաստութեամբ
8 k հայրն փխ այրն
8 kno չիք աստուծոյ
8 w Մովսէս
8–9 bcdgj Խորենացի, iq Խորենացին
9 gՎ. պատմութիւն
9–10 fh յոգնագրաւոր
10 dl համառաւտ, vՎ. և համառօտ
10 u չիք համառօտ պատմութեամբ
10 afklm ընդ յարձակ
10 dl մտաւք
11 i մարդկայն, l մարդկան
11 ip գլխովք ազանց փխ գլխովիւք ազանց
11 ip զարարմարս փխ զարարս
12 bcd տրդատա
12 pcdj անդի
13 d չիք հայոց
13 Վ. հայրապետին
13 stvՎ. զողբս
14 ivՎ. աշխարհին
14 dl անդադաւր
14 b զաղաղակեցուցանէր
14–16 cdiq բայց անդ նոր ձեռ 'Եւ յետ... Սահակայ'
15 o չիք որ
15–16 - զթոռին սահակայ
16 n զընկերացն, lv ընկերաց
16 si նորին
16 o զանձինս իւրեանց
16 ip ետուն փխ եդին

պսակեցան ի Քրիստոսէ, և զարիական մահ սրբոց Յովսեփեանցն, և զկամաւ տալն զանձինս ի կապանս արքունի նախարարացն Հայոց վասն յուսոյն, որ ի Քրիստոս, և զհամբերող նահատակութիւն սրբոցն Խորենայ և Աբրահամու, զոր ստուգութեամբ ցուցանէ այրն սքանչելի։ Եւ ապա Ղազար Փարպեցի ճարտասան, սկսեալ յաւուրցն սրբոյն Սահակայ, զնոյն ոճ պատմէ։ Եւ զկնի նորա Փաւստոս Բիւզանդ, որ զեղեալ իրս պատմէ Հայոց աշխարհիս ընդ պարսիկս և ի նոցանէ ընդ մերս։ Եւ Հերակլն ի Սեբէոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ։ Եւ Պատմութիւն սքանչելի առն Կորեան։ Եւ Խոսրով։ Եւ Ղևոնդ երիցու Պատմութիւն, որ զոր ինչ գործեցին Մահմետ և աթոռակալք նորա ընդ աշխարհս ամենայն և առաւել ևս ընդ ազգս Հայոց։ Եւ Թովմայ վարդապետն, պատմագիր տանն Արծրունեաց։ Եւ Շապուհ Բագրատունի։ Եւ տէր Յովհաննէս կաթողիկոս Հայոց։ Եւ Մովսէս Կաղանկատուացի, պատմագիր Աղուանից։ Եւ Ուխտանէս եպիսկոպոս Ուռհայի, որ գրեաց զբաժանումն վրաց ի Հայոց ի ձեռն Կիւրիոնի։ Եւ Ստեփաննոս վարդապետ մականուն Ասողիկ։ Եւ Արիստակէս վարդապետ, կոչեցեալն

---

1 vՎ. մահս
1 abcdijl յովսեփանցն, siՎ. յովսեփեանց
1 o հռիփսիմեանցն փխ Յովսեփեանցն
2 gu կամաւ, p կամաւոր փխ զկամաւ
2 wՎ. տալ
3 l զհամբերութիւն նահատակաց
3 l նահատակութեան
3 st սրբոց, wՎ. սրբոյն
4 d աբրաամու
4 siv այրն աստուծոյ, Վ. այրն աստուծոյ սքանչելին փխ այրն սքանչելի
4–5 w խազար (sic)
5 o աւուրցն
5 cdijq սահակայ սրբոյն
5 o խահակայ
5 l չիք և զնոյն
6 l Եւ զկնի նորա և զնոյն բիւզանդ
6 Մ-Թ փաւստոս, no փաստ, u փաւստոս և բուզանդ, bcw փաւստոս, j փաւստոս բիզանդ, p չիք Փաւստոս
6 cdj բիւզանդ
6 aeigl զեղեալ եղեալ
6 l պատմէ իրս
7 l ընդ մեր, tuvwՎ. ի մերս. փխ ընդ մերս
7–8 ow չիք 'Եւ Հերակլ... ասացեալ'
7 Մ-ԹՎ. Հերակլ
7 g ի սեբիոսէ
8 i սքանչելիս
8 stvՎ. առն սքանչելի
8–9 cdiq չիք 'սքանչելի առն Կորեան։ Եւ Խոսրով'
9 Մ-Թgiksiv պատմութիւն
9 Մ-Թ h որ զինչ, g զի զոր ինչ
9 c մահմեդ, v մահմէտ
10 bm աթոռակալքն
10 nou չիք ևս
10 bs ընդ աշխարհս փխ ընդ ազգս
11 acdjl թովմա, bemsiuvwՎ. թումա, թումայ, i թովմաս, g թօվմայ
11 stuvwՎ. վարդապետ
11 stuvwՎ. չիք պատմագիր
11 w չիք Եւ Շապուհ
12 Մ-Թabcdgipqsv և միևնույն գրչագրի մեջ տարբեր ձևերով՝ յովհանէս, յովաննէս, յոհաննէս, յոհան, յովան, յոհաննէս և այլն։
12 abcdeilqsvw կաթողիկոսն, ghnoՎ. կաթուղիկոս, կաթուղիկոսն
12–13 Մ-Թ կաղանկանդուացի, bno կաղանկատուացի, cd կաւղանկատուացի, jq կաւղանկատուացի, i մովսէս կողանկատուացի, p կողանկատուացի (sic) stuvw մովսէս կաղկանդուացի, Վ. կաղկանդուացի
13 Մ-Թ Ուրհայի, bipu ուռհայեցի, s ուռհայոց. m ուռհայու.
14 i զթրփումն փխ զբաժանումն
14 l չիք հայոց
14 Վ. վրաց և հայոց
14 Մ-ԹՎ. aflt կիւրոնի, bcdegnoquw կիրոնի, ijp կիրիոնի
14 Մ-Թgijklmnopq ստեփանոս
14–15 stvՎ. ստեփաննոս մականուն ասողիկ վարդապետ
15 Մ-ԹՎ. վարդապետն, a վարդապետս
15 h մականունն, i որ մականուն
15 a ասողիկ փխ ասողիկ, l ասողնիկ
15 d արստակէս, Վ. ռոստակէս, Մ-Թ Ռոստակէս
15 t չիք 'Եւ Արիստակէս վարդապետ'

Լաստիվերտցի։ Եւ Մատթէոս վանաց երէց Ուռհայեցի։ Եւ Սամուէլ քահանայ կաթուղիկէին Անւոյ։ Եւ այս մեծիմաստ և հանճարեղ վարդապետն անուանեալն Վանական։

Որոց փոյթ եղև սոցա իւրաքանչիւր սրբոցս՝ գրով թողուլ զյիշատակ բարի զկնի եկելոցս յօգուտ լսողացն և ի վարժատրութիւն նոցունց սրբոցն՝ անջինջ լինել յիշատակ մինչև յօրն Քրիստոսի։

Իսկ մերս ձեռնարկութիւն մի՛ ումեք յանդգնութիւն համարեսցի, այլ տասիլ բարեաց նախանձու գործ. զի հարկանեն զմեզ միտք մեր՝ ոչ տալ լռութեան զայսպիսի աղէտ տարակուսանաց, զոր լուաք ականջօք մերովք և տեսաք աչօք, զի ի գլուխ ելին ամենայն սրբոց մարգարէութիւնք, որք յառաջագոյն գուշակեցին վասն նեղութեանցս, որ հանդերձեալ էր լինել և առ մեզ գործովք կատարեցաւ. զոր և ասաց փրկիչն մեր և աստուած տէր Յիսուս Քրիստոս, թէ՝ «Յարիցէ ազգ յազգի վերայ, և թագաւորութիւն՝ ի թագաւորութեանս»*. և «Այն, ասէ, սկիզբն է երկանցս»** յայտնութիւն որդւոյն կորստեան, զոր երկնչիմք՝ մի՞ գուցէ երևեսցի նա ի մերում աւուրս.

---

* Մատթ. ԻԴ. 7, Մարկ. ԺԳ. 8.

** Մատթ. ԻԴ. 8, Մարկ. ԺԳ. 8.

1 abcdefijklmnopqstuvՎ. լաստիվերցի
1 abcdfghstuv Մաթէոս
1 Մ-Թ Ուրհայեցի, t ուռհայքի, Վ. Ուռհացի
1-2 Մ-Թ քահանայն
1-2 Վ. անուն քահանայ
2 b կաթողիկէին
2 g կաթուղիկոսին անոյ
2 amuw յանոյ, bcdejq անոյ, fijklnopv յանւոյ
2 no մեծիմաստն, stv մեծիմեծ փխ մեծիմաստ Վ. մեծ
2 stv հանճարեղն վարդապետ, Վ. հանճարեղ վարդապետ
3 m չիք անուանեալն, no անուանեալ
4 cdiq բաց տեղ հում հմբ 'որոց փոյթ եղև'
4 jo որոց փոյթ եղև գրել կարգաւ
4 abcdjp և սոցա, l նոցա փխ սոցա
4 bcdegijloquw զյիշատակ, mstvՎ. զյիշատակս, յիշատակս
5 h եղելոցս փխ եկելոցս, Վ. եկելոց
5 dl յաւգուտ
5 tvՎ. նոցին սրբոց
6 stv ի յիշատակ
6 dl յաւրն, no մինչև օրն, ijpq մինչև յաւուրն Վ. մինչև ի յօրն
7 bcdjq մեր
7 u մի՛ որ փխ մի՛ ումեք
7 w չիք մի ումեք յանդգնութիւն
7 s համարեցի
7 n այղ
8 Վ. բարեացն
8 abcefghklmwՎ. նախանձոյ
9 dnopu լռութիւն
9 notՎ. այսպիսի
9 l աղէտս
9 Վ. տարակուսանացն
9 dl ականջաւք, o ականջօվք
9 gip մերօք
10 dl աչաւք, svwՎ. չիք աչօք
10 u պատմութիւնքն փխ մարգարէութիւնք
10 abcdgilopquՎ. որ փխ որք
11 h նեղութեանց, tvՎ. նեղութեանցն, l եղելութեանցս փխ նեղութեանցս
11 aejs լինիլ
12 u և առաւել փխ և առ մեզ
12 l գործով
12 s կատարեցան
12 bcdijp չիք աստուած
13 Վ. եթէ
13 dgjnoq ազգի
14 g չիք ի
14 st չիք ի թագաւորութեան
14 uՎ. ի թագաւորութեան վերայ
14—15 bdfghjl որդոյն, no որդւոյն
15 Մ-Թghiqu որ
15 q նմա փխ նա
15 l ազգի փխ աւուրս
15 no յաւուրս, stvՎ. ժամանակիս փխ աւուրս

զի գործք ամենայն, որ գործին այժմ, զնոյն նշանակեն։ Սէր ցամաքեալ, և անգթութիւն տիրեալ, աստուածպաշտութիւն նուաղեալ, և անհաւատութիւն բարձրացեալ. սեղանք և պատարագք լռեալք, և քահանայք անողորմ ի սուր անկեալք. կանայք և մանկունք գերեալք, և արք դառնամահք լեալք. զի՝ զոր գուշակեաց այրն աստուծոյ սուրբն Ներսէս վասն ազգին նետողաց և աւերման աշխարհիս Հայոց, այժմ կատարեցաւ յազգէ, որ թաթարն կոչի. զի զբազում ազգս և զազգիս ջնջեաց սա, զոր յիւրում տեղւոջն պատմեսցուք, եթէ տէր կամեսցի։

Բայց իւրաքանչիւր ոք յառաջին աշխատասիրացն եդին տեղի ինչ բուռն հարկանելոյ, կամ թագաւոր երևելի և կամ նահապետութիւնք ազգաց յայտնի։ Իսկ մեր յայժմ յամենայնէ թափուր եղեալ. զի թագաւորութիւնն վաղ ուրեմն բարձեալ՝ Արշակունին և Բագրատունին, և իշխանք ոչ ուրեք երևեալ Հայկազնի, բայց թէ ուրեք ուրեք զօղեալք և թաքուցեալք յօտար աշխարհի. բայց միայն յոյս մի եղեալ առաջի՝ զաւուրս շնորհ և զխորհրդոյս զօրութիւն, զի յայժմ աւուր, յորում ձեռնարկեցաք ի սմա,

1 cd 'գործք' բառի տեղը բաց, no զգործք փխ զի գործք
1 p զի ով որ ամենայն որ գործեն
1 bcdqt գործեն. u ծագին փխ գործին
1 abcdeighiՎ. զնոյն
1 nop նշանակին
1 p զի սէր
2 abcdeghstuv նուազեալ
2—3 Վ. անհաւատութիւնք
3 djnoq պատարագ
3 Մ-Թabcd և այլուր լռեալ
4 Մ-Թil kl ի սուր
4 Մ-Թegij անկեալ, d անգեալ, stvՎ. արկեալք, w արկեալ
4 bu գերեալ
4 no դառնամահ
5 Վ. լեալ
6 ijpՎ. յազգէն
7 no թաթար. u տաթարն
7 cdijqstuvՎ. զի բազում
7 bՎ. ազգ և ազգին, no ազգս և ազգիս, stuv ազգ և ազգինք (uv ազգինս)
7 tvՎ. զոր և
7 no իւրում
7—8 bcdeij տեղոջն, l տեղոջ, stv տեղւոջ
8 l պատմեցից
8 cdi 'տէր' բառի տեղը բաց է։
9 dl յիւրաքանչիւր
9 l չիք ոք
9 no առաջին
9 j յաշխատասիրացն, w աշխատասիրեացն
10 l հարկանելոյն
10 cdql 'թագաւոր' բառի տեղը բաց է
10 Վ. կամ փխ և կամ
10 b թագաւորութիւն փխ թագաւոր
10 cd 'նահապետ...' բառի տեղը բաց է
10—11 iq նահապետս բազմաց յայտնի փխ նահապետութիւնք ազգաց յայտնի
10—11 jp ազգաց բազմաց յայտնի փխ ազգաց յայտնի
10—11 cd բազմաց փխ ազգաց
10—11 stwՎ. ազգացն
11 stՎ. մերս
11 abcdfghstՎ. ամենայնէ, no այժմ ամենայնէ
11 cd թափուր
11—12 o չիք 'թափուր եղեալ... բարձեալ'
11—12 w չիք 'զի թագաւորութիւնն վաղ'
11—12 g թագաւորութիւն
12 b բարձեալ է, d բարձեա... ip բարձաւ. j բարձեաւ
12 Մ-Թjklqsv իշխանքն
13 acdfg երևել, i երևի ի, no երևիլ
13 no երևեալ զօղեալք և թաղեալք
13 dl զաւղեալք
13 abcfghijlcvw թագուցեալք, tuՎ. չիք և թաքուցեալք
14 dl յաւտար, l չիք յօտար, no օտար
14 abcfghlmow մի յոյս փխ յոյս մի, cdijpq միւս, gnu մի ոյս փխ յոյս մի, stvՎ. մերոյս փխ յոյս մի
14 u շնորհն, w շնորհք
14—15 no զխորհրդոյս շնորհ և զօրութիւն
15 cdi զխորհրդոյ, q խորհրդոյ, t. զխորհուրդ
15 dl զաւրութիւն
15 gno այժմ
15 lsvՎ. աւուրս

տօն է գալստեան ամենասուրբ հոգւոյն ի վերնատունն ի դասս առաքելոցն՝ հրեղէն լեզուօք հրաշագործելով, զնոսա ընդ տիեզերս առաքեաց՝ կոչել զամենեսեան ուղխանս լուսաւորականին ի կեանս անմահականս։ Եւ մեք ի նոյն հոգի վասն եղեալ, որպէս [illegible] յաջողութիւն, որ ի վեր է քան զմիտս մեր։ Վասն որոյ աղաչեմ զձեզ, եղբարք, ոչ տաղտկանալ զաշխատութիւնս մեր, որպէս անուանեցաք, և խնդրել զինչ, և [illegible], այլ զկշտանալ հոգևորաբար և ձեռն [illegible], զի Քրիստոսի աշակերտացն ամենայն ինչ հաստատեալ է, որպէս ասացեալ ի գրոց։ Այլ մեք յասմ հատուածոյ գրեցաք, զոր ասացաք, և դնեմք նախ զանուանս աթոռակալացն որդւոյն Գրիգորի՝ ի նմանէ սկսեալ մինչև առ մեզ սուղ ինչ համառօտիւք. զի լիցի սա մեզ արձան գերեզմանի, ոչ ըստ նմանութեան Աբիսողոմեան քարին*, այլ կենդանի, զի յիշեսցի ի սմա անուն Կիրակոսի։

Ա.

Համառօտ պատմութիւն և ցոյց անուանց որդւոցն Գրիգորի և որք յետ նորա յաջորդեցին զաթոռ նորա

Ամենայն գովեստից արժանի և յիշատակաւ բարեաւ հռչակեալ հայրն մեր հոգևոր և բազում ուսուցանողն ծնող սուրբն Գրիգորիոս՝ յետ լուսաւորելոյ նորա զՀայաստան աշխարհս աստուածգիտութեամբ և ամենայն ուղղափառ կարգօք և օրէնսդրութեամբ, և ձեռնադրելոյ եպիսկոպոսս աւելի քան զչորս հարիւր և երեսուն, գնալ եղև նմա և մեծի արքային Տրդատայ ի Հռոմ ի տեսութիւն նշխարաց սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի, և մեծ թագաւորին Կոստանդիանոսի, և սրբոյ հայրապետին Սեղբեստրոսի, գնել սէրս և դաշինս ի մէջ իւրեանց։ Եւ ընկալեալ մեծաւ պատուով արքայն Կոստանդիանոս և մեծ հայրապետն աշխարհահամբաւ ետուն՝ մեծարանս արքային սրբոյն Գրիգորի, որպէս խոստովանողի և առաքելաշնորհ վկայի Քրիստոսի, տան նմա պատիւ հայրապետութեան, որպէս աթոռակալին Պետրոսի. տան նմա և մասն ինչ ի նշխարաց առաքելոցն, և զահեակ ձեռն Անդրէի առաքելոյ, և այլ ընծայս բազումս և յԵրուսաղէմ զԳողգոթայ՝ զտեղի խաչելութեանն Քրիստոսի, և զսուրբ Յակովբն, և տեղի մի պատարագի ի նմին սուրբ Յարութեանն։ Ասեն՝ կախեալ կանթեղ մի սուրբն Գրիգոր ի վերայ գերեզմանին Քրիստոսի և խնդրեալ յԱստուծոյ աղօթիւք առանց զգալի լուսոյ լուցանել ի սուրբ պասեքի աւուրն, որ լինի մինչև ցայսօր նշանն։ Նոյնպէս և զմեծն Տրդատ մեծարեալ, որպէս վայել էր նորա քաջութեանն՝ արեամբն Քրիստոսի և հաւատովն, որ ի նա, դաշինս կռեալ, անքակ ունել զսէրն ի մէջ երկուց ազգացս յետ նոցա։

---

* Բ Թագ. ԺԸ. 18.

1 dl տան է, stv տօն էր
1 ip չիք ամենասուրբ, s ամենասրբոյ
1 djl հոգւոյն
1—2 stv վ. առաքելոց
2 djl լեզուաւք
2 l հրաշագործելով
2 Մ-Թ չիք առաքեաց
2—3 afl ընդ տիեզերս առաքեաց կոչել
3 no զամենեսեան
3 m ի կենաց յանմահականս
3 cfijpq անմարմնականս փխ անմահականս
4 stv վ. հոգին
4 el վասն հաւաստեաց, u վասն հաւաստեայ
4 ij բաց անկ ծով. ծմբ՝ 'վասն... յաջողութիւն'
4 siv եղեալք
4 stv վ. յաջողութիւն
4—5 n չիք 'որ ի վեր է... քան զմիտս մեր'
5 b աղաչեմ
5 no զձեզ եղբարք, t զձեզ եղբայրք
6 no աշխատութիւնս
6 s չիք մեր
6 g [illegible], os [illegible], w [illegible]
6 cdl ընթացս, n ընթացք
6 a [illegible], cdfl յանդգնաբար, pstuv վ. [illegible]
7 stv վ. աղաչեմք
8 j ասացեալքն, n ասացեալ
9 lno ի ասմ գրոց
9 n այդ (այս ձեռագրում բացակայում այդ)
9 l սկսեալք
9 dstuvw վ. ցուցաք
10 bcfegijnq աթոռակալաց
10 n որդւոյ
10 cfjnq գրիգորէ
10 ijpq ի նմանէ
11 djl համառօտիւք
11 l արձան գերեզմանի
12 tԱԳ արիստոգոմեան արքին վ. (Բ) արիստագոմ արքայի փխ Աբիսողոմեան քարին
12 cfijpq ամենայն փխ ի սմա
13 Մ-Թ վ. մի չարք ՁՁ կիրակոսի
14 bij համառօտ
14 iv պատմութիւնք
14 b անցք փխ ցոյց, hcu ցոյց, km գրոյցք
14 c անուանեաց, d անուանց, jpq անուանցն, stv վ. անուանս, no անուանք
15 i չիք որք, jp որ
15 ip չիք յաջորդեցին զաթոռ նորա
15 վ. յաջորդեցին, n աջորդեցին
15 ipstuv վ. ԱԳ չիք զաթոռ նորա
16 d ամենագովեստից
16 b արժանին, p արժանաւոր
16 ip յիշատակ
16 p բարեաց
16 abcfehjmnoqstuvw վ. հռչակեալն, l և հռչակեալ
17 djln ծնաւղ, [illegible] ծնող
17 fc սուրբ

1 u չիք զՀայաստան
1 g աշխարհն, u զաշխարհս
1 ijp աստուածգիտութեամբն
1—2 stv վ. չիք 'և ամենայն... օրէնսդրութեամբ'
2 cdjln կարգաւք
2 a օրէնսդրութեամբ, jn օրէնսդրութեամբ, d յօրէնսդրութեամբ
2 ghnw վ. եպիսկոպոս
2 i չիք աւելի
3 acdegijqw զչորս, bu վ. զչորեք
3 al հարիւր
3 stuv վ. ընդ փխ և
3 stuv մեծ
4 n ի Հռոմ
4 bnu նշխարացն
4 jnl պաւղոսի
5 u [illegible] փխ թագաւորին
5 c j սրբոյն, [illegible] սուրբ
6 [illegible]
6 [illegible] ի մէջ
7 no [illegible] սուրբն
7 [illegible] փխ մեծ
7 [illegible]
7 ij [illegible]
7 i [illegible]
7—8 cijq մեծարանաւ փխ մեծարանս
9 no [illegible]
9 Մ-Թ տան
9 stuvw վ. [illegible] փխ պատիւ
9—10 վ. աթոռակալի
10 [illegible] stuvw վ. չիք նմա, o ի նմա փխ նմա
10—11 q ահեակ
11 cfijmnopqstuvw վ. առաքելոյն
11 Մ-Թ fijv բազումս
11 u բազումս թագաւորին Տրդատայ և սուրբ հայրապետին Գրիգորի
11—12 stv վ. յԵրուսաղէմ զտեղի խաչելութեանն քրիստոսի զգողգոթա
11—12 a զգողգոթայ, bcdstv վ. զգողգոթա
12 hmst և զտեղի, ip ի տեղի
12 bcdefghijknpstu յակոբն
12 n չիք մի
13 ch յարութեան
13 վ. և ասեն
13 abcdfgnw և կանթեղն մի
13 u և կանթեղ մի կախեալ
14 abcdhnq վ. սուրբ
14 gno աստուծոյ
14—15 b աղօթիւք յաստուծոյ
15 cdjq աղօթիւքն
15 w լուցանել, no վառել փխ լուցանել
15 g պասեքի
15 djl աւուրն
15 i զոր
16 djn ցայսօր
16 u նշանն այն ի պարծանս մեր
16 [illegible] մեծարեալ
17 Մ-Թ և այլքն քաջութեան
17 n և արեամբն
17 j յիսուսի փխ քրիստոսի
17—18 cijpq դաշինս
18 ijp կազմեալ, no եդեալ փխ կռեալ
18 ij և անքակ ունել, m ունել, u անքակելի փխ անքակ ունել
18 o առնել փխ ունել
18 i երկուցս ազգացս, o յազգացս, k չիք ազգացս

Եհարց Կոստանդիանոս զսուրբն Գրիգոր. «Ո՞րքան ուրախութիւն է առաջի հրեշտակաց ի փոխ այսքան մոլորելոց ոչխարաց»։ Պատասխանի ետ. «Բազում յոյժ, բայց մի՛ ոչխար համարին ադամայինքս առ վերինս բազմութիւն»։ Եւ կայսրն ասէ. «Եւ փրկեալքս մի՛ վերջասցուք հանդիսանալ ընդ նոսա եկաւորելոյ ձեր»։

Եւ հրամայեաց ամենայն քաղաքին խրախանալ զենմամբ խաշանց։ Եւ հրեայքն և հեթանոսքն, որք մնացեալ էին յանհաւատութեան, յուտային յօրհնութեան աղէն, զի սուրբն Գրիգոր և Սեղբեստրոս աղ օրհնեցին։ Եւ ասէ սուրբն Գրիգոր ցհրեայսն. «Դուք զթլփատութիւն անթլփատութիւն արարիք հակառակ օրինացն»։ Եւ ասէ. «Յանասնոցն, որք մատչին պատարագ աստուծոյ, կամ ճուէր սրբոց, կամ յիշատակ ննջեցելոց, առանց օրհնութեան աղի, իբր զոհ հեթանոսաց է»։

Եւ այս եղեալ յաշխարհս մեր՝ մեծաւ ցնծութեամբ և հոգևոր ուրախութեամբ, մեծապէս զարդարէին զաշխարհս մեր ամենայն քրիստոնէական կարգօք։ Եւ ի կենդանութեան իւրում ձեռնադրեաց զսուրբ որդին իւր զԱրիստակէս՝ եպիսկոպոսապետ Հայոց, և Վրաց, և Աղուանից. և ինքն բուռն հարեալ զմիայնակեաց կարգաց, զի ամենայնիւ պսակեսցի՝ առաքելականաւն, և մարտիրոսականաւն, և հայրապետականաւն, և միայնաւորութեամբն, որ առաւել ընտանեցուցանէ զմարդն աստուծոյ՝ անզբաղապէս ընդ նմա խօսելով։ Եւ յորժամ եկն Արիստակէս ի ժողովոյն Նիկիոյ, աթուհեաւ սուրբն Գրիգոր այլ ոչ ումեք երևեցաւ. Կեցեալ ժամանակս յոլով՝ հանգեաւ ի Քրիստոս, կալեալ զհայրապետութիւնն ամս երեսուն։ Եւ գտեալ զնա հովուաց վախճանեալ, կարկառ քարի կուտեցին ի վերայ նորա։

Եւ յետոյ ազդեցութեամբ հոգւոյն եգիտ զնա ոմն Գառնիկ, այր ճգնաւոր և սուրբ, և առեալ հանգուցին ի գիւղն Թորդան։ Եւ յաւուրս Զենոնի կայսեր առան ի նշխարաց նորա և ի սրբոց Հռիփսիմեանցն ի Կոստանդնուպօլիս. և արարեալ տապան արծաթի՝ եդին ի նմա զնշխարս սրբոցն. գրելով զիւրաքանչիւր անուանս ի վերայ, եդին ի մարմարեայ տապանի և կնքեցին մատանեաւ։ Եկաց ժամանակս յոլովս անյայտ ոչ գիտելով՝ ոյր ուրուք է, բայց զայս միայն, թէ սրբոց է։

1 i ցսուրբն, q զսուրբ, stvՎ զմեծն փխ զսուրբն
1 u թէ որքան ուրախութիւն է յերկինս
1 o ուրախութեան փխ ուրախութիւն է
1 h չիք է
2 stvՎ ոչխարացն, u ոչխարացս
2–3 u պատասխանի տուեալ ասէ որ գրիգոր, l և սուրբն գրիգոր պատասխանի ետ
3 stՎ չիք բազում
3 o մի ոչխար համարոց
3 u ադամայինքս ամենայն
3–4 o չիք 'համարին… և կայսրն ասէ'
4 h բազմութեան, stvՎ բազմութիւնս, u բազմութիւնն
4 n ասաց
4 w փրկեալք
5 aelijpquvwՎ յեկաւորելոյ, o ի վիրաւորելոյ ձեր փխ եկաւորելոյ ձեր
6 abcdefghijkrw զենմամբք
7 stuvwՎ հրեայք և հեթանոսք
7 abcdefghjnop հեթանոսք
7 abcdefgjq որ փխ որք
7 s Մնացեալք
7 no են փխ էին
7 aՎ յանհաւատութեանն, no յանհաւատութեամբ, g անհաւատութեան
8 djjgktuv յաւրհնութեան, յահուէ, օրհնութեան
8 Վ չիք զի
8 l զսուրբն գրիգոր
8 i զսուրբն սեղբեստրոս
8 djjknuv աւրհնեցին, օհնեցին
8–9 t չիք 'զի սուրբն… և ասէ'
9 i չիք ասէ
9 l զսուրբն
9 abcdefghijmnopqst զթլփատութիւն
9 u չիք անթլփատութիւն
10 l արարէք
10 dj աւրինացն
10 Մ-Թ անասունք, afkmoՎ անասնոց(ն), i յանասնոյ
10 Մ-Թpuw որ
11 Վ և կամ փխ կամ
11—12 djfktuv աւրհնութեան, ահուէ
12 o չիք զոհ, uv զզոհ
12 i զհեթանոսաց
13 gkn աշխարհս
13—14 stvՎ հոգևոր ցնծութեամբ և մեծաւ ուրախութեամբ
14 stvՎ յաղթապէս փխ մեծապէս
15 cdj կարգաւք
15—16 Մ-ԹՎ զորդին (Վ զորդի) իւր զսուրբն արիստակէս (uw զարիստակէս)
16 stv որստակէս
16 h եպիսկոպոս
17 abdefgquw զմիայնակեացականն, Վstv զմիայնակեցութեան փխ զմիայնակեաց կարգաց

1 nopvՎ առաքելականաւ, h առաքելական
1 h մարտիրոսական, stuvwՎ չիք և մարտիրոսականաւն և
1 h հայրապետական, pstvՎ հայրապետականաւ
1–2 stvՎ միայնաւորականաւ փխ միայնաւորութեամբն
2 tՎ չիք որ
2 Վ առաւել փխ որ առաւել
2 afghjquw ընտանացուցանէ, bcd ընդանացուցանէ, Վ ընտանեցուցանէր
2—3 ip չիք 'ընտանեցուցանէ…անզբաղապէս'
2 g մարդն
3 stvՎ չիք 'ընդ նմա խօսելով
3 dj խաւսելով
3 Մ-Թ և այլուր՝ արստակէս, d արստագէս
3 vՎ ի ժողովն փխ ի ժողովոյն
3 aefghjmqtuvwՎ Նիկիայ, bd Նիկիա
4 no երևեցաւ ումեք
5 o և հանգեաւ
5 efgho զհայրապետութիւն
6 o չիք զնա
6 b հովաց, d հուվաց, stvՎ հովուացն
6 c վաղճանեալ, d վաղխճանեալ*
6 stv կարկառ
8 Մ-Թ ազդեցութեամբն աստուծոյ
8–9 abcefghijmnpqu հոգւոյն, (dfh հոգոյն), ostvՎ սուրբ հոգւոյն
8 stvՎ չիք եգիտ զնա
8 Մ-Թpq զառնիկ ոմն
8 Մ-Թ չիք այր
9 Մ-Թ չիք և
9 i հանգուցանէ, m հանգոյց
9 adjw ի գեւղն, bg ի գեաւղն, Մ-Թh ի գեօղն
9 Վ չիք գիւղն
9 b Թորթան, noq Թորթան, cdq 'Թորդան' ի տեղը բաց է
10 stvՎ կայսերն
10 g նշխարացն
10 ij եգե խնդիր նշխարաց նորա
10—11 cd կայս…խպայադն նր…մեանց,* b խնդիր արարեալ նշխարացն նորա և սրբոց հռիփսիմեանցն և տարեալ ի կոստանդինուպօլիս, q տարան ի նշխարացն նորա… ի մեանցն
10 bho և սրբոց, i չիք և ի սրբոց հռիփսիմեանցն, n և սուրբ, uvՎ ի սրբոյն
10 w հռիփսիմեանն, i …իմեանց
10—11 abceginstuvwՎ ի կոստանդինուպօլիս, dj ի կոստանդինուպաւլիս
11 afh զապանն
11 ip զնշխարս
12 Մ-ԹՎ, h մի թանի 22 սրբոյն, o սրբոյն զգրեալ և հռիփսիմեանց
12 gm իւրաքանչիւր, o զգիրս իւրաքանչիւր փխ գրելով զիւրաքանչիւր
12 stuvwՎ զանուանս
12 stvՎ և եդին ի վերայ
12 do մարմարինեայ
13 cdefghijmnoՎ և եկաց
13 o անյայտ
14 g ուրուք է, stuvwՎ ուրեք է

---

* Հետագայում այս բնույթի այլ ընթերցվածները մենք չենք նշելու:

* Այստեղ և այլուր բազմակետերով (…) ցըված են անընթեռնելի և կիսատ բառերը։

Իսկ յաւուրս Վասլի կայսեր և Աշոտոյ Բագրատունւոյ Հայոց թագաւորի յայտնի եղև այսպէս. Պատանի մի բմբռնեալ յոգւոյ չարէ, մինչդեռ յաղօթս էր ի նմին եկեղեցւոջ, ուր կային նշխարք սրբոցն, վերացուցեալ դիւին զպատանին՝ ընկէց ի վերայ տապանի սրբոցն, աղաղակէր և ասէր. «Սուրբդ Գրիգորիոս՝ լուսաւորիչ Հայոց, մի՛ տանջեր զիս. և դու, տիկին Հռիփսիմէ, եկիր տանջել զիս. և դու, Գայիանէ, տանջես զիս»։ Եւ զայս աղաղակէր ի բազում ժամանակս։

Եւ զայս լուեալ բազմութեանն՝ ազդեցուցին թագաւորին։ Եւ հրամայեաց բանալ զտապանն։ Եւ իբրև բացին, լոյս սաստիկ փայլատակեաց ի նշխարաց սրբոցն։ Եւ հրամայեաց կայսրն զմարմարեայ տապանն պատել ոսկւով և դնել զանուանս սրբոցն ի վերայ, զի ամենայն որ դիտասցէ, թէ ո՛յր է տապանն։ Զայս ամենայն եկեալ ներքինի մի կայսեր, պատմեաց թագաւորին Աշոտոյ. և նորա լուեալ՝ ետ փառս աստուծոյ, և կարգեցին զօրն զայն տօն սրբոյն Գրիգորի, որ ի վեցերորդ շաբաթու աղուհացիցն շաբաթ օրն կատարի մինչև ցայժմ։

Իսկ սուրբն Արիստակէս բարւոք հովուէր զհօտն, որ հաւատացաւ նմա, և յանդիմանէր անաչառութեամբ զանց եկեալսն յուղղութենէ։ Վասն որոյ Արքեղայոս ոմն, որ էր վերակացու կարգեալ Չորրորդն կոչեցեալ

1 g աւուրս
1 t կայսերն
1 cd աշոտո, osiuvw աշոտ, վ. Աշոտի
1 duw բագրատունեա
2 eg բմբռնել
2 f յոգոյ, d յոգո
2 ijp չիք չարէ
3 dj յաղաւթս, n աղօթս էր, o աղօթէր
3 i յեկեղեցւոջն
3 no որ կայր
3 stvվ սրբոց
4 o և ընկեց
4 stvվ չիք տապանի
4 t սրբոյն
5 cchljpq սուրբ
5 ip:tvվ գրիգոր
5 b լուսաւորիչդ
6 ip չիք և դու, Գայիանէ, տանջես զիս
6 a տանջեացիս, Մ-Թ տանջեսցես
7 h չիք ի, v ի բազումս
7 bcdegijqtuvwվ ժամս
8 վ. և լուեալ զայս
8 e բազմութեան, g բազմաց
8 Մ-Թ ազդ արարին, mostvվ ազդեցին
9 Մ-Թ փայլատակէր, abcdijpq փայլատակեալ
10 վ. սրբոց
10 sվ զմարմարիոնեայ, tv զմարմարոյ փխ զմարմարեայ
10—11 ae պատեալ

10 11 վ. ոսկւով պատել
11 bcfij ոսկով
11 Մ-Թ abcd զանուանս (զանուն)
12 n որոյ է, o որոյ են
12 g կայսերն, stvվ չիք կայսեր
13 d աշոտո, stuvw աշոտոյ, վ. Աշոտի
13 cejpq փառս ետ, i փառս եղ (sic), o ետ ի փառս
14 dj զաւրն
14 u այն
14 bn չիք որ ի, jmp չիք որ
14 o ի վեցերորդում
14 no շաբաթուն
14 bigh աղուհացից
15 bcegjnw շաբաթն
15 Մ-Թ աւուրն, t աւրն, j աւր, n օր
15 mnopq որ կատարի
15 nopqstvվ ցայսօր փխ ցայժմ
16 cd արիստակէս, stv ռստակէս
16 ceos բարւօք, lp բարուոք
16 b հովէր
16 djn զհաւտն, o զհօտսն
16 i յոր
16 e հաւատացաւ
17 i չիք նմա, p նա փխ նմա
17 i նաև փխ և
17 a յուղղութենէն, gno ուղղութեն, m յուղղափառութենէ փխ յուղղութենէ
17—18 h վասն այսորիկ
18 t արքեղայ փխ Արքեղայոս

Հայոց, յանդիմանեալ ի նմանէ վասն չար գործոց իւրոց, պատահեալ նմա ի Ծոփաց գաւառին, սպան զնա և ինքն երկուցեալ յարքայէն Տրդատայ՝ գնաց փախստական ի Տարսոն Կիլիկեցւոց։ Զեօթն ամ կալեալ զեպիսկոպոսութիւնն՝ մարտիրոսական մահուամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս։

Եւ կացոյց փոխանակ նորա յաթոռ հայրապետութեան Տրդատ արքայ զերէց որդի սրբոյն Գրիգորի՝ զմեծն Վրթանէս, զեղբայր սրբոյն Արիստակիսի։ Եւ ինքն սիրեաց զվարս միայնակեցութեան, որպէս զսուրբն Գրիգոր։ Այնուհետև ընդ ժամանակս ժամանակս անյայտ լինէր ի զօրաց իւրոց, առանձնօրեալ ժամանակս ձգեալ պահօք և աղօթիւք։ Եւ երթեալ զօրացն նորա՝ աղաչէին զնա ունել զթագաւորութիւնն։ Իսկ նա ոչ հաւանէր՝ ասելով տիրանենգս զնոսա և առ այս մարդկան ունել զաստուածպաշտութիւնն։ Եւ նորա երդմունս արարեալ և մուրհակս կնքեալ, սրբութեամբ ունել զերախտանէութիւնն և միամտութեամբ ծառայել նմա։ Եւ նորա հաւանեալ կամաց նոցա, դարձեալ յաթոռն իւր և ամենայն կարգաց առաքինութեան ինքն լինէր օրինակ։

1 g յանդիմանել, n անդիմանեալ
1 g չարագործաց, h չարագործութեանց
1 a իւրանց
1 n պահեալ փխ պատահեալ
1 i չիք նմա
2 g ի ծառայից փխ ի Ծոփաց
2 gis և եսպան, p էսպան
2 cdgjo արքայէն
2 o չիք Տրդատայ
2 stv ի (v չիք ի) Տրդատայ արքայէ
3 bdegjpquw Կիւլիկեցւոց, fino Կիլիկեցոց
3 bluw զեւթն, cd եւթն
3—4 hefo զեպիսկոպոսապետութիւնն, g զեպիսկոպոսապետութիւն հայոց, cdmn զեպիսկոպոսութիւնն
4 jpstvվ ի Քրիստոս
5 cdijpq և կացուցին
5 tuvwվ չիք նորա
5 no աթոռ
5 bcdno հայրապետութեանն, g հայրապետին, վ. ի հայրապետութեան աթոռ
5—6 st արքայն Տրդատ
5—6 վ. արքայն
6 Մ-Թ և այլ ՁՁ որդի
6 no սուրբն փխ սրբոյն
6 no չիք Գրիգորի զմեծն
6 adeq Վրդանէս, n յորդանէս
6 ino եղբայր
6—7 Մ-Թh Արստակէսի, d Աստակիսի
7 d ինքն սիրեաց զվարս, lp ինքն զվարս սիրեաց
7 no չիք սիրեաց

7 e միայնակեցութեան, g միակեցութեան, stuvw միաւորութեան փխ միայնակեցութեան
7 hno սուրբն
8 hq ընդ ժամանակս անյայտ լինէր
8 stvվ անյայտս լինէր
8—9 a ա̅ռանձնօր, d առանձնաւրեալ, n զառանձնաւորեալ
9 o ճգեալ փխ ձգեալ
9 dfj պահաւք
10 dj զաւրաց, fiqվ զօրաց
10 nop չիք նորա
10 eqվ զթագաւորութիւն, u զթագաւորութիւն նորա
10 iuw իսկ նորա
11 io զնոսա տիրանենգս, iuwվ տիրանենգ
11 d այն
11 rh մարդկանէ, ip չիք մարդկան
11—12 eghsuvwվ զաստուածպաշտութիւն, t աստուածպաշտութիւն
12 no երդումն
13 m ունիլ
13 chnopվ զերախտանէութիւն, g երախտանէութիւն
13 i չիք նմա
13 ijmp չիք նորա
14 cd դառնալ
14 cd ի յաթոռ, eiwpq յաթոռ, n աթոռ, o աթոռն
14—15 b առաքինութեանց, վ. և առաքինութեան, stv կարգաց և առաքինութեանց
15 c լինէր ինքն
15 adjn աւրինակ

Իսկ նորա՝ տաղտկացեալք ի բարեպաշտութենէ նորա, խորհեցան նենգութեամբ սպանանել զնա։ Եւ տարեալ զնա յորս զբօսանաց աղագաւ և հարեալ նետիւ՝ խոցեն զնա, իբր անգիտութեամբ։ Եւ տեսեալ, եթէ ոչ մեռանի յայնմանէ, տան նմա դեղ մահու։ Եւ այսպէս լուծին զնա ի կենցաղոյս, զա՛յն, որ թշնամիք իւր ոչ կարացին սանձանել նմա, որ հսկայաբար քաջութեամբ յաղթէր ամենայն պատերազմաց, որ անհնարինն էր համարել ուժով, որ համբաւ քաջութեան նորա ելեալ էր ընդ ամենայն տիեզերս, զնա՛ սպանին նենգութեամբ և յանձանց իւրեանց շիջուցին զբազմալոյս ջահն։ Այսպէս հանգեաւ բարեպաշտ և աստուածասէրն Տրդատիոս, կալեալ զթագաւորութիւն ամս յիսուն և վեց։

Իսկ մեծն Վրթանէս՝ երթեալ առ Կոստանդին կայսրն, թագաւորեցուցանել զԽոսրով՝ զորդի քաջի և առաքինւոյն Տրդատայ, զոր և արար իսկ, զօր բազում տուեալ յօգնականութիւն նմա՝ ընդդէմ կալ պատերազմաւ թագաւորին պարսից Շապհոյ։

Բայց Սանատրուկ, որ կողմանցն Աղուանից վերակացու կարգեալ էր

1 l իսկ նորա, q իսկ զօրաց նորա
1 ip նոցա փխ նորա
1 l տաղտկացեալ
1 o ի բարեպաշտութիւն
2 ip չիք զնա
2 ijp չիք 'և տարեալ... աղագաւ', stuvw չիք 'և տարեալ զնա'
2 o զնոսա փխ զնա
2 o յորս զբօսանաց յաղագաւ
2 d զբաւսանաց, s սբօսանաց
3 ijp և հանեալ փխ հարեալ
3 c խոցեցին
3 t չիք իբր
3 Մ-Թ Վ թէ
3 w չիք ոչ
3–4 no տեսեալ եթէ այնու ոչ մեռանի այնմանէ
4 jno այնմանէ, m ի նմանէ
4 ij չիք նմա
4 d մահադեղ փխ դեղ մահու
4 gst այնպէս
4 g չիք ի
4–5 iop ի կենաց
5 g զայն որ ոչ կարացին թշնամիք իւր
5 stvՎ թշնամիքն փխ թշնամիք իւր
5 eijnopqstvՎ սպանանել զնա (jq նմա) փխ սանձանել նմա, e սանձանանել, h սանձանալ նորա, k սանձանել նորա, ami սանձանել նորա
5–6 a հսկայաբար, bc սկայաբար, egu սկայարար, d սկայբար
5–6 o որ առ քաջութեամբ
6 stvՎ չիք քաջութեամբ
6 no զամենայն
6 i պատերազմողաց, stvՎ թշնամեաց փխ պատերազմաց
6 kՎ չիք էր
6–7 g էր համարեալ, Մ-Թ համարել
6–7 m յանհնարինն համարեալ էր զնա, stuvՎ անհնարինն համարեալ
7 abcdefijmv յուժով, g ուժովն
7 q չիք 'ուժով, որ համբաւ քաջութեան նորա ելեալ էր'
7 vw չիք էր
8 Մ-Թ զնա եւ
8 kՎ անձանց, no յանցանաց փխ յանձանց
9 tՎ այնպէս
9 beguw բարեպաշտն
9 j աստուածասէր
10 akm չիք զթագաւորութիւն, bcdefjnopqՎ զթագաւորութիւնն
10 efghijstuvw ամս
11 adopq Վրդանէս
11 acdefghipq կայսր
12 im զորդին, o որդի
12 impvՎ քաջին
12 abcdefghjstv առաքինոյն
13 cd զաւր, m և զօր, ostvՎ զօրս բազումս
13 dj յաւգնականութիւն, ga օգնականութիւն
13 n զալ փխ կալ
13 stvՎ պատերազմաց
14 Վ h մի երկու 22 պարսից արքային
14 cduvw շապուհայ
15 o ի կողմանցն
15 i աղուանիցն
15 stuwԱՐԳ զոր (ԱՐԳ որ) պարսից արքային աղուանից վերակացու կարգեալ էր

ի Տրդատայ, իբրև լուաւ զմահ նորա, սպանանէ զսուրբն Գրիգորիս, զորդին Վրթանիսի, զեղբայր Յուսկանն՝ կապեալ զնա զագւոյ ամեհի ձիոյ ի դաշտին Վատնեան, և ինքն երթայ առ Շապուհ արքայ պարսից, և ընդունի զձև թագաւորութեան, հատուածէ զաշխարհն ի Խոսրովայ։

Եւ Խոսրով՝ բաւական համարեալ զմնացեալ աշխարհն իւր, ոչ ինչ փոյթ զպատերազմաց արարեալ, այլ խաղաղական կենօք կացեալ, հնազանդեալ խրատու մեծին Վրթանայ, փոխէ զԱրտաշատ քաղաք ի Դուին և տնկէ անտառս կաղնեաց տեղի զբօսանաց. և թագաւորեալ ամս ինն՝ վախճանի բարեպաշտութեամբ։ Եւ թագաւորէ փոխանակ նորա Տիրան որդի նորա։

Իսկ սուրբն Վրթանէս բարւոք կարգաւորութեամբ վարեաց զժամանակս կենաց իւրոց. թէպէտ բազում անգամ կամեցան սպանանել զնա նախարարքն, այլ աստուած ոչ ետ թոյլ այնպէս լինել, այլ խաղաղական մահուամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս յոյսն ամենեցուն։ Եւ թագաւորն Տիրան կացոյց փոխանորդ նորա զորդի նորա զսուրբն Յուսիկ, զեղբայր Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի։

Բայց Տիրան ոչ ըստ իրաւանցն աստուծոյ վարէր զթագաւորութիւնն, այլ չար գործովք, զոր յանդիմանէր սուրբն Յուսիկ անաչառութեամբ։ Իսկ

1782

1 d զրդատա, g տրդատ
1 g սպանէ
1 dgijp զրիգորիս
2 dnopq վրդանիսի
2 g ուսկանն
2 a զայգւոյ, gk զագոյ, s զագի, tvՎ ընդ ագի, uw ագւոյ
2 Մ-Թ մի քանի 22 յամեհի
2–3 ip ի վատնեան դաշտի, vՎ ի դաշտի
3 aekm վատնիարեան, bcdgjnoqtuwՎ վատնիանեան, fh վատնիարան
3 goՎ արքային
3 h ինքն ընդունի
4 Վ թագաւորութեանն
4 nostՎ զաշխարհն խոսրովայ (չիք ի)
5 stv զմնացեալն աշխարհ իւրն
5–6 g չիք 'զաշխարհն իւր, ոչ ինչ փոյթ'
5–6 no ոչ թէ փոյթ պատերազմաց
6 djn կենաւք
6 Մ-Թ մի քանի 22 կեցեալ
6–7 d հնազանդեալ մեծի վրդանէսի խրատուն
7 stuvwՎ չիք խրատու
7 d վրդանէսի, gno վրթանայ, stvՎ վրթանիսի
7 i չիք քաղաք, Վ քաղաքն
7 bc դւին, fhituvՎ դվին, n դիւին s դըւին (sic)
8 ac անդասս, d անդ ծառս
8 dcj զբաւսանաց, t սբաւսանաց, s սբօսանաց
9 a վախջանի, b վաղխճանի, c վաղջանի, d վաղխջանի, pqՎ վաղճանի, g չիք վախճանի
9 i և փոխանորդէ թագաւոր որդի նորա տիրան յետ նորա
9 Վ չիք տիրան
9–10 abcdefhnopqu որդի նորա ընդ (o յետ) նորա, g որդի ընդ նմա, w որդի նորա ընդ նմա
11 adgnopq վրդանէս
11 bcdgjmnoqtuvwՎ բարէոք, p բարուոք
11 o կարգադրութեամբ
12 uw չիք անգամ
13 v այլ
13 ms լինել
15 no փոխանակ փխ փոխանորդ
15 n չիք նորա
15 stuՎ զորդին փխ զորդի նորա, n որդի նորա զորդի նորա, o որդին
15 afh զսուրբ
15 i զյուսիկ
15 m զեղբայրն, o զեղբայր սրբոյն
15–16 g զրիգորիսի, u գրիգորի
17 d օրինացն փխ իրաւանցն
17 g զթագաւորութիւն
18 no գործով
18 no չիք զոր
18 ipq յանդիմանէր զնա

Տիրան առէր զնա, յետոյ և սպան զնա, այսպիսի պատճառաւ. Եղև յետ մահուան Կոստանդնի կայսեր, որդւոյ մեծի Կոստանդիանոսի, թագաւորէ Հռոմայեցւոց Ուրացողն Յուլիանոս. և առաքէ տախտակ մի, յորոյ վերայ նկարեալ էր պատկերն սատանայի և մերձ առ նմա Յուլիանոսին, զնել զայն յեկեղեցին Հայոց։ Եւ Տիրան առ երկիւղի նորա առնէ զհրամայեալն։ Իսկ սուրբն Յուսիկ դիմադարձ եղեալ, ոչ ետուր թոյլ մուծանել յեկեղեցին, այլ առեալ ի ձեռաց նորա՝ ընկէց յերկիր և, կոխան արարեալ ոտիւք իւրով՝ մանրեաց զնա։ Եւ բարկացեալ Տիրան, հրամայեաց ջաղախիւ հարկանել զնա մինչև մեռցի։ Որ կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսութեան ամս վեց։

Իսկ Տիրան կոչէ զմեծ քորեպիսկոպոսն Դանիէլ, ազգաւ ասորի, զոր կացուցեալ էր սուրբն Գրիգոր տեսուչ դասառաց, այր սուրբ և սքանչելագործ։ Եւ նորա եկեալ՝ յանդիմանէ զնա սաստիկ անիծիւք վասն սպանման սուրբ քահանայապետին Յուսկանն։ Եւ բարկացեալ Տիրան՝ հրամայեաց խեղդել զնա. և կատարեցաւ սուրբն մարտիրոսական մահուամբ։ Եւ յետ այնորիկ կացոյց Տիրան յաթոռ քահանայապետութեան զՓառներսեհ ոմն, ոչ յազգէ սրբոյն Գրիգորի, այլ ի Տարօնոյ, ի գեղջէ Աշտիշատոյ, որ կալաւ զաթոռն ամս հինգ։

1 Մ-Թ առէ
1 d և յետ փխ յետոյ և
1 tv զոր և եսպան փխ յետոյ և սպան
1 bcdefghjnouw սպան իսկ զնա (fh չիք զնա), ip եսպան իսկ զնա
1 Մ-Թ եղև զի յետ
2 d մահուն
2 cd կոստանդինի, ijp կոստանդին
2 stuvwՎ չիք կայսեր
2 cfghj որդոյ
2 o չիք մեծի, p մեծին
3 bcfgij հռոմայեցոց, d հռովմայեցոց, v հռոմայեցւոցն
3 fh ուրացողն քի
3 dg ուլիանոս
3 dqՎ որոյ փխ յորոյ
4 u նկրկեալ փխ նկարեալ
4 o պատկեր, Վ զպատկերն
4 Վ Յուլիանոսի
4 Վ և զնել
5 gjno եկեղեցին
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ առերկիւղին, o առ երկիւղէ
5 ostvՎ նորին
5 pstvՎ առնէր
5 distuvՎ զհրամայեալսն
6 w չիք եղեալ
6 no եկեղեցին
7 no երկիր
7—8 Մ-Թ արարեալ զնա
7 n կոխան արար ոտիւք, o արար կոխան ոտիւք
8 pq մերանեալ
8 b հրամանեաց
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ջաղլախիւք
9 svՎ այնչափ մինչև
9 bc զեպիսկոպոսութեան, eg եպիսկոպոսութեանն
9 այլ ՁՁ զամս, ամս
10 s զդանիէլ
10 st որ էր ազգաւ ասորի
11 p գրիգորէ
11 fh տեսուչ
11 b դասառաց, h փառաց փխ դասառաց
11—12 d սքանչեագործ, stՎ սքանչելի
12 djpq յանդիմանէր
12—13 du սպանմանն
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ քահանային
13 i յուսկայ, mvՎ յուսկան
13—14 b հրամանեաց. stuvՎ հրամայէ
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք և
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ սուրբ
14 stu սուրբն զդանիէլ
14 d մահութբ (sic)
15 djn աթոռ
15 n քահանայութեան, stՎ հայրապետութեան փխ քահանայապետութեան
15 i փառներսեհ
16 gno ազգէ
16 cj ի տարաւնոյ, d ի տարաւնոյ
16 b ի գեղչէն, cdjpqstuvwՎ ի գեղջէն
16 o չիք ի
16 bcd աշտիշատոյ, m աշտիշատու, stuvwՎ աշտիշատայ
17 n աթոռս, o զաթոռ
17 n զամս

Եւ Շապուհ արքայ պարսից կոչէ զՏիրան առ ինքն խաբէութեամբ, և ի ճանապարհին կուրացուցանեն զաչս նորա ածղով, վրէժխնդրութիւն լեալ յաստուծոյ անիրաւ մահուանցն, զոր արար նա ընդ Յուսիկ և ընդ Դանիէլ։ Եւ յետոյ խեղդեաց զնա որդի իւր Արշակ, որ թագաւորեաց ամս երեքտասան։

Եւ առնու զաթոռ թագաւորութեան նորա Արշակ հրամանաւ Շապհոյ։ Եւ եկին առ նա ամենայն նախարարք իւր և ամենայն եպիսկոպոսք աշխարհիս Հայոց, և խնդրէին ի նմանէ հայրապետ յարմանաւոր ցեղէ սրբոյն Գրիգորի։ Եւ գտին մանուկ մի գեղեցիկ հասակաւ և բարւոք տեսանելով տեսան, որում անուն էր Ներսէս, որդի Աթանագինի, որդւոյ Յուսկանն, զի էին նորա երկու որդիք, անուն միոյն Պապ և միւսոյն՝ Աթանագինէս։ Եւ մինչ կենդանի էր Յուսիկն, ոչ ձեռնադրեաց զոք ի նոցանէ ի գործ ինչ եկեղեցւոյ, քանզի չէին արժանիք։ Եւ յետ մահուան նորա, ձեռնադրեն զնոսա ի սարկաւագութիւն բռնութեամբ։ Իսկ նորա թողեալ զգործ եկեղեցւոյ, ուտելոյ և ըմպելոյ պարապեալք. և փոխանակ սաղմոսից և երգոց հոգևորաց, գուսանօք և վարձակօք և բոզիւք շատանային։

Եւ յաւուր միում նստեալ յեկեղեցւոջն՝ յուտել և յըմպել կանամբք և

1 ip տիրան
1 m առ յինքն
2 s ի ճանապարհին
2 ip կուրացուցանէ
2 b ծրղով, cjpq ծխով, d ծըխով, i ածխով
3 abcdmq յաստուծոյ լեալ, ijnop աստուծոյ լեալ, stvՎ յաստուծոյ եղեալ, uw յաստուծոյ եղեալ
3 d ան իր փխ անիրաւ
3 i մահուանն
3 acdjnop ընդ յուսիկն
3 stuv չիք և
4 n եսոյ
4 h խնդրեաց փխ խեղդեաց
4 ijpqՎ որդին
4 d չիք իւր
4 m խեղդեաց զնա յետոյ արշակ որդի իւր
4 u զամս
5 h ասուն և երեք, w չիք երեքտասան
6 u չիք առնու
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ թագաւորութեանն
6 m չիք նորա, stv հօր իւրոյ փխ նորա
6 c շապուհոյ, d շապուհու
7 h արք փխ ամենայն
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ նախարարքն
7 Վ եպիսկոպոսունքն
7—8 stvՎ աշխարհին
8 b խնդրէ փխ խնդրէին
8 cdopqstvՎ արժանաւոր ի ցեղէ
9 i չիք գեղեցիկ
9 bn բարոք, p բարուոք, tvՎ բարեօք
10 g յորում
10 m անունն
10 no որդւոյ փխ որդի
10 cijpq աթանագնի, h աթանագինէ, ms աթանագինէի
10 bcfgh որդոյ, d որդւո յուսկանին
11 b և անուն միւսոյն
11 fhostvՎ աթանագինէ
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ և մինչդեռ
12 a կենանի փխ կենդանի
12 mstՎ յուսիկ
12 a որ փխ ոչ
12 i չիք զոք
12 stvՎ զնոսա փխ զոք ի նոցանէ
13 bcdg եկեղեցոյ
13 no չիք զնա ի, dtv չիք ի
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զնա փխ զնոսա
14 o սարկաւագ փխ ի սարկաւագութիւն
14 ipq նոցա փխ նորա
14 inop գործ
14—15 cdgh եկեղեցոյ
15 m յուտելոյ և յըմպելոյ
15 g ըմբելոյ
15 i ոչ պարապեալք
15 d սաղմոսաց
15—16 ijp երգոցն հոգևորաց (p հոգևորացն, i հոգևոր), cd երգոցն
16 dfhj գուսանաւք, n կուսանաւք փխ գուսանաւք, գուսանօք
16 cdfh վարձակաւք, m վարձկանօք, j վարձանաւք, ipstvԱԲԳ վարձանօք
17 a յեկեղեցւոջն, o եկեղեցւոջն
17 djnp Վ ուտել
17 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ըմպել, g ըմբել

մանկտիք, հուր անկաւ յերկնից և այրեաց զերկոսեանն՝ նորանշան մահուամբ խայտառակեալ։ Եւ զաւուրս բազումս ի ներքս եկեղեցւոյն մնացեալ՝ ոչ որ իշխէր մտանել և հանել արտաքս զդիս նոցա։

Բայց սքանչելին Ներսէս արժանի էր կոչմանն՝ յոր կոչէին զնա, զի էր նա այր արդար և սուրբ։ Եւ էր նա զինուորեալ արքայինն Արշակայ, որ զսուսերն պողովատիկ ի սպասու նորա բարձեալ ունէր, որ և զանձն անարժան համարէր այնպիսոյ պատուոյ։ Իսկ արքայն Արշակ հրաման ետ ծերունի եպիսկոպոսին Փաւստոսի՝ ձեռնադրել զնա սարկաւագ։ Եւ ապա զօր բազում կազմեալ՝ առաքէ զնա ի Կեսարիա ի ձեռնադրել զնա հայրապետ։ Եւ եկեալ անտի, լուսաւորէ զաշխարհս Հայոց զանազան կարգաւ՝ շինէր վանորայս և աղքատանոցս, և ժողովէր զուրունկս և զհալածեալս, և կարգէր զարմանս և ռոճիկս նոցա։

Բայց Արշակ ոչ ըստ իրաւանց աստուծոյ վարէր զթագաւորութիւնն, զի սպան նա զեղբօրորդին իւր զԳնէլ և առ զկին նորա զՓառանձեմ։ Անէծ զնա սուրբն աստուծոյ Ներսէս. այլ և թշնամիք եղեն նմա Շապուհ արքայն պարսից և Վաղէս կայսրն յունաց, որ յետ Յովբիանոսի բարեպաշտի։ Եւ առաքէ Արշակ զՆերսէս գնալ զեսպանութեան աղագաւ առ Վաղէս կայսր։

---

1 au մանկտիօք, bcdjnw մանկտիովք, eoq մանկտովք, fhimp մանկտոք, g մանկաւովք
1 dijp անկեալ
1 e զերկոսեանն նոցա, n զերկոսեանս, o զերկուսեանն
1 e նշան փխ նորանշան
2 ijpqstvՎ խայտառակեցաւ
2 i զօրս փխ զաւուրս
2 i չիք ի ներքս
2 bc յեկեղեցոյն, fghijmoՎ յեկեղեցւոջն, d եկեղեցոջն
2–3 ijmpsՎ մնացեալք
3 Վ իշխել
3 m յարտաքս
3 bcdegijnpquw զդի փխ զդիս
4 p զսքանչելին
4 m արժանաւոր էր
4 n կոչման
4 gvՎ որ փխ յոր
5 stuvwՎ չիք այր
5 s չիք նա (էր զինուորեալ)
5 n զարքային
6 t սուսերն
6 i չիք ի
6 stvՎ նորա բարձեալ ունէր ի սպասու
6 t չիք որ
6–7 dij արժան փխ անարժան
7 dejՎ այնպիսւոյ, i այնպիսի
7 n չիք արշակ, tvՎ արշակ արքայն
8 Մ-Թk Փաւստի, u Փեստոսի, vՎ Փաւստոսի, t Փաստոսի
9 cdj զաւր բազում, pq զօրս բազումս
9 cdpq կազմէ, ij կազմէ և
9 stvՎ գումարեալ փխ կազմեալ
9 s ի Կեսարիա
9 bcdeginopqtuv չիք ի
9–10 s զի ձեռնադրեսցի հայրապետ որ և եղև իսկ
10 af անդի
10 bcdegijmnpqsv լուսաւորէր, Վ լուսաւորել
10 ip կարգօք, n կարգաւ
11 j և շինէր
11 o վանորեայս
11 Վ շինէր վանորայս և աղքատանոցս շինէր
11 bcdij զուրբունկն
11 dijpqs չիք և
11 bijpqs զհալածեալսն
11 o հարուածեալս, Վ զհալածս փխ զհալածեալս
12 ip չիք նոցա
13 Մ-Թ ըստ իրաւանց աստուծոյ ոչ վարէր
13 gՎ զթագաւորութիւն
14 fps եղբայրն
14 acfghm զեղբօրորդի, dj զեղբաւրորդի
14 inopstՎ էառ
14 noՎ զկինն
15 inotՎ չիք աստուծոյ
15 stvՎ թշնամի եղև
15 bcd Մ-Թ և մի բանի 22 արքայ
16 abcdefhj կայսր, g չիք կայսրն
16 Մ-Թ Յովբիանոսի, stvՎ Յովբիանոսի, u յովբիանոսի
17 ip առաչէր
17 no զեսպանութիւն յաղագաւ
17 dstuvwՎ կայսրն

Եւ գնաց սուրբն Ներսէս խաղաղութիւն առնել ի մէջ երկուց թագաւորացն։ Բայց Վաղէս, քանզի խմորեալ էր յաղանդն Արիոսի և Մակեդոնի, հալածիչ էր ուղղափառաց։ Իբրև ետես զսուրբն Ներսէս և լուաւ, եթէ սքանչելագործ այր է, ասէ ցնա. «Բժշկեա՛ զորդի իմ»,— քանզի հիւանդ էր մերձ ի մահ։ Եւ ասէ սուրբն. «Եթէ ի բաց կացցես յանհանճար աղանդոյդ՝ ես բժշկեցից զնա»։ Եւ յանձն առ ի բաց կալ. և աղօթեալ սուրբն, յարեաւ մանուկն յախտէն. և Վաղէս դարձեալ ի նոյն հերձուածս դարձաւ, և իսկոյն մեռաւ մանուկն։

Եւ հրամայեաց աքսորել զսուրբն ի կղզի անբնակ, յորում ոչ գոյր բոյս դալարւոյ, բայց միայն աւազ։ Եւ յաղօթել սրբոյն՝ բղխեաց աղբիւր բարեհամ, և ծովն ընկենոյր ձուկն և փայտ, և փայտն առանց հրոյ ինքնին լուցանէր, և այնպէս կերակրեալ լինէին զինն ամիս։

Իսկ Արշակ իբրև ետես, եթէ աքսորեցաւ սուրբն Ներսէս, սկսաւ գործել մեծամեծ չարիս. շինեաց քաղաք մի և անդ ժողովեաց զամենայն չարագործս, և ասաց ոչ լինել իրաւունք, որ ոք գործիցէ զչարիս, և անկանիցի անդ։ Եւ լցաւ քաղաքն անիրաւութեամբ, և անուանեաց Արշակաւան։

Իսկ Վաղէս կայսր չարամահ սատակեցաւ, զյաւիտենական գեհենին

---

1 s գնացեալ
1 Մ-Թ առնելով
1–2 Վ թագաւորաց
2 s մոլեալ էր, tuwՎ մոլորեալ էր փխ խմորեալ էր
2 o աղանդոյն
2 Վ արիանոսի
3 Վ և հալածիչ
3 deinstuvՎ թէ
3–4 b սքանչելագործ է այրն
4 stv զորդին
5 Մ-Թ չիք և
5 hi ասէր
5 vՎ սուրբն Ներսէս
5 abcdefghijmpq ի բաց կաս, n գաս, w կաց
5 cdijpv անհանճար
6 o և նա
6 iops էառ
6 o չիք ի բաց կալ
6 eg և աղօթել, ip յաղօթել, o ի աղօթել, j աղաւթեալ
6 ionps սրբոյն, sՎ չիք սուրբն
7 d յախդէն
7 h չիք և Վաղէս
7 Մ-Թ և մի բանի 22 դարձաւ ի նոյն հերձուածս. դարձեալ
7 stu հերձուածն
7 u չիք դարձաւ
7 st և վաղէս հրամայեաց
9 st զսուրբ Ներսէս
9 o ի կղզի մի անմարդաբնակ
9 stvՎ ի տեղի մի անբնակ
9 no ոչ որ գոյր
10 abcdefghjopsuvՎ դալարոյ
10 abcdegknՎ աղօթել, ipq աղօթեալ, j աղաւթեալ, o ի աղօթել
10 g բխեաց
10 acfj աղբեւր
11 stvՎ քաղցրահամ փխ բարեհամ
11 Մ-Թ և մի բանի 22 ձուկն, և փայտն առանց հրոյ, bcdegijpquvw ձուկն և փայտ, stՎ ձուկն և փայտս
11 o ինքն ինքեան
12 abcd լուցանիր, fhmstvՎ լուցանիւր, g լուծանէր
12 b այսպէս
12 cd լինէր
12 bcj զեւթն ամ, m զէ ամ (այլ բառերով ավելացրած՝ 'իս'), no մինչև զզեօթն (sic!) ամ, w զինն եօթն (sic!) ամիս, Մ-Թ զեօթն ամ, ip զամիսս ը
13 ho թէ, w զի փխ եթէ
13 cq յաքսորեցաւ
14 i ժողովեալ
14 n ամենայն
14–15 w չիք 'զամենայն... և ասաց
14–15 s չարագործն
15 mstuv լինիլ
15 stuvՎ իրաւանց
15 Վ գործեսցէ
15 p չարիս
15–16 stuwՎ անկցի
17 bՎ կայսրն
17 stvՎ չարաչար փխ չարամահ
17 no զաւիտենական
17 stvՎ գեհենոյն

սատէն բերելով զօրինակ՝ հրկէզ եղեալ։ Եւ առնու զԹագն Թէոդոս մեծ հրամանաւ Գրատիանոսի. և ածեալ զսուրբն Ներսէս յաքսորանացն, առ իւր պահէր մեծաւ պատուով մինչև ի հաւաքումն ժողովոյն հարիւր և յիսնիցն որ ի Կոստանդնուպօլիս՝ վասն հոգեմարտին Մակեդոնի, յորում ժողովեալ էին Գրիգոր Աստուածաբան և Գրիգոր Նիւսացի, եղբայր սրբոյն Բարսղի, և այլ բազում սուրբ հարք։

Եւ ապա առաքէ զսուրբն Ներսէս յաթոռ իւր։ Եւ տեսեալ զանիրաւ գործն Արշակայ՝ անէծ զԱրշակաւանն. և անդէն սատակեցան բնակիչք նորա չարամահ. և անբնակ եղև քաղաքն բազմամարդ։ Եւ զԱրշակ կոչեաց Շապուհ, և եդ զնա ի բանտի անել, և ինքն ձեռօք իւրովք սպան զինքն. որ թագաւորեաց ամս երեսուն։

Իսկ սուրբն Ներսէս աղաչեաց զմեծն Թէոդոս, և թագաւորեցոյց Հայոց զՊապ՝ զորդի Արշակայ։ Իսկ Պապ՝ քանզի զազրագործ էր, յանդիմանէր զնա սուրբն Ներսէս, ետ նմա դեղ մահու և ելոյծ զարդարն ի կենցաղոյս։ Եւ սուրբն ի մեռանելն իւրում կոչեաց զհօտն իւր և օրհնեաց զնոսա, և բազում ինչ մարգարէացաւ վասն ազգին նետողաց, և աւերման Հայոց աշխարհիս, և վասն նեռինն և նեղութեանցն, որ ի նմանէ ընդ աշխարհս ամենայն. և ապա հանգեաւ սուրբն մարտիրոսական մահուամբ՝ արտօսր

1 cdj զաւրինակ, ip օրինակ, stvՎ զօրինակն
1 bdtՎ հրակէզ, g հրկէզեալ, no հրրկիզեալ փխ հրկէզ եղեալ
1 b Թէոդոսն
1 gip մեծն, stvՎ մեծն Թէոդոս
2 tv գրիտիանոսի
2 ij սուրբն
2 b յաքսորանաց, d յաքսորանացէն, o աքսորանացն
3 d մինչ ի հաւաքումն
3 q ժողովելոյն
3—4 n յիսունիցն
4 cgijnpuՎ կոստանդինուպօլիս, d կոստանդինուպաւլիս
4 n մակեդոնոյ
4—5 Մ-Թ յորում ժողովէր. afh յորում ժողովէրն, bceg յորում ժողովի էին, djpquw յորժամ ժողովէին, m յորում ժողովն էր, stvՎ էր փխ ժողովէր
5 jmnouՎ աստուածաբանն
5 a նիւսացոյն, k նիւսացւոյն, dfhjm nopstvՎ նիւսացին
5 g զգրիգոր
6 cdjnotv բարսեղի
6 ip այլք
6 j յաղումք
6 w չիք սուրբ
6 jntuw հայրք, u հայրապետք փխ հարք
7 mstvՎ յաթոռն, o աթոռ
8 m զործն, tՎ զործս
8 o արշակաւանն
9 m բնակիչքն
9 no չար մահուամբ
9 o անմարդաբնակ
9—10 hp արշակ
10 bcfnopuՎ ի բանդի
10 imo չիք անել
10 djn ձեռաւք
10 n իւրօք
11 ips եսպան
11 Մ-Թ afimq զնա փխ զինքն
11 Մ-Թ և մի քանի 22 և փխ որ
11 g թագաւորաց
11 stՎ զամս
12 stvՎ ի վերայ հայոց փխ հայոց
13 Մ-Թ և մի քանի 22 որդի, o որդին, stv զորդին
13 no չիք քանզի
13 no անդիմանէր, Վ և յանդիմանէր
14 b և նա ետ նմա
14 stvՎ եպարձ փխ ելոյծ
14 ip ի կենաց
15 Մ-Թ և մի քանի 22 զհօտն իւր
15 bcdfhjktuv ահեաց
16 ij յաւերման, p յաւերմանն
16 Մ-Թ չիք Հայոց
16—17 n աշխարհիս Հայոց, o յաշխարհիս Հայոց
17 Մ-ԹՎ նեռին
17 ip չիք ընդ
17 k ընդ աշխարհ
17—18 stvՎ ընդ ամենայն աշխարհս, w ընդ աշխարհս ամենայն
18 stvՎ չիք սուրբն
18 n մարտիրոսականաւ
18 a արտօսրս փխ արտօսր, bcdjnt արտաւսր, l և արտօսր

բազում թողեալ հօտին իւրոյ՝ կալեալ զհայրապետութիւնն ամս երեսուն և չորս։ Եւ յաջորդէ զաթոռն Շահակ ոմն ոչ ի նոյն ազգէ, այլ ի զաւակէ Ալբիանոսի ի Հարքայ, ի Մանազկերտոյ, ամս չորս։

Իսկ բարեպաշտն Թէոդոս՝ իբրև ետես զչարիսն, զոր գործեաց Պապ, կորոյս զնա բազ իւրում անզգամութեանն. որ թագաւորեաց ամս եօթն։ Եւ կացոյց մեծն Թէոդոս թագաւոր Հայոց զՎարազդատ ոմն յազգէ Արշակունեաց, այր զօրաւոր և ուժեղ։ Եւ յետ Շահակայ առնու զկաթողիկոսութիւնն Զաւէն, եղբայր նորա, ամս չորս։

Իսկ Վարազդատ խորհեցաւ ապստամբել ի Թէոդոսէ և ձեռն տալ ի պարսիկս։ Եւ հալածեաց զնա Մանուէլ Մամիկոնեան, եղբայր Մուշեղայ քաջի սպարապետի Հայոց, զոր սպան Վարազդատ նենգութեամբ. և երթեալ յաշխարհն Յունաց, անդ վախճանեցաւ, կալեալ զթագաւորութիւնն ամս չորս։

Եւ յետ Զաւենայ առնու զկաթողիկոսութիւնն Ասպուրակէս, եղբայր նոցին Շահակայ և Զաւենայ, ամս հինգ։ Եւ կացուցանէ Մանուէլ յաթոռ թագաւորութեանն զերկուսին որդիսն Պապայ՝ զԱրշակ և զՎաղարշակ, զոր փեսայացոյց ինքեան. որ թագաւորեցին ամս չորս։

1 abcefghnpw հօտի, dj հաւտի
1 abdnq զթագաւորութիւնն փխ զհայրապետութիւնն
1 o զհայրապետութիւն
1—2 w ամս լ̅ փխ ամս լ̅ և դ̅
2 n աջորդէ
2 p չիք ոմն
2—3 a ի նոյն ազգէ այլ ի զաւակէ Մ-Թ ի նոյն ազգէ Ալբիանոսի Մ-Թ չիք 'այլ ի զաւակէ'
2—3 stvՎ ալփիանոսի
3 Մ-Թ ի Հարքա
3 Վ ամս չորիս
4 w չիք բարեպաշտն Թէոդոս
4 stvՎ լուաւ փխ ետես
4 t զբարիսն (sic) փխ զչարիսն
5 notuvwՎ չիք իւրում
5 q անզգամութեան
5 w եւթն
6 Մ-Թ չիք 'կացոյց մեծն Թէոդոս թագաւոր Հայոց'
6 nopq և զվարազդատ
7 dj զաւրաւոր, n այր զաւրաւոր
7 m զայր հզօր
7 d յուժեղ
7—8 g զկաթողիկոսութիւն
8 cdjq չիք նորա
8 ip իւր փխ նորա
8 bvՎ զամս
8 Վ չորիս
9 Մ-Թ kmno ապստամբիլ
10 abcdefgh չիք և
10 Մ-Թ k վասն որոյ փխ Եւ
10 stvՎ մանուէլ և մամիկոն, u մանուէլ և մամիկոնեան
10 s եղբարք փխ եղբայր
10 Վ եղբայր նորա
10 b չիք Մուշեղայ, c մուշեխա, d մուշեխի
10—11 no քաջն մուշեղայ սպարապետի
11 c սպառապետի, stv սպարապետին
11 ipst եսպան
11 Վ չիք և
12 go աշխարհս, i աշխարհն
12 no հայոց փխ Յունաց
12 cpՎ վախճանեցաւ
12 ijp և կալեալ
12—14 w չիք 'զթագաւորութիւնն... առնու'
14 cd զաւէնա, s զաւենայ
14 w զհայրապետութիւնն փխ զկաթողիկոսութիւնն, Վ զկաթողիկոսութիւն
15 bcd շահակա և զաւէնա
15 stuvՎ նոցա շահակայ և զաւենայ, q նորին շահակայ և զաւէնայ
15 Մ-Թ ամս եօթն, h ամս եօթ, bno ամս հինգ
16 Վ թագաւորութեան
16 bcdghjnoquՎ զերկու, f զր
16 bd պապա
16 h վաղարշակ
17 a փեսացոյց, b փեսաացոյց, d փեսայացոց
17 abcdefghs որք փխ որ

Եւ ապա թագաւորքն յունաց և պարսից զաշխարհս Հայոց յերկուս բաժանեցին։ Բաժնին յունաց տիրէր Արշակ հրամանաւ Արկադեայ և Ոնորեայ, որդւոց մեծին Թէոդոսի։ Իսկ արքայն պարսից Շապուհ կացոյց բաժնին իւրոյ թագաւոր զԽոսրով ոմն ի նոյն ազգէ։ Եւ էր մարտ ի մէջ Արշակայ և Խոսրովու, քանզի իշխանքն, որ էին ընդ Արշակայ՝ առեալ զգանձս նորա, գնացին առ Խոսրով։

Իսկ Խոսրով՝ յետ մահուանն Ասպուրակիսի, նստուցանէ զսուրբն Սահակ յաթոռ հայրապետութեանն, զորդի մեծին Ներսիսի։ Եւ յաւուրս յայսոսիկ էր հայրապետ Կոստանդնուպօլսի զարմանալին և պայծառ ջահն եկեղեցւոյ սուրբն Յովհան Ոսկեբերանն, որ լուսաւորէր զընդհանուր եկեղեցիս Քրիստոսի վարդապետութեամբ բանին կենաց։ Սա զառաջինն յամանց արհամարհեալ լինէր վասն ոչ սեպհական խօսելոյ ի բարբառն յունաց, զի ի հօրէ կողմանէ ասորի էր։ Սա՝ յորմէ հետէ մկրտեցաւ, զինի ո՛չ էարբ, և ո՛չ ծիծաղեցաւ, և ո՛չ երդուաւ, և ո՛չ երդմնեցոյց զոք և ո՛չ զոք նզովեաց։ Եւ յորժամ աքսորէին զնա, եհար զձեռն յեկեղեցին և ասաց. «Ողջ մնա՛, սուրբ եկեղեցի, բնակարան փառաց տեառն, և մի՛ մոռանար զաշխատութիւնս իմ, քանզի ի պարգևացն, զոր առի յաստուծոյ, յաւելի

1 t թագաւորքն
1 Վ զաշխարհն
1 Մ-Թ չիք հայոց
1 no զերկուս, p քս, Վ յերկու
2 dm բաժինն, v բաժին
2 ab արկադեա, n արքադեայ, o յարկադեայ
2—3 ab ոնորեա
3 acdfhjn որդոց, i որդւոյ
4 t բաժին փխ բաժնին
4 g զխոսրով
4 t յազգէ
4—5 no ի մէջ երկուցն այսինքն արշակայ և խոսրովու
5 b արշակա
5 sՎ խոսրովայ
5 a ընդ յարշակայ, o ընդ արշակ
6 o ընդ խոսրով
7 t չիք 'իսկ խոսրով'
7 n եա փխ յետ
7 ostuvwՎ չիք մահուանն
7 hmo ասպուրակեսի, stuvwՎ վասպուրակիսի փխ Ասպուրակիսի
8 s իսահակ
8 acdfghijmՎ հայրապետութեան
8 c որդին, djpq որդի
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ մեծի
8 cdfghijnqopuvՎ ներսէսի
8 o աւուրս, p յաւուրսն
9 e յայսորիկ, ip յայնոսիկ
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ հայրապետ ի կոստանդնուպօլիս, jkm հայրապետ կոստանդինուպաւլսի
9 svՎ զարմանալի
10 bcd եկեղեցոյ
10 h սուրբ
10 afhgsuvw ոսկիբերանն [ոսկիբերան], c ոսկէբերան, emnotՎ ոսկեբերան, d յոսկէբերան
10 a զընթհանուր, bcdeg զընթանուր
10—11 svwՎ զեկեղեցիս
11—12 i զառաջին ամանց
11—12 b զառաջինն արհամարհեալ լինէր յամանց
12 i էր փխ լինէր
12 acdijk սեփհական, beg սեփական
12 stuvwՎ չիք սեպհական
12 dj խաւսելո/ խաւսելոյ
12 g բառբառն
13 bs ի հօր կողմանէ [s կողմանէն], dj ի հաւրէ կողմանէ
13 no չիք ի
13 acdefghno չիք հետէ
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ արբ
14 n և երդուաւ (չիք ոչ)
14 cdijpq չիք 'և ոչ երդմնեցոյց զոք'
14—15 g և ոչ ոք նզովեաց, stvwՎ և ոչ նզովեաց զոք
15 i չիք զնա
15 oq եկեղեցին
16 bcdgjpquw փառացն
16 d մոռանայր
17 afhkmno չիք ի
17 ino ի պարգևացն աստուծոյ զոր առի
17 bv աւելի, no աւելի զանձս

ի գանձս քո՝ գիրք ութ հարիւր և ճառք երկոտասան հազարս։

Սա եկաց հայրապետ հինգ ամ, և երեք ամ յաքսորս, և հանգեաւ ի Կոմանայ յիսուն ամաց։

Եւ թագաւորեալ Խոսրով ամս հինգ, հանէ զնա արքայն պարսից ի թագաւորութենէ և թագաւորեցուցանէ զՎռամշապուհ։ Իսկ սուրբն Սահակ պայծառացոյց զեկեղեցին Քրիստոսի առաւել քան զամենեսեան զանազան կարգօք առաքինութեան և կանոնական օրինադրութեամբ։

Եւ ի ժամանակս սորա ծագեաց լոյս մեծ գիտութեան յաշխարհիս Հայոց, քանզի երանելին Մեսրոպ եկեալ առ սուրբն Սահակ, եթէ հնար ինչ իցէ ստեղծանել նշանագիր հայերէն լեզուի։ Եւ եգիտ զնա առաւել ևս այնմ փափագող, քանզի ցայն վայր ոչ ունէին գիր հայերէն, այլ յոյն և ասորի գրով վարէին և նշանագրաւ։ Եւ ծանուցանեն զխորհուրդն Վռամշապուհոյ թագաւորին։ Եւ նա ասաց, թէ՝ «Մինչ էի ես ի կողմանս Ասորւոց, ասաց ինձ ոմն եպիսկոպոս ասորի՝ Դանիէլ անուն, թէ՝ Ունիմ ես նշանագիր հայերէն լեզուին, ես անփոյթ արարի առ ժամն»։ Եւ առաքէն զնախարար զոմն, Վրախճայ անուն, առ Դանիէլն խնդրել ի նմանէ զնշանագիրն։ Եւ

1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ քոյ
1 jmopq գիրք պ փխ գիրք ութ հարիւր
1 w ճառս
2 t նա փխ սա
2 t հայրապետութեան փխ հայրապետ
2 t ամ ե, Վ հնգետասան ամ
2 h ե ամ փխ երեք ամ
2 adko աքսորս, Վ յաքսորանս
2 stuvwՎ մեռաւ փխ հանգեաւ
2 abՎ ի կոմանա, dv ի կոմանոյ (d կոմանու)
4 i և հանէ
4 a զնս փխ զնա, fh զնոսա
5 istv ի թագաւորութենէն
5 nop վռամշապուհ
5 s իսահակ
6 b զեկեղեցիս, cinpqt զեկեղեցի, d եկեղեցի
6 bcgj զամենեսեան
7 cdj կարգաւք
7 d առաքինութեամբ
7 Վ չիք և (առաքինութեան կանոնական)
7 bdj աւրինադրութեամբ, svՎ օրինադրութեամբք
8 ijpstvՎ աստուածգիտութեան
8 Վ լոյս մեծ յաշխարհս հայոց աստուածգիտութեան
8 abcdefghijkq աշխարհս
9 afhn մեսրովբ, bvwՎ մեսրոբ, c մեսրովպ, s մեսրոպ
9 s իսահակ
10 cdijq ստեղծանիլ
10 bcen հայերէնս, d հայոց հայերէն
11 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ փափաքող, d փափաք, ij փափաք(ա)նացն, p փափաքանաց, o փափաքումն, q փափաքման, stw փափագօղ
11 i քան փխ քանզի
11 o քանզի մինչև ցայն վայր, w ցայր փխ ցայն վայր
11 tuՎ գիր հայոց փխ գիր հայերէն
11 b յոյն, no նայն փխ յոյն
12 Մ-Թ գրով և նշանագրով վարէին
12 afhm նշանագրով, e գրով, w նշանաւ փխ նշանագրաւ
12 no զխորհուրդս
12—13 d վռամշապհ, Վ վռամշապուհոյ
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ թագաւորի
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ասորոց, a ասորաց
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք ասորի
14 i ասորի եպիսկոպոս
14 d Դանէլ
14 m գիր նշանաւոր փխ նշանագիր
14 no ունիմ նշանագիր (չիք ես)
14—15 d հայոց լեզուի փխ հայերէն լեզուին
15 qՎ առ ժամայն
15 abcdefghjmqw նախարար
16 ipՄ-Թ ոմն
16 b վրախճա, tv զվրախճայ, efhs վախրիճ
16 ijm դանիէլ
16 o և խնդրել
16 cdij զնշանագիրն հայերէն լեզուի
16 no նշանագիրն, stvՎ զնշանագիրսն

նա առաքէ ի ձեռն Հաբելի երիցու: Եւ իբրև առին՝ ուրախ եղեն, և սկսան ի հայ լեզու փոխել զամենայն գիրս աստուածաշունչս. բայց հայեցեալ տեսին, զի ո՛չ էր բաւական զամենայն սիղոբայսն ողջ ածել, և զշաղկապս և գրաւս, սկսան դարձեալ ի հոգս մտանել վասն այնորիկ: Իբրև թափեցան յամենայն մարդկային հնարից, ապաւինեցան յայն, որ ամենայն ինչ հնարաւոր է նմա, աղօթիւք խնդրեալ ի տեառնէ՝ յաճախ առնել զպահս պնդութիւն և զաղօթս: Իսկ այն, որ զկամս երկիւղածաց իւրոց առնէ և աղօթից նոցա լսէ, ոչ անտես արար զնոցա խնդրուածն: Երևեալ Մեսրոպայ թաթ ձեռին հզօրին՝ գրելով ի վերայ վիմի. և ծանուցաւ զամենայն հանգամանսն, և յարուցեալ՝ առեղծ զգիրն:

Եւ ժողովեն այնուհետև մանկունս բազումս և ուսուցանեն զբովանդակ աշխարհս, և բաժանեն զմանկունս մասունս և բաշխումնս, փափկաձայնս և երկարաձիգս յերկուս, և կարգեն դպրոցս ասորերէն և յունարէն: Եւ ուսեալ մանկանցն այնոցիկ զամենայն իմաստասիրութիւնս՝ ներքինս և արտաքինս, եղեն թարգմանիչք ճշմարտութեամբ: Եւ թարգմանեցին զամենայն գիրս հին և նոր կտակարանաց, սկսեալ յառակացն Սողոմոնի՝ բովանդակեցին զամենեսեան:

Սոքա ոչ միայն թարգմանիչք, այլ և՛ վարդապետք և՛ ուսուցիչք և՛ մարգարէք պատմողք ապագայիցն:

Սոքա լցեալք հոգւովն սրբով, խօսողք լեզուաց ազգաց, և թարգմանողք յազգաց ազգաց, զբանս խրթինս յայտ ածողք, և խորագին խօսից պարզ մեկնիչք:

Սոքա սիւնք եկեղեցւոյ և ամրափակ պարիսպք որդւոց նորա, աշտանակք լուսատուք եւ ջահք բորբոքեալք՝ ընդհանուր ծաւալելով ընդ ոլորտս տիեզերաց:

Սոքա աստուածարանք բանին կենաց և արբուցիչք պապակելոց անձանց, զովացուցիչք տապոյ ջերմութեան բանսարկուին և ջեռուցիչք ցրտացելոց ի հաւատս:

Սոքա երգեցողք ծիծռունք, տատրակք քաղցրախօսք և ողջախոհք, սրբութեան սիրիչք և աղտեղութեան անարգիչք:

Սոքա մանկանց դաստիարակք և երիտասարդաց բարի օրինակք, կուսանաց զարդք և ամուսնացելոց օրէնք, ծերոց ափափիչք և տկարաց մխիթարիչք, գլորելոց կանգնիչք և մեղուցելոց դարձուցիչք, հեղգացելոց խթանք

---

1 Մ-Թ և 22 չիք նա
1 noqw երիցու
1 Մ-Թ և մի քանի 22 չիք և
2 no լեզուի
2 ijp հայեցան
3 Մ-Թ և մի քանի 22 ոչ է
3 cd զամսն ի զուբայսն, g սիլոբայսն stv սիբոդայսն (sic)
3–4 stvՎ և զշաղկապս և զկապս և գրաւս
4 mstvՎ ի հոգ
4 cdejnoq և իբրև, i և իբր
5 i ամենայն
5 stvՎ հնարից մարդկային
6 no չիք նմա
6 j աղաւթիւք
6 bcdefghjopqsvՎ խնդրել
6 s ի նմանէ փխ ի տեառնէ
6–7 bcdj յանձնեալ զպահս պնդութիւն, ipq յանձնեալ ի պահս պնդութիւն
7 i աղօթք, j զաղաւթս, not և աղօթս
7 bcd իսկոյն փխ իսկ այն
7 b երկեղածաց
7 Վ առնէ առէք
8 dj աղաւթից
8 b չիք նոցա, tv չիք նոցա լսէ
8 Վ արարեալ
8 stvՎ խնդրուածս
8–9 Մ-Թ չիք Մեսրոպայ
8–9 afhn Մեսրովբայ (b Մեսրոբա, vw Մեսրոբայ), c Մեսրովպա (d Մեսրոպա), egst Մեսրոպայ
9 jm թաթ ձեռին հզաւրին
9 i հզօրին աստուծոյ գրելով ի վերայ վիմին, p վիմին
9 m չիք վերայ
9 Մ-Թ ծանուցեալ, st ծանուցան
9 abcdefghkmnopqstuvwՎ ամենայն
10 s հանգամայնքն, tvՎ համանգամայնս
10 p առեղծ
10 b գգիր, nostvՎ զգիրսն
11 Մ-Թ և մի քանի 22 չիք այնուհետև
11 ij ժողովեաց, no ժողովեցին
11 a այնուհետ փխ մանկունս
11 ijp ուսուցանել
12 Մ-Թ աշխարհն, j յաշխարհս
12 efghnouw զմանկունսն
12 cdijpq չիք բաշխումունս, o բաշ ուսումնասէրս
13 b երկարայոգիս, iiv յերկարոգիս
13 c յերկոս, o չիք յերկուս
13 s դպրոցս Բ [այդպես և Վ, մինչդեռ ԱԲԳ ունեն ինչպես Մ-Թ)
14 nop յուսեալ
14 Մ-Թ մանկունքն
14 Մ-Թ այնո/քիկ
14 abcdmtuwՎ իմաստութիւնս փխ իմաստասիրութիւնս
15 akm յարտաքինս
15 ij և եղեն
15 fg թարքմանիչք, m թարքմանիչ, w թարգմանիչս
15 cipqstvՎ ճշմարտութեան փխ ճշմարտութեամբ
15 fm թարքմանեցին

1 Վ կտակարանացն
1 oՎ առակացն
1 b սողոմոնի
2 bcdgnopqstuvwՎ զամենայն, e զամենայնն
3 fg թարքմանիչք
4 cdijmopq և պատմողք
4 Մ-Թ ապագայից, m յապագայիցն, s զապագայիցն
4 t մարգարայիցն փխ մարգարէք պատմողք ապագայիցն
4 g պատգամողք փխ պատմողք
5 cdjo հոգոյն, sՎ հոգւով
5 jj սրբովք
5 c խօսաւղք, d խաւսաւղք, j խաւսողք
5 cdg յազգաց, ip ազգաց յազգս, o ազգաց ազգս
5 Վ չիք և
5–6 afgm թարքմանողք
5–6 stv թարգմանօղք (Վ թարգմանողք) և յայտածօղք (Վ յայտածողք) զբանս խրթինս
6 ij և զբանս
6 n այս փխ յայտ
6 ijp խրթին փխ խորագին
6 eno խորին խօսից
6 dj խաւսից
7 d մեկնելիչք փխ մեկնիչք
8 e սիւք փխ սիւնք
8 cdg եկեղեցոյ
8 svՎ սոքա ամուր պարիսպք և սիւնք եկեղեցւոյ
8 sv չիք 'և ամրափակ... որդւոց նորա'
8–10 t չիք 'սոքա սիւնք եկեղեցւոյ ... տիեզերաց'
8 abdfghm որդոց (m որդոց նոցա) փխ որդւոց նորա
8–9 bcdefgmqsuvwՎ աշտանակ
9 no ծաւալելովք
9 a ոլորտ
9–15 i չիք 'Սոքա աստուածարանք... անարգիչք'
11 w արբուցիչս
11 nostvՎ պապակեալ
12 e ջերմութեանն
12 dqstuՎ ջեռացուցիչք
13 degnopqw ցրտացելոցն, tvՎ ցըրտոցն
13 d ի հաւտս փխ ի հաւատս
14 afhkm երգեցող, cdj երգեցաւղք
14 dj քաղցրախաւսք, w քաղցրախօսս
15 Մ-Թ և մի քանի 22 սրբութեան սիրողք, j սրբիչք, n սիրեցեալք փխ սրբութեան սիրիչք
15 b անարգիչք աղտեղութեան
16 j մանկանցն
16 t դաստիարակ
16 jstvՎ երիտասարդացն
16 djn աւրինակք, stv օրինակ
17 abcghoq և ամուսնացելոցն
17 djn աւրէնք, tvՎ օրէն
17 Մ-Թ և մի քանի 22 և տկարաց
18 uw գերելոց փխ գլորելոց
18 Մ-Թ և մեղուցելոց, stvՎ մեղաւորաց
18 abcfghjmnoqstuwՎ խթան

յարուցիչք և ժրացելոց ի նոյն յօժարացուցիչք, ուսման սիրիչք և ատեցողացն յանդիմանիչք:

Որոց վարդապետք և ուսուցիչք՝ սուրբն Սահակ և Մեսրոպ, և գլխաւորք յաշակերտացն՝ սուրբն Յովսէփ, և Յովհան, և Ղեւոնդ, և Սահակ, և Մովսէս Քերթողահայր, և Մամբրէ Վերծանող, նորուն եղբայր, Եզնակ և Կորիւն, սուրբն Եղիշէ, Դաւիթ փիլիսոփայ և Յովհաննէս, տէր Աբրահամ, Արձան, Մուշէ, Արձան, Խոսրով, Ղազար, և յետոյ Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոս, և որ զգիրսն յարմարէր գեղեցիկ՝ Հռոփանոս Սամոսացի, և այլք բազումք, յորոց ոմանք և յեպիսկոպոսութեան աստիճան հասին, և այլք առաջնորդք ժողովրդոց կարգեցան: Եւ ի նոցանէ ոմանք ի վերայ թարգմանութեան և գիրս ինքեանց շարադրեցին, որպէս սքանչելին Մովսէս զՀայոց պատմութիւնն՝ ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունւոյ, և զՊատմութիւն սրբուհւոյ աստուածածնին և պատկերի նորա՝ ի խնդրոյ իշխանացն Արծրունեաց, և զՊէտսն՝ ի խնդրոյ Թէոդորի ումեմն, և զՆերբողեան սրբոց Հռիփսիմեանցն, և զՎարդավառին, և այլ ճառս և խօսս իմաստասիրականս: Եւ Կորիւն զՊատմութիւն սրբոյն Մեսրոպայ և այլ

---

1 m հրաժարելոց փխ ժրացելոց
1 dj յաւժարացուցիչք. gstwՎ. յօժարեցուցիչք
1 o յուսման
1 s սիրօղք, t չիք ուսման սիրիչք
1—2 mo ատեցողաց
2 no անդիմանիչք
3 abcdefghijm (j ուսուցիչն) tuvwՎ. վարդապետ և ուսուցիչ
3 s իսահակ
3 afh մեսրովբ. buvwՎ. մեսրոբ, cn մեսրովպ. s մեսրօպ
3—4 istwՎ. գլխաւոր
4 giqstvwՎ. աշակերտացն
3–4 o չիք 'և գլխաւորք... յովհան'
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ Յոհան, յոհան
4 ei չիք և...և...և
5 s մօսէս
5 Մ-Թ և ՁՁ քերդողահայր, tvՎ. քերթողն, sw քերթողն
5 a մամրէ
5 cdj վերծանաւղ, q վերծանօղ, Վ. վերծանողն
5 q նորուն էր, ostvՎ. նորին
6 i և զաւիթ
6 mstvՎ. անյաղթ փիլիսոփայ
6 bd փիլիսոփա
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յովաննէս, g յեվաննէս (sic)
7 Մ-Թ մուշէ խոսրով
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ստեփանոս
7 no սիւնեցի
8 cdijpq եպիսկոպոսն
8 ij համարէր փխ յարմարէր, n արմարէր
8 Մ-Թ մի երկու ՁՁ հռոմանոս
8 d սամաստացի, u սամուսատացի
9 gՎ. որոց
9 gpq եպիսկոպոսութեան
9 n աշտիճան, Վ. աստիճանս
10 w առաջնորդս
10 stvՎ. ժողովրդոցն
10 bcdegijopqstuvwՎ. նոցանէ
11 cd թարգմանութեանն, fhm թարգմանութեան
11 abcdijmopqstuwՎ. շարադրեցին
11—12 bs մօսէս
12 eg պատմութիւն
12 d ի խնդրոյ, i ի խնդիրս
12 bd սահակա, s իսահակայ
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ բագրատունոյ. no բագրատայ
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ սրբուհոյ. bcdg jnpqt սրբոյ. i չիք սրբուհւոյ
13 stvՎ. զպատկերի
13 d ի խնդրո, i ի խնդիրս, h չիք ի
14 d ի խնդրո
14 stuvwՎ. Թէոդորոսի փխ Թէոդորի
15 q զներբողեանս
15 no սրբոյն
15 hstv հռիփսիմեանց
15 b վարդավառին
15 e զայլ
15 dj խաւսս, w խօսք
16 w չիք իմաստասիրականս
16 g կորուն
16 aijpivw մեսրոպայ, b մեսրօպա, cn մեսրովպայ. d մեսրոպա, fh մեսրովբայ
16 s և զայլոց

ժամանակաց: Եւ Եղիշէ զՊատմութիւն սրբոց Վարդանանցն, և զԳիրս կանոնացն, և այլ մեկնութիւնս գրոց սրբոց և զչարչարանաց փրկչին: Եւ Ղազար զգիրս իւր: Եւ Եզնակ խօսս յոլովս եթող յօգուտ լսողաց: Եւ Դաւիթ փիլիսոփայ զԳիրս սահմանաց և զԷակաց, և զՄեկնութիւն Արիստոտէլի, և Ներածութեանցն Պորփիւրի, և այլ հարցմունս և պատասխանիս, և զՆերբողեանն սրբոյ խաչին, և ծննդեան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Նմանապէս և Մամբրէ Վերծանող ասաց ներբողեանս ի յաւուրն արմաւենեաց, ի գալուստն Քրիստոսի յԵրուսաղէմ յաւանակաւ: Եւ յետոյ մեծն Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոս, բազում մեկնութիւնս գրոց սրբոց եթող՝ աւետարանացն համառօտ, և Յոբայ, և Դանիէլի, և Եզեկիէլի, և զպատասխանիս թղթոյն Գերմանոսի պատրիարքի Կոստանդնուպօլսի:

Արարին և երգս շարականաց քաղցր և գեղեցիկ եղանակաւ և մեծ խորհրդով ծննդեանն Քրիստոսի և քառասնօրեայ գալստեանն ի տաճարն, մկրտութեանն և եկաւորութեանն ի Բեթանիա և յԵրուսաղէմ, մեծի շաբաթուն չարչարանացն և յարութեանն, համբարձմանն և հոգւոյ գալստեանն,

---

1 a վարդանայն, b դարդանանց, csՎ. վարդանանց, h վարդանեանցն
1—2 g չիք 'և զգիրս կանոնացն', m կանոնաց, s կանօնաց
2 st զայլ
2 ijp մեկնութիւն
2 Վ. չիք սրբոց
2 Վ. զչարչարանացն
2—3 d ղազարու
3 bcdegmnstuvwՎ. զգիրսն փխ զգիրս իւր
3 dj խաւսս, fh զխօսս
3 d յաւգուտ, i օգուտ
3 tv լսօղացն
4 bcd փիլիսոփա
4 stvՎ. զգիրսն, no ի գիրս
4 dg սահմանեաց
4 Վ. զմեկնութիւնն
5 gՎ. ներածութեանց
5 nq պորփիւրսի
5 o հարցումն
5 cdjpq զպատասխանիս
5–6 a ներբողանն, cdstvՎ. ներբողեանս
5—7 ijpq չիք 'զներբողեանն սրբոյ խաչին... վերծանող ասաց'
6 bfghtwՎ. զծննդեան
6 no մերոյ և փրկչին յիսուսի
7 ab նմպ, efghostuvwՎ. նոյնպէս փխ նմանապէս
7 ijp զներբողեանս, Վ. ներբողեան
7 bcegsuvw ի յօրն, ipՎ. յօրն (j յաւրն). no ի օրն
8 abcjuw յավանակաւ փխ յաւանակաւ, o աւանակաւ
9 Մ—Թ և մի քանի ՁՁ ստեփանոս
9 bijpq եպիսկոպոսն
9 no գրեաց փխ գրոց
9—10 stvՎ. եթող սուրբ գրոց յոբայ և աւետարանացն, այլ և դանիէլի
10 cd ող փխ եթող, inopq չիք եթող
10 o աւետարանչացն
10 ip մեկնող աւետարանացն
10 c համա...ւտ, dj համառաւտ
10 d յոբա
10 q չիք և եզեկիէլի
11 bcd գերմիանոսի
11 շատ հաճախ abcdfghmnopqwՎ. և այլ ՁՁ պատրիարգի կամ պատրիարգին
11 abcegՎ. կոստանդինուպօլսի, dj կոստանդինուպաւլսի, no կոստանդինուպօլիս
12 n զերգս
12 n չիք գեղեցիկ
13 dhpq ծննդեան
13 abc քառասնօրեա, dj քառասնաւրեա
13 ino չիք գալստեանն, Վ. գալստեան
13 no ի տաճարին
14 g մկրտութեան
14 o եկաւորութիւն, epՎ. եկաւորութեան
14 c բեթանիայ, du բեդանիա, j բեդանիայ
14 m երուսաղէմ
14 ip ի մեծի
15 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չարչարանաց
15 ahj հոգոյն, cefghip հոգւոյն, d հոգոյն սրբոյ
15 fh համբարձման
15 chՎ. գալստեան

խաչի և եկեղեցւոյ, և այլ տօնից տէրունականաց, և սրբոց ամենեցուն, ապաշխարութեան և ամենայն ննջեցելոց, պէսպէս և զանազանս և անթիւս, որ մինչև ցայսօր պաշտի յեկեղեցիս Հայաստանեայց։

Իսկ սուրբ վարդապետն Մեսրոպ, իբրև ելից զերկիրս Հայոց ուսմամբ և թարգմանութեամբ, յանձն առնէ զամենայն կաթողիկոսին Սահակայ, և ինքն գնացեալ յԱղուանս՝ առնէ և նոցա նշանագիրս. և վարդապետս թողեալ նոցա՝ գայ յաշխարհն Վրաց. առնէ և նոցա նշանագիրս ըստ տուելոյ նմա շնորհացն ի վերուստ։ Եւ այնպէս զուարճացուցեալ զաշխարհս ամենայն անպատմելի խնդութեամբ, թողեալ և նոցա վարդապետս յիւրոց աշակերտացն, դառնայ ի Հայս և գտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ։

Իսկ թագաւորն Վռամշապուհ՝ կալեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան և մի, վախճանի բարւոք. և թագաւորէ դարձեալ Խոսրով, եղբայր նորա, ամ մի. և ապա Արտաշէս, որ և Արտաշիր, թագաւորէ յետ նորա։

Ընդ այն ժամանակս թագաւորեաց յունաց բարեպաշտն Թէոդոս

1 bdgh եկեղեցոյ
1 djn տաւնից
1 stvՎ ամենայն սրբոց փխ սրբոց ամենեցուն
2 afh ապաշխարութեանն
2 abcdfhkmqstՎ պէսպէս
2 bfh զանազան
3 acdefgkmnopqwՎ զոր փխ որ
3 bdjn ցայսաւր
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յեկեղեցիս. gov եկեղեցիս
3 abefgh հայաստանեաց, no հայոց, tv հայաստանեայցն
4 i չիք սուրբ
4 afhn մեսրովբ, bitvw մեսրոբ, cdj մեսրովպ
5 afm թարքմանութեամբ
5 i նշանագրութեամբ(*) յանձնէ զամենայն
5 d սահակա, s իսահակայ
6 no գնաց
6 j վարդապետ
6—7 Վ և ինքն գնացեալ յԱղուանս առնէ և նոցա նշանագիրս, ըստ տուելոյ նմա շնորհացն ի վերուստ։ Եւ այնպէս զուարճացուցեալ զաշխարհս ամենայն անպատմելի խնդութեամբ թողեալ նոցա վարդապետս յիւրոց աշակերտաց, և անտի գնաց ի Վիրս, առնէ և նոցա գիրս
6—7 stv չիք 'և վարդապետս... նշանագիրս'
7 i նշանագիր
7 ijp տուեցելոյն, d տուելո
8 i չիք նմա
8 i չիք ի վերուստ
8 cdgopstvw այսպէս
8—11 stvՎ և թողեալ և նոցա վարդապետս, դառնայ ինքն ի Հայս, և գտեալ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ
8—9 no զամենայն աշխարհս
9 no ուրախութեամբ փխ խնդութեամբ
9 g նորա փխ նոցա
9 st և թողեալ նոցա
9 bg իւրոց
9—10 i յաշակերտաց
10 ab գտանե
10 d գնաց փխ դառնայ
10 i մեծն
10 noq չիք ի
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի թարգմանութիւնս, i թարգմանութեամբ, o թարգմանութիւն
12 stvՎ կալեալ
12 eg զթագաւորութիւն
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ քսան փխ քսան և մի
12—13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք (քսան) և
13 b վաղխճանի, cd վաղճանի pՎ վաղճանի
13 abcdfhijmnquvwՎ բարիոք
13 h չիք Խոսրով, stuvwՎ դարձեալ թագաւորէ եղբայր նորա Խոսրով
14 d ա... փխ ապա
14 jp զարտաշէս, stՎ արտաշիր և արտաշէս, uvw արտաշէս և արտաշիր
14 no որ և էր (o յետ) արտաշիր
14 st թագաւորէն
15 cdj ժամանակի, q ընդ այնմ ժամանակի

փոքր, որդի Արկադեայ։ Եւ առաքէ սուրբն Սահակ զվարդապետն Մեսրոպ և զթոռն իւր Վարդան թղթով առ Թէոդոս կայսր, զի հրաման տացէ աթոցին, որ ընդ իշխանութեամբ նորա իցեն, ուսանել զգիրս հայերէնս, զի վերակացուք նոցա ոչ տային թոյլ ուսանել զգիրսն վասն նախանձու։ Իսկ հեզն Թէոդոս մեղադրեաց զառաջինն, եթէ՝ Ընդէ՞ր յասորւոց և ոչ ի յունաց իմաստասիրաց, որ ի մերում քաղաքիս, խնդրէիք զգիրս։ Եւ պատմեաց Մեսրոպ, եթէ կատարումն արուեստին ի շնորհաց հոգւոյն եղև։ Յայնժամ գոհացեալ զաստուծոյ բարեպաշտ թագաւորն, հրամայեաց պատուել զՄեսրոպ, իբրև զճշմարիտ և զիմաստուն վարդապետ։ Նա և պատրիարքն Ատտիկոս և ամենայն ուխտ եկեղեցւոյն հանդերձ թագաւորաւն գրեցին զՄեսրոպ ընդ առաջին վարդապետս եկեղեցւոյ՝ ընդ Աթանասի և ընդ Գրիգորեաւս, ընդ Բարսղի և ընդ Յովհաննու Ոսկեբերանի։

Եւ զՎարդան արար ստրատելատ բարեպաշտն Թէոդոս։ Գրեցին թուղթս և առ մեծն Սահակ, տալով նմա և պատիւ վեհագոյն։

Եւ հրաման ետ յիշխանութեան իւրում ժողովել մանկունս մատ-

1 b փոքրն, stՎ փոքր թէոդոս
1 a արկադիա, b արկաթդեա, n արկաթեայ
1 d վարդապետն, h զվարդապետն իւր
1 abfhnuv մեսրոբ, tv զմեսրոբ, cdj մեսրովպ, sՎ զմեսրոպ
2 duwՎ չիք Վարդան
2 b թխթով
2 bdms կայսրն
2 bcdegj տայցէ
3 s որք
3 mst ուսանիլ
3 vwՎ և փխ զի
4 stuvwՎ չտային փխ ոչ տային
4 no չիք ուսանել զգիրսն
4 msv ուսանիլ
4 bcdiq զգիրս, sv զգիրս հայուն, Վ զգիրս հայոցն
5 ipsvwՎ թէ փխ եթէ
5 fghnpstvw յասորոց, oq ասորոց, i յասորից
5—6 i ոչ ի յուն...
6—7 ip չիք 'և պատմեաց Մեսրոպ, եթէ կատարումն'
6—7 i զգիրս արուեստին որ ի շնորհաց
7 abfhntvw մեսրոբ, cdj մեսրովպ
7 m թէ փխ եթէ
7 bcd հոգոյն
8 n յաստուծոյ, o աստուծոյ
8—9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հրամայեաց զՄեսրոպ պատուել
9 a մեսրովբ, bjntuvw մեսրոբ, cd զմեսրովպ, stՎ զսուրբն Մեսրոպ (Վ Մեսրոպ)
9 nop ճշմարիտ
9o իմաստուն
9 d վարդապետս
9—10 abcdefghijmnpqstuvwՎ պատրիարգն փխ պատրիարքն
10 bdg եկեղեցոյն
10 m թագաւորին
11 abt մեսրոբ, fhnvw զմեսրոբ, j զմեսրովբ, cd մեսրովպ, g մեսրոպ
11 ijp վարդապետաց, n վարդապետ, o վարդապետսն
11 b եկեղեցոյ, d եկեղեցո, g եկեղեցւոյն
11 g անթանասի
12 cdqՎ գրիգորեանս, m գրիգորեանցն sv գրիգորիսեանս
12 svՎ չիք ընդ
12 cdjovՎ բարսեղի
12 ag յոհանու, b յոհաննու, cdejmsu, vՎ յոհաննու
12 an ոսկի բերանի, suv ոսկիբերանին, b ոսկէբերանի, cdjmpq ոսկէբերանին
13 s զվարդան զթոռն մեծին Սահակայ
13 j բարեպաշտ
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ թուղթ, p թուխթս, st և թուխտս առ (nop uwՎ և թուղթս առ)
14 m նոցա փխ նմա
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք պատիւ, gstuvwՎ զպատիւ (uw եւ զպատիւ)
14—15 m վեհագոյն հրաման
15 m չիք ետ
15 bcd յիշխանութեանն

վարժս յուսանել զգիրսն, և զարմանք և ծախք յարքունուստ հարգեաց։ Ետ հրաման և յաշխարհին Հայոց շինել քաղաք ի Կարին գաւառի, և անուանեաց զքաղաքն Թէոդուպօլիս, որ այժմ կոչի Կարնոյ քաղաք։ Եւ եկեալ Մեսրոպայ՝ ուսոյց եւ զկէս ազգին, որ ընդ իշխանութեամբ Թէոդոսի։

Իսկ թագաւորն Հայոց մանուկն Արտաշիր էր զազրագործ և գինասէր, որ ոչ միայն ի գիշերի, այլ և ի տունջեան գործէր զգործս անարժանս և խոտանս, որոյ Սահակայ ոչ լսէր։ Վասն որոյ տաղտկացան ամենայն նախարարքն և եկին առ մեծն Սահակ, զի նովաւ հանդերձ ամբաստան լիցին պարսից արքային՝ ընկենուլ զԱրտաշիր յաթոռոյն։ Իսկ սուրբն Սահակ ոչ առ յանձն ընկենուլ զգառն գայլոց։ Եւ նոքա երթեալ առ արքայն պարսից Վռամ՝ ընկենուն զնա ի թագաւորութենէն, հանեն և զսուրբն Սահակ յաթոռոյն, զի ոչ հաւանեցաւ կամաց նոցա։ Եւ ապա բարձաւ թագաւորութիւնն Արշակունեաց յետ Արտաշրի, որ թագաւորեաց ամս վեց։ Եւ անցեաց թագաւորութիւնն Արշակունեաց ի Հայս ամս ՇԿԸ։ Դադարեաց և քահանայապետութիւնն յարժանաւոր ցեղէ սրբոյն Գրիգորի, զի թէպէտ

1 d մատչարժս փխ մատվարժս
1 abcdefghkpՎ ուսանել, mq ուսուցանել, stuv ուսանիլ
1 cdpqstuvՎ զգիրս
1 fp զարմանն
1 d ծաղխք, n ծաղք, pw ծախս
1 b յարքուստ, go արքունուստ
1 m հարգեցան
2 cipq աշխարհին
2 no լինել փխ շինել
2 i չիք քաղաք
2 Մ-Թ և մի քանի ԶԶ ի կարին քաղաքի փխ ի Կարին գաւառի
2—3 i անուանէ, stՎ անուանել զնա փխ անուանեաց զքաղաքն
2—3 d շինել քաղաքն Թէոդուպաւլիս փխ շինել քաղաք ի Կարին գաւառի. և անուանեաց զքաղաքն Թէոդուպօլիս
3 afh Թէոդոսյպօլիս dj Թէոդուպաւլիս
3 o որ այժմ կոչի արզրում և կարնոյ քաղաք
3 d որոյ
4 b մեսրոպա, antuw մեսրոպայ, fhjv մեսրոմբայ, c մեսրովպա, d մեսրոպա
4 d ընդ իշխանութեամբ էին, v ընդ իշխանութեամբն
5 Մ-Թ և մի քանի ԶԶ զաղրագործ գինասէր
6 n չիք ի
6 q չիք և
6 Մ-Թ և մի քանի ԶԶ ի տուընջեան
6 i զգործսն, vՎ զգործս անարժանս
7 uw խոտանն
7 b սահակա, s իսահակայ
7 h վասն այսր փխ վասն որոյ
7 stvwՎ չիք ամենայն
8 bstvՎ սուրբն փխ մեծն
8 dms իսահակ
8 stvՎ չիք հանդերձ
8 p անբաստան, Վ ամբաստ (sic)
9 no լինին
9 stvՎ զնա փխ զԱրտաշիր
9 n աթոռոյ, o աթոռոյն
10 bps էառ
10 d յանձն իւր, g անձն
10 n զառն
11 ip չիք Վռամ
11 dnq ընկենուլ փխ ընկենուն
11 stvՎ ընկեցին
11 svՎ յաթոռոյն փխ ի թագաւորութենէն
11 stvՎ չիք հանեն, w և հանեն
11—12 i չիք Սահակ, sv իսահակ (vՎ սահակ) եւ փխ Սահակ յաթոռոյն
12 o աթոռոյն
12 stvՎ որ փխ զի
12 i հաւանեցան
12 Վ նոցա կամացն
12 stvՎ յայսմհետէ փխ Եւ ապա
12—13 fo թագաւորութիւն
13 m յարշակունեաց
13 cdjnuvՎ Արտաշրի
14 t տեւեաց փխ անցեաց
14 eg թագաւորութիւն
14 gk չիք ամս, o ամք
14 hՎ հինգ հարիւր վաթսուն և ութ փխ ՇԿԸ
15 sv քահանայապետութիւն
15 ko արժանաւոր
15 oՎ ցեղէն
15 iv գրիգորէ

եկաց սուրբն Սահակ յետ այնորիկ ամս վեշտասան և լուսաւոր վարդապետութեամբ պայծառացոյց զաշխարհս, սակայն անարժան վերակացուօք և պարսիկ մարզպանաւ, որպէս զՎեհմիհրշապուհ՝ փոխանակ Արտաշրի թագաւորին, և զոստխատէրն Սուրմակ՝ փոխանակ սրբոյն Սահակայ, որ եկաց ամ մի։ Եւ յետ Սուրմակայ Բրքիշու ասորի, վատթար քան զնա, ամս երիս։ Եւ նորա Շմուէլ եւ անպիտան ամս հինգ։

Իսկ սուրբն Սահակ աղօթից և վարդապետութեան պարապեալ։ Եւ ապա եկեալ ամենայն նախարարքն Հայոց՝ անկանէին առաջի սրբոյն Սահակայ, զմեղանս յանձն առեալ՝ թողութիւն խնդրէին ի նմանէ և աղաչէին զնա՝ դառնալ ունել զաթոռ իւր, և նա ոչ հաւանէր նոցա։ Եւ իբրև կարի ստիպէին, յայնժամ պատմեաց նոցա զտեսիլն, զոր ետես, եթէ ի տեառնէ եղև այդ՝ դադարել քահանայապետութեան ի ցեղէն սրբոյն Գրիգորի և թագաւորութեան ի տանէն Արշակունեաց և թէ մերձ յերևումն Նեռին դարձեալ կանգնելոց է աստուած զթագաւորութիւնն Արշակունեաց և զքահանայապետութիւնն յազգէ սրբոյն Գրիգորի։ Եւ ապա թոյլ ետուն նմա

1 ԱԲԳ·iv զի թէպէտ տեղ եկաց, Վ զի թէպէտ և եկաց փխ զի թէպէտ եկաց
1 no չիք սուրբն
1 s իսահակ
1 Վ և յետ
1—2 tvՎ վարդապետութեամբն իւրոյ (Վ իւրով)
2—3 dj վերակացուաւք, ov վերակացուք
3 itv պարսիկք
3 b զվեհմիհրշապու, cd զվեհափիհրրշապու
3—4 w չիք 'փոխանակ… Սուրմակ'
3—4 cdjktՎ արտաշիրի
4 c ոստխատէր
4—5 b սահակա, s իսահակա
5 n եւ փխ յետ
5 bd սուրմակա
5 Մ-Թ և մի երկու ԶԶ բրքիշօ, no բրքիշու
5 b վաթար
6 n եւ փխ յետ
6 hՎ ամս երեք
6 aij շնուել, bcdefgnopqtuvw շնուէլ k շմվել (սկզբնապէս գրված է եղել 'շանվել'). Մ-Թ շանվէլ
6 Վ ամս հինգ եւ անպիտան
7 dj աղաւթից
7 e վարդապետութեանն
7 d պարապել
8 Մ-Թ և մի երկու ԶԶ չիք ամենայն, b ամենայն նախարարացն, dj ամենայն նախարարքն, tuw ամենայն նախարարք
8—9 b սահակա, s իսահակայ
9 no յանձն (o անձն) առնել և, s յանձն առնուլին
9 tvՎ խնդրէին թողութիւն
10 d զնայ
10 mՎ դառնալ և ունել զաթոռն (Վ զաթոռ)
10 Մ-Թ և մի երկու ԶԶ չիք նա
10 tvՎ իսկ փխ և
10 aefghijnstՎ չիք նոցա
10 d իբր ի կարի
11 abcdempw և թէ փխ եթէ
11 h չիք եթէ
12 Մ-Թ և մի երկու ԶԶ դադարիլ, hv դադարեալ
12 cijm քահանայապետութեանն, g քահանայապետութիւնն, opq քահանայապետութիւն, Վ քահանայութիւն
12 Մ-Թ և մի երկու ԶԶ ի ցեղէ
13 abfgkmnop թագաւորութիւն, cdeijqstuvw թագաւորութիւնն
13 Մ-Թ և մի երկու ԶԶ ի տանէ
13 Մ-Թ և մի երկու ԶԶ արշակունի
13 g երևումն
13 mstvՎ նեռին
14 egՎ զթագաւորութիւն
14 stvՎ հայոց փխ Արշակունեաց
14 m յարշակունեաց
14—15 goqՎ զքահանայապետութիւն, s զքահանայութիւն
15 svՎ չիք 'յազգէ սրբոյն Գրիգորի'
15 i չիք թոյլ

կեալ ըստ իւրոց կամաց: Եւ արքայն պարսից զՎարդան մարզպան արարեալ Հայոց՝ տայ զաշխարհս ի ձեռս նորա:

Եւ սուրբն Սահակ՝ կալեալ զհայրապետութիւնն ամս յիսուն և մի, փոխի խաղաղական մահուամբ ի կարգս հրեշտակաց, տուեալ զաթոռն ցսուրբն Մեսրոպ, որ և նա ի նոյն ամի ելից զկենցաղս՝ յիշատակ բարի թողեալ ապագայիցս, ի սկզբան առաջին ամի Յազկերտի պարսից արքայի, որդւոյ Վռամայ երկրորդի: Եւ առնու զաթոռն սուրբն Յովսէփ աշակերտ նոցա:

Իսկ Յազկերտ արքայ բռնադատէր զամենայն քրիստոնեայս ուրանալ զՔրիստոս և դառնալ յօրէնս մազդեզանց, որում ոչ հաւանեալ զօրացն Հայոց՝ դառնան ընդդէմ հրամանին, սպանանեն զմոգսն և զմոգպետսն, որ եկեալ էին աւերել զեկեղեցիս և բառնալ զհաւատս: Իսկ Յազկերտ՝ իբրև լուաւ զայն ամենայն, առաքէ զօրս բազումս, պատերազմել ընդ զօրացն Հայոց, որոց գլխաւորք էին՝ սուրբն Վարդան և ընկերք իւր: Եւ պարսից աւերեալ զաշխարհս խաղացուցանեն ի գերութիւն ի խրատու ուրացելոյն Վասակայ զմնացեալ նախարարսն և զսուրբն Յովսէփ, և զՍահակ, և զՂևոնդ,

1 stuvwՎ կալ փխ կեալ
1 g ըստ իւրեանց, m ըստ իւրոյ, o ըստ կամաց իւրոց
2 ab տա
2 cdj ի ձեռն
3 s խահակ
3 i կացեալ փխ կալեալ
3 g զհայրապետութիւն
3 d տա ամ
3 j չիք ամս, n զամս
4 w ի կարգք
4 n աթոռ, o չիք զաթոռն
5 abdfhijntuvw Մեսրոբ, c Մեսրովպ
5 Վ յոր և, n չիք և
5 ab ելիք, no ել ի կենցաղոյս
6 s թողլով փխ թողեալ
6 stuvՎ ապագայից
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յիսկզբան, u յսկզբան
6 abcdefpq ամին, uwՎ չիք ամի
6 stu ազկերտի, v ազկերտին, Վ Յազկերտին
6–7 b արքաին, cdijpqՎ արքային
7 adeijpqstuvՎ որդւոյն, cfgh որդոյն
7 bc վռամա, t վրամայ փխ Վռամայ
7 g առնայ (sic)
7 bp զաթոռ
7 dq սուրբ
7 tuvw յուսէփ
7–8 ip աշակերտ նոցա ի վայր ձորոյ (p ի վայոյ ձորոյ) ի հողոցմանց զեղչէ, s աշակերտ նոցա ամս (անցք բաց է)
9 bnotv ազկերտ
9 bc արքա
9 eij քրիստոնեայ
10 dj յաւրէնս, n աւրէնս
10 e մազդեզաց
10 dj զաւրացն
11 k դառնալ
11 t ընդ փխ ընդդէմ
11 w սպանեն
11 stvՎ զմոգս
11 tv զմոգպատեան, g մոգպահան (sic)
11 o որք փխ որ
11–12 stuvwՎ չիք ՚որ եկեալ էին... բառնալ զհաւատս՚
12 d զեկեղեցիս հայոց, n զեկեղեցիսն, o եկեղեցիս
12 dnostv ազկերտ, g ազգերտ
13 djn զաւրս...զաւրացն
13 m պատերազմել
14 cdjq յորոց
14 Վ և մի երկու ՁՁ որոց գլխաւորք էր
14 d հայոց սուրբն
14 mo ընկերքն իւր, n ընկերօք իւրօք
15 d խաղացուցանէին
15 bcdegjnpqՎ ի գերութիւն խրատու (q խրատոյ), io ըստ խրատու, s խրատով
15 m ուրացողին
15–16 bc վասակա
16 s յոսէփ, flm Ներսէս փխ Յովսէփ
16 d զղեւոնդ

և զընկերս նոցա, և տան ի կապանս արքունի: Եւ յետ այնորիկ սպանանեն զսուրբն Յովսէփ և զնորին ընկերս, և զնախարարսն արգելուն ի բանտ մինչև յաւուրս Պերոզի արքայի, և ապա արձակեալք ի կապանաց խնամօքն աստուծոյ, խոստովանական անուն ժառանգեալք՝ դառնան յաշխարհս Հայոց:

Իսկ յետ մահուան բարեպաշտին Թէոդոսի կայսեր առնու զթագաւորութիւնն Մարկիանոս, որ արար զժողովն Քաղկեդոնի վեց հարիւր երեսուն և վեց եպիսկոպոսաց ի քակտումն ուղղափառ հաւատոյ, որ ելից զտիեզերս մինչև ցայսօր հայհոյութիւն նոցա:

Յետ սրբոյն Յովսէփայ առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Գիւտ ամս հնգետասան. որ խնդրեաց ի Դաւիթէ փիլիսոփայէ զԲարձրացուցէքն: Եւ ապա Յովհան Մանդակունի ամս երկոտասան: Սա բազում կարգաւորութիւնս եմոյծ յեկեղեցի՝ կարգեաց քարոզս աղօթիցն և զաղօթս նոցա զերրորդ ժամուն և զվեցերորդին և զիններորդին, և զեկեղեցւոյ հիմնարկէքն, և ժամահարի, սկիհ և մաղզմայի, և գիրք, և կնունք, և խաչ օրհնել և պսակ, զայս ամենայն նորա կարգեալ է. այլ և առաջի Պերոզի արքայի համարձակութեամբ խոստովանեցաւ զՔրիստոս և ոչ երկեաւ ի սպառնալեաց նո-

1 n եւ փխ յետ
1–2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ սպանեն
2 d զյովսէփ զսուրբն այ, s յոսէփ
2 im ընկերան
2 no նորին ընկերս (o չիք ընկերս), Վ զընկերս նորին
2 g արգելուլն
2 b ի զանդի, cdnouwՎ ի բանդ
3 g մինչև աւուրս, i ցյաւուրս, j ցաւուրս
3 g պերոզի
3 b արքային
3 ijnop արձակեալ
3 i կապանացն, no չիք ի կապանաց
3–4 dj խնամաւքն
4 fh խոստովանողական, stvՎ խոստովանութեան
4 t անունք
4–5 g աշխարհս, n աշխարհ
6 n եւ փխ յետ
6–7 g զթագաւորութիւն
7 h զժողովս
7 u քաղկեդոմնի
8 w վեց ո՛ճ լ ղ (sic)
8 g ի քակումն
8 d հաւատո
9 bdj ցայսաւր
9 Վ հայհոյութեամբ
10 d յովսեփա, Վ Յովսեփայ
10 b զկաթողիկոսութիւն նորա փխ զկաթողիկոսութիւնն, en զկաթողիկոսութիւն
11 ip հնգետասան յօժմանց զեղչէ որ խնդրեաց
11 b փիլիսոփաէ
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յոհան
12 tvՎ զամս
13 o եկեղեցի
13 stuՎ զքարոզս
13 e զաղօթսն, dj զաղաւթս
14 stvՎ ժամին
14 n զվեցերորդ ժամուն, o զվեցերորդուն, Վ զվեցերորդ և զիններորդ ժամին
14 cd զեկեղեցոյ
14 a հիմնարկանէքն
15 ino ժամահարքին, զժամահար օրհնէքն
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սկհուոյ, k սկիհի, s զսկոյ, i սկիհն
15 bd մղզմաի, gjmno մղզմայի, w մահզմայի
15 g կարգ փխ գիրք
15 d կանոնք, ԱԲԳ կնուն, կնուք, կնունք, s զգիրք, օհնէք և զկընունք
15 abcdfh խաչ ահլ, jk խաչ օհնել, stv խաչ օհնէք, Վ խաչօրհնէք
15 Ուղղում ենք ըստ itՎ պսակ. Մ-Թ ԱԲԳ և մյուս ՁՁ սսակ փխ պսակ s զանակն
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զայս ամենայն նորա կարգեալ, d զայս ամենայն նորա գրեալ է և կարգեալ
16 u յառաջ
16 b արքաի, n արքային

րա, որ հրապուրէր ի բաց կալ ի Քրիստոսէ և ի համորդութենէն յունաց. և կատարեալ ամենայն առաքինութեամբ՝ փոխի առ Քրիստոս։

Իսկ յետ Մարկիանոսի թագաւորեաց Յունաց Լևոն մեծ, և Պերոզ պարսից արքայ զՄանդնոս մարզպան արար Հայոց, ամս քսան։ Յայսոսիկ աւուրս ժամանեաց Մովսէս Քերթողահայրն։ Ի սոյն ժամանակի պայծառանայր յերկրի սքանչելի վարուք միայնաւորութեամբ սուրբ հայրն Թաթուլ՝ համեղերձ Վարոսիւ, եղբարբ իւրով, և Թումայիւ աշակերտիւ։ Եւ յետ Յովհաննու Մանդակունւոյ առնու զկաթողիկոսութիւն տէր Բաբգէն ամս հինգ, յաւուրս Զենոնի կայսեր։

Այս Զենոն նզովեաց զժողովն Քաղկեդոնի, երկոտասան գլուխ նզովից կարգեաց ընդդէմ նորա։ Զսմանէ ասեն, թէ յաճախ ուտէր միս. և յաւուր միում յանչափ ուտելոյն քացախեալ յորովայնի նորա կերակուրն. յայնմանէ տաղտկացեալ՝ օրէնս եդ զերկու շաբաթս բարեկենդանին ոչ ուտել միս, այլ պանիր, զոր Պանրուտայն անուանեն մինչև ցայսօր։ Ասեն թէ Յուլիանոս՝ եկեալ ի Կոստանդնուպօլիս, հրամայեաց յամենայն կերակուրս վաճառացն խառնել յարենէ զոհիցն։ Եւ սուրբն Թէոդորոս իմացոյց քրիստոնէիցն. և նոքա ասացին, թէ՝ «Մեզ չէ օրէն այս երկու շաբաթս

1 mnstվ. ի համորդութենէ
2 stվ. զամենայն
2 bd փոխեցաւ
2 bcdtvվ. ի քրիստոս փխ առ քրիստոս
3 n եա փխ յետ
3 bcdjpqվ. լեոն մեծն, i մեծն լեոն
3—4 q պարսից պերոզ արքայ
4 bc արքա, վ. արքայն
4 o զմադնոս փխ զՄանդնոս
4 stvվ. մարզպան հայոց արար
4 c յայսոքիկ
5 dp յաւուրս, tuvwվ. չիք աւուրս
5 d ժամանակաց փխ ժամանեաց, tuvwվ. չիք ժամանեաց
5 bs մովէս
5 bcde քերդողահայր, fghijmp քերթողահայր
5 ԱԲԳ նոյն (վ. նմին) փխ սոյն
5—6 stvվ. պայծառացեալ
6 cdq երկրի
6 j զսքանչելի
6 afnuvw վարիւք
7 d եղբայրբ, վ. եղբարբն
7 g իւր
7 b թոմաիւ, cdghnoq թոմայիւ
7 i աշակերտիւն
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ st յոհաննու, cfg և մի երկու ՁՁ յոհանու
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ մանդակունեայ, n մանդագունեայ, w չիք Մանդակունւոյ առնու
8 stվ. զկաթուղիկոսութիւն
8 վ. Բաբկէն
8—9 h ամս եօթ
9 stvվ. զենոնս
10 j զժողովոյն
11 abcdhijkmtuvwվ. նոցա փխ նորա
11 no ընդ նորա դէմ
11 h յաճախ միս ուտէր
11—12 g աւուր
11—12 Մ-Թ յաճախ փխ յանչափ, noq անչափ
12 g քաղցեալ փխ քացախեալ
13 dj աւրէնս
13 i զի բ շաբաթս, վ. յերկու շաբաթս
14 n բանիր փխ պանիր
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ պանրուտան, no բանրուտայն, t պանիրուտան, վ. պանիր-ուտան
14 dj ցայսաւր
15 dj կոստանդինուպաւլիս (կոստանդնուպաւլիս) ginuվ. կոստանդինուպօլիս
15 k ամենայն
15—16 վ. կերակուր
16 i վաճառեացին, s վաճառականացին
16 i խառնեալ
16 g չիք սուրբն
16—17 no հրամայեաց փխ իմացոյց
17 վ. քրիստոնէից
17 a ասացեն, cdijmpq ասեն փխ ասացին
17 h չիք թէ
17 acdefghijmpuw մեք փխ մեզ
17 ad աւրէն, j աւրէնք, ip օրէնք
17 վ. յայս

միս ուտել, այլ պանիր»։ Եւ զնոյն եդաւ Պանրուտէքն։ Եւ յաւուրս սորա եգիտ Գառնիկ երանելի զնշխարս սրբոյն Գրիգորի ի Մանեայ այրսն, և հանգուցին ի Թորդան։

Եւ յետ Բաբգենայ առնու զկաթողիկոսութիւն տէր Սամուէլ ամս հինգ։ Յայսոսիկ աւուրս պայծառանայր սուրբն Սիմէոն Սիւնական յԱղէքսանդրիայ, և Տիմոթէոս երէց՝ ուղիղ հաւատով իմաստասէր, որ զամենարուեստ գիրսն գրեաց՝ հաւաքեալ զամենայն բանս աստուածային արանց ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց։ Բայց Պերոզ արքայ պարսից կարի անմարդի բարս ունէր, վասն որոյ սպանաւ ի հեփթաղաց։ Եւ թագաւորէ Վաղարշ եղբայր նորա։ Սա զՎահան Մամիկոնեան, զորդին Հմայեկայ, մարզպան կարգէ։ Այս Վահան պսակեաց զեկեղեցի զանազան իւրօք և զալանս արքելական արար։ Ի սորա աւուրս էր Ղազար Փարպեցի, ճարտասան և պատմագիր։ Եւ յետ Սամուէլի առնու զկաթողիկոսութիւն տէր Մուշէ ամս ութ։

Յետ Զենոնի կայսեր առնու զթագաւորութիւն Անաստաս, որ և սա ընդ Զենոնի յուղղափառս գրեցաւ, զի կամեցաւ ժողով առնել ընդդէմ անօրէն ժողովոյն Քաղկեդոնի, հաստատել զուղղափառութիւն. և դեղակուր եղեալ մեռաւ։ Եւ թագաւորէ յետ նորա Յուստիանոս, այր ագէտ և անաստուած, որ ելից զերկիր արեամբ ուղղափառաց, զի եդ յաշտանակի զՔաղ-

1 stvվ. այլ միայն
1 bcde զնայն, gno զայն փխ զնոյն
1 stvվ. չիք 'և զնոյն եդաւ Պանրուտէքն'
2 mstvվ. երանելին գառնիկ
2 c զնշխար, no նշխարսն
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի յայրն մանեայ, a ի մանեա այրսն, i ի մանեայ յայրն (m յայրս, p այրն)
3 oqtvվ. թորթան
4 n եա փխ յետ
4 bc բաբգենա, o բաբկենայ
4 e զկաթողիկոսութիւն
4 ip սամուէլ ի գեղջէ արծկէոյ
5 ip չիք աւուրս, k աւուր, d յաւուրս
5 cdj պայ(ծ)առանայ, stvվ. պայծառանայր եկեղեցի սրբովն սիմէոնիւ սիւնակեցիւ (tvվ. սիմէոնիւ սիւնակեցաւն)
5 b չիք սուրբն
5—6 dfh յաղեկսանդրիայ, b յաղեկսանդրիա
6 cd ար (տէր) թէոս փխ Տիմոթէոս
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իմաստասիրէր փխ իմաստասէր, cd ի...մասէր, tuvվ. և իմաստասէր
6—7 cd զամենարուեստ... գրեաց, i չիք գիրսն, j գիրս, stvվ. զամէն արուեստ փխ զամենարուեստ
7 d հաւացեալ
7 i չիք ամենայն
8 bcd արքա, stvվ. արքայն
9 h վասն այսր
9 o հեփթաղեաց
10 bd հմաեկայ, c հմայեկա
11 stvվ. վահանս
11 b պսակէ
11 bdj իրաւք (j իւրաւք), p կարգօք
11 abcdefghijnpqstuvwվ. այս վահան փխ և
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ (fh) արքելականս
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ (knqu) յաւուրս
13 n եա փխ յետ
13 no կաթողիկոսութիւնն, վ. զկաթուղիկոսութիւն
13 ip տէր մուշէ ի նահանգէ կոտէից ի գեղջէ այլաբերից
15 վ. եւ յետ
15 acd սա
16 b յուղղափառսն, g ուղղափառ
16 no կոչեցաւ փխ գրեցաւ
16 otvվ. ժողովս
16—17 dj անաւրէն
16—17վ. չիք անօրէն (անդր...)
17 n քաղկեդովնի
17 tվ. հաստատեալ
17 bcdeijվ. զուղղափառութիւնն
18 bno ուստինոս, Մ-Թվ. և մյուս ՁՁ յուստինոս փխ Յուստիանոս
19 b յաշտանակին, i աշտանակի, t աշտանակ

կեդոնին, և կոտորեալ հալածեաց զդաւանողս մի բնութիւն մարմնացելոյ բանին։

Յետ Վաղարշու՝ պարսից արքայի, առնու զթագն Կաւատ, և ապա Զամասպ, և ապա Կաւատ։

Յետ Մուշէի առնու զկաթողիկոսութիւն տէր Սահակ ամս հինգ. և ապա տէր Քրիստափոր ամս հինգ. և յետ նորա տէր Ղևոնդ ամս երկուս։ Յաւուրս սորա արեգակն ամենևին նուաղեցաւ, և սով սաստիկ եղև։ Եւ ապա տէր Ներսէս ամս ինն։ Յաւուրս սորա Եզրաս Անգեղացի, աշակերտ Մովսիսի եպիսկոպոսի Բագրևանդայ, բազմացոյց զդասս ճարտասանաց. դառնայ և Մամբրէ եղբայր Մովսիսի ի Հայս, զորմէ ասեն երրորդ գրել փիլիսոփայ։

Յետ Յուստինոսի առնու զթագն միւս Յուստի[նի]անոս, քուերորդի նորա։ Սորա էր կին Թէոդորայ ուղղափառ. և աղաչէր զայր իւր հաստատել զուղղափառութիւն։ Եւ նա թէպէտ և կամէր, ոչ իշխեաց յահէ երկաբնակացն, որք սպառնային նմա մահու։

Եւ առ սա եկեալ չարախորհ հրեայ մի, ասաց, թէ՝ «Պարտ է զտեառնընդառաջն առնել ըստ ծննդեանն, զոր առնեն յոյնք, և ոչ ըստ յայտնութեան, որ ի վեցն յունվարի, զի մինչև ցայժմ վայր տարբերական դրութեամբն առնէին ամենայն քրիստոնեայք ի ԺԴ փետրվարի»։ Եւ կայսրն՝ հաւանեալ բանից անօրինին, առաքէ յԵրուսաղէմ առնել այնպէս։ Իսկ երուսաղէմացիքն ոչ առին յանձն փոխել զսուրբ հարցն աւանդութիւնս, որ մինչև ցայն օր պահեալ էին։

Եւ հրամայէ կայսրն զօրավարին բռնութեամբ առնել և թէ ոք ընդդիմանայ՝ սպանանել։ Եւ ամենեքեան ի մահ դիմեցին յաղագս ճշմարտութեան։ Իսկ մարդասէրն աստուած ոչ եթող զյուսացեալսն իւր ընդ վայր, այլ ահեղ սքանչելեօք զարհուրեցոյց զյանդգնեալսն. աջ աստուածային երևեցաւ ի սուրբ մատրանն, այլ և նշան ահեղ և հրաշափայլ յերկինս՝ արփիատեսակ։ Եւ զարհուրեալ յայնմանէ՝ դադարեցին ի խնդրոյն։ Եւ ի գալ միւսոյ ամին՝ նոյն խռովութիւն յուզէր, զի հրաման էր սաստիկ կորուսանել զընդդիմացողսն. և նոքա առ հասարակ պնդեցան ի մահ, քան ի կեանս խղճիւ։ Եւ տեսեալ բարերարին աստուծոյ զհաւատս մարդկան՝ այց արար հօտի իւրում, երևեալ ամենասրբուհւոյ աստուածածնին ի ծիրանի սեանն, ունելով ի գիրկս իւր զմանուկն Յիսուս. և ջուր բղխեալ ի սեանէ անտի, և որք օծանէին ի ջրոյ անտի, բժշկէին յիւրաքանչիւր ցաւոց։ Եւ այսպէս դադարեցին յունայն խնդրոյն։

1 d քաղկեդոնին
1 t կատարեալ
1 adj դաւանողսն (j աւանողսն), ii դաւանողն
2 u բանին աստուծոյ
3 bd արքայի, esvՎ արքայիւն, ip չիք պարսից արքայի
3 j չիք առնու
5 aefghsՎ և յետ, n ետ փխ յետ
5 g զկաթողիկոսութիւն
5 s իսահակ
5 ip տէր սահակ ի զաւառէ հարքայ յղկայ (յուղկայ) գեղջէ
5 bcdegjnpqstuvwՎ ամս է (եօթն) փխ ամս հինգ
6 ip տէր քրիստափոր ի զաւառէ բագրեւանդայ ի տիրառիճ (i տիառիճ) գեղջէ
6 cd չիք տէր
6 i ղեւոնդ որ է (p էր) ի փոքր եաստայ ամս բ
7 stvՎ արեգակն նուաղեցաւ յաւուրս սորա (t չիք արեգակն)
7 h երկիրն փխ արեգակն
7 isՎ չիք ամենեւին
8—9 ip ներսէս ի զաւառէ բագրեւանդայ ի գեղջ աշտարակաց
9 bcdjnotuwՎ մովսէսի, g մովսէսի, s մօսիսի
9 bcd եպիսկոպոսի բագրեւանդայ, stvՎ եպիսկոպոսի ի բագրեւանդայ
10 o չիք և
10 d մամբրէ
10 Վ. եղբայրն
10 abcdfghjnoquwՎ մովսէսի, s մօսիսի
10—11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ գրել ի փիլիսոփայս, b փիլիսոփա, fh գրել փիլիսոփայս, p գրեալ փիլիսոփայս Վ. երկրորդ եղեալ փիլիսոփոս փխ երրորդ գրել փիլիսոփայ
12 dgmopstvՎ յուստինիանոսի, b ուստինոսի, w ուստինիանոսի փխ յուստինոսի, q յուստինիանու
12 stv զթագաւորութիւնն փխ զթագն
12 b ուստինիանոս, Մ-ԹՎ և մյուս ՁՁ յուստինիանոս փխ Յուստի[նի]անոս
13 acdefhjnpstuvwՎ թէոդորայ, b թէոդորա, o թէոդորոս
13 ip չիք 'ուղղափառ և աղաչէր զայր իւր հաստատել'
13 j այր իւր, Վ. զայրն իւր
14 bcd զուղղափառութիւնն
14 mՎ թէպէտ կամէր (չիք և)
14 dijp ոչ իշխէր, m բայց ոչ իշխեաց
14 g ահէ
16 bcd չարախոհ
16 a հրէեայ, b հերեա, cd հրէա
16 cdjq չիք ասաց, ip և ասէ
16—17 afkm զտեառնընդդառաջն, no զտեառն ընդառաջ, p տեառնընդառաջն
17 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ ընդ ծննդեանն
17 stv որպէս առնեն յոյնք
17 w յոյնս
17—18 bdi յայտնութեանն
18 ap յունուարի
18 stvՎ չիք վայր

1 noՎ զրութեամբ.
1 h առաջին փխ ամենայն
1 q քրիստոնեայքն
1 cdՎ ի փետրվարի ժդ (չորեքտասան)
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հաւանեալ անօրինին, djm անաւրինին
2 m բանի, no բանիցն
2 sv չիք առնել այնպէս
2 m և հրամայեաց այնպէս առնել
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ անօրինին այնպէս առնել, h եզ այնպէս առնել փխ անօրինին առաքէ
2 t չիք 'առաքէ յԵրուսաղէմ առնել այնպէս'
3 d յանձն
3 g չիք փոխել
3 stvՎ զաւանդութիւնս սուրբ հարցն
4 b ցայն վայր, dj ցայն աւր
4 Մ-Թ և ՁՁ պահեալ էր
5 b հրամաէ
5 dj զաւրավարին
5—6 b ընդդիմանա
6—7 bcdj ճշմարտութեանն
7 no ոչ ետ թողլ փխ ոչ եթող
7 bcdegjquvw զյուսացեալս, no ընդ յուսացեալս իւր ի վայր, ip յուսացեալն, Վ. ընդ վայր զյուսացեալս իւր
8 adj սքանչելեաւք
8 noqstvw զանդգնեալսն
8 o քանզի աջ, stvՎ զի աջն
9 g մատանն
9 i չիք ահեղ
9 m հրաշափառ, svwՎ և հրաշափայլ
i յերկին և փխ յերկինս
9 ip արփինատեսակք
9 Վ. չիք և
10—11 g ի կալ փխ ի գալ
11 d միւսո, iop միւս, stuvwՎ միւսում
11 Վ. խռովութիւնն
11 dj ուզէր փխ յուզէր
11—12 d կորուսանել
12 g ընդդիմացողսն, cq զընդդիմացեալսն
12—13 g քան զկեանս խղճիւ
13 b բարերին փխ բարերարին
13 w չիք 'աստուծոյ զհաւատս մարդկան'
13 abcdefgjno մարդկանն, tvՎ մանկանն
14 cdj հաւտի, n հաւատի փխ հօտի, Վ. հօտին
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սրբուհւոյ, k սրբուհոյ, abcdfgh ամենասրբուհոյ, o ամենասրբուհի
15 no ի գիրկն իւր մանկացեալն
15 fh բխեալ
15—16 bcdegjqstuvwՎ ի սիւնէ, i ի սեան(է), o ի սիւնոյ
16 acdj անդի
16 dj աւ(ծ)անէին, m յօծանէին
16 d ի ջրէ, Վ. ի ջրոյն
16 abcdj անդի, svՎ այն, t այն փխ անտի
16 m իւրաքանչիւր
16—17 dq ցաւոցն, Վ. յիւրեանց ցաւոցն, t իւր ցաւոց
17 d այս փխ այսպէս
17 dijopq ունայն
17 h խորհուրդն, op խորհրդոյն, i խնդրելոյն, Վ. ի խնդրոյն

Եւ ի ժամանակս Յուստի[նի]անոս խաւարեցաւ արեգակն ԺԸ ամիս, երեք ժամ լոյս տայր յօրն, և զայլն որպէս ո՛չ տիւ և ո՛չ գիշեր. և պտուղ տարւոյն այնորիկ ո՛չ հասան. և եղև ամենայն երկիր իբրև զբաղմօրեայ հիւանդս։ Եւ եղև մարդամահ տարաժամ, որ թիւ ոչ էր լեալ. և նախ ի Կոստանդնուպօլիս սկսաւ. և մեռան յառաջին օրն հինգ հազար, և յերկրորդն տասն հազար, և յերրորդն հնգետասան հազար և ի չորրորդն ութուտասան հազար, և թուեցին մինչև երեք հարիւր հազար, որք մեռանէին ի յօրն։ Ի մէջ ձեռացն բուշտ ելանէր և առժամայն մեռանէր. մտանէր մարդ ի տուն և տեսանէր զամենեսեան մեռեալ։ Եւ նեխեցաւ քաղաքն, զի ոչ կարէին թաղել զմեռեալս. և տարածեցաւ ընդ ամենայն երկիր, և բազում քաղաքք անմարդ մնացին, բայց միայն Հեմս ապրեցան, զի ապաւինեցան ի գլուխն Յովհաննու Մկրտչին, որ կայր անդ։ Հաշտեցան ընդ միմեանս Յուստի[նի]անոս և Խոսրով պարսից արքայ, և ծաղկէր ուխտ ամենայն քրիստոնէութեան ընդ ամենայն տիեզերս։

Իսկ Վահան Մամիկոնեան վախճանեցաւ բարւոք, յետ որոյ եկաց Վարդ, եղբայր նորա, ամս երիս, և յետ նորա պարսիկք մարզպանք ամս երիս. և ապա Մեժէժ Գնունի ամս երեսուն և չորս։

---

1 no յուստիանոսի, Մ-ԹՎ և մյուս ՁՁ յուստիանու փխ Յուստինիանու
1—2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ գ փխ երեք, hg չորս փխ երեք, m գ ժամ, Վ ութևտասն ամիս. երեք ժամ
2 bdj աւրն, no յաւրն, g օրն, q աւուրն
2 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ չիք որպէս
2 no և այլն
3 abcdfhnotuv տարոյն
3 adjn զբաղմաւրեայ, g բաղմօրեայ
4 stvՎ հիւանդ
4 ij չիք եղև
4 h մթամահ (sic), mo մահտարաժամ փխ մարդամահ տարաժամ
4 stvՎ թուաւ ոչ էր լեալ
5 acgiu ի կոստանդինուպօլիս, dj ի կոստանդինուպաւլիս, n ի կոստանդնուպաւլիս
4—5 stvՎ չիք 'և նախ ի կոստանդնուպօլիս սկսաւ. և մեռան'
4—5 ԱԲԳ ոչ էր լեալ առաջին նորա. երկրորդ օրն
5 adjn աւրն
5 fgi յառաջին օրն p, m առաջին օր, j p, h չորս, wՎ առաջին օրն
5—6 i յերկրորդ օրն, hjoՎ երկրորդ օրն մն (տասն հազար)
6 ai յերրորդ, cdeg յերրորդն օրն մէռ, tuvwoՎ երրորդ օրն (w չիք օրն)
6—7 w չիք 'և ի չորրորդն... հազար'
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ երեք հազար, ճնշող մեծամասնությունը՝ երեք հարիւր հազար ՏՃԾ կամ զճ, w զճռ
8 djn ի յաւրն
8 o նախ ի մէջ
8 abefghno բշտէր
8 t չիք մտանէր
9 stuvwՎ ի տունն
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զամենեսին
9 c նեղխեցաւ, d նեղեցաւ, e նեխեալ
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ և փխ զի
10—11 q չիք 'զի ոչ կարէին...քաղաքք'
10 stvՎ տիեզերս փխ երկիր
11 cdijՎ քաղաք
11 stvՎ մնաց
11 stvՎ համս ապրեցան
11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ապրեցաւ
12 cdefj յովաննու, g յովհաննու, i յոհաննու
12 bcdgqstvwՎ մկրտչի
13 u ուստիանոս, Մ-ԹՎ և մյուս ՁՁ յուստիանոս փխ Յուստի[նի]անոս
13 stvՎ արքայն պարսից, b արքա
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ուխտ ամենայն քրիստոնէութեան ընդ տիեզերս
14 uw չիք ամենայն
15 b վաղխճանեալ. d վաղչանեալ, p վաղճանեալ, Վ վաղճանեցաւ, g վախչանեցաւ, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ վախճանեալ
15 novՎ բարիոք
15 nostvՎ յետ նորա (no յետ սորա)
16—17 acdefghstuvwՎ մարզպանք ամս զ. b ամս չորս, i մարզպան ամս գ
16 no պարսիկ մարզպան, p պարսիկք մարզպան
17 Վ մժէժ
17 cd գնուն

Իսկ յետ Ներսիսի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Յովհաննէս ամս հնգետասան։ Յաւուրս սորա մարդամահ սաստիկ եղև, սկսեալ յարևմտից։ Եւ յստահին Հայոց նշան սքանչելի եղև, զի հուր բորբոքեալ այրէր զապարանսն համակարին պարսկի, որ վերակացու էր աշխարհիս։ Իբրև ոչ կարէին շիջուցանել, ապաւինէին ի խաչն Քրիստոսի և աղաչէին զպաշտօնեայսն փութալ տանել զխաչն։ Իբրև մօտ եղև նշանն փրկական, առժամայն շիջաւ բոցն. և տեսեալ ամենեցուն՝ փառաւորէին զփրկիչն Քրիստոս և զովէին զհաւատս քրիստոնէից, յոր և հաւատաց երանելին Մախոժ, որ վկայութեամբ կատարեցաւ ի Քրիստոս։

Եւ յետ Յովհաննիսի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Մովսէս։ Յառաջին ամի սորա սուրբն Մանաճիհր, որ անուանեցաւ Գրիգոր, ազգաւ ռաժիկ, մարտիրոսութեամբ կատարեցաւ։

Եւ յերրորդ ամի նորա լցեալ լինի ի ծննդենէն Քրիստոսի ամք ՇԾԴ, և բովանդակեցաւ կանոնք երկերիւրեկին, զոր կարգեաց իմաստասէրն Անդրէաս, եղբայր Մանգնոսի եպիսկոպոսի, հրամանաւ Կոստանդնի կայսեր

---

1 cduvՎ ներսէսի
1 h զկաթողիկոսութիւն
1 aefj յովաննէս, g յովանէս
1 ip յովհաննէս (i յովաննէս) ի գաբեղէնից (p գաբեղենից) ի գեղջէ ոնձեղուանոյ (p անձեղուանոյ)
2 d յաւուր
2 d մարդայման, tՎ մանկամահ փխ մարդամահ
2 s յարևելից փխ յարևմտից, o բսկսեալ արևմտից
3 bcdijpq չիք և յստահին
3 no և սկսեալ ոստանին հայոց
3 Վ և յոստան հայոց
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք նշան
3 no բորբոքեցաւ այրեցաւ
3—4 o ապարանսն, Վ զապարանս
4 no պարսիկին
4 n աշխարհին հայոց փխ աշխարհիս, p աշխարհին, Վ յաշխարհիս
5 b կարացին. w կարէ
5—6 ip շիջուցանել զպաշտօնեայքն (p պաշտօնեայքն) փութացան տանել զխաչն իբրև մօտ եղև նշանն, j շիջուցանել զպաշտաւնեայսն փութալ
5—6 no տանել (o տեսանել) զպաշտօնեայսն զխաչն
5—6 b զպաշտաւնեայսն, dj զպաշտաւնեայսն
6 stv և տանելն, Վ և տանել
6 Վ և իբրև
6 dj մաւտ
7 j զբոցն
7 ivՎ տեսեալ ամենայնի
7 no զփրկիչն մեր
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք և, gstvՎ որ և փխ յոր և
8 p հաւատացեալ
8—9 bcdj մախոց (sic), iv մաժոխ փխ Մախոժ
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ որ և, stՎ չիք որ
9 ip ի քրիստոս յեղիա (p յելիա) բուզիա կոչեալ անուամբ
10 ms իսկ յետ (s իսկ յետ տեառն)
10 abcdm յովաննիսի, ef յովաննիսի, go յովանէսի
10 n զկաթողիկոսութիւն
10 ip մովսէս կոտէոյ (i կոտէս) գաւառէ յեղիվարդ գեղջէ
10 ms մօսէս
10—11 g առաջին
11 noՎ ամին
11 abcdefghijkmopqw Մանաճիհր, ntv մանաճիր
11—12 ij ռաժիկ (sic), stvՎ ռաճիկ փխ ռաժիկ
12 b կատարեցաւ ի քս
13 d երրորդ, e յերրորդի
13 Վ ամին
13 cdeinoqstuvՎ սորա
13 b լինին ամք
13 Վ հինգ հարիւր յիսուն և երեք
14 n կանունք
14 a իմաստասէրս
15 bd մագնոսի
15 no եպիսկոպոսին
15 d կոստանդինի, i կոստանդին, Վ կոստանդիանոսի

վասն լրմանցն զատկաց և այլ տօնից. զի իբրև լցաւ երկերիւր ամ, լրումն զատկին մարտի ԻԸ էր. և ի սկզբանն ապրիլի Դ. և զի ոչ ի սկիզբն կարացին գնալ, զի յետ ԻԵ-ին ԳԺ-անն էր ապրիլի. և Թ լրմանք ի մէջ կային. և այնր աղագաւ սկսան շփոթել տօնք և ամենայն արհեստք տոմարականք։

Ապա հայրապետն Մովսէս ժողովեաց զիմաստունսն, որ էին ի ժամանակին, յորս էր և Աթանաս ի վանաց սուրբ Կարապետին, և կարգեցին, Թուականն Հայոց, որով ուղղեսցեն զզատիկ տեառն այլովքն հանդերձ։ Բայց ոչ կարացեալ կալ ի ճշմարտութեան անսխալ զամս ինն։ Իսկ ի տասներորդ Թուականին Էաս ամ‿նանուն Աղէքսանդրացի, այր կորովի և իմաստուն, իբրև ետես զայնպիսի շփոթումն, որ յամենայն եկեղեցիս, ձայն արկեալ՝ առ ինքն հաւաքեաց զամենայն իմաստունս, որ յամենայն ազգաց. զԱգդէ՝ ի Գամրաց, զԳիգամն՝ յԱսորւոց, զՆլոգս՝ ի Յունաց, զՓենեհէս՝ ի Հրէաստանէ, զՅոհան՝ յԱրաբիոյ, և այլ արս երեսուն և վեց իւր

1 d տաւնից
1 stvՎ ամն
2 b զատկի
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի մարտի
2 Վ քսան և հինգ փխ ԻԵ
2 w չիք էր
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յսկզբան, յսկզբանն, ի սկզբան, stvՎ և սկըզբանն
2 Վ չորս փխ Դ
2 cde ի սկիզբնն, mt սկիզբն, q ի սկզբանն
2 s չիք և զի ոչ
2—3 afh կատարեցին փխ կարացին
2—3 s կարացին գնացին գնալ (sic)
3 h ժնն փխ ԳԺ անն, s յետ ին ին մարտին, Վ քսան և հնգին երեքտասան էր
3 Վ ինն փխ Թ
4 s այն փխ այնր
4 d սկան փխ սկսան, ip անսան փխ սկսան
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ շփոթիլ
4 dj տաւնք, m տօնքն, uw տունք (sic)
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ տօնք ամենայն և ամենայն արհեստք, di չիք և ամենայն, o տօնք ամենայն արհեստք
4 w արհեստս
4 bfhmt տումարականք, cՎ տօմարականք
5 d ապայ
5 tՎ հայրապետն յետ Յովհաննէս փխ Մովսէս
5 no իմաստունսն
5 m որք էին. u չիք որ էին
5 o չիք ի
6 d որս
7 ef Թվական
7 s որ, tv որոց փխ որով
7 j ուղղեսցին, n յուղղեցին, sՎ ուղղեցին, tv ուղեցին
7 b զատիկն, cdeijnstuvwՎ զզատիկն
7 stvՎ հայոց փխ տեառն
7 mstvՎ և այլովք
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ կեալ
8 no ոչ կարացին
8 bcdeij ի ճշմարտութեանն
8 bcdij անսղալ
8 p ամս Թ, w զամք Թ
9 fh իսկ Ժ երորդ Թվականին, (h Թուականին)
9 p Թուին
9 ip ամն էաս անուն
9 Մ-Թ անուն ամն
9 abd աղեկսանդրացի, f աղէկսանդրացի
9 n այր զորովի (sic)
10 o այնպիսի
10 b շփոթումն, cdijp շփոթմունս
10 f յեկեղեցիս
11 m առ յինքն, stvՎ չիք առ ինքն
11 no ամենայն իմաստունսն
11 s իմաստունսն
12 abcdfhijp յասորոց, noq ասորոց
12 stuvwՎ չիք 'զգիգամն յասորւոց, զնլոգս ի յունաց'
12 i զնլոգս յունաց (չիք ի)
12—13 cdijpq չիք 'զփենեհէս ի հրէաստանէ'
12—13 m զփենեհէզ, Վ զՓէնէէս
13 noq զոհան
13 k արաբիոյ

նմանիս, և այլ բազմաւթեամբ, և յառաջ վարեալ զարուեստն Անդրէասի ՇԼԲ, այլ ի նոյն դարձաւ։ Ապա կարգեցին զանապակուելի օրինակն, որ հինգ հարիւրեակն անուանի, բազմիմաստ և անսխալ, զլուխ եդեալ բոլորին զԴ-ն-ապրիլի, զի իբրև աւարտի ՇԼԲ ամն, այլ ի նոյն դառնայ։ Եւ սկսան ուղղել ամենայն տօնք և արուեստք իրողութեան։

Բայց զԻրոն ոմն ի դրան Յուստի[նի]անոսի ոչ կոչեցին ի ժողովն. քամահանս վարկաւ անձին իւրում։ Իբրև տարաւ Իլոգս իմաստասէր զօրինակն առ Թագաւորն, սկսաւ Իրոն քննել մասունս հնգեկի և վեցեկի, որ ոչ երբեք լեալ էր, զի հնգեակն և վեցեակն մասունք են՝ մին արեգական և միւսն՝ լուսնի. այլ նա զհակառակն արար, զի փոխեաց զապրիլի ԺԷ ի ԺԶ, և զԶ ի Ե. այն վեշտասանն չբերէ ինչ սխալ, այլ այն Զ-ն եդեալ ՂԵ կիրակի ածէ մեզ. իսկ այն Ե՝ նոցա շաբաթ՝ ըստ Իրոնի գործելեացն. և ըստ հրեայսն առնեն զզատիկն, և ի սուրբ ժողովոյն Նիկիայ նզովքն անկանին, որք օրինադրեցին ոչ առնել զատիկ ընդ խաչահանուսն։

1 cdijpq նմանի, o նմանիսն
1 ij բազմաւթիւն
1 no անդրէի
2 Վ հինգ հարիւր երեսուն և երկու փխ ՇԼԲ
2 ehm ի նոյնն
2 adj աւրինակն, tvՎ զօրինակն
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չեակն, af չ̅եկն, no հինգ հարիւրեկի, Վ հնգհարիւրեակ, q հինգհարիւրեկն
3 noՎ բազում իմաստ
3 bcdj անսղալ, u անսխաալ փխ անսխալ
4 o բոլորովին
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զ̅Դն, a զ̅Դսն, Վ զչորս
4 Վ հինգ հարիւր երեսուն և երկու
4 stuvwՎ դարձեալ ի նոյն դառնայ, bc դառնա
5 i ամենայն տաւնք ուղիղ (sic)
5 no ուղղել
5 stuvwՎ չիք ամենայն
5 djp տաւնք
5 cd արուեստ իրողութեանն, ij արուեստք քերողութեանն (sic)
6 f բայց զի, km բայց զի, h չիք բայց
6 h զիրիոն, km իռիոն, tՎ իրոն
6 dnosw ուստինանոսի, Մ-ԹՎ և մյուս ՁՁ յուստինանոսի փխ Յուստի[նի]անոսի
6 i որ փխ ոչ, Վ (զոր) ոչ
7 fh քամահն
7 d վարակաւ
7 ci եղոգս, no իլոկս
7 vՎ իմաստասէրն
7—8 dj զաւրինակն
8 o չիք առ
8 j Թագաւոր
8 i իրոնի, m իրիոն
8 svՎ զմասունս
8 Մ-Թfa ե̅կի և զ̅եկի, dsv հնկեկի և վեցեկի
9 Մ-Թaf ե̅ակն և զ̅եակն, op հնկեակն և վեցեակն
9 hՎ մասունքն
10 o հակառակն
10 stuwՎ չիք զի
10 o փոփոխեաց ապրիլի
10—11 bc Ժ և եւթնն ի Ժ և զ, e Ժ և է-ն ի Ժ և զն, h տասն և եօթն ի վեշտասան, Վ եօթն և տասն՝ վեշտասան
11 bcdehoՎ զվեցն ի հինգն (d հինկն, h հինգ)
11 q այլ փխ այն
11 bcdj ազալ
11 vwՎ չիք այլ
11 bcdehoՎ վեցն (Վ վեց)
11 bcdehoՎ իննսուն (d ինսուն) և հինգ (eo և փխ հինգ)
11—12 abcdefhj կիւրակէ, o կիրակէ
12 stvՎ և այն փխ իսկ այն
12 bcdehoՎ հինգն (hՎ հինգ)
12 o ընդ փխ ըստ
12 m իրիոնի
12 no գործեցեալն
12 mtvՎ ըստ փխ ընդ
13 cijqw առնել փխ առնեն
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զատիկն
13 b կիկիա, ips նիկիայ, m նիկիայի
13 d անգանին, svՎ անկանին նզովքն
14 dj աւրինադրեցին
14 b զատիկն, suw զզատիկ

Իսկ մեք ի միւս կիրակէն ատեմք և զերծանիմք ի նզովից, զի Հայք ոչ ընկալան զԹիւր օրինակն, որպէս և ոչ զժողովն Քաղկեդոնի՝ ընդ իշխանութեամբ պարսից գոլով։ Զի յետ ութ ամի երևեցաւ եղծումն իրացն։

Իսկ յետ Մեժեժայ մարզպանի պարսիկք տիրեն Հայոց ամս երեսուն և վեց։ Ընդ ժամանակս ընդ այն վախճանի եպիսկոպոսն Վրաց. և եկեալ առ տէր Մովսէս, զի տացէ նոցա եպիսկոպոս։ Եւ նա ձեռնադրեալ զոմն փակակալ իւրոյ եկեղեցւոյն Կիւրիոն անուն, տայ նոցա՝ հաւատացեալ ի նա, եթէ պահեսցէ զսէր և զմիաբանութիւն առ աթոռ սրբոյն Գրիգորի, զի մինչև ցայն վայր ի Հայոց առնուին վիրք զձեռնադրութիւնս։

Այս Կիւրիոն՝ յետ վախճանելոյն Մովսիսի, ի բաց քեցեցաւ ի դաւանութենէ ուղղափառ եկեղեցւոյն Քրիստոսի և զՔաղկեդոնի դաւանութիւնն խոստովանեցաւ, զի ի մանկութենէ խմորեալ էր յաղանդն՝ յաշխարհին Յունաց լինելով նորա, և ի ծածուկ ունէր զչարութիւնն, որպէս հուր ընդ յարդիւ Թաքուցեալ, բայց ոչ իշխէր յայտնել ի կենդանութեանն Մովսիսի։

Զերեսուն ամ կալեալ զհայրապետութիւնն՝ տէր Մովսէս վախճանի և

1 aehjnopq կիւրակէն (p կիւրակէ)
1 no ատեմք փխ ատեմք
1 no նզովիցն զերծանիմք
1 t չիք հայք
2 cdij զԹիւ փխ զԹիւր
2 dj ուրինակն
3 n ետ փխ յետ
3 d եղումն
4 hs չիք իսկ յետ, t չիք իսկ
4 bd մժեժա, h մժեժայ
4 Մ-Թ և մի քանի 22 մարզպանի հայոց պարսիկք
5 defhqw ընդ ժամանակսն, m ի ժամանակն այն
5 b վաղխճանի, c վաղչանի, Վp վաղճանի
6 no չիք տէր
6 bs մօսէս
6 i ձեռնադրեաց
7 d իւրո
7 bd եկեղեցոյն, cs եկեղեցւոյն, no եկեղեցւոյ
7 Մ-Թ և մի քանի 22 կիւրոն փխ կիւրիոն, bcdqu կիւրւոն
7 bc տա, j տան
8 copq Թէ
8 ijp չիք 'և զմիաբանութիւն... Գրիգորի'
8 m չիք առ
9 d յայն
9 uw առնուն
9 afm ձեռնադրութիւնսն, bcdeijnopqsiuvՎ ձեռնադրութիւն
9 Մ-Թ և մի երկու 22 զձեռնադրութիւնսն վիրք

10 Մ-Թ և մի քանի 22 կիւրոն, abcnpw կիւրւոն uq կիւրւոն, dկ որւոն
10 n ետ փխ յետ
10 e վախճանի
10 b մօւէսի, s մօսիսի, cdfhjnuwՎ մովսէսի
10 b ի բաց քեցեց, cijp ի բաց եկաց, d ի բաց կեցեց, n ի բաց քեցաւ (t ի բաց կեցաւ), o ի բաց հերքեցաւ
11 abcd եկեղեցոյ, efhijqw եկեղեցւոյ, n եկեղեցոյն
11 stvՎ հաւատոյ փխ եկեղեցւոյն
11 t քաղկեդոնի
11–12 d դաւան..., Վ դաւանութիւն
12 t չիք ի
11–12 ijp յաղանդն (p յաղանդ) քաղկեդոնի
12–13 n աղանդն աշխարհին, bcdq յաղանդն աշխարհին, o աղանդով աշխարհին
12–13 stvՎ յաշխարհին յունաց յաղանդն
13 stvՎ չիք լինելով նորա
13 no և ծածուկ
13 n զչարութիւն
14 cijp յարդի (d արդի), n յարթիւ
14 Մ-ԹՎ և մի քանի 22 Թագուցեալ
14 w չիք բայց
14 Վ ի կենդանութեան
15 acdfhijnopquwՎ մովսէսի
16 Մ-Թ և մի շարք 22 զի զերեսուն
16 n զհայրապետութիւն
16 b մօսէս
16 b վաղխճանի, c վախչանի, pq վաղճանի, d վաղչանի

տայ զտեղապահութիւնն աթոռոյն ի Վրթանէս Քերթող։ Իսկ ետես զԹիւրութիւնն Կիւրիոնի՝ Մովսէս, Ցուրտաւայ եպիսկոպոսն, ազդ առնէ Վրթանիսի, զի Թերևս կարասցէ ինչ օգնել մոլորեալ մտացն Կիւրիոնի, առ որ բազում անգամ գրեաց աղաչանօք՝ ի բաց կալ յանհաճոյ աղանդէն։ Իսկ նա ո՛չ միայն ո՛չ հաւանեցաւ գրելոցն, այլ և հալածեաց զՄովսէս եպիսկոպոս։ Իսկ յաջորդեաց զաթոռ կաթողիկոսութեանն Հայոց տէր Աբրահամ, յետ Մովսիսի, նոյնպէս և նա գրեաց երկիցս և երիցս Թուղթ՝ յիշեցուցանելով նմա զԹիւրութիւնն։ Իսկ Կիւրիոն պատճառէր ոչ այլ ինչ խորհել, բայց զոր նոքայն խորհին, և ասէր զՄովսէս զրպարտող նորին։ Իսկ իբրև ստացաւ ժողով քննութեան լինել և տեսանել վասն այնր, յայտնապէս խոստովանեցաւ Կիւրիոն զդաւանութիւնն Քաղկեդոնի։

Յայնժամ իբրև ետես Աբրահամ, եթէ ոչինչ օգտեցաւ, այլ առաւել յանամօթութիւն եկն, յայնժամ գրեաց Թուղթ շրջաբերական առ վիճակեալս իւր, զի մի՛ ամենևին հաղորդեսցին ընդ վիրս՝ եկեղեցեաւ, կամ ուխտիւ,

1 ab տա
1 am զտեղապահութիւնն, bcijo զտեղապահութիւն, d զտեղի պահութիւն
1 d վրդանէս
1 b քերդող, qstu քերթողն
1–2 Մ-ԹՎ և մի երկու 22 զԹերութիւնն, nopq զԹիւրութիւն, suw Թիւրութիւնն
2 Մ-Թno կիւրոնի, abcjq կիւրւոնի
2 s մօսէս
2 bd ցուրտաւա, nosvՄԹԳ ցրտաւայ, t ցուտաւայ
2 f առդ, n ազդ
2–3 dp վրդանիսի
3 no չիք ինչ
3 aj ուգնել, d օքնել, Վ օգնել ինչ
3 Մ-ԹՎ կիւրոնի, c կիւրւոնի, o կիրոնի
4 dfj աղաչանաւք
3–4 i առ որ աղաչանօք բազում անգամ առ նա գրեաց
4 noq անհաճոյար
4 p աղանդոյն
5 iՎ չիք նա
5 abcefhjmopqtuvwՎ ոչ միայն Թէ, o ոչ Թէ միայն չհաւանեցաւ, d ոչ միայն հաւանեցաւ ոչ գրելոցն
5 t գրելոյն
5 bc հայհոյեաց, dq հ...եաց, ij հաստատեաց փխ հալածեաց
5 b զմօսէս
5 t զժողովս փխ զՄովսէս
6 cdq յ...դեաց
6–7 tvՎ իբրև յաջորդեաց յետ մովսէսի տէր աբրահամ ի կաթողիկոսութեան աթոռ
6 cd աբրաամ
6 cdij չիք հայոց տէր (տեղը բաց է)
6–7 ijp տէր (ij չիք տէր) աբրահամ
յերկրէն աշտանեաց ի գեղջէ աղբաթանից
7 aefhmt յետ մովսիսի, cdno յետ մովսէսի, b յետ մօսէսի
7 h նմանապէս փխ նոյնպէս
7 afhm Թուղթս, d Թուխթ
8 Մ-Թ և մի շարք 22 չիք նմա
8 Մ-ԹՎ և մի երկու 22 կիւրոն, c
c կիւրւոն, o կիրոն, n կիրիոն
8 ip պատճառեր
8 s չիք ինչ
9 c նոքա
9 e խորհէին
9 s զմօսէս
10 nop ժողով քննութիւն
10 m լինիլ
10 n այտնապէս
11 c կիւրւոն, e կիւրոն, m կիւրիոնս, o կիրիոն
11 stvՎ զդաւանութիւն
11 u քաղկեդոնին
12 bcd աբրաամ, i չիք աբրահամ
12 stvՎ Թէ
12 adj ուգտեցաւ
12–13 dj յանամաւթութիւն, e յանամօթութիւնն
13 m և գրեաց փխ յայնժամ գրեաց
13 b Թուխթ, ds Թուխտ
13 m առ վիճակեալսն
14 ij որք փխ իւր
14 b չիք իւր զի, c չիք իւր զի մի, d իւ(ր) զի մի ամե(նևին)
14 jp որք զի մի որ ամենևին հաղորդեսցին
14 b նոցա փխ ընդ վիրս, d 'ընդ վիրս' բառերի տեղը բաց է, ij չիք ընդ վիրս
14 cd հաղորդեսցի... (բաց է) եկեղեցեաւ, կամ ուխ... ամուսնութեամբ, կամ այլ ինչ... տեան իրօք
14 ijp ուխտիւք

կամ ամուսնութեամբ, կամ այլ ինչ հոգեւորական իրօք, բայց ի վաճառէ իմեքէ՝ որպէս ի հեթանոսաց, զի մի՛ մարմնական ծանօթութեամբն ի հոգեւոր վնասս ընկղմեսցին։ Եւ յայնմ հետէ բարձաւ ձեռնադրութիւն վրաց՝ որ ի հայոց, զի սկսան նորա զլուծօք թեւակոխել։

Զայս ամենայն ստուգութեամբ ուսուցանէ քեզ Ուխտանէս եպիսկոպոս, զի նա զամենայն լիով գրեաց, զթուղթն և զպատասխանիսն, և զբաջախօսութիւնն Պետրոսի եպիսկոպոսի, որ պատգամաւոր էր տեառն Աբրահամու՝ առ Կիւրիոն, զոր մերք վասն համարձակութեան նորա՝ Գայլ կոչեցին զնա։

Յետ Յուստի[նի]անոսի կայսեր՝ միւս Յուստինոս, այր չար և պիղծ, որ զբազումս սպան յուղղափառաց, և ինքն, և պատրիարքն Յովհան այսահարեալք մոլեգնէին և այնպէս սատակեցան։ Եւ ապա թագաւորեաց Տիբեր և յետ նորա Մօրիկ։

Զսա ասեն ի Հայոց, յՕշական գեղջէ, և այլք՝ թէ ի Տարօնոյ. աղքատութեան աղագաւ երթեալ ի Կոստանդնուպօլիս և անդ ի դիպուածէ իմեքէ բարեբախտիկ եղեալ՝ թագաւորեաց այսպիսի պատճառաւ.

1 ijp խորհրդական փխ հոգեւորական
1—2 bpq վ. բայց, a բց, cd բայց ի վա... է իմեքէ
2 stv վ. մարմնաւոր փխ մարմնական
2 j ծանուցութեամբն, no վ. ծանօթութեամբ
3 **Մ-Թ** և մի քանի ՁՁ վնասն
3 b յորում հետէ փխ յայնմ հետէ
3—4 c ...հետէ բարձաւ ձեռնա... վրաց, d ... մհետէ բարձաւ ձեռն ...վրաց n այնմհետէ
3 o վ. ձեռնադրութիւն, p ձեռնադրութիւն եպիսկոպոսաց, ij ձեռնադրութիւնն եպիսկոպոսացն
4 c զի սկսան...զլուծօք, d չիք նորա, n զի զլուծօք (չիք սկսան նորա)
4 b վերք փխ նորա
4 Մ-Թ վ.dq թեւակոխել
5 cd զայս... (բաց է) ստուգութբ
5 i ձեզ փխ քեզ
5—6 no եպիսկոպոս հայոց, sv վ. եպիսկոպոսն
6 ip զի նա լիապէս փխ զի նա զամենայն լիով
6 bno զթուխթն, ds զթուխտն, e զթուղթս
6—7 fh զբաջախօսութիւն, dj զբաջախաւսութիւնն, no վ. զբաջախօսութիւնսն
7 վ. եպիսկոպոսին
7 h պատգամաբար
7 b չիք տեառն
8 b աբրաամաւ եպիսկոպոսի, c աբրաամու
8 aegmni կիւրոն, bcijp կիւրոսն, կիրւոն
8 c համարձակութեանն, n համարձակութիւն
10 dqtw ուստինանոսի, վ. յուստինոսի
10 n կայսր միւս
10 uv վ. չիք կայսեր
10 d ուստինոս, Մ-Թin և մյուս ՁՁ յուստինոս փխ Յուստինոս, stuvw վ. չիք միւս Յուստինոս
10 cdpq չիք այր, su որ էր այր չար
10 abefhiuw պեղծ
11 cd արար զբազում... (բաց) յուղղափառաց, ijpq արար զբազում հալածանս յուղղափառաց փխ որ զբազումս սպան յուղղափառաց
11 begiuw ապան
11 gno ուղղափառաց, վ. յուղղափառացն
11 վ. որ և ինքն
11 h յոհան
11—12 no այսահարեալ մոլեգնէին
13 no տիբերեա
13 n եւ փխ յետ
13 cdj մաւրիկ, q վ. մուրիկ
14 ot չիք ի
14 cdj յաւշական, n յուշական, w ի յօշական
14 g չիք և
14 e և այլ
14 cdj ի տարաւնոյ, no ի տարօնոյ
14—15 վ. աղքատութեամբ աղագաւ
15 abeginu վ. ի կոստանդինուպօլիս, dj ի կոստանդինուպաւլիս
16 cd բարեբաղդիկ

Եղև մեռանիլ Տիբերի կայսեր, և մեծամեծքն ընդ միմեանս հակառակեալ՝ ոչ հնազանդելով միմեանց։ Եւ էր մարտ անհնարին ի մէջ նոցա, որպէս թէ ո՛ յաղթիցէ՝ թագաւորեսցէ։ Իսկ պատրիարքն ի մէջ անցեալ համոզեաց զնոսա արկանել վիճակս, և ո՛ւմ հասանիցէ՝ նմա ունել զթագաւորութիւնն, և այլոցն հնազանդել։ Եւ զայս (արարին) երդմամբ և ամենեցուն մուրհակաւ։ Եւ էր վիճակն այսպիսի, ընդ լուսանալն բանալ զաւագ դուռն քաղաքին և զայր, որ պատահիցէ անդ, թէպէտ կարի յանարգաց իցէ՝ ածել ի պալատն արքունի. և իշխանացն նստել ի միասին և յոյր գլուխ դիցէ զթագն, նմա ունել զթագաւորութիւնն։ Հաւանեցան ամենեքեան և դադարեցին ի խռովութենէ։

Եւ իբրև եհաս ժամն ժամադրեալ, բացեալ զդուռն քաղաքին, տեսեալ զՄօրիկ առ դուրսն՝ բարձեալ ցողուն ինչ առ ի վաճառել և լնուլ զպէտս իւր։ Եւ յափշտակեալ զօրացն՝ տարան ի բաղանիսն և լուացեալ զնա, զգեցուցին նմա հանդերձս ազնիւս և տարան զնա յարքունիսն։ Եւ իբրև

1 stuvw վ. և եղև
1 abcdefijntuvw մեռանել, o ի մեռանել, s մեռանելն
1 i տիբերեայ, p տիբերիայ
1 վ. մեծամեծք
1—2 bst վ. հակառակեալք, ip հակառակէին
2 n միմեանց
3 befghmstv վ. և թագաւորեսցէ, o նա թագաւորեսցէ
3—5 ijp ո յաղթիցէ և էր խռովութիւն և պատերազմ ի մէջ քաղաքին և ապա խորհուրդ արարեալ նոցա արկանել վիճակ՝ ում և անկանիցէ նմա, ունել, cd ո յաղթիցէ ... (բաց) ի մէջ... (բաց) արկանել... իցէ նմա ու... զթագաւորութիւնն
3 n ի մէնջ փխ ի մէջ
4 o արկանելով վիճակս, c վիճակ
4 g թէ փխ և
4 m ունիլ
5 m հնազանդիլ
5 ոչ ՁՁ և ոչ Էլ տպ. չիք (արարին)
5 վ. չիք և
6 m մուրհակաւ հաստատեաց
6 cij վիճակս
6—7 no չիք զաւագ
7 no զդուռն
7 i չիք որ
7 aghmuvw պատահիցի
7 վ. պատահեսցի
7 վ. թէպէտ և
7—8 n թէպէթ կարի անարգաց իցէր, stv թէպէտ և ի կարի (tv չիք ի) անարգացն իցէ
7 վ. յանարգացն
8 abcdfghjkmstuvw ի պալատն
8 np իշխանաց
8 fhimqstuv վ. նստիլ
8 Մ-Թ ամենեցուն փխ ի միասին
8 now և ոյր, Ա իւր, ԲԳ ուր
9 վ. գլուխն
9 վ. դնիցէ
9 tv վ. նմա լինել թագաւոր, s նա լիցի թագաւորն փխ նմա ունել զթագաւորութիւնն
9 eno զթագաւորութիւն
10 bno դադարեցան
11—12 i ժամադրեալ բարձեալ ունէր մօրկայ ցողուն ինչ ի վաճառել... զպէտս
11—12 jp չիք 'բացեալ... առ դուրսն'
11 stv վ. բացեալ զքաղաքին դուռնն (վ. դուռն)
11 վ. և տեսեալ
12 dt վ. զմուրիկ
12 s առ դուռնն
12 stv վ. չիք բարձեալ
12 cdj ցաւղուն
12 cdp ինչ ի վաճառել (չիք առ)
12 tv զպէտսն
13 stv վ. յափշտակեալ զնա
13 bcegstuvw զօրականացն, վ. զօրականաց, dj զաւրականացն, no տարան զօրականացն
13 cdijq տարեալ, p տարեալ և լուացին
13 cdq լուանալ, i լուացին
13 վ. ի բաղանիս
14 cd ազնիւ
14 s չիք զնա

տացին նմա վասն որոյ կոչեցաւ՝ նա պահանջեաց ի նոցանէ գիրս և երդմունս, զի մի՛ սպանցեն զնա մնացեալքն ի թագէն։ Եւ նոքա երդուան նմա սաստիկ, զի անհոգ լիցի յայնմանէ։

Բազմեալ էին ամենեքեան սնոտի յուսով, և իւրաքանչիւր ոք անձին իւրում ասէր, թէ՝ լիցի՛։ Կայր աթոռն և թագն ի վերայ նորա, և կօշիկքն հուպ առ նմին։ Անց Մօրիկ ի մէջ, և առ զթագն ի ձեռս իւր և սկսաւ շրջել ընդ բազմականն։ Իբրև եկն առ առաջինն՝ ուրախացաւ նա, բայց տրտմեցաւ երկրորդն, իբրև եթող զնա, դարձեալ կալաւ զնա տրտմութիւն և զընկերն նորա՝ ուրախութիւն։ Եւ այսպէս ըստ կարգի, իբրև շրջեցաւ նա երկիցս և երիցս, տրտմեցոյց զնոսա և ուրախացոյց։ Անց նստաւ նա ի վերայ աթոռոյն և եդ զթագն ի գլուխն իւր. և տեսեալ ամենեցուն՝ սխրացան։ Բայց զի երդուեալ էին նմա, թէ՝ Յոյր գլուխ և դնիցես դու, մեք հնազանդիմք նմա, թոյլ ետուն նմա։ Մատուցեալ պատրիարքն՝ աղոյց զկօշիկսն յոտս նորա և երկիր եպագ. նոյնպէս ամենայն մեծամեծքն երկրպագեցին նմա և ասեն. «Կեցցէ՛ արքայ Մօրիկ»։

1 d տացին նմա զպատճառն փխ վասն որոյ կոչեցաւն
1 stvՎ կոչեցաւն (Վ կոչեցաւ) և նա պահանջեաց
2 o երդումս
2 n ի թաքէն
4—5 no իւրաքանչիւրում յանձին ասէր
5 d ասէին
5 b թէ լինի
5 stv լիցի կայսր
5 t չիք կայր, g կայր յաթոռն
5 a չիք և
5 Մ-Թ և մի՝ երկու ՁՁ և ի վերայ նորա թագն, f աթոռն ի վերա նորա
5 stvՎ թագ, և թագն
5 dj կաւշիկն, nop կօշիկն
6 ips էանց
6 dj մաւրիկ, n մաւրիկ, svՎ մօրիկն
6 Մ-Թk առեալ փխ առ, ips էառ
6 Մ-Թk զթագն (k իւր) սկսաւ, afhm զթագն իւր և սկսաւ
6 stuvՎ ի ձեռն
6—7 s շրջել առ բազմականն
7 ostvՎ չիք առ, m յառաջինն
7 g ուրախացաւ նմա
7—8 n տրտմեցաւ նա
8 i եկն առ երկրորդն
8 stvՎ և իբրև
8 Վ չիք դարձեալ
8 d տրտմութիւնն, Վ տրտմութիւն զնա
8—9 cq ընկերն, dij ընկեր, n զնկերն, stvՎ զընկերս
9 g ուրախութիւնն
9 ip չիք ըստ կարգի
9 cdijmnopq չիք իբրև
9—10 svՎ ըստ կարգի երկիցս և երիցս իբրև (Վ չիք իբրև) շրջեցաւ նա
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք նա
10 d և ապա անց
11 g յաթոռոյն
11 cdnoqՎ ի գլուխ իւր, ի գլուխ նորա
11—12 f սխրացան, i սխրեցան փխ սխրացան
12 ijp երդուեալ էին թոյլ ետուն նմա
12 d թէ յոյր գլխոյ դնես զթագդ դու, bcg և դնես, noq թէ ոյր գլուխ դնես (q և դնես) դու, s թէ յորոյ գլուխն դիցես դու, tv թէ ոյր և դիցես գլուխն, uw թէ ոյր գլուխ դնես, Վ թէ յոյր և դիցես գլուխն, m ոյր գլուխ
12—13 p չիք 'թէ յոյր...նմա'
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք թոյլ ետուն նմա
13 st նմա վասն այնորիկ թոյլ ետուն նմա
13 ij աղոյց զկօշիկն, no յագոյց զկօշիկս (o զկօշիկս), Վ զկօշիկս, dl զկաւշիկսն
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ եպագ նմա
14 h նմանապէս, Վ նոյնպէս և փխ նոյնպէս
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ամենեքեան փխ ամենայն մեծամեծքն, im ամենայն մեծամեծք
14 Մ-Թ չիք նմա
14 impstw երկիր պագին, fghi երկիրպագեցին, Վ երկրպագին
14 fh և ասէ
15 djn մաւրիկ

Սա արար ժողով քննութեան վասն դաւանութեան Քաղկեդոնի. կոչեաց զվարդապետս Հայոց։ Եւ չոգան Վրթանէս և Գրիգոր և այլ վարդապետք և ոչ ինչ օգտեցուցեալ զնոյնս՝ դարձան նզովելով։ Առ սա ապաստանեալ նախարարացն Հայոց՝ փախուցեալք ի տէրութենէն Պարսից։ Իսկ սա անմարդի բարս ցուցեալ՝ ոչ ընդարձակեաց նոցա, այլ և զկարգեալ ռոճիկսն յառաջին թագաւորացն արգել ի նոցանէ։

Ասեն զնմանէ, թէ առաքեաց առ հայր իւր՝ թողուլ զպանդխտութիւնն և գալ վայելել ի փառս նորա, և թէ ոչ՝ խրատ առաքել նմա, որով կարասցէ վարել զթագաւորութիւնն։

Եւ երթեալ սպասաւորացն՝ գտին զնա, զի դարմանէր պարտէզ. և տացին նմա զհրամանն արքունի։ Նա պատասխանի ետ և ասէ. «Թագաւորի հայր ես ոչ վայելեմ»։ Եւ ինքն սկսաւ զմեծամեծ կաղամբսն, որ ի պարտիզի անդ, արմատախիլ առնել, կարել զգլուխսն և ծածկել ընդ հողովն, և զմանունսն փայփայել և յօրինել։ Եւ արանցն տեսեալ զայն՝ համարեցան զնա բախած և թողեալ ի բաց գնացին։ Իսկ զոր ինչ արար նա, նոքա ոչ գիտացին։ Եւ գնացեալ առ թագաւորն՝ պատմեցին զամենայն և զյիմարութիւնն, զոր գործեաց ի պարտիզին։

Իսկ Մօրիկ իբրև լուաւ, ծիծաղեցաւ և ոչ ինչ յայտնեաց, և կալեալ

1 stvwՎ չիք քննութեան
1 s քաղկեդոնի դաւանութեանն, tvwՎ ժողով քաղկեդոնի (Վ քաղկեդոնին) վասն դաւանութեան
1 bcdg դաւանութեանն
1—2 bcdginoptwՎ կոչեաց և
2 cdi վարդապետն, p վարդապետսին, q զվարդապետն
2 bdop վրդանէս, n վարդանէս
2 gl այլք
3 dj աւգտեցուցեալ, u օգտեցեալ
3 Վ զնոյնան
4 Վ նախարարաց
4 ip փախեալք
5 bcdgjnoqtuwՎ ոչ թէ (ոչ եթէ)
5 i չիք այլ
6 ip ռոճիկս
6 g առաջինն, no առաջինս, s յառաջնոց
7 cdgijqtuvw զնմանէ, nop նմանէ
7 g զհայր փխ առ հայր, stՎ առ հայրն
7 g թողել փխ թողուլ
7 g զպանդխտութիւն, hn պանդխտութիւնն
8 gstvՎ զփառս, ip զփառս իմ
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ և եթէ ոչ
8 m չիք 'և թէ ոչ՝ խրատ առաքել նմա'
8 g առաքեալ
8—9 i կարասցես
9 cdq թագաւորութիւնն, g զթագաւորութիւն
10 a երթալ, n երգալ
10 uw չիք զնա
10 ijp զպարտէզս, stv զպարտէզ, Վ զպարտէզն
11 o զհրաման, Վ զհրաման թագաւորին
11 v արքային փխ արքունի
12 no չիք ես
12 bcdijpq չիք ոչ
12 m չիք ինքն
13 bcdijpq զգլուխն, vՎ զգլուխս
13—14 bcdjnostvՎ ընդ հողով
14 g զմանկունսն (sic), psvՎ զմանունս, t մանունս
14 no փայփայել և օրինել
14 dj յաւրինել
15 d խարած փխ բախած
15 g չիք և
15 eivՎ թողեալ զնա
15—16 bcdijpq չիք Իսկ զոր ինչ արար նա, նոքա ոչ գիտացին
16 stv չիք նոքա
16 Վ զայն ոչ գիտացին փխ նոքա ոչ գիտացին
16 n գնալ, o գնացին
17 eg զյիմարութիւն
17 t ի պարտիզի
18 dj մաւրիկ, n մուրիկ
18 no և ոչ յայտնեաց

զմեծամեծսն՝ զորս կարծէր, թէ սատան են թագաւորութեան նորա, եբարձ զամենեսեան, զի մի՛ դաւ ինչ լիցին թագաւորութեան նորա, և զփոքունսն ի տեղիս նոցա կարգեաց։ Եւ կոչեցեալ զարսն զայնոսիկ, զոր առաքեաց առ հայր իւր, ասէ ցնոսա. «Ա՛յս են խրատք հօր իմոյ, զոր արար ի պարտիզին, և դուք ոչ իմացայք»։

Կէսք ասեն զսա յԱրփաւս գեղջէ Կապպադովկացւոց, զոր յետոյ քաղաք շինեաց զօրավար Տիբերի։

Բայց Մորիկ վասն խստութեան բարուց իւրոց ազգաւ և որդւովք ողորմագին մահուամբ կորնչի յիւրոց զօրաց. քանզի յարեան ի վերայ նորա զօրք իւր, որոց առաջնորդ էր Փոկաս, որ թարգմանի հուր, և սպան զնա, և ինքն թագաւորեաց ընդ նորա։

Եւ յետ Որմզդի արքային Պարսից թագաւորէ Խոսրով ձեռնտուութեամբ Մորկայ։ Աստանօր Սմբատ Բագրատունի բազում մարտս յարդարէր առաւել քաջութեամբ առ Խոսրովաւ, վասն որոյ պատուեալ զՍմբատ՝ ետ նմա զմարզպանութիւնն Վրկան աշխարհի։ Եւ նա երթեալ

1 stvՎ զմեծամեծս
1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զոր փխ զորս
1 bdeghijnop եթէ փխ թէ
1 d սա՛ սանէն՝ փխ սատան են, eg սատանայ են, no սատանան
1—2 i կարծէր եթէ հատանեն ի թագաւորութենէն և եպսն զնոսա (չիք 'զի մի՛ դաւ ինչ լիցին թագաւորութեան նորա') jp կարծէր եթէ հատանեն ի թագաւորութեան նորա
1 bg թագաւորութեանն, no թագաւորութիւն
1 stvՎ իւրոյ փխ նորա
1—2 cdpqw չիք 'եբարձ զամենեսեան... թագաւորութեան նորա'
2 no զամենեսին
2 g լինիցին, stvՎ լինիցի փխ լիցին
2 stvՎ չիք 'թագաւորութեան նորա'
2 g փոքունան, hp փոքունս
3 o ի տեղի
3 aw զայրսն
4 stvՎ առ հայրն փխ առ հայր իւր
4 b ասաց նոցա, pq և ասէ ցնոսա
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ խրատ, stvՎ այս էր խրատ հօրս իմոյ, (st իմ)
5 no ոչ իմացաք, svՎ իմանայիք
6 di կէսքն
6 no յափեաուս, sՎ յարփաուս
6 a կապադովկեցւոց, fh կապադովկեցոց, bcj կապադովկեցւոց, e կապադովկեցւոց, gk կապադովկացւոց, o կապադովկացոց, pqtuvwՎ կապադովկեցւոց
6 n զոր եաոյ
7 ij շինեալ
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ և զօրավար
7 dj զաւրավար, w զօրարար (sic)
7 n գիբերի
8 dj մաւրիկ, n մօրիկ
8 ag խստութեանն
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ բարուցն փխ բարուց իւրոց
8 z իւրեանց
8 no վարուց իւրոց
8 abcdfhijn որդովք
9 dj իւրոց
9 dj զաւրաց, m զօրացն
10 dj զաւրք, m զօրքն, stuvwՎ զօրքն իւր
10 tuvw որ փխ որոց
10 tՎ առաջնորդէր
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ թարգմանի
10 dips եսպան
11 ip ընդ նմա փխ ընդ նորա
12 n եա փխ յետ
12 b արքային, s արքայիւն, dn արքայի
12 jp թագաւորէր
12—13 ad ձեռնտուութբ
13 b մորկա, dj մաւրկայ
13 acdh աստանաւր
13 nw սմպատ
13 m պագրատունի, i չիք Բագրատունի
13—14 no արդարէր փխ յարդարէր, stuvwՎ յարուցանէր փխ յարդարէր
14 g յառաւել
14 w քաջութեամբն
14 h առ ի Խոսրովին, o առ Խոսրովին
14 bc Խաւսրովա, dm Խաւսրովաւ
14—15 s պատուեալ խոսրով զսմբատ
14—15 h վասն այսր պատուեալ զսմբատ
15 abd առ, p տան նմա, tvՎ նմա առ
15 cdegopՎ զմարզպանութիւն
15 bnostvՎ աշխարհին
15 i չիք նա

գտանէ ազգս գերեալս ի Հայոց անդ, որ Սագաստանն կոչի, մոռացեալ զլեզու և զդպրութիւն, զոր նորոգեալ Սմբատայ. և զՀարքն ամն եպիսկոպոս տայ ձեռնադրել կաթողիկոսին Հայոց և կացոյց վիճակ աթոռ սրբոյն Գրիգորի։

Ի տասներորդ ամի տեառն Աբրահամու, և յԼէ թուին Հայոց եկին ի Հայս ասորիք, արք բաջարանք, և կամէին սերմանել զաղանդն Նեստորի. և նզովեալ հալածեցին, բայց ոմանք ընկալան։ Եւ նոքա թարգմանեցին նոցա գիրս սուտս՝ զԳորտոսակ, զԿիրակոսակ, զՊօղոսի տեսիլն, զԱդամայ ապաշխարութիւնն, զԴիաթեկ, զՄանկութիւն տեառն, և զՍեբիոս, և զՏիան օրհնութեան, և զանթարշելի մատեանն, և զաւետարանի մեկնութիւն զՄանեայ. և որ հաւատայ նոցա, նզովի յուղղափառաց։

Եւ յետ տեառն Աբրահամու առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Յովհաննէս ի Կողովտէ, ի գեղջէ Բագարանէ, ամս քսան և վեց։ Ոմանք ի պատմագրաց զերկոսեանսն ի միում աւուր ասեն վախճանեալ՝ զԱբրահամ և զՅովհաննէս, և կէսք ոչ։

1 cd անդ ու փխ անդ որ
1 no սակաստանն
2 ij զլեզուս և զդպրութիւնս, p զլեզուս
2 w զլեզութիւն փխ զլեզու և զդպրութիւն
2 n զդպրութիւն, stՎ չիք և զդպրութիւն
2 n զնորոգեալ (o զնորոգեալ) փխ զոր նորոգեալ Սմբատայ, afgh նորոգել սմբատայ (g սմբատայ, b սմբատա)
2 q սմբատ
2 o զհարքն
2 tՎ զամն
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ առ յ նոցա ձեռնադրել, կաթողիկոսին no առ յ նոցա ձեռնադրել կաթողիկոսութիւն
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք և
3 stvՎ և կացոյց վիճակս աթոռոյ (tv աթոռ, Վ յաթոռ)
5 t յերդ ամի
5 c չիք տեառն
5 bcd աբրահամու
5 b յերեսուն և յեթն թվականին, cdgij յէ թուականին, enqu յէ և էն թուականին (n թուականն, f թվին). st թվականին, Վ յերեսներորդ եօթներորդ թուականին
6 g յասորիք
6 Վ բաջարանն
6 g չիք և
7 s հալածեցին
7 adfhin թարգմանեցին
8 stvՎ զնոցա (s նոցա) սուտ գիրս
8 abcdj զգաւրտոսակ (cd զգաւր(ա)ոսակ, j զգաւր(տո)սակ, tՎ զգորտոսակ, i զգօրտոսակ, no զգորտոսակ, o զգօրտոսակ
8 abcdgnoq կիրակոսակ
8 b զ(պ)օղոսի, cd զպաւղ..., j զպաւղոսայ
8—9 bd զադամա
9 cg ապաշխարութիւն
9 c զդիաթեկ, no զդիաթէքն, stvՎ զդիաթեկն (Վ զդիաթեկն մանկութիւն տեառն)
9 e զմանկութիւնն, sՎ մանկութիւն
9 n զսեփիոս, Վ զՍեբիոս (sic)
10 d զմեհեան (sic)
10 cdjns զանթարշելի
10 abcdfghijkmpqtuwՎ աւետարանի
10—11 cd մեկնութիւնն
11 m նզովին
11 nop ուղղափառաց, sՎ յուղղափառաց
12 n եա փխ յետ
12 bn աբրահամու
12—13 Մ-Թ և մյուսները յոհան, ah յովհան, t յոհանէս
13 ip ի գաւառէ կողովկայ, qs ի կողովմայ
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի գեղջէ բագրանէ, i բագրան գեղջէ, p ի բագարան գեղջէ, o ի գեղջէ բագարանէն, s ի գեղջէ բագարանայ (Նույն ձեռքով ուղղ. բագրաւանայ)
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ամի փխ աւուր, mtuw չիք ամի
14 cd վարչանեալ
14—15 abd զաբրահամ և զյոհան
15 p կէսքն, w կէս

Իսկ Խոսրով Պարսից արքայ, իբրև լուաւ զմահն Մօրկայ, վրէժխնդիր եղև, զի դաշնագիրք էին միմեանց. և զբազում գաւառս յունաց աւերեաց։ Առաքէ և զխոռեամն զօրավար իւր ի Պաղեստինէ, որ երթեալ պաշարեաց զսուրբ քաղաքն Երուսաղէմ և առ զնա, և կոտորեաց զբնակիչս նորա. գերեաց և զխաչն Քրիստոսի և տարաւ զնա ի պարսս։ Գնաց բազում զօրօք ի վերայ Թագաւորին Հերակլի. և ի նեղ արկ զԹագաւորական քաղաքն Կոստանդնուպօլիս։

Իսկ կայսրն Հերակլէս ձեռնտուութեամբ խաքանայ՝ խազրաց Թագաւորի, գնաց յաշխարհն Պարսից, սպան զխոսրով, դարձոյց և զսուրբ խաչն և տարեալ յԵրուսաղէմ։

Զայս խաքան ծաղր արարին բնակիչք քաղաքին Տփխեաց. առեալ դդում մի՝ նկարեցին զպատկերն խաքանայ ի վերայ նորա կոյր, որպէս թէ աչք նոցա նեղ են և փոքր, և եդեալ զդդումն ի վերայ պարսպին հանդէպ նորա՝ սկսան նետաձիգ լինել։ Իսկ նորա տեսեալ զայն՝ բարկացաւ յոյժ, բայց զի ժամանակ ձմեռային էր, ոչ ինչ կարաց հատուցանել։ Բայց ի գալ գարնան եկեալ պաշարէ զնա, և առեալ զքաղաքն՝ հրամայեաց կոտորել

1 w չիք իսկ
1 bc արքա, sՎ արքայն
1 no զմահ
1 djn մաւրկայ, c մօրկա
1 sv եղև մահուան նորա, Վ եղև մօրկայ
2 ij քանզի դաշնագիրք
2 a դաշնագիրք
2 w եղեն փխ էին
2 n միմիանց
2 d չիք և
2 suw բազում
2 Վ աւերեաց յունաց
3 b առաքեալ փխ առաքէ և
3 Մ Թ զխուռիան, j զխոռեան
3 Մ-Թ ոՏ զօրավար, dj զաւրավարն, Վ զօրավարն
3 dijm չիք իւր
4 t չիք զսուրբ
4 no ի սուրբ
4 dnoq յեմ, gjk յերուսաղէմ
4 ips էառ փխ և առ
4 m զբնակիչսն
5 im զսուրբ խաչն փխ զխաչն, t զխաչս
5 ctvՎ տարաւ ի պարս (Վ տարաւ զնա)
5 sՎ և գնաց
5—6 s բազմօք զօրօք, dj զաւրաւք
6 ip չիք Թագաւորին
6 stvՎ հերակլայ
6 lmps էարկ
6 stvՎ զԹագաւորանիստ փխ զԹագաւորական
7 bcdegijnpuՎ կոստանդինուպօլիս
8 sՎ հերակլ կայսրն, i հերակլա
8 d ձեռնտուԹեամբ, f ձեռնտվուԹեամբ
8 b խաքանա, n խաղանայ
8—9 bs Թագաւորին
9 f աշխարհն, n աշխարհ
9 is եսպան
9 w խոսրով
10 nu զԵրուսաղէմ
11 n խաղան, sՎ խաքանն
11 stuvՎ չիք քաղաքին
11 stuv տփխաց
11 stvՎ և առեալ
12 a դդու մի փխ դդում մի, d զԹըդում (sic)
12 b խաքանա
13 ip չիք Թէ
13 ds նորա փխ նոցա
14 afhk և սկսան
14 k նետաձիք
14 m լինիլ, stvՎ առնել փխ լինել
14 n բարկացեալ եղև
15 bdg ժամանակն. n ի ժամանակն
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ձմերայնին, o ձմերնային, n ձմեռնային, m ձմեռային
16 abcdfghpstv գարնանն
16 iopstvՎ պաշարեաց
16 Մ-Թ առնու փխ առեալ, k առնէ
16 m հրամայէ

զարս և՛ զկանայս և՛ զմանկտի, և աւերեալ զքաղաքն, առեալ զինչս նոցա՝ գնաց ի քաղաքն իւր։

Իսկ յետ սպանման մարզպանացն Ճիհր Բուրզենայ, Ճիհր Վշնասպ Սուհենայ, Ճիհր Վզոն Միհրանայ, և այլ տաճկատանեացն, Դաւիթ Սահառունի մարզպան լեալ ամս երեսուն։ Յաւուր սորա ի ԿԲ թուականին եղև շինուած կաթողիկէին Մրենայ։

Յետ տեառն Յովհաննիսի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Կոմիտաս ամս ութ։ Սա շինեաց զսուրբ տիկնոջն Հռիփսիմեայ զվկայարանն պայծառ և հրաշալի, զի խրթին էր առաջին շինուածն. գտանէ ի նմին զնշխարս ոսկերաց սրբոյն՝ կնքեալ մատանեաւ սրբոյն Գրիգորի և սրբոյն Սահակայ, և ոչ իշխեաց բանալ, այլ իւրով մատանեաւն կնքեալ՝ ամփոփէ անդէն, արարեալ երգս շարականաց սրբոյն Հայերէն այբուբենօք, որոյ սկիզբն է այս՝ «Անձի՜նք նուիրե՜ալք սիրոյն Քրիստոսի»։

1 jnop զմանկտիս, stv նաև զմանկտիս, Վ նաև զմանկտի
1 d աւերել
1 ijp զինչ նորա
1—2 stvՎ և առեալ յաւարի (tv զաւարի) զքաղաքն (Վ զաւար ի քաղաքն) և զինչսն գնաց յաշխարհն իւր
2 Մ-Թ ի քաղաքն փխ յաշխարհն
3 s սպանմանացն փխ սպանման մարզպանացն
3 cd սպանմանն, m մարզպանացն սպանման
3 i ճիրհ
3 - 4 w չիք ճիհր... սուհենայ
3 bc բուրզենա, no պուրզենայ. stuvՎ բուզենայ
3 g վիշտասպ, i ճիրհ վիշտասպայ. s վշնասպուհենայ փխ ճիհր վշնասպ սուհենայ
4 b սուհենա, cdijpq սուրհենայ, no զսուհենայ
4 i ճիրհ
4 bcdegjnqsuvwՎ վզովն
4 abc միհրանա, w միհրամաւ, Վ նիհրանայ
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ տաճկատանացն Վ տաճկատանեաց
4 nq դաւիդ
4—5 abcdegijkmnqo սահունի, fh սահրունի
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յաւուր
5 h վեշտասան և երկու փխ ի կբ, Վ ի վաթսուն և երկու
5 fhip չիք ի
5 befst Թվականին, d Թուվականին, no Թվին
5 - 6 bs շինուած
6 b կաթողիկէին
6 c մրենա, djq մրենայ, s մրենայ
7 cdq տեառն կաթողիկոսի
7 Մ-Թcd և մի երկու այլ ՁՁ յոհաննիսի, m յովաննիսի, o յոհաննէսի
7 Վ և մի քանի ՁՁ զկաթողիկոսութիւնն
7 bi կումիտաս, n գումիտաս
7—8 ip կոմիտաս (i կումիտաս) ամս ութ ի գեղջէ աղցից (i աղցեաց)
8 a հռիփսիմեա, c հաւփսիմեայ, jo հռիփսիմեանց, n հռեփսիմեայ
8 b զվկայարանն
8—9 s և պայծառացոյց հրաշալի փխ պայծառ և հրաշալի
9 n խրդին
9 stvՎ ի նմա փխ ի նմին
10 nostvՎ չիք ոսկերաց
10 Վ սրբոց փխ սրբոյն
10—11 g չիք սրբոյն կնքեալ մատանեաւն
11 c կնք մատանեաւ
11 b սահակա, s իսահակայ
11 st այլև
11 stՎ մատանեաւ
11 o եւ կնքեալ
11 ab անփոփէ
12 t արար
12 stՎ զերգս
12 j սրբոյն, ostvՎ չիք սրբոցն
12 a հայերէր փխ հայերէն, o չիք հայերէն
12 a այբուբենաւք, djn այբբենաւք, bcegstuw այբբենօք, Վ այբբենիւք
12 bd որո
13 ՄԹ և մի երկու ՁՁ չիք այս
13 opstՎ սկիզբն այս է
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք սիրոյն քրիստոսի, pq սիրոյ քրիստոսի

Յետ Խոսրովու Պարսից արքայի առնու զթագաւորութիւնն Կաւատ։ Սա արձակեաց ի գերութենէ զՎիրոյ կաթողիկոսն Աղուանից, զոր ի բանտի եդեալ էր հայր նորա։ Եւ յետ Կաւատայ՝ Արտաշիր, և ապա Խոռեամ՝ հրամանաւ Հերակլի, և ապա Խոսրով, և յետ նորա Բորն և Զարմանդուխտ. սոքա ամենեքեան սակաւակեացք, և ապա Յազկերտ։

Իսկ յետ տեառն Կոմիտասայ առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Քրիստափոր ամս երկու. և ապա Եզր ամս տասն։

Իսկ Հերակլի կայսեր եկեալ ի Կարնոյ քաղաք, ժողով արարեալ՝ կոչէ և զԵզր կաթողիկոս Հայոց։ Իսկ նա ոչ առաւ ընդ իւր արս իմաստունս, մանաւանդ զՅովհան վարդապետ Մայրագոմեցի, որ յոյժ տեղեակ էր աստուածային գրոց։ Երթեալ հաւանի աղանդոյն Քաղկեդոնի։ Եւ տայ նմա պարգևս կայսրն զերիր մասն Կողբայ և զաղն բովանդակ։ Եւ եկեալ (Եզրի) ի Հայս, փոխեաց զամենայն ուղղափառ կարգաւորութիւնս եկեղեցւոյ, և զընթերցուածն Յակոբայ և Կիւրղի, փոխանակ այնորիկ՝ զԱրտեմոնին եդեալ, զոր յանդիմանեաց սուրբ վարդապետն Յովհան, եթէ՝ Ընդէ՞ր ագահաբար հաւանեալ եղեր, և լուծեր զբարւոք կարգաւորութիւնս, որ ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցայսօր պահեալ էր ի մէջ ազգիս Հայոց։ Իսկ Եզր փոխանակ զղջանալոյ՝ հալածեաց զսուրբն անարգանօք, Մայրագոմեցի կոչելով զնա։

1 s իսկ յետ
1 b արքաի
1 t թագաւորութիւնն
2 cd գերութեն…ոյ, n զգերութենէ, s չիք ի գերութենէ
2 fgw զվերոյ
2 b ի բանդ, cd ի բ…նդեայ, jno ի բանդի
3 cdijq յետ կոմիտաս փխ յետ կաւատայ
3 b յետ կաւատա առնու
3 cd ար…շիր
3 Մ–Թ և մի քանի ՁՁ խոռեամ
3–4 c չիք և ապա խոռխան հրամանաւ հերակլի
4 g չիք ապա
4 d զարմանթուխտ
5 t չիք ամենեքեան
5 ij չիք ապա
5 Մ–Թ և մի երկու ՁՁ ազկերտ
6 b կոմիտասի, c կոմիտասա
6–7 h քրիստափոր, ip քրիստափոր յարբահամեան տանէ
7 ip եզր ի նիգ գաւառէ ի փառաժնակերտ գեղջէ
8 cstvՎ հերակլ կայսեր (v կայսր)
8 Վ քաղաքն
9 fhnop եզր
9 p կաթողիկոսն
9 no արս իմաստունս ընդ իւր
10 Մ–Թ և մի քանի ՁՁ զյոհան, Վst յովհաննէս, a զոհան, h զյովհան
10 pՎ վարդապետն
10 st մայրավանեցին
11 n երթայ
11 s երթեալ եզր
11 b առ
12 g պարգե
12 s կայսրն պարգեւ
12 lm զերիս
12 cd զերիր… կողբա (չիք մասն)
12 b կողբա
12 tv զաղանգոն փխ զաղն
12 h բովանդակ, եկեալ
12 cd …եկեալ
13 n չիք ի
13–14 cdgn եկեղեցոյ
14 d զընթերցուածսն, Վ զընթերցուածս
14 bc յակոբա, n ակոբայ
14 d զարդեմոնին
15 Մ–Թ և մի քանի ՁՁ յոհան
16 abcdfghjmnqtuvՎ զբարիոք, po զբարուոք
16 ip կարգաւորութիւնն, stvՎ կարգաւորութիւնս
17 tv գրիգորի
17 dj ցայսաւր, no ցայս վայր փխ ցայսօր
17 stv չիք ի մէջ
17 g ազգի, Վ յազգիս փխ ի մէջ ազգիս
17 Մ–Թ և մի երկու ՁՁ իսկ նա

Իսկ մի ոմն յաշակերտացն Յովհաննու, Սարգիս անուն, հերձուած յարոյց։ Եւ Եզր համբաւեաց, եթէ Յովհաննու է հերձուածն, և գիրս շարադրեաց. և ընդ այլ հերձուածողացն բանս եդեալ՝ զբանս աշակերտի նորա Յովհաննու վերագրելով, զոր մի՛ ոք իշխեսցէ բամբասել զսուրբն։

Եւ երթեալ Յովհաննու բնակեաց իւր տեղի լռութեան ի կողմանս Գետաբակս բերդոյ, և անդ դադարեալ՝ հանապազ ընդ աստուծոյ խօսելով։

Եցոյց աստուած և մեծ սքանչելիս վկայ լինել սրբութեան նորա. զի՛ էր նորա էշ մի, որ սպասաւորէր զպէտս նորա. պատահեաց նմա արջ մի և եկեր զնա։ Եւ իբրև ետես զայն Յովհաննու, երթեալ ասէ ցարջն. «Թողեալ սպաներ զսպասաւորն մեր, արդ՝ փոխանակ նորա, դո՛ւ սպասաւորեա՛ մեզ»։ Եւ երթեալ արջումն՝ սպասաւորէր ամենայն հնազանդութեամբ ի բեռնակրութիւնս և յամենայն ինչ ամս բազումս։ Եւ յետ ժամանակաց պա-

1 d զղջանալու, no զղջանալոյ նորա
1 st զսուրբ վարդապետն փխ զսուրբն
1 adfj անարգանաւք
2 no կոչեաց, Մ–Թ և մի քանի ՁՁ չիք զնա
3 Մ–Թ և մի երկու ՁՁ Յոհաննու, abefiՎ յոհաննու, n յովաննու, o յովաննու
3 stՎ հերձուածս
4 d յեզր, uw եզրն
4 nowՎ թէ
4 Մ–Թ և մի քանի ՁՁ յոհաննու, Վab defi յոհաննու
4 c չիք է
4 sՎ հերձուածս
4 t չիք 'և Եզր…հերձուածն'
5 begjՎ հերձուածողաց
5 abcefghjmw բանսն
5 cd զ…աշակերտի, j զշարամրոն (sic), p զշարահամրաւն փխ զբանս
5 stv աշակերտին փխ աշակերտի նորա
6 Մ–Թ և մի քանի ՁՁ յոհաննու, abcd efՎ յոհաննու
6 Մ–Թ և մի երկու ՁՁ վերայ դրելով, cdjp վերագրել ուղղափառաց մի որ իշխեսցէ (cd վերագրել…մի որ իշխեսցէ)
7 Մ–Թ և մի քանի ՁՁ յոհաննու, abdef յոհաննու
7 d ընդրեաց
8 b գետաբակս, cd գետակաբերդոյ, ij գետակայ բերդոյ, pq գետաբակայ բերդոյ, no գետափակս
8 Մ–Թ դադարեաց զաւուրս/ ինչ
8 Մ–Թ և մի երկու ՁՁ զաւուրս/ ինչ հանապազ
8–9 dj խաւսելով
10 t չիք և
10 wՎ մեծամեծ փխ և մեծ
10 bc վկա
10 m լինիլ
10 g սրբութեանն
10 j նոցա փխ նորա
11 b սպաւորէր փխ սպասաւորէր
11 m ի պէտս նորա
11 bcdegjnopstuvՎ նոցա փխ նորա
11 ad առջ
12 Մ–Թ և մի քանի ՁՁ յոհաննու, adef iՎ յոհաննու
12 m և գնացեալ փխ երթեալ
12 no երթ ասէ փխ երթեալ ասէ
12 t չիք ասէ
12 ad ցառջն
13 jno սպասաւորն
13 d ի մեր փխ մեր
13 abcdefghjpquw փոխանակ ընդ նորա
14 d առջոյն, n յառջն, o յարջն
14 i հանդարտութեամբ փխ հնազանդութեամբ
15 Մ–Թ և մի երկու ՁՁ ի բռնակրութիւնս
15 pq ամենայն ինչ (q ինչս), g ամենայն
15 b ինչս
15 c չիք ամս, st զամս բազումս
15 ij ժամանակաց ինչ

տահեալ որսորդաց՝ սպանին զարջն, կարծելով վայրենի զնա։ Եւ իբրեւ տեսին եղբարք վանիցն՝ ընկեցին զնա ի խորափիտ մի։

Մինչեւ ցայսօր բնակիչք վայրացն երթան եւ առնուն հող ի տեղւոջէն, յորում թաղեցաւ արջն. եւ լինի դեղ ամենայն ցաւոց անասնոց աղօթիւքն Յովհաննու Նոթայէս եւ գերեզման սրբոյն դեղ է ամենայն ցաւոց եւ վտանգելոց, որք հաւատով ապաւինին յաղօթս սրբոյն։

Յետ Դաւթի Սահառունւոյ լինի մարզպան Հայոց Թէոդորոս Ռշտունի ամս քսան եւ հինգ։ Եւ յետ Հերակլի կայսեր թագաւորէ որդի նորա Կոստանդին։

Իսկ իբրեւ լցաւ ի ծննդենէն Քրիստոսի ամք ՈԺԸ, եւ հայոց թուականին ԿԷ, յայտնեցաւ ոմն սուտ մարգարէ հեթանոսաց, աղանդեալ ի Կերինթոսէ եւ յարիանոսաց, Մահմետ անուն, իսմայելացի ազգաւ, յորդւոց Հագարու։ Սա մինչեւ վաճառականութեան աղագաւ երթայր յԵգիպտոս, հանդիպեցաւ միայնակեցի միոջ, որում անուն էր Սերգիս Բխիրայ՝ արիանոս աղանդով, յանապատին Սինայ։ Սա ուսոյց Մահմետի զաստ-

---

1 d ...հեալ
1 cq որսորդացն, pj որսորդաց ոչ գիտելով
1 c և սպանին
1 d զառջն, n յառջն, o յարջն
1 stvՎ զնա վայրենի
2 d եղբայրքն վանացն, e եղբարքն վանից, uw եղբայրք վանից, n եղպարք
2 st տեսին զնա
2 cd չիք ի
2 ip զարջն ի խորխորատ մի փխ զնա ի խորափիտ մի
2 w չիք մի
3 Վ և մինչև
3 dj ցայսաւր
3 g վանացն փխ վայրացն
3 cdefij ի տեղւոջէն, n ի տեղոչէն
4 t սրում
4 m ցաւոցն
4 d աղաւթիւքն
5 Մ-Թ յոհաննու, b յօհաննու, c յովհանու, i սրբոյն յոհաննու
5 d սրբոյն յոհաննու
5 bcdegijpquw չիք ցաւոց և
5—6 a վտանգելոց, befw վտագնելոց, cdkmnopq վտանգելոց, stvՎ չիք և վտանգելոց
6 g ապաւինն (sic)
6 d ի աղաւթս
7 abcefghjkmnoquw սահառունեայ (d սահառունոյ), ipՎ սահառունւոյ
7 no չիք Հայոց
7 d քրիշտունի, s բըշտունի
10 no չիք ի
10 q ամս
10 eg զձծ և ը, s զճ և ծը = ոծը, bh վեց հարիւր տասն և ութ փխ ոծը, Վ վեց հարիւր և ութ և տասն
10 cdjq թուականիս, fiv թվականին, s հայոց թիւն
10—11 i կաթողիկոս կէ փխ թուականին կէ, m թուականին կե, Վ վաթսուն և եօթն
11 Վ չիք սուտ (բառի տեղը...)
11—12 eg չիք 'աղանդեալ ի կերինթոսէ և յարիանոսաց'
11—12 afh կերինթոսէ, cd կերինդթոսէ, tvw կերինդոսէ, o կերիդոսէ
12 d [լուսանցքում կրկին գրված է այլ ձեռքով՝ մահմետ], vՎ մահմէտ, i մահմեդ, q չիք մահմէտ անուն իսմայէլի ազգաւ
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իս/մայէլի
12 bdfgh յորդոցն, no որդոցն
13 n վաճառականաւ
13 d եգիպտոս
14 dp անունն
14 p չիք էր
14 istvՎ սարգիս
14 b բղխիրա, cՎ բխիրա, i բխերայ
14—15 bs արիոսի, cdij արիանոսք
15 bcd սինա, tuvw սինեայ
15 ip մահմետայ, v մահմէտի
15 Վ զ...(=զաստու), m չիք զաստու

ուածածանօթութիւն, ցուցեալ նմա զհին օրէնսն՝ զառւեալսն ի Մովսիսէ, եւ ասաց. «Եթէ յուսցես բանից իմոց, լինիս առաջնորդ եւ օրէնսդիր ի վերայ ազգին քո»։

Եւ գնացեալ Մահմետի զճանապարհս իւր՝ յանկարծակի եմուտ ի նա ոգի պիղծ, եւ անկեալ փրփրեցաւ։ Եւ ընկերաց նորա տեսեալ զայն՝ կացին առ նմա մինչեւ սակաւ մի ուշաբերեցաւ, եւ ապա յարուցին զնա. հարցեալ զպատճառս այնպիսի մոլեգնութեանն, ասէր՝ ի հրեշտակէ սրբոյ լինել զայն, եւ յղել զնա պատգամաւոր յազգն իւր։ Եւ երթեալ ի քաղաք իւր՝ սկսաւ քարոզել, զոր ուսոյց նմա սուտ քրիստոնեայն։

Էին նմա հօրեղբարք գլխաւորք. նոքա հալածեցին զնա՝ սպառնացեալք մահու չափ, եթէ այլ այնպիսի բանս ինչ լսիցեն ի նմանէ։ Եւ նա երթեալ ի տուն իւր՝ նստէր տրտում։ Եւ մտեալ Ալի, որ էր նորա հօրեղբօր որդի եւ փեսայ, եւ հարցեալ զպատճառս տրտմութեանն։ Եւ նա ասացեալ, թէ՝ «Վասն զի զաստուած քարոզեցի նոցա, սպառնացան մահու ինձ»։ Եւ ասէ Ալի. «Եկ երթիցուք, դարձեալ քարոզեսցուք. եթէ ընդդէմ դառնան մեզ, սպանցուք զնոսա սրով»։ Զի այր զօրաւոր էր Ալի եւ արք զօրաւորք, որ ընդ նմա։ Եւ իբրեւ սկսան քարոզել, եղեւ խռովութիւն յոյժ եւ պատե-

---

1 c աստուածածանօթութիւնն, dj աստուածածանաւթութիւնն, m զաստուածածանօթութիւն
1 adj զուրէնսն, stvՎ օրէնս
1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զուռեալսն փխ զառւեալսն, o զատեալսն (sic) փխ զառւեալսն, q զառւեալն
1—2 cdtvw ի մովսէսէ, su ի մօսիսէ
2 Վ թէ
2 g յառաջնորդ
2 adj ուրէնսդիր (dj ուրէնս...) փխ օրէնսդիր, bcpq օրէնս...
4 no մահմետ, stvՎ մահմէտ
4 b ի ճանապարհս
4 cdjq մուտ փխ եմուտ
5 ahi յոգի
5 u պեղծ, Վ ոգի...(=ոգի պիղծ)
5 b ընկերացն
5 t չիք նորա
6 h չիք մի
6 b յուշաբերեցաց, cdfgnopquw ուշաբերեաց. e ուշաբերեալ, v յուշաբերեցաւ
7 pq զպատճառն
7 abq այնպիսւոյ, cefghjmsuw այնպիսոյ
7 egsuw մոլեգնութեան, Վ...(=մոլեգնութեան)
7 p ասէ
7 m լինիլ
8 bcdfhjq յղեալ
8 n պատգամաոր (sic)
8 Վ ի քաղաքն
9 cd քրիստոնեան
10 bdegijnpu նորա փխ նմա, w չիք նմա
10 npw հօրեղբայրք
10—11 tv սպառնացեալք նմա, tՎ բասպառնացեալ նմա
11 j չիք այլ
11 p չիք ինչ
11 no լսել ինչ նմանէ
11 bcdejnoquw և նորա փխ և նա
12 stvՎ ի տան, w չիք տուն իւր-նստէր
12 d հաւրեղբաւր, j հօրեղբաւր
13 bc փեսա
13 i զպատճառն
13 bcdmp տրտմութեանն
13 stvՎ ասաց
14 stvՎ չիք թէ
14 g աստուած
14 cdj քարոզի
14 g սպառնացեալն
14 o ինձ մահ
14 b չիք ինձ
14 d չիք և
15 c այլ ասէ
15 stvՎ և դարձեալ
15 stvՎ և թէ
16 dj զաւրա/ւոր
16 dj զաւրա/ւոր, n զօրա/որ
16 dj զաւրաւորք, n զօրաորք
17 stvwՎ չիք որ

բազմ. և պարտեցաւ կողմն Մահմետի, և փախստեայ գնացին ի փոքր Մադիամ, ուր էին ժողովեալ հրեայք երկոտասան հազար, զոր հալածեալ էր Կոստանդին կայսեր: Եւ առեալ զնոսա Մահմետի, չոգաւ ի վերայ այնոցիկ, որ հալածեցին զնա, և կոտորեաց զնոսա: Իբրև տեսին հրեայքն զյաջողուած գործոյն, կացուցին զնա իւրեանց առաջնորդ, յարեցան ի նոսա և այլ մազիանացիք. և քաղբբթ առաջնորդ, և եղեն բանակ մեծ, չոգան ի վերայ Պաղեստինի, հարին զզօրսն Հոռոմոց, որք յափշտակէին զինչս վաճառականաց նոցա:

Եւ իբրև տեսին զյաղթութիւնն, չոգան ի վերայ տէրութեանն Պարսից, սպանին զՅազկերտ թագաւոր Պարսից. և դադարեաց թագաւորութիւնն Պարսից Սասանականն: Զայսու ժամանակաւ խաւարեցաւ կէս արեգականն. յարեգ՝ աշնան ամիս, մինչև ի քաղոց՝ ամարան ամիս: Ապա արձակեցին զօրս ընդ երիս կողմանս՝ մի ի Հոռոմ Յաղ անուն և խրատատու Յովէլ, որք կոտորեցին ի հոռոմոց զեօթանասուն հազար: Եւ ի Պարսից կողմն արձակեցին զՕթման ամիրայ, և զՄաւիէ զօրավար: Նորա

1 Մ-թ և մի երկու ՁՁ փախեաւ
1—2 g մազիամու, n մաթիամ
2 g որ փխ ուր
2 b որ փխ զոր
2 p հալածեալ էն
3 c կոստանդինի, p ի կոստանդինեա կայսերէ, ostvվ. կոստանդին կայսրն (tvվ. կայսեր)
3 n մուհամէտի, o մահմետ, stvվ. մահմետայ զայ ի վերայ նոցա, որք փխ մահմետի, չոգաւ ի վերայ այնոցիկ, որ
4 no որք փխ որ
4 hmqվ. հալածեցին
4 stvվ. կոտորէ
4 bcd հրէայքն
5 b զաջողուածս, cdegq զաջողուած, nop աջողված
5 վ. գործոյն
5 t չիք առաջնորդ
5—6 ip ի նա փխ ի նոսա
6 ip մազիանացիքն
6 acdejq քըղբբթ, fh քղբթ, bginpuw քղբբդ, քըղբբդ, ip քղբդ, o քղոբդ (sic), k քղբբթ՝ stvվ. չիք 'և քաղբբթ առաջնորդ'
6 tuv բանակք
7 ah պաղիստինի, s պաղեստինոյ
7 acepqtuwվ. զզօրս, dj զզաւրս, bgo զօրս
7 stvվ. յափշտակեցին
8 m զինչ, t զինչսն
8 o նոցա վաճառականացն
9 վ. չիք և
9 e զյաղթութիւն
9 dվ. տէրութեան

10 gw չիք 'սպանին...պարսից'
10 վ. և սպանին
10 Մ-թ և մի երկու ՁՁ զազկերտ
10 Մ-թ և մի քանի ՁՁ թագաւոր
10 stvվ. չիք պարսից
10—11 euvվ. թագաւորութիւն, no չիք թագաւորութիւնն
10—11 stվ. պարսից թագաւորութիւնն
11 Մ-թվ. և մի քանի ՁՁ չիք սասանականն, abcdefghjq սասանկանն, uvw սասանկան, i յուանականն (sic), no զասանկանն (sic)
11 afh զայժմու փխ զայսու
11—12 վ. արեգակն
12 Մ-թ և մի երկու ՁՁ արեգ
12 abefh յաշնան
12 c ամսոյ, վ. ամիսն
12 bdegstuvw մինչ
12 m աշնան փխ ամարան, stuvw ամրան, վ. չիք 'ամարան ամիս'
13 dj զաւրս, istվ. զզօրս
13 stվ. յերիս փխ ընդ երիս
13 m մին
13 Մ-թ և մի քանի ՁՁ ի հոռմ, (adfh ի հոռմս)
13 n աղ փխ յաղ, op ազ
13—14 abuw խրատատու, cdfghjnopq խրատու
13—14 վ. յովէլ անուն
14 efgkmnu հ ռ
15 g չիք կողմն
15 cdj աւթման, v օթմանն, վ. զօթմանն
15 afhm զմաւէի, g զմաւէ
15 ad զաւրավար, j զաւրավարն, ip զօրավարն

հարին զՄիրդատ քսան հազարաւ, և զՄուշեղ սպարապետն Հայոց իւրով սպայիւն և տիրեցին բոլոր աշխարհիս Հայոց, Պարսից և Ասորւոց, Եգիպտացւոց, Մարաց և Պարթևաց, սկսան շրջել զհաւատս նոցա, և նոքա ոչ հաւանեցան:

Իսկ մազիանացիքն և հաւանեալքն նոցա խնդրեցին օրէնս ի Մահմետէ, և նա ետ նոցա օրէնս՝ յոյժ խայտառականօք: Ասաց՝ Մարմնաւոր լինել զարքայութիւնն ի վերայ երկրի, կերակուր պորտոյ, և ամուսնութիւն յետ յարութեանն, և կանանց կոյս մնացելոց հանապազ խառնակութիւն. ուսոյց և օրէնս հակառակ հնոյ և նորոյ օրինադրութեանց, իմանող զանարժանս և խոտող զանուղղայս, խայտառակեաց մեծամեծ ձաղանօք զուխտադրութիւնն աստուծոյ, որ առ Աբրահամ, զի գրեալ է. «Թլփատեսցի ձեր ամենայն արու ութօրեայ»*: Իսկ սա օրինադրեաց. յորժամ կամեսցի՝ թլփատել, յորում հասակի և իցէ, Ո՛չ միայն զարս, այլ և զկանայս անգամ. և փոխանակ լուսաւոր մկրտութեանն, զոր ասաց տէր մեր Յիսուս Քրիստոս. «Եթէ ոք ոչ ծնցի ի ջրոյն և ի հոգւոյ, ոչ մտանիցէ յարքայութիւնն աստուծոյ»**, սա ասաց՝ Հանապազ գործել զչարիս և ջրով լոկով ողողանիլ և սրբիլ. և այլ բազում անարժանս և մոլեկան աւանդութիւնս և ծիծաղելիս

* Ծնն. ժէ. 11—12:

** Յովհ. Գ. 5:

1 s զմիւրդատ, վ. զմիհրդատ
1 cd զմուշեխ
2 stvվ. չիք իւրով սպայիւն, bcd սպաիւն
2 g աշխարհս, no աշխարհն
2 abcdjknopstuv ասորոց
2—3 acghjno եգիպտացոց
3 վ. և սկսան
3 cd նորայ
5 sվ. մազիանացիք
5 vվ. հաւանեալք
5 i ի նա փխ նոցա
5 d յաւրէնս......աւրէնս, j աւրէնս... աւրէնս, g յօրէնս...յօրէնս
6—17 վ. չիք՝ գիտակցաբար հապաւած է՝ 'յոյժ խայտառականօք... ծիծաղելիս'
6 dfhj խայտառականաւք
7 d զարքայութիւնն, o արքայութիւնն
7 stv չիք ի վերայ երկրի
7 d պորտո
8 a յետ յարքայութեանն, Մ-թ և մի երկու ՁՁ արքայութեանն փխ յարութեանն
8 q կանանցն
8 c մնացելոյ
8 stv խայտառակութիւն հանապազորդ
9 adj աւրէնս, g յօրէնս
9 b հնոց և նորոց, d հնո և նորո, no նորոյ և հնոյ, p հնոյն
9 abc աւրինադրութեանց, dj յաւրինադրութեանց

9 begimsuvw իմանօղ, cdj իմանաւղ
9—10 m զարժանս փխ զանարժանս
10 cdj խաւտող, sw խօտօղ
10 bsw զանուղայս
10 Մ-թ և մի երկու ՁՁ խայտառակաց
10 adj ձաղանաւք
10—11 tv ուխտադրութիւնն
11 abcn աբրահամ
12 ab ը օրեա, d ը աւրեայ, j ութ աւրեայ
12 a աւրինադրեաց, dj յաւրինադրեաց, c յօրինադրեաց
12 bdtw յորժամ և
12 h և կամեսցի
13 Մ-թ և մի երկու ՁՁ թլպատել
13 g հասարակի փխ հասակի
13 afo զայրս, g զայս
14 g ընդաւոր (sic) փխ լուսաւոր
14 q մկրտութեան
15 no եթէ ոչ ոք փխ եթէ ոք ոչ
15 b հոգո, cdfghjno հոգոյ
15 bm ոչ մտանէ, fh ոչ մտցէ, no ոչ կարէ մտանել
15 bcd յարքաութիւնն, q արքայութիւն
15—16 Մ-թ և մի երկու ՁՁ յարքայութիւն աստուծոյ
16 abcefghijmquw չիք սա
16 w չիք 'և ջրով լոկով ողողանիլ'
16 ip ողողիլ, n լողողանել փխ լոկով ողողանիլ, o ողողինել, stv ջրով ողողիլ (չիք լոկով)
17 sfv անարժան
17 d մոլեգական

Սա եղև օրէնսգիր պատգամաբեր ամս եօթն, և կոտորեցին զԲզնունիս, զԱղիովիտ և զՏարօն։

Եւ Մահմետս այս արգել զսուրն, և բանիւ խրատու նորա հնազանդեցին զմեծ մասն տիեզերաց։ Եւ անմոռաց երդմամբ կնքեաց մուրհակ Հայոց աշխարհին՝ համարձակութեամբ ունել զքրիստոնէութիւն, և վաճառեաց նոցա զհաւատս նոցա՝ յամենայն տանէ առնել չորս դրամ և երեք մաթ խորբալ, որ է ցորեան, և ձիատարակ մի և պարան մի մազէ և ձեռնաբար մի։ Իսկ ի քահանայից և յազատաց և ի հեծելոց ոչ հրամայեաց առնուլ զհարկն։ Եւ ի տիրելն աշխարհաց՝ կոչեցան ամիրմոմնիք։ Եւ յետ ի ամին Մահմետի կալան զիշխանութիւնն Իսմայէլի Աբուբաքր, Օթման և Ամր ամս երեսուն և ութ։

Յետ Եզրի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Ներսէս ամս քսան։ Սա շինեաց զվկայարան սրբոյն Սարգսի, որ ի Դուին։ Ի կոտորելն Իսմայէլի զքաղաքն Դուին երկոտասան հազար՝ արեամբ կոտորելոցն ծածկեցաւ

---

1 dj աւրէնսգիր
1 o և պատգամարեր
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ամս հինգ
1 tuvw չիք կոտորեցին զբզնունիս
1 n զբզունիս
1—2 sv զաղիօվիտ, զբզնունիս (V չիք զբզնունիս) և զտարօն կոտորեցին
2 afh զաղիօյովիտ, bcd զաղիովէտ
2 cdj զտարօթաւն
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ և Մահմետ արգել (ՁՁ հաճախ գրվում է մահմետ, V մէհմատ, V զմահմէտս)
3 e չիք 'և Մահմետ արգել զսուրն', q մահմէտս աս
4 stvՎ զմեծ (stv մեծ) մասն տիեզերաց հնազանդեցուցին
4 n կնգեաց փխ կնքեաց
4 no չիք մուրհակ
5 m ունիլ
5 bcdeijopq զքրիստոնէութիւնն
5—6 no վաճառեաց զհաւատս (չիք նոցա)
6 s առնուլ փխ առնել
7 bstuvw մազ
7 eno մազալ փխ մաթ խորբալ, ip մաթալ փխ մաթ խորբալ
7 t չիք է
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ձիոյ տարակ, a ձիոյտարակ, cd ձիա տաւ մի պրակ, ij ձիան տարակ մի պարկ, p ձիանտարակ (այս ՁՁ-ի մեջ տարրակ փխ տարակ)
7—8 Մ-Թ ձեթնաբար փխ ձեռնաբար, o ձեռնարկ
8 d չիք ի
8 afhmo չիք ի
8 i յազգատաց փխ յազատաց
9 i հարկս
9 m աշխարհացն
9 abefgnopq ամիրմումնիք, cdj ամմիրմումնիք, i ամմիրմոմնիք, s ամիր ըլ մումնիք, tuw ամիրըմունիք
9—10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք յետ, noq եւ եա քսան ամին, Վ եւ յետ, քսան ամին
10 stuv մահմէտայ Վ Մահմետայ
10 ego զիշխանութիւն, i իշխանութիւնն
10 Վ Իսմայելի
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ Աբուբաքր, h աբուբաքր, goiv աբուպաքր, Վ Աբու-Բաքր, n աբուպաքր
10 acdj աւթման փխ Օթման
11 i ոմար փխ Ամր
12 g յեզրի
12 ep զկաթողիկոսութիւն
12 ip Ներսէս ի տայոց
13 ip վկայարան
13 t չիք ի [դվին]
13 acdefghijkmotvw դվին, b դւին, s դըւին
13 n ի կոտորելն
13—14 w չիք 'ի կոտորելն...կոտորելոցն'
13 b իսմաելի
14 abcdefghijkmtuv դվին, s դըւին
14 m հազարս
14 bcdfghjmopՎ և արեամբ

սուրբ սեղանն և աւազանն, և զայլսն գերեցին աւելի քան զերեսուն և հինգ հազար։ Եւ զոսկերս սպանելոցն ամփոփեաց հայրապետն ի նոյն վկայարանի. շինեաց և զՎիրապն՝ զտեղին սրբոյն Գրիգորի. շինեաց և զսուրբն Գրիգոր, զզարմացուցիչն տեսողաց, որ յետոյ աւերեցաւ ի տաճկաց։

Առ սա եկեալ ասորւոց ուղղափառաց՝ խնդրէին ի սմանէ եպիսկոպոս. և նա պահանջեաց ի նոցանէ գրով խոստովանութիւն հաւատոյ, և նոքա եդուն նմա զայս բան. «Հաւատամք ի հայր և յորդի և ի սուրբ հոգին. ի հայր, որոյ հայրութիւնն անհասանելի է, յորդի, որոյ ծնելութիւնն անբաժանելի է, և ի սուրբ հոգին, որ ի հօրէ ելանէ, և ընդ հօր և ընդ որդւոյ երկրպագի և փառաւորի», զոր և կցորդ արարեալ՝ մինչև ցայսօր պաշտի յեկեղեցիս Հայոց յաւուր հրագալուցի յայտնութեան տեառն։ Եւ ապա ձեռնադրէ նոցա եպիսկոպոս զԱբդիշոյ։

Դէպ եղև սմա աշխարհաժողով բազմութեամբ ի տօնի վարդավառին լինել ի Բագաւան։ Եւ բազմացեալ էին երգք չարականաց յեկեղեցիս Հայոց, մինչև ոչ գիտել միոյ գաւառի երգեցող՝ զմիւսոյն։ Եւ ասացին չարա-

---

1 w գրեցի փխ գերեցին
1—2 e զլ և եօ, fg զլեօ, i լեօ
2 vՎ զոսկերսն
2 g սպանելեացն, v սպանելոց
2 a անփոփեաց
2 stvՎ սուրբ հայրապետն
2—3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ վկայարանին, eg վկայարան
3 o զոր շինեաց, t չիք շինեաց
3 svՎ և զվիրապն սրբոյն գրիգորի շինեաց
3 jpt և վիրապն
3 svՎ եւ շինեաց փխ շինեաց և
3 c 'Գրիգոր'-ի տեղը բաց
4 p զսուրբ
4 bcdqՎ զարմացուցիչն
4 no տեսողացն
4 i աւարեցաւ
4—5 vՎ ի տաճկացն
6 g առ սոսա եկեալ
6 abcdfghijmnopstuvw ասորոց
6 bcdjnp խնդրեին
6 o ի նմանէ
6—7 g չիք 'ի սմանէ...ի նոցանէ'
6—7 uw եպիսկոպոս
7 b չիք նա
7 no չիք ի նոցանէ
7—9 st զխոստովանութիւն հաւատոյ որ ի հայր և ի (i չիք ի) յորդի, vw որ ի հայր և յորդի և ի սուրբ հոգին
8 uwՎ չիք 'և նոքա...զայս բան, հաւատամք'
8—9 uv չիք 'հաւատամք... անհասանելի է'
9 Վ որ ի հայր
9 dg և որդի, n որդի և սուրբ, o և ի որդի և սուրբ, Վ և սուրբ
9 ae հայրութիւն
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի յորդի, dg և որդի փխ յորդի
9—10 bd որդւոյ փխ որոյ, w որդւոյ ծնելութիւնն
9—10 e ծնելութիւն, no ծնելութեան
11 cdijpq չիք զոր, t զի փխ զոր
11 cdju կցուրդ
12 nov եկեղեցիս
12 o յարութեան փխ յայտնութեան
13 ip ձեռնադրեաց, stvՎ ձեռնադրեցին
13 tvՎ չիք նոցա
13 begnopqstuvw զաբդիշոյ եպիսկոպոս, Վ զԱբդիշոյ եպիսկոպոսն, cd զաբդիշոյ եպիսկոպոս, ij զաբդիշու եպիսկոպոս
14 m յաշխարհաժողով
14 i բազմութեամբ տօնի, p բազմութեան տօնի
14 noqՎ վարդավառի
15 es լինիլ
15 b բագուան
15 abcdefghijknopqtuvwՎ բազմացեալ էր
15 m չիք էին
15 bcdijptvՎ երգ փխ երգք
15 no եկեղեցիս
16 bcijpq չիք միոյ
16 stvՎ զերգս միւսոյն փխ երգեցող՝ զմիւսոյն
16 tuvwՎ ասաց (Վ աւելացրել է 'մի զան', որ չիք յOO)

կան վարդավառի հարցին, և միւս դասն ոչ կարաց փոխել զնա. և փոխեցին բազում շարականս, և ոչ զայն ևս գիտէին։ Ապա հայրապետն Ներսէս հաւանութեամբ ամենայն ժողովոյն ընտրեցին զպիտանին և զօգտակարն, զի յամենայն յեկեղեցիս յամենայն աւուր մի պաշտօն լիցի ըստ աւուրն խորհրդոյ։ Եւ ընտրեցին արս իմաստունս, զի շրջեսցին ընդ ամենայն աշխարհս Հայոց, և զնոյն կարգաւորութիւն հաստատեսցեն, որ է մինչև ցայսօր։

Յետ Թէոդորոսի եկաց մարզպան Հայոց Համազասպ ամս եօթն։ Եւ յետ Ներսեհի առ զկաթողիկոսութիւնն տէր Անաստաս ամս վեց։ Սա կոչեաց առ ինքն զմեծ վարդապետն Անանիա՝ ի Շիրակ գաւառէ, այր քանքարուն և հանճարեղ, գիտող յոյժ ամենայն տոմարական արուեստից, զի կարգեսցէ անշարժ տոմար Հայոց, որպէս այլոց ազգաց։ Զոր արարեալ մեծաւ ջանիւ, և մինչ կամէին ժողովով հաստատել, վախճանի տէրն Անաստաս։ Անփոյթ եղեալ իրն զկնի եկելոցն, այլ առաջին կարգաւն վարէին։ Ի հնգերորդ ամի Անաստասայ եղև շինուած կաթողիկէին՝ որ յաւանն Արուճ, զոր շինեաց Գրիգոր Պատրիկն, յորում մկրտի նահատակն Քրիս-

1 p վարդավառին, s զվարդավառի, ivվ. ի վարդավառի
1 bno հարցին, sivվ. հարցն
1 ij միւսն, no միւսոյն
1 h դաս, k դասս
2 stvվ. և զայնս (v զայն) և ոչ գիտէին փխ և ոչ զայն ևս գիտէին
2 t զհայրապետն
3 stվ. չիք ամենայն
3 q ժողովրդոյն
3 sվ. ընտրեաց (ԱԲԳ ընտրեցին զհայրապետն)
3 d զաւգտակարն
4 giop ամենայն
4 bcdfhiopվ. եկեղեցիս
4 abcdfhijkmop ամենայն
4 ostuvw օր փխ աւուր
4 b միշտ փխ մի
4 no ըստ օրն, p ըստ աւուր
4 c պաշտաւն
5 i խնդրեցին փխ ընտրեցին
5 msivվ. զարս
5 gip շրջեսցեն
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կարգաւորութիւնս
6 h հաստուսցեն փխ հաստատեսցեն
6 noqw հաստատեսցին
7 ad ցայսաւր
8 moquw Թէոդոսի փխ Թէոդորոսի
8 n մարզպան
8 w եւթն
9 cdjnqtwվ. Ներսէսի
9 bcdhjqtվ. առնու փխ առ
9 en զկաթողիկոսութիւն
9 ip Անաստաս ի գեղջէ ակոռոյ որ ի մասեաց ոտին
9—10 m սա առ ինքն կոչեաց
10 j զմեծ վարդապետ
10 cd Անանիայ
10 afhkm չիք ի
11 Մ-Թ տոմարական, jnopsvվ. տոմարական
11 impsv արհեստից
12 g կարգեցեն
12 bfhiuw տումար
12 st չիք Հայոց
13 Մ-Թ չիք և
13 q կարէին փխ կամէին
13 cdijqwվ. ժողով փխ ժողովով
13 j հաստատելով
13 b վախճանի, cd վ. վաղճանի
13 i չիք տէրն
14 m և անփոյթ
14 o եղև
14 d իրին
14 t եկելոյ, vվ. եկելոց
14 cdj առաջի
14 gnostvwվ. կարգաւ
15 վ. ի հինգ ամին
15 mo ամին
15 ac անաստասա
15 m շինուածն
15 tuvwվ. չիք որ
15 o աւանն
16 no որում

տոսի Դաւիթ, ազգաւ պարսիկ, որ յառաջն Սուրհան կոչէր, և վասն վկայութեանն Քրիստոսի կախեցաւ զփայտէ ի Դուին։

Յետ Համազասպայ եղև մարզպան Հայոց Գրիգոր Մամիկոնեան ամս տասն, զոր սպանին խազիրք։ Եւ Ներսեհ Շիրակացի իշխան եկաց ամս երեք։

Զկնի Անաստասայ եկաց կաթողիկոս տէր Իսրայէլ ամս վեց, և ապա տէր Սահակ ամս քսան և վեց։ Սա չոգաւ դեսպանութեամբ աղագաւ առ Մահմետ զօրավարն Իսմայէլի, որ գայր ի կոտորել զազգս Հայոց վասն ապստամբութեանն ի տաճկաց. և հասեալ ի Խառան՝ հիւանդացաւ հիւանդութիւն, որ և մեռաւ իսկ։ Եւ դեռ չև ևս էր եկեալ Մահմետ ի Խառան՝ գրեաց գիր պաղատանաց, եթէ՝ «Ես եկի ընդ առաջ քո՝ աղաչել զերեսս քո վասն ազգին իմոյ, և ոչ ժամանեցի տեսութեան քո, զի որ ամենեցուն շահմարանապետն է կենաց, կոչեաց զիս։ Արդ՝ երդումն տամ քեզ զուխտադրութիւնն աստուծոյ, որ առ Աբրահամ և առ Իսմայէլ հայրն ձեր, զի մի՛ խիզ չար արասցես ազգիս իմոյ, և հարկեսցեն ձեզ. եթէ լուիցես աղաչանաց իմոց, եկեսցեն ի վերայ քո օրհնութիւնք իմ. իսկ եթէ ոչ լուիցես՝

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Քրիստոսի, h նահատակ
1 q պարսից
1 ip յառաջ
1 s կոչիւր
1—2 h վկայութեան
2 inop ի փայտէ
2 abcdefghijkmotuvw ի Դվին, s Դւին
3 bc համազասպա
3 c 'Գրիգոր' անվան տեղը բաց է
4 i չիք տասն
4 վ. խազրէք
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Ներսէս, cnopq tuvw Ներսէհ
4 stvվ. եկաց իշխան
4—5 h ամս չորս
6 ab անաստասա
6 bc իսրաէլ
6 ip Իսրայէլ ամս զ յօթմանոյ գեղջէ
7 s իսահակ
7 ip սահակ հայրենօք էր ի ձորափորոյ յարքունաշէն գեղջէ և մայրենօք ի մաղազ գաւառէ ընդգեաց p ի գեղջէ ընդգեայ ամս իզ
7 s ամս իզ
8 s մահմէտ
8 abd զաւրավարն
8 b իսմաէլի
9 վ. ապստամբութեան
9 d չիք ի
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք հիւանդութիւն, i հիւանդացաւ ի հիւանդութեանն, stvվ. հիւանդացաւ յոյժ
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք որ
10 Մ-Թ Եւ դեռ ևս չէր եկեալ
10 t չիք ի
10 inopq և դեռ չև ևս էր եկեալ (ip մեռեալ) գրեաց գիր պաղատանաց առ Մահմետ (չիք ի Խառան)
11 վ. եկի ես
11 abcighkm ընդ յառաջ
11—11 q չիք 'աղաչել զերեսս...տեսութեան քոյ'
11 stvվ. զերեզ փխ զերեսս քո
12 stuvվ. չիք զի
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ շահմարանն է, hn չիք է
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ stuvվ. չիք կենաց
13 h չիք կոչեաց
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ այլ փխ արդ
13—14 aefghm զուխտադրութիւն, notv ուխտադրութիւնն, sվ. յուխտադրութիւնն
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք որ
14 bd աբրաամ
14 o հայր
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ արասցես չար, i չիք չար
15 a արարասցես
15 noq ազգին իմոյ չար, bcdegvw ազգին իմոյ
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հարկեսցին
16 q իմ
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ եկեսցեն օրհնութիւն իմ ի վերայ քո
16 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ և փխ իսկ

անէծք ժամանեսցեն քեզ, և դարձուսցէ աստուած զսիրտս զօրաց քոց ոչ առնել զկամս քո. յայս երկուցս զմինն ընկալ»։

Եւ իբրև եկն Մահմետ ի Խառան, ասացին նմա զամենայն, և ետուն նմա զթուղթն։ Եւ իբրև ընթերցաւ, եհարց, եթէ՝ «Ո՞ւր իցէ գերեզման նորա»։ Եւ ցուցին նմա զտեղին, զի առ ժամայն էր վախճանեալ, և չև ևս էր թաղեալ։ Եւ երթեալ վաղվաղակի՝ ըստ դենին իւրեանց՝ ողջոյն ետ մեռելոյն իբրև կենդանւոյ։ Եւ ասեն, եթէ մեռեալ մարմինն պատասխանի ետ, և ընկալաւ զողջոյնն իբրև զկենդանի։ Եւ ասաց Մահմետ. «Ի գրոյ քումմէ ծանեայ զքեզ, այրդ աստուծոյ. արարից և կատարեցից զամենայն հրամանս քո»։ Եւ վաղվաղակի ելոյծ զթշնամութիւն և ստրկանս առաքեաց Հայոց՝ հարկ եդեալ ի վերայ նոցա, և ինքն դարձաւ յաշխարհ իւր։ Եւ յետ Սահակայ առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Եզիայ։

Իսկ յետ Հերակլի առնու զթագն որդի նորա Կոստանդին։ Ի սորա աւուրս եղև յարձակումն Իսմայէլի ընդ աշխարհս ամենայն։ Եւ յետ նորա որդին իւր համանուն հօրն։ Իսկ զիշխանութիւնն Իսմայէլի, յետ Աբուբաքրայ և Օթմանայ և Ամրի, առնու Մաւիէ։

1 bՎ զսիրտ, no ի սիրտս
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք յայս երկուցս զմինն ընկալ
3 i մահմեդ, s մահմէտ
3 s ի նա փխ նմա
4 a զթուխտն, bd զթուխթն
4 i ետուն թուղթ ի նա
4 nՎ թէ փխ եթէ
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զերեզմանն փխ զերեզման նորա, afh զերեզման
4—5 o նորա ցուցին
5 b վախճանեալ, d վաղճանեալ
5 suvwՎ չիք 'և չև ես էր թաղեալ', t չիք չև ես էր
6 a երթալ, t չիք 'և երթեալ'
6 Մ-Թ տինին, ij զենին, o զինին
6 b իւրոյեանց, cdijp իւրոյէանց փխ իւրեանց
6 ij աջոյն փխ ողջոյն
6 g յետ փխ ետ
6 ij մեռելոցն
7 bcfgh կենդանոյ, d կենդանո
7 k զկենդանւոյ
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ թէ փխ եթէ
7 q պատասխանի (բառից հետո q № 6575 ձեռագիրն ընդհատվում է)
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զկենդանւոյ, b որպէս կենդանի, cdegijnopw իբրև կենդանի, fh կենդանոյ, k կենդանւոյ
8 stvՎ ասէ
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի քումմէ գրոյ, b ի գրոց քումմէ
9 stvՎ ով այրդ
9 stvՎ արդ արարից
9 i չիք զամենայն
9 i զհրամանս
9 stvՎ զկամս փխ զհրամանս
10 e զթշնամութիւն
10—11 eno հարկեալ փխ հարկ եդեալ
11 dgi աշխարհ, mstvՎ յաշխարհն
11 bc սահակա
12 no զկաթողիկոսութիւն
12 ab եզիա
12 ip եզիայ ի գեղջէ արճիշոյ (p արճեշոյ) որ յաղէովիտ
13 i չիք յետ
13 i յերակլի փխ հերակլի
13 Վ հերակլայ
13 i չիք որդի
14 degj յաւուրս
14 now արձակումն
14 b իսմակլի, m իսմայիլէ
14 p ընդ աշխարհ
14 stvՎ ընդ ամենայն աշխարհս
14—15 cdij որդի նորա փխ որդին իւր, h որդի իւր
15 bcd համանուն հաւ փխ հօրն, ijp համանուն հօր
15 o հոմանուն
15 e զիշխանութիւն, no իշխանութիւն
15 b իսմակլի
15—16 a աբուբաքրա, bijp աբուբաքրայ (b աբուբաքրա), d աբուպեքրա, m աբուպաքրայ, n ապուպաքրայ, otv ապուպաքրայ, Վ Աբու-Պաքրայ
16 a ութմանայ, c յութմանա, d օթմանա
16 Մ-Թ ամրի փխ Ամրի, Վ Օմարայ, no ամիր
16 i մաւէ

Իսկ զմարզպանութիւնն Հայոց յետ Ներսեհի առնու Աշոտ, որ սպանաւ ի տաճկաց, ամս երիս։ Եւ յետ նորա Ներսեհ Կամսարական ամս երիս։ Եւ յետ նորա Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեան ամս քսան։ Սա պատերազմեցաւ ընդ զօրս այլազգեաց ի Վարդանակերտն աւանի, և յաղթեաց քաջութեամբ ի Բագրեւանդ գաւառի։ Ի ժԳ ամի սորա Մահմետ զձովն Գեղամայ արձակեաց և առ զՍեւան. և ի ժԶ ամի սորա Կասմ ամիրայ զիշխանսն Վասպուրականի կոտորեաց։

Եւ յետ Կոստանդնի կայսեր Թագաւորեաց Յուստի[նի]անոս։ Ի վերայ սորա յարեան նախարարքն իւր և հատին զքիթս նորա. և փախեաւ ի Խազիրս և առեալ անտի իւր կին և զօրս բազումս, գայ, դարձեալ թագաւորէ։ Եւ յետ նորա առնու զթագն Լևոն, և յետ նորա Ափսիմերոս, և յետ նորա Յուստի[նի]անոս, և յետ նորա Փիլիկոս Վարդան, և յետ նորա Թէոդորոս, և յետ նորա Լևոն։

Եւ զիշխանութիւնն Իսմայէլի յետ Մաւեայ առնու Իզիտ, և յետ նորա Մրվան, և ապա Աբդլմելիք։ Սա է, որ այրեաց զիշխանսն հայոց ի Նախճաւանի յեկեղեցւոջն։ Եւ ապա որդի նորա Վլիթ, և ապա Սուլէման։ Սա զԴարբանդ էառ և հրամայեաց քակել զպարիսպն. և մինչդեռ քակէին, գտին քար մի, յորում գրեալ էր՝ «Ես Մանկիոն կայսր շինեցի զքաղաքի

1 Վ զմարզպանութիւն
1—2 vՎ աշոտ ամս երիս և սպանաւ ի տաճկաց
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք 'Եւ յետ նորա ներսեհ...երիս'
3 suvwՎ սմբատն, t սմպատն
3 cd բիւրատուն, ip բիւրակեան (i բիրկն), stuv ԱԲԳ բիւրիտոն, w բիւրիտան
4 c զօր
5 Վ յերեքտասան փխ ի ժԳ
5 w չիք ամի
5 c մահմեդ, s մահմէտ
5—6 ab զեղամա
6 ip էառ
6 h ի տասն և վեցերորդ ամի, Վ վեշտասան ամին
6 ԱԲԳ կոյ կամ կամ
6 bc ամիրա
6—7 ip զիշխանս, u զիշխանն
8 Վ Կոստանդի
8 stvՎ կայսեր
8 Մ-ԹՎ և մյուս ՁՁ յուստիանոս
9 m նախարարքն
9 j իւրն
9 b զթիթս փխ զքիթս, os զքիթ
10 aig անդի, ip անդ փխ անտի
10 v բազում
10 a զա
11 ip և յետ նորա լեոն առնու զթագն
11 stv չիք 'և յետ նորա ափսիմերոս'
11—12 bcdijpuc 'և յետ նորա յուստիանոս'
12 v ուստիանոս
12 stvՎ չիք 'և յետ նորա Փիլիկոս վարդան, և յետ նորա Թէոդորոս'
14 egno զիշխանութիւն
14—15 Վ և յետոյ Մրուան
15 stuvwՎ և յետ նորա փխ և ապա
15 Մ-Թ Աբդլմելէք, acfhip աբդլմլէք, beguw աբդլմլքէ, dj ապդլմլքէ, m ապտլմելէք, no ապտլմըլէք
15 Մ-Թ սա փխ սա է, որ, am սա որ, d սա և որ
15 nov զիշխանս
15—16 Մ-Թ ի Նախջաւանի, tuvՎ նախջուանի, g նախճուանի, w նախճևանի, ip նախիջաւան, o նախջվանի, s նախչուանի
16 cd յեկեղեցոջն, nowՎ եկեղեցւոջն
16 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ սուլիման
17 fh զդարբանդն, amՎ զդարբանդ, b զդարդանդ, cdt զդարպանդ, i սա որ անդր պանդ էառ փխ սա զԴարբանդ էառ
17 no զպարիսպ նորա փխ զպարիսպն
18 d գար փխ քար, o քարայր փխ քար
18 i գրեալն էր, no որում գրեալ էր այս
18 b մանկւոն կայսրն, fhn մանկւոն կայսեր, ctuvwՎ մանկոն կայսր, cdijp մանկեան կայսր, m մանկւոյն, s մամկոն, o ժամանկուս (sic) կայսերն
18 acdefghijop զքաղաք, b զքաղաքս

աշտարակս յիմոց գանձուց. ի վերջին աւուրս քակեսցի սա յորդւացն Իսմայէլի և յիւրեանց գանձուց շինեսցին։ Եւ իբրև տեսին զքարն՝ դադարեցին և շինելոյ սկիզբն արարին։

Եւ զկնի Սուլէմանայ առնու զիշխանութիւնն Օմառ։ Սա գրեաց առ Լևոն կայսր տեղեկանալ վասն քրիստոնէական ուսմանցս։ Եւ կայսրն գրէ պատասխանի լի իմաստութեամբ՝ կարի ձաղելով զօրէնս նոցա։ Եւ իբրև ընթերցաւ Օմառ, ամաչեաց զամօթ մեծ և սկսաւ զգարշելիսն ի բաց հանել յօրինացն իւրեանց, թէպէտ ոչ համարձակեցաւ զամենայնն եղծանել, սակայն բազում ինչ ուղղեաց յանկարգիցն, և այնուհետև բարեմտութեամբ կայր առ ամենայն քրիստոնեայսն, եւ առաւել առ ազգս Հայոց։ Եւ հրամայեաց գերելոցն դարձ առնել յաշխարհն Հայոց, յորում ժամանակի արձակեցաւ և Վահան Գողթան տէրն, որ վկայեաց յաւուրս շահի Հէշմայ, քանզի յետ Օմառայ առ զիշխանութիւնն Իզիտ, և ապա Շամ, և ապա Վլիթ, և զկնի նորա Մրվան։

1 m զքաղաքիս աշտարակն, stuvwվ զքաղաքս զայն
1 g չիք շինեցի
1 aefgho աշտարակս զայս, bcdijp զաշտարակս զայս
1 g իմոց գանձուցն շինեցի
1 d իմոց
1 b աւուրքս
1 o քակտեսցի, t քակեցի
1 abcdhi յորդւոցն, no որդւոցն
1—2 b իսմաէլի, d իսրայէլի իսմայէլի
1—2 t չիք յորդւոցն իսմայէլի
2 eno իւրեանց, վ յիւրոց
2 i գանձուցն, o չիք գանձուց
2 ip շինեսցեն, j շինեցին
3 d շինելո
3 v սկիզբ
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ սուլիմանայ, bc սուլիմանա, o սուլէյմանայ, stv սուլէմանոյ
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք Եւ
4 go զիշխանութիւն
4 Մ-Թ Ումառ, ouw ոմար
5 o կայսրն
5 stvվ քրիստոնէութեան և նոցին ուսմանց փխ քրիստոնէական ուսմանցս
5 ip ուսմանցն, no յուսմանց
5 ip կայսր
6 v ձաղելով եմ
7 stvվ կարդաց փխ ընթերցաւ
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Ումառ, no չիք Օմառ
7 Մ-Թ ամաչեաց յոյժ, no կարի ամաչեաց
7 cdj զգարշելի իրսն, ip զարշելի իրն
7 nou զարշելիսն
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի զուրս փխ ի բաց
8 a յաւրինացն, o օրինացն, v օրինացս, վ յօրինաց
8 ip ոչ համարձակեցան
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զամենայն
8—9 uvw եղծանել զամենայն
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ուղղացոյց
9 b յանարգիցն, o անկարգիցն
10 ij առ յամ (յամենայն), no չիք առ
10 bcdegijnopվ քրիստոնեայս
10 no չիք առ
11 ip հրամայեաց դարձ առնել գերելոցն (i գերլոցն փխ գերելոցն)
11 cdi աշխարհն հայոց
11 stvվ իւրեանց փխ հայոց
11—12 w յորում ժամանեցաւ փխ յորում ժամանակի արձակեցաւ
12 ip և արձակեցաւ վահան
12 m տէր
12 stvվ նահատակեցաւ (փխ արձակեցաւ) վահան գողթան տէրն ի շամ ի (վ չիք ի) հէշմայ (t ի շամ հէշմայ)
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յաւուր
12 amnop շահայ (շահա) հէշմայ, bdegij շամայ (շամա) հեշմայ, cuw շամ հէշմայ (հէշմա), vվ ի շամ հէշմայ
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Ումառայ, b ոմառա
13 ijp առնու փխ առ, s էառ
13 o իշխանութիւն
13 m հէշմ փխ Շամ
14 i վլիդ
14 m և ապա փխ և զկնի նորա, վ և ապա յետ նորա փխ և զկնի նորա
14 t չիք Մրվան

Իսկ յետ տեառն Եղիայի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Յովհաննէս Օձնեցի։ Սա էր այր իմաստասէր և սուրբ, և վայելուչ հասակաւ մարմնոյն, և հոգւովն ևս առաւել գեղեցիկ։ Զսա կոչեաց Հէշմ ի դուռն իւր, և վասն վայելչութեան երեսաց նորա մեծապէս պատուեաց զնա, քանզի խարտեաշ ոսկի և արկեալ զմօրուօք իւրովք՝ նմուշ առնէր։ Եւ տեսեալ Հէշմայ զարմացաւ ընդ գեղեցկութիւնն և ասէ ցնա հեզութեամբ. «Վասն Քրիստոսին ձերոյ ասեն, եթէ կարի յոյժ հեզ էր և խոնարհ և զաղքատութիւնն առաւել սիրէր։ Զայս յայտ առնեն և կարգք քրիստոնէից, զի որ նոցա առաջնորդքն են՝ զաղքատութիւն և զգձուութիւնն առաւել մեծարեն քան զփարթամութիւն և զճոխութիւն։ Իսկ դու ընդէ՞ր այդպէս զարդարեալ ես»։

Ասէ ցնա սուրբն. «Դու քան զծառայն քո առաւել ինչ ոչ ունիս, բայց միայն զթագդ և զհանդերձդ թագաւորական, և վասն այդորիկ երկնչին ի քէն և պատուեն զքեզ։ Առաջին հարքն մեր նշանագործ էին և սքանչելի վարուք, վասն այնորիկ երկնչէին ի նոցանէ ընդ ձեռամբ անկեալքն և կատարէին զհրամանս նոցա դողութեամբ։ Իսկ մեք այնպիսիք ո՛չ եմք, վասն այնորիկ զարդարիմք մեք ի հանդերձս և ի ձև, զի մի՛ արհամարհեսցին

1 b և յետ փխ իսկ յետ
1 stվ իսկ զկնի փխ իսկ յետ
1 bd եղիաի
1 v իսկ տէր եղիայէ զկնի, վ իսկ զկնի տէր Եղիայի
1 c զկաթողիկոսութիւն, no զկաթողիկոս (sic), stvվ զաթոռն փխ զկաթողիկոսութիւնն
1 Մ-Թվmp Յոհաննէս, b յոհան, io յոհան, gj յովանէս, n յովհան
1—2 acefghjmn ուձնեցի, b յօձնացին, dվ օձնեցին, pu օձնացի, i ուձնեցին, w օձացի (sic)
2 stuvwվ չիք այր
2 w իմաստնասէր
2 Մ-Թip մարմնով փխ մարմնոյն
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հոգւով, i հոգւովն
3 k հէշմ
3 fh ի դուռ
5 abestv զմուրուօք (tv մուրուօքն), i մուրուաօքն, p մորուօք, վ զմօրուօքն
5 iop իւրօք
5 dk հէշմայ, bc հէշմա
6 no ընդ գեղեցկութեան նորա
7 d ձերո
7 dostvվ թէ
7 stvվ չիք յոյժ
7 o հեզ և խոնարհ էր
7 cdego զաղքատութիւն
7 ijp չիք և զաղքատութիւն
7—8 cdijp չիք 'առաւել սիրէր...առաջնորդքն են'
8 t առնէին
8 n ի կարգ
8 վ քրիստոնէիցն
8 mno զի որք
8 վ առաջնորդք
9 cd չիք զաղքատութիւն, m զաղքատութիւնն
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զգծուութիւն, m զգծուութիւնն, uw զձձութիւն
9 j մեծարէր
10 e զճոխութիւնն, g ճոխութիւն, st զճոխութիւն
9—10 stvվ զմեծութիւն և զփարթամութիւն փխ զփարթամութիւն և զճոխութիւն
10 a զարդարել
11 h ցնոսա փխ ցնա
11 cdijopstvվ աւելի, n աւել, փխ առաւել
12 uw միայն թէ
12 վ զթագն
12 b զհանդերձ
13 b են փխ էին
14 abcdefghjpuvw վարիւք
14 vվ այդորիկ
14 Մ-Թw երկնչին
14 h անկեալք
14 stuvվ երկնչէին հնազանդեալքն փխ երկնչէին ի նոցանէ ընդ ձեռամբ անկեալքն
15 ip նորա փխ նոցա
15—16 no վասն այնր
16 st չիք մեք
16 vվ մեք զարդարիմք, j զարդարեմք
16 d չիք ի
16 b ի ձևս
16 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զի մի արհամարհեսցէ, ip զի մի արհամարհեսցեն

հրամանք մեր»։ — Եւ մերկացուցեալ զկուրծս իւր՝ եցոյց նմա զմազեղէնն, զոր զգեցեալ էր ի ներքոյ հանդերձին երևելոյ, և ասէ. «Ա՛յս է իմ հանդերձ»։

Եւ զարմացաւ արքայն և գովեաց զհաւատս քրիստոնէից, և ասէ ցսուրբն. «Խնդրեա՛, զինչ և կամիս, և արարից քեզ»։ Ասէ Հայրապետն. «Երիս իրս խնդրեմ ի քէն, որ քեզ դիւրին է տալ։ Առաջինն այս՝ ի քրիստոնէից զոք մի՛ բռնադատեսցես թողուլ զհաւատս իւր, այլ յիւրաքանչիւր կամս թողցես. և երկրորդ՝ զազատութիւն եկեղեցւոյ ընդ հարկաւ մի՛ դնիցես և մի՛ ինչ առնուցուս յերիցանց և ի սարկաւագաց. և երրորդ՝ ուր և իցեն քրիստոնեայք ի տէրութեան քում, համարձակութեամբ պաշտեսցեն զպաշտօնս իւրեանց։ Զայս գրո՛վ տուր մեզ, և ամենայն ազգ իմ ծառայեսցեն քեզ»։

Եւ վաղվաղակի հրամայեաց գրել գիր ըստ խնդրոյ նորա, և կնքեաց մատանեաւ իւրով, և ետ նմա պարգևս բազումս, և զօրս ընդ նմա, և առաքեաց մեծաւ պատուով յաշխարհս Հայոց։ Եւ նորա եկեալ հալածեաց զամենայն յոյնս, որք էին յաշխարհիս Հայոց, եթէ վերակացուք և եթէ զինուորք։ Եւ նոցա փախուցեալք այնքան շտապով, մինչև զգանձս ևս անգամ ոչ ժամանեալ տանել ընդ իւրեանս, այլ աստէն յաշխարհիս թողեալք և զհանդամանս տեղւոյն գրով ընդ իւրեանս տարեալ։

1 st հրաման, m հրամանն
1 h և մերկացեալ
1 i չիք իւր
1 h չիք եցոյց
2 s զգեցեալն
2 d ի ներքս
2 d երևելոյ
2 ovwՎ հանդերձս
4 no չիք արքայն, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ արքայ
5 o խնդրէ՛
5 n զինչ կամի (sic)
5 m և զինչ կամիս արարից քեզ
5 stvՎ զի արարից քեզ.
5 j հայրապետ
6 d երիս փխ իրս
6 acdjm առաջին
6 ijp տալն
6 ips այս է
7 d զառեսցես բռնութեամբ փխ բռնադատեսցես
8 su կամսն, w կամքն
8 iv թողցես ի կամս, Վ թողցես զկամսն
8 d թողցէ
8 b չիք և
8 op և երկրորդն
8 p զազատութիւնն, tuv զազատութիւնս
8 c եկեղեցւոյ, d եկեղեցո
8—9 hop մի դնեսցես
9 k և քահանայից
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ 'և ի սարկաւագաց և ի քահանայից մի ինչ առնուցուս', d մի ինչ առնիցես յերիցանց և սարկաւագաց
9 ij չիք ի քահանայից
9 iop երրորդն
10 stvՎ չիք ի տէրութեան քում
10 stvՎ զկրօնս փխ զպաշտօնս
11 t գրելով
11 b ծառաեսցեն
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գիր գրել
12 d զխնդրս փխ ըստ խնդրոյ
12 k կնքեալ
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ պատուիւ փխ պարգևս
13—14 v բազում
14 cd չիք և
14 Մ-Թ յաշխարհին հայոց, fn աշխարհս
14 i հայոց աշխարհս
16 Մ-Թ եթէ փխ և եթէ, suvՎ և թէ փխ և եթէ
16 cdp փախուցեալքն, oՎ փախուցեալ
17 bcijp զգանձն, d զգանձսն
17 svՎ մինչ զի
17 h չիք ևս
17 m ժամանել, o ժամանեցին
17 d իւրանս, tv իւրեանց
18 cdijp աշխարհին, gno աշխարհիս
18 eijoptvw թողեալք
18 ef չիք և
18 abcdfh տեղոյն, g տեղացն
18 cdijp գրովք, stvՎ չիք գրով
18 s ընդ ինքեանս փխ ընդ իւրեանս
18—19 bcdop տարեալք

Եւ սրբոյ հայրապետին զաշխարհս ընդ իշխանութեամբ Իսմայէլի նուաճեալ, ինքն ժողով առնէ ի Մանազկերտ. կոչէ և զԱթանաս պատրիարքն Ասորւոց։ Եւ նա առաքէ վեց եպիսկոպոս, և նզովէ զյուլիանիտոսն և զապականացու ասօղս ի Քրիստոս, և զԲարշապուհ և զԳաբրիէլ բանսարկուս Հայոց և ասորւոց, և կանոնական օրինադրութեամբ պայծառացոյց զեկեղեցի՝ ի բաց ընկեցեալ զդաւանութիւնն Քաղկեդոնի, որ յաւուրցն Հերակլի կայսեր և Եզրի կաթողիկոսի ունէր անկարգութիւն աշխարհս Հայոց։ Կարգեալ զընթերցուածն սրբոյն Յակոբայ և Կիւրղի և զամենայն տօնսն՝ որպէս կարգեալ էր սրբոյն Գրիգորի. և տօնեցին ի ԻԵ դեկտեմբերի ամսոյ Դաւթի մարգարէին և Յակոբայ առաքելոյն, զոր յայլ ազգս ծննդեան տեառն տօնէին. և երգեաց շարական հարցինն՝ «Մեղաք յամենայնի և զպատուիրանս քո ոչ պահեցաք. արդ խոստովանիմք առ քեզ», որ մինչև ցայսօր պաշտի յեկեղեցիս հայոց, սկսեալ ի ՃՀԵ թուականէն մինչև ի ՈՂ թուականս, որ այժմ յաւուրս մեր է։ Եւ այսպէս կարգաւորեալ զաշխարհս ամենայն առաքինութեամբ, և ինքն վարդապետութեան և աղօ-

1 stvՎ չիք սրբոյ հայրապետին
1 tv զաշխարհս հայոց
1 bcdfhijo ընդ իշխանութեամբն
1 b իսմաէլի, s իսմայիլի, uw ընդ իսմայէլի
2 s նուաճեալք
3 abcdfghsvw ասորոց
3 bcdijnpstvw եպիսկոպոս
3 bcegpv զուլիանիտոսն, di զուլիանոսն, n զյուլիանոսն
4 ipvՎ ասողսն
4 t չիք 'զապականացու ասօղս ի Քրիստոս'
4 abcdefghjkno զբարշապուհ, tՎ զբարշապուհ
5 ՁՁ-ի մեջ ունենք հաճախ 'ասորոց', շատ անգամ պատվով գրված:
5 b հրամանաւ փխ օրինադրութեամբ
5 adj ուրինադրութեամբ
6 eg զդաւանութիւն
6—7 ip յաւուրս հերակլեայ, nov որ աւուրցն, s որ յաւուրս հերակլի
7 bcdj հերակլ կայսեր
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զայթակղութի փխ կաթողիկոսի, acf կթղկոսի, b կթղսի
7 bcdj անկարգութիւնն
7—8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զաշխարհս, g աշխարհիս, no աշխարհն
8 Վ զընթերցուածս
8 ip չիք սրբոյն
8 b յակոբա, stuvwՎ չիք յակոբայ և
8—9 t ամենայն
9 ipstvՎ տօն..
9 o սուրբն գրիգոր
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք և
9 bՎ ի քսանևհինգն (Վ հինգ), h ի քսանու եօթն
10 tՎ զեկտեմբեր
10 ip Դաւիթ
10—11 cdgjmo այլ ազգս, ip այլ ազգ, stvՎ այլազգք
11 stvՎ չիք տեառն
11 inopstvՎ տօնեն
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հարցին, stvՎ և զհարց փխ հարցինն
11—12 Վ ամենայնի
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զպատուիր'', Վ չիք 'և զպատուիրանս քո' եւն
12 cdjop այլ փխ արդ
12 o առ քեզ տէր ած
13 j եկեղեցիս
13 h ի հարիւր եօթանասուն և հինգ, Վ ի հարիւր յիսուն և հինգ
13 f թվականէն
14 b ի վեց հարիւրորդ իննսներորդ, Վ ի վեց հարիւր և (Վ չիք և) իննսուն, de ի զճորդ իննսներորդ p զճերորդի զերորդի
14 f թվականս, o թուականն, stuv չիք թուականս
14 a յայժմ
14 tvՎ մեր աւուրս է
14 it կարգեալ
15 no աշխարհս, vՎ զամենայն աշխարհ
15 stvՎ ուղղափառութեամբ փխ առաքինութեամբ
15 no վարդապետութեամբ
15—16 Վ աղօթից և վարդապետութեան

թից պարապեալ։ Շինէ և եկեղեցի մեծ ի գիւղն իւր Օձուն, որ հուպ է առ քաղաքն Լոռէ, և իւր ընտրեալ տեղի բնակութեան սակաւ մի ի բացեայ ի գիւղէն՝ անդ դադարէր։

Եւ եղև օր մի, զի յաղօթս էր սուրբն, երկու վիշապք ահագինք յարձակեցան ի տեղին, ուր կայանքն էին առաքինւոյն. և տեսեալ պաշտօնէին նորա՝ զարհուրեցաւ, աղաղակեաց առ սուրբն օգնել։ Եւ սուրբն կնքեաց ընդդէմ նոցա, և առժամայն քարացան, և են մինչև ցայսօր. և ջուր բղխեաց ի փորոյ վիշապին, և բժշկութիւն է ամենայն օձահարի, որք հաւատով ապաւինին յաղօթս սրբոյն։ Եւ կալեալ զհայրապետութիւնն ամս մետասան, հանգեաւ ի Քրիստոս պարկեշտ վարուք։

Եւ յետ նորա առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Դաւիթ ամս երեսուն։ Սա էր յԱրամոնեաց ի Կոտայս գաւառէ. սա փոխեաց զաթոռն ի Դունայ յԱրամոնս՝ շինեալ եկեղեցի և տուն բնակութեան հայրապետական, զի նեղեցաւ նա յոճրագործ ազգէն Մահմետի։ Եւ յետ նորա եկաց կաթողիկոս տէր Տրդատ ամս քսան և երեք։ Սա էր յՕթմսոյ գեղջէ, այր պարկեշտ և սուրբ, և փայլեալ ամենայն առաքինութեամբ։ Եւ յաւուրս սո-

---

1 o եկեղեցի մի մեծ, Վ և շինէ եկեղեցի մի մեծ
1 Մ—Թ և մի երկու ՁՁ ի գեւղն, himn ի գեօղն
1 tvՎ յուր գիւղն
1 abcdefghjmnitvՎ ուձուն
2 ip ի քաղաքն
2 cdg լաւռէ, no լոռի
2 cd տեղին և
2 fi սակաւ մի բացեայ (i բացեայ աղօթէր), p սակաւ մի ի բացեայ աղօթէր
3 abdfg ի գեւղէն, nivՎ ի գեղէն, s ի գեղջէն
3 oՎ և անդ
3 ip չիք անդ դադարէր
4 abc չիք և
4 ad ուր
4 fhips աղօթէր, g աղօթս էր
4 ijp ահագին որք (p չիք որք)
4—5 cdgijnop արձակեցան
4—5 w յարձակեցին
5 Վ ի տեղիքն
5 k որ փխ ուր
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք էին
5 a կայեանքն էին
5 acdigh առաքինոյն, b սրբոյն փխ առաքինւոյն
5 Վ պաշտօնէի
6 stvՎ չիք զարհուրեցաւ
6 d առ սուրբն յօգնել, a ուգնել, c 'օգնել' բառի տեղը բաց, d չիք օգնել
6 stvՎ իսկ փխ և
6 iop խաչակնքեաց փխ կնքեաց
7 cd ընդդէման առն, j ընդդէմս առն փխ ընդդէմ նոցա
7 d առժամամն
8 p վիշապիցն
8 s որ և փխ և
8 ad ուձահարի
8 o որ փխ և
9 n աղօթս, o աղօթք
9 g զհայրապետութիւն
10 uw և հանգեաւ
10 afhituvwՎ վարիւք
11 go զկաթողիկոսութիւն
12 Մ-Թ յարմունեաց, cdjp յարամունեաց, i յարամունոց, no արամունեաց, stvՎ որ ի (t չիք ի) յարամունեայս, uw ի յարամունեաց
12 i ի կոտայ փխ ի Կոտայս
12 cij զաթոռն իւր
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ դվնայ, b դունա
13 cd յարամաւնս, esuwՎ յարամունս, notv արամունս
13 d շինեաց
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նեղացաւ փխ նեղեցաւ
14 cdgij չիք նա
14 acd յաւճրագործ, n օճրագործ
14 g յազգէն
14 i մահմեդի, div մահմետայ, Վ (անվան տեղը բաց...)
15 b յօդմսոյ, cd յաւթմսոյ, m յօթմսու
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ առաքինութեամբք

րա դադարեցին հէնքն Իսմայէլի։ Եւ յետ նորա եղև կաթողիկոս միւս տէր Տրդատ ամս երեք։ Եւ ապա տէր Սիոն ամս ութ։ Տէր Տրդատ ի Դասնաւորից ի Բուռնից և տէր Սիոն ի Բագաւանէ։ Սա առ ոտամբն Սիմն կոչեցեալ լերին զցամաքեալ աղբիւրն հսկմամբ աղօթից դարձեալ բղխեցոյց։

Իսկ յետ Լևոնի կայսեր թագաւորէ որդի նորա Կոստանդին։ Սա կոչեցաւ Կաւալինոս, այսինքն՝ Թրքաժողով. զի զօրն տաճկաց բանակեալ էին առ ափն Ալիս գետոյն, հրամայեաց թրիք ժողովել և արկանել ի գետն։ Եւ նոցա տեսեալ՝ անհարթ եղեն, կարծեցեալք անթիւ լինել զօրացն, և փախեան ի նմանէ։ Պատմի, թէ ի միում աւուր զկնի միմեանց հինգ առիւծ սպանեալ սորա։ Սա զԿարնոյ քաղաք էառ, և յետ երկու ամի շինեաց զնա Իզիտ ամիրայ։

Յետ Մրվանայ առնու զիշխանութիւնն Իսմայէլի Աբդլայ, և յետ նորա միւս Աբդլայ, այր ժանտ և արծաթասէր, զոր կոչէին զնա ազգ իւր Աբդլզանգի, այսինքն է՝ հայր դանգի կամ ծառայ դանգի, զի բառ լեզուին հագարացւոց՝ այսպէս կոչի. զի զդանգ առաւել սիրէր քան զաստուած։ Սա շինեաց զԲաղդատ։ Սա բազում չարիս անցոյց ընդ աշխարհս Հայոց հարկա-

---

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ դադարեցան
1 o հէնք, st հէնգն
1 bd իսմաէլի, m իսմայիլի
1 uvՎ չիք եղև
1 Վ կաթողիկոս
2 a տրդադ
2 m չիք տէր
2 h չորս, Վ երիս
2—3 Մ-Թ չիք 'Տէր Տրդատ... ի Բագաւանէ'
3 hst ի բուռնից, p ի գեղջէ բուռնից ամս դ, Վ և ի Բուռնից
3 b ի բոզվանէ, cd ի բաւզվանէ, i բաւանէ, eg ի բագվանէ, hՎ բագաւանէ, p ի բագաւանէ ամս ը
4 kmopՎ լերինն
4 v ցամաքեալ
4 p հիւսմամբ փխ հսկմամբ
4 i աղօթիցն
5 stvՎ իսկ լեւոնի կայսերն զկնի
6 bcdegostuvwՎ կաւալինոս
6 ijp այսինքն է
6 s զօրք
6 otwՎ բնակեալ, s բանակեալք
7 uvw չիք առ ափն, Վ չիք ափն
7 cdegijnopvՎ ալիս գետոյ
7 ij և հրամայեաց, s իսկ նա հրամայեաց
8 djp անհարթ լինէին, i յանհարթ լինէին
8 iop կարծեցեալ, Վ և կարծեցեալք
9 Մ-Թ և մի չորք ՁՁ չիք թէ, ip պատմեն թէ, j պատմեն
9 b մեանց փխ միմեանց, fh չիք զկնի միմեանց
10 af առեւծ
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սպանանել, j սպանանեալ, stvՎ սպան սա փխ սպանեալ սորա
10 tvՎ և էառ զկարնոյ քաղաքն փխ Սա զկարնոյ քաղաք էառ
11 bc ամիրա
12 b մրվանա
12 eg զիշխանութիւն
12 b իսմաէլի
12—13 Մ-Թ Աբդլլայ... Աբդլլայ, bՎ աբդլայ ...աբդլա
12—13 g չիք և յետ նորա միւս աբդլա
13 Մ-Թ և մի չորք ՁՁ ժանդ
13 i չիք զնա
13 Մ-Թ չիք իւր, m ազգքն իւր, oivՎ ազգն իւր
13—14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Աբդլզանգի, no աբդլ-զանկի, p աբդլ զանգի, svՎ աբդլզանկի
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք հայր դանգի կամ dstvwՎ դանկի
14—15 abcdfghj հագարացոց
15 stvՎ կոչէր
15 dijsՎ զդանկն (sՎ զդանկ) e դանգ, t դանկ
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զպագադադ, զպագադատ, suvwd զբաղդատա, n զպաղդադ
16 Վ և արար բազում չարիս փխ սա բազում չարիս անցոյց
16 stv չիք անցոյց

պահանջութեամբ և յափշտակութեամբ, և այնքան նեղեաց, մինչև զմեռելոցն ի կենդանեացն պահանջել զհարկս։ Եւ հատաւ գիւտ արծաթոյ յաշխարհէս Հայոց, և կոտորումն եղև Քաղխենոյ, Մրենոյ, Թալնայ, ուր սպանան ոգիք եօթն հարիւր և զերեցան հազար և երկու հարիւր։ Եւ Մուշեղ Մամիկոնեան և Սամուէլ այլովք ազատօքն Հայոց կոտորեցան յաւուրս զաւակացն յիմայէլայցւոց։

Յայսմ ժամանակի և Թուականիս Հայոց ՄԻԲ էր Ստեփանոս գրան երէց, որ բանիբուն ճանաչիւր, եհաս ի կատարումն ամենայն իմաստասիրական և գրամարտիկոս արուեստից՝ հանդերձ հոգևորական առաքինութեամբ։ Էին և վարդապետք աշխարհիս Հայոց ընտրեալք և լուսաւորք՝ տէր Եփրեմ և Անաստաս և Խաչիկ և Դաւիթ Հոռոմայրեցի, և մեծն իմաստասէրն Ստեփանոս Սիւնեցի, աշակերտ Մովսիսի, զոր ի վերագոյնն յիշատակեցաք, որ թարգմանիչ եղև ի յունականէն ի հայ լեզու, և ի վերայ թարգմանութեանն արար և երգս հոգևորս քաղցր եղանակաւ՝ շարականս և կցուրդս և այլ երգս. արար և մեկնութիւն համառօտ՝ աւետարանացն, և քերականին, և Յոբայ, և «Տէր, եթէ շրթանցն գիշերոյ»։

1 stvՎ. մինչ զի
1—2 stvՎ. զմեռելոց (vՎ. մեռելոցն) հարկս ի կենդանեացն էառ, i զմեռելոց, no ի մեռելոցն
2 d զկենդանեացն, fh ի կենդանեաց, o ի կենդանեացն
2 cijp զհարկն
2 ijp պահանջէր, no պահանջէին
3 d յաշխարհս, g աշխարհէս, o աշխարհիս
3 stv կատարումն փխ կոտորումն
3 Մ-Թ քողինու, afhimp քաղինոյ, k քաղինու, Վ. Քաղխենոյ
3 abcdefghj արենոյ (արենո), im յարբենոյ, stuvw յարենւոյ, Վ. Յարենոյ
3 s Թաշնայ (sic), acd Թալնա
4 b ոգի, f ոգիք Է, g ԷՃ
4 h եօթ, w եւթն
4 notvwՎ. զերեցան ոգիք (no հոգիք)
4 abdefghwՎ. երկերիւր
5 cmoptuvwՎ. այլոք. d այլաւք ազատաւքն
5 Մ-Թ յաւուր, no աւուրս
6 p զաւակաց
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յիմայէլայցւոց, acdij յիմայէլացոցն, b իմաելացոց, f իմայէլացոցն, h իմայէլացւոցն, o իմայէլացւոց, g յիմայէլացիքն
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի Թուականի, bdw ի Թվականիս, Վ. Թուականիս փխ ի Թուականիս, o ժամանակի էր Թուականն
7 tuvwՎ. չիք հայոց
7 Վ. երկերիւր քսան և երկու
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ստեփաննոս

8 abcdefghtuwՎ. հաս
8 tvՎ. չիք ի կատարումն
9 mtvՎ. գրամատիկոս փխ գրամարտիկոս
9—10 Մ-Թ առաքինութեամբ հոգևորական
10 fh լուսաւորեալք, tvՎ. չիք և լուսաւորք
11 abcdefghijkmnoptuvwՎ. հոռոմայեցին (bd հոռոմաեցին, e հոռոմայեցի) փխ հոռոմայրեցի
11 cd չիք և
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մեծն ստեփաննոս փխ մեծ իմաստասէրն Ստեփանոս
12 acdeopstv ստեփաննոս
12 bcdopwՎ. մովսէսի, g մօվսէսի
12 m ի վերոյ, Վ. ի վերագոյն, o վերագոյն, p վերագոյնն
12—13 bhostvՎ. յիշեցաք
13 n թարգմանիչք, fghm թարքմանիչ
13 op եղև յունականէն, stvՎ. ի յունէն
13 nop լեզուս
13 e չիք և
14 fh թարքմանութեանն, eՎ. թարգմանութեան
14 cdijp շարականաւ
15 cd կցորդիւ, ijp կցորդաւ, begstvwՎ. կցորդս
15 cd այլ (c այ) երգ, tv չիք այլ
15 cdij չիք արար
15 cistvՎ. չիք համառօտ
15 w աւետարանաց, o աւետարանչաց, i աւետարանին
16 bc յոբա, d ոբայ
16 Վ. շրթանց

Ասի վասն սորոյն Ստեփանոսի, թէ ի մանկութեանն վարժ և կիրթ էր գրովք սրբովք։ Հանդիպի նմա հակաճառ ասպետն Սմբատ՝ երկարնակ այր։ Եւ թողեալ զնա յանհաւանութեան՝ գնաց ի Հոռոմս. և գտեալ անդ միայնակեաց մի ուղղափառ՝ դադարեաց առ նմա և ուսանէր ի նմանէ։ Եւ լուեալ Սմբատայ, գրէ առ թագաւորն հոռոմոց, թէ Ստեփանոս հերձուածող, որ հայհոյէ զդաւանութիւնդ ձեր, այժմ դադարեալ է առ այս անուն միայնակեցի։ Եւ յոյժ ցասուցեալ թագաւորն՝ խնդրէ զնա ի դուռն։ Եւ խրատ ետ նմա միայնակեացն ասել զինքենէ, թէ՝ «Մուրացիկ եմ թափառական»։ Եւ լուեալ զայն կայսերն՝ շիջաւ ցասումն բարկութեան նորա։ Եւ գտեալ համարձակութիւն Ստեփանոսի աղաչեաց զկայսրն բանալ նմա զարկեղս գրոց սրբոց։ Եւ գտեալ մատեան մի ոսկետիպ սակս հաւատոյ՝ մատոյց առաջի կայսերն և ընթերցեալ զայն, յղէ զնա ի Հռոմ քաղաք՝ բերել անտի երիս գիրս՝ համաբարբառս այնմ գրոց, յաղագս ճշմարիտ հաւատոյ, զի զաշխարհն յայն կրօնս դարձուսցեն։

1 o ասի և վասն
1 b ներսէսի փխ Ստեփանոսի
1 eopsu ստեփաննոսի
1 e ի մանկութեան, iopstvwՎ. ի մանկութենէ, m ի մանկութենէն
1 h չիք կիրթ
2 ip գրոց սրբոց, stvՎ. սուրբ գրոց փխ գրովք սրբովք
2 cdenop հակաճառապետն փխ հակաճառ ասպետն
2 stvՎ. հակաճառապետն սմբատ (v սմպատ) այր երկարնակ, (չիք ասպետն)
3 gjp անհաւանութեան, o անհաւանութեամբ
3 tՎ. գնայ
3 opuw ի հռոմս, stv ի հռոմ, Վ. ի հռովմ
4 o և դադարեաց
4 svՎ. ուսաւ, t յուսաւ փխ ուսանէր
4—5 t չիք և լուեալ
5 b սմբատա, n սմպատայ
5 i և գրէ
5 t հռոմոց
5 i չիք թէ
5 abcefpsv ստեփաննոս
5 d հերձուածող (sic)
6 stvՎ. զդաւանութիւնս
6 g արդ փխ այժմ
6 no որ փխ առ
6—7 abcdefghijknopw միակեցի փխ միայնակեցի
6—7 t չիք միայնակեցի...խրատ ետ նմա
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք ի դուռն, no ի դուռն զնա

8 fh միակեացն
7—8 vՎ. և ետ նմա խրատ
8 ij չիք ասել
8 d եմ ես
9 vՎ. կայսեր
9 o ի ցասմանէն
9 o չիք բարկութեան նորա
9 vՎ. չիք նորա
10 aekp ստեփաննոսի
10 o առ ստեփաննոսի
10 i զկայսերն
10 n զարդեղս
10 stvՎ. չիք նմա
11 stvՎ. գտին փխ գտեալ, w գրեալ
11 d մատանի փխ մատեան, ij մանեան փխ մատեան
11 Մ-Թ afh և մի երկու ՁՁ ոսկետուփ, ոսկետուփս, bcdeg ոսկէտիպ, s ոսկետիփ
11 no չիք հաւատոյ
11 stuvՎ. մատոյց (t մատուց) զայն
12 Մ-Թ կայսեր
12 Վ. չիք զայն
12 stvՎ. զնա ի Հռոմ յղէ
12 stvՎ. չիք քաղաք
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բերեալ
12 af անդի
13 i գիրս երիս
13 no հայոց բարբառս փխ համաբարբառս
13 h ճիշտ հաւատոյ
14 i յայնմ
14 cdijoptuvw այն, gs զայն
14 cd կրաւնս
14 istvwՎ. ի կրօնս

Իսկ նորա զգիրանն ի Հռոմայ առեալ՝ անփոյթ զհրաման ինքնակալին արարեալ, գայ ի Դուին քաղաք՝ զիւր աշխարհն նորօք լուսաւորել։ Եւ ձեռնադրէ զնա տէր Դաւիթ եպիսկոպոս Սիւնեաց, ի խնդրոյ Քուրդայի և Բաբգենի իշխանաց Սիւնեաց։ Եւ զմի ամ կալեալ զաթոռն, սպանեալ եղև ի պռնիկ կանանց ի Մօղն գաւառի. զորոյ զմարմինն առեալ բերին յԱրկազան սենեակն, և անտի ի Թանատայ վանս փոխեցին ի հանգիստ։

Եւ բերեալ զգիրանն եղանելւոյն Ստեփանոսի ի Հռոմայ յեպիսկոպոսութիւնն Սիւնեաց, յերբեակ զասու եպիսկոպոսացն Հայոց կարգեցաւ։

Իսկ միայնակեաց ոմն, Նոյ անուն, տեսանէր ի տեսլեանն, զի Ստեփանոս զգոգն արեամբ լի առաջի Փրկչին ունէր և ասէր. «Տես, տէր, զայս, զի քո են դատաստանք արդարք»։ Եւ ազդեալ միայնակեացն ի գաւառն զգալ բարկութեանն և բողոքէ կալ յաղօթս։

Եւ ահա խաւար ի վերուստ անտեսանելի կալաւ զՄօղանն սահման, և զաւուրս քառասուն շարժեցաւ վայրն, և խորասոյզ եղեալ ընկղմեցան կենդանւոյն ողջ իբրև տասն հազար։ Վասն այնորիկ Վայոց ձոր անուանեցաւ մինչև ցայսօր ժամանակի։ Եւ բազում բժշկութիւնք լինին ի նշխարաց նորա, որք հաւատով ապաւինին ի բարեխօսութիւն սրբոյն, ախտացելոց ի պէսպէս ցաւոց և ի հիւանդութեանց. զի աստուած զփառաւորիչս իւր փառաւորէ աստ և ի հանդերձելումն տայ զպատրաստեալ բարիսն, «զոր ակն ոչ ետես և ունկն ոչ լուաւ և ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ»*։

1 stvՎ. չիք նորա
1 vՎ. զգիրանս
1 bd ի հռոմա
1 stuvwՎ. անփոյթ արար զհրամանս (w զհրաման) ինքնակալին
2 abcdefghmostuw ի դվին
2 Վ. քաղաքն
2 cd նորոգեալ փխ նորօք, ijp նորոգեալ լուսաւորէ (j լուսաւորել)
2 stv լուսաւորեալ
3 novՎ. սիւնեաց եպիսկոպոս
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ քուրթայի, cd քուրդաի, fh քուրթայի, ip քրդոյ, stv քուրդոյ, Վ. քուրդրոյ
4 nos բաբգենայ, Վ. Բաբգինի
4 b իշխանեացն, s իշխաեացն
4 stvՎ. և մի ամ
4—5 i սպանեալ եղև պռնիկ կանանց (չիք ի), m ի պոռնիկ կնոջէ միոյ
5 d մօղին, t խողն փխ Մօղն
5 մարմինն, Վ. զմարմին
5—6 i յարկազեան, stvՎ. ի կազեան գաւառին և անտի ի Թանատեաց, uw յարկազեան
7 stv բերին եղանելոյն. զգիրանս ի հռոմայ (չիք Ստեփաննոսի), Վ. և ի բերելն եղանելոյն զգիրանս ի հռոմայ (չիք Ստեփաննոսի)
7 abcdefhj եղանելոյն
7 ab ի հռոմա
7 efhop ստեփաննոսի
7—8 bcdfioՎ. եպիս/կոպոսութիւն
7—8 begi եպիս/կոպոսութիւն, o եպիս/կոպոսին
8 tv երբեակ
8 tvՎ. զասս
8 o յեպիսկոպոսացն, tvՎ. հայոց եպիսկոպոսաց
9 beghՎ. ի տեսլեան
9—10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ստեփաննոս
10 i գոգն, vՎ. լի արեամբ զգոգն
10 i անէր փխ ունէր
11 Մ-Թ և այլ ՁՁ քոյ
11 beginpstՎ. դատաստանքդ
11 o միայնակեցին
12 tՎ. բարկութեան
12 o զալ փխ կալ
13 stuvwՎ. չիք ի վերուստ անտեսանելի
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սահմանն
13 suw զմօղանայ սահման, tvՎ. զմօղան սահման, p զմօղն սահման
14 stuvw զաւուրս ի
14 stvՎ. տեղն փխ վայրն
14 no լեալ փխ եղեալ
15 abcdgh կենդանեոյն, stvՎ. չիք կենդանւոյն
15 h տասն, o մ̄ ռ̄ ք (տասն հազարք)
15 tvՎ. այն փխ այնորիկ
16 np բժշկութիւն
16 k լինէին
17 i ի նա ապաւինին
17 bd ի բարեխաւսութիւն, afgh ի բարեխօսութիւնն
17 ip յախտացելոց, j ի ախտացելոց

Եւ ապա տէր Եսայի, յԵղապատրուշ գեղջէ, կոչի շնորհօքն աստուծոյ ի պէտս ժողովրդեան իւրոյ ի քահանայութեան և յեպիսկոպոսութեան կարգէ ի հայրապետութիւն արժանապէս ամս երեքտասան։ Եւ յետ վախճանի նորա Իսնդօկլ կողոպտէ զեկեղեցին, և բազում կաշառօք յաջորդէ տէր Ստեփանոս ամ մի։ Սա էր ի Դունայ։ Եւ յետ նորա տէր Յովաբ ամ մի. սա էր յՈստանէն ի կուրապաղատէն։ Եւ զկնի նորա տէր Սողոմոն ամ մի. սա էր ի Մաքենոցաց վանիցն՝ ծերացեալ յոյժ։ Եւ յետ նորա տէր Գէորգ ամս երիս, որ Խոյլ-Որրուկն կոչէր. սա էր յԱրագածոտանէ։ Եւ յետ նորա տէր Յովսէփ ամս մետասան. սա էր յԱրագածոտանէ ի բնակչաց սրբոյն Գրիգորի։

---

* Ա Կորն. Բ. 9.

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի պէսպէս ցաւս և ի հիւանդութիւնս, o և պէսպէս ցաւոց և հիւանդութեանց
1—2 d փառաւորիչս
2 tv չիք իւր
2 Մ-Թ հանդերձեալն փխ հանդերձելումն
2—3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք 'տայ զպատրաստեալ... ոչ անկաւ'
4 bn եսաի
4 ip եսայի ի նիգ գաւառէ
4 n յեղապարուշ (sic), suvw յեղապատրոշ, Վ. յեղապատրօշ
4 dh շնորհաւքն
4 o քրիստոսի փխ աստուծոյ
5 stv ժողովրդեանս, w ժողովրդեանն
5 d իւրս, stvՎ. չիք իւրոյ
5—6 stvՎ. ի քահանայութիւն, յեպիսկոպոսութիւն և ի հայրապետութիւն ամս երեքտասան (չիք կարգէ, արժանապէս)
5 g եպիսկոպոսութեանն
5—6 o եպիսկոպոսութեան կարգի
6 abcdefh ի հայրապետութեանն, ijnop ի հայրապետութեան
7 bfghouw իսնդօկէ, i իսպանտանդկու, p իսնդանկու, svՎ. իսնդօկն, t ի պանդօկն, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ իսնդաւկէ
7 cdijp կողոպտէին
7 no եկեղեցին
7 t կաոօք (sic)
7 abcdkw յաջորդի
8 eop ստեփաննոս
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի դվնայ, ab ի դվնա, ip ի դուին քաղաքէ
8 Մ-Թ և մի քանի չիք տէր, g տէր մովար (sic), Վ. տէր յակոբ
9 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ սա յուստիանէն, afhm յուստանէն, ijp սա էր յոստան գաւառէ, no սա էր ոստանէն, stuvw սա էր ի ոստանէն
9 abcdfghjmnow կիւռապաղատէն (կիռապաղատէն, կիւրապաղատէն), Վ. ի կուրապաղատին տանէն (?), ip ի կուրապաղատէն ապարանից
9 t չիք նորա
9 bcdgjw սողովմոն
9 cd չիք տէր
10 b մաքենացոց, cd մա...նոցաց
10 ijp սա էր ի քաղաքայ (j ի գիւղաքաղաքէն, p ի քաղաքագեղջէն) գաւառոյ և կոչեցաւ ի հայրապետութիւն ի մաքենացւոց (p մաքենացոց վանիցն)
10 cd ծերացեալ էր
10 m իսկ յետ փխ եւ յետ
11 c գէորք
11 cdij ամս ծ̄
11 Մ-Թ Խօյլ-Որրուկն փխ Խոյլ-Որրուկն, svwՎ. խուլ որրուկն, t խուլ և րուկն
11 s կոչիւր
11 bop արագածոտանէ, d արագածոտանէն, c արագածոյտանէն
12—13 ij սա էր արագածոտանէն ի բնակչաց սրբոյն գրիգորի, t չիք 'սա էր յարագածոտանէ'
12 b յօսէփ
11—12 cdijp չիք 'եւ յետ նորա տէր յովսէփ ամս մետասան. սա էր յԱրագածոտանէ'
12 o արագածոտանէ, stvՎ. չիք յարագածոտանէ

Իսկ յետ Կոստանդնի կայսեր առնու զԹագն Լեոն, և յետ նորա Կոստանդին և Եռինէ մայր իւր։ Ի սոցա աւուրս կանգնումն եղև պատկերացն ի Հռոմ։

Եւ եղև սոցա տեսանել տապան մի մեծ մարմարեայ, և զարմացան, և հրամայեցին բանալ զտապանն, և գտին գրեալ ի նմա, թէ՝ «Զի՞նչ օգուտ է ծածկելդ զիս, զի յաւուրս Կոստանդեայ և Եռինեայ, մօր նորա, տեսանելոց է արեգակն զիս»։ Եւ յետ տասն ամի ի միասին թագաւորելոյ՝ ընկէց զմայրն իւր Կոստանդին և ինքն թագաւորեաց ամս եօթն։ Եւ ապա ըմբռնեալ մօրն զորդին՝ փորեաց զաչս նորա և ինքն թագաւորեաց ամս հինգ։ Եւ յետ նորա թագաւորեաց Նիկիփոր։ Յաւուրս սորա երկու եղբարք Սահակ և Յովսէփ իսմայէլացիք կատարեցան վկայութեամբ ի Քրիստոս ի Կարնոյ քաղաք յարաց ի ժե։ Եւ յետ նորա թագաւորեաց Միքայէլն։ Յաւուրս սորա սով սաստիկ եղև ընդհանուր։ Յաւուր միում ի քաղաքին Կարնոյ գտին մեռեալ երեք հազար։ Եւ յետ նորա Լեոն։ Սա զպատկերսն ընկէց և շինեաց զԲիւղու և զԱրկադուպօլիս։

Իսկ յետ այրելոյ զիշխանսն հայոց ի Նախճաւանի, յետ յիսուն և չորս

- 1 i կոստանդին, Վ կոստանդի
- 1 i յետ լեոնի փխ յետ նորա
- 2 v յեռինէ
- 4 abc մարմարեա
- 4 h զտապան
- 5 c եթէ, d և թէ, i չիք թէ, j և եթէ զինչ
- 5 fh գործեալ փխ գրեալ
- 6 cd ծածկեալդ
- 6 go աւուրս
- 6 ab կոստանդեա և եռինեա, bo եռինէ. mtv եռինեայ
- 6 s և մօր նորա եռինեայ
- 6 i մայր նորա
- 7 o զիս արեգակն, tvՎ տեսցէ զիս արեգակն
- 7 o չիք և
- 7 c յետոյ ժ̅ ամ, d յետո ժ̅ ամի
- 7—8 d ընգէց
- 8 stvՎ չիք իւր
- 8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հինգ փխ եօթն
- 8 k չիք ամս
- 8—9 bcdijp չիք 'և ապա ըմբռնեալ մօրն զորդին՝ փորեաց զաչս նորա, և ինքն թագաւորեաց ամս հինգ'
- 9 stvՎ ըմբռնեաց մայրն
- 9 aefhmno uvwՎ բրեաց փխ փորեաց
- 10 e և նոցա փխ և յետ նորա
- 10 fhouՎ նոցա փխ նորա
- 10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ նիկիփոռ, s նիկիփօռ
- 10 uw չիք սորա
- 10 g աւուրս
- 10 stvՎ ի սորա աւուրս
- 11 b յոսէփ, s յոսէփ որք իսմայէլացիք էին
- 11 d իսմայէլացիկ, g իսմայէլացոց, ip յիսմայէլացոցն, tԱԳ յիսմայէլացւոց
- 12 d ի կարնո
- 12 bcd չիք քաղաք, tvՎ քաղաքին
- 12 tv արաց ժե, ijp յարաց ի ժէ, Վ յարաց հնգետասան
- 12 b միքաէլն, vՎ միքայէլ, s միգայէլ
- 13 Մ-Թ չիք եղև
- 13 o ընդհանուր = (աշխարհ), a ընթհանուր, b ընթանուր
- 13 Վ և յաւուր միում
- 13 cd ի քաղաքէն
- 13—14 s և ի քաղաքին կարնոյ գտան մեռեալք յաւուր միում
- 13—14 Վ չիք ի քաղաքին կարնոյ
- 14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գտան
- 14 Վ մեռեալս
- 14 abcjty կարնայ
- 14 bcij զպատկերս
- 15 stvՎ ընարեաց փխ շինեաց
- 15 t բուլղու, VW բիւղու
- 15 d զարկադուպոլիս
- 16 m այրելոյն
- 16 stvՎ զիշխանս
- 16 suvՎ չիք հայոց
- 16 dg ի նախճաւանի, ip ի նախչաւան, ns ի նախչաւանի, m ի նախջաւանի, ovՎ ի նախջուանի
- 16 Մ-Թ յիսուն, t ծդ փխ ծդ̅, ինչպես բոլոր ՁՁ մեջ, noՎ յիսուն չորս (Վ և չորս)

ամի Հայոց մարզպան եղև Աշոտ Բագրատունի ամս եօթն և տասն. և յետ նորա Սմբատ ամս քսան և երկու. և յետ նորա Աշոտ Մսակերն ամս քսան. և ապա Սմբատ՝ որդի Աշոտայ, որ Աբլաբաս կոչէր, ամս երեսուն և հինգ։ Սա շինէ զսուրբ քաւարանն մեծապայծառ զարդու յԵրազգաւորս, որ արդ Շիրակաւանն կոչի։

Իսկ զիշխանութիւնն Իսմայէլի յետ Աբդլայի առնու Մահազի, և ապա Մուսէ, և յետ նորա Ահարոն, և յետ նորա Մահամադ, և ապա Մահմուն, և ապա Աբուսահակ Մահմետ, և յետ նորա Ահարոն։

Իսկ յետ Յովսեփայ եղև կաթողիկոս տէր Դաւիթ ամս քսան և հինգ. սա էր ի Մազազայ՝ ի գեղջէ Կակաղայ։ Եւ յետ նորա տէր Յովհաննէս ամս քսան և երկու. սա էր ի գաւառէ Կոտայից՝ ի գեղջէ Ովայից։ Յութերորդ ամի սորա չարախօսք ոմանք ի նմին տանէ բանս հայհոյութեան խօսէին զսրբոյն, որք չարամահ սատակեցան նանրալեզուքն, որպէս արժանիք, որք առ Նարկեսոսիւ էին, Երուսաղէմի եպիսկոպոսիւ։ Եւ յետ նորա տէր Զաքարիայ. սա էր ի Կոտայս գաւառէ՝ ի գեղջէն Ձագայ. ի միում աւուր ամենայնին արժանաւորեալ՝ սարկաւագութեան և քահանայու-

- 1 i չիք հայոց
- 1 b բագրատոնի
- 1 fh ամս ժ̅ե̅ (h հնգետասան)
- 2 i չիք նորա
- 2—3 Վ չիք 'սմպատ ամս քսան և երկու։ Եւ յետ նորա աշոտ մսակերն ամս քսան և ապա'
- 3 n սմպաթ, tv սմպատ որդի աշոտոյ
- 2—3 st չիք 'ամս քսան և երկու... և ապա սմբատ'
- 2 i մսակեր
- 3 Վ և յետ նորա փխ և ապա
- 3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ աշոտոյ
- 3 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ Աբլապասն, abcofhijp ապլաբասն, no ապլապաս, sv աբլաբանս, tuw աբլաբանսն
- 3 s կոչիւր
- 4 stvՎ չիք զսուրբ
- 4 tvՎ զքաւարանն փխ զսուրբ քաւարանն
- 4 stuvՎ յերազգաւոր
- 5 ip շիրակաւան, o շիրակավանս
- 6 e զիշխանութիւն
- 6 s իսմայիլի
- 6 b արզլաի, tvՎ արզլայ, g ապդլայի, n ապտլայի
- 7 m և ապա ահարոն փխ և յետ նորա ահարոն
- 7 s հարուն փխ ահարոն
- 7 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ մահամատ, no մուհամմատ, s մահմատ, t մահմետ
- 7 svՎ մահմուտ, t մահուտ (sic)
- 8 ip մահմեդ, no մահմատ, Վ մահմէտ
- 8 t չիք նորա
- 8 s հարուն փխ ահարոն
- 9 ad յովսեփա, s յոսեփայ
- 9 ip իսկ յետ զէորգայ առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր յովսէփ ամս ժ̅ա̅ ի գեղջէ ուտի տէր զէորգ էր յետ նորա տէր դաւիթ. հմմտ էջ 75 տ. 11—12
- 10 abc ի մազազա, ip ի գաւառէ մազազայ
- 10 abd կակաղա, s ԱԲԳ կաղկաղայ, o կաղաղայ
- 10 ovՎ չիք տէր
- 10 Մ-Թ v և մի երկու ՁՁ յոհաննէս, a յովհաննէս, bip յոհաննէս, g յովանէս
- 11 Մ-Թ չիք և
- 11 d ի գաւառէն
- 11 bd ովաից, fh յովայից
- 11—12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յութերորդի, b և յութերորդ ամի, gno ութերորդ ամի
- 12 ad չարախաւսք
- 12 g հայհոյութեանն
- 13 stvՎ չարամահք
- 13 stvՎ նանրալեզուք
- 14 stvՎ որ փխ որք
- 14 c ներկեսոսիւն, eg նարկեոսիւն, no կէսնարոսիւն (=նարկոսոսիւն), stv նարկէսոսին, Վ նարկեսոսիւ
- 14 ip չիք էին
- 14 d յեմի, g յերուսաղէմի, svՎ երուսաղեմայ
- 14 o եպիսկոպոսին
- 14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք տէր
- 15 ab ձագա, i ձագուց
- 16 o ամի փխ աւուր, v յաւուր
- 16 gi ամենայնիւ, p յամենայնի

թեան և կաթողիկոսութեան, այր սուրբ և առաքինի ամս քսան և երկու։

Ի սորա աւուրս եկաց գլուխ Իսմայէլի այր ոմն անօրէն և աստուածատեաց, Ջափր անուն նորա։ Սա յոյժ մախայր ընդ անունն Քրիստոսի, և զբազումս հրապուրէր յուրացութիւն և զևս բազումս, որք ոչ հաւանէին նմա, սպանանէր դառն տանջանօք։ Բազում չարիս գործեաց նա ընդ աշխարհս, որ ընդ իշխանութեամբ նորա էին, եւ առաւել ընդ աշխարհս Հայոց՝ սպանմամբ և գերութեամբ, քանզի առաքեաց ոստիկան մի Ապուսէթ անուն, որոյ եկեալ կալաւ զիշխանն Տարօնոյ զԲագարատ և զայլս բազումս։ Զոր իմացեալ բնակիչք լերինն Խոյթայ, որ Սասունքն անուանին, եկեալ սպանին զԱպուսէթն, զոր լուեալ Ջափրի՝ բարկացաւ յոյժ և առաքեաց զօրագլուխ մի՝ Բուղայ անուն, Թուրք ազգաւ, այր խորամանկ և անօրէն. որ եկեալ աւերեաց զաշխարհս Հայոց՝ զո՛ր խաբէութեամբ և զո՛ր պատերազմաւ, և խաղացոյց ի գերութիւն ի Սամառայ, որ և զԱմրատ ասպարապետն Հայոց խաբէութեամբ տարաւ առ Ջափր։ Եւ նա եդ զնա ի բանտի, զի ուրասցի զՔրիստոս. որ ոչ հաւանեալ հրամանի անօրինին, այլ համարձակութեամբ զՔրիստոս խոստովանեցաւ և պահեցաւ ի նմին բանտի, մինչև անդէն մեռաւ, և զխոստովանողական անունն ժառանգեաց։ Եւ այլ բազումք վկայեցին վասն Քրիստոսի, և մեռան յանօրինէն։

1 bcds չիք և
1 e կաթողիկոսութեանն
1 Մ-Թ քսանևերկու
2 g յաւուրս
2 s իսմայիլի, t իսմայէլ
3 Մ-Թ և մի շարք ՉՉ ջաֆրր, Վ և մի երկու ՉՉ ջաֆր
3 sՎ չիք նորա
3 t չիք 'անուն նորա... ընդ'
3—4 i յանուն քրիստոսի
4 o հրաւիրէր փխ հրապուրէր
4 no ուրացութիւն քրիստոսի
4 no չիք զևս
5 no չիք նմա
5 adf տանջանաւք
5 vwՎ և բազում
6 b սա փխ նա
6 imst որք փխ որ
6 no էին նորա
6 tvՎ չիք նորա
8 s ապուսէթ
8 d որո, i յորո, s որ փխ որոյ
8 no զիշխանն
8 cd տարաւնոյ
8 m բագարատ, o զբագրատ
9 e զայլ
9 c չիք բնակիչք
9 bc խոյթա, imptuvw խոթայ, s խութայ, Վ խօթայ
9 i որ սասասասունքն (ընթեռ որ սասունքն)
9 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ սասունք
10 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ անուանէին, i անուանեն, t անուանի
10 s զարուսէթն
10 j որ փխ զոր
10 Մ-Թ և մի շարք ՉՉ ջաֆրրի, Վ ջաֆրի
11—12 u խորամանգ
12 i եկաց փխ եկեալ
12 cs զորս...զորս
12 tv չիք 'և զոր'
13 stuv զգերութիւն փխ ի գերութիւն, Վ զգերութիւնն
13 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ սամառայ, abՎ սամառա
14 n զոր և, o և զոր
14 afhtv զամրատ, no ի ամրատ
14 cd սպարապետն, tvՎ սպարապետ, m ասպարապետ
14 Մ-Թ և մի շարք ՉՉ ջաֆրր, Վ ջաֆր
14 bcd չիք և
15 bcdopsw բանդի
15—16 Մ-Թ չիք հրամանի, n հրամ անօրինին, o հրամանի անօրէնին
16 Մ-Թ համարձակապէս փխ համարձակութեամբ
16 nö զքրիստոս աստուած
17 bcdop բանդի
17 b անդէն ի նմին
17 ijstv խոստովանականն, Վ զխոստովանականն
17 egijmopՎ անուն
18 ijsuwՎ այլք
18 ipnՎ բազում
18—19 d անաւրինէն, no անօրինէն

Եւ սարկաւագ ոմն՝ ասորի, անուն Նանան, վասն համբաւոյ վարդապետութեան նորա ըմբռնեալ ածին առաջի Ջափրի. և համարձակութեամբ խոստովանեցաւ զՔրիստոս. և տանջեալ զնա և բանտարգել արարեալ յոլով ժամանակս, յետոյ արձակեցաւ խնամօքն աստուծոյ, որ և գրեաց զմեկնութիւն աւետարանին Յովհաննու լուսաւոր բանիւք։ Նոյնպէս և յիշխանացն Հայոց Ստեփանոս անուն, որ Կոնն կոչէր, նահատակութեամբ կատարեցաւ ի Քրիստոս, և բազումք ուրացան զճշմարիտն աստուած վասն երկիւղի մահուն։ Եւ այլ յոլովակի չարիս անցոյց ընդ աշխարհս, զորս գտցես ի գիրս Թովմայի և Շապուհոյ և այլոց պատմագրացն։

Ի թուին Հայոց ՃՂԴ, և ասորւոց ՌՀԴ, շինեաց Ջափր զԲաղդատ ի վերայ Տիգրիս գետոյ չորս աւուր ճանապարհաւ հեռի ի Բաբիլոնէ։ Եւ ծնաւ կին մի, երեսուն տարի ապրեցաւ, ոչինչ չկերաւ։

Իսկ զկնի մահուան խոստովանողին Սմբատայ տանն զիշխանութիւն Աշոտ, որդի նորա։ Սա ամենայն նախնեաց վեհագոյն գտաւ, զի զկնի սպարապետութեան իշխանաց իշխան եղև, և ապա թագաւորեաց յերկր-

1 i չիք ասորի
1 i ոմն անուն անանուն (sic)
1 kv անունն
1 i վասն համբաւուց
1—2 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ վարդապետութեանն
2 stvՎ չիք նորա
2 d ըմբռնեալ
2 Մ-Թ և մի քանի ՉՉ ջաֆրրի, Վ մի երկու ՉՉ ջաֆրրին
2 mstvՎ և նա
2—3 stvՎ խոստովանեցաւ համարձակութեամբ
3 egn տանջել
3 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ արգել ի բանտ, bcdjm և բանդարգել արարեալ, ip և բանտարգել արարին, o եհար ի բանդ, stv և բանդարգելեալ յոլով, Վ և ի բանդն արգելեալ
3—4 cdij յոլովի
5 Մ-Թ յոհաննու, b յօհաննու
5 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ չիք մի ոմն
6 Մ-ԹՎ և մի քանի ՉՉ ստեփաննոս
6 d կոնոն փխ կոնն
6 s կոչիւր
6—7 stuvwՎ նահատակեցաւ փխ նահատակութեամբ կատարեցաւ
7 d աստուածն, j զճշմարիտ աստուած, ost զքրիստոս աստուած ճշմարիտ, Վ զՔրիստոս ճշմարիտն աստուած, v զք̅ս ճ̅շտ ա̅ծն
8 w երկեղի
8 o մահուանէն
8 Վ այլ և
8 i յոլով կարի չարիս անցոյց աշխարհս
8 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ ընդ յաշխարհս
8 ijp չիք ընդ
9 bcdtuvwՎ զոր փխ զորս
9 tuvwՎ ի գիրսն
9 b թումայի, cdegjo թովմայի, n թոմայի
9 o ի փխ և
9 stuvwՎ շապուհի
9 m այլ փխ այլոց
9 Վ պատմագրաց
10 bdfh ի թվին, sv ի թվականին, t թվականին, Վ ի թվականին
10 hՎ հարիւր իննսուն և չորս
10 bcdefnopstv ասորոց
10 tv ռ̅հ̅դ, Վ հազար եօթանասուն և չորս, cdj ռ̅ճ̅դ
10 Մ-Թ և մի քանի ՉՉ ջաֆրր, Վ ջաֆր
10 Մ-ԹՎ և մի երկու ՉՉ զպաղդատ, almosuw զբաղդատ, gh զպաղդադ
11 ip աւուրք, s աւուրբ
11 abcdefghijkmnopstuvw չիք ճանապարհաւ, որը կա Մ-Թ և Վ մեջ
11 bcdestvՎ ի բաբելոնէ, uw ի բաբելոնէ
12 bo և ոչինչ
13 stvՎ չիք մահուան
13 a սմպատայ, ftv սմբատայ, bd սըմբատայ
13 e զիշխանութիւն
14 iՎ նախնեացն
14 u իսկ փխ զի
15 bcdeisvՎ սպարապետութեանն

ցունց թագաւորացն յիմայելականէն և ի յունականէն։ Քանզի յետ Ջափրի առնու զթագն Մահմետ. և ապա Ահմատ. ապա Աբդլա. և ապա Մահմետ։ Սա իշխանաց իշխան կացոյց զԱշոտ, և ապա թագ ետ նմա։

Իսկ յետ Լևոնի կայսեր առնու զթագն Միքայէլն, և յետ նորա Թէոփիլոս, և զկնի նորա Միքայէլն, և յետ նորա Վասիլն, զսա առեն ի Տարօնոյ, ի գեղջէ Թլայ։ Սա շինեաց զսուրբ Զօրավարն. սա դարձեալ թագ առաքեաց Աշոտայ ի վերայ իմայելականին։ Եւ Աշոտ գրեաց թուղթ պատրիարքն Կոստանդնուպօլսի Փոտ, և առաքեաց մասն ի տէրունական խաչէն, որոյ պատասխանի գրեաց հրամանաւ Աշոտայ վարդապետն Իսահակ՝ գեղեցիկ և իմաստասիրական։

Արդ ի բառնալոյ թագաւորութեանն Արշակունեաց մինչև ցթագաւորութիւնն Բագրատունեաց լինին ամք չորս հարիւր երեսուն և չորս։

Ի ՅԼԴ թուականին հայոց թագաւորեաց Աշոտ, ա՛յր երկիւղած յաստուծոյ և բարեպաշտօն, և զարդարիչ եկեղեցւոյ, և սիրող պաշտօնէից աստուծոյ, որ զարդարեաց զեկեղեցիս հայոց մեծաւ զարդուք և պայծառութեամբ, երեսուն երկու ամ իշխանաց իշխան կացեալ, և հինգ ամ թագաւորեալ Հայոց, և փոխեցաւ ի Քրիստոս բարւոք մահուամբ և ճշմարիտ դաւանութեամբ։ Եւ յետ նորա թագաւորեաց որդի իւր Սմբատ ամս քսան և չորս։ Սա վկայութեամբ կատարեցաւ ի Քրիստոս ի Դուին, կախեալ զփայտէ ի Յուսփայ՝ որդւոյն Ապուսեթայ։

Իսկ յետ Զաքարիայի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Գէորգ ի քաղաքագեղջէն Գառնւոյ. սա գերեցաւ յիմայէլացւոցն. և իշխանքն Աղուանից գնեցին և արձակեցին։ Եւ յետ նորա եկաց կաթողիկոս տէր Մաշտոց ամ մի։ Սա էր այր սուրբ և առաքինի, և լցեալ հանճարով և իմաստութեամբ, բնակէր ի կղզւոջն Սևան մեծաւ ճգնութեամբ, զամս քառասուն հաց ո՛չ եկեր և ջուր ո՛չ էարբ, միահամղերձ և բոկոտն։ Սա կարգեաց զգիրսն, որ ըստ անուան իւրում՝ կոչի Մաշտոց, ժողովեալ զամենայն կարգեալ աղօթսն և զընթերցուածսն ի միասին՝ յարմարեալ յաւելուածով յիւրմէ, որ ունի յինքեան զամենայն կարգս հաւատոյ քրիստոնէութեան, և հասեալ ի ծերութիւն պարարտութեան, հանգեաւ ի Քրիստոս փառաւորապէս։ Եւ եդաւ մարմին նորա ի գերեզմանի ի Գառնի հուպ առ զարմանալի թախտն Տրդատայ. և շինեցին ի վերայ նորա եկեղեցի վայելուչ։ Եւ յետ նորա յաջորդէ զաթոռն տէր Յովհաննէս աշակերտ նորին և ազգային՝ ամս

---

1 cdj երկոցունց
1 svՎ. թագաւորաց, i չիք թագաւորացն
1 cdj իսմայէլականէն, o իսմայէլականին, stv յիսմայէլէն, Վ. յիսմայելէն
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յունականէն, o յունականին
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ջամբրի, j ջամբի, Վ. Ջաբրի
2 i մահմեգ
2 i ահմադ
2 Մ-Թ d Աբգիլայ, Վ. աբդլայ ՁՁ ի մէջ ճաճակ աբդիալա
2–3 no մահմատ, stvՎ. մէհմէտ
3 Մ-Թ իշխանացոյց փխ իշխանաց իշխան կացոյց
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ եղ փխ ետ
4 Վ. միքայէլ
4–5 stuvwՎ. չիք 'և յետ նորա թէոփիլոս, և զկնի նորա Միքայէլ
5 stuvwՎ. չիք միքայէլն
5 Վ. վասիլ
6 mnosՎ. գեղջէն
6 ab թլա
6 bcdistvՎ. չիք զսուրբ
6 ad զաւրա՛վարսն, bceighmnw զօրավարսն, stvՎ. զզօրավարն փխ զսուրբ զօրավարն
6–7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ետ փխ առաքեաց, afhm թագաւորեաց (af թգրց) փխ թագ ~~ետ~~ առաքեաց
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ աշոտոյ (d աշոտո)
7 h իսմայելականին
7 vՎ. և առ
7 bd թուխթ, c թուխտ
8 bd կոստանդինուպաւլսի, egvՎ. կոստանդինուպօլսի
8–9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի խաչէն տէրունական
9 d որո
9 o պատասխանելոյ փխ պատասխանի գրեաց
9 dijkp հրամանաւն
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ աշոտոյ
9 k վարդապետ
9 a իսահկ
11 fhi ի բառնալ
11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ թագաւորութեանցն
11–12 g մինչև ց գ թագաւորութիւնն ijnop չիք 'մինչև զթագաւորութիւն բագրատունեաց'
12 efg նլդ, Վ. չորեք հարիւր երեսուն և չորս
13 abcdfijm որ յլդ, egstuvw յճէ և դ, nop որ երեք հարիւր է և դ, Վ. որ յերեք հարիւր երեսուն և չորս, Մ-Թ չիք ի
13 bf թվականին, stuvw թվին, Վ. թուին
13–14 cdo աստուծոյ
13–14 g յաստուծոյ բարեպաշտօն (չիք և)
14–15 ijp չիք 'և բարեպաշտօն...պաշտօնէից աստուծոյ'
14 cd եկեղեցոյ
15 o աստուծոյ փխ հայոց
15 mnotvՎ. զարդիւք
16 stv զամս էր, Վ. զամս երեսուն և երկու
16 m կոչեցեալ, ip եղեալ փխ կացեալ

1 stvՎ. չիք հայոց
1 cdgivՎ. չիք և
1 Մ-Թ բարիոք, np բարուոք
1–2 stvՎ. բարի դաւանութեամբ և ճշմարիտ հաւատով փխ բարւոք մահուամբ և ճշմարիտ դաւանութեամբ
2 m որդին իւր
2 cdip նորա փխ իւր, vՎ. չիք իւր
2 afv սմպատ
2 n ամ իդ, Մ-Թ և մի շարք ՁՁ չիք և
3 bcdefghstuvw զփին
3 stvՎ. չիք կախեալ զփայտէ
3–4 inop ի փայտէ յուսփայ (ab յուսփա)
4 bmstv յորդւոյն, cdj որդոյն
4 abՄ-Թ ապուսաճեա(յ), stvՎ. ապուսաճայ
5 abcdefgno զաքարիայ
5 g զկաթողիկոսութիւն, stvՎ. զաթոռն փխ զկաթողիկոսութիւնն
5 c գէորք
5–6 ip ի քաղաքագեղէն, stvՎ. ի գեղջէն
6 bcdfgh յիսմայէլացոցն, ijpo իսմայէլացոցն, t իսմայէլացն
7 afm գնացին փխ գնեցին
7 i չիք եկաց, p առնու փխ եկաց
7 h կաթուղիկոս, ip կաթողիկոսութիւն
7–8 b մաշթոց, ip մաշտոց ամ մի ի կոտայս գաւառէ յեղվարդ գեղջէ
8 stvՎ. չիք այր
8 b առաքինի լցեալ
9 n բանակէր, vwՎ. և բնակէր
9 abcdfgh ի կղզոջն
9 c սեանգ, d և անգ (sic)
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սեւան, ijp սեանայ
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ արբ
10 t բոբոտն փխ բոկոտն
11 h զգիրս նոր փխ զգիրսն որ
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իւրոյ
11 ij անուանն
11 svՎ. ըստ իւր անուան (vՎ. անուանն) մաշտոց կոչի
11 i ժողովեաց
11–12 w կարգեաց
12 g յաղօթսն, o զաղօթսն, stuvՎ. աղօթս
12 fhstuvՎ. զընթերցուածս
13 a ի յինքեանն, b չիք յինքեան, d յիքեան, o ինքեան
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք հաւատոյ.
14 e ի ծերութիւն, o ի ծերութեան
13–14 t չիք 'և հասեալ… պարարտութեան'
14 no չիք պարարտութեան
15 stuvwՎ. չիք մարմին նորա
15–16 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ չիք 'հուպ առ զարմանալի թախտն տրդատայ.
16 uvwՎ. եկեղեցի վայելուչ
16 i վայելուչս
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յովանէս, abcdefj յովաննէս, hipՎ. յոհաննէս
17 d ազգին փխ ազգային

քան և ութ։ Սա էր այր իմաստուն և բանաւոր ի քաղաքագեղջէն Գանձակայ, ուստի սուրբ հայրապետն Գէորգ էր։ Սա գրեաց պատմութիւնս գեղեցկայարմարս և զոր ինչ գործեցին անօրէն ազգն հագարացւոց ընդ աշխարհս ամենայն՝ մեծամեծ չարիս։

Արդ յայսմ վայրի կամ է ինձ սակաւ մի երկրորդել վասն պատահմանց չար ազգին Իսմայէլի. զի հրամայէ փրկիչն մեր և աստուած տէր Յիսուս Քրիստոս, եթէ՝ «Ամենայն թագաւորութիւն բաժանեալ յանձն՝ աւերի»*, որպէս սոցայս, զի ի բազումս բաժանեալ տէրութիւնն. զի Սոփայն տիրէր աշխարհին Խորասանու, և Աւափիկն Ասլութարոսայ ի Բաարացւոց քաղաքին, և Յիսէ Շեխայ որդին ի Պաղեստինէ, և որդին Ապլափոյ՝ ի Դիլմաց աշխարհին, և այլք ոմանք ի տեղիս տեղիս խառնակութիւնս յարուցեալ՝ զանազան բռնութեամբ տիրել իշխեցին։ Վասն որոյ և դժուարագիտելի անուանք ամբարշտացն։ Բայց յորոց և է՝ ոստիկանք չարք և անմարգիք արձակեալք լինէին յաշխարհս մեր, որպէս գազանաբարոյն Բուղայ և անօրինագոյնն Ափշին, որդի յառաջագոյն եկեղոյն չարագործին Ապուսեթայ, և կամ և՛ս չարագունին ապականչին Յուսփայ, եղբօր Ափշնոյ,

---

* Մատթ. ԺԲ. 25, Ղուկ. ԺԱ. 17։

1 Մ-Թ քան ութ (չիք և)
1 cdijp ամս իբ փխ ամս քան և ութ
1 c բանաւէր, d բանաստեղծ, ip բանաղէտ փխ բանաւոր
1 am և քաղաքագեղջէն (և փխ ի), ij ի քաղաքէ գեղջէ.
1 d գառնո, eijs գաունայ
2 fh պատմութիւն
3 stՎ և մի երկու 22 չիք և
3 bcdfh հագարացոց
4 j մեծամեծ և մեծ
5 go այսմ
5 b կա՛մ էր
5 iՎ չիք սակաւ մի
5 m չիք մի
6 Վ ... փխ չար
6 Մ-Թ և մի քանի 22 ազգի
6 b հրամաէ
6—7 i հրամայէ տէր մեր և փրկիչ աստուածն յս քս
6 stvՎ չիք տէր
7 o անձն
7—8 n յաւարի, t աւարի
8 w չիք զի
8 h ի բաժուծս (sic)
8 ijp չիք ի
9 no տէրութիւն
9 h յաշխարհին
9 h ալաւփկն, i ուգիկին, j աւադիկին, stvՎ ապալիկն
9 Մ-Թ և մի երկու 22 Ասլութարոսայ, ij ասլութարոսայ, s ասլութարոսայ
9 cfhm ի բաարացոց
10 Վ չիք և
10 Մ-Թ և մի երկու 22 որդի
10 abd շեխա
10 s ի պաղեստինի
10 b ապլափփոյ, c ապըլափոյ, d ապըլ-ափա, l ապլափոյ, p ապլափո
11 Վ աշխարհի
11 g խառնակութիւնքս, ip խառնակութիւն
11 uv չիք տեղիս
12 t չիք որոյ և, vՎ չիք և
13 Մ-Թ և մի երկու 22 անբարշտացն
13 e յորոց է և, gno որոց և է
13 no ոստիկան
13—14 Մ-Թ և մի քանի 22 անմարգի
14 o արձակեալ լինէին աշխարհս
14 a գազանաբարուոյ, Մ-Թ և մի երկու 22 գազանաբարոյ
14 abcՎ բուղա, no պուղայ
15 stv անօրինագոյն ափշինն, Վ անօրինագոյն Ափշին
15 stv յառաջագոյն չարին փխ յառաջագոյն եկեղոյն չարագործին
15 Վ առաջագոյն չարին
15 uvwՎ չիք եկեղոյն
15—16 Մ-Թ ապոսեճիթայ, ah ապուսիճթա(յ), bcdegjnouw ապուսէճթայ, ipstvՎ ապուսէիթայ
16 Մ-Թ և մի երկու 22 չիք ապականչին, c օգնականչին, dj աւգականչին, ip օգականչին փխ ապականչին
16 p ուսփայ, uvwՎ յուսփին
16 p եղբայր

որ սպան զՍմբատ թագաւորն ի Դուին, և թագաւորեցոյց զԳագիկ ոմն ի տանէն Արծրունեաց, զորդի Դերենկանն, այր բարի և աստուածասէր, որդի քեռ թագաւորին Սմբատայ Բագրատունւոյ։ Սա շինեաց զկղզին Աղթամար, որ ի ծովուն Բզնունեաց, քաղաք թագաւորական և եկեղեցի հրաշազան և պայծառ յօրինուածով։

Այսորիկ ամենեքեան չար վերակացուք, որ գային յաշխարհս մեր աւերել և եղծանել, մինչև բարձաւ թագաւորութիւն ամիրմումնեացն, և փոխանորդեցին սկիւթացիքն, ո՛չ ելլենախոհքն, այլ բարբարոսականքն. քանզի զբազում ազգս հարեալ հնազանդեցուցին, և ինքեանք իշխեցին, ընդ որս և զիշխանութիւնն տաճկաց հնազանդեցուցին։ Բայց զի զանուանս նոցա ո՛չ ուրեք գտաք գրեալ, վասն այնորիկ և ոչ մեք կարացաք դրոշմել. թուի՛ թէ և ո՛չ ի դպրութիւն կենաց, այլ յարձանս ամբարշտաց։ Վասն այնորիկ լռեալ՝ թողցուք զնոսա իբրև զարանց յուսացելոց ի զօրութիւնս իւրեանց, որք խլեցան յարկացն աստուծոյ։

Ի սկսանել թագաւորութեանն Թուրքաց՝ արք յիսուն, հայ ազգաւ, նեղեալք ի նոցունց, ելին յանապատ սպառազինեալք, և եկին ի Մարաշ. գտին այր մի քաջ, Փիլարտոս անուն, հայ, եդին՝ զնա գլխաւոր և, մտեալ ի Կիլիկիա, առին զռավանդակ աշխարհն, յորս էին և Թուրքմենանք՝ սե-

1 s ափշընայ, ivՎ ափշինոյ, f ափշնայ
1 i եսպան
1 abfv զսմպատ
1 abcdjstuvw ի դվին
1 cd զգագին (sic)
2 i յազգէն փխ ի տանէն
2 i որդի
2 Վ դերանկանն
2 no բարեպաշտ փխ բարի
3 a սմպատա, bd սմբատա, ftv սմպատայ
3 abcdefghijkmstu բագրատունւոյ, no բագրատունեաց
4 i ախ ամար, o յաղթամար, stvՎ աղթամարայ
5 ip չիք և պայծառ
5 ad յօրինուածով, g օրինուածով
6 e ամ (ամենայն) փխ ամենեքեան
6 s որք
6 b գային
6 ag աշխարհս
7 abcdefghijpuw յաւերել և յեղծանել
7 bcijՎ թագաւորութիւնն
7 afhk ամիրումիմնեացն, bcdgjnotuv w ամիրմումնեացն
8 b սկիւթացիքն, cdijp սկիւթացիք
8 Մ-Թh և մի երկու 22 ելլենախոհք, m հելլենախոհքն, stvwՎ ելանախոհք փխ ելլենախոհքն
8 a բարբարոսականքն, stvՎ բարբարոսք
9 boՎ բազում
9 g իշխանք փխ ինքեանք, no իշխեցին ինքեանք
10 g զիշխանութիւնսն, stvՎ զիշխանութիւնս, ijp իշխանութիւնն, o զիշխանութիւն
10 m տաճկացն
10 acdefghjmnopuw հնազանդեցին
10 d զանուանս, o անուանս, g զանձանս փխ զանուանս
11 Մ-Թ և մի քանի 22 ուրուք
12 bcnouwՎ ի դպրութեան, g ի դըպրութենէ
12 go արձանս, t յանձինս ամբշտաց փխ յարձանս ամբարշտաց
12 Մ-Թ և մի երկու 22 անբարշտաց, i անբարշտացն, u ամպարշտաց
13 o թողուցուք
14 i որ փխ որք
14 a խլացան
15 Վ իսկ ի սկսանել
15 d թագաւորութիւնն, eg թագաւորութեան
15—16 w նեղեալս
16 b ի նոցին
16 n անապատ, Վ յանապատն
17 t փիլարտոսս
18 abcfh ի կիլիկիայ, d կիլիկայ (sic)
18 d յաշխարհն
18 dw որս
18 bc թորքմենանքն, dgjp թորքմենանք, e թորքմեանք, i թուրքմենանքն, m թուրքմեանք, w թուրքմենանս

րեալք թագաւորազունքն։ Զի մինչև ցՄելիքշահ սուլթանն գրեալ էր զպատճառս աճելոյն նոցա մեծիմաստ վարդապետին, որ Սարկաւագն կոչէր, և երկրորդեալ էր Սամուէլ քահանայ, այլ և զհօր նորա զարիւնախանձին Ալփասլանայ և զնորին հօր և հաւուց, զոր Տուղրիլ բէկ և Մահմուտ և Սալչուկ անուանք են նոցա։

Այլ մեք դարձցուք անդրէն ի կարգ ճառոյն, ուստի ելաք, հանգուցուք սրտաքս զմիմ և ասասցուք խրախուսութեամբ. «Նոքա ի ձեռանէ քումմէ մերժեցան, մեք ժողովուրդ և խաշն արօտի քո»*։

Քանզի յետ մահուանն Սմբատայ Բագրատունւոյ թագաւորէ Հայոց Աշոտ որդի նորա՝ հրամանաւ Ռոմանոսի կայսեր, յետ եօթն ամի սպանման հօրն, ամս ութ։ Իսկ յետ Վասլի կայսեր թագաւորեաց Լևոն, և ապա Ալէքսն։ Եւ զկնի նորա Ռոմանոս. սա հալածեաց զամենայն կրօնաւորս և զքահանայս հայոց, որք էին յաշխարհին Հոռոմոց, զի ո՛չ հաւանեցան դաւանութեանն Քաղկեդոնի։ Եւ եկեալ յաշխարհս Հայոց յաւուրս Աբասայ, որդւոյ Սմբատայ, հաստատեցին վանորայս՝ զԿամրջաձոր, և զԿապուտքարն ի գաւառին Արշարունեաց, և զհռչականունն Հոռոմոսին կոչեցեալ վանք, և զԴպրէվանք ի Շիրակ գաւառին. շինեցին և եկեղեցի մի յանուն

---

* Սաղ. ՁԷ. 6 ՀԸ. 13.

1 bcdeioptuvwՎ սերեալ
1* d թվաւորազունքն, j թվավորազունքն (sic), s թագաւորազունք
1 Մ-Թ ցՄելիքշահ, ip ի Մելիքշահ, Վ մինչև յայս Մելիքշահ սուլթանն
1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ սուլտանն
1—2 stvՎ զպատճառ աճելոյ
2 no վարդապետի, Վ վարդապետն
2 sivՎ սարկաւագ
2 stvՎ կոչիւր
3 a երկրորդել էր
3 o հօր
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զարիւնախանձին փխ զարիւնախանձին
3—4 b ալփասլանա, no ալփասլանին
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ տուղրուլէկ, b տուղրուբեկ, ceosuw տուղրուբէկ(ղ) g տողարուբէկ, ij տուղրէլբէկ, m տուբղուլբէկ
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ որ փխ զոր
4 suvwՎ և զոր
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ սարչուկ, tv սալչուք
6 no անդրէն ուստի ելաք ի կարգս ճառոյն
6* stvՎ յանձն կարգի
7 s խրախուսթեամբ
8 c արտաւտի, n արօտի նորա փխ արօտի քո
9 uw չիք յետ
9 nos մահուան
9 a Սմպատա fhn Սմպատայ, b Սմբատա
9 abcdfghjkmsw Բագրատունոյ, no Բագրատունեաց
10 no չիք յետ
10 bw եւթն
11 cd Վասիլ կայսեր
11 e կայսերն
12 s աէքսն (sic)
13 cdijp չիք էին
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յաշխարհէն, g աշխարհին, n աշխարհն, tvՎ յաշխարհս
14 eՎ դաւանութեան
14 s որք և եկեալ
14 aginop աշխարհս
14 d աւուրս
14 ab Աբասա, g Ապասա
15 bcfgh որդւոյ, d որդո
15 a Սմպատա
15 fhtՎ զԿարմնջաձոր, v զԿարմրջաձոր
15—16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զԿապուտ քարն
16 c Արշառունեաց, ijop Արշակունեաց
16 stvՎ Արշարունեաց հռչականուն և զՀոռոմոսին
16 b զռչականուն (sic), ipw զհռչականուն
17 b զԴպրեվանք
17 abcdefgjmno գաւառի
17 ahk յեկեղեցի

ամենասուրբ Աստուածածնին ի վանքն, որ կոչի Սանահին, ի սահմանս Լոռէ քաղաքին, և զի կոչէին զերիցունսն հոռոմոց երէց, անուանեցին զմի վանքն, որ ի Շիրակ՝ Հոռոմոց վանք, որ ցարդ ևս ասի Հոռոմեցի վանք։

Եւ յետ Ռոմանոսի թագաւորէ Կոստանդին՝ որդի Լևոնի, և ապա Ռոմանոս, և զկնի նորա Նիկեփոր, և զկնի նորա Կիռժան։

Իսկ յետ Յովհաննիսի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Ստեփանոս ամ մի. և ապա տէր Թէոդորոս ամս մետասան, և ապա տէր Եղիշէ ամս եօթն, և ապա տէր Անանիա Մոկացին ամս քսան և երկու։

Յաւուրս սորա է՛ր եպիսկոպոս մի կողմանցն Սիւնեաց, Յակոբ անուն, որ սկսաւ նորաձևութիւնս առնել խօսից և կարգաց, և այլ միւս եպիսկոպոս, Խոսրով անուն, որ ասէր. «Ո՛չ է պարտ կիւրակէ առնել գործ ձեռօք. այլ կիւրիակէ, զի հոռոմերէն է. ասէ նոյնպէս և հասարակաց թաղել, ասէր, զգէսս ածելոյց և ո՛չ հատանել մինչև երկայնասցի և պատ առցէ, զի վասն այնորիկ, ասէ, կոչի պատանի. և ապա կարել հրամայէր, զի վասն այնորիկ, կոչի կարիճ»։ Եւ ասէր. «Ո՛չ է պարտ եպիսկոպոսի ընծայաբեր լինել եպիսկոպոսապետի, այսինքն՝ կաթողիկոսի, զի աւելի օրհնութիւն

1 no անուն սուրբ
1 nostvՎ սուրբ փխ ամենասուրբ
1 abdfgip ամենասրբուհոյ, c ամենասրբոհոյ, ejuw ամենասրբուհւոյ, h ամենասրբոյ, m սրբուհւոյ
1 Վ աստուածածնին
1 h սնահին
2 cdg լաւռէ
2 bcdeinow քաղաքի
2 stvՎ զերիցունս
3 tuvw չիք ի
3—4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք ասի, w ասի հոռոմեցի վանք, s հոռոմոցի վանք ասի, vՎ հոռոմցի վանք ասի, t հոռոմոց վանք ասին, ԱԳ չիք 'որ ցարդ ևս հոռոմեցի (ԱԳ հոռոմցի) վանք' (ԱԳ վանք ասի)'
5 ah կոստընդին, b կոստնդին
5 s որդին
6 st նիկիփոր
6 stvՎ կիրժան
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յովանիսի, ip յոհաննիսի, Վ յոհաննիսի
8 stvՎ Թէոդորոսն
8—9 a ամս b փխ ամս եօթն
9 dhs անանիայ
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք և
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի կողմանցն
11 no խօսիս (sic)
12 m անուն խոսրով
12 siv չէ կիւրակէ փխ ոչ է պարտ կիւրակէ, Վ չէ պարտ փխ ոչ է պարտ
12 stuvՎ կիւրակէ, w կիւրակէ փխ կիւրիակէ
13 h հոռոմերէն
13 Վ չիք ասէ
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նմանապէս, ab cd նյպ (նոյնպէս)
13 e հասարակացն, ij զհասարակաց, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ հասակաց փխ հասարակաց
13 t թաղել
13 fh ասէ
14 bcd զգէնս փխ զգէսս, ijp զգէսն
14 o ածելից փխ ածելոյց
14 stvՎ չիք ածելոյց
14 o պատ առնիցէ փխ պատ առցէ, t պատեսցէ
14—15 stvՎ վասն այն փխ վասն այնորիկ
15 stvՎ չիք ասէ
15 b պապանի փխ պատանի
15 w կոչէ կարիճ պատանի
15 h քարել փխ կարել
15 c հրամայէր կարել, h հրամայեցէր
15—16 u չիք 'կոչի պատանի...այնորիկ ասէ'
15 Մ-Թ չիք զի
16 stvՎ կոչի ասէ
16 h չիք ասէ
16—17 cdm ընծայարեր լինել
16—17 uvՎ չիք 'եպիսկոպոսի ընծայաբեր լինել'
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ եպիսկոպոսի փխ եպիսկոպոսապետի, m կաթողիկոսի փխ եպիսկոպոսապետի
17 stuvՎ եպիսկոպոսապետի այսինքն կաթուղիկոսի հլու լինել
17 m չիք այսինքն կաթուղիկոսի
17 stvՎ զի աւելի ոչինչ ունի փխ զի աւելի օրհնութիւն ոչ ունի

ո՛չ ունի, առէ, բայց միայն զանուանակոչութիւնն։ Եւ այլ այսպիսի անիմաստ բանիւք լցոյց զաշխարհս և խռովութիւն յարոյց ամենայն ուրեք վասն նորաձևութեան։

Առ որ գրէ թուղթս խրատականս տէր Անանիա՝ ի բաց կալ յանհանճար և յընդունայն բանիցն։ Իսկ նա փոխանակ զղջանալոյ՝ առաւել ևս անամօթեցաւ, զանձն իմաստուն կարծել և զնոսա տգէտս, առ որ հարկաւորի դարձեալ գրել երկիցս և երիցս։ Գրեն և այլ իմաստուն վարդապետք, և յիշեցուցանեն նմա ի գրոց զհանգամանս կարգաց։ Իսկ նա ի նոյն միտս ամբարշտութեան կացեալ՝ քամահէր զամենեսեան։ Եւ ինքն Յակոբ ապստամբեալ ի կաթողիկոսէն՝ ամբառնայր ի բերդն Սիւնեաց. զոր ընդ բանիւք արարեալ կաթողիկոսին՝ գրէ առ տեարն Սիւնեաց տալ զնա ի ձեռս, զի խրատեսցէ զնա, զի թերևս դարձցէ ի զղջումն։ Եւ նոքա ոչ ետուն զնա ի ձեռս նորա, և զնոսա ևս արար ընդ բանիւ կապանաց։ Եւ ի նոյն միտս եկաց մինչև մեռաւ։ Եւ ապա գնաց տէր Անանիա յաշխարհն Սիւնեաց հնազանդել զապստամբսն։ Եւ իբրև լուան իշխանքն Սիւնեաց զգալուստ հայրապետին, ելին ընդ առաջ նորա՝ զմեղանս յանձն առեալ, և ետուն նմա ձեռագիր երդմամբ՝ այլ ո՛չ ևս ապստամբել յաթոռոյ սրբոյն Գրիգորի յազգէ մինչև յազգ։ Եւ ապա ձեռնագրեաց յազգէ նոցա զմի ոմն

1 stvՎ չիք առէ
1 ovՎ զանուանակոչութիւն
1 t չիք և
1 vՎ այսպէս
1—2 t չիք 'այլ այսպիսի… և խռովութիւն'
3 bcdgijmnop նորաձևութեանն
4 bd թուխթս
4 bcdh անանիայ
4—5 cdgijnoptv անհանճար
5 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ ընդունայն, Վs յանընդունակ փխ յընդունայն, tv անընդունակ
5 tv բանին
5 e չիք նա
5 d զղջանալոյ
6 Մ-Թ անամօթացաւ, stvՎ անամօթանայր
6 Մ-Թ կարծեցեալ, stvՎ կարծէր
6 stvՎ տգէտ
7 h երկից
7 stuvw չիք գրել
7 uvw երկիցս և երիցս գրեն
7 Վ իմաստունքն
8 no չիք նմա
8 noՎ հանգամանս
8 st յիւրոց հանգամանս կարգաց փխ ի գրոց հանգամանս կարգաց
9 i չիք միտս
9 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ քամահէ
9 i մախացեալ փխ կացեալ
9 bcdefgh զամենեքումք
10 stvՎ չիք Յակոբ
10 h ի կաթուղիկոսութենէն փխ կաթողիկոսէն
11 osvՎ ընդ բանիւ
11 t ընդ պատիւ
12 stvՎ չիք զի
12 stvՎ խրատել զնա
12 no կայցէ փխ դարձցէ
12 stvՎ յուղղութիւն փխ ի զղջումն
13 uw չիք զնա
13 t նոսա
14 no մեռաւ մինչև եկաց
14 acdh անանիայ
14 afhm յաշխարհս, m յաշխարհ
15 Վ զապստամբս
15 Մ-Թ աշխարհն սիւնեաց և իշխանքն
15 abcdij իշխանք
16 fh զգալուստն
16 abdfhijkm ընդ յառաջ
16 stvՎ և մեղադրէին անձանց իւրեանց փխ զմեղանս յանձն առեալ
17 stvՎ զի այլ ոչ ապստամբեսցեն
17 mp ապստամբիլ
17 ip սուրբ յաթոռոյն
18 Մ-Թ և մի բանի ՋՋ ազգէ
18 d մինչև ազգ, g մինչև ազգ նոցա, Վ մինչև յազգս
18 dijp ազգէ

արքեպիսկոպոս. որ յառաջն եպիսկոպոսի աթոռ էր Սիւնեացն, զայն պատիւ արարեալ իշխանացն Սիւնեաց, հրամայեաց խաչ տանել առաջի արքեպիսկոպոսին Սիւնեաց, ո՛ւր և երթիցէ։

Յետ մահուան տեառն Անանիայի եկաց յաթոռ նորա տէր Վահան ի Բաղաց ամ մի։ Սա դաշնագիր եղև ընդ Վիրս միաբան դաւանութեամբ։ Վասն որոյ ժողովեալ յամուրն յԱնի ի թագաւորութեանն Աշոտոյ, որդւոյ Աբասայ, բազում եպիսկոպոսաց և խստակրօն վանականաց, որք ծանուցեալ հաւաստեաւ զհերձուած կրօնական մտաց նորա, զի ետ բերել պատկերս վասն նորոգման աղանդոյն Քաղկեդոնի, և որոշեալ զնա՝ հալածական արարին։ Եւ միաբանեալ նստուցին յաթոռ սրբոյ Լուսաւորչին զՍտեփանոս հարազատ արեան սրբոյ առն աստուծոյ Մաշտոցի, որ ի Սևան կղզւոջ։ Եւ էր սա հետևեալ վարուց նորա. որ եկաց յաթոռ հայրապետութեանն ամս երկու։ Բայց քանզի Վահանիկն դեռ ևս կենդանի էր ի Վասպուրական, հաւանեցոյց զոմանս ի պարզամտացն՝ սուտ զնմանէ կարծել զհամբաւ հերձուածոյ. և վասն այնորիկ զմիջոց աշխարհիս Հայոց լցին նզովիւք։ Իսկ ի հրամանէն աստուծոյ ի միում ամի մեռան երկոքեանն, և ամ մի անվերակացու լեալ։ Ապա հրամանաւ թագաւորին Աշոտոյ, որ Ողորմածն կոչիւր, ժողովեալ ընտրելոց արանց և եպիսկոպոսաց սրբոց, կացուցանեն յաթոռն հայրապետական զերանելի այրն սա-

1 Մ-Թ յառաջ եպիսկոպոսի աթոռ էր
1 Մ-Թ չիք որ
1 abfhkm յառաջ, ostv առաջն
1 t որ առաջնորդ էր փխ որ յառաջն եպիսկոպոսի աթոռ էր
1 ip յաթոռ
2 ijopstvՎ սիւնեաց
2 ijp հրամայեաց զայն
2 stvՎ զայն ի պատիւ
1—2 no չիք 'զայն պատիւ…Սիւնեաց'
2 ijmp և հրամայեաց
2—3 abcdefghijmnopuw առաջի (no առաջ) խաչ տանել արքեպիսկոպոսին (gno եպիսկոպոսին)
2—3 stv եպիսկոպոսին
4 bd անանիաի, stvՎ անանիայ
4 ij մահուանն
4 no աթոռ նորա
4—5 ij ի բաղեաց
5 am դաշնագիր
6 kmno ամուրն յանի
6 Մ-Թ և մի բանի ՋՋ անի
6 eՎ թագաւորութեան, nostv թագաւորութիւնն
6 Մ-Թ և մի բանի ՋՋ աշոտոյ, cdj աշոտ
6 c որդո, d որդւո, Վ որդւոյն
7 i ամրատայ փխ Աբասայ, ab աբասա
7 Մ-Թ և մի շարք ՋՋ խաչակրօն փխ խստակրօն
7 v որ
8 v կրոստեան փխ կրօնական
8 o զի յետ, stvՎ զոր ետ
9 o զնոսա փխ զնա
10 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ չիք 'սրբոյ, dfhnostv սուրբ
11 Մ-Թ և մի բանի ՋՋ զստեփաննոս
11 c սրբո, stvՎ սուրբ
11 ostvՎ չիք 'աստուծոյ
11 o տէր մաշտոցի
12 Մ-Թ կղզւոջն, cdfghij կղզոջ
12 no չիք 'և էր սա…նորա'
12—13 stvՎ յաթոռն փխ յաթոռ հայրապետութեան
12—13 cd հայրապետութեանն
13 Մ-Թ և մի շարք ՋՋ չիք դեռ ևս
14 cdinoՎ ի պարզամտաց
14 s ի ձորավանք հաւանեցոյց
14 no զսուտ ի նմանէ
15 fh չիք հայոց
16 Մ-Թ և մի բանի ՋՋ ի հրամանէ, ip իսկ հրամանէ
16 stvՎ աւուր փխ ամի
16—17 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ երկոքեան, stv երկոքինն, Վ երկոքին
17 t վերակացու փխ անվերակացու
18 Մ-Թ և մի բանի ՋՋ աշոտոյ, tuvwՎ չիք Աշոտոյ
18 tuv չիք որ
18 d ժողովեալն զրելոց փխ ժողովեալ ընտրելոց
18 c ընարելոց
19 no չիք սրբոց
19 mpstvՎ յաթոռ

տուածոյ զտէր Խաչիկ, զհարազատ անուն Անանիայի, մեծի հայրապետին, որ բանիւ վարդապետութեան սանձեաց զբերանս հերձուածողաց, սրբասէր և քրիստոսասէր գոլով, որ կալաւ զաթոռն ամս ինն և տասն։ Եւ զկնի նորա տէր Սարգիս ամս քսան և չորս։

Իսկ զկնի Աշոտայ թագաւորէ որդի նորա Սմբատ, որ և Շահնշահ կոչիւր։ Սա ընդ թագաւորելն իւրում, լիր արկեալ պարսպին Անւոյ բարձրաբերձ բրգամբք և լայնատարած անցօք յԱխուրեան գետոյն մինչև ցԾաղկոցաձորն կոչեցեալ վայր, հիմնարկեաց և զկաթողիկէն պայծառ ի նմին քաղաքի և ոչ կարաց աւարտել, զի եհաս նմա վախճան մահու՝ թագաւորեալ ամս երեքտասան։

Յաւուրս սորա սկիզբն եղև շինուածոյ հռչակաւոր ուխտին, որ Մարմաշէնն կոչի, ի քրիստոսասէր իշխանէն Վահրամայ։

Եւ յետ նորա թագաւորէ Գագիկ, եղբայր նորա, ամս քսան և ինն։ Սա շինեաց զսուրբ Գրիգորն զերահռչակ ի վերայ Ծաղկոցաձորոյն՝ զաղափար առեալ զհոյակապ սուրբ Գրիգորին, զոր շինեաց հայրապետն Ներսէս. և կատարեցաւ ի հազար ամի մարմնանալոյ տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, և ի նմէ թուականին Հայոց։ Եւ կին նորա Կատրամիդէ թագուհի աւարտեաց զկաթողիկէն սուրբ, զոր ոչ կարաց կատարել Սմբատ թագաւորն։ Շինեաց և Սմբատ Մագիստրոսն զփափագատես վանքն, որ Բագնայրն կոչի։

Իսկ յետ Կիւռժանայ կայսեր առնու զթագն Վասիլն՝ ամս յիսուն թագաւորեալ։ Սա էր այր բարեմիտ, յաւէտ առ ազգս Հայոց, որ և թողեալ զդաւանութիւնն Քաղկեդոնի, մերում ճշմարտութեանս հետևեաց. և եկեալ յաշխարհն Կիլիկեցւոց, մկրտեցաւ ի Հայոց ի վանքն, որ կոչի Պաղակծիակ, և ետ վանիցն գիւղս և ագարակս և այլ ինչս բազումս։

Եւ յետ տեառն Սարգսի առնու զկաթողիկոսութիւնն Հայոց տէր Պետրոս ամս երեսուն և ինն։ Եւ յետ Գագկայ Շահնշահի թագաւորեաց որդի նորա Յովհաննէս ամս քսան։

Յաւուրս սորա մեծապատիւ Վեստն Սարգիս զկնի բազում շինուածոյ բերդից և եկեղեցեաց շինեաց և զփառաւոր վանքն զԽծկոնսն և զեկեղեցին յանուն սրբոյն Սարգսի, և զԾառաքար վանքն բերդ արարեալ՝ պարսպեաց ամրագոյն, և եկեղեցիս շինեալ ի նմա փառաւորս։

Բայց թագաւորն Յովհաննէս գժտութեամբ լեալ ընդ հայրապետին-

---

1 stvՎ հարազատ
1 d անուն տէր
1 b անանիաի
1 bcdijp մեծ
2 bstv վարդապետութեան իւրոյ (t իւր), o վարդապետութեանն, m վարդապետութեամբ
2 no հերձուածողացն
3 j քրիստոսասէրս
3 tvՎ չիք գոլով
3 o աթոռն
3 h տասն և ինն
4 i չիք նորա
3—4 o չիք 'և զկնի նորա...քսան և չորս'
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ աշոտոյ
5 afv սմպատ
5 iuw շահնշահն
6 stvՎ ի փխ ընդ
6 stvՎ չիք իւրում
6 cd լի արկեալ
6 ip պարիսպն
6 abcdefg jmw անոյ, ikp յանւոյ, stv յանոյ
6—7 u բարձրաբերդ փխ բարձրաբերձ
7 abcdgno բրգամբքն, fijp բրգամբք, h բրգամբ
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ անցիօք (b անցեաւք)
7 b յախուռեան
7 bn մինչ
7—8 stuvwՎ ի ծաղկոցաձորն
8 l կոչեալ
8 Մ-Թ չիք վայր
8 ip հիմն էարկ փխ հիմնարկեաց
8 Մ-Թ չիք և
8 go զկաթուղիկէին
8 s պայծառափառ
9 b վաղխճան d վաղճան
9 no մահուն, stvՎ մահ փխ վախճան մահու
9—10 o թագաւորելն
11 agm յաւուր
11 d շինուածո
11 stvuwՎ չիք որ
11—12 gpstuvwՎ մարմարաշէնն կոչեցեալ փխ որ Մարմաշէնն կոչի
12 n քրիստոսաշէն
12 d վահրամա
13 m չիք 'ամս քսան և ինն', stv ժթ, Վ ամս ինն և տասն փխ ամս քսան և ինն
14 gimՎ զսուրբն գրիգոր
14 cdi ծաղկաձորոյն
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զհոյակապ, j զհոյլակապ
15 bcdijp սուրբ հայրապետն (p սուրբ հայրապետ)
16 ijp կատարեցաւ ռ̅ ամ և մի մարմնանալոյն, o ի ռ̅ ամի փրկչին
16 o չիք 'մարմնանալոյ...քրիստոսի'
16 n մերոյ և փրկչին փխ մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի
16 p ք̅ի̅ ք̅ի̅ փխ յ̅ի̅ ք̅ի̅ (յիսուսի քրիստոսի)

1 ij չիք ի
1 h չորս հարիւր քառասուն և եօթ, Վ չորեք հարիւր քառասուն և եօթն
1 bf թվականին, sՎ թուին
1 egi կատարմիտէ, n կատարամիտէ թագուհին
1 s թագուհին
2 afh սմպատ...սմպատ
2 j թագաւոր
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զփափականես, afjkmuw զփափարատես, d զփափրատես, o զփափկատես
3 j զվանքն
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բագնայր
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ կոչիւր
5 Մի քանի ՁՁ կիռժանեայ (abcd կիռժանա, f կիռժաննեայ, egstuv կիռժանայ), h կիռժաննեա, Վ կիռժանայ
5 jp կայսերն, m չիք կայսեր
5 cdijmp վասիլ
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յիսուն երկու փխ ծ̅ (Վ յիսուն)
5–6 m չիք թագաւորեալ
6 g չիք այր
7 ejw զդաւանութիւն, Վ զդաւանութիւնն
7 ip հետեեցաւ
8 gijno աշխարհն
8 aepu կիւլիկեցւոց, bcgj կիւլիկեցոց, dfh կիլիկեցոց, v կիլիկեցւոցն
8 Մ-Թ չիք ի հայոց ijp ի հայոց վանքն
9 stvՎ վանացն
9 ab գեաւղս, Մ-Թ cd գեւղս, thm գեօղս
10 d սարգսի
10 i նորա փխ տեառն
10 t չիք և յետ տեառն
10 j զկաթողիկոսութիւն
11 Մ-Թ չիք և
11 h ութ փխ ինն
11 b գագկա
11 v շահնշահ
12 Մ-Թ յովանէս, s յոհաննէս
11—12 abcdij յովանէս որդի նորա, egl յովաննէս որդի նորա, uw յովհաննէս որդի նորա
13 abcdefghjno վեստն, uvw վեստան
13 d շինուածո, no շինուածոց
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զխցկունան, alm զխցկաւսն, cdfh զխցկաւնս, ijp զխցկավանս, s զխծկօնս, tvՎ զխցկունս
14 no եկեղեցի (o եկեղեցին) անուն, sՎ զեկեղեցի
15 Մ-Թ զծայրաքար, i զծառաքար, w զծարաքար
16 b եկեղեցի
16 stvՎ շինեաց
16 vՎ փառաւորս ի նմա, ijp փառաւոր
17 Մ-Թ Յովանէս, abcdef յովաննէս
17 i գժուարութեամբ փխ գժտութեամբ, l գժտութիւն

Պետրոսի, դնէ զնա ի բանտի և զԴէոսկորոս ոմն առաջնորդ սուրբ ուխտին, որ կոչի Սանահին, բերեալ ձեռնադրէ զնա կաթողիկոս փոխանակ Պետրոսի։ Ապա եկեալ Յովսէփ կաթողիկոսն Աղուանից, հաշտութիւն արարեալ ի մէջ թագաւորին և հայրապետին, հանէ զկաթողիկոսն ի բանտէ։

Իբրև տեսին ռամիկ բազմութիւնն քաղաքին Անւոյ, եթէ արձակեցաւ կաթողիկոսն ի բանտէն, ընթացեալ յանդգնութեամբ ի վերայ Դէոսկորոսի, պատառեցին զքօղն յերեսաց նորա յաւուր յայտնութեան տեառն, մինչդեռ օրհնէին զջուրն,—քանզի քօղով վարէին յայնմ ժամանակի կաթողիկոսքն,— և հանին անարգանօք զնա ի քաղաքէն, և կացուցին զՊետրոս յաթոռ իւր։ Եւ գնաց Դէոսկորոս տրտմութեամբ ի Սանահին ի տունն իւր, և անդ եղև վախճան կենաց նորա, և եդաւ հուպ յեկեղեցին։

Եւ յաւուրս իշխանութեանն Զաքարէի և առաջնորդութեան Սանահնին Գրիգոր վարդապետին, որդւոյն Տուտայ, որ էր այր երևելի, առաքեցին բնակիչք քաղաքին Անւոյ առ այր մի քարակոփ ի Սանահինն ի նոյն քաղաքէ, զի յայտնի կամ գաղտնի տացէ մասն ինչ ի նշխարացն Դէոսկորոսի և տարցէ ի քաղաքն. «Զի վասն նորա են, ասեն, այս կոտորուած, որ լինի

1 bcdilno *ի բանդի*
1 abcdfghjlnopuw *զԴիոսկորոս* (w *զոսկորոս*)
1 g *յառաջնորդ*, j *առաջնորդ էր*
2 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ չիք *զնա*
3 *Մ-Թ Յովանէս* փխ *Յովսէփ*
4 *Մ-Թ 'ի մէջ կաթուղիկոսին և ի մէջ հայրապետին'* փխ *ի մէջ թագաւորին և հայրապետին*
4—5 bcdno *ի բանդէ*
6 svՎ *ռամիկք և* (vՎ չիք *և*) *բազմութիւն*, m *բազմութիւն ռամկի*, *Մ-Թ ռամիկ բազմութիւն*
6 abcdfghw *անոյ*, ijl *յանւոյ*, tv *յանոյ*
7 bcdjn *ի բանդէն*
7 s *ընթացեալք*
7 m չիք *ի վերայ*
7—8 abcdfhjlpuwՎ *զԴիոսկորոսի*
8 cd *զքօղն*, i *զքօղս*, l *զքաւղն*
8 Վ *երեսաց*
8 d *յաւուրս այտնութեան*
8 no *յաւուրս*
9 abcdfkl *ահնէին*
9 d *քօղով*
9 no *այնմ*, v *յայն*
9 b *ժամանակ*
10 abfghnovwՎ *զնա անարգանօք*, cd *ընդ անարգանօք* փխ *անարգանօք զնա*, ijp *հանին ընդ անարգանօք ի քաղաքէն արտաքսեցին անարգանօք* (sic) *անկաւ քաղաքն մահմետականացն* (p *մահմեդականացն*) *ի սուր, և կացուցին*
10 ijp չիք *զնա*
10 *Մ-Թ զանէր Պետրոս*, imՎ *զպետրոս*
11 m *յաթոռն*, no *աթոռ*
11 abfghln *զԴիոսկորոս*
11 *Մ-Թ տրտմութեամբ Դէոսկորոս*
11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ի տուն իւր ի սանահինն*, vՎ *ի սանահին ի տուն իւր*
12 e *կենացն*
12 cdgijp *եկեղեցին*
13 egՎ *իշխանութեան*
13 d *զաքարէի*, oՎ *զաքարիայի*, stv *զաքարիայ*
13 cdj *առաջնորդութեանն*
14 l *գրիգորի*
14 cdfgh *որդոյն*, ij *որդոյ*, l *որդւոյ*
14 b *տուտա*
15 abcdefghjlivw *անոյ*, ikop *յանւոյ*
15 suvwՎ չիք *առ*
15 afghtwՎ *քարկոփ*
15 svՎ *ի սանահին*
15—16 cd *և ի նոյն քաղաքէ*
16 l *զմասն ինչ*
16 Վ *ի նշխարաց*
16 abcdfhjlnoptw *զԴիոսկորոսի*
17 fh *ասէ*
17 b *հարուած* փխ *կոտորուած*, cd *կոտուած*, lp *կոտորուածս*, no *կոտորած*, stv *կոտորուածք*
17 no *լինին*

ի քաղաքիս հանապազ յայլազգեաց. զի թերևս թողութիւն արասցէ քաղաքիս վասն յանդգնութեանն, զոր գործեցին ընդ նա հարքն մեր»։

Իսկ այրն երթեալ ի գիշերի, կամեցաւ բանալ զգերեզմանն և առնուլ ի նմանէ մասն ինչ։ Եւ ահաբեկեալ ահիւ մեծաւ՝ ոչ կարաց բանալ զգերեզմանն և երթեալ պատմեաց վարդապետին Գրիգորի։ Եւ նա ասաց. «Ես ոչ համարձակիմ գործել զայդ իրդ, մինչև ժողով բազմութեան բնակչացն Անւոյ այսր գայցեն, և մեք ընդ նոսա պաղատեսցուք, խնդրել զթողութիւն ի նշխարաց նորա»։ Իսկ առաքեալն յապաղէր, զի ոչ ոք արար փոյթ զայնմանէ։

Եւ յետ Յովհաննիսի առնու զթագաւորութիւնն Գագիկ, որդի Աշոտայ, ամս երկու։ Արդ յետ մահուանն Յովհաննիսի, որ և Սմբատ, միաբանեալ իշխանաց և զօրացն, յաւէտ և պատրիարքն Պետրոս ժողովեցան առ դրունս մեծափառ կաթողիկէին Անւոյ և կացուցանեն զԳագիկ, զեղբօրորդին Յովհաննիսի, թագաւոր ի վերայ ինքեանց՝ երդմունս ուխտից կնքեալ միամտութեամբ ծառայել նմա։ Իսկ նա պատերազմական արիութեանց ոչինչ փոյթ տարեալ, որով աշխարհ վարի, մանաւանդ զի առ այնու ժամանակաւ աւելի իմն ի դէպ էր քաջանալ, քանզի իշխանութիւնն Իսմայէլի շփոթեալ էր, քանզի սկիւթացիք յարեան ի վերայ նոցա, որպէս ցուցաք յա-

1 g *այլազգաց*, ip *յայլազգեացն*
2 eghi *յանդգնութեան*
2 *Մ-Թ ընդ նմա*
2 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *նախահարքն* փխ *հարքն*, no *հայրքն*
3 acdefghijlnp *գիշերի* փխ *ի գիշերի*
3 t *այր*
4 bl *մասն ինչ ի նմանէ*
4 i *յահաբեկեալ*
4—5 ijp *զգերեզմանն* (j *գերեզմանն*) *և առնուլ ի նմանէ մասն ինչ*
5 stuvՎ *գրիգոր վարդապետին*
5 w *գրիգոր*
6 stvՎ *կարեմ* փխ *համարձակիմ*
6 abcdegjnostuvwՎ *իրս*, p *իր*
6 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ժողովեալ բազմութիւն*, o *ժողովք բազմութեան*
6 stuvՎ *քաղաքին* փխ *բնակչացն*, o *բնակչաց*
7 abcdefghjlvw *անոյ* (d *անո*), l *այնոյ*, m *յանոյ*, iop *յանւոյ*
7 *Մ-Թ խնդրելով* փխ *խնդրել*
7 m *թողութիւն*
8—9 f *զյայնմանէ*, ip *յայնմանէ*, stvՎ *զնմանէ*
10 *Մ-Թ Յովանիսի*, e *յովաննիսի*, n *յովանէսի*, o *տէր յովանիսի*
10 g *զթագաւորութիւն*
10 *Մ-Թ* և մի քանի ՁՁ *աշոտոյ*
10 m *որդին*
11 ip *այլն* փխ *արդ*, j *այլ ի յետ*
11 Վ *մահուան*
11 *Մ-Թ*[*յովանիսի*, e *յոհաննիսի*, n *յովանէսի*
11 afgv *սմպատ*
12 ijp *ընդ իշխանացն*
12 dl *զաւրացն*
12 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *ժողովեցան*
13 b *կաթողիկէին*
13 abcdeighlmvw *անոյ*, iknop *յանւոյ*, j *յանոյ*
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *և*
13—14 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զեղբօրորդի*
14 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *յովանիսի*, efh *յովաննիսի*
13—14 stvՎ *զգագիկ թագաւոր, զեղբօրորդին յովհաննիսի* փխ *զգագիկ, զեղբօրորդին Յովհաննիսի, թագաւոր ի վերայ ինքեանց*
14 in *յինքեանց*
14 nop *երդումս*
14 stvՎ *և երդմունս արարեալ ուխտից* փխ *երդմունս ուխտից կնքեալ*
15 d *միաբան միամտութեամբ*
15 no *արիութեան*
16 noiՎ *արարեալ* փխ *տարեալ*
16 h *աշխարհ*
16 s չիք *զի*
16 d *այն* փխ *այնու*
17 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *էր ի դէպ*, j *զի դիպէր* փխ *ի դէպ էր*
17 d *իշխանքն* փխ *իշխանութիւնն*, n oՎ *իշխանութիւն*
18 m *զի* փխ *քանզի*
18 aefh *սկիւթացիք*, im *սկիւթացիքն*
18 tvՎ *նորա* փխ *նոցա*
18 l չիք *'որպէս ցուցաք յառաջագոյն'*, no *առաջագոյն*

ռաջադրէ։ Նոյնպէս և յանայն ևս վրդովեալ էր։ Բայց սա զի ի մանկութենէ դպրութեամբ գրոց վարժեալ էր, ի նմին և զբօսնոյր։ Զոր իմացեալ ազգին յանայ՝ առ իւրեանս կոչեցին խարանոք, յաւէտ ևս ի սադրելոյ իշխանացն, որք նենգեցին ուխտին, զոր եդին ընդ նմա աննենգ պահել զտէրութիւն նորա ի վերայ ինքեանց, և ոչ կացին յուխտին։ Եւ կատարած գործոյն կորուստ եղև անձանց և աշխարհիս, զի և յոյնք զգնացեալն ի կղզւոջ արգելին և ի տեղի նորա վերակացու արձակեալ, ամ մի։

Իսկ բնակիչք աշխարհիս՝ զմիմեամբք ելանելով անճոռնի յոխորտանօք, և ի միմեանս յարձակեալ խարամանկութեամբ, և ստաբանութեամբ խորհէին զխորհուրդ նենգութեան՝ մատնել զմիմեանս կայսեր, բամբասեալ զձեռն տալն առ Հագարացին, որք և իշխանացն, անդամ զհայրապետն, և նորա զնոսա. զոր յոչ կամայս առեալ տանէին ի բնակութենէ իւրեանց։ Իսկ մնացեալքն իբրև զանտէրունչս անկաշխեալ՝ կիցս ընկենուին. տիրեալ յանայ ամս քսան և մի։

Յետ որոյ հուր հարաւային բոցոյն շարժեալ՝ եհեր զգազանն մարդախանձ, որ հրդեհեալ՝ բնաջինջ արար զազգս մեր, ևս առաւել զքաղաքն Անի, զի պաշարեաց զնա զաւուրս քսան և հօթն և ապա առեալ կոտորեաց

---

1 stvՎ. չիք *նոյնպէս*
1 st *էին* փխ *էր*
1 d չիք *ի*
1 ijp չիք *զի*
2 *Մ-Թ* չիք *և*, stuvwՎ. *ի նմին ևս և*
2 b *զօսնոյր*, cd *զբաւսնոյր*, e չիք *զբօսնոյր*
3 o չիք *առ իւրեանս*
3 ad *խարանաւք*, efh *խափանոք*
3 l չիք *յաւէտ ևս*
4 i չիք *որք*
4 s *յուխտն*, t *ուխտս*, w *ուխտ*, Վ. *զուխտս*
4 tv չիք *ընդ*
4 no *ի նմա* փխ *ընդ նմա*
4 tv չիք *պահել*
4—5 Վ. *զտէրութիւնն*
5 l *յինքեանց*
5—6 l չիք '*գործոյն...մեր*'
6—7 abcdfghj *ի կղզոջ*, t *ի կղզւոջն*
7 abcd *արձակել* (բերեն *արձակեալ*)
7 bcnop *ամամի*, i *ամ յամի*, s *ամի ամի*
7 i *արձակեալ վերակացու*
8 d *յաշխարհիս*, no *աշխարհին*
8 b *զմիմեամբ*, no *միմեամբք*
8 *Մ-Թ* և մի երկու 22 *յանոճիռ*, abcd efghijmnopstuvw*ԱԲԳ* *անճոռին*
8—9 *Մ-Թ* և մի երկու 22 *խրոխտանօք*, ad *յոխորտանաւք*
9 jp չիք *ի*
9 no *ի միմեամբք*
9 fgh *յարձակեալք*, notvՎ. *արձակեալ*
9 *Մ-Թ* և մի բանի 22 չիք *և*
10 *Մ-Թ* *խորհուրդ*, stvՎ. *զխորհուրդս*
10 tuvwՎ. *նենգութեամբ*
10 stuvwՎ. *մատնելով*
10—11 s *բամբասելով*
11 o *ձեռն*
11 *Մ-Թ* և մի երկու 22 *տալ*
11—12 vՎ. *զհայրապետն*
12 cdiknopt *ոչ*
12 i *կամայս*
13 egwՎ. *իբր*
13 abcdefghjknouw *զանտէրունչս* (no *անտէրունչս*)
13 *Մ-Թ*Վ. և մի երկու 22 *անկաշեալ*, s *անկաշեալք*
15 d *յետ յորո*
15 b *հարաւայինն*
15 i *բոցն* փխ *բոցոյն*
15 stvՎ. *բոցեալ* փխ *բոցոյն շարժեալ*
16 n *զոր*
16 no *ազգս*
17 ikop *յանի*
17 no *պաշարեալ*
17 cd *զաւուրս*, n *յաւուրս*, s *աւուրս*
17 cd *ի*, h *քսան և հօթ*, Վ. *քսան և հինգ*, *Մ-Թ* *քսան հօթն*
17 stvՎ. *առեալ զքաղաքն*

զբնակիչս քաղաքին Անւոյ՝ ոչ ումեք ողորմելով արիւնարբու գազանն, որ Ալփասլանն կոչէր։

Այլ մերն դադարեաց թագաւորական գաւազանն, զի թէպէտ գոյր ուրուք տէրութիւն, որպէս Կիւրիկէին, որ ի Լօռէ քաղաք, և որ շուրջ զնովաւ, զի և սա յազգէ Բագրատունեաց էր. և միւս ևս Գագիկ թագաւոր Վանանդայ և Կարուց, որ գնաց առ յոյնս, սակայն գլխաւորն դադարեաց յաւուրս Գագկայ, և այլքն անձնատուր եղեն ընդ ձեռամբ վիշապին, և կէսք փախստեայ գնացին առ կայսրն յունաց։ Եւ նոքա տիրեցին ընդհանուր աշխարհիս։ Իսկ յոյնք գնացելոցն ետուն երկիրս և քաղաքս կալուածոյ՝ զկողմանս Կեսարու և Սեբաստու, զոր ետ Գագկացն՝ երկոցունց թագաւորացն։

Իսկ զկաթողիկոսն Պետրոս մեծապատիւ պատուով պատուեաց կայսրն, և եդ նմա աթոռ ոսկի։ Եւ իբրև յարեաւ յաթոռոյն և կամէր արտաքս ելանել, եպիսկոպոս մի, նորա անունն Եղիսէ, էա՛ռ զայլիտան ոսկի, յորոյ վերայ նստաւ կաթողիկոսն։ Իսկ սպասաւորքն արգելին ո՛չ տային նմա թոյլ առնուլ։ Եւ եհարց կայսրն զեպիսկոպոսն, թէ՝ «Ընդէ՞ր զայդ առնես»։ Եւ ասէ ցնա եպիսկոպոսն. «Օրէն է մեր՝ յաթոռն, յոր նստի կաթողի-

---

1 cdijp *քաղաքին անոյ* (d *անու*, ip *յանւոյ*)
1 stvՎ. *նորա* փխ *քաղաքին անւոյ*
1 c *միոյ ոչ ողորմելով*, d...*մեք ողորմելով* փխ *ոչ ումեք ողորմելով*
1 j չիք *ոչ ու...* (*մեկ ողորմելով*)
1 l չիք '*և ապա առեալ...կոչէր*'
1 *Մ-Թ*Վ. և մի երկու 22 *արեանարբու*, n *յարիւնարբու*
1—2 i *և արիւնարբու ոչ խնայելով որում ալփասլանն*, p *և արիւնարբու գազանն ոչ խնայելով*
2 *Մ-Թ* և մի երկու 22 *ալփասլան*, o *արբասլան*, *մյուսները* *ալփասլան*
2 ms *կոչիւր*
3 o *թագաւորականն*
3 vՎ. *գաւազան թագաւորական*
3—4 cdijpstuvwՎ. չիք '*զի թէպէտ... տէրութիւն*'
3—4 abdefghlmno *տէրութեան գաւազան*
4 k *կիւրիկէին*
4 cdg *ի լաւռէ*, no *որ է ի լօռէ*
5 ah *զն* փխ *զի և*
5 o *ազգէ*
5 stvՎ. չիք *թագաւոր*
5—6 b *վանանդա*, o *վանանդոյ*, stvՎ. *վանանդեայ*
6 i չիք *առ*, w *յոյնան*
6 ip չիք *գլխաւորն*
7 cd *գագկա*
7 ip *այլք*
7 blsvՎ. *անձնատուրքք*, d *անձնատուրք*, o *անձնատու*
7—8 l *եղեն յունաց*
7 w *կէս*
8 bd *փախստեա*, stvՎ. *փախստականք*
8 a *ընթհանուր*, b *ընթանուր*
7—8 cdijp *աշխարհի*, l *աշխարհիս հայոց զամս խա*, no *աշխարհս*, st vՎ. *աշխարհիս ամենայնի* (Վ. *ամենայն*) փխ *ընդհանուր աշխարհիս*
9 h *յոյն*
9 g *յերկիրս*
9 d *կալուածո*
10 *Մ-Թ* *Սեբաստիոյ*, i *սեբաստիու*
10—11 stvՎ. *երկուցն թագաւորաց*
12 mstvՎ. չիք *պատուով*
12 no *պատուեցաւ*
12—13 o *կայսերն*
13 i չիք *նմա*
13 cdjk *աթոռոյն*, l *յաթոռոյն հայրապետին*
13 u *յարտաքս*
14 l չիք *մի*
14 ghjiՎ. *անուն*
14 svՎ. չիք *նորա*
14 w *եղիսէ է*
14 *Մ-Թ*Վ. *առ*
14 h *զայլ* փխ *զայլիտան ոսկի*, l *զայլիտան*
14 d *յորո*, hno *որոյ*
15 l չիք *նմա*
16 i *զեպիսկոպոսն*
16 no *թէ*
16—17 tvՎ. *առնէր* փխ *առնես*
17 *Մ-Թ* չիք *ցնա*
17 ac *աւրէն է մեր*, d *աւրէ մեր* փխ *օրէն է մեր*
17 abcdefghijklm *յաթոռոյն* h (*աթոռոյն*), stvՎ. *զի աթոռն* (Վ. *յաթոռն*)
17 gik *որ*

կոռն, ոչ այլ ումեք նամփլ, բայց ի նմանէ»։ Եւ զարմացաւ կայսրն ընդ պատիւն, զոր ետ եպիսկոպոսն կաթողիկոսին, և հրամայեաց սպասաւորացն թոյլ տալ, զի առցէ եպիսկոպոսն։ Եւ ասէ ցնա. «Եօթն հազար դահեկանի է այդ. տա՛ր պահեա՛ զայդ ի պատիւ կաթողիկոսին քո»։

Եղև երբեմն ժամանակ, զի յաւուր յայտնութեան անուան ժողովեալ էին ամենայն քրիստոնեայքն և այլ ամբոխ բազում ի Տրապիզոն քաղաք օրհնել զջուրն, որպէս սովոր են քրիստոնեայք։ Եւ ըստ նախանձուն, զոր ունին յոյնք ընդ հայս, կացուցին զհայրապետն Պետրոս իւրովք ժողովրդովքն ի վերոյ, և ինքեանք ի ներքոյ կողմանէ գետոյն, այսպիսի մտօք, զի թերակատար համարէին զօրհնութիւնն հայոց, զի ինքեանք ի ներքոյ կալով՝ զօրհնեալն ի հայոց, վերստին օրհնեսցեն։ Սովորեցուցեալ էին և աղաւնի մի սպիտակ, որ գայր խառնէր ընդ ջուրսն և վերանայր, որով խաբէին զանընտելսն, եթէ հոգին սուրբ էջ ի նմանութիւն աղաւնոյ։

Եւ յաղօթել հայրապետին Պետրոսի՝ դարձաւ ջուր գետոյն ի վեր, և լոյս սաստիկ ծագեաց, որ նուաղեցուցանէր զճառագայթս արեգականն։ Եւ իբրև եկն աղաւնին նոցա խառնիլ ընդ ջուրն, որպէս սովորն էր, յանկարծակի

1 stv նամփլ պարտ է
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բայց
1 stvՎ ի կաթուղիկոսէն փխ ի նմանէ
1—2 p ընդ պատուին
2 bcmstuՎ եդ փխ ետ, d չիք եդ
2 o ընդ կաթողիկոսին
3 Մ-Թ ցեպիսկոպոսն փխ ցնա
3 a ւ, bw եւթն, cdf է
3—4 no դահեկան
5 b և եղև, d եղև երբեմ
5 l ժամանակի
5 afhkl զի յայտնութեան անուան յաւուրս (fh աւուրս)
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յաւուրս, o աւուր, q յաւուրն
5—6 d ժողովէին փխ ժողովեալ էին
6 Վ քրիստոնեայք
6 Մ-Թ այլ ամենայն
6 ip ամբոխք բազումք
6 abcdeguw տրապէզոն
6 q քաղաքն
7 abcdfgkl յահնել, Մ-Թ յօրհնել
7 bog քրիստոնեայքն
7 stvՎ ըստ սովորութեանն (Վ սովորութեան) փխ որպէս սովոր են քրիստոնեայք
7 bl նախանձոյն, oq նախանձու
8 louw ունէին
8 stvՎ ընդ հայք
8 stvՎ չիք պետրոս
8—9 ip ժողովրդովք
9 i կողմանէն
9 dl մտօք
10 abcd զահութին, fh զահնութիւնն, kl զահնութին, gq զօրհնութիւն, tv զահութիւ, Վ զօրհնութիւնս
10 no ինքեան, stuvwՎ չիք ինքեանք
10 d ի ներքս
11 abcd զահնեալն, fh զահեալն, kl զահնեալն
11 no չիք ի
11 stvՎ կրկին փխ վերստին
11 abcdkl ահնեսցեն, fht ահեսցեն
11 uw սովորեալ
12 n և զայ, o և գայր փխ որ գայր
12 uvw և խառնէր
12 no զջուրն, Վ ընդ ջուրս
13 adefgh զանընդելսն, c զանընթելսն
13 o թէ
13 i չիք էջ
13 bcdghjloՎ աղաւնոյ
14 abcdefghqw աղօթել, j աղաւթել, l յաղաւթել, no ի աղօթել, stvՎ յաղօթելն
14 o սրբոյ հայրապետին, stvՎ սուրբ հայրապետին
14 io ջուրն
14 stvՎ չիք գետոյն
15 Վ արեգական
16 ip չիք նոցա
16 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ խառնել
16 a սովերն, Վ սովոր

խոյացեալ արծիւ մի՝ էառ զաղաւնին և գնաց։ Եւ զամօթի մեծի հարան ամենայն յոյնք, և ակամայ գովէին զհաւատս հայոց։

Եւ հրամայեաց կայսրն հայրապետին դնել զաթոռ իւր ի Սեբաստիա և անդ հովուել զհօտ իւր։

Եւ անդ եկաց հայրապետն մինչև ցվախճան իւր. և եղաւ անդէն ի Սեբաստիա՝ կացեալ կաթողիկոս ամս երեսուն և ինն։ Եւ յետ նորա տէր Խաչիկ սակաւ ժամանակս։

Ապա աշխարհս Հայոց ժողովեալ ի մի վայր, կացուցանեն յաթոռ հայրապետական զտէր Վահրամ, զոր անուանեցին Գրիգորիս, զորդին Գրիգորի Մագիստրոսի, ի քաղաքէն Բջնոյ, զթոռն Վասակայ մարտիրոսի, զայր իմաստուն և առաքինի։

Սա խնդրեաց ի հօրէ իւրմէ մեկնել զարուեստ քերականի, զի էր նա իմաստասէր. և մեկնեաց զնա արուեստաւոր բանիւ։ Այս սքանչելի հայրապետս թարգմանեաց բազում ճառս վկայից աստուծոյ, և ճառս ներբողականս ի յունաց և յասորւոց։

Եղ սա ի մտի իւրում յետ ժամանակաց երթալ ի Հռոմ քաղաք յերկրպագութիւն նշխարաց սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի՝ խորհրդակից իւր առեալ զվարդապետ ոմն, Գէորգ անուն։ Եւ կոչեալ զհօտ իւր՝ զեպիս-

1 g անկարծակի
1 afghilnpq արծուի, bw արծըւի, cdj արծիւի
1 o և էառ
1 stvՎ զնա փխ զաղաւնին, u աղաւնի, w աղունի
1 adl զամաւթի
1—2 djk մեծ
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք ամենայն
2 stvՎ յոյնքն ամենայն
2 bd յակամա, cegijmnopw յակամայ
2 Վ հայոյն փխ հայոց
3 i զհայրապետն
3 d աթոռ, n զաթոռն
3 acd ի սեբաստիայ
4 cdfgn անդի, stvՎ անդ
4 afh հովուելով, bd հովել
4 dl զհաւտ, m զհօտս
5 Վ եկաց անդ
5 stvՎ չիք հայրապետն
5 b ցվաղխճան, cenpw ցվախճանն, d ցվաղջանն, gq ցվաղճան
5 stvՎ ցմահ փխ ցվախճան
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ եղեալ
6 ad սեբաստիայ
6 Մ-Թ չիք և
6 tv չիք տէր
8 ijp յաշխարհս
8—9 stvՎ կացուցին հայրապետ փխ կացուցանեն յաթոռն հայրապետական
8 no աթոռն
9 degՎ վարհամ, w զվահրամ
9 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ գրիգորէս
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զորդի
10 abcdjm մամիստոսի, nopuw մամիստրոսի, fghk մագիստոսի
10 abcdefghjmn բջնոյ (d բջնո)
10 jmtv ի քաղաքէ
10 no ի թոռն
10 bd վասակա
10 ip այր
12 d հաւրէ, l հաւրէն, no հօրէն, stuvwՎ չիք ի հօրէ
12 stuvwՎ յիւրմէ փխ ի հօրէ իւրմէ
12 no չիք մեկնել
12 m զարհեստն
12 ip քերականին
13 s նա փխ զնա
13 n բանիւք
13 j զսքանչելի
14 abfhm թարգմանեաց
14 ip վկայիցն
15 abcdfhilstuvw յասորոց, jnop ասորոց
16 Վ ի հռովմ
16—17 d յերկրպագութիւն, no երկրպագութիւն
17 Մ-Թ չիք նշխարաց, o նշխարացն
17 dl պաւղոսի
18 noՎ զմի վարդապետ
18 c գէորք
18 gv կոչեցեալ
18 dl զհաւտ, stvՎ զհօտս

կոպոսս և զերիցանս, և զիշխանս, ասաց նոցա զմտածումն իւր։ Իսկ նոցա յարտասուս հարեալ լային դառնապէս և աղաչէին զնա մի՛ թողուլ զնոսա որբս և անհովիւս։ Իսկ նա ասէ ցնոսա. «Ուխտ է իմ եդեալ, և անհնար է ինձ ստել, տեսէք ձեզ այր մի և ձեռնադրեցից զնա փոխանակ իմ»։ Եւ էր պատգամաւոր վարդապետն այն Գէորգ զոր վերագոյն յիշեցաք։ Իբրև ոչ հաւանէին ժողովուրդքն, այլ ի նոյն աղաչանս պնդեալ կային և ո՛չ զոք գըտանէին փոխանորդ նորա։ Յայնժամ ասէ ցնոսա Գէորգ. «Ընդէ՞ր այդչափ աղաչէք զնա, զի նա ուխտ եդեալ է երթալ, և ես տեղեակ եմ խորհրդոյ նորա, զի ոչ փոխի յայնմ։ Ես աւասիկ, թող ձեռնադրեսցէ զիս փոխանորդ իւր»։

Եւ իբրև լուաւ կաթողիկոսն՝ զարմացաւ և լի եղև ցասմամբ, զի երդուեալ էր Գէորգայ՝ ընդ նմա երթալ. սակայն յակամայ կամաց ձեռնադրեց զնա, և ինքն ճանապարհորդ լինէր։ Եւ նստաւ Գէորգ յաթոռ նորա։

Եւ երթեալ սրբոյ հայրապետին ի Հռոմ, մեծապէս պատուեցին զնա ազգն ֆռանկաց։ Եւ կատարեալ զուխտ իւր, ել ի նաւ գալ ի Կոստանդնուպօլիս թարգմանութեան աղագաւ։ Եւ յարուցեալ բռնութիւն հողմոյ ի ծովուն և տարեալ զնաւն ընդ այլ ճանապարհ, հանէ զնոսա յԵգիպտոս։ Իսկ որք ընդ նմա էին սպասաւորքն նորա երկեան, զի սովորութիւն էր բնակչաց աշխարհին զալեկոծեալ նաւսն կողոպտել և սպանանել։

1 fh և ասաց
1 ij զմտացումն փխ զմտածումն
1 Վ. և փխ Իսկ
2 d արտասուս
2 t չիք մի թողուլ զնոսա
2 ip չիք զնոսա
3 no ուխտ եմ եդեալ փխ ուխտ է իմ եդեալ
4 dij ստեղ փխ ստել
4 wՎ. զի փխ և
5 c գէորքն
5 Մ-Թ և ՁՁ մեծ մասը՝ գէորգն այն վարդապետ
5 dՎ. վերագոյն, mo ի վերոյ
6 no հանէին փխ հաւանէին
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ աղաչանան, l աղաչանս կային
6 stu պնդեալք
7 Վ. այնչափ
8 stv որ փխ զի
8 bcdeijpstuvwՎ. ուխտեալ է փխ ուխտ եդեալ է
8 h չիք ես
8 stuvwՎ. խորհրդոց
9 lps յայնմանէ, now այնմ
9 otՎ. ահաւասիկ
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ փոխանակ փխ փոխանորդ, no փոխանակ որդի
9—10 stuvwՎ. թող զիս ձեռնադրէ (tu vՎ. ձեռնադրեսցէ) փոխանորդ իւր
11 Վ. չիք Եւ
11 l լուաւ զայս

11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զարմացաւ, զայրացեալ և, m զայրացաւ փխ զարմացաւ
12 tv գէորգ
12 a սակս այն, Մ-Թ սակս այն փխ սակայն
12 ad յակամա, i p ակամա
12 no կամաւ
12—13 d ձեռնադրեաց, ino ձեռնադրէր
13 ijp ճանապարհ փխ ճանապարհորդ
13 no աթոռ
14 ij եւ էր երթալ
14 mstvՎ. սուրբ
14 stvՎ. հայրապետն
14 Վ. Հռովմ
15 d յազգն
15 Մ-Թ ֆռանգաց, abfhlm փռանգաց, dgj փռանկաց
15 stvՎ. զուխտն փխ զուխտ իւր
15 stvՎ. չիք ել ի նաւ
15—16 stvՎ. գալ ի կոստանդնուպօլիս (Վ. Կոստանդինուպօլիս) նաւով
15—16 deg կոստանդինուպօլիս
16 al թարքմանութեան
16 stvՎ. բռնութեամբ
16 cdijno ի հողմոյ
16 vwՎ. չիք ի
17 vՎ. ճանապարհս
17 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զնա փխ զնոսա
18 t չիք ընդ
18 stvwՎ. չիք նորա
19 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նաւն փխ նաւսն

Եւ կացեալ սրբոյ հայրապետին Գրիգորիսի յաղօթս, եղև անձրև սաստիկ յԵգիպտոս, որ երբէք չէր լեալ։ Իբրև տեսին զայս բնակիչք աշխարհին՝ զարհուրեցան, բայց հագարացին, որ թագաւորէր նոցա, այր իմաստուն էր, կոչեաց զզօրսն իւր և ասէ ցնոսա. «Դուք ինքնին գիտէք, զի յաշխարհիս Եգիպտացւոց անձրև չէ՛ եկեալ ի սկզբանց անտի մինչև ցայժմ, բայց միայն կարկուտ յաւուրսն Մովսիսի, և անձրև՝ մի, յորժամ Յիսուսն է եկեալ, սոյնպէս և այս նշան է գալստեան սքանչելագործ մարդոյ։ Տեսէք, խնդրեցէ՛ք զնա, թէ ո՞ ոք է»։

Եւ շրջեալ զօրացն ընդ աշխարհն՝ գտին զԳրիգորիս իւրովք պաշտօնէիւքն, զի կային յաղօթս առ եզր ծովուն։ Եւ ածին զնոսա առ սուլտանն։ Եհարց զնոսա, եթէ՝ «Վասն ձե՞ր եկն անձրևս այս»։ Եւ նոքա ասեն. «Այո՛»։ Եւ ասէ ցնոսա. «Վասն ի՞նչ պատճառանաց, խնդրեցէք զայս»։ Եւ նոքա ասեն, եթէ՝ «Երկեաք վասն սովորութեան աշխարհիս ի սպանմանէ, զի նաւաբեկ եղաք ի ծովու»։ Եւ զամենայն իրսն ասացին ստուգութեամբ։ Յայնժամ զարմացաւ և գովեաց զհաւատս նոցա և ասէ ցհայրապետն. «Նիստ դու յԱղէքսանդրիա քաղաքի յաթոռն Մարկոսի, և ամենայն քրիստոնեայք, որք են ընդ իշխանութեամբ իմով, քե՛զ լիցին հնազանդ»։ Եւ նա

1 b սրբոյն, no սուրբ
1 stvՎ. սրբոյն գրիգորի փխ սրբոյ հայրապետին Գրիգորիսի
1 no հայրապետն, bՎ. չիք հայրապետին
1 no չիք գրիգորիսի, uw գրիգորի
1 de յաղաւթս
2 no երբեմն փխ երբէք
2 bcdijp չէր եղեալ, m չէր տեսեալ փխ չէր լեալ
2 ip զիրս փխ զայս, Վ. զայն
2 vՎ. բնակիչքն
2—3 stvՎ. չիք աշխարհին
4 dl զզաւրսն, no զօրսն
4 no ասէր
4 jw ցնա փխ ցնոսա
4 no չիք ցնոսա
4 a դու
4 bj ինքին (sic)
5 cj աշխարհիս, stvՎ. չիք աշխարհիս
5 bcdfgj եգիպտացւոց, stvՎ. յեգիպտոս փխ յաշխարհիս Եգիպտացւոց
5 t ոչ եկեալ է, Վ. բնաւ չէ եկեալ
5 Մ-Թ յսկզբանէ, acdf յսկզբանց անտի, beghijmpw յսկզբանց անտի
5 Մ-Թ չիք անտի
6 lՎ. յաւուրս
6 abcdfghjinopwՎ. Մովսէսի, i Մօսէսի
6 o միայն փխ մի
6 no չիք յորժամ
7 Վ. Յիսուս
7 lՎ. էր փխ է
7 t չիք է
7 no գալոյ փխ գալստեան

7—8 Վ. մարդոյն
8 no չիք զնա
9 h ընդ աշխարհին, k ընդ յաշխարհն
9 b զգրիգորիոս, no գրիգորիս
9—10 dl պաշտաւնէիւքն, o պաշտօնէիւք, Վ. պաշտօնիւքն
10 cd զնայ, ijpstvՎ. զնա փխ զնոսա
11 op ցնոսա
11 uvwՎ. և ասէ փխ եթէ
11 Վ. այս անձրես
11 bcdijp թէ
12 nouw զինչ
12 otvՎ. պատճառի փխ պատճառանաց
12 eimopstv խնդրեցիք
13 einpu ասացին
13 inpuvwՎ. թէ
13 av երկաք, t եկայք փխ երկեաք
13 m չիք ի
14 Վ. իրս
15 no զարմացան, tvՎ. զարմացաւ սուլտանն
15 o գովեցին
15 ij զհաւատսն այ (աստուծոյ), n ի հաւատս
15—16 t չիք 'զհայրապետն նիստ դու'
16 acdefghkmuw յաղէքսանդր, b յաղեկսանդր, ijp յաղէքսանդրէ
16 stvՎ. չիք քաղաքի
16 no աթոռն
16—17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ քրիստոնեայ, abdgh քրիստոնէ
17 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ որ
17 Մ-Թ է փխ են, w չիք են
17 stvՎ. ընդ իշխանութեամբս
17 d իմում

նմա պարգևս բազումս, և սիրեաց զնա իբրև զհայր։ Եւ յայնմ օրէ եղև աթոռն Աղէքսանդրիոյ հնազանդ աթոռոյ սրբոյն Գրիգորի. և անդ եկաց և վախճանեցաւ սուրբն ի փառս աստուծոյ գովութեամբ։

Իբրև ետես Կիւրիկէ արքայ յազգէն Բագրատունեաց, որդի Դաւթի, որդւոյ Դերենկանն, որ հիմնարկեաց զհռչակաւոր ուխտն՝ զՀաղբատն և զՍանահինն, եթէ եթող տէր Գրիգորիս զաթոռն իւր և գնաց ի Հռոմ, կոչեաց առ ինքն զտէր Յովսէփ, զկաթողիկոսն Աղուանից, և ետ ձեռնադրել զտէր Բարսեղ կաթողիկոս Հայոց. և զՍարգիս ոմն դրան երէց Կիւրիկէի՝ ձեռնադրեն եպիսկոպոս Հաղբատայ. և յայնմհետէ եղև աթոռ եպիսկոպոսի։ Եւ յետ Սարգսի եղև եպիսկոպոս Գէորգ. և յետ նորա Բարսեղ։ Սա էր այր գեղեցիկ տեսլեամբ. զսա տեսեալ թագուհին Վրաց Թամարն, մեծապէս պատուեաց զնա վասն վայելչութեան գեղոյ նորա, զի և եղբարք նորա գործակալք էին տանն արքունի։

Եւ յետ Բարսղի եղև եպիսկոպոս սուրբն Գրիգորիս։ Սա ազգական էր իշխանացն Զաքարէի և Իւանէի. սա որ յաւուրս մեր եղև։

Եւ յետ նորա Յովհաննէս, այր հեզ և առաքինի, ազգական իշխանացն Խաչենոյ։ Սա քակեաց զգաւիթն փոքրագոյն, որ ի դուռն կաթողիկէին Հաղբատայ, և շինեաց մեծ և գեղեցիկ շինուած, որ զարմացուցանէ զտեսողսն հիացմամբ։

1 stvՎ. մեծամեծս փխ բազումս
1 stvՎ. եղև յայնմ օրէ, no այնմ օրէ
2 im յաթոռն
2 acdefghjklmnow աղէքսանդրի, b աղէկսանդրի
2 tvՎ. չիք աթոռն աղէքսանդրիոյ
2 tvԱԲԳ աթոռն (Վ. յաթոռն) փխ աթոռոյ
2 stvՎ. կացեալ փխ եկաց և
3 b վաղխճանեցաւ, cd վաղճանեցաւ
3 w չիք աստուծոյ
3 g գոհութեամբ, stvՎ. չիք գովութեամբ
4 dstv կիւրակէ
4 b արքա
4 il յազգէ, stvՎ. չիք յազգէն
4 acih որդոյ, l որդոյն
5 mՎ. դերենկան
5 fhtvՎ. ուխտն
5 h զհաղպատ
6 iՎ. զսանահին
6 istuvw չիք եթէ
6 d զտէր գրիգորիս, no գրիգոր
6 abefgjlmvwՎ. զաթոռ, no աթոռ
6 uwՎ. ի հռոմ
7 k առ յինքն
7 Մ-ԹՎ. կաթուղիկոսն
7 stv յետ ձեռնադրելոյ փխ ետ ձեռնադրել
8 no աղուանից փխ հայոց
8 i չիք ոմն
8 os կիւրիկէ, t կիւրակէ
9 gno այնմհետէ, ij չիք հետէ
10 stv չիք եղև եպիսկոպոս
10 c գէորք
10 stuvՎ. չիք այր
11 Վ. թամար
12 d գեղո
12 dijpwՎ. չիք և
12—13 dn եղբայրք, ij եղբարքն
14 cdjtuvՎ. բարսեղի
14 bcdegijnopstvwՎ. չիք սուրբն
14 t չիք էր
15 stvՎ. չիք իշխանացն
15 Վ. Զաքարիայի, o զաքարեայի
15 c չիք սա
15 no չիք որ
16 Մ-Թ Յոհաննէս, acijlm յովհաննէս, b յօհաննէս, gno յովանէս
16 u հեզ և բարի և առաքինի
16—17 Վ. իշխանաց
17 a խաչենւոյ
17 vՎ. սա զգաւիթն փոքրագոյն քակեաց
17—18 ՁՁ-ներում կաթուղիկէի, կաթուղիկէին
18 b հաղբատա
18 itvՎ. շինուածս, o շինուածով
18 io զարմացուցանէր

Եւ յետ նորա միւս Յովհաննէս, քուերորդի իշխանացն Զաքարէի և Իւանէի և եղբօրորդի առաջնոյ Յովհաննիսին։ Սա շինեաց բերդ մի ամրագոյն պարսպօք մէջ ընդ Հաղբատ և ընդ Սանահին։ Վասն որոյ գժտութիւն ընդ երկու մեծամեծ վանքերն եղև, որպէս թէ ի հողոյ Սանահնին իցէ. և միջնորդ եղև իշխանն Շահնշահ՝ որդին Զաքարէի, Սանահնին, զի հայրն նորա անդ թաղեալ էր, և իւրեանց սեպհական համարէին. զի Հաղբատ ի Վրաց թագաւորացն հաշուի էր յայնմ ժամանակի։ Իբրև մեռաւ եպիսկոպոսն Յովհաննէս, քակեցին զպարիսպ բերդին հրամանաւ Թաթարին։

Եւ յետ մահուան եպիսկոպոսին Յովհաննիսի, եկաց ի տեղի նորա Յովհաննէս՝ որդի Աղսարթանայ ի Մածնաբերդոյ, յազգէ Բագրատունեաց, ամս երկու, որ չև էր ձեռնադրեալ եպիսկոպոս վասն շփոթման ժամանակին, որ յետոյ ձեռնադրեցաւ ի կաթողիկոսէն Աղուանից Ներսիսէ կողմանցն Մածնաբերդոյ։

Եւ յետ նորա Համազասպ ի քաղաքէն Անւոյ։ Սա շինեաց եկեղեցի

1 Մ-Թg յոհանէս, acdeijl յոհաննէս, b յօհաննէս, no յովանէս, im յովհանէս
1 bcd քվերորդի, ip քեռորդի
1 vՎ. իշխանաց
1 Վ. զաքարիայի
2 cdij յառաջնոյ
2 Մ-Թ Յոհաննիսին, cdjmp յովհաննիսին, b յօհաննիսին, ln յովաննիսին, o յովանէսի
2 cd բերթ
2—3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գեղեցիկ ամրագոյն
3 dl պարսպաւք
3 e ընդ մէջ հաղբատայ, ipstuvwՎ. ի մէջ հաղբատայ և սանահնոյ (tuvw սանահինն, Վ. սանահնին)
3 h այսր փխ որոյ
4 e բս, ijpwՎ. երկուս
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ վանքերն, ij վանէրսն, stvՎ. վանորայս
4 p չիք մեծամեծ
4—5 o չիք 'որպէս... եղև'
4 b սանահնի, eg սանահինին
5 Մ-Թ Շահանշահ, i շահնշահի, nop շահնշահն
5 nop որդի
5 i զաքարիայի, v զաքարէ
5 eg սանահինին
6 bcdijmՎ. հայր
6 aefghnovw որ փխ նորա
6 abcdgijkl սեփհական, e սեփական
7 g հաղպատ
7 m ի վերայ փխ ի վրաց
7 stvՎ. թագաւորին
7 stvՎ. հաշուին
7 o էին
7 m յայն, no այնմ
7 Վ. ժամանակին
8 Մ-Թ Յոհանէս, ahil յոհաննէս, b յօհաննէս, no յովանէս
8 bejpvwՎ. և զպարիսպ (Վ. և զպարիսպն)
10 d չիք յետ
10 vՎ. մահու
10 Մ-Թal յոհաննիսի, b յօհաննիսի, c յովհաննիսի, gno յովաննիսի
10 g չիք ի
11 Մ-Թ Յովանէս, i յոհաննէս, l յովաննէս
11 nop որդի էր
11 Մ-Թ աղուսրթանայ, (վրիպակ), abcdefgijlnopuw աղսարթանայ
11 cd մածնաբերդո, stvՎ. մածնաբերդէ
11 stvՎ. չիք յազգէ
11—12 Վ. Բագրատունեացն
12 bcdeijlmp զամս բ
13 d յետո
13 nd չիք ի
13 Մ-Թ ի Ներսիսէ
13 dloՎ. ներսէսէ (Վ. Ներսեսէ), t ներսէսի
14 ip ի կողմանցն
14 stvՎ. մածնաբերդին
15 ip տէր համազասպ
15 Վ. ի քաղաքէ
15 bcdegjmow անոյ, tv յանոյ, ip յանւոյ
15 h չիք եկեղեցի, w զեկեղեցի

հրաշալի, և անդի, ո՛ւր զզանգական կախեն, և ժամատուն մի մեծ և սքանչելի։

Այլ դարձցուք անդրէն ի կարգ բանին, ուստի ելաք։ Քանզի ի բազումս բաժանեցաւ կաթողիկոսութիւնն Հայոց՝ տէր Գրիգորիսն, որ և Վահրամ, յԵգիպտոս, և Գէորգ ի կողմանս Արեւմտից, և միւս ումն ի Վասպուրական՝ ի կղզւոջն Աղթամար, և տէր Բարսեղ յաշխարհին Հայոց։ Այսպէս ի յոլովս բաժանեալ էր։

Բայց Գագիկ թագաւորն Կարուց գնաց տեսանել զկայսրն Յունաց, քանզի ընդ իշխանութեամբ նորա էր. և ի դառնալն եկն ի Կեսարիա։ Լուաւ նա, եթէ Մարկոս ումն մետրապոլիտ Կեսարու ունի շուն մի, և վասն անարգութեանն՝ որ առ ազգս Հայոց ունին հոռոմք, զանուն շանն Արմէն կոչեցեալ է։ Եւ այսպէս ձայնէ զնա, զի զհայք ամենայն ազգ արմենք կոչեն վասն քաջութեանն Արամայ Հայկազնոյ։

Գնաց թագաւորն Գագիկ իջեւանս առնել առ մետրապոլտին. և նա ուրախութեամբ ընկալաւ զնա։

Եւ իբրև ընդ գինիս մտին, ասէ թագաւորն. «Լուեալ է իմ, եթէ ունիս շուն ազնիւ. ցո՛յց ինձ, զի տեսից զնա»։

Ասէ մետրապօլիտն. «Աւասիկ առ դուրս է հանդէպ մեր»։

1—2 stvՎ եկեղեցի/ ի տեղին հրաշալի և զանկակատուն և ժամատուն մեծ և սքանչելի, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զզանկական
1 w ի տեղի իւր (փխ ուր) զանկական
1 dijnopw զանկական, m զզանկական
3 ej դարձուք, n դարձցուք մեք
3 noՎ չիք անդրէն
3 e ի կարգին, Վ ի կարգն
3 stv ի կարգ բանին անդրէն
3 tՎ անդի ուստի ելաք
3—4 cdijnop քանզի բազումս (չիք ի)
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գրիգորէս, e գրիգորիս
4—5 iՎ վահրամն
5 gi յարեւմտից
5 n միւսումն փխ միւս ումն
5—6 m ի կողմանս վասպուրականի կղզւոջն
5—6 eighwՎ ի վասպուրականի
6 acdhjl ի կղզոջն
6 impstuvՎ աղթամարայ, w յաղթամարայ
6 gim աշխարհիս
6—7 Մ-Թ այսպիսի ի յոլովս, cdij այսպիսի յոլովս, stv այսպէս և յոլովս
8 a զայսրն
9 gh չիք ընդ
9 acd կեսարիայ
9—10 vՎ և լուաւ թէ ումն մարկոս
10 aefghuw մետրապօլիտ, stvՎ մետրապօլիտն
10—11 egnoՎ անարգութեան
11 d չիք որ
11 t հոռոմք
11—12 stvՎ կոչեն
12 stvՎ ձայնէին
12 cd հայք փխ զհայք, stvՎ զհայքս
12 i յամենայ
12 egw ազգք, no չիք ազգ
12 stuvՎ արմեն (Վ Արմէն)
13 Վ քաջութեան
13 bd արամա
13 stuvԱՐԴ արմանայ, w արամանայ
13 istuvw հայկազնեայ
14 stvՎ չիք Գագիկ
14 Մ-Թ և մի չարք ՁՁ իջեւանս
14 vՎ լինել փխ առնել
14 abefghnuw մետրապօլտին, d մետրապալիտին, n մետրապօլիտին, ostvՎ մետրապօլիտն
16 dt լուեալ եմ փխ լուեալ է իմ
16 g թագաւորն ձայնեա՛ զի գայցէ լուեալ եմ
16 now թէ
16 bcdnopuw ունիս դու
17 ltvՎ շուն մի
16—17 tvՎ եթե զուն շուն մի ունիս ազնիւ
17 i չիք ինձ
17 bcdgijnop չիք զնա
18 abdefghnuw մետրապօլիտն
18 stvՎ աւանիկ
18 i չիք է
18 no աստ առ դուրս, tvՎ առ դուրս է, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ է առ դուրս
18 i մեր է, l մեր կայ

Եւ ասէ թագաւորն. «Ձայնեա՛, զի գայցէ այսր»։

Եւ նա ձայնէր նմա զայլ շան անուն, և ոչ գիտէր։ Իսկ շունն ոչ ընդոստնոյր և ոչ գայր ի ներքս։

Ասէ թագաւորն. «Ձի՛ր անունն ձայնեա՛ նմա»։

Եւ իբրև ձայնեաց «Արմէ՛ն», «Արմէն», վաղվաղակի ի վեր յարեաւ և եկն։

Ասէ թագաւորն. «Ընդէ՞ր ես կոչել դմա զայդ անուն»։

Ասէ մետրապոլիտն. «Զի մանուկ է»։

Եւ հրաման ետ թագաւորն ծառայից իւրոց և ասէ. «Բերէ՛ք քուրձ մի մեծ և արկէք անդ զշունն»։ Եւ հազիւ կարացին արկանել։ Եւ կարծէր եպիսկոպոսն, թէ ընդ ինքեան կամի ունել զշունն և բարկանայր սաստիկ թագաւորին։ Եւ ասէ թագաւորն. «Արկէք և զեպիսկոպոսդ, թող տեսից, եթէ մանուկ է շունդ, որպէս ասաց դա»։ Իսկ նա լայր և աղաչէր զթագաւորն թողուլ նմա զանցանսն։ Իսկ թագաւորն բարկութեամբ ասէ. «Արդ խթանաւ խթեցէ՛ք զշունդ, զի կերիցեն զմիմեանս»։ Եւ նոքա խթէին զշունն, և նա առ կսկծի ցաւոյն ժանիւքն և մագլօքն պատառ-պատառ եհերձ զնա, մինչև մեռաւ։ Եւ ասէ. «Արդ գիտացիր, եթէ մանուկ է Արմէնն»։

Եւ ինքն կողոպտեաց զեպիսկոպոսարանն. և այլ ևս ոչ ետես զկայսրն։

1 j չիք և ասէ թագաւորն
2 i չիք և
2 d ձայնեաց, stvՎ ձայնեա զնա
2 no չիք նմա
2 n զայդ փխ զայլ
2 hՎ գիւր
2 fh ոստնոյր փխ ընդոստնոյր
3 adjnw գոյր փխ գայր
3 fh ի ներս, stvՎ առ նա փխ ի ներքս
4 st արքայ փխ թագաւորն
4 vՎ չիք 'ասէ թագաւորն... նմա'
4 bd ձայնեայ
4 st զիւր անունն ասաց որ դա
5 b արմէն փխ Արմէն, Արմէն
5 fh ի վեր վազեաց փխ ի վեր յարեաւ
5 b եկն առ նա
6 vՎ զայդ անունդ ընդէր ես դու կոչել նմա
6 bcdw կոչեալ
6 dm անունդ
7 abefghuw մետրապօլիտն
7 stvՎ մանուկ է և նորահասակ
8 m հրամայեաց փխ հրաման ետ
8 p մի մեծ
9 j անկէք փխ արկէք
9 ip ասէ ընկեցէք փխ արկէք
9 tvՎ անդր
9—11 Ծանոթ. «Եւ կարծէր... թագաւորին» պարբերությունը բերում ենք ip ՁՁ-ից:
11 stv դադա ասէ
11 m չիք և
11 stvՎ զեպիսկոպոսդ անդ առ նա
11 m զի փխ թող
11 vՎ տեսիցեն
12 imopstuwՎ թէ
12 p զոր փխ որպէս
12 vՎ ասացն
13 Մ-Թ և մի չարք ՁՁ չունեն «՛զթագաւորն թողուլ նմա զանցանս՛»
13 Մ-Թ և մի չարք ՁՁ 'Եւ ասէ թագաւորն', h Իսկ թագաւորն բարկութեամբ ասէ
14 m խթանս, o խթանով
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զշունդ
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ կերիցէ զդա
15 c կսկիծ, d կսկից
15 fh ժանեօքն, stvՎ ժանեօք
15 a մաքլօքն, cl մագլաւքն, d մաքլաւքն, stvՎ մագլօք
15 tv պատառ պատառս
16 stvՎ առնէր փխ եհերձ
16 i չիք զնա
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սատակեցաւ փխ մեռաւ
16 g չիք արդ
16 e գիտացի՛
16 p որ փխ եթէ, stvՎ թէ
17 stv արման
18 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ոչ այլևս ետես զկայսրն (acefghik զկայսր), ip ոչ ես այլ ետես նա զկայսրն, stvՎ այլ ոչ ես ետես զկայսրն (t կայսրն)

Իսկ միւս Գագիկն թագաւորեալ՝ յաւուր միում հեծեալ էր յորս, և էր որսեալ։ Եւ ի տօթ ժամու էջ յերիվարէն հանգչել ընդ հովանեաւ ծառոցն, և ոչ այլ ոք գոյր ընդ նմա, բայց միայն մանուկ մի փոքրիկ, զի այլ զօրքն ամենայն ցրուեալ էին զհետ որսոյ։ Եւ պատահեալ նմա արանց յունաց, ծանեան զնա և յարձեալ տարան զնա ի բերդ մի։ Եւ իբրև սթափեցաւ ի գինւոյ անտի, երաց զաչս իւր և ասէ. «Ո՞ւր եմ ես»։ Եւ ասեն հոռոմքն. «Ո՞ւր է մետրապօլիտն մեր Մարկոս»։ Եւ ընկեցին զնա անարգանօք ընդ պարիսպ բերդին, և նա ջարդեալ մեռաւ։ Իսկ զմանուկն՝ որ էր ընդ նմա, գնեաց ոմն վաճառական հայ, և արար իւր փեսայ։

Եւ եղև յետ աւուրց, իբրև զարգացաւ մանուկն և եղև այր, գնաց ի սահմանս Կիլիկիոյ արամբ միով որսալ կաքաւս։ Եւ էր անդ բերդ մի, զոր Բարձրբերդ կոչեն։ Եւ էր անդ եպիսկոպոս մի հոռոմ. և եղև ծանօթութիւն առն և եպիսկոպոսին, և եղեն միմեանց սիրելիք. և զբազում աւուրս ուտէին և ըմպէին ի միասին։ Եւ այրն ոչ հանէր ի մտաց իւրոց զիրսն, զոր գործեցին հոռոմք ընդ թագաւորն Գագիկ, ընդ ազգականն նորա։

1 no միւս թագաւորն գագիկ ի թագաւորելն
1 bcd թագաւորն · e թագաւոր
1 e եւ յաւուր մի մ յորս, fh յաւուր միում եւ յորս, gm յաւուր միում յորս էր
1 abcdjnuw չիք հեծեալ էր
1 ipr եւ նա ի յորս, lvՎ եւ յորս
1 2 o էր ի յորս որսեալ
2 cdl ի տաւթ, i տօթոյ
2 ipr էջ նա յերիվարէն (i երիվարէն)
2 mpr հանգչիլ
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ծառոյն, j ծառոցն
3 r չիք այլ ոք, stՎ և այլ ոչ ոք
3 dl գաւրքն
4 no ցրուեալք
4 stv որսոց
4 acefghjpuw յունից, r ազգն յունաց փխ արանց յունաց
5 abcdefgoiklmp և ծանեան
5 stvՎ կալեալ փխ յարձեալ
5 g տէրն փխ տարան
5 r իսկ նա իբրև փխ իբրև
5 stv թափեցաւ
6 bcdihjl ի գինոյ (b ի գնոյ)
6 afh անդի
6 r չիք անտի
6 stvՎ չիք երաց զաչս իւր և
6 vՎ հոռոմքն ասեն
7 abcfghiw նետրապաւլիտն
7–8 r մարկոս զինչ արար զնա ազգականն քո և առեալ ընկեցին զնա ընդ պարիսպ բերդին, զոր ջախջախեալ ի քարի և ի վիմի մեռաւ անկեալ բերդէն ի վայր
7 Մ-Թ և մի չորք ՁՁ անարգանօք
7–8 stvՎ ընդ պարիսպն
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք նա ջարդեալ
8 Վ եւ փխ իսկ
8 stvՎ զմանուկն այն
9 anstv գնաց փխ գնեաց
9 ij վաճառականաց, n վաճառական...
9 n յար փխ արար
9 i իւրն
9 d բեսայ
10 r աւուրց և ժամանակաց
10 r այր կատարեալ
10 Մ-Թ և մի չորք ՁՁ գնացեալ փխ գնաց
11 Մ—Թ և մի երկու ՁՁ կիւլիկոյ, ahlu կիւլիկիոյ, cdj կիւլիկւոյ, i կիլիկոյ
11 v կաքաւ, r հաւս և կաքաւս
12 abcefghjnuw բարձրբերդն
12 i կոչէին
12 r կայր անդ
12 h հռոմ
12—13 dl ծանաւթութիւն
13 d առն եպիսկոպոսին (չիք և)
13 o ընդ եպիսկոպոսին
13 bcdj սիրելի
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ բազում
14 b ըմպէին
14 r ի մտացն և ի սրտէն
14 stvՎ չիք իւրոց
14 m զիրս, no իրսն
15 dno ընդ թագաւորին, m ընդ թագաւորին գագկայ
15 r հայոց փխ գագիկ
15 m ընդ ազգականին, ocIv ընդ ազգականս

Եւ եղև օր մի, զի ամենայն պաշտօնեայք եպիսկոպոսին ելեալ էին արտաքս ի բերդէն ի պէտս ինչ գործոյ իւրեանց. և էր միայն եպիսկոպոսն և պատանի մի ընդ նմա։ Եկն այրն որսորդ հուպ առ բերդն որսալ կաքաւս. և տեսեալ զեպիսկոպոսն ի պարսպին՝ ձայնեաց առ նա գալ և ի միասին ճաշակել։ Իսկ եպիսկոպոսն զայրն հրաւիրէր գալ ի բերդ անդր, և նա ոչ հաւանէր։ Ապա էջ առ նա եպիսկոպոսն առանց պաշտօնէի։

Իբրև ետես այրն, եթէ միայն գայ եպիսկոպոսն, ծանեաւ, եթէ ոչ ոք կայ ի բերդին, ասէ ցայրն, որ ընդ նմա էր. «Այսօր ի դէպ է մեզ առնուլ զվրէժ արեան սպանման թագաւորին մերոյ, զոր գործեցին հոռոմք։ Տե՛ս, գուցէ առաքիցէ զքեզ եպիսկոպոսն ի բերդ անդր, ջանասջի՛ր առնուլ զնա, և ինձ իմացուսցես ի ձեռն նշանի ինչ, զի և ես սպանից զեպիսկոպոսն»։

Եւ իբրև եկն եպիսկոպոսն, մտին ի ճաշել։ Եւ իբրև պակասեաց գինին, ասէ եպիսկոպոսն ցպասաւորն. «Ե՛րթ ի բերդ անդր և բե՛ր մեզ գինի, զի ուրախասցուք ի միասին»։

Եւ իբրև գնաց այրն, ետ զհրաման եպիսկոպոսին սպասաւորի նորա։ Եւ իբրև նա խոնարհեցաւ ի կարաս անդր, զի հանցէ գինի, նա կալեալ

1 ad աւր
1 dl պաշտաւնեայք
1 b եղեալ, st ելեալք
2 i չիք արտաքս, m յարտաքս
2 n ի բերդին
2 d գործո
2—3 vՎ և էր եպիսկոպոսն միայն, r և էր ինքն (փխ եպիսկոպոսն) միայն մնացեալ
3 stvՎ մանուկ փխ պատանի
3 w և եկն
3–4 m որսորդ որսալ կաքաւս հուպ առ բերդին
3 d յորսալ
3–4 b կագաւս
4 stvՎ և տեսեալ զնա եպիսկոպոսին ձայնեաց ի պարսպէն գալ առ նա
4 o ի բերդին պարսպին, r ի պալատին փխ ի պարսպին
4 o գալ առ նա
5 r ճաշակեսցուք
5 stvՎ չիք 'իսկ եպիսկոպոսն... ի բերդ անդր'
5 o չիք 'գալ ի բերդ անդր'
5 r չիք անդր
6 o ոչ հաւանեալ
6 Վ և էջ փխ ապա էջ
6 p ապա էջ եպիսկոպոսն առ նա
6 o և պաշտօնեայ նորա ընդ նմա
6 dl պաշտաւնէի
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք այրն
7 m չիք եթէ, ovՎ թէ
7 vՎ թէ
7 r գիտաց փխ ծանեաւ
8 cdostv ի բերդն
8 dl այսաւր
8 Վ չիք մեզ
8 r զվրէժն
9 o տես թէ
10 gorstuvwՎ առաքեսցէ
10 b եպիսկոպոսն զքեզ
10 Մ-Թ չիք ի բերդ անդր, no ի բերդին անդր, stuvwՎ ի բերդն անդր (Վ չիք անդր)
10 is ջանասջիր
11 Վ զի ես
11 r սպանից զնա
11 m չիք ինչ
12 gip չիք 'եւ իբրև...մտին ի ճաշել'
12 s և մտին ի ճաշ, t մտին ի ճաշակել
12 stvՎ և ի պակասել (Վ ի պակասել) գինւոյն
12 no զգինին
13 v ցսպասաւորն
13 a երգ փխ երթ
13 jl ի բերդ անդր և նա ոչ հաւանէր
13 acighno անդի, bdejlmstvՎ անտի, t անդ
13 ip գինի անտի, w մեզ անուշ (փխ անտի գինի)
14 ip չիք ի միասին
15 stvՎ չիք իբրև
15 svՎ և ասաց փխ ետ
16 m չիք նա
16 o հանիցէ
16 abcdefghijklnopuw նորա փխ նա

զօտից նորա, դարձուցեալ ի վերայ գլխոյն՝ խեղդեաց զնա ի գինի անդր և, ելեալ ի պարիսպն՝ նշանակեաց տեառն իւրում, եթէ՝ «Առի զբերդս»։

Եւ սա աստէն ի ներքոյ խեղդեաց զեպիսկոպոսն։ Եւ ինքն մտեալ ի բերդ անդր, բռնացաւ և առ սակաւ-սակաւ աճեցոյց զկալուած իւր, զո՛ր բռնութեամբ և զո՛ր պատրանօք. մինչև տիրեցին նա և որդիք իւր, և թոռունք աշխարհին Կիլիկեցւոց՝ քաղաքաց և գաւառաց։ Սա է նախնի թագաւորին Լևոնի, որ ընդարձակեաց զսահմանս իւր քաջութեամբ, զոր յիւրում տեղւոջն ասասցուք։

Բայց զկնի Վասլի կայսեր, թագաւորեաց Կոստանդին. և յետ նորա Ռոմանոս ծերն. և զկնի նորա Միխայէլն. և ապա Կիւռղի. և յետ նորա Մոնոմախն։ Առ սովաւ ետուն զերկիրն Գագկայ ի յոյնս։ Եւ յետ նորա Կիռ Թոդոռն. և ապա Դուկիծն. և յետ նորա Դիուժէնն։ Յառաջին ամի սորա մեռաւ Գագիկ Շահնշահ, թագաւորն Վանանդայ։ Եւ յութերորդ ամի իշխանութեան իւրոյ ել Դիուժէնն բազում զօրօք ի Պարսս ի պատերազմ, և եկն ի Մանազկերտ և առ զնա, զոր լուեալ բռնաւորին Ալփասլանայ՝ եկն ընդառաջ, և եղև սաստիկ պատերազմ։ Եւ պարտեցաւ Դիուժէնն, և ըմբռնեցաւ ի նմանէ, և հարկ եդեալ ի վերայ նորա՝ եթող։ Իսկ ազգն նորա ոչ

1 efgno զօտիցն (no չիք նորա)
1 stvՎ կալեալ զօտից նորա. ընկէց զնա ի կարասն գլխիվայր և խեղդեցաւ ի գինւոյն
2 dijmp թէ
2 r թէ ես սատ առի
2 o զբերդն
3 d ի ներքս, i չիք ի ներքոյ
3 r զբերդս և զայն լուեալ որսորդն ի ներքոյ
3 no եպիսկոպոսն
4 r ամրացաւ փխ բռնացաւ, no ըմբռնացաւ, v բռնեցաւ
4 lՎ զկալուածս
4—5 or զորս...զորս փխ զոր...զոր
5 adl պատրանաւք
5 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ տիրեաց
5 r զօրացաւ և տիրեաց
5 svՎ որդիքն իւր և թոռունքն
6 i յաշխարհին
6 bcfghjk կիլիկեցոց, pu կիւլիկեցւոց
6 r բազում քաղաքաց
6 h սա է ի
6 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ նախնին
6—7 r սա եղև նախնի թագաւորացն հայոց լեոն (sic)
7 m զսահմանսն, o սահմանս
7 i քաջութեամբ իւրով, r քաջութեամբ և արիութեամբ
7—8 cdefhl տեղոջն
9 t վասիլ
9 inop չիք կայսեր
9—10 ed Ռոմմանոս (sic)
10 Վ Մ-Թ և մի երկու ՋՋ ծեր
10 d Միքայէլն
10 v Կիւրղի, Վ Կիւր Զօյի (ԱԲԳ Կիւրղի)
11 tvՎ Մոնամախն
11 b Գագկա
12 m Թոդորն, f Կիր Թոփառն, v Կիր Թոռոռն, Վ Թոռորն
12 Մ-ԹՎ Տուկիծն, d Դ-կիծն
12 Մ-Թ Դիւժէնն, i Տիւժուէնն (sic) s Տիօժէնն
12 abcdefghijp Յառաջի
13 vՎ շահնշահն Գագիկ
13 ac Վանանդա
13 no ութերորդ
13—14 m յիշխանութեանն
14 Մ-Թ նորա փխ իւրոյ
14 ip չիք ել
14 Մ-Թ Դիւժէնն, i Տիուժէնն. s Տիօժէնն
14 ip զօրօք ել
14 Մ-Թ ի պարս
14 otv ի պարսս պատերազմ
15 inops էառ
15 b Ալփասղանա
15—16 abcefkmw ընդ յառաջ, ijopsu ընդ յառաջ (opsu առաջ) նորա
17 v եղև սով, Վ եղև սով սաստիկ և պատերազմ
17 Մ-Թ Դիւժէնն, i Տուժէնն, s Դիօժէնն
17 Վ չիք նորա
17 stՎ եթող զնա
17 egopwՎ ազգ

հնազանդեցան նմա, այլ թագաւորեցուցին զՄիխայէլ որդի Դուկծին։ Դարձեալ պատերազմեալ Միխայէլն՝ եհար զԴիուժէնն. և զօրացն քուրձ ագուցեալ նմա՝ ածին առ թագաւորն Միխայէլ։ Եւ ի ճանապարհին զաչս նորա փորեցին հրամանաւ կայսեր և ի կսկծոյն մեռաւ ի ՇԻԱ թուականին։

Եւ ի սմին ամի դատաստանք երկայնամտին և արդարադատին աստուծոյ լուծեցան ի վերայ խրոխտ և անզգամագիղ գազանին Ալփասլանայ, մինչդեռ մրմռայր զայրագնութեամբ տիրել տիեզերաց և զմղձկեալ սրտին զառնութիւնն թափել և յայնոսիկ, զոր ոչ էր ածեալ զբռամբ, յեղակարծ ժամանակի սրախողխող լեալ՝ բարձաւ ամբարիշտն յերկրէ և ոչ ետես զփառս աստուծոյ։

Եւ յետ նորա թագաւորեաց բարեբախտ որդի նորա, որ Մելիքշահն կոչիւր։ Սա ոչ չարութեան հօրն իւրոյ նմանեաց, այլ զբարի ածեալ զմտաւ՝ զնոյն և արար առ ամենայն հնազանդեալս իւր, յաւէտ առ ազգս հայոց. զի մտահաս եղեալ, բառնէր զիմացուածս հօր իւրոյ՝ իբր թէ եղեալ հակառակ խաղաղութեան կենաց մարդկան, արեամբ և զրկմամբ խնդացեալ։ Իսկ ինքն իմաստաբար քաղցրավարութեամբ կարգօք հանդերձէր զամենայն։ Արդ՝ այրն այն և խոհեմն քան զյոլովս ի թագաւորաց, հոգ տարեալ ամենայնի, զի արդարութեամբ վարեսցի, զի մի ոք լիցի տրտում ի

1 dip զմիխայէլն, gstvՎ զմիքայէլ
1 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ տուկիծին, b տուկծին, oՎ դուկիծին
2 b և հար
2 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ զիւժէնն, i զտիուժէնն, s զդիօժէնն, tuv զդուժէնն
3 ip միխայէլն
4 m չիք նորա
4 o կայսերն
4 cdinop մեռաւ շիա, i մեռաւ ի շիա, hՎ մեռաւ (Վ ի) հինգ հարիւր քսան և մի
4 bf թվականին, stvՎ թուին
5 Վ ամին
5 bcd չիք և
5 o չիք և արդարադատին
6 bcdegijkmnoptuvՎ անզգաաագիւղ, s անզգամագեղ, fh անզգաւաագիւղ, w առզամագիւղ փխ անզգամագիղ
6—7 bcd Ալփասլանա
7 Մ-Թ և մի քանի ՋՋ մռմռայր
8 Վ զառնութիւն
8 Մ-Թ և մի քանի ՋՋ թափեալ
8 s չիք և
8 g այնոսիկ
8 cd ածել
8 no ընդ բռամբ
9 a սրախողողեալ, b սրախոխող եղեալ, cd սրախողխող եղեալ, eg սրախողեալ, fhmuwՎ սրախողխողեալ
9 ijstv եղեալ փխ լեալ
9—10 j որ ոչ ետես, Մ-Թ և մի քանի ՋՋ և մի տեսցէ
10 i զփառքն
11 n չիք նորա
11 o և յետոյ
11 stuvwՎ չիք թագաւորեաց
11 b որդի նորա բարեբախտ
12 g չարութեանն, no չարութիւն
12 stvՎ սա ոչ նմանեաց չար հօր իւրոյ, ijp հօրն իւրոյ նմանեցաւ
12 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ չիք իւրոյ
12 i բարի
13 ijm հնազանդեալսն
14 Մ-Թ և մի չորք ՋՋ մտահան փխ մտահաս
14 i զիմացուած
14 stv զհօր իւրոյ զիմացուածս, Վ հօր իւրոյ զիմացուածս
14 m հօրն իւրոյ
14—15 stvՎ հակառակ եղեալ
15 vՎ չիք խաղաղութեան
15 s խանդացեալ փխ խնդացեալ
16 fghw քաղցրավարութեան, st քաղցրավարութեամբ փխ քաղցրավարութեամբ
16 acd կարգաւք, i կարեաւք, Վ կարեօք փխ կարգօք
17 Վ խոհեմ
17 no չիք ի
17 jo հոգս
18 ipՎ յամենայնի
18 stvՎ և փխ զի

զրկելոց և հպարտ ի գոռոզից։ Էր առատաբարոյ և մեծախորհուրդ, այլ և տեսիլ մարմնոյն արժանի թագաւորութեանն։ Սա ի դոյզն ժամանակի զբոլորս հնազանդէր զարեւելս, ո՛չ պատերազմաւ և բռնութեամբ, որքան սիրով և խաղաղութեամբ։ Եւ այսպէս բարի անուամբ կալեալ զիշխանութիւն ամս քսան, վախճանէր ի կենօքն դեղակուր լեալ։

Եւ ապա անպատմելի՛ լեալ խռովութիւն զամս չորս, զի եղբայր նորա Դըղուշն և որդի նորա Բեքիարուքն, զայսոսիկ ամս մարտիւ պատերազմի զբարեկարգութիւն աշխարհի ի բաց կորուսին։ Վասն ոչ ընդ փոյթ միոյ ի նոցանէն տիրելոյ՝ հոսմունս արեանց իբրև զուղխից լինէր, ո՛չ միայն զինակիր նահատակաց, այլ և առհասարակ ազանց և գաւառաց։ Եւ այսպէս բարիքն ի բաց վճարեցան ընդ խզման կենաց թագաւորին։ Եւ ապա տիրեաց Բեքիարուքն՝ սպանեալ զԴըղուշն. և յետ նորա խզըլն, որ Թարգմանի կարմիր։ Սա էառ զԼօռէ քաղաք և զուխտն սուրբ՝ զՍանահինն և զՀաղբատ։

Իսկ յետ Միխայէլի կայսեր առնու զԹագն Ալէքսն։ Ի տասն և եօթն ամի սորա՝ հռոմայեցիք ելին ընդ Թիրակ ի կողմանս ասիացւոց՝ խնդրել զքէն վրիժուց տառապանաց քրիստոնէից ի սկիւթացւոց և ի պարսից

1 i ի զրկելոցն
1 abcdfghijmov էր և, վ որ և փխ էր
1 n ազատաբարուոյ, o ազատաբարբոյ
1 n այդ փխ այլ
2 ij արժան
2—3 stvվ զբոլորն
3 ijp կամ փխ և
3 stvվ այլ փխ որքան
4 cdhվ զիշխանութիւնն, v իշխանութիւն
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի կենօքն դեղակուր լեալ, վախճանէր
5 cd վաղճանէր, l վախճանեալ, o վախճանի, ijm չիք վախճանէր
5 stuvwվ եղեալ փխ լեալ
6 uvwվ չիք ապա
6 cde խռովութիւնն
6 stvվ խռովութիւն լեալ
6 o զ փխ չորս
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ դուղուշն
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բեքիարուխն, fh բեքարուքն, no բեքեարուքն, m պեկիարուքն
7 stvվ չիք ամս
7 cd մարտի
8 no ամս փխ վասն
8 9 j մի որ ի նոցանէ
9 m հասմանց արեանց
9 վ արեանցն
9 acfh զուզխից
10 cjp նահատակացն, d նահատակեցան (sic)
10 mno չիք առ
10 ijp այլ և այլ հասարակ
10 վ բազաբաց փխ ազանց
10—11 di այսպիսի
11 stv ընդ բաց
11 fh խուզման
12 stuvwվ չիք տիրեաց
12 Մ-Թ ijp բեկիարուխն, abnoվ բեքիարուխն, d բեղիարուխն, s բեքարուխն
12 af սպանել, ego սպանանել
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զդուդուշն, dfhstuv զդղուշն
12 afhkstuvwվ զխզրլն, cd խզբլն
12—13 afhi թարքմանի
13 o սուկի կարմիր
13 cdg զլաւռէ
13 Մ-Թ և ՁՁ մեծ մասը՝ զուխտն, uw զուխտքն
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սուրբն
15 s միխայիլի, վ Միքայելի
15 no չիք կայսեր
15 h յեօթներորդն և ի տասն, վ յեօթն և տասն
16 j սորին փխ սորա
16 ij թիրաք, վ Թրակ (մինչդեռ ԱԲԳ Թիրակ)
16 m ի կողմանն
16 fgij ասիացոց
16 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ խնդրեալ
17 nop զքէն վրէժ արեան տառապանաց
17 uvw քրիստոնէից սկիւթացւոց (չիք ի)
17 cdfg ի սկիւթացոց
17 no և պարսից

հանդերձ Տաճկաստանաւ։ Եւ բազումք կրեցին նեղութիւն յորդւոյն բելիարայ, Ալէքս կոչեցելոյ, որ էր թագաւոր ի Կոստանդնուպօլիս, զաղտնի և յայտնի նենգութեամբ. քանզի հրամայեաց անօրէնն խառնել ի կերակուրն դեղ մահացու, և այնպէս տալ նոցա, նոյնպէս և յըմպելիսն, որք ուտէին և մեռանէին։ Եւ ի ծովու և նենգեաց զնոսա, որ վստահանային ի նա, իբրև ի հաւատակից իւրեանց, և բարբարոսացն խորամանկութեամբ օգնէր, որում հատուսցէ տէր։ Քանզի և չէր իսկ քրիստոնեայ, որպէս և ոչ մայր նորա, զի բազումք մեռան ի Ֆռանկացն. և մնացեալքն ունայն դարձան յԱնտաք և առին զնա և զԵրուսաղէմ, երկու թագաւորաւքն՝ Մայմունն և Տանգրիկն, և եօթն կոմսովքն։ Եւ թագաւորեաց յԵրուսաղէմ Կոնտոփրի, և ապա Պաղտոյնն ամս եօթն և տասն, և Ամարի ամս տասն և իննն. և եղև այս ի ՇԽԶ թուին հայոց։

Մեռաւ սկիւթացի բռնաւորն խզըլն ի յառման քաղաքին Դունայ ի զօրացն Պարսից. և ապա ի բազումս բաժանի տէրութիւն նոցա, ոմն բռնացեալ ի Խորասան, և ոմն յԱսորեստան, և այլ ոմն ի կողմն Կապադովկացւոց և Հայոց և ոմն յԵգիպտոս. և այլք յայլ տեղիս, որոց անուանքն անծանօթ են մեզ։

1 Մ-Թ և մի չորս ՁՁ բազում
1 e նեղութիւնն, n նեղութիւնս, o նախատինս փխ նեղութիւն
Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յորդւոյն, abfh յորդոյն, cd յորդոյն, g որդոյն, no որդւոյն
2 abegվ ի կոստանդինուպօլիս, d ի կոստանդինուպաւլիս
3 stvվ հրամայէ
3—4 no չիք ի, s ի կերակուրսն
4 Մ-Թ afhkm մահու փխ մահացու
4 h նմանապէս փխ նոյնպէս
4 Մ-Թ i և մի երկու ՁՁ յըմպելին, a յըմպելիսն, bg յըմբելիսն, dnp ըմպելիսն, o զըմպելիսն, m ըմպելիք
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք որք
5 acdefghijkmpuw յոր փխ որ
5 d վստահանայ
5 no չիք ի նա
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ իբրև հաւատակից
6 afhԱԲԳ ի բարբարոսացն
6 uw չիք և
6—7 ad աւգնէր
7 gp յորում
8 i մայրն
8 cefgh բազումքն
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի ֆրանգացն, abfg muw ի փռանգացն, cp ի ֆռանգացն, deijnostvվ ի ֆռանկաց(ն)
8 dfh յունայն
9 m ի յանտաք, no ի անտաք, tv յանդաք
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ազունք փխ թագաւորաւքն
9—10 s զմայունն և զտանգրիկն, tvվ մայունն և տանգրիկն, fh տանգրիկն, i տազրին, j տազրիկն
10 i եօթ
10—11 bcdi կոնտափրի, h կոնտաֆրէ, s գոնտոփրի
11 ip պաղտոնոյն, s պաղտուին, վ Պաղտոյն
11 h տասն և եօթ
11 cdijp ամարի, s ամառի
12 cdjn եղև այս չիք
12 վ այս եղև
12 hվ ի հինգ հարիւր քառասուն և վեց
12 ab թվականին, f թվին, cdegijpw թուականին
13 m թագաւորն բռնաւոր
13 efhkm զզըլն, cij խզիլն, douw խըզըլն
13 Մ-Թ Դըւնայ փխ Դունայ, befghm դվնայ (դվնա), o դւնայ
13 14 t ի զօրաց
14 i տէրութիւնս
15 Մ-Թվno յասորեստանի
15 abcdegijnop ի կողմանս
15—16 ah կապադոկացւոց, b կապադովկացւոց, c կապպաթովկացոց, d կապպադորակեցւոց (sic), fn կապադովկացոց, p կապադովկեցւոց, sv կապադովկեցւոց
16 g այլ փխ յայլ
17 Մ-Թ անծանօթ մեզ, c անծանօթ է մեզ, l անծանաւ մեզ, ij այն ծանուցաւ մեզ

Ի ՇԿԲ թուականին վախճանեցաւ տէր Բարսեղ՝ կալեալ զհայրապետութիւնն ամս երեսուն երեք, և յաջորդէ զաթոռն տէր Գրիգորիս, եղբայրն Ներսիսի, մեծաշուք պատուով: Սոքա էին յազգէ սրբոյն Գրիգորի: Վասն որոյ և ընդ նստելն իսկ յաթոռ սուրբ Լուսաւորչին՝ սքանչելի հայրապետն սուրբն Գրիգորիս, պայծառացոյց զսուրբ եկեղեցի զանազան կարգօք և օրհնաբանութեամբ կանոնականօք, ամենայնիւ ջանայր ըստ օրինակի իւրոց նախնեացն վարել, սրբոյն Գրիգորի և զաւակի նորա նմանիլ: Սա փոխեաց զաթոռն հայրապետական ի բերդն, որ կոչի Հռոմկլայ. քանզի իբրև տարան յոյնք առ իւրեանս զԳագիկ թագաւորն և զտէր Պետրոս, այնուհետև ոչ եղև յարևելս աթոռն հայրապետական, այլ ընդ իշխանութեամբ յունաց՝ երբեմն ի Սեբաստիա, երբեմն ի Ծովքն կոչեցեալ վայր, իսկ սա փոխեաց ի Կլայն Հռոմայական: Եւ եղև պատճառ փոխելոյն այս. նեղեցաւ ի սկիւթականացն և ի տաճկաց՝ այսր անդր յածելով. տեսեալ զբերդն ամուր՝ բարձեալ զսրբութիւնս իւր և զսպաս եկեղեցւոյ, տարաւ եդ անդ ի պահեստի առ բարեմիտ կին մի իշխանի, ազգաւ Ֆռ-

1 cdij չիք ի
1 l ի թուականին չիբ
1 no ի շկգ թուականին հայոց
1 abf թվականին, վ. թուին
1 stvվ. փոխեցաւ առ քրիստոս (tv չիք առ քրիստոս) փխ վախճանեցաւ
1—2 j զթագաւորութիւնն փխ զհայրապետութիւնն, stvվ. զաթոռն փխ զհայրապետութիւնն, o զհայրապետութիւն
2 վ. երիս փխ երեք
3 Մ-թվ. և մի երկու ՁՁ ներսէսի
3 stվ. սուրբ լուսաւորչին փխ սրբոյն գրիգորի
4 impst ընդ նստելն
4 no չիք իսկ
4 no աթոռոյ, վ. յաթոռն
4 stvվ. չիք սուրբ լուսաւորչին
4—5 stuvwվ. սուրբ հայրապետն (w սուրբ գրիգորիս)
5 ag սուրբ, m չիք սուրբն
5 abcdefghijlmnop սուրբ զեկեղեցի փխ զսուրբ եկեղեցի, stvվ. չիք զսուրբ
5 tvվ. զեկեղեցի
5 cdl կարգաւք
6 adl աւրհնաբանութեամբ
6 adl կանոնականաւք
6 eijmp կանոնօք փխ կանոնականօք
6 i յամենայնիւ
6 dl աւրինակի, stվ. չիք օրինակի
7 cdiop իւրոյ, m իւրեանց
7 d նախնեացն իւրոյ, stvվ. ըստ իւր նախնեացն վարել
7 uwվ. չիք 'սրբոյն գրիգորի և զաւակի նորա նմանել'
7 no նմանեալ
8 eo զաթոռ իւր, վ. զաթոռ
8 abefghijklmp հռոմկլայ, suw հռոմկլայ
9 cj յոյնքն
9 w չիք առ
9 dip զագիկ, uw չիք զգագիկ
9 uw զթագաւորն
9 no տէր պետրոսն
9 stvվ. տանէին յոյնք զթագաւորն և զտէր պետրոս առ իւրեանս
10 ijp յաթոռն, sվ. աթոռ
11 bd ի սեբաստիայ, stv ի սեբաստիոյ
11 j ծով, vվ. ի ծովք վայրն կոչեցեալ
12 cdp փոխի
12 Մ-թ հոռոմէական. aeuvwվ. հոռոմմէական, l հոռովմէական. st հռոմէական
12 stvվ. չիք եղև
12 stvվ. և պատճառ փոխելոյն այս է (vվ. էր)
13 Մ-թվ. և մի քանի ՁՁ նեղացաւ, vվ. զի նեղացաւ
13 l ի սկիւթացոցն, vվ. ի սկիւթականաց
13 cdijp ի տաճկացն
13 bdijmվ. ածելով
14 nstվ. զսրբութիւնս
14 bcdijp չիք իւր, st ընդ իւր
14 bm զսպասքն, s զսպասս
14 cd եկեղեցոյն, jm եկեղեցւոյն
15 Մ-թ և մի երկու ՁՁ տարեալ եդ
15 l անդր
15 Մ-թ և մի քանի ՁՁ կին իշխան մի, begl իշխանի մի, իշխանի միոյ, o իշխանի մի ֆռանկի

անկ: Եւ եղև ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ վախճանել իշխանին, որ էր տէր բերդին, և մնաց կինն նորա այրի, զոր աղաչեալ սրբազան հայրապետին զկինն բարեպաշտօն՝ տալ զբերդն ցհայրապետն, զի լիցի նա աթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց: Եւ կինն ետ յօժարութեամբ: Եւ յուղարկեալ սրբոյ հայրապետին զկինն յաշխարհն Կիլիկեցւոց առ մեծ իշխանաց իշխանն Հայոց Թորոս, և նա ետ նմա գիւղս և ագարակս և այլ կալուածս, և ուրախ արար զկինն յոյժ, և ապա առաքեաց զնա յաշխարհն իւր:

Այս Թորոս իշխան և եղբայր իւր Ստեփանէ որդիք էին իշխանին Լևոնի, որդւոյ Կոստանդեայ, որդւոյ Ռուբենայ, թոռունք յառաջագոյն ասացեալ առնն, որ յազգականութենէ և ի զաւակացն Գագկայ Արծրունեաց: Սորա ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց քաջութեամբ՝ տիրելով բազում գաւառաց և քաղաքաց աշխարհին Կիլիկեցւոց և Սուրացւոց և այլոց բազմաց. առին զանուանի քաղաքս աշխարհին՝ զՏարսոն և զՍիս, և զԱտանա, և զՍելևկիա և որ շուրջ զնոքօք գաւառք և քաղաքք: Զոր լուեալ կայսրն յունաց, որ Ալէքս կոչիւր, առաքէ բազում զօրս ի վերայ իշխանացն Հա-

1 Մ-թ և մի քանի ՁՁ ֆռանգ, dem stvվ. ֆռանկ, fmuw փռանգ, o ֆռանկի
1 Մ-թ և մի երկու ՁՁ ընդ յաւուրսն
1 tuvw չիք տէր, վ. (տէր)
2 fh բերդի
2 abcdefghioվ. կին
2 o անայր փխ այրի
2 stvվ. աղաչեաց սրբազան հայրապետն
3 cd բարեպաշտաւն, o պ շտօն փխ բարեպաշտօն
3 tv բերդն
3 stv արասցէ զնա փխ լիցի նա
3 gi յաթոռ
3—4 stvվ. հայրապետութեան փխ կաթողիկոսութեան
4 bd յաւժարութեամբ
4—5 stvվ. սուրբն փխ սրբոյ հայրապետին
5 g աշխարհն, n աշխարհին
5 Մ-թ և մի քանի ՁՁ կիւլիկեցւոց, bcih կիլիկեցոց
5 t չիք իշխանն, vվ. իշխանն իշխանաց
6 ip չիք նա
6 Մ-թ և մի քանի ՁՁ գեւղս, abdgl գեաւղս, eihno գեօղս
6 վ. զայլ
7 t կինն
7 svվ. յուղարկեաց, l ուղարկեաց փխ առաքեաց
7 im չիք զնա
7 Մ-թ և մի երկու ՁՁ յաշխարհ իւր
8 l իշխանն, stvվ. իշխանս
8 afhivվ. չիք իւր
8 stvվ. եղբայրն
8 stuvwվ. չիք իշխանին
8 bdfghl որդւոյ (d որդո)
9 abcd կոստանդեա
9 bcdfgh որդւոյ
9 ac ռովբենա, b ռոբենա, d ռոբենայ, efghluw ռովբենայ, j ռուբինեայ, stv ռուբենի, վ. ռուբէնի
9—10 abcdeվ. ասացեալոյն, g ասացելոյն
10 j առն
10 no ազգականութենէ
10 bcdegnopstuvwվ. ի զօրացն փխ ի զաւակացն
10—11 h որք փխ սորա
11 abcdijotv արձակեցին, efghlmsuw յարձակեցին փխ ընդարձակեցին
12 վ. քաղաքաց և գաւառաց
12 Մ-թ և մի քանի ՁՁ յաշխարհին, g աշխարհն
12 Մ-թ և մի քանի ՁՁ կիւլիկեցւոց
12 ad սուրացւոց, bej սորացւոց, fg սորայցւոց, h սորացւոց, c սուրացւոց, np սորացւոց
12 stuvwվ. չիք յաշխարհին կիլիկեցւոց և Սուրացւոց
13 d յոլով բ̃ին
13 l զատանայ, n զատանաս
14 bs զսելեկիայ, tv զսելեկեայ
14 ad զնորաւք
14 stuvwվ. գաւառք և գիւղք և քաղաքք
14 j կայսր
15 tvվ. և փխ զոր
15 g յոյնքս
15 m լուեալ յունաց ալէքս առաքէ
15 o չիք բազում
15 dl զաւրսք
15 ijp իշխանին
15 stvվ. առաքէ ի վերայ հայոց զօրս (tvվ. բազում զօրօք)

յոց՝ Ստեփաննեայ և Թորոսին զԱնդրոնիկոսւ Եւ ըմբռնեալ զՍտեփանէ խաբէութեամբ՝ ետ սպանանել։ Իսկ Թորոսի առեալ զեղբօրորդիս իւր զՌուբէն և զԼևոն, եդ զնոսա ի բերդ մի ամուր, և ապա էառ Թորոս զքէն վրիժուց արեան եղբօր իւրոյ ի Հոռոմոց անտի, որ բնակեալ էին յաշխարհին, զի զբռնացեալսն կոտորէր և զայլսն փախստական առնէր յաշխարհէն, և ինքն տիրէր ամենայն գաւառացն մեծաւ զօրութեամբ։

Իսկ յայս թուականի ՇԿԲ, յորում վախճանեցաւ Բարսեղ կաթողիկոսն, փոխեցաւ առ Քրիստոս մեծ և հռչականուն վարդապետն Գէորգ, զոր ըստ քաղցրութեան բարուց իւրոց Մեղրիկ կոչէին։ Սա կարգաւորեաց զհռչակաւոր ուխտն, որ Դրազարկ կոչի, անդադար լինել ի պաշտօնն զցայգ և զցերեկ և հանապազ պահօք կատարել, և առանձինն ումեք ինչ ոչ լինել, բայց ի հասարակաց տանէն։ Ի սոյն ամի և արին հոռոմայեցւոց Տանգրի՝ իշխող քաղաքին Անտիոքայ, վախճանէր, դեղակուր լեալ ի պատրիարքէն իւրեանց։ Եւ առնու զկաթողիկոսութիւնն Հայոց յետ տէր Բարսղի՝ Գրիգորիս ամս յիսուն երեք։

1 abd ստեփաննեն
1 Վ չիք ստեփաննեայ և թորոսին զանդրոնիկոս
1 abcdefgjlnopuw զանդրոնիկոս
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ըմբռնեաց, b ըմբռնել
1–2 stvՎ և ըմբռնէ խաբէութեամբ զստեփանէ և ետ սպանանել
2 ip Թորոսին, l Թորոս
2 di զեղբաւրորդիս
2 abcdeguw զռուբէն
3 o զԹորոս, stvՎ Թորոսն
3 stvՎ վրիժու
4 di եղբաւր
4 stvՎ եղբօրն փխ եղբօր իւրոյ
4 tv ի հոռոմոց
4 ai անդի
4 s որք բնակեալք
4 g աշխարհն, lnop աշխարհին
5 o զայլն
5 gi աշխարհէն
6 ijp յամենայն
6 Վ գաւառաց
6 dl զաւրութեամբ
7 l ի յայս իսկ փխ իսկ յայս
7 o այս…որում
7 bl թվականի, stv թվին
7 stv իսկ ի չկբ, hՎ ի հինգ հարիւր վաթսուն և երկու
7 m սուրբն բարսեղ
7 stvՎ չիք կաթողիկոսն
8 ij փոխեցաւ, o փոխեաւ
8 stvՎ հռչակաւոր փխ հռչականուն
8 adfghiklmnopstuwՎ որ փխ զոր
9 sv բարուցն իւր, tՎ բարուցն իւրեանց փխ բարուց իւրոց
9 vՎ կարգաւորէ
10 uvw որ կոչի դրազարկ, k դրզրակ, l դրազարկն կոչէին
10 vՎ լինէր
10 ijmop չիք ի
10–11 d ցորեկ, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ցերեկ
11 f պահուք, n պահօք և աղօթիւք
11 d կատարեալ
11 cdfghjlmo առանձինն
11 f ինչ ոչ ունել, h ի չ ունել (չիք ոչ), stvՎ ոչ ինչ լինել, m լինիլ
12 j ի հասարակ տանէ
12 i արկին փխ արին
12 cgj հռոմայեցւոց
12 bcdegpiuwՎ տանդրի, o տանդր, դանդրի, Մ-Թ և ՁՁ Թանդրի
13 ab անդիոքայ, d անտիոքա
13 b վաղխճանէր, cd վաղճանէր, g վախճանեցաւ, o վաղճանէր, s վախճանի
14 w չիք լեա
14 ls չիք տէր
14 cdoՎ բարսեղի
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ գրիգորիոս, n գրիգորիա, ijp տէր գրիգորիս
15 stvՎ ամս ծղ (Վ յիսուն երեք) գրիգորիս, h ամս յիսուն (չիք երեք)

Իսկ սքանչելի հայրապետն Գրիգորիս ձեռն ի գործ արկեալ շինեաց եկեղեցի հրաշազան զմբեթարդ ի նոյն բերդի, և սկսաւ թարգմանութիւն առնել յաստուածային գրոց, և բազում գիրս ետ թարգմանել ի հայ լեզու, զո՛րս ինքեամբ և զո՛րս ի ձեռն այլոց։

Յաւուրս սորա էին վարդապետք անուանիք և իմաստունք՝ Ներսէս սքանչելի, հարազատ նորուն կաթողիկոսի, և միւս Ներսէս եպիսկոպոս Լամբրոնեցի, եղբայր Հեթմոյ, որ թարգմանեաց զՄեկնութիւն Տեսլեանն Յովհաննու, և զՊատմութիւն Գրիգորի պապուն Հռոմայ, և զՕրինադրութիւն սրբոյն Բենեդիքտոսի. արար և մեկնութիւնս յինքենէ սաղմոսացն Դաւթի, և առակացն Սողոմոնի, և սուրբ պատարագամատուցին, և աղօթիցն Յովհաննու Աւետարանչին, որոյ սկիզբն է այս՝ «Է՛ր ընդ եղբարսն Երա՛»։ Շինեաց և եկեղեցի հրաշազան ի վանքն, որ կոչի Սկեւռայ, հուպ ի բերդն անուառ Լամբրոն, և կարգեաց զպաշտօն վանիցն ըստ օրինակի այլոց ազգաց սարկաւագաւ և դպրաւ և անծածկոյթ գլխաւ, զոր յոլովք դարուէին ի Հայոց։

Եւ միւս եւս եպիսկոպոս՝ անուն Իգնատիոս, որում հրամայեաց կաթո-

1 stvՎ այս (փխ իսկ) սքանչելի գրիգորիս
1 d գրիգորիոս
1 j ածեալ փխ արկեալ
2 dՎ զեկեղեցի
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զմբեթայարկ, do զմբեթաւ, fh զմբէթայարդ, gij զմբէգազարդ, e զմբեթարկ
2 svՎ ի նոյն բերդն
2 afhl թարքմանութիւն
3 abdeghijlmopw աստուածային
3 af թարքմանել
3–4 ijp լեզուս
4 osvՎ զորս, abcdfglpt զոր
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ինքեամբք
4 abcdefghlpu զոր, josvtՎ զորս
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի ձեռս, stvՎ այլոց (t ի յայլոց) ձեռամբ
6 sՎ նորին
6 nostuvw չիք եպիսկոպոս, Վ և միւս Ներսէս եպիսկոպոս, և Ներսէս, ip չիք 'և միւս Ներսէս եպիսկոպոս'
7 dstvՎ լամբրոնացի, eo լամբրօնացի, g լամբրաւնեցի, ijp չիք Լամբրոնեցի
7 d հեթմո
7 af թարքմանեաց
7 cdev զմեկնութիւնն
7 Վ տեսլեան
8 abcdefijlp յոհաննու, Մ-Թ յոհանու, m յովանու
8 uvwՎ յովհաննու աւետարանչին
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զպատմութիւնն
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ պապոյն, g պապին
8 b հռոմայ, cdvՎ հռովմայ
8–9 c զօրինադրութիւնն, dl զաւրինադրութիւն
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք սրբոյն
9 Մ-Թ Բենետիկտոսի, բենետիքտոսի, h բենեդիկտոսի, k բենեքտոսի (sic)
9 Մ-Թ մեկնութիւն, o զմեկնութիւն
9 d յինքյենէ, ov ինքենէ
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սողոմմոնի, uw սողոմովնի, bes սողոմօնի
10 l և երկոտասան մարգարէիցն և սուրբ
10–11 dl աղաւթիցն
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յոհանու, abcefhijlp յոհաննու, n յովհաննու
11 v որո
11 abcdefghijlmnopw երանելի(ն) յոհաննէս, l յոհաննէս, յոհա 'յովհաննէս փխ Երա'
12 stvՎ եկեղեցիս
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ անուանիկ փխ անուառ
13 adgl լամբրաւն, ij լամբրօն, b լամբրօն (sic)
13 adl ըստ աւրինակի
14 o այլոցն
14 Մ-Թ անծածուկ, bstuvw անծածկոյս, cdijp չիք անծածկոյթ
14 Մ-Թe և մի երկու ՁՁ գլխով փխ գլխաւ
14 du անուանն
16 d ինքնատիոս
16 v յորում

ղիկոսն մեկնութիւն առնել Ղուկասու աւետարանին։ Եւ նա ոչ առ յանձն, մինչև տեսանէր ի տեսլեան առն մի լուսաւոր և զարդարեալ ամենայն վայելչութեամբ, և զամենայն վարդապետս եկեղեցւոյ անդ խրախճացեալս. կամեցաւ և ինքն մտանել ի ներքս. և արգելուին զնա և ասէին, եթէ՝ «Վասն զի ո՛չ աշխատեցար ի մեկնել զաւետարանն, ո՛չ մտցես այսր»։ Եւ զարթուցեալ սկսաւ մեկնել զաւետարանն Ղուկայ խորհրդական և մտաւոր բանիւ։

Եւ այլ ոմն վարդապետ սքանչելի, Սարգիս անուն, ի վանքն, որ կոչի ասորերէն Քարաշիթաւ, արար մեկնութիւն եօթանեցունց թղթոցն կաթողիկեայց նախերգանօք և յորդորակօք, ընդարձակ և պատա ճառիւք։ Եւ միւս ևս եպիսկոպոս, Յովսէփ անուն, այր երևելի ի կողմանս Անտիոքու։

Իսկ յԱրևելս արք անուանիք և գիտնականք լուսաւորիչք եկեղեցւոյ՝ Անանիա վարդապետ ի Սանահինն, յաւուրս Դէոսկորոսի, այր մտաւոր և հանճարեղ, գիտող տոմարական արհեստի, և գրոց աստուածայնոց մեկնող։ Սորա ասեն ի մի հաւաքեալ ի մեկնութիւնն առաքելոյ զբանն Եփրեմի և Յովհաննու Ոսկեբերանին և Կիւրղի և այլ սրբոց արարեալ համառօտ վասն

1 e մեկնութիւնն
1 j աւետարանչին
1 stv՝ աւետարանին ղուկասու
1 ijps էառ
1 d անձն, o զանձն
2 dijmo ի տեսլեանն
2 m մինչև ի տեսլեանն տեսանէր
2—4 o և ինքն ոչ կարէր մտանել ի ներքս քանզի զարդարեալ էր
2 v՝ չիք և
2 ij յամենայն
3 j զարդ փխ վարդապետս
3 chv եկեղեցոյ, o չիք եկեղեցւոյ անդ
3 ijp էր անդ
4 o չիք 'կամեցաւ և ինքն մտանել'
5 g զաւետարան, n աւետարանն, uw զաւետարանն ղուկայ
5 Մ-Թ և մի երկու 22 ի մեկնել
5 g մտցես, p վասն այն ոչ մտցես
5—6 uw չիք 'ոչ մտցես...զաւետարանն'
6 cdgijnop ղուկասու, stv՝ չիք զաւետարանն ղուկայ
6 l խորհրդաւոր և մտական
7 no չիք այլ
7 Մ-Թ չիք սքանչելի
7 stv՝ սարգիս անուն սքանչելի
7 cdi չիք որ կոչի
8 Մ-Թ և մի երկու 22 քարաշիթաւ, m քարաշիթօ
8 ijp մեկնութիւնս, stv՝ մեկնութիւնս
8 a եւթանեցունց, bgijpluw եւթանեցունց, cd եւթանեցոց
8 b թխթոցն, cd թղթոյն, stv՝ թղթոց
8—9 abcdnuw կաթողիկեայց, ijstv՝ կաթո(ու)ղիկէից(ն), o կաթողիկեայց
9 dihl նախերգանուք
9 adfhl յորդորակուք
9 afhklm ընդյարձակ, v՝ և ընդարձակ
9 w ճառօք, h պատաճառիւք փխ պատա ճառիւք
10 i չիք եպիսկոպոս
10 j երանելի փխ երևելի
10 stv ի կողմանէ
10 ad Անտիոքու, e Անտաքու, ijp Անտիոքայ, stv յԱնտիոքու
11 o լուսաւորիչք
11 cd եկեղեցոյ
11—12 a անանիայ
11—12 stv՝ չիք 'Անանիա վարդապետ ի Սանահինն'
12 v աւուրս
12 Մ-Թ Դիոսկորոսի
13 o գիտոց
13 cduw տումարական, j՝ տօմարական
13 abcdefghijlnouw արուեստի
13 Մ-Թ աստուածային գրոց, s աստուածայնոց գրոց
13 stv՝ մեկնող անանիա վարդապետ
14 Մ-Թ չիք ի մի, ijmp ի միում
14 d հաւաքել
14 Մ-Թ ի մեկնութիւն, nop հաւաքեալ մեկնութիւնն
14 j զբանս
15 Մ-Թ Յոհաննու, blt յոհաննու, cdef յովհաննու, s յովհաննու
15 abc ոսկէբերանի, eighlp ոսկեբերանի, l ոսկիբերանի, d յոսկէբերանի
15 s զկիւրղի
15 ijpv՝ սրբոցն, s զայլոց սրբոցն, no այլոց փխ այլ սրբոց
15 dl համառաւտ

դիւրահասութեան ընթերցողաց, արար և խորհրդական և մտաւոր տեսութիւն և համեմատութիւն աւետարանացն առ օրինակս. գրեաց և լուսաւոր իմացուածս վասն խորհրդական սրբասացութեանս, որ յեկեղեցիս ուղղափառաց խաչեցարիւ ասեն, և զնեբրողեանն Ճռաշակաթին։

Սոյնպէս և մեծիմաստ գիտութեամբ քան զյոլովս և հանճարեղն յամենայնի՝ մտահարուստ Յովհաննէս, Սարկաւագն կոչեցեալ, ի Հաղբատ։ Սա բազում ինչ աշխատասիրեաց ի գիրս՝ յիշատակ բարի թողեալ. սա զբազմաց փափագելին և ո՛չ ձեռնհաս, զհաստատ և զանշարժ տոմարն կարգեաց հայոց փոխանակ շարժականին և անհաստատունին. արար և միաբանութիւն ամենայն ազգաց տոմարի ընդ հայոց. վասն զի յոյժ իմաստուն էր այրն և աստուածային շնորհօք զարդարեալ, նորա բանքն ամենայն իմաստասիրական ոճով, որպէս զԳրիգորի Աստուածաբանին, և ոչ գեղջուկ։ Սա գրեաց ճառս նեբրողականս ի մեծազօր արքայն Հայոց Տրդատ, և ի սուրբ հայրապետն Ներսէս, և ի սքանչելին Սահակ և Մեսրոպ. արար և շարական Ղևոնդեանցն քաղցր եղանակաւ և յարմար բանիւ, որոյ սկիզբն է այս. «Պայծառացան այսօր սուրբ եկեղեցիք»։ Գրեաց նոցուն և ճառս նեբրողականս. գրեաց սա և գիրս աղօթից. գրեաց և օրինակս ստոյգ գրոց։

1 i դիւրահանութեան, jp դիւրահասանութեան
2 l չիք և համեմատութիւն
2 ijv աւետարանաց
2 adl աւրինակս
2 stuvw՝ չիք առ
3 o սրբասացութիւնս, pt սրբասացութեան
3 acefhiklmw յեկեղեցի, b ի յեկեղեցի, dgno եկեղեցի
4 abcdefghjklmu սորա ասեն
4 p խաչեցար և սորա ասեն, no սորա ասացեալն
4 now չիք ասեն, st՝ ասի
4 no զնեբրողականն, վ՝ զնեբրողեան
5 o նոյնպէս
5 t գիտութեան
5—6 cknv ամենայնի
6 bfhjp յոհաննէս, gnt յովհաննէս, i յովաննէս, Մ-Թ Յոհաննէս
6 no չիք կոչեցեալ
7 h չիք սա
7 b ի գիր
7 o և յիշատակ
8 Մ-Թ՝ փափաքելին, ahlm փափաքեալն, i փափագեալն
8 s զոչ ձեռնհասն, i ոչ հաս զհաստատ և անշարժ
8 v՝ տօմարն
10 e միաբանութիւնն, t միաբանութեամբ, վ՝ զմիաբանութիւն
10 Մ-Թ տօմարի, duw տումարի, վ՝ տումարին
11 dl շնորհաւք
12 tv՝ ոճով է
12 dno զգրիգոր
12 jst՝ աստուածաբանի
13 abcdefghijlouw գեղջուկք
13 i նեբրողեանս
13 Մ-Թ և մի երկու 22 չիք հայոց
14 b տրդատ
14 t և սուրբ (չիք ի)
14 cdjpt չիք ի
14 p սքանչելի
14—15 bdfhluw մեսրոբ, c մեսրովպ, v մեսրովբ
15 h արար փխ արար և
15 o շարականն, st՝ շարականս
15 Ղեոնդեանց
15 acegklnostuw եղանակով
15 ijp չիք յարմար բանիւ
16 v՝ որոց
16 o չիք այս
16 adi այսաւր
16 abcdegfhjmnpw եկեղեցի լուսաւորչօք (abd լուսաւորչաւք, egn լուսաւորօք, fh լուսաւ*) կենդանեօք (abcdw կենդան*, egn կենդ*)
16—17 Մ-Թ և նոցա փխ նոցուն և, ij և նոցունց, stv՝ և ճառս նեբրողականս նոցունց, l գրեաց և սա գիր նոցունց և ճառս և նեբրողեանս
17 h գիր
17—18 adl աւրինակս, Մ-Թ օրինակ

Եւ կարի յոյժ սիրէր զսա թագաւորն Վրաց Դաւիթ, հայրն Դեմետրեայ, պապն Դաւթի և Գիորգեայ, այնքա՛ն, զի մինչ լսէր զգալուստ նորա, յոտն յառնէր և ելանէր ընդ առաջ նորա, և խոնարհեցուցեալ զգլուխն՝ խնդրէր ի նմանէ օրհնութիւն. և նա եդեալ զձեռն ի վերայ գլխոյ նորա, զայս սաղմոս ասէր. «Գտի զԴաւիթ ծառայ իմ և իւղով սրբով իմով օծի զնա։ Ձեռն իմ ընկալցի զնա և բազուկ իմ զօրացուսցէ զնա։ Մի մեղիցէ նմա թշնամի և որդի անօրէնութեան մի չարչարեսցէ զնա»*։ Եւ ի պատճառս սորա սիրէր թագաւորն զազգս հայոց։

Դէպ եղև սմա յաւուր միում վասն անառակ գնացից որոշել զոմն ի խորհրդական պատարագէն, Զոմզոմայ անուն։ Եւ նա փոխանակ զղջանալոյ և ապաշխարելոյ՝ խորհէր սպանանել զաքանչելին։ Օր մի պատահեալ նմա, մինչդեռ գայր նա յայրէ անտի, որ ի ներքոյ կայ վանիցն, հայելով ի վերայ գետոյն՝ ըմբռնեալ անամօթն, ընկէց յերկիր և հարաւ ի վերայ նորա։ Իսկ սուրբն զի իմաստուն էր, ասէ ցնա. «Ո՛րդեակ Ստեփաննոս, մի՛ սպանաներ զիս»։ Եւ ասէ ցնա յանդուգն. «Մինչև ցայժմ Զոմզոմայ էի, իսկ այժմ փոխանակ միոյ նուէ բազումս յաւելուս՝ Ստեփաննոս։—Քանզի Զոմզոմայն մականուն էր նորա։—Դու ընդէ՞ր սպաներ

---

* Սաղ. ՁԸ, 21—23։

1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք Եւ
1 djp զնա
1 abc զեմետրեա, w զեմեարա
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զէորգեայ, d զեօրգեայ, no զրիգորեայ փխ Գիորգեայ, Վ զէորգայ
2 i չիք լսէր
3 Մ-Թ tv առնէր փխ յառնէր և ելանէր
3 fhm յառնէր ընդ (m չիք ընդ) յառաջ
3 abcfhijm ընդ յառաջ
3 t խոնարհեցուցանել
4 abcdtv օ̅հ̅ութ, fhkl օ̅հ̅նութիւն
4 Մ-Թ և մի երկու չիք գլխոյ
4 d չիք և
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ և ասէր զսաղմոս զայս, no չիք 'զայս սաղմոս ասէր'
5 Մ-Թ չիք 'և իւղով սրբով իմով օծի զնա', d իւղով, fhoՎ չիք իմով
6 Մ-Թ չիք 'զի զնա և բազուկիմ զօրացուսցէ զնա', h ճառն փխ ձեռն, f և բ... (չիք), hnop չիք 'և բազուկ... զնա', m ընկալցի զնա և»
6—7 Մ-Թ no չիք '...նամի և որդի անօրէնութեան մի չարչարեսցէ զնա', bcdijlmpw սմա, fh անօ»
7 no չիք սորա
8 o զթագաւորն
9 g ի սմա
9 n օր միում, o աւուր միում, stvՎ չիք 'յաւուր միում'
9 stvՎ գնացիցն
9 o ոմն
10 b զոմզոմա
11—12 Մ-Թ և մի չորք ՁՁ և պատահեալ փխ օր մի պատահեալ
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք նա
12 acdf անդի
12 cd ի ներքո
12 o վանիցն կայ, i չիք կայ
13 d երկիր
13 fhsw յարեաւ փխ հարաւ
14 no չիք զի
14 u ասէր
14—15 abcdfghn ստեփանոս
15 afh սպաներ
15 d յանդունըն (sic)
16 bcd զոմզոմա
16 bcd մէո, ijp միոյն
16 fh նուագի փխ նուէ
16 Մ-Թ բազում
16 cd յաւել առ փխ յաւելուս
16 t չիք նուէ բազումս յաւելուս
16—17 abcdefgh ստեփանոս
17 stvՎ քանզի աւելի անուն նորա զոմզոմա(յ) էր, s չիք մականուն էր նորա u նոցա փխ նորա
17 ijp և ասէր (p ասէ) դու ընդէր

զիս, զի հաներ յեկեղեցւոյ»։ Ասէ ցնա իմաստասէրն. «Եւ դարձեալ մուծից զքեզ յեկեղեցի»։ Եւ եթող զնա։ Եւ եկեալ նորա ի վանսն՝ ասէ ցեղբարսն. «Զոր ինչ ասէին զեղբօրէս զայսմանէ, կարծեմ թէ՝ սուտ է, ահաւասիկ մուծանեմ զսա յեկեղեցի»։ Եւ հրամայեաց եկեղեցպանին առնել զնա աւագ երէց։ Եւ բազում քրթմնջիւն էր վասն այնորիկ, որպէս թէ անարժան էր, և նա կաշառս էառ և եմոյծ զնա յեկեղեցին։

Իբրև եհաս ժամ խորհրդական պատարագին, ել ճշմարտականն ի բեմ անդր, զի մատուսցէ պատարագ. Եկն վարդապետն ի գաւիթ անդր ի մէջ ատենին՝ հանդէպ սրբոյ սեղանոյն, երաց զգլուխ իւր և սկսաւ աղօթել։ Եւ վաղվաղակի ոգի չար եմուտ յայրն աներկիւղ, և ընկէց զնա ի բեմէ անտի ի յատակս տաճարին, և սկսաւ լլկել զնա յոյժ. և հանին զնա արտաքս ի տաճարէ անտի, որպէս զՕզիայն, և երկիւղ մեծ անկաւ ի վերայ ամենեցուն։

Եւ այսպիսի բարուոք քաղաքավարութեամբ կեցեալ յաշխարհի՝ փոխեցաւ ի Քրիստոս աշխատասէրն ի Հաղբատ. և թաղեցին զնա յարևելից կուսէ եկեղեցւոյն մեծի առ դրուս փոքրագոյն եկեղեցւոյն, զոր յետոյ քակեաց եպիսկոպոսն Համազասպ և շինեաց հրաշալի շինուած, ուր զգանձանակն կախէին՝ յարմարեալ ի նմին և եկեղեցիս։ Եւ եղև վախճան սրբոյն ի ՇՀԸ թուականին։

1 fh մի փխ զի
1 ij և փխ զի
1 no հաներ զիս
1 ch յեկեղեցոյ, pv յեկեղեցւոյն, d եկեղեցոյ
2 j յեկեղեցին
2 jp նա
2 stvՎ չիք 'և եթող զնա։ Եւ նորա'
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ և նորա եկեալ
2 stvՎ ի վանս
2 ijnop ցեղբայրսն
3 b զինչ փխ զոր ինչ
3 dl զեղբաւրէս, ip յեղբօրէս
3 i յայսմանէ, not այսմանէ
3 fh չիք թէ
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ աւասիկ
4 cd եկեղեցի, l յեկեղեցին, no եկեղեցին զսա
4 dՎ եկեղեցպանին
5 b քրթմնջիւն
5—6 m չէր արժան փխ անարժան էր
6 bcdegijnouw չիք զնա
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ և իբրև
7 Մ-Թ սուրբ փխ խորհրդական
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի բեմըն (no անդր) փխ ի բեմ անդր, dstvՎ ի բեմն անդր
8 st զպատարագ
8 Վ և եկն
8 ln անդ
8 st գաւիթ փխ ի գաւիթ
9 k սեղանւոյն
9 cdj և երաց
9 stՎ զգլուխն
9 dl աղաւթել
10 b անէրկեւղ
11 ah անդի
11 bcdegjnopstuvwՎ չիք ի
11 i չիք զնա
11 Մ-Թ հանեն, t հան
11—12 Մ-Թ չիք արտաքս, i արտաքոյ
12 Վ զՈզիա
14 abcdfhimnouw բարիոք, sՎ բարի փխ բարուոք, t չիք բարուոք
14 d յաշխարհիս, v աշխարհի
15 no արեւելից
16 cv եկեղեցոյն, h եկեղեցոյ, d յեկեղեցոյն
16 stvՎ առ դուռն
16 cdh եկեղեցոյն, tv եկեղեցուն
17—18 Մ-Թ և մյուս բոլոր ՁՁ գանձկական կամ զգանձկական, e գանձական, g զգանձական, m գանձկակն
18 cdijp չիք և
18 i յեկեղեցիս, j եկեղեցիս, o եկեղեցի
18 fh չիք և
18 b վաղխճան, c վաղջան, d վախջան, vwՎ վաղճան
19 bcdij չիք ի
19 hՎ ի հինգ հարիւր եօթանասուն և ութ փխ ՇՀԸ
19 f թվականին, v թվին

Եւ զկնի ամի միոյ վախճանեցաւ սուրբ լուսաւորիչն Դաւիթ վարդապետն, Ալաւկայ որդի, որ գրեաց զԿանոնական օրինադրութիւնս՝ գեղեցկայարմարս և պիտանացուս ի խնդրոյ քահանայի միոջ, որում անուն էր Արքայութիւն, ի քաղաքէն Գանձակայ: Եւ միւս ևս սքանչելի վարդապետ, զոր Թորականի որդի կոչէին, Գրիգոր անուն: Սոքա երկոքեան էին յաշխարհէն Գանձակայ, ուստի և ես:

Դէպ եղև, զի յաւուր միում նստէին երկոքեան սուրբ սքանչելիք, եկն անդ ոմն շինական այր մի և ասէ ցնոսա. «Երանի՜ որ գիտէ, թէ ի ձէնջ ո՞ իմաստնագոյն իցէ»: Զայս իբրև ծաղրական ասաց: Պատասխանի ետ Թորականի որդին և ասէ. «Ես ասեմ քեզ: Մինչդեռ էաք ի մերում աշխարհին, ես կարող էի և կարող. իսկ Սարկաւագս՝ կարել միայն գիտէր. իսկ այժմ սա կարէ և կարէ, և բազում նկարս յաւելու ի վերայ»: Զայս առակաբար վասն իմաստութեան նորա ասաց: Զի ա՛յնպէս փոյթ էր այրն յուսումն, մինչ զի պատահեաց յաւուր միում գնալ նմա յայրն, ո՛ւր գրեանն էին, և այլք ընդ նմա: Իբրև ելին, որ ընդ նմայն էին, և փակեցին զդուռն, նա թաքոյց զանձն ի ներքս, այսպէս գիտելով նոցա, եթէ նախ ել նա: Իբրև անցին բազում աւուրք ի վերայ, դարձեալ գնացին յայրն ի պէտս ինչ, տեսին զնա և սքանչացան, հարցանէին զնա, թէ «Ո՞րպէս ապ-

1 d միո
1—2 enoՎ. վարդապետ
2 bd ալաւկա որդին, ekmtv ալօկայ, s ալուկայ
2 fh որդին
2 adl աւրինադրութիւնս, m օրինադրութիւնն:
2–3 d գեղեցիկայարմարս, gvՎ. գեղեցկայարմար
3 vՎ. պիտանացու
3 j անունն էր
4 bc գանձակա
4 o չիք ես
4 stvՎ. վարդապետն
5 cd թորականին որդին
5 abfghm որդին
5 stvՎ. երեքին
5 p են փխ էին
5—6 stvՎ. յաշխարհէն գանձակայ էին
5—6 gn աշխարհէն
6 abd գանձակա
7 gv աւուր
7 Վ. երեք այս արքս
7 j սքանչելիս, s սքանչելիք
7 o և եկն
8 nostՎ. չիք ոմն
8 nostՎ. եկն անդ այր մի շինական
8 ij չիք այր մի
8—9 dij երանի թէ գիտէի ի ձէնջ, l երանի որ գիտէի ո իմաստուն իցէ, stuvwՎ. երանի որ գիտէ ի ձէնջ (tv ի մէնջ) թէ որ (uw թէ ի ձէնջ ով), իմաստնագոյն իցէ
8 begnop թէ ի ձէնջ
8 eg իցէ
10 bcdjptv թորականին
10 bcdefghjl որդի
10 m ասաց
10—11 ip յաշխարհին
11 Վ. կարօղ
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կարել փխ կարել
11 j սարկաւագս այս
11—12 l իսկ սա այժմ
12 o կարս փխ նկարս
12 f յաւելաւ, o աւելու
12 no ի վերայ նորա
13 stvՎ. յիմարութեան փխ իմաստութեան
13 h այնք փխ այրն
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զի փխ մինչ զի, stvՎ. մինչ, uw մինչև
14—15 jstvՎ. յայրն յորում էին գըրեանքն, o այրն որ գրեանն էին
15 l գրեանքն
15 ijps որք
15 d նմայ, Վ. նմա
16 bcjlnosv թագոյց, d թագուց
16 l չիք նոցա
16 dj թէ
17 Մ-Թ աւուրք բազումք
17 fh ի յայրն, no այրն
18 tvՎ. զնա անդ
18 otvՎ. և հարցանէին, d հարցին
18 vՎ. չիք զնա

րեցար առանց կերակրոյ և ըմպելւոյ»: Եւ նա եցոյց նոցա զգրեանն, զոր ընթերցեալ էր. և ասէ՝ «Այդ է իմ կերակուր և ըմպելի, զոր կերայ և արբի զաւուրս զայսոսիկ»:

Ի ՇՁԸ թուականին եղև շարժ սաստիկ և կործանեցաւ քաղաքն Գանձակ, և տապալեցան շինուածք, որ ի նմա, ի վերայ բնակչաց իւրոց: Եւ եկն թագաւորն Վրաց Դեմետրէ՝ հայրն Դաւթի և Գիորգեայ, և տարաւ զդրունս քաղաքին յաշխարհն իւր: Փլաւ և լեառն Ալհարակ ի շարժմանէն և արգել զձորակն, որ անցանէր ընդ մէջ նորա. և եղև ծովակ, որ է մինչև ցայսօր. լինին ի նմա ձկունք ազնիւք:

Իսկ սքանչելի հայրապետն Գրիգորիս օր ըստ օրէ յաւելոյր ի բարեգործութիւն ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ: Եւ էր սիրեցեալ նա յամենայն ազգաց: Եղև նմա գնալ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, զի երկրպագեսցէ նա սուրբ տեղեացն տնօրինականաց: Իբրև եհաս նա ի քաղաքն Անտիոք, ել ամենայն քաղաքն ընդ առաջ նորա ջահիւք և լապտերօք և մեծաւ պատուով տարեալ նստուցին զնա յաթոռն Պետրոսի առաքելոյն: Եւ իբրև եհաս նա յԵրուսաղէմ, ազգն Ֆռանկաց, որ իշխողք էին քաղա-

1 a ընպելոյ, bg ըմբելոյ
2 b ընթերցեալն էր
2 Մ-Թ և այս է փխ և ասէ
2 m և ասէր
2 Մ-Թ ասէ փխ այդ է, l այս է, s այդորիկ են
2 v կերակուրս
2 a ընպելի, bg ըմբելի, l ըմպելին
2 a կերա
3 s յաւուրս փխ զաւուրս զայսոսիկ
3 tv չիք զայսոսիկ
4 s իսկ ի ՇՁԸ, tv իսկ ՇՁԸ, Վ. իսկ ի հինգ հարիւր ութսուն և ութ, h ի հինգ հարիւր ութսուն և ութ
4 l ի թուականին ՇՁԸ
4 bdfn թվականին, ips թվին, jՎ. թուին
4—5 i չիք 'քաղաքն Գանձակ և տապալեցան'
4—7 l գանձակ և զդրունս քաղաքին տարան ի վրաց տուն, փլաւ լեառն ալհարակ
5 i կործանեցան շինուածք
5 tvՎ. շինուածքն
5 fgh իւրեանց
6 cdp դեմետրիէ, i դեմետրէէ
6 Մ-Թ ch և մի երկու ՁՁ գէորգեայ, stvՎ. գէորգայ
7 mstvՎ. զդրունսն փխ զդրունս քաղաքին
7 bcdemp յաշխարհ, g աշխարհ, h ի յաշխարհն
7 tv ի շարժմանէ
8 i չիք որ է, j և է փխ որ է
9 bdl ցայսաւր
9 stvՎ. և լինին
10 i գրիգորիոս
10 a աւր ըստ օրէ, dl աւր ըստ աւրէ, ijp չիք օր ըստ օրէ
10—11 d յաւելոյր բարեգործութիւն
11 ef ի պայծառութիւն
11 cdhv եկեղեցոյ
11 d ամենայն
12 ijՎ. և եղև
12 s գնալ նմա, l ի գնալ սուրբ
12 dgknot յերուսաղէմ
12 jՎ. չիք նա
12 gh երկիրպագեսցէ, no երկիրպագեսցէ
13 s չիք սուրբ
13 d տեղացն
13 bjuw տնօրինականացն, dl տնաւրինականաց
13 uwՎ. և իբրև
13 io էհաս
14 abcdefhijkmp ընդ յառաջ
14 n ընդ նմա փխ ընդ առաջ նորա, o ընդ առաջ նմա
14 dl լապտերաւք
15 Մ-Թ տարեալ զնա նստուցին
15 tv չիք զնա
15 bceno առաքելոյ
16 io էհաս
16 eu ազգքն, n յազգն
16 Մ-Թ և մի երկու ֆռանգաց, abcfhl muw փռանգաց
16 op չիք որ
16 i իշխօղք, vՎ. իշխէին փխ իշխողք էին, u իշխող

քին, և պատրիարք նոցա առաւել ևս հաստատեցին ընդ ազգիս մերում. վասն նորա, զի էր նա բարի ուսմամբ և գիտութեամբ սուրբ գրոց զարդարեալ. զհին դաշինսն Տրդատայ և սրբոյն Գրիգորի և Կոստանդիանոսի կայսեր և Սեղբեստրոսի հայրապետին վերստին նորոգեցին առ սովաւ։ Եւ այսպէս քաղաքավարութեամբ կեցեալ՝ փոխեցաւ առ Քրիստոս լի աւուրբ և կատարեալ առաքինութեամբ։ Եւ փոխանորդէ զաթոռ եղբայր նորին Ներսէս զեօթն ամ։

Այս Ներսէս առաւելեալ էր իմաստութեամբ քան զյոլովս ի ժամանակի անդ ո՛չ միայն քան զվարդապետս Հայոց, այլ և քան զյունաց և զասորւոց, այնքան՝ մինչ զի համբաւ իմաստութեան նորա տարածեցաւ ընդ ամենայն ազգս. մինչ զի իմաստասէր ոմն կոստանդնուպօլսեցի, անուն Թէորա, լուեալ զհամբաւ նորա, բարձեալ զգրեանս իւր ի վերայ գրաստուց, եկն փորձել զնա և լսել զիմաստութիւն նորա։ Եւ եկեալ՝ զաւուրս բազումս խօսեցաւ ընդ նմա, և եգիտ զնա փորձ ամենայնիւ, այլ և հոգւով սրբով առլցեալ։ Եւ իբրև դնաց նա ի քաղաքն Կոստանդնուպօլիս, հարցանէին զնա, թէ՝ «Ո՞րպէս էր համբաւն, նոյնպէ՞ս է, եթէ ո՛չ»։ Եւ նա

1 v աճեալ փխ առաւել
1 ijop հաստատեաց
1 i չիք ընդ, o ընդ ազգին
1—2 stvՎ մերոյ
2 g չիք գրոց
2—3 o հաստատեալ փխ զարդարեալ
3 ijpstvՎ դաշինս
3 b տրդատու, stvՎ սրբոյն գրիգորի և տրդատայ
4 bdeijnp հայրապետի, stvՎ չիք հայրապետին
4 Մ-Թ հաստատեցին և նորոգեցին
5 Մ-Թ և մի երկու 22 բարիոք խոստովանութեամբ
5 s այսպիսի
6 n աւուրբ
6 ijp բարի խոստովանութեամբ փխ կատարեալ առաքինութեամբ
6 ijp փոխադրէ փխ փոխանորդէ
6—7 stvՎ զաթոռ նորա
7 ijp չիք զեօթն ամ, u զեւթն
8 i այսու ժամանակի փխ այս
8 stv Ներսէսս
8 gno առաւել էր
8 cdhj չիք ի
8—9 i չիք ի ժամանակի
9 Մ-Թ զվարդապետս Հայոց, no զհայոց վարդապետաց
9—10 abcdgijlmsw զասորոց, h զասորւոց, զասորւոցն, nop ասորոց
10 Մ-Թ զի փխ մինչ զի
10 no իմաստութեան համբաւն, v զիմաստութեան
10—11 i ընդ յամենայն
10—11 v ընդ նմա փխ ընդ ամենայն
11 abcdeguw կոստանդինուպօլսացի, fhklmn կոստանդնուպօլսացի, ijp կոստանդինուպօլսէ (sic), s ի կոստանդնուպօլսէ, tvՎ կոստանդնուպօլսու
12 Մ-Թ Թէորա, befghnp Թորայ, o Թորոս
12 j զհամբաւ նորա լուեալ
12 htvՎ զգրեանսն, ijp զգրեանն
12 h չիք իւր
13 d և եկն
13 m եկն ի փորձել
13 bgՎ զիմաստութիւնն, l իմաստութիւն
13 Մ-Թ չիք և
13 b զաւուր
13—14 stvՎ աւուրս բազումս
14 dl խաւսեցաւ
14 lstvՎ անփորձ փխ փորձ
14 ijp յամենայնիւ, no ամենեքին փխ ամենայնիւ
14 i այն և փխ այլ և
14—15 bcdio հոգով
15 o չիք սրբով
15 ostv լցեալ փխ առլցեալ
15 Վ լցեալ հոգւով սրբով
15 abeip կոստանդինուպօլիս, d կոստանդինուպաւլիս, l կոստանդնուպաւլիս
16 Մ-Թ և ասէին թէ
16 Մ-Թ չիք է
16 bcefghsvՎ թէ

ասէ՝ «Որպէս լուաք, սոյնպէս և տեսաք. զի նոր ոմն Գրիգորիոս Աստուածաբան յարուցեալ է»։ Եւ զարմացուցանէր զամենեսեան վասն նորա։

Եւ զի էր նա այր բանաւոր, բազում ինչ կարգեաց նա յեկեղեցիս քաղցր եղանակաւ, խորհրդային ոճով շարականս, մեղեդիս, տաղս և ոտանաւորս, քանզի նորա է յարութեան օրհնութիւնն՝ երրորդ կողմն, և աստուածածնի փոխման երկուց աւուրցն, և Պետրոսի և Պօղոսի օրհնութիւնն, և մանկունքն, և Համբարձին, որոյ սկիզբն է այս. «Ցնծա՛ այսօր եկեղեցի աստուծոյ յիշատակաւ սուրբ առաքելոցն», և Որդւոցն որոտման օրհնութիւն՝ «Որ էն յէութեան որդի միշտ էին», և շարական մի Անտոնի, և երկու Թէոդոսի և մի քառասնիցն, և մի առաքելոցն, և աւագ շաբաթին երից աւուրց օրհնութիւն, երկուշաբաթին, երեքշաբաթին, չորեքշաբաթին, և երկու շարական յարութեան ճաշոյ, և Նինուէացւոցն, և հրեշտակապետացն, և սրբոց Վարդանանցն, և այլ բազում շարականս։

Արար նա զքարոզ սրբոյ պատարագին քաղցր եղանակաւ, և տասն շարականաց նմին խորհրդաբար, և երկու զանձս բառ գրոյ անուան իւրոյ՝ մի «Վարդավառին» և մի «Փոխման աստուածածնին», որպէս Նարեկացին

1 stvՎ ասէր
1 h այնպէս փխ սոյնպէս
1 botvՎ գրիգոր, n գրիգորիս
2 no զամենեսին
3 i չիք զի
3 Մ-Թ չիք նա, b ա փխ նա
3 stv նա բազում
3 Մ-Թ և մի բանի 22 յեկեղեցի, ij եկեղեցւոյ
4 Մ-Թ և մի բանի 22 խորհրդեան, o խորհրդեան փխ խորհրդային
4 Մ-Թ և մի երկու 22 և մեղեդիս, և տաղս
4 no զմեղեդիս, զտաղս
4 Մ-Թ չիք և
5 a աւրհնութիւն, fk ահ(ն)ուի, bcd աւրհնութիւնն, h անմահութիւն փխ օրհնութիւնն, lno չիք օրհնութիւնն, egijm օրհնութիւն
5—6 o և վերափոխման փխ աստուածածնին փոխման
6 Վ երկու
6 ad պաւղոսի
6 stvՎ պաւղոսի (Վ և պօղոսի) և (Վ չիք և) պետրոսի
6 a աւրհնութիւն, bcd աւրհնութիւնն, fhkl ահուի, Մ-Թ օրհնութիւն
7 h հոգին փխ համբարձին
7 stvՎ չիք 'որոյ սկիզբն... եկեղեցի'
8 fh չիք սուրբ առաքելոցն, Մ-Թ չիք ...'ցի աստուծոյ յիշատակաւ սուրբ առաքելոցն'
8 abcdfh որդոցն
8 Վ որոտմանցն
9 no չիք 'որ էն յէութեան որդի', cefgh յէութեանն որդի միշտ էէն ijl միշտ յէէն, p միշտ էէն, Մ-ԹՎ չիք 'միշտ էին'
9 svՎ և անտոնի շարական
10 fh մէկ...մէկ
10 ijp յամ քառասնի
10 a աւագ
10 mstvՎ շաբաթուն
10 abcdehijuw աւուրցն, sՎ չիք երից աւուրց
11 abcdfhkl ահուի, g օրհնութիւնն, jp օրհնութիւնսն
11 no չիք 'երկուշաբաթին...չորեքշաբաթին, v բ շաբթուն, Վ երկուշաբաթուն, երեքշաբաթուն
11 i չիք երկու
12 Մ-Թ և մի երկու 22 ճաշու, Վ ճաշոյն
12 bfh նինուէացոցն, j ի նինուէացւոցն, p նինուէացւոցն, Վ նինուէացւոց
13 Վ սրբոցն
13 i վարդանացն
14 Վ ու
14 j զքարոզս, no քարոզ
14 s չիք սրբոյ, tvՎ սուրբ
14 i տուն
15 eg շարականացն
15 j չիք նմին
15 Մ-Թ և մի բանի 22 զանձ
15 Մ-Թ բառ գրոց
15 abcdeghlm անուանն
16 h մէկ փխ մի
16 h մէկ փխ մի, d մինն
16 d սուրբ աստուածածնին, o չիք աստուածածնին

Գրիգոր «զՀոգւոյն գալստեանն» և «զԵկեղեցւոյ» և «զՍուրբ խաչին». ա՛յն, որ գրեաց զգիրս աղօթից յոգնազան բառիւք և իմաստասիրական ոճով, և «զՆերբողեանն սրբոյն Յակոբայ Մծբնացւոյ», և «զԱռաքելոցն»: Սոյնպէս և սա կարգեաց զՀամառօտն Մատթէոսի աւետարանին լուսաւոր և առատ մտօք, մինչև յայն տեղին, որ ասաց տէրն, թէ՝ «Մի՛ համարիք, եթէ եկի լուծանել զօրէնս կամ զմարգարէս»*: Եւ անդ ոչ գիտեմ, եթէ վասն ինչ պատճառի խափան եղև: Գրեաց նա և ճառս հրեշտակապետացն ըստ ճառոյն Դիոնիսեայ Արիսպագացւոյն. Թարգմանեաց և բազում ճառս վկայից աստուծոյ: Եւ այսպիսի բարուք կարգաւորութեամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս յոյժ ամենեցուն ցանկալի և երանելի մահուամբ. զի այնպիսի էին կամք սորոյն, զի թէ հնար իցէ՝ ոչ ոք խօսեսցի ի խօսս աշխարհականս, բա՛յց ի գրոց, ո՛չ ի գինարբուս և ո՛չ յայլ ուրախութիւնս: Վասն այնորիկ արար նա երգս և ուսոյց այնոցիկ, որ պահէին զբերդն, զի փոխանակ վայրապար ձայնիցն, զայն ասասցեն, որոյ սկիզբն է սաղմոսն Դաւթի՝ «Յիշեցի ի գիշերի զանուն քո, տէր»**, և այսպէս խորհրդաբար ըստ կարգի՝ «Զարթի՛ք փառք իմ»***, որ այժմ ասի յեկեղեցի ի ժամ գիշերային պաշտաման:

---

* Մատթ. Ե. 17: ** Սաղ. ՃԺԸ. 55: *** Սաղ. ԾԶ. 9. ՃԷ. 3:

1 stvՎ չիք գրիգոր
1 abcd զՀոգւոյն, io զՀոգւոյ, v Հոգւոյն
1 Վ գալստեան
1 cdhov զեկեղեցւոյ
1 stuvwՎ չիք այն
2 o զգիրն
2 jp աղօթիցն
2 tv բանիւք փխ բառիւք
3 bcdefgjno զՆերբողեան, Վ զՆերբողական
3 c յակովբայ
3 abcdfgh մծբնացւոյ, l մծբնայ հայրապետին, ostvՎ մծբնայ
3 Վ զառաքելոց
3 stvՎ նոյնպէս
4 Մ-Թ չիք Մատթէոսի, bdghuw մատթէոսի
5 im մինչև ցյայն տեղին, no մինչև ցայն
5 Մ-Թ տեղի
5 mՎ չիք թէ
6 Մ-Թ լուծ(չիք…ծանել զօրէնս կամ զմարգարէս)
6 stvՎ և այն փխ և անդ
6 acenstuՎ թէ վասն
6 n զինչ
7 a խափան
7 o զճառս
7 Վ հրեշտակապետաց
8 Մ-Թ Դիոնեսեայ, abdgu զԴիոնիսեայ
8 a արիսպագացւոյ, bd արիսպագացոյ, egilmu արիսբագացւոյ, cfhv արիսպագացոյ, o արիսպագացուն
8 fhl թարգմանեաց
8—9 sv վկայիցն
8—9 no աստուծոյ և այլ բազում եղանակաւոր բանս կոյ սորա աստիճանաւ զի այլում տեղի տեառնեյոց էր (o են) և այսպիսի բարեաւ (o բարուք)
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բարիոք, Վ այսպէս բարիոք, ij բարուք
10 Մ-Թ և մի բանի ՁՁ ամենայնի
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ այնպէս
11 Մ-Թ չիք թէ
11 a խաւսիցի, l խաւսեսցի, bdefhijnopstuv խօսիցի, c խօսիցէ
11 Մ-Թfh ի խօսս
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բայց ի գրոց
12 ghijlnp ի գինարբուսն, o ի գինարբուսն
12 gmo այլ
13 mos որք
13 s զբերդն
14 e վայրաբար
14 m ձայնին, Վ ձայնից
14—15 fh չիք սաղմոսն Դաւթի
15 Մ-Թ ի գիշերի զա"
16 i յեկեղեցիս ասի, l այժմ կոչի և ասի, g եկեղեցի, o եկեղեցիս հայոց
16 o գիշերին
17 bi պաշտամանն, d պաշտաման

Կոչեցաւ երբեմն ի մեծէն Ալէքսէ, որ էր փեսայ ինքնակալ թագաւորին հոռոմոց Մանիլին, և եկեալ էր ի Մամուեստիա քաղաք Կիլիկեցւոց, և հարցեալ զնա բանս խորինս և դժուարիմացս ի գրոց և յամենայնի կատարեալս ետես զնա, և մեծարեաց զնա յոյժ: Դարձեալ գրեաց առ նա՝ գրով տալ նմա զխոստովանութիւն հաւատոյ հայոց, և զխորհուրդ տօնից, և զառաջաւոր պահոցն, և զխորհուրդ մի բնութեանն, զոր ասեմք մեք ի Քրիստոս Յիսուս յետ միաւորութեանն, և այլ կարգաց եկեղեցւոյ, որ ո՛չ է միաբան այլոց ազգաց: Իսկ նա համառօտ և յայտնի բանիւք ետ նմա զխնդրելին, զոր ասէ եկեղեցի Հայաստանեայց ուղղափառութեամբ այսպէս.

Բ

Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ գրեալ ի Ներսիսէ եպիսկոպոսէ՝ յեղբօրէ կաթողիկոսին Հայոց Գրիգորիսի, ի խնդրոյ զերապատիւ փեսայի ինքնակալ թագաւորին հոռոմոց մեծի պրոտոստրատորին Ալէքսիոսի, յորժամ եկ յԱրևելս և

1 h ի մեծ է
1 igh յալէքսէ
1 bi փեսա
1 i ինքնակալին, l ինքնակալի
1 o կայսերն փխ թագաւորին
2 jp հոռոմայ
2 i մանուէլին, t մանեյլին
2 g եյեալ փխ եկեալ
2 fhijpoՎ ի մամեստիա, st ի մամվեստիայ, ab ի մամուեստիա
2 cfhop կիլիկեցոց
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զնա
3 d դժմարիմացս
3 h իրոց փխ ի գրոց
3 Մ-Թ չիք և
3 no և ամենայնիւ
3—4 i կատարեալսն
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ եգիտ փխ ետես
4 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ չիք զնա
4 l և մեծարեաց զնոյն
4 l չիք առ
4—5 l գրեաց նա զխոստովանութիւն հաւատոյ հայոց
5 ij զխոստովանութիւնն
5 bcdegijnopstuvՎ չիք հաւատոյ
5 stvՎ զխորհուրդս
5 dl տաւնից
5—6 ijp զառաջաւորացն, l առաջաւոր փխ զառաջաւոր պահոցն
6 hip չիք պահոցն, Վ պահոց
6 e մի բնութեան
6—7 no չիք 'զոր ասեմք… միաւորութեանն', t և զասեմք փխ զոր ասեմք
6 mՎ չիք մեք, stuv չիք մեք ի
6—7 Վ ի յիսուս քրիստոս
7 l չիք 'յետ միաւորութեանն'
7 Մ-Թ զայլ
7 bcdhov եկեղեցւոյ
7 l և այլ բազում բանս կարգաց եկեղեցւոյ
7—9 l չիք 'որ ոչ է միաբան այլոց ազգաց: Իսկ նա համառօտ և յայտնի բանիւք ետ նմա զխնդրելին, զոր ասէ եկեղեցի Հայաստանեայց ուղղափառութեամբ այսպէս'
8 stuv չիք նա
9 ijo եկեղեցին
9 abdhip հայաստանեաց
10 „Գիր հաւատոյ" չիք Վ-ում:
10 stv հաւատոյ դաւանութեան
10 d չիք խոստովանութեան
10 abdhop հայաստանեաց, i հայաստանեայց
10 ch եկեղեցոյ
11 n գրեալ է, stv չիք գրեալ
11 cdno ի ներսէսէ
11 cd եղբօրէ, g և յեղբօրէ, h չիք յեղբօրէ
11 no հայոց կաթողիկոսէ
11—12 ijpv գրիգորի, n որդոյն գրիգորիսի, o տէր գրիգորիսի
12 g չիք ի
12 nost փեսային
12—13 j հոռոմայ, p հոռոմոց
13 a պրոտոստրատորին, b պրոտոստրատորին, cd պրոտաւստրատորին, eg պրոտոստատորին, i պրոտոց ստրատորին, j պրոտոստրատորին, k պրոտոստրատորին, m պրոտոստատորին, no պրոտաւստրատօրին, stv պրոտոսստրատօրին, u պրոտոստրատորին, fh պրոտոսատորին
13 stv ալէքսի

Էր ի Մամուեստիա մայրաքաղաքին Կիլիկեցւոց. անդանօր հետեւելով նմին՝ կոչմամբ նորին ի թուականին ՈԺԴ։

Բանիւք գուղնաքեայ իմն խօսելով ի լսելիս խոհեմագունից և աստուածասիրի անձին յաղագս մերոյ հաւատոյ և կարգաց եկեղեցւոյ, հարցման ո՛ր ի ձէնջ, տալով պատասխանի։ Եւ քանզի խօսեցեալն իմաստք շրթամբք, ոչ է բաւական յշտեմարանս յիշողականին մնա՛լ անծախապէս, զմոռացութիւն ունելով հակառակ, վասն որոյ խնդրէք գրով արձանացուցանել զնոյն, յաղագս անաղօտ մնալոյ յիշատակ բանիցն որ ի մէնջ, զոր և տացուք սիրաբար սիրողիդ զիմաստութեան ըստ ախմար գիտութեան մերոյ և տկարութեան, և ժամուս փութոյ՝ համառօտ և յայտնի բանիւ։ Սակայն զբովանդակն պարագրելով զհաւատոյ մերոյ ճշմարտութիւն, և զեկեղեցւոյ կարգաւորութիւն, ի հարցն սրբոց աւանդից ընկալեալ՝ որ է այսպէս. «Խոստովանիմք զամենասուրբ զերրորդութիւն՝ զհայր, և զորդի, և զսուրբ հոգին, յերիս անձնաւորութիւնս բաժանեալ, և ի մի բնութիւն, և աստուածութիւն ժողովեալ։ Հայր անծին և անսկիզբն յառաջ քան զյաւիտեանս. որդի ծնեալ ի բնութենէ հօր. անախտ և անմարմին, նախ քան զժամանակս. հոգին սուրբ՝ բղխումն ի հօրէ, ո՛չ ըստ որդւոյ ծննդեամբ, այլ յառաջ եկեալ աղբիւրաբար. ինքեան միայնոյ քննելի օրինակն, և յարարածոց անգիտելի, և ո՛չ էր երբեմն հայր, յորժամ ո՛չ էր ընդ նմին որդի և հոգի։ Այլ որպէս հայր՝ միշտ հայր. և ո՛չ յետոյ ստացեալ զանուն հայրութեանն. նոյնպէս և որդի՝ միշտ որդի, ընդ հօր իւրում մշտնջենաւոր։ Այսպէս և հոգին սուրբ՝ միշտ հոգի աստուծոյ, անմեկնելի ի հօրէ և յորդւոյ, մի էութիւն, մի իշխանութիւն, մի կամք և մի արարչագործ զօրութիւն, յերիս անձնաւորութիւնսն իմանի։ Ո՛չ մեծութիւն և ո՛չ փոքրկութիւն, ո՛չ բարձրութիւն և ո՛չ խոնարհութիւն, ո՛չ առաւելութիւն և ո՛չ նուազութիւն, այլ մի կարգ, մի պաշտօն, մի երկրպագութիւն համագոյ սուրբ երրորդութեանն զաւանի, որով զոյացան յոչէից եղեալքս ամենայն, երկինք երկնաւորօքն և երկիր երկրաւորօքս, երեւելի և աներեւոյթ արարածք՝ յառաջինն եղեալ արարչութեան։ Իսկ՝ յերկրորդումն՝ մի յերրորդութենէն բանն հօր որդին միածին, կամաւ հօր և հոգւոյն, աւետեօք հրեշտակապետին Գաբրիէլի, էջ յորովայն կուսին Մարիամու, ո՛չ նուազելով ի ծոցոյ հօր, ըստ աստուածային անպարագրելի բնութեանն, և ձգեալ յինքն յարենէ ամենամաքուր կուսին, որ ի զանգուածոյն Ադամայ, միացոյց ընդ աստուածութեանն, անքնին և անճառելի խառնմամբ, և եղև յերկուց կատարեալ բնութեանց՝ յաստուածայնոյ և ի մարդկայնոյ, մի անձնաւորութիւն կատարեալ, անայլայլելի և անբաժանելի բնութեամբ, ո՛չ փոփոխելով մարդկային թանձր և յօղական բնութիւնս յանօղ և պարզական բնու-

- 1 h *ի մամեուստեայ*, i *ի մամեստիոյ*, jop *ի մամեստեայ*, stv *մամվեստեայ*
- 1 efhkmno *մայրաքաղաք*, stv *մայրաքաղաքն*
- 1 bcdfghov *կիլիկեցոց*, u *կիւլիկեցւոց*
  b *անդանաւր*, ci *անտանօր*, d *անտանաւր*
- 1—2 e *հետեւելով*, g *հետանալով*, no չիք *հետեւելով*
- 2 abefhm *և նմին*, cdijnopstv *և ի նմին*, g *և ի նորին*, u *և նորին*
- 2 i *խաչմամբ* փխ *կոչմամբ*
- 2 u չիք *նորին*, stv *իւր նորին կաթողիկոսի*
- 2 ab *ի թվականին ՈԺԴ*, d *ի թուականիս հայոց ի վեց հարիւր տասն ու չորսին*, g *վեց հարիւր յիսուն և չորս* (sic), h *վեց հարիւր չորեք տասն*, i *ի թվին ՈԺԴ*, j *ի թուին զճժդ*, o *ոժգ*
- 3 v *բանիւ*
- 3 a *գուղնաքեա*, v *գուանաքի*, s ... *նաքի*
- 3 abd *խաւսելով*
- 4 b *անձինդ*, o *աստուածասէր անձինդ*
- 4 achov *եկեղեցոյ*
- 4—5 ij *հարցմանն*
- 5 Մ-Թ չիք *տալով*, no *տալ*
- 5 ad *խաւսեցեալն*
- 5 dnop *իմաստ*
- 6 b *շրթամբ*
- 6 aih *մնալով*, Մ-Թ *մեր մնալ*
- 7 ef *զմոռացութիւնն*
- 7 ijp *խնդրեմք*
- 7—8 ijp *արձանացուցեալ*
- 8 cd *անաղաւտ*
- 8 Մ-Թ *առ ձեզ յիշատակ*
  Մ-Թ *տիրաբար* փխ *սիրաբար*
- 9 s *ի ձէնջ* փխ *ի մէնջ*
- 9 stv *տխմար* փխ *ախմար*
- 9—10 e *գիտութեանն*, o *գիտութեանս մերում*
- 10 bd *համառաւտ*
- 11 ah *պարագրելով*
- 11 d *զհաւատս*, o *զհաւատոյս*
- 11 cefhiuv *մեր*
- 12 cdhv *զեկեղեցոյ*, no *եկեղեցոյ*
- 12 e *կարգաւորութիւնն*
- 12 cd *աւանդեցից*
- 13 eh *զերրորդութիւն*, no *երրորդութիւնն*
- 14 d *յանձնաւորութիւնս*
- 14 e *և մի*, o *և զմի*
- 15 n *անսկիզբ*
- 16 do *զաւիտեանս*
- 16 d *հաւր*
- 17 o *ժամանակս*
- 17 ahk *բղխումն է*
- 17 bd *ի հաւրէ*
- 17 cdfgh *որդոյ*
- 18 af *աղբերաբար*
- 18 a *ինքեանք*, fh *ինքեամբ*
- 8 d *միայնո*

- 1 ad *աւրինակն*
- 1 s *արարածոց*
- 1 Մ-Թ *ոչ էր երբեմն*
- 1—2 afh չիք *ոչ էր*, cdijp *չէր ընդ նմին* փխ *ոչ էր ընդ նմին*
- 2 u *սուրբ հոգի*
- 2 st չիք *հայր*
- 2 Մ-Թ *միշտ հայր* փխ *միշտ կայր*
- 3 Մ-Թ *հայրութեան*
- 3 cdi չիք *և*
- 3 h *նմանապէս*
- 3 i չիք *միշտ որդի*
- 3 im *որ ընդ*
- 3 d *հաւր*
- 3 abcdhimosv *իւրոյ* փխ *իւրում*
- 3 bd *ի հաւրէ*
- 5 bcdfh *յորդոյ*, g *որդոյ*
- 5 a *էութիւնն*, i *յէութիւն*
- 6 bd *զաւրութիւն*
- 6 Մ-Թ *անձնաւորութիւնս*
- 7 Մ-Թe *փոքրութիւն*, a *փոքրութիւնն*
- 8 h չիք *այլ*
- 9 e *երրորդութեան*, no *երրորդութիւն*
- 9 ag *ոչ էից*
- 9 h *եղեալք*
- 9 i *յամենայն*
- 10 ad *երկնաւորաւքն*, h *երկնօքն*, stv *երկնաւորօք*
- 10 ad *երկրաւորաւքս*, h *երկրօքն*, stv *երկրաւորօք*
- 10 k *յաներեւոյթ*
- 11 ij *առաջին*, o *առաջինն*
- 11 cdij *արարչութեանն*
- 11 e *յերկրորդումնս*, ijp (*յ*)*երկրորդումն* (p *երկրորդումն*)
- 11 cdijp չիք *մի*, o *մինն*
- 11—12 cdi *երրորդութենէն*
- 12 d *հաւր...հաւր*
- 12 a չիք *և*
- 12 b *սուրբ հոգւոյն*, acdho *հոգոյն*
- 12 abd *աւետեաւք*
- 13 ijp չիք *էջ յորովայն... անպարագրելի*՝
- 14 stv *յաստուծոյ հօր ծոցոյ*
- 14 e *բնութեան*, o *բնութիւն*
- 14 t *յինք*
- 15 i չիք *յարենէ*
- 15 degijv *զանկուածոյն*
- 15 u *մաքուր* փխ *ամենամաքուր*
- 16 beg *աստուածութեան*
- 16 Մ-Թ *աստուածութեանն իւրում*
- 16 ijp *երկուց*
- 17 ijp չիք *բնութեանց*
- 17 cdij *աստուածայնոյն*
- 17 Մ-Թ *յԱստուածայնոյն և մարդկայնոյն*, cdij *աստուածայնոյն*
- 18 p *անայլայլի*
- 18 b *անբաժանելի*
- 19 o չիք *և*
- 19 bd *յաւղական*, s *յօղային*
- 19 a *յանուղ*, bd *յանյուղ*, cij *յանյօղ*. g *անյօղ*
- 19 Մ-Թ *և ի պարզական*

թիւնն աստուծոյ՝ զիւրն կորուսանելով. և ո՛չ պարզ և անմարմնական բնութիւնն աստուծոյ՝ խառնելովն ընդ բնութեան մարմնոյ, վրիպեալ յիւրն յաւէտ պարզութենէ. Թէպէտ և առի յաղագս անքակ միութեանն, անմարմնոյն մարմնանալ և բանին թանձրանալ։ Այլ և խառնի ընդ մարմնոյ անմարմին բանն և միացուցանէ ընդ ինքեան զմարդկային բնութիւնս՝ աստուածացուցանելով զնա խառնմամբն և միաւորութեամբն, ո՛չ փոփոխումն կամ այլայլութիւն ունելով ի միաւորութեանն, ըստ որում և ո՛չ հոգի և մարմին մարդկային։ Թէպէտ և գերագոյն քան զօրինակն իմանի ճշմարտութեանն որպէս ընդ արարիչ և ընդ արարած, զոյ համեմատութիւն, այլ միաւորեալ զմեզս ընդ իւրումն անհասանելի յեղանակաւ, մնաց անփոփոխ առողն և առեալն։ Ո՛չ ըմբռնողապէս, որպէս օդ և ջուր յամանի, զի յարտաքս ելանելն զատարկանայ, այլ բնաւորապէս միացեալ ի վեր քան զբան անբաժանելի և անշփոթ միութեամբ և առնլով զբնութիւնն Ադամայ, ո՛չ զոր յանմեղութեանն և ի դրախտին, այլ զոր յետ մեղանացն և ապականութեանն, զի և կոյսն Մարիամ, յորմէ մարմին առ Քրիստոս, ի մեղանչականին Ադամայ բնութենէն էր։ Սակայն միաւորելով ընդ բնութեանն աստուծոյ՝ մեղանչականն եղև անմեղ, և ապականացուն արտաքոյ անգրանելի ապականութեան կրից, որպէս և հրահալելի նիւթք, յորժամ ընդ հրոյ միանայ, ժանգ ապականութեան, նմէ իջէ ի նմա, ծախի։ Իսկ բնութիւնն մաքրելով յապականութենէն, անծախելի մնայ. զի որոյ սկիզբն

1 n չիք ոչ
1—2 ijopu չիք 'զիւրն կորուսանելով… աստուծոյ'
2 af բնութիւն
2 e ընդ բնութեանն
2 stv զիւրն փխ յիւրն
3 d աղագս
3 o միութեան
4 e չիք և
4 i խառնին
4—5 p մարմին փխ անմարմին
5 i յինքեան
6 o աստուածացուցանել
7 ag այլայլութիւնն, j այլայլութեան ունելով փխ կամ այլայլութիւն ունելով, stv այլայլումն
7 p չիք կամ
7 no չիք ի
7 d առորում փխ ըստ որում
8 stv և ոչ մարդկային մարմին
8 bd զաւրինակն
9 abcdfgmopu ճշմարտութիւնն
9 m չիք ընդ
9 o իսկ փխ որպէս ընդ
10 aifgh ընդ իւրում, o ըստ իւրում, t ընդ որում
10 m մնայ
10—11 n մնաց փոփոխ փխ մնաց անփոփոխ
11 d առաւղն, t առնողն, u առողն
11 o առեցեալն
11 a ընբռնողապէս, d ըմպռնողապէս
11 ad աւզ, fgh յօդ
11 no օդ ընդ ջուր ամանի (o իմանի), stv ջուր և օդ
12 ghi արտաքս
13 d անբաժանելի անշփոթ (չիք և)
13 no անշփոթելի
13 nostv առնելով
13 ij զբնութիւն
14 cdij անմեղութեանն
14 o ոչ զանմեղութեան
14 stv ի դրախտէն
14 n զոր ետ փխ զոր յետ
14 v մեղանաց
15 e յապականութեան, i ապականութեանս, gv ապականութեան, o ապականութիւն
15 iops էառ
16 abegiv միաւորելովն
18 abfghn անկասնելի
18 ei ապականութեանն
18 i հրահանելի, s հրահայլելի
19 Մ-Թ և մի երկու 22 ժանկ
19 v և նմէ իջէ
20 no զի որ փխ զի որոյ
20 bcdeno սկիզբըն

անապական՝ զի առանց սերման յանապական կուսէ էր ծնունդն և կատարումն անապական. զի մարմին նորա ի գերեզմանի ոչ ետես զապականութիւն, հա՛րկ է, զի և միջոց ժամանակին, որ ընդ ծնունդն և ընդ մահն՝ լինել անապական։ Ո՛չ ի հարկաւոր և ի կամաւոր կրից ասեմք գոլ անապական, այսինքն՝ քաղցոյ և ծարաւոյ, ննջելոյ և վաստակելոյ, արտմելոյ և արտասուելոյ, որք ճշմարիտ և ոչ առ աչօք տան մեզ իմանալ զմարդեղութիւն նորա, այլ յակամայ և յանգոսնելի կրից՝ խոստովանիմ ունել զանապականութիւն. զի է՛ր ինչ ի նմա նման մերումս, և էր որ ի վեր քան զմերս՝ ըստ գրեցելումն, թէ մարդ է և ի վեր քան զմարդ, և թէ մարդ է, ո՞ ծանիցէ զնա։

Արդ՝ ըստ մերում հասանելոյ այսպէս եղեալ միաւորութեան յեղանակ, յարգանդի կուսին՝ բնակելով ի նմա ինն ամսեայ ժամանակաւ, հինգ յաւելեալ աւուրբք, ըստ անդրանկածնութեանն, և այն, որ կարողն էր ի միում վայրկենի լինել կատարեալ, որ ըստ օրէ աճմամբ զարգանայր, որպէսզի խափանեսցի այսուիկ առ աչօք կարծելն զմարդեղութիւնն։ Ծնանի որպէս մարդ՝ աստուած մարդացեալ, զկուսութիւն ծնողին անապական պահելով, զի և զծնունդն օրհնեսցէ յանիծիցն և զկուսութիւն նախապատուեսցէ։ Թլփատեցաւ ութօրեայ՝ զի զուխտն՝ որ ընդ հարսն, կատարեսցէ և մեզ ուսուսցէ զթլփատութիւնն սրտի հոգևորապէս։ Եկն ի տաճարն քառասնօրեայ ըստ օրինացն յընծայումն, զի զմարդկային բնութիւնս ըն-

1 b անպական, stv անապական է
1 e զոր փխ զի
1—2 stuv չիք 'զի առանց… և կատարումն անապական'
1 m կուսէն
1 g ծնունդ
2 g չիք և, stv և փխ զի
2 o ի գերեզման
2—3 e զապականութիւնն, n ապականութիւն
3 stv չիք զի
4 v ոչ ի կամաւոր և ի հարկաւոր
5—6 Մ-Թ 'ի քաղցոյ (d քաղցու) և ի ծարաւոյ (bcdihkm ծարաւի), ի ննջելոյ և ի վաստակելոյ, ի տրտմելոյ և յարտասուելոյ (V արտասուելո)
6 d աչաւք
6—7 Մ-Թ զմարդեղութիւնն, fg մարդեղութիւն
7 afh յանկոսնելի, cdijno անգոսնելի
7 ijp ունելով
7—8 afh զանապականութիւնն
8 jp չիք նմա
8 l ի նմանութեան
8 cdip չիք քան
9 Մ-Թ մարդ է
9 op ի վեր է
9 ab ոյ, Մ-Թ և ո՞
11 stv մերոյ
11 o հասանելոյ փխ հասանելոյ
11 bcdj միաւորութեանն
12 Մ-Թ չիք ի նմա
13 abefghikm աւելեալ, d աւելեաւ, jp աւելեալք, tv աւուր աւելեալ
13 ijp աւուրք
13 e անդրանկածնութեան
13 sv չիք որ
13—14 ijp այլում փխ ի միում, s ի մերում փխ ի միում
14 d աւր ըստ օրէ
15 a խարանեսցի
15 d աչաւք
15 uv և կարծեալն
16 d ծնաւղին
17 h զի ծնունդն, t ծնունդ
17 abcdfhijkptv ահնեսցէ (ijk աւրհնեսցէ)
17 ij անիծիցն
17 abdefg զկուսութիւնն
17—18 Մ-Թ և մի երկու 22 նախ պատուեսցէ
18 ab ը̄ աւրեա
18 Մ-Թ զուխտն
19 jpu զմեզ
19 bcdev զթլփատութիւն
20 ad աւրինացն
20 b յընծաումն
20 Մ-Թv յնծայումն
20 t չիք բնութիւնս

ծայեցէ ինքեամբ Հօր ի բարձանց։ Փախեաւ յԵգիպտոս, զի զմայրաքաղաք կռապաշտութեանն դարձուսցէ յաստուածպաշտութիւն և զմեզ խրատեսցէ յօժարութեամբ փախչել ընդ նմա հալածանօք։ Շրջեցաւ յաշխարհի ամս երեսուն, աղքատութեամբ և խոնարհութեամբ, ծածկելով զաստուածութիւնն, զի զմեզ ճոխացուցեալ բարձրացուսցէ, յորժամ նորին ճանապարհի լինիմք հետևողք։ Եկն ի Յորդանան, ի լրումն երեսնից ամաց, յայտնելով զփառս աստուածութեան իւրոյ՝ վկայութեամբ Հօր, թէ՝ «Դա՛ է որդի իմ սիրելի»[*], և Հոգւոյն աղաւնակերպ իջմամբ։ Մկրտեցաւ ի Յորդանան ի Յովհաննէ, զի զջուրսն սրբեսցէ, և զհնութիւն մեղացն ընկղմեսցէ ի նմա, և զհոգևորականն տացէ մեզ մկրտութիւն, ըստ վկայութեանն Յովհաննու, թէ՝ «Նա մկրտեսցէ զձեզ ի Հոգին սուրբ և ի հուր»[**]։ Պահեաց քառասնօրեայ աւուրք երկրորդն Ադամ՝ վասն առաջնոյն Ադամայ, զի ոչ պահեաց. և յաղթեաց երիւք փորձութեամբքն, յաղթողին մարդկան։ Եւ յետ այնորիկ ապա զծածուկ աստուածութեան իւրոյ զօրութիւնն յայտնի արար աշխարհի՝ զդևս հալածելով, զհիւանդս բժշկելով, զկոյրս լուսաւորելով, զկաղս գնացուցանելով, զմեռեալս յարուցանելով, ի վերայ ծովու՝ որպէս ի վերայ ցամաքի գնալով, ի սակաւ հացից զբազումս կերակրելով, զբնութիւն արարածոց, որպէս կամէր, փոփոխելով, զջուրն ի գինի, և զկաւն ի լոյս դարձուցանելով։ Եւ նախ քան զյարութիւնն զլոյս աստուա-

---

[*] Մատթ. Գ. 17. Համմտ. Մարկ. Ա. 11., Ղուկ. Գ. 22:

[**] Մատթ. Գ. 11. Համմտ. Մարկ. Ա. 8., Ղուկ. Գ. 16:

1 u յընծայեցէ
1 d հաւր
1 j Եգիպտոս
2 bev կռապաշտութեան
2 ip դարձոյց առ աստուածպաշտութիւն, g յաստուածպաշտութիւնն, no աստուածպաշտութեան
3 d յաւժարութեամբ
3 d փաղչել, op փաղչիլ, s փախչիլ
3 df հալածանաւք
3 cdijp ընդ նմա փխ յաշխարհի, g աշխարհի
4 s չիք և խոնարհութեամբ
4—5 no աստուածութիւնն
5 i ի մեզ փխ զի զմեզ
6 iv երից փխ երեսնից
7 abcdh աստուածութեանն
7 d հաւր
7 no չիք թէ
8 cdhov հոգոյն
8—9 Մ-Թ չիք Յորդանան
9 Մ-Թ ab Յովաննէ, c յովհաննէ
9 b զջուան
9 g զհնութիւնն
11 Մ-Թ Յոհաննու, bp յոհաննու, i յոհաննու, cef յովաննու, g յովանու
11 ij չիք ի
11 abcdefmno ի հոգի
11 no հուր փխ ի հուր
12 Մ-Թ քառասուն օր, a խօրեա աւուրք, d քառասնաւրեայ աւուրքք
12 abcdefhnop երկրորդ
12 d որ փխ զի
13 g փորձութիւնքն, ij փորձութեանցն
13—14 i և ապա յետ
14 h աստուածութեանն
14 bcegj զօրութիւն, d չիք զօրութիւնն, no ի զօրութիւն
15 d յաշխարհի
15—16 g զկոյրս սրբելով փխ լուսաւորելով, u զբորոտս սրբելով, զկոյրս լուսաւորելով
16 stuv չիք զկաղս գնացուցանելով
17 bcdeijnopuv չիք վերայ, st չիք 'վերայ ցա'...
17—18 no չիք 'ի սակաւ... կերակրելով' tv սակաւ հացիւ
18 s զբնութիւնս
18 g յարարածոց
18 stv չիք որպէս կամէր
18 ijp փոխելով
19 ijpu չիք 'և զկաւն ի լոյս', t զկոյր փխ զկաւն

ծութեանն իւրոյ յայտնեաց աշակերտաց իւրոց զծածկեալն իբրև վարագուրաւ ընդ մարմնոյն ի Թաբօրական լերինն, ուր զինքն ծանուցեալ կենդանեաց և մեռելոց, իշխանաբար կոչմամբ Մովսիսի և Եղիայի։

Գայ այնուհետև կամաւորաբար ի չարչարանս, զի զգիրս օրինաց և մարգարէիցն կատարեսցէ։ Նստի ի վերայ իշոյ և յաւանակի յօրինակ եկեղեցւոյ հրէից և հեթանոսաց։ Կատարէ զպատիկն ըստ օրինացն, զի զհինն ի նորս և զստուերն ի լոյս ճշմարտութեան փոխեսցէ։ Լուանայ զոտս աշակերտացն, զի զնախահօրն ոտից, որ ի ծառն գիտութեանն ընթացից, մաքրեսցէ զյանցանս։ Տայ զմարմին իւր կերակուր կենաց և զարիւն իւր ի քաւութիւն մեղաց, զի որք առաջին պտղոյն ճաշակմամբ մահացաք, զայսոսիկ ճաշակելով կենդանասցուք։ Աղօթէ իմով բնութեամբս առ Հայր վասն իմ, զի յառաջինն դարձուսցէ ի փառս. և զի տացէ օրինակ աղօթել և մեզ ի փորձութեան մերում։ Տրտմեցաւ և արտասուեաց ուրախութեան պատճառն երկնաւորաց և երկրաւորաց, զի բարձցէ զամենայն արտօսր յամենայն երեսաց՝ ըստ Եսայեայ։ Երկեաւ, զի զերկիւղն լուծցէ զմահու։ Քրտնեցաւ, զի զքիրտն երեսացն ջնջեսցէ։ Ապտակեցաւ, զի հարցէ ուժգին զթշնամին։ Մերկացաւ, զի զամօթոյ ծածկոյթ նախահօրն

1 abefgh աստուածութեան իւրոյ
1—2 Մ-Թ զծածկեալն իբրև վարագուրաւ ընդ մարմնոյն, յայտնեաց աշակերտաց իւրոց
2 ad ի Թաբաւրական, bcfh ի Թաբորական, egmtuv ի Թափօրական, nop ի Թափորական
3 h զմեռելոց
3 Մ-Թ և մի երկու 22 Մովսէսի, b Մոսէսի
4 g կամերաբար փխ կամաւորաբար
4 o չիք 'գայ այնուհետև... ի չարչարանս'
4—5 o չիք 'զի զգիրս...կատարեսցէ'
4 ad աւրինաց, g յօրինաց
5 abdfsiuv յովանակի, h աւանակի
5 d յաւրինակ, o օրինի, sv օրինակ
6 cdhov եկեղեցոյ, j եկեղեցեաց
6 bd զատիկն
6 ad աւրինացն
7 nopstv զստուերս
7 abcdefghijkmnop ի ճշմարտութիւնս (nop ի ճշմարտութիւն) փխ ի լոյս ճշմարտութեան, u չիք ճշմարտութեան
7 stv փոխելով փխ ի լոյս ճշմարտութեան փոխեսցէ, no փոխարկեսցէ
8—9 v ընթացիցն
9 d զյանցանաց
9 Մ-Թ զմարմինն
9 i զարիւնն
10 ijmp զի որ
10 gh յառաջին
11 j զայսոսիկ
11 abcdgkm ճաշակելովն
11 d աղաւթէ
11 Մ-Թ aghkm բնութեամբ
12 ijp առաջինսն, mst յառաջին
12 stv փառսն դարձուցէ
12 ad աւրինակ
13 d աղաւթել
13 uv չիք և
13 v արտասվեաց
13—14 du ուրախութիւն
14 v պատճառ
14 ij երկնաւոր և երկրաւորաց
14 mstv չիք զամենայն, g ամենայն
15 m զարտօսր, bd արտասուր, v զարտօսր ամենայն
15 st յամենայն երեսաց երկրէ
15 ac Եսայեա, b Եսաեա
15 ijno երկիւղն
16 o մահու
16 m զքիրտ
16 j յերեսաց m երեսաց մերոց
16 Մ-Թ Ադամայ ջնջեսցէ
16 m սրբեսցէ և ջնջեսցէ
17 stv ուժգնակի
17 b զամօթս, d զամաւթո, n յամօթոյ o ամօթոյ
17 v ծածկոյթն
17 d նախահաւրն, t նախահօրն Ադամայ փխ նախահօրն զիմաց

ղիմաց՝ պատառեսցէ։ Էարբ զլեղին, զի զդառն մեղացն զճաշակս քաղցրացուսցէ։ Բեւեռեցաւ ի խաչին, զի զմեզ արձակեսցէ ի կապանաց և շնորհեսցէ փայտ կենաց փոխանակ փայտին մահու։ Մեռաւ մարդկային մահացու բնութեամբս իշխանաբար և մնաց կենդանի աստուածային անմահական բնութեամբն։ Ո՛չ ոմն մեռեալ, և ոմն կենդանի ըստ բաժանողացն, այլ մի և նոյն անձնաւորութիւնն. և մի Քրիստոս չարչարիւր և մեռանէր մահկանացու մարմնովն որ ի մէնջ, և կենդանի էր անմահ և կենդանարար աստուածութեամբն որ ի Հօրէ, որպէս և սուրբն Աթանաս ասէ, թէ՝ «Մահկանացու մարմինն ո՛չ վնասեաց զանմահ աստուածութիւնն. քանզի անախտ էր, այլ մնաց մանաւանդ և ինքն անախտ անմահին զօրութեամբն». և յետ սակաւուց ասէ, թէ՝ «Մահ մարմնոյն եղև համագոյակցին մահկանացուացն»։

Վասն որոյ և մեք խոստովանիմք աստուած և մարդ զՔրիստոս. ո՛չ բաժանելոյ աղագաւ զայս ասեմք, մի՛ լիցի, զի նա ինքն է չարչարեալ և ո՛չ չարչարեալ. աստուածային բնութեամբն անփոփոխելի և անչարչարելի, իսկ մարմնովն չարչարեալ և զմահ ճաշակեալ։ Յաղագս որոյ մոլորին, որք ասեն, թէ այլ ոմն է, որ չարչարեցաւ, և այլ ոմն, որ ո՛չ չարչարեցաւ։ Բայց ո՛չ այլ ո՛ք է քան զբանն, որ չարչարեցաւ և զմահ ընկալաւ մարմնովն. զի նոյն ինքն անչարչարելին յանձն էառ, զի չարչարանօքն իւրովք փրկեսցէ զմարդիկ. քանզի զոր ինչ մարդկեղէնն չարչարիւր մարմին բանին, զայս՝ ընդ նմին գոլով բանն, յինքն վերաբերէր, և լինէր յոյժ

1—2 t չիք 'Էարբ...քաղցրացուսցէ'
1 j չիք զի
1 sv զդառն ճաշակս մեղացն
1 m զճաշակսն, n ճաշակ
1 fh մեղաց
3 abcdefgijknopstuv չիք կենաց
4 t մահացու
4 b բնութեամբ
5—6 abdfghn բաժանողացն
6 ijp այլև
6 Մ-Թ անձնաւորութիւնն, ijnop անձնաւորութեամբ, stv անձնաւորութիւն
6 no մի քրիստոս
6 o կենդանի փխ և կենդանի
8 d հաւրէ
8 ijp աստուածութեամբ
9 t եթէ
9 hij մարմին
9 o զանմահութիւն փխ զանմահ աստուածութիւնն
9 e զաստուածութիւնն
10 h անախախտ փխ անախտ
10—11 befghijkno զօրութեամբ, d զաւրութեամբ
11 u չիք մահ
13 stuv չիք վասն, h վասն այոր փխ վասն որոյ
13 h խոսիմք փխ խոստովանիմք
14 h աղգաւ
14 j մի լիցին
14 ijp չիք է
15 stv չիք 'և ոչ չարչարեալ... անփոփոխելի'
16 no մահ
16—17 ijp չիք 'մոլորին, որք ասենն, թէ այլ ոմն է, որ չարչարեցաւ, և այլ ոմն որ ոչ'
17 stv չիք է որ, d և այլ ոմն ոչ (չիք որ)
17—18 t չիք 'և այլ ոմն... չարչարեցաւ'
18 o մահ
19 abcduv անչարչարելի
19 Մ-Թ ինքն անչարչարելին և անմարմին բանն լինել մարմին չարչարելի յանձն էառ
19 df չարչարանաւքն
19—20 ip չարչարանօք իւրովք փրկեսց
20 d մարդիկք, p զմարդիք
20 h չիք 'զմարդիկ, քանզի զոր ինչ'
20 h զմարդիկ եղէնն (sic)
21 Մ-Թ զայն փխ զայս

հրաշափառագոյն իր. զի ինքն էր, որ չարչարիւր, և ինքն էր, որ ոչ չարչարիւր։ Չարչարիւր չարչարելեաւն, զի իւր ինքեան չարչարիւր մարմինն, և ի նմին ի չարչարելումն էր ինքն առանց չարչարանաց, անբաժանելի ի չարչարեցելոյ մարմնոյն, զի աստուած գոլով բանն անչարչարելի էր բնութեամբ. սակայն ընդ չարչարելի մարմնոյն անբաժանելի միացեալ անմարմինն, և մարմինն ունելով յինքեան զանչարչարելի զբանն, ջնջիւր տկարութեան իւրոյ։ Զայսոսիկ Աթանասիոս։

Ընդ նմին և մեք անբաժանելի դաւանիմք յետ մեռանելոյն՝ զաստուածութիւնն ի մարմնոյն և ի մարդկեղէն հոգւոյն. և յորժամ ի խաչին էր և ի գերեզմանի մարմնովն, աստուածութեամբն է՛ր ընդ աջմէ հօր, և փառօք նորա լի էին երկինք և երկիր։ է՛ր և հայր ընդ նմա յերկրի, որպէս և ասաց. «Հա՛յր իմ ընդ իս է և ո՛չ եթող զիս միայն»*. զի ուր հայր է՝ անդ է և որդի, և հոգի. և ո՛ւր որդի, անդ է և հայր, և հոգին. և ո՛ւր հոգին սուրբ, ա՛նդ է և հայր, և որդի։ Արդ՝ իջեալ ի գերեզման մեռեալ մարմնովն և կենդանի աստուածութեամբն արար աւարումն դժոխոցն. և յարուցեալ յերրորդ աւուր, յարոյց ընդ ինքեան ի մեռելութենէ մեղաց՝ զհոգիս մարդկան հաւատացելոց. և ետ յոյս և մարմնոյ յարութեան՝ ըստ նմանութեան իւրում, ի յերկրորդ գալստեանն, և յետ քառասնօրեայ աւուրց՝ վերացաւ յերկինս յանդիման առաքելոցն, և նստաւ ընդ աջմէ մեծութեանն հօր ի բարձունս, ըստ առաքելոյն. գալոց է մերով մարմնովս՝ որով համբարձաւ, դատել

---

* Յովհ. Ը 28—29։

1 o զի լինէր որ փխ զի ինքն էր որ
1 o չիք էր
2 afhm անչարչարելեաւն, s չարչարելեաւ
2 m զիւր փխ զի իւր
2—3 p և նմին չարաչար լուսմն էր ի չարչարեցելոյ մարմնոյն
3 i չիք անբաժանելի
3 h չիք ի
4 o անչօշափելի փխ անչարչարելի
4—5 ij բնութեամբն
5 Մ-Թ մնացեալ փխ միացեալ
6 cdfghimpstv բանն
6 u ջինջ փխ ջնջիւ
7 afhm զի այսոսիկ
8 bcdefghijps դաւանեմք
9 stuv չիք ի մարմնոյն և
9 cdgh հոգոյն
10 bcdefghijn մարմնով
10 g է փխ էր
10 k ընդ յաջմէ, n չիք ընդ, o է յաջմէ
10 ad հաւր
10 d փառաւք
10—11 k չիք 'և փառօք նորա'
11 a հաւր փխ նորա, mfh հօր փխ նորա
11 abcdefghjnu չիք էին, sv են փխ էին
11 ef չիք և
12 i ասէր
12 o թողու փխ եթող
12—13 stv զի հայրն ուր է, անդ է և հոգին և որդին
12—13 u չիք 'անդ է և որդի...որդի'
13 abcdfgh որդին
13—14 abcdefghijkmp հոգին և հայր
13—14 stv սուրբ հոգին է
14 no ի գերեզմանի
14 stuv մեռաւ
14 abcdfghijm մարմնով
15 stv աւերումն
15 Մ-Թ դժոխոց
16 o ինքեանն
16 u ի մեռելութեան
16 a զհոգին
17 p յարութիւն
17 efg ըստ նմանութեանն
17 g մերում, no մերոյ փխ իւրում
18 ip չիք ի, u ի յերրորդ փխ ի յերկրորդ
18 Մ-Թ քառասուն աւուրց, ad քառասնաւրեայ աւուրց, no քառասնօրեայ յաւուրց
18 Մ-Թ վերացաւ յերկինս առ հայր նովին մարմնովն
19 ik ընդ յաջմէ
19 ij մեծութեան
19 ad հաւր
20 bcdegnopuv առաքելոյ, t առաքելոց
20 afhkm չիք որով համբարձաւ
20 Մ-Թ ի դատել

զկենդանիս և զմեռեալս արդարութեամբ և հատուցանել իւրաքանչիւր ըստ գործս։ Արդ՝ որ յաղագս սրբոյ երրորդութեան և տնօրէնութեանն Քրիստոսի, այս է մեր ճշմարիտ խոստովանութիւն հաւատոյ, զոր համառօտ բանիւք եդաք առաջի։

Իսկ որ ինչ միանգամ վասն կարգաց եկեղեցւոյ և տօնից, և այլոց եւս հարցմանց, զոր ոմանք ի ձէնջ՝ այլ ընդ այլոյ կարծեալ՝ զրով ծանուցին ձեզ զմէնջ, գրեսցուք և զայս եւս անսուտ բանիւք, զորս ունիմք, և յորոց հրաժարիմք։ Գրեալ էր առաջին, թէ՝ «Յունվարի ի հինգ տօնեն վաղիւն աւետեաց, և երեկոյն ծննդեան, և միւս վաղիւն՝ որ է վեց յունվարի, մկրտութեան Քրիստոսի»։ Եւ յայսցանէ է՛ ինչ ուղիղ, և է՛ որ արտաքոյ ճշմարտութեան. և է՛ այսպէս։

Ի միում աւուր տօնել մեզ տօն ծննդեան Քրիստոսի և մկրտութեանն ի վեց յունվարի, որպէս ընկալաք յառաջին հարցն աւանդից, յայսմ ուղիղ էիք գրեալքս։ Իսկ այն, եթէ ի հինգն ամսոյն վաղիւն աւետեաց տօնեմք, լի է ամենայն ստութեամբ. քանզի աւետեաց տօն ըստ մերումս ի վեց ապրիլի է, իսկ ծննդեանն ի վեց յունվարի, երկոտասան աւուրբք յետոյ՝ զոր դուքն տօնէք։ Զի՞նչ հարկ էր ապա զերիսն ի միասին տօնել անխորհրդաբար, քանզի ծննդեանն և մկրտութեանն ի միասին տօնելոյ՝ բազումս ունիմք վկայութիւնս։

1 ip հատուցեալ
2 g զմեռս և զգործս
2 no ըստ գործոյ փխ զգործս
2 i չիք սրբոյ, nt սուրբ
2 abcdfgh երրորդութեանն
2 abcdfghjm տնօրէնութեանն
3 abcdegstuv մերս, i մերս, jo մերոյ
3 e խոստովանութիւնն, no հաւատոյ խոստովանութեամբ
3 d համառաւտ
5 afh ոչ փխ ինչ, ip չիք որ ինչ, mstv չիք ինչ
5 cdho եկեղեցոյ
5 m այլ փխ այլոց
6 acefimnopstuv կարծեօք, b կարծեաւք, dj կարծեւք, h գործեօք
6 u ծանուցանէին
7 ip ի մէնջ
7 tv զայն
7 bcdefijnopstuv բանիւ
8 Մ-Թ st հրաժարիմք
8 c յառաջինն, d առաջի
8 a յունուարի, h յունվան
8 b ի հինկն, h ի հինգերորդ, amop հինգն փխ ի հինգ
8 d տաւնեն
9 bch երեկունն, o իրիկունն, s երեկոյն
9 abcdegu ի միւս. h չիք 'և ի միւս վաղիւն'
9 m վեցն
9 ab յունուարի
9 o յունվարի վեց
10 bcdg մկրտութեանն, stv մկրտութիւն
10 bgu ինչ որ ուղիղ, cdijp ինչ որ ուղիղ է
10—11 bcd ճշմարտութեանն, ijp է որ արտաքոյ է ճշմարտութենէն (j ճշմարտութեանն) գրեալսդ
12 d տաւնել մեզ տաւն
12 bcdijnou ծննդեանն
12—13 m չիք 'մկրտութեանն... յունվարի'
12—13 eh ի վեցն
13 b յունուարի
13 m հարցն առաջին աւանդիցն
13 abfg ուղեղ
14 s տակայն փխ իսկ այն
14 o ի հնկին, p ի հնգիցն, v չիք ի
14 d տաւնեմք
15 g յաւետեաց
15 d տաւն, no չիք տօն
15 cdmnov ի վեցն
15 ip չիք է
16 cdmno ի վեցն
16 ab յունուարի
17 Մ-Թ քան զոր
17 d տաւնէք
17 no զինչ է հարկ ապա
17 o չիք ի միասին, stv ի մի փխ ի միասին
17 d տաւնել
18 d տաւնելոյ

Նախ զի յառաջագոյն ամենայն եկեղեցիքս՝ սկսեալ յառաքելոցն, այնպէս տօնէին, և յետոյ բաժանեցին ոմանք վասն Բեդղէհէմի և Յորդանանու, քանզի ոչ կարէին ի միում աւուր յերկոսեան ուխտսն կատարել զտօնսն՝ հեռի գոլով ի միմեանց. և փոքր-փոքր ածմամբ՝ ընկալան և այլ եկեղեցիք զնոյն։ Իսկ հայաստանեայք, որպէս ուսան ի սրբոյն Գրիգորէ, անփոփոխ կացին ի նմին։

Դարձեալ զի աւետարանիչն Ղուկաս վկայէ այսոցիկ ճշմարիտ լինել, քանզի պատմէ ի տօնի քաւութեանն, որ էր ի Թշրինի ամսեան և սեպտեմբերի քսան երկու, մտանել քահանայապետին Զաքարիայ ի տաճարն, և արկանել խունկ, և տեսանել զտեսիլ հրեշտակապետին, և լսել զաւետիս յղութեան ամլոյն, և կրել պապանձումն լեզուին, յոչ հաւատալն. և ապա ասէ, թէ՝ «Իբրև լցան աւուրք պաշտաման նորա, գնաց ի տուն իւր»*. և տուն նորա ո՛չ յԵրուսաղէմ էր, այլ ի լեռնակողմն Հրէաստանի, ուր զողջոյնն ետ Մարիամ Եղիսաբեթի։ Եւ աւուրք պաշտաման նորա էին՝ հինգ օր քաւութեան տօնի և եօթն օր տաղաւարահարացն, որ լինի երկոտասան օր։ Արդ զերկոււ տօնս զայսոսիկ կոչէ աւետարանիչն աւուրք պաշտաման քահանայութեանն Զաքարիայ, զորս ի միասին տօնէին ըստ օրինացն։ Որք իբրև կատարեցան՝ գնաց, ասէ, ի տուն իւր և ի Թշրինի քսան երկու, և ի հոկտեմբերի հինգ, եղև յղութիւն Եղիսաբեթի։ Արդ՝ որք ի քսան հինգ մարտի կատարեն զտօն աւետեաց կուսին, զյղութիւնն Եղիսաբեթի յա-

---

* Ղուկ. Ա. 23։

1 abcdefghijnopstuv յառաջագոյն տօնէին (d տաւնէին)
1 Մ-Թ եկեղեցիք
1 p սկսեալ
1—2 m տօնէին սկսեալքս
2 ab բեդղեհեմի, cdeg բէդղէհէմի, fh բէդղէհէմին, i բէթլէհէմի, p բէդլէհէմիի, o բէդղահիմի, st բեդղահէմի, v բեթղահէմի
3 Մ-Թ և մի երկու 22 զերկուսեան
4 Մ-Թ չիք զտօնսն, d զտաւնսն, hstv զտօնս
4 h փոքր փխ փոքր-փոքր
4 i չիք ածմամբ
7 d յաւետարանիչն
7 no զայսոսիկ
7 m լինել
8 sv ի տօնէ, d ի տաւնի
8 o քաւութեան
8 Մ-Թ kmp ի ամսոյն (իժ)
8—9 Մ-Թ ի սեպտեմբերի
9 d զաքարիա
10 g խունկս
10 h տեսեալ
10 egno աւետիս
11 eg զյղութեան
11 a ամլոյն, stv զամլուն
11 n զրել փխ կրել
11 stv զպապանձումն
11 a լեզուին
11 g ոչ
12 d պաշտաման, stv պաշտամանն (չիք նորա)
12 km նոցա փխ նորա
12 g չիք և
13 b ի լեռնակողմ, deg ի լեառնակողմ
14 d պաշտաման
14 km նոցա փխ նորա
14—15 ad ե̅ աւր, bc ե̅ օր, gstv է̅ օր
15 bcdij քաւութեանն
15 d տաւնի
15 a է̅ աւր, bce է̅ օր, d ե աւր, gstuv ե օր, h եօթ օր
15 bcdjuv տաղաւարահարաց, l տաղաւարաց
15 d ժբ աւր
16 d տաւնս, no օրս փխ տօնս
16 n այսոսիկ
17 d զաքարիա
17 d տաւնէին
17 abd աւրինացն
18 Մ-Թ և մի երկու 22 որ փխ որք
18 Մ-Թ և մի երկու 22 չիք ասէ
19 bcdijp և հոկտեմբերի ե, efgnu ի հոկտեմբերի ի̅ե̅, h ի հոկտեմբերէ քսան և հինգ, o ի հոկտեմբերի ե̅
19 b եղիսաբեդի
20 d մարտին
20 d զտաւն

ռաջնումն աւուր պապանձմանն Զաքարիայի, որ է ի Թշրինի տասն, որոց ո՛չ վկայէ աւետարանիչն Ղուկաս։ Իսկ՝ որք ի վեց ապրիլի տօնեն, յետ երկոտասան աւուրց պաշտաման նորա, առեն զյղութիւնն Եղիսաբեթի ըստ վերադրելոցդ, որ է ի Թշրինի քսան երկու, որում և վկայէ աւետարանիչն։

Է՛ և երրորդ վկայութիւն այսոցիկ՝ ըստ նորուն աւետարանչի պատմութեանն, ա՛յն, զի ասէ՝ Յիսուս էր ամաց երեսնից, սկսեալ ի ծննդենէ անտի, մինչև ցմկրտութիւնն. և հարկ լինի ըստ իմաստուն և ուղիղ մտաց ի նոյն թիւ ամաց, յորում և ծնունդն՝ ի վեց յունվարի հանդիպել և մկրտութեանն աւուր. յետ երեսուն ամաց, թէև պատկեր աւուրցն ո՛չ նմանապէս։

Էր և այլ ինչ բազում ասել վասն սորին, այլ սակաւ շատ է իմաստնոյդ. բայց թէ այսպէս և թէ այնպէս ի փառս աստուծոյ կատարեսցին։

Զերգս սրբոյ աստուածածնին, գրեալ էր ի թղթի աստ, ոչ ասել յեկեղեցիս մեր։ Եւ ա՛յս ամբաստանութիւն անմասն է ի ճշմարտութենէ, զի այնքան պատուի ի մէնջ արժանաւորն պատուոյ յերկնաւորաց և յերկրաւորաց մայրն աստուծոյ Մարիամ, մինչ զի զբանս նորա՝ ո՛չ ի լոկ աւուրն ընդ երից մանկանցն և ընդ մարգարէին Դաւթայ երգեմք բանից, այլ ի կիրակէս միայն, և ի տօնս տէրունականս, որպէս և որք ի ձերոց տեղեակ են եկեղեցական կարգաց մերոց հաւատ առնեն զձեզ։

Դարձեալ ի թղթի աստ գրեալ էր և այս ինչ վասն մեր, եթէ՝ «Մի բնութիւն դաւանեն բանին և մարմնոյն, յորմէ Ապօղինար առեալ ի մէնջ

---

1 cd յառաջնում
1 not պապանձումն
1 d Զաքարի ասի
1 Մ-Թ ի Թշրին
1 Մ-Թ տասն, տօնն
2 cdp ոյք փխ որք, no որ
2 bcdegno ի վեցն
2 d տաւնեն
3 no աւուր
3 m չիք նորա
3 a եղիսաբեդի
4 i վերադրեցելոյն, m վերադրելոյդ
4 Մ-Թ ի Թշրինէ
4 bd նորում փխ յորում
5—6 stv աւետարանի վկայութեանն փխ աւետարանչի պատմութեանն
5—6 e պատմութեան
7 af անդի
7 e ցմկրտութիւն
7 bdeju ուղեղ
8 d ամսո
8 abcdefgijmnou որում
8 cdhmnop ի վեցն
8 b յունուարի
8 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ հանդիպել, ip հանդիպեալ է
8—9 ef մկրտութեան աւուր, stv մը-կրտութեան աւուրն
9 stuv և թէ փխ թէև
9 stv աւուրն
10 m այլ եւ իրս
10 o բազում այլ իրս ասել
10 h չիք բազում
10 d վասն իւրին սորին
10 cdjp սակաւ
11 ՋՋ այն փխ այնպէս
11 Մ-Թ կատարին
12 t երգս, v յերգս
12 d թխթի
12 Մ-Թ թէ ոչ ասեմք փխ ոչ ասել
13 cd ապաստանութիւն
13 Մ-Թ ամենեքին անմասն է
13 no այնմանէ փխ անմասն է
14 abd պատուո
14 gm երկնաւորաց
14—15 dgm երկրաւորաց, ip չիք յերկրաւորաց
15 t չիք նորա
15 cdip աւուր, j տւոր
16 abop դաւթեա, es դաւթի
16 mo այլ և
17 abdefghip կիւրակէս, stv կիւրակէին
17 adf տաւնս, u տօն
17 t տէրունականն
17 no որ
17 ostv տեղեակք
18 tv հաւեն
18 k ձեզ
20 a բնութիւնն
20 o դաւանին, stv դաւանութիւն բանին
20 abcdeghjuv ապողինար, n ապողինարի

ամբաստանին։ Եւ ա՛յս յոգունց բանից կարօտանա՛յր պատասխանւոյ։ Բայց վասն ժամու փութոյ՝ սակաւուք բաւականասցուք։ Ասեմք՝ Մի բնութիւն ի Քրիստոս ո՛չ շփոթմամբ՝ ըստ Եւտիքեայ, և ո՛չ նուազութեամբ՝ ըստ Ապօղինարի, այլ ըստ Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ, զոր ի Գիրս պարապմանց ասէ ընդդէմ Նեստորի, եթէ՝ Մի է բնութիւն բանին մարմնացելոյ, որպէս և հարքն ասացին։ Եւ հարս կոչէ զԱթանասիոս և որ յառաջ քան զնա, և մեք յաւանդութենէ սրբոցն ասեմք զայս և ո՛չ ըստ չարափառացն կարծեաց շփոթումն, կամ յեղեղումն, կամ այլայլութիւն արկանելով ի մարմնաւորութիւնն Քրիստոսի, մի ասելով բնութիւն, այլ փոխանակ մի անձնաւորութեանն, զոր դուք ասէք ի Քրիստոս, որ է՛ ուղիղ և խոստովանեալ ի մէնջ, է՛ և մե՛րս մի բնութիւն ասել, զոյգ և նման, և ո՛չ հերձուածողական կարծեաց աղագաւ։ Եւ յա՛յտ յայնմանէ է, զի՝ յորժամ բանիւ խօսիմք վասն նորին իրի, ո՛չ ի միոյն միայն դադարեմք, այլ և զերկուցն յատկութիւն ցուցանեմք. որպէս և վասն չարչարանաց և մահուն՝ վերասացեալքն յայտնեն, ի սրբոյն Աթանասէ, ա՛յն, զի ասէ, թէ՝ Աստուած գոլով բանն, անչարչարելի էր բնութեամբ, սակայն ընդ չարչարելի մարմնոյն անբաժանելի միացեալ անմարմինն, և ո՛ր այսպիսիք են բազումք։ Քանզի մի բանիւն ո՛չ վասն այլ իրիք ասի ի մէնջ, այլ յաղագս անբաժանելի և անճառ միութեան բանին և մարմնոյն ի նա և ի յերկու բնութիւն ասելոյն՝ յորժամ ո՛չ վասն բաժանման լինին ասացեալքն, ըստ

---

1 i յայս
1 i չիք բանից
1 d կարաւտանայր
1 cfgh պատասխանոյ
3 abc եւտիքեա
4 d ապաւղինարի, Մ-Թ և մյուս ՋՋ ապողինարի
4 aefgkm աղեքսանդրացւոյն, cdhj աղեքսանդրացոյն, b աղեկսանդրացոյն, o աղէքսանդրացուն
d զի փխ զոր
4—5 ip չիք 'զոր ի գիրս պարապմանց ...մարմնացելոյ'
4—5 dj պարապանց
5 stv չիք 'ընդդէմ Նեստորի... մարմնացելոյ'
5 efg բնութիւնն
5 o չիք բանին
5—7 stv քան զնա ընդդէմ Նեստորի եթէ մի է բնութիւն բանին մարմնացելոյ
7 o աւանդութեան
7 tu սրբոց
7 no չիք ըստ
8 abcdej կարծեացն
8 abcdgopstv յեղումն, e յեղծումն, i յեղեղութիւն
8 stv առնելով փխ արկանելով
9 afgh ասելովն, e ասէ
9 af փոփոխական
10 i ասէիք
10 bdgj ուղեղ
10—11 bp խոստովանելի, cdo խոստովանեալ
11 it է մերս
11 d միաւորութիւն փխ մի բնութիւն
12 c և այդ, d և յայդ փխ և յայտ
13 խաւսիմք
13 Մ-Թ ի մին, m ի միայն, i ի նմին, p ի նմինն
13 mo դադարեմք՝
13—14 ijp չիք 'այլ և զերկուցն... ցուցանեմք'
14 bcdeijop չարչարանացն
14—15 n վերասացեալ, o վերոյ ասացեալ
15 p չիք թէ
17 abd անբարժանելի
18 Մ-Թ այլոց իրիք
18 d աղագս
18—19 abd անբարժանելի
19 cdegijptv միաւորութեան փխ միութեան
19 Մ-Թ մարմնոյն։ Նա փխ մարմնոյն ի նա
19 Մ-Թ յերկու, a ի յերկուս, efghstv ի յր̄
20 n չիք վասն
20 abfh բարժանման
20 i ասացեալքս, p ասացեալք

Նեստորի, այլ վասն զանշփոթութիւնն ցուցանելոյ, ընդդէմ չարափառացն Եւտիքեայ և Ապօղինարի, ո՛չ փախչիմք. այլ զոր օրինակ՝ հոգի և մարմին մարդոյ այլ և այլ բնութիւնք են, վասն զի ոմն երկնային է և ոմն երկրային, ոմն երևելի և ոմն աներևոյթ, ոմն ժամանակեայ և ոմն անմահ, սակայն յետ միաւորութեանն՝ մի բնութիւն ասի մարդն, և ոչ երկու, և ոչ՝ մի բնութիւն ասելովն՝ շփոթումն իմանի ի մարդն, կամ հոգի միայն կարծել զնա, կամ մարմին միայն. այսպէս և Քրիստոս թէպէտ և մի ասի բնութիւն, ո՛չ շփոթման աղագաւ են ասացեալքն, այլ վասն անճառելի միաւորութեան երկուց բնութեանցն ընդ միմեանս, զի թէ այսպէս ո՛չ էր՝ հարկ լինէր ապա ո՛չ միայն երկու բնութիւն, այլ և երիս բնութիւնս իմանալ Քրիստոսի. երկուս զմարդկայինս՝ հոգի և մարմին, և մի զաստուածայինն։ Բայց յետ միաւորութեանն բարձան երկուութիւնք բաժանմանցն՝ ըստ սրբոց վարդապետացն ասելոյ։ Արդ՝ թէ մի բնութիւն վասն անքակտելի և անբաժանելի միաւորութեանն ասի և ո՛չ վասն շփոթման, և երկու բնութիւն վասն անշփոթ և անայլայլելին լինելոյ և ո՛չ վասն բաժանման. երկաքանչիւրքն ի սահմանի են ուղղափառութեան։

Դարձեալ գրեալ էր ի գիրս՝ Ի բազաբեր ձիթոյ, զոր շուշմայ անուանեն, լինել մեռոնի մերոյ, և ո՛չ ի ծառոց ձիթենեաց։ Եւ ա՛յս յիրաւի։ Եւ պատճառն ո՛չ այլ ինչ, այլ զի ի Հայաստանեայց աշխարհս ո՛չ են ձիթենիք վասն ցրտութեան օդոյն. հարկ եղև՝ զայն ինչ ձէթ, որ դիւրագիւտ է

2 abc եւտիքեա
2 abefghiuv ապողինարի
2 b ոչ փախչիք, n որ փախչիմք, o որ փաղչիմք, p ոչ փաղչիմք
2 ad աւրինակ
3 stuv բնութեամբք
3—4 no ոմն երկնայինք են և ոմն երկրայինք
3—4 g և երկրային
4 i երևելի է
4 ad ժամանակեա
4 stv անժամանակ փխ անմահ
5 no մարդ, u մարդկան
6 e մի բնութեամբ, g մի բնութիւնն, h միութիւն փխ մի բնութիւն
6 afhimp իմանի մարդն, cd իմանալի ի մարդն
8 c բնութիւնն
9 abcdefghijmpuv միաւորութեանցն, o միութեանցն
9 bcdij չիք երկուց բնութեանցն
9 k չիք զի թէ
10 cdjp չիք ապա
10 abcdefghnp ոչ երկու միայն
11 dg ի քրիստոսի
11 m զմարդկային
11—12 b զաստուածային
12 e միաւորութեան
12 uv բ բնութիւնք փխ երկուութիւնք

12 e բաժանմանց
13 ip ասացելոյ
13 stv եթէ
13 bcdgj բնութիւնն
13 stv անքակտելի
14 b անբաժանելի
14 c միաւորութեան
14 m չիք վասն
14—15 bcdgj բնութիւնն
15 ip շփոթ փխ անշփոթ
15 a անայլայլին
15—16 o իւրաքանչիւրքն, stv երկաքանչիւրն
17 ip չիք էր
17 Մ-Թ ի գիրս, թէ
17 acdefghmpuv ձիթոյ
17 Մ-Թ Շուշմա
18 abefj միռոնի, ip մեռոն, m լինել մեռոնին
18 ip չիք մերոյ
18 b չիք այս
18 dg իրաւի, sv յիրաւի է
19 ijp չիք ի
19 abcdo հայաստանեաց
20 ip յաղագս փխ վասն
20 abcd աւդոցն, mnou օդոցն, sv օդոց, t օդից
20 abcdefghijmnopstuv որ գիւտ է փխ որ դիւրա գիւտ է

յաշխարհն, ի նիւթ մեռոնի առնուլ. և ո՛չ ինչ վնաս հոգևոր տեսոյն յայսմիկ. զի թէ նիւթոյն էր զօրութիւն, զա՛յն նիւթ միայն արժան էր խնդրել, յորում աստուածային ինչ ազդումն գոյր ի նմա։ Ապա թէ քահանայական օրհնութիւնն և աղօթքն միացուցանեն ընդ նիւթ ձիթոյն զաստուածային շնորհն, ոչ ինչ լինի առաւելութիւն կամ պակասութիւն, եթէ ի պտղոյ ծառոց իցէ ձէթն և եթէ ի բուսոց, որպէս և արեանն Քրիստոսի նիւթ գինին, յորոց և իցէ [illegible]ունոց՝ ընդունելի է, եթէ սև, եթէ կարմիր և եթէ սպիտակ, քանզի պատարագն սրբէ զնա, և լինի արիւն Քրիստոսի։

Էր ի գիրս ասացեալ և վասն սրբոց պատկերաց, եթէ ո՛չ ընդունին Հայք ամենևին. որ յայտնի է ճշմարտութիւն, յայտնի ցուցանեմք ի հակառակութենէ անտի, որ ի մէջ երկուց ազգացս է։ Բազում չարիս սերմանեաց սատանայ, որպէս առ ամենս ի ագէտ ժողովրդոց մերոց. զպատկերաց սրբոց զանընդունելութիւն, որ և ի մէնջ զորովին այնպիսիքն, նաև նզովս եւս ի վերայ դնեմք, որք յանդգնին հայհոյել. քանզի և մեք՝ որ զառաջնորդականն ունիմք զաստիճան, ընդունիմք և երկրպագեմք պատկերի տնօրէնութեան փրկչին մերոյ, այլ և զամենայն սրբոց պատկերս ըստ իւրաքանչիւր կարգի պատուեմք, զորս և յեկեղեցիս մեր նկարագրեմք, և ի պատարագամատոյցի հանդերձս. և պատուհասել ըմբերանեմք զո՛չ ընդունողսն ի մերոց, զագէտսն և զախմարսն։

1 abcde միռոնի, i մեռոն, j միռոն
1—2 bcdegijpstu յայսմիկ, nov այսոսիկ
2 afh չիք թէ
2 b ի նիւթոյն
2 ad զաւրութիւն
2 no այն
2 stv առնուլ փխ խնդրել
4 abcdigjk ահութիւն, e օրհնութիւն
4 d աղաւթքն
4 no ընդ նիւթին
4 i ձիթոյ, ijp ձիթենոյն զի
4 no աստուածային
5 e շնորհքն
5 e առաւելութիւնն կամ պակասութիւնն
5 abcdefnop և թէ
5 cdjp պտղոցն
5—6 g ծառոյ
6 bdnop և թէ
6 g բուսոյ
6 i արիւնն
7 fh և եթէ
7 tv սև
7 siv թէ…թէ
7 msiv թէ
8 no յարիւն
9 t որ փխ էր
9 bcdegiopu չիք ի
9 ip պատկերացն

9—10 h եթէ հայք ոչ ընդունին
10 bcdgj ճշմարտութիւնն
11 a անտի
12 ip գէտս փխ ագէտ, no ագէտս
13 m զանընդունելութիւնն
13 Մ-Թ որ և ի մէջ բոլորովին այնպիսիքն
14 m չիք եւ
14 h դնեմք ի վերայ
14 Մ-Թ որ փխ որք
14 d անդգնին հայհոյեն
15 cd զյառաջնորդականն, i առաջնորդականն
15 c զաչտիճան, tuv զաստիճանն
15 m երկիրպագանեմք
15—17 siv չիք 'պատկերի…պատուեմք'
16 d տնօրինականաց տեառն մերո և փրկչին յիսուսի քրիստոսի
17 e բատ իւր կարգի
17 n պատուեմ
17 dgi եկեղեցիս
18 dijp չիք ի
18 no հանդերձն
18 a ընդբերանեմք, d ընբերանեմք
19 Մ-Թ ընդունողսն
19 c ի մեր
19 mstuv զագէտս
19 Մ-Թ և մի շարք 22 զոխմարսն, k զախմարսն, stuv զախմարս

Գրեալ էր և զայս ինչ, թէ՝ Զամենայն խաչս բևեռեն։ Եւ այս ո՛չ յիրաւի, քանզի զորս ի միատարր նիւթոց են, որպէս զոսկեղէնս և զարծաթեղէնս, և զայլս, որք ո՛չ են երկու ի վերայ միմեանց եդեալք՝ ոչ բևեռեմք։ Իսկ զփայտեղէնսն՝ զի յերկուց են, հա՛րկ է երկաթեղէն բևեռօք զնդել, զի մի ի հողմոց, կամ յայլ ինչ պատճառէ, բաժանեալ ի միմեանց՝ անկցին, որպէս և նո՛յն իսկ առաջին խաչն, յորում և Քրիստոս բևեռեցաւ, իմանի յերկուց ի վերայ միմեանց բևեռեալ գոլ, զի բաւական լիցի բառնալ զմարմինն, և ո՛չ քակտիլ։ Արդ՝ եթէ այլ ինչ խորհուրդ է բևեռն, պարտ էր զամենայն խաչս, որ յամենայն նիւթոց՝ բևեռել, և ո՛չ զփայտեայս միայն, ուր երկիւղ է քակտելոյ և անկանելոյ։ Դարձեալ, թէ՝ Ի քարեղէն խաչս, կամ յերկաթեղէն տեսցէ ոք բևեռս, որ ո՛չ ի յերկուց լինի մասանց, այլ ի միոյ, ծանիցէ, զի այն արարուածք ագիտաց են և հակառակասիրաց և ո՛չ ի մէնջ հրամայեալ։

Վասն երից սրբասացութեանցն գրեալ էր, զի խաչեցար ասեմք. և թէ մեք զսրբասացութիւն զայս ի դէմս երրորդութեանն երգէաք, որպէս դուք. չար և խորին մոլորութիւն էր ասել, թէ խաչեցար։ Այլ զի առ մի անձնաւորութիւն որդւոյ բարբառիմք զայսօրիկ, վասն այնորիկ զմեծագոյն երախտիսն, որ ի նմանէ առ մեզ եղեալ, դնե՛մք առաջի նորա, թէ՝ «Աստուած և հզօր և անմահ, որ մարմնով խաչեցար վասն մեր, ողորմեա՛ մեզ»։ Առ ընթեր նմին և զմայր բանին աստուծոյ բարեխօս և միջնորդ ունիմք առ միածինն իւր, ասելով, թէ՝ «Մատո՛ զաղաչանս մեր՝ որդւոյ քո և աստուծոյ մերոյ»։ Վասն որոյ թէ ի դէմս երրորդութեանն ոք ասիցէ, որպէս դուք,

1 ip խաչսն
1 suv ոչ այս ոչ
1–2 ghnosuv իրաւի
2 st զոր
2 abcdefghjkost մի տարր
2 v չիք են
3 stv եղեալ
4 no զփայտեղէնս
4 g երկուց
4 afhk յերկաթեղէն
4 stv զի յերկուց են բևեռեմք բևեռօք երկաթի և հարկ է զնդել (v զընդել)
4 d բևեռաւք
4 n ընդել փխ զնդել
5 p այլ
5 befijstv բաժանեալք
6 o խաչքն, stv խաչն առաջին
7 bdj երկուց, fh բուց
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ այլ խորհուրդ ինչ է
9 stv խաչս բևեռել,
9 j յոր
9 g ամենայն
9 afghnou բևեռել
9 abcdefgh զփայտեայս, no զփայտիցս
9–10 stv ոչ միայն զփայտեայս
10 bcdgjnu երկեղ, m յերկիւղ
11 dgp երկաթեղէն, stv յերկաթեղէնս
11 ap այն որ
12 u արարածք
12 s ագիտաց է
14 Մ-Թ դարձեալ վասն
14 m վասն զի
14 stv գրեալ էր և վասն երից սրբասացութեանց զի խաչեցարն
15 stuv չիք մեք
15 b զու
15 stv դուք կարծէք
16 i չարին և խորին
16 stv ասելն
17 cdfghjo որդոյ
17 e բարբառեմք, stv բարբառեմք զայս
17 j զմեծագոյն
17–18 Մ-Թ զերախտիսն, g երախտիսն, no ի մեծագոյն երախտիսն
18–19 Մ-Թ Աստուած հզօր, abcd և հզաւր
20 o նորին փխ նմին
20 no մայր
20 d բարեխաւս
21 tv միածին
21 abcdfghjm որդոյ
21 i քում
22 stuv չիք ոք

և թէ ի դէմս որդւոյ միայնոյ որպէս մեք, երկոքեանն հաճոյք են աստուծոյ, յորժամ առանց հակառակութեան լինին ասացեալքն. այլ թէ և յայսմ վայրի ի դէմս որդւոյ ասեմք զսրբասացութիւնն, բայց ի սուրբ պատարագն՝ առ երիս անձնաւորութիւնսն զսերովբէիցն երգեմք զերգս։

Նաև այս ամբաստանութիւն գրեալ էր զմէնջ, եթէ՝ Ի սուրբ քառասնորդսն զկիթս անասնոց և զձու ճաշակեն ի շաբաթ և ի կիրակէ։ Արդ՝ ցուցցուք ձեզ և զայսորիկ ճշմարտութիւն. յառաջ ժամանակաւ յաշխարհն Արևելից սովորութիւն ունէին իշխանքն հայոց յամենայն աւուրս քառասնորդացն ուտել ձուկն և ձէթ և ըմպել գինի, բաց ձերոց ազգացդ և բաց ֆռանկաց։ Իսկ առաջնորդք ժամանակին բարրոքին ի բաց կալ յայնպիսի կերակրոց, յաւուրս պահոց, ասելով, թէ ձուկն առաւել է, քան զկթեղէն կերակուրս. զի ձուկն կատարեալ կենդանի է, և կիթն ո՛չ կենդանի, այլ ի կերակրոց կենդանեաց մզումն։ Վասն որոյ եթէ կամիցիք սրբութեամբ պահել, բաց կամացն աստուծոյ, ի բա՛ց կացէք որպէս ի կթոց, նոյնպէս և ի ձկանց. ապա թէ զայդ ո՛չ կամիցիք առնել, պահեցէք զչինգ աւուրս շաբաթուն սրբութեամբ յամենայն կերակրոց և յըմպելեաց և ի շաբաթու և ի կիրակէի բա՛ց ի մսոյ, զայլ ինչ կերէք, յաղագս անժուժկալու-

1 amnouv ի դէմ
1 cdfgh որդոյ
1 stv միայն փխ միայնոյ
1 j և մեք
1 bcdegjostv երկոքեան
2 egistv չիք և
2 dstv այժմ
3 cdfghjo որդոյ
3 dijp զսրբասացութիւնն
3 istv պատարագին, no պատարագ
4 m յերիս փխ առ երիս
4 ist անձնաւորութիւնն, j անձնաւորութեանն, v յանձնաւորութիւնս
4 b զսերոբէիցն, l զսրոբէիցն, stv զսրովբէիցն
5 no այժմ
5 stv ամբաստանութիւնս, e ամբաստանութիւնն
5 d զմէջ, i ի մէնջ, no ընդ մէնջ
5 tv թէ
6 beghijop կիւրակէ, stuv կիրակէն
7 t յառաջի
7 cjp աշխարհին
8 cdfjp յարևելից
8 g ամենայն, s չիք յամենայն
8 s յաւուրսն
9 stv զձուկն և զձէթ
9 a ընպել
9 s զգինի
9 o ձերդ
9 d աւրինաց
9 d ազգացն, stv ազգաց
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ֆռանգաց, bg ms Կ փռանկաց, pu ֆռանգաց
10 no ժամանակաց
10–11 i այնպիսի
11 e ձուկնն
12 cej ձուկնն, m ձուկ
13 st ի կենդանեաց կերակրոց, v ի կենդանից կերակրոց
13 p մզուան փխ մզումն
13 o կամիցի
1 Մ-Թ ի կթոյ, p որպէս կթոց, v ի կրթոց
15 Մ-Թ ի ձկանէ, k ի ձկան
15 stuv ի ձկանց և ի ձիթոյ և ի գինւոյ (v գինոյ) որ առիթ է ամ չարեաց ըստ գամ գինին. բարձէք ի միջոյ պապականիչն (u ամենայն) ոգւոց (v յոգոց) ապա թէ
15 b կամիք
15 no պահել փխ առնել
15 bd զհինգ, g զէ
16 fh օր փխ աւուրս
16 o շաբաթին
16 cd ըմբելեաց, giptv ըմպելեաց
16–17 bcdfgstuv ի շաբաթուն
17 bdgijp կիւրակէի
17 bcdeginu բայց
17 n ի մսոց
17 s զամենայն փխ զայլ
17 bcdegjnu կերայք

թեան ձերոյ՝ զձուկն և զկիթն. զի մի ո՛ք զձուկն միայն ուտելով և զկիթն ո՛չ, կարծիցէ պահել, իբրև պահոց կերակուր համարելով զձուկն, և այս ինչ որովայնամոլից՝ և ո՛չ պահողաց սահման։ Որ և ո՛չ յերկարեաց ի հաստատանեալս, այլ յետ փոքր ժամանակի բարձաւ վաղվաղակի ի միջոյ, և այժմ ի մերում ժամանակիս, բա՛ց ի յիշխանաց և ի զինուորաց, յորոց ոմանք ի նոցանէ ինքնակամ կամօք և ո՛չ կանոնական հրամանաւ, կամ ի մէնջ թոյլ տուեալ, մերձենան յաւուրս պահոց ի ձուկն, ի ձէթ և ի գինի, այլ եկեղեցական դասք ամենեքին, և բազումք ի ժողովրդոց ո՛չ միայն ի կթեղէն կերակրոց և ի ձկանց ի բաց կան, որ ամենևին անյիշելի է յաւուրս քառասնորդաց, այլ և յամենայն պարարտ կերակրոց և յըմպելեաց գինւոյ. և թէ որ անժուժկալութեամբ սխալէ, և զղջացեալ խոստովան լինի, ծանրագոյն բեռն ապաշխարութեան ի վերայ դնեմք։

Էր գրեալ ի գիրս վասն մեր և այս ինչ, եթէ՝ Գինեաւ միայն առանց ջրոյ խառնման մատուցանեն զպատարագն։ Եւ յաղագս այսորիկ բազում էին մեզ բանք ասել ի վկայութենէ գրոց, զոր՝ վասն համառօտելոյ զբանս, աւելորդ համարեցաք դնել զամենայնն՝ բայց ի սակաւուց։ Առաջինն զի ի Լուսաւորչէն մերմէ՝ ի սրբոյն Գրիգորէ, ունիմք զայս աւանդութիւն, որպէս ընկալաւ նա ի նախնեաց սրբոց հարցն, որ յառաջ քան զնա։ Դարձեալ զի և Քրիստոս, որ մատոյց զինքն խորհրդեամբ պատարագ ի վերնատունն, զգինի միայն գրեալ է, թէ՝ «Առ ի ձեռս և ասաց. Այս է իմ ա-

1 afh մեր փխ ձերոյ, Մ-Թ և մի երկու ՋՋ ձեր
1 no զկիթն, stuv զձուկն զձէթ (u զձէթն) և զկիթս
1 stv միայն զձուկն
1 g չիք ՛զի մի որ զձուկն միայն ուտելով և զկիթս՛
2 stuv զձուկն և զձէթն և զգինի
2–3 Մ-Թ զի այս փխ և այս ինչ
3 ij յորովայնամոլ(ն)ից, kmp յորովայնամոլից
3 Մ-Թ է սահման
3 m երկարեաց
3–4 n ի հաստատնեալց, tv ի հաստատնեալսն, s ի հաստատնեալք
4 s փոքու
5 bcdghopuv բայց
5 cd իշխանաց
5 d զինուորաց
5 g որոց
6 df կամաւք
7 t յաւուր
7 g և ի գինի
8 m կարգ փխ դասք
8 a բազում ժողովրդոց, բազումք ժողովրդոց
9 stuv ի ձկանց՝ և ի ձիթոյ՝ և ի գինւոյ (v ի գինոյ) ամենևին ի բաց կան
9 n չիք ի բաց կան
10 g ամենայն
10 m կերակրոց պարարտաց
11 cdfghij գինոյ, stuv չիք ի գինւոյ, o և գինւոյ
11 a ապխալէ, cdijp սղալէ
11 stv խոստովանի փխ խոստովան լինի
12 stuv ծանրագոյն ապաշխարութիւն դնեմք ըստ կանոնական հրամանին
13 f չիք վասն
14 cd պատարագս, no պատարագն, ij զպատարագս
14 h յայսորիկ
14–15 ijp բազում (p բազումք) էին ասել մեզ բանք
15 u ի վկայութեան
15 afn սուրբ գրոց
15 d համառօտելոյ
16 stv դնել զբանս ամենայն
16 g զամենայն. jp զամէնն
16 stv սակաւուցն
16 bcdegn առաջին
17 m զի լուսաւորչէն
17 ostv աւանդութիւնս
18 stv ընկալան
18 im չիք նա
18 stv հարց
18 o չիք որ
19–20 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ ի վերնատունն
20 no միայն է գրեալ, stv յիշէ փխ գրեալ է
20 ip էառ, stv թէ առեալ ի ձեռն, Մ-Թ զի փխ թէ

րիւն»*. և անուն ջրոյ ո՛չ բնաւ յիշատակի, որպէս և ասաց իսկ, յետ խորհրդոյն կատարման. թէ՝ «Յայսմ հետէ ո՛չ ես արբից ի բերոյ որթոյ»**, և որթն գինի և ո՛չ ջուր ծնանի, որպէս ասէ Յովհան Ոսկեբերանն յաւետարանին մեկնութեանն։ Իսկ՝ եթէ վասն ջրոյն և արեան, որ ել ի կողիցն՝ ասէք արկանել ջուր ի բաժակն, զայս դարձեալ նոյն ինքն Յովհան Ոսկեբերան ի սոյն բանի աւետարանին մեկնութեանն, որ ըստ Յովհաննու, զջուրն ի խորհուրդ մկրտութեան մերոյ ասէ, և զգինին ի սուրբ պատարագին։ Նաև այլ բազումք ի վարդապետաց եկեղեցւոյ զսոյն ասեն, և մեք նոցին բանից և աւանդութեանցն թոյլ հետևողք, վասն այնորիկ ո՛չ արկանեմք ջուր, այլ անապակ գինեաւ՝ զանապական արեանն Քրիստոսի կատարեմք զխորհուրդ։ Բայց եթէ այնպէս և եթէ այս, միայն մաքուր հոգւով պարտ է սրբասուրբ աստուածային խորհրդոյն, և ամենայնն ի հաճոյս աստուծոյ կատարեսցին։ Իսկ անմաքուրն և պիղծն, թէ անապակ բաժակաւ առնէ, և թէ ջուր արկանելով՝ բարկացուցանէ զընդունող պատարագին զաստուած, փոխանակ հաշտեցուցանելոյ։

Դարձեալ է՛ր ի գիրս և ծիծաղական իրս. թէ՝ Զխաչս իւրեանց յամենայն ամի նորոգ մկրտեն և օրհնեն։ Եւ այս ո՛չ ի գիտնոց եղեալ է յազգս մեր և ո՛չ ի տգիտաց, զի մի անգամ է օրհնութիւն խաչին և ո՛չ բազում անգամ, որպէս գրեալս էիր. և օրհնութիւն խաչի ո՛չ ի մէնջ եղեալ է, այլ

---

* Մատթ. ԻՋ. 28. հմմտ. Մարկ. ԺԴ. 24:
** Մատթ. ԻՋ. 29. հմմտ. Մարկ. ԺԴ. 25:

1 ijp այս է արիւն իմ
1 n չիք բնաւ, stv բնաւ ոչ
1–2 Մ-Թ խորհրդոյս
3 stv գինի ծնանի և ոչ ջուր
3 Մ-Թ ijm յոհան, g չիք Յովհան
3 a ոսկիբանն, bcdefhijpu ոսկիաբանն, i ոսկեբանն, gov ոսկիբերանն
4 abcdgkmnopstuv մեկնութիւնն
4 ej արեանն
5 stv զջուրն
5–6 eij ոսկեբերանն, gstv ոսկիբերան
6 abcdegouv մեկնութիւնն
6 Մ-Թ Յոհաննու, bcdefhijo յոհաննու
7 t չիք զջուրն, i զջուրսն
7 Մ-Թ զարիւնն փխ զգինին. h զգինիդ
7–8 m և զգինին ի սուրբ մկրտութեանն
7–8 u ի սուրբ վարդապետաց
8 co եկեղեցւոյ
8 i այն ասեն փխ զսոյն ասեն
9 m վասն որոյ
10 pstv անապական, no զանապակ
11 ip չիք զխորհուրդ
11 efhstv թէ
11 io այսպէս փխ այս
11–12 cdgh հոգով
12 no չիք պարտ է
12 cdj ամենայն
12–13 bcdefo ի հաճոյսն
13 no անմաքուր
13 tv պեղծն
13 i անապականն
14 t արկանել, v արկանէ
14 d զընդունաւղ, g զընդունող, o զընդունօղս
15 stv հաշտեցուցանելոյն
16 stv դարձեալ գրեալ էր, no դարձեալ և ի գիրս
16 d ի ծիծաղական, o ծիծաղականս իրս
16 i խաչս, stuv զխաչսն
17 cdjp նոր փխ նորոգ
17 Մի չարք ՋՋ չունեն օրհնեն
17 stv ի գիտնոցն
17 c յազգս, d ազգս փխ յազգս
18 i չիք մի
18 abcd աւրհնութիւն, fhjk աւհութի
19 tv որպէս և
19 i գրեալ էիք
19 abcd աւրհնութիւն, fhjk աւհնուի
19 no որ ի փխ ոչ ի
19 m մէջ փխ մէնջ
19 tv ի մէնջ է եղեալ
19 s չիք է

յառաջին հարցն ձերոց, զոր նախնիքն մեր թարգմանեալ եդին մեզ, որպէս այժմ գտանեմք յարենս յանարէն գրով ի հին գիրս. ոչ առաւել և ոչ նուազ քան զմերս, զի գրեալ է՝ լուանալ զնորոգ խաչն նախ ջրով և ապա գինւով ի խորհուրդ երկուց վտակացն, որ ի կողիցն Քրիստոսի ելին, և ասել սաղմոս ըստ խորհրդոյն, և ընթեռնուլ բանս մարգարէականս և առաքելականս, և աւետարանս խորհրդականս, և յետ այնորիկ աղօթս քահանայականս, խնդրելով յաստուծոյ տալ այնմ խաչի՝ զշնորհս և զզօրութիւն առաջնոյ խաչին, յորոյ վերայ ինքն բևեռեցաւ, որպէսզի զդևս հալածեսցէ, և զախտս ի մարդկանէ սրբեսցէ, և զցասումն, որ վասն մեղաց մերոց իջանեն ի վերուստ, դադարեցուսցէ, և թէ՝ «Բնակեա՛ ի սմա միշտ՝ որպէս յառաջին խաչն քո, և արա՛ զսա լինել քեզ տաճար, և աթոռ. և զէն զօրութեան, զի երկրպագութիւն մեր առաջի սորա, ո՛չ նիւթեղէն արարածոյ, այլ քեզ միայնոյ աներևութիդ աստուծոյ մատուսցի», և որ այլ ևս այսպիսի պաղատանաց բանք: Եւ ապա առեալ զօրհնեալ խաչն, զայն կանգնեմք յարևելս և երկրպագեմք նմա, միանգամ միայն օրհնելով, ո՛չ բազում անգամ, որպէս և գրեալս էր:

Եցոյց մեզ գրեալս և զայս ինչ, թէ՝ Լուաք յոմանց ի նոցանէ ասել, թէ Քրիստոս՝ մարմին համագոյակից մեզ, թանձր, մահկանացու, չարչարելի, երկրային, ապականացու և եղանելի, ո՛չ էառ ի կուսէն, այլ անապական, անօսր, անչարչարելի, և անեղանելի, և թէ երևեցաւ մարդ որպէս կամե-

1 v առաջին
1 dhk թարգմանեալ, g թարգմանել
2 n լեզուով, o լեզուաւ փխ գրով
4 afhstv գինով, bcdegijnopu գինեաւ
4 s որք
4 g ի կողին, tv կողիցն փխ ի կողիցն
5 i զբանս
5–6 o չիք 'և առաքելականս... խորհրդականս'
6 u աւետարանականս
6–7 stv և աւետարանս և աղօթս խորհրդաւորս խնդրելով յայ տալ
6 i չիք խորհրդականս
6 g յայնորիկ
6 d աղաւթս
6–7 p աղօթք քահանայական
7 Ա-Թ խնդրել
7 ei յայնմ
7–8 d զզաւրութիւն, e զզօրութիւնս
8 stv առաջին
8 adk որոյ
9 d զախտս մարդկան
9 uv զցաւս փխ զցասումն
9 no չիք վասն
9–10 c չիք մերոց, tv մերոց մեղաց
10 i չիք թէ
10 tv բնակէ
10 bp չիք միշտ
11 ij խաչին, stv խաչք յորոյ վերայ ինքն բևեռեցաւ
11 stuv չիք քո
11 ij և ապա փխ և արա
11 m լինիլ
11 aflk չիք քեզ
11 n և տաճար փխ քեզ տաճար
12 ad զաւրութիւն
12 d զերկրպագութիւն
12 stv ոչ են նիւթեղէն
12–13 c յարարածո, d արարածս
13 bd աներևութիս
14 b բանք պաղատանաց
14 abcd զաւրհնեալ, fhijk զօրհնել
15 ijop երկիրպագանեմք, n երկրպագանեմք, u երկիրպագեմք
15 stv չիք միայն
15 abcd աւրհնելով, fhijk օհնելով (օհելով)
15 fjpst և ոչ
16 stv որպէս որ փխ որպէս և
16 ijp գրեալ էր, stv գրեալս էք
17 Ա-Թ գրեալքս
17 o չիք ասել
18 i մեր փխ մեզ
19–20 e չիք 'ոչ էառ ի կուսէն...անեղանելի'
19–20 d անաւսր, m անօսր անապական
20 jstv որպէս և

ցաւ՝ եկեր, էարբ իբրև առ Աբրահամու: Եւ այսոցիկ բանից պատասխանի ունին կատարելապէս առաջին գրեցեալդ առ ի մէնջ բանք, բայց սակաւուք փոքր ինչ և առ այժմ դարձեալ: Ասեմք զՔրիստոս՝ աստուած և մարդ, ըստ աստուածութեանն համագոյակից Հօր՝ և ըստ մարդկութեան համագոյակից մեզ, և նոյն ինքն մի աստուածութիւնն և անբաժանելին, ըստ աստուածային բնութեանն երկնային՝ պարզ, անչարչարելի և անմահ. իսկ ըստ մարդկային բնութեանն երկրաւոր՝ թանձր, չարչարելի և մահկանացու, բայց ո՛չ ումն, և ոմն ըստ Նեստորի կարծեացն, որ տաճար ասաց բանին՝ զմարմինն, քանզի յետ միաւորութեանն բարձան երկուութիւնքն, որպէս և բարձրագոյնքն, և աստուածայինքն, երբեմն աստուածութեանն, և է երբեմն, զի մարմնոյն ասին ի գիրս՝ համագոյակցին մերոյ: Ըստ որում և զանօրինական անուանսն տեառն մերոյ՝ յատուկ աստուածութեանն դնէ առաքեալն, ասելովն՝ «Յիսուս Քրիստոս. երէկ և այսօր, նոյն և յաւիտեանս».* երէկ՝ զմշտնջենաւոր աստուածութիւնն, որ ընդ Հօր էր ասէ, և այսօր՝ զմարդեղութիւնն. և նոյն և յաւիտեանս զանվախճան, թագաւորութիւնն զի թէ բաժանումն գիտէր առաքեալն ի մարդկութիւնն և յաստուածութիւնն՝ պա՛րտ էր ասել, թէ բանն աստուած երէկ, և Յիսուս Քրիստոսն այսօր. բայց ո՛չ երբէք ցուցին բաժանման եղանակ յետ միաւորութեանն՝ ո՛չ առաքեալք և ո՛չ վարդապետք եկեղեցւոյ, որպէս և Յովհաննէս Աւետարանիչն՝ զմարմինն շօշափելով, զբանն ասաց շօշափել. «Ձեռք մեր, ասէ, շօշափեցին ի վերայ

---

* Պօղ. Եբր. ԺԳ, 8:

1 abcdntv և արբ, efh արբ, iops և էարբ
1 o աբրահամու
2 Ա-Թ գրեալքդ
3 uv և փոքր ինչ
3 o չիք առ
4 d հաւր
4 no զմարդկութեանն, sv մարդկութեանց
4–5 t չիք 'հօր և ըստ մարդկութեան համագոյակից'
5 egp մի աստուածութիւն
5 eg անբաժանելի
6 sv չիք երկնային, u և երկնային
6 d և անչարչարելի
7 cdj զմարդկային
7 e բնութեան
8 tv բայց ոչ ոմն ըստ նեստորի
9 i բարձրանայ
10 Մյուս ՁՁ և փխ և է
10 Մյուս ՁՁ-ները չիք 'երբեմն աստուածութեանն'
11 d համագոյակիցին, p համագոյակիցն
11 abcd ատորում փխ ըստ որում
12 d զանաւրինական
12 o յանուանն
12 afhkm չիք յատուկ
12 akm յաստուածութեանն
13 abcdefhijopuv առաքեալ
13 Ա-Թ յաւիտեան
14 d հաւր
14 ab այսաւր, d այսաւր զմեզ
14–15 d մարդեղութիւնն, e զմարդեղութիւն
15 dg և նոյն յաւիտեանս, stv յաւիտեան
15 Ա-Թ km զանվախճանութիւնն, bcd զանվաղճան, opv զանվաղճան
16 Ա-Թ առաքեալ, st ի մարդիք առաքեալքն, v ի մարդիք առաքեալն
16 o զմարդկութիւնն, stv ի մարդկութիւն
16 ado աստուածութիւնն, stv յաստուածութիւն
17 d այսաւր
17 o չիք բայց
18 bcdgjpsv յեղանակ
18 bcdegu առաքեալն
19 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ յոհաննէս, bcefho յոհաննէս
19 cdij ասէ աւետարանիչն
19 stv չիք զմարմինն
20 d շաւշափելով
20 b շօշափելի, d շաւշափել
20 d շաւշափեցին

բանին կենաց»*։ Դարձեալ և զմարմնոյն յատուկքն է, զի աստուածութեանն տան, որպէս աստուած խաչեալ, և արիւն աստուծոյ և չարչարանս և մահ, ըստ Աստուածաբանին Գրիգորի և այլոց սրբոցն. և այսոցիկ զի՞նչ այլ, եթէ ո՛չ զանճառ միութիւնն և զանբաժանելին մի զօղ ճշմարտին, վասն որոյ և մեք խոստովանիմք զմարմինն համագոյակից մեզ, զի ի զանգուածոյն էր Ադամայ, և թանձր, և ոչ առ աչս երևեալ ձև միայն մարմնոյ, որպէս Աբրահամու երևեցաւ։ Եւ այս ո՛չ միայն յառաջ քան զյարութիւնն, այլ յետ յարութեանն, որպէս և ինքն իսկ ասաց. «Շօշափեցէք զիս և տեսէք, զի ես նոյն եմ, զի ոգի՝ մարմին և ոսկերս ո՛չ ունի, որպէս զիս տեսանէք՝ զի ունիմ»**։ Թէպէտ և ըստ աստուածային զօրութեանն, յորժամ կամէր՝ թեթևացուցանէր զմարմինն, որպէս գնայրն ի վերայ ծովուն, և ելանելովն ի կնքեալ գերեզմանէն, և դրօքն փակելովք մտանելովն առ աշակերտսն. զի ո՛չ թէ ինքն բնութեան օրինացն ծառայէր, որպէս մեք. այլ օրէնք բնութեան նմա ծառայէին, որպէս տերանց. ըստ որում և ի կուսական ծննդեանն, և յայլոց գերագունից սքանչելեացն, է՛ իմանալ. եթէ ո՛չ էր թանձր մարմինն, ի խաչին զո՞վ բևեռեցին. և կամ ո՞րպէս զմեռեալ ի գերեզմանի եդին. և Թովմաս զո՞վ յետ յարութեանն շօշափէր. և եթէ ո՛չ էր չարչարելի, զի՞արդ չարչարեցաւ. և եթէ չէ՞ր մահկանացու մարմնով, զիա՞րդ խոնարհեցուցեալ զգլուխն, աւանդէր զհոգին։ Սակայն կամաւ կրէր զամենայն և իշխանութեամբ, և ո՛չ ակամայ և տկարութեամբ՝

---

* Յովհ. Կաթ. Ա. 1.2:
** Ղուկ. ԻԴ. 39:

1 siv յատուկք
1 i չիք զի
2 i չիք տան
2 adfgh որպէս և, uv որպէս զի
3 abdfgjp գրիգորայ, h գրիգորիոյ
3 h և զինչ
3—4 cd զինչ ա... եթէ, bp զինչ ասէ եթէ (b թէ)
4 uv թէ
4 bcdegijpstuv միաւորութիւնն
4 abcdefghijnopsuv չիք մի
5 b չիք զմարմինն
5 no համագոյակից մեզ զմարմինն
5 dk չիք ի
6 cop զանկուածոյն
6 o յառաջս փխ առ աչս
7 siv մարմնոյն
8 eg զյարութիւն... յարութեան
8 stv այլ և
8—9 d շաւշափեցէք
9 v զիս տեսէք (չիք և)
9 i չիք ես, u զի և ես նոյնպէս զի
9 stv զի ոգի ոսկերս և մարմին
9 o հոգի
10 d զաւրութիւն, n զօրութեամբն
11 stuv չիք կամէր
11 o որ գնալովն
12 d դրաւքն, no դրօք, stv դրովք
12 a փակելաւք, bcdhnostv փակելովք, u փակելով
12—13 stv մտանել
13 b զի թէ ինքն փխ զի ոչ թէ ինքն
13 d աւրինացն, stv չիք օրինացն
13—14 stuv որպէս և մեք
14 ad աւրէնք
14 dg բնութեանն
14 d չիք նմա
14 o ծառայեն
14 abcd աստորաւմ փխ ըստ որում
15 p չիք ի
15 o ծննդեանն
15 d այլոց
16—17 stv կամ զո դրին մեռեալ ի գերեզմանի
17 ijp մեռեալ
17 bs Թոմաս, fh Թովմայ
17 d շաւշափեաց, ip շօշափեաց, stv շօշափեաց յետ յարութեանն
18 g և թէ
19 i խոնարհեցուցանէր
19 ⊙ աւանդէ
20 den զամենայնն, stv չիք զամենայն
20 bu յակամայ

ըստ իւր ինքեան ասելոյ. «Իշխանութիւն ունիմ դնել զանձն իմ, և իշխանութիւն ունիմ առնուլ զսա»*։ Իսկ ապականացու ասել զմարմինն, թէ յաղագս կամաւոր կրից որ ասիցէ՝ քաղցին, և ծարաւոյն, և արտասուելոյն, և արեան հոսելոյ ի վերայ խաչին՝ որով կենդանացաք, խոստովանիմք և մեք զայս։ Ապա թէ վասն ակամայ և անգոսնելի կրից ապականացու ոք՝ ասիցէ զնա, այսինքն՝ կերակրոց և ըմպելեաց ախտաբար հոմանց, այսմ ո՛չ հաւանիմք, քանզի ապականութիւն մեղաց է ծնունդ, և որ մեղս ո՛չ արար, ո՛չ տիրեաց նմա և ապականութիւն այսպիսի։ Դարձեալ զի վկայի ի գիրս, թէ զկիրս ո՛չ ակամայ, այլ կամաւոր կրեաց. և այս կիրք ապականութեան ո՛չ կամաւոր, այլ ակամայ՝ և բռնութեամբ ներգործի ի բնութիւնս։ Եւ որ զայս ասէ, յայտ առնէ, թէ ո՛չ կիրքն նմա, այլ ինքն կրիցն ծառայէր. և թէ այսպիսում ապականելի կրից հնազանդէր ակամայ, յա՛յտ է, թէ և մեղաց, որ հայրն է ապականութեան, ներքոյ անկեալ էր, զոր մի՛ լիցի իմանալ, կամ ասել ուղիղ հաւատացելոց։ Իսկ եթէ առ ի հաստատութիւն մարդկութեանն ո՛ք ասիցէ զայս լինել առ նմա, բաւական են յայտնի կիրքն. և անանգոսնելիքն, որ գրեալքն են, հաստատարիմ առնել, թէ ճշմարիտ մարդ եղև, և անգրեցն ո՛չ կարօտանայ, և վաւերապատունից, ա՛յն որ ճշմարիտ աստուած խոստովանի զնա։

Գրեալ էր վերստին զմէնջ, թէ վասն այնորիկ մի բնութիւն ասեն Քրիստոսի, որպէս թէ ամենևին ընկղմեցաւ մարդկութիւնն, յաստուածութիւնն

---

* Յովհ. Ժ. 18:

1 stv չիք ինքեան
1 e ասելոյն, o տեղոյ փխ ասելոյ
1 g իշխանութիւնն
1—2 g իշխանութիւնն
2 ijp առնել փխ առնուլ զսա
2 cdp չիք զսա, fh զայն փխ զսա
2 k զանձն իմ փխ զսա
2 h ապականեցաւ
3 siv յակամա փխ կամաւոր
3 di ծարաւին
4 ehstv արեանն, o յարեանն
5 mo եթէ
5 o յակամայ
5 abdfu անկոսնելի
6 a ընպելեաց
6 o ազօտաբար, u ուխտաբար փխ ախտաբար
7 o ապականացուն
7 no մեղաց ծնունդ է
7 osiv զմեղս
8 bdefghkmop և նմա
8 cefghkmnop չիք և
8 Մ-Թ չիք այսպիսի
8 m չիք զի, o և փխ զի
9 k յակամայ
9 no կամաւ
9—10 o ապականութիւն, siv ոչ ապականութեան փխ ապականութեան ոչ կամաւոր
10 gk յակամայ
10—11 o ներգործէ ի մերս բնութիւն, n ի մերս բնութիւն
11 o եթէ
11 ip կիրք նմա, o կիրքն նման
12 o կրից
12 abc այսպիսիում, d այսպէսիում, e այսպիսումն
12 h ապականելին
12—13 iu յակամայ
13 ij հայրն է մեղաց ապականութեան
13 bcdop ապականութիւն
13 p ի ներքոյ
14 k չիք լիցի
14 k կամ ուղիղ հաւատացելոց ասել
14 abdfu ուղեղ
14 mp թէ
14—15 jp ի հաստատութեան
15 af մարդկութեան, p չիք մարդկութեան
15 Մ-Թ չիք առ նմա
16 cgstv անգոսնելիքն, d անագոսնելիքն, fh անանկոսնելիքն
16 Մ-Թ գրեալն
17 o որ փխ ոչ
17—18 stv չիք 'և վաւերապատունից... խոստովանի զնա'
20 stv մարդկութիւն աստուածութեանն

անգը ըստ օրինակի, զի կաթիլ մի քացախոյ, կամ մեղր, ի ծով անկեալ՝ աներեւութանայ. և այսմ բանի են՝ առաջինք որ ի մէնջ ունին զպատասխանի, այն, զոր գրեցաք, թէ ի միաւորութեանն՝ մարդակային թանձր և յօդական բնութիւնս ո՛չ փոխեցաւ յանյօդ և պարզական բնութիւնն աստուծոյ և զիւրն կորոյս թանձրութիւն, և ո՛չ պարզ և անմարմնական բնութիւնն աստուծոյ՝ խառնելովն ընդ բնութեան մարմնոյն, փոխեցաւ, կամ այլայլեցաւ յիւրն յաւէտ պարզութենէ. քանզի քացախ կամ մեղր այլայլին և ապականին անկեալք ի ծով, որպէս ջուր և գինի: Ո՛չ այսպէս է միաւորութեան եղանակ աստուածութեանն և մարդկութեանն. զի այսորիկ մարմինք գոլով, յիրարս ապականին՝ խառնելովն ի միմեանս: Իսկ մարմին և անմարմին խառնին և միանան անճառապար, և ո՛չ չփոթին ի միմեանց, կամ այլայլին, որպէս և մարդկայինս հոգի և մարմին. և թէ արարած բնութիւնս այսքան, քանի՞ եւս է իմանալ առաւել հրաշափառագոյն զարարչական բնութեանն միաւորութիւն ընդ արարածոյս:

Ասասցուք և փոքր ինչ և վասն առաջաւորացն ի մէնջ անուանեալ պահոց, զոր հայհոյէք ազխտաբար, Սարգսի ուրումն անելով, կախարդի՝ էշ և սկունդ ունողի: Ի յապստամբելոցն ի հաւատոյս մերոյ, առասպելաբանելով զանազան իրս վասն նորին և պատմելով առայօդ բանիւ առաջի ձեր: Բայց առ մեզ յիշատակ այսպիսում Սարգսի անգոյ է, և առաւել քան զեղջերուաքաղան ասացեալ. զի նա թէև գոյութիւն ո՛չ ունի, անուան պատահեցաւ, իսկ Սարգիսս այս ո՛չ գոյութիւն ունի յազգս մեր և ո՛չ անուն.

1 g անգ
1 ad ուրինակի
1 p քացախոյ
1 dkmnou մեղր
2 Մ-Թ չիք բանի, af եւ բանի, bcdgijk mop և բանի
2 h առաջնորդ, o առաջինք
2 Մ-Թ jp բանք ունին
2—3 stv զպատասխանին
3 abcdgh ի միաւորութիւն, ijo ի միաւորութիւնն, stuv եթէ միաւորութիւնն
3 i սերտ թանձր
3—4 a յաւդական, d աւդական, m օդական
4 i փոփոխեցաւ
4 ad անյաւդ, cefghm անյօդ, o անօթ (sic)
4 a բնութիւն, h բնութեան
5 g թանձրութիւնն
6 Մ-Թ մարմնոյ, stv ընդ բնութեանն աստուծոյ մարմնոյն, u ընդ բնութիւն մարմնոյն
6 fostv և փխ կամ
7 h ոչ այլայլին
8—9 degj միաւորութեանն
9 abcdefghjsv յեղանակ՝
10 cd ի միմեանց, stv ի միաւին փխ ի միմեանս
12 jpstuv մարդկային
12—13 ijp բնութիւն
13 n այս
13 fh քրիստոսի փխ քանի
13 i քանի և այս է
14 a բնութիւնն
14 o չիք միաւորութիւն
14 stuv ընդ արարածոյ
15 o ասասցուք փոքր ի շատէ
15 g ինչ վասն
16 d ուրեմն, stv ումեմն, u որումն փխ ուրումն
17 a քսկոնդ, k սկոնդ
17 gstv ի ապստամբելոցն
17 stv հաւատոյս փխ ի հաւատոյս
18 d առայաւդ, o առաօդ
19 o այսպիսի, stv այդպիսի սարգսի յիշատակ
19 Մ-Թ չիք և
20 aem զեղջիւրուաքաղան, b զեղջեւրուաքաղան, ijp զեղջիւրաքաղան, stv զեղջերուաքաղն, u զեղջեւրաքաղն
20 u և թէ փխ թէև
21 di յազգա փխ յազգս

զոր թէ է՛ ոք ուրեք, թէպէտ և մեզ անյա՛յտ է, նզովէ զնա կաթողիկէ եկեղեցի, և զէ՛շ նորա, և զսկունդ, և զգիտողս նորա, և զընթերցողս, զի զանուն նորա չէ՛ ոք լուեալ յազգս մեր, բայց ի հոռոմոց, զի ասեն՝ զպարտելով զմեզ: Այլ մեք՝ վկայութեամբն աստուծոյ, յայտնապէս գրեցուք զճշմարտութիւնն վասն սորին իրաց, զի մի՛ ոք ազխտութեամբ հայհոյեսցէ և վնաս գործեսցէ հոգւոյ իւրոյ:

Արդ՝ առաջաւորք սոփ սա, վասն զի առաջին պահք է Հայաստանեայց. և պատճառն է այս ինչ. սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչն մեր, յորժամ ել ի վիրապէն, և ժողովեցան առաջի նորա թագաւորն Հայոց Տրդատիոս, պատուհասեալ յաստուծոյ, ի կերպարանս վարազի եղեալ, և իշխանքն ամենայն և զօրքն՝ այսահարեալք, ե՛դ ամենեցուն պահս հնգօրեայ անսուաղութեամբ, զի մի՛ ինչ ճաշակեսցեն որպէս նինուէացիքն, որով եղև բժշկութիւն նոցա ի ձեռն նորա: Եւ զայս պահս, որ վասն այսր պատճառի յառաջագոյն եդաւ ի սրբոյն Գրիգորէ, նոյն ինքն Լուսաւորիչն աւանդեաց յեկեղեցիս Հայոց, զնոյն պահել վերստին, յամենայն ամի շրջագայութեան, որպէսզի մի՛ մոռասցին երախտիքն աստուծոյ՝ եղեալ առ նոսա: Եւ պատշաճ համարեցան խառնել զպահս զայս, որով Հայք ընկալան զփրկութիւն, ընդ պահոցն նինուէացւոց, որով նոքա ազատեցան ի սպառնալեաց մահուանէն, զոր և պահեն մինչև ցայժմ ազգք ասորւոց և եգիպտացւոց: Իսկ զի սոփ սա և յանուն սրբոյն Սարգսի, մի՛ վասն համանու-

1 Մ-Թ եթէ
1 o չիք է
1 i չիք ոք
2 i զընդունողս նորա
2 abcdghijknoptuv և որ փխ զի
3 abcdefgiknoptuv չիք չէ ոք
3 abcdenoptuv լուեալ է
3 f բայ փխ բայց
3 efgh հոռոմոց
3 Մ-Թ որ փխ զի
4 stuv այսպէս փխ յայտնապէս
5 abcdefhijm զճշմարտութիւն, k զճշմարտութիւն որինաց փխ զճշմարտութիւնն վասն սորին իրաց
6 cdgho հոգւոյ, st հոգւոյն, v հոգոյն
7 i յառաջաւոր, p առաջաւոր
7 i յառաջին
7—8 stv պահքն է հայոց, abcdp հայաստանեաց
8 o չիք է
9 a թագաւորքն, i թագաւոր
9 h չիք հայոց
9 b տրդատիոս
10 m պատուհասեալք
11 d զաւրքն
11 o այսահարեալք հրամայեաց սուրբն գրիգոր ամենեցուն պահս
11 Մ-Թ ամենեցուն առհասարակ
11 stv պահք
11 ad եաւրեայ
12 no ճաշակեսցի
12 ip նինուէացիսն, o նինուէցիքն, s զնինուէացիքն, v նինվէացիքն
13 no չիք պահս, stv պահքս
13 o որ փխ որ
13—14 stv չիք 'որ վասն այսր...նոյն ինքն'
14 no լուսաւորիչ
15 g եկեղեցիս
15 gi ամենայն
15 i յամի
15—16 g շրջագայութեանն, k շրջագայութեամբ
16 d մոռասցեն
16 no զերախտիքն
17 ijp պատճառ փխ պատշաճ
17 d հրամանայցն
17 stv ի պահս յայս (v այս)
17 mno որովք
18 aeijno նինուէացւոցն, bcdfgh նինուէացոցն, st նինուէացոց, v նինվէացոց
18—19 abefgh սպառնացեալ
19 d յայժմ
19 ijp ազգն, Մ-Թ ազգ, o ազգս
19 abcdfghijmnopstuv ասորոց
19—20 bdo եգիպտացոց, ijp չիք և եգիպտացւոց
20 tv սարգսի զօրավարի

նութեանն գայթակղեսցի ոք. քանզի այս Սարգիս, որոյ տօնս է, իշխան էր բարեպաշտօն ի Կապադովկիա, յաւուրս մեծին Կոստանդիանոսի և որդւոց նորա։ Իսկ յորժամ թագաւորեաց յանցաւորն Յուլիանոս՝ հալածեալ ի նմանէ գնաց ի Պարսս առ Շապուհ արքայ։ Եւ անդ զբազումս ի զօրացն պարսից դարձուցեալ ի քրիստոնէութիւն, ընկալաւ զվճիռ մարտիրոսութեան հանդերձ որդւով իւրով, ի նոյն իսկ արքայէն պարսից Շապհոյ. և քանզի օր վախճանին պատահեցաւ լինել յերեսուն յունվարի ամսոյ, վասն այնորիկ հաստատեցին տօնել զյիշատակ նորա յաւուր շաբաթուն, որ յետ պահոց առաջաւորացն։ Որպէս և զսրբոյն Թէոդորոսի զկնի առաջին շաբաթուն պահոց քառասնորդացն տօնեն ամենայն եկեղեցիք։ Եւ արդ աստուծով ասացեալ՝ ա՛յս է պատճառ պահելոյ մեր զայս պահս՝ անուանեալ առաջաւորք։

Արդ՝ ըստ խնդրոյ աստուածասիրութեան խոհեմագունիդ անձին, ո՛վ պատուական գլուխ և ի մանկական հասակի ունող զիմաստութիւն ծերոց, որպէս զՍողոմոն և զԴանիէլ, եդաք առաջի պատուասիրութեան ձերոյ՝ համառօտ բանիւ, զեկեղեցւոյ հայաստանեայց զճշմարիտ դաւանութիւն։ Եւ եթէ վասն մարդկան հաճոյից, կամ երկիւղի և պատկառանաց աղագաւ, ծածկեցաք ի մերոց դաւանութեանց, և ո՛չ գրեցաք, կամ թէ աւելի ինչ գրե-

1 Մ-Թ հոմանութեանն, afhimop հոմանուանութեանն
1 i գայթագղեսցի
1 h ոք փխ քանզի
1 mv սարգիս
1 d տաւնս
2 d բարեպաշտաւն
2—3 abcdfghjv որդոց, o որդոյ, ip յորդոց
3 Մ-Թ ամբարիշտն փխ յանցաւորն, fhiop անցաւորն
4 stv գնաց առ պարսից արքայն շապուհ
4 d պարս
4 d ի զաւրացն
4 uv բազումս
4—5 no ի զօրացն պարսից բազումս դարձուցանէր
5—6 stv որդւովն իւրով մարտիրոսացաւ (v մարտիրոսաւ)
6 abcdfghj որդով, i որդովք իւրովք, o որդովն
6 stv չիք պարսից
6 hio շապուհոյ
7 d աւր
7 b վաղխճանին, cd վաղջանին, opv վաղճանին
7 t պատուհասեցաւ փխ պատահեցաւ
7 c յունվար, ab յունուարի, do յունվարի
7 v չիք ամսոյ
8 d տաւնել
8 aefg զյիշատակն
8 stv շաբաթու
9 ij յառաջաւորացն
9 Մ-Թ թէոդոսի փխ Թէոդորոսի
9—10 bcd շաբաթու, st զկնի պահոց ի. որդայ առաջին շաբաթու ամ քրիստոնեայք
10 Մ-Թ չիք արդ
10—11 i չիք աստուծով
11 o պատճառն
12 djp յառաջաւորք, stv առաջաւոր
13 a աստուածասիրութեանն
13 stv խոհեմագունի աստուածասէր
13 Մ-Թ խոհեմագունից
13 mstv անձինդ
14 ostuv չիք ի
14 d ունաւղ, stv ունողի
14 tv զիմաստութիւնս
15 a սաւղոմոն, b սաղոմոն, cgp զսողոմոն, dj զսաղոմոն, efh զսողոմոն, ino սողոմոն
15 o դանիէլ
15 Մ-Թ պատուականութեան, stv պատուասիրութեանց
16 bd համառաւտ
16 cdn զեկեղեցոյ, o եկեղեցոյ
16 abop հայաստանեաց
16 bcdehimop ճշմարիտ
16 g դաւանութիւնն
17 abdfghju երկեղի, c երկիղի, m չիք երկիւղի և
18 m ի մերոյ
18 i և կամ աւելի, su և կամ
18 j առ աւելի

ցաք, զոր ո՛չ ունիմք, որպէս զի ընդունելի լինել առ ի ձէնջ, ընդ անհաւատիցն և հերձուածողացն ընկալցուք զդատաստան առաջի ատենին Քրիստոսի, քանզի հաւատ ծածկեալ, կամ կեղծաւորեալ, ո՛չ է հեռի յանհաւատութենէ։ Ո՛ր ոք յետ զայսորիկ լսելոյ ի մէնջ գայթակղեսցի դարձեալ ի մեզ՝ ո՛չ հաւատալով ասացելոցս, ինքն տացէ պատասխանի Քրիստոսի յաւուր դատաստանին նորա, իբրև զպառակտող անդամոց նորին։ Իսկ այն որ՝ զոր միանգամ լսէ և հաւատայ՝ և ոչ դատի, որպէս ասաց քննողն սրտից, ընդ ճշմարիտ հաւատացելոց ընկալցի վարձս բարեաց ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ, որում փառք և զօրութիւն յաւիտեանս ամէն։

* * *

Զայս իբրև ընթերցան, զովեցին զհաւատս հայոց ամենայն իմաստունքն յունաց։ Եւ զի յամենայնի հանճարեղ էր Ներսէս, արար և առակս խորհրդաբարս ի գրոց, և հանելուկս, զի փոխանակ առասպելաց՝ զայն ասասցեն ի գինարբուս և ի հարսանիս։ Եւ էր ինքն հեզ ամենայնիւ և պարկեշտ, արժանաւոր այրն աստուծոյ։

Եւ յետ նորա յաջորդէ զաթոռն Գրիգոր ամս քսան։ Սա շինեաց զգեղապաճոյճ եկեղեցին ի Կլայն և զարդարեաց զնա մեծապէս։ Եւ ապա Գրիգորիս մի ամ, Տղայն կոչեցեալ, քուերորդի նոցունց։ Եւ էր նա հասակաւ գեղեցիկ և բարւոք տեսանելով, բայց զի մախողք բազում էին

1 stuv չիք 'գրեցաք զոր ոչ ունիմք, որպէս զի ընդունելի լինել'
1 g որպէս ընդունելի, o որպէս զընդունելի
1 m լինիլ
3 abcdostuv ծածկել
3 ik և փխ կամ, stuv և կամ
3 abcd կեղծաւորել, ostuv կեղծաւորիլ
3—4 gh անհաւատութենէ
4 abcdefghkmp և որ ոք
4 ikmst գայթագղեսցի
5 m ինքեանք տացեն
5 n պատասխանիս
6 o յաւուրս
6 ip զպառատող
6 iopstv նորա փխ նորին
7 i չիք որ
7 c չիք զոր
7 stuv զմիանգամն
7 Մի քանի ՁՁ դատի փխ ո՛չ դատի, ip դատէ
8 v հաւատացելոցն
8 o զվարձս, s և ընկալցի զվարձս
9 Մ-Թ մերմէ
9 d զաւրութիւն, stv զօրութիւն և պատիւ
9 io յաւիտեանս յաւիտենից
10 n և զայս
10 g ամենայնի
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ խորհրդաբար
12 o ի գրոցս
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք և հանելուկս
12 cefgh առասպելաց, mo առասպելացն
12 m չիք զայն
13 gl ի գինարբուսն
13 o ի հարսանիսն
13 cdj ամենայնի ip յամենայնի
14 bcdijp արժանաւորն
14 bcdijp չիք այրն աստուծոյ
15 fh աթոռն, no չիք զաթոռն
15—16 cijp զգեղեցկապաճոյճ, b գեղեցկապաճոյճ, d զգեղեցիկապաճոյճ
16 no չիք ի
16 h չիք զնա
16—17 stvՎ եւ ապա գրիգորիս տղայն մի ամ
17 stvՎ չիք կոչեցեալ
17 ip քեռորդի
17—18 Վ հասակաւ
18 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ բարիոք, i բարուոք փխ բարւոք
18 m տեսլեամբ
18 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ քանզի փխ բայց զի
18 o մախուոք (sic)
18 iosu բազումք

նորա, արկին բարուրս խնչ ի վերայ նորա եպիսկոպոսքն նախանձոտք և մատնեցին զնա ստութեամբ Լևոնի թագաւորի։ Եւ նա հրամայեաց արգելուլ զնա ի բերդ մի, մինչ քննութիւն լիցի ճշմարտութեամբ վասն նորա, և ինքն գրեաց թուղթ յԱրևելս՝ յաշխարհն Հայոց առ վարդապետս և եպիսկոպոսս, եթէ զինչ կամք իցեն նոցա վասն այնր։ Եւ մինչ չև պատասխան ընկալեալ, վախճանեցաւ կաթողիկոսն այսպիսի մահուամբ. Յաւուր միում տեսին զնա անկեալ ընդ պարիսպ բերդին՝ ունելով կտաւ զմիջաւ իւրով, այնպէս մեռեալ։ Եւ զայս ոմանք ասէին, եթէ մախողքն նորա ընկեցին՝ եպիսկոպոսքն, որք ակն ունէին ժառանգել զաթոռն, յորոց մինն ասէին զՅովհաննէս, որ յետ նորա կալաւ զաթոռն, և զԱնանիա, որ եղև հակառակաթոռ ի Սեբաստ, յիշխանութեան սուլտանին Հոռոմոց, և այլք յեպիսկոպոսաց անտի, արք վեց։ Եւ կէսք ասէին, եթէ ի գիշերի կամեցաւ փախչել ի բերդէ անտի, հնարեցաւ իջանել ընդ պարիսպն կտաւովըն, և կտրեալ կտաւոյն, անկաւ և մեռաւ։ Զճշմարիտն մեք ոչ գիտեմք, այս արդարադատին աստուծոյ է գիտելի, որոյ ծածուկքն մարդկան յայտնի են նմա։

Եւ ապա տէր Գրիգոր Ապիրատն ամս եօթն։ Եւ այնուհետև սկսան մախողքն Գրիգորիսի զմիմեամբք ելանել, թէ ո՞ նստիցի յաթոռն հայրապետական։ Եւ Յովհաննէսն՝ զի ընտանի էր թագաւորին Լևոնի, բռնացաւ և կալաւ։ Իբրև եսես զայն միւս եպիսկոպոս՝ Անանիա, չոգաւ նա առ սուլտանն, զոր Հոռոմոց կոչեն, և ետ նմա կաշառս, և նստաւ կաթողիկոս ի Սեբաստ, զի ասէր զինքն յազգէ կաթողիկոսին Պետրոսի, որ կայ թաղեալ անդէն։ Եւ այսպէս բաժանեցաւ աթոռ սրբոյն Գրիգորի յերիս՝ մի բունն, զոր էառն Յովհաննէս, որ ի Հոռոմկլայն, և միւսն ի Սեբաստ, զոր ապստամբեցաւ Անանիա, և միւս ևս ի կղզւոջն, որ կոչի Աղթամար, Դաւիթ անուն։

Այստեղ իսկ յետ Ալէքսի կայսեր թագաւորէ Կալօժանն. և յետ նորա Մանուէլն։ Արդ՝ ի ՇՂԸ թուականութեանն հայոց ազգն հռոմայեցւոց՝ զօրաժողով լեալ բիւրք բիւրուց, դիմեցին յայսկոյս Ովկիանոսի ընդ նոյնն ընդ Թիրակ ըստ առաջին անցիցն, զոր նշանակեցաք ի ՇԽԶ թուականին, և մտոացան զանհնարին նեղութիւնսն, զոր եցոյց որդին բեւրարայ Ալէքսն՝ անդանօր այնոցիկ, որք ոչ իմացան զխ…ղակս խաբէութիւն նորա՝ համարելով զնա հաւատակից և պաշտօնեայ Քրիստոսի։ Վասն այնորիկ և սոքա աստանօր, զի չկիշեցին զանցս աղետիցն, ինքեանք առաւել խաբեալք և պատրեալք ի նորին թոռնէն, որոյ անուն՝ ըստ նեռինն՝ գերաքրիստոս կոչի, սոյնպէս և սորայս՝ տարորոշ և հեռի ամենայնիւ ի գործս և ի կրօնս

---

1 t չիք 'արկին բարուրս խնչ ի վերայ նորա'
1 Մ-Թ և մի բանի 22 չիք խնչ
1 Մ-Թ եպիսկոպոսք, n եպիսկոպոսն, tvՎ եպիսկոպոսունքն
1 Վ նախանձոտ
2 Մ-Թijmnop թագաւորին
3 d բերթ
3 stvՎ մինչև
3 g ճշտութեամբ
4 no գրեալ էր
4 bd թուխթ
4—5 stvՎ թուղթս (st թուխտս) առ վարդապետս և եպիսկոպոսունս հայոց աշխարհին փխ թուղթ յԱրևելս յաշխարհն հայոց առ վարդապետս և եպիսկոպոսս
4 g աշխարհն, no աշխարհին
5 Մ-Թ և մի երկու 22 չիք նոցա
5 Մ-Թ և մի երկու 22 մինչև
5 gipstvՎ պատասխանի
6 o այնպիսի
7 Մ-ԹՎ և մի երկու 22 կտաւ մի, cd ijpstv զկտաւ
7 cdijp միջաւ
8 stuvՎ չիք այնպէս մեռեալ
8 i մախանօք
8—9 stvՎ մախողք նորա ընկեցին զնա (չիք եպիսկոպոսքն)
9 Մ-Թ և մի երկու 22 որ փխ որք, e չիք որք
9—10 d որոց
9 Մ-Թ և մի բանի 22 մի փխ մինն
10 g յոհաննէս, h զյոհաննէս
10 u չիք որ, g և փխ որ
10 l անանիա, stuvՎ զանանի
11 cdip հակառակաթոռին սեբաստ (չիք ի), o հակառակ աթոռոյ
11 Վ յիշխանութեանն
11 cj սուլտան
12 ghijp այլ եպիսկոպոսաց
12 adfip անդի
12 stvՎ չիք արք
12 ip և կէսքն
12 Մ-Թ և մի երկու 22 թէ
13 nst փախչիլ, p փաղչիլ, o փաղչել
13 stvՎ ի բերդէն
13 acf անդի, stvՎ չիք անտի
13 Վ և հնարեցաւ
13 stvՎ չիք ընդ պարիսպն
13—14 Վ կտաւով
14—16 stvՎ զոր զճշմարիտն (stv ըզճշմարիտն) միայն ծածկագէտն (st ծածկագէտն) աստուած գիտէ փխ 'զճշմարիտն մեք ոչ գիտեմք… յայտնի են նմա'
15 m ծածուկք, n ծածուկն
17 l ապիրատ տէր գրիգորն
17 h եօթ, stv է ամ, Վ եօթն ամ
17 p չիք սկսան
17—18 ip մախողքն (p մաղողքն) գրիգորիսի սկսան զմիմեամբք
18 no գրիգորի
18 n զմիմիամբք
18 no թէ յո
18 dstvՎ նստցի յաթոռ

1 Մ-Թl յոհաննէսն, g յովանէս, m յոհանէս, l յովաննէսն, j յովհանէսն
1 acdf ընդանի
2 Վ զայս
2 bcdegmnouՎ եպիսկոպոսն
3 Մ-Թ և մի երկու 22 սուլտանն հոռոմոց
3 stvՎ կաշառ
4 e չիք որ
5 stuvՎ անդր
5 g յաթոռ, n աթոռն
5 Մ-Թ և մի երկու 22 երիս, d ի յերիս
6 Մ-Թ էառ
6 Մ-Թ v յոհաննէս, f յոհաննէս, g յովանէս, l յովհաննէս
6 Վ որ էր
6 stv չիք ի
6 nop հոռոմկլայն
6 abcefhg միւս
6 s որ
7 d ապստամպեցաւ
7 Մ-Թ Անանիայ
7 bcdfghv ի կղզոջն, no ի կղզւոջն
7 stvՎ չիք 'որ կոչի'
7 stՎ աղթամարայ, v ախթամարայ
9 l չիք 'իսկ յետ ալէքսի…աշխարհաց'
9 abcdfgj կալուժանն, o կալէոժանն
10 o մանուչէն փխ Մանուէլն
10 Մ-Թ ի շճը փխ ի շղը, abv ի չ որդի իննսներորդի ը երորդի, deghu w ի եճ (uw ի հինգ ճ) որդի իննսներորդի ութերորդի, ist ի գ փխ չ երորդի դ երորդի ը երորդի, Վ ի հինգ հարիւրերորդի և իննսուն և ութերորդի, n ի հինկ հարիւր որդի իննսներորդի ութերորդի
10 Մ-Թ և մի երկու 22 թուականի, o թվականին, Վst թուականութեանս
10 bcdfghno հռոմայեցոց, i հռոմայեցւոց, Վ հռովմայեցւոցն
11 st լեալք
11 a բևրք բիւրուց, nouv բիւրոց
11 fhno յովկիանոսի
11 gm ընդ նոյն, stuvՎ չիք ընդ նոյնն, o ընդ յոյնն
12 i ընդ իրակ փխ ընդ Թիրակ
12 i ի շաւիղ փխ ի շեղ
12 hՎ ի հինգ հարիւր քառասուն և վեց
12 fip թվականին
13 stvՎ նեղութիւնս
13 i չիք որդին
14 Մ-Թ չիք 'անդանօր այնոցիկ, որք', dfnop անդանեաւք, s անդանօր
14 Մ-Թ և մի երկու 22 խաբէութեան, g խաբէութիւնն
16 df աստանաւք
16 d չիշեցին
16—17 m չիք և պատրեալք
17 d որ փխ որոյ
17 mstuv Վ անունն
17 o ընդ փխ ըստ
17 stuvՎ գերաքրիստոս
18 g սոյնպէս սորայս, p և սա որ այս փխ և սորայս
18 i յամենայնիւ

էմմանուէլի, Մանիլ անուն, որ դժրեաց զհռոմայեցիսն մահարար կերակրօք և ըմպելեօք։

Բայց յաւուրս հաւուն նորա Ալէքսի կոմս ոմն եկն յԵրուսաղէմէ յԱնտիոք։ Եւ իբրև եմուտ ի տաճար սրբոյն Պետրոսի առաքելոյ և հայրորդ եղև պաշտամանն, երևեցաւ նմա սուրբ առաքեալն Պետրոս և ասէ. «Ի պատուհանին եկեղեցւոյդ թաղեալ կայ գեղարդն, որով խոցեցին զփրկիչն մեր, առեալ տարցես յաշխարհն քո»։ Եւ նորա առեալ խնդութեամբ, եկն ի Կոստանդնուպոլիս։ Եւ լուեալ Ալէքսի կայսեր՝ մեծարանս արար նմա յոյժ, և ետ նմա գանձս բազումս, և խնդրեաց ի նմանէ զգեղարդն, և եթող առ նմա կոմսն, և գնաց զճանապարհս իւր։

Իսկ ի ՈԼԶ թուականին յարեաւ բռնակալ ոմն՝ քուրդ ազգաւ, Սալահադին անուն, ի Մասեաց-յոտնէ, ծառայ լեալ սուլտանին Մերտինայ և Հալպայ։ Սա զօրս կազմեալ բազում յոյժ՝ չոգաւ ի վերայ քաղաքին Երուսաղէմի։ Եւ էր թագաւորն Երուսաղէմի, Ֆռանկ ազգաւ, ընդդէմ նորա զօրու ծանու. և նեղ գործեցին նմա զօրքն իւր ծովեզերեայ, զի տէրն Տրապօլեայ, բարեկամ ընդ թշնամիսն լեալ՝ մատնէ զթագաւորն ի ձեռս նոցա այսպիսի եղանակաւ.

Էր տօթ յոյժ ժամանակն և տեղին անջրդի։ Եւ խորհրդակից լեալ

1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ էմմանուէլի, v եմմանուէլի
1 bguv դրժեաց
1 vՎ. զհռոմմայեցիսն
1—2 adf կերակրաւք
2 a ընպելեաւք, b ըմբելեաւք, d ըմպելեաւք, e ըմպելօք
3 g հօրն փխ հաւուն
3 bdgpstuvՎ. սորա
3 c չիք յԵրուսաղեմէ, n եմէ (երուսաղեմէ)
3—4 cjn անտիոք, d անդիոք
4 s իբր
4 no չիք ի
4 Վ. ի տաճարն
4 bcdmp առաքելոյն
5 u և երևեցաւ
5—6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի պատուհան, bcdegnop ի պատուհանի
6 dh եկեղեցւոյդ
6 e գեղարթն
6 t խոցին
6 n փրկիչն
7 d յաշխարհս, gi աշխարհն
8 abcegijՎ. կոստանդինուպօլիս, d կոստանդինուպաւլիս
8 t ալէքս կայսերն
9 tvՎ. չիք յոյժ
9 no գեղարդն, e զգեղարթն
10 st առ նա
10 no ի ճանապարհս
11 Մ-Թ չիք ի, bhnՎ. ի վեց հարիւր երեսուն և վեց, d ի վեց հարիւր լզ, op ի զճլզ
11 fop թվականին, stvՎ. թվին
11—12 Մ-ԹՎ. և մի քանի ՁՁ սալահատին, cdijp սալադին
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի մասեաց ոտնէ, s ի մասեացն ոտանէ, Վ. ի մասեացն յոտնէ, tv ի մասանց յոտնէ
12 no մերտինա՛, p մերտինուոյ
12—13 d յս հալբայ, no հալբա՛, stvՎ. չիք և Հալպայ
13 df զաւր, Մ-Թ և մի շարք ՁՁ զօր
13—14 cd յնմայ, ip երուսաղէմայ (p երուսաղէմա), k յերուսաղէմի
14 no չիք Երուսաղեմի, k յէմի, u յերուսաղէմի
14 Մ-Թj փռանգ, enp ֆռանգ, m փռանկ
14 afh ընդ նորա փխ ընդդէմ նորա
15 d ծանրու
15 ip ծովեզերն, nostv ծովեզերեայն
15—16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ տրապօլեայ, dj տրապալւլեայ, s տրապօլաու, tvՎ. տրապօլու
16 Մ-ԹՎ.stv բարեկամ լեալ ընդ թշնամիսն
16 stvՎ. զնա փխ զթագաւորն
16 stvՎ. նորա փխ նոցա
17 abcdefՎ. յեղանակաւ
18 ad տաւթ
18 gno ժամանակին, m ի ժամանակին
18 no տեղն
18 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յանջրդի
18 n խորհրդակի

կոմսին ընդ թագաւորին առնուլ իւրեանց կայանս զապառաժն անջրդի, իսկ թշնամիքն կալան զեզրն Յորդանանու։ Իբրև խմբեցաւ պատերազմն ի միջօրէին, երիվարք զօրուն քրիստոնէից, քանզի պապակեալ էին ի ծարաւոյ, իբրև տեսին զջուրն՝ քարշեալ զհեծեալսն, ընկեցին ի մէջ թշնամեացն, և նոցա սուր ի գործ արկեալ՝ յանխնայ կոտորեցին։ Իսկ թագաւորն Երուսաղէմի, զի այր քաջ էր, զբազումս կոտորեաց ի թշնամեացն անձամբն իւրով։ Եւ իբրև ետես, եթէ անհնար է նմա զերծանել, զի սպանին զերիվար նորա, կամաւ ետ զինքն ի ձեռս նոցա։ Եւ նոքա երդումն պահանջեալ ի նմանէ, զի մի՛ այլ հանցէ նոցա սուր, թողին զնա. և գնաց յաշխարհն Հռոմայեցւոց։ Եւ ինքեանք չոգան ի վերայ Երուսաղէմի, և առին զնա և որ շուրջ զնովաւ քաղաքք և կոտորեցին զամենեսեան։ Եւ խաւարեցաւ արեգակն զյոլով ժամս։ Եւ տիրեցին Սալահադինեանք Պաղեստինի և Եգիպտոսի և Միջագետաց, և մեծ մասին Հայոց աշխարհիս, ինքեանք և թոռունք իւրեանց, որ կոչին Եղևանք. յորոց էին Մելիք Քեմլ, և Մելիք Աշրափն, և այլ սուլտանք, որ տիրեցին բազում աշխարհաց։

Իսկ Կիւրիկէ Բագրատունի, որ ի Լոռէ քաղաքի, զամենայն ժամանակս իւր կացեալ ընդդէմ վրաց, ի հաստատութեան պահէր զհայրենիս իւր։ Եւ յետ մահուան նորա որդիք իւր՝ դաւեալք ի վրաց, ելեալք ի տանէ

1 m նոցա փխ իւրեանց
1 afh կանայս փխ կայանս
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յանջրդի
2 n թշնամիք
2 n զեզր
2 a յորդանաու, d որդանանու
2 Վ. չիք ի
3 ad մէջաւրէին, efkmnop միջօրէին
3 dn զաւրուն
3 pstvՎ. պապքեալք
3—4 i ի մէջ թշնամեացն ընկեցին, stvՎ. ընկեցին ի ծովն ի մէջ թշնամեաց
5 stvՎ. սուր եդեալ փխ սուր ի գործ արկեալ
5 c առեալ փխ արկեալ
5 ghstv անխնայ
5 i կոտորեցին յանխնայաբար
5—6 km յեմի, u յերուսաղէմի
6 Մ-Թ չիք զի
6 d ի թշնամացն
6 stvՎ. անձամբ
7 Մ-Թ չիք իբրև
7 Մ-Թ զի փխ եթէ
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զերծանիլ, aՎ. զերծանել նմա
7 Մ-Թ սպանաւ երիվարն, Վ. սպանին և զերիվար
9 o ի նոցանէ փխ ի նմանէ
9 o սուր ի վերայ նոցա թողին զնա և գնացին, stvՎ. այլ սուր հանցէ նոցա
9 t գնացին
9 gno աշխարհն
10 a հռոմայեցւոց, bcdfghj հռոմայեցոց, no հռոմոց
10 stvՎ. իւր փխ հռոմայեցւոց
10 a չիք ի
10 k յեմի, u յերուսաղէմի
12 mo զյոլով ժամանակս, t ժամանակ փխ զյոլով ժամս
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սալահատեանք, Վ. սալահատնեանք, n սալահադեանք, o սալահանդեանքն
12 ij պահեստինէնի փխ Պաղեստինի
12—13 km յեգիպտոսի
13 nopvՎ. աշխարհիս հայոց
13 Մ-Թ չիք և
13 m թոռինք
14 s որք
14 Մ-Թ Եոլեանք, bcdp Եղլենք, not Եղլինք, sv Էղլէնք
14 gpstv որոց
14 g քէմալ, stv զէլմ, Վ. քէլմ
14 abcdefghijnp աշրարն, o աշրաֆն
15 stv սուլթանք, Վ. սուլդանք
15 ip չիք որ, most որք
16 abcdgl ի լաւռէ
16 stvՎ. քաղաքէ
16 i բազում փխ զամենայն
17 p չիք իւր
17 i ընդ փխ ընդդէմ
18 stvՎ. դաւեալք ի վրաց որդիք նորա
18 stvՎ. ելեալ

հայրենեաց, փախեան ի պարսիկս, Դաւիթ և Աբաս, և առնուն ի նոցանէ ի ժառանգութիւն զՏաւուշ և զՄածնաբերդ և զայլ տեղիս: Ապա յետ աւուրց՝ առնուն դարձեալ պարսիկք ի նոցանէ զՏաւուշ, և նոքա բնակեն ի Մածնաբերդ, և մահուամբ փոխին յաշխարհէ Դաւիթ և Աբաս: Եւ յաջորդէ զտեղի հօր իւրոյ Դաւթի, որդի նորա Կիւրիկէ, այր բարեպաշտ և կատարեալ ի գործս առաքինութեան, քան զհայրն իւր. և բարւոք փոխեալ յաշխարհէս, թողու ժառանգակալ զորդի իւր՝ զմանուկն Աբաս երկոտասանամեայ: Սա առնու իւր կին զդուստր Սարգսի բարեպաշտ իշխանի, որդւոյ Զաքարիայ, որդւոյ Վահրամայ, զքոյր մեծամեծ իշխանացն Զաքարէի և Իւանէի, Նանայ անուն: Սոցա գործք յոլով են, զոր յիւրում տեղւոջն նշանակեսցուք: Եւ կեցեալ Աբաս ամս երկու ընդ ամուսնոյն իւրոյ, վախճանի ամաց ինն և տասանց: Սորա զաւակ ոչ էր ի կնոջէն իւրմէ:

Իբրև ետես քոյր նորա, Բաւրինայ անուն, եթէ բնաջինջ լինին յազգէն՝ անհնարին սգով վարանէր: Ապա ասացին նմա, եթէ է՛ կին մի, որ ունի մանուկ մի ստնդիայ յեղբօրէն քումմէ: Ապա զուարթացեալ կնոջն, առնու

1 ijmp զաւիթն և աբասն
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ աբաս անուն
1 Մ-Թ չիք և
2 ip ժառանգութիւն, n զժառանգութիւն փխ ի ժառանգութիւն
2 cd տաւուշ փխ զՏաւուշ
2 e զմածնաբեր, o զմանանբերդն
2—3 l չիք 'և զմածնաբերդ և... զՏաւուշ'
3 cd տաւուշ
3 g նորա փխ նոքա
3 Մ-Թ բնակին, g բնակէին
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Դաւիթ և Աբաս՝ մահուամբ փոխին յաշխարհէն, stvՎ. փոխին մահուամբ յաշխարհէ
4 stvՎ. չիք Դաւիթ և Աբաս, no ապա
4 m աջորդէ
5 djl հաւր stvՎ. հօրն փխ հօր իւրոյ
5 tv չիք նորա
5 a բարեպաշտւոյ
6 n առաքինութեան
6 gstv զհայրն իւր
6 abcdfghijmntuvՎ. բարիոք
6 n փոխել
7 nՎ. զորդին
7 i զմանկանն աբասայ
7 l չիք իւր
8 n դստեր, tvՎ. զդուստրն
8 i բարեպաշտ սարգիս
8 gln իշխանին
8—9 cdfghjno որդւոյ... որդոյ
9 Վ. Զաքարիայի
9 Վ. իշխանաց
9—10 Մ-Թ Զաքարէ և Իւանէ, nop զաքարիէի, Վ. Զաքարէ և Իւանէի
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ինանայ փխ Իւանէի Նանայ, ip աննայ, noՎ. նանա', t նանան
10 afh այ փխ սոցա
10 mstvՎ. գործքն յոլովք են
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք զոր
10 nop իւրում
10 dfhno տեղոջն, stv տեղւոջ
10—11 l չիք 'Նանայ... նշանակեսցուք'
10—11 stvՎ. ասասցուք փխ նշանակեսցուք
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կացեալ
11 Վ. երկոււ
11 abcdjn ընդ ամուսնոյ
11 i իւրում
12 Վ. ինն և տասնամեայ, stv ժԹ ամեայ փխ ամաց ինն և տասանց
12 Մ-Թ ընկից և տասանց
12 d զօրյկ, cj զօակ ոչ էր փխ զաւակ ոչ էր, stvՎ. ոչ եղև, Մ-Թ ոչ գոյր փխ ոչ էր
12 stvՎ. չիք ի կնոջէն իւրմէ
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Բիւրինայ, heipstuv Բօրինայ, Վ. Բուրինեա, m Բիւրենայ, no Բուրիայ
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ եղաք յազգէ
14 m յանհնարին
14 m վարանիւր, t վարանեցեր
14 Վ. և ապա
14 stvՎ. չիք եթէ
14 nou չիք է
15 b ստինդիայ, n քաղնդիա
15 d յեղբարէն, l յեղբաւրէն, n եղբաւրէն
15 m զարթուցեալ փխ զուարթացեալ

զմանուկն և սնուցանէ. և անուանեաց զանուն նորա Աղսարթան, որ եղև ժառանգակալ Մածնաբերդոյ, այր աստուածապաշտ և քահանայասէր: Սա որ եհաս յաւուրս մեր՝ սորա ի ծերութեան ցանեցին ոտք: Ընդ սա խաբէութեամբ վարեցաւ Դաւիթ իշխան Նոր բերդին, զի էր և նա յազգէ Բագրատունեաց, հայրն Վասակայ իշխանի, որ շինեաց զեկեղեցին հրաշազան ի վանքն, որ Անապատն կոչի, հուպ ի Նոր բերդն՝ առաջնորդութեամբ և ձեռնտուութեամբ արքեպիսկոպոսին Յովհաննիսի Տուեցւոյ քաղաքին Շամքորոյ, և Գարդմանայ, և Երգեվանիցն, և Տէրունականին, և Տաւշոյ, և այլ կողմանց իշխանութեան Վահրամայ իշխանի: Եւ եղև աւարտումն եկեղեցւոյն, որ օծաւ և կնքեցաւ յանուն սրբոյ Աստուածածնին ի ՈՁԹ թուականին հայոց: Այր սուրբ և առաքինի և բարեգործ էր եպիսկոպոսն Յովհաննէս, որ յոլով քառասունս անսուաղ պահէր:

Իսկ Դաւիթ իշխան Նոր բերդին խաբեաց զմանուկն Աղսարթան և փեսայացոյց զնա ի դուստրն իւր, և ինքն տիրեաց Մածնաբերդոյ, և ապա եհան զդուստր իւր ի նմանէ: Իսկ Աղսարթանայ իւր առարեալ զբնակիչս

1 stvՎ. զազայն փխ զմանուկն
1 stuv ազատարթան
2 abcdefghjnpu բերդին մածնաբերդոյ, lm բերդին մածնայ, ovՎ. մածնաբերդին
3 no սոր (o զոր) եհաս աւուրս
3 i զաւուրս
3 i որ փխ սորա
3 eՎ. ի ծերութեան
3 ip ոտքն
4 jkpst իշխանն
4 p զի էր նա և յազգէ
4 nov ազգէն, st յազգէն
5 no հայրն Վասակ իշխան
5 Վ. իշխանին
5 no զոր շինեաց եկեղեցի
6 g յանապատն
6 no ի (o չիք ի) հուպ ի նոր բերդին
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ձեռնադրութեամբ, d ձեռնտուութեամբ, h ձեռնտարութեամբ
7 Մ-Թ Յոհաննիսի, abcdjnop յովհաննիսի, gim յովաննիսէ
7 nop ուեցոյ, uv չիք Տուեցւոյ, s ուձնեցոյ, tv ուձձեցոյ փխ Տուեցւոյ, ԱԲԳ ուեցւոյ կամ օձնեցւոյ (Վ. Տուեցւոյ)
7—8 p շամքորայ, sv շամքօրոյ
8 p Կարդմանայ, t Թարդմանեաց, u Թարդմանայ, sv զարդմանայ փխ Գարդմանա
8 st էրգէվանիցն, v երգէվանիցն
8 bjmuv Տօշոյ, no Տօշոյ
9 bcgno իշխանութեանն
9 Վ. յիշխանութեանն Վահրամ իշխանին եղև աւարտումն
9—10 chno եկեղեցոյն
10 bdn ածաւ
10 g անուն
10 c սրբոհոյ
10 t ի ՈՁՐ փխ ի ՈՁԹ, d ի վեց հարիւր ՁԹ, hՎ. ի վեց հարիւր ութսուն և ինն
10—11 fp թվականին, iՎ. թուին
11 s և առաքի փխ առաքինի
11 ip բարեպաշտ փխ բարեգործ
11 sՎ. չիք և բարեգործ էր, o չիք էր
10—12 Վ. Ի վեց հարիւրութսուն և ինն թուին հայոց մեռաւ այր սուրբ և առաքինի եպիսկոպոսն Յովհաննէս
11—12 Մ-Թabg յովհաննէս, f յոհաննէս, i յովանէս
12 stu զյոլով
12 h քառասուն
12 bcdjstuvՎ. անսուաղութեամբ անցուցանէր, ip անսուաղ անցուցանէր փխ անսուաղ պահէր, eg անսուաղութեամբ պահէր
12 ahm պահեաց
13 n խափեաց
13 f ապսարդան
14 b փեսայեցոյց, c փեսաեցոյց
14 Մ-Թ ի դուստր, stՎ. զդուստրն փխ զդուստրն իւր
14 p չիք 'և ինքն տիրեաց Մածնաբերդոյ'
14—15 cdij չիք 'և ինքն տիրեաց... զդուստր իւր' (l չիք նաև ի նմանէ)
15 op չիք իւր

բերդին, յանկարծակի յեղակարծ ժամու ըմբռնեալ զԴաւիթ հանդերձ ամենայն ընտանեօքն՝ հանին արտաքս ի բերդէն, և էառ զբերդն յԱղսարթան։ Եւ նա յետ ժամանակաց կենդանութեամբ իւրով ետ զիշխանութիւնն յորդին իւր Կիւրիկէ, և ինքն կրօնաւորեցաւ ի վանքն, որ կոչի Գետակից։

Եւ Կիւրիկէին եղեն որդիք. անուանք նոցա՝ միոյն Փահլաւան, և միւսոյն Թաղիադին, և երրորդին Աղսարթան։

Գ.

Վասն թագաւորութեանն Լեւոնի. որ ի կողմանս Տաւրոսից

Որ ինչ մինչև ցայս վայր էր պատմութիւնս՝ երկօք աշխատութեամբ հաւաքեալ ի նախագրելոց։ Իսկ որ առաջի կայս մեզ ասպարէզ պատմութեանս՝ է որ ականջալուր, և է որ ականատես։

Քանզի իբրև մեռաւ մեծ իշխանն Թորոս որդին Լեւոնի, որդւոյ Կոստանդեայ, որդւոյ Թագաւորազինն Ռուբենայ յաշխարհին Կիլիկեցւոց, էառ զիշխանութիւնն եղբօր որդի նորին, Ռուբէն անուն, որդի Ստեփանեայ, զոր սպան Անդրոնիկոս նենգիւ՝ զօրավարն հոռոմոց։ Եւ յետ սակաւ ժամանակաց, վախճանեցաւ և նա, և էառ զիշխանութիւնն Լեւոն, այր քաջ և պատերազմող։ Սա ընդ տիրելն իսկ և իսկ ընդարձակեաց զսահմանս տէրութեանն իւրոյ, զի ետ նա պատերազմ ընդ շրջակայ ազգսն և յաղթեաց քաջութեամբ ըստ անուանն, առիւծաբար, զի Լեւոնն առիւծ կոչի։

Իբրև ետես զյաջողութիւն նորա բռնակալքն Թուրքաց և տաճկաց, որ սուլտանք անուանին, ժողովեցաւ ի վերայ նորա սուլտանն, որ իշխէր Հալպայ և Դամասկոսի, անթիւ զօրու և զինու։ Եւ լուեալ Լեւոնի իշխանաց իշխանի զգիմումն ի վերայ իւր այլազգւոյն, աճապարեալ հաւաքեաց զզօրս իւր և յանկարծակի եհաս ի վերայ նոցա, որպէս զարծուիս սլացմամբ յերամս հաւուց, և եհար զնոսա ի հարուածս մեծամեծս։ Եւ սուլտանն փախստական լեալ՝ մազապուր զերծաւ ի նմանէ, այն որ խրոխտանօք գայր ի վերա նորա։ Իսկ Լեւոնի հարկս եդեալ ի վերայ նորա՝ ծառայեցուցանէր զնա։ Եւ զայն գործ քաջութեանն նորա տեսեալ շրջակայ ազգացն տաճկաց, դողային ի նմանէ և հարկէին նմա։ Եւ այսպէս բռնացաւ ի վերայ ամենեցուն։

Եւ իբրև ետես, եթէ յաջողեցաւ նմա տէրութիւնն առաւել քան զնախնիս

---

1 Մ-Թ իւր բերդին փխ բերդին
1 bcdegijnopu յեղակարծում
1 a ըմբռնեալ
1 stvՎ չիք հանդերձ
2 ab ընդանեաւքն, cf ընդանեօքն, Վ ընտանեօք
2 am հանին զնա
2 k յարտաքս, m ի բերդէ յարտաքս
2—3 ip աղսարթանայ, u ի յաղսարթան
3 stvՎ ի կենդանութեան իւրում փխ կենդանութեամբ իւրով
3—4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զիշխանութիւնն իւր, ep զիշխանութ՝ւն
4 stv որդւոյն փխ յորդին իւր
4 i կիւրակէ, p կիւրակէն
4 d կրաւնաւորեցաւ, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ կրօնաւորացաւ
5 bcijnostuvՎ կիւրիկէի, dp կիւրակէի
5 Վ և անուանք, d անունք
5 bcefghijlnou միումն, d մի ոմն, Վ միում
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Բահլաւան, ՁՁ ճնշող մեծամասնությունն ունի՝ փահլաւան ԱԳ փոյ փահլաւան, Վ փայհաւան
5—6 abcdefghijlnu միւսումն
6 ip թաղիանդի, Վ թաղիաթին
6 al երկրորդին փխ երրորդին, n երորդին
7 gnoՎ թագաւորութեան
7 d Լեոն
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յարեմտից
7 stuvՎ արեւմտից, թէ որպէս յառաջեաց և բանեցաւ յայս (u չիք յայս)
8 Վstv չիք որ ինչ
8 o ցայժմ, dp ցայս վար էր
8 acd երկաւք, no երկուք (sic)
8 Վ աշխատութեամբ
9 s ի նախակարգելոց։ l նախագրեաց
m մեր փխ մեզ
9 bdeg ասպարէս
7—10 r չիք 'վասն թագաւորութեան Լեոնի...և է որ ականատես'
11 Մ-Թ չիք մեռաւ
11 Մ-Թi Թէոդորոս փխ Թորոս
11 Մ-Թ մեռաւ որդին
11 dfghlo որդոյ, rv որդոյն, stuՎ որդւոյն, որդի
11—12 Մ-Թ Կոստանդինայ, r աչինն Կոստանդեայ
12 fgho որդոյ
12 r չիք որդւոյ թագաւորազինն
12 m թագաւորազնին
12 abcdfghjlu ռուբենայ, r ռուբէնի, p ռուբենեա
12 bg կիւլիկեցոց, ejnpu կիւլիկեցւոց, cfho կիլիկեցոց
12—13 r էառ իշխանութիւն նորա եղբօրորդին ռուբէնն (չիք անուն), stuvՎ զիշխանութիւն նորա (u նորին) ռուբէն անուն փխ զիշխանութիւն եղբօրորդի նորին
13 abcdefghno ռուբէն
13 ap ստեփաննեայ
14 ip եսպան անդրոնիկոս նենգաւ
14 o անդրանիկոս
14 afh զզօրավարն, bdl զաւրավարն
14 or հոռմոց

1 n վախճանի նա, o վաղճանի նա
1 a զիշխանութիւն
1—2 r նստաւ և էառ իշխանութիւնն Լեոն այր քաջ և հզօր և պատերազմող, stvՎ էառ զիշխանութիւնն այր քաջ և պատերազմօղ (vՎ պատերազմող)՝ անուն նորա Լեոն
2 r ընդ տիրելյին (sic), stuvz ընդ տիրելն իւրում (u չիք իւրում)
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իսկ
2 am ընդյարձակեաց
2—3 t չիք իսկ և իսկ...զի ետ
2—3 bcdfhjnorՎ տէրութեան իւրոյ
3 Վ չիք նա
3 Մ-Թ շուրջանակի յազգսն, b շուրջա ազգսն, cdegjnprt շուրջակայ ազգսն (rz ազգն)
4 abcdefghijlnopuz զի կոչի լեոն (n լեոն) առիւծ (ij առեւծ)
5 bՎ զաջողութիւն, d զաջողութիւնն, no յաջողութիւն, z զքաջութիւն նորա և զաջողութիւն
5 l բռնակալացն, r բռնակալսն
5 r Թուրքաց քրթաց և տաճկաց
6 abcdhmnoՎ սուլտանքն (o սոլտանքն), r սուլթանք
6 i չիք 'սուլտանք...նորա'
6 g անուանեն
6 fh ժողովեցան
6 d սուլտանն տաճկաց, z սուլթանն տաճկաց
7 gju հալպայ, r սուլթանն հալապայ
7 r չիք և դամասկոսի
7 ad զաւրու
7 no լեոն
7—8 r զնաց ի վերայ լեոնին և լուեալ իշխանաց իշխան զգիմումն այլազգեաց
8 cdefghij այլազգոյն, z այլազգեաց
8 stvՎ նորա փխ իւր
8 r աճապ արարեալ փխ աճապարեալ
8 d հաւաքեաց, stvՎ չիք հաւաքեաց
8—9 o չիք 'այլազգւոյն...զօրս իւր'
9 dl զզաւրս
9 l չիք իւր
9 o անկարծակի
9 r նորա փխ նոցա
9 stvՎ իբրև փխ որպէս
9 dzv զարծիւ, fgho զարծիւս, p զարծուի
9—10 ip որպէս զերամս
10 a հաւուց
10 no չիք ի
11 n փախստեայ, o փախստի
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մազապուրծ, m հազիւ զերծեաւ փխ մազապուր զերծաւ
11—12 adf խրոխտանաւք
12 r նոցա փխ նորա
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք 'իսկ Լեոնի...նորա'
12 rstvՎ լեոն
13 r զնոսա փխ զնա, cg չիք զնա
13 r և զայն նորա քաջութեան գործս տեսեալ
13 bcdjnpuvzՎ շուրջակայ
14 tvՎ ի նմանէ
14 Վ այնպէս
15 s ամենեցունց
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք եթէ, fhsz թէ
16 cdegnor աջողեցաւ
16 r չիք տէրութիւնն
16 Վ զնախնիսն

իւր, խորհեցաւ այնուհետև ընդ իշխանսն իւր և ընդ մեծամեծս՝ թագաւորել։ Եւ առաքեաց ի տիեզերահռչակ քաղաքն Հռոմայեցւոց առ ինքնակալ կայսրն և առ պապն, զի տացեն նմա հրաման և թագ թագաւորական, զի ոչ կամեցաւ նա, թէ այլում ումեք երևեսցի նա հնազանդ վասն թագի, բայց թէ ազգին Փռանկաց։ Միանգամայն և պարծանս իւր վարկաւ զսուրբ առաքեալսն զՊետրոս և զՊօղոս, որ կան ի Հռոմայեցւոց քաղաքին, որպէս թէ ի նոցունց առեալ զօրհնութեան պսակն։

Եւ տարեալ նմա կայսրն և պապն հռոմայեցւոց թագ ազնիւ՝ զառաջին թագաւորացն, և արծուէս մի պատուաւոր, այսինքն՝ արքեպիսկոպոս, դնել զթագն ի գլուխ նորա և երիս իրս պահանջել ի նմանէ՝ Տօնել զտօն տեառն և ամենայն սրբոց, յորում աւուր և հանդիպի. և միշտ յեկեղեցւոջն կատարել զաղօթսն տուընջեան և գիշերոյ, զոր ի վաղուց հետէ ո՛չ առնէին հայք ի հինահարութեանցն Իսմայէլի, բայց միայն ի ժամ խորհրդածութեան սրբոյ պատարագին. և ո՛չ լուծանել զճրագալոյցսն ծննդեանն և յա-

1 stv չիք *'խորհեցաւ...իշխանսն իւր'*
1 r չիք *այնուհետև*
1 no *և ընդ*
1 ij *ընդ իշխանս*
1 o *ընդ մեծամեծսն*
2 vz *առաքեաց* փխ *Եւ առաքեաց*
2 r *տիեզերական*
2 bcdghor *հռոմայեցող*, v *հռովմայեցոց*, վ *հռովմայեցւոց*
3 or *պապն*
3 abcdfhlnվ *տացէ*
3 c *թագն*
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *այլ ումեք ազգի*
4—5 b *թէ այլում ումեք հնազանդեսցի ազգի վասն թագի*, r *ազգէ թագաւորեսցէ կամ հնազանդեսցէ այլ փռանկաց*, stvվ *այլում հնազանդել (վ հնազանդել) վասն թագի*
5 afhjlmu *փռանգաց*, g *փռանկաց*, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ oz *Ֆռանգաց*
5 r *զի միայնգամայն*
5 r *համարեցաւ* փխ *վարկաւ*
6 r *առաքեալքն*, tvվ *առաքեալս*
6 d *զպօղոս*, n *պօղոս*, v *զպաւղոս*, or *զպետրոս և պօղոս*, վ *պետրոս և պօղոս*
6 d *և կան* փխ *որ կան*
6 bcdghjo *հռոմայեցող*, st *ի հռոմ*, vվ *ի հռոմ*, r *ի մեծն հռոմ*
6 ostvվ *քաղաքն*
6—7 bcdj *որպէս թէ նոցունց*
7 abcd *զօհնութն*, fh *զօհնութե*, jkl *զօհնութեան*, o *օրհնութեան*, rst *օրհնութիւնն*, v *ահնուի*, վ *զօրհնութիւնն*
7 d *պսկան* (sic)
8 r չիք *և տարեալ նմա*
8 o *պապն*
8 bcdgho *հռոմայեցող*, m չիք *հռոմայեցւոց*
8 tz *առաջին*
8—9 r *և թագաւորն մեծ և պապն առաքեցին նմա թագ մի ազնիւ առաջին թագաւորացն մընայցեալ*
9 r *եպիսկոպոս*, stvzվ *արքեպիսկոպոս մի*
10 Մ-Թվ և մի քանի ՁՁ չիք *և*
10—11 ipr *նախ տօնել*, adl *տաւնել զտաւն*, r *տօնել զտօն ծննդեան, ապա զյայտնութեան և զտօնս ամենայն սրբոց*
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *աւուր հանդիպի*
11 r *և գիպեսցի*
11 h *յեկեղեցոջն*
12 d *կատարեալ*, r *կատարեսցի*
12 dl *զաղաւթսն*, r *տօնն և աղօթքն*, noվ *զաղօթս*
12 Մ-Թ *գիշերւոյ*, n *ի գիշերոյ*, o *ի գիշերի*, r *գիշերայնոյ*
12 l *առնէ* փխ *առնէին*, p *առնին*, r *մոռացեալ էին* փխ *ոչ առնէին*
13 st *իսմայելի*, v *իսմայէլի*
13—14 Մ-Թ *ի ժամ սուրբ պատարագին*, ip *բայց միայն ի խորհրդոյ տուածութեան սուրբ պատարագին*, r *բայց միայն զխորհուրդ սուրբ պատարագին*
14 nostvzվ չիք *սրբոյ*
14 no *և լուծանել*, r *այլ և ոչ լուծանել*
14 e *զճրագալոյսն*, k *զճրագալուսյն*, r *զը ճրագալուցսն*, stuv *զճրագալուցսն*, z *զճրագալոյծն*, վ *զճրագալոյցն*
14 Մ-Թվ *ծննդեան*, stu *զծննդեանն*

րութեանն, բայց միայն ձկամբ և ձիթով։ Եւ յորժամ զայդ առնիցէք, ասէ, ոչ ինչ փոյթ մի՛ առնիցէք զորոց և զընծայից կայսերն և պապին վասն թագին։ Ապա թէ ո՛չ առնիցէք՝ հրաման ունիմ, ասէ, անչափ գանձս առնուլ ի ձէնջ ոսկւոյ և արծաթոյ և ականց պատուականաց»։

Իսկ Լևոնի կոչեալ զկաթողիկոսն և զեպիսկոպոսունսն հարցանէր, թէ զինչ պատասխանի տացէ պատգամին հռոմայեցւոց։ Եւ նոքա ո՛չ հաւանեցան առնուլ զխնդիրն։ Եւ ասէ ցնոսա Լևոն. «Դուք մի՛ ինչ հոգայք վասն այդորիկ, ես հաճեցից զմիտս նոցա առ անգամ մի կեղծաւորութեամբ»։

Եւ պատասխանի արարեալ Լևոնի, ասէ ցեպիսկոպոսն հռոմայեցի. «Զոր ինչ հրամայէ ինքնակալ կայսրն և պապն մեծ, անյապաղ առնեմք զամենայն»։ Եւ նորա երդումն պահանջեալ ի նոցանէ երկոտասան եպիսկոպոսաց։ Եւ հաւանեցոյց Լևոն զեպիսկոպոսունսն յանձն առնուլ զերդումն։ Եւ արարին եպիսկոպոսքն զբան երդմանն, յորոց մի էր եպիսկոպոսն Տարսոնի Ներսէս Լամբրոնեցի, զոր վերագոյն յիշեցաք, և Յովսէփ կողմանցն Անտիոքու առաջնորդ վանիցն, որ կոչի Յեսուանց, և Յովհաննէս, որ

1 vվ *զծարութեանն*, bdijp *յայտնութեանն*, z *յայտնութեան*, o *ի ծննդեանն և ի յարութեանն*, r *զծննդեան և զատկի*
1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *ձկամբք*, *ձկամբ*
1—2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *առնիցէք զայդ ոչինչ փոյթ* (չիք *ասէ*), nopr *զայդ ասէ առնիցէք*
2 grstvվ *որոց*
2 stvվ *ընծայից*
2 r *պապին*
3 m *թագին*, r *այլև վասն թագիդ*
3 bhip *առնիցէք ասէ*
3 bip չիք *ասէ*
3 վ *այնչափ*
3 cdjnp *գանձ*
4 ip չիք *ի ձէնջ*
4 bclo *ոսկոյ*, d *յոսկու*, i *յոսկոյ*, j *յոսկւոյ*, r *ոսկի*
4 m չիք *և ականց պատուականաց*, r *արծաթ և ականս պատուականս*
5 d *լևոն կոչել*, ipr *լևոն կոչեցեալ*
5 m *եպիսկոպոսունսն*, r *զեպիսկոպոսս*, uվ *զեպիսկոպոսսն*
6 abcdefghijlmp *տայցէ*, r *արասցեն պատգամացն*
6 bcdghjor *հռոմայեցող*, stvվ չիք *հռոմայեցւոց*
7 abcdefhijlpվ *առնել*
7 no չիք *ինչ*
8 r *այնորիկ զի ես*
8 r *զկամս* փխ *զմիտս*
8 r չիք *'առ անգամ մի կեղծաւորութեամբ'*
9—10 d *արար լևոն*, r *արարեալ հրաւիրողացն. թէ զոր ինչ հրամայէ* փխ *արարեալ լևոնի, ասէ ցեպիսկոպոսն հռոմայեցի, զոր ինչ հրամայէ*
9 d *և ասէ*
9 h *հռովմայեցի*, s *հռօմայ*, tvվ *հռոմայ*
10 Մ-Թ *մեծ պապն*, j *մեծն*, tz *պապն*
10 ao *անյապաղ*
10—11 r *արարից* փխ *առնեմք զամենայն*
11 r *իսկ նոցա զերդումն* փխ *Եւ նորա երդումն*
11 i չիք *ի նոցանէ*
11 s *յերկոտասան*
12 վ *զեպիսկոպոսն*
12—13 r չիք *'և արարին...երդմանն'*
13 no *զեպիսկոպոսունքն*, վ *եպիսկոպոսք*
13 g *զբանն*, stvվ *զբանս*
13 d *որոց*
13—14 r *միւն էր երանելի և մեծ իմաստասէրն Ներսէս Տարսոնացին*, վ *եպիսկոպոսն Տարսոնի Ներսէս Լամբրոնացի*
14 b *լամբրոնեցի*, dgl *լամբրոնենցի*, stv *լամբրոնացի*
14 abcu *վերագոյն*
14 o *զոր վերոյ յիշեցաք*, z չիք *'զոր... յիշեցաք'*
14 i *ի կողմանցն*
15 d *անդիոքու*
15 o *որ եղև առաջնորդ*
15 z *վանիցն*
15 stv *եսւանց* փխ *Յեսուանց*
15 Մ-Թ *Յոհաննէս*, g *յովհաննէս*, bh *յոհաննէս*

եղև կաթողիկոս, և Անանիա՝ որ եղև հակառակաթոռ ի Սևաստ, և այլք ընդ սոսա։

Ապա եղև ժողով բազմութեան յոյժ՝ զօրապետաց և զօրաց, ազգաց և ազանց, պատրիարքն յունաց, որ նստէր ի Տարսոն, և կաթողիկոսն ասորւոց, որ նստէր ի վանս սրբոյն Բարսումայի և ի սահմանս Մելիտինոյ, և կաթողիկոսն Հայոց ամենայն եպիսկոպոսօք, և թագաւորեցուցին զԼևոն, և եղեն ընծայաբերք նորոգ թագաւորին կացելոյ շրջակայ ազգքն։

Եւ լուեալ կայսերն յունաց, եթէ Ֆռանկք եդին թագ Լևոնի, առաքեաց և նա ընծայս և թագ գեղեցիկ՝ ոսկւով և ակամբք պատուականօք ընդելուզեալ, և ասէ. «Զթագն հռոմայեցւոց մի՛ դիցես ի գլուխ քո, այլ զմերդ, զի առ մեզ հուպ ես քան թէ ի Հռոմ»։ Իսկ թագաւորն Լևոն, այր իմաստուն էր, ոչ խոստեաց և ո՛չ զմի ոք յերկոցունց թագաւորացն զՀռոմայն կամ զԿոստանդնուպօլսեայն, այլ ըստ կամաց նորա արար պատասխանի և սիրով ընկալաւ զեկեալսն, եւ տուրս մեծամեծս բերողաց թագին և եղև պատկեալ յերկոցունցն։

1 r եւ եղև փխ եղև
1 i հակառակ աթոռակին ի սևաստ, r հակառակ սեբաստու
2 e սորա, h սորին, r նոսա
3 r չիք 'ապա եղև...ազգաց'
3 z ժողովք
3 d զաւրապետաց և զաւրաց, l զաւրաց
3 Մ-Թ և մի բանի ՁՁ ազգաց ազգաց
4 Մ-Թ և մի բանի ՁՁ ի Տարսոնի
4—5 t չիք 'ի Տարսոն...որ նստէր'
5 abcdfghijlnoprsvz ասորոց
5 ir չիք սրբոյն
5 abl պարսումայի, cdeg պարսամայի, fnu պարսումայի (f պարսումօի), h պարսումօնի, ostvՎ պարսումայ, ijpr պարսամու, m պարսոմօի
5—6 Մ-Թ Մելտենւոյ, benu մելիտինոյ, cdj մելիտենոյ, al մելտինւոյ, Վ Մելտինոյ
6 df եպիսկոպոսաւք, no եպիսկոպոսօքն
7 i ընծայաբերք, Վ ընծաբերք
7 no չիք նորոգ
7 o թագաւորին հայոց, ip թագաւորութեան կացելոյ
7 abcdefghijlnoprtuvzՎ շուրջակայ
7 ginorv ազգն
8 dՎ կայսրն
8 Մ-Թstv և մի երկու ՁՁ ֆռանգք, ac fhlu փռանգք, bj փռանգ, m փըռանկք, d ֆռանգ, o ֆռանկքն
8 Մ-Թ և մի բանի ՁՁ եդուն ֆռանգք
8 Վ զթագն
8—9 r առաքէ թագ ազնիւ գեղեցիկ
9 stvՎ թագս գեղեցիկս
9 bcdfghjor ոսկով
9—10 r ակամբ զարդարեալ փխ ակամբք պատուականօք ընդելուզեալ
9 df պատուականաւք
10 bm ընդելուզեալք, r և մարգարտով ելուզեալ
10 bcdgho հռոմայեցոց, i հռոմայեցւոցն
10 r մի՛ դնիցես
11 stvՎ զմերն
11 sz զի մեզ
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զհռոմ, ijp քանի հռոմս
11 stvՎ քանզի փխ այր
12 r յոյժ իմաստուն
12 i խոստրեաց փխ խոստեաց
12 b յերկուց, r յերկոցունցն
12—13 r չիք 'թագաւորաց...զԿոստանդնուպօլսեայն', stvՎ չիք 'զՀռոմայն կամ զԿոստանդնուպօլսեայն'
13 uz զԿոստանդնուպօլսեացն
13 abl զԿոստանդնուպօլսեացն, egijp զԿոստանդինուպօլեացն, c... պօլսեացն, d...նուպաւլեացն, n զԿոստանդնուպօլեայն, o Կոստանդնուպօլսի, stvՎ չիք զԿոստանդնուպօլսեայն
13—14 r արար ըստ կամաց նոցա պատասխան, o չիք 'այլ ըստ...պատասխանի'
13 abcdegijmr նոցա փխ նորա
13—14 n պատասխանիս
14 ijlp և եա նա, no եսուր
14 r բերողացն
14 d թագին
15 Վ յերկոցունց, a յերկուցունցն

Եւ էր նա բարի բնութեամբ, ողորմած առ աղքատս և կարօտեալս, սիրող եկեղեցեաց և պաշտօնէից աստուծոյ. կարգէր վանորայս ընդ ամենայն կողմանս իշխանութեան իւրոյ և բազմացուցանէր զպիտոյս նոցա, զի մի՛ ինչ կարօտիցին ըստ մարմնոյ բաւականին, այլ զի միայն պաշտաման և աղօթից պարապեսցին, յորոց մի է ի վանորէիցն, զոր կարգեաց նա, հռչականունն Ակներն կոչեցեալ վանք, որ մինչև ցարդ ևս վարին նովին կարգադրութեամբ, զոր նայն կարգեաց, զամենայն աւուրս շաբաթուն պահօք կատարել և միայն լուծանել զշաբաթ և զկիւրակէ ձկամբք կամ կթեղինօք։

Եւ այսպէս բարեկարգութեամբ հաստատէր զիւր թագաւորութիւնն բարեպաշտն Լևոն։ Եւ էր նա ամենայն իրօք բարեբաղդ, բայց միայն միով մասամբ, զի էր նա իգամէր։ Եւ եթող նա զկինն իւր զառաջին, զոր ունէր յիշխանութեանն, և առ նա իւր ի կնութիւն զդուստր արքային Կիպրոս կղզւոյն, ֆռանկ ազգաւ, զի լիցի նմա թիկունք և օգնական։

Դէպ եղև զի չոգաւ նա ի Կիպրոս կղզի՝ ի տեսութիւն աներաց իւրոց։ Եւ

1 Մ-ԹՎ բնութեամբ բարի
1 Մ-Թ աղքատասէր փխ առ աղքատս և կարօտեալս
1 r քաղցր և
2 or և սիրող, np զսիրող (Վ սիրող)
2 r պաշտօնեայս փխ վանորայս
2—3 r ընդ ամենայն տեղիս և շինէր եկեղեցիս յամենայն կողմանց տէրութեան իւրոյ
3 djm տէրութեանն
3 h բազմեցուցանէր
3 r զպէտս
4 i իրիք, stvՎ զի մի ունիք իւիք
4 d կարաւտիցեն, ehjlnou կարօտիցեն, r կարօտեսցին իւիք մարմնաւորաց պիտոյից, s կարօտասցին, tvՎ կարօտեսցին
4 iu չիք այլ
4 stvՎ չիք զի
4—5 Վ աղօթից և պաշտաման, dl աղաւթից
5 g որոց
5 Մ-Թ և մի բանի ՁՁ ի վանորայիցն
5 iuv չիք ի
5—6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Ակներն կոչեցեալ վանք, զոր կարգեաց նա հռչակաւորն, որ մինչև
6 r ցայսօր փխ ցարդ
7 r նորին կարգադրութեամբ վարին
7 Վ պահոցն փխ շաբաթուն
8 df պահաւք
8 r միայն զշաբաթ և զկիրակին լուծանել, stvՎ այլ միայն լուծանել ձկամբ զշաբաթն (Վ զշաբաթ) և զկիրակէն
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զկիւրակի, abd fh կիւրակէ, c կիրակէ, gijlmu զկիւրակէ, stvՎ զկիրակէն
8 iostvՎ ձկամբ
9 d կթինաւք, l կթեղինաւք, Վ չիք կամ կթեղինօք
10 g բարեկարգաւորութեամբ, st այսպիսի կարգաւորութեամբ, vՎ այսպէս կարգաւորութեամբ
11 g որ բարեպաշտն
11 abcdefghjlmnpuz իրիք
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բարեբաղոյն, fhlmoՎ բարեդոյն, n բարեգաայն
11 Մ-Թ և մի բանի ՁՁ բայց
12 Մ-Թnoprst զառաջինն
12—13 r եթող զնա զառաջինն կինն զոր ունէր իշխանութեամբն
13 eՎ յիշխանութեան, g իշխանութեանն
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ էառ զդուստր արքային Կիպրոսի, abcdi կնութեան փխ ի կնութիւն, efghljmpr ի կնութեան, o կնութիւն
14 abcdfghijlmnortuvz կղզոյ, Մ-ԹՎ չիք կղզւոյ
14 Մ-Թ ֆռանգ, abcdfghjlu փռանգ, n ֆռանք, o ֆռանկք, rz ֆռանգ
14 i չիք նմա
14 adl աւգնական, tvՎ օգնականք no թիկունք օգնականի, r թիկունք և օգնական ընդդէմ թշնամեացն
15 r անցանէր փխ չոգաւ
15 Մ-Թ Կիպրոս, Վ Կիպրոս կղզին
15 n ի տեսութեան, r ի տես
15 rstvՎ աներացն
15 g իւրեանց

լուեալ զայն թշնամեաց նորա, որք ի ցամաքի ոչ ինչ կարէին ազդել նմա, պատրաստեցին նաւս բազումս, զի ի ծովու նենգեսցեն զնա։

Եւ լուեալ զայն արքային Լևոնի, դարձաւ անդրէն յետս ի Կիպրոս, զի էր ի ճանապարհի ի վերայ ծովուն։ Եւ առ իւր նաւս պատերազմականս, և եկեալ ի զարանս, որ գործեալ էր նմա նաւաց բազմաց. և, զի ա՛յր իմաստուն էր, ծանեաւ, թէ յորում ի նաւուցն իցէ գլխաւորն, եհար զնա արագաթև նաւովն և ջրասոյզ արար զամենեսեան, և մնացեալ նաւքն փախեան։ Եւ անկաւ ահ նորա ՚ի վերայ ամենեցուն հեռաւորաց և մերձաւորաց։

Եղև երբեմն, զի սուլտանն, որ տիրէր կողմանցն Հալպայ, զօրաժողով եղև ի վերայ նորա յաւուրս զատկացն և յղեաց առ Լևոն արքայ պատգամս այսպէս. «Միթէ ո՛չ հնազանդեալ հարկեսցես ինձ ծառայութեամբ, բազմութեամբ զօրաց իմոց ի սուր սուսերի մաշեցից զամենայն բնակիչս երկրի քո, զմայր առ մանկամբն, և զտօնդ ձեր, յորում ուրախանայք քրիստոնեայքդ՝ պատուելով զդա, որպէս թէ յարութիւն Քրիստոսին ձերոյ իցէ, դարձուցից զդա ի սուգ ձեզ, և արարից զի զպատրաստեալ կերակուրդ ձեր վասն տօնից, ուտիցէք զայդ ի վերայ ձիոց»։

1 bcdiglnp *թշնամեացն*, t *զթշնամեաց*
1 cdijp *իւրոց* փխ *նորա*
1 r *ոչինչ կարացին առնել նմա*
1 tvՎ *առնել* փխ *ազդել*
2 r *բազում նաւս*, z չիք *բազումս*
2 n չիք *զի*
2 pz *նմա* փխ *զնա*
3 r *լուեալ զայն անհրաց և արքային Լեոն*
3 i չիք *յետս*
3 m *ի Կիպրոսէ*
4 r *զի էր ի վերայ ծովու ճանապարհին*
4 ips *էար*
4 dm *ընդ իւր*, ip չիք *իւր*
5 no *եղեալ* փխ *եկեալ*
5 no *ի զարան*
5 t չիք *էր*
5 d չիք *և*
5—6 r *և զի էր նա այր իմաստուն և հանճարեղ*
6 *Մ-Թ* չիք *ի*
6 d *ի նաւուն*, hi *ի նուացն*, s *նաւու* (sic) *իցէ*, nop *որում ի նաւուցն*
7 stvՎ *նաւով*
7 i *զամենեսանն*, nr *զամենեսին*
7 j *նաւք նոցա*
8 s *ամենեցունց*
10 z *սուլթանն*
10 bdgjnou *հալբայ*, z *բերիոյ այսինքն հալպայ*

10—11 dl *զաւրաժողով*
11 brstvՎ *զատկաց*
11 stvՎ չիք *արքայ*
12 stuvՎ չիք *հնազանդեալ*
12 *Մ-Թ* և մի երկու 22 *հարկեսցես*, l *հնազանդեսցես հարկել*, ip *հարկես*, j *հարկեսցես*, r *հնազանդեսցես ինձ և հարկեսցես ծառայութեամբ*
13 dl *զաւրաց*, r *զօրացս*
13 r *մաշեցից զքեզ և զամենայն բնակիչքս*, svՎ *մաշեցից զձեզ և*, t *մաշեցից ձեզ և ամենայն*
14 st *ձեր* փխ *քո*
14 *Մ-Թ*vՎ և մի երկու այլ 22 *մայր*
14 aghn *մանկան*, stvՎ *մանկանց*, o *մանկամբն*
14 adjl *զտաւնդ*, i *զտունդ*, n *տօնդ*, o *տօնն*
14 o *ուրախանան*
14—15 Վ *քրիստոնեայք*
15 o *պատուհասելով* փխ *պատուելով*
15—16 o չիք ՚*որպէս թէ...զդա*՚
15 i *ի քրիստոսի*
16 ino չիք *ի*
16 ov *ի սուր*
16 *Մ-Թ* և մի երկու 22 *ձեր*
16 z չիք *զի*
16 stvՎ *կերակուրն*
17 djl *տաւնից*, o *տօնից*
17 *Մ-Թ ձիոյ*, e *ձիւոց*, r *ձիոց ձերոց*

Եւ իբրև առաքեաց զայս, ինքն առեալ զբազմութիւն զօրաց իւրոց, բանակեցաւ առ սահմանօք նորա, մնայր գալստեան պատգամին։

Իբրև գիտաց արքայն Լևոն զգալ պատգամին և զզօրաժողով լինել այլազգեացն, հրամայեաց զդեսպանն յայլ կողմն շրջեցուցանել աշխարհին պատճառանօք, որպէս թէ արքայ անդ իցէ։ Եւ ինքն տճապարեալ ժողովեաց զզօրս իւր և ընդ այլ կողմ ել ի վերայ նոցա։ Եւ յեղակարծ ժամու անկաւ ի վերայ նոցա, և եհար զնոսա հարուածս մեծամեծս. և մազապուրծ փախեաւ սուլտանն։ Եւ Լևոնի արքայի առեալ զաւար բանակին այլազգեաց՝ հանդերձ վրանօք նոցա, և զգերիսն ամենայն, եկն բանակեցաւ յաշխարհին իւրում առ ափն գետոյն և հրամայեաց զօրաց իւրոց կանգնել զխորանս այլազգեացն, և զիւրաքանչիւր դրօշս կանգնել ի դրան խորանի իւրոյ, և ապա հրամայեաց կոչել զդեսպանսն։

Եւ իբրև եկին՝ տեսին զվրանս և զխորանս զօրացն իւրեանց և զնշանակ դրօշից իւրաքանչիւր գնդից և զարմացան հիացմամբ մեծաւ, զի ոչ գիտէին զեղելոցն։ Ապա իբրև իմացան, զիմեցին յոտս Թագաւորին. և

զթուղթն փխ *զայս*, d *զաս*
1 r *նա ինքն առեալ զզօրսն իւր*, *Մ-Թ* և մի երկու 22 *յինքն*
1 e *զբազմութիւնն*
1 dl *զաւրաց*
1 g *իւրեանց*
2 dno *ընակեցաւ*
2 adil *սահմանաւք*
2 *Մ-Թ* և մի բանի 22 *նոցա*
2 l *մնա*, stvՎ *և մնայր*
2 km *գալստեանն*
3 i չիք ՚*իբրև...պատգամին և*՚
3 bcdnuvՎ *արքայ*
3 dz *զգալուստ* փխ *զգալ*
3 d *զաւրաժողով*, Վno *զօրաժողով*
3 m *լինել*, stv *լինելն*
4 r *ազգաց բազմաց* փխ *այլազգեացն*, Վ *այլազգեաց*
4 n *դեսպանս*, o *զդեսպանսն*, rst *զդեսպանս*
4 *Մ-Թ* և մի երկու 22 *յայլ կողմ*, cdo *այլ կողմն*, nr *այլ կողմ*
4—5 r *աշխարհին շրջեցուցանել*
5 bfl *պատճառանաւք*, dz *պատճառանելով*, stvՎ *պատճառանօք թէ այդ իցէ արքայն*
5 r չիք *որպէս*
5 no չիք *անդ*
5 m *տճապարեալ և ժողովեաց*
6 *Մ-Թ* և մի երկու 22 *ժողովեալ*, i չիք *ժողովեալ*
6 l *զօրս*, m *զզօրսն*
6 k *ընդ յայլ*
6 horstvՎ *կողմն*
6 bcdegijnopu *յեղակարծում*
6—7 r չիք ՚*և յեղակարծ...նոցա*՚
7 stvՎ *անկան*

7 s *հարին ի հարուածս*
7 Վ չիք *և* (1)
7 abcdegijmnop *մեծս* փխ *մեծամեծս*
7—8 abcefghjinstuvՎ *մազապուր*
8 rz *սուլթանն*
8 t *զզօրն* փխ *զաւար*
8—9 r *լեոն առեալ զբանակն և զզօրս այլազգեաց*
9 d *այլազգեացն*, eg *այլազգաց*
9 adl *վրանաւք*
9—10 r *և եկեալ բնակեցաւ յաշխարհն իւր*, d *յաշխարհն*, g *աշխարհին*
10 dl *զաւրաց*
10 g *իւրեանց*
11 tvՎ *խորանն*, u *զխորանսն*
11 r *այլազգաց*, stvՎ *այլազգեաց*
11 dl *դրաւշս*, m *դրօշսն*, p *դրօշակն*, r *դրօշակս իւր*, tvՎ *զդրօշս*, s *զիւրաքանչիւրոց զդրօշս*
12 mrstvՎ *խորանին*
12 istvՎ չիք *ապա*
12 r *զդեսպանսն առաջի իւր*
13 noՎ *զխորանս և զվրանս*, m *զվրանսն*, j *զխորանսն*, z չիք *զվրանս և*
13 d *զաւրաց*, svՎ *զօրաց*
13 nou *իւրոց*
13—14 noՎ *նշանակ*
14 dl *դրաւշից*
14 v *գնտից*
14 no *զարմացաւ*, r *զարմացմամբ մեծաւ հիացմամբ*
14—15 r *զի ոչ իմացան զեղելոցն*
15 i չիք *իբրև*
15 n *ոտս*, r *առ ոտս*, v *յոտսն*
15 z *առ Թագաւորն*

զապրուստ անձանց խնդրէին։ Իսկ արքայն՝ մարդասիրեալ առ նոսա, շնորհեաց նոցա կեանս և առաքեաց զնոսա առ տէրն իւրեանց, զնոյն հարկ, զոր պահանջէր սուլտանն յարքայէն, զնոյն և նա յաւելեալ եդ ի վերայ նորա, և ծառայեցոյց զայլազգիսն։ Եւ եղև թագաւորելն նորա ի ՈԻԶ թուականին Հայոց։

Դ.

Վասն իշխանացն, որ յԱրևելս Հայաստանեայց՝ Զաքարէին և Իւանէի եղբօր նորին

Յաւուրս ժամանակաց թագաւորութեանն Լևոնի հայոց արքայի էին յԱրևելս երկու եղբարք, որդիք Սարգսի բարեպաշտ իշխանի, որդւոյ Վահրամայ, որդւոյ Զաքարիայ, որ հատուածեալ ի քրդաց ի Բաբիրական խելէն, անուն առաջնոյն Զաքարէ, և երկրորդին՝ Իւանէ, արք քաջք և հոխք իշխանութեամբ, պատուեալք ի Թագուհւոյն վրաց, որ Թամարն կոչէր, դուստր Գիորգեայ քաջի, որդւոյ Դեմետրէի։ Եւ Զաքարէ էր զօրավար վրաց

1 stvՎ զապրել փխ զապրուստ
1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ արքայ
2 d չիք նոցա
2 o առաքեաց առ նոսա զտէրն, r առաքեաց նոսա առ տէր, stvՎ առաքելով փխ և առաքեաց
2 no զնոյնն, stvՎ և զայն փխ զնոյն
2—3 r և զայն հարկն զոր սուլթանն պահանջէր
3 stvՎ հարկն
3 l պահանջեաց
3 z սուլթանն
3 bcdeghilmstu յարքայէ, v արքայէ
3 cefghjmno զնոյնն
3 r նա յաւելի
4 g չիք նորա
4 no այլազգիսն
4 p թագաւորելն, r ի թագաւորել
4 Մ-Թ չիք ի
4 g ի վեց հարիւր իզ, hՎ ի վեց հարիւր քառասուն և վեց, r զճիզ
5 fpr թվականին, v թվականինս
5 z թուականին հայոց և քրի փառք յաւիտեանս ամէն
6—7 z վասն արևելեան աշխարհին իշխանացն հայոց զաքարէին և եղբօրն նորին Իւանէի
6 h իշխանաց
6 abcfhjopv հայաստանեաց, g հայքապետաց փխ հայաստանեայց
6 bcdegijmnpstv զաքարէի, o զաքարէային, u զաքարէայ, Վ Զաքարիայ
7 afhkmstv Իւանէ, bcdeijnpu Իւանեայ
7 afhn եղբայր նորա, dl եղբաւր
7 abcdefghijlnopu նորա, stv սորին
8 y զաւուրս, z ի յաւուրս
8 no ի ժամանակաց յաւուրս թագաւորութեանն
8 egh թագաւորութեան
8 stuvՎ Հայոց Լևոնի արքայի
9 g եղբայրք
9 i չիք բարեպաշտ
9—10 cdfgho որդւոյ…որդւոյ
10 p զաքարեա՛
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ քրթաց, d քրդոց, o քրտաց
10 ip ի բաբիլական
10—11 Վ խէլէն
11 d առաջոյն, i առաջնոյ
12 g չիք ի
12 abcdfgh թագուհոյն
12 dostz կոչիւր, ip կոչեցեալ
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ Գէորգեայ, cm stvՎ գէորգայ, o գէորքայ, d գիորքայ, ju գիորգայ, fhk գեորգեայ, z գորգայ
13 cdfghlov որդոյ, z չիք որդւոյ
13 oՎ դեմետրի, stv դեմետրէ, z չիք դեմետրէի
13 bdl զաւրավար, i զօրաւոր
13 j վրացոյ

և հայոց զօրուն, որ ընդ ձեռամբ թագաւորին վրաց, իսկ Իւանէ՝ աթաբակութեան պատուով։ Սոքա բազում մարտս քաջութեան ցուցին, քանզի զբազում աշխարհս հայոց, զոր ունէին պարսիկք և տաճկունք, առին ի նոցանէ յինքեանս՝ զգաւառս, որ շուրջ զծովովն Գեղարքունւոյ, և զՏաշիր, և զԱյրարատ, զԲջնի քաղաք և զԴուին, և զԱնբերդ, և զԱնի քաղաք, և զԿարս, և զՎայոց ձոր, և զաշխարհն Սիւնեաց և որ շուրջ զնովաւ են բերդք, և քաղաքք, և գաւառք. հարկատուս արարին և զսուլտանն Կարնոյ քաղաքին. աւերեցին և բազում գաւառս Պարսից և զԱտրպատականու. ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց յամենայն կողմանց։ Այսպէս և միւս իշխանն, Զաքարէ անուն, և եղբայրն իւր Սարգիս, և միւս Սարգիս, հայրն Շալուէի և Իւանէի, ազգականք մեծ իշխանացն, ձեռնտուութեամբ նոցին՝ առին և նոքա բազում գաւառս ի պարսից և բերդս ամուրս՝ զԳարդման, զՔարհերձ, զԵրգեւանք, զՏաւուշ, զԿածարէթ, զՏէրունականն, և զԳագ, և զՇամքոր քաղաք ի նեղ էարկ, զոր յետոյ էառ որդի նորա Վահրամ, հայրն Աղբուղին, պապն Վահրամայ, Զաքարէի և Իւանէի։

Եւ այսպէս յաջողեցաւ նոցա ի վերուստ յաղթութիւն նոցա, զի համ-

1 ipz չիք 'և հայոց…վրաց'
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք զօրուն
1 no չիք որ
1 bdn Իւվանէ, g Իյվանէ
1—2 ct աթաբակութեամբ, fhinp աթապակութեան, moz աթապեկութեան
2 z մարտ
3 ijz բազում, n ի բազում
3 g աշխարհ
3 z չիք հայոց
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ տաճիկք
3—4 z նոքա առին ինքեանց
4 esvzՎ զգաւառն, t չիք զգաւառս
4 sv որք, t չիք որ
4 cd ծովուն, ij զնովաւն փխ զծովուն, ԱԻԳ զզեղովն փխ զծովովն
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ գեղարքունոյ, bcd գեղաքունոյ, p գեղարգունւոյ, z գիւղարքունոյ
4—5 Մ-Թ զԱրտաշիր փխ զՏաշիր
5 bo զայրայրատ, is զարարատ, u զայրատ
5 Մ-Թ չիք զԲջնի քաղաք, g զպջնի քաղաք, mՎ չիք քաղաք
5 efghmipvz զդվին
5 v զյանի
5 mstvՎ չիք քաղաք
6 stvՎ ձորն
6 Վ զաշխարհս
6 m որք
6 z նովաւ
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք և քաղաքք
7 v և գաւառս
7 Մ-Թ հարկատուք, os հարկատու
7 s զսուլտանան
7 v կարնօ
8 abclno աւարեցին
8 stv քաղաքն, Վ քաղաքս փխ գաւառս
8 Մ-Թ զԱտրպատական
8—9 Վ և ընդարձակեցին
9 gz ամենայն
10 cdg իշխան
10 n զաքարիայ
10 z չիք անուն
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ եղբայրք, z զեղբայր
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք և միւս Սարգիս հայրն
11 op շալուէի
11 st իւանէ
11 stՎ ազգականքն
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զբերդս
12 o զգարդմանց փխ զԳարդման
13 o զքարհերձն
13 bcdinopu զերգեվանքն, Վ և զերգէվանք
13 sv զկածնարէթ
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ և զտէրունականն, զգագ փխ զՏէրունականն և զգագ
14 z որդի նորին վահրամայ
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ հայր, b չիք հայրն
15 Մ-Թ klm աղպուղին, bcino աղբուգին, p աղպուուղին, z աղպուղային
15 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ և Զաքարէի
15 istvՎ Իւանէ
16 abcegjnostuvzՎ աջողեցաւ
16 s յաջողութիւն փխ յաղթութիւն

բաւ քաջութեան նոցա եւ ընդ բազում գաւառս, և բազում ազգք հարկէին նոցա՝ ո՛ր սիրով ազատ և ո՛ր յերկիւղէ։ Շինեցան և բազում վանորայք, որ ի վաղուց ժամանակէ անտի աւերեալ էին ի հինիցն Իսմայէլի. վերստին նորոգեցան եկեղեցիք, և պայծառացան դասք պաշտօնէից. շինեցան և նոր վանորայք և եկեղեցիք, որ ի հնոցն չեւ էին լեալ վանք, ընդ որս և հռչակաւոր վանքն, որ Գետիկն կոչի, ի գաւառին Կայենոյ, զոր շինեաց սուրբ վարդապետն Մխիթար, զոր Գոշն կոչէին, շինեալ հրաշազան եկեղեցի գմբեթարդ երկնանման, և կնքեալ զեկեղեցին, և օծեալ յանուն սուրբ Աստուածածնին, տաճար փառաց տեառն՝ բնակարան բանաւոր հօտին Քրիստոսի։

Եւ իբրև այսպէս յաջողեցաւ նոցա իշխանութիւնն, հարին զսուլտանն, որ Շահի Արմէնն կոչիւր։

Ապա կամեցան առնուլ և զհոյակապ քաղաքն Բզնունեաց՝ զԽլաթ, և զօրս գումարեալ՝ պաշարեցին զնա և մերձ էին յառնուլ։ Ապա ելեալ իշխանն Իւանէ, եղբայր զօրավարին, զբօսանաց ինչ աղագաւ ի գնին պարսպին. և յանկարծակի շրջելն՝ գթեաց ոտք երիվարին ի խորխորատն, որ թաքուցեալ էր, և ընկէց զնա յերկիր։ Եւ տեսեալ արանց քաղաքին, յարեան ի վերայ նորա, և ձերբակալ արարեալ՝ տարան զնա ի քաղաքն։ Եւ եղև քաղաքին ուրախութիւն մեծ. և իսկոյն ազդեցուցին սուլտանին զըմբռնումն նորա. ընդ որ կարի յոյժ ուրախացեալ՝ հրամայեաց առ ինքն ածել։

Եւ լուեալ զօրավարին Զաքարիայի՝ յղեաց առ քաղաքացիս բանս սպառնալեաց և ասէ. «Եթէ հանէք զեղբայրդ իմ ի քաղաքէդ յայդմանէ և կամ կորուսանէք՝ զհող երկրիդ ի կողմանս Վրաց տամ տանել և անմարդ արարից զձեզ ի մարդկանէ»։ Եւ երկուցեալ նոցա՝ ոչ ետուն տանել առ սուլտանսն, որք էին ի կողմանս Դամասկոսի և յԵգիպտոսի, որոց անուանքն էին Կուզ և Մելիք Քէմլ և Աշրափ, յազգէ Սալահադնին, որ առ զԵրուսաղէմ։

Ապա արարեալ սէր ընդ միմեանս, խնդրեցին զդուստր Իւանէի ի կնութիւն։ Եւ եղև որպէս խնդրեցին. առին պատանդս և արձակեցին զԻւանէ։ Եւ նորա երթեալ ի տուն իւր, առաքեաց զդուստրն իւր, որ եղև կին Կըզոյ, և յետ նորա Աշրափին։

Բազում օգուտ եղև գալ կնոջն ի տուն սուլտանացն, զի դիւրեցին քրիստոնէիցն, որ ընդ իշխանութեամբ իւրեանց էին, եւ առաւել երկրին Տարօնոյ, զի վանորայքն, որ անդ էին, ընդ հարկիւ էին, թեթեւացուցին

---

1 noz ընդ ամենայն գաւառս, stvՎ ընդ ամենայն աշխարհս
1 din ազգ
1 o հարկին, stvՎ հարկ տային, g հարկեն, u հարկանէին փխ հարկէին
2 m նմա փխ նոցա
2 o որն...որն
2 mstv և որք
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յերկիւղի, gm երկիւղի, l յերկիւղիւ, o. եղկիւղէ (sic), z յերկիւղին
2 Մ-Թ չիք և
2 o վանորէայք
3 st որք
3 noz ժամանակաց
3 ail անտի
3 bnostv աւերեալք
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի հենիցն, d ի հընիցն, cz ի հնիցն
3 Վ իսմայելի
4 ijp նորոգեցին և
4—5 cdz չիք 'և պայծառացան... եկեղեցիք'
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ դաշտք փխ դասք
4 a պաշտաւնէից
5 o վանորեայք
5 s որք
5 m ի հնոյն, stuvՎ ի հնոց
5 ipu չէին լեալ, o չէին լեալք, stvՎ էին լեալք փխ չեւ էին լեալ վանք
5 svՎ չիք վանք
6 z և հռչակեցան եկեղեցիք և վանք հռչակաւոր՝ որ գետիկն կոչի
kip վանք
6 ip որ կոչի գետիկ
6 akl Կայենւոյ, p Կայենւո՛, stvՎ Կայենի
7 o կոշն
7 z գոչիւր
8 o եկեղեցի մի
8 a գմբեթյարդ, bgn գմբէթարդ, lstv գմբեթայարդ, c գմբեթարթ, d գմբեթաարկ, e գմբէթարկ, fh գըմբէթյարդ, ij գմբէթյարկ, u գմբէթայարթ
8 ijp չիք և կնքեալ
8 ijp եկեղեցին
9 ad աւծեալ
9 z ամենօրհնեալ սուրբ
9–10 stvՎ և բնակարան
10 bd հաւտին (b հաւին (sic))
10 bcdijpz չիք քրիստոսի
11 z այս այսպէս
11 bestv աջողեցաւ
11 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ զի հարին
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ արմէն
13 no չիք և
13 a հոյակապ
13 z չիք Բզնունեաց
13 cdegilno զԽլաթ, stz որ կոչի Խլաթ, vԱԲԳ որ կոչի Խըլխաթ (v Խլխաթ)
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զօր, dl զաւր
14 cinzՎ առնուլ
14 z եկեալ փխ ելեալ
15 dl զաւրավարին
15 dl զբաւսանաց
15 Մ-Թ ելեալ՝ ի գնենին փխ ի գնին
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ շրջելն

1 Մ-ԹՎ և այլ թաղուցեալ
1 k յարանց
2 ac ձերբակալ
2 cdi արարին
2 Մ-Թ ի քաղաքին
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մեծ ուրախութիւն, i յուրախութիւն մեծ
3 stuvՎ չիք սուլտանին
3 dj զըմպռնումն, o զնբռնումն
4 g նորա լուաւ կարի յոյժ ուրախացեալ (չիք ընդ որ)
4 i յոյժ կարի
5 Մ-Թ զօրավար, dl զաւրավարին
5 istvՎ զաքարիայ, p զաքարեայ, z զաքարէի
5 bcdgin առ քաղաքացիսն
6 o չիք հանէք
6 abcdfh զեղբայրդ, Վ զեղբայրն
6 z չիք ի
6 fh եթէ հանէք ի քաղաքէդ յայդմանէ զեղբայրդ իմ
7 Վ չիք և
7 Վ զհողդ, i զհող յերկրիդ ձերոյ
7 bceijlno տանիլ, stuvՎ տանիմ փխ տամ տանել
8 f չիք անմարդ
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք ի մարդկանէ
9 Մ-ԹԱԲԳ և մի երկու ՁՁ առ սուլտանն
9 abcfghmՎ եգիպտոսի
10 adfhmՎ անուանք
10 Մ-Թ Քամլ փխ Քէմլ, g քէմալ, s զէլմ, tv քէլմ, inopuՎ քէմլ
10 abcdefghijlnp աշրաֆ, o յաշրաֆ
10 Մ-ԹՎ Սալահատնին, v սալահատնէին, z ալյադնին, abcdijl սալահդնին
11 l որ զեմ էառ
11 iops էառ
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք Եւ
13 o խնդրեցին
13 abegtuv պանդաստ, cdijz պանտաստ, p պանդպատ, l պանդանաս (sic)
14 i գնացեալ փխ երթեալ
14 stvՎ առաքէ
14 Մ-Թ զդուստր
15 abcdefghijklnop աշրաֆին
16 z օգնութիւն
16 i գգալն, p գգալ
16 bcdnostuvՎ ի տանն, l ի տունն
16 stuvՎ սուլտանաց (t սուլտանայ)
17 ipst որք
17 n իշխանութեամբն
17 z էր իւրեանց
17 ipz յերկրին
18 dl տարաւնոյ, st տարօնու, v տարօնօ՛
18 o վանորեայքն, v վանորայսն
18 s որք
18 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ընդ հարկիւ
18 z թեթևացոյց

զսակ հարկին, և կիսոյ զամէնն իսկ թողին։ Եւ հրամայեցին այնոցիկ, որ ընդ իշխանութեամբ իւրեանց էին, ոչ զրկել կամ նեղել զճանապարհորդս, որք աղօթից աղագաւ երթային յԵրուսաղէմ։ Եւս առաւել ընդարձակեցին ազգին վրաց, զի Իւանէ խոտորեցաւ յաղանդն Քաղկեդոնի, յոր կործանեալ էին վիրք, զի սիրեաց նա զփառսն մարդկանց առաւել քան զփառսն աստուծոյ, հրապուրեալ նա ի Թագուհւոյն՝ որ Թամարն կոչէր, ի դստերէն Գիորգեայ, իսկ Զաքարէ յուղղափառութեանն եկաց, զոր դաւանեն հայք։ Վասն այսորիկ առաւել մեծարէին զվիրս, զի անհարկ էին նոքա յամենայն քաղաքս նոցա և յԵրուսաղէմ ևս։ Եւ էր անուն կնոջն Թամթայ։

Եւ այսպէս եղև սէր և միաբանութիւն ընդ Թագաւորութիւնն վրաց և ընդ իշխանութիւնն սուլտանաց։

Է

Վասն ժողովոյն, զոր արար Զաքարիայ վասն խնդրոյ ինչ իրաց

Յետ այսորիկ իբրև խաղաղացուցին զաշխարհս իշխանութեան իւրեանց յամենայն հինից, և բազմացան վանորայք, և պայծառացան պաշտամունք եկեղեցւոյ, այլ ինչ էած զմտաւ իշխանն Զաքարէ. զի տեսանէր զզօրս վրաց, որ ընդ Թագաւորին իւրում, զի իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ ունէր ընդ իւր քահանայս, և յամենայն տեղիս մատուցանէին պատարագ, և ինքն ոչ ունէր եկեղեցի ի ճանապարհի, զի չէր սովորութիւն հայոց ի բազում ժամանակաց, յորմէ հետէ բարձան իշխանքն հայոց մեծամեծք ի պարսից և յիսմայէլացւոց բռնութենէն։ Եւ նախատէին վիրք զհայքս՝ ոչ ունել եկեղեցի ի ճանապարհի և անհաղորդ մնալ նոցա, և ոչ տօնել զտօնս վկայիցն աստուծոյ յիւրաքանչիւր աւուր կատարման։ Վասն այսորիկ կարի յոյժ ցաւ էր նմա։

1 z չիք զսակ
1 o զսկէ փխ զսակ
1 no կիսոյն
1 z զհարկն և կիսոյն
1 lm չիք իսկ
1 a հրամեցին, z հրամայեաց
1 sz որք
2 it չիք ընդ
2 i իւր փխ իւրեանց
2 Մ-Թ և մի երկու 22 են փխ էին, af hlm է
2 cdegijnoz զճանապարհորդսն
3 dl աղաւթից
3 k ընդարձակեցին
4 svՎ իւանէն
5 u իսկ փխ զի
5 abcdgmstvzՎ զփառս
5 abcdfgmnozՎ մարդկան
5 lstvzՎ զփառս
6 abcdfgh ի Թագուհոյն
6 s կոչիւր, z կոչէին
6—7 z չիք 'ի դստերէն Գիորգեայ'
7 Մ-Թ և մի երկու 22 Գէորգեայ, o Գէորքայ, svՎ Գէորգայ, d Գրի-գորեա (sic)
7 abcdefghijk ի յուղղափառութեանն, no ի ուղղափառութեան, m յուղղափառութեան
7—8 svՎ չիք 'իսկ Զաքարէ...դաւանեն հայք'
8 stuvՎ այնորիկ
8 m անհարկի
8 z չիք նոքա
10 ost ընդ Թագաւորին
11 Մ-Թ և մի բանի 22 ընդ իշխանութիւն
11 ceg սուլտանացն
12 hz յաղագս փխ վասն
12 z զաքարէ, Վ Զաքարիա
12 z խնդրելոյ
12 h չիք իրաց
13 h յայսորիկ
13 g չիք իբրև
13 g աշխարհս
13 ip չիք իշխանութեան, m յիշխանութեան, eg իշխանութեամբ, stv Վ ընդ իշխանութեամբն
14 Մ-Թ հենից, a հիւնից, egu հնից
15 hnop եկեղեցոյ
15 fh որ փխ զի
16 dl զզաւրս
16 z որք
16 m ընդ Թագաւորութեանն
16 Մ-Թ և մի երկու 22 զիւրաքանչիւր
17 l պատարագս, s զպատարագ
18 b ինքեանք
18 b ունէին
18 Վ ի ճանապարհի

Ապա հարցանէր զմեծ վարդապետն Մխիթար, որ Գօշն կոչէին, զշինող վանիցն Գետկայ, որ էր հայր խոստովանութեան նորա։ Եւ ասէր, եթէ՝ «Ո՞չ երբէք եղեալ է Թագաւորացն մերոց, կամ իշխանացն ի պէտս ճանապարհաց եկեղեցի, տեղի պաշտաման և պատարագի»։ Հարցանէր և զայլ վարդապետսն, և նոքա ասացին նմա զայն, որ առ մեծազօր արքային Տրդատաւ վրանն և սեղանն, զոր շրջեցուցանէին յարքունական բանակին, և որ առ սրբովք Վարդանամբք, որք զմկրտութիւնն և զհաղորդութիւնն կատարէին ի մէջ բանակին. և զայն զոր գրեցին սուրբ վկայքն Հիպերիքոս և Փիլոթէոս առ Յակոբոս երէց, եթէ՝ «Առեալ ընդ քեզ զսպաս պատարագիդ և զեղջիւր իւղոյդ, եկեսցես առ մեզ»։ Եւ այլ բազումք, որ նման են

1 Մ-Թ և մի երկու 22 հետէ, յորմէ, m չիք յորմէ, v յորմէ յետէ, z որմէ հետէ
1 ip իշխանութիւնքն փխ իշխանքն
2 bcdgnov իսմայէլացոց, h յիսմայէլացոց, ijst իսմայէլացւոց
2 t վիրք հայս
2 3 z վասն ոչ ունելոյ, m ունիլ
3 ijp եկեղեցիս, m յեկեղեցի
3 t ի ճանապարհին
3 e ոչ առնել փխ ոչ տօնել
4 Մ-Թ և մի երկու 22 զտօնս, u զտօնն
4 abcdefgjlu վկայից
4 d յիւր աւուր, gin իւրաքանչիւր
4—5 hivzՎ այնորիկ
5 Վ ցաւէր
6 m զոր
6 nu կոշն, o կօշն
6 z կոչիւր
6 stvՎ չիք 'որ Գօշն կոչէին'
6—7 svԱԲԳ զշինող (s զշինօղ) վկայիցն (Վ զվանիցն) փխ զշինող վանիցն, t զշինող վկայիցն բիտկայ
7 Մ-Թ և մի բանի 22 նմա փխ նորա, t չիք նորա
7 Մ-Թ և մի բանի 22 թէ
8 inop եղեալ էր, z լեալ է
8 Վ Թագաւորաց
8 Վ իշխանաց
8—9 ip ճանապարհացն
9 g յեկեղեցի
9 o չիք տեղի, z այսինքն տեղի
10 Մ-Թ և մի երկու 22 վարդապետաց, stvՎ վարդապետս
10 no չիք նմա
10 z մեծ
10 Մ-Թ և մի երկու 22 արքայիւն փխ արքային, no արքայն
11 d Տրդատաւ, hsvՎ Տրդատայ, iz Տրդատիւ, t Տրդատ
11 s զվրանն և զսեղանն, v վրանն և զսեղանն
11 u և զոր, z որ շրջիւր
11 z բանակին
12 i սրբովքն, Վ սուրբք
12 a Վարդանամբքն, bcdejlmnou Վարդանամբքն, fk Վարդանանքն, h Վարդանեանքն, i Վարդանօքն, p Վարդանաւքն, z Վարդանաւն
12 abcdefghklmouz ուր փխ որք, ijp Վ որ
12 o զմկրտութիւն և զքարոզութիւն և զհաղորդութիւն
13 m և այն
13 z սուրբքն փխ սուրբ վկայքն
13—14 abcdefghjlmnou Հիւպերիքոս, svՎ Հիպիրիքոս, t Հիպիրիտոս, ԱԳ Հիպերիտոս, z Հիպիրիքեանք
14 stvՎ Փիլիտոս, z Փիլաթիոս
14 z յակոբ
14 op էրէց
14 s թէ
14 t ընդ մեզ
14—15 ijp պատարագաց, Վ պատարագին
15 d եղջեւր, f զեղջեւր, l զեղջէր
15 abeflu եւղոյդ, g չիք իւղոյդ
15 f և զայդ եկեսցես, t եկեսցէ
15 ip այլք
15 bno բազում, t բազումս
15 mz որք
15 m նմանք

սոցին։ Ապա առէ ցնոսա մեծ զօրավարն. «Տո՛ւք և ինձ հրաման, զի և ես շրջեցուցից զկնի իմ քահանայս և վրան պատարագի»։ Առէ ցնա մեծ վարդապետն. «Մեք ոչ կարեմք առնել զայդ առանց հրամանի կաթողիկոսին Հայոց և Թագաւորին Լևոնի»։

Ապա գրէ Թուղթ և առաքէ դեսպանս առ կաթողիկոսն Հայոց, Յովհաննէս անուն, որ ընդ այն ժամանակս ապստամբ էր ի Թագաւորէն Լևոնէ ի Հռոմկլայն վասն իրիք պատճառանաց։ Նմանապէս գրէ և առ Թագաւորն Լևոն և ծանուցանէ նմա զխնդիրն։ Եւ նա նստուցեալ էր զտէր Դաւիթ կաթողիկոս փոխանակ Յովհաննիսի, որ ապստամբն էր յաշխարհէն Կիլիկեցւոց, ի վանքն, որ կոչի Արքակաղին։

Ապա ժողովեալ արքային Լևոնի զվարդապետս և զեպիսկոպոսս իւրոյ իշխանութեանն, հարցանէր վասն խնդրոյն Զաքարէի։ Եւ նորա յանձն առին, զի մի՛ ելցէ նա արտաքոյ ուղղափառ հաւատոյն, որպէս զեղբայր իւր, և գրեն Թուղթ յԱրևելս այսպէս.

Մեծ սպարապետ և շահնշահ արևելեան կողմանցն Զաքարիայ. ի խնդիր եղեալ եղծեալ և աղաւաղեալ կարգաց քրիստոնէից, որ ի ստրկութենէ այլասեռից, ժողով արարեալ վարդապետաց և եպիսկոպոսաց, և հարց, և երիցանց, որք քննեալ գտին զխնդիրս նորա համաձայն աստուածային գրոց։ Ապա առաքեաց առ քրիստոսասէր արքայն Հայոց Լևոն, որ ի կողմանս արևմտից, յաշխարհին Կիլիկեցւոց։ Եւ նորա ժողով արարեալ ի մայրաքաղաքն Սիս զկաթողիկոսն Դաւիթ հանդերձ վարդապետօք և եպիսկոպոսօք և ճգնաւոր միանձամբք, գտին զխնդիրս նորա համաձայն առաքելական կանոնաց, և ոչ արտաքոյ։ Վասն որոյ գլուխս կանոնաց դրոշմեալ առաքեցին Թուով ութ, որ են այսոքիկ.

«Առաջին. Մատուցանել զպատարագն սուրբ դպրաւ և սարկաւագաւ, որպէս օրէնն է։

Երկրորդ. Տօնել զտօն աւետեաց սրբոյ աստուածածնին ի վեցն ապրիլի ամսոյ, յորում աւուր և հանդիպի. և զտօն փոխման նորին ի հնգետասանն օգոստոսի ամսոյ, յորում աւուր և հանդիպի. և զտօն սրբոյ խաչին ի չորեքտասանն սեպտեմբերի ամսոյ, յորում աւուր և հանդիպի։ Նոյնպէս և զայլ տօնս վկայից, յորում աւուր և հանդիպի՝ ըստ իւրաքանչիւր յիշատակի։

1 degijnopstuvՎ. *ամէն* փխ *սոցին*
1 h չիք *ապա*
1 no *առաց* փխ *առէ ցնոսա*
1 f *ցնա* փխ *ցնոսա*
1—2 fhz չիք '*ապա առէ…պատարագի*'
2 stvՎ. *զհետ իմ* փխ *զկնի իմ*
2 p *քահանայս և եկեղեցիս*
2 o *վրանս*
2 z *յայնժամ առէ*
2—3 stvՎ. *վարդապետն մեծ*
3 stvՎ. *մեք չունիմք հրաման առնել զայդ* (v *զայս*) *առանց կաթողիկոսին*
3—4 z *ոչ կարեմք այդպիսեաց հրաման տալ բայց միայն ի կաթողիկոսէն լինի հրաման և Թագաւորէն Լևոնէ*
4 ijp *Թագաւորին Հայոց*
5 bd *Թուխթ*
5 t *դեսպան*
5—6 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ *յոհաննէս*, g *յովաննէս*, m *յովհաննէս*, t *յոհան*
6 m չիք *ընդ*
6 imp *ապստամբ էր Թագաւորէն* (չիք *ի*), u *ապստամբեալ էր*
7—8 Մ-Թ *առ Լևոն Թագաւորն*
8 z *զխնդիրսն*
8 op *նստուցանէր* փխ *նստուցեալ էր*
8—9 ahil *կաթողիկոսն*
9 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ *յոհաննիսի*, bcgjl *յովհաննիսի*, imp *յովաննիսի*
9 stvՎ. *ապստամբեալ էր*
9 abcdefhijlpu *յաշխարհին*, gno *աշխարհին*, m *յաշխարհն*
9—10 adelnou *Կիւլիկեցւոց*, bfgh *Կիւլիկեցոց*, cjo *Կիլիկեցոց*
11 stvՎ. *ապա արքային լևոն ժողովեալ*
11 abcdl *արքայի*, i *արքայ*
11 t *վարդապետս*
11 stv *զեպիսկոպոսունս*, Վ. *եպիսկոպոսունս*, z *զեպիսկոպոսունս և զվարդապետս*
11 d *իւր*, z *որ իւր*
12 ac *իշխանութեան*, z *իշխանութեամբն*
12 t *խնդրելոյն*
12—13 g *անձն առին*
13 svՎ. չիք *նա*, mz չիք *նա արտաքոյ*
13 k *յարտաքոյ*
13 fh *յուղղափառ*
13 z *որ* փխ *որպէս*
13 m *զեղբայրն*
14 Մ-Թ և մի շարք ՉՉ չիք *և*
14 bd *Թուխթ*, t *Թուղթ մի*
15 inop *սպարապետն*
15 cdgij *յարևելեան*
15 z *կողմանն*, Վ. *կողմանց*
15 Վ. *Զաքարիա*
16 tvՎ. *ելեալ* փխ *եղեալ*
16 nop *եղծեալ*
16 z *աւաղեալ*
16—17 tՎ. *տկարութենէ* փխ *ստրկութենէ*
18 o *իրիցանց*
18 Մ-Թ և մի քանի ՉՉ *որ*
18 t *անուանեալ* փխ *քննեալ*
18 u *և համաձայն*, z չիք *համաձայն*

1 t *գրոցն*
1 m *առաքեցաք*, o *առաքէ*, t *առաքեցաւ*
1—2 z *որ ի Կիլիկիա* փխ *որ ի կողմանս արևմտից, յաշխարհին Կիլիկեցւոց*
2 dijk *յարևմտից*
2 noՎ. *աշխարհին*
2 Մ-Թae և մի երկու այլ ՉՉ *Կիւլիկեցւոց*, bdgj *Կիւլիկեցոց*, cfhno *Կիլիկեցոց*
3 stvՎ. *իւրովք* փխ *հանդերձ*
3—4 bdf *վարդապետաւք և եպիսկոպոսաւք*, z *եպիսկոպոսօք և վարդապետօք*, p *վարդապետեօք*
4 no *ճգնաւորօք*, tz *ճգնաւորօք և*
4 z չիք *միանձամբք*
4 z *և նորա գտին*
5 t *կանոնացն*
5 stuvzՎ. *ի գլուխս*
6 z *Թղթով* փխ *Թուով*
6 z չիք *ութ*
6 inpos *որք*
6 t *այսոսիկ*
7 b *առաջինն**, h *առաջի*
7 t *մատուցանեն*
7 tՎ. *զսուրբ պատարագն*, i չիք *զպատարագն*
7 z *դպրօք և սարկաւագօք*, no *սարկաւագաւ*
8 adln *աւրէնն է*, fgh *օրէն է*
9 dl *տաւնել զտաւն*, c *տանել* փխ *տօնել*
9 i չիք *աւետեաց*, o *աւետեացն*
9 gz *սուրբ*, stvՎ. չիք *սրբոյ*
9 b *աստուածածին*, Վ. *աստուածածնի*
9—10 Մ-Թ և մի քանի ՉՉ *ի վեց ապրիլ*, o *ապրել*
10 abem *որում*
10 l *զտօն զփոխման*, Վ. *զտօնն*
10—11 m չիք '*և զտօն փոխման… հանդիպի*'
10—11 Մ-Թ *տասն և հինգն*, stuvz *ժե*
11 a *աւգոստոսի*, bdno *աւգոստոս*, ceghiu *օգոստոս*
11 ostvzՎ. չիք *ամսոյ*
11 no *որում*
11 dn *զտաւն*
11 ozՎ. *սուրբ*
11—12 fh չիք '*և զտօն սրբոյ խաչին… հանդիպի*'
11—14 tv չիք '*և զտօն… յիշատակի*'
12 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ *տասնեչորս*, bdijnop *ի չորեքտասանին*, eg *ի դմանին*, msu *ի ժդ*
12—13 z չիք '*յորում… հանդիպի*'
12 c *սեպտեմբեր*
12 nopsuՎ. չիք *ամսոյ*
12 abcdgnՎ. չիք *աւուր*
12—14 sՎ. չիք '*նոյնպէս… յիշատակի*'
13 dn *տաւնս*, d *տօնն*
13—14 m *վկայիցն*, z *տօնս տէրունականաց և վկայից յիւրաքանչիւր տեղի* փխ *տօնս… իւրաքանչիւր յիշատակի*

---

* Վ. և մի քանի ՉՉ բվարկությունը կատարված է գրերով՝ Ա., Բ.,… չենք նշում,—Կ. Մ.-Օ.։

Երրորդ. Պահել զհրապալոյցս սրբոյ յայտնութեանն և զատկին մինչև ցերեկոյն պահօք և ոչ այլ ինչ լուծանել, բայց միայն ձկամբ և ձիթով։

Չորրորդ. Ընդունել զնկարագրութիւն պատկերի փրկչին, և ամենայն սրբոց. և մի՛ խոտել զնոսա իբրև զպատկերս հեթանոսաց։

Հինգերորդ. Պատարագ մատուցանել և կենդանեաց։

Վեցերորդ. Կրօնաւորաց միս ո՛չ ուտել։

Եօթներորդ. Ձեռնադրել դպիր և ապա յետ բազում աւուրց սարկաւագ, և ի կատարեալ հասակի ապա քահանայ։

Ութերորդ. Միաբան կալ ի վանսն, և առանձին ինչ ո՛չ ստանալ»։

Զայսոսիկ և որ նման սմին գրեցին ի ժողովն յարեմտից և առաքեցին յարևելս առ Զաքարիայ։

Իսկ կաթողիկոսն Յովհաննէս՝ որ ի Կլայն Հռոմայական, վասն ընդ միտ մտանելոյ իշխանացն արևելից, առաքեաց վրան մի զմրեթարդ եկեղեցաձև և կազմողս և յօրինողս նորին, և սեղան մարմարեայ, և այլ սպաս պատարագաց, և եպիսկոպոս մի, Մինաս անուն, և սարկաւագս և դպիրս, և քահանայս գեղեցկաձայնս, ասացողս պատարագին։ Որք եկեալ յանդի-

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զհրապալոյց, cd զհրապալոյծ, ij զհրապալոյծան, m զհրապալոյցն, p զհրապալոյցուն, sv զհրապալուծս, t զհրապալուցս, z զրապալոյծն
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սուրբ, svՎ չիք սրբոյ
1 estvՎ յայտնութեան
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զյարութեանն փխ զատկին, afh զզատկին
2 dfn պահաւք, z ցերեկոյ պահօք և ծոմօք
2 z այլովք
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ձկամբք
2 n կիթով, o կիթեղինօք փխ ձկամբ
3 no զնկարագրութեան
3 dv պատկերին, i չիք պատկերի
3 d փրկչի, z քրիստոսի փխ փրկչին
4 i սրբոցս
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զպատկեր, no չիք զպատկերս
5 t զպատարագս, Վ պատարագս
5 k մատուցեն, z մատուցանել կենդանեաց և ննջեցելոց
6 d կրաւնաւորաց, n կրաւնաորաց, i չիք կրօնաւորաց
7 eil եօթներորդ, z եօթերորդ
7 stvՎ չիք բազում
7 bt աւուր
7—8 o սարկաւագք
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի կատարել
8 stv չիք 'և ի կատարեալ…քահանայ', z և ապա կատարեալ հասակի քահանայ
9 oz չիք ի
9 l ապա միաբանեալ ի վանքն, stvՎ ի վանս
9 o ընթանալ փխ ստանալ
10 m զայսոսիկ, t չիք զայսոսիկ
10 m որք
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ժողովն փխ ժողովն
10 abefhz արեմտից
11 h արևելս
11 Վ Զաքարիա
12 Մ-Թa յովհաննէս, g յովանէս
12 h ի Կլայն հռովմէական, i ի Կլայն հռոմէական, svՎ ի Հռոմ Կլայն, t ի Հռոմ Կլայ
13 no անելոյ փխ մտանելոյ
13 is յարևելից
13 t չիք մի
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զմրեթայարկ, a զմրեթյարդ, fh զմղէթյարդ, c զմրեթարթ, j զմրէթահարդ, u զըմրեթագարդ, lm զմրեթայարդ
13—14 t եկեղեցեաց ձևոց
14 Մ-Թ կազմողս փխ և կազմողս, io կազմօղս
14 ad յաւրինողս, h յօրինողսն, i յօրինօղս, no օրինօղս, v օրինողս
14 mnstuvՎ սպասք
15 z վարդապետաց և եպիսկոպոսաց փխ պատարագաց
15 i չիք մի, z մի այլ
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սարկաւագ, o սարկաւագքս, z սարկաւագք
15—16 tz դպիր և քահանայ
16 Վ և գեղեցկաձայն
16 tvՎ ասողս փխ ասացողս
16 tv եղեալ փխ եկեալ

ման եղեն ամիր սպասալարին ի քաղաքն Լօռէ, և առաջի կացուցին նմա զհրամանս կաթողիկոսին և զթուղթս նորին և զընծայսն։ Նոյնպէս և յարքայէն Լևոնէ և ի կաթողիկոսէն Դաւթէ եկին դեսպանք և հրամանաբերք։

Ընդ որ յոյժ ուրախացեալ Զաքարիայ, ժողով հրամայեաց առնել ի Լօռէ քաղաք՝ զեպիսկոպոսն Հաղբատայ զԳրիգորէս, զիւրեանց ազգական, և զեպիսկոպոսն Անւոյ, և զեպիսկոպոսն Բջնոյ, և զԴունայ, և զԿարուց, և զայլս որք դիպեցան։ Նոյնպէս և զվարդապետս և զառաջնորդս վանօրէից հանդերձ քահանայիւք և այլ աշխարհական ամբոխիւ, կամէր կանգնել զվրանն և պատարագ մատուցանել։

Եւ էին ի ժամանակին յայնմիկ վարդապետք երևելիք՝ Մխիթար, որ Գոշն կոչիւր, շինող վանացն Գետկայ, այր իմաստուն և հեզ, և վարդապետական ուսմամբ հռչակեալ, Իգնատիոս, Վարդան, Դաւիթ Քոբայրեցին ի Հաղբատայ, Յովհաննէս, հայր Սանահնին, որ էր զկնի մահուան վարդապետին Գրիգորոյ, զոր Տուտայ որդին կոչէին, սնուցող նոցուն իշխանացն, Գրիգոր, զոր Մոնոնիկն կոչէին, ի Կեչառուաց, Տուքիկն ի Թեղենեաց, որ բարւոք կարգաւորեաց զվանքն՝ զամենայն ինչ հասարակաց լի-

1 stv եղեն յանդիման, ṽ եղեն անդիման
1 stvՎ չիք ամիր
1 z ի լօռէ քաղաք
1 cdgjn լաւռէ
2 o զհրաման
2 bcd զթուխթ, jpstuvzՎ զթուղթ, n թուխթ, o թուղթ
2 Վ ընծայս
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նմանապէս փխ նոյնպէս
2—3 cdijnopv արքայէն, t արքային
3 afhm եղին փխ եկին
3 dmo դեսպանքն
3 m հրամանաբերքն
4 m հրամայեաց ժողով առնել
4 cdgj ի լաւռէ, z լօռի
5 n հագրաթայ
5 stvՎ զգրիգորիսն
5 tz իւրեանց
5 uՎ ազգականն
6 h անուոյ, ijknoptv յանւոյ, lz անոյ
6 cdegjn բըջնոյ, ip բջնւոյ, stvՎ բջնայ
6 Մ-Թ և ՁՁ մեծ մասը զԴվնայ փխ զդունայ
7 no զայլքս, t զայլք. z զայլսն,
7 h նմանապէս փխ նոյնպէս, t չիք նոյնպէս
7 oz վարդապետս
7 stvՎ վանաց
8 o զայլ. stvՎ չիք այլ
8 g աշխահականն ամբոխիւ, t աշխարհականամբ ուխտիւ փխ աշխարհական ամբոխիւ
8 l չիք կամէր
10 dz չիք էին
10 no չիք ի
10 ntz այնմիկ
10 Մ-Թ k չիք Մխիթար
11 nop Կոշն (o Կօշն)
11 ip գշինող
11 stvՎ չիք 'շինող վանացն Գետկայ'
11—12 Մ-Թ վարդապետն փխ վարդապետական
12 no յուսմամբ
12 Մ-Թ j Իգնատիոսն
12 Մ-Թ և վարդան, և
12—13 p քորաեցին, z չիք 'քոբայրեցին ի Հաղբատայ'
13 acdefhi յոհաննէս, gm յոհանէս
13 t սանահին (sic)
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք էր
13—14 Մ-Թ չիք վարդապետին
13—14 z չիք 'մահուան վարդապետին Գրիգորոյ'
13—14 stvՎ չիք 'զկնի մահուան… կոչէին'
14 h գրիգորիոյ, o գրիգորի
14 z կոչեն
14 dstvzՎ նոցին, o նոցունց
15 noՎ մոնմոնիկն փխ Մոնոնիկն
15 np կեչառոոց, p կեչառուց
15 h տունիկն փխ Տուքիկն
15—16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ թեղինեաց, efiju թեղենեացն
16 abdfhjlmtuvՎ բարիոք
16 b հասարակ, t հարկաց փխ հասարակաց
16 no որ հասարակաց լինին փխ որ բարւոք կարգաւորեաց զվանքն, զամենայն ինչ հասարակաց լինել
14—16 z չիք 'Գրիգոր զոր Մոնոնիկն կոչէին…ինչ'

նել և առանձին ոչ ինչ ստանալ. Նոյնպէս ի Հաւուց Թառոյ, ա՛յն, որ գեղեցիկ կարգաւորեաց զպաշտօն վանից իւրոց, որպէս թէ ամենեցունց ընդ մի բերան հնչել՝ եթէ բարձր և կամ ցած, և ո՛չ հարստահարել ընկեր զընկեր. Գրիգոր Դունացին, Սարգիս միակեացն ի Սևանայ։ Այսոքիկ արք երևելիք և այլք բազումք՝ Գրիգորէս եպիսկոպոս Հաղբատայ, Վրթանէս Բջնոյ և Դունայ, Սարգիս աթոռակալ Անւոյ, Յովհաննէս Կարուց և այլք յոլովք աստի և անտի՝ հանդերձ երևելի քահանայիւք վանաց և քաղաքաց և գիւղից։

Իսկ իբրև լուան և գիտացին զհրամանս կաթողիկոսին և թագաւորին, ոմանք հաւանեցան, և կէսքն ոչ։ Եւ այսպէս անմիաբանք լեալ, քակեցան ի միմեանց. ոմանք գիշերի գաղտագողի գնացին և զկէսսն արգել բռնութեամբ մինչև մատուցաւ պատարագն. և այսպէս անմիաբանք լեալ՝ գնացին միմեանց մեղադրելով։

Իսկ իշխանն Զաքարէ առաքեաց ի վանորայսն, որ ընդ իւրեանց իշխանութեամբ էին, և տայր բռնութեամբ առնել զտօն փոխման աստուածածնին, և վերացման սուրբ խաչին, ո՛չ ի կիրակէի, որպէս սովորն էին,

...հասարակաց...ոչ ինչ ստանալ՝
1 m յինել
1 Մ-Թ և մի շարք 22 ինչ ոչ ստանալ
1 no ի հաւուց Թառայ, stvՎ ի հաւուց Թառէ
1 z չիք այն
2 no կարգեաց փխ կարգաւորեաց
2 stvՎ զկարգ վանաց փխ զպաշտօն վանից
2 dn զպաշտաւն
2 lstvՎ վանաց
2 g իւրեանց
2 i չիք թէ
2 p ի մի փխ ընդ մի
3 Մ-Թ և թէ փխ և կամ, stvՎ եթէ ցած և կամ բարձր
3 Մ-Թ և 22-ի մեծ մասը՝ հարստահարեալ
3 z զընկեր իւր, Վ զընկեր
4 Մ-Թ և 22-ի մեծ մասը՝ դմնացին, noiv դմնեցին, s դւնեցին
4 nostvՎ միայնակեացն փխ միակեացն
5 o չիք և այլք, ht այլ
5 t բազումս
5 fh գրիգորիս
5 p ի հաղբատայ
5 agh վրդանէս, p վարդանէս
5 bcdegjn բըջնոյ
5—7 z չիք 'Գրիգորէս...անտի'
6 Մ-Թ և 22 մեծ մասը դմնայ, stv դմնոյ փխ Դունայ
6 no աթոռակալն
6 bdgՎ անոյ, fhikp յանւոյ, j հանոյ
6 ah յոհաննէս, fm յոհանէս, g յովհանէս
6 l այլ
7 acf անդի
7 t քահանայք, VՎ քահանայիւքն
7 istՎ վանից քաղաքաց (չիք և)
8 abcdfgl գեւղից, z գօղից (sic)
9 Մ-Թ և 22 մեծ մասը՝ գիտացին և լուան
9 sՎ զհրաման, lՎ հրաման
9 Մ-Թ Գրիգորին փխ թագաւորին
10 stuvՎ անմիաբան, z միաբանք
10 bstuv լեալք
10—11 bcdijpz չիք 'քակեցան...գաղտագողի'
11 n ի միմիանց
11 nouՎ ի գիշերի
11 Վ փախչելով փխ գաղտագողի
11—13 Մ-Թ չիք և զկէսսն արգել բռնութեամբ մինչև մատուցաւ պատարագն. և այսպէս անմիաբանք լեալ՝ գնացին միմեանց մեղադրելով'
11 Վ զկէսն (ԱԲԳ կէսն (կամ)կէսքն
12 Վ անմիաբան լեալք
14 ij ի վանորեայսն, o ի վանօրեայսն, stvՎ ի վանորայս
14 d ընդ իւր, z ընդ որ իւր
14—15 stvՎ ընդ իշխանութեամբ իւրեանց էին
15 dz իշխանութեամբքն
15 Մ-Թ և մի շարք 22 չիք էին
15—16 Վ աստուածածնի
16 stvՎ չիք վերացման
16 bnoz չիք սուրբ
16 bdgijnop ի կիւրակէի, efhstuv ի կիւրակէ, Վ ի կիրակէ

այլ զպատկերն զինչ օր և էր։ Բազում անմիաբանութիւնք և կռիւք էին յեկեղեցիս, և լինէր փոխանակ ուրախութեան՝ տրտմութիւն, և փոխանակ սիրոյ ընդ միմեանս՝ ատելութիւն, մինչև ի սուր ևս մտաբերել միմեանց։

Ապա առաքեաց Զաքարիայ զեպիսկոպոսն Մինաս, որ եկեալ էր ի կաթողիկոսէն ի Հաղբատ պաշտօնէիւքն իւրովք, զի և անդ զնոյն արասցեն։ Եւ մինչ գայր նա հուպ ի վանքն, առաքեաց Գրիգորէս եպիսկոպոս Հաղբատայ արս, որք սաստիւ հարին զնա բրօք, և զպաշտօնեայսն նորա և սաստիկ վէրս ի վերայ եդեալ՝ թողին կիսամահ, և զջորիսն, որք էին ընդ նմա բեռնակիրք, զահավէժ արարեալ՝ սատակեցին։ Եւ բարձեալ զեպիսկոպոսն մահճօք տարան առ Զաքարէ. և նորա տեսեալ բարկացաւ յոյժ ի վերայ Գրիգորիսի եպիսկոպոսի և հրամայեաց ըմբռնել զնա՝ մահու չափ սպառնացեալ ի վերայ նորա։ Եւ նա փախստական գնաց յաշխարհն Կայենոյ, ի վանքն Գետիկ առ մեծ վարդապետն Մխիթար, ապաւինութեան աղագաւ, զի գիտէր, թէ մեծ համարձակութիւն ունի նա առ Զաքարէ։ Եւ ձողոպրեցաւ այն անգամ ի ձեռաց նորա, և յետոյ ըմբռնեալ զնա ի Կեչառուս՝ եդ զնա ի բանտի, և զՅովհաննէս կացոյց փոխանակ նորա եպիսկոպոս Հաղ-

1 g զպատկեր, z զպատկեր աւուրն որ աւր (2 ուր) որ հանդիպի և էր բազում
1 ad ուր և էր, l զինչ օր և լինէր, stvՎ զինչ օր որ գայր, p զինչ օր և է
1 h անմիաբանութիւն, z էր անմիաբանութիւն և կռիւ
1—3 stvՎ կռիւք (փխ և կռիւք) փոխանակ սիրոյ՝ ատելութիւն ընդ միմեանս, և փոխանակ ուրախութեան՝ տրտմութիւն, ատելութիւն փխ կռիւք... ատելութիւն
2 bcdij ուրախութեանն, n ուրախութիւնն
2 ip տրտմութիւնք
3 Մ-Թ և մի քանի 22 որ ընդ, z ընդ որ
4 Վ Զաքարիա
4 d եկեալ է, z եկեալն էր
5 n ի յաղբատ
5 dn պաշտաւնէիւքն
5 Մ-Թ և մի քանի 22 իւր պաշտօնէիւքն
5 g չիք և
6 e ի հուպ ի վանքն
6—7 no զգրիգոր եպիսկոպոսն յաղբատայ
6 stv եպիսկոպոս մի, z եպիսկոպոսն
7 z արս քաջս
7 n արս բրաւք չիք 'որք...զնա'
7 i չիք որք
7 Մ-Թ և մի քանի 22 սաստիկ փխ սաստիւ
7 dn զպաշտաւնեայս
8 stvmՎ չիք սաստիկ
8 Մ-Թ և մի երկու 22 սաստիկ, և
9—10 no չիք զեպիսկոպոսն
10 dn մահճաւք
10 stvՎ բարկացեալ փխ տեսեալ բարկացաւ
11 Մ-Թ չիք եպիսկոպոսի, stvՎ եպիսկոպոսին փխ Գրիգորիսի եպիսկոպոսի, u Գրիգորի եպիսկոպոսի, z Գրիգորիսի եպիսկոպոսին
11 a ընբռնել, n զմբռնել
12 z սպառնացաւ
12 Մ-Թ և մի շարք 22 գնացեալ
12—13 Մ-Թ Կարնոյ, abcegjlnostuv Կայանոյ, ip Կայանու
13 ip ի վանքն գետկայ, z ի վանսն
13—14 Մ-Թ ապաւինելով ի նմա փխ ապաւինութեան աղագաւ, abcdefg hijlnotuvz ապաւինութեամբ աղագաւ
14 Վ ունէր
14 m չիք նա
14—15 d ձողապրեցաւ
15 ip այն անգամն
15 a ըմբռնեալ, stvՎ ըմբռնեաց
15 Մ-Թ Կեչառոս
15 Մ-Թ և եդ
16 fhinopsz բանդի
16 Մ-Թ hi զյոհաննէս, g զյոհանէս
16 no կացոյց զնա փոխանակ նորա, stvՎ կացոյց եպիսկոպոս Հաղբատայ փոխանակ նորա

բատայ, ա՛յն, որ յառաջն եթող զաթոռն և գնաց ի Խաչէն, Եւ այր առաքինի էր Յովհաննէս, և բազում գործս արժանի յիշատակի գործեաց նա ի Հաղբատ, ընդ որս և զհռչակաւոր գաւիթն եկեղեցւոյն շինեաց, որ հիացուցանէ զտեսողսն։

Եւ այսպէս շփոթումն ունէր զեկեղեցիս արևելից, քանզի ի բազում ժամանակաց հետէ չէին սովոր առնել, զոր խնդրէր նա, և ո՛չ զտօնսն իւրաքանչիւր աւուր, զի մի՛ պատճառաւ տօնիցն լուծցին պահքն. և զպատարագն սուրբ ոչ մատուցանէին սարկաւագաւ և դպրաւ, այլ միմեանց քահանայքն սպասաւորէին։ Կարծեմ թէ զայս սովորութիւն էին կալեալ ի բռնութենէն տաճկաց, որ ոչ տային համարձակ պաշտել զպաշտօնս իւրեանց քրիստոնէից, այլ և ո՛չ զդրօշս եկեղեցեաց իշխէին թողուլ ի բաց ի ժամ սոսկալի խորհրդոյն, զի մի՛ ոճիրս ինչ գործեսցեն այլազգիքն, և ոչ զայլսն, զոր նա ախորժէր։

Դարձեալ հրամայէր ժողով առնել ի մայրաքաղաքն յԱնի, որ ի Շիրակ գաւառի. և ժողովեցան վերոգրեալ եպիսկոպոսքն և վարդապետքն և ես յոլովք։ Գրեաց Զաքարիայ առ վարդապետն Մխիթար, զի և նա գայցէ ի ժողովն։ Իսկ նա պատճառեաց զհիւանդութիւնն և զանկարութիւնն և գրեաց պատասխանի այսպէս, եթէ՝ «Զոր ինչ առնեն դոքա և կամին, համաձայն եմ և ես այնմ, և աղաչեմ զքեզ, մի՛ ինչ աւելի աշխատ առներ զիս, զի չեմ կարող»։

Իսկ Զաքարէ կոչեաց զժողովն և խնդրէր ի նոցանէ ձեռագիր, զի արասցեն, զոր խնդրէր նա։ Եւ նոքա ասեն. «Անհնար է մեզ առանց մեծ վարդապետին առնել զայդ»։ Զի այսպէս կոչէին զնա սակս պատուոյ։ Իսկ նա ցուցեալ զթուղթն, ասէ՝ «Աւասիկ նա, զի այս ձեռագիրս նորա է. սա նա է և նա սա»։ Եւ զթուղթն ոչ ետ ցնոսա, եթէ զինչ գրեալ էր նմա։ Իսկ ժողովն խնդրեաց ի նմանէ ներումն, մինչ խորհեանք առաքեսցեն առ նա, գալ նմա ի ժողովն։

Եւ առաքեցին առ վարդապետն Մխիթար և աղաչէին զնա գալ ի ժողովն, զի միաբան պատասխանի արասցեն զօրավարին. և գրեցին, թէ՝ «Զանկարութիւն մարմնոյ մի՛ ինչ պատճառեր. եթէ ի ճանապարհի հասանէ քեզ վախճան, ընդ առաջին սուրբ վարդապետացն եկեղեցւոյ կարգեսցուք զյիշատակս քո»։ Եւ իբրև ընթերցաւ զթուղթն ժողովոյն, վաղվաղակի յարեաւ և գնաց զկնի կոչնականացն։

Եւ էր աւուրքն ձմեռնայինք, և տօն ծննդեան և յայտնութեան Յիսուսի Քրիստոսի մերձեալ։ Իբրև գիտաց զօրավարն, եթէ գայ նա, առաքեաց իշխան մի արտաքս քան զդուռն քաղաքին, զի յորժամ գայցէ՝ մի՛ թողացուցեն նմա երթալ ի ժողովն, այլ առ ինքն տարցեն։ Նախ քան զգալն

---

1 z *ի հաղբատ*
1 *Մ-Թ յառաջ*
1—2 stvՎ. *եւ էր այս յովհաննէս* (st *յովհաննէսս*) *այր առաքինի*, m *և էր այր առաքինի յովհաննէս*
2 *Մ-Թ* hi *յոհաննէս*, g *յոհանէս*
2 stvՎ. *յիշատակի արժանիս*, u *յիշատակի արժանի*
2 o չիք *ի*
3 m *զաւիթ*, stvՎ. *զաւիթս*
3 ho *եկեղեցւոյն*, v *եկեղեցուն*
5 Վ. *այնպէս*
5 nostv *եկեղեցիս*
5 u *յարևելից*
5 lz չիք *ի*
6 z չիք *հետէ*
6 o *առնուլ*, z չիք *առնել*
6 Վ. *խնդրէրն*
6 *Մ-Թ և 22* չիք *և*
6 *Մ-Թ զտօնս*, z *տօնսն*
6—7 abehlՎ. *յիւրաքանչիւր*
7 ip *զմի* փխ *զի մի*
7 gz *պատճառ*
7 stvՎ. չիք *տօնին*
7 o *լուծին*
8 o *ոչ մատուցին*
8 o *սարկաւագաւ և դպրաւ*
8 *Մ-Թ* չիք *և դպրաւ*
8—9 m *այլ քահանայքն սպասաւորէին միմեանց*
8 n *միմիանց*
9 stv *և կարծեմ զայս թէ*, Վ. *և կարծեմ թէ զայս*
9 b չիք *զայս*
9—10 i *ի բռնութենէ*
10 m չիք *որ*
10 ip *համարձակութիւն*
10 d *զաւուն և զպաշտաւնեայս*, z *զտօն և պաշտօնեայս*
10 n *զպա(շ)տաւնս*
11 no *զրօշս*
11 stvՎ. չիք *իշխէին*
12 *Մ-Թ ոճիրս ինչս* փխ *ոճիրս ինչ*, el *ոճիրս*, cdn *ուճիրս*
13 z *որ*
14 *Մ-Թ* և մի քանի 22 *ժողով հրամայէր*
14 abcdgluz *անի*, e *անոյ*, j *հանի*
15 l *գաւառին*
15 abcdegh *վերագրեալ*
15 tv *եպիսկոպոսք և վարդապետք*, Վ. *եպիսկոպոսունք*
16 m չիք *և ես յոլովք*
16 Վ. *Զաքարիա*
17 aefhl *զհիւանդութիւն*
17 aefhlՎ. *զանկարութիւն*, u *զանկարգութիւն* փխ *զանկարութիւն*
18 l *պատասխան*
18 no *պատասխանեաց այսպէս* փխ *գրեաց պատասխանի այսպէս*
18 z *եթէ զինչ կամին տուք և առնեն*

---

1 stuvՎ. *համաձայն եմ ես*, o *և ես հաւանիմ այնմ* փխ *համաձայն եմ և ես այնմ*
1 m *յայնմ*
1 g *յաւելի*
2 i *կարօտ*, n *կարաւղ*
3 d *զաքարիայ*, t *զաքարիա*
3 g *ձեռնագիր*
4 tՎ. *խնդրէ*
6 *Մ-Թ և նա* փխ *իսկ նա*
6 dno *զթուխտն*
6 z *աւասիկ այս*
6 *Մ-Թ* և մի երկու 22 չիք *զի*
6 *Մ-Թ ձեռագիր*
6 l չիք *աւասիկ նա, զի այս ձեռագիրս նորա է*
6 jp *այս ձեռագիր է նորա*
6 Վ. *նորա* փխ *նորա է*
6—7 *Մ-Թ* չիք *սա նա է*
7 d *զթուխթ*, no *զթուխթն*
7 nostvՎ. *նոցա* փխ *ցնոսա*
7 stvՎ. *զինչ էր գրեալ ի նմա*
7 *Մ-Թ* և մի երկու 22 *նամակս* փխ *ի նմա*, ah *ի նամակս*, m *ի նամակն*
8 a *ի ժողովն*
8 stvՎ. *խնդրէր*
8 l *ներումն ի նմանէ*, m չիք *ներումն*
8 bcdgilpstvՎ. *մինչև*
8—9 z *նմա* փխ *առ նա*
9 z չիք *նմա*
10 z *աղաչեն*
11 m *ի միաբան* փխ *միաբան*
11 o *պատասխանիս*
11 stvՎ. *տացեն* փխ *արասցեն*
11 dln *զաւրավարին*
12 s *թէև* փխ *եթէ*
12 d *ճանապարհի* (չիք *ի*), Վ. *ի ճանապարհին*
13 h *վարդապետն*, Վ. *վարդապետացն*
13 h *եկեղեցոյ*, noz չիք *եկեղեցւոյ*
14 *Մ-Թ* և մի քանի 22 *զթուղթ*, b *թուխթ*, d *թուխտն*, n *զթուխթ*, m *զգիր* փխ *զթուղթն*
15 stvՎ. չիք *յարեաւ և*
15 Վ. *կոչնականաց*
16 ino *աւուրն*, z *աւուրք*
16 e *ձմերայինն*, mo *ձմերնայինն*
16 dln *տաւն*
16—17 no չիք *յիսուսի*, z *տեառն մերոյ յիսուսի քրիստոսի*
17 dn *զաւրավարն*
17 stvՎ. *թէ* փխ *եթէ*
18 ijlm *արտաքոյ* փխ *արտաքս*, z *յարտաքս*
18 *Մ-Թ ի քաղաքին դուրս* փխ *արտաքս քան զդուռն քաղաքին*
18—19 l *մի թողացուցէ նմա գնալ և երթալ*, no *մի թողացուցէ երթալ նմա*, p *մի թողացուցեն նմա երթալ*
19 *Մ-Թ* և մի երկու 22 *գնա* փխ *նմա*
19 z *ի տեղի ժողովոյն*
19 k *յինքն*
19 *Մ-Թ* և մի քանի 22 *և նախ*
19 p *զգալ*

նորա, կէսք հաւանեալ էին առնել զխնդիրն, այնոքիկ, որ եպիսկոպոսք էին յիշխանութեանն, զի մի՛ անկցին յաթոռոյն, և կէսք՝ ոչ։

Իբրև եկն վարդապետն՝ առեալ իշխանն զերասանակս երիվարի նորա, տարաւ զնա առ զօրավարն։ Իբրև գիտացին ժողովն, եթէ՝ ոչ թողին զնա առ մեզ, առաքեցին զվարդապետն Ներսէս՝ զայր առաքինի և ողջախոհ, որ յետոյ առաջնորդ եկաց Կեչառուաց զկնի մահուան վարդապետին Գրիգորի, որ Մոնոնիկն կոչիւր, զի երթիցէ ասիցէ նմա, նախ՝ ի ժողովն գալ, զի խորհեսցին ի միասին, թէ զինչ պարտ իցէ առնել, զի ի դիպահոջ էին և հանդերձեալ էր զօրավարն աքսորել զնոսա յօտարութիւն։

Եւ նա [illegible] հանդիպի նմա յայնմ տեղւոջ, զի հանդերձեալ էր նա մտանել յապարանս զօրավարին. և արտաքսեալ ձայնեաց առ նա և ասաց զպատգամս ժողովոյն։ Իսկ իշխանն ստիպով տարեալ եմոյծ զնա ի ներքս, և զօրավարն ելեալ ընդ առաջ նորա, ողջոյն ետ նմա և ասէ. «Որովհետև եկիր դու, ինձ ոչ ինչ փոյթ է զնոցանէ»։

Եւ լուեալ զբանս զայս ժողովն, նախանձաբեկ եղեն. և յաչաղելով ասէին. «Զայս ամենայն, զոր գործէ զօրավարն ընդ մեզ, խրատու նորա գործէ. մեք իբրև զանասուն համարեալ եմք յաչս նորա»։ Եւ բազում բանիւք բամբասէին զնա։

1 s *հաւանեալք*
1 np *զխնդիրսն*
1 np *այնոքիկ*
1 imnpt *որք*
1—2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *եպիսկոպոսն էին յիշխանութեանն*, stuvՎ *եպիսկոպոսքն էին իշխանութեան*
2 n *իշխանութեան*
2 cdij *յաթոռոյն*
3 i չիք *եկն*
3 stuvՎ *և առեալ*
3 abcde *զերեսանակս*
3 c *երիվարին*
4 ijp *և տարաւ*
4 i չիք *գիտացին*, stvՎ *գիտաց*
4 stvz *թէ*
5 Մ-Թ *առ իւրեանս* փխ *առ մեզ*
5 Մ-Թ *այր*
6 i *առաջնորդեաց* փխ *առաջնորդ եկաց*
6 o *կեչառուայ*, p *կեչառուց*, tՎ *կեչառուացն*, z *կեչառիս*
6—7 stvՎ *գրիգորի վարդապետին*
7 no չիք *գրիգորի*, *որ*
7 Մ-Թ *երթեալ ասասցէ*, ip *երթեալ ասիցէ*
7 h չիք *ի*
8 ghp *խորհեսցեն*
8—9 Մ-Թ չիք *ի դիպահոջ էին և*, stuvz *ի դիպահոցն*, ijlm *ի դիպահուջ*, Վ *ի դիպող պահոջ* փխ *դիպահոջ*
9 stuvz *հանդերձեալն էր*
9 Մ-Թ չիք *յօտարութիւն*, abcdl *յաւտարութիւն*, no *աւտարութիւն*
10 z չիք *նմա*
10 adfh *տեղւոջ*
10 Մ-Թ *մտու էր նմա* փխ *հանդերձեալ էր նա*, aflmu *հանդերձեալ էր նմա*
11 m *մտանիլ*
11 dn *զաւրավարին*
12 g *զպատգամաւորս* փխ *զպատգամս*
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *ստիպելով*
12 n *տար էմոյծ* փխ *տարեալ եմոյծ*
13 dn *զաւրավարն*, stv *զօրավարին*
13 afghijk *ընդ յառաջ*
13 o *զողջոյն*
14 stvՎ *եկիր դու աստ*
14 no *ոչ է փոյթ*
14 eijpz *ի նոցանէ*
15 m *զայս բան ի ժողովն*, z *ժողովն զբանն զայն*
15 ԱԲԳ *ժողովուրդն* (Վ *ժողովն*) փխ *ժողովն*, l չիք *ժողովն*
15 giv ԱԲԳ *ապաշելով*, h *յողաչելով* փխ *յաչաղելով*, n *յաճախելով*
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զօրավարս*, dn *զաւրավարն*
16 j *խրատուն*, stvՎ *խրատով*
17 g չիք *զանասուն*, noՎ *զանասունս*
17 hi *համարիմք*, m չիք *համարեալ*, z *յաչս նորա համարեալ եմք*

Իսկ նա իբրև իմացաւ զիրսն, որ եղեալ էին առ ժողովն, մեղադիր եղև զօրավարին, թէ իշխանաբար ոչ էր պարտ առնել զայդպիսի իրս։ Եւ առաքեաց առ ժողովն և ասէ. «Դուք հոգայք վասն ազգիս, զի մի՛ այդպիսի սովորութեամբ խառնեսցին ընդ մերս, և ես հոգամ վասն զօրավարիս, զի մի՛ լիցի սա վրացի, իբրև զեղբայր իւր, որում սպասեն վիրք։ Արդ՝ թէ այսպէս է, ապա զի՞ մեղադրէք ինձ, զի հրաման ունի ի կաթողիկոսէն և ի թագաւորէն լևոնէ առնել զայս. և մեք թէ կամիմք և թէ ոչ, սա ոչ դադարէ զայս առնելոյ։ Արդ դուք դարձիք յիւրաքանչիւր բնակութիւնս և մեք աղաչեսցուք զսա ոչ հանել զձեզ յեկեղեցեաց ձերոց և ի տեղեաց. և մեք զպաշտօնն, զոր մինչև ցայսօր պաշտեալ եմք, զնոյն պաշտեսցուք»։

Իսկ ամիրսպասալարն Զաքարէ հրաման ետ զաղտնի, առանց գիտելոյ վարդապետին, մերժել զնոսա յօտարութիւն։ Զոր գիտացեալ վարդապետին՝ զբազումս ի նոցանէ թափեաց դառնալ ի տեղիս իւրեանց, և զայլսըն յետ սակաւ ինչ աւուրց Իւանէ եղբայր զօրավարին հրաման ետ դառնալ ի տեղիս իւրեանց։

Իսկ Զաքարիայ զժամանակս կենաց իւրոց ո՛րչափ եկաց՝ նոյնպէս

1 m *լուաւ* փխ *իմացաւ*
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զկիրսն* փխ *զիրսն*
1 n *որք եղեալսն ի ժողովին*, o *եղեալ իրսն ի ժողովին*
1 abcdefghijlmpu *առ ժողովոն*
1—2 Մ-Թ *եղև առ զօրավարն*, փխ *եղև զօրավարին*
2 bcefgh *զօրավարի*, dnp *զաւրավարին*
2 a *իշխարար* փխ *իշխանաբար*, stv *իշխանութեամբ*
2 stvՎ *ոչ պարտ էր զայդպիսի իրս առնել*
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *իրդ* փխ *իրս*, m *իրաց*
3 uvՎ չիք *հոգայք*
3 st *վասն ազգիս հոգայք*, Վ *վասն ազգիս մեր*, v *վասն ազգիս մի՛* (չիք *զի*)
3 ijp *ազգին*
4 g *խառնեսցեն*
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զօրավարիդ*, dn *զաւրավարիս*
5 m *որպէս* փխ *իբրև*
5 stvՎ *զեղբայրն* փխ *զեղբայր իւր*
5 tuv *յորում*
5 stu *եթէ*
6 d *այս այսպէս է*
6 stuvՎ չիք *ապա*
6 l *զի մեղադիր լինիք ինձ*
6 d *ունի կաթողիկոսէն* (չիք *ի*)
7 h *զայն*
7 h *և մեք կամիմք և եթէ ոչ*
8 Մ-Թ *յառնելոյ զայդ*, abcdelmstuz *զայս յառնելոյ*, k *զայդ առնելոյ*
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք *դուք*, o *արդ եթէ դուք*
8 nov *իւրաքանչիւր*
9 stvՎ չիք *զսա*
9 z չիք *զձեզ*
9 n *եկեղեցեաց*
10 abcdefghlnuՎ *զպաշտօն*, z *զպաշտամունսն*
10 htՎ *որ*
10 n *մինչ ցայս աւր*, d *ցայսաւր*
10 dno *պաշտեմք*, z *զոր պաշտեաք մինչև ցայսօր պաշտեսցուք և զնոյն*
10 t *զնա* փխ *զնոյն*
11 Վ *Ամիր սպասլարն* փխ *ամիր սպասալարն*
12 a *յօտարութիւնն*, d *յաւտարութիւն*, n *աւտարութիւն*
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *իմացեալ* փխ *գիտացեալ*, h *գիտեցեալ*
13 t *բազումս*
13 i չիք *ի նոցանէ*
13 z *ի տեղի իւր*
14 u *սակաւ յետ ինչ*
14 no *աւուր*
13—15 z չիք *'և զայլսն… ի տեղիս իւրեանց'*
16 Վ *Զաքարիա*
16 Մ-Թ *զամենայն ժամանակս* փխ *զժամանակս*
16 no *ի ժամանակս*
16 cj *եկեաց*
16 h *նմանապէս* փխ *նոյնպէս*
16 z *իսկ զաքարիայ որչափ եկաց ի կենաց իւրոց նոյնպէս*

վարեցաւ, որպէս կամէր, բայց եկեղեցիքն ամենայն առաջին պաշտամամբք վարեցան։

Զբովանդակ իրս և զբան և զգործ այս ժողովոյ գրեաց մեծիմաստ և առատամիտ վարդապետն Վանական յիւրում պատմութեանն, զի ականատես էր նա իրացն եղելոց և ականջալուր, յաշակերտի կարգի գոլով յայնժամ առ մեծ վարդապետին։ Այս և այլ յոլով իրք գտանին ի գիրս նորա, որք կամին մտադիւրութեամբ ուսանել.

Ձ

Վասն կաթողիկոսին Աղուանից գալոյ առ մեծ իշխանն նեղեալ յայլազգեաց

Ի բազում վշտաց և ի նեղութեանց, զոր կրեաց առ հասարակ ամենայն աշխարհ յազգացն հարաւայնոց, յորդւոցն Իսմայելի, և՛ս առաւել աշխարհս Հայոց և Աղուանից, զի բնաջինջ եղաք ի Թագաւորաց և յիշխանաց. կաթողիկոսքն Աղուանից այսր անդր յածելով, վասն ոչ ունելոյ հաստատուն տեղի աթոռոյ, դէպ եղև նոցա գալ ի քարայր մի ի սահմանս բերդին՝ որ կոչի Չարեք, և անդ դադարել և անդուստ հովուել զհօտ իւրեանց։ Մի ումն ի նոցունց կաթողիկոսացն, Բեժգէն անուն, եթող զկարգ

1 z եկաց որպէս և կամեցաւ
1 i որպէս և կամէր
1—2 z յեկեղեցիսն յառաջին պաշտամունսն պաշտէին
1 o ըստ առաջին
1—2 Մ-Թ պաշտամամբքն, fhstvՎ. պաշտամամբ
2 k վարեցաւ
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զբան փխ և զբան
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ այսմ ժողովոյս, g ժողովոյն
4 st առատասիրտ, vՎ. առատասիրտն փխ առատամիտ
4 Վ. վարդապետ
4 g իւրում
4 e պատմութեան
5 m չիք նա
5 abcdeghjnoduvz եղելոյ
5 p աշակերտի
6 Վ. վարդապետն
6 g ոլով, io յոլովք փխ յոլով իրք
6 d իրեք փխ իրք
6 i գտին
6 j չիք ի
7 z որք որ
7 impsvzՎ. ուսանիլ, o յուսանիլ
9 Մ-Թ afh և մի երկու ՁՁ չիք նեղեալ յայլազգեաց, dg այլազգեաց, o այլազգեացն, n այլ ազգեաց
10 g բազում փխ ի բազում
10 t կարեաց
11 gՎ. աշխարհս
11—12 o յաշխարհն հայոց և աղուանից որ ի կողմն հարաւայնոց որդոցն իսմայէլի զի բնաջինջ եղաք
11 g ազգացն, n յազգն
11 istvՎ. հարաւայնոյ
11 acdfh յորդոցն, g յորոցն, n որդոցն
12 n աշխարհ
12 stvՎ. ազգս փխ աշխարհս
12 d եղեաք
12 ip ի Թագաւորութեանց
12—13 dgnp իշխանաց
13 ip զկաթողիկոսն, j զկաթողիկոսքն
13 d այսր և անդր, v այսր յանդր
13 stv ածելով
13—14 stvՎ. տեղի հաստատուն
14 i չիք գալ
14 n ի նա քարայր մի, o գալ նա ի քարայր մի փխ գալ ի քարայր մի
15 g չարեկ
15 giՎ. դադարել, stv դադարեալ
15 eg անտուստ, jp որ և անդուստ
15 dn զհաւտ
15—16 Մ-Թ ԱԲԳ և մյուս ՁՁ իւր փխ իւրեանց, Վ. ուղղել է՝ ըստ իմաստի՝ «բերեանց»
16 stvՎ. և մի ումն
16 t ի նոցանէ
16 Վ. կաթուղիկոսաց
16 g բեժկէն, o բէժգէն

իւր և առ կին և ստացաւ որդիս։ Եւ մերժեն զնա յաթոռոյն և ձեռնադրեն փոխանակ նորա զտէր Ստեփաննոս։

Սորա էր քորեպիսկոպոս մի՝ Սարկաւագ անուն նորա։ Դէպ եղև նմա երթալ ի քաղաքն Գանձակ, ժողովել զմուտսն յերիցանցն և ի քրիստոնէիցն, որ անդ։ Ընդ մտանելն զնա տեսեալ ամիրայի քաղաքին, որում անուն էր Գուրջի Բադրադին, եհարց զնա, թէ՝ «Ո՞յր ես»։ Եւ իբրև ասաց՝ թէ՝ «Կաթողիկոսին», ասէ ցնա. «Լուեալ է իմ, թէ քրիստոնեայք մեծապէս խնդութիւն առնեն, յորժամ օրհնեն զջուրն։ Արդ՝ աւասիկ տօն ձեր մերձեալ է, կոչեա՛ զկաթողիկոսն ձեր իւրովք պաշտօնէիւք, որպէս սովորութիւն է ձեր, և օրհնեցէք զջուր ի քաղաքիս, զի և մեք բերկրեսցուք ընդ ձեզ»։

Իսկ քորեպիսկոպոսն երթեալ պատմեաց կաթողիկոսին զհրամանս ամիրային։ Եւ նորա ուրախացեալ յոյժ, զի ոչ երբէք իշխէր կաթողիկոս կամ երևելի ոք յայտնապէս մտանել ի քաղաքն, կամ շրջել անդ, զի պարսիկք ունէին զքաղաքն՝ արք ծարաւիք արեան քրիստոնէից, քանզի բազում վիշտս կրեալ էին նոքա ի բնակչացն Խաչենոյ, որք աւազակաբար կելով զբազումս սպանանէին ի պարսիցն, և կողոպտէին զքրիստոնեայսն՝ որք ընդ ձեռամբ նոցա էին. նոյնպէս և Թագաւորն վրաց և զօրք նորա, և վասն այսր պատճառի թշնամի էին ամենայն քրիստոնէից։

1 iopsՎ. էառ
1 d աթոռոյն
2 t չիք նորա
2 bcdmn ստեփանոս
3 abcdefghijkmopstuvՎ. չիք էր (Վ. (էր))
3 Մ-ԹՎ. և մի երկու ՁՁ չիք նորա
4 bcdeginopu ի մեծ (no չիք ի) քաղաքն
3—4 stvՎ. գնալ նմա ի գանձակ քաղաք, h գանձանակ
4 Մ-Թ զմուտսն ընդ մտանելն, stvՎ. զմուտս
4 Մ-ԹՎ. յերիցանց, eg երիցանցն
4—5 Մ-ԹՎ. և մի երկու ՁՁ ի քրիստոնէից, kno քրիստոնէիցն (չիք ի)
5 ip անդ էին, j անդ էր
5 Մ-ԹՎ. և ՁՁ չիք ընդ մտանելն, այլ առկա է Մ-Թ (տ. նախորդ ծանոթ. 24) մեջ, որպիսին՝ ըստ իմաստի՝ կապվում hinՎ. նախադասության հետ։
5 p ամիրայ
5 j յորում
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Կուրճի, g Կուրջի, no Քուջի (sic)
6 Մ-Թ fm Բատրատին, stvՎ. Բադրատին
7 stvԱԲԳ չիք ասէ (Վ. ասէ) ցնա
7 i քրիստոնեայքն
8 ՁՁ մեծ մասը ա͞հնեն
8 ostՎ. ահաւասիկ
8 stvՎ. տօնն
8—9 o ձեր է մերձեալ
9 o յիւրայնովք, n յիւրով
9 stvՎ. հանդերձ փխ իւրովք
9 dn պաշտաւնէիւք, j պաշտօնէիւքն, p պաշտօնիւքն
9 n զսովորութիւն
10 ՁՁ մեծ մասը ա͞հցէք, ա͞հնեցէք, n աւրհնեցէք
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ջուր, dst զջուրն
10 stv չիք ընդ ձեզ
11 i չիք իսկ
11 no զհրամանսն, uvՎ. զհրաման
11 stv չիք կաթուղիկոսին
12 stvՎ. նա փխ նորա
13 Մ-Թ շրջիլ
13 Մ-Թ անդր
14 stuvՎ. զայն քաղաքն
14 no արեանն
15 Մ-Թ չիք նոքա
15 Մ-Թ Խաչենւոյ
15 stvՎ. չիք որք
16 Մ-Թ կրելով փխ կելով
16 o զբաղում
16 ip պարսիկք փխ ի պարսիցն
16—17 Վ. զքրիստոնեայս
17 stvՎ. ի ձեռաց նոցա փխ որք ընդ ձեռամբ նոցա էին
17 Մ-ԹՎ. և մի քանի ՁՁ չիք էին
17 Մ-Թ նմանապէս փխ նոյնպէս
17 i Թագաւորացն փխ Թագաւորն
17 dn զաւրք
18 o այսմ, stv այս, Վ. այն փխ այսր
18 Վ. պատճառին
18 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ թշնամիք

Իսկ կաթողիկոսն ժողովեալ զեպիսկոպոսս և զվարդապետս իւրոյ վիճակին՝ գնաց նորօք ի կոչ ամիրային։ Եւ տեսեալ զնա ամիրայն յոյժ ուրախացաւ և հրամայեաց մեծաւ ճոխութեամբ և հանդիսիւ երթալ՝ վառեալ խաչիւք և ժամահարօք և մեծաձայն պաշտամամբք օրհնել զջուրն։ Եւ ինքն հեծեալ յերիվարն՝ զօրօք բազմօք գնաց ի տեղն՝ զբօսանաց աղագաւ։ Դղրդեցաւ և քաղաքն ամենայն բնակչօքն հեթանոսօք, գնացին և նոքա ի տեղն։ Եւ իբրև արկին զիւղն սուրբ ի ջուրն, ասեն պարսիկք. «Աւասիկ զամենեսեան քրիստոնեայ արար ամիրայս, զի զի՞նչ աւելի առնեն քրիստոնեայքն, բայց թէ մկրտեն և օծանեն։ Եւ մեք ամենեքեան ըմպեմք ի ջրոյս յայսմանէ և լուանամք ի սմանէ, ամենեքեան մեք անհաւատք եմք յայսմհետէ և զենակրօսյսք։ Արդ՝ եկայք հնարեսցուք ինչ»։

Յայնժամ ամբոխ յոյժ արարեալ՝ կալան զկաթողիկոսն և եդին ի բանտի, և դրդեցան զկնի ամիրային, և արկին զնա ի բերդն, և ինքեանք գրեցին առ աթաբակն, որ նստէր յԱսպահան, եթէ՝ «Այս ամիրայս զմեզ զամենեսեան եհան ի հաւատոց մերոց, զի զիւղն խոզի արկանել ետ ի

1 o եպիսկոպոսս և վարդապետս, stvՎ զեպիսկոպոսունս
1 u և զժողովուրդս փխ զվարդապետս
2 ijk և գնաց
2 s չիք նորօք, d նորաւք
2—3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ Եւ տեսեալ յոյժ ուրախացաւ ամիրայն
3 Վ մեծաւ հանդիսիւ և ճոխութեամբ
3—4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ խաչվառօք, stvՎ վառեալ մոմովք փխ վառեալ խաչիւք
4 abcdefghju ժամահարով, ip ժամահարաւ, no ժամահարիւք, stvՎ ժամհարովք
4 ip պաշտմամբ, u պաշտմամբք
4 ՁՁ մեծ մասը՝ աւհնել
5 no երիվարն
5 e զօրաւք, b զօրօք իւրովք, dn զաւրաւք
5 fn բազմաւք
5 i ի զբօսանաց աղագաւ
6 g չիք և
6 dfn բնակչաւքն հեթանոսաւք, stvՎ բնակչօք
7 cdfj զեւղն փխ զիւղն
7 i չիք սուրբ
7 imnop պարսիկքն
7 opstvՎ ահաւասիկ
8 m զամենեսեանս
8 d ամիրայն զմեզ, stvՎ ամիրայն
8 o չիք զի
8 dijnp ինչ
8—9 Վ քրիստոնեայք
9 m չիք թէ
9 s մկրտին
9 djn աւծանեն, s օծանին
9 jp ամենեքեանս
9 bg ըմբեմք
10 s չիք ի սմանէ
10—11 stvՎ ահա (vՎ չիք ահա) յայսմհետէ մեք անհաւատ եմք և զենակրօյք
10 cdg անհաւատ
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զենակրօսյս, i զենակրօսաք, o տենակրօսաք
12 d ամբոխ
12 ip ոյժ փխ յոյժ
12 stvՎ չիք կալան զկաթողիկոսն
12—13 stvՎ եդին զկաթողիկոսն ի բանտ
12—13 bcdfhjnop ի բանդի
13 g զաղաքեցան փխ դրդեցան, ipstv զրդուեցան, Վ դրդեցին
13 stvՎ եդին և (Վ չիք և) զնա փխ արկին զնա
13 d ի բանդ ի բերդն
14 f դիմեցին փխ գրեցին
14 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ աթապակն, mo աթարէկն
14 g ասպահան, stvՎ ի սպահան
14 abcfhmnostuvՎ թէ
14—15 d ի հաւատոց մերոց այս ամիրս զմեզ եհան զամենեսեանս
15 Մ-Թ զամենեսին, ab զամենեսեան, f զամեան, ijstvՎ զամենեսեանսն
15 m ի հաւատոյս, t ի հաւատոյ
15 mt մերոյ
15 cdf զեւղն, o եւղն, h զեօղն
15 t ետ արկանել, u չիք ետ

ջուրս մեր՝ զխաւարին քրիստոնէից։ Արդ՝ ի դիպահոջ են երկոքեանս՝ կաթողիկոսն և ամիրայն. արդ զինչ կամք քո հրամայեսցեն՝ ա՛յն եղիցի»։ Եւ հրաման ետ՝ զամիրայն լուծանել յիշխանութենէն և առ ինքն ածել։ Իսկ ի կաթողիկոսէն բազում գանձս առեալ ոսկւոյ և արծաթոյ՝ թողին գնալ, ուր և կամեսցի։ Եւ նա զերծեալ ի վտանգէն՝ չոգաւ ի կողմանս Խաչենոյ, և այլ ոչ իշխէր մտանել ի սահմանս Գանձակայ։

Իսկ վանորայքն, որ ի կողմանս քաղաքին էին, և երիցունք գաւառացն, իբրև տեսին՝ թէ ոչ իշխէ գալ տէր Ստեփաննոս յայն կողմն, և ոչ նոքա իշխէին երթալ առ նա, առեալ զԲեժգէնն զայն կարգընկէց, տան ի նա զձև և զկարգ քահանայութեան։ Զոր լուեալ տէր Ստեփաննոս, ընդ բանիւ կապանաց արկ զնա և զգործողս իւրացն, և ինքն այսր անդր կացեալ մինչև մեռաւ ի Հերդ գաւառի։

Իբրև տեսին վարդապետք և եպիսկոպոսք կողմանցն Աղուանից, եթէ բարձաւ կաթողիկոսութիւնն ի նոցանէ և ոչ կայ յազգէն յայնմանէ եպիսկոպոս կամ քահանայ, բայց միայն մանուկ մի սարկաւագ, առեալ զնա՝ տարան ի Բջնի առ եպիսկոպոսն Վրթանէս և տան ձեռնադրել զնա քահանայ։

Եւ առեալ բերին զնա ի քաղաքն Գանձակ առ իշխող քաղաքին, որում անունն էր ամիր Օմար, և աղաչէին զնա, զի հրաման տացէ ձեռնադրել զնա կաթողիկոս։ Եւ նա ասէ. «Կարի մանուկ է տիօք. դուք, որ կատարեալքդ էք հասակաւ՝ ընդէ՞ր ո՛չ լինիք կաթողիկոս»։ Եւ նոքա ասեն.

1 stvՎ ի ջուրն
1 stvՎ չիք մեր
1 Մ-Թ ի բանտի կան փխ ի դիպահոջ են, ipstuvՎ ի պահոջ են (ի պահուոջ են)
1 Մ-Թ երկոքեանն
2 Մ-Թ չիք կաթողիկոսն և ամիրայն
2 h հմայեսցեն փխ հրամայեսցեն, no stvՎ հրամայեն
2 o այնպէս փխ այն
3 g զիշխանութենէն
4 dij չիք ի
4 d զկաթողիկոսն
4 st առնոյ
4 c յոսկոյ, ijp յոսկւոյ, fho ոսկոյ
4 Մ-Թ թողցեն փխ թողին, s և թողուլ
5 tՎ կամեսցին
5—6 Մ-Թ խաչենւոյ
7 d գանձակին փխ քաղաքին
7 Մ-Թ չիք էին
7 n երիցունքն, o իրիցունք
7 j գաւառոյն, vՎ գաւառաց
8 bcdg ստեփանոս, i ստեփանոսն, m ստեփաննոսն
8 g այն
8—9 stvՎ և նոքա ոչ իշխէին
9 stv առ նոսա
9 g զբեժկէնն, ostv զբժգէնն
10 abcdfgm ստեփանոս
11 ipstv էարկ
11 Մ-Թ արկ զնոսա և զնա փխ արկ զնա և զգործողս իւրացն
11 abcdfjno զնա և զգործողսն զիւրսն, ip զնա և զգործողսն զիւրն, egh զնա և զգործողսն իւրսն, m չիք և զգործողս իւրացն
12 g ի հեր գաւառի
13 o ի կողմանցն
14 Մ-Թ թագաւորութիւնն փխ կաթողիկոսութիւնն
14 no ազգէն
14 abcdefghijp յայնմիկ փխ յայնմանէ no այնմիկ
15 t չիք միայն
15—16 i տարան զնա
16 abcdegn ի բջնի
16 do վրթանէս
18 cdeghjnops բերին
18 abcdeghiju չիք զնա
18 g առ յիշող (sic)
19 eghՎ անուն
19 bcdj ամիր աւմար, no ամիր աւմառ
19 i չիք զնա
20 ad տիաւք, bcgjnouvՎ տիովք
20—21 abcdefghijpu կատարելալք, Վ կատարեալ, v կատարեալք

«Վասն զի սա է յազգէ կաթողիկոսացն, և սմա անկ է աթոռն»։ Եւ հրաման տայ ձեռնադրել զնա։ Եւ էին անդ եպիսկոպոսք սակաւ, որ ձեռնադրեցին զնա։ Եւ իբրև ձեռնադրեցաւ՝ հեծոյց զնա ամիրայն յագնիւ երիվար, և արկ ի վերայ կապա ազնիւ ի պատիւ նմա, և փողահարս առաջոյ և զկնի, և հրամայեաց շրջեցուցանել զնա ընդ փողոցս քաղաքին։

Եւ այսպէս կալաւ զաթոռն Աղուանից տէր Յովհաննէս զամս բազումս։ Սա հաստատեաց զաթոռ իւր ի սահմանս Ջարբերին, ի քարի անդ, զոր ասացաք վերագոյն։ Սա նեղեալ յայլազգեացն՝ դիմեաց գալ յաշխարհս Հայոց առ մեծամեծ իշխանսն՝ առ Զաքարէ և Իւանէ, եղբայր նորա։ Եւ նոքա մեծաւ պատուով ընկալան զնա։ Եւ բնակեցոյց զնա Իւանէ ի գաւառն Միափոր, ի վանքն, որ կոչի Խամշի։ Սա սկսաւ շինել անդ եկեղեցի մեծ և հրաշալի. և մինչև էր աւարտեալ՝ խափանումն եղև, զի եկն սուլտանն Խորասանայ՝ Ջալալադինն կոչեցեալ, և եհար զթագաւորութիւնն Վրաց, և խռովեցաւ մի զկնի միոյ գալ զօրաց այլազգեաց և աւերել զաշխարհս Հայոց, Աղուանից և Վրաց։

1 g ազգէն, no ազգէ, i յազգէն
1 mstvՎ կաթողիկոսաց
1 i նմա
1 k յանկ է, m յանգ է
1 g յաթոռն
1—2 d հրաման ետ
2 bcdegijpu որք
2—3 stvՎ չիք որ ձեռնադրեցին զնա
3 e չիք և
3 i ձեռնադրեցին
3 g ագնիւ, i չիք յագնիւ
3—4 ip երիվարս
4 ijp էարկ
4 bcdijp ի վերայ նորա
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ազնիւ կապա, ijpv կապաւս ազնիւս
4 m նորա փխ նմա
4 cdijp փող հարս
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ առաջի, ijՎ յառաջոյ, no առաջնոյ
5 no չիք զնա
5 n չիք ընդ
5 abcdefghjkopu ընդ փողոց
6 g զաթոռ
6 Մ-Թ Յոհաննէս, bdef յովաննէս, ho յոհաննէս
6 no ամս
7 stuvՎ զաթոռն
8 ijp վերագոյնն, stv չիք վերագոյն
8 i նա
8 no այլազգեացն
8 cdijp գիմեալ
8 d չիք գալ, ip գայ
8 bcestuvՎ յերկիրս փխ յաշխարհս, ijp յերկիրն, d յերկիր, no երկիրս
9 stvՎ իշխանս
9 impstvՎ չիք առ
9 d առ զաքարէն
9 abcdefgh առ Իւանէ
9 abfh եղբայրն, stvՎ չիք եղբայր նորա
10—11 stvՎ ի քաղաքն փխ ի գաւառն
11 o խամշի
11 n չիք եկեղեցի
12 gh մինչև
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ աւարտեալ էր
12—13 n սուլդանն
13 i խորասանու
13 Մ-Թ Ջալալատինն, h ջալադին, i ջալադինն
14 abcdefghopv խռովեցաւ փխ խռովեցաւ
14 djn զաւրաց, i զօրացն
14 no մի զմիոյ կնի (o զկնի)
14 i այլազգեացն, k այլազգաց
14 abcdghj աւերեալ
15 bcdefghjm և աղուանից

Է

Վասն վարդապետացն եղելոց, որք էին ի կողմանս Վասպուրականի

Ընդ այնոսիկ աւուրս ժամանակաց էին վարդապետք առաքինիք և լուսաւորք, որք փայլէին յաշխարհի իբրև լուսաւորք՝ Ստեփաննոս, որդի Յուսկանն, այր սքանչելագործ և սուրբ, որ գերեզման նորա յետ մահուանն բժիշկ էր ամենայն ախտացելոց. և Գորգն Կարենեցի, այր իմաստուն և գիտնաւոր. և միւս ևս այլ՝ Տիրացու անուն նորա, որ և զաստիճան եպիսկոպոսութեան ընկալաւ. և Աստուածատուր, զոր Աղբայրկայ որդի կոչէին, յԱրճէշ քաղաքէ։ Զնմանէ բազում ինչ առաքինութիւն պատմէին, որք տեսողք լեալ էին։

Էր սա որդի մեծատան, յոյժ ողորմած և աղքատասէր. իբրև ասացին նմա, թէ մեռաւ մայր քո ըստ մարմնոյ, գոհացաւ զԱստուծոյ, և գնացեալ ի թաղումն նորա, առեալ ոսկի և արծաթ՝ արկանէր ի ձեռս մօր իւրոյ, և կոչէր զաղքատս՝ առնուլ ի ձեռաց մօրն, որպէս թէ ինքն իսկ իւրովք ձեռօքն իցէ տուեալ։ Եւ իբրև հայրն վախճանեցաւ, առեալ զամենայն ինչսն՝ բաշխեաց կարօտելոց։

Եւ կուզպակք էին նորա բազումք. զայն ետ ի վարձու, և զամենայն

1 g չիք էին
1 i որք էին իմաստունք ի կողմանս
1 n ի կողման, o ի կողմանց
1 ip վասպուրականի քաջք և երևելիք
1 stuvՎ վասպուրականի որպէս եղեն կամ զինչ արարին
2 o ընդ այսոսիկ
2—3 no վարդապետք երևելիք և առաքինիք լուսաւորք
3 gi աշխարհի
3 Մ-Թ զլուսաւորս, o լուսաւորս, p արեգակն փխ լուսաւորք
3 cdg ստեփաննո
4 cdegՎ յուսկան, no յուսկանայ
4 mno այր սքանչելի և սուրբ
4—5 o որ և ի յետ մահուան նորա ի գերեզման նորա բժշկէր
4—5 Մ-Թ o մահուան, abdefgijkmnp մահուն
5 cdghijknp բժշկէր, (h բժշկէ)
5 i ամենայն ախտացեալքս, d ախտացելոյս, p յամ ախտացելոյք, o զամենայն ախտաժէտս
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Գէորգն փխ Գորգն, o գէորքն, s գրիգոր նարեկացի, bd գորգնը կարենեցի
5 g կարեցի, o կարնեցի, tvՎ կարենացի (Բ կարենեցի), i կարենից
6 vՎ նորա անունն
6 c զաստիճան
7 Մ-Թ Աղբրկայ, dtuv եղբայրկայ
8 ijp ի յարճէշ, no արճէշ, t յաճել (sic)
8 s զնմանէ
8 m չիք առաքինութիւն
8 Վ պատմեցին
9 fm որ
9 s լեալք
10 p նա
11 mno չիք նմա
11 bcdegjno եթէ
11 nostvՎ մայրն
12 i մօրն իւրոյ
13 ip զաղքատսն
13 stvՎ մօրն իւրոյ փխ մօրն
13 i չիք իսկ
14 n ձեռովք, o չիք ձեռօքն, stvՎ ձեռօք իւրովք է տուեալ (V գովեալ փխ տուեալ)
14 a հայր
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք զամենայն
14—15 i առեալ բաշխեաց զամենայն ինչսն աղքատաց և կարօտելոց
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զինչսն, stv ինչս
15 stvՎ աղքատաց փխ կարօտելոց
16 m կուզպայք, no կոզպակք, stvՎ կուզպայք, u կուպզաք
16 s և զայնս, vՎ և զայն
16 no չիք ի
16 i վարձուք
16 g ամենայն

ամի առեալ զզինսն՝ գնէր նոքօք մորթս ոչխարաց և կտաւս և ձեռօք իւրովք կարէր հանդերձս, և տայր աղքատաց։

Եւ տեսեալ զբարեգործութիւն նորա բազումք ի տաճկաց՝ գային առ նա և մկրտեալ ի նմանէ՝ լինէին քրիստոնեայք։

Եւ տեսեալ անհաւատիցն, եթէ նա է պատճառք այնմ ամենայնի՝ կամէին սպանանել զնա, և յայտնի ոչ իշխէին վասն բազմութեան ժողովրդոցն։ Խորհեցան գնել նմա գաղտնի որոգայթ։ Եւ կալեալ մի ի ծառայից իւրեանց՝ խեղդեցին և բերեալ գիշերի՝ ընկեցին առ դրունս վանիցն. և վաղվաղակի ընդ առաւօտն եկեալ՝ պաշարեցին զվանքն, զի սպանցեն զամենեսեան, որպէս թէ նոքա գործեցին զայն։ Եւ լուեալ քրիստոնէիցն՝ ժողովեցան անթիւ բազմութիւնք մեռանել ամենեցուն և ապա տալ զնա ի ձեռս։

Իսկ սուրբ այրն աստուծոյ տեսեալ զգաղտնի որոգայթս թշնամւոյն, թէ ի պատճառս նորա զբազումս կամին սպանանել, զի պարսիկք ունէին զիշխանութիւն քաղաքին, ասէ ցնոսա. «Ներեցէ՛ք մեզ զմի գիշեր, և ի վաղիւն, որպէս կամք է ձեր, ա՛յնպէս արարէք. տո՛ւք ի մեզ զմեռեալդ»։ Եւ նոքա ետուն։ Եւ հրամայեաց վարդապետն գիշերապաշտօն առնել և խնդրել յաստուծոյ, զի զերծցին ի զրպարտութենէն։ Եւ ինքն առանձնացուցեալ զինքն՝ մեծաւ հառաչանօք խնդրէր յաստուծոյ զայցելութիւն։ Եւ ի վաղիւն բացեալ զդրունս վանիցն, կոչեաց զամենեսեան ի ներս՝ զհաւատացեալս և զանհաւատս, և ինքն առեալ զնշանն տէրունական՝ ասէ բարձր ձայնիւ ի լուր ամենեցուն. «Քե՛զ ասեմ, ա՛յր դու, արի՛ կաց յանուն Յիսուսի Քրիստոսի, որ հաստատեաց զարարածս յոչնչէ, և ասա՛ առաջի ամենեցուն՝ թէ ո՛վ սպան զքեզ»։ Եւ նա յարեաւ վաղվաղակի, և նայեցաւ յամբոխն, ետես զսպանողն իւր, և ասէ. «Այրն այն սպան զիս»։ Յայնժամ ասէ ցնա սուրբն աստուծոյ. «Դարձեալ դի՛ր զգլուխ քո և ննջեա՛ մինչև ի հասարակաց յարութիւնն»։ Եւ խկոյն մեռաւ դարձեալ։ Եւ այսպէս զերծեալք ի մահուանէ՝ փառաւորեցաւ անունն Քրիստոսի։

Ը

Վասն մահուանն Զաքարէի զօրավարին

Յետ բազում քաջութեանց և յաղթութեանց, զոր արարին մեծամեծ իշխանքն Զաքարէ և Իւանէ, չոգան զօրօք բազմօք ի քաղաքն Մարանդ, և առին զնա և աւերեցին զգաւառն, որ շուրջ զնովօք։ Եւ ապա գնացին յԱրտաւիլ քաղաքն. նմանապէս առին և զնա։

Եւ բազումք ի նոցանէ հանդերձ աղօթկոչօքն իւրեանց, զոր մուղրի անուանեն, ապաստանեալք էին յաղօթարանն իւրեանց։ Հրամայեաց Զաքա-

---

1 no մորգս
1 stvՎ չիք և կտաւս
1 no ձեռովք
1—2 stuvՎ կարէր ձեռօք իւրովք
3 g զբարեգործութիւնն
3—4 no և տեսեալ ի տաճկացն զբարեգործութիւն նորա գային բազումք առ նա
3 abcdeghmp ի տաճկացն
4 ip մկրտէին
4 k և լինէին
4 stvՎ քրիստոնեայ
5 k յանհաւատիցն
5 t թէ
5 fhimnopstvՎ պատճառ
5 uՎ չիք այնմ
5 p յամենայնի
6 n այտնի փխ յայտնի
6 e իշէին փխ իշխէին
6 i բազմութեանն
6—7 imp ժողովրդեանն
7 e գաղտն
7 ijp որոգայթս, km յորոգայթ
7 t կացեալ փխ կալեալ
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զմի
8 stvՎ նորա փխ իւրեանց
8 g բերել
8 pstvՎ ի գիշերի
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ առ դուրս
8 v վանից
9 uo եկեալ ընդ առաւօտն
9 stuvՎ զնա փխ զվանքն
10 stuvՎ զնոսա փխ զամենեսեան
11 no անթիւք
11 i անթիւ բազմութեան
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մեռանել
11 abcdefghijmpu զնա տալ
13 kno յորոգայթս, t որոգայթ
13 bcdgnostv թշնամոյն
14 tv բազումս
14 d կամին
14 u իսկ փխ զի
14 n ունեին
15 i զիշխանութիւնն, no իշխանութիւն
15 e ասէին
15 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ինձ փխ մեզ
15 t զի մի փխ զմի
15 stvՎ գիշերս
15—16 p և վաղիւն
16 bcdegjnpu կամք են, stvՎ կամք իցէ ձեզ, o կամք ձեր իցէ
16 Վ արարէք դուք մեզ փխ արարէք, տուք ի մեզ զմեռեալդ, u տուք մեզ
17 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ չիք եւ նոքա ետուն
17 Մ-ԹՎ և ՁՁ չիք վարդապետն
17 dn գիշերապաշտաւն
17 gu չիք առնել
18 neg աստուծոյ
18 n զերծցեն
18 h ի զրպարտութենէ, svՎ ի պարտութենէն փխ ի զրպարտութենէն

---

1 Վ և մեծաւ
1 dfn հառաչանաւք
1 o խնդրեաց
1 n աստուծոյ
2 stuvՎ և վաղիւն
2 o զդուռս
2 ipsu ի ներքս
2—3 v ի հաւատացեալս
3 n զնշան տէրունեան, o տէրունեական ի ձեռս իւր և ասէ
4 m չիք ի լուր ամենեցուն
4 stvՎ չիք արի կաց
4 no անուն
5 no ոչընչէ
5 st եւ և ասա
5 Վ չիք և
6 s ամենեցունց
6 ij եսպան, p էսպան
6 bcegijnopstuvՎ նայեցեալ
7 g ամբոխն, n յանփոխն
7 d զսպանանողն
7 i այրն այս, stvՎ այրս այս
7 i եսպան, p էսպան
8 m չիք սուրբն աստուծոյ
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զգլուխդ փխ զգլուխ քո, cdij գլուխ քո
8—9 e յարութիւն
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք դարձեալ
10 f յանուն
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ քրիստոսի աստուծոյ մերոյ
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մահուան
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զօրավարի, bd jn զաւրավարին, z զօրավարին զաքարէի որ եղև այսպէս
12 o զօրավարին փխ զոր արարին
13 t զաքարիա
13 Մ-Թ afh չոգաւ, dgn չոքան, o չօքան
13 dn զաւրաւք բազմաւք
13 stuvՎ ի քաղաք ի մարանդ
14 bcdjnpu աւարեցին
14 z զգաւառս, stuvՎ զբազում գաւառս
14—15 acdefghijpu յարտաւէլ, bnoz արտաւէլ, v արտաւիլ
15 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ քաղաք
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ առին զնա, և աւերեցին զգաւառն՝ որ շուրջ զնովօք
16 n բազում, o բազումս, s զբազում
16 stvՎ չիք հանդերձ
16 a աղօթկոչաւքն, c աղաւթկոչօքն, d աղա(ւ)թկոչաւքն, o աղօթակոչօքն, z աղօթակոչոջք, s աղօթակոչոգօք, Վ աղօթակոչօք
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մուրշի, a մողրին, bcdfghjlmnoz մուղրին, k մուրղի
16—17 z աղօթկոչօքն իւրեանց ի մի վայր հաւաքեաց և ապա հրամայեաց
16—17 ipstvչիք 'զոր մուղրի…իւրեանց'
17 abcdeghjklmnou չիք էին
17 n աղաւթարանն, o աղօթարանն

բնայ բերել խոտ և ցօղուն, և արկեալ զնովաւ ձէթ և նաւթ և բորբոքեալ հրով՝ այնպէս այրեաց զնոսա, և ասէ. «Իշխանքն և աշխարհականքն՝ փոխանակ իշխանացն հայոց, զոր այրեցին ի Նախճաւանի տաճիկք. և կուռայքն՝ փոխանակ քահանայիցն Բագուանայ, զոր մորթեցին և զարիւն արկին զպարսպաւ եկեղեցւոյն, որ մինչև ցայսօր սևացեալ երևի տեղին»։

Եւ ինքն դարձաւ յաշխարհն իւր. և ի ճանապարհին հիւանդացաւ, զի եկին վէրք անբժշկելիք յանդամս նորա. և յողջանալ միոյն՝ բուսանէր միւս ևս։ Եւ այսպէս վտանգեալ զնա՝ յետ սակաւ աւուրց վախճանեցաւ. և եղև սուգ ամենայն քրիստոնէից։ Եւ տարեալ թաղեցին զնա ի Սանահին, ի մեծ եկեղեցւոջն, առաջի դրան խորանին ներքոյ՝ յահեակ կողմանէ։ Եւ սուգ մեծ զգեցան թագաւորն վրաց Գիորգի, մականուն Լաշայ, որդի Սոսլանայ և Թամարին, թոռն Գիորգեայ, մեծի թագաւորին, և եղբայր իւր Իւանէ ամենայն զօրօքն վրաց։ Եւ մնաց որդի Զաքարէի՝ մանուկ տիօք,

1 z զաքարիաս, Վ Զաքարէ
1 an բերեալ
1 dj ցաւղուն, n ցաւղին, o ցաղ... ՎՎ ցօղունս
1 ip արկանել, m արկել
1 t չիք զնովաւ
1 bcdegՎ նաւթ և ձէթ, ijp նօթ և ձէթ, n նիւթ և ձէթ, o ձիւթ և ձէթ, m նաֆթ
1 eimpvՎ բորբոքել
1–2 z և հրակէզս արար և այնպէս այրեաց զնոսա
2 abcdeghklmzՎ և այնպէս
2 stv այրեաց զնոսա, զորս մուղրի (v մուղրին) անուանեն ապաստանեալս յաղօթարանս իւրեանց
2 stvՎ և ասէ ցիշխանս
2–4 z և ասէին իշխանքն փոխանակ լիցի այս զոր արարին իշխանացն և քահանայիցն հայոց որ ի Նախիջևան քաղաքի զոր մորթէին քահանայքն բագուանեցւոյ և իշխանքն և զարիւնն արկանէին զպարսպովն քաղաքին Նախիջևանայ տաճիկքն
2 no աշխարականքն, st յաշխարհականս, vՎ աշխարհականս
2 s սորա փոխանակ
3 vՎ իշխանաց
3 s հայոց լիցին
3 Ա-Թ Նախջաւանի, gnou Նախճաւանի, d Նախչուանի, ip Նախջաւան, stvՎ տաճիկքն ի Նախջաւանի
3 ijpvՎ կուրայքն, s կորայքն, o կաւնայքն
4 Ա-Թ հայոցն քահանայից փխ քահանայիցն
4 Վ Բագուանայ
4 s զորս
5 ivՎ զպարսպովն, l պարսպով
5 no եկեղեցոյն
5 bdn ցայսաւր
6 bcdejpu յաշխարհ, gno աշխարհ
6 z ինքեանք դարձան յաշխարհն իւրեանց
6 z հիւանդացաւ իշխանն զաքարէ
7 no անդամս
7 k նոցա փխ նորա
7 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ զի փխ և
7 dv ողջանալ, o ի ողջանալ
7 stvՎ միւսն բուսանէր
8 co վտանգել, v վտանգեալ
8 Վ և յետ
9 ino չիք զնա
9 no չիք ի Սանահինն
9–10 d ի մէջ փխ ի մեծ
10 fhv եկեղեցոջն, g յեկեղեցւոջն
10 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ դրաց, no դրանց
10 Ա-Թ չիք ներքոյ, ks ի ներքոյ
11 Ա-ԹՎ և մի քանի ՁՁ զգեցաւ
11 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ գիորգի, d գիաւրգի, hstvՎ գէորգի, z գեօրգի
11 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ շալայ փխ Լաշայ
11–12 cdgn սաւսլանայ, l սաւսանայ, o սուսլանայ, stv սօսլանայ
12 sv Թամարայ
12 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ գիորգեայ, ac dn գիաւրգեայ, c գեաւրգի, f գիւրգեա, stvՎ գէորգայ
12 cijp չիք մեծի, g մեծ
12 abfghmnv թագաւորի
12 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ եղբայրն
13 abfghjmn Իովանէ. d Իյովանէ, v յիւանէ
13 b զաւրօքն, dn զաւրաւքն, lz զօրքն, p զօրք, Վ զօրօք
13 o չիք մի
13 v զաքարէ
13 d տիաւք, n զիաւք, p տիօքն

Շահնշահ անուն նորա, զոր սնոյց Իւանէ ընդ որդւոյ իւրում Սարգսի, զոր Աւագն կոչէին, մինչև եհաս յարբունս հասակի և տիրեաց հայրենի իշխանութեանն։

Թ

Վասն Լևոնի արքային և վախճանի նորա

Իսկ բարեպաշտ և յաղթազգեաց արքայն հայոց Լևոն ի վերայ բազում քաջութեանցն, զոր արար, հնազանդեաց զշրջակայ ազգսն. եկն և ապաստամբ կաթողիկոսն հայոց Յովհաննէս, որ ի Կլայն Հռոմայական, և հաշտեցան ընդ միմեանս, իբրև վախճանեալ էր տէր Դաւիթ, որ յԱրքակաղնին։

Ապա հիւանդացաւ և արքայն Լևոն հիւանդութիւն, որ և մեռաւ իսկ։ Եւ կոչեալ առ ինքն զկաթողիկոսն Յովհաննէս և զամենայն զօրագլուխս զօրաց իւրեանց. և զի որդի ոչ ունէր, բայց միայն դուստր մի, զոր յանձնեաց ի կաթողիկոսն և յիշխանսն ամենայն՝ թագաւորեցուցանել զնա փոխանակ իւր, և կեալ նմա հնազանդ, և ամուսնացուցանել զնա զուգապատիւ առն։ Եւ ետ զնա ի ձեռս կաթողիկոսին և երկու մեծամեծ իշխանացն Կոստանդնի ազգականին իւրոյ, և սիր Ատանայ, որ էր հոռոմ դաւանութեամբ, և ինքն հանգեաւ խաղաղական մահուամբ ի ՈԿԸ թուականին հայոց՝ կալեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան և չորս յաղթութեամբ և բարի անուամբ։

1 z շահնշահ էր
1 dz զի փխ զոր, o չիք զոր
1 abfghjmn Իովանէ, d Իյովանէ
1 bcdfghnov որդոյ
2 i օքն, jp օգն, փխ Աւագն
2 Ա-Թ չիք եհաս
2 no արբունս
2–3 bcelz իշխանութեան
4 l վասն վախճանի մեծ արքային հայոց Լևոնի
4 stuvzՎ արքայի
4 bnvz վաղխճանի, cd վաղջանի, opՎ վաղճանի, ij ի վախճանի
4 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ նորին, z իւր
5 stvՎ հզօր փխ յաղթազգեաց
5 l չիք հայոց
6 cdՎ քաջութեանց
6 Ա-ԹՎ stv հնազանդեցոյց
6 bcdeglptvՎ զշուրջակայ, o շրջակայ
7 dg յովհաննէս, i յովանէս, h յոհաննէս
7 c հռոմեական, h հռովմեական, m հռոոմայական, o ի կղզոյն (փխ Կլայն) հռոմաական, stvz հռոմէական Վ հռովմէական
8 b վաղխճանէր, cdp վաղջանեալ, st վախճանեցաւ, vՎ վաղճանեցաւ
8–9 no չիք 'իբրև վախճանեալ էր տէր Դաւիթ, որ յԱրքակաղնին'
8 cdijpz չիք տէր Դաւիթ
8–9 Ա-Թ Արքակաղնին, efh յարքայկաղնին
10 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ չիք հիւանդութիւն
10 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ չիք իսկ
11 ip կոչեցեալ, l կոչեաց
11 d յովհաննէս, i յոհաննէս
11 ip ամենայն
11–12 dn զաւրագլուխ զաւրաւք
13 stvՎ յամենայն իշխանսն
13 ip չիք զնա
14 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ կալ նմա
14 s չիք 'և կեալ նմա հնազանդ'
15 abefՎ եղ փխ ետ
15 m ի ձեռն
15–16 ip իշխանք
16 no կոստանդնին
16 abcdefghlmvz ազգականի
16 Ա-Թ և ՁՁ Սիրատանայ փխ սիր Ատանայ, n սիրատականայ, o սիրակականայ
16 hijnp հռոմ
17 g ի վեց հարիւր կը, Վ ի վեց հարիւր վաթսուն և ութ
17–18 io թվականին, iՎ թուին, p թվին
18 afgh զթագաւորութիւն

Եւ յորժ ստացին զվախճան քաջին ամենայն աշխարհն իւր և ամենայն զօրքն առ հասարակ, զի յոյժ սիրելի էր ամենեցուն քրիստոսասէր արքայն։ Եւ յետ օրինաւոր սգոյն կազմեցին զմարմինն առ ի թաղել։ Եւ եղև հակառակութիւն, զի կէսքն ասէին թաղել զնա յարքայական քաղաքին ի Սիս և այլքն՝ ի վանքն, որ կոչի Ակներ, զի յոյժ սիրէր նա զայն վանք վասն բարւոք կարգաւորութեան նոցա և հաճոյական աղօթիցն։ Իսկ ոմանք ոչ համարեցան պատշաճ, զի եզր էր տեղին այն և թշնամիք բազում էին նորա յայլազգեացն։ «Գուցէ, ասեն, եկեալ հանիցեն և այրեսցեն զդա հրով վասն բազում քինոյն, զոր ունին ընդ դմա»։ Ապա միաբանեալ ամենեցուն, տարեալ զմարմին նորա թաղեցին ի Սիս քաղաքի և զսիրտն և զփորոտին տարան ի վանքն, որ կոչի Ակներ։

Այսպէս հանգեաւ ի բարեպաշտութեան քաջն և յաղթողն ամենայնի Լևոն արքայ։

Եւ կաթողիկոսն և իշխանքն բերին զորդի տեառն Անտիոքայ, զոր բրինձն անուանէին, և ետուն զդուստր արքային Լևոնի ի կնութիւն նմա և թագաւորեցուցին զնա։ Եւ էր անուն պատանւոյն Փիլիպպոս, և անուն

1 afhjlpv *զգացին* փխ *ստացին*
1 b *զվախճան*, cdp *զվախջան*
1 d *նորա քաջին*
1 stuvՎ. չիք *զվախճան քաջին*
1 d *յաշխարհի իւրն*, no *աշխարհն իւր*
2 dn *զաւրքն*, o *զօրքն իւր*
3 adn *աւրինաւոր*
3 stvՎ. *կազմեցան*
3 stuvՎ. չիք *զմարմինն*, n *մարմինն*
4 ae *հակառակութիւնն*
4 n *արքունական քաղաքին*
4—5 o *արքունական քաղաքն սիս*, stvՎ. *ի թագաւորանիստ քաղաքն ի սիս* (s *քաղաքն սիս*)
5 adghlvՎ. *այլք*
5 o *և այլքն ասէին թէ ի վանքն որ կոչի յակներ*
5 Մ-Թ *սիրէր զնա վասն* փխ *սիրէր նա զայն վանքն վասն*
6 ՁՁ մեծ մասը և Վ. *բարիոք* փխ *բարւոք*
6 n *կարգութեան*, o *բարւոյ կարգաւորութեան*
6 ip *նորա* փխ *նոցա*
6 vՎ. *աղօթից*, d *աղաւթիցն*
7 g *պատշաճք*
7 n *եզեր տեղին այն*, o *եզեր տեղի էր այն*, stv *տեղն*
7—8 bi *թշնամիք նորա բազում էին*
7 dno *բազումք*
8 no *այլազ(գ)եաց* (sic)
8 g *հանիցին*, mno *հանցեն*, lvՎ. *հանցեն զդա և այրեսցեն հրով*

9 l չիք *'վասն բազում քինոյն, զոր ունին ընդ դմա'*
9 o չիք *բազում*
9 e *քինի*, stv *ոխակալութեան*, ԱԳ *ոխակալութեան* փխ *քինոյն*, Վ. *քինուն*
9 ahm *որ*
9 gostvՎ. *ունէին*
9 cdjltvՎ. *ընդ նմա*
10 no չիք *զմարմին նորա*
10 i *քաղաքին*, stvՎ. չիք *քաղաքի և*
11 p *փորիոտն*, stuvՎ. *զփորն* փխ *փորոտին*
11 b *ի վանք*
11 ipstvՎ. չիք *որ կոչի*
12 abcdeflmsuv *ի բարեպաշտութիւն*, n *ի պարեպաշտութիւն*, o *ի բարեպաշտութեամբ*, Վ. *բարեպաշտութեամբ*
12 Վ. *քաջ*
12 abefhilm *յամենայնի*
13 stvՎ. *արքայն Լևոն*
14 Վ. *իշխանք*
14 Մ-Թ *զորդի Անդիոքայ* փխ *զորդի տեառն Անտիոքայ*, z *արքային Անտիոքայ*, a *անդիոքայ*, o *անտիոքու*
15 Մ-Թ *կոչէին* փխ *անուանէին*
15 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *զդուստր Լևոնի արքայի*
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *նորա* փխ *նմա*
16 acfghnov *պատանոյն*

թագուհւոյն Զապէլ։ Իսկ նա իբրև եկաց յարքայութեանն զամս չորս, խաբեաց զնա հայրն իւր և առ ի նմանէ զթագն Լևոնի արքայի և զպաղատն արքունական, զոր յերևելի աւուրս կանգնէին, և այլ գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ։ Իբրև տեսին իշխանքն, եթէ ոչ է միամիտ այրն յարքայութեան անդ, ըմբռնեալ զնա՝ արարին յարգելս, մինչև բերցէ զթագն և զգանձն, զոր տարաւ։ Իսկ հայրն նորա ոչ ետ և ոչ զմի, այլ և ոչ օգնել ինչ կարաց որդւոյ իւրում։ Եւ թողին զնա անդ մինչև ի նմին մեռաւ։

Եւ իշխանն մեծ Կոստանդին հաւանեցոյց զկաթողիկոսն և զայլս ոմանս ի մեծամեծացն՝ թագաւորեցուցանել զորդի իւր զՀեթում, մանուկ տիօք, առոյգ մարմնով և գեղեցիկ տեսանելով։ Իսկ թագուհին ոչ հաւանէր լինել կին մանկանն. ապստամբեցաւ չոգաւ ի Սելևկիա առ ֆռանկսն՝ որ անդ, զի մայր նորա ֆռանկ էր ազգաւ ի Կիպրոս կղզւոյ։

Եւ առեալ Կոստանդնի զզօրսն ամենայն պաշարեաց զքաղաքն, մինչև յոչ կամաց ետուն զթագուհին ի ձեռս նորա։ Եւ տարեալ ամուսնացոյց զնա որդւոյ իւրում։ Եւ եղեն ի նմանէ որդիք։ Եւ յոյժ բարեպաշտ էր կինն այն և ողջախոհ, սիրող ամենայն երկիւղածաց աստուծոյ և աղքատասէր, պահօք և աղօթիւք հանապազ ճգնէր։

1 bcdefghnov *թագուհոյն*
1 gszՎ. *զաբէլ*
1 l *իսկ եկաց իբրև*
1 f *յարքայութեան*, g *զարքայութիւն*, no *արքայութեան*, stv *ի թագաւորութիւն*, Վ. *ի թագաւորութեան* փխ *յարքայութեանն*
1 itvՎ. *ամս*
2 abcdeghlno *հայր*, ip *այր* փխ *հայրն*
2 stvՎ. չիք *իւր*
2 ios *էառ*
2 oՎ. *արքային*
2 g *զպալատն*, t *պաղատն*
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *յերևելի յաւուր*, al *յաւուրսն*, m *աւուրսն*, gno *երևելի աւուրս*
3 c *կանգնեն*
3 fhno *ոսկոյ*
4 stuvՎ. չիք *իշխանքն*
4 m *թէ*
4 stuvՎ. չիք *այրն*
4 dgno *արքայութեան*
5 z չիք *անդ*, o *անդրէն* փխ *անդ*
5 g *արկելս*, noՎ. *արգելս*
6 e *հայր*
6 stvՎ. չիք *նորա*
6 d *ոչ ետ նորա*
6 Վ. *զմին*
6 ad *ազնել*, fh *յօգնել*
6 ipstvՎ. չիք *ինչ*
6-7 o *այլ ինչ օգնել կարաց*, m *ոչ կարաց օգնել ինչ*
7 cdfghnov *որդոյ*

7 d *իւրոյ*
8—9 iopv *զայլ ոմանս*, m *զայլս ոմանց*
9 Վ. *զորդին*
9 ahl *իւրում*
9 no *հեթում*
10 abcdjluv *տիովք*
10 d *առոյք*, m *և առոյգ*
10 imp *տեսլեամբ*
11 l *լինել նմա* փխ *լինել կին մանկանն*
11 Վ. *մանկան*
11 l *չոգաւ ապստամբութեամբ*, vՎ. *այլ չոգաւ ապստամբեցաւ* (*ԱԲԳ ապըստամբեցաւ*)
11 Մ-Թ և ՁՁ *չոգաւ ապստամբեցաւ*
11 ef *ի սելևկիայ*
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *փռանգսն*, ein p *ֆռանգսն*, g *ֆռէնկս*
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *փռանգ*, denp sz *ֆռանգ*, g *ֆռէնկ*
12 Մ-Թ *ի Կիպրոս կղզոյ*, fghlo *կղզոյ*, ip *կղզւոջ*
13 d *կոստանդինի*, np *կոստանդին*
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զզօրս*
13 h չիք *ամենայն*
14 dgՎ. *ոչ* փխ *յոչ*, g *ոչ կամացն*, stv Վ. *ոչ կամաւ* փխ *յոչ կամաց*
15 cdfhv *որդոյ*, jk *յորդոյ*, mp *յորդւոյ*
15 cd *են* փխ *եղեն*
16 s *երկիւղացն*, vՎ. *երկիւղածացն*
17 dfn *պահաւք*
17 dfn *աղաւթիւք*

Իսկ մեծ իշխանն Կոստանդին իբրև առ զիշխանութիւնն թագաւորութեանն որդւոյ իւրում Հեթմոյ, զամենայն հոգս արքայութեան յանձն առեալ՝ իմաստաբար կարգաւորէր. զկէսն հնազանդէր սիրով, և զոչ հնազանդսն բռնանայր ի միջոյ՝ զոմանս փախստական առնելով և զայլս մահուամբ։ Արար սէր և միաբանութիւն ընդ սուլտանին հոռոմոց, որում անուն էր Ալադին, որ ունէր զբազում աշխարհս ընդ ձեռամբ իւրով։ Այսպէս առնէր ընդ ամենայն շրջակայ ազգսն, և յամենայն կողմանց խաղաղացոյց զաշխարհս։

Կարգեաց և զանդրանիկ որդին, զՍմբատ, զօրավար, և զմիւսն՝ իշխան թագաւորութեանն։ Եւ զամենայն վանորայս երկրին անհոգ առնէր յամենայն մարմնական պիտոյից, զի ինքն տայր նոցա զամենայն պէտս նոցա, զի նոքա աղօթից և պաշտաման պարապեսցին։

Լցաւ և երկիրն բազմութեամբ մարդկան անարուեստից և արուեստաւորաց, որք ժողովեցան յամենայն կողմանց փախուցեալք յաւերմանէ թաթարին, որք եկեալ յարևելից հիւսիսոյ տապալեցին զամենայն տիեզերս։

Յետ այսորիկ մեռաւ և կաթողիկոսն Յովհաննէս կալեալ զաթոռն ամս ութ և տասն։ Եւ նստուցանէ մեծ իշխանն հանդերձ թագաւորաւն զտէր Կոստանդին յաթոռ սրբոյն Գրիգորի, այր առաքինի և հեզ, սուրբ վարուք

---

1 iops էառ
1 bcdeo զիշխանութիւն, g իշխանութիւն
1—2 fhmo թագաւորութեան, stvՎ զթագաւորութիւնն փխ զիշխանութիւնն թագաւորութեանն
2 bcdz չիք 'որդւոյ... արքայութեան', ijp չիք 'թագաւորութեանն...արքայութեան'
2 fghno որդոյ
2 o հեթմայ
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զկէսոն
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հնազանդեալսն
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սուլտանի, dz սուլթանին, no սուլդանին
5 j հոռոմանց
5 cp յորում
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ աշխարհ
6 stuvՎ չիք 'որ ունէր...իւրով'
6 i ունէր փխ առնէր
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք ամենայն
7 bcdegijՎ շուրջակայ
7 g ազգս, m յազգսն
7 adfg ամենայն
7—8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զաշխարհսն
9 vՎ և կարգեաց
9 abn զսմպատ
9 dn զաւրավար
10 cdegpՎ թագաւորութեան
10 no վանորայքս
10 cdp յերկրին, stv երկրի
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ անհոգս
11 Մ-Թ կողմանց փխ մարմնական պիտոյից
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ պիտոյս փխ պէտս
11 stvՎ մարմնաւոր պէտս փխ զամենայն պէտս
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք նոցա
12 dno աղաւթից, Վ միայն աղօթից
12 gՎ պաշտման, n պաշտամամբ, o պաշտամամբք
12 abcdefglp պարապեսցեն
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ամենայն բազմութեամբ
14 dg ամենայն
14 gnop աւերմանէ
14—15 Վ յաւերմանէ թաթարին զբազում աշխարհս, որք եկեալ
15 Մ-Թ որ փխ որք
15 nop արևելից
15 b հիւսիսայ, f հիւսւսոյ
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զաշխարհս ամենայն փխ զամենայն տիեզերս
16 Մ-Թ b Յոհաննէս, a յոհանու, g յոհաննէս, i յովանէս, l յովհաննէս
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք զաթոռն, jp զաթոռ
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զամս
17 h տասն և ութ, jlm ԺԸ
17 g նստուցանէր
18 g յաթոռն
18 abcdefghjntuvՎ վարէւք

կեցեալ և անձին իւրում բարւոք առաջնորդեալ, որպէս յարդարեաց զկարգ եկեղեցւոյ ուղղափառութեամբ։ Զսա պատուէին ամենայն ազգք ո՛չ միայն քրիստոնեայք, այլ և ազգն տաճկաց։

Դէպ եղև երից սուլտանացն գալ ի սահմանս Հռոմկլայն կոչեցեալ քաղաքի, ուր էր աթոռ կաթողիկոսութեանն ի վերայ Եփրատ գետոյն։ Գնաց կաթողիկոսն ի տես սուլտանանցն։ Իբրև գիտացին զգալուստ նորա՝ ինքեանք իսկ ընթացան ընդ առաջ նորա և բերեալ զնա ի բանակն մեծաւ պատուով՝ կանգնեցին նմա խորան ազնիւ ի մէջ խորանաց իւրեանց՝ ի մի կողմանէ խորան Մելիք Քամլին, որ իշխէր կողմանցն Եգիպտոսի, և ի միւս կողմանէն՝ խորան Մելիք Աշրափին, որ իշխէր մեծ մասին Հայոց աշխարհիս և Միջագետաց. նոյնպէս և խորան եղբօր որդւոյ նոցա, որ իշխէր կողմանցն Դամասկոսի։ Եւ այսպէս մեծապատիւ արարեալ զնա զյոլով աւուրս՝ արձակեցին զնա մեծաւ պարգևօք, գիւղօք և դաստակերտօք, զի աստուած զփառաւորիչս իւր փառաւորէ աստ և ի հանդերձեալն։

Եւ եղև սկիզբն թագաւորութեանն Հեթմոյ ի ՈՀԴ թուականին Հայոց։

---

1 abcdfhjlmnotuvzՎ բարիոք
1 gno արդարեաց, stvՎ զարդարեաց
2 dno եկեղեցոյ
2—3 t չիք 'ազգք...այլ և'
3 p քրիստոնեայքս
3 g ազգ
4 g սուլտանաց, z սուլթանացն
4 g կալ փխ գալ
4 abfghlstuvՎ հոռոմկլայն
5 gijp քաղաքին
5 cdijp որ էր փխ ուր էր
5 Վ կաթողիկոսութեան
5 d եփրատ
5 bcdegijn գետոյ
6 gՎ սուլտանանց, z սուլթանացն
6 cdegijn զգալուստն
7 k չիք ընդ
7 abhk ընդ յառաջ
7 ip չիք զնա
8 g կանգնեցուցին, d կանկնեցին
8 stuvՎ չիք նմա
8—9 densivw իւր փխ իւրեանց, cg իւրոց
9 no խորանին
9 aihl քելմին, s զէլմին, cegijm քէմլին
9 l իշխէր մեծ մասին կողմանց
9 ij ի կողմանցն
9—10 յեգիպտոսի
10 l չիք ի
10 i ի միւս կողմն, Վ կողմանէ
10 ip չիք խորան, Վ խորանն
10 egz աշրաֆին
11 m աշխարհիս հայոց
11 stvՎ աշխարհին
11 afghipu ի միջագետաց
11 Մ-Թ նմանապէս փխ նոյնպէս
11 dfghjno որդոյ
11 Վ նորա փխ նոցա
10—12 stvՎ չիք 'որ իշխէր...Դամասկոսի'
12 g մեծաւ պատւի
12 stv զնոսա փխ զնա
13 ilstvՎ յոլով, no ի յոլով
13 abcdefhlnoՎ և արձակեցին
13 b պատուով փխ պարգևօք
13 cg գեւղօք, bd գիւղաւք, z գեօղօք Մ-ԹՎ գեղօք
13—14 ad դաստակերտաւք
14 Մ-Թ զփառաւորանիչս փխ զփառաւորիչս
14 n չիք իւր
14 no ի հանդերձելումն
15 eg թագաւորութեան
15 o հեթմայ
15 kt չիք ի, c ի ոհդ, e ի զճհ և երեք, g ի զճ ութսուն երեք, hՎ ի վեց հարիւր եօթանասուն և երեք, o ի ոհգ
15 f թվականին, iՎ թուին, p թվին
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հայոց և քրիստոսի փառք յաւիտեանս ամէն, am և քրիստոսի մարդասիրիս, fh և քսի մդոք, z որում փխ և քսին

Ժ

Համառօտ նիւսուածք պատմութեանց կողմանցն Աղուանից ընդ ներքոյս գրուցատրաբար

Սկիզբն առաջնոյ պատմութեանն եղաք զսուրբ լուսաւորիչն Հայոց, զառաքեալ և զմարտիրոս, և զաթոռակալ երից սուրբ առաքելոցն՝ Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի և Յուդայի Յակոբեան, զսուրբն Գրիգորիոս, և աղօթիւք նորա հասաք մինչև ցայս վայր։ Իսկ երկրորդ հատուածիս գիցուք գլուխ զլուսաւորիչս կողմանցն Աղուանից, որպէս զազգայնոց և զհաւատակցաց մերոց, մանաւանդ զի և առաջնորդք նոցա հայալեզուք, հայերէնախօսք յոլովք էին. Թագաւորքն՝ հնազանդք թագաւորացն Հայոց, ընդ ձեռամբ նոցա լեալք, և եպիսկոպոսքն՝ ձեռնադրեալք ի սրբոյն Գրիգորէ և յաթոռակալաց նորա, և ազգն ուղղափառութեամբ ընդ մեզ կացեալ ի կրօնս, վասն այնորիկ արժան է ի միասին լինել յիշատակ երկուց ազգացս։ Եւ մեք համառօտիւք սկսցուք առնել զառաջնորդս նոցա մինչև ցայս վայր, որ թողաւ։

Արդ՝ առաջին պատճառ լուսաւորութեան կողմանցն Արևելից ասեն զսուրբն Եղիշէ, զաշակերտ մեծին Թադէոսի առաքելոյն, որ յետ մահուան սրբոյ առաքելոյն գնացեալ յԵրուսաղէմ առ Յակոբոս եղբայրն տեառն և ի

---

1 b համառօտ
1 afhm ընդ կողմանցն, o ի կողմանցն
1—2 m աղուանից գրոյց ինչ փխ Աղուանից ընդ ներքոյս գրուցատրաբար
2 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ ընդ ներդոյս, no ընդ ներքոյ
2 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ գրուցատրաբան, dj զա(ւ)րուցատրաբար, stv գրրուց
3 n ակիզբն
3 op առաջնոց պատմութեանց, e պատմութեան
4 o սրբազան առաքելոցն, stvՎ աթոռոյն փխ առաքելոցն
4—5 osv Թաթէոսի
5 abՎ բարդողիմէոսի, etv բարթողիմէոսի
5 fhՎ զսուրբ
5 n գրիգորիս
6 n յայս
6 abdfgՎ հատտածիս փխ հատուածիս
7 n գլուխ
7 stv կողմանց
7 t ազգայնոց
7—8 ij զհաւատակցացդ, p հաւատակցաց
8 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ առաջնորդ
8—9 istvՎ և հայախօսք փխ հայերէնախօսք
9 gstvՎ թագաւորք
9 stvՎ հնազանդ
9 gstvՎ թագաւորաց
9—10 p ընդ ձեռամբք
10 stvՎ եպիսկոպոսք
11 dgՎ աթոռակալաց, Ա աթոռակից
11 ijp նոցա փխ նորա
11 u ազգքն
11 dn ի կրաւնս
12 abcdegjmnop այնորիկ
12 mn արժանի է, o չիք արժան է, u առժան է
12 stvՎ չիք յիշատակ
12 afhksvՎ ազգաց
13 dno չիք առել
13 ip զառաջնորդաց
13 t չիք նոցա
14 ip թողաւ.
15 stuvՎ չիք պատճառ լուսաւորութեան
15 afhk արևելից է ասեն
16 dov թաթէոսի
16 gno առաքելոյ, m առաքելոյն թադէոսի
16—17 b չիք 'որ յետ մահուան սրբոյ առաքելոյն'
17 vՎ սուրբ
17 j առաքելոցն
17 m գնաց
17 u յակոբոս
17 dmՎ եղբայր, s յակոբոս եղբայր

նմանէ ձեռնադրեալ եպիսկոպոս՝ գայ ընդ աշխարհն Պարսից և հասանէ յաշխարհն Աղուանից. գայ նա ի տեղի մի անուանեալ Գիս, և անդ շինէ եկեղեցի, և ինքն կատարի անդէն նահատակութեամբ, անյայտ է, թէ յումմէ եղև։ Եւ ընկեցեալ զնա ի ջրհոր մի ընդ այլ բազում դիականց, անդ եկաց մինչև յաւուրս բարեպաշտ արքային Վաչագանայ վերջնոյ։

Եւ այս են թագաւորք Աղուանից ի զարմից Հայկայ՝ յազգականութենէն Առանայ, զոր կարգեաց Վաղարշակ Պարթև վերակացու և իշխան կողմանցն այնոցիկ. Առաջին Վաչագան, Վաչէ, Ուռնայր։—Սա եկեալ առ մեծ արքայն Հայոց Տրդատ, և առ սուրբն Գրիգորիոս, մկրտի ի նմանէ։ Եւ ձեռնադրէ սուրբն Գրիգոր զայր մի ի սպասաւորաց իւրոց եպիսկոպոս, որ եկեալ էր ընդ նմա ի Հռոմոց, և տայ զնա Ուռնայրի արքայի։ Վաչագան, Մերհաւան, Սատոյ, Ասայ, Եսվաղէն։ Յաւուրս սորա արար գիր Մեսրոպ երանելին՝ Հայոց, վրաց և աղուանից։ Վաչէ, զսա բռնութեամբ մոգ արար Յազկերտ պարսից արքայ, որ կոտորեաց զսուրբ Վարդանանքն. և յետոյ թողեալ զմոգութիւնն, ընդ նմին և զթագաւորութիւնն, կրօնաւորեալ խստակրօն վարուք, հաշտեցոյց զաստուած, որում և մեղաւն։ Եւ ապա Վաչագան բարեպաշտ՝ զոր յիշատակեցաք ի վերոյ։ Սա լուաւ, թէ զսուրբն Եղիշէ ընկեցին ի գուբն, հրամայեաց հանել զամենայն ոսկերսն՝ որ ի գբի անդ, և հանեալ կուտեցին զնա շեղջս շեղջս։ Յաղօթս եկաց բարե-

---

1 d ընդ յաշխարհն, svՎ ընդ աշխարհիս
2 knop աշխարհն
2 o գիրս (sic)
3 o անդրէն
3 Ա-ԹՎ և մի քանի ՁՁ չիք է
4 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ յումմէ և եղև ընկեցեալ փխ յումմէ եղև։ Եւ ընկեցեալ զնա
4 abcdefghijnopstv դիակաց
4 Ա-ԹՎ և անդ
5 tv աւուրս
5 bf վաջագանայ, eg վաչգանայ
5 Ա-Թ վերջինս փխ վերջնոյ
6—7 m յազգականութենէ
7 ip չիք և իշխան
8 d վաջագան
9 stvՎ չիք հայոց
9 n գրիգորիս, ostvՎ գրիգոր
9 h և մկրտի, o մկրտել
9—10 t չիք 'մկրտի…գրիգոր'
10 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ սուրբ
10 dgikp չիք ի
10 stvՎ նորա փխ իւրոց
11 no ի հռոմայ, st ի հռոմայ ընդ նմա, Վ ի հռոմայ ընդ նմա
11 u տայր, stv տարաւ փխ տայ
11 stv ուռնայրի
11 Ա-ԹՎ Յաւգագան փխ Վաչագան (Ուղղում ենք ըստ Մովսես Կաղանկատուացու), egmp յօչագան, j յաւչական, vՎ յաւչագան, i յօգական
12 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ սատրապակէս, վաղէն, ԱԲԳ abcdefghno սատրապաս եսվաղէն (fh սատրապաս), stuv սատրապայ և վաղէն, p սատրապաս էսվաղէն։ (ըստ Մ. Կաղանկատուացու՝ Սատոյ, Ասայոս, Եսուաղէն)
12—13 abfhՎ մեսրոբ, n երանելի մեսրովբ, o երանելին մեսրոպ, p մեսրոպ
13 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ երանելի
14 Ա-Թa և մի երկու ՁՁ Ազկերտ
14 Ա-Թ չիք պարսից
14—15 stvՎ չիք 'որ կոտորեաց…զմոգութիւնն'
15 b զմոգութիւնն իւր
15 m չիք 'ընդ նմին և զթագաւորութիւնն'
15 no կրօնաւոր լեալ
15—16 Ա-Թ եկաց խստակրօն
15—16 cd խստակրաւն
16 abcdgjnuvՎ վարիւք, Ա-Թ վարուք և
16 cdfjmp յորում
16 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ որում մեղաւն
17 no չիք բարեպաշտ
17 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ յիշեցաք
17 stvՎ եթէ
18 c եղիսէ
18 g զգուբն
18 Վ ոսկերս
19 ip չիք զնա
19 b և յաղաւթս, acdghnoՎ և յաղօթս
19 abcdefgimnostvՎ կացեալ փխ եկաց

պաշտ արքայն առ աստուած, զի յայտնեսցէ զոսկերս սրբոյն Եղիշէի։ Եւ ել հողմ ուժգնակի և ցանեալ ցրուեաց զամենայն ոսկերսն ընդ երեսս դաշտին, բաց յոսկերաց սրբոյն Եղիշէի։ Եւ բարձեալ արքայի մեծաւ պատուով, գոհանալով զաստուծոյ՝ բաշխեաց ամենայն երկրին իւրոյ։

Ապա սուրբն Շուփհաղիշոյ եկաց եպիսկոպոս։ Բայց վասն առնս այսորիկ յառաջ կարգելոյ՝ երկմտութիւն գոյ մեզ. զի որ գրեաց զպատմութիւնն Աղուանից, զայս անուն կարգէ յաւուրս Վաչագանայ բարեպաշտի լեալ. և այսմ վկայ օրէնքն, զոր եդ Վաչագան արքայ ամենայն եպիսկոպոսացն Աղուանից, և գրէ այսպէս. «Ես, Վաչագան Աղուանից արքայ, և Շուփհաղիշոյ արքեպիսկոպոս՝ Պարտաւայ»։ Եւ յետ այսորիկ այս անուն ոչ գտանի ի կարգ համարոյ եպիսկոպոսացն, այլ մեք որպէս գտաք և եդաք։

Եւ ապա տէր Մատթէ, տէր Սահակ, հինգ. տէր Մովսէս, վեց. տէր Պանտ, եօթն. տէր Ղազար, ութ։ Եւ ապա սուրբ մանուկն Գրիգորիս, որդի մեծին Վրթանայ, եղբայր Յուսկանն, թոռն սրբոյ Գրիգորի, զոր առաքեաց մեծ արքայն Հայոց Տրդատ, և սպանեալ եղև ի դաշտին Վատնեայ վասն վկայութեան աստուծոյ. և բերեալ թաղեցաւ յԱմարաս։ Յետոյ նշխարքն գտեալ եղև յաւուրս Վաչագանայ, ընդ որս և նշխարք սրբոցն՝ գտեալ եղեն՝ Զաքարիայի, հօրն Յովհաննու Մկրտչի, և Պանտալէիմոնի մեծ վկային Քրիստոսի, որ վկայեաց ի Նիկոմիդիայ քաղաքի յաւուրս Մաքսիմիանոսի, զոր տարեալ էր սուրբն Գրիգորիս ընդ իւր։

Եւ ապա տէր Զաքարիայ, տասն. տէր Դաւիթ, մետասան. տէր Յովհաննէս, որ և հոնացն եղև եպիսկոպոս, երկոտասան. տէր Երեմիայ, երեքտասան։ Յաւուրս սորա սրար երանելին Մեսրոպ գիրս աղուանից մեծաւ ջանիւ։ Տէր Աբաս, չորեքտասան։ Առ սա գրեցին ի ժողովոյն Դունայ" անել զՍուրբ աստուածն «անմահ և խաչեցար», և ասել՝ «Մի բնութիւն աստուածութեանն և մարդկութեանն»։ Տէր Վիրոյ ամս երեսուն և երեք։ Սա զբազում ամս ի զիպահոջ լեալ ի դրան Խոսրովու Պարսից արքայի, և յետ մահուան նորա ազատեալ, եկն յերկիր իւր։ Սա թափեաց զգերեալսն Հայոց, Վրաց և Աղուանից ի Շաթայ խազրէ, յորդւոյն Ջեբու խաքանայ՝ որ գերեաց զաշխարհս։ Սա շինեաց քաղաքս հինգ յանուն Շաթայ՝ զՇաթառ, զՇամբոր, զՇաքի, զՇիրուան, զՇամախի, զՇապօրան։ Տէր Զաքարիայ ամս հնգետասան։ Սա աղօթիւք իւրովք ապրեցոյց զմեծ քաղաքն Պարտաւ ի գերութենէ։ Տէր Յովհան՝ ամս քսան և հինգ. տէր Ուխտանէս՝

---

1 stuvՎ չիք առ աստուած
1 no ոսկերս
1 Վ սուրբ
2 uvՎ հողմն
2 Մ-Թ սաստիկ փխ ուժգնակի, a ուժգինակի, no յուժգնակի
3 dijo բայց
3 go ոսկերաց
3 tv եղիշէ
3 o արքայ, stvՎ արքայն
5 fh շուփաղիշոյ
5 stuv առն
6 no առաջ
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կարգելով
6—7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զպատմութիւն
7 abcfghnpuՎ զայս անուն
8 abc աւրէնքն
8—9 adf եպիսկոպոսաւքն, n եպիսկոպոքն, stvՎ եպիսկոպոսիւքն
9 e վաչգան
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ արքայ աղուանից
9—10 stuvՎ աղուանից արքեպիսկոպոսն (Վ արքեպիսկոպոս)
9—10 fh շուփաղիշոյ, p շըւփհաշիշա
10 m եպիսկոպոս
10 h յայսորիկ
10 stvՎ այլ փխ այս
11 ip չիք համարոյ
11 stv եպիսկոպոսաց համարոյ
11 Վ եպիսկոպոսաց
11 Մ-Թ որպէս և գտաք՝ եդաք
12 gstv մաթէ
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք հինգ, bdi
12 stuv մովսէս
jnopstuv ե̅, g զ̅, Վ հինգ
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք վեց, bdeg ijnopstuv զ̅
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք եօթն, bd egijnopstuv է̅ (u պանդ է)
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք ութ bdijs tuv ը̅
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սուրբն
13 fhno տէր փխ սուրբ
14 do վրդանայ
14 svՎ վրթանայ մեծի որդի գրիգորիս
14 d եղբաւր
14 m յուսկան
14 c գրիգորի լուսաւորչին
15 stvՎ չիք հայոց
16 bcdgiՎ վկայութեանն
16 v թաղացաւ
16 m յարամաս փխ յամարաս
16 abcdefghmՎ և յետոյ
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք գտեալ եղեն
18 ad հաւրն
18 cg յովանու
18 di մկրտչին
18 Մ-Թ Պանդալէիմոնի, bcdej պանտալէոնի, gstuՎ պանտալեոնի, i պանտալիոնի, p պանտէլէոնի

1 stvՎ մեծի բժշկի փխ մեծ վկա/յին Քրիստոսի
1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի նիկոմիդեա, begijpu ի նիկոմիդա, n ի նիկոզիմեա
1—2 n մաքսիմանոսի
2 abcdehm սուրբ
3 c չիք տասն, g զաքարիայ է̅, npsuv զաքարիայ, ժ̅, h զաքարիայ ի տասներորդ
3 c չիք մետասան, npsuv տէր դաւիթ ժա̅
3—4 suv տէր յոհաննէս ժբ̅, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յովհան
4 Մ-Թ Ճոնացն փխ հոնացն
4 c չիք երկոտասան, n ժբ̅
4 g տէր երեմիայ ժ̅, sv ժգ̅
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք երանելին
5 abdfhsuՎ մեսրոբ, nv մեսրովբ
5 Մ-Թ ձայնիւ փխ ջանիւ
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ երեքտասան տէր աբաս փխ տէր Աբաս չորեքտասան, c չիք երեքտասան, nopstv ժդ̅ տէր աբաս
6 i ապաս
6 stvՎ առ սա եւ
6 ip ի ժողովն
6 Մ-Թ և ՁՁ-ների դվնայ
7 stvՎ չիք ասել
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զսուրբն աստուած
7—8 bcdgis աստուածութեանն
8 eՎ մարդկութեան
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չորեքտասան տէր վիրոյ, cՎ չիք չորեքտասան, h տասն և չորրորդն
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք և
9 sv բազում
9 tv զիւսպահոջ, u զիտպահոջ
10 i յաշխարհ փխ յերկիր
10 o թափեալ
10 Վ զգերեալս
11 a շաթազադրէ, Վ շաթայ -Խադրէ
11 cdno որդոյն, jp որդւոյն, h յորդոյ
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ջեբու խաքոնայ, cdj ջեբուխաքանայ, e ջեբուխայքօնայ, no ջեբուխագոնայ, sv ջաբուխայգոնեայ, t ջաբուխագոնեայ, u ջեբուխաքօնեայ, Վ Ջաբու-խաքանեայ
12 d զաշխարհս հայոց, n աշխարհս, o յաշխարհս
12 ip քաղաք զ̅, cdo է̅ փխ ե̅ (հինգ), ԱԻԳ վեց (Վ հինգ)
12 no անուն
12 st զշաթայ
12—13 Վ զՇաթայ
13 Մ-Թ զՇամքառ փխ զՇամբոր, i զշամքօռ, p զշամքօր, n շամգոր, o շամքոր
13 d զշաքրի
13 Մ-Թ զՇրուան, no շրուան, stv զշիրվան
13 acdjno զշապաւրան, Վ զՇապորան
14 i աղօթիւքն
14 no զքաղաքն փխ զմեծ քաղաքն
15 Մ-Թ Յոհան, p յօհան, stvՎ Յովհաննէս
15 cdijp չիք ամս քսանեհինգ. տէր ուխտանէս
15 e ուխթանէս, sv յուխտանէս

ամս երկոտասան։ Սա անէծ զնախարարս Աղուանից վասն այլազգազգախ խառնակութեան, և սատակեալք եղեն ամենեքեան։ Տէր Եղիազար՝ ամս վեց. տէր Ներսէս ամս՝ հօթն և տասն։ Սա մինչ եպիսկոպոս էր Գարդմանայ՝ հաւանեցոյց զկին ոմն, Սպրամ անուն, կին իշխանին Աղուանից, զի թէ տացէ զնա ձեռնադրել կաթողիկոս Աղուանից, զամենայն ինչ ըստ կամաց նորա գործեսցէ։ Եւ էր կինն խմորեալ յաղանդն Քաղկեդոնի, և աշխատեալ կնոջն զեպիսկոպոսունսն, ետ ձեռնադրել զՆերսէս Բակուր ի կաթողիկոսութիւն Աղուանից։

Իբրև անցին ժամանակք ինչ, երևեցոյց զաղանդն, զոր յղացեալ ունէր։ Իբրև յանդիմանեցաւ յեպիսկոպոսացն և յերիցանցն, հալածական արար զբազումս։ Եւ ժողովեալ առաջնորդացն Աղուանից՝ նզովեցին զնա և գրեցին առ կաթողիկոսն Հայոց Եղիայ օգնել նոցա։

Եւ գրեաց Եղիայ առ գլխաւորն տաճկաց Աբդլմելիք, թէ՝ Առաջնորդն Աղուանից և կին մի կամին ապստամբեցուցանել ի քէն զաշխարհն, զի զյունօք թևակոխեն։ Եւ հրամայէ Եղիայի գնալ յաշխարհն Աղուանից և ընկենուլ զնա յաթոռոյն, և՛ զնա և՛ զկինն ի միասին՝ կապել զոտս նոցա և արկանել զուղտով որպէս գրեոն, և տանել ի դուռն արքունի, զի նշաւակ լիցի ամենայն զօրուն։

Եւ գնացեալ Եղիայի և ներքինւոյն արքայի ի քաղաքն Պարտաւ՝ արարին զհրամանն արքունի։ Եւ մինչ այնպէս անարգանօք ձաղէին զնա, ի

1 afh աղօթից փխ Աղուանից
1—2 i այլազգազգախառնութեանն փխ այլազգազգախ խառնակութեան
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ խառնութեան փխ խառնակութեան
Մ-Թ սատակեցան փխ սատակեալք եղեն, afhm սատակեալք
2 u եղիայ փխ Եղիազար
3 h տասն և հօթ
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մինչև
3—4 vԱԲԳ գարդմանայ
4 i կին, o չիք կին
4 gk չիք զի
5 Մ-Թ չիք 'թէ տացէ զնա ձեռնադրել կաթողիկոս Աղուանից'
6 i կին
6 vՎ չիք խմորեալ
6 ostvՎ աղանդովն փխ խմորեալ յաղանդն
6 n քաղկեդոնի
6—7 efgho աղաչել, k յաղաչել
7 istvՎ չիք կնոջն
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զեպիսկոպոսունս, o զեպիսկոպոսն
7 no չիք ետ ձեռնադրել
7 no չիք ի
7—8 eg ի կթղիկոսութին
9 p ժամք ինչ, stvՎ աւուրք ինչ փխ ժամանակք ինչ
9 o որ
10 v յանդգամեցաւ փխ յանդիմանեցաւ
10 m եպիսկոպոսացն և երիցանց, stvՎ յեպիսկոպոսաց և յերիցանց
11 stvՎ առաջնորդաց
12 abd աւգնել
12 stv չիք Եղիայ
13 stuvՎ չիք գրեաց Եղիայ առ
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ապդլմելիք, abcejmu աբդլմելիք, stvՎ աբդլմէլիք
13 stuvՎ լուաւ թէ փխ թէ
14 stvՎ զաշխարհս ի քէն, fh զաշխարհս, inp աշխարհն, o յաշխարհն
15 acd զյունաւք, hkmstuv յունօք, no հոնօք
15 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ թեակոխեն
15 n աշխարհն
16 dj աթոռուն, no աթոռոյն
16 Մ-Թ յաթոռոյն զնա փխ յաթոռոյն և զնա]
16 no չիք ի միասին
16 h կապեալ, stvՎ կապել ի միասին
16 stvՎ զոտսն փխ զոտս նոցա
17 stvՎ տանել զնոսա, u մտանել փխ տանել
17 o նշանակ փխ նշաւակ
19 abcdfghjstuv ներքինոյն
20 abcdefgmՎ և արարին
20 stvՎ զհրաման
20 o մինչև
20 dn անարգանաւք
20 g չիք ի

նեղապատութիւն անկեալ Ներսէսն՝ յետ ութ աւուր վախճանեցաւ դառնապէս։ Եւ մուրհակ եառն ամենայն նախարարքն Աղուանից և ամենայն եպիսկոպոսքն առաջի ներքինւոյն՝ հրամանաւ և մատանեաւ արքունի, զի առանց հրամանի կաթողիկոսին Հայոց ոչ ձեռնադրեսցեն կաթողիկոս Աղուանից։

Եւ ձեռնադրէ Եղիայ յաթոռն Աղուանից զտէր Սիմէօն, որ զպղտորումն Ներսիսի եբարձ, կացեալ ամ մի և կէս, և եդ կանոնս հօթն տասն։

Տէր Միքայէլ, ամս երեսուն և հինգ. սա կոչեաց զՄաքենոցաց հայրն Սողոմոն և անէծ զտեարսն Աղուանից, որք զերից ազգաց ծնունդսն ամուսնացեալ էին, որք բարձան ի միջոյ առհասարակ, նզովեցին և զԹալէլ վրաց առաջնորդն, զի նա հրաման տայր անօրէն ամուսնութեանն։ Տէր Անանիա, ամս չորս։ Տէր Յովսէփ, ամս տասն և հօթն։ Ի սորա հինգերորդ ամին լցաւ երկերիւր ամ թուոյ Հայոց։ Տէր Դաւիթ ամս, չորս. սա թափեաց զհող և զոսկրս սրբութեանցն, և գեղակուր եղեալ մեռաւ։ Տէր Դաւիթ, ամս ինն. սա վաճառեաց անօրինաց զԴաստակերտն և զՍահմանախաչ։ Տէր Մատթէոս, ամ մի և կէս. և սա ևս դեղ մահու արբեալ վախճանեցաւ։ Տէր Մովսէս, ամ մի և կէս։ Տէր Ահարոն ամս երկուս։ Տէր Սո-

1 mstvՎ Ներսէս, no զՆերսէսն
1 Վ աւուրց
1 bnv վաղխճանեցաւ, cd վաղջանեցաւ, opՎ վաղճանեցաւ
2 i մուրհակք
2 Վ նախարարք
2 ak աղուանիցն
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ եպիսկոպոսունքն, stuvՎ եպիսկոպոսք
3 abcdefghov ներքինոյն
3 m և հրամանաւ
4 i չիք հրամանի
4 stvՎ առանց կաթողիկոսին հայոց հրամանի
4 stuvՎ ոչ ձեռնադրեն փխ ոչ ձեռնադրեսցեն
6 stvՎ ձեռնադրեաց
6 no աթոռն
6 efՎ սիմէոն, i սիմէօնն
7 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ ներսէսի
7 n կանոնս եւթ տասն
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զմաքենացւոց, afh զմաքենացոց, bcdegnopstuvՎ զմաքենոցացն
8 m զհայրն, stuv հայր
9 e սողոմոն, stuv զսողոմոն
9 abcfgj զտեայրսն
9 Վ չիք և
9 Մ-Թ և մի չորք ՁՁ որ
9 h զերեք, no զերիս
9 a ազգացն
9 Մ-Թijkm զծնունդսն, stvՎ ծնունդս
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ամուսնացուցեալ, acdefhjmnopu ամուսնացեալք, kstv ամուսնացուցեալս
10 abcdfgijmnop չիք էին
10 e որ փխ որք
11 abcdefghijmnopu վրացն առաջնորդ
11 g զնա, vՎ չիք նա
11 egՎ ամուսնութեան
12 (Մխիթար Գոշն ու Մովսես Կաղանկատ.՝ Անաստաս փխ Անանիա)
12 h հօթ և տասն, Վ հնգետասան փխ տասն և հօթն
12—13 cd հինգերորդի, g է-երորդ, Վ հինգ
13 h երկու հարիւր փխ երկերիւր
13 n թվոյ հայոց, stv հայոց թուոց, Վ հայոց թուին
14 e ոսկոս
14 Մ-Թ սրբութեանն, stvՎ սրբութեանց
14 stvՎ լեալ փխ եղեալ
14—15 ip միւս տէր դաւիթ
15 no չիք անօրինաց, Վ անօրինացն
15 Վ և մի երկու ՁՁ զդաստակերտն
15—16 ip զսահմանս խաչենոյ, o սահմանեաց խաչ
16 abcfgo մաթէոս, j մաթթէոս
16 o ամիս մը փխ ամ մի և կէս
16—17 stvՎ չիք 'և սա ևս դեղ... ամ մի և կէս'
16 i չիք արբեալ
17 b մովէս, Վ չիք 'տէր Մովսէս ամ մի և կէս'
17 o ամիս մը փխ ամ մի և կէս
17 g ամս բ (իէ?)

զոմոն կէս ամ*: Տէր Թէոդորոս, ամս չորս: Տէր Սողոմոն, ամս մետասան: Տէր Յովհաննէս, ամս քսան և հինգ. սա փոխեաց զկաթողիկոսարանն ի Բերդակ՝ որ էր իւրեանց հօրցաց տեղի, յորժամ հանաւ ի Պարտաւայ: Տէր Մովսէս կէս ամ: Տէր Դաւիթ, ամս քսան և ութ. սա օրհնեաց զանօրէն ամուսնութիւն Շաքւոյ տեառն, և նորին իշխանին եղբայրն աշխարհական հարցեալ** ասէ ցնա. «Ուստի՞ գաս, տէր»: Եւ նա ասէ. «Ի տանէ եղբօր քո»: Եւ ասէ իշխանն Դաւթի. «Լեզուդ, որ օրհնեաց, մի՛ խօսեսցի, և աջդ չորասցի»: Եւ առժամայն եղև, և ոչ բժշկեցաւ մինչև ի մահ:

Տէր Յովսէփ, ամս քսան և հինգ. ի սորա երրորդ ամին լցաւ թիւ հայոց երեք հարիւր:

Տէր Սամուէլ, ամս եօթ և տասն, անձամբ առեալ սորա զպատիւն, և յետոյ լուծեալ ի Գէորգայ կաթողիկոսէ Հայոց, ի հարկէ առնու զերկրորդ ձեռնադրութիւնն ի Դուին:

Տէր Յովնան, ամս ութ և կէս. Սա էր դրան եպիսկոպոս Հայոց: Եւ մինչդեռ ի գերութեան էր Գէորգ, սա գայ յԱղուանս և անդէն ձեռնադրի առանց կամաց տեառն Գէորգայ. և իբրև գնեցին զտէր Գէորգ իշխանքն Աղուանից, լուծանէ զՅովնան ի պատուոյն, բայց աղաչեալ զնա իշխանացըն Աղուանից վասն երախտեացն, որ առ նա, կրկին ձեռնադրէ զնա եւ:

Տէր Սիմէոն, ամս քսան և մի: Տէր Դաւիթ, ամս հինգ: Տէր Սահակ, ամս ութևտասն: Տէր Գագիկ, ամս չորեքտասան. ի սորա չորրորդ ամին լցաւ թուականն հայոց չորեք հարիւր:

---

* Լրացնում ենք ըստ Մոսկ. Կաղանկ.:—Կ. Մ.-Օ.

** Մոսկ. Կաղանկատ.՝ զգիտացեալ ճարցանէ զնա և ասէ:

1 g սոզոմոն ի̅ը̅)
1 abefhkn թոդորոս, g թէոդորոս ամս դ̅ (ի̅թ̅), mostuvՎ թորոս
1 Մ-Թ b սողոմոն, c սոզոմոն
1 Մ-Թ Վ և ՋՋ ամս մետասան և կէս
2 Մ-Թ Յովանէս, acdef յովաննէս, i յոհաննէս
3 i ի բերդակն, Վ ի բերդակոր (ի բերդակ. որ)
5 abcdfghijmnopstuvՎ չիք էր
3 ahm ի պարտաւայ
4 Մ-Թ սահմանեաց փխ օրհնեաց, abcdn ուրհնեաց
4 dn զանուրէն
5 abcdghijknoՎ եղբայր
6 i քում
7 Մ-Թ չիք Դաւթի
7 abcd օհնց, fh օհնեաց, jk օհեաց, no ուրհնեաց
7 e աչքդ փխ աջդ
7 no չիք 'մի խօսեսցի և աջդ
8 stvՎ եղև այնպէս
9 Վ երեք փխ երրորդ
9 stvՎ թուիս փխ թիւ
10 g դճ փխ յ, hՎ երեք հարիւր
11 Մ-Թ ամս հնգետասան
12 g գիորգայ, ikp գէորգեայ, n գեորգայ, Վ գէորգէ
13 abcdefghnopՎ ձեռնադրութիւն
13 fghjkmnoptuv ի դվին
14 Վ(ԱԲԳ) Յունան s յոնան, t յանուն (sic) g յովնան (լե) ը̅ և կէս
15 bcdj ի գերութիւն, m էր զԳէորգ ի գերութիւն
15 stvՎ անդրէն
16 ip կամացն
16 no չիք տեառն
16 fgj զիորգայ
16 adfhno գնացին փխ գնեցին
16 ju գիորգ
16 fh իշխանն
17 m զյոնան, stvՎ զնա փխ զՅովնան
17 abcdefghno աղաչել
17 m յիշխանացն, Վ իշխանաց
19 n սիմեոն
19 nostv ամս ի̅ե̅, Վ ամս քսան և հինգ
19—20 h տասն և ութ, Մ-Թ ութուտասն, o տէր սահակ ամս լ̅ա̅
20 Մ-Թ և մի չարք ՋՋ երեքտասան փխ չորեքտասան
20 no ի սորա ժամանակն չորրորդ ամին
21 fp թվականն
21 o լցաւ ն̅ ամն հայոց, g ամն դ̅ճ̅, h չորս հարիւր, Մ-Թ ն փխ չորեք հարիւր

Տէր Դաւիթ, ամս եօթն՝ յեպիսկոպոսութենէն Կապաղակայ*:

Տէր Դաւիթ, ամս վեց. սա առ ձեռնադրութիւն յԱնանիայէ հայոց կաթողիկոսէ:

Տէր Պետրոս, ամս վեշտասան: Տէր Մովսէս, ամս վեց, յառաջնորդութենէն Փառիսոսոյ վանացն: Ապա տէր Մարկոս, այրն աստուծոյ, և յետ նորա Յովսէփ. և ապա միւս տէր Մարկոս և զկնի նորա տէր Ստեփաննոս. և ապա տէր Յովհաննէս ամս յիսուն, և ապա տէր Ստեփաննոս ամ մի և կէս, ի տիս պատանեկութեան վախճանեալ: Յամի հինգ հարիւր ութսուն և ութ (ՇՁԸ) թուականին Հայոց, յաւուրս տեառն Գրիգորիսի մեծի հայոց կաթողիկոսի առաջնորդ ոչ գոյր տանն Աղուանից զամս քսան և հինգ:

Ապա մանուկ մի էր յազգէ կաթողիկոսացն Գագիկ անուն, որդի Գէորգայ, թոռն Կարապետին, զոր սնուցին և ուսուցին. և իբրև ի չափ հասաւ մանուկն, ապա գրեն թուղթ մաղթանաց Գրիգոր վարդապետն՝ որդին Թոքակերի, և Դաւիթ՝ որդի Ալաւկայ, և այլ աշխարհն Աղուանից, առ մեծ հայրապետն հայոց Գրիգորիս, որ ընդ այն ժամանակս էր նա ի կողմանս

---

* Լրացնում ենք ըստ Մոսկ. Կաղանկատ.—Կ. Մ.-Օ.

2 ps էառ
2 Մ-Թ զձեռնադրութիւնն, fhn ձեռնադրութիւնն
2–3 o սա ձեռնադրութիւն յանանիայէ հայոց կաթուղիկոսէ առնու, ip յանանիայ
2 cdij չիք հայոց
4 h տասն և վեց, Մխ. Գոշ ամս մի և Մոսկ. Կաղ. ամս տասն և ութ
4 stvՎ չիք 'տէր Մովսէս ամս վեց'
5 p փառիսոս, Վ Փառիսոսայ
5 stvՎ վանաց
6 tvՎ յովսէփ
6 u տէր մարկոս ի̅ը̅
6 Մ-ԹՎ a նորա ստեփանոս (չիք տէր), efhm նորա ստեփաննոս (չիք տէր)
7 Մ-Թ Յովանէս, abcdef յովաննէս, i յոհաննէս
7 egijpstvՎ չիք ամս յիսուն, no չիք 'ամս յիսուն և ապա տէր ստեփաննոս'
7 Մ-Թ չիք ապա
8 ՋՋ վախճանեալ, վաղջանեալ, վաղճանեալ
9 Մ-Թ ի շ̅ձ̅ը̅ ամի թուականին հայոց, afij յամի շ̅-երորդի ձ̅-երորդի ը̅-երորդի թուականին (թվականին) հայոց, bnp յամի հինգհարիւր երորդ ութսուն երորդի ութերորդի թվականին հայոց, cd յամի շ̅ձ̅ը̅ թվականին հայոց, st թուականիս, v թվին, Վ թուիս փխ թուականին հայոց, y յամի հինգ հարիւր և ութսուն և վեց թուականիս մերում և յաւուրս
9—10 y գրիգորի կաթողիկոսի հայոց կաթողիկոս փխ առաջնորդ ոչ գոյր ի տան
11 y բայց փխ ապա
11 g ազգէ
11 nՎ կաթուղիկոսաց
11—12 y չիք 'որդի գէորգայ...ուսուցին'
11—12 Մ-Թ Գէորգեայ փխ Գէորգայ, թոռն Կարապետին, abcfhijmp գէորգեայ, gu գիորգայ
12 ij և թոռն Կարապետին, stvՎ թոռն կարապետի
12 i չիք սնուցին, t չիք ուսուցին
12 acdijknu չիք ի
13 bd թուխթ
13 n մախթանաց
13 tv ի գրիգոր
13 dfh վարդապետին
13 ijp գէորգէս վարդապետ փխ Գրիգոր վարդապետն
13 acdefghՎ որդի
13 n զոքակերի
14 Մ-Թ Ալօկայ
14 stv այլ աշխարհն ալաւկայ և աղուանից, ԱԲԳ այլ աշխարհ ալօկայ (Վ Զոլայ) և աղուանից
14 m չիք հայրապետն
15 in չիք հայոց
15 bdegijpu գրիգորէս, fhm գրիգորիոս
15 y որ յայնմ ժամանակի էր
15 Մ-Թ էր փխ էր նա

Արևմտից։ Եւ այր մի ընդ Թլթոյն առաքեցին, զի ձեռնադրեսցէ զնա եպիսկոպոս, առաքեսցէ և ինքն եպիսկոպոս մի յիւրոցն, և տացէ հրաման ձեռնադրել զմանուկն Գագիկ յաթոռ Աղուանից, զի մի՛ անառաջնորդ կորիցէ աշխարհն։

Իսկ հայրապետն ձեռնադրեաց զառաքեալն, հրաման ետ և եպիսկոպոսին Կարնոյ՝ գնալ յաշխարհն Աղուանից և ձեռնադրել կաթողիկոս Աղուանից։

Ապա եկեալ եպիսկոպոսին Կարնոյ Սահակայ և միւս եպիսկոպոսն, ձեռնադրեն այլ ևս եպիսկոպոսս երկոտասան՝ ըստ հրամանի գրոց, և ապա ձեռնադրեցին զԳագիկն կաթողիկոս, և անուանեցին Գրիգորէս՝ ըստ անուան կաթողիկոսին Հայոց։

Ընդ աւուրս ընդ այնոսիկ եղև յանկարծակի մէգ և մառախուղ, և լցաւ առհասարակ լեառն և դաշտ, և եղև շարժ ահագին, և կործանեցաւ մայրաքաղաքն Գանձակ։ Եւ շնորհօքն աստուծոյ ապրեալ եղև նորընծայ կաթողիկոսն, բայց մեռաւ ի շարժմանէն մեծ վարդապետն Գրիգոր՝ հանդերձ այլ բազմութեամբ արանց և կանանց և մանկտւոյ, որոց ոչ գոյ թիւ, զոր սպանին շինուածքն՝ անկեալ ի վերայ։

Եւ եկն թագաւորն Վրաց Դեմետրէ և աւար էառ զամենայն ինչսն. տարաւ և զդրունս քաղաքին յիւր աշխարհն։

Փլաւ և լեառն Ալհարակ և կապեաց զձորակն, որ անցանէր ընդ մէջ նորա, և եղև ծով, որ է մինչև ցայսօր ժամանակի։

1 y և զայր մի ևս
1 Մ-Թ առաքելով, km առաքելոցն (sic), no առաքե(է)ին, y առաքեն առ նա
1—2 no եպիսկոպոս գնա, y զայն այր ձեռնադրեսցէ յեպիսկոպոս
2 Վ և առաքեսցէ և
2 stv եպիսկոպոսն, y զեպիսկոպոս մի ևս յիւրոցն
2 stvՎ չիք հրաման
3 abcefghnostvՎ զմի
3—4 vՎ զի մի կորիցէ առաջնորդ յաշխարհէն (v աշխարհէն)
4 d յաշխարհն, s յաշխարհէն, t յաշխարհին
5 bdegijnopstvՎ տուր հայրապետն
6 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ Կարնոյ, stv Կարնեայ
6 abcgn աշխարհն
6 Վ ձեռնադրել նոցա կաթողիկոս
6—7 b չիք և ձեռնադրել կաթողիկոս Աղուանից
7 impstv նոցա փխ Աղուանից
7 impstvՎ չիք Աղուանից
8 dijp չիք եկեալ
8 Մ-ԹՎ Կարնոյ
8 no այլ միւս եպիսկոպոսս, stvՎ միւսն ևս փխ միւս եպիսկոպոսն
9 ghp եպիսկոպոս
9 stvՎ ըստ օրինի հրամանաց գրոց սրբոց (Վ չիք սրբոց)
9 u ըստ հրամանի գրոց սրբոց
10 o ձեռնադրեն
10 svՎ զԳագիկ
10 c Գրիգորիս
11 ijnop անուանն
12 afh յաւուրսն, Վ ընդ աւուրսն այնոսիկ
12 cd մառախուղ
13 no դաշտն
14 o կանձակ
14 df շնորհաւքն, s շնորհօք տեառն փխ շնորհօքն աստուծոյ
15 n մեռաւ ժարժմանէն
16 beu մանկտւոց, Վ մանկտւոյն, n կանանց մանկտւոյ
16 o գոյր
17 ip շինուածք
17 j անկեալք
19 Վ և տարաւ փխ տարաւ և
19 gi զդրունսն
19 i չիք քաղաքին
19 eg չիք յիւր, n իւր
20 cde j յաշխարհն, g աշխարհն
20 imp բլաւ
20 Վ զձորակ
21 g չիք և
21 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ և է փխ որ է
21 ad ցայսաւր

Եւ յետ ութ ամի երևեցաւ աստղ մի գիսաւոր լի լուսով, որ նշանակ եղև սովոյ և՛ սրոյ, և՛ գերութեան, որ կալաւ զաշխարհս։

Եւ յորժամ եղև այր կատարեալ կաթողիկոսն Գագիկ լի իմաստիւք աստուածայնովք, փոխեցաւ յաշխարհէս. և դարձեալ խաւար եղև կողմանցն այնոցիկ։

Եւ ապա տէր Բեժգէն, որ եթող զկարգն և առ կին. և յետ նորա տէր Ստեփաննոս ամս քառասուն. և զկնի նոր տէր Յովհաննէս ամս քառասուն, որ շինեաց եկեղեցի մի հրաշալի ի գաւառն Միափոր ի վանքն, որ կոչի Խամշի. սա որ եհաս յաւուրս մեր։ Եւ ապա տէր Ներսէս, եղբայր նորին, այր հեզ և բարի բնութեամբ, որ ձեռնադրեալ եղև ի ՈՁԴ թուականին Հայոց։

ԺԱ.

Վասն ելանելոյ թաթար զօրուն եւ փախստական առնելոյ զթագաւորն Վրաց:

Ի ՈԿԹ թուականին, մինչդեռ հպարտացեալ էին վիրք յաղթութեամբն, զոր յաղթեցին տաճկաց՝ յինքեանս կորզելով զբազում գաւառս Հայոց ի նոցանէ, յանկարծակի յեղակարծում ժամու յոլով գունդս զօրու ծանու, ամենայն կազմութեամբ, եկեալ ընդ դուռն Դարբանդայ ուժգին դիմեցմամբ, և եկեալ յաշխարհն Աղուանից՝ գալ անցանել յաշխարհս Հայոց և Վրաց, և զոր ինչ գտանէին ի ճանապարհին՝ զամենեսեան սրոյ ճարակ

1 stvՎ լի լուսաւորութեամբ
2 stvՎ էր փխ եղև
2 a գիտութեան փխ գերութեան
3 b չիք այր
4 d աստուածայինն 'գրով, fh և աստուածայնովք, ios աստուածայնոք, o իմաստնովք աստուածայնաւք
4 gno աշխարհէս. p յաշխարհէ
5 Մ-Թ այնոցիկ կողմանցն, m այնմ կողմանց
6 g բեժկէն, ip բեժգէնն, no բեժգին
6 inoptvՎ էառ
7 cdeg յովաննէս, f յովանէս, i յոհաննէս, k չիք տէր Յովհաննէս
8 no մի փոր
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք որ
9 p էհաս
10 no բնութիւն
10 fhikmtv չիք ի
10 hՎ ի վեց հարիւր ութսուն և չորս
10 bcdf թվականին, Վ թուին
12 cdgiju ելանելոյն, v ելանելուն
12 stvՎ թաթար (tv թաթարաց) ազգի (tvՎ ազգին) զօրուն
12—13 z ակիզբն ելանելն թաթարին փխ վասն ելանելոյ…Վրաց
14 cdj ի վեց հարիւր կԹ փխ ի ՈԿԹ. h ի վեց հարիւր վեշտասան և ութ (sic) Վ ի վեց հարիւր վաթսուն և ինն
14 bcdeop թվականին, jz թուականին Հայոց, i ի թուականութեանն Հայոց, stv թուին Հայոց, Վ թուին
14 m հպարտացեալք
14 gz յաղթութեանն, n յաղթութեան
15 tvՎ բազում
16 m չիք ի նոցանէ
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յեղակարծ, i յեղակարծու[մ]
16 dn զաւրու
16 Վ գունդք
17 dz կազմամբ փխ կազմութեամբ
17 z եւ
17 i Դարբանդայ
17—18 stvՎ չիք ուժգին դիմեցմամբ
18 d յաշխարհսն, gn աշխարհն
18 no չիք անցանել
18 g աշխարհս, n աշխարհն
18 op յաշխարհն Հայոց
19 mz զամենայն որ ինչ
19 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ գտանէ

զերիվարս, և զկազմած պատերազմական, անցին գնացին յաշխարհն իւրեանց: Էր անուն գլխաւորին Սաքադա Բահատուր:

ԺԲ

Վասն որ ի սահմանս Գանձակայ անկումն եղեւ զօրացն:

Զկնի այսորիկ՝ իբրև ժամանակք ինչ անցին ի վերայ, այլ զօր եկ ի հոնաց, զոր Խփչախն անուանեն, և եկեալ ընդ աշխարհն Վրաց առ Թագաւորն Լաշայ և առ Հազարապետն Իւանէ, զի տացեն նոցա տեղի բնակութեան, և նոքա ծառայեսցեն նոցա միամտութեամբ: Իսկ նոքա ոչ առին յանձն՝ լինել նոցա ասպնջական:

Եւ նոքա դէմ եդեալ գնացին առ բնակիչսն Գանձակ քաղաքի: Եւ նոքա յօժարութեամբ ընկալան, քանզի էին ի մեծ նեղութեան ի զօրացն Վրաց, որք աւերէին զաշխարհս նոցա և գերէին զմարդ և զանասուն: Ետուն նոցա տեղի բնակութեան ի սահմանս քաղաքին, օգնէին և այլ կերակրօք և ըմպելեօք, զի նոքօք կայցեն ընդդէմ թագաւորութեանն Վրաց: Իսկ զօրքն հոնաց դադարեալ անդ և դեռեղեալ:

Զօրաժողով եղև ապա Իւանէ և դիմեաց ի վերայ նոցա հպարտութեամբ, մեծամեծս փքայր բնաջինջ առնել զնոսա և զքաղաքն, ի բազմութիւն զօրացն յուսացեալ՝ և ոչ յաստուած, որ տայ զյաղթութիւնն ում և կամի: Իբրև հարան ընդ միմեանս, եկին խուժքն հանդգնեամբ յորջից իւրեանց և զվատտակեալ և զլքեալ զօրսն վրաց ի բերան սրոյ արկեալ, և զբազումս ձերբակալ արարեալ, և զմնացորդսն փախուցեալ: Եւ մեծ բեկումն եղև յաւուր յայնմիկ զօրուն քրիստոնէից, և այնքան թողան ի ձեռանէ աստուծոյ, մինչ զի մի վատ այր զբազում քաջ արս և անուանիս եղեալս ի պատերազմունս բերէր իբրև հովիւ զհօտ առաջի անցուցեալ, զի եբարձ տէր զօգնութիւն ի սրոյ նոցա և ոչ ընկալաւ զնոսա ի պատերազմի: Բերէին զարս պատուականս և վաճառէին ընդ դոյզն հանդերձից կամ ընդ կերակրոյ. և պարսիցն գնեալ զնոսա՝ անհնարին նեղութեամբ կեղէին զկեանս նոցա. և այնքան պահանջէին ի նոցանէ կշիռս ոսկւոյ և արծաթոյ, մինչև անհնարին լինել հատուցանել. և բազումք մեռան ի բանտի անդ:

Անդ ըմբռնեցան ընդ այլսն և Գրիգոր որդի Հաղբակայ, եղբայր քաջին Վասակայ, և Պապաքն նորուն եղբօրորդի, զի երեք որդիք էին Վասակայ՝ Պապաք, Մկդէմ, Հասան, զոր Պռօշն կոչէին, արք քաջք և անուանիք, որ յահէ նոցա դողայր ամենայն զօրն տաճկաց. զՊապաքն սպանին ի պատերազմին. իսկ զԳրիգոր ձերբակալ արարեալ, նեղեցին բազում

1 n զերիւարս
1 i զկազմուածք
1 o անցին և
1 gno աշխարհն
2 ip սարքաթայ, st սարատայ, u սարքադայ, z սարատա, v սարատատ
2 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ պահատուր, begipz բահադուր, ԱԳ սարա բահատուր (հմմտ. v սարատատ բահատուր)
3 z վասն կոտորելոյ թաթարն զվրացիքն փխ վասն որ ի սահմանս... անկումն եղև զօրացն
3 no կանձակայ
3 a անկումն, h յանկումն, no անկզմն (sic)
3 ad զաւրացն
4 z չիք զկնի այսորիկ
4 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ ժամանակ
4 ad զաւր
4 o զի մի զօր եկ (sic)
5 Մ-Թ և մի շարք ՋՋ խուչախն, g խուչան, o խաչախ
5 stuvzՎ անուանէին
5 d յաշխարհն
5 z չիք ընդ
6 fm շաշայ
6 istvՎ տացէ
6 a չիք նոցա, p նոքա
6—7 n բնակութիւն
7 i նոքա stvՎ նմա փխ նոցա
8 go անձն
8 st լինիլ
9 n դէմ եդեալ, o դիմեալ
9 e գնաց
9 o կանձակ, stvՎ չիք Գանձակ
9 stvՎ քաղաքին
10 dn յաւժարութեամբ
10 e ի մեծի
11 n աւերէին
11 gn աշխարհս, z զաշխարհն
11 z զանասունս
12 d տեղիս
12 ad աւգնէին
12—13 stvzՎ և օգնէին նոցա կերակրօք (Վ կերակրովք)
12 m չիք և այլ
13 adf կերակրաւք
13 ad ըմպելեաւք, bceo ըմպելօք
13 ad նոքաւք
13 no զայցեն փխ կայցեն
13 efh թագաւորութեան
14 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ դադարեալք
14 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ դեռեղեալք, afh դեռեղեաց
15 Մ-Թ չիք ապա, abc ապա եղև, stvzՎ եղեալ ապա
15 uՎ հպարտութեամբ ի վերայ նոցա
16 tv քքայր
16 ip բնաջինջս
16 z նոցա փխ զնոսա

1 t և բազմութիւն, g ի բազմութիւնն
1 dn զաւրացն
1 ijp ոչ թէ
1 Մ-Թ և մի քանի ՋՋ յաղթութիւն, cdjnpstuz զյաղթութիւն
2 Վ Եւ իբրև
2 n ընդ միմեանս
2 o յերջից փխ յորջից
3 af վատտակեալ, io զվատտակեալք
3 ip զլքեալք
3 bd զաւրսն, sԱԲԳ զարսն, tv զայրսն փխ զօրսն
5 oՎ յաւուրն
5 dn զաւրուն
5 e և այն փխ և այնքան
6—7 Մ-ԹՎ մինչ զի մի վատ այր զբազում քաջ (Վ քաջաց) արս և անուանիս եղեալ ի պատերազմունս, իբրև հովիւ զհօտ (Վ զհօտս) առաջի անցուցեալ (Վ անցուցեալ էին՝) բերէին
6 abcegstuv մինչ զի մի վայ (i վայր) տայր, dihz մինչ զի մի վայր տայր (d տար), ijop մինչ զի վա՛յ տայր (ijp վա՛յ տար), m մին այր մի ի վայր տայր
6 stuv բազում քաջանց
6—7 op անուանիք եղեալս
7 m իբրև զհովիւ
7 adn զհաւտ stvՎ զհօտս
adn զաւգնութիւն
8 no նոցա, z զնա փխ զնոսա
10 Վ և կամ
10 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ կերակրոյ, u կերակրեաց
10 aefghno գնել
10 mstvՎ յանհնարին նեղութիւնս
11 n զնոցա կեանս, o զնոսա կեանս
11 Մ-Թ և մի քանի ՋՋ ոսկոյ
12 d անհնարին լեալ
12 i հատուցանելոյ
13 Մ-Թ անդէն ի բանտի, m անդի ի բանտի
13 cdijnopstv ի բանդի
14 o չիք անդ
14 a ընբռնեցան, d ըմպռնեցան, vՎ ըմբռնեցաւ
14 b զբռնեցան փխ ըմբռնեցան
14 o չիք և
14 z հարբակայցին փխ Հաղբակայ
14—15 Մ-Թ և մի քանի ՋՋ Վասակայ քաջի
15 z պապօքն, stՎ պապաք
15—16 v չիք 'և պապաքն...Վասակայ'
15—16 g չիք 'նորուն... պապաքն'
16 Մ-Թ մկունէմ, no մէրդէմ
16 iՎ և Հասան
16 cdj պռաւշն, no պռաշն (sic)
16 stvՎ չիք 'զոր Պռօշն կոչէին'
16 n կոչէին
17 istz դողային
17 istz զօրքն
17—18 Վ ի պատերազմի
18 d զրիգոր
18 ac ձերբակալ
18 no արկեալ փխ արարեալ
18 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ նեղէին

խոշտանգանօք, զի ուրասցի զՔրիստոս, և նա ոչ առ յանձն, այլ առաւել ևս անարգէր զմոլար օրէնսդիրն նոցա զՄահմետ և զգարշելի օրէնս նոցա։ Եւ նոցա բարկացեալ՝ քարշեցին զնա մերկ ի վերայ երկրի, և փշով քանդեցին զամենայն մարմինս նորա, և այնքան տանջեցին զնա, մինչև ի գանելն աւանդեաց զհոգին, և ընկալաւ ի Քրիստոսէ զվկայական պսակն։ Սորա զաւակաւ խաչենեցիք էին, յերևելի ազգէ, հաւատով քրիստոնեայք, ուղղափառ և ազգաւ հայ։

Եւ զայլ բազումս ի գերելոցն անօրէն պարսիկքն զանազան տանջանօք նեղէին, քաղցիւ և ծարաւով և մերկութեամբ։ Իսկ քրիստոնեայքն, որ էին ի քաղաքին Գանձակ, բազում բարեգործութիւնս ցուցին առ գերեալսն, զոմանս գնելով և ազատելով, և զկէսս կերակրելով, և կիսոցն հանդերձս զգեցուցանելով, և զվախճանեալսն թաղելով, և այսպէս յամենայն կողմանց զբարեգործութիւնս ցուցանելով։

Բայց յետ աւուրց ինչ անցանելոյ, դարձեալ զօր ժողովեաց մեծ հազարապետն Իւանէ՝ երթալ առնուլ զվրէժս յայնցանէ, որք կոտորեցին զզօրս նորա։ Եւ դիմեալ ի վերայ նոցա յեղակարծում ժամու՝ եհար սատակեաց

---

1 Մ-Թ *խոշտանգօք*, v *խոշտանկօք*, abefghnu *խոշտանկանօք*
1 ips *ոչ էառ յանձն*, n *ոչ յառ անձն*, o *ոչ յանձն էառ*
2 վ. չիք *ևս*
2 ijp *զմոլար օրէնս նոցա*, no *մոլար զաւրէնսդիրն* (o *զօրէնսդիրն*), վ. չիք *'մոլար'* փխ...
2 abd *աւրէնսդիրն*, g *յօրէնսդիրն*
2 bcdnouz *մահմետ*, p չիք *մահմետ* վ. *զմահմետ-ի* փխ...
2 i չիք *'զմահմետ և զգարշելի օրէնս նոցա'*
2 վ. *'զարշելին'* փխ...
2 abd *աւրէնս*, n *զաւրէնս*, m *օրէնսն*, o *զօրէնս*
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *բարկացեալ նոցա*
3 ah *զնոսա* փխ *զնա*
3—4 p *քանդուցին*, stv *քանձեցին*
4 kvվ. *նոցա* փխ *նորա*
3—4 z չիք *'և փշով...նորա'*
4 h *զնոսա* փխ *զնա*, noz չիք *զնա*
4 m *մինչ զի* փխ *մինչև*
4—5 no *ի զայլ* փխ *ի գանելն*
4—5 վ. *ի գանելն նոցա*
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զոգի իւր*, bn ou *զհոգի*
5 z *զպսակ անապականն* փխ *զվկայական պսակն*
6 stvվ. *զաւակօք*, d *զաւառ*
6 dz *խաչենիք*
6 notv *երևելի*
6 tv *յազգէ*
6 z չիք *քրիստոնեայք*
7 ipstvվ. *հայք*
8 d չիք *զայլ*, p *այլ*
8 z *զբազումս* փխ *զայլ բազումս*
8 no *զանօրէն*
8 e *պարսիքն*, no *պարսիկք*
8—9 adfn *տանջանաւք*
9 no *քաղցու*
9 mo *որք*
10 n *ի քաղաքն կանձակ*
10 ipstvվ. *գանձակայ*
10 ip *բարութիւնս* փխ *բարեգործութիւնս*
10 stv *գերեալս*
11 h *գնալով*
11 z չիք *'ազատելով և զկէսս'*
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *կերակրով*
11 s չիք *'զկէսս կերակրելով'*
11 o *զկիսոյն*, z չիք *կիսոցն*
11 di *հանդերձ*
12 b *զվաղխճանեալսն*, cd *վաղճանեալսն*, op *զվաղճանեալսն*
12 ego *ամենայն*
13 stvվ. *բարերարութիւնս*
14 no *անցանելոց*
14 ijp *զօրս*
15 Մ-Թ *զվրէժ*, bcdjnpz *վրէժս*
15 Մ-Թ *զզօրն*, hstuv *զզօրսն*, inopz *զօրս*, d *զզաւրս*
16 no չիք *յեղակարծում ժամու*, stuvվ. *յեղակարծ ժամու*
16 abcdefghnvվ. *հար*

զխուժադուժն բերանով սրոյ, և զաւար նոցա և զմանկունս գերի վարեալ՝ ած յաշխարհն իւր։

ԺԳ

Վասն վարդապետին Մխիթարայ, թէ ուստի էր եւ կամ որպիսի ոք:

Հռչակաւորն այն և մեծիմաստն գիտութեամբ՝ էր ի քաղաքէն Գանձակայ, քրիստոնեայ ծնողաց զաւակ, որք ետուն զնա յուսումն գրոց սրբոց. և իբրև եհաս նա յարբունս հասակի, ձեռնադրեցին զնա քահանայ կուսակրօն։ Եւ պաշտեալ զքահանայութիւնն յոլով ամս՝ ցանկացաւ նա հմուտ լինել մտաց գրոց սրբոց և առակաց խրթնոց, որ կան ի նոսա։ Եւ հանդիպեցաւ նմա Յովհաննէս վարդապետն՝ Տաւուշեցի անուանեալ, որ ի ժամանակին յայնմիկ երևելի էր գիտութեամբ. զառաջինն յաշխարհակեաց կեանս կացեալ սակաւ ինչ, և մնացեալ յամուսնոյն, կրօնաւորութեան հետևեալ. և հասու եղեալ աստուածային գրոց՝ զվարդապետական պատիւ ժառանգեալ։ Առ սմա կացեալ Մխիթար ամս յոլովս, ուսմանն գրոց պարապեալ։

---

1 vվ. *ի բերանոյ*, z *ի բերան*
1 d *զօր* փխ *զաւար*
2 ips *էած*, z չիք *ած*
2 d *յաշխարհս*, o *աշխարհս*, gn *աշխարհ*, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *յաշխարհ իւր*
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *'ած յաշխարհն իւր'*-ից հետո *'Եւ Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ փառք յաւիտեանս'*։ acdefghjnuz *յաւիտեանս ամէն*, ipվ. չիք *'և Քրիստոսի... յաւիտեանս'*, stvz *և քրիստոսի փառք։*
3 fh *յուսափ*
3 g չիք *էր*
3 dfhln չիք *և*
3 վ. *ով էր*, istuv *ոք էր սակաւ ինչ ասասցուք*, l *ոք էր փոքր ինչ ճառեսցուք սակս սորա*
4 n *մեծ իմաստունն*
5 t *գանձակ*
5 ehop *ծնօղաց*
5 o *ուսումն*
6 v *եհաս նա ի բուն* փխ *յարբունս*
6 վ. *հասակին*
7 eg *պաշտել*
7 aefghl *զքահանայութիւն*
7 o *ի յոլով ժամանակս* փխ *յոլով ամս*, stv *յոլովս ամ*
7 Մ-Թ չիք *նա*, abcd *նմա* փխ *նա*
8 Մ-Թվ. և մի երկու ՁՁ չիք *մտաց*
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *խորոց*
8 k *զոր կան*
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *նմա*, bcdeginpstvվ. *հանդիպեցաւ նա*
9 Մ-Թ *Յովանէս*, b *յօհաննիսի*, cdegjnp *յովհաննիսի*, l *յովանիսի*, stvվ. *յովհաննիսի*, մի երկու ՁՁ *յովհանն*
9 Մ-Թվ. և մի քանի ՁՁ *վարդապետի*
10 abglno *այնմիկ*
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *երևելի էր նա*
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զառաջին*
10—11 cj *յաշխարհականաց*, fhp *յաշխարհականն*, sվ. *յաշխարհականանց*, t *զաշխարհականանց*, v *աշխարհականանց*
11 s *մխայնացեալ* փխ *մնացեալ*
11 fhno *ամուսնոյն*
11—12 c *կրօնաւորութիւն*, dn *կրօնաւորութեան*
12 no *հասու եղև*
12 tvվ. *գրոց պարապեալ*
13 jp *պատիւս*
13 fgh *ժառանգել*
12—13 stuvվ. չիք *'զվարդապետական... ուսմանն գրոց'*
13 abcdefhjlno *եղեալ* փխ *կացեալ*, ip *առ սա եկեալ*
13 e *յոլով*
13 no *յուսման գրոց*, i *յուսմունս գրոց*, p *ուսմունս գրոց*, s *և ի նոյն* փխ *գրոց*

Եւ էր վարդապետն Յովհաննէս շրջագայ՝ տեղւոջէ ի տեղի շրջելով, քարոզելով զբանն աստուծոյ և ուսուցանելով զբարի վարս մարդկան։ Սա բազում իրս կարգաւորեաց կարգաց և կրօնից քրիստոնէից, զի զեռ ցայն ժամանակն ի տեղիս տեղիս լուծանէին զշաբաթ և զկիրակէ սուրբ քառասնորդաց աղուհացիցն։ Սա եդ օրէնս պահօք վճարել, որպէս զայլ աւուրս շաբաթուն. բայց միայն զի տօնեսցեն ի շաբաթու՝ վկայից աստուծոյ և ի կիրակէի՝ խորհրդոյ յարութեանն Քրիստոսի և մատուցեն զպատարագ։ Եւ այսպէս հաստատութիւն կալաւ յամենայն տեղիս՝ զխնեբեակն պահօք վճարել, զոր յառաջն կէսք պահէին, և կէսք ոչ։

Կացեալ առ սմա Մխիթարայ և առ այլս ոմանս, էառ նա զանուն վարդապետական։ Եւ այնու ո՛չ շատացաւ, այլ չոգաւ նա յարեւմուտս կոյս յաշխարհն, որ կոչի Սեաւ լեառն, առ վարդապետսն, որք էին անդ ուսուցիչք, և զայն ինչ ի վեր ոչ հանեալ, թէ իցէ նորա առեալ զայն պատիւ, այլ բազում ինչ օգտեալ ի նոցանէ, եկն նա ի Կարնոյ քաղաք։ Եւ անդ գտանէ նա զբարեպաշտ իշխանն՝ զանուանեալն Քուրդ, և հաւատովն քրիստոնեայ, որ ընդ այն ժամանակս անդ լինէր՝ սարտուցեալ ի թագաւորէն վրաց. և եղեալ նորա ծանօթ, սիրեցաւ ի նմանէ իբրև զհայր։ Եւ յետ այսորիկ դարձաւ նա յաշխարհն իւր։

1 Մ-Թ ԱԲԳ և մյուս 22 ձ. զի էր (Վ. և էր ուղղել է)
1 Մ-Թ Յովանէս, b յօհաննէս, gn յովհաննէս, p յովաննէս
1 acdfhijklm շրջակայ, nop շրջակս փխ շրջագայ
1 bcdefhij տեղոջէ, n կեղոջէ, o զեղջէ (sic)
1 p ի տեղիս
2 no յուսուցանելով, t չիք ուսուցանելով
2 bcdeg մարդկանն
3 o կարգաւորեալ
3 afhkl կարգից, t չիք կարգաց
3 dn կրաւնից, j կրօնիցս
4 o ի տեղի տեղիս
4 t լուծին
4 b կիւրակէ, dfghjnpu զկիւրակէ, stvՎ զկիրակէն
4—5 ip քառասնորդացն աղուհացից o աղուհացսն
5 ad աւրէնս, g յօրէնս
5 adf պահուք, i պահօք օրէնս
6 bd տաւնեսցէն
6 ijpՎ ի շաբաթուն
6 oivՎ վկայիցն
6—7 i սրբոց փխ աստուծոյ
bdefgnpu ի կիւրակէի, hij ի կիւրակէ, stv ի կիւրակէն, Վ. ի կիրակէն
7 o զխորհուրդ, tvՎ խորհուրդ e յարութեան
7—8 Մ-Թ և մյուս 22 մատուցեն զխորհուրդ մեղաքաւիչ մարմնոյ և արեանն Քրիստոսի փխ մատուցեն պատարագ, ինչպես ու-ԾեՇ, stvԱԲԳ(Վ)
8 efh հաստատութիւնն
8 g ամենայն
8—9 Մ-Թ զխնեերեակն, noՎ զխնեերեակ, pstv զի յխնեերեակ
9 df պահուք
9 cdfgiknop որ փխ զոր
9 no առաջին փխ յառաջն
9 ikp կէսքն պահէին և կէսք ոչ
9 stuvՎ պահօք վճարէին փխ պահէին
10 Մ-Թ այլ ոմանս, stv և այլս, ԱԲԳ և այլս ոմանս փխ և առ այլս ոմանս
10 stvՎ էառ սա անունս (Վ. զանունս)
11 n չոգաւ
11 stuvՎ չիք նա
11 d յարեեւմուտս (sic), n արեւմուտս
12 go աշխարհն
12 Մ-Թ և մի քանի 22 սև լեառն
12—13 Վ. ուսուցիչք անդ
13 Մ-Թ և մի երկու 22 ոչ հանեալ ի վեր
14 a աւկտեալ, d աւգտեալ
14 o ի նոցունց
14 Մ-Թ և մի երկու 22 չիք նա
15 stvՎ իշխանն մեծ
15 cdj և զանուանեալն
15 Մ-Թ և մի երկու 22 քուրթ
15 abcdefgh հաւատով
16—17 Մ-Թk և մի երկու 22 ի թագաւորութենէ(ն)
17 Մ-Թ նմա փխ նորա, d նա ծանաւթ
18 no չիք նա
18 g աշխարհ, Վ. յաշխարհն

Եւ ել համբաւ իմաստութեան նորա ընդ ամենայն աշխարհս. և բազումք աշակերտէին նմա յուսումն վարդապետութեան։ Եւ ապա նեղեալ ի տաճկաց՝ ի սպրելոյ կաթողիկոսին Աղուանից Ստեփաննոսի, և եկեալ նորա յաշխարհն Խաչենոյ առ Վախթանկ, իշխանն Հաթերքոյ, և առ եղբարս նորա, որք բազում պատուով պատուեցին զնա, և անդ դադարեալ ամս ինչ։

Ապա դարձ եղև իշխանին Քրդին ի հայրենիսն իւր գալ յաշխարհն Կայենոյ և Մահկանաբերդոյ։ Եւ բազում մեծարանս եդ նմա թագուհին Վրաց, որ Թամարն կոչէր, դարձուցանելով ի նա զհայրենի տեղիսն և այլս յոլովս։ Սա է հայր Սադունին և Դաւթի, պապ Շէրբարոքին, հօրն Սադունին։

Իսկ իբրև լուաւ վարդապետն Մխիթար, թէ դարձաւ իշխանն ի հայրենիս իւր, եկն նա առ նա վասն առաջին սիրոյն և միաբանութեանն, որ առ միմեանս։ Եւ բնակեցաւ նա ի վանքն, որ կոչիւր Գետիկ, ի գաւառին Կայենոյ, ի վերայ գետոյն մեծագունի, զոր անուանեն Աղստեւոյ գետ, յաջմէ կողմանէ գետոյն։

Եւ էր առաջնորդ վանիցն վարդապետն՝ որ Սարկաւագ անուանիւր, աշակերտ նորին, որ բազում սիրախութեամբ ընկալաւ զնա, և ինքն սպասաւորէր նմա. և անդ դադարեալ յոլով ժամանակս։

1 abcdefghijlnopu չիք ամենայն, stvՎ չիք ընդ ամենայն
1 stvՎ յաշխարհս փխ ընդ (ամենայն) աշխարհս
2 bcdegijnop նեղեալ նորա, stuvՎ նեղեալ նա
3 Մ-ԹՎ և մի քանի 22 ստեփաննոսի փխ Ստեփաննոսի
3—4 stvՎ եկեալ նա
4 go աշխարհն
4 Մ-Թ և մի երկու 22 վաղթանգ, bt վաղխթանկ, acdjlmpsu վաղթանկ (h զվաղթանկ)
4 Մ-Թ և մի երկու 22 իշխան
4 no հաթերկոյ, stv խաթերքոյ
5 u որ
7 o չիք եղև
7 Մ-Թ և մի երկու 22 քրթին
7 vՎ ի հայրենիս
7 go աշխարհն
8 d կայենայ, stv կարենոյ
8 hno ի մահկանայբերդոյ, ip ի մահկանաբերդու
no եա փխ եդ
9 s կոչիւր
9 no դարձուցանելով ի հայրենի տեղիս, stvՎ դարձուցանելով զնա ի հայրենի տեղիսն
10 o այլ յոլովս, stvՎ յայլս յոլովս
10 d դաւթին
10—11 stuvՎ չիք 'և Դաւթի... Սադունին'
10—11 Մ-Թ և մի երկու 22 Պապշէր բարեբարքին փխ պապ Շէրբարոքին, no պապշէր անուն բարբքին հօրն սադերունին (sic)
10 bcdeg բարքին (բարրքին), ijp բարքային
10 ad հաւր
10 Մ-Թ հօր
12 bcdij չիք իշխանն, tv ԱԲԳ վարդապետն (Վ. քուրդն) փխ իշխանն
12—13 gstvՎ ի հայրենիսն
13 np եկն առ նա
13 Վ. սիրոյ
14 n առ միմիանս, o ընդ միմեանս
14 ihstuvՎ կոչի
15 bcdeju կայանոյ, ip կայանու, n կաանոյ, o կարանոյ, s կայեանոյ tv կայոնոյ
15 Վ. որ ի վերայ
15 no գետուն
15 v մեծագնի
15 ehg աղըստեւոյ գետ (g գետն), ip աղըստեւու գետ
17 s վանացն
17 bcdefghipu սարկաւագն (o սարկաւքն)
17 dt անուն իւր փխ անուանիւր
17 o կոչիւր փխ անուանիւր
18 no աշակերտ իւր փխ աշակերտ նորին
18 l և ինքն առաջնորդէր և սպասաւորէր
19 m զյոլով, n ճոլով (sic)

Ապա եղև շարժ սաստիկ, որ զբազում տեղիս կործանեաց և տապալեաց զբարձրաբերձ շինուածս, ընդ որս խախտեցաւ և եկեղեցին Գետկայ սաստիկ յոյժ, մինչ զի ոչ լինէր հնար վերստին նորոգել։ Ապա երկմտեալ բնակչացն՝ կամէին ցրուել այսր և անդր, ո՛չ միայն վասն խախտելոյ եկեղեցւոյն, այլ զի նեղեալ էին ի մերձակայիցն, քանզի մի ոմն յիշխանացն, Սարգիս անուն, փոխեաց զգիւղ իւր ի տեղւոջէ իւրմէ և բերեալ շինեաց մերձ ի վանս այս գիւղ։ Եւ այնուհետև բազում գժտութեամբ կային ընդ միմեանս, քանզի պարսաւադէտք էին հանապազօր։

Իսկ վարդապետն սուրբ արգել զնոսա ի խորհրդոյն յայնմանէ, ոչ թողուլ զմիմեանս և ցրուիլ, այլ ի միասին կեալ, և խնդրել իւրեանց տեղի բնակութեան։ Ապա չոգան միաբան առ մեծ իշխանն Իւանէ, եղբայր զօրավարին Վրաց Զաքարէի, որդիք քեռ բարեպաշտ իշխանին Քրդին, որ ընդ այն ժամանակս իշխէր բերդին Կայենոյ և գաւառին, և ցուցին նմա զխնդիրս իւրեանց, զի տացէ նոցա տեղի, ուր փոխեսցեն զվանս իւրեանց։ Եւ նա հրամայեաց նոցա տեսանել, թէ որ տեղի պատշաճ իցէ։ Եւ նոքա շըրջեալ գտին տեղի մի բարեվայելուչ և գողաձև առ ստորոտս երկուց լերանցն, որ կայ ի գլխոյ նորա, զոր անուանէին զտեղին Տանձուտայ ձոր։

---

1 g բազում
2 h չիք զբարձրաբերձ
2 uvՎ ընդ որս և
2 uvՎ չիք և (խախտեցաւ եկեղեցին)
2 g խաղթեցաւ
3 o մինչև զի, l չիք զի
3 distuvՎ լինել
3 ip հնարս
3 stvՎ նորոգելոյ
3—4 g երկայնամտեալ բնակչաց
4 mՎ ցրուիլ այսր անդր
4 abcdeghijmnp չիք և
5 gho եկեղեցոյն
5 stvՎ այլ և զի
5 n ի մերձակայիցն
5 stvՎ չիք մի
5—6 go իշխանացն, m յիշխանաց
6 afh զգեղ, bcdgjlmn զգեւղ, i զգեօղ, stv զգեղն
6 acdefhijo ի տեղոջէ, n ի տեղոչէ, stvՎ ի տեղւոջէն
6 a բերել
7 Մ-Թ չիք այլ գիւղ, abcdjnu գեղ, fhs գեօղ, Վ գեղ
7 tv գժտութիւն
8 p պարսաւանդէ տքնէին (sic) պարսաւ(ն)դէտքն էին
9 ip արգելեալ
9 stuvՎ զնոսա անդ
9 n այնմանէն, o այնմանէ
10 no զմիմեանս
10 gno ցրուել
10 Մ-Թ կալ, h կեալ
10 g իւրոց
10—11 stvՎ բնակութիւն փխ տեղի բնակութեան
11 o չիք միաբան
12 nop զաքարիէ (sic), i զաքարէ
12 no որդի քեռ
12 Վ բարեպաշտի
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ քրթին, s քրդէ
12 fh չիք ընդ
13 Մ-Թ կայենւոյ, stvՎ կայենայ
14 g իւրոց, Վ չիք իւրեանց
14 no չիք 'զի տացէ...իւրեանց'
14 b որ փխ ուր
14 g փոխեսցէ
14 stvՎ ուր զվանք իւրեանց փոխեսցեն
15 Վ չիք տեսանել
15 h ո փխ որ
15 d պատշաճի է նոցա, op պատշաճ է նոցա փխ պատշաճ իցէ
15 dijopstuvՎ նոցա փխ նոքա
16 al չիք գտին
16 a շրջին տեղի մի
16 i չիք տեղի, no տեղ (o տեղի) մի բարի վայելուչ
16 uvՎ վայելուչ փխ բարեվայելուչ
16 g կոկաձև
16 ip և զարձեալ գողաձև առ ստորոտ
16—17 gstvՎ լերանց
17 stvՎ անուանեն
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Տանձուտայ ձոր, abcdfhnu տանձուտաձոր, eg տանձուտաձոր, j տանձուտայ ձոր, stvՎ տանձուկաձոր

Եւ էր ի նմա գիւղ, և ձորակ մի փոքրագոյն անցանէր ընդ մէջ նորա, և միւս ևս յորդագոյն յաջմէ կողմանէ, տեղի փայտաւէտ և ջրաւէտ։ Անդ համարեցան, թէ պատշաճ իցէ զետեղիլ։

ԺԳ

Վասն շինութեան վանիցն Նորն Գետկայ։

Սկսաւ այնուհետև վարդապետն սքանչելի հանդերձ միաբանօք իւրովք ձեռն ի գործ արկանել շինութեան վանիցն և եկեղեցւոյ ի վերասացեալ ձորն Տանձուտայ՝ հրամանաւ մեծ իշխանին Իւանէի։ Եւ շինեցին եկեղեցի մի գեղեցկաշէն փայտակերտ, և օծեալ կնքեցաւ յանուն սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի։

Էր ի տօնախմբութեան եկեղեցւոյն և սուրբ վարդապետն Խաչատուր Տարօնացի, առաջնորդ սուրբ ուխտին, որ կոչի Հաղարծին, այր սուրբ և առաքինի և գիտութեամբ հռչակեալ՝ մանաւանդ երաժշտական արուեստիւ։ Սա պայծառացոյց զսուրբ ուխտն, յորում առաջնորդ էր ինքն, որ յառաջ քան զգալն նորա՝ ամայի էր և խամրացեալ։ Զսա պատուէր մեծապէս թագաւորն Վրաց Գէորգի, հայր Թամարին։ Եւ ետ եկեղեցւոյն ձեռնագրովն իւրով զերկուս գիւղսն՝ զԱբասաձոր և զՏանձուտն, և այգի մի ի Միջնաշինին. և եդ նզովս ամենայն սրբովք, զի մի՛ ոք իշխեսցէ

---

1 acfgj գեւղ, b գեաւղ, dmn գեօղ
2 gno որդագոյն
2 go աջմէ
2 n փայտաւէտ և ջրաւէտ, o ջրալից
2 stvՎ անդր
3 d զտեղիլ, i զետղիլ, no զեղիլ
4 bg շինութեանն
4 Վ վանաց, Մ-Թ վանացն
4 it նորին փխ նորն
5 l սքանչելի միխիթար
5 o չիք հանդերձ
5 iop միաբանօքն
6 bdegjtvՎ վանից
6 h վանիցն եկեղեցոյ, n եկեղեցոյ, m վանուցն և եկեղեցւոյն
6 b ի վերս ասացեալ, i ի վերոյ ասացեալ
6 o չիք 'շինութեան...ի վերասացեալ'
7 i չիք ձորն
8 no չիք գեղեցկաշէն
8 ad ածեալ
8 no անուն, fh չիք յանուն
10 ah ի տօնս խմբութեան (sic), bd ի տաւնախմբութեան, stv ի տօնախմբութիւն
10 cdh եկեղեցոյն
10 no եկեղեցոյն սուրբ վարդապետն, stvՎ սուրբ եկեղեցւոյն և սուրբ վարդապետն
11 b տարօնացի
13 s արհեստից
13 o պայծառացոյց
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ որում
13 i առաջնորդն
14 bsvՎ զգալ
14 n ամայի
14—15 b չիք մեծապէս
15 Մ-Թ Գէորգի, d գիւրգի, c գէորգի, p գիուրգի, stuvՎ գորգի
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք ետ, not յետ փխ ետ
16 bcdegjnostuvՎ ձեռնագրաւ
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ եւ զերկուս
16 Մ—Թjh և մի երկու ՁՁ գեւղսն, n գեօղսն, b գեաւղսն
16 ip չիք 'զերկուս գիւղսն'
16 l զապասաձորն, o զարաստաձոր (sic)
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ տանձուտն, stv զտածուտն (sic), h տանձուտն, no զտանձոտ
17 stuv չիք ի
17 l ի միջջաչինին, no ի մէջնաշինին
17 p եա փխ եդ

հանել զնոսա ի վանիցն։ Սա եբեր զխազն ի կողմանս Արեւելից, զանմարմին եղանակսն ի մարմին ածել, զարարեալսն իմաստնոց, որ ցայն ժամանակս չև էր սփռեալ ընդ աշխարհս։ Սա եկեալ գրեաց և ուսոյց բազմաց. և բազում հանգիստ եղև ի ծանր աշխատութեանցն, և ինքն անդ հանգեաւ ի Քրիստոս և կայ թաղեալ յարեւմտից կուսէ եկեղեցւոյն։

Շինեցին ի Նորն Գետիկ եւ փոքրագոյն եկեղեցի մի յանուն սուրբ Կարապետին Յովհաննու ի ծնունդս կանանց մեծի և Քրիստոսի ձեռնադրողի, ի դրունս վանիցն։ Եւ ապա սկսան հիմն արկանել մեծափառ եկեղեցւոյն կոփածոյ վիմօք և գեղեցկաշէն արուեստիւ գմբեթարդ երկնանման, սքանչելի տեսողաց, սկսեալ ի Ռն թուականին հայոց, զկնի չորս ամաց առնլոյ զԵրուսաղէմ Սալահադնին, և կատարի յամս հինգ ի խանգար զատկին յունաց։

Վասն այսր զատկի բազում հակառակութիւն և վէճ էր ամենայն ազգաց ընդ հայոց, եւ առաւել վրաց ազգին, զի լրբեալ ասէին զԹիւրն ուղիղ. զոր եղծ և ապականեաց Իռոն անիծեալ, որ ի դրան ամբարիշտին Յուստի[նի]անոսի, որ վասն ոչ կոչելոյ զնա ի ժողովն, որ եղև յԱղեքսանդրիա, վասն լրմանցն զատկաց և այլ տօնից։ Յետ վճարելոյ երկերիւրեկին Անդրէասի՝ զինն ամ խանգար եկաց տօնքն ամենայն, զի ոչ կարա-

1 Մ-ԹՎ և մի քանի ՋՋ *ի վանացն*
1 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ *յարեւելից*, no *ի կողմանցն արեւմտից*, B *ի կողմանցն յարեւելից*
2 Վ *եղանակս*
2 eg *ածեալ*
2 iՎ *զարարեալս*
2 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ *յիմաստնոց*
2—3 o *ժամանակն*
3 Վ *չէր ցրուեալ* փխ *չև էր սփռեալ*
3 o *տեսեալ* փխ *սփռեալ*
3 bcgn *ընդ աշխարհ*, d *ընդ յաշխարհ*
3 n *յուսոյց*
4 l չիք *և բազում*
4 uՎ չիք *'և բազում հանգիստ եղև ի ծանր աշխատութեանցն'*
4 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ չիք *ինքն*
5 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ *ի Քրիստոս ինքն*
5 hno *եկեղեցւոյն*
6 o *և*, Վ չիք *եւ*
6 gnop *անուն*
6—7 bcdefgjmnop *սրբոյ կարապետին*
7 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ չիք *'ի ծնունդս կանանց մեծի և Քրիստոսի ձեռնադրողի'*
8 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ *հիմնարկել*
9 hnov *եկեղեցոյն*
9 i *կոփուածոյ*
9 dno *վիմաւք*
9 Մ-Թ *գմբեթայարկ*, cd *գմբեթարթ*, lh *գմբեթյարդ*, vՎ *գմբեթայարդ*, n *կըմպէթարդ*, o *կմբէթարդ*
10 i *տեսողացն*
10 cdp *սկսեալ ո̅խ̅*, e *ի զ̅ձ̅խ̅*, g *ի վեց ձ̅խ̅*, hՎ *ի վեց հարիւր քառասուն*
10 m չիք *սկսեալ*
10 bdfp *թվականին*, Վ *թուին*
11 g *առնելոյ*
11 o *յե̅մ̅*
11 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ *սալահատնին*
11 gjm *ամս*
11—12 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ *խանդար*, ip *ի խանդարել*
12 no *հանաց* փխ *յունաց*
13 no *այս* փխ *այսր*
13—14 cdij *ազգացն*
14 p *վրաց ազգացն* (sic)
14 a *զթիւր*
15 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ *եղծեալ* փխ *եղծ և*
15 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ *իռիոն*, mp *իրիոն*, n *իզոն* (sic)
15 Մ-Թ *պիղծն* փխ *անիծեալ*, abijlm *անիծեալն*
15 n *ամպարշտին* (o *ամբարշտին*)
16 no *ուստիանոսի* Մ-ԹՎ և ՋՋ *յուստիանոսի* փխ *Յուստի[նի]անոսի*
17 Վ *զատկաց*
17 s *այլոց*
17—18 ano *երկիր իւր եկին* փխ *երկերիւրեկին*
18 ct *անդրէասին*, v *անդրիասին*, eՎ *անդրէասայ*
18 btv *խանկարեաց*, cdjm *խանկար եկաց*, h *խանգարեկեաց*, ip *խանգարեալ*, s *խանկարեալ*
18 o *տօնն*, n *տաւնքն* փխ *տօնքն*

ցին ուղղապէս վարել զարուեստ նորա յետ վճարելոյն։ Ապա իմաստասէր ոմն, Էաս անուն, ձայն արկեալ առ ինքն կոչել յամենայն ազգաց զիմաստունս՝ զՓենեհէզ հրեայ, զԴիգան յԱսորւոց, զԱդդէ ի Գամրաց, զՆլոգս ի Յունաց, և զայլս յոլովս։ Եւ սկսեալ ներքուստ ի վեր թուել զամսն և զաւուրս հաստատութեամբ՝ կարգեցին զհինգ հարիւրեակ բոլորն՝ անտարակուսելի օրինակ յափտեան. զոր տարեալ առ Յուստի[նի]անոս կայսրն, նա հրամայեաց Իռոնի. և նա նախանձաբեկ եղեալ վասն արուեստին մեծանձնութեան և իւրն ոչ կոչելոյ, կամեցաւ եղծումն ինչ առնել իրացն. փոխեաց զապրիլի հնգետասան ի վեշտասան, և զվեց ի հինգ, բաղայս յօդեալ, թէ այլն ամենայն ճշմարիտ է, բայց յայսմանէ. այն վեշտասան ոչ ինչ սխալ է, իսկ այն հինգն յիննուտասնհինգ ամի հանապազ սխալէ զնոսա՝ ընդ հրեայսն առնելով զզատիկն ի ներքոյ լրմանն. քանզի շաբաթ ածէ նոցա հինգն, իսկ վեցն մեզ կիրակէ, որպէս գիտեցաւ և աստ։

Եւ վասն այսպիսի վիճման հայոց և վրաց առաքէ թագուհին Թամար և սպարապետն Զաքարիայ, զմի ոմն ի մեծ իշխանացն վրաց, նմանապէս և ի հայոց յԵրուսաղէմ, յառաջ քան զզատիկն, տեսանել զճշմարիտն. և այսոցիկ դատաւճիռ լուցումն կանթեղին, որ ի սուրբ գերեզմանին Քրիստոսի, զոր ասեն խնդրուածովք սրբոյն Գրիգորի հայոց լուսաւորչի՝ առանց ձեռաց մարդոյ և զգալի հրոյ՝ լուցանիլ հրամանաւ աստուծոյ յամենայն զատկի, որ լինի մինչև ցայսօր ժամանակի։

1 Վ *վարել ուղղապէս*
1 no *արուեստ*
2 Մ-Թ *արձակեալ* փխ *արկեալ*, no *ձայն արկեալ ամենեցուն*
2 m *առ յինքն կոչեաց*, p *կոչեալ*
3 uՎ *զիմաստունս ամենայն* (u *յամենայն*) *ազգաց*, go *ամենայն*
3 ah *զփենէէս*, bcdefgl *զփենէհէս*, no puv *զփէնէհէս*
3 no *զդիգան*
3 abcfhlstv *յասորոց*, dgjp *ասորոց*
4 Վ *զնլոգս*
4 Մ-Թ և մի քանի ՋՋ *այլս յոլովս*
4 n *հոյովս*
4 iuՎ *ի ներքուստ*
5 o *քննել և թուել*
5 no *զամս*
5 no *կարգեալ*, s չիք *կարգեցին*
5—6 i *զ.չ.եակ*, gn *զհինկ հարիւրեակն*, h *զվեց հարիւրեակ*
6 ad *աւրինակ*
7 s չիք *առ*
7 d *ուստիանոս*, Մ-ԹՎ և ՋՋ *յուստիանոս* փխ *Յուստինիանոս*
7 egjo *կայսր*
7 eig *հրամայել*, s *հրամայեալ լինի*
7 Մ-Թ *Իռիոնի*
7 stu *նախանձաբեկեալ*
8 l չիք *մեծանձնութեան և իւրն*
8 bcdegijlptvՎ *կոչելոյ*, suԱԲԳ *կելոյ* փխ *կոչեցելոյ*
9 Վ և մի չորք ՋՋ *եօթն և տասն* փխ *հնգետասան*
10 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ *բաղբաղայս* փխ *բաղայս*
10 Մ-ԹՎ *եղեալ* փխ *յօդեալ*, bd *յաւգեալ*, stԱԲԳ *փոխեալ* փխ *յօդեալ*
10 em չիք *ամենայն*
11 Մ-Թ չիք *'այն վեշտասան'*
11 Մ-Թ *ի յիննուտն և հինգ*, ԱԲԳ *ձ̅ե̅*
12 bcdjno *սղալէ*, p *սղխալէ*
12 bn *զատիկն*
13 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ *ի նոցա հինգ*
13 ih չիք *մեզ*
13 Մ-Թ *մեզ վեց*
13 Մի երկու ՋՋ *կիւրակէ*
15 m չիք *վասն*
15 abcdefghjl *թամարն*
16 Մ-Թ *սպարապետ*
16 stՎ *նոյնպէս* փխ *նմանապէս*
17 gt *երուսաղէմ*
17 ab *զատիկն*
17 no *ճշմարիտն*
18 no *կանդեղին*
19 Մ-Թ և մի քանի ՋՋ *խնդրուածքով*
19 stՎ չիք *հայոց*
19 dՎ *լուսաւորչին*
20 g *լուծանիլ*
20 bcdoՎ *հրամանաւն* (n *հրամաւն*)
21 io չիք *որ լինի*
21 l չիք *ժամանակի*

Բայց զվերակացութիւն քաղաքին տաճիկք ունէին, հարցին ցքրիստոնեայսն, թէ՝ «Ե՞րբ իցէ զատիկն ձեր»։ Պատասխանեցին, որ ի յունաց և յայլոց ազգաց, թէ՝ «Յայսմ կիրակէի»։ Իսկ որ ի հայոց էին, ասացին. «Ոչ յայսմ կիրակէի, այլ ի միւս կիրակէի»։ Իսկ որ տաճիկ վերակացուն էր քաղաքին՝ այր իմաստուն էր, հրամայեաց շիջուցանել զամենայն լոյսս, որ էին ի տաճարի անդ, և փակեալ զդուրսն, կնքեալ մատանեաւ իւրով, և ոչ ումեք հրամայեաց մտանել ի ներքս, տեսանել, թէ որ ազգն իցէ ճշմարիտ։

Եւ իբրև անց օրն այն և եղև երեկոյ, և սպասէին լուցման կանթեղին, և իբրև ոչ լուցաւ, հրամայեաց իշխանն անարգանօք հանել զամենեսեան և գանիւ մեծաւ, իբրև զոգէտս և զսուտս, բայց ի հայոց։ Եւ իբրև անց շաբաթն, և եկն միւս կիրակէն, զոր ասէին հայք զատիկ, մինչդեռ ի պաշտաման և յաղօթս էին ի տասներորդ ժամուն՝ ազդումն եղև ամենեցուն, և վաղվաղակի լուցաւ կանթեղն առանց ձեռաց։ Եւ եղև ուրախութիւն մեծ հայոց։ Եւ առեալ զան հարին այլոց ազգաց և գովէին ամենեքեան զիմաստութիւն և զհաւատն հայոց եւս առաւել ազգն տաճկաց, և անարգէին ձաղէին զլոյսս յամենայն քաղաքս, որ ընդ իշխանութեամբ տաճկաց։ Տեսին զայն և արքն առաքեալք ի Թագաւորէն Վրաց և ի զօ-

1 o տաճիկք որ ունէին
1 n հարցի. o էհարց
1—2 a ցքրիստոնեայս, Վ ցքրիստոնեայս
2 gi չիք ձեր
2 ijmpstuՎ որք
3 dnoՎ ի այլոց. eg ի յայլոց
3 abdefghijmnp կիւրակէի
3 m որք
3—4 no չիք 'իսկ որ ի հայոց... կիրակէի', stՎ իսկ ազգն հայոց փխ իսկ որ ի հայոց էին
3—4 Վ ասեն փխ ասացին
4 b կիւրակէին, efghu կիւրակէի. sՎ չիք կիրակէի
4 b կիւրակէի, efghnop կիւրակէին, l չիք կիրակիի. cdu կիրակէին, stՎ այլ միւս կիրակէն
4 lm չիք տաճիկ
4—5 no վերակացու էր. stՎ իսկ վերակացու տաճիկն այր իմաստուն էր
5—6 ip ամենայն լոյսն
6 Վ կանթեղս փխ լոյս
6 Վ փակել
6 cd զուռան, gi զդրունան, n զդրունս, o զդուռն
6 bdegnp կնքեաց, ostuՎ և կնքեաց, l չիք կնքեալ
7 stՎ չիք ոչ
7 d ի ներքոյ. ip ի ներս, o չիք ի ներքս
7—8 Մ-Թ չիք թէ որ ազգն իցէ ճշմարիտ
7 i տեսանէր, թէ յորոյ ազգի. o ազգի
9 fh անցաւ, iops էանց
9 a աւր, d աւրն
9 fh չիք այն
9—10 o կանդեղին
10 Մ-Թ չիք 'և իբրև ոչ լուցաւ'
10 bd անարգանաւք
11 g ազեստ, o զոտարս փխ զսուտս
11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ բա՛ց
12 iops էանց
12 abehjn կիւրակէն, dp կիւրակին
12 o ի միւս
12—13 o մինչ ի տեղի պաշտաման
13 e յաղօթան
13 cՎ ժամու
14 o կանդեղն
15 bcdegnou առ զան փխ առեալ զան, pstՎ չիք առեալ
15 st հարին զլոյսս (t զլոյսն), ԱԳ հարին զլոյսնան
16 ijp զիմաստութիւն հայոց և զհաւատն
15—16 uՎ չիք ամենեքեան զիմաստութիւնն և
15—16 stՎ գովէին զազգս հայոց և զհաւատս նոցա
16—18 l չիք 'և անարգէին...ընդ իշխանութեամբ տաճկաց'
17 st անարգանօք փխ անարգէին
17 imp զլոյսնան, t զլոյսս
17 cdip քաղաքաց
18 ip նորա էին փխ տաճկաց
18 j տաճկաց էին

րավարէն, և եկեալ պատմեցին, զոր տեսին։ Եւ խնդաց մեծ զօրավարն Զաքարէ, և ամենայն հայեարն, որ էին ի զօրուն. և առաւել եւս հաստատէին յուղիղ հաւատն հայոց։

Յայսմ ամի եղև աւարտ հռչակաւոր և խնդատես եկեղեցւոյն Գետկայ, զոր շինեաց վարդապետն Մխիթար իւր միաբանօքն՝ ձեռնտուութեամբ Վախթանկայ Խաչենեցւոյ՝ տեառն Հաթերքոյ, և եղբարց իւրոց՝ Գրիգորոյ, և Գրիգորիսի, և Խոյդանայ, և Վասակայ, և այլոց իշխանաց բարեպաշտաց, որդւոց Քրդին՝ Դաւթի և Սադունին, նաև քոյր սոցա, որում անուն էր Արզու խաթուն, կին Վախթանկայ Հաթերքեցւոյ։

Սա բազում ինչ օժանդակ եղև, արար և վարագոյր գեղեցիկ՝ զատերօք իւրովք՝ ծածկոյթ սուրբ խորանին, զարմանալի տեսողաց, ի մազոյ այծից կակղագունաց՝ ներկեալ պէսպէս և զանազան, գործ քանդակակերպ և նկարեալ պատկերօք, ճշգրտագոյն հանուածովք՝ անօրինականօք փրկչին և այլ սրբոց, որ հիացուցանէր զտեսողսն։ Եւ որք տեսանէին, օրհնութիւն տային աստուծոյ, որ ետ կանանց իմաստութիւն ոստայնանկութեան և հանճար նկարակերտութեան, որպէս առ Յոբն ասացաւ, որ ոչինչ ընդհատ էր ի կազմուածոյ խորանին, զոր արարին Բեսելիէլ և

1 dj զաւրավարէն
1 ip չիք զոր տեսին, stՎ տեսինն
1 dj զաւրավարն, u զօրավարն հայոց
1—2 l և խնդացին ազգն հայոց և մեծ զօրավարն զաքարէ
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հայք փխ հայեարն, afhjno հայերն
2 l չիք և ամենայն հայեարն, որ էին ի զօրուն և առաւել եւ
2 ip որ էին ընդ նմա ի զօրուն, o որ է
2 eo եւ առաւել
2—3 l և հաստատեցին ի հաւատս ուղիղս (չիք հայոց), o ուղիղ
4 g յայս, l յայնմ, no այսմ
4 hno եկեղեցոյն
5 stuՎ չիք Մխիթար
5 Վ միաբանօք
6 Մ-Թ վաղթանկայ, bcdjn վաղթանգայ, eu վախթանգայ
6 abcdfghjno խաչենեցոյ
6 h գրիգորիոյ, no գրիգոր փխ գրիգորոյ
7 ip գրիգորիսաի
8 abcfghlnot որդոց
8 Մ-Թ Քրթին, b չիք քրդին
8 l զաւթին
8 fh սադունի, no ադունին փխ սադունին
8 Մ-Թ նոցա
8 s քուէր փխ քոյր
8—9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք որում անուն էր
9 Մ-Թ Վաղթանկայ, be վախթանգայ, c վաղթանգայ
9 abcfghjno հաթերքեցոյ, d հաթերգեցոյ, lstՎ հաթերքոյ
10 ad աւժանդակ, gՎ յօժանդակ
10 n վարաքոյր
10—11 Վ զատերովք
11 nop իւրօք
11 op տեսողացն
12 Վ այծիցն
12 oՎ կակղագունից
12—13 o պէսպէս գունով և գործ արկեալ կերպ պատկերաց ճշմարտագոյն
12—13 af կանդակակերպ, c քանդակերպ, ԱԲԳ զանդակերպ (Վ զընդակերպ. ծան. «Թերևս և քանդակակերպ»), n կանակեալ կերպ պատկերաց
13 cdijp հարուածովք փխ հանուածովք
13 df անաւրինականաւք
15 abcdfhjk ա̅հու̅թին, ա̅հու̅ի, ա̅հնու̅թիւն, o զօրհնութիւնս
15 eg կանաց
15 o զիմաստութիւն
15—16 abcdnopu ոստայնանկութիւն
16 i առ սուրբն փխ առ Յոբն, p՞ առ որ
17 sՎ ոչինչ փխ որ ոչինչ, t ինչ փխ ոչինչ
17 bcdegn ի կազմածոյ
17 c բեսէլէլ, d բերսելէլ, ijp բերսելիէլ, o բելսելիէլ

Եղիաբ*, թէ ոչ յանդգնութիւն է ասել, զի նոյն հոգի էր, որ շարժէր զնոսա և զսոսա։ Եւ ո՛չ միայն այս եկեղեցւոյս արար ծածկոյթ, այլ և այլոց եկեղեցեաց՝ Հաղբատայ և Մակարայ վանից և Դադի վանից, քանզի յոյժ սիրող էր եկեղեցեաց բարեպաշտ կինն։

Եւ արարին նաւակատիս եկեղեցւոյն մեծապէս խմբիւ։ Անդ էր և եպիսկոպոսն Հաղբատայ՝ Յովհաննէս, առաքինի և սուրբ այր, և այլ բազմութիւն քահանայից և պաշտօնէից։ Եւ օծեալ կնքեցաւ եկեղեցին յանուն սրբոյ Աստուածածնին։

Շինեցաւ և գաւիթ եկեղեցւոյն գեղազարդ և կոփածոյ վիմօք։ Յոյժ ձեռնտու եղեն մեծ զօրավարն Զաքարէ և եղբայրն իւր Իւանէ. քանզի նոքա ունէին զիշխանութիւն գաւառին, և յոյժ սիրէին զսուրբ վարդապետն, քանզի Զաքարէ խոստովանութեամբ որդի էր նորա հոգևոր։ Եւ ընծայեցին եկեղեցւոյն սահման ջրաղարձիւք՝ լեռնէ ի լեառն, և բով մի յԱբասաձոր և զՁորոձոր ի նահանգին Բջնոյ, և զԱշաւա ի գլուխ վանիցն։

Շինեցին և ինքեանք գիւղ մի մերձ ի ծովակն փոքրագոյն անհնարին խորութեամբ և անուանեցին զգիւղն յանուն ծովակին Տզրկածով, քանզի բազումք կային ի նմա մորաւէք և տզմաւէք սողունք, և այլ միւս

* Հմմտ. Ել ԼԶ. 1.

1 Մ-Թ Եղիաբ, i Եղաբ
1 o անդգնութիւն
1—2 stՎ. թէ նոյն հոգւովն և զսոսա
1 n հոգին
1—2 mu չիք 'որ շարժէր', stՎ. չիք 'որ շարժէր զնոսա'
2 i որ և զսոսա
2 Մ-Թ չիք միայն
2 ghnop եկեղեցոյս, m եկեղեցւոյս միայն
2 cd չիք արար ծածկոյթ
2 ijp այլեայլ, no չիք այլ և
3 o եկեղեցեացն
3 no հաղբաթայ
3 efgu մակարավանից
3 Վ. վանիցն
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ դատի վանաց
4 o կինն այն, stՎ. տիկինն փխ կինն
5 hno եկեղեցոյն
5 d խմբիւք, i խմբօք
6 n հաղբատայ, o հաղբաթայ
6 Մ-Թ Յոհաննէս, fh յոհաննէս
6 no առաքէին փխ առաքինի
7 adl ուծեալ
7 tno անուն
8 Մ-Թ սուրբ
9 Վ. գաւիթն
9 hno եկեղեցոյն
9 bcde ghnopuՎ. գեղեցկազարդ, a գեղեցազարդ
9 a կոփուոյ, fhl կոփուածոյ, no կոփածու
9 ad վիմաւք
9 oՎ. յոլովք
10 Մ-Թ զօրավարքն, dj զաւրավարն

10 n զաքարիէ
10 Վ. եղբայր
11 n իշխանութիւն
11 Մ-Թ և զսուրբ վարդապետն յոյժ սիրէին, stՎ. յոյժ սիրէին զվարդապետն
12 o զաքարիա
12 ip խոստովանութեան
12 stՎ. նորա հոգևոր որդի էր
12 g ընծայեացին (sic), n ընծաեցին
13 hno եկեղեցոյն
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ջրաղարձովք, g ջրաղարձոք
13 g ի լեռնէն ի լեառն, i ի լեառնէ ի լեառն
13 im յաղասաձոր, l յաբասաձորն
14 Մ-Թ զՁորաձոր, d զորոձոր, e զզորոյ ձոր, no զզորոյ ձոր, s զխորաձորն, Վ. զՃորաձոր ԱԲԳ Ղորաձորն
14 cd զաշաւա, fh զաշաւայ, ip զաշօա, stu զօշաւայ, Վ. զՕշավա
14 Մ-ԹՎ. և մի քանի ՁՁ վանացն
15 acdgj գեւղ, b գեաւղ, fhmno գեօղ,
15 acgj զգեւղն, b զգեաւղն, d զգեղն, fhmn զգեօղն, o գեօղն
16 d տզրակածով, i տզրածով
17 stՎ. քանզի բազումք (t բազում) մորաւէք և տզմաւէք սողունք կային
17 Մ-Թ ի նա փխ ի նմա
17 cd մաւրաւէք, ip մօրաւէքք և տզմաւէքք
17 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ սողուն

ևս փոքրագոյն գիւղ՝ ներքոյ վանիցն, զոր Ուռելանց անուանեցին։ Շինեցին և այլ մատրունս յանուն սրբոց առաքելոցն և սրբոյն Հռիփսիմեայ։

Եւ ինքն քանզի սիրէր զանապատ և զամայութիւն, արար իւր տուն բնակութեան բացագոյն ի վանիցն։ Շինեաց և անդ փոքրագոյն եկեղեցի մի փայտակերտ՝ յանուն սուրբ հոգւոյն։ Եւ ի ժամանակի ծերութեան, ի գլուխ վանիցն յաջմէ կողմանէ շինեաց եկեղեցի մի շիրիմ գերեզմանի իւրոյ, կրով և վիմօք մածուցեալ սրբագործ, յանուն Համբարձմանն Քրիստոսի։

ԺԵ

Թէ ոյք էին, որք երևելիք էին յաշակերտսն նորա։

Բազումք էին, որք աշակերտեցան ի նմանէ վարդապետական բանին, քանզի համբաւ իմաստութեան նորա հռչակեցաւ ընդ ամենայն տեղիս։ Եւ գային առ նա յամենայն կողմանց, քանզի՝ ըստ անուանն իւրոյ՝ մխիթարէր զամենեսեան. քանզի էր նա մխիթարական, որպէս զԲառնաբաս, և նշանաւոր ի մէջ ժողովրդոց, որպէս զԱնտոն. և բանք նորա արդիւնականք լի շնորհօք. և ամենայն որ փափագէր տեսանել զնա և լսել ի նմանէ։ Վասն այսպիսի համբաւոյ բազումք, որ էին ի կարգի վարդապետաց, ծածկէին զինքեանս և գային, ի կարգի աշակերտաց կալով՝

1 Մ-Թn գեօղ, acdgjl գեւղ, b գեաւղ
1 Վ. ի ներքոյ
1 m չիք զոր
1 stՎ. ուռելանէջ, (ԱԳ ուռելանէջ)
1 no ասացաւ անուն նորա փխ անուանեցին
1—2 l չիք շինեցին
2 l միարունս փխ մատրունս
2 no անուն
2 no սուրբ
2 gtՎ. առաքելոց
2 n հեռփսիմեայ
3 no անապատ
3 stԱԲԳ զանամայութիւն
4 t բացոյց փխ բացագոյն
4 Մ-ԹՎ. և մի քանի ՁՁ վանացն
5 no չիք մի
5 no անուն
5 acghjlno հոգոյն
5 bcdgjuՎ. ծերութեանն
6 no վանացն
6 g աջմէ
7 n զրով և դիմօք մեծացուցեալ փխ կրով և վիմօք մածուցեալ
7 t անուն
7 c համբարձման
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ քրիստոսի աստուծոյ մերոյ, օրհնելոյ (afkl ա̅հնելոյն) յաւիտեանս ամէն

9 l վասն թէ ոյք
9 o որք երևելիք աշակերտք նորա
9 bcdstՎ. յաշակերտս, n աշակերտս, glp յաշակերտաց
10 a աշակերտան փխ աշակերտեցան
10—11 bdijp չիք բանին
11 t հռչակաւորեցաւ
11—12 no տիեղերս փխ տեղիս
12 no գային
12 d անուանն, no չիք ըստ անուանն իւրոյ, Վ. ըստ անուան
13 n զամենեսեանն, p զամէն
13—14 Մ-ԹՎ. բառնաբաս
14 bcdegj ժողովոց, o ժողովրդեանն, stuՎ. ժողովրդեան
14 abceglm զանտոնն, otՎ. անտոն
14—15 ijp արդիւնաւորք
15 g չիք լի, stՎ. և լի
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ փափաքէր
15—16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք 'և լսել ի նմանէ'
16 os որք
16—17 bd ի կարգի վ̅ր̅դ̅պ̅, cn ի կարգի վ̅ր̅դ̅պ̅ց̅, ԱԲԳ վարդապետ (Վ. վարդապետաց)
17 o և ծածկէին
17 g զինքեանց
17 i չիք և գային no և կային

ուսանէին ի նմանէ և առնուին զվերատին հրամանս։ Եւ բազումք յաշակերտաց նորա հասին ի պատիւ վարդապետական։ Բայց երկուք ոմանք ի նոցանէ իմաստնագոյնք էին քան զայլսն, որք կարող էին և զայլս օգտեցուցանել. առաջնոյն՝ Թորոս անուն, ի սահմանացն Միլիտինոյ Հայոց, հայր նորա հայկազն և մայր նորա ասորի, այր հեզ և խոնարհ, առաքինի և աղքատասէր յոյժ, ասպնջական օտարաց և առատ ի տուրս, որ զժամանակս կենաց իւրոց բարւոքապէս վարեալ՝ ի ծերութիւն պարարտութեան յաւելեալ առ հարս իւր և կայ թաղեալ ի հռչականուն վանքն Հաղբատ, ի գլուխ վանիցն, ի գերեզմանս եպիսկոպոսացն և վարդապետացն, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, և աղօթք սորա պարիսպ հաւատացելոց։

Եւ երկրորդին՝ Վանական անուն, այր սուրբ և պարկեշտ և յամենայն գործս բարիս յառաջադէմ, ողջախոհ և զգաստ յամենայնի և վարդապետական բանիւ քան զամենեսին, որ ի ժամանակին էին, գերազանցեալ, ծննդական մտօք և յարմար բանիւք։ Վասն որոյ բազումք դեգերէին առ նա ուսման աղագաւ ո՛չ միայն վարդապետական բանի, այլ ամենայն կեանք նորա և շարժումն անգիր օրէնք էին տեսողացն։ Եւ զայս ո՛չ թէ ականջալուր միայն ասեմ, այլ և ականատես, զի բազում ժամանակս կացաք մեք առ նմա ի վարժս կրթութեան ի սահմանս Տաւուշ բերդոյ,

1 i ուրանային փխ ուսանէին n յուսանէին
1 p առնէին
1 p բազում
1 o աշակերտաց
2 Մ-Թ երկու
3 af որք իմաստնագոյնքն, bcdehnop suՎ. որք իմաստնագոյնք, t որք իմաստնագոյն, g չիք 'ի նոցանէ իմաստնագոյնք'
3 g չիք էին քան զայլսն, op զայլս
3 k որ
3 s կարողք, Վ. կարօղ
3 t այլս
3 ad աւգտեցուցանել, h օգտացուցանել
4 ip առաջինն, l յառաջագոյն, t առաջագոյն
4 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ մելտենւոյ, cdj մելիտենոյ, hilostՎ. մելտինոյ, m մելտենոյ
5 abcdefghijlmnopstuՎ. հայկական փխ հայկազն
5 cdegjnstuՎ. մայրն փխ մայր նորա
5 cdegh և առաքինի
6 abcdfghjmp և ասպնջական
6 ad աւտարաց
7 Մ-Թ բարիոքապէս, gip բարւոք այսպէս, jl բարիոք այսպէս (l չիք այսպէս), o բարիոք ապա փխ բարւոքապէս
7 abcdefghpu և ի ծերութեա
7—8 աւելաւ, ijmp յաւելեալ
8 Վ. հարսն
8 l վանք
9 Մ-ԹՎ. վանացն
9 mst եպիսկոպոսաց և վարդապետաց
10 abcdfhjkl ա̅հնու̅թ̅բ
10 abcefghjmn չիք եղիցի
10 g պարիսպն հաւատացելոց փխ հաւատացելոց, n աղօթիւք... հաւատացելոցն, a հաւատացելոցն
11 p երկրորդն
11 g ամենայն
12 g առաջադէմ
12 go ամենայնի
13 Վ. զամենայն
13 g ի ժամանակ
13 no գերագոյն փխ գերազանցեալ
14 Մ-Թ չիք բազումք
15 յուսման
15 ip վարդապետութեան բանի
16 ad աւրէնք
16 g տեսողաց
16—17 Մ-Թ ոչ թէ միայն ականջալուր ասեմ, Վ. ոչ եթէ միայն
17 Մ-Թ ականատես իսկ եմ
18 Մ-Թ չիք մեք
18 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ առ նա, dijp առաջի նմա
18 no տաւրոշ բերդոյ (sic)

յանապատի անդ, զոր ստացաւ իւր բնակութիւն և աղբիւրաբար արբուցանէր ամենեցուն զբանն վարդապետական։

ԺԶ

Վասն վախճանի մեծ վարդապետին Մխիթարայ, որ Գօշն կոչի։

Սա երանելիս, զոր վերագոյն ասացաք, զընթացսն կատարեալ և զհաւատս պահեալ, եհաս ի խորին ծերութիւնն։ Եւ իբրև ետես նա, եթէ տկարացաւ 'ի զօրութենէ մարմնոյ և հանդերձեալ է այնուհետև յաւելուլ առ հարսն իւր, կոչեաց նա զբնակիչս ուխտի վանիցն Նորն Գետակայ, որ ընդ նմա ժողովեալ էին յամենայն աշխատութիւնս վանիցն և եկեղեցւոյն, և օրհնեաց զնոսա և զաշակերտս իւր յանուն տեառն. և զմի ոմն ի նոցանէ ընտրեալ՝ Մարտիրոս անուն նորա, որ աշակերտեալ էր նմա և ընտանի էր նմա, կացոյց զնա առաջնորդ նոցա. մանուկ տիօք, բայց կատարեալ իմաստութեամբ, այր քաղցրաձայն յերգս պաշտաման, և սաստամիտ ընթերցող, և երագ ի գրչութիւն. նմա հրամայեաց իշխել նոցա։ Եւ գրեաց կտակ առ մեծ հազարապետն Իւանէ, եղբայրն Զաքարէի, և յանձնեաց ի նա զվանսն և զառաջնորդն. և ինքն

o անապատի
1 eg բնակութիւնն
1 h աղբիւր բարի փխ աղբիւրաբար
1—2 b ուսուցանէր փխ արբուցանէր
2 s ամենեցունց
2 suՎ. զբան
2 p վարդապետականն
3 Մ-Թ վասն վարդապետին վախճանի մեծին մխիթարայ՝ որ Գոշն կոչի
3 bn վաղխճանի, cdp վաղջանի, o վաղճանի
3 cj մեծի
3 n կոչն, o կոշն
3 inops կոչիւր, l կոչէին զնա
4 Մ-Թ երանելիս այս, l p այս երանելիս
4 abcdeigilm վերագոյնն, jl վեհագոյնն
4 ip զընթացս, n զնթացն
5 ilpstՎ. զհաւատոն
5 bcdegstuՎ. ծերութիւն, i ծերութեան
5 bhlstuՎ. թէ
6 bdego տկարացաւ նա
6 stՎ. յամենայն զօրութենէ մարմնոյն, ip մարմնոյն
6 Մ-Թ չիք այնուհետև
6 n աւելուլ
7 bcdegijnopstՎ. առ հարս
7 stՎ. ուխտին
7 bcdegijstՎ. վանաց
7 iostՎ. նոր
8 bcegiopstuՎ. որք
8 bopst ժողովեալք
9 stuՎ. վանից
9 ho եկեղեցոյն
9 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ զաշակերտսն
9 abcefghijkmnopuՎ. իւրեանց փխ իւր, l չիք իւր
10 d ընդրեալ
10 stՎ. չիք նորա
11 Մ-Թ աշակերտ և ընտանի էր նմա, ahlm աշակերտ էր նմա և ընտանի էր նմա
11 ad ընդանի, c զընդանի, ip ընտանի էր իւրեան փխ ընտանի էր նմա
12 bcegՎ. տիովք, n զիօք փխ տիօք
12 no կարի փխ կատարեալ
13 ip երգս
13 Վ. պաշտաման
13 st ընթերցման, Վ. յընթերցման փխ ընթերցող
13 stՎ. արագ
13 o արագ ի գրչութեան, ip երագ ի գրչութեան
14 u յիշել փխ իշխել
15 no յանձնեցին
15 stՎ. զվանս

փոխեցաւ յաստեացս առ Քրիստոս՝ ալևորեալ և լի աւուրբք։ Եւ վերակացու վանիցն Մարտիրոս հանդերձ միաբանօքն գեղեցկապէս յարդարեաց զպատշաճս թաղմանն նորա հոգեկան և մարմնական պիտոյիւք, և տարեալ հանգուցին զնա առաջին դրան եկեղեցւոյն փոքրագունի, որ կայ ի գլուխ վանիցն յարևմտից կողմանէ։ Եւ մինչև ցայսօր գերեզման նորա օգնէ ցաւագնելոց, որք հաւատով ապաւինին յաղօթս նորա, և զհող տեղւոյն հանապազ տանին ի պէտս հիւանդաց մարդոյ և անասնոյ, զի աստուած զփառաւորիչս իւր փառաւորէ կենդանութեամբ և մահուամբ։

Դէպ եղև երբեմն, զի պաշտօնեայք նորա գային զրաստուք՝ բարձեալ գինի ի պէտս վանիցն։ Վրացի ոմն, Բասիլս անուն, եկեալ՝ բռնութեամբ կամէր առնուլ ի նոցանէ ի գինւոյ անտի, զի գործակալ էր նա Իւանէի ի վերայ մայրոյն, որ պահէր զանդի իշխանի նորա։ Եւ պաշտօնեայքն ասեն ցնա. «Մի՛ նեղեր զմեզ, քանզի Գոշին եմք։— Զի այսպէս կոչէին զնա մականուամբ, քանզի հեղգագոյն եկին ալիք նորա։—Իսկ թշուառականն անարգեաց զնոսա և զԳոշն հայհոյութեամբ։ Եւ իբրև եկն յայն տեղի, որ յիշէր զանուն նորա ձաղանօք, անդէն վաղվաղակի համրացաւ, և կապեցաւ լեզու նորա, և թիւրեցան շրթունք նորա, և այնպէս եկաց զրա-

---

1 i չիք յաստեացս
1 n չիք և
1 fh աւուրբ
1–2 h և վարիկեցաւ (sic)
2 stՎ միաբանօք
2—3 stuՎ յարմարեաց փխ յարդարեաց
3 fh զպատշաճ թաղման, imoՎ թաղման
4 fghjnostՎ առաջի
4 n եկեղեցւոյ, gho եկեղեցոյն
5 չիք ի
5 b յարևելից փխ յարևմտից Վ կողմանէ վանացն
5 dn ցայսաւր
5 j գերեզմանն
6 abd աւգնէ
6 i ամենայն ցաւագնելոց, Վ ցաւագնելոցն
6 p յաղօթ
7 acdefghn տեղոյն
7 Մ-Թ և մի երկու 22 տանեն
7 i մարդոց և անասնոց, op ի մարդոց և անասնոց
8 d փառաւորիչս
8 i ի կենդանութեանն, m ի կենդանութեան և ի մահուան
9 b պաշտաւնեայք, d պաշտաւնեայք
9 Մ-Թ և մի երկու 22 զրաստօք, dn զրաստուք, h զրաստունք, stՎ զրաստիւք
10 ij վրաց ոմն
10 Մ-ԹՎ և մի երկու 22 բասիլիս, fh վասիլոս
11 bcdfhgno ի գինոյ
11 cdfh անդի
11 h գործեալ էր փխ գործակալ էր
11 n իւհանէի
12 cdijnoptuՎ իշխանի
12 Մ-Թ պաշտօնեայքս, cijp պաշտօնեայք նորա, d պաշտաւնեայք նորա
13 stՎ ասէին
13 n ցնոցա փխ ցնա, sՎ չիք ցնա
13 c մի՛ նեղէք
13 Մ-Թ քանի փխ քանզի
14 stՎ զի փխ քանզի
14 cdj հեզագոյն
14 ijp էին փխ եկին
14 g հեզգագոյն էին ալիք
15 stՎ հայհոյեաց փխ անարգեաց
15 stՎ չիք հայհոյութեամբ
15 go այն
15—16 diop տեղին
16 stՎ անարգանօք փխ ձաղանօք
16 gh համարեցաւ փխ համրացաւ
17 Մ-Թ չիք՝և թիւրեցան շրթունք նորա՝
17 no նոյնպէս

զում աւուրս, մինչև հառաչանօք խնդրեաց թողութիւն։ Եւ ամենայն որ, որ տեսանէր զայրն, զովէին զծառայն աստուծոյ։

Եւ եթող նա յիշատակ և արժան գերեզմանի գիրս իմաստախոհս յօգուտ ուսումնասիրաց՝ Համառօտ մարգարէութեանն Երեմիայի՝ գեղեցկագիր կարգօք, և սուղ ինչ կանոնս վասն սպասաւորելոյ մարմնոյ և արեան տեառն, թէ որպէս պատշաճ իցէ, կամ որպիսի կարգօք, և գիրք մի՝ Ողբք ի վերայ բնութեանս՝ ի դիմաց Ադամայ առ որդիս նորա, և ի դիմաց Եւայի առ դստերս նորա. և գիրք մի՝ Յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց, ի խնդրոյ մեծ զօրավարին Զաքարէի և եղբօր իւրոյ, և այլ թուղթս խրատականս։ Եւ եղև վախճան նորա ի ՈԿԲ թուականին ։

ԺԷ

Վասն որք յետ նորա կալան զառաջնորդութիւն վանիցն։

Փառաւորեցաւ վանքն և հռչակաւոր եղև անուամբ սուրբ վարդապետին և իմաստութեամբ Մարտիրոսի առաջնորդի, քանզի այր շինարար էր։ Շինեաց և այլ ժամատուն անտաշ վիմօք՝ մածուցեալ կրով, հաստահեղոյս որմօք, փայտակերտ վերնայարկօք, որ յետ ժամանակաց փլաւ վերնա-

---

1 stuՎ ամս փխ աւուրս
1 bdn հառաչանաւք
1 mnostuՎ զթողութիւն
1 st ամենեքեան փխ ամենայն որ
1 Վ չիք որ
1—2 s որք տեսանէին
3 stՎ արժան (Վ յարժան) և յիշատակ
3 Մ-Թ մտախոհս, a ի մտախոհս, lm մտախոհս
3—4 cn յաւգուտ, e յօգուտս, gop օգուտ
4 no իմաստախոհաց, stՎ իմաստասիրաց փխ ուսումնասիրաց
4 l մեկնութիւն մարգարէութեանն, es մարգարէութեան
4—5 h գեղեցկագիր
5 abcn կարգաւք, d կարկաւք
5 no սակս սպասաւորելոյ
6 adefghijl արեանն
6 h թէպէտ փխ թէ որպէս
6 cdn կարգաւք
7 tՎ ողբ
7 t մարդոյ փխ Ադամայ
7 no ի դիմաց առ որդիս նորա, p և առ որդիս
7 h չիք ի
8 p և առ դստերս
8—9 abcdfghno յայտարարութեան, ijklmp յայտարարութեան և ուղղափառութեան
8—9 nostՎ ուղղափառ հաւատոյ
9 bcijnpՎ հերձուածոց
9—10 ad զաւրավարին
10 b եղբօր նորա, st եղբօր իւրոյ իւանէի
10 b թուխթս, d թուխտս
11 bd վաղճան
11 dgj ի վեց հարիւր կբ, hՎ ի վեց հարիւր վաթսուն և երկու
11 d թվականին, i թուականին հայոց, tՎ թուին
12 l վասն թէ որք
12 o և առին փխ կալան
12 Մ-Թ առաջնորդութիւն փխ զառաջնորդութիւն վանիցն, bcdegijlnp զառաջնորդութիւնն (չիք վանիցն) stuՎ զառաջնորդութիւն վանացն
13 Մ-Թ հռչակեցաւ փխ հռչակաւոր եղև անուամբ, afhlm հռչակեցաւ անուամբ
14 Մ-Թ չիք և
14 bcdijp մարտիրոս
15 abcdefghՎ չիք և
15 n վիմաւք
15 o և մածուցեալ
15 s կրօք, tՎ կրովք
16 bd որմաւք, n որ մտօք փխ որմօք
16 Վ և փայտակերտ
16 adn վերնայարկաւք
16 m բլաւ

յարկն. շինեաց և գրատուն մի գեղեցկաշէն յարկօք՝ արուեստաւոր ունելով զՀիւսն Մխիթար, որ ի բազում իրս աշխատ եղև եկեղեցեացն և վանիցն։

Եւ բազում եղբարք ժողովեցան վասն հռչականուն տեղւոյն, և բազմաց եղև տեղի սննդեան և ուսման. որ և մեք իսկ սնեալ և ուսեալ եղաք ի նոյն վանս։

Սկսան շինել և այլ եկեղեցի մի հինգ խորանօք, կոփածոյ և տաշած վիմօք, գմբեթաւոր և գեղեցիկ շինուածով. և իբրև ընդմիջեցաւ եկեղեցին՝ խափանումն եղև յոլով ժամանակս, քանզի եկն սուլտանն Խորասանայ, Ջալալադինն կոչեցեալ, և եհար զզօրս Հայոց և Վրաց, և աւերեաց զբազում գաւառս։ Վասն այսր պատճառի և այլ յոլովից մնաց անաւարտ։ Ցետոյ այր ոմն, Գրիգոր անուն Կապալեցի, որ յառաջն արդիւնաւորեալ էր ի շինումն եկեղեցւոյն, վերստին ի ձեռն առեալ՝ աւարտեաց զնա ի ՈՂ թուականին։

Վախճանեցաւ և Իւանէ, եղբայր Զաքարէի, և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն, ի դուռն եկեղեցւոյն, զոր շինեաց ինքն, առեալ ի Հայոց՝ Վրացի վանս հաստատեաց։ Եւ մինչ մեռանէր նա, յանձնեաց զորդի իւր և զտուն յիշխան ոմն իւր սնուցած և փառաւորած Գրիգոր անուն, զոր Տղայն կոչէին։

1 d գրատուն (sic), stuվ վերնատուն փխ գրատուն
1—2 g արուեստաւորելով, no արուեստիւք ունելով
2 t չիք ի
2 n աշխատեալ եղև
2 d յեկեղեցեացն, g եկեղեցեաց, stվ եկեղեցեաց և վանից
4 t ժողովրդոցն փխ ժողովեցան
4 i անուն փխ հռչականուն
4 acdefhn տեղոյն
5 n սնընթեան
5 n յուսման
5 no յուսեալ
6 lu վանսն
7 stuվ չիք այլ
7 վ եօթն փխ հինգ
7 bdn խորանաւք, ip խորանաւ
8 stվ շինուածովք
8 inp ընդմիջացաւ
9 o չիք եկն
9 n սուլթանն, վ սուլդանն
9 no չիք խորասանայ, stվ խորասանու
10 Մ-Թ Ջալալատինն, h ջալատինն, n ջալալդինն, o ջալադինն, stվ (ԱԲԳ) սալահատինն փխ Ջալալադինն
10 dl զզաւրս, m զզօրսն, o զօրս
10 m զՎրաց

11 stվ այսորիկ փխ այսր պատճառ u այս
11 no և այլոց մնաց
11 fh անյաւարտ
12 ip յետ այսր ոմն գրիգոր
12 stվ այլ փխ այր
12 վ չիք անուն
12 d կապալից
12—13 tվ արդիւնաւոր էր
13 gh եկեղեցոյն
13 stվ ձեռնարկեալ փխ ի ձեռն առեալ
13 kno չիք ի
14 dj ի վեց հարիւր ղ̅, ghվ ի վեց հարիւր իննսուն (g ննսուն)
14 d թվականին, ipվ թուին
15 bn վաղխճանեցաւ, cd վաղջանեցաւ, վ վաղճանեցաւ
15 n իւհաննէ
15 s զաքարիայի, զաքարէ
15—16 afh պղնծահանքն, cdj պղնձահանղն
16 hn եկեղեցոյն
16 o որ
17 h վրանս փխ վանս
17 Մ-Թ արար փխ հաստատեաց
17 e և մինչդեռ, g և մինչդեռ կենդանի էր նա փխ մինչ մեռանէր նա, stվ մինչև
17 stվ չիք և զտուն
1 d ij իշխան
18 Մ-Թ չիք փառաւորած

Սա խնդրեաց յԱւագէն, յորդւոյն Իւանէի, զվանքն Գետիկ՝ իւր տեղի գերեզմանի։ Եւ վասն յոյժ սիրելոյ զնա՝ ետ նմա։ Գնեաց գիւղ մի ի նմանէ, Վաշխէ անուն, մերձ յԱղստև, ետ զայն ի վանքն, և այլ բազում արդիւնս, և գրեանս, և խաչս, և անօթս։ Շինեաց և հրաշագան եկեղեցի մի՝ երեքխորանի, մերձ ի գաւիթն եկեղեցւոյն, շինուած զարմանալիկերպ, և անուանեցաւ եկեղեցին յանուն սրբոյն Գրիգորի։ Նա և այլ յոլով շինուածք եղեն ի նմա. և բազմացան քահանայք և պաշտօնեայք և մանկունք ուսումնականք. և կալեալ Մարտիրոս զառաջնորդութիւն ամս քառն՝ եթող կամաւորաբար։ Եւ կալաւ յետ նորա Մխիթար ոմն, և այլ սա, և նա, Յովասափն, և այլք սակաւօրեայ, և Աբրահամ վարդապետն։ Եւ ապա տէր Յովհաննէս Արմանեցին, որ և Հաղարծնին էր առաջնորդ, և ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս յեօթնհարիւր հինգ թուականին։ Սա շինեաց ի Հաղարծինն զսեղանատունն երևելի՝ սրբատաշ վիմօք, և ապա գնաց ի մեծ աթոռն ի Հաղբատ. և յեօթնհարիւր երեք թուին Խաչատուր վարդապետն և եղբայր իւր Բարսեղն շինեցին եկեղեցի մի երեքխորանի, հանդէպ վանիցն, գմբեթաւոր, յանուն սրբոյն Գէորգեայ։

1 no աւագէն
1 cd յորդոյն, fgh որդոյն, st յորդւոյն աւագէ, վ յորդւոյն Իւանէի յԱւագէ
1 ip յիւր
1 stվ ի տեղի իւր
2 d յոյժ սիրոյ զնա, վ սիրելոյն
2 j գնաց փխ գնեաց
2 abd գեաւղ, fhno գեօղ, g գեղ
3 d աղստև, e յաղքստև, ijp յաղստեայ
3 c և ետ
3 stuվ արդիւնս արար
4 t չիք և...և
4 վ չիք և
4 m եկեղեցի մի հրաշագան
5 o մերձ ի գաւիթ
5 hn եկեղեցոյն
5 stվ շինուած
6 stվ անուանեցին
6 tվ չիք եկեղեցին
6 no այն փխ յանուն
6—7 Մ-Թ շինուածք յոլով
7 b պաշտոունեայք, dn պաշտաւնեայք
8 վ Մարտիրոսն
8 aefghp զառաջնորդութիւն
8 Մ-Թ քառասուն փխ քառն, ինչպես ունին 22 մեծ մասը
9 Մ-Թ չիք Եւ
9 Մ-Թ և այլ նա
10 bgu յովասաբն, m յովասափ

10 Մ-Թ և այլ սակաւօրեայ, ip այլք սակաւօրեայք
10 n աբրամ
10 վ չիք և
11 Մ-Թ Յովհաննէս, ef յովաննէս, gno յովաննէս, p յօհաննէս
11 ip արամանեցին, mno արմանեցի
11 o չիք և
12 Մ-Թ ի յութհարիւր հինգ, abcdjklm ի չ̅ե̅, g է̅ճ̅ե̅, ի եօթ, վ յեօթն հարիւր և հինգ
12 c թվականին
12—13 i ի հաղարծնին, o զհաղարծինն
13 վ սեղանատուն
13 o չիք երևելի
14 degn յաթոռն
14 Մ-Թ Հաղբատ փխ ի Հաղբատ, n յաղբաթ
14 Մ-Թ յութհարիւր երեք, abcdjklm չ̅գ̅, g ի է̅ճ̅գ̅, hվ յեօթն (h եօթ) հարիւր և երեք
14 abcdfg թվին
15 վ եղբայրն
15 msiվ բարսեղ
15 Մ-Թ և մի քանի 22 շինեաց
15 p ի հանդէպ
16 ip չիք գմբէթաւոր, n կմպեթաւոր
16 m որ յանուն, n անուն
16 dlo գէորգայ

ԺԸ

Վասն սուլտանին Ջալալադինին և կոտորելոյն զզօրսն վրաց ի վեց հարիւր եօթանասուն և չորս թուին:

Յառաջ ասացեալ ազգն հիւսիսոյ արևելից, որ Թաթարն անուանէր, ի նեղ էարկ զսուլտանն Խորասանայ զՋալալադինն, և եհար զզօրս նորա, և աւարեաց զաշխարհս նորա։ Եւ հանին զնա փախստական ընդ աշխարհն Աղուանից. և եկն նա ի քաղաքն Գանձակ և առ զնա։ Եւ կուտեաց իւր զօրս անթիւս ի պարսից և ի տաճկաց և ի թուրքաց և եկն յաշխարհս Հայոց։

Զայն տեսեալ Իւանէի, ազդ առնէ Թագաւորին Վրաց և ժողովէ զօրս բազումս՝ կալ ընդդէմ սուլտանին։ Եւ հպարտութեամբ մեծամեծս փքանային, և դաշինս եդեալ էին, եթէ յաղթեսցեն նմա, զամենայն հայ մարդ ի կրօնս վրաց դարձուսցեն, որք ընդ իշխանութեամբ նոցա, և զընդդիմացեալսն՝ սրով բարձցեն։ Զայս խորհուրդ խորհեցան ոչ աստուծով, և դաշինս կռեցին, և ոչ նորա հոգւով զայս խորհեցան, և զՏէր ոչ հարցին, որ տուիչն է յաղթութեան ում և կամի։

Եկն ապա սուլտանն ի գաւառն Կոտայից։ Գնաց և Իւանէ զօրօքն վրաց

և կայր հանդէպ նոցա ի վերոյ. և տեսեալ զնոսա՝ զանգիտեաց, զետեղեալ ի տեղւոջն։ Իսկ սուլտանն՝ յառաջ վարեալ զզօրս իւր, զայր հանդէպ նոցա։ Եւ իբրև զայն ետես իշխան մի յաւագացն վրաց, Շալուէ անուն նորա, և եղբայր իւր Իւանէ, արք քաջք և անուանիք, և յաղթողք ի պատերազմի, ասեն ցայլ զօրսն. «Դուք կացէք մնացէք վայր մի, և մեք երթեալ խառնեսցուք ի նոսա. եթէ դարձուցուք զոմանս ի նոցանէ յետս, մե՛ր է յաղթութիւն, եկայք և դուք. ապա թէ նոքա մեզ յաղթիցեն, փախերուք դուք և ապրեցուցէք զանձինս ձեր»։

Եւ իբրև խառնեցան նոքա, սկսան կոտորել զզօրս սուլտանին։ Իսկ զօրն վրաց այնմ ուշ ոչ եդին, այլ փախեան ի տեղւոջէ անտի, մինչև այր զընկեր ի փախուստ ո՛չ գիտէր։ Եւ երթեալք առանց ուրուք հալածելոյ ամենեքեան ի վախից ի վայր մղեալք՝ ի ձոր անդր լնուին ի գլուխ քաղաքագեղջն Գառնւոյ։ Եւ իբրև տեսին զայն զօրքն սուլտանին, զհետ մտեալ՝ զբազումս կոտորեցին և զայլս գահավէժ արարին։

Եւ եկեալ սուլտանին ի գլուխ ձորոյն՝ ետես զայն ողորմ տեսիլն, զի իբրև զդերբուկս քարանց կուտեալ կային անդ բազմութիւն մարդկան և երիվարաց, շարժեաց զգլուխ իւր և ասէ. «Այս գործ ոչ մարդոյ է, այլ աստուծոյ միայն, որ կարող է ամենայնի»։ Եւ դարձաւ դիակապուտ առնել

---

1 n սուլթանին, z սուլթանն
1 dm ջալալատնին, h ջալադնին, n ջալալթնին, st ԱԲԳ սալահատնին (Վ. ուղղել է՝ Ջալալադնին)
1 begi կոտորելոյ
1 h պարսից փխ վրաց
1 i զզօրն
1 z սուլթանն ջալալադին կոտորեաց զվրացիքն
2 cj ի վեց հարիւր ՀԴ, dg ի ՈՀԴ, Մ-Թ ի ՈՀԴ թուականին, fhi չիք ի ՈՀԴ
3 z չիք յառաջ ասացեալ, Վ. յառաջասացեալ
3 fn հիւսուսոյ
3 i յարևելից
3 Մ-Թ և մի երկու 22 Թաթար
3 n կոչիւր, z կոչի, Վ. անուանիւր փխ անուանէր
4 bcdefghjnstՎ. ի նեղ արկ
4 nz սուլթանն
4 Մ-ԹՎ. զՋալալատին, h զՋալադին, st զսալահատին փխ Ջալալադինն
5 m զաշխարհս նորա աւարեաց
5—6 dmstՎ. յաշխարհն, k ընդ աշխարհս
6 ips էառ
7 m չիք իւր
7 bdn զաւրս
7 m չիք անթիւս, z զօրս իւր անթիւս
7—8 st զօրս անթիւս կալ ընդդէմ սուլտանին, և զօրքն էր ի պարսից և ի տաճկաց և ի թուրքաց և եկն յաշխարհս հայոց ժողովեալ զօրս բազումս և հպարտութեամբ
7 Վ. զօրս անթիւս և զօրքն էր ի պարսից...
7 b թուրթաց
8 gn աշխարհս
9 z ժողովեցաւ
9 bdn զաւրս
10 z սուլթանին
10—11 cdijnostuzՎ. փքային
11 Մ-Թ թէ
11 n աղթեսցեն
11 degij զամէն մարդ հայ, nopu մարդ հայ, stՎ. չիք մարդ, z հայս փխ հայ մարդ
12 cn ի կրաւնս
12 d նոցա էին, i նոցա է (sic)
12—13 i ընդդիմացեալսն, m ընդդիմադարձսն, o զընդդիմացօղսն
13 stՎ. խորհուրդս
13 ip և ոչ
14 g դաշինս կռեսցեն, o դաշինս գրեցին, z դաշինս կոբեցին
14 abcdfgh հոգով, j հոգովն
15 z ում կամի նա յաղթէ
16 cijpz սուլտանն (z սուլթանն) ջալալադին, d սուլտանն ջալալատին
16 Մ-Թ և մի երկու 22 կոտայից, i կոտէից, z կուտէից
16 Վ. գնաց Իւանէ (չիք և)
16 a զօրաւքն, b զաւրօքն, dn զաւրաւքն

1—2 stՎ. զետեղեաց ի տեղւոջն և զանգիտեաց
1—2 z ի տեղւոջն զետեղեաց
2 cefhno ի տեղոջն
3 Վ. չիք և
3 p և իբր
3 st շաւէ (sic), Վ. Շալւէ
4 mzՎ. չիք նորա
4 m եղբայրն իւր
4 n աղթողք
5 bd զաւրսն, uՎ. զօրս
6 z ընդ նոսա
6 g դարցեսցուք
6 Մ-Թ և մի քանի 22 ի նոցանէ զոմանս
7 j յաղթութիւնն
7 z զկնի մեր փխ և դուք
7 n չիք թէ
7—8 stuՎ. չիք 'ապա թէ... փախերուք դուք'
7 mn յաղթեցին, o յաղթեսցեն, z զմեզ յաղթեսցեն
9 Վ. չիք Եւ
9 Մ-Թ և մի երկու 22 կոտորելով զօրս սուլթանին
10 d զաւրն, n զաւրսն
10 o այնմ յուշ ոչ եդեն փխ ոչ եդին, u ոչ յուշ եդին, Վ. ոչ ուշ եդին
10 bcdegh ի տեղոջէ
10 achj անդի
11 inoՎ. ի փախուստն
11 Վ. չիք և
11 Վ. երթեալ
12 no ի վախից վայ (sic) մղեալք, z ամենեքեան վախից, Վ. ի վախիցն
12 tuՎ. մխեալք
12 Վ. ի ձորն
13 b քաղաքագեաւղն, g քաղաքագիւղն, inop քաղաքագեօղն, cdejmu քաղաքագիւղն, z քաղաքագիւղին, stՎ. քարագիւղին
13 Մ-ԹՎ. և մի քանի 22 գառնոյ
13—14 no չիք 'տեսին...զհետ մտեալ'
13 z սուլթանին
14 stՎ. մտին
14 cdijnopz բազումս
14 p գահավէժս
14 Մ-Թ առնէին փխ արարին
15 z սուլթանին
15 u չիք 'և եկեալ սուլտանին'
15 st չիք 'և եկեալ...ի գլուխ'
15 s չիք ձորոյն
15 abcdefghiՎ. տեսիլ, j ողորմ տեսիլ, o ողորմատեսիլ, t տես...
16 Մ-Թ զբերդուկս, no զերբուկս
16 st կուտեալք
16 stՎ. բազմութիւնք
16—17 h մարդկանն, z մարդկանց, Վ. երիվարացն
17 stՎ. գործս
17—18 stՎ. այլ միայն աստուծոյ, i յաստուծոյ
18 z չիք միայն
18 bcdefhijp յամենայնի

զանկեալսն, և աւերեալ զբազում տեղիս՝ գնաց ի քաղաքն Տփխիս. և ձեռնտու եղեն պարսիկքն, որ ի նմա, և առ զքաղաքն և զբազումս կոտորեաց, և զե՛ս բազումս բռնադատէր թողուլ զքրիստոնէութիւն և հաւանիլ խաբեբայ և մոլար ուսմանն տաճկաց։ Բազումք այնուհետև յերկիւղէ մահուանն զանգիտեալ՝ փոխանակէին զճշմարտութիւնն ընդ ստութեանն, և այլք յանձն առեալ զմահ քաջութեամբ, քան զկեանս խղճիւ, զվկայականն անուն ժառանգեալ՝ ելին յաշխարհէս բարի անուամբ։

Եւ ապա հրաման ետ, որք հաւանին և որք ոչ, ո՛չ հարցաքննութիւն առնել, այլ բռնութեամբ զամենեսին թլփատել։ Եւ այսպէս բռնաբար երկուց ոմանց կալեալ զձեռանէ մարդկան ի հրապարակի անդ և միւս ոմն առեալ սուր՝ հատանէր զմաշկ առնացի անդամոյն. և ընդ կանայսն խառնակէին զազրալից պղծութեամբ։ Եւ ընդ ամենայն տեղիս, ուր և գտանէին խաչ կամ եկեղեցի՝ կործանէին և քակէին։ Զայս ոչ միայն ի Տփխիս, այլ և ի Գանձակ, և ի Նախճաւան, և յայլ տեղիս գործէին։

Մի ոմն յաւագացն, որ և մայր սուլտանին կին էր նորա, Օրղան անուն, սա բազում չարչարանօք նեղէր զբնակիչս քաղաքին Գանձակայ՝ ո՛չ միայն զքրիստոնեայսն, այլ և զպարսիկսն՝ հարկապահանջութեամբ

1 z անկեալսն
1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ աւերել
1 stվ. քաղաքս փխ տեղիս
1 stվ. չիք քաղաքն
2 u ձեռնատու
2 no պարսիկք ի նորա, uվ. պարսիկք
2 z որ ընդ նմա
2 ips էառ
2 sվ. գնա փխ զքաղաքն
2 bc բազումս
2—3 z և կոտորեաց ի քրիստոնէից
3 n բազում
3 bcdejnpվ. զքրիստոնէութիւնն
3—4 bcdfhj հաւանել, egno հաւանեալ, t լինել փխ հաւանիլ
4 dվ. ուսման
4 f և բազումք
4—5 u յերկեղէ
5 b մահուան
5 st զանգիտեալ, z փոխանակէին զանգիտեալ
5 h զճշմարտութիւն
5—6 cdejmվ. ընդ ստութեան
6 վ. այլքն
6 Մ-Թվ. և մի երկու ՁՁ առին, ijp առեալք
6 վ. խղճին
7 dվ. անունն
7 stuվ. մահուամբ փխ անուամբ
8 i հրամայեաց փխ հրաման ետ
8 abcefghjmo հաւանէինն
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զամենեսեան
9 no բռնակալութեամբ փխ բռնաբար
9—10 uվ. յերկուց
10 stuվ. կողմանց փխ ոմանց
10 u կապեալ փխ կալեալ
10 t չիք զձեռանէ
10 abcdefghmno մարդկանն
10 g ի հրապարակին
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ միւսն փխ միւս ոմն
11 z չիք առեալ
11 no չիք զմաշկ
11 abcdfhkmu զկանայսն, ijp զկանայս, no կանայսն փխ ընդ կանայսն
12 t զազրելի, վ. զազրալի
13 s խաչս կամ եկեղեցիս, t եկեղեցիս
13 վ. և զայս
13 t չիք ոչ
13 n ի Դփխիս
14 z չիք այլ
14 n ի կանձակ
14 Մ-Թ Նախջաւան, g Նախչաւան, no Նախչուան, stվ. Նախջուան, u Նախճուան, z Նախիջևան
15 վ. Եւ մի ոմն
15 z սուլթանին
15 bcdn աւրղան, g ուրղան, ijp արղան
16 abdn չարչարանաւք
16 tվ. նեղէր զքաղաքն Գանձակ փխ նեղէր զբնակիչս քաղաքին Գանձակայ
17 ip զքրիստոնեայս
17 Մ-Թ զպարսիկս, g պարսիկսն, ip պարսիկքն, j զպարսիկն

բազմաւ։ Եւ սպանաւ ինքն ի նմին քաղաքի ի մուլհեդաց, որք սովոր են նենգութեամբ սպանանել զմարդիկ։ Մատեան առ նա ոմանք՝ մինչդեռ գայր ընդ փողոց քաղաքին, իբր թէ զրկանս կրեալ իցէ նոցա յումեքէ, և առ նա մատեան տալ իրաւունս։ Ցուցին նմա թուղթ ի ձեռին ունելով՝ աղաղակեցին և ասեն. «Դա՛տ, դա՛տ»։ Եւ իբրև զտեղի առ նա և կամէր հարցանել, թէ ո՞յր իցէ նեղեալ զնոսա, նոքա աստի և անտի յարեան ի վերայ նորա, և սրով, զոր ունէին ի ծածուկ, խոցոտեալ սպանին զնա։ Եւ այսպէս բարձաւ չարն չարեաւ ի միջոյ։ Եւ զսպանողսն նորա հազիւ կարացին սպանանել նետիւք, զի զբազումս խոցոտեալ փախեան ընդ մէջ քաղաքին. զի այսպէս սովոր են առնել ազգն այն, որ բնակեալ են յամուր տեղիս, զոր Թուն և Թանջահ կոչեն, այլ և ի մայրին Լիբանանու. առնուն զգինս արեան իւրեանց յիշխանէն իւրեանց, զոր պաշտեն փոխանակ աստուծոյ, և տան յորդիս և ի կանայս իւրեանց. և ինքեանք երթեալ, ուր և առաքէ իշխան նոցա, բազում ժամանակս դեգերին ի կերպս կերպս եղեալ, մինչև պատեհ ժամանակ գտցեն սպանման, և ապա սպանանեն, զոր և կամին։ Վասն այնորիկ երկնչին ի նոցանէ ամենայն իշխանք և թագաւորք և տան հարկս նոցա։ Եւ սաստիկ կատարողք են հրամանաց իշխանին իւրե-

1 stuվ. չիք ինքն
1 z նոյն փխ նմին
1 Մ-Թ մուլհիտացն, i ի մուլհըդացն, mn ի մուլհեռաց, j քաղաքի մուլհեդաց, p ի մուլհեդացն, st ի մահեդաց, u ի մայհեդաց, վ. ի մլհեդաց
1 Մ-Թ սրով փխ սովոր են, stuzվ. սովոր էին
2 stuվ. չիք նենգութեամբ, n նենկութեամբ
2 Մ-Թ սպանանեն, n սպանա (sic)
2 ij զմարդիկք
2 3 c մինչդեռ ընդ փողոս (sic) քաղաքին գայր,
3 ip գայր նա, o կայր փխ գայր
3 e ընդ փողոցս, no ի փողոց, z զփողոց, վ. ընդ փողոցն
3 stվ. կալեալ փխ կրեալ
3 st նոքա, վ. նա փխ նոցա
3 no ումեք է
3 bcd չիք և
4 i թուղթն
4—5 no չիք 'ցուցին նմա…աղաղակեցին'
5 ips զտեղի էառ
6 Մ-Թ ո իցէ փխ ոյր իցէ
6 s բայց նոքա
6 ac անտի
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք նորա
7 վ. սրովն
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ խոցեալ
8 Մ-Թ չարն փխ չարն չարեաւ, abcd ijmp չարաւ, fgh չարու
8 abcdefghmoվ. զսպանողս, t զսպանողն
9 no սպանանել զնա նետիւք
9—10 ij բազումք (j զբազումք) խոցոտեալ փախեան ընդ մէջ քաղաքին
9—10 Մ-Թ խոցեալ փախեան ի մէջ քաղաքին
10 o սովոր էին
10 gho բնակեալ էին
11 do Թիւն և Թանջահր, ijp Թանջահր u Թուն ի Թանջահ, վ. Թունի Թանջահ
11 siuz չիք ի, z զմայրիան
12 abceihju յիշխանէ, gino իշխանէ
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ որդիս և կինս, bcd յորդիս, ab ի կինս, efgh յորդիս և ի կինս, ijp յորդիս և ի կինս
13 Մ-Թ նոքա փխ ինքեանք
13 afghno երթալ
14 i ժամանակաց
14 st ի կերպս եղեալ
15 Մ-Թ ժամանակս
15 abcdfu սպանեն, h և սպականեն փխ և ապա սպանանեն, z սպանցեն
15 stվ. զորս կամին
16 g երկնչէին
16 z չիք ի նոցանէ
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ թագաւորք տան
17 z հրամանին իշխանաց

անց, զոր ինչ և ասէ՝ մինչ ի մահ անձանց իւրեանց ոչ խնայէին։ Եւ այսպէս զբազում մեծամեծս սպանանեն նոքա, որք ոչ հարկին նոցա, որպէս և զայս ամբարիշտս։

ԾԹ

Վասն կորստեան սուլտանին Ջալալադնի եւ բառնալոյ նորա յերկրէ:

Յետ գործելոյ նորա զայս չարիս՝ գնաց նա ի քաղաքն Խլաթ, որ է յաշխարհին Բզնունեաց։ Եւ էր նա ընդ իշխանութեամբ Աշրափ սուլտանին, և ետ պատերազմ ընդ նմա, և առ զնա։ Էր անդ և կին սուլտանին, դուստր Իւանէի, Թամթա անուն, զոր վերագոյն յիշեցաք, առ զնա իւր ի կնութիւն, չոգաւ և աւերեաց զբազում գաւառս յիշխանութենէն սուլտանին Հոռոմոց, զոր Ալադինն կոչէին։ Ապա միաբանեալք սուլտանքն Աշրափն և Քէմլն, եղբայր իւր, որ իշխէր կողմանցն Եգիպտոսի, և Ալադինն. կոչեցին իւրեանց օգնական և ի զօրացն Հայոց, որ յաշխարհին Կիլիկեցւոց, և ի Փռանկացն ծովեզերեայց, և եկին տալ պատերազմ ընդ Խորազմեցւոյն Ջալալադնի։ Եւ իբրև եկին մօտ առ միմեանս, զանգիտեցին երկոքին կողմանքն և ոչ իշխէին խառնիլ ընդ իրեարս։ Ապա քրիստոնեայքն, որ ի Հայոց և Փռանկաց, խրախուսեալք յաստուած, դիմեցին ի վերայ նոցա։ Եւ էին Թուով սակաւք, պակաս քան զհազար մի, և զօրութեամբն Քրիստոսի հարին զզօրսն և ի փախուստ դարձուցին։ Եւ զայն տեսեալ զօրացն տաճկաց՝ յարձակեցան և նոքա. և հարին կոտորեցին զբազումս մինչ ի մուտս արևուն։ Ապա հրաման ետուն սուլտանքն ոչ պնդել զհետ փախստէիցն, իբր այն թէ հաւատակիցք նոցա իցեն։ Եւ դադարեցին ի պնդելոյ զհետ նոցա։ Իսկ սուլտանքն, զի արք բարեպաշտք էին, ոչ ապերախտք լինէին առ զօրն քրիստոնէից, զի գիտացին, թէ ի ձեռն նոցա ետ տէր զյաղթութիւնն։

Ապա դարձան մեծաւ ուրախութեամբ յաշխարհն իւրեանց. և ընդ որ անցանէին ընդ քաղաքս և ընդ գաւառս, ելանէին ընդ առաջ նոցա պարուք և ծնծղայիւք և գովասացութեամբ ընդունէին։

Իսկ Ալադինն իբրև եկն ի Կեսարիա Կապադովկացւոց, ամենայն բազմութիւն քաղաքին՝ հանդերձ քրիստոնէիւքն և քահանայիւք իւրեանց, խաչիւք և ժամահարօք, իբրև աւուր միոյ ճանապարհ ելին ընդ առաջ նո-

---

1 ehitՎ մինչև
1 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ խնայել, n խնաել
2 Վ բազում
2 d որ ոչ հարկին, g հարկին ա՛յ, f հարկին, h հարկանեն
3 Մ-Թ ամբարիշտ, z ամբարիշտս, այս եղև ընդ թվականին հայոց
4 n սուլթանին
4 adm ջալալատնի, Վ Ջալալատնին, st սալահատնին փխ Ջալալադնի, ho ջալադնին, n ջալալդնին
4—5 Մ-Թ չիք նորա յերկրէ, stՎ բառնալոյն նորա յերկրէ, z չիք 'Վասն կորստեան... յերկրէ', d երկրէ, o ի յերկրէ, t յերկրէն
6 z նոցա զչարիս փխ նորա զայս չարիս
6 g նորա փխ նա
6—7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի քաղաքն Խլաթայ աշխարհին, stՎ որ է Խլաթ յաշխարհին, abefghm որ յաշխարհին, z չիք 'որ... Բզնունեաց'
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ աշրաֆ, ijp աշրափ, no աշրաֆին
7—8 tՎ իշխանին փխ սուլտանին, z սուլթանին
8 m չիք 'և ետ... առ զնա', n բազում պատերազմ, Վ պատերազմն
8 ipstՎ էառ
8 mՎ չիք և
8 mz սուլթանին, n չիք սուլտանին
9 efg Թամթայ
9 z չիք 'զոր...յիշեցաք'
9 abcdefgm վերագոյն
9 fh չիք առ, ips էառ
9—10 bcdegimnopuzՎ կնութեան փխ ի կնութիւն
10 abcdfghm յիշխանութենէ, no իշխանութենէն
10 z սուլթանին
11 d ալատինն, o ալաթինն, st սալահադինն փխ Ալադինն
11 abcdefghjmnou միաբանեալ
11 Մ-Թ սուլտան, z սուլթանքն, Վ սուլդանքն
11 ip աշրաքն
12 Մ-Թ Քէմլ, no քէմալն, s գէլմն, t քէլմն
12 Մ-Թ ի կողմանս փխ կողմանցն, fk իշխէր կողմանս, z չիք կողմանցն
12 st զալահադինն փխ Ալադինն, ԱԲԳ զալադինն, Մ-ԹՎ Ալադին
13 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ կոչեցին և, Վ չիք և
13 adjn աւգնական (j յաւգնական)
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ կիւլիկեցւոց, dfghj կիւլիկեցոց, c կիլիկեցոց
14 adhkm չիք ի
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ փռանգացն, i Փրանկացն, p Փռանգացն, Վ ի Փռանկաց
14 abcdefghjmnop ծովեզերաց, Վ ծովեզերեաց, z կոչեցին ի կիլիկիայ զորքն հայոց և Փռանգաց ծովեզերեայց
14 ac Խորեզմեցոյն, b Խորեզմեցւոյն, dfgh Խորազմեցոյն, no Խորազմեցւոյն stuՎ Խորազմացւոյն, z չիք ընդ Խորազմեցւոյն

1 n առ միմիանս, z առ միմեանց
1 afhm զանգիտացին
1 g երկոքեան
2 jo խառնել
2 dj իրարս
2 stՎ որք
3 Մ-Թ Փռանգաց, ipz Փռանգաց
3 ip խրախացեալք փխ խրախուսեալք, s խրախուսեցան, z խրախոյս եղեալ զաստուած
3—4 g նորա փխ նոցա
4 no Թուովք
4 h սակաւուք
4 st նուազ, Վ նուազք քան փխ պակաս քան
4 st չիք մի
4 ad զաւրութեամբն
5 cdjp չիք ի
6 n արշակեցան
6 z չիք հարին
6 cd և կոտորեցին
7 Մ-Թ զի փխ մինչ, bstՎ մինչև
7 g արևին, stՎ արեւու
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ արեւուն էր
7 z չիք 'մինչ ի մուտս արևուն'
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հրամայեցին փխ հրաման ետուն
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ պնդիլ
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ փախուցելոցն
8 Վ իբրև
8 k չիք ի
9 z սուլթանքն
9 dgh բարեպաշտ
9—10 h չիք էին ոչ ապերախտ առ զօրն
9—10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ոչ ապերախտ լինէին
10 ijp առ զօրքն, stuՎ զօրուն, z առ զորսն
10 z չիք թէ
10 Վ ի ձեռս
11 g յետ փխ ետ
11 no չիք տէր
12 abceu յաշխարհ, d յաշխարհս, fgz աշխարհ
12 g իւրոց
13 ip ընդ քաղաքս և ընդ գիւղս և ընդ գաւառս, z ընդ գիւղս փխ ընդ գաւառս
13 abdfhijkm ընդ յառաջ
13—14 p պարօք, zՎ պարիւք
14 n ծնծղայիւք z չիք և ծնծղայիւք
14 z գովասանութեամբ
15 bijp կապպադովկեցւոց, c կապադովկեցոց, dm կապպադովկացւոց, etՎ կապադովկեցւոց, fh կապադոկացոց, n կապադովկեցոց, o կապադովկացոց, z չիք Կապադովկացւոց
16 g բազմութիւնն
16 z չիք հանդերձ քրիստոնէիւքն և
16 b քահանայիւքն
16 g իւրոց, z չիք իւրեանց
17 s խաչօք, z և խաչիւք
17 noiՎ ժամահարիւք
17 z չիք 'և ժամահարօք... ճանապարհ'
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յաւուր
17 abcdefghikm ընդ յառաջ

րա։ Իբրև մօտ եղև սուլտանն, բազմութիւն տաճկաց ոչ տային թոյլ քրիստոնէիցն խառն ինքեանց հասել յերկրպագութիւնն սուլտանին, այլ յետս կոյս մղեցին զնոսա։ Եւ նոքա եկին ի բլուր մի հանդէպ բանակին։ Իբրև եհարց սուլտանն, թէ ովք են նոքա, և գիտաց, թէ քրիստոնեայք են, ինքնին իսկ մեկնեցաւ ի զօրէն միայն, և գնաց ի մէջ նոցա, և հրամայեաց հարկանել զժամահարսն, և պաշտել բարձրաձայն։ Եւ այնպէս եմուտ նոքօք ի քաղաքն, և ետ նոցա պարգևս, և արձակեաց յիւրաքանչիւր տեղիս։

Իսկ Ջալալադին սուլտանն դարձաւ մեծաւ ամօթով յաշխարհէն Աղուանից՝ ի բերրի և յարգաւանդ դաշտն, որ կոչի Մուղան, և անդ զետեղեալ՝ կամէր զօր ժողովել։ Ապա թաթարն, որ եհան զնա փախստական յերկրէ իւրմէ, զհետ մտեալ նորա՝ տարաւ վարեաց զնա մինչև յԱմիթ. և անդ եհար զզօրս նորա սատակապէս։ Կորեաւ և անօրէն իշխանն ի նմին պատերազմի. և թէ որպէս ոմանք ասեն՝ երթայր հետիոտս փախստական. դիպեալ նմա առն միոջ և դիտացեալ, թէ նա է, սպան զնա փոխանակ արեան մերձաւորի իւրոյ, զոր սպանեալ էր նա յայլում աւուր։ Եւ այսպէս բարձաւ չարն չարեաւ։

1 Մ-Թ նոցա, 1Վ նմա փխ նորա
1 Վ և իբրև
1 z սուլթանն
1 bcgu բազմութիւնն, ijp զբազմութիւն
1 oՎ տաճկացն
2 fn խառն ընդ ինքեանց, z խառնել ընդ ինքեանց
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յերկրպագութիւն, z հասել երկրպագել սուլթանին
2—3 h յետ կոյս, m ի յետս կոյս
3 z չիք իբրև
4 o չիք սուլտան
4 z և իբրև գիտաց
4 z որ փխ թէ
4—5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ինքն իսկ
5 n ի զօրոյն, o ի զօրացն, Վ ի զօրուէն
5 z չիք միայն
6 m բարձրաձայն պաշտել
6 dipz բարձր ձայնիւ փխ բարձրաձայն
7 Մ-Թ չիք նոքօք, bd նոքաւք, ip նոքօք եմուտ, stՎ նոքօք եմուտ այնպէս
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ տարեաց փխ արձակեաց
7 g իւրաքանչիւր
9 Մ-ԹՎ Ջալալադին, afh Ջալալադինն սուլտան, o Ջալադինն
9 i յաշխարհ, o աշխարհ
10 a բրրի, k բռի (sic)
10 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ Մողան, n Մուղդան, t Մուղ (sic)
11 o ժողովել զօր
12 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ յերկրէն
12 Մ-Թ տարեալ վարեաց, stՎ տարաւ վարելով (1Վ վարեալ)
13 degljptzՎ յամիթ քաղաք, no Տիգրանակերտ փխ յամիթ
13 dj զզաւրս, g զօրս
13 no չիք նորա
13—14 no անօրէնն չարեաւ (չիք իշխանն)
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ թէ ի նմին
14 z որպէս ասէն ոմանք
14 bd հետիյոտս
15 h ի փախստական
15 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ դիմեալ
15 ij նորա փխ նմա
15 pstՎ եսպան, u նա եսպան
15 stuՎ չիք արեան
16 o իւրոյմին փխ իւրոյ զոր, sՎ որ, t չիք զոր
16 g սպանանեալ էր
16 bcdegnopz նորա փխ նա, stՎ զնա
16 g յայլումն, no այլում
17 g յաւուր, o վայրի փխ աւուր
17 z նոյնպէս փխ այսպէս
17 abcdgj չարն չարաւ, stuՎ չարն ի միջոյ փխ չարն չարեաւ

Ի

Թէ ո՛րպէս եղ թաթարն ապականել զաշխարհս ամենայն։

Ամենայն բանք պատմութեանս մերոյ և նախաշաւիղ, որ մինչև ցայս վայր էր, վասն ազգիս այսորիկ էր, զոր շնորհօքն աստուծոյ հանդերձեալ եմք ճառել. կարծեմ թէ և յոլովք ևս զնոյնս պատմեսցեն, և ամենեքեան նուազեալ գտանին յարժանաւորութենէն. զի յաճախ են քան զպատմութիւնս՝ չարիքս, որ եկին կալան զաշխարհս ամենայն. զի ժամանակս ի վերջ հասեալ է, և կարապետք նեռինն գուշակեն զգալուստ որդւոյն կորստեան։ Երկեցուցանեն և զմեզ յայտնութիւնք սրբոց արանց և աստուածազգեստից, զոր հոգին սուրբ եցոյց նոցա ի զգուշութիւն ապագայիցն, և մանաւանդ անսուտ հրաման փրկչին մերոյ և աստուծոյ, որ ասէ՝ «Յարիցէ ազգ յազգի վերայ, և թագաւորութիւն ի թագաւորութեան վերայ, և այն, ասէ, սկիզբն է երկանց»*։ Այլ և սրբոյն Ներսիսի հայրապետին մերոյ, զոր մարգարէաբար ազդեաց վասն կործանման աշխարհիս Հայոց յազգէն նետողաց, զոր աչօք մերովք տեսաք զաւեր և զտառապանս, զոր անցուցին ընդ աշխարհս ամենայն։ Եւ եղև պատճառ ելից նոցա այսպէս.

Քանզի յաշխարհին հեռաւոր հիւսիսոյ յարևելից, զոր կոչեն ի խժական լեռան Ղարաղրում, ի սահմանս Ղատիայ, բարբարոս ազգացն բազմութիւն որ անդ են՝ անգիտելիք և անթուելիք բազմաց, գլուխ թագաւորացն ունելով ազգն, որ կոչի Թաթար,— որում անուն էր Չանգզ ղան։

---

* Մատ. ԻԴ. 7,8. Մար. ԺԳ. 8—9։

1 z վասն ելանելոյ փխ թէ որպէս եղ
1 c զադարն փխ թաթարն, z թաթարին
1 m և ապականեաց, z և ապականելոյ
1 c զյաշխարհս, g աշխարհս, m զաշխարհ
2 m չիք ամենայն
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ մերոյ պատմութեանս
2—5 z չիք 'Ամենայն...նուազեալ'
2 i զոր
3 sՎ ցայսօր փխ ցայս վայր, t ցայսր u ցայսօր վայր էր
3—4 t չիք 'վասն... ճառել'
Վ չիք էր
3 bd շնորհաւքն
3 sՎ քրիստոսի փխ աստուծոյ
4 fhՎ կարծեմք
4 st չիք թէ և, euՎ չիք և
4 Վ յոլով
5 i նուազեալք
5 n յարժանաւորութենէ, no գտցեն արժանաւորութենէն
5—12 z չիք 'գտանին...այլև'
5 Վ յաճախեն փխ յաճախ են, n աճախ են
6 m որք
6 g աշխարհս
6—7 g զժամանակս
7 i զուշակէին
8 bcdigh որդոյն
8 hno երկուցանեն
9 imstu աստուածազգեցեից, no աստուածազգեցիցն
9 stuՎ սուրբ հոգին
9—10 no չիք 'զոր հոգին... ապագայիցն'
9 e զգուշութիւնն
10 g հրամանի
10 չիք և
12 g սրբոյն զրիգորի և Ներսէսի
12 Մ-ԹՎ և մյուս ՁՁ Ներսէսի կամ Ներսեսի, մի քանիսը միայն՝ Ներսիսի
12—13 z սուրբ հայրապետն Ներսէս զոր
13 ijp ասաց ազգեաց
14 g ազգէն, i յազգէ
14 ad աչաւք, i աչօքն
14 ipz զաւերումն
15 g տառապանս
15 d ընդ յաշխարհս
15 o չիք եղև պատճառ
16 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յելից փխ ելից
17 gi աշխարհին, Վ աշխարհէն
17 f հիւսւսոյ
17 efhjՎ արևելից
17 il կոչէին
17 o զոր ի խուժական լեզուն (չիք կոչեն)

Դէպ եղև մեռանիլ նմա, և յառաջ քան զվախճանն՝ կոչեաց զզօրսն ամենայն և զերիս որդիս իւր, զոր ունէր, և ասէ ցզօրսն. «Ես աւասիկ մեռանիմ. զմի յորդւոց աստի իմոց՝ զոր կամիք, ընտրեցէք ձեզ թագաւոր, փոխանակ իմ»։ Եւ նոքա ետուն պատասխանի. «Զոր միանգամ կամք քո ընտրեսցեն, նա լիցի մեր թագաւոր, և նմա ծառայեսցուք միամտութեամբ»։ Յայնժամ ասէ ցնոսա. «Ես ասեմ ձեզ զբարս և զգործս որդւոց իմոց երեցունց։ Այս անդրանիկ որդիս իմ Չաղատայ. սա այր պատերազմող է և զօրաւէր, բայց հպարտ է բնութեամբ և մեծ քան զպատահեալ բախտն։ Իսկ երկրորդ որդիս իմ, նմանապէս յաղթող է ի պատերազմունս, բայց ռիշտ ⟨է⟩ բնութեամբ։ Իսկ կրտսեր որդիս իմ, շնորհաւոր է ի մանկութենէ իւրմէ, և առատ բարոյիւք, և մեծատուր ի ձիրս, և յորմէ հետէ ծնաւ սա ինձ, օր ըստ օրէ յաւելաւ փառք իմ և մեծութիւն։ Արդ ահա տացի ձեզ զամենայն ստուգութեամբ, ում և կամիք, պագէք երկիր յերեցունց աստի»։

1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ղարուղրում, z ղարուղրիմ
1 h ղատրիայ
1 a բարբարոսս
2 stՎ բազմութիւնք, z չիք բազմութիւն
2 Մ-Թ անդէն փխ անդ են
2—3 Մ-Թ թագաւորաց
3 m ազգքն որք կոչին
3 mՎ թաթարք
4 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ չանկզղան, m չանգզ խան, no չանկզխան, z չնգզ խան
5 bdefghijnouzՎ մեռանել
5 c զվաղջան, d զվաղճան, n զվաղխճան
6 m որդիսն, stuՎ զորդիս
6 nstuzՎ չիք իւր
6 eop ահաւասիկ, Վ աւանիկ
7 d յորդոց, cd որդոց, f մի զորդոյ, h մի զորդոց, km մի զորդւոյ, p որդւոց, st ԱԲԳ զմի որդի
8 stՎ պատասխանի ետուն
9 d ընտրեցեն
9 imnopz մեզ
10 no չիք ձեզ
10—11 noz զբարս որդւոց (z որդւոցն) իմոց և զգործս նոցա (z երեցանցն)
10 afhkm զգործ, g և գործ
10—11 Վ զգործս երեցունց որդւոցս
10 acdfgh որդոց
11 degku երեցունց, jpst երեցանց
11 egno չալատայ, z չաղատայ անուն
11 m չիք սա
12 ad զաւրաւէր
12—13 i և մեծ պատահեալ քան զբախտն, z զբախտն պատահեալ, no բախտին
13 Մ-Թ որդին իմ, abcdefghu որդի, k չիք որդիս իմ
13 hstՎ նոյնպէս
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յաղթող փխ յաղթող է
13—14 c ի պատերազմիս, d ի պատերազմինս, p ի պատերազմի, no այր պատերազմող է փխ յաղթող է ի պատերազմունս
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ռիժգ, Վ ռիժտ
14 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ կրսեր
14 dknstu շնահաւոր
15 g բարւոք, i բարուոք, p բարուօք, j բարիօք, m բարուք, no և հաւատ (փխ առատ) բարոյիւք
16 a օր ըստ աւրէ, b աւր ըստ օրէ, d աւր ըստ աւրէ
16 Մ-Թ մեծութիւնս, i մեծութիւն իմ, e մեծութիւնն
16 i չիք արդ
16 no չիք ահա
17 g ամենայն
17 d յում
17 i կամէք
17 cdegk յերեցունց, nost երեցունց, ip երից աստի, z երեցանցդ պագէք երկիր և նոքա

Եւ նոքա մատուցեալ երկրպագեցին կրտսերոյն, որում անուն էր Հոքթա խաղան, և հայրն եդ զթագն ի գլուխ նորա և մեռաւ։

Իսկ նա իբրև առ զիշխանութիւն թագաւորութեան, զօր գումարեաց անթիւ բազմութեամբ, իբրև զաւազ ծովու անհամար ի բազմութենէ, զիւր սեպհական ազգն, զոր մուղալ թաթարն անուանեն, և զխազրաց, և զհոնաց, և զղատիացիս, և զանկիտանս, և զայլ բազում ազգս բարբարոսաց, աղխիւք և բանակօք, կանամբք և որդովք իւրեանց և խորանօք, և բաժանեաց զնոսա յերիս առաջս. զմինն ընդ կողմն հարաւոյ առաքեաց, գլխաւոր վերակացու կարգեալ յիւրոց հաւատարմաց և ի սիրելեաց. և զմիւսն ընդ արևմուտս, և զորդի իւր ընդ նոսա, և ի կողմանս հիւսիսոյ. և զերրորդն ընդ արևելս հիւսիսի, և վերակացու կարգեալ յաւագացն զայր մի, որում անուն էր Չարմաղուն, այր խորագէտ և իմաստուն, և յաջողած ի գործս պատերազմի, պատուէր տուեալ նոցա, աւերել քանդել զամենայն աշխարհս և զթագաւորութիւնս տիեզերաց, և ոչ ևս դառնալ առ նա՝ մինչև բովանդակեսցեն զամենայն աշխարհս նուաճել ընդ տէրութեամբ նոցա։ Եւ ինքն անդէն զետեղեալ յաշխարհին, ուտելոյ և ըմպելոյ, զբօսանաց և շինութեան պարապեալ՝ անհոգ յամենայն կողմանց։

1 iz պագէք յերկիր (z երկիր), st երկրպագին, z պագին, Վ երկիր պագին
1 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ կրսերոյն, d կրսերւոյն, u կրտսերուն
2 cd հոգքթա
2 fh ղաղան, s ղան փխ խաղան, tԱԲԳ խանաղան (sic) (Վ հոքթա-խանղան)
2 d զթարն, g և թագն, no զթագ իւր ի գլուխն փխ զթագ ի գլուխ նորա
3 g չիք նա
3 ips էառ զիշխանութիւն
3 bcdegՎ թագաւորութեանն, no չիք թագաւորութեան
3 ad զաւր
4 ip չիք ծովու
4 Մ-Թ ի բազմութենէն, u ի բազմութեան
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զի փխ զիւր
5 abcdeh սեփհական, fgnopՎ սեփական
5 e մուալ (sic), gno մուլալ
5 stuՎ անուանէին
6 g զանդիմոււնս, o զանդիտանս
6 inop և այլ
6 t թշնամի փխ բազում
7 Մ-ԹՎ և ՁՁ ախիւք
7 ad բանակաւք
7 abcdfhij որդովք
7—8 Վ խորանօք։ Բաժանեաց
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յերիս յառաջս, ip երից առաջս, t յերից
8 n ընդ կողմ
8 fghno հարաւու
9 t կարգաց իւրոց
9 t հաւատ զարմաց փխ հաւատարմաց
9 ah չիք ի
10 m ընդ յարևմուտս
10 t զորդին, Վ զորդիս
10 ab հիւսիսոյ, f հիւսւսոյ
10 abcdefghijmopstuz չիք և ի
11 ip զերկրորդն փխ զերրորդն
11 Մ-Թ ընդ արևելս և ի հիւսիսի, bd հիւսիսսի, fh հիւսւսի, no և ընդ հիւսիսի, z ընդ արևելս հիւսիսոյ, stuՎ ընդ արևելս հիւսիսի (tu հիւսիսոյ)
11 o վերակացու կարգեաց, stuՎ վերակարգեալ փխ վերակացու կարգեալ
11 b յաւագաց, stՎ չիք յաւագացն
12 d անունն
12 n չարմուղան
13 o յաջողակ
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի գործ
13 g աւերեալ
14 d թագաւորութիւնս, o զթագաւորութիւն
15 z ամենայն
15 d յաշխարհս
15 Մ-Թ և նուաճել, Վ նուաճեալ
16 ah անդրէն
16 afh աշխարհին
16 a ընակելոյ, b ըմբելոյ
17 bd և զբաւսանաց, chij և զբօսանաց
17 t անհար փխ անհոգ, Վ յանհոգ
17 dg ամենայն

Իսկ զօրացն նորա երթեալք ընդ կողմանս կողմանս աշխարհին՝ աւերէին զաշխարհս և զգաւառս, բառնային զիշխանութիւնս ազգաց, առնուին զինչս և զստացուածս՝ զկանայս նորահասակս և զմանկտիս գերի առեալ ի ծառայութիւն սարկութեան. է՛ր՝ զոր առաքէին անդէն ի հեռաւոր յօտարութիւն յաշխարհն իւրեանց առ խաղանն Թագաւոր իւրեանց, և է՛ր՝ զոր առ իւրեանս կալեալ ի պէտս ծառայութեան աղխից իւրեանց։

Իսկ այս զօր, որ էլ ընդ արևելս, որոց գլխաւոր էր Չարմաղուն նուին, չոգաւ սա ի վերայ Ջալալադին սուլտանին, որ իշխէր Խորասանայ և գաւառացն՝ որ շուրջ զնովաւ, եհար վանեաց զնա և զզօրս նորա. և արար զնա փախստական, որպէս ցուցաք վերագոյն։ Եւ ինքեանք կարգ առեալ՝ աւերեցին զամենայն աշխարհս Պարսից և զԱտրպատականու և զԴիլմաց կարգաւ սրբեցին զամենայն, որպէս զի մի ինչ մնասցէ խոչընդոտն գայթակղութիւն նոցա. առին և զմեծամեծ քաղաքսն և զհոյակապս, ամենայնիւ լցեալ զՌէ և զԱսպահան, և յիւրեանց անուն վերստին շինեցին։ Այսպէս առնէին ամենայն երկրի, ընդ որ անցանէին։

Եւ ապա եկին հասին յաշխարհն Աղուանից ամենայն աղխիւք բազմութեամբ իւրեանց, և ի բերրի և յարգաւանդ դաշտին, որ կոչի Մուղան,

1 m նոցա փխ նորա, stՎ չիք նորա
1 n երթալ, oz երթեալ
1 inp չիք ընդ
1 stz ընդ կողմանս աշխարհին, e ընդ կողմանս աշխարհի, ij ընդ կողմանս ի (j չիք ի) կողմանս աշխարհի
1 abcefg աշխարհի
2 op զաշխարհս
2 Վ և բառնային
3 i առնէին
3 Վ զմանկունս նոցա
4 g սարկութենէ
4 st որ փխ զոր
4 stu չիք անդէն
5 ad աւտարութիւն, bcn օտարութիւն, ijp ի հեռաւոր յօտարութիւնս, stu ի հեռու աշխարհս իւրեանց, Վ հեռու յաշխարհս իւրեանց
5 g աշխարհն, ij յաշխարհին
5—6 m չիք 'առ խաղանն Թագաւոր իւրեանց', st խանն Թագաւորն, Վ առ իշխան Թագաւոր իւրեանց
6 no և էր առ ինքեանս
6—7 gtԱ ախտից փխ աղխից, Մ-ԹՎ ախից, no իւրեանց ախից
8 ad զաւր, no զայս զօր, z զօրս
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ընդ յարևելս
8 z որ էր գլխաւորն
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չարման (չարմա) նուին, z չարմաղա նուինն
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ջալալադնին փխ Ջալալադին սուլտանին, dst ջալալատին սուլտանին, ho ջալադին սուլտանին
9 Վ սուլդանին
10 z որք ընդ նովաւ էին շուրջս
10 joՎ և եհար, nu և հար
10 tՎ չիք զնա
10 abco զօրս
11 z ի վերայ, i վերագոյնն
12 b չիք զամենայն
12 acfghptuՎ աշխարհն, bm զաշխարհն d յաշխարհսն
12 Մ-Թ զԱտրպատական, d զատրպատականու
12 ij զդիլմանց, stuՎ զդիլմայ
13 st չիք ինչ
13 Մ-Թ և ոչ ընդ ատն փխ խոչընդոտն
13—14 aip զայթագղութիւն, n կայթակղութեան
15 noz զՌօշ փխ զասպահան, Վ զՍպահան
15 i իւրեանց
15 i անունն
16 dz երկիր
17 z նկեալ
17 c աշխարհն ազուանից, g աշխարհն
17 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ ախիւք
17—18 defmnstuՎ և բազմութեամբ, i իւրեանց բազմութեամբ
18 t չիք իւրեանց
18 ip չիք ի

լի ամենայն բարութեամբ՝ ջրով, փայտիւ, մրգով և որսով, անդ զետեղ առեալ՝ հարին զխորանս իւրեանց։ Այսպէս առնէին զամենայն աւուրս ձմերայնոյն, և ի ժամանակս գարնանայինս սփռէին ընդ կողմանս կողմանս ասպատակաւ և աւերմամբ, և դարձեալ դառնային, անդրէն բանակէին։

ԻԱ.

Վասն ավերման քաղաքին Գանձակայ:

Այս քաղաքս բազմամբոխ լցեալ պարսկօք, այլ սակաւ և քրիստոնէիւք. յոյժ թշնամի էր սա Քրիստոսի և երկրպագուաց նորա, անարգիչ և հայհոյիչ խաչի և եկեղեցւոյ, այպանիչ և նախատիչ քահանայից և պաշտօնէից։ Վասն որոյ իբրև լցաւ չափ մեղաց նոցա, եւ աղաղակ չարութեան նոցա առ տէր. երևեցան յառաջագոյն նշանք աւերման նորա, որպէս ի վերայ Երուսաղէմի յառաջ քան զաւեր նորա, նոյնպէս և յայսմ քաղաքի. քանզի յանկարծ պատառեալ երկրի՝ արտաքս ելեալ ջուր սեաւ. և ծառ մի սօսի, զոր ճանդարին կոչէին, մեծ յոյժ՝ հուպ առ քաղաքն, տեսին զնա՝ յանկարծակի շրջեալ իւրովի. և ի տեսիլ նորա դղրդեցաւ ամենայն քաղաքն.

1 Վ և լի
1 ip մրգօք
1 Մ-Թ ջրով և փայտիւ և մրգով
1 stՎ չիք և որսով
1 ip և անդ
1—2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զետեղեալ փխ զետեղ առեալ, abcdefghijp զեաղ առեալ
2 ipz զվրանս փխ զխորանս, n զխորանն
2 dz որպէս փխ այսպէս
3 b ձմերանւոյն, e ձմերայնոյ, st ձմեռայն, Վ ձմերային
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գարնայինս
3 Մ-Թ սփռնէին
3 Մ-ԹՎ ընդ կողմանս փխ ընդ կողմանս կողմանս
4 cdjp չիք անդրէն
4—5 dip և բնակէին, stՎ և բանակէին, z բնակէին ի խորանս իւրեանց
6 c գանձակ, u գանձակայ որպէս եղև, stՎ մեծի և պատուական քաղաքին գանձակայ ի պիղծ (Վ ի պեղծ) թաթարաց
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ քաղաք
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բազում ամբոխ
7 dfn պարսկաւք
7 m և սակաւ փխ այլ սակաւ և
8 Մ-Թ էր և սա
8 i երկրպագողաց
8—9 ip չիք 'և հայհոյիչ... այպանիչ'
gh եկեղեցոյ
9 stՎ և այպանիչ
9—10 b պաշտունէից, df պաշտաւնէից
10 h վասն այր
10 i նորա փխ նոցա
10 Վ և էլ
10 n չարութիւն
11 g յառաջագոյնք, i նշանք յառաջագոյն, n առաջանշանք, o յառաջ նշանք, st ԱԲԳ նշանք աւերման նոցա (Վ նորա) յառաջագոյն
11 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ նոցա երևիլ (cd երևելի) փխ նորա
11 m իբրև փխ որպէս
12 k յերուսաղէմի
12 h նմանապէս փխ նոյնպէս
12 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ այսմ
13 t չիք քանզի
13 Մ-Թ և արտաքս
13 no ելաւ
14 o որ
14 Մ-Թ անդարին, ip ճանտարին, k ջանդարին, stՎ ճանդար
14 no քաղաքին, stՎ մերձ յոյժ առ քաղաքն մեծ
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իւրովին, m զիւրովին
15 no և տեսիլ, stuՎ ի տեսանել
15 cdijp ամենայն քաղաքն դղրդեցաւ, h դղրդեցաւ

և դարձեալ տեսին զնա՝ կանգնեալ, որպէս յառաջն։ Այս եղեալ երկիցս և երիցս և ապա անկաւ և այլ ոչ կանգնեցաւ։ Եւ սկսան իմաստունքն նոցա քննել վասն նշանին, թէ զինչ իցէ։ Եւ իմացեալ, թէ պատճառ աւերման քաղաքին իցէ, սկսան այնուհետև զխաչսն, որ բևեռեալ էին ի վերայ ներքին սեմոց դրանց քաղաքին, հանել յանարգանացն, քանզի վասն այպանելոյ կացուցեալ էին, զի կոխեսցեն ամենայն անցաւորքն։

Եւ յանկարծակի հասին զօրքն Թաթար, և պատեցին զքաղաքն յամենայն կողմանց, և մարտ եղեալ՝ մարտնչէին ընդ նմա բազում մեքենայիւք. և հարին զայգեստանն, որ շուրջ զքաղաքաւն էին։ Ապա փլուցին և զպարիսպ քաղաքին փիլիկուանօք յամենայն կողմանց. և ոչ ոք եմուտ ի քաղաքն ի թշնամեացն, այլ վառեալք զինու՝ պահեցին զքաղաքն շաբաթ մի։

Իսկ բնակիչք քաղաքին իբրև տեսին, թէ առաւ քաղաքն ի թշնամեացն, մտեալ իւրաքանչիւր ոք ի տուն իւր՝ այրեաց ի վերայ իւր զշինուածն, զի մի՛ անկցի ի ձեռս թշնամեացն. և այլք այրեցին զամենայն, որ ինչ ծախիւր ի հրոյ, և ինքեանք միայն մնացին։ Եւ զայն տեսեալ թշնամեացն՝ առաւել ևս ի ցասումն բարկութեան բրդեցան և սուր ի գործ արկեալ, զամենեսեան ճարակ սրոյ ետուն՝ զարս և զկանայս և զմանկունս։ Եւ ոչ ոք զերծաւ ի նոցանէ, բայց սակաւ գունդ մի զօրու՝ վա-

2 d անդաւ
2 Մ-Թ և ոչ, stuՎ և այլ ոչ ևս
bfhՎ իմաստունք
3 Մ-Թ նշանիցն
4 Մ-Թ է քաղաքին, ostՎ քաղաքին է
4 f և զխաչսն, ip զխաչն, stuՎ զխաչս
4 o ի ներքոյ սեմոց փխ ի վերայ ներքին սեմոց
4 a սեմաց
4 m դրանցն, no դրան
5 i ի յանարգանացն, m յանարգանաց, o անարգանօք
5 i չիք վասն
6 stՎ անցաւորք
7 Մ-Թc զօրք, df զաւրքն
7 Մ-Թ dilpu թաթարին, ms թաթարաց
7—8 gi ամենայն
8 st կռուէին փխ մարտնչէին
8 a բազումք
9 ij հարէին
9 a զայգեստեանն, h զայգեստան, p զայգեստանսն, stՎ զայգեստանս
9 m բլուցին, u փլուց
9 no ապա թողին զնոյն գործ և փլուցին
10 ad փիլիկուանաւք
10 g ամենայն
10 Մ-Թ և ոչ փխ և ոչ ոք
10—12 no և ոչ եմուտ ի քաղաքն... զշաբաթ մի (չիք ի թշնամեացն)
11 hi չիք ի
11 stՎ չիք այլ
11 o վառեալ

11 bno պահէին
11 d չիք զքաղաքն, g զքաղաք
11 no զնա փխ զքաղաքն
11—12 o չիք զքաղաքն շաբաթ մի
12 bcegijpu զշաբաթ
13 m չիք իբրև տեսին
13—14 Վ ի թշնամեաց
14 cm չիք ոք
14 t այրեցեալ
15 m զշինուածսն
15 Վ մի անկցին
15 tՎ ի թշնամեաց
15 bcdijp չիք այլք
16 no զոր ինչ
16 s ծախս իւրեանց հրով, t ծախսիւր ի հրոյ, փխ ծախիւր ի հրոյ
16 u ինք...
17 t թշնամոյն
17 ip ւի ցասումն փխ ի ցասումն
17 st ի բարկութիւն փխ ի ցասումն բարկութեան
17 k բարդեցան, o պնդեցան
18 o սրոյ ճարակ
18 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ զկանայսն
19 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ զմանկտի, զմանկտիս, m զմանկունսն
19 i ոչ զոք
19 i չիք ի նոցանէ
19 no սակաւ մի գունդ (n կունտ զօրու. stՎ բայց միայն սակաւ մի զօրք փխ բայց սակաւ գունդ մի զօրու
19 abd զաւրու

ռեալք զինու և ամենայն պատրաստութեամբ, պատառեցին զմի կողմ պարըսպին ի գիշերի, և գնացին փախստական. և այլ սակաւ ինչ սինլքորք, զորս պահեցին և խոշտանգեցին՝ ցուցանել զգանձսն ուր պահեալ իցեն։ Ապա զոմանս սպանին, և զկէսն գերի վարեցին. և ինքեանք բրեցին զայրեալ տունսն և հանին զորս գտին թաքուցեալ։ Եւ զայս արարեալ զաւուրս բազումս՝ ի բաց գնացին։

Ապա յամենայն գաւառաց շրջեցան ի վերայ նորա առ ի բրել և որոնել զինչսն և զանօթսն. և գտանէին բազում ինչս ի նմա ոսկւոյ և արծաթոյ, պղնձոյ և երկաթոյ և այլ պէսպէս հանդերձից, որ թաքուցեալ էին ի գարանս և ի տունս գետնափորս։

Եւ այսպէս ամայի եկաց քաղաքն զչորս ամս, և ապա հրաման ետուն շինութեան քաղաքին։ Եւ եկին ժողովեցան առ սակաւ սակաւ և սկսան շինել զնա՝ բայց ի պարսպէն։

ԻԲ

Վասն աւերածոյ աշխարհիս Հայոց եւ Վրաց ի նոյն զօրացն:

Զկնի ամաց ինչ անցանելոյ աւերման քաղաքին Գանձակայ, այս զօր մոլեկան և խորամանկ իբրև վիճակաւ բաժանեալ զամենայն աշխարհս Հայոց, Վրաց և Աղուանից, իւրաքանչիւր գլխաւորի ըստ մեծու-

1 n չիք և ամենայն
1—2 Մ-Թ և մի քանի ՉՉ պատառեցին զկողմն մի գիշերի փխ պատառեցին զմի կողմ պարսպին գիշերի
2 Վ գնային
2 i սինլքորս, n սինլիքորք, st սինկլիքորք
3 afghՎ խոշտանկեցին
3 no չիք ցուցանել
3 Վ զգանձս
3 bcdgnopՎ և ապա
4 aceihnou զկէսսն
4 t վարիցեն
4 mos զայրեցեալ
5 Վ տունս
5 i հանեալ
5 bcdgnostՎ թաքուցեալ, ip թաքուցեալսն, j թաքուցեալն
5—6 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ զայս արարեալ ի բազում աւուրս գնացին ի բաց
7 ah բերել փխ բրել
8 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ յորոնել
8 Մ-Թ զանօթն
8 cd յոսկոյ, fghn ոսկոյ, ijp յոսկւոյ
8—9 stՎ ոսկւոյ և արծաթոյ ի նմա
9 stՎ պղինձ և երկաթ
9 s որք

9 Մ-Թ մի քա ի ՉՉ թաքուցեալ
10 a ի զրանս
11 h այսպ ի
11 h զչորիս, n զչորս ամ, stu դ ամ, Վ չորս ամ
12 g շինութեանն, n զշինութեան
12 u ժողովեցին
12 i և եկին սակաւ սակաւ ժողովեցան
12 no չիք ՚և սկսան՚
13 Մ-Թ և մի ե կու ՉՉ բաց
14 j վասն աւերածին
14 Մ-Թ հայոց աշխարհիս, o աշխարհին
14 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ չիք զօրացն, bcd զաւրաց, egjno զօրաց, m ընդ նոյն փխ ի նոյն, u ի նոյն զօրաց թաթարաց
14 stՎ վասն աւերման քաղաքաց և գաւառաց ի թաթարէն
15 Մ-Թ Զկնի անցանելոյ ինչ
15 j աւերմանն
16 stՎ զօրս
16 Մ-Թ խորամանդ
16 n վիճակաց, o վիճակեաց
16 dn բարժանել, efgho բաժանել
16—17 ihm զաշխարհս ամենայն, stՎ չիք զամենայն, stՎ զաշխարհս
16—17 no ազգս փխ աշխարհս
և [բաց

թեան և փորձութեան՝ զքաղաքս և զգաւառս, զաշխարհս և զբերդս, առնուլ, քանդել, աւերել. և չոգան յիւրաքանչիւր մասն բաժնի կանամբք և որդւովք և ամենայն աղխիւ բանակին իւրեանց. և նստեալ անհոգութեամբ՝ յապականել և յուտել զամենայն բոյս դալարոյ ուղտօք և անասնօք իւրեանց։

Ընդ այն ժամանակս թագաւորութիւնն վրաց նուաղեալ էր, զի էր ընդ ձեռամբ կնոջ, որում անուն էր Ռուզուդան, դուստր Թամարին, քոյր Լաշային, թոռն Գիորգեայ, վաւաշ և կաթոտ, որպէս զՇամիրամն, որ անհաւան եղեալ արանցն, զոր ածէին նմա, ընդ բազմօք անկեալ և այրի մնացեալ, վարէր զիշխանութիւն թագաւորութեանն ի ձեռն զօրագլխացն Իւանէի, և որդւոյ իւրոյ Աւագին, և Շահնշահի՝ որդւոյ Զաքարէի, և Վահրամայ և այլոցն։ Եւ զի յառաջ քան զսակաւ ժամանակս մեռեալ էր Իւանէ, տարան թաղեցին զնա ի Պղնձահանքն, զոր ինքն շինեալ էր վանս վրաց, առեալ ի հայոց։ Եւ զիշխանութիւն նորա վարէր որդի նորա։ Եւ ոչ էին կարող զդէմ ունել անհնարին բքոյն եկելոյ, վասն այսորիկ անձնատուր եղեն ամենեքեան՝ դայթակղեալք յամրոցս, ուր և կարացին։

1 inop փորձութեան, stuՎ. չիք և փորձութեան
no և ընդ գաւառս
1 i չիք զաշխարհս
1 no և ընդ բերդս
1—2 no առ և քանդել
2 fm և աւերել
2 Վ. չոքան
2 abcdefghju յիւր մասն
2 Մ-Թ և մի երկու 22 իւրաքանչիւր
2 ԱԲԳ բաժանել (Վ. բաժանեալ) փխ բաժնի
2—3 abcdfh որդովք
3 Մ-Թ և մի քանի 22 աղխիւ, osՎ. աղխիւք, t աղխտիւք
u բանակեցին փխ բանակին
3 Մ-Թ և մի երկու 22 յանհոգութեան
m յանհոգութեամբ
3—4 stՎ. չիք 'և նստեալ... բոյս դալարոյ'
4 Մ-Թ և մի երկու 22 ապականել, ուտել
4 bcdegjnou բոյս
4 bd ուղտաւք, t ուղտիւք
4 ad անասնաւք
5 st չիք իւրեանց
6 Մ-Թ և մի քանի 22 նուաղեալ
7 bcdjp չիք ընդ
7 no չիք ձեռամբ
7 s կնոջ միոյ, tՎ. կնոջ մի
7 p շանուն ('չ' հետագայում ավելացված)
7 s ռուզուզան (sic)
7 stՎ. Թամարայ
Մ-Թ [illegible] n լաշային

8 c գէորգեայ, d գիւրգեայ, no գիորքայ, tՎ. գէորգայ, Մ-Թ գիորգայ
8 n կաթուա, i պայթոտ փխ կաթոտ
8 Մ-Թ զբորբորիտն Շամիրամ փխ զՇամիրամն, fhi շամիրամն, st զշամիրամ
8—9 ijp անհաւատ փխ անհաւան
9 Մ-Թ և մի երկու 22 արանց
9 bcf ընդ բազմաւք
9 d անգեալ
10 no իշխանութիւն, aeg զիշխանութիւնն թագաւորութեան
10 o զօրավարացն փխ զօրագլխացն
11 bcfghn որդոյ
12 nostu չիք զսակաւ
12 no զժամանակս
12 n իւհանէ
13 abdefghijkou և տարան, cmstՎ. և տարեալ
13 m որ ինքն փխ զոր ինք
13 fh չիք էր
13 Մ-ԹՎ. և 22 ձեռ. մեծամասն. վասն փխ վանս
13—14 m զոր առեալ էր
14 e զիշխանութիւնն
14 no և ոչ ունէին
15 m ունիլ
15 i գրոյն, Վ. փքոյն փխ բքոյն, cd բրոյն
15—16 o չիք 'վասն այսորիկ... ամենեքեան'
16 Մ-Թ և մի շարք 22 դաղթեալք, • դաղթեալ
16 ip կարացեն

Եւ նոքա սփռեալք առ հասարակ ընդ երեսս դաշտաց, լերանց և ձորոց, իբրև զմարախ բազմութեամբ, կամ իբրև զանձրև յորդութեամբ տեղեալ ի վերայ երկրի։ Եւ անդ էր տեսանել այնուհետև աղէտք արտմագինք և աշխար արժանի ողբոց, զի ո՛չ երկիր թաքուցանէր զմտեալսն, ո՛չ վէմք և ո՛չ անտառք պահէին զապաստանեալսն, ո՛չ ամրացոյն շինուածք բերդից և ո՛չ խոխոմք ձորոց, այլ ամենեքեան արտաքս վարէին զզօղեալս։ Լքանէր անձն արի արանց, և լուծանէին ձեռք կորովի աղեղնաւորաց, թաքուցանէին զսուրսն, որք ունէին զնոսա, զի մի՛ տեսեալ թշնամեացն, անողորմ սատակեսցեն. ձայնք թշնամեացն հալէին զնոսա և դոփիւնք կապարճաց նոցա ահարեկ առնէին զամենեսեան, աչք իւրաքանչիւր զօրհաւն իւր տեսանէր եկեալ, և սիրտք իւրեանց մեռանէին ի ներքուստ. մանկունք խուսափէին առ ծնողս յահէ սրոյն, և ծնողքն հանդերձ նոքօք անկանէին ի վախից, նախ քան զընկենուլ թշամեացն։

Անդ էր տեսանել զսուրս յանխնայ կոտորել զայրս և զկանայս, զերիտասարդս և զմանկունս, զծերս և զպառաւունս, զեպիսկոպոսունս և զերիցունս, զսարկաւագունս և զդպիրս։ Մանկունք սանդիայք զքարի հարեալք, և կուսանք գեղեցիկք խայտառակեալք և գերեալք։

Ահագին էր տեսիլ կերպարանաց նոցա, և անգութ աղիք յորովայնի նոցա. մի և միոյ մօր արտասուաց ոչ ողորմէին, և յալիս երբէք ոչ

1 t նոքա փխ նոքա
1 m սփռեալ
2 Մ-Թ և մի երկու 22 բազմերամ
2 Վ. և կամ
2 tՎ. զանձրեւ
3 gn յերկրի
3 b չիք այնուհետև
3 h և աղէտ, i զաղէտս, s զաղէտս արտմագինս
4 it աշխարհ (sic), o աշխատելոյ, s զաշխար
4 Մ-Թ և մի երկու 22 թաքուցանէր
4 e զմեռեալսն փխ զմտեալսն
5 acdgkmՎ. չիք և
5 f և ոչ անտառ, a անդառք
5 tՎ. զապաստանեալս
5 h չիք շինուածք
6 Մ-Թ և մի երկու 22 չիք ոչ
6 n ամենայն, u ամենայնք
6 b զզօղեալսն, tՎ. զզօղեալքս, d զզաւղեալս
7 n արանցն
7 Մ-Թ և մի երկու 22 լուծանէր
7 nop կորովիք (p կորովի) աղեղնաւորացն (p աղեղնաւորաց)
7—8 cdjoՎ. թաքուցանէին
8 Մ-Թ զսուրսն, i զօրքն, p զօրսն
8 Մ-Թ թշնամեացն տեսեալ, a տեսեալս թշնամեացն
8—9 u անողորմն

9 a սատակեսցեն, sՎ. սատակեսցեն զնոսա
9 Մ-Թ տոփիւնք, b զորփւնք, s բոմբիւնք, t թոփիւնք
9—10 d կապարճից
10 Մ-Թ զնոսա փխ [զամենեսեան, t զամենեքեան
10—11 ad զաւրհասն, f զօրհաս, no զօրհասան իւր
11 o սիրտ
12 df ծնաւղս, n ծնողսն, o ծնօղսն
12 abcd ծնողք, doՎ. ծնօղք
12—13 stՎ. ծնօղք յահէ նոցա անկանէին հանդերձ նոքօք նախքան
13 stՎ. չիք ի վախից
13 m թշնամոյն
14 cdfghijo անխնայ
14 t չիք 'յանխնայ... զայրս'
14 Վ. կոտորելոցն
14 կանայս
15 t զդպիրս, զծերս
15 s պառաւունս
15 Մ-Թ և մի շարք 22 զեպիսկոպոս
15—16 stՎ. զքահանայս փխ զերիցունս
16 t չիք զդպիրս
16 Վ. սանդեայք
17 Մ-Թ խայտառակեալք կուսանք գեղեցիկք, i կուսանս գեղեցիկք խայտառակեալ
18 abcdefghjmՎ. որովայնի
19 do ալիս

գթային, ի սպանութիւնս խրախութեամբ ընթանային, իբր ի հարսանիս, կամ ի գինարբուս։

Լցաւ երկիրն ամենայն դիակամբք մեռելոց, և ոչ ոք էր, որ թաղէր զնոսա. հատեալ էր արտօսր յաչաց սիրելեաց, և ոչ ոք էր, որ իշխէր լալ զանկեալսն յահէ անօրինացն։

Սուգ զգեցաւ եկեղեցի, և բարձաւ պայծառութիւն գեղեցկութեան նորա. խափանեցան պաշտամունք նորա, և բարձան պատարագք ի սեղանոյ նորա. լռեցին պաշտամունք նորա և ոչ ևս լսիւր ի նմա ձայն երգոց. իբրև խաւարաւ մածեալ էր ամենայն աշխարհ, և սիրէին մարդիկ զգիշեր առաւել քան զտիւ. երկիր թափուր մնաց ի բնակչաց իւրոց, և շրջէին ի նմա որդիք օտարաց։

Յափշտակեցան ինչք և ստացուածք, և ժլատութիւն բարուց նոցա ոչ երբէք յագեցաւ. խուզեցան տունք և սենեակք ամենայն, և ոչ ինչ մնաց, զոր ոչ առին. շրջէին այսր անդր արագութեամբ, իբրև զայծեամունս, և կեղեքէին, պատառէին իբրև զգայլս. երիվարք նոցա ոչ վաստակէին յընթացս, և ոչ նոքա ձանձրանային ի ժողովել զաւարս։

Եւ այսպէս առ հասարակ դառնութիւն հասուցին բազում ազգաց և լեզուաց, զի բաժակ բարկութեան տեառն էր հեղեալ ի վերայ երկրի ի վրէժխնդրութիւն գործոց մերոց չարաց, զոր մեղաք առաջի նորա և զար-

---

1 no չիք ի
1 st ի սպանութիւն ուրախութեամբ
2 bcdemotuՎ ի գինարբուս, g ի գինխարբուսն
3 o երկիր
3 ij ի մեռելոցն
4 ij աչաց
4 bcdegijnpstuՎ չիք էր որ
5 st զանկեալս
5 g ահէ
5 df անաւրինացն, Վ անօրինաց
6 d սուգս, ijp սուգս զգեցան եկեղեցիք (p եկեղեցիկ), oh սուգ
6—7 o գեղեցկութեան նորա և ոչ լսիւր ի նմա ձայն երգոց խափանեցան
7 m խափանեցաւ պաշտամունք
7 Վ վերացան փխ բարձան
7 dp պատարագ
7—8 st չիք 'և բարձան...նորա'
8 Մ-Թ չիք 'լռեցին պաշտամունք նորա'
8 Մ-Թ լինէր փխ լսիւր, afhmՎ լսէր, cdij լսայր
8 o չիք 'և ոչ ևս լսիւր... երգոց'
8 d երգւոց
9 Մ-Թ խաւարեալ մածեալ, cdijp խաւար
9 d յաշխարհ, stՎ աշխարհս
9—10 af զգիշերն, n գիշեր, o զմարդիկք գիշերն, stՎ առաւել զգիշեր
10 noՎ զտիւն, d զցորեկ փխ զտիւ
10 cd թարուր, no թափօր
10 s իւրեանց
11 ad աւտարաց, stՎ օտարաց որդիք
12 fh յափշտակեցին, n պշտակեցան (sic)
12 stՎ ստացուածք նոցա
12 ac ժլատութիւնն, no ի ժլատութիւն
13 cdj սենեակ
13 Վ չիք և
14 Վ այսր և անդր
14 stuՎ անդադար արագութեամբ
14 a զայծեամանս, o այծեմունս
15 o և երիվարք
16 ij ընթացս, n գնթացս, o զընթացս
16 stՎ ինքեանք փխ նոքա
16 jp թանձրանային փխ ձանձրանային
16 e ի ժողովելոյ
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հասուցանէին
18 j աէր էր հեղեալ
18 no հասեալ էր փխ էր հեղեալ
18 gstՎ յերկիր փխ ի վերայ երկրի
19 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մեղաց փխ մերոց, no գործոց չարաց մերոց
19 stՎ զոր արարաք, զի մեղաք առաջի նորա փխ զոր մեղաք առաջի նորա

դար ցասումն նորա շարժեցաք. վասն այնորիկ եղև դիւրաւ մուտ նոցա յաշխարհս ամենայն։ Եւ իբրև առին զաշխարհս ամենայն, ժողովեցին զանասունս ամենայն, որ ի գաղթի և որ ոչ, և զինչս և զստացուածս և զգերիս բազմութեամբ՝ որ յարձակ վայրս։

Սկսան այսուհետև մարտնչել ընդ ամրոցս ամենայն և ընդ քաղաքս բազումս, կանգնեալ մեքենայս բազումս և ազգի ազգիս, զի յոյժ խորամանկ և հնարաւորք էին։ Եւ առին, քանդեցին զբազում ամրոցս և զբերդս։ Եւ զի աւուրքն ամառնային էր և խորշակ յոյժ, և ամբարք ոչ հաւաքեալք, զի յեղակարծում ժամու եկին ի վերայ. վասն այնորիկ պաշարեալ ի ծարաւոյ մարդ և անասուն, կամաւ և ակամայ անկանէին ի ձեռս թշնամեացն առ վտանգի նեղութեանն, և նոքա է՛ր, զոր սպանանէին, և է՛ր, զոր պահէին ի պէտս իւրեանց սարկութեամբ ծառայութեան։ Զնոյն անցս անցուցանէին և ընդ քաղաքս բազմամարդս, շուրջ նստեալ պատեալ՝ պաշարէին զնոսա։

ԻԴ.

Վասն առման Քաղաքին Շամքորոյ:

Մի ոմն յաւագացն, որում անուն էր Մոլար-նուին, որոյ հասեալ էր բաժին կողմանքն այնոքիկ, մինչդեռ շարժէին ի տեղւոջէ իւրեանց, ուր բնակեալ էին ի դաշտին, որ կոչի Մուղան, առաքեաց սակաւ զօր, իբրև

---

1 i զարթեաւ ցասումն, p զարգեաւ ցասումն, n արդար ցասուն, o 'զարդար... շարժեցաք' տեղը բաց. չգրված, Վ զցասումն
1 g շրջեցաք փխ շարժեցաք
1 stՎ վասն այն
1 bcdijopstuՎ դիւրամուտ փխ դիւրաւ մուտ
1 stՎ չիք նոցա
2 no չիք առին
2 st չիք 'և իբրև... ժողովեցին'
2—3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք զաշխարհս ամենայն, Վ առին ժողովեցին զաշխարհս ամենայն և զանասունս
3 cdijp չիք որ
3 m չիք և որ ոչ
4 ih յոր արձակ վայրս, i որ յարձակելով վայրս, o արձակ
5 i չիք այնուհետև
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մարտնչիլ
5 no ընդ ամուր վայրս փխ ընդ ամրոցս ամենայն
6 stuՎ չիք 'կանգնեալ մեքենայս բազումս'
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ազգիս ազգիս
7 i չիք զի
7 Մ-Թ խորամ ան
8—9 չիք 'և բերդս...յոյժ'
8 Մ-Թ զի փխ Եւ զի
8 stuՎ աւուրքս
8 o ամառնայինք
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ էին փխ էր
9—10 st չիք 'և ամբարք... այնորիկ'
9 Վ ամպարք
9 ij եկն փխ եկին
10 m վասն որոյ
10 tՎ ի ծարաւու
10 bicst յակամայ
11 nՎ թշնամեաց, t թշնամւոյն
11 it զորս
11 ih զի փխ զոր
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զորս
12—13 jp սարկութեամբն ծառայութեամբ
13 h չիք շուրջ
14 ip չիք պատեալ
14 Մ-Թ չիք զնոսա
15 st քաղաքացացն
16 o զխաւար ոմն ի աւագացն
16 gk յորում, i չիք որում
16 d անունն
16 n Մոլար նուէին, o Մխլար նուին
16 do որ հասեալ
17 bcdefhko ի տեղոջէ, i ի տեղւոջէն
17 istՎ որ փխ ուր
18 inos զօրս, m զսակաւ զօր

արս հարիւրս, որք եկեալ՝ նստան առ դրունս քաղաքին Շամքորոյ և արգելին զելողս և զմտողս ի նա:

Իսկ քաղաքն յայնժամ էր ընդ իշխանութեամբ Վահրամայ և որդւոյ իւրոյ Աղբուղային, զոր առեալ էին յառաջագոյն ի պարսկաց: Եւ առաքեցին բնակիչք քաղաքին Շամքորոյ առ Վահրամ և որդի նորա, զի օգնեսցեն նոցա, և ասացին, թէ՝ «Սակաւք են»: Իսկ նա ոչ օգնեաց. այլ և զորդին, որ կամեցաւ երթալ, ոչ եթող, այլ խափանեաց, բանս ի բերանս դնելով եկելոցն, ասել, թէ՝ «Բազումք են»: Այլ և ոչ քաղաքացեացն հրամայեաց մարտնչել ընդ նոսա:

Իսկ զօրք այլազգեացն օր ըստ օրէ առաւելուին ի թիւ, մինչև եկն գլխաւորն իւրեանց, զոր Մոլարն կոչէին, և եառ պատերազմ ընդ քաղաքին. և զփոսն, որ շուրջ զպարսպով քաղաքին էր, ելից փայտիւ և ցօղնով, զի դիւրաւ ելցեն ի պարիսպն: Եւ նոքա ի ներքուստ ընկեցեալ հուր՝ ի գիշերի այրեցին զնա: Իսկ ի վաղիւ իբրև ետես զայն Մոլար-նուինն, հրամայեաց զօրացն բառնալ բեռն մի հող իւրաքանչիւր ումեք և արկանել ի փոսն. և իբրև արկին՝ լցաւ հաւասար պարսպին:

Եւ դիմեաց զօրն իւրաքանչիւր հանդէպ երեսաց իւրոց ի քաղաքն, և առին զնա, և կոտորեցին զամենեսին բերանով սրոյ, և այրեցին զշինուածն, որ ի նմա, և առին, զոր ինչ գտան ի նմա: Եւ ապա յարձակեցան ի

1 i յորս փխ որք, noՎ որ
1 stuՎ հասին փխ նստան
1 e առ դրան
2 abcdefghjnpu զելող և զմտող, is զելողն և զմտողն, mo զելող մտողս, Վ զելող և զմտողն
2 s առ նա
3 stuՎ քաղաքն այն էր յայնժամ
3 bdeg վարհամայ
3 bcdfhn որդոյ
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ապղուղային, i արուղային
4 o առաջագոյն
4 st ի պարսից
5 n շամքորայ
5 e առ վարհամ
5 istՎ և առ որդի
5—6 ad աւգնեսցեն, Վ օգնեսցէ
6 ad աւգնեաց
7 o զորդին իւր կամէր երթալ, stՎ գնալ փխ երթալ, c երթեալ
7 i ոչ փխ որ
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք 'ոչ եթող, այլ'
7 a խափանեաց
8 Մ-Թ չիք 'եկելոցն, ասել', dijp ասելով
8 i չիք ոչ
8 no քաղաքակցեացն
9 Մ-Թ մարտնչիլ
10 bd զաւրք
10 a աւր ըստ աւրէ, d աւր ըստ օրէ
10 fhstuՎ յաւելուին, o աւելուին
11 c մօլարն, d մաւլարն
11 g զփոյսն, զփոսն քաղաքին փխ զփոսն որ շուրջ զպարսպով քաղաքին էր
12 ip զքաղաքաւն էր փխ զպարսպով քաղաքին էր, tՎ զպարսպովն էր քաղաքին
12 ad ցաւղնով, st ցօղով
13 noՎ ընդ պարիսպն
13 g նոքա ներքուստ, no ի վերուստ փխ ի ներքուստ
13 stՎ հուր ընկեցեալ
13 gio չիք ի
14 stu չիք իբրև
14 d իբրև տեսին
14 d մաւլար, n մուլար
15 n բեռ
15 stՎ իւրաքանչիւրոցն փխ իւրաքանչիւր ումեք
16 ip պարիսպն
17 j զզօրն
17 s իւրաքանչիւր ոք
17 g յերեսաց
17 g ի քաղաք, i ի քաղաքին
18 abcdhnoՎ զամենեսեան, ij զամենեսանն
19 cdijp չիք 'և առին... ի նմա'
19 h ի սմա, stՎ չիք ի նմա
19 hi արձակեցան

վերայ այլ բերդիցն՝ որ ընդ իշխանութեամբն Վահրամայ, ի Տէրունականն, և ի յԵրգեվանսն, և ի Մածնաբերդ, զոր ունէր Կիւրիկէ Բագրատունի, որդի Աղսարթանայ. և ի Գարդման, և յայլ կողմանս, ի Չարեքն և ի Գետաբակս այլ ումն գլխաւոր չոգաւ՝ որում անուն էր Ղատաղան-նուին: Իսկ Վահրամ, որ էր յայնժամ ի Գարդման, գաղտագնեաց եղեալ ի գիշերի՝ փախեաւ ուր և կարաց զերծանել: Իսկ զօրքն այլազգեաց մարտ եղեալ ընդ բերդիցն. որք ի ներքս էին, յակամայ ետուն զձի և զանասուն և զայլ զինչ և խնդրեցին: Եւ հարկ եղեալ ի վերայ նոցա՝ թողին զնոսա յիւրեանց անուն:

Բայց այնոքիկ, որ առին զՇամքոր, եկին ամենայն աղխիւ իւրեանց ի Տաւուշ, ի Կածարեթ, և ի Նոր բերդն, և ի Դաղ, և որ շուրջ զնոքօք, և ի նեղ արկեալ պաշարեցին զնոսա:

ԻԴ.

Վասն գերութեան վարդապետին Վանականայ եւ որոց ընդ նմա:

Ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ մեծ վարդապետն, որ կոչէր Վանական, իւրովք աշխատութեամբք փորեալ էր իւր քարայրս ի կատարս բարձրագոյն քարի միոջ, որ կայ հանդէպ գեղջն, որ Լորուտն կոչի, ի հարաւոյ

1 s այլոց
1 d բերդայն
1 bdegijnopՎ իշխանութեամբ
1—2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ տէրունականն
2 c և յերգեվանքն, p և երգէվանքն, Վ և յԵրգէվանքն, no և ի գերեվանքն
2 hipstՎ ի մածնաբերդն, no և մածնաբերդն
2 i անդ էր փխ ունէր
2 t կիւրակէ (sic)
3 o և ոդի (sic) փխ որդի
3 no և ի գարման (sic)
3 adgk այլ
3 no չարեքին փխ ի չարեքն
4 no գետափակս
4 cdijp չիք գլխաւոր
6 abcdefghjno գիշերի փխ ի գիշերի
6 o և փախեաւ
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զերծանիլ
6 no զօրն
7 f այլազգեացն
7 m ընդ բերդին
7 o ի ներքոյ
7 stՎ ակամայ
8 m զձիս, stՎ զձիս և զանասունս
8 st և զայլ զոր ինչ (ig և այլ ինչ) խնդրեցին, d և այլ ինչս, no այլ ինչ զոր խնդրեցին, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ այլ զինչ
9 Մ-Թ զնոսա թողին իւրեանց
9 ij անունն
10 d այնոցիկ
10 mst որք
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ախիւն, o ախիւք
11 o ի դաւուշ
11 i ի դաղն
11 no զնովաւ, d զնոքաւք
13 cdp գերութեանն
13 bgou վանականին, n վանայկանին
13 t վասն վարդապետին վանականայ գերութեանն, fh վանականն վարդապետին
13 l որոց ընդ նմա ի ձեռն թաթար ազգին, stՎ որք ընդ նմա (Վ ընդ նոսա), u ընդ նոսա
14 dhotՎ ընդ ժամանակս, g ընդ այն ժամանակս, t ընդ ժամանակս այնոսիկ
14 no կոչի, p կոչիւր, z չիք որ կոչէր
15 o իւրով
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ աշխատութեամբ, ijl աշխատութեամբքն
15 zՎ չիք իւր
15 s քարայր մի
16 d գարի փխ քարի
16 stu միոյ
16 i կայր
16 al չիք որ
16 Մ-Թ al և մի երկու ՁՁ ոլորուտն փխ որ լորուտն, ij լորուտ, n լորատն
16 e հարաւոյ փխ ի հարաւոյ, fh ի հարաւու

կողմանէ Տաւուշ բերդի։ Եւ շինեալ էր յայրի անդ եկեղեցի մի փոքրիկ, և անդ դադարէր զգաստութեամբ, իբրև աւերեցաւ առաջին վանք նորա, որ կայ հանդէպ բերդին Երգեվանից, ի Ջալալադին սուլտանին հինից։ Եւ անդ կայր զետեղեալ՝ ժողովեալ բազում գրեանս, զի յոյժ ուսումնասէր էր այրն, մանաւանդ թէ աստուածասէր։ Եւ բազումք գային առ նա, և ուսանէին զբանն վարդապետական ի նմանէ։ Եւ իբրև շատացան մարդիկն, հարկ եղև նմա իջանել յայրէ անտի, և առ ստորոտս քարին շինեաց եկեղեցի և սենեակս, և անդ դադարեալ էր։

Իբրև եղև այս կործանումն աշխարհի ի թաթարէն, և եկն Մոլար-նուինն յայն սահմանս, բնակիչք գեղջիցն այնոցիկ յայր անդր դիմեցին. և լցաւ արամբք և կանամբք և մանկտօք։ Եւ եկեալ թաթարն պաշարեաց զնոսա յայրի անդր. և նոքա ո՛չ համբարս ունէին և ո՛չ ջուր։ Եւ էր եղանակն ամառնային, և է՛ր տօթ յոյժ. և սկսան տապիլ յարգելանի անդ՝ իբր ի բանտի. և մանկունքն պապակէին ի ծարաւոյ և մերձ էին ի մեռանել։ Եւ թշուառքն ձայնէին արտաքուստ, թէ՝ «Ընդէ՛ր մեռանիք, ելէք առ մեզ, և տացուք ձեզ վերակացուս և թողցուք զձեզ ի տեղւոջս ձերում»։ Եւ կրկնէին և երեքնէին երդմամբ։ Ապա որք էին յայրի անդ, անկանէին առ ոտս

---

1 z մօտ փխ ի հարաւոյ կողմանէ
1 no որ կոչի տաւուշ (o տաւուշ) բերդ
1 abefghku յայր, cdijp յայրն
1 cdijp չիք անդ
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ դադթութեամբ
2 dijmsu վանքն
2 no իբրև եղև աւերան առաջին վանք
3 n Երգեանիցն, o Երգեվանիցն, Մ-Թ Երգէվանից
3 Մ-Թ ի Ջալալադին սուլտանէն փխ ի Ջալալադին սուլտանին հինից. dsՎ ի Ջալալատին, t Ջալալհատին, h Ջալադին, g Ջալալադնի,
3 mp սուլտանէն, z սուլթանէն, Վ սուլդանին
4 c զետղեալ
4 o յուսումնասէր
5 stՎ այրն այն, z չիք այրն
5—6 o յուսանէին
6 Մ-Թ զբանս վարդապետականս, no su զբան, lՎ բան, b ի նմանէ զբանս վարդապետական
6 gi մարդիկք, h մարդիկքն
7 z չիք նմա
7 m իջանիլ
7 ad անդի
7 dij առ ստորոտ, z ի ստորև
8 lmnost դադարէր
9 st կործանումն
9 Վ չիք աշխարհի
9 ad մուլար, u մըլարն, Մ-ՏՎ մօլար
9 d նուին
10 g այն, h յան
10 abin գեղջէիցն, fh գեղջէից, d գեղջին, Վ գեղջն այնոցիկ
10 fh չիք այնոցիկ
10 m յայրի, o այրի, stՎ չիք յայր
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ անդ, l անտր
11 ct արամբ
11 ah կանամբ
11 abem մանկտւով, cdjltuzՎ մանկտով, fh մանկտուո/, g մանկտօվ, no մանկտովք
11 stuzՎ մանկտով (s մանկտօք) այրն
11 Վ զնա փխ զնոսա
12 abceighjklmp յայր անդր, u յայր անդ, Վ անդ
12 Մ-Թ համբարս ոչ ունէին, Վ ոչ ամպարս ունէին
13 z ամարայնի
13 ipstՎ չիք էր
13 ad տաւթ
13 i չիք տապիլ, n տապել
13 stՎ յայրի փխ յարգելանի, a յարգիլանի
14 bdfhnops բանդի
14 im ի մեռանիլ
15 o ձայնեն
15 m չիք թէ
16 ij վերակացուք, l զվերակացուս
16 d ի տեղուոջս, efhlo ի տեղոջս, mstՎ ի տեղւոջ
16—17 o և կրկին և երեքկին
17 stՎ երեցս փխ և երեքնէին
17 j երդմամբք
17 cdjp առ յոտս

վարդապետին, աղաչէին և ասէին. «Գնեա՛ զարիւն մեր ամենեցուն, և էՙջ առ նոսա, և արա՛ սէր ընդ նոսա»։ Իսկ նա ասէ ցնոսա. «Ես զանձն իմ ոչ խնայեցից վասն ձեր, թէ գոյ հնար փրկութեան, զի և Քրիստոս զանձն իւր ի մահ ետ վասն մեր և փրկեաց զմեզ ի բռնութենէն սատանայի, ապա պարտիմք և մեք ի վերայ եղբարց մերոց զնոյն սէր ցուցանել»։

Ապա առեալ վարդապետին երկու քահանայս ի մէնջ, անուն միոյն Մարկոս, և երկրորդին՝ Սոսթենէս, որք ապա յետ այնորիկ առին զպատիւ վարդապետական ի նմանէ, զի անդ էաք մեք ի վարժս կրթութեան գրոց սրբոց ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ, և էջ առ նոսա։

Եւ գլխաւորն կայր հանդէպ այրին ի վերայ բլրակի միոյ, և հովանի ունէին ի վերայ գլխոյ նորա վասն տօթոյն, զի ի տօնի վարդավառին արգելին զմեզ։ Իբրև մօտ եղեն ի զօրագլուխն, որք տանէին զնոսա՝ երիցս անգամ հրամայեցին երկիր պագանել նոցա ի վերայ ծնկաց իւրեանց, իբրև ուղտուց ի ժամ գձելոյն, զի այնպէս էր սովորութիւն նոցա։ Եւ իբրև եկին առաջի նորա, հրամայեաց յարևելս կոյս երկիր պագանել խաղանին արքային իւրեանց։ Եւ ապա մեղադիր եղև, թէ՝ «Իմ լուեալ է զքէն, թէ այր իմաստուն և երևելի ես, և կերպարանք քո յայտ իսկ առնեն զքեզ»։—Զի այր բարի էր տեսլեամբ, հանդարտ օրինակաւ, փառաւոր մօրուօք, ծաղկեալ ալեօք։—«Դու իբրև լուար զհամբաւ գալոյ մերոյ ի սահմանս ձեր,

---

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ աղաչէին զնա
1 z և ասէին աղաչանօք
1 n գնե՛ արիւն, o արիւն
2 o չիք նա
2 o չիք իմ
3 i վասն ձեր ոչ խնայեցից
4 no վասն մերոյ
4 o ի բռնութենէ
5 Մ-Թ չիք և մեք, fh և մեք պարտիմք
5 no եղբարց մերոց մեռանել (o մեռանիլ) փխ եղբարց մերոց զնոյն սէր ցուցանել
5 z առնել փխ ցուցանել
6 z ետ նորա առեալ փխ ապա առեալ
6 hՎ վարդապետն
6 Վ երկուս
6 stՎ ընդ իւր փխ ի մէնջ
6 g յանուն
6 d միուն
7 no սոսթենէս
7 h յայնորիկ
7 j զպատիւս
8 mo ի վարս փխ ի վարժս
9 m ընդ աւուրս
9 st որ փխ և
10 i յայրին
10 fhil բլըրակի փխ բլրակի
11 a տաւթոյն
11 d տանի (=տաւնի)
12 ip մօտ եղև գլխաւորին փխ մօտ եղեն ի զօրագլուխն
12 z առ զօրագլուխն
12 o տանէինն
13 stuՎ չիք նոցա
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ծնգաց, aՎ ծնկանց
13 o նոցա փխ իւրեանց, fuՎ իւրոց
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իբրև ուղտ ի ժամ ճգելոյն, cdijp իբրև ուղտուց գձելոյն
14 l ուղտու, m զուղտ, u ուղտոց
14 no գձելոյ
14 e սովորութիւնն
14 oՎ չիք և
15 cdij յառաջ փխ առաջի
15 o նոցա փխ նորա
15 bcegijpՎ երկրպագել, d երկրպագանել
15—16 l խաղան արքային
16 no զքեզ փխ զքէն
17 j կերպարան քո, o կերպարանքդ յայտ
17 l իսկ յայտ
17 degipstuzՎ զքէն, n քեզ
18 Վ բարի ես փխ բարի էր
18 adl ուրինակաւ
18 a մաւրուաւք, d մօրուաւք, n մօրուովք
19 abd ալեաւք
19 st և ասէ. դու իբրև լուար, ip դու իբրև լուար ասէ, l և իբրև դու լուար, m և դու իբրև լուար
19 i զսահմանս

ընդէ՞ր ոչ եկիր ընդ առաջ մեր սիրով խաղաղութեամբ, և ես հրամայեալ էի պահել զամենայն, որ ինչ քոյ էր, անվնաս՝ ի մեծէ մինչև ի փոքր։

Պատասխանի ետ վարդապետն և ասէ. «Մեք զբարեմտութիւն ձեր ոչ գիտէաք, այլ երկիւղիւ և դողմամբ պաշարեալ էաք յահէ ձերմէ, և լեզուիդ անտեղեակ, և ի ձէնջ ոչ ոք եկն առ մեզ կոչել զմեզ առ ձեզ, վասն այս էր դանդաղումն մեր։ Արդ իբրև կոչեցիք, եկաք առաջի ձեր. մեք ոչ զինուոր եմք և ոչ ընչից տեարք, այլ արք պանդուխտք և օտարականք, ժողովեալք յայլ և այլ աշխարհաց վասն ուսման ինչ մերոյ պաշտամանս։ Արդ ահաւասիկ առաջի ձեր եմք, զոր ինչ կամ է ձեր, արարէ՛ք ընդ մեզ, թէ՛ կենօք և թէ՛ մահուամբ»։

Յայնժամ ասէ ցնա իշխանն. «Մի՛ երկնչիր»։ Եւ հրամայեաց նոցա նստել առաջի իւր. և բազում ինչ հարցեալ զնա վասն բերդիցն և իշխանին Վահրամայ, թէ ուր իցէ. զի կարծէր զնա, թէ մարմնական ինչ իշխան իցէ ի վերայ երկրին։ Իբրև ասաց, զոր ինչ գիտէրն, և զայն եւս՝ թէ գործակալ ոչինչ իցէ նա մարմնական, ապա հրամայեաց նմա, զի իջուցէ զմարդիկն յամրոցէ անտի աներկիւղս, և խոստացաւ իւրաքանչիւր յիւրում

1 o եկիք
1 fhjkm ընդ յառաջ
1 stՎ սիրով և
1—2 Մ–Թ հրամայէի, ce հրամայեալ էի
2 ij պահեալ էին
2 o ամենայն
2 cstՎ զամենայն որ ինչ քո էր (st էին, Վ է) պահել անվնաս (stՎ անվնաս պահել)
2 mstՎ ցփոքր, o ցփոքունս
3 h զբարեմտութիւնդ, Վ զբարեմտութիւնն
4 a երկեղիւ
4 j զդողմամբ, s դողութեամբ
4 istՎ յահէն
5 p ի լեզուիդ, z լեզուացդ
5 ip անտեղեակ լինելով, stՎ անտեղեակ գոլով փխ անտեղեակ
5 z չիք ոք
5—6 Վ վասն այսր
6 stՎ և արդ
6 j կոչեցէք
6 n եկայք
7 adeg տեարք
7 afh պանդուխտ, de պանդուխտք
7 ad աւտարականք, no օտարք
8 ab յայլ և յայլ, g այլ և այլ, m յայլ և այլ կողմանց յաշխարհաց, n այլ և այլ
8 c յաշխարհաց
8 o յուսման
8 e պաշտմանս, t պաշտամանց
9 loՎ ահաւասիկ
9 z զինչ որ կամ է ձեր, o կամք ձեր է
9 no արարէք մեզ
10 adoz կեանք
10 acdefghjlnstzՎ մահու (o մահ)
11 ostu ցնոսա փխ ցնա
11 ost մի՛ երկնչիք
12 Մ–Թ և մի երկու ՁՁ նստիլ
12 Մ–Թ և մի երկու ՁՁ չիք ինչ
12 no զնոսա, stՎ ի նա փխ զնա
12 d իշխանացն
13 a կարծէ
13 no իշխան ինչ իցէ
13 stՎ էր փխ իցէ
14 Վ երկրի
14 Մ–Թ և մի երկու ՁՁ և իբրև
14—15 stՎ ոչ է մարմնական ինչ գործակալ
15 m ոչ ինչ է
15 u նմա փխ նա
15 i չիք նմա
15 cijp իջուցեալ, d իջուցանել, o յիջուցէ
15—16 cdj մարդիկն, h զմարդկան, i մարդիկքն, stu զմարդիկ
16 o ամրոցէ
16 cdl անդի
16 Վ յաներկիւղս
16 o իւրում
16 ԱԲԳ իւրաքանչիւրում տեղ ողջ (կամ ոչ)

տեղւոջ կեալ իւրովք վերակացուօք, և յանուն նորա շինել զգիւղն և զագարակն։

Ապա ձայնեցին առ մեզ երիցանցն, որք զհետ վարդապետին, թէ՝ «Իջէ՛ք վաղվաղակի, և զոր ինչ ձեր է, բերէ՛ք ընդ ձեզ»։ Եւ մեր իջեալ դողութեամբ առ նոսա, որպէս գառինս ի մէջ գայլոց, երկուցեալք և զարհուրեալք, ակն ունելով մահու՝ իւրաքանչիւր ոք ի միտս իւրում ասելով զհաւատոյ խոստովանութեան, որ ի սուրբ երրորդութիւնն, զի յառաջ քան զիջանելն մեր յայրէ անտի հաղորդեալ էաք պատուական մարմնոյ և արեան որդւոյն աստուծոյ։

Եւ տարան զմեզ ի փոքրագոյն այրիւր մի, որ կայր ի մէջ վանիցն, և ետուն մեզ ջուր, զի յոյժ ծարաւի էաք զաւուրս երիս։ Եւ ապա տարան արկին զմեզ ի տեղի ինչ արգելականի ընդ աշխարհականսն ի գաւիթս եկեղեցւոյն։ Եւ ինքեանք շուրջ զմեօք պահէին զմեզ զգիշերն, զի ընդ երեկս էր օրն։ Եւ ի վաղիւ անդր հանին զմեզ ի գլուխ վանիցն ի բարձրաւանդակ տեղի ինչ և խուզեալ առին, որ ինչ կայր առ ումեք, որ պիտոյ էր նոցա. և որ ինչ յայրի անդ էր, և որ ինչ սպասք էր եկեղեցւոյն կամ շուրջառ, կամ այլ անօթ ինչ, կամ խաչ արծաթի, և երկու աւետարանս ընդելուզեալ արծաթով, զայն ետուն ցվարդապետն, զոր յետոյ առին ի մէնջ։ Եւ ընտրեալ ի

cdefgho տեղւոջ
1 stuՎ կալ փխ կեալ
1 n իւրաւք
1 o իւրաքանչիւր վերակացուօք
1 o անուն
abdj զգեաւղսն, cg զգեւղսն, o զգեօղն, Մ–Թ և մի երկու ՁՁ զգեօղսն
1—2 n ագարակսն, o յագարակսն
3 i երէցունք
3 ijp սուրբ վարդապետին
3 stՎ եթէ
5 s զգառինս
6—7 Մ–Թ ակն ունէաք մահու, ասելով զհաւատոյ խոստովանութիւնն
6 o չիք ՚իւրաքանչիւր ոք ի միտ իւրում՝
6 sՎ չիք ոք
7 no երրորդութեան, Վ երրորդութիւն
7 Մ–Թ և մի երկու ՁՁ չիք զի, s և փխ զի
7 a զյառաջ փխ զի յառաջ, otuz զի առաջ
8 afhl անդի
8 ast յայրեան
9 gnop որդւոյն, Մ–Թ տեառն փխ որդւոյն աստուծոյ
10 no տարան զմեզ փոքրագոյն այր մի և կայր այրիւ[ր] մի անդ մէջ վանիցն
10 j յայրիւր
11 in ծարաւ, o ծարաւեալ
11—12 i տարան զմեզ ի տեղի ինչ արգելանոցի անդ արկին և զաշխարհականս
11—12 no զմեզ արկին, stzՎ չիք արկին
12 Մ–Թ և մի երկու ՁՁ յարգելանի
12 Մ–Թ և մի երկու ՁՁ զաշխարհականս
12 ghn եկեղեցւոյն
13 abdl զմեաւք, cgu զմեւք
13 o գիշերն
13 ad աւրն
14 m չիք զմեզ
14 no վանացն
15 no մի փխ ինչ
15 z զոր ինչ, e չիք՚որ ինչ կայր առ ումեք, no զոր ինչ կայր առ մեզ
15 e չիք ՚որ պիտոյ էր նոցա և՝
15 i որ ինչ պիտոյ էր նոցա
16 a այրի
16 h եկեղեցոյն, l եկեղեցւոյ
16 m եթէ փխ կամ
16—17 lo այլ ինչ անօթ
17 Վ երկուս
17 d աւետարան
17 io ընդելուզեալս
17—18 no արծաթի
18 e ետ
18 dj զվարդապետն (sic), n ցվարդապետ, stzՎ վարդապետին
18 d ընդրեալ

մինչ առս, որք կարող էին շրջիլ ընդ նոսա, և զայլսն հրաման եւոտ տանել ի վանսն և ի գիւղ անդր, և վերակացու թողին յինքեանց, զի մի՛ այլք խուզեսցեն զնոսա։ Հրամայեաց և վարդապետին կեալ ի վանս անդր։

Եւ եղբօր որդի մի էր նորա քահանայ, Պօղոս անուն, նմա հրամայեաց գալ ընդ մեզ զկնի նորա։ Իսկ վարդապետն սուրբ խնայեաց յեղբօր որդին իւր, զի մանուկ տիօք էր, ինքն եկն զկնի նորա, յուսացեալ, թէ հնար իցէ և զմեզ զերծուցանել։ Եւ շրջեցուցանէր զմեզ զկնի իւր աւուրս բազումս՝ նեղութեամբ և տառապանօք, հետի և բոկ եւ։ Եւ որք կարգեալ էին պահել զմեզ, արք պարսիկք էին, ծարաւի արեան քրիստոնէից։ Նոքա առաւել կեղէին զկեանս մեր ամենայն տառապանօք յուղեգնացութեան, այնքան սաստիկ տանէին զմեզ, որպէս զերիվարս յասպատակի։ Եւ թէ դէպ լինէր ումեք վասն տկարութեան մարմնոյ, կամ խեղութեան սակաւ մի կասել ի գնացիցն, անխնայ ջարդէին զկառափունսն և ծեծէին զմարմինսն գանալից, մինչ զի զփուշս անգամ ոչ կարէին հանել յոտիցն՝ թէ ելանէր ընդ նա. և ոչ ջուր ըմպել որ կարէր վասն ստիպողացն։

Եւ իբրև իջանէին, տանէին՝ լնուին զմեզ ի տունս նեղս, և ինքեանք շուրջ նստեալ պահէին և ոչ տային թոյլ ումեք ելանել արտաքս ի պէտս

st Վ. զարս
1 mn որք կարողք էին, t Վ. որ կարող էին
1 abcdefghjl Վ. շրջել
t զնոսա փխ ընդ նոսա
1—2 n տանէին ի վանս, o տանել ի վանս
abdl զեաւղ, cdgj զեւղ, fho զեօղ
2 sizՎ. վերակացուս
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ինքեանց
2 Մ-Թ այլք մի փխ մի՛ այլք
3 abcdՎ. խուեսցեն փխ խուզեսցեն
3 egijopuz կալ, stՎ. ի վանս կալ
3 stՎ. չիք անդր
4 abcdeighopu չիք նորա
4 bd պաւղոս
4 abcdefghjmpu անուն նորա
4 stՎ. չիք նմա
5 m գնալ զկնի իւր փխ գալ ընդ մեզ զկնի նորա
5—6 adl յեղբաւր որդին, g եղբօր որդին
6 bdgjtu տիովք
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ շրջեցուցեալ, jlop շրջեցուցանել
7—8 m զաւուրս բազումս
8 f տառապանաւք
8 ijop հետիոտս փխ հետի
8 stՎ. բոկոտս փխ բոկ եւ
8 bcdstՎ. որ փխ որք
9 pstzՎ. ծարաւիք
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կեղեքէին, a կեղէի, Վ. նեղէին զմեզ փխ կեղէին զկեանս մեր
10 lՎ. չիք 'զկեանս մեր'
10 adf տառապանաւք
10 dpstz յուղեգնացութեամբ, Վ. ուղեգնացութեամբ, e յուղեգնացութեանն
11 Մ-Թ ստիպմամբ
11 m երիվանս, Վ. երիվարս
11 d յանապատի, z անապատի, io ասպատակի
11 dip չիք թէ
12 m չիք դէպ, t պէտ փխ դէպ
12 n զեղութեան փխ խեղութեան
13 o կասիլ
13 th չիք գնացիցն
13 o կառափունս, stuՎ. զկառափունս
13—14 o զմարմինս, stՎ. զմարմինն
14 l զանալից առնէին
14 Մ-Թ մինչև զի
14 Մ-Թ ոտիցն
14 bcdgnopstuz եթէ
15 c ելանէ
15 ip ոք ըմպել, b ըմբել
15 no ոչ կարէր ոք
15 stu չիք վասն
15 Վ. յստիպողացն
16 Վ. չիք Եւ
16 m տարեալ
16 l զմեզ ի տունս լնուին ի տեղի նեղս
17 stuՎ. պահէին զմեզ
17 n թոյլ տային, Վ. չիք թոյլ
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յարտաքս

կարեաց մարմնոյ, այլ ի տունսն անցուցանէին զպէտսն ի նմին ազանէին զյոլով աւուրս։ Վասն որոյ ոչ կարեմ ընդ գրով արկանել զամենայն նեղութիւնսն, որ անցին ընդ մեզ։ Եւ զվարդապետն ոչ թողին առ մեզ, այլ ուրոյն, հեռի ի մէնջ, յայլս ոմանս յանձնեցին զգուշութեամբ պահել։

Ապա առին և զիս յընկերաց իմոց զկնի իւրեանց ի պէտս դպրութեան՝ գրել թուղթ և ընթեռնուլ. զօրն զկնի իւրեանց շրջեցուցանէին և երեկոյին հասելոյ բերէին, տային զմեզ ի վարդապետն երաշխաւորութեամբ, և դարձեալ զայլն առնուին հետի կամ մերկ ի վերայ կրմուղ զրաստոյ։ Եւ այսպէս առնէին զաւուրս բազումս։

Իսկ իբրև անցին աւուրքն ամառնային, և եկն եղանակն աշնանային, և հանդերձեալ էին հեռանալ նոքա ի ծանօթ աշխարհէն մերմէ ի հեռաւոր օտարութիւն, ապա զանձինս ի մահ եդին ամենեքեան և սկսան առ սակաւ սակաւ փախչել գիշերի՝ ուր և կարասցեն զերծանել։ Այսպէս եղև շնորհօքն Քրիստոսի ամենեցուն զերծանել՝ բայց յերկուց երիցանց, որք ի տունջեան կամեցան զաղտ երթալ և ոչ կարացին զերծանել. զոր ըմբռնեալ ածին ի բանակն և սպանին առաջի մեր յերկիւղ և ի զարհուրումն մեզ, զի այսպէս առնէին ամենայն փախուցելոց։

Ապա յաւուր միում առէ ցիս վարդապետն սքանչելի. «Կիրակո՛ս»։

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ այլ ի նոյն տունս
1—2 no ազանեն զբազում աւուրս
2 h վասն այսր, z զոր փխ վասն որոյ
2 ij կարեմք
2 no չիք ընդ
2 o չիք զամենայն
3 Վ. նեղութիւնս
3 m որք
3 i անցուցին
3 z ընդ մեզ
4 u ուրուն փխ ուրոյն
4 g այլս, s յայլ ոմանս
5 m առեալ
5 ip զիս զկիրակոս
5—6 e դպրութեանն
6 bd թուխթ, l թուղթս
6 ad զաւրն
7 fgh յերեկոյին, Վ. յերեկոյն
7 stՎ. տանէին փխ հասելոյ բերէին տային
7 m բերեալ տային
7 stՎ. առ վարդապետն
8 ijm առնէին, no առնուին զմեզ
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կրմուղ
9 bcdijnoptuz զրաստու
9 Մ-Թ զօրս
10 cdeim ամարայնի, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ամարանի
10 Վ. եղանակ
11 l հանդերձէին
11 uz չիք հեռանալ, stՎ. հեռացեալք (Վ. հեռացեալ) էին փխ հանդերձեալ էին հեռանալ
11 Վ. ի ծանրօդ (ԲԴ ծանօթ) փխ ի ծանօթ, ad ծանաւթ
11 Մ-ԹՎ. և մի երկու ՁՁ յաշխարհէ(ն)
12 ad աւտարութիւն, e օտարութիւնն, stՎ. յօտարութիւն փխ ի հեռաւոր օտարութիւն
13 nop փախչիլ
13 Մ-ԹՎ. և մի երկու ՁՁ ի գիշերի
13 os կարացին
13 Մ-Թ զերծանիլ
13 bcdegՎ. և այսպէս, s չիք 'այսպէս... զերծանել'
14 Մ-ԹՎ. զերծանիլ
14 Մ-Թ բաց
14 cdejo երկուց, i երկոցունց
14 o իրիցունց
14—15 Մ-Թ ի տուրնջեան
15 no չիք զաղտ
15 Մ-Թ զերծանիլ, stՎ. չիք զերծանել
16 c սպանանին
16 d առաջի մերոյ
16 o ի յերկիւղ
16 ijp ի մեծ զարհուրումն, stՎ. ի զարմացումն
16 tՎ. չիք մեզ
18 o վարդապետ
18 abdegjn կիւրակոս

Եւ ասեմ. «Զի՞նչ հրամայես, վարդապետ»։ Ասէ ցիս. «Որդեակ, գրեալ է, թէ՝ «Յորժամ ի նեղութիւնս անկանիցիք, համբերեցէք»։ Արդ պարտ է մեզ զբանս գրոյն յանձինս մեր ցուցանել, զի ո՛չ լաւ եմք մեք քան զսուրբսն առաջինս՝ զԴանիէլ և զԱնանիանսն և զԵզեկիէլ, որք ի գերութեանն իւրեանց զբարեպաշտութենէ բուռն հարին, մինչև աստուած այց արարեալ՝ փառաւորեաց զնոսա ի գերութեան անդ։ Արդ և մեք կացցուք մնասցուք խնամոցն աստուծոյ, մինչև ինքն այց արասցէ մեզ, որպէս և կամի»։ Եւ ասեմ. «Որպէս հրամայես, հա՛յր սուրբ, այնպէս արասցուք»։

Դէպ եղև ապա յաւուր միում գալ իշխանին այնմիկ, որ գերեաց զմեզ, ի տեղին, ուր էաք մեք ի պահեստի։ Եւ տեսեալ զմեզ՝ խոտորեցաւ առ մեզ, և մեք ընթացեալ ընդ առաջ նորա։ Ասէ ցմեզ. «Զի՞նչ պիտոյ է ձեզ. միթէ քաղցեա՞լ էք, տաց ձեզ միս ձիոյ ի պէտս կերակրոյ»։ Զի ինքեանք անխտիր ուտեն զամենայն անսուրբ անասունս, այլ և զմուկն և զամենայն սողունս։ Ասէ ցնա վարդապետն. «Մեք ձիոյ միս ո՛չ ուտեմք, և ո՛չ զայլ կերակուրս ձեր. թէ կամիս շնորհ առնել մեզ, արձակեա զմեզ ի տեղի մեր, որպէս խոստացար. զի այր ծեր և հիւանդոտ եմ ես և ոչ եմ քեզ ի պէտս ինչ գործոյ զինուորութեան, կամ հովուութեան, կամ այլ ինչ ի պէտս ձեր»։ Ասէ ցնա զօրագլուխն. «Յորժամ եկեսցէ Չաւչու ղան, հօգացից

---

* Հմմտ. Հռոմ. ԺԲ. 12:

1 p և ես ասեմ
1 cd հրամայեայ
2 iu չիք թէ
2 cdeijptu չիք ի
2 fh ի նեղութիւն, o ի նեղութիւնս յորժամ, j նեղութիւնք
2 m անկանիցիս, st անկանիջիք
3 bcdegjopstuՎ զբան
3 zՎ ցուցանել յանձինս
3 bcdeilopstzՎ չիք մեր
3 fh չիք զի, m քանզի
3 l չիք մեք
3 c զսուրբս, stՎ զառաջին սուրբսն ij առաջինսն
4 Վ զԴանիէլ
4 eg զԱնանիայսն, ijp զԱնանիանք, lՎ զԱնանիանս
4 sluՎ զԵզեկիէլ և զԵրեմիա
4 efh ի գերութեան
5 t զբարեպաշտութիւնն
5 m մինչ
5 dz չիք աստուած
5 m չիք այց արարեալ
5—6 no մինչև այց արասցէ տէր որպէս նոցա անդ արդ և մեք կացցուք մնասցուք
6 m փառաւորեալ
6 m անդր
6 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ չիք մնասցուք, Վ և մնասցուք
6—7 m կացցուք ի խնամսն
7 t զմեզ
8 m որպէս և
8 stՎ սուրբ հայր, որպէս հրամայես
9 o չիք ապա
9 stՎ գերեացն
10 no ի տեղին այնմիկ
10 o չիք 'ուր էաք մեք ի պահեստի'
10 m չիք մեք
11 adfhijkm ընդ յառաջ
12 e ձիւոյ
12 stՎ չիք 'ի պէտս կերակրոյ'
13 pstuՎ ուտէին
13 np ամենայն
13 Մ-Թ սուրբ և անսուրբ փխ անսուրբ
13 t չիք և անսուրբ
13 st զմուկ
14 e ձիւոյ
14 afh զայլս
15 m կերակուրսն
15 n կամի
15 Վ շնորհս
15 dgijopstzՎ տեղիս
16 i խոստացաք, p խոստացայք, j խոստացան, n խոս[տ]ացար
16 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ զի այր ծեր եմ ես և հիւանդոտ, p չիք այր
16—17 stՎ պիտանի ի գործս ինչ փխ ի պէտս ինչ գործոյ
17 e զինուորութեանն
17—18 m ինչ այլ ի պէտս գործոյ ձեր, n այլ ինչ գործոյ փխ այլ ինչ ի պէտս ձեր
18 Մ-Թ և մյուս ՉՉ չուչուղայն, Վ Չաւչու ղան, l չուղայն (sic)

վասն այդորիկ»։ Եւ էր Չաւչու ղան այն վերակացու տան նորա. և էր երթեալ ընդ զօրս նորա յաւար։ Այսպէս կացաք առաջի նորա երկիցս և երիցս, և նա զնոյն պատասխանէր։

Ապա եկն այրն ի ճանապարհէն, և կոչեցին զմեզ ի դուռն իշխանին։ Եւ յղեաց զնոյն այր առ մեզ հանդերձ թարգմանաւ և ասէ. «Ո՞չ ապաքէն ասէք դուք, թէ ինչս տալ մեռելոյն օգուտ է հոգւոյ նորա։ Արդ եթէ մեռելոյն օգնէ, զկենդանիս ընդէ՞ր ոչ փրկէ։ Տուր զոր ինչ ունիս, և գնեա զհոգի քո, և ե՛րթ նի՛ստ ի տան քո»։ Պատասխանի ետ վարդապետն և ասէ. «Մեր ինչք այն էին, զոր առիք դուք՝ խաչքն և աւետարանքն. բայց յայնմանէ մեր այլ ոչինչ գոյ»։ Ասէ ցնա այրն. «Եթէ ոչ ունիս ինչս, և ո՛չ է հնար քեզ երթալ ատտի»։ Պատասխանի ետ վարդապետն. «Ճշմարտութեամբ ասեմ քեզ, մեր ոչինչ կայ և ոչ գին աւուր միոյ կերակրոյ. բայց թէ կամք են ձեզ՝ առաքեցէ՛ք զմեզ մի ի բերդիցս յայսցանէ, որ շուրջ կան զմեօք, և քրիստոնեայքն, որք կան ի նոսա, գնեն զմեզ»։

Իսկ նոցա հատեալ զգինս ծանունս ի վերայ նորա, և դարձեալ թեթևացուցին յայնմանէ, և առաքեցին զնա ի բերդն, որ կոչի Գագ։ Իսկ նա խնդրեաց զմեզ գնոյ, զի ընդ իւրն և զմերն տացէ. և ոչ ետուն, ասեն՝ «Սա ի պէտք է մեզ թուղթ գրելոյ և ընթերցման, թէպէտ բազում գինս տայք, ո՛չ տամք զսա»։ Եւ բաժանեցաք ի միմեանց արտասուօք. և ասէ ցիս. «Որդեակ, ես երթամ անկանիմ առ ոտս սրբոյ Նշանին, որ յանուն սրբոյն Սար-

1 g չիք 'հօգացից... Չաւչո ղայն'
1 Մ-Թ և մյուս ՉՉ չուչուղայն, Վ Չաւչուղանն
1 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ տանն
1 stՎ չիք էր
2 m չիք ընդ
2 ad զաւրս
2 m չիք նորա
2 o նոցա փխ նորա
4 Վ Եւ ապա
4 abcdefghijmu ի ճանապարհէ
5 Մ-Թ adfhm նոյն, Վ զնոյն այրն
5 stՎ չիք հանդերձ
5 dfhm թարքմանաւ
5 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ չիք և ասէ
6 e զինչս, g զինչ, l ինչ
6 Մ-Թ մեռելոցն
6 o մեռելոյն տալն
6 cdfhn հոգոյ, g հոգոյն
6 Մ-Թ չիք եթէ, bcdegijp թէ
7 ad աւգնէ, ip օգուտ է
7 i չիք ընդէր
7 ijp ոչ փրկէր
8 Մ-Թ և մի քանի ՉՉ զոգի
8 dmp ի տուն, ips ի տան քում
9 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ ինչքն
9 Մ-Թ առէք, stՎ դուք առիք
9 no խաչք և աւետարանք
9 c բաց
10 m չիք մեր
10 fhstՎ այլ ինչ ոչ գոյ
10 p ինչ
10—11 bstՎ անհնար է փխ ոչ է հնար
11 n ատտի երթալ
11 stՎ ասէ փխ պատասխանի ետ
12 Վ չիք և
12—13 eostuՎ բայց եթէ
13 stՎ կամք իցեն
13 inostՎ ձեր փխ ձեզ
13 efgh մեզ, no չիք զմեզ
13 Մ-ԹՎ ի մի փխ մի
14 acdj զմեւք, bd զմեաւք
14 ad քրիստոնեայքն որք կան, nՎ որ փխ որք
14 o ի նոսա
15 tzՎ նոցա փխ նորա
15 o չիք և
16 m չիք զնա, t զնոսա փխ զնա
17 d ընդ իւր
17 Վ ասէ
17—18 ost սա պէտք են, Վ ի պէտս են
18 z յաղագս թուղթ գրելոյ, n թուխթ
18 no թէ փխ թէպէտ
19 Մ-Թ Եւ բազում արտասուօք բաժանեցաք ի միմեանց, ad արտասուաւք
20 ij առ յոտս
20 stՎ սուրբ...սուրբ

գրսի, խնդրել նոցա ի տեառնէ վասն քո և այլ եղբարցդ, որք կան ի ձեռս անօրինացդ, զի թերևս զերծուցէ և զձեզ աստուած գթութեամբն իւրովք: Զի էր ի Գագ խաչ մի սքանչելագործ առ ամենայն նեղեալս, և մանաւանդ առ գերիս. զի որք ապաւինէին ի նա բոլորով սրտիւ, ինքն իսկ սուրբ վկայն Սարգիս բանայր զդրունս բանտից և արգելանաց, և լուծանէր զերկաթսն, և առաջնորդէր մարմնաւոր տեսլեամբ ի տեղիս իւրեանց. և համբաւ սքանչելեացն տարածեալ էր ընդ ամենայն ազգս, զոր կանգնեալ, ասէին, որդւոյն Մեսրոպայ վարդապետին մերոյ:

Եւ եղև, որպէս ասաց վարդապետն. գնացին զնա ութուն դահճկանի: Եւ իբրև տարան զնա, ի նմին աւուր ասէ ցմեզ Մոլարն. «Մի՛ տրտմիք ընդ գնալ մեծ երիցուն. զքեզ վասն այնորիկ ոչ թողաք ընդ նմա, զի պիտանի ես մեզ. մեծացուցից զքեզ իբրև զմի ի մեծաց իմոց. և թէ կայ քո կին, բերից զնա առ քեզ. թէ ոչ՝ ի մէնջ տաց քեզ կին»: Եւ առժամայն ետ մեզ վրան մի և երկուս պատանիս սպասաւոր մեզ, և ասէ. «Ի վաղիւն տաց քեզ ձի և ուրախ արարից զքեզ, միամիտ կացջիր» ։Եւ գնաց ի մէնջ:

Եւ խնամօքն աստուծոյ պատահեաց մեզ ի նմին գիշերի գաղտագնաց լինել ի նոցանէ և զերծանել. և եկաք ի տեղի սննդեան մերոյ ի վանքն, որ կոչի Գետիկ. և նա աւարեալ էր ի նոցանէ, և այրեալ շինուածքն՝ որ ի նմա, և անդ դադարեցաք:

1 d սարքսի
1 m չիք նոցա
1 t չիք ի տեառնէ
1 Մ-Թ եղբարցդ
1 Մ-Թflo որ կան
2 ad անաւրինացդ, ou անօրինացն, stՎ անօրինին
2 gh զխուլթեամբն, Վ զթուլթեամբ
3 stՎ ի գաղն
3 n զսքանչելի գործ
3 i նեղեալսն
3 Վ չիք և
4 i գերիսն, no գերեալս փխ գերիս
4 Մ-Թ չիք ի նա
4 h բոլորիւ սրտիւ, n սրտիւ
5 stzՎ չիք սուրբ վկայն, u չիք սուրբ g վասն փխ սուրբ
5 i չիք բանայր զդրունս
5 Մ-Թ և մի երկու 22 զդրունն,
5 bcdnostu բանդից
5 ij արգելանայր, st արգելոցն, Վ արգելլոցն
6 Մ-Թ զերկաթն, stՎ զերկաթս, l զերկաթ
6 nop մարմնաւոր տեսլեամբ առաջնորդէր
7 u սքանչելեացն նորա
7 c յամենայն, j ընդ յամենայն
8 stՎ ասեն զնա
8 a մեսրաւպայ, bdfhjuՎ մեսրոբայ, n մեսրովպայ, t մեսրովբայ
9 beghnu յութուն
9 abcdeghijklmpstu դահճկան
10 m չիք իբրև
10 z չիք զնա
10 g ի նմին աւուրս
10 ad մաւլարն, noՎ մոլարն, Մ-Թ մոլարն
10—11 gmp ընդ գնալն
11 abft իրիցուն, eg երիցոյն, nou իրիցոյն, m երիցուն քո
11 fh պիտան փխ պիտանի
12 stuՎ չիք իբրև զմի
12 kno չիք ի
12 cstՎ ի մեծամեծաց փխ ի մեծաց
12 o եթէ
13 t չիք ՛բերից զնա առ քեզ, և թէ ոչ՛
13 Մ-Թ և մի քաղի 22 չիք կին, suՎ տաց քեզ կին ի մէնջ, t չիք տաց քեզ
14 Մ-Թ և մի երկու 22 սպասաւորս
14 zno չիք ի
15 m ձրի փխ ձի
16 Վ չիք Եւ
16 ad խնամաւքն
17 m լինիլ
17 Մ-Թ զերծանիլ
17 not եկայք
17 o սննդեանն
17—18 n որ կոչի քետիկ (sic)
18 bc յաւարեալ, lstzՎ աւերեալ
18 i շինուածք, stՎ զշինուածս

ԻԵ

Վասն աւերման քաղաքին Լոռոյ:

Զօրավարն ամենայն զնդին հեթանոսաց, որում անունն էր Չաղատայ, լուաւ վասն ամրութեան քաղաքին Լոռոյ և յոլովութեան գանձուցն՝ որ ի նմա. զի ի նմա էր տուն իշխանին Շահնշահի և գանձք նորա: Առեալ ընդ իւր զընտիր սպառազէնս յոլով մեքենայիւք և ամենայն պատրաստութեամբ չոգաւ անդ և նստեալ շուրջ զնովաւ՝ պաշարեաց զնա:

Իսկ իշխանն Շահնշահ առեալ զկին իւր և զմանկունս, ել գաղտագողի ի ձոր անդր, և ամրացաւ յայրս ուրեք. և զվերակացութիւն քաղաքին տայ ի ձեռս աներաց իւրոց: Իսկ նորա՝ քանզի այր կանացիք էին, ուտելով և ըմպելով և արբեցութեան պարապեալ, յուսալով յամրութիւն պարսպացն, և ո՛չ յաստուած:

Եկեալ թշնամեացն՝ փորեցին ներքոյ պարսպին և փլուցին զնա, և խիքեանք շուրջ նստեալ պահէին, զի մի՛ ոք փախիցէ: Իսկ բնակիչք քաղաքին իբրև տեսին, թէ առաւ քաղաքն, սկսան մտիլ ի վախից և ի ձոր անդր թռուին: Եւ զայն տեսեալ թշնամեացն՝ սկսան մտանել քաղաքն և կոտորել յանխնայ զարս և զկանայս և զմանկունս՝ աւար առեալ զինչս և զստացուածս նոցա. գտին և զգանձս իշխանին Շահնշահի, որ զրկեալ և կողոպտեալ էր զիւր հնազանդեալսն և անդ կազմեալ տուն գանձուց ամրագոյն, զոր ոչ էր հնար ումեք տեսանել, զի նեղ արարեալ էր զբերան գբին,

1 ip առման փխ աւերման
1 acdgj լաւռէոյ, Մ-Թ լոռէոյ, s լոռէ, i լոռեաց, Վ լոռի
1 stՎ լոռէ (լոռեաց, լոռի) թէ որպէս առին զնա, u լոռէոյ թէ որպէս աւերեցին զնա
2 abd զաւրավարն
2 Մ-Թ և մի քաղի 22 չիք ամենայն
2 u չաղադայ, Վ Չաղադա
3 adgj լաւռոյ, c լաւռէոյ, Մ-Թ լոռէոյ
3 d և յոլով և յոլովութեան (sic), m զյոլովութիւն
3—4 Մ-Թ չիք ի նմա, զի
4 n շահնշահին
4 stՎ գանձ
5 cd զընդիր, notՎ ընտիր
5 no մեքենաիւք
6 no շուրջ նստեալ
7 Մ-Թ զկինն
7 dmstՎ զմանկունսն
8 abcdjp անդ, stuՎ ի ձորն անդ
8 cdj յամրացաւ
8 Մ-Թ յայրիս, m ի յայրս, no այրս
9 d ի ձեռ
9 st նոքա փխ նորա
9 i չիք քանզի
9—10 a ըմպելոյ պարապեալ և արբեցութեանն, fh ուտելոյ և ըմպելոյ պարապեալ և արբեցութեան, m ըմպելոյ պարապեալք և արբեցութեան, bd ըմպելոյ, no ուտելոյ և արբենալոյ պարապեալ
10 kno ամրութիւն
11 no ած (աստուած)
12 Վ Եւ եկեալ
12 i թշնամեաց
12 otՎ ի ներքոյ
12 g պարսպիցն, stՎ պարսպացն
12 stՎ չիք զնա
13 m չիք խիքեանք, t խիքն
13 s չիք շուրջ
13 h նստէին
13 p պահէին զնա
14 o մտել
14 m չիք և
14 o և ձոր, ah անդ
15 Մ-Թ և մի քաղի 22 սկսան և նոքա
16 nostՎ անխնայ
16 o կանայս
16 no չիք և զմանկունս
17 abcdefhikmnopu զոր
17 uՎ չիք և
17—18 s զրկեալ է և կողոպտեալ
18 no հնազանդեալսն
18—19 abcdefhjp անդ տուն գանձուց ամրագոյն կազմեալ զոր
ip բերան

որ միայն արկանելոյն էր բաւական, իսկ հանելոյ ոչ ևս։ Սպանին և զաներսն Շահնշահին, և ինքեանք խոյզ արկեալ ամենայն ամրոցաց գաւառին՝ զո՛ր պատրանօք և զո՛ր բռնութեամբ առին զբաղումս. զի տէր մատնէր ի ձեռս նոցա։

Այսպէս արարեալ և ընդ այլ քաղաքսն, ընդ Դումանիս և ընդ Շամշուլտէ և ընդ մայրաքաղաքն Տփխիս, առեալ զամենայն յառ յաւար ի կոտորումն և ի գերութիւն, ապատակ սփռեալ ընդ ամենայն կողմանս անխնայ յարձակմամբ և յափշտակութեամբ և կոտորմամբ, զի ոչ ոք էր, որ ընդդէմ կայր նոցա, կամ պատերազմէր ընդ նոսա։ Վասն այսորիկ աներկիւղ էին յամենայն կողմանց, զի փախստեամբ փախեաւ Թագուհին Վրաց, որ Ռուզուդանն կոչէր, ուր և կարաց զերծանել։ Այսպէս և ամենայն իշխանքն անձնապահ եղեն ի նոցանէ։

ԻԶ

Վասն անկանելոյ ի ձեռս նոցա իշխանին Աւագին։

Իսկ իշխանն մեծ՝ որդին Իւանէի, որ Աւագն կոչէին, իբրև ետես զայն ամենայն բազմութիւն թշնամեացն, որք լցին զաշխարհս ամենայն, ամրացաւ և նա ի բերդն ամուր, որ կոչի Կայեան. եկին և ամենայն բնակիչք գաւառին, ամրացան և նոքա շուրջ զբերդովն։ Իբրև գիտացին զօրքն այլազգեաց, թէ անդ ամրացաւ իշխանն, մի ոմն ի նոցունց գլխաւորացն, որում անուն էր Իտուղատայ, առեալ զօրս բազումս, եկն պաշարեաց շուրջ զբերդովն։ Եւ առհասարակ լցաւ աշխարհն ի զօրաց այլազգեաց, զի ի նմա գաղթեալ էին յամենայն կողմանց վասն ամրութեան վայրացն։

Ածին շուրջ զատրուտով բերդին որմս յամենայն կողմանց, յղէին պատգամս առ Աւագն՝ գալ ի հնազանդութիւն ծառայութեան նոցա և մի՛ երկնչիլ։ Եւ բազում անգամ յղէին, և զնոյն բանս ասէին։ Իսկ նորա կամեցեալ շահել զմիտս նոցա, տայ զդուստր իւր նոցա և ինչս բազումս, զի թերևս թուլասցին ի պաշարմանէն։ Իսկ նոցա առեալ զայն՝ և՛ս պնդութեամբ խնդրէին զնա։ Իսկ որ շուրջ զբերդովն և որք ի ներքս սկսան նեղիլ ի ծարաւոյ։ Ապա տարան զձի և զամենայն անասունս իւրեանց ի ձեռս թաթարին, զի թողացուսցեն ոմանց ի նոցանէ երթալ բերել ջուր աղխի իւրեանց։ Եւ նոցա յանձն առեալ՝ դիմեցին բազմութիւն մարդկան ի ջուր անդր. և նոցա արգելեալ զերթալսն զջրէ, և ոչ սպանին զոք, այլ ասէին նոցա իջուցանել զընտանիս իւրեանց և կեալ ի մէջ նոցա։ Եւ նոցա առ վշտին ակամայ իջուցեալ զնոսա, և նոցա արբուցեալ ջուր, արգելին ի մէջ իւրեանց և առին զկանայս, որոց ցանկացան, և սպանին զարս նոցա. և զկէս թողին առ արանց իւրեանց։

Իսկ Աւագն իբրև ետես, թէ ոչ թուլանան նոքա ի պաշարմանէ և ի

---

1 afhm ահն արկելոյն, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ արկելոյն, փխ արկանելոյն
1—2 no զաներն
2 egip շահնշահի
2 i խուզարկեալք, j խուզարկեալ
2 p արկեալք, os արարեալ փխ արկեալ
2 i յամենայն, no զամենայն
2—3 stՎ քաղաքին և գաւառին
3 ad պատրանաւք
4 stՎ զնոսա ի ձեռս նոցա
5 j քաղաքն, stՎ քաղաքս, u աղքատան փխ քաղաքսն
5 n ումանիս, o տումանիս
5—6 bcdegjp սամշուլտէ, fhst շամշուլտէ. i սամշուլիլտէ, no չիք 'Շամշուլտէ և ընդ մայրաքաղաքն'
6 bcj զամենայնն, d զամենեանն
6—7 Մ-Թ զամենայն աւար և կոտորեաց, զապատակ իւր սփռեալ, gijm յառ աւար, st առ զաւար (t աւար), Վ առ յաւար, h ապատակս, i յապատակ
7—8 Մ-Թ յանխնայ
7—8 Մ-Թ արձակմամբ, no անխնայ արկեալ զսուրն կոտորելով և յափտակուբ (sic)
8 t չիք 'և յափշտակութեամբ և կոտորմամբ'
8 d չիք որ
9 Վ այնորիկ
9—10 m աներկիւղք
10 o էր փխ էին
10 d ամենայն
10 abefghno Թաքեաւ, cdijpu Թագեաւ փխ փախեաւ
11 i չիք որ
11 m Ռուզուդան, t Ռուզդանն
11 Մ-Թ զերծանիլ, no կարացին զերծանել
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ առանձնապահ, no առանձնապահք, ipstՎ անձնապահք
13 t անկելոյ, u անկանելոյն
13 ijp մեծ իշխանն աւագ, Վ Աւագի
13 u ի ձեռաց իշխանին
14 Մ-Թ զոր
14—15 Մ-Թ զամենայն փխ զայն ամենայն
15 stՎ բազմութիւնս
15 o որ
15—16 a ամրուցաւ, fm ամրոցաւ (sic) no և նա ամրացաւ
16 d բերթն
16 Մ-Թ կայան
16 tՎ բնակիչքն
17 no գաւառի
17 Մ-Թ զբերդաւն
no զօրն, ad զաւրքն

1 g ի նոցանէ, stuՎ չիք նոցունց
2 m չիք որում անուն էր
2 m տուղատայ
2—3 Մ-Թ զբերդաւն, stՎ եկն և պաշարեաց զբերդն
3 i յաշխարհն
3 abcehimpu ի զօրացն, no զօրն
3 Վ այլազգեացն
3—6 no գաղթեալ եկին զօրն այլազգեաց և առին զամբարոյն. ըղէին (o չիք ըղէին) պատգամս առ Աւագն
4 a է, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ էր
4—5 a չիք 'էին յամենայն...կողմանց'
4 ahm վայրեացն
5 Վ և ածին
5 Մ-Թ չիք բերդին
5 m զորմսն, t յորմս
5—6 cdijp յղէին ամենայն պատգամս
6 no ծառայութիւն, s ի ծառայութիւն և ի հնազանդութիւն
7 d երկնչել
7 no ըղէին (o յղէին) և առ նոյն
7 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ չիք բանս
8 t նորա փխ նոցա
8 o զդուստրն փխ զդուստր իւր
8 no և այլ ինչս
9 no չիք ի
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զնոսա փխ զնա
10 Մ-Թ չիք որ
10 Մ-Թ զբերդաւն
10 o ի ներքո
11 bcdegnopu տան փխ տարան
11 pt անասուն, m անասունսն
11—12 f ի ձեռն
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք ոմանց, not զոմանց
12 s երթեալ
12—13 o երթալ ըմպել ջուր և բերել ախից
12—13 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ ախի, no ախից
13 bcegno մարդկանն, ip բազմութիւն մարդկանց
13 14 m ի ջուրսն, no ի ջուրն
14 mno չիք անդր
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք զջրէ, no ի ջրոյ, p ի ջրէ, st զերթալն ի ջրէ, ԱԲԳ զերթեալն (Վ զերթալն) ի ջրէ
15 n ասեին
15 ac զընդանիս, m զընտանեաց, no զընտանիս նոցա
15 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ եկեալ փխ կեալ, d և կալ
16 mop յակամայ
16 d չիք և նոցա
16 o չիք ջուր
17 bcdegjstuՎ զկանայսն, o կանայսն
17 Վ որոյ
17 h սպանէին
18 Մ-ԹՎ առ արս, st առ այրս
19 st թուլացան, o թուլան (sic)
19 ip չիք նոքա
19 no ի պաշարմանէն

կոտորելոյ, կամեցաւ զանձն իւր տալ ի ձեռս նոցա, զի թերեւս սակաւիկ մի դիւր լիցի մարդկանն։ Եւ առաքեաց զԳրիգորն, զոր Տղայն կոչէին զգուանօք, յազատացն Խաչենոյ, զվերակացու տանն իւրոյ, յառաջ քան զինքն երթալ հանդիպել գլխաւորին նոցա, զոր Չարմաղունն կոչէին, որ հարեալ էր զխորանն իւր առ ափն ծովուն Գեղարքունւոյ։ Զոր իբրեւ լուաւ մեծ նուինն, ուրախացաւ յոյժ և առաքեաց վաղվաղակի առ Իտուղատայն, որ պաշարեալ էր զնա, փութով առ ինքն հասուցանել և այլ մի նեղել զբնակիչս բերդին և գաւառացն։ Եւ նորա առեալ զԱւագն՝ վաղվաղակի հանդիպի նմա։ Եւ իբրեւ ետես զնա, ասէ ցնա. «Դո՞ւ ես Աւագն»։ Նա պատասխանի ետ, թէ՝ «Ես եմ»։ Ասէ ցնա մեծ զօրապետն. «Եւ ընդէ՞ր ոչ եկիր վաղվաղակի առ իս, իբրեւ եկի ես ի սահմանս երկրի քո»։ Պատասխանի ետ իշխանն և ասէ. «Մինչդեռ հեռին էիր, և կենդանի էր հայր իմ, նա ծառայեաց քեզ բազում պատարագօք. և իբրեւ մեռաւ հայր իմ, ես ծառայեցի քեզ՝ ըստ իմում կարողութեան. և այժմ իբրեւ եկիր յաշխարհս իմ, ահաւասիկ եկի առաջի քո. որպէս հաճոյ է քեզ, արա՛ ընդ իս»։ Ասէ ցնա զօրապետն. «Ասեն ի խօսս առակաց, թէ՝ Ցերթն եկի՝ չեկիր, ի դառն եկի՝ ապա եկիր»։ Եւ հրամայեաց նմա նստել ի ստորեւ քան զամենայն մեծա-

1 Վ ի կոտորելոյն
1 no չիք իւր
1 t դիւրեւ փխ թերեւս
1 cijo սակաւ մի
2 Մ-Թ դիւրութիւն լիցի
2 Մ-ԹՎ մարդկան, ijp մարդկանցն
2 n կոչեին
2—3 ad զգուանաւք
3 g յազատեացն, st ազատացն
3 u զվերակացուս
3 dՎ տան
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գլխաւորի
4 stՎ որ փխ զոր
4 Մ-Թ Չարմաղան, մյուսները Չարմաղունն
5 hm զվրանն փխ զխորանն
5 Վ չիք իւր
5 o չիք ծովուն
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գեղարքունեայ, bcds գեղարքունւոյ, h գեղաքունոյ
6 n մեծն նուինն
6 Մ-Թ ուրախ եղև յոյժ, afh լցաւ ուրախութեամբ մեծաւ յոյժ, m ուրախացաւ մեծաւ յոյժ
6 g Իտուղատան, Վ Տուղատան
7 ip չիք 'պաշարեալ էր զնա'
7 m առ յինքն
7 n նեղեալ
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նորա
9 Մ-Թ հասուցին առ նա փխ հանդիպի նմա
9 o չիք և
9 n զնա փխ ցնա
9—10 n պատասխանեաց փխ պատասխանի ետ, o և նորա ասացեալ թէ ես եմ
10 st չիք մեծ
10 d զաւրապետ, g զօրապետ
11 no չիք առ իս
11 m չիք ես
11 stՎ ի սահմանս ձեր փխ ի սահմանս երկրի քո
12 no չիք մինչդեռ հեռին էիր, puՎ հեռի, i [հեռ]ի
13 abcdefghjmu զքեզ
13 Մ-Թ չիք բազում
13 ad պատարագաւք, n ընծաւօք, n o ընծայիւք, stՎ պարգեւօք փխ պատարագօք
13 uՎ չիք և
13 stՎ հայրն
13 Մ-Թ ik և մի երկու ՁՁ ծառայեցից
14 fhiopsՎ կարողութեանս
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մտեր փխ եկիր
14 ep չիք իմ
14—15 eu ահաւասիկ, stՎ ահաւասիկ կամ առաջի քո
15 d չիք որպէս
16 b առակացս, o առաջնոց փխ առակաց
16 cdg յերթն, p երթն
17 Մ-Թ i նստել փխ նստել ի ստորեւ (i ստոր, p խոտոր)

մեծս, որք նստէին առաջի նորա. և հրամայեաց ճաշ մեծ առնել ի պատիւ նմա։

Եւ բերին յոլովութիւն մսոց ի սուրբ և յանսուրբ անասնոց, անդամ անդամ յօշեալ և եփեալ, և խմուզս ի կաթանէ ձիոց՝ ըստ սովորութեան իւրեանց՝ բազում տիկս, և արկին առաջի, և սկսան ուտել և ըմպել։ Իսկ Աւագն և որք ընդ նմա, ոչ ուտէին և ոչ ըմպէին։ Ասէ ցնա զօրապետն. «Վասն ո՞րոյ ոչ ուտէք և ոչ ըմպէք»։ Ասէ ցնա Աւագն. «Քրիստոնէից ոչ է սովորութիւն ուտել զայս կերակուր և ըմպել զայս ըմպելիս, այլ միս ի սուրբ կենդանեաց՝ մեր զենեալ, և գինի առ ի յըմպել»։ Եւ հրամայեաց զայն տալ նոցա, զոր և խնդրեաց։

Եւ ի վաղիւն նստոյց զնա ի վերոյ յոլովից մեծամեծացն. և այսպէս օր ըստ օրէ յաւել ի պատիւ նմա, մինչև ի բուն մեծամեծացն կարգի նստուցանել զնա։ Եւ հրամայեաց ամենայն զօրուն ոչ մարտնչել ընդ բերդերն և ընդ քաղաքսն, որ ընդ իշխանութեամբ նորա էին։ Եւ բազում դիւրութիւն եղև յաշխարհի նորա, և բազում գերիս ազատս արձակեցին վասն նորա. և զամենայն աշխարհ նորա ետ նմա, և այլ ևս աւելի, և անքակ սէր հաստատեաց ընդ նմա։ Եւ առեալ զնա և զամենայն զօրն՝ չոգաւ ի վերայ քաղաքին Անւոյ։

1 Մ-Թ մեծամեծացն ներքոյ, ip մեծամեծսն
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ որ
1 nop նստեին
1 cdj հրամայեաց նմա
1—2 dp նմա ի պատիւ փխ ի պատիւ նմա
3 Մ-Թ ի սրբոց և յանսրբոց
4 acd յօշեալ
4 no խումզս, s խմզս, t խըմզս, Վ խըմըզս
4 Մ-Թ ձիոյ, e ձիւոց, n ձիոյց
4 cdg ըստ սովորութեանն
5 Մ-Թ բազմապատիկս փխ բազում տիկս
5 abcdef hijmpu յուտել և յըմպել
6 a ընպէին, b ըմբէին
6—7 acdgjmu չիք 'ասէ ցնա զօրապետն... ոչ ուտէք'
6—7 lfn ասէ զօրավարն ցաւագն ընդէր ոչ ուտէք և զուր. ասէ, ip եհարց ցնա զօրապետն թէ ընդէր չուտէք և ըմպէք ասէ
7 stՎ թէ ընդէր փխ վասն որոյ
7 h քրիստոնէաց (sic)
8 jp կերակուրս
8 a ընպել զայս ընպելիս, bcjstuՎ զայս ըմպելի
8 e միսս
9 Մ-Թ jՎ կենդանեացն
9 stՎ զենել փխ մեր զենեալ
9 a յընպել, Վ ըմպել
10 d զոր խնդրեաց
11 i մեծամեծաց
11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք այսպէս
12 ijp բուռն փխ բուն, tՎ չիք բուն
13 i յամենայն
13 h չիք ոչ
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մարտնչիլ
13—14 h բերդս
15 i չիք եղև, Վ չիք եղև (Վ խմբ. մուծել է՝ արար)
15 c աշխարհի
15 bcds զբազում
15 d ազատեցին փխ ազատս արձակեցին
16 bcijmpՎ աշխարհն
16 d ետուն
17 bl զաւրն, i զօրսն
18 bcd hmt անւոյ, ijp յանւոյ

ԻԸ

Վասն բաղաքին Անւոյ, թէ որպէս մատնեաց տէր ի ձեռս նոցա։

Քաղաքս այս Անի լցեալ էր բազմութեամբ մարդկան և անասնոց և պարսպեալ ամրագոյն պարսպօք։ Եւ եկեղեցի բազում կայր ի նմա, մինչ ի կարգ խօսից երդման այսպէս երդնուին՝ «Անւոյ հազար և մի եկեղեցիքն»։ Եւ յոյժ փարթամ էր քաղաքն ամենայն իրօք, վասն որոյ յղփութիւնն յամբարտաւանութիւն ած զնոսա, և ամբարտաւանութիւնն՝ ի կորուստ, որպէս սովոր է առնել ի սկզբանց և այսր։ Առաքեաց Չարմաղունն դեսպանս առ նոսա գալ նմա ի հնազանդութիւն։ Եւ որք գլխաւորքն էին ի քաղաքին ոչ իշխեցին պատասխանի առնել պատգամին առանց հարցանելոյ զիշխանն Շահնշահ, քանզի ընդ իշխանութեամբ նորա էր քաղաքն։ Իսկ ամբոխ քաղաքին և ռամիկքն սպանին զպատգամաւորսն։ Եւ զայն տեսեալ զօրքն այլազգեաց, ի բարկութիւն բրդեցան և պաշարեալ զքաղաքն յամենայն կողմանց՝ կանգնեցին փիլիկուանս բազումս արուեստագիտութեամբ և, մարտուցեալ ընդ քաղաքին զօրեղապէս՝ առին զնա։ Այլ և ոմանք յիշխանաց քաղաքին ձեռնատու եղեն առ թշնամիսն՝ զապրուստ անձանց շահելով. և նոցա կոչեալ արտաքս ի քաղաքէն զբազմութիւնն, խոստացան ոչինչ առնել նոցա չար։

Եւ իբրև ելին արտաքս առ նոսա ամենայն բազմութիւնն, բաժանեցին զնոսա յինքեանս և սուր ի վերայ եդեալ՝ կոտորեցին առհասարակ անողորմաբար՝ սակաւ կանայս և մանկունս թողեալ և արս արուեստաւորս, զոր վարեցին ի գերութիւն։ Եւ ապա ինքեանք մտեալ ի քաղաքն, առին զինչս և զստացուածս ամենայն, կողոպտեցին և զամենայն եկեղեցիս, աւերեցին և քանդեցին զամենայն քաղաքն, եղծին և ապականեցին զփառս վայելչութեան նորա։

Անդ էր տեսանել տեսիլ ողորմագին. առհասարակ կոտորեալք ծնօղքն և ծնունդք ընդ նոսին դիզեալք ի վերայ միմեանց՝ իբրև զգերբուկս քարանց կուտեալք. քահանայք և սարկաւագունք և պաշտօնեայք եկեղեցականք, ծերք և տղայք և հասակաւ մանկունք և երիտասարդք և կուսանք շատք. ըստ աւետարանին սրբոյ, եթէ՝ «Մատնիչիք ի սով և ի գերութիւն». Նոյն հրաման եհաս ի վերայ սոցա, զի ցիրև ցան անկեալք ընդ երեսս դաշտացն, արբեալ երկիրն յարենէ և ի հարպոյ վիրաւորացն. փափուկ մարմինք աճառովք լուացեալք, սևացեալք և այտուցեալք. և այնոքիկ, որ ոչ էին ելեալ արտաքս քան զդուռն քաղաքին, բոկ և հետի ընթացեալք ի գերութիւն, և որք հաղորդէին ի պատուական մարմնոյ և յարենէ որդւոյն աստուծոյ, ուտէին զմիս անսուրբ և հեղձուցիկ և ըմպէին ի կաթանէ ձիոց պղծոց. կանայք պարկեշտք և ողջախոհք մատնեալք ի խայտառականս ճակաճան և վաւաշ մարդկան. կուսանք սուրբք, որք ուխտեալ էին աստուծոյ սրբութեամբ պահել զմարմինս և անախտ զհոգիս, պղծեալք պէսպէս պոռնկութեամբ և ապականեալք անկարգութեամբ։ Եւ այսպէս եղև զրաւ գործոյն։*

---

* Հմմտ. Երեմ., ԼԲ, 36։

1 bcdfhm *անոյ*, ip *յանւոյ*, j *այնոյ*, k *յանոյ*
1 d *մատնեաց զնա*
1 ip *նոցա*
2 i *յայս*
2 imp *յանի*
2 bcdՎs *անասնոյ*
3 dt *պարսպաւք*
3 c *եկեղեցիք*
3 h *մինչև*
4 is *երդմանն*
4 p *երդման առէին այսպէս երդնուին*
4 abefhjkm *անոյ*, ip *յանւոյ*
5 ad *իրաւք*
5 h *վասն այսր*
5 b *յղբութիւնն*
5–6 d չիք '*յամբարտաւանութիւն ած զնոսա*', p *ամբարտաւանութիւն էած զնոսա*, is *էած*
6 ams *ամբարտաւանութիւն*, d *յամբարտաւանութիւնն*
7 abchjpՎ *յսկզբանցն*, d *իսկզբանցն* Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *յիսկզբանց*
7 Մ-ԹՎ և մյուս ՁՁ *Չարմաղան*
8 bcdՎ *որ*
9 d *պատգամ*
9–10 s *իշխանին շահնշահի*
10 p *է* փխ *էր*
12 ij *այլազգեաց*
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *գրդեցան*
12 h *քաղաքն*
13 tՎ *կանգնեցուցին*
13 k *փիլիկվանս*
13 fhm *բազմարուեստ գիտութեամբ*, ijp *արուեստս գիտութեամբ*, Մ-Թ *բազում արուեստագիտութեամբ*
14 d *այլ ոմանք*, c *յոմանք*
14–15 Վ *յիշխանացն*
15 stՎ *ձեռնտու*
15 ist *անձանցն*, Վ *անձանց իւրեանց*
16 m չիք *ի քաղաքէն*, t չիք *ի*
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *բազմութիւն*, ip *զբազմութիւն*
16–17 m *խոստացան նոցա*
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *առ նոցա*, ip չիք *նոցա*
19 stՎ *զամենեսեան առհասարակ*
20 st ԱԲԳ *սակայն* փխ *սակաւ*
20 ip չիք *արս*, s *զարս*
20 a *արուեստս* փխ *արուեստաւորս*, bcdijpstՎ *արուեստագէտս*
21 h *ի գերութիւնս*
21 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *ինքեանք*

1 Մ-Թ *զինչսն և զստացուածս*
1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *նոցա և* փխ *ամենայն*, abcfhijmp *ամէն*
1 Մ-Թ *զամենայն* փխ *և զամենայն*
2 Մ-Թ *և աւերեալ*
2 Մ-Թ bcdm չիք *և*
3 Վ *վայելչութեանն*
4 s *զտեսիլս ողորմագինս*
4 abcdfhjk *ողորմագինք*
4 s *ծնօղքն*
5 hijmps *ծնունդքն*
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *զբերդուկս* փխ *զգերբուկս*
6 m *կուտեալ ընդ երեսս դաշտացն*
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք *սարկաւագունք*
6–9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք '*եկեղեցականք... եհաս ի վերայ սոցա, զի*'
9 m չիք '*ընդ երեսս դաշտացն*'
10 d *յերկիրն*, m *երկիր*
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *վիրաւորելոցն*
10 ceijp-tuՎ *մարմինքն և*
11 akm *աճառովք*, fh *աճառով*, ijp *օճառովք*
11 fh *լուցեալ*, ԱԲԳ *լուցեալք*
11 ijm *որք ոչ*, ԱԲԳ *որոց* փխ *որ ոչ*
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք *էին*, tuՎ *ելեալ էին*
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *յարտաքս*
12 stՎ *հետիոտս*
13 m *արեան*
13 bcdfh *որդոյն*
14 st *հեղձուցիչք*, ԱԲԳ *հեղձուցիչ*
14 a *ընպէին*
14 e *ձիւոց*
14–15 ip չիք '*և ըմպէին ի կաթանէ ձիոց պղծոց*'
15 st *ի խայտառականս*
16 ijp *վաւաշոտ մարդկան* (ip *մարդկանց*)
16 h *որ*
16 ps *ուխտեալք*
17 st չիք *սրբութեամբ*, Վ (*սրբութեամբ*)
17 bcd *զոգիս*
18 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *պոռնկութեամբք*, stu չիք *պոռնկութեամբ*
18 d *ապականութեամբ անկարգս*, ip *անկարգութեամբք*, u *անարգութեամբ*

ԻԲ

Վասն աւերածին Կարուց։

Այս քաղաքս՝ իբրև ետես, զոր ինչ գործեաց Թաթարն ընդ բնակիչսն Անւոյ, փութացաւ և անձապարեալ տարաւ զբանալի քաղաքին ընդ առաջ նոցա, զի թերևս խնայեսցեն ի նոսա։ Իսկ նոքա, քանզի խանձեալ էին աւարաւ և ոչ յումեքէ ունէին երկիւղ, զնոյն անցս և ընդ նոսա անցուցին, որպէս ընդ Անի, յափշտակութեամբ ընչից և ստացուածոց, և կոտորմամբ բնակչացն, և աւերմամբ քաղաքին՝ անզարդացուցեալ զվայելչութիւն նորա և զերի վարեալ զբնակիչս նորա։ Եւ սակաւ սինլքորս թողեալ՝ գնացին ի բաց, զոր յետոյ եկեալ զօրք սուլտանին Հոռոմոց՝ զզերծեալսն ի Թաթարէն վառնեցին ի գերութիւն և ի սուր անողորմաբար. ըստ գրեցելումն, թէ՝ «Ահ, գուբ և որոգայթ ի վերայ ձեր, բնակիչք երկրի, որ փախիցէ յահէն, անկցի ի գուբն, և որ ելանիցէ ի գբէն՝ ըմբռնեսցի յորոգայթն», և որ փախիցէ յայնմանէ՝ «Հարցէ զնա օձ»**։ Այսպէս եղև տառապեալ բնակչացն Կարուց։*

Նոյն զօրքն առին և զքաղաքն սուրբ Մարի, զոր սակաւ ամօք յառաջ առեալ էր զնա ի տաճկաց Շահնշահի և Աւագին. և դեռ ևս կարկատեալ էին,

---

* Եսայի, ԻԴ, 17—18։ ** Ժողով., Ժ. 8։

1 ip *Կարուց և որ ինչ գործեցաւ ի նմա*, st *Կարուցն (որից հետո հիշատակը՝ ո՛հ, ո՛հ, վա՜յ է ինձ)*, Վ *աւերածի Կարուցն*
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *այս քաղաք*
2 tՎ *որ ինչ*
2 iopstՎ *բնակիչս*
3 ikp *յանւոյ*, no *անւոյ*
3 i stՎ *փութացան*
3 o *յանձապարեալ*
3 abcde gh jkn ptuՎ *տարան*
3 n *զքաղաքն բանալեօք*
3 acd gh jkm *ընդ յառաջ*
4 d *խնայեցին*
4 no չիք *ի նոսա*
4 no *նախանձեալ*
5 gi *ումեքէ*
5 n *ունէին*
5 p *յերկիւղ*
5 t *նորա* փխ *նոսա*
6 abcd *ընդանի* Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ *ընդանի*, փխ *ընդ Անի*
6 h *յափշտակութեան*
7 stՎ *բնակչաց*
7 stՎ *քաղաքաց*
7 i *անզարդացուցեալ*, no *անզարթացուցեալ*
8 cdijo չիք *'և գերի վարեալ զբնակիչս'*
8 o *նոցա* փխ *նորա*
8 cdijpstՎ չիք *նորա*
8 ip *սինլքոր*
9 d *զաւրք*, h *զօր*, i *զօրքն*, st ԱԲԳ *զամք* փխ *զօրք* (Վ *զօրք*)
9 d *սուլթանին*, Վ *սուլդանին*, no *սուլտանի*
9 no *Հոռմոց*
9 mՎ *զերծեալսն*, no *զերծալսն*
10 n *վառնեց*, s *մատնեաց*, tՎ *մատնեցին* փխ *վառնեցին*
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *ընդ* փխ *ըստ*
10 di *աւա* փխ *ահ*
11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *որոգայթք*
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *բնակիչ*
11 cdijp *թէ*, sՎ *և որ* փխ *որ*
11—13 t չիք *'յահէն...փախիցէ'*
11 no *ահէն*
12 no *գուբն* փխ *ի գուբն*
12 bcdegijnop *գբոյն*
12 stuՎ *անկցի* փխ *ըմբռնեսցի*
12 iՎ *յորոգայթ*, j *որոգայթ*, no *որոգայթն*
13 af *աւձ*
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *բնակչաց տառապելոց*
15 Մ-Թ *նոյնպէս* փխ *նոյն*
15 ab defghjmno *զօրք*
15 Մ-Թ չիք *և*
15 ad *ամաւք*
15 g *առաջ*, no չիք *յառաջ*

յանկարծակի եհաս ի վերայ նոցա մի ոմն յաւագաց զօրօք բազմօք, որում անուն էր Ղարա Բահատուր, և վաղվաղակի առ զնա, և զոր ինչ եգիտ ի նմա՝ յափշտակեաց։

Եւ իբրև այս այսպէս գործեցաւ ընդ աշխարհս ամենայն, ապա հրաման ետուն մնացորդացն, որ ապրեալ էին ի սրոյ անտի և ի գերութենէ, գնալ յիւրաքանչիւր տեղիս՝ ի գիւղս և ի քաղաքս, և շինել յիւրեանց անուն, և ծառայել նոցա։ Եւ սկսաւ երկիրն առ սակաւ սակաւ զշինութիւն առնուլ։

Բայց աստուած որպէս սովոր է ի ժամանակի բարկութեան զողորմութիւն յիշել, զոր և աստ արար, զի «Ոչ ըստ մեղաց մերոց արար մեզ և ոչ ըստ անօրէնութեան մերում հատոյց մեզ», զի ժամանակն ամառնային էր, յորում ապստամբեցին նոքա ի մեզ, վաստակն չև ևս էր հընձեալ կամ ժողովեալ ի շտեմարանս. և նոքա՝ եկեալ ուղտօք և անասնովք, կերան և կոխեցին զամենայնն։ Իսկ մերձ յեղանակն ձմեռնային՝ իբրև գնացին նոքա ի դաշտն, որ կոչի Մուղան, յաշխարհն Աղուանից, քանզի անդ կային զձմեռնային ժամանակն, և ապա զարունն ամառէին ընդ կողմանս կողմանս. մարդիկն, որ մնացին ի սրոյ անտի, մերկ էին և առանց կերակրոյ, ի հասկից անտի անկելոց և կոխելոց լնուին զպէտս իւրեանց. և ձմեռն ոչ ցուրտ եղև սաստիկ, որպէս յայլ ժամանակսն, այլ կակուղ և*

---

* Սաղ., ՃԲ, 10։

1 a *աւագացն*, m *աւագաց*, cdgijpst uՎ *յաւագացն*, no *աւարացն*
1 bdn *զաւրօք բազմաւք*
1—2 op *ոմ անունն էր*
2 Մ-Թ *Ղարապահատուր*, beg *ղարա բահադուր*, no *խարապահատուր*, s *ղարա բահտուր*
2 ips *էառ*
2 ah չիք *և*
2—3 dp չիք *ի*, ist չիք *ի նմա*
3 n *յափշտակեաց*
4 dp չիք *այս*, Վ *այսպէս այս*
5 st *մնացորդաց*
5 o *որք*
5 a *անդի*
5 n *ի գերութենէ անտի*, o չիք *ի գերութենէ*, t *ի գերութիւն*
6 a *ի գեաւղս*, b *ի գեաւղ*, cfgj *ի գեւղս* (k *գեղս*), hilmn *ի գեօղս*
6 ctՎ *յաղարակս* փխ *ի քաղաքս*
6—7 n *շինել իւրեանց անուն*, ԱԲԳ *անուն*, Վ *առուն*
7—8 gno *շինութիւն առնել*, stՎ *շինել և զշինութիւն* (Վ *շինութիւն*) *առնուլ*
10 no չիք *ըստ*
10 no *մեզ արար*, Վ *արար* փխ *մեզ*
11 Մ-Թk *ըստ անօրէն*
11 Մ-Թ *ժամանակս*
11–12 h *ամառային*, no *ամարային*
12 o *որում*
12 i *զմեզ նոքա*, m *և նոքա*
12 o չիք *ի*
13 s *յիշտեմանս* (sic), u *յշտեմարանս*
13 ad *ուղտաւք*, tՎ *ուղտովք*
13 Մ-Թ չիք *անասնովք*, cimnops *անասնօք*
14 Մ-Թ *զամենեսեան*, gjopՎ *զամենայն*
14 Մ-Թ *ձմերային*, efghkm *ձմերնային*, n *ձմեռնոյին*
16 Մ-Թ *զձմերային*, gho *ձմեռնային*, n *ձմեռնոյին*, eikm *զձմերնային*
16 stՎ *ընդ զարունն*
16 n չիք *ընդ*, o *ի* փխ *ընդ*
16—17 g *ընդ կողմանս մարդիք*
17 ikp *մարդիկքն*, o *և մարդիկն որք*
17 h *մարդկան*
17 m *որ մնացեալ էին*
17 a *անդի*
18 stu *կերակրոց*
18 a *անդի*
18 cd *անգելոց*
18 g *իւրոց*
19 g *ձմեռ*
19 n *ոչ եղև ցուրտ սաստիկ*
19 Մ-Թ *ժամանակս*

բատ միտս։ Եւ զի ոչ ունէին եզինք՝ որ գործէին զերկիր, և ոչ սերմանք՝ զոր ցանէին, ի գալ գարնանւոյն ի հրամանէ աստուծոյ երկիրն բուսոյց ինքնեակս, որ բաւական էր լնուլ զպէտս մարդկան. այլ և ընդ ամենայն կողմանս լիութիւն եղև հացի, որով ապրէին փախուցեալքն ի տեղիս։ Այլ և անողորմ ազգն վրաց բազում գութս և խնամս ցուցանէին երթելոցն առ նոսա պանդխտանալ։ Եւ այսպէս ողորմածն աստուած մխիթարեաց զվշտագնեալսն։

ԻԹ

Վասն յուղարկելոյ զիշխանն Աւագ առ խաղանն յԱրեւելս։

Իբրև սակաւ ինչ ժամանակք անցին ի վերայ, առաքեցին զԱւագն առ արքայն իւրեանց, զոր ղանն կոչէին, ընդ հեռաւոր ճանապարհս յարևելս հիւսիսոյ. քանզի այսպէս առնէին զամենայն մեծամեծս, զոր կամէին պատուել, առ նա առաքէին, և հրամանաւ նորա առնէին՝ զոր ինչ և գործէին, քանզի սաստիկ հրամանակատարք էին արքային իւրեանց։ Այլ և ինքն իշխանն յօժարեաց գնալ, զի թերևս ինչ գիւր լիցի իւր և երկրին։ Եւ ամենայն ոք աղօթս մատուցանէր վասն նորա առ աստուած խաղաղութե-

1 Մ-Թ չիք և բատ միտս, i ոչ բատ միտս, st ընդ միտս
1 Վ եզինս
1 s սերմնս
2 abcdefghijnopstՎ զոր եթէ փխ զոր, m զի, u զոր թէ
2 Մ-ԹՎ գարնան, c գարնայնոյն, eg գարնանայնոյ, no գարնանոյն, st գարնանն
2 Մ-Թ ի հրամանէն, i հրամանաւն, stՎ հրամանաւ
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ինքն եկս, g ինքնեանս, o ինքն ընդ ինքեան, stuՎ ինքնեակս
3 no որ բաւական էր մարդկան լնուլ պէտս (o զպէտս, չիք մարդկան), h ի պէտս
3 cdefghj մարդկանն, ip մարդկանցն
4 i որք փխ որով
4 n ապրեին
4 m ի տեղիս տեղիս
5 j բազումք
5 Վ գութ
5 d ցուցանէր
5 bdihn երթալոցն, st երթացելոցն
6 d պանդխտանալ
6 Մի երկու ՁՁ աստուած ողորմած
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զվշտանդեալսն, d զվիշտ անկեալսն, o զվշտանկեալսն stՎ զվշտագնեալսն

8 nop ուղարկելոյ
8 no աւագին
8 csՎ ղանն, not խանն
8 no արևելս
9 g ժամանակք ինչ, s ժամանակ, z սակաւ ժամանակաց էին ի վերայ
9 n չիք առաքեցին, o տարան փխ առաքեցին
9 i աւագն
10 noz խանն
10 n կոչեն
11 ab հիւսիւսոյ, f հիւսւսոյ, i ի հիւսիսոյ
11 o զորս
11 n կամեին
12 n առաքեին, sՎ յուղարկէին, t ուղարկէին փխ առաքէին
12—13 b գործէի, n գործեին
13 n եին
13 z չիք այլ
14 d իշխան
14 ad յաւժարեաց
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իւրն և երկրին, n իւր յերկրին, o իւր երկիրն
15 n ամ of (sic) փխ ամենայն ոք
15 ad աղաւթս, o յաղօթս, t չիք աղօթս
15 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ նմա, b չիք նմա, st վասն նմա
15 z զի խաղաղութեամբ

ամբ դարձուցանել զնա այսրէն, զի ինքն բարի էր բնութեամբ և առաւել ևս զի յուսային, թէ գալստեամբն նորա շահեսցին ինչ։

Իսկ նորա երթեալ՝ յանդիման լինէր մեծի արքային, և ցուցանէր նմա զգիրս զօրագլխաց իւրոց, և յիշեցուցանէր զպատճառս գալոյն առ նա, թէ ի ծառայութիւն եկեալ է նմա։ Իբրև լսէր զայն մեծ արքայն, սիրով ընդունէր զնա, տայր նմա և կին ի թաթար ազգէն և ուղարկէր զնա յիւր աշխարհն. գրէր և առ զօրավարսն իւր տալ ի ձեռն նորա զիւր աշխարհն և նովաւ նուաճել զամենայն ապստամբսն. որ և եղև իսկ։

Զի իբրև եկն նա յաշխարհն իւր, և արարին զօրագլուխքն զհրամանս արքային իւրեանց, եկին ի հնազանդութիւն ծառայութեան նոցա՝ Շահնշահ, որդի Զաքարէի, և Վահրամ իշխանն, և որդին իւր Աղբուղայն, և Հասան, որ Ջալալն կոչէին, իշխան կողմանցն Խաչենոյ, և այլք բազումք, և զիւրաքանչիւր երկիր տային նոցա, և առ ժամանակ մի ներումն։

Եւ ապա սկսան հարկապահանջութեամբ և երթևեկութեամբ և զինուորութեամբ նեղել զնոսա. սակայն թէպէտ այսու ամենայնիւ, և որ առաւել քան զայս էր, նեղէին զնոսա, բայց զոք ոչ սպանանէին։ Եւ իբրև անցին ամք ինչ, նեղացաւ ի նոցանէ իշխանն Աւագ, զի կարի ժլատք էին, և ոչ կարէր զամենեսին՝ բատ միտս նոցա՝ հաճել, զի ոչ միայն բաւակա-

1 z չիք զնա
1 z և փխ զի
1 iu բնութեամբն
2 pstՎ եթէ գալստեամբ, o գալստեան
2 o ինչս
3 o մեծ
3 t արքայի, z թագաւորին փխ մեծի արքային
4 p յիշեցուցանէր նմա
4 g զպատճառ, t պատճառս
4 n յեցուցանէր զպատճառ փխ յիշեցուցանէր զպատճառս, o և ցուցանէր զպատճառ գնալոյն
4 i չիք 'յիշեցուցանէր...գալոյն'
4—5 i զօրագլխոց իւրոց առ նա ի ծառայութիւն եկեալ նմա, no ի ծառայութե |ե|կեալ է առ նա, z ի տալ առ նա
5 aefh զայս, z չիք զայն
6 stՎ և տայր նմա կին
6 stՎ ազգէ
6 abcdejsՎ յուղարկէր
6—7 cd յաշխարհն, k յիւր աշխարհս
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զօրավարսն, d զաւրավարսն, no զօրաւարսն
7 fstu ի ձեռս, Վ տալ զնա ի ձեռս նորա
7 st չիք զիւր աշխարհն, Վ չիք զիւր աշխարհն
7—9 z չիք 'զիւր աշխարհն... եկն նա'
8 n արստամբսն
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ որ եղև

9 b չիք նա
9 a աշխարհն, bcd յաշխարհ, no աշխարհ
9 Վ զօրագլուխք
10 no ի ծառայութիւն փխ ի հնազանդութիւն ծառայութեան
10 stzՎ չիք նոցա
10—11 o շահնշահն, z որդի զաքարէի շահնշահ
11 Վ վահրամն
11 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ աղբուղայն
11 d հասն (sic), i հասանն
12 n կոչեին
12 cdz իշխանք
12 a խաչենւոյ, stՎ խաչենայ
12 no այլ
12—13 s զիւրաքանչիւրոց
14—15 ijp չիք 'և երթևեկութեամբ և զինուորութեամբ'
15 z չիք թէպէտ
15 fh չիք որ
16 z չիք էր
16 Մ-Թ չիք զոք
16 n սպանանեին
17 ehjnopuzՎ նեղեցաւ
17 i չիք իշխանն աւագ
17 n էի փխ էին
18 ip զամենեցուն, j զամենեսեան
18 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ընդ միտս
18 f չիք նոցա
18 no հաճութեամբ շահել փխ հաճել
18 n բաւականանայրն, Վ ոչ բաւականային

նային ուտելով և ըմպելով, այլ և պահանջէին երիվարս և հանդերձս մեծագինս, զի կարի յոյժ ձիասէրք էին։ Վասն այսորիկ և քաղեցին զձի յամենայն երկրէն, և ոչ ոք իշխէր համարձակ պահել ձիս կամ ջորիս, բայց թէ ի ծածուկ ուրեք վասն հարկի զինուորութեան, զի ուր և գտանէին յափշտակէին և աւելի ևս, յորում գտանէին զնշանն իւրեանց, զի զամենայն անասուն իւրեանց և զոր առնուին, իւրաքանչիւր զօրագլուխ իւրով նշանով կնքէր՝ խարելով ի մի անդաման, և թէպէտ գնէին ի նոցունց, և այլ ոք հանդիպէր յայլմէ գնդէ, առնուին ի նոցանէ և պատժէին զնոսա, իբրև զգողս։ Եւ զայս ոչ միայն մեծամեծ մարդիկն առնէին, այլ և փոքունքն ևս, և մանաւանդ աւելի ևս առնէին զայս, յորժամ մեռաւ զօրավարն զօրուն, որում անուն էր Չաղատայ։ Քանզի սպանին զնա գիշերի, որ մուլհեդքն անուանին. և վասն այսորիկ կոտորած սաստիկ եղև գերւոյն, որ էր ի զօրսն։ Եւ այրս այս բարեկամ էր Աւագին. իբրև մեռաւ նա, բազում թշնամիք յարեան ի վերայ նորա։

Յաւուր միում ի տան Աւագին ումն ի նոցունց ոչ ի կարի աւագացն եկն ի խորանն, ուր նստէր Աւագն։ Եւ իբրև ոչ վաղվաղակի յարեաւ ընդ առաջ նորա, վարոցօք երիվարին, որ էր ի ձեռին նորա, ծեծեաց զգլուխ նորա։

1 iՎ *կամ* փխ *և*
1 n *ըմբելով*
1 i *հանդերձ*
2 m *ձիաւորք* փխ *ձիասէրք*
2 z *այնորիկ*
2—3 n *ամենայն յերկրէն*, Վ *երկրէ*
3 d *ոչ ոք էր որ իշխէր*
3 z *ոչ ոք էր որ պահէր համարձակ*
3 Վo *զձիս և զջորիս*, z *ձիս և ջորիս*
3—4 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ *բայց եթէ ի*, t *բայց ի*, n, չիք *ի*
4 Վ *հարկին*
4 bcl *զինուորութեանն*
4 m *զի և ուր*
5 d *առ աւելի ևս*, m *յաւելի ևս*, z *առաւել ևս*
5 z *զնշանս*
5—6 ti Վ չիք *'զի զամենայն անասուն իւրեանց'*
6 g *անասունս*, n *յանասուն*
6 z չիք *իւրեանց*
6 o *առնէին*
6 ad *զաւրագլուխ*, u *զօրագլխով*
6 m *իւրում*, oz *իւր*
6 oz *նշանովն*, p *նշանաւն*
7 z *խարովելով*
7 bcdegipu *յանդաման*, z *անդամս ձիոյն կամ ջորոյն*
7 Մ-Թ և մի քանի ՉՉ *գնէին* փխ *գնէին*
8 t *գնդին*
8 ip *առնէին* փխ *առնուին*
8 cl *պատէին*, ijp *զրպարտէին* փխ *պատժէին*
9 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ *մեծամեծքն* փխ *մեծամեծ մարդիկն*, afhipstu *մարդիկքն*, m *մեծամեծքն միայն*
10 gn չիք *ևս*
10 z չիք *'և մանաւանդ... զայս'*
10 c *առաւել ևս*, dp *աւել ևս*
10 z *սոյն գործէին* փխ *առնէին զայս*
10 bcegjstu *զօրավար*, n *զօրաւար*
10 d չիք *զօրուն*
10—11 z *իսկ յորժամ մեռաւ զօրավարն չաղատայ անուն*
11 o *չաղատայ*, Վ *Չաղատա*
11 bcdjopstuՎ *ի գիշերի*
11—12 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ *մուլհիդք*
12 Մ-ԹՎ *անուանէին*
12 no չիք *եղև*
12 Մ-Թ և մի քանի ՉՉ *գերոյն*
13 al *զաւրսն*, bcegjopz *զօրուն* փխ *ի զօրսն*
13—15 cdijpz չիք *'իբրև մեռաւ նա... ի տան աւագին'*
13—14 begnosu *թշնամիք բազումք յարեան նմա* փխ *բազում թշնամիք յարեան ի վերայ նորա*
15 bmz *ումն մի*, stՎ *մի ումն*
15 cdfhijuz *ոչ կարի*, Վst չիք *'ոչ ի կարի աւագացն'*
15 i *յաւագացն*
16 z *իբրև աւագ ոչ*
16 stՎ *եղ* փխ *յարեաւ*
16 abcdefghijkmn *ընդ յառաջ*
17 ijp *վարուցօք*, no *վարացուքն*, stՎ *վարոցիւք*
17 abcijmnpuzՎ չիք *էր*

Ձայն տեսեալ սպասաւորաց իշխանին, բարկացեալ ընդ անարգանս իշխանին՝ տեառն իւրեանց, յարեան հարկանել զայրն։ Եւ իշխանն արգել զնոսա, թէպէտ զայրացեալ էր։ Եւ երթեալ առն այնորիկ, որում անուն էր Ջոչ-Բուղա, առեալ ընդ իւր և այլ ընկերս՝ կամեցաւ ի գիշերին սպանանել զիշխանն։ Եւ նորա գիտացեալ՝ փախեաւ մազապուրծ առ Թագուհին վրաց, զի դեռ ևս ապստամբ էր նա՝ գաղթեալ յամրագոյն տեղիս աշխարհին Վրաց։

Եւ առաւել ևս զայսպիսի անկարգութիւնս վասն այնորիկ գործէին, զի մեծ զօրավարն, որ գլուխն էր ամենեցուն, զոր Չարմաղունն կոչէին, համրացեալ էր ի դիւէ և ի ցաւոց. բայց զիշխանութիւնն ոչ էին բարձեալ ի տանէ նորա, զի կին նորա և որդիք՝ հանդերձ գործակալօք տանն նորա, վարէին զիշխանութիւնն. զի խաղանն այսպէս հրամայեաց, թէ և մեռանի, զոսկերս ևս շրջեցուցանել ընդ զօրսն, զի կարի յոյժ աջողած է այրդ և շնորհաւոր։

Եւ իբրև փախեաւ Աւագն, տրտմեցան մեծամեծքն, և մեղադիր եղեն առն այնմիկ, և յղեցին դեսպանս զկնի նորա՝ մի՛ ապստամբել ի նոցանէ, և երդնուին նմա ոչինչ առնել նմա չար, և ետուն զաշխարհս նորա ի ձեռն Շահնշահի, իբր թէ եղբայր նոցա իցէ. և զայս առնէին վասն առաւել հա-

1 p *սպասաւորացն*
1 bstՎ *բարկացան*
1—2 bcgijopsuzՎ չիք *իշխանին*
2 cj *հարկանելն*
2 no *իշխան*
2 ip *արգելեաց*
3 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ *գնացեալ այրն*, c *երթեալ այրն այն*, no *երթեալ այնորիկ ուրումն անուանէր (o անուն էր)*
4 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ *ջոջպուղա*
4 abcefghijnpuz չիք *ընդ*
4 z *կամեցան*
4 dno չիք *ի գիշերի*, sՎ *ի գիշերի*
5 h *գիտեցեալ*
5 abcdefghnp *մազապուր*, stuՎ չիք *մազապուրծ*
5 z *թագաւորն* փխ *թագուհին*
6—7 cdijpz չիք *'զի դեռ ևս... աշխարհին Վրաց'*
6 tՎ *զայթեալ* փխ *գաղթեալ*
6 stՎ *ամրոցս* փխ *տեղիս*
6—7 ituՎ *յաշխարհին*
8 tՎ *այսպիսի*
8 hz *անարգութիւն* փխ *անկարգութիւնս*
8 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ *վասն այն*, z *ևս այնորիկ*
9 ad *զաւրավարն*
9 mՎ *գլուխ*
9 z *որոյ անունն մաղանն* փխ *Չարմաղունն*
9 b *չարմաղան*
10 c չիք *էր*, z *եղև* փխ *էր*
10 no *ի դիւէն*
10 t *և ցաւոց*
10 gՎ *զիշխանութիւն*
11 stz չիք *'զի կին... տանն նորա'*
11 ijp *որդիքն*
11 ad *գործակալաւք*
11 adgij *տան նորա*, o չիք՝ *տանն նորա*
12 o *վարէին նորա իշխանութիւնն*, z *այլ վարէին*
12 o *խախանն*, z *խանն*
12 ip *պատուիրեաց* փխ *հրամայեաց*
12 o *թէ մեռանի*
13 abcefhjmnop *զոսկերսն*
13 o չիք *ևս*
13 cdegijostuzՎ *ընդ զօրուն*
13 begi *յաջողած*, o *յաջողակ*
13 oz *էր*
13 n *այրն*, o *այրն այն*
14 dsu *շնահաւոր*, h *նշանաւոր*
15 t *փախաւ*
15 p *մեծամեծքն մեղադիր եղեն*, Վ *մեծամեծք*
16 abcfgh *առնն*, ijp *այնմիկ առն*
17 akz *երդուին*, nopՎu չիք *նմա*
17 ip *առնել նորա*, z *առնել յայնմհետէ*
17 b *առնել չար (չիք նմա)*
17 bcegijp *զաշխարհն*, ih *զաշխարհ*
17 deg *ի ձեռս*
18 bcdijostu *նորա* փխ *նոցա*
18 no չիք *առաւել*

հաւատարմութեան: Իսկ Աւագն գրեաց թուղթ և առաքեաց առ խաղանն, թէ՝ «Ի ծառայութենէ քումմէ ոչ եմ ելեալ, այլ ի սպանմանէ փախուցեալ եմ, և անսամ քո հրամանիդ»:

Եւ մինչ նա յամէր զգայն և մնայր պատասխանւոյ մեծ թագաւորին, առքա զգանձն նորա, որ թաքուցեալ կայր ի բերդորայսն, զամենայնն հանին՝ խոյզ արկեալ: Եւ դարձեալ պատգամս յղէին մի զկնի միոյ առ Աւագն գալ առ նոսա, զի երկնչէին յարքայէն իւրեանց:

Եւ իբրև եկն Աւագն ի զօրն, իսկոյն եհաս հրաման ի խաղանէն առ զօրսն իւր, զի մի՛ ոք իշխեսցէ չար ինչ առնել Աւագին, և թուղթ՝ առ Աւագն, և պարգևս նմա, գալ համարձակ և մի՛ երկնչիլ: Ապա մեծարանս արարեալ նմա, հանին արտաքս ի զօրէն զարսն, որք կամէին սպանանել զնա: Եւ առաքեցին զնա և զոմն մի գլխաւոր՝ Տօնղուս-աղա անուն, ընդ նմա, որ եկեալ էր հարկս պահանջել յամենեցունց հրամանաւ ղանին, առ Թագուհին վրաց Ռուզուդան, գալ ի հնազանդութիւն մեծի արքային:

Որոց երթեալ առ նա՝ յորդորեցին զնա կալ ի հնազանդութեան մեծ արքային և մի՛ երկնչիլ: Եւ առեալ ի նմանէ զօրս՝ եկին առ առաքիչսն պայմանաւ և սիրով խաղաղութեան՝ թագուհւոյն կալ ի հնազանդութեան

---

1 Վ հա/ւատարմութեանն
1 Մ-Թ չիք և առաքեաց
1 nost ղանն, Վ խանն
2 no չիք քումմէ
2 cdijnop չիք ի
3 gijstuՎ քում փխ քո
4 i համարէր փխ յամէր, no ամէր, p յամառէր
4 dfhj պատասխանւոյ
4 btuՎ մեծի
5 fhՎ զգանձ
5 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ թաքուցեալ
5 Վ ի բերդորայս
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զամենեսեան, Վ զամենայն
6 i ի սայլ, stuՎ ի խոյզ
6 m առաքէին փխ յղէին
6 bdegijnopu մի զմիոյ կնի, c մի զմիոյ զկնի, m մի զմիոյ (չիք կնի)
7 d երկնէին փխ երկնչէին
8 stՎ եկն փխ եհաս
8 cd խաղաղանէն (sic), Վ յարքայէն փխ ի խաղանէն
9 stՎ չիք իւր
9 m մի ոք չար ինչ իշխեսցէ առնել
9 b թուխթ, Վ թուղթս, ip թուղթ որեն առ աւագն
10 bcdejnou գալ նմա համարձակ, m կալ համարձակ, g գալ նա
10 fhjՎ մի երկնչել
11 Վ չիք նմա
11 ip ի զօրացն
11 no չիք զարսն
11 no չիք զնա
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք 'առաքեցին զնա և'
12 ip գլխաւորացն
12 acd տաւնղուս աղա, ij տօնղուզ աղա, o տունղուս աղա, pՎ տօնղուզ աղա
12 m անուն նորա
12 m չիք ընդ նմա
12—13 stՎ որ եկեալ էր ընդ նմա
13 o նոցունց փխ յամենեցունց
13 m չիք ղանին
14 p չիք վրաց
14 i ռուզուդանն
15 m յորոց
15 a երթալ
15 acdfgijkmnopst ի հնազանդութիւն
15—16 bcdegijopstuՎ չիք մեծ արքային, afgk մեծի արքային
16 aefstՎ երկնչել
16 ip եկն
16—17 u չիք 'երկնչիլ...ի հնազանդութեան'
16 ip առաքիչն
17 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ պայմանաւոր սիրով խաղաղութեամբ, st պայմանաւ և սիրով խաղաղութիւն
17 abcdfgh թագուհոյն
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կեալ
17 nostՎ ի հնազանդութիւն

հանդերձ որդւովն՝ Դաւթաւ մանկամբ, զոր նորընծայ թագաւորեցուցեալ էր, և նոցա ոչ առնել ուխտարին:

Լ.

Վասն կոտորածին որ ի կողմանս Խաչենոյ, եւ վասն բարեպաշտ իշխանին Ջալալին:

Ցուցաք սակաւիկ մի համառօտիւք, որ ինչ գործեցաւ ընդ աշխարհս ի մոլեկան զօրացն, որ թաթարն կոչի: Ասասցուք արդ և վասն կողմանցն Խաչենոյ և որ ինչ անդ գործեցաւ: Քանզի ընդ ամենայն կողմանս սփռեալ էին զաւապատակս իւրեանց, այլ և վիճակաւ ևս բաժանեալ, հասին անդ ոմանք ի գլխաւորացն զօրու ծանու և զինու և ամենայն աղխիւ բանակին, գերեցին և սպանին զբազումս՝ որ յարձակ վայրսն: Ապա մարտիւք մարտեան և ընդ գաղթականսն, և որ յամուր վայրսն, զոմանս խաբէութեամբ և զկէսս բռնութեամբ իջուցին, էր՝ զոր սպանին, և էր՝ զոր գերեցին, բայց յոլովքն այն էին, որ ամրացեալ կային յանկասկած վայրսն, զոր վասն դժուարութեան տեղւոյն Հաւախաղաց կոչէին, որք ապաստանեալ յամուրսն, անկասկած կային:

Բայց քանզի ի տեառնէ էր բեկումն, յեզակարծում ժամու զաղտագողի ելեալ՝ մտին յամուրսն, և սրոյ ճարակ եառուն զբազմութիւնն, և զկէսն զահավէժ արարին: Եւ ի բազմութենէ անկելոցն ծածկէր երկիրն, և արիւնն առու ելեալ՝ իբրև զջուր երթայր, և ոչ յոք խնայեցին. և ոսկերքն ևս յետ բազում ժամակաց իբրև զղերրուկս քարանց կուտեալ երևէին:

---

1 acdfhu որդովն, st որդւովք
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք մանկամբ
1 i զոր նոր ընծայեցուցեալ
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ թագաւորեցուցեալ էր մանուկ տիօք
2 a առեալ
2 i ուխտին իւրոյ, p ուխտին իւրեանց
3 d խաչենայ
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բարեպաշտի
4 stu Ջալալադինին, Վ Ջալալդոլայ
5 z ...ուաք փխ ցուցաք
5 Մ-Թ գրեցաւ փխ գործեցաւ
5 o չիք ի
5—6 l չիք 'ցուցաք սակաւիկ...թաթարն կոչի' o ցուցաք փոքր ի շատէ որ ինչ գործեցաւ ընդ աշխարհս մոլեկան զօրացն թաթարաց. ասասցուք
5—6 s ի մոլորական փխ ի մոլեկան
6 ip կոչէին
6 m չիք արդ, no ասասցուք ևս կողմանցն
7 l գործեցաւ ի մոլեկան զօրացն որ թաթարն կոչէին, քանզի
7—8 n սփռէին, o սփռին առապատակս
9 Մ-Թ չիք ամանք
9 Մ-Թ աղխիւ, t աղխուխ
10 stՎ զբազումս սպանին
11 d ամուր
12 l զկէսն
12 ahlm և էր զորս, st որ...որ, Վ որ գերեցին
12 d գերեցուցին
13 s որք ամրացեալք
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ վայրս
14 cefghjlo տեղոյն
14 s ապաստանեալք
15 o աւուրցն փխ յամուրսն
16 n քանզի անտառն էր
16 ijpx և յեզակարծում
16—17 no ժամու ելեալ մտին զաղտագողի զամուրսն
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ եղեալ, s ելեալք
18 egnos զկէսսն
18 n չիք ի
18 jt անկելոյն
18 h երկիրք, no զերեսս երկրի, x զերկիրն
19 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ եղեալ, Վ եղեալ—ԱԲԳ ելեալ, ijnopx առաւելեալ փխ առու ելեալ
19 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ յոչ ոք, g ոչ ոք
20 Ա-Թ չիք ևս
20 Մ-Թ զղերզուկս փխ զղերրուկս
20 x կուտակեալ

Զօգան և ի վերայ բարեպաշտ իշխանին Հասանայ, զոր Ջալալն կոչէին։ Քուեռորդի էր սա մեծամեծ իշխանացն Զաքարէի և Իւանէի, այր բարեպաշտ և աստուածասէր, հեզ և հանդարտ, ողորմած և աղքատասէր, ճգնող յաղօթս և ի խնդրուածս, իբրև զայնս, որ յանապատս կային. զպաշտօն տունջեան և գիշերոյ անխափան կատարէր ուր և լինէր՝ իբրև զվանորայսն. և զյիշատակ յարութեան Փրկչին յաւուր միաշաբաթւոջ յատանաւոր տօնութեամբ անցուցանէր անքուն. և էր յոյժ քահանայասէր և ուսումնասէր և ընթերցող աստուածային կտակարանացն։

Այլ և բարեպաշտուհի մայր սորա, յետ մահուան առն իւրոյ Վախթանկայ, զոր Տանկիկն կոչէին, կարգաւորեաց զերեսին որդիսն իւր՝ զՋալալն և զՋաքարէ և զԻւանէ, չոգաւ նա ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ և զամս բազումս անդ կացեալ մեծաւ ճգնութեամբ՝ զարմացուցանէր զամենայն տեսողսն և զլսողսն. քանզի ծախեալ զամենայն գոյս իւր՝ զոր ունէր, յաղքատս և ի կարօտեալս՝ նման Հեղինէի, կնոջն Աբգարու, և ինքն ձեռագործաւ իւրով կերակրէր։ Եւ անդէն մեռաւ, զոր աստուած փառաւորեաց զփառաւորիչն իւր՝ լոյս կամարաձև կացեալ ի վերայ գերեզմանին առ ի յորդորել զայլս ի նոյն բարեգործութիւնս։

1 d չոքան
1 defi չիք և
1 Մ-Թ բարեպաշտի
1 x որ
2 Մ-Թ սա քուեր որդի էր
2 n իշխա՞ին
2 bst վ զաքարէ և իւանէ
3 b չիք 'հեզ և հանդարտ, ողորմած և աղքատասէր'
4 ahilm չիք ի
4 abcdeigh jmpux զայնան, l զայն
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յանապատսն, ij ի յանապատս, o անապատս
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ տունջեան
5 dj յանխափան
6 dj զվանորեայսն
6 վ յիշատակ
6 p յարութեանն
6 h յաւուր
6 abc ghklno վ միաշաբաթոջ
6—7 host տօնաւոր, i յատնակաց, l յատնակացութեամբ
7—8 no չիք 'և էր յոյժ... ուսումնասէր'
8 bc egjp կտակարանաց
9 Մ-Թ բարեպաշտ տիկնուհի փխ բարեպաշտուհի
9 Մ-Թ նորա
9—10 bcdegjx վախտանգայ, no վաղտանգայ, pt վաղթանկայ, u վախթանգայ
10 g տանտիկին, ijpx Թանկիկին, n տանկիկն, st վ տօնկիկն, u տօնիկն
10 st վ զերիս
10 abcdefhl որդիս
11 l զաքարէ, o զաքարէն
11 cdgikx յերուսաղէմ
12 ip չիք զամենայն
12—13 c լսողսն, p զտեսողսն և զլսողսն, stu վ չիք 'և զլսողսն'
13 cdjpu ծաղեալ փխ ծախեալ, x ծամեկեալ
13 cd գոյթս x գութս փխ գոյս
13—14 Մ-Թ յաղքատսն և ի կարօտեալսն, no գոյս իւր և լցոյց զաղքատս և զկարօտեալս, p առ աղքատս և ի կարօտեալս
14 abdefghmnostu հեղանէի, ijpx հեղանի, l հեղինէի, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հեղինեայ
14 c աբքարու, d աբկարու
14—15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ձեռագործիւ, host վ ձեռագործով
15 s կերակրիւր
15 st վ և անդ
15 st և փխ զոր
15—16 dim զփառաւորիչսն, no վ զփառաւորիչս
16 m զի լոյս
16 s գերեզմանի նորա, t վ գերեզմանին իւրոյ
16—17 d յորդորեցուցանել
17 u զայլոն
17 Մ-Թ բարեգործութիւն, n բարեգործութեան

Այս իմաստուն իշխանս՝ իբրև ետես զյարձակումն անօրինացն, ամրացոյց զբնակիչս իւրոյ աշխարհին ի բերդն, որ կոչի Խօխանաբերդ՝ ըստ բարբառոյն պարսից։ Եւ իբրև եկին պաշարել զնա, տեսին, զի ոչ էր հնար առնուլ զամուրսն, կոչեն զնա սիրով խաղաղութեան առ իւրեանս։ Եւ նա իմաստաբար հաճեցաց զմիտս նոցա։ Յետոյ չոգաւ և ինքն առ նոսա բազում ընծայիւք։ Եւ մեծարանս արարեալ նմա, տան զաշխարհն իւր ի ձեռս նորա՝ այլ ևս յաւելուածով, և հրամայեն նմա ամի ամի երթալ զկնի նոցա ի գործ պատերազմի և միամտութեամբ կալ ի հնազանդութեան նոցա։ Իսկ նա խոհեմաբար կարգաւորեաց զաշխարհ իւր, որ ինչ մարթ էր առնուլ ի պէտս երթևեկացն, որ գային առ նոսա, թէ կերակուր և թէ այլ ինչ, ինքն առնոյր և պահէր և յիւրմէն յաւելուածով տայր նոցա, յորժամ գային առ նա, և ոչ նեղէին զաշխարհն, բայց թէ առ նա գային։ Իսկ յայլ աշխարհս զայս ոչ առնէին, այլ ուր և հասանէին, ամենայն ուրեք նեղէին զնոսա։

ԼԱ

Վասն եկեղեցւոյն զոր շինեաց:

Շինեաց եկեղեցի մի գեղեցկազարդ յօրինուածով գմբեթարդ երկնանման տաճար փառացն աստուծոյ, ուր հանապազ պատարագի գառն աստուծոյ, որ բառնայ զմեղս աշխարհի, ի վանքն, որ կոչի Գանձասար,

1 Մ-Թ չիք իշխանս, abcdefghjnoux իշխան, m իշխանն, st վ այրս
1 bd վ զարձակումն, nop արձակումն
1 վ անօրինաց
2 stu վ զբնակիչսն
2 o իւր
2 abcdeg l խաւխանաբերդ, fhnop խաւխանայբերդ, վ Խօխանա-բերդ Մ-Թ Խօխանաբերդ
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ընդ
3 վ չիք եւ
4 no խաղաղութեամբ
5 enx իմաստաբար, fhl իմաստութեամբ
5 p հաճեցաւ միտս
6 nost վ զաշխարհս
6 ix չիք իւր
7 o ի ձեռն
7 t չիք նորա
7 ip միամիտ փխ ամի ամի
7 g երթեալ
8 Մ-Թ, h և մի երկու ՁՁ կեալ, no զալ փխ կալ, i չիք կալ
8 Մ-Թ վ ի հնազանդութիւն
9 Մ-Թ զաշխարհս, n աշխարհ
9 o և որ ինչ
10 no առնել
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ երթևեկաց, d երթեևկիցն
10 st որք
10 i գայինն, x կային փխ գային
10 Մ-Թ կարգաւոր փխ կերակուր
11 m յինքն
11 go իւրմէ, k իւրմէն
11 o աւելուածով
11 st վ յորժամ որ
12 st վ զաշխարհս
12—13 no այլ աշխարհս, ijp յայլ (p այլ) աշխարհն (i յաշխարհս)
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ տանէին փխ առնէին
13 վ այլ և ուր
13 cdj նեղեալ էին փխ նեղէին
15 cdh եկեղեցոյն. g եկեղեցոյ
16 st վ յօրինուածովք
16 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ գմբեթայարդ, cj գմբեթարթ, l գմպեթյարդ, o գմբէթաարդ, ip գմբէթայարկ, tu վ գմբեթազարդ
16—17 վ և երկնանման
17 վ փառաց
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ քրիստոս գառն
18 d յաշխարհի

հանդէպ Խոխանաբերդոյ, ի տեղի շիրմի իւրեանց. և յոլով ամս աշխատ եղեն ի նմա:

Եւ իբրև առ զաւարտումն, արար նաւակատիս մեծահանդէս առ ի յօրհնել զեկեղեցին: Անդ էր և կաթողիկոսն Աղուանից տէր Ներսէս բազում եպիսկոպոսօք, այլ և մեծ վարդապետն Վանական յոլով բարունիւք: Անդ էին և սուրբ վարդապետքն Խաչենոյ Գրիգորիս և տէր Եղիայ՝ հարազատք միմեանց, զոր զարդարեալ էր աստուած երկու մարդով. և փոխեցան յաստեացս առ Քրիստոս և կան ի պահեստի յաստուածափառ տանն Խաղայի. առաջինն ի թուին ՈՁԷ և Եղիայի ՈՂԸ. և օրհնեցին զեկեղեցին բազում քահանայիւք, որ ածէին զթիւ երիցանցն եօթն հարիւր:

Եւ իբրև կնքեցաւ օծմամբ, ճաշ մեծ յօրինեալ. ինքնին իսկ ձեռօք իւրովք պաշտէր զբազմեալսն և տուրս տուեալ ըստ իւրաքանչիւր պատուոյ առատութեամբ՝ արձակէր զամբոխն: Եւ եղև այս ի ՈՁԹ թուին Հայոց, յաւուր մեծի տօնի Վարդավառին:

Շինեաց և կին նորա Մամքան զգաւիթն հրաշալի ի դուռն եկեղեցւոյն, և ինքն զանձն ամենայն առաքինութեան տուեալ՝ ճգնէր հանապազ պահօք և աղօթիւք և ընթերցասիրութեամբ, և կայր ի պատուիրանս տեառն ի տուէ և ի գիշերի ըստ գրեցելումն:

1 bcde խուխանաբերդոյ, afhilnop խուխանայ բերդոյ, g խուխանայ բերդոյն, sՎ խոխանաբերդին, t խոխանաբերդի, Մ-Թ Խոխանայ բերդոյ
3 ips էառ
3 afhl զյաւարտումն, o աւարտումն
3 n մեծահանդէսս, o մեծամեծս փխ մեծահանդէս
3—4 abcdfjklm առ ի յա̄հնել (յա̄հել, յա̄հրնել), gՎ առ ի օրհնել
4 i զեկեղեցին
4 no զտէր
5 ad եպիսկոպոսաւք
5 Մ-Թ բարունիք, g բարունոք, ijklmst սարունիւք, no բարունապետօք
6 i վարդապետն
7 st որ, Վ զորս (ԱԲԳ որ)
7 b երկին փխ երկու, g յերկուց, Մ-Թ երկուց
7—8 n փառացն փխ փոխեցան, no փոխեցաւ
8 Վ ի պահեստ
8 stՎ ի տանն աստուածափառ, e յաստուածազարդ
9 bpՎ ի թուին, cd ի թուոյ, e ի թուականի, m ի թուականին, no ի թուին
9 Մ-Թ չիք և Եղիայի ՈՂԸ. Վ ի թուին վեց հարիւր ութսուն և հինգ և Եղիայի ի վեց հարիւր իննսուն և ութ
9—10 Մ-Թ և մյուս ՁՁ. բացի ip-ից չիք 'օրհնեցին զեկեղեցին'
10 Վ երիցանց
11 ad ածմամբ
11 ad յաւրինեալ, no օրինեալ
11 i ինքն իսկ, j և ինքնին իսկ, x չիք իսկ
11—12 no իւրօք
13 m չիք առատութեամբ
13 c զամբոխան, stu զամբոխ, ԱԲԳ զամբոխէր փխ զամբոխն և եղև
13 Վ առ եղև
13 bcdfgiklnopux չիք ի
13 beginopx թուականին, cdu թվականին
14 o աւուր
14 afl տօնին
15 ip մամքայն
15 l ի դուռ
15—16 cgh եկեղեցոյն
16 no առաքինութեամբ
16 lno չիք տուեալ
17 abd պահաւք
17 dl աղաւթիւք
17 afhlm իսկ կայր bcdegilnopstuxՎ խոկայր փխ և կայր
17 Վ զպատուիրանս
17 k չիք տեառն
18 i չիք և ի գիշերի

ԼԲ

Վասն ցուցման կերպարանաց թաթարին բացայայտութիւն սակաւուք:

Վասն զի յօժարեցաք մեք յիշատակ թողուլ յազգս՝ որ գալոց են, քանզի ակն ունիմք մեք յուսով փրկութեան ի նեղութենէ աստի, որ պաշարեալս է զմեզ, սակաւիկ մի ցուցցուք քննասիրաց զկերպարանս և զխօսս նոցա:

Էին տեսլեամբ կերպարանաց գժոխատեսք և ահագնալուր՝ մօրուս ոչ ունելով, բայց ոմանց սակաւ թուով մազս ունելով ի շուրթն կամ ի կլափն. ակն նեղ և արագատես, ձայնն նուրբ և սուր, բազմակեացք և տևողք:

Յորժամ անկանէր, յաճախ ուտէին և ըմպէին անյագ, և յորժամ ոչ անկանէր, ժուժկալք էին: Ուտէին զամենայն կենդանիս՝ զսուրբս և զանսուրբս, և զմիս ձիոյ առաւել մեծարէին, անդամ անդամ յօշեալ և եփեալ, կամ խորովեալ առանց աղի, և ապա մանր կոտորեալ և թացեալ յաղաջուր, այնպէս ուտէին. ոմանք ի գուճս՝ ըստ նմանութեան ուղտուց և կէսք նստելով ուտէին, և յուտելն հասարակ բաշխէին տէրանց և ծառայից, և յըմպելն զզմուզ կամ զգինի, առեալ մի ումն մեծ ամանով ի ձեռս իւր և փոքր բաժակով առեալ ի նմանէ՝ ցանէր ընդ երկինս, և ապա յարևելս, յարևմուտս, ի հիւսիս և ի հարաւ, և ապա իւր իսկ ցրուողին զայն սակաւ

1 o ցուցումն
1 no կերպարանք, Վ կերպարանացն
1 Մ-Թ բացայայտութիւն, sՎ բացայայտութիւն սակաւ, z չիք բացայայտութիւն սակաւուք
2 no թողուլ յիշատակ
2 g ազգս
2 ih գալոցեն փխ գալոց են
2—4 z չիք 'վասնզի... զմեզ'
3 cdijp չիք մեք
3 Վ յուսովք
4 cdijp ցուցաք
4 otՎ քննասիրացդ, ijp քննեալս իրաց, z չիք քննասիրաց
4 ad խաւսս
6 m էին տեսլ կերպարանաց նոցա գժոխատեսք
6 a մաւրուս, b մուրուս, cd մորուս
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ սակաւ ոմանց, bcdijnopstuՎ սակաւուց ոմանց
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ թուելով, stՎ չիք 'թուով մազս ունելով'
7 stՎ կամ ի կլափն կամ ի շուրթս
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ձայն
8 n բազմակեացս, o բազմակեաց և տևող
9 a ընպէին, o չիք 'և ըմպէին'
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յորժամ փխ և յորժամ
10 dz ժուժկալեալք
10 z լինէին փխ էին
10 d զսուրբ
10—11 no սուրբս և անսուրբս
11 stՎ զմիսն ձիոյն, e ձիոյ
11 afh յանդամ յանդամ
11 ad յաւշել փխ յօշեալ
11 stzՎ և կամ եփեալ և, d եփել
12 d խորովել
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կոտրեալ, stՎ կոտրեալ
12 m թաղեալ փխ թացեալ
12—13 g աղաջուր, stuՎ յաղաջուրն
13 h չիք ի, no ընդ փխ ի
13 i գուժս (sic), no կուճս, stՎ գուճ
13 o նման փխ ըստ նմանութեան
13 no ըղտուց
13 h կէսքն, ij կէս
15 cdijp զգինի (p զինի) կամ զզմուզ (c զխմուզ), no զմուզ և
15 mnostՎ ի ձեռն
16 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ բաժակաւ
16 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ ցանէին
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յերկինս, jnop ընդ յերկինս
16—17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք յարևելս. no և արևելս և արևմուտս ի հիւսիսի և հարաւ (o զհիւսիս և զհարաւ), p յարևելս յարևմուտս ի հիւսիս և ի հարաւ, af հիւսիսի, b ի հիւսիսի
17 Վ ցրողին

մի ըմպեալ ի նմանէ՝ մատուցանէր աւագագունին։ Եւ թէ ոք բերէր նոցա կերակուրս կամ ըմպելիս, նախ՝ բերողին տային ուտել և ըմպել, և ապա՝ ինքեանք ուտէին և ըմպէին, զի մի ի մահացու դեղոց ինչ դժրիցին։

Որչափ և կամէին՝ կանայս առնէին, բայց զպոռնիկս ամենևին ոչ ապրեցուցանէին ընդ կանայս իւրեանց. բայց ինքեանք՝ ուր և հանդիպէին այլազգեաց, անխտիր խառնակէին։ Եւ գողութեան ատելիք էին, մինչ զի չարաչար մահուամբ սպանանէին։

Եւ պաշտօն ինչ ոչ գոյր առ նոսա, կամ երկրպագութիւն, բայց առէպ զանուն աստուծոյ յիշէին յամենայն իրս. զայս թէ զէ՞ն աստուծոյ գոհանային, և կամ թէ զա՞յլ ոմն աստուած կոչէին՝ մեք ոչ գիտեմք, և ոչ ինքեանք ևս։ Բայց սովորաբար զայս ասէին՝ զարքայն իւրեանց ազգակից աստուծոյ. զերկինս առեալ աստուծոյ իւր բաժին և զերկիրս տուեալ խաղանին. զի ասէին զՉանգզ ղանն, զհայր խաղանին, ոչ ծնեալ ի սերմանէ առն, այլ լոյս իմն եկեալ յաներևութից, և մտեալ ընդ երդ տանն, և ասացեալ մօրն, թէ՝ «Յղացիր և ծնցիս որդի ինքնակալ երկրի»։ Եւ յայնմանէ ասէին ծնեալ զնա։

Զայս պատմեաց մեզ Գրիգոր իշխանն, որդի Մարզպանին, եղբայր Ասլանբէկին, Սարգսի և Ամիրային, յազգէ Մամիկոնէից, զոր իւր իսկ

1 a ընպեալ, d ըմպեալ, ir ըմպել
1 im և մատուցանէր, o ապա մատուցանէր
1 o չիք նոցա
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ կերակուրս ինչ, h կերակուրս ինչս, o կերակուր կամ
2 a ընպելիս
2 i յուտել
2 a ընպել, ij յըմպել
2 befghm կամ փխ և
3 a ընպէին
3 Մ-Թ մահացու փխ ի մահացու
3 d ղեղոց, no դեղ ինչ, u մահու դեղոց
3 cdij դժրինեն (sic), eg դրժիցին, no դժրեցին, p դժրիցեն, stu ԱԲԳ դրժից (sic) (Վ. դրժիցին)
4 no չիք և
4 no պոռնիկս, su զպոռնիկան
5 n ապրեցուցանեին
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ որ ընդ փխ ընդ
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ իւրեանց կանայս
6 abcdefijmpu յայլազգեաց, hk յայլազգաց
7 o չիք մահուամբ
7 n սպանանեին, stՎ սատակէին փխ սպանանէին
8 hm ի նոսա
9 adfhuՎ զանունն
9 no յիշեն
9 g ամենայն, no զամենայն
9 ip յաստուծոյ
10 n կոչեին
10–11 bcdginp այլ՝ ոչ ինքեանք ևս
11 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ զի որքայն, այլ ՁՁ զայս ասէին, զի ասէին զարքայն
11 u առնէին փխ ասէին
11 stՎ ազգայինն փխ ազգակից
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ աստուծոյ,
12 l իրր փխ իւր
12 t չիք 'զերկինս...բաժին,'
12 afh երկիր, o զերկիր
13 no չիք 'զի ասէին...խաղանին'
13 h զչանգզղան (sic), abcdu զչանգըզ ղանն (u խանն), Մ-Թ զՉանգզ ղան, Վ. զՉանգզխանն
13 z չիք զհայր խաղանին
13 ip ի սերմանց
14 afghno աներևութից
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ընդ յերդ, a երդ, cd յերդ. stՎ երդս
15 no ընդ մօրն
15 mՎ ծնցես
15 gin յերկրի
16 o նա
17 i մարզպանի
17 ip եղբօր
18 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ Ասլան պէկին
18 d սարգիսի
18 d մամիկոնենից, stuՎ մամիկոնէիցն

լուեալ էր ի մեծ առնէ միոջէ ի կարի աւագացն, որում անուն էր Վուլթուննուին, յաւուր միում յուսուցանել նորա զմանկագոյնսն։

Եւ յորժամ ոք մեռանէր ի նոցանէ, կամ սպանանէին, է՛ր զոր բազում աւուրս շրջեցուցանէին ընդ իւրեանս, քանզի մտեալ դիւի՝ խօսէր անդուստ բազում բարբաջմունս, և է՛ր զոր այրէին, և զկէսն թաղէին յերկրի խոր փոսիւք, և ընդ նմին դնէին զզէնն իւր և զհանդերձն, և զոսկի և զարծաթ, որ ինչ բաժին իւր էր։ Եւ թէ ի մեծաց ոք լինէր, ի ծառայից և յաղախնեայց ևս դնէին ընդ նմա ի գերեզմանի, զի սպաս կալցի ասէին նմա. այլ և ձի ևս, զի ասէին անդ պատերազմ սաստիկ լինել։ Եւ զոր յիշատակ կամէին առնել մեռելոյ, ճեղքէին զփոր ձիոյն և քարշէին ընդ այն զամենայն միսն առանց ոսկեր. և ապա զփորոտին և զոսկերսն այրէին հրով, և կարէին զմորթ ձիոյն, իբրև թէ զամենայն մարմինն ունիցի։ Սրեալ փայտ մի մեծ, հարեալ ընդ որովայնն և հանեալ ընդ բերանն, այնպէս վերացուցանէին ի ծառ կամ ի բարձրաւանդակ տեղի ինչ։

Այլ և կանայք նոցա կախարդք էին և զամենայն ինչ հմայէին. և առանց հրամանի կախարդացն և դիւթիցն ոչ երթային ի ճանապարհ ուրեք, բայց թէ նորա հրամայէին։ Այլ և խօսք նոցա խժականք և անծանօթք

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յառնէ. stՎ յառնէ միոջէ մեծէ և
1–2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Վուլթու նուին, jp Վոլթուն նուին, no Վուլղու նուին
2 Մ-Թ նոցա, no չիք նորա
2 o զմանկունսն, stՎ զմանկագոյնս
3 h ոչ փխ ոք
3 mstՎ որ փխ զոր
4 m դիւին, no ընդ դիւի
4 ad խօսէր
4 d անդ սուտ փխ անդուստ, m անդրէն o անդուստ անպատեհ
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զկէս, bcd զկէսս, no կէսս
5 i երկրի
5–6 cdijp ի խոր փոսիւք, stՎ խորափոսիւք
6 Մ-Թ զզէնն փխ զզէնն իւր, b զէնն իւր, stuՎ զզէնս իւր
6 m զհանդերձսն, Մ-Թ զհանդերձ, n հանդերձս
6 stՎ զոսկին և զարծաթն
7 oz զոր
7 ip որ ինչ նորա բաժինն էր,
7 no մեծ ոք, z ի մեծամեծաց
7 Մ-ԹՎ յաղախնեաց, abcdefghj յաղախնաց
8 no կալցեն, p կալցէ
8 n ասեն, o չիք ասէին
9 Մ-Թ ձիս փխ ձի ևս, a ձինս, f զձինս, stuՎ զձի ևս
9 n ասեին
9 h լինէր, m լինիլ, n չիք լինել
9 Վ չիք և
9 n կամեին
10 stՎ առնելոյ
10 Մ-ԹՎ մեռելոց, t զմեռելոց
10 n ճեղքեին
10 e ձիւոյն
10 f քաշէին
10 i զմիսսն, m զմիսն
11 nostuՎ զոսկերս
11 bcdegjstuzՎ կարեալ, no կարել, h նկարէին
12 stՎ զմորթն
12 e ձիւոյն
12 jmop իրր թէ
12 m ամենայն մարմին
12 no չիք մի
13 abcdfghijkmp յորովայնն
13 aefhn վերացուցանէ, g վերակացուցանէ
14 Մ-Թ տեղւոջ փխ տեղի ինչ
15 z չիք 'և զամենայն ինչ հմայէին',
16 h հրամանաց, o նոցա հրամանի
16 sՎ կախարդաց և դիւթից
16 t չիք 'և առանց... ի ճանապարհ'
16–17 i երթային ուրէք
16–17 t չիք 'պարհ ուրեք...հրամայէին
17 suՎ չիք թէ
17 Վ չիք և

ի մէնջ. քանզի կոչէին զանուն աստուծոյ`* թանգրի, *և զմարդ* էրէ, հարան, *և զկին` էմէ, ափջի, *և զանուն հօր`* էչկա', *և զմայր`* աքա, *և զեղբայր`* աղա *և զքոյր`* աքաճի, *և զգլուխ`* թիրօն, *և զաչս`* նիտուն, *և զականջս`* չիքին, *և զմօրուս`* սախալ, *և զերես`* յիւզ, նիւր, *և զբերան`* աման, *և զատամն`* սխուր, սիդուն, *և զհաց`* օթմակ *և զեզն`* օքար, *և զկով`* ունէն, *և զոչխար`* ղոյնա, *և զգառն`* ղուրղան *և զայծ`* իման, *և զձի`* մօրի, *և զջորի`* լօսա, *և զուղտ`* թաման, *և զշուն`* նօխայ, *և զգայլ`* չինա, *և զարջ`* այտքու, *և զաղուէս`* հօնքան, *և զնապաստակ`* թաբլղայ, թուլայ *և զհաւ`* թախեա, *և զաղաւնի`* քօքուչին, *և զարծուի`* բուրքութ-ղուշ, *և զջուր`* ուսուն, *և զգինի`*

---

1 iՎ զանունն, n անուն
1 abcm թնգրի, eg թընգրի, no թընկրի, dz թէնկրի, sՎ թանկրի, t թանգրի, (մոնղոլ.` тэнгэр, тэнгэри (երկինք), тэнгри)
1 Մ—ԹՎ և մի երկու ՁՁ զմարդն
1 c հերէն, eg հարան, ip հարան էրէ, (lstu երէ), no էր, Վ էրէ (մոնղ. эрэ)
2 Մ—Թ մի քանի ՁՁ զկինն
2 Մ—Թ cno չիք էմէ, bdpstuՎ եմէ (մոնղ. эмэ, эм)
2 nz ափչի, o ափշիշ
2 o չիք 'հօր` էչկա', u էչկա, ԱԲԳ էչքա, Վ էջքա (մոնղ. эцэгэ, эцигэ)
2 n հօր աքա և մօր տիչքա և եղբայր, o մօր տիչքայ և եղբայր (մոնղ. ека, эка ասաց եղբայր)
2 stՎ զմօրն, u զմօր
2 sՎ զեղբայրն, tz զեղբօրն
3 n քոյր
3 g աքաչի (մոնղ. эгэчи, эгч—մեծ քոյր)
3 Մ—Թ զգլուխս, no գլուխ, z զգլխոյն
3 Մ—Թ kmt թիւրօն, a թիւրան, cd թիրան, n թիրոնի, o թիրօնի (մոնղ. туруун, тэргуун)
3 z զաչիցն
3 f նիտաւն, h նիւտօն, stՎ նիտօն (մոնղ. нидун)
3 Մ—Թ զականջսն
3 enou չիք, st ջիք, Վ ջիքին (մոնղ. чикин, чик)
4 c զմաւրուս, d զմօրուս (մոնղ. сахал)
4 Մ—Թu և մի քանի ՁՁ յիօզ, b յիոզ, cg յիւազ
4 Մ—Թ և մի քանի ՁՁ չիք նիուր, c յուզնիուր, d յիւազնիւր (մոնղ. нюур)
4 no բերան, Վ զբերանն (մոնղ. аман)
4—5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք սիդուն. ijp զատամն սխուր և զատամունսն (j զատամն) սիդուն, Վ զատամն սիդուն—սխուր (մոնղ. шидун, шуд(эн))
5 a ութմակ, bc ijp աթմակ, m աթմար, f օթմար, no օղմէք (կալմակ. ötmäk, մոնղ. отмак)

5 z զեզինն
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ աքար, cd աւքար, ijnop օգար (մոնղ. укэр)
5 o զկովն յունէն (մոնղ. униэ, унаа)
6 no խոյնա, Վ ղոյնա, ij զնոյնա (sic) (մոնղ. копин)
6 no զառն
6 dstuz ղուղան (մոնղ. хурга, хурган)
6 z չիք 'զայծ իման' (մոնղ. имаган, эмаа(н))
6 cdnoz մաւրի (մոնղ. мори)
6 acdeghjno լաւսա (լաւսայ), bfstuՎ լուսա z չիք 'զջորի լօսա' (մոնղ. лу'о'са)
7 d թամուն (մոնղ. тэмээн)
7 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ նօխա փխ նօխայ, acdij նաւխա, efhp նաւխայ, g նաթղայ, z այի-խա փխ նօխայ (մոնղ. nokai нохой)
7 ef չինայ, Վ զինա (մոնղ. чано, чана)
7 Վ զարջն
7—8 stu չիք 'և զշուն... այտքու'.
7 z չիք 'զարջ` այտքու' (մոնղ. утэчэ)
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հօքան, aefhno հաւքան, bՎ հոնքան, cdj հաւքնքան (մոնղ. унэгэн, унэг)
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ թապլղայ, ip թափլղայ, b թաթլղայ (sic), z չիք' զնապաստակ թաբլղայ
8 Մ-Թ և ՁՁ մեծ մասը չիք թուլայ (մոնղ. таулай~тулай)
8 no չիք' հաւ թախեա'... քուչա, efg թախեայ (մոնղ. такия, тахия)
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կօկաչա, acdfhj զաւգաչա (զաւգաչայ), bcg զօգաչա (զօգաչայ), ip զոզարչա (զոզարչա), st զօգաչեա (= մոնղ. kökerчin)
9 stuՎ զարծիւ
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք բուրքուի, t ղուշ բուրքուի (մոնղ. бургэд; бургут, бургэд)
9 Վ զջուրն
9 no ուսու, st սուն (մոնղ. усун, ус)

տարասու(ն), *և զծով`* նաուր-տանգըզ, *և զգետ`* մօրան-ուլանսու, *և զսուր`* իօլտու *և զաղեղ`* նըմու, *և զնետ`* սըմու, *և զթագաւոր`* մելիք, *և զպատրոն`* նոյին, *և զմեծ պատրոն`* եքա նոյին *և զերկիր`* էլ, իրկան, *և զերկինք`* գօգայ, *և զարեգակն`* նարան, *և զլուսին`* սարա, *և զաստեղս`* սարղա, հուտուտ, *և զլոյս`* օտուր, *և զգիշեր`* սոյնի, *և զգրագիր`* բիթիքչի, *և զսատանայ`* բառահուր, էլէպ *և զայլ այսպիսի խժական անուանս, զոր ի քաղաքամաց մեզ անծանօթ, իսկ այժմ ակամայ ծանուցեալ։ Եւ գլխաւորք երեւելիք, որք յառաջագոյնք էին, այսոքիկ են. առաջին մեծ, որ գլուխ և հրամանատուն էր ամենայն զօրուն, Չարմաղուն-նուինն, այր իրաւարար և դատաւոր. և որք աթոռակիցք էին նորա՝ Խարար-նուինն, Ղութուն-նուինն, Տութուն-նուինն և Չաղատայն, որ զօրավարն էր զօրուն, զոր սպանին մուլհեդքն։ Եւ այլ քաղաքս գլխաւորք էին և անթիւ զօրք։*

---

1 Մ-ԹՎ և ՁՁ տարասու (մոնղ. тарасун, дарасун)
1 z չիք 'տարասուն... ուլանսու'
1 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ չիք նաուր
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ տանկըզ, stՎ տանգըզ (տանգզ) fh տանգըըզ տանգըզ նաուր, u տանգըզ նաուր (մոնղ. на'ур, թուրք-մոնղ. тангис)
1 ij զգետ, no զգետն
1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք մօրան, st ուլանսու մօրան (մոնղ. мöрэн)
2 Մ-ԹՎ և մի շարք ՁՁ իօլտու, abd խաւլտու, n իօլու, o թօլու (մոնղ. ilду, илту)
2 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ զաղեղն
2 s թմօ, ԱԲԳ ։ նմօ, Մ-ԹՎ և ՁՁ նմու փխ նըմու (մոնղ. нуму)
2 ih նետ
2 athm սըմու, egijnopstuzՎ սմու (մոնղ. суму)
2 Վ զթագաւորն
3 Մ-Թ զմեծ պատրոն` նուին փխ զպատրոն նուին, և զմեծ պատրոն` եքա նուին
3 Մ-ԹՎ fh և մի երկու ՁՁ զմեծ պատրոն, stuՎ զպատրոն, ip զմեծ պատրոնսն... զպատրոնսն
3 i երեայ, nվ էքա
3—4 z չիք 'զերկիր... զօգայ, և'
3 Մ-Թ և ՁՁ մեծ մասը` չիք իրկան (մոնղ. иргэн=ժողովուրդ)
4 acdj զաւգայ, o զօքայ, stՎ զօգ, u զօգայ զուքայ (մոնղ. köke—կապույտ երկինք)
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նառան, no նարան (մոնղ. нарн)
5 z չիք զլուսին` սարա (մոնղ. сар, саран)
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սարղա

5 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ չիք հուտուտ, Վ հուտուտ~սարղա (մոնղ. hадун(?))
5 alg սուտուր, bcdijpz ատուր (մոնղ` едўр—օր).
5—6 no չիք 'և զգիշեր... բառահուրէ'.
5 akm զրագիր
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ բառահուրէ փխ բառահուր էլէպ. bcdegijp բառահուռ (չիք էլէպ). ԱԳԲ զրաոէլէպահուռ (sic) u բառահուրէ լէպ
6—9 z չիք 'և զայլ... զօրուն'
6 no լեզուք խժական անուանս, p անունս
6—7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զոր ի քաղմաց փխ զոր ի յայսում ամաց
7 Մ-Թ ծանուցեալք, p յակամայ ծանուցեալ, no մեզ ծանուցեալ
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ առաջինն և մեծ և գլուխ, որ փխ առաջին մեծ, որ գլուխ և
8—9 i հրամանատարն, j հրամանատուրն
9 Մ—Թ և մի երկու ՁՁ չիք ամենայն
9 Մ-Թ Չարմաղան, Վ Չարմաղան, no չարմախա
9 z էր այր
9—10 i չիք 'այր իրաւարար...նուինն և'
10 stuzՎ որ
10 Մ-Թ չիք էին
10 no նմա փխ նորա
10 cdj խարարար
10 sՎ նուինն... նուին
10 cdjpz չիք Ղութուն-նուինն
11 ih չիք Տութուն-նուինն, n տուտու նուինն
11 o չիք որ
11 stՎ զօրագլուխն փխ զօրավարն
11—12 Մ-Թ մլհիտքն, m մուլհիդքն, no stuz մուլհետքն
12 z և քաղաքս զօրք անթիւք
12 m չիք զօրք, no զօրօք

ԼԳ

Վասն Ռաբանին Ասորւոյ

Նախախնամողն աստուած, որ զամենեցուն կեալն կամի, նա մարդասիրութեամբ իւրով երևեցոյց այր մի ի մէջ նոցա՝ երկիւղած և աստուածապաշտ, ասորի ազգաւ, որ հայր անուանեալ էր արքային նոցա, զոր խաղանն կոչէին, անուն նորա Սիմէօն, զոր Ռաբան-աթա կոչէին. ռաբանն ասորերէն՝ վարդապետ և աթայն թաթարերէն՝ հայր։ Սա իբրև լուաւ զանխնայ կոտորումն քրիստոնէից՝ որ ի զօրաց թաթարին, մատուցեալ առ խաղանն՝ խնդրեաց ի նմանէ թուղթ առ զօրսն իւր, զի մի այսպէս առ հասարակ կոտորեսցեն զանմեղ մարդիկ, որք ոչ պատերազմին ընդ նոսա, այլ թողուլ զնոսա, զի ծառայեսցեն նմա։ Իսկ նա զնոյն ինքն առաքեաց մեծ և երևելի շքով՝ գրեալ հրովարտակ առ զօրագլուխսն իւր, զի ամենեքեան անսայցեն հրամանի նորա։

Եւ նա եկեալ, բազում ինչ նպաստ եղև քրիստոնէից՝ թափելով ի մահուանէ և ի գերութենէ։ Շինեաց և եկեղեցիս ի քաղաքս տաճկաց, ուր ոչ իշխէին անուանել զՔրիստոս, և՛ս առաւել ի Թաւրէժ և ի Նախճաւան քաղաքի, ուր առաւել թշնամիք էին քրիստոնէից, զի ոչ իշխէին յայտնի երևիլ կամ շրջել քրիստոնեայք, թո՛ղ թէ եկեղեցի կամ խաչ կանգնել։ Իսկ նորա կանգնեալ խաչ և եկեղեցի, և ժամահար հնչեցուցանել ի տուէ և ի գիշերի, և յայտնապէս տանել զմեռեալս ի թաղումն խաչիւք վառելովք և աւետարանաւ և պաշտամամբ. որպէս օրէն է քրիստոնէից. և զընդդիմացեալսն մահու վախճանէր։ Եւ ոչ ոք իշխէր հակառակ կալ հրամանի նորա, այլ և ամենայն զօրք թաթարին պատուէին զնա որպէս զարքայն իւրեանց, և առանց նորա ոչինչ խորհէին կամ առնէին։

---

1 Մ-Թ Ռապանին, m ռապանին
1 cginou ասորոյ, dj ասորայ, fh ասորոց, p ասորւոց
1 ipu ասորոյ (p ասորւոց) և որ ինչ եղև
2 b Նախախնամողն
2 ip աստուած որ ոչ անտես առնէ զարարածս իւր այլ զամենեցուն, u ամենեցուն
2—3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մարդասիրութեամբն, z մարդասէրն
2—3 z չիք 'որ... իւրով'
3 Մ-Թ ի մէջ նոցա այր մի, no զայր
ipu չիք մէջ, hj ի մէնջ փխ ի մէջ
3 z չիք 'այր մի... երկիւղած և'
3—4 no աստուածապաշտք
4 z ասորի մի
4 z չիք ազգաւ
4—5 z անուանէին արքային խաղանին
5 abcdefghknost որ
5 Մ-Թ Ռապան Աթա, z չիք 'զոր ռաբան աթա կոչէին', Վ չիք 'անուն նորա... կոչէին'
5—6 Մ-Թ չիք 'ռաբանն ասորերէն վարդապետ և աթայն թաթարերէն՝ հայր'. abcdm կոչէին ռապանն, h չիք աթայն
5—7 su չիք 'անուն... թաթարին'
6 m հայր սա
6 Մ—Թ չիք սա
6—7 z չիք զանխնայ
6—7 no անխնայ կոտորելն
6—7 Վ չիք 'սա իբրև... թաթարին'
7 z չիք 'որ ի զօրաց թաթարին'
8 stՎ զանն փխ խաղանն
8 no չիք ի նմանէ
8—9 cdijpz չիք առ հասարակ
9 n զի մի մարդիկ
9 t զմեղ փխ զանմեղ մարդիկ
9 d մարդիկք, k մարդիկս
9 z ընդ իւրեանս փխ ընդ նոսա
10 l չիք զի
11 e հրովարտակաւ, z եարլիղ փխ հրովարտակ
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զօրագլուխս, ipstՎ զօրագլուխն
12 b անսասցեն
13 m չիք ինչ
14 t և գերութենէ
14 dz և շինեաց
14 z եկեղեցի
14 n ի քաղաքն
14 tuՎ որ փխ ուր
15 stՎ իշխէին զՔրիստոս անուանել, i յիշէին փխ իշխէին
15 bd քրիստոս
15 b ևս աւելի
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ Թարվէժ, deij Թօրէժ, fh Թաւրէզ
15 Մ-Թ Նախճավան, ag Նախճուան, cjmp Նախջաւան, dn Նախչուան, ost Նախջուան, z Նախիջևան
15—16 st քաղաքին, Վ չիք քաղաքի, z մայրաքաղաքին
16 cdijp չիք յայտնի

Եւ մարդիկ նորա վաճառականք, որք ունէին զատամղա նորա, այսինքն՝ զնշան և զգիր, համարձակութեամբ շրջէին ընդ ամենայն աշխարհս, և ոչ ոք իշխէր մերձենալ առ այնոսիկ, որք ասէին զանունն Ռաբանին։ Այլ և ամենայն զօրագլուխք թաթարին ընծայ մատուցանէին նմա յաւարէ իւրեանց։

Եւ ինքն էր այր պարկեշտ վարուք, նոյնպէս ի կերակուրս և ըմպելիս, յաւուրն միանգամ ճաշակէր ընդ երեկս սակաւ ինչ կերակուր։ Այսպէս այս արար աստուած ժողովրդեան իւրում ի նժդեհութեան անդ ի ձեռն առնս այսորիկ։ Եւ զբազումս մկրտեաց նա ի թաթարէ անտի, և ամենայն որ վասն սքանչելի վարուց նորա և մեծաշուք պատուոյն զարհուրէր և դողայր ի նմանէ։

---

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ երևել կամ շրջել
1 do եկեղեցիս, st եկեղեցի շինել, Վ եկեղեցիս շինել
1—2 z իսկ ի ժամանակս նորա եղև կանգնել
2 stՎ եկեղեցիս
2 ip ժամահարս հնչեցուցեալ
3 i զմեռեալ
3 b ի թաղել
3 Մ-Թ խաչիւ փխ խաչիւք վառելովք, n խաչիւք և վառելօք, o խաչիւք և վառեալ լապտերօք, st խաչիւք, Վ խաչիւք աւետարանաւ
4 bj պաշտամամբք, cdeg պաշտմամբք, hop պաշտամամբ, st և մոմեղինօք և պաշտամամբ, Վ և մոմեղինօք և պաշտամամբ
4 Վ օրէնն
4—5 a զընդդիմացեալսն, no ընդդիմացեալս
5 Մ-Թ հակառակիլ փխ հակառակ կալ, z կալ հակառակ, a հակառակ կեալ
5 Վ հրամանին
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք պատուէին
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իւրեանց ունէին
8 i ասէին փխ ունէին
8 d զատամղան, gm զատամղայ, i զտամղայ, s զտաղմա, z զեարլիղ փխ զատամղա
8 i չիք այսինքն
8—9 z չիք 'զատամղա... զգիր'
9 i զնշանն
9 Վ համարձակ շրջէին
9 p ընդ յամենայն աշխարհն, u աշխարհն
10 no որք ոչ փխ ոչ ոք
10 no այնոցիկ, stՎ նոսա z ի նոսա փխ առ այնոսիկ
10 m տային փխ ասէին
10 i չիք զանունն, Մ-Թ զանուն
10 Մ-Թ Ռապանին
11 n զօրագլուխ
11 h և ընծայ
11 h չիք նմա
11 h կամ յաւարէ
11 o անուանէ փխ յաւարէ
13 st չիք էր
13 ipu չիք այր
13 no վարիւք
13 h նմանապէս փխ նոյնպէս
13—14 a յըմպելիս
14 abdefghijm յաւուր, z օրն
15 z իւր
15 Մ-Թ ի նեղութեան փխ ի նժդեհութեան
15 Մ-Թzm անտի
16 bcdj առն, z չիք առն
16 z բազումք մկրտեցան ի թաթարէ
16 oz չիք նա
16 adfghj անդի
17—18 z զարհուրէին և դողային

Եւ յորժամ եղեւ այս գծագրութիւնս, որ յայսմ վայրի, ի ՈՂ թուականի Հայոց, ի թագաւորութեանն Հայոց, որ ի կողմանս Կիլիկեցւոց, Հեթմոյ բարեպաշտի, և ի զօրավարութեանն եղբօր իւրոյ Սմբատայ քաջի, և իշխանաց իշխանի Կոստանդնի հօր նորա, և ի կաթողիկոսութեանն սուրբ աթոռոյն Գրիգորի՝ Կոստանդեայ ծերունւոյ և առաքինւոյ, որ նստէր ի Կլայն Հռոմայական, և յարքեպիսկոպոսութեան տեառն Բարսղի, եղբօր թագաւորին Հեթմոյ, զոր պահէին փոխանորդ սուրբ աթոռոյն կաթողիկոսութեան, և յԱղուանից կաթողիկոսութեան տեառն Ներսիսի հեզոյ և մարդասիրի, որ յայս աւուրս նստէր ի վանքն, որ կոչի Խամշի, ի գաւառն Միափորի, և յարքեպիսկոպոսութեան եղբօր որդւոյ նորա Յովհաննիսի՝ նոր ձեռնադրեցելոյ, և ի բռնակալութեան հանուրցս թաթարին, և ի ժամանակի կենաց մերոց ամս քառասուն պակաս կամ աւելի։

ԼԴ

Վասն աւերման Թէոդուպօլեայ

Արդ ի սկսանել ՈՂԱ թուականին Հայոց, գայր հասանէր հրովարտակ ի խաղանէն առ զօրս և զօրագլուխս, որ յարևելս, զօրավար և առաջնորդ

1 no չիք եղև
1 bcdefghijstuՎ գծագրութիւն, no գայս գծագրութիւն
1 յայս. hno այսմ
1 bcd թվականին, ghՎ ի վեց հարիւր իննսուն (g նսուն) թուականին փխ ի ող թուականին հայոց, z ի ող թուականին էր հայոց
2 Մ-Թ ի հայոց թագաւորութեանն
2 z չիք 'որ ի կողմանս Կիլիկեցւոց'
2 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ Կիւլիկեցւոց, abj Կիւլիկեցոց, cfh Կիլիկեցոց, stu Կիլիկեցւոցն
3 eg ի զօրավարութեան, Վ ի զօրապետութեան
3 i եղբօրն, no չիք 'եղբօր իւրոյ', t եղբայր
3 afhnՎ սմբատայ
3—4 o չիք 'Սմբատայ քաջի և իշխանաց իշխանի'
3—4 abcej յիշխանաց իշխանի, g իշխանացն իշխանի, m յիշխանաց յիշխանի
3—4 ip չիք 'և իշխանաց... հօր նորա'
4 bcg ի կաթողիկոսութեանն
4 o չիք սուրբ
4—5 z չիք 'սուրբ աթոռոյն Գրիգորի'
5 abcdfgh ծերունւոյ, e ծերոյն, no ծերունւոյն
5 abcdgh առաքինւոյ
5—6 Մ-ԹՎ հռոմէական (bd հռոմաական), m հռոմէական
6 d արքեպիսկոպոսութեան
6 bdno տէր փխ տեառն, z չիք տեառն
6 cdijno Բարսեղի
7 o չիք փոխանորդ
8 d աղուանից, ijp աղուանից կաթողիկոսի

8—11 z չիք 'և յԱղուանից... և ի'
9 Մ-Թ յաւուրս փխ յայս աւուրս. no այս աւուրս, u յայսմ աւուրս
9 u ի գաւառին
10 kՎ յարքեպիսկոպոսութեանն, u եպիսկոպոսութեան
10 cdfg որդոյ, e որդւոյն
10 ipu իւրոյ փխ նորա
10 Մ-Թ ac յովանիսի, b յովհաննիսի, d յովանիսի st տէր յովանիսի, Վ տէր Յովհաննիսի
10 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ ձեռնադրելոյ
11 i չիք և
11 z չիք հանուրցս
11 abefghk no չիք ի
11 m և ժամանակ
12 cdijp կամ աւելի և պակաս, z չիք 'պակաս կամ աւելի'
13 b թէոդուպաւլեայ, cdij թէոդուպաւլեայ, aefgnu թէոդուպօլեայ, h թէոդուպօլսեան o թէոդուպօլսեայ որ կարնոյ քաղաք, mo թէոդուպօլսեայ, stՎ թէոդուպօլեացն
14 n ի տեսանել փխ ի սկսանել
14 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ ող. a ո. օրդի իննսուներորդի առաջիներորդի, e չհ-որդի իննսուներորդի առաջիներորդի, g զճ-երորդի ձ-երորդի առաջիներորդի i ռ-երորդի ի ղ-երորդի առաջիներորդի, hjnpuՎ վեցհարիւրերորդի իննսուներորդի և առաջիներորդի. s't ող-երորդի, mn-mo ողա
14 bcd թվականին, m թուականիս
14 stՎ հրովարտակն
15 stՎ չիք որ
15 bd զաւրավար

կացուցանել փոխանակ Չարմաղունին, որ համրացեալ էր, զոմն մի ի զօրացն՝ Բաչու-ղուրչի անուն. նմա անկեալ վիճակն առաջնորդութեան, քանզի հմայիւք վարէին։

Արդ իբրև առ նա զիշխանութիւնն, իսկոյն զօր գումարեաց յամենայն ազգաց, որ ընդ ձեռամբ նորա, և գնաց յաշխարհն Հայոց, որ ընդ իշխանութեամբ սուլտանին Հոռոմոց։ Եւ հասեալ ի Կարին գաւառ՝ պաշարեաց զԹէոդուպօլիս, որ այժմ կոչի Կարնոյ քաղաք, և նստեալ շուրջ զնովաւ՝ առաքեաց առ նոսա զեսպանս գալ նոցա ի հնազանդութիւն։ Եւ նոքա ոչ կամեցան գալ, այլ անարգանօք դարձուցին զպատգամաւորսն, և ինքեանք ելեալ ի պարիսպն՝ նախատէին զնոսա։

Իսկ նոքա իբրև տեսին, եթէ ոչ ողջունեցին զխաղաղութիւն, յամենայն կողմանց բաժանեալ զպարիսպ քաղաքին գլխաւորացն, զի փլուսցեն առ հասարակ։ Եւ նոցա փոյթ յանձին կալեալ՝ կանգնեցին փիլիկուանս բազումս և կործանեցին զպարիսպն և մտեալ ի ներքս՝ սրոյ ճարակ զամենեսեան տուեալ անողորմաբար. և յափշտակեալ զինչսն և զստացուածսն՝ հրով այրեցին զքաղաքն։ Եւ զի յոյժ բազմամբոխ էր քաղաքն ի ժամանակին յայնմիկ՝ լցեալ քրիստոնէիւք և տաճկօք, այլ և ամենայն գաւառն անդր հաւաքեալ էր։

Անթիւ գոյին անդ կտակարանք աստուածային գրոց՝ մեծամեծաց և փոքունց. զայն առեալ այլազգեացն՝ ծախէին քրիստոնէիցն, որ ի զօրուն

1 em չարմաղանին, s չարմաղանուոյն (sic)
2 Վ Բաչու Խուրչի
2 t արկեալ վիճակ, Վ վիճակ
4 a իբր, iops իբրև էառ (i է փխ էառ)
5 gn աշխարհն
6 Վ սուլդանին
6 i կոտին փխ Կարին
6—7 stՎ պաշարեաց զնա, որ այժմ կոչի Թէոդուպօլիս փխ պաշարեաց զԹէոդուպօլիս, որ այժմ կոչի Կարնոյ քաղաք
7 ip կարնոյ քաղաք որ է աղդրում
7 s չիք 'որ այժմ կոչի Կարնոյ քաղաք'
8 p և առաքեաց
8 o առ նա
8 Վ զդեսպանս առ նոսա
8 stՎ չիք նոցա
9 ip չիք գալ, Վ գնալ
9 ad անարգանաւք
9 stՎ զդեսպանս(ն) փխ զպատգամաւորսն
10 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ ելեալք
10 no ի պարսպէն
11 Վ թէ

11 ip ի խաղաղութիւն փխ զխաղաղութիւն
11 s զնոսա խաղաղութեամբ
11—12 g ամենայն
13 Մ-Թ յանձինս, go անձին
13 o չիք կանգնեցին
13—14 d փիլիկուանս
15 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ զամենեսին
15 mstuՎ տուեալ զամենեսեան
15 d յիշատակեալ փխ յափշտակեալ
15 ip զինչս
16 b և հրով
16 f չիք յոյժ
16 Մ-Թ բազում ամբոխ
16 t չիք էր
17 Մ-Թ և մի չորք ՋՋ ի ժամանակին յայնմիկ քաղաքն
17 մի երկու ՋՋ քրիստոնէիւք տաճկօք
17 cd տաճկաւք
17 d այլ ամենայն և, Վ և այլ
18 d գաւառքն
18 p անդ էր փխ անդր
18 cd հաւաքեալ
19 nostuՎ չիք անդ
20 k փոքուց
20 j զքրիստոնէիցն, Վ քրիստոնէից
20 cd ի զաւրուն

էին, զյաճախագինն ընդ դոյզն գնոց։ Եւ նոցա խնդութեամբ առեալ, սփռէին յիւրաքանչիւր գաւառ, բաշխելով յեկեղեցիս և ի վանորայս։ Այլ և ի գերելոց անտի զբազումս գնեցին՝ զարս և զկանայս և զմանկտի. զեպիսկոպոսս և զքահանայս և զսարկաւագունս՝ որքան հնար էր, գնեցին իշխանքն քրիստոնեայք Աւագն և Շահնշահն, և Աղբուղայն, որդին Վահրամայ, և Գրիգոր Խաչենեցի՝ Դոփին որդի, որ էր այր երկիւղած, ի տեառնէ և զօրք նոցին, որոց փարձահատոյց Քրիստոս եղիցի. և զամենեսեան ազատ արձակեցին, թողլով ի կամս անձանց՝ ուր և կայցեն։

Եւ ո՛չ միայն թէ զքաղաքն Կարնոյ աւերեցին, այլ և զբազում գաւառս յիշխանութենէ սուլտանին Հոռոմոց։ Եւ սուլտանն ոչինչ կարաց օգնել, քանզի դողեալ թալուցեալ էր յերկիւղէ նոցա. այլ և վախճանեալ եւս ասէին զնա։ Իսկ զօրն թաթար, իբրև գործեաց նա զայս իր, դարձաւ բազում աւարաւ և խնդութեամբ յաշխարհն Աղուանից, ի կայս ձմերոցի իւրոյ, յարգաւանդ և ի բերրի դաշտն, որ կոչի Մուղան, և անդ ձմերեաց։

1 Մ-Թ զյաճախագիրն, m զյաճախագինան, no յաճախագինն
1 i գնող
1 Մ-Թ առնէին, fh բերէին, m տային փխ սփռէին
2 ijp յիւրաքանչիւր գաւառի, mno իւրաքանչիւր գաւառ, stՎ գաւառս
2 g եկեղեցիս
2 i ի վանորայսն, o և վանորայս
3 afh անդի
3 egijp զմանկտիս
3—4 Վ զեպիսկոպոսունս
4—5 m իշխանքն գնեցին, no գնացին փխ գնեցին
5 m քրիստոնեայք
5 Մ-Թk Աղուպղան—Աղպուղան, bcd eginptuՎ ազպուղայն, h ազբուլան
6 gi խաչենցի
6 abgn զաւփին, e զաւթին, cdj զաւփին, i զօփին, h զոփին, suՎ զուփին
6—7 t չիք 'Դոփին որդի…զօրք նոցին'
6 jՎ որդին
6 h չիք որ
6 Մ-Թ չիք ի տեառնէ, no ի տեառն
7 e զօրքն, dn զաւրք
7 h փարձահատոյցք, Վ փարձահատոյց նոցա
7 a քրիստոսի, im լիցի քրիստոս, o եղիցի քրիստոս
8 i ազատս արարեալ արձակեցին
8 i զկամս փխ ի կամս
8 gn զայցեն փխ կայցեն
9 b ոչ թէ միայն
9 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ կարնայ, ip կարին, j կարնին. no զկարնոյ քաղաքն
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բազում
9—10 afh գաւառ
10 g իշխանութենէ, ijp յիշխանութենէն
10 stՎ չիք հոռոմոց
10 m սուլտանին հոռոմոց աւերեցին
10 d սուլտան
10—11 adj աւգնել
11 ad դաւղեալ
11 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ թաղուցեալ
11 no երկիւղէ, u յերկեղէ
11 b վաղխճանեալ, c վաղճանեալ, d վաղճանեալ
12 no ասէին նմա
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զօրքն թաթարին
12 abegjnou իբրու
12 ms չիք նա
12 o զայն
12—13 s չիք բազում
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ աւարով, d աւարավ
13 g աշխարհն
13 st ձմեռոց, u ԱԲԳ ձմերոց
13 Վ իւրոց
14 no արգաւանդ
14 a բերրք փխ բերրի
14 Մ-Թk և մի երկու ՁՁ մաղան
14 t ձմեռեաց

ԼԵ

Վասն պատերազմին, որ եղեւ ընդ սուլտանն եւ ընդ թաթարն

Մինչդեռ զետեղեալ յապահովս նստեալ կայր զօրն թաթար ընդ դաշտս ամենայն Հայոց և Աղուանից, գայր դեսպանս ի Ղիաթադին սուլտանէն՝ խրոխտ և սպառնական բանիւք որպէս սովորութիւն է տաճկաց, եթէ՝ «Այսպէս համարեցայք դուք աւերմամբ քաղաքի միոյ, եթէ յաղթեցաք նմա և զօրութեան նորա. քաղաքք իմ անթիւ են ի բազմութենէ, և զօրաց իմոց չիք համար։ Արդ կա՛ց մնա՛ դու, ուր ես, և ես ինքնին եկեալ՝ տեսից զձեզ մարտիւք պատերազմաց»։ Եւ այլ բազում բանիւք, որ նման է սոցին, մեծամեծս փքայր։ Եւ զայս եւս ասէր պատգամաւորն, եթէ՝ «Հանդերձեալ է սուլտանն զձմեռն, որ գալոց է զկնի ամառանս, ի դաշտի աստ Մուղան ձմերել կանամբք և զօրօք»։

Իսկ նոցա լուեալ՝ ոչ ինչ ըմբռստացան, կամ խրոխտ ինչ խօսեցան ընդդէմ նոցա, այլ միայն զայս պատասխանի ետ զլխաւորն նոցա Բաչու-նուինն, եթէ՝ «Մեծամեծս բարբառեցայք, սակայն ում աստուած տացէ, նորա լիցի յաղթութիւն»։

Եւ այսպէս մի զմիոյ կնի գային դեսպանքն փութացուցանել զնոսա ի

1 t սուլթանն Վ սուլղանն
1 e ընդ սուլտանին և ընդ թաթարին, z ընդ սուլթանին հայոց (sic) և ընդ թաթարին, no ընդ սուլտանին
2 ad զաւրն, i զօրս, jpz զօրն թաթարին
2—3 i ընդ դաշտն, d ընդ դաշտան
3 z հայոց և ամենայն աղուանից
3 h դեսպանն, nՎ դեսպան
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ղիաշադինն, (Վ Ղիաթադինին), ԱԲԳ ղիաթադինին, z սուլտանին փխ Ղիաթադինն
3—4 z սուլթանէն
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ համարեցիք, dihnostՎ համարեցաք, z հրամայեցաք
5 fh չիք դուք
5 j աւերմամբք, no չիք աւերմամբ
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ իմոյ, փխ միոյ
5 no դուք ընդ քաղաքի միոյ, d քաղաքին
5 s թէ
5 m յաղթեցիք, u յաղթեցայք
6 m չիք նմա և
6 no զօրութիւն
6 m իմոյ փխ նորա
6 d քաղաք, z նա քաղաքք
6 dih անթիւ
6 n չիք ի
6—7 z անթիւ են ի զօրաց և զօրաց իմոց
7 hstՎ մնաց
8 gno զձեզ
8 stՎ մարտիւ
8 m բանք
8 m որք նման էր, tu չիք է
9 stՎ չիք ես
9 b պատգամաւորքն
9 Վ թէ
10 k զձմերն
10 fhm գալոցն է
10 i ամարանոյ, z ամառայնի
10 fh ի դաշտն
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք Մուղան
11 a ձմերնել, ns ձմեռել, Մ-Թ ձմերիլ
12 stuՎ նորա փխ նոցա
12 cijp չիք ինչ, dz չիք ոչ ինչ
12 d ըմպռստացան, stuՎ ըմբռստանայր
12 m խրոխտ
12 dj խաւսեցան stՎ խօսեցաւ
13 i զլխաւոր, t զլխաւորացն բաչու-նեինն փխ զլխաւորն նոցա Բաչու-նուինն
14 ino բարբառեցաք
14 Մ-Թ սակայն եթէ
14 z չիք աստուած
15 stՎ յաղթութիւնն նմա լիցի
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մի զկնի միոյ
16 stu ԱԲԳ գայր (Վ գային) դեսպանք
16 no զնա փխ զնոսա

մարտ։ Իսկ նոցա ոչինչ շտապեալ, այլ մեղմով գումարեալ զզօրս իւրեանց և որք ընդ ձեռամբ նոցա, եկեալ յաշխարհս Հայոց, ի խոտաւէտ վայրս ամենայն աղխիւ, գիրացուցեալ զերիվարս և ապա մեղմով մօտ հասեալ, ուր էր բանակ սուլտանին։ Քանզի և նա ի վեր էր եկեալ ի տեղւոջէ իւրմէ յաշխարհն Հայոց, որ ընդ իւրով իշխանութեամբ, հուպ ի քաղաքագիւղ մի, զոր Չման-կատուկն անուանեն, անթիւ բազմութեամբ, կանամբք և հարճիւք, ոսկւով և արծաթով, և որ ինչ սպասք էին նորա մեծութեանն, զամենեսեան ընդ իւր բարձեալ՝ բերեալ էր. այլ և զբօսանաց աղագաւ՝ սնուցեալ երէս վայրի և յայլոց սողնոց բազումս, մինչև ի մկունս և ի կատուս, զի այնպէս աներկիւղ կամէր զինքն ցուցանել զօրացն։

Իսկ զօրավարն Բաչու՝ ըստ խորագէտ իմաստութեանն իւրեանց, բաժանեալ զզօրս իւր ի բազում առաջս ի ձեռն գլխաւորացն քաջաց և զեկամուտ զօրսն, որ յազգաց ազգաց ի նոսա եկեալսն՝ ցրուեալ, զի մի՛ նենգ ինչ գործեսցեն, և ընտրեալ յամենեցունց զարիսն և զքաջս, յառաջապահս կարգեալ ինքեանց, որք երթեալք հանդիպեցան զօրաց սուլտանին և մարտուցեալք՝ ի փախուստ դարձուցին զնոսա։ Փախեաւ և սուլտանն

---

1 o ի մարտս
1 sՎ զզօրսն իւրեանց և զօրս
2 j ընդ ձեռամբն, z ընդ նոցա ձեռամբ
2 g աշխարհս, m յաշխարհն
2 no և փխ ի
2 e վայր
3 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ ախիւ, t ախտիւ
3 m գիրացուցեալ
4 z սուլթանին
4 bcdefh ի տեղոջէ
5 g աշխարհն
5 Մ-Թ քաղաքագեղ, g քաղաքագեւղ, n քաղաքագեօղ
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զոր ասի
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չմանն կատուկ, abegno չմանն կատուկն, cdj չիմանն կատուկն, ip չիման դատուկն, z չիման գետուկ, m չման կետուկ
6 g անուանեալն
6 n անթիւք
6 hno կանամբ
6—7 m հարճօք
7 bcdfgh ոսկով
7 Վ մեծութեան
7—8 bcd զամենայնն, pՎ զամենայն, no ամենայն
8 Մ-Թ բերէր
8 nop և այլ
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ էրէս, z էրէ, Վ երէ
9 dfghip այլոց
9 no մինչև մկունս և զկատուս, s մինչև զմկունս և զկատուս
10 b կամեցաւ
10 no զինքն կամէր աներկիւղ ցուցանել զինքն (o չիք զինքն) ի զօրացն, Վ կամէր ցուցանել զինքն
11 ip հզօր զօրավարն
11 no չիք ըստ
11 efghtՎ իմաստութեան, no իմաստութեամբն
11 no իւրով, tՎ իւրոյ
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բազում յառաջս փխ ի բազում առաջս, gm ի բազում յառաջս
12 Մ-Թ ի ձեռս գլխաւորաց, fhՎ ի ձեռն գլխաւորաց
12 h քաջացն, t քաջաց և զեկեալս
13 ip զնոսա փխ ի նոսա
13 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ չիք եկեալս
13 bstՎ ցրուեաց
14 ad ընդրեալ
14 gno ամենեցունց, z զամենեցունց
14 fh արիսն, no զարս
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զքաջսն
14—15 bcdgno առաջապահս
15 fht յինքեանց
15 b երթեալ
15 Վ զօրացն
15 a սուլտան, n զսուլտանին, z սուլթանին
16 z սուլթանն

մազապուր՝ թողեալ զկահ և զկարասի անդէն ի տեղւոջն։ Եւ սոցա զհետ մտեալ՝ կոտորեցին անխնայ զզօրսն, սրոյ ճարակ տուեալ, և ապա դարձան ի կապուտ անկելոցն։

Իբրև եկին բուն բանակն, տեսին զի փախուցեալ էր սուլտանն, և հաբեալ զօրք նորա։ Ապա սկսան ասպատակ սփռել ընդ կողմանս կողմանս յաւարի առնուլ, և քանդել զբազում գաւառս, և ժողովել ոսկի և արծաթ, և հանդերձս մեծագինս, և ուղտս, և ձիս, և ջորիս, և անթիւ անասունս։ Եկին պատեցին զքաղաքն Կեսարիա Կապադովկացւոց, և պատեալ պաշարեցին զնա, և զի ոչ եղեն ձեռնտու բնակիչքն՝ առեալ բռնութեամբ, ի սուր սուսերի մաշեցին զբնակիչսն, և յափշտակեալ որ ինչ ի նմա, և թողեալ ամայի զքաղաքն՝ եկին ի Սեբաստիա. և զի յառաջագոյն ձեռնտու էին լեալ բնակիչք քաղաքին առ նոսա և ընդ առաջ երթեալ ընծայիւք և պատարագօք, մարդոյ ոչ մեղան, այլ յափշտակեալ յաւարէ քաղաքին մասն ինչ, յիւրեանց անուն գրաւեալ զքաղաքն, վերակացուս կացուցեալ՝ դարձան։

Եւ եկին պաշարեցին զԵզնկայն և բազում մարտիւք մարտեան ընդ նմա. և բնակիչք քաղաքին բազում հարուածս հասուցեալ ի վերայ զօրացն Թաթարին։ Ապա սկսան խաբէութեամբ արտաքս կոչել՝ սիրոյ աղագաւ, և

---

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մազապուրծ
1 n զզահ, o զկահս
1 o զկարասիս
1 cdefh ի տեղոջն, st ի տեղւոջ
1 n ընդ հետ
2 bdeijp յանխնայ, stՎ զզօրսն անխնայ
4 Վ Իսկ իբրև, m իբրև եկին
4 Մ — Թ ի բուն բանակն
4 stՎ չիք բուն
4 stՎ հաեա
4 z սուլթանն
5 b ասպատակս
5 ijp և սփռեալ
5 Մ-Թ ընդ կողմանս փխ ընդ կողմանս կողմանս
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ի քանդել, ipst և քանդեալ, z առ ի քանդել
6 abcdij ժողովեալ
6—7 stzՎ զոսկի և զարծաթ և զհանդերձս մեծագինս
7 stz զուղտս, զձիս և զջորիս և զանթիւ անասունս
7 Վ Եւ եկին
8 afh կապադովկեցոց, bdՎ կապադովկացւոյ, c կապպադովկեցոց, enpt կապադովկեցւոց, go կապադովկացոց, ij կապադովկեցւոց
8 stՎ չիք պատեալ
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք և
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ձեռնատու
9 cdijpz չիք բռնութեամբ, m այլ բռնութեամբ փխ առեալ բռնութեամբ
10 d մաշեաց մաշեցին (sic), o մատնեցին
10 stՎ զբնակեալսն
10 Մ-Թ չիք ինչ
11 bc սեբաստիայ, d սեբաստ
11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք և
11 g ձեռնատու
11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ լեալք
11—12 st ԱԲԳ չիք 'յառաջագոյն... առ նոսա, և ընդ' (Վ մուծել է Մ տպ.-ից)
12 acdfhij ընդ յառաջ
12 ad պատարագաւք
13 c յօտարէ, d յաւտարէ փխ յաւարէ z օտարէ
13 Մ-Թ քաղաքն
13 Մ-Թ չիք մասն
13 Վ մասն ինչ յաւարէ քաղաքին
13—14 g իւրեանց, o իւր, Վ յիւրեանց անունն
14 fgh գրաւել, Վ գրաւեալ
14 Մ-Թ վերակացուս դարձուցեալ զքաղաքն դարձան փխ վերակացուս կացուցեալ դարձան. no վերակացուս կարգեալ դարձան
15 cdijp և եկեալ
15 st զերզնկայն
15 stՎ մարտիւք բազում
16 cdijp հարուածս էր (cd է) հասուցեալ (j հասուցեալ), no հասուցին
16 bcՎ զօրաց, ad զաւրաց
17 b սկսան արտաքս կոչել խաբէութեամբ, c սկսեալ
17 z իբր սիրոյ

նոցա հաւանեալ եկին, քանզի ոչ ունէին ուստեք օգնական։ Որոց սուր ի վերայ եդեալ, կոտորեցին առ հասարակ զարս և զկանայս, և սակաւ մանկունս և աղջկունս ապրեցուցեալ՝ վարեցին ի գերութիւն և ի ստրկութիւն։

Եւ այսպէս բազում գաւառս և աշխարհս աւերեալ և գերեալ, եկին ի քաղաքն, որ կոչի Տփխիս։ Իբրև գիտացին բնակիչքն, եթէ անհնար է զդէմ ունել նոցա պատերազմաւ, կամաւ ձեռնտու եղեն նոցա. յորոց առեալ ինչս բազումս, թողին զքաղաքն առանց վնասու և դարձան բազում աւարաւ և մեծաւ խնդութեամբ ի կայս ձմերոց իւրեանց, որ ի Հայս և որ յԱղուանս, ողջանդամ և առանց վնասու, զի ի տեառնէ էր խորտակումն ամենայն ազգաց և կործանումն նոցա։ Բայց քրիստոնեայքն, որք էին ընդ նոսա զինուորեալք, զբազումս ազատեցին ի գերելոցն, ո՛ր յայտնի և ո՛ր ի ծածուկ, զքահանայս և զկրօնաւորս. մանաւանդ մեծամեծ իշխանքն՝ Աւագն և Շահնշահն, Վահրամ և որդի իւր Աղբուղայն, և խաչենեցիքն՝ Ջալալն Հասան, և զօրք իւր, և ազգականքն, և Գրիգոր, Դօփին որդի, մօրաքուեր որդի Ջալալին, և այլ իշխանքն և զօրք նոցին ըստ կարի իւրեանց։ Եւ այս եղև ի ՈՂԲ թուականիս հայոց։

ԼԶ

Վասն թագաւորին հայոց Հեթմոյ եւ զոր ինչ գործեցաւ

Իբրև այս գործեցաւ, Հեթում արքայ, որ աշխարհին Կիլիկեցւոց և այնոցիկ նահանգաց իշխէր, յորժամ ետես, եթէ պարտեցաւ սուլտանն

1 m յուստեքէ, o ուստեքէ
1 ad աւգնական, o օգնութիւն
1 abcfghjmՎ յորոց
2 z զայրս
3 stz զաղջկունս
3—4 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ չիք և ի ստրկութիւն, Վ ի գերութիւն և ստրըկութիւն
5 eginpsz զբազում
5 Մ-Թ և մի քանի ՉՉ զաշխարհս
6 o զՏփխիկէ
7 m չիք պատերազմաւ
7 bcdijp և կամաւ
7 bcdegijnopz առ նոսա փխ նոցա, stՎ նմա
7 dՎ որոց
8 e զինչս
8 fh բազում
9 z չիք մեծաւ
9 s ձմեռոց, t ձմեռոցի
10 no զի տեառն էր
10 z կործանումն փխ խորտակումն
11 Վ ազգացս
11 noz չիք և կործանումն նոցա
11 ijptՎ որ փխ որք
12 o որն... և որն, s զորս... և զորս
13 c կրօնաւորս
14 Վ Աւագ և Շահնշահ
14 e և Վահրամն, p Վահրամն
14 cdmp որդին
14 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ աղբուղէն, bcdeijnpt աղբուղայն, m աղբուղա, o աղբուղան
15 b Ջալալն և Հասան, Վ Ջալալն և Հասանն, inpst Ջալալ Հասանն
15 m զօրքն
15 abcdghimpՎ ազգականք
15 Վ Դուփին, Թ Դոփին
15—16 a մաւրքուեր, d մաւրքըւեր, b մօրքվեր, c մօրքըւեր, eghijmnopstՎ մօրքուեր
16 stՎ չիք որդի
16 stՎ իշխանք, i այլ իշխանք
17 inop չիք ի
17 h ի վեց հարիւր իննսուն և երկու
17 b թվականին, d թվականնիս, ip թուականին, st ի թվականին հայոց ողբ, Վ ի թուին հայոց վեց հարիւր իննսուն և երկու
18 z չիք 'վասն թագաւորին...գործեցաւ'
18 i որ ինչ
18 st ԱԲԳԴ գործեցաւ (Վ գործեաց) անդ
19 stՎ այս ամենայն
19 Վ արքայն
19 dm յաշխարհին, stՎ չիք աշխարհին
19 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ կիւլիկեցւոց, bdgj կիւլիկեցոց, cfh կիլիկեցոց
20 d նահանկացն, egՎ նահանգացն
20 nostՎ թէ
20 z սուլթանն, Վ սուլդանն

առաջի նոցա, առաքեաց առ նոսա դեսպանս և պատարագս արժանաւորս՝ դնել նոցա ընդ նմա ուխտ խաղաղութեան, և նմա կալ նոցա ի հնազանդութեան։ Որք եկեալ ի մեծ դուռն, յանդիման եղեն Բաչու-նուինին և Ելթինայ խաթունին, կնոջ Չարմաղունին և այլ մեծամեծ աւագանւոյն՝ միջնորդութեամբ իշխանին Ջալալին։ Եւ իբրև լուան զպատգամս արքային, տեսին և զընծայսն, խնդրեցին ի նմանէ տալ ի ձեռս նոցա զմայր սուլտանին, զկին և զդուստր, որք զաղթականութեան աղագաւ անդ փախուցեալ էին։

Եւ իբրև լուաւ արքայ Հեթում, յոյժ տրտմեցաւ և ասէ. «Լա՛ւ էր ինձ, եթէ զորդի իմ՝ զԼևոն, խնդրեալ էին յինէն, քան թէ զնոսա»։ Այլ քանզի երկնչէր ի նոցանէ, զի մի՛ մեծ չարեաց պատճառ լիցի այն, յակամայ կամաց ետ ի ձեռս նոցա, այլ և ընծայս բազումս այնոցիկ, որ եկեալ էին տանել զնոսա, որք բերեալ ցուցին Բաչուին և այլոց գլխաւորացն։ Որք իբրև տեսին՝ ուրախ եղեն և մեծարանօք յարգեցին զդեսպանսն արքային, և կարգեցին նոցա ռոճիկս և երիվարաց նոցա՝ զժամանակս ձմերանն, զի ի լինել գարնանոյն ընդ նոսին երթիցեն յաշխարհն իւրեանց։ Հաստատեցին և սէր ընդ արքային, ետուն և գիր ըստ դենին իւրեանց, զոր էլ-տամղայն կոչէին։

1 ip նորա փխ նոցա
1 Վ դեսպանս առ նոսա
1 h պատրիարգս փխ պատարագս
2 z դնել նմա
2 z չիք ընդ նմա, stՎ ուխտ ընդ նմա, ijp ուխտ
2—3 afhkmnostՎ ի հնազանդութիւն
3 stՎ որ
3 dz չիք ի
3 st դիւան փխ դուռն
3 j և յանդիման
3 d բաչու նուին, no Բաչու-նուինն, s բաչուին փխ Բաչու-նուինին, t բաչունին
4 p եա ելթինա, Վ Ելթինայ
4 Մ-Թk և մի երկու ՉՉ չարմաղունին, abcdfghm չարմաղունին, eijp չարմաղաննին ԱԲԳԴ չարմուղին, z չարմաղու խանին
4 tՎ չիք և այլ
4 abcdefghijknopՎ աւագանոյն
5 s Ջալալ իշխանին
5 eՎ չիք և
6 e և տեսին
6 ip զընծայն
6 no ի նմա փխ ի նմանէ
6—7 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ սուլթանին
7 Վ և զկին
7 ciՎ զաղտականութեան, mno զաղթականութեամբ
7 ms փախուցեալք
9 o չիք լուաւ
9 Վ արքայն
10 t զորդին
10 no լեոն
10 stՎ խնդրէին
10 i չիք թէ
10 i չիք քան թէ, z զի փխ քան թէ
11 i չիք մի՛
11—12 no չիք կամաց, stՎ ակամայ կամաւ
12 h զընծայս
12 m չիք այնոցիկ
12 mz որք փխ որ
13 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ եկեալ փխ բերեալ
13 ip չիք բաչուին, mt բաչունին
13 d գլխաւորաց
14 ad մեծարանաւք
14 noՎ զդեսպանս
14 moՎ արքային, z յարքային հեթմոյ
15 stՎ ձմեռանն
15 a չիք ի
16 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ գարնան, achՎ գարնայնոյն, e գարնանայնոյն, ijp գարնան ժամանակն, m ի լինել գարնանոյ
16 e յաշխարհ, g աշխարհս
17 noՎ ընդ արքային
17 Մ-Թ a ընդ դենին
17 z չիք 'ըստ դենին իւրեանց զոր'
17 Մ-Թ էլտամղայն, fh էլտամղան

Եւ այսպէս սպասէին՝ մնալով եղանակին գարնան, յորում միւսանգամ երթիցեն ի վերայ սուլտանին և աշխարհի նորա։

ԼԷ

Վասն Կոստանդեայ իշխանին Լամբրոնի, եւ զօր ինչ գործեաց նա ընդ աշխարհն Կիլիկեցւոց

Արքայն Լեւոն մինչ կենդանի էր, էր բերդ մի ի նորա աշխարհին յոյժ անառիկ, որում անուն էր Լամբրոն։ Եւ իշխանն, որ տիրէր բերդին, ապստամբեաց ի նմանէ, որում անուն էր Հեթում։ Եւ նա բազում անգամ ջանացեալ ոչ կարէր նուաճել զապստամբն։ Ապա յետոյ խորամանկութեամբ խաբեալ զնա խնամութեան աղագաւ, որպէս թէ տացէ զդուստր եղբօր իւրոյ՝ որդւոյ նորա Օշնի ի կնութիւն, ըմբռնեալ զնա և զորդիս նորա չարչարեալ, ետուն ի նա զամրոցն։ Եւ նորա առեալ՝ եդ ի նմա զմայր իւր զտիկնաց տիկինն և գրեաց նզովս՝ «Ո՛չ ես տալ զնա այլ ումեք իշխանի, բայց միայն արքունի լիցի, զի հանապազ, ասէ, տեարքն նորա ապստամբ են լեալ վասն ամրութեանն»։

Իբրև վախճանեցաւ Լևոն, և թագաւորութեան նորա իշխէր դուստրն Զապէլ, Կոստանդին իշխանաց իշխանն ընդ իւր միաբանեալ զկաթողի-

---

1 abcdijmnp յեղանակին գարնայնոյ, efh յեղանակին գարնանայնոյ, go գարնանոյ
1 z չիք եղանակին
1 Ա-Թ որ փխ յորում, k զոր
1—2 z չիք միւսանգամ
2 z սուլթանին
2 am յաշխարհի, no զաշխարհ, z չիք 'և աշխարհի նորա'
3—4 z չիք 'վասն Կոստանդեայ... Կիլիկեցւոց'
3 Ա-Թ abno իշխանի
3 Ա-Թ լամբրոնին, cg ի լամբրունին, ijp ի լամբրոնին, o լամբրոնին, stՎ լամբրոնոյ
4 d գործեացն փխ գործեաց նա
4 b ընդ աշխարհ km ընդ յաշխարհն, npstՎ ընդ աշխարհս, o նա աշխարհին
4 aegmnp կիւլիկեցւոց, bdj կիւլիկեցոց, c կիլիկեցոց
5 abcdghi արքայ
5 bcdfgkm կենդանին էր, a կենդանից
5 Ա-Թ km և մի երկու ՋՋ բերդ փխ էր բերդ
5 d ի նոսա, փխ ի նորա
5 d յաշխարհին, no չիք 'ի նորա յաշխարհին'
6 dt անառակ փխ անառիկ
6 dkp յորում
6 d լամբրունն, a լամբրունն
6 bcdgnp տէր էր փխ տիրէր
6 Ա-Թ և մի քանի ՋՋ բերդոյն
8 i խորամանկութեամբ
9 cd ի խնամութեան, ip իւր խնամութեան
10 bcdhj որդոյ f յորդոյ
10 adjno աւշնի
10 bcdegijmnopst ի կնութեան, Վ կնութեան (չիք ի)
10 a ընբռնեալ, d ըմպռնեալ
11 fh չիք ի նա
11—12 Ա-Թ եա զնա զմայր իւր տիկնաց տիկինն, anop ետ, z չիք իւր, bcj noՎ տիկնանց cdjՎ տիկին
12 Ա-ԹՎ և մի երկու ՋՋ ոչ ես այլ տալ զնա ումեք իշխանի (Վ իշխանի ումեք). m չիք զնա, no չիք այլ, st իշխանի ումեք
13 bd տայրքն, j տեայրքն, Վ տեարք
13 stՎ ապստամբք
14 h լծեալ փխ լեալ
14 eg ամրութեան
15 Ա-Թ aihu թագաւորութեանն
15 Ա-Թ ae դուստրն նորա, bcdfghijm դուստր նորա, tՎ չիք նորա
16 no զապէլ
16 bcdeijj իշխան
16 e կաթողիկոսն

կոսն Յովհաննէս և զայլ իշխանսն՝ թագաւորեցոյց զորդին իւր. զՀեթում, մանուկ տիօք, ածեալ զնա այր դստերն Լեւոնի փոխանակ որդւոյ բրնձին, զոր ըմբռնեալ եդին ի բանտի։ Կամեցաւ թիկունս օգնականութեան իւր առնել զորդին Հեթմոյ՝ զԿոստանդին համանուն իւր, զորդին Հեթմոյ, զաներն իւր. և տայ ի նա զԼամբրոնն՝ զսեփականն իւրեանց, և եդ զնա թագադիր որդւոյ իւրոյ։ Իսկ նա յետ աւուրց ինչ՝ ըստ հայրենի սովորութեանն իւրեանց՝ ապստամբեաց ի քուերորդւոյ իւրոյ՝ յարքայէն Հեթմոյ։ Եւ թէպէտ շատ ջանաց Կոստանդին, հայրն արքայի, և ինքն իսկ արքայ, ոչ կարաց ածել զնա ի հաւանութիւն հնազանդութեան, զի ձեռն ետ նա ի սուլտանն Հոռոմոց և այսպէս կայր ապստամբ։

Իբրև փախեաւ սուլտանն Հոռոմոց ի Թաթարէն, արքայն զամենայն գիւղս և գանձատունս Լամբրոնին արար ի ներքոյ հրամանաց իւրոց, և միայն մնաց նմա բերդն, որ ապստամբեալ էր։ Ապա յղեաց Կոստանդին դեսպանս առ արքայն՝ խնդրել զհաշտութիւն և տալ զորդիս իւր արքայի ի ծառայութիւն, և ինքն մնալ ի բերդին։ Եւ արքայ ոչ կամեցաւ. Երկիցս և երիցս յղեաց, և արքայ, և հայր իւր նոյնպէս ոչ կամեցան։

Ապա գնացեալ Կոստանդին ի Կոնն, առեալ զօրս սուլտանին Հոռոմոց, որք յայնժամ թշնամիք էին արքային, զի եա զմայր սուլտանին Հոռո-

---

1 Ա-Թ gm յոհաննէս, efhno յոհաննէս, ip յովաննէս, stՎ չիք Յովհաննէս
1 fh իշխանս
1 g թագաւորացոյց
1 bcdegij զորդի
1 no հեթում
2 ad տիաւք, bgtՎ տիովք
2 dj այս փխ այր, i այրս
2 no դստեր
2 cfh որդոյ
2 Վ բրինձին
3 a ընբռնեալ
3 bcdfghijkpsz ի բանդի (k ի բանի)
3 Ա-Թ թիկունս օգնութեան, ad աւգնականութեան, nop ի թիկունս օգնականութեան
4 i հեթումոյ
4 m համանուն
4 bcdijp չիք 'զԿոստանդին համանուն... Հեթմոյ'
4—5 Վ զաներն
5 no զնա փխ ի նա
5 Ա-Թ զլամբրոն
5 Ա-Թ զսեպհականն. ad զսեփհականն, ceijkp զսեփհականն, fh զսեփականն
6 bcdfgh որդոյ
6 Ա-Թ jno չիք ինչ
6 Վ սովորութեան
7 ip ապստամբեցաւ
7 cdfgh որդոյ
7 z ի քեռորդւոյ, Ա-Թ և մի քանի ՋՋ ի քուեր որդւոյ
7 abcdeighmz Վ յարքայէ, no արքայէ
8 bcdegijstՎ հայր
8 ijstՎ արքային
9 m կարացին
9 noz ի հնազանդութիւն փխ ի հաւանութիւն հնազանդութեան
9 ijp զնա փխ նա
10 z սուլթանն
10 stՎ կայր նա
11 k սուլտան, z սուլթանն
11 abcdfghmnop արքայ
12 afhimp գեօղս, b գեաւղս, cdgjk գեւղս
12 Ա-Թ ijpno լամբրոնի
13 Ա-Թ aihz մնաց նա ի բերդն
13 Ա-Թ aihz յոր փխ որ
14 Ա-Թ և մի երկու ՋՋ առ արքայ
14 no զորդին
14 Ա-Թ i չիք արքայի
15 d ի բերդն
15 Վ արքայն
16 stՎ իսկ արքայն և հայրն ոչ կամեցան
16 Ա-Թ և մի երկու ՋՋ նմանապէս, փխ նոյնպէս
16 mstՎ չիք իւր նոյնպէս
17 Ա-Թ և մի երկու ՋՋ Կոստանդին
17 bcd ի կաւնն, fh ի կոնն
17 Վ և առեալ
17 bcg jm զզօրս, d զզաւրս
17 z սուլթանին
17—18 o չիք հոռոմոց
18 t յորժամ փխ յայնժամ
18 bstՎ արքային
18 cdip զի եա արքայ
18 bcdegijnopstՎ չիք հոռոմոց

մոց ի Թաթարն, գայ յեղակարծ ժամու, մինչդեռ ցրուեալ էին զօրքն արքունի յիւրաքանչիւր տեղիս, և մտեալ յաշխարհն՝ աւերեաց զբազում աւանս և գաւառակս այրմամբ և սպանմամբ և գերութեամբ, զբազում քրիստոնեայս կոտորեալ և կողոպտեալ և այսպէս բազում չարիս անցուցեալ ընդ աշխարհն քինահանութեամբ։

Իսկ արքայ՝ իբրև ետես զայն չարիս, ժողովեալ զզօրս իւր, արիութեամբ հասեալ ի վերայ բազմութեանն՝ սրոյ ճարակ ետ զամենեսին։ Եւ փախեաւ միայն ապստամբ իշխանն և սակաւք ընդ նմա։ Այսպէս եօթն անգամ հարաւ ի նմանէ, ապա եմուտ յամրոց իւր և ոչ իշխէր համարձակել յաջ կամ յահեակ։

ԼԸ

Վասն թագաւորութեանն Դաւթի

Բազմահնար և խորամանկ ազգն նետողաց յոլով անգամ յղեցին առ թագուհին վրաց Ռուզուդան գալ առ ինքեանս, կամ տալ զորդի իւր զԴաւիթ մանուկ զօրօք առ նոսա։ Իսկ նա զայս ոչ արարեալ՝ տայ սակաւ զօրըս. և ի ձեռն Աւագին, որդւոյն Իւանէի, որ էր ընդ Թաթար զօրուն, յղէ առ նոսա ասելով. «Մինչ չև է եկեալ դեսպանն իմ, զոր յղեցի առ խաղանն, արքային ձեր, ոչ կարեմ գալ առ ձեզ»։

Իսկ նոքա իբրև հարին զսուլտանն Հոռոմոց՝ զփեսայ նորին, և առին զյոլովս ի քաղաքաց նորա, առաքեցին առ նա պատգամաւորս՝ զիշխանն Վահրամ, գալ նոցա ի հնազանդութիւն։ Եւ նա ի գալն եբեր ընդ իւր զոր-

---

1 eijnopstzՎ *յեղակարծում*, g *յեղակարկար*
1 Մ-Թ afhmt *մինչ* փխ *մինչդեռ*
1 nopsz *ցրուեալք*
1 nop *զօրք*
2 nop *արքունին*, t *արքային*
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *աւարեաց*
3 t *գաւառս* փխ *աւանս*
3 g *այրմամբ և աւերմամբ*
3 Մ-Թ fjm *բազում*
4 stՎ չիք *'և կողոպտեալ'*
4 st *զբազում*
5 d *ընդ յաշխարհն*
5 o *քինահարութեամբ*
6 stՎ *արքայն*
6 h չիք *իւր*
6—7 h *ուրախութեամբ* փխ *արիութեամբ*
7 ipՎ *զամենեսեան*
8 ip *ապստամբ*
8—9 m *և անգամ* փխ *եօթն անգամ*
9 tՎ *յամրոցն*
9 t չիք *իւր*
9—10 abcdefghjno *համարձակել*
10 dz *և կամ*
11 efg *թագաւորութեան*
12 Մ-Թ amz *խորամանգ*
12 afh *ազգ*
13 cj *յինքեանս* o. *առ ինքն*
14 fh *զօրօք իւրովք*, d *զաւրաւք*
14 h *արար* փխ *արարեալ*
14 s *այլ տայ*
14—15 ad *զաւրս*
15 Մ-Թ afhms *աւագ* փխ *Աւագին*
15 cdfgh *որդոյ*, abijnopՎ *որդւոյ*, m *որդւոյն իւրոյ իւանէի*
15 a *տաթար* փխ *Թաթար*
16 d *դեսպան*
16—17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *խաղան արքային*, no *դախանն արքայ*
19 efgh *զյոլով* no *զյոլովս քաղաքացն*
19 bcdefghjno *ի քաղաքացն* (no չիք *ի*)
19 no *պատգամաւորսն*
20 d *Վահրամայ*
20 fh *նա և* փխ *եւ նա*
20 stՎ *ի գալն իւր*
20 cdijp չիք *ընդ իւր*

դի Գիորգեայ Լաշայի՝ թագաւորին վրաց, զեղբօր Ռուզուդանայ թագուհւոյ, զոր յղեալ էր զնա դստերն իւրոյ առ սուլտանն Հոռոմոց դաւով, զի կորուսցէ զնա, զի մի նենգ ինչ գործեսցէ թագաւորութեանն. և էր առ սուլտանին յարգելս։

Եւ բերեալ Վահրամայ, ծանոյց Թաթար զօրուն, թէ՝ «Որդի արքայի մեծի է և տարապարտ զրկեալ է ի տէրութենէ իւրմէ»։ Իսկ նոքա հակառակ հօրաքեռ իւրոյ թագաւորեցուցեալ զնա՝ հրամայեցին ըստ օրինի քրիստոնէից՝ օծանել զնա, և կալ ամենայն իշխանաց հօր նորա նմա ի հնազանդութեան, և նստել ի Տփխիս քաղաքի։ Եւ առեալ զնա մեծամեծ իշխանացն, որք էին հնազանդ Թաթարին, Աւագին, որ զօրավարն էր, և Շահնշահի՝ որդւոյ Զաքարիայի, և Վահրամայ և որդւոյ իւրոյ Աղբուղային, տարեալ ի Մծխիթայ, կոչեցին և զկաթողիկոսն վրաց և օծին զնա թագաւոր։ Եւ էր անուն նորա Դաւիթ։

Իսկ հօրաքոյր նորա Ռուզուդան՝ իբրև լուաւ զայն, փախեաւ յԱփխազէթ և ի Սուանէթ որդւովն իւրով միւս Դաւթաւ, և յղեաց դեսպանս առ միւս զօրագլուխ Թաթարին, որում անուն էր Բաթու, ազգական ղանին, որ իշխէր ի վերայ այնց զօրաց, որք էին ի Ռուզք, և յՕսէթք, և ի Դարբանդ, քանզի

---

1 cst *գէորգայ*, d *գիաւրգեայ*, nop *գիօրգայ*, Վ *Գիորգայ*
1 Մ-Թ և երկու ՁՁ *լաշայի*
1 stՎ *արքային* փխ *թագաւորին*
1 ijkmnop *եղբօր* փխ *զեղբօր*
1 Մ-Թ *զեղբօր որդի Ռուզուդանայ*, փխ *զեղբօր Ռուզուդանայ*
1 abcdefgh *թագուհոյ*, Վ *թագուհւոյն*
2 t *իւր*
3 g *թագաւորութեան*
3—4 d *սուլտանին մաւտ* փխ *առ սուլտանին*
4 bd *արգելս*
5 ip *արքային*
6 Վ *հակառակք*
7 ad *հաւրաքեռ*, m *հօրաքեռն*
7 b *իւր*
7 fh *թագաւորացուցանել*
7 ih *հրամայեցին*
7 ad *ըստ աւրինի*, no չիք *ըստ օրինի*
8 ad *աւծանել*
8 h չիք *և*
8—9 afhkm *ի հնազանդութիւն*
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *նստեալ*, ms *նստիլ*, fh *և նստել* փխ *և նստել*
9 no *քաղաքին*
9—10 tՎ *իշխանաց*, no *քաղաքաց և իշխանաց*
10 ip *հնազանդք*
10 fh *թաթարի*, m *թագաւորին* փխ *թաթարին*
10 fh *և աւագին*
10—11 no *թաթարին որ զօրավարն էր աւագին և շահնշահի*
11 cdfghk *որդոյ*
11 cfhnops *զաքարէի*, tՎ *զաքարէ*
11 bsdfhk *որդոյ*
11 Մ-Թ bcefgijpՎ *աղբուղին*, bmno *աղբուղային*, h *ալպուղին*
12 Մ-Թ *մծխիթա*, a *մծխիթայ*
12 ip *կաթողիկոսն*
12 bd *աւծին*, t *օծեցին*
13 t չիք *նորա*
14 k *հօրաքեռ*
14 fh չիք *նորա*
15 Մ-ԹՎ և մի շարք ՁՁ *սոնէթ*, f *սուանեթ*, ijp *սուանէթ*, no *սովանեգ*, h *տանէթ* (sic)
15 acdfh *որդովն*
15 no չիք *միւս*.
15 stՎ *դաւթիւ*
15 no չիք *դեսպանս*
15 ijp *առ միում*
16 no *խանին*
17 Մի քանի ՁՁ *այնոց*
17 abdep *յռուսք*, cfhij *յռուզք*, g *ռռուսք*, m *ըռուզք*, kstՎ *ռուզք*, no *ուռուսք* (o *ռուզուսք*)
17 abcd *յաւսեթք*, gj *յաւսէթք*, no *յօսեգք*, st *յօսէտք*
17 f *ի դարպանդ*, g *ի տարպանտ*, st *և ի դարբանդ* (sic) *և յօսէտք*, Վ *և ի դարբանդ և յօսէթք*
17 d; *քան*, փխ *քանզի*

նա էր յետ ղանին, կալ նմա հնազանդ։ Եւ նա հրամայեաց նմա նստել ի Տփխիս, և սորա ոչ ընդդիմացան, քանզի ընդ աւուրս ընդ այս մեռեալ էր ղանն։

ԼԹ

Վասն կոչելոյն ի մեծ դուռն զկաթողիկոսն Աղուանից զտէր Ներսէս

Մինչդեռ զետեղեալ նստեալ կայր զօրն Թաթար ի ձմերոցս ի դաշտս Հայոց և Աղուանից, Ռաբանն Ասորի, զոր վերագոյն յիշեցաք, լուաւ վասն կաթողիկոսին Աղուանից և ծանոյց Ելթինայ խաթունին՝ կնոջ Չարմաղունին, որ վարէր զիշխանութիւնն նորա յետ համրանալոյն, եթէ՝ «Գլխաւորն քրիստոնէից կողմանցս այսոցիկ գաղտութեամբ նստեալ կայ և ոչ տեսանէ զմեզ»։ Յղեցին առ նա, եթէ՝ «Ընդէ՞ր դու միայն ոչ տեսանես զմեզ. ե՛կ վաղվաղակի առ մեզ, և թէ կամաւ դայց ոչ առնես, յակամայ ածցուք զքեզ նախատանօք»։

Իսկ նա, քանզի նստէր ի գաւառն Միափորայ, ի վանքն, որ կոչի Խամշի, և էր ընդ իշխանութեամբ Աւագին, առանց զնա հարցանելոյ ոչ իշխեաց երթալ, զի մի՛ ծանր թուեսցի երթն նորա։ Թաքեաւ ի նոցանէ և ասաց պաշտօնէիցն պատճառել, թէ ոչ է ի տան, այլ երթեալ է առ Աւագն։ Եւ նորա երկիցս և երիցս յղեցին սպառնալեօք գալ առ նոսա։

Ապա հրաման առեալ յԱւագէն, չոգաւ առ նոսա ի դաշտն Մուղան ընծայիւք ըստ կարին, բայց ոչ հանդիպեցաւ անդ Ռաբանն, զի գնացեալ էր

1 n չիք նմա
1 imnops նստիլ
2 abce ընդ աւուրսս, ip ընդ աւուրսն
2 ip ընդ այնոսիկ, m ընդ այս
3 dna խանն
4 c չիք զտէր
5 Վ Եւ մինչդեռ
5 cdj զետեղեալս
5 m չիք նստեալ
5 d զաւք
5 z թաթարին
5 st ի ձմերոցս
5 cdjpstzՎ ի դաշտն
6 c ասորան, z ասորանն
6 fgi վերագոյնն
6 z չիք 'զոր... յիշեցաք'
7 s Ելթինա
7 distՎ կնոջն
7—8 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ չարմաղունին, stՎ չարմուղանին
8 m զոր
8 cdegjzՎ զիշխանութիւն
8—9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ գլխաւոր, t գլխաւորքն
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ գաղթութեամբ, z գայթակղութեամբ
10 z և յղեցին
10 cijpstz թէ
11 Մ-Թ aeno եթէ փխ և թէ
11 g տեսանես փխ առնես
11 Վ ակամայ
12 abd նախատանաւք
13 Մ-Թ ի գաւառին ի փխ ի գաւառն
13 Մ-Թ aihmno միափորի վանքն միւսոյն՝ միափորոյ ի վանքն, st միափորոյ ի վանքն
14 iz չիք զնա
14—15 p իշխէր
15 gz երթալն, t երթեալ
15 mՎ երթ նորա
15 bcdgijpstzՎ թագեաւ
16 a պատճառեալ
16 fh եթէ
16 fh աւագին
17 i յղեցին երկիցս և երիցս p յղեցին սպառնալեօք երկիցս և երիցս
17 ad սպառնալեաւք
18 z առ նա փխ առ նոսա
19 ab ընձայիւք, cij ընծայեօք, z ընծայօք, d ընծայեաւք
19 s ըստ կարի իւրում, 1Վ ըստ կարի իւր փխ ըստ կարին
19 o չիք անդ
19 Մ-Թ ռաբանն, z ռաբաննն անդ, bdefgh ռաբբանն
19 z չիք զի

նա ի Թաւրէժ. այլ գնացեալ ի մեծ դուռն, յանդիման լինել Ելթինայ խաթունին։ Եւ նորա սիրով ընկալեալ զնա, մեծաւ մեծարանօք պատուեաց՝ ի վերոյ նստուցեալ ամենայն մեծամեծացն, որք հաւաքեալ էին առ նա յաղագս հարսանեաց որդւոյ նորա Բօրա-նուինի. քանզի առեալ էր նորա զդուստր ուրումն մեծի՝ Ղութուն-նուին կոչեցելոյ կին որդւոյ իւրոյ. և զդուստր իւր տուեալ էր կին միւս աւագագունի՝ Ուսուռ-նուին կոչեցելոյ։ Եւ տօն մեծ էին առ նոսա աւուրքն այնոքիկ ուրախութեան հարսանեացն։ Վասն որոյ ասէ ցկաթողիկոսն՝ «Ի շնորհաւոր աւուր եկիր»։ Եւ նա իմաստաբար պատասխանեաց, թէ՝ «Եւ ես իսկ ընտրեցի զաւուրս զայսոսիկ ուրախութեան ձեր և ապա եկի»։

Իսկ նա յանձնեաց զնա և զպաշտօնեայս իւր յեզրարս իւր՝ ի Սադեղաղայն և ի Գորգոզն, որք էին քրիստոնեայք հաւատով, նորոգ եկեալ յաշխարհէն իւրեանց՝ մինչ ինքն հոգասցէ զհոգս հարսանեացն զաւուրս ուրախութեանն։ Որք առեալ մեծաւ պատուով պատուէին զնա։

Եւ իբրև սակաւ մի պարապեցաւ ի հոգոցն, ետուն նմա պայզա և էլտամղայս, զի մի՛ ոք նեղեսցէ զնա, ետուն նմա մողալ թաթար առաջնորդ, որ տարեալ շրջեցոյց զնա յաշխարհն Աղուանից ի վիճակ իւր, զի յոլով

1 Մ-ԹՎ թարվէժ, e թօրէժ, g թաւրէզ, n զավրէժ, z չահստանն փխ Թաւրէժ
1 Վst և փխ այլ
1 n լինիլ, oz լինել
1 st էլթինա, z ելթինա
1—2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ խաթունի
2 no նոքա փխ նորա
2 th ընկալաւ
2 fhՎ և մեծաւ
3 noՎ ի վեր
3 p յամենայն, t չիք ամենայն
4 cdfgh որդոյ
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բաւրա նուինի. bdjno բաւրա նուինի, cg բուրա նուինի, st բորայ նուինի
4 stՎ չիք նորա
5 s ուրեմն
5 Մ-Թ Ղութան նուին, cdijpz ղութու նուին.
5 hsՎ կոչեցեալ
5 t չիք 'ուրումն... որդւոյ իւրոյ'
5 dfh որդոյ
6 Մ-Թ չիք կին
6 c ուսուր նուին, ip որ (p զոր) ուսուռ նուին կոչիւր, z ուսուռ նուին
6 no կոչեցեալ
7 bd տաւն
7 ip յաւուրսն յայնոսիկ, z աւուրսն, no աւուր այնմիկ
7 j այնորիկ
7 Մ-Թ ուրախութեամբ
8 h վասն այսր
8 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ շնահաւոր
8 ip որ
8—9 dnoz իմաստնաբար
9 d ընդրեցի. c ընտրեցին (sic)
9 eg զաւուրսս, z զօրս
11 m զպաշտօնեայսն իւր, no եւ զպաշտօնեայսն իւր
11 acig յեզրայրս, hno եզրայրս, ip յիւր եզրօրն (p եզրօրսն (sic) իւրում), mstՎ յեզրարսն
11—12 z սադեղ աղայն, Վ Սադեղաղայն
12 d որք ին, z որք ի փխ որք էին
12 impz քրիստոնեայ
12—13 g աշխարհէն
13 m զհոգ
13 stՎ հարսանեաց իւրոց
13—14 bcdjՎ ուրախութեանն
14 ip չիք որք
14 f չիք պատուով
15 g սակաւիկ
15 cdijpz չիք մի
15 mz իբրև պարապեցաւ սակաւ
15 g պարապեաց
15 o ի հոգոյն, z ի հոգոյն, st ի հոգուցն (sic)
16 b էլ տամղայս, z էտայս փխ էլ-տամղայս
16 Մ-Թ adihmz զնոսա փխ զնա
16 Վ և ետուն
16 bcdefghijmnopstz ԱԲԳ մօղալ թաթար (Վ Մօղալ-Թաթար).
17 h սիրեալ փխ տարեալ
17 no չիք զնա
17 afh աշխարհն
17 z իսկ փխ զի, h զի ի յոլով

ժամանակք էին, որ ո՛չ նա և ո՛չ որք յառաջ քան զնա, ո՛չ իշխէին **շրջել** ընդ վիճակեալս իւրեանց յաղագս արհմարբու և գազանաբարոյ **ազգին** տաճկաց։ Իսկ նորա շրջեալ ընդ վիճակեալսն՝ դարձաւ անդրէն խաղաղութեամբ ի տեղի իւր, ի վանսն Խամշի։

Խ

5 Վասն ասպատակելոյ նոցա ընդ կողմանս Վասպուրականի ի վերայ բազում գաւառաց

Դարձեալ ի մտանել ամին երկրորդի փախուցանելոյ զՂիաթադին սուլտանն, խաղացին գնացին ընդ կողմանս Բզնունեաց, ի քաղաքն **Խլաթ**, և առեալ զնա՝ տան ի ձեռս Թամթայ՝ քուեր Աւագին, որ էր յառաջ տէր 10 լեալ քաղաքին, մինչ կին էր նա Աշրափ Մելիքին, և գերեցաւ ի խորազմեցի սուլտանէն Ջալալադինէն. և ի նոցունց դարձեալ առաւ գերի և առաքեցաւ առ ղանն, և եկաց անդ զյոլով ամս։

Եւ իբրև առաքեաց Թագուհին վրաց Ռուզուդան զիշխանն Համադօլայ դեսպան առ ղանն, և ի դարձին իւրում Համադօլայն խնդրեաց ի ղանէն 15 զԹամթի և եբեր ընդ իւր հրովարտակօք ի ղանէն. զի՝ զոր ինչ լեալ **իցէ** նորա, մինչ կին էր Մելիք Աշրափին, տայցեն ի նա։

Եւ նորա արարեալ զհրամանս արքային իւրեանց. տան ի ձեռս նորա զԽլաթ և զգաւառսն՝ որ շուրջ զնովաւ, և ինքեանք ասպատակ սփռեալ ընդ կողմանս կողմանս ի Միջագետս Ասորւոց, յԱմիթ և յՈւռհայ և ի Մծբին

1 h էն
1 d որոց, h և որք (չիք ոչ), stՎ և ոչ այլ ոք
1 abcefghjstzՎ շրջել
2 stՎ ի վիճակս, z ընդ վիճակս
2 Վ արհմարբու
2 Ա-Թ կատաղի փխ գազանաբարոյ, cdj գազանաբարու
2 cdijmp յազգէն
3 t չիք 'Իսկ նորա... դարձաւ'
3 h ընդ վիճակեալս
4 g ի տեղիս
4 o չիք իւր
4 Ա-Թ mno ի վանս, st ի վանքն
5 eijkmnop ասպատակելոյն
5 Ա-Թ e նորա փխ նոցա
7 hipst փախուցելոյ
7 Ա-ԹՎ am զղիաթադինն, cdj զղիադին, f զղիաթադին
7—8 f սուլթանն
9 p տան զնա
9 st ի ձեռն
9 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ թամթեայ
9—10 h որ յառաջ տէր լեալ էր, o տիրեալ փխ տէր լեալ
10 stՎ քաղաքին այն
10 m աշրաֆին, n աշրաֆ
10—11 stՎ ի խորազմենի
11 bcdegjmnpՎ ջալալադնէ, fh ջալալադինէն
11 no դարձաւ
11—12 ԱԲԴ առեցաւ փխ առաքեցաւ
12 no յոլով ամս
13 i ռուզուդանն
13 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ համադօլայ, bcdgj համադաւլայ, eipsՎ համադօլայ, o համադոլոյ
14 e դեսպանս, sՎ դեսպանութեամբ
14 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ համադօլայն, abdgj համադաւլայն, ceimops համադօլայն, Վ Համադօլան
15 ip զթամթայ
15 st հրովարտակով
15 no ի խանէն
16 h մինչև
16 nostՎ առցեն
16 st նմա փխ ի նա
17 stՎ արարին
17 no հրամանս
18 mo զգաւառն
18 no չիք որ
19 Ա-Թ և մի շարք ՁՁ ասորոց, cdjp յասորոց, m յասորւոց
19 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ յուռհայ, cdj և ի յուռհայ, k և ուռհայ, o ուռհայ, Վ յՈւռհա

և ի Շամբին երկիրն, և յայլ բազում գաւառս, դարձան ունայն. զի թէպէտ ոչ ոք եկ ընդդէմ նոցա պատերազմաւ, սակայն վասն տօթոյն ամառայնոյ բազումք ի նոցանէ խորշակահար լեալ, մեռան՝ մարդ և երիվար։

Եւ եկեալ ի տեղի իջաւանի իւրեանց, դադարեցին զաւուրս ձմերայ- 5 նոյն։ Եւ տան հրաման վասն շինութեան քաղաքին Կարնոյ՝ Թէոդուպօլեայ։ Եւ ժողովեցան ցրուեալքն և ղօղեալքն և զերծեալքն ի գերութենէ. կոչեցին և զեպիսկոպոս քաղաքին՝ զտէր Սարգիս, զոր եբեր իշխանն Շահնշահ՝ որդին Զաքարէի, և չոգաւ։ Եւ սկսան վերստին շինել զաւերեալ և զկործանեալ քաղաքն։

ԽԱ.

10 Վասն կանոնական հրամանաց կաթողիկոսին Հայոց Կոստանդեայ

Իսկ առաքինի կաթողիկոսն Հայոց Կոստանդին իբրև ետես զաւեր աշխարհիս Հայոց և զտառապանսն, զոր կրէին ի հարկահանացն և ի զօրացն թաթարին, և մտախոհ եղեալ իմացաւ, եթէ մեղքն են այսմ ամենայնի պատճառ, զի ամենայն մարդ խնամով ի չարիս խոկայր գործել զհաճոյս 15 կամաց իւրոց։ Զի կարգ ամուսնութեան սուրբ օրինացն բարձաւ, և հեթանոսօրէն արիւն ընդ արիւն խառնէին՝ զազգականսն առնելով. և զո՛ր կամէին թողուին, և զո՛ր կամէին առնուին. և պարկեշտութեան պահոց փոյթ

1 i ի շամբի
1 Վ և դարձան
1 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ յունայն
2 Ա-Թ agijm ընդ նմա փխ ընդդէմ նոցա fh ընդ նոսա.
2 nop ոչ ոք կարէր դէմ ունել նոցա պատերազմաւ
2—3 abcdefghjnopՎ ամառայնոյ, st ամառնայնոյ
3 stՎ խորշակահարք եղեալ (Վ լեալ)
3 o մարդ և անասուն փխ երիվար
4 no ի տեղւոջէ իւրեանց փխ ի տեղի իջաւանի իւրեանց
4 acdhjmpstՎ իջեւանի
4—5 Ա-Թ ձմերայնոյն, ago ձմերայնն, bcdeijnp ձմերանն, fh ձմերայինն, st ձմեռան, Վ ձմերան
5 bcdgjn կարնայ
5 abcegijp թէոդուպօլեայ, fh թէոդուպօլսեայ, d թէոդուպաւլեայ, stՎ չիք թէոդուպօլեայ
6 m ի գերութենէն, no չիք 'զերծեալք ի գերութենէ'
7 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ չիք և
7 pstՎ զեպիսկոպոսն
7 d խաչնշահ փխ Շահնշահ
8 Վ Զաքարէ
8 Վ չիք և
8 d չոգաւ
8 stՎ չիք սկսան
8 s շինեալ, tՎ շինեաց
8 no չիք զաւերեալ և
10 g հայոց Կոստան
10 Ա-Թ և մի շարք ՁՁ Կոստանդին, stՎ չիք Կոստանդեայ
11 m չիք Կոստանդին
11 g չիք ետես
11 stՎ զաւերն
11—12 Վ աշխարհին
12 q չիք և
12 noՎ տառապանսն, g զտառապանսն
12 e ի զօրացն, l ի զաւրաց
13 l մտախոհ
13 g իմացան
13 mtՎ թէ
13 mq յայսմ
14 o չիք մարդ
14 stՎ չիք ի չարիս
14 t ի գործեալ, Վ ի գործել
15 no զհաճոյս կամաց իւրոց
15 al աւրինաց, eihmp օրինաց
15 no բարձաւ սուրբ օրինացն
15—16 al հեթանոսաւրէն
16 stՎ ընդ արեան
16 pqstՎ զազգականս
16 ae առնլով
16 sՎ զորս
17 e թողնուին, fghklmnpq թողէին, o թողուլ
17 sՎ զորս
17 lp առնէին, o առնուլ
17 t պարկեշտութեամբ

թիւ ոչ առնէին. ընդ հեթանոսս խառնակէին անխտիր. նաև որ մեծն է քան զամենայն չարիս, զի եպիսկոպոսք արծաթով առնէին ձեռնադրութիւն՝ զպարգևն աստուծոյ անարժանից ծախելով. և զմանկունսն և զադէտսն, որ ոչ մարթէին ուղղակի խօսել առաջի մարդկան. միջնորդ ընդ աստուած և ընդ մարդիկ կացուցանէին: Եւ անարժան քահանայք և պոռնկեալք, և յայտնի բոզս նստուցեալ, առնէին քահանայագործութիւն և այլ բազում չարիս, զոր գործէին ի մեծամեծաց մինչև ցփոքունս, ըստ այնմ, թէ՝ «Քահանայքն և ժողովուրդքն ի միասին յիմարեցան, կշտամբիչ ոչ ոք»:

Վասն այսր պատճառանաց փութացաւ գրել թուղթս շրջաբերականս և կանոնս համաշխարհականս: Առաքեաց ընդ թղթոյն և զիմաստուն և զհանճարեղ վարդապետն զՎարդան, որ աղօթականութեան աղագաւ երթեալ էր յԵրուսաղէմ երկրպագել սուրբ տեղեացն տնօրէնութեան և շրջեալ ընդ սրբոց տեղիս և եկեալ յաշխարհն Կիլիկեցւոց առ քրիստոսապսակ արքայն Հեթում և առ նորին եղբայրս. չոգաւ և առ կաթողիկոսն, զոր տեսեալ՝ ուրախացաւ յոյժ, և առ իւր պահեալ յոլով ժամանակս, սիրով կապեալ ընդ նմա, զի ոչ կամէր երբէք մեկնիլ ի նմանէ:

Վասն այսր պիտոյից արձակեաց զնա և յիւրոց աշակերտացն ընդ նմա, գրեալ յամենայն քաղաքս, և յաւանս, և ի վանորայս երևելիս, և

---

1 l չիք ինչ
1 stՎ. ունէին փխ առնէին
1 Վ. և ընդ
1 l և փխ նաև
2 stՎ. չիք զի
3 g զպարգևսն սոցա. Վ. զպարգևս
3 km յանարժանից, no չիք անարժանից, Վ. անարժանիցն
3 stՎ. տալով փխ ծախելով
3 aefghlnopqstՎ. զմանկունս
3 aefghlnopqstՎ. զադէտս
4 o զոր
4 no առ ուղղակի
4 al խաւսել, m խօսիլ
4 m ընդ յաստուած, no ընդ աստուծոյ
5 mpq ընդ մարդ, no ընդ մարդկան
6 e նստել, o նստուցեալք
6 stՎ. քահանայութիւն փխ քահանայագործութիւն
7 aefghlmq ի փոքունս
7 p չիք 'ի մեծամեծաց... ըստ այնմ'
7 h եթէ
7—8 stՎ. ըստ այնմ թէ քահանայք
7—8 aefghlmnopq քահանայքն և ժողովուրդքն, Վ. ժողովուրդք
8 h յիմարեցան
8 ahklmstՎ. և կշտամբիչ
8 p ոչ ոք էր
9 Վ. պատճառաց
9 pq շրջաբերական
10—11 m զիմաստուն վարդապետն զհանճարեղն զՎարդան, no չիք և զիմաստուն
11 lm վարդան, ostՎ. չիք զՎարդան
11 l աղաւթականութեան
11 no աղօթական աղագաւ
12 q երկիր պագանել
12—13 Մ-Թ bcdz չիք 'տնօրէնութեան և շրջեալ ընդ սրբոց տեղիսն', aefghnoq շրջել, e տնօրինականաց, op տեղիսն
13 g աշխարհն, stՎ. յաշխարհս
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ կիւլիկեցւոց
14 fh եղբարսն
14 l չիք և
14 n չիք առ
14 aefghmnpqstՎ. սուրբ կաթողիկոսն
15 no յոյժ ուրախացաւ
15 egq պահել, pstՎ. պահէր, o չիք պահեալ
16 stՎ. և զի, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ և զոր
16 no կամեցաւ
16 q մեկնել
17 stՎ. այսորիկ
17 afghlopq պիտոյից, stՎ. չիք պիտոյիցս
17 Վ. աշակերտաց
18 eg ամենայն
18 fh քաղաքն
18 aefghlmnopq ի վանորայսն
18 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ երևելի, o և երևելի

յիշխանս փառաւորս, զի մի անփոյթ առնիցեն զսահմանացն եղելոց, որ վասն հոգւոց նոցա փրկութեան. և զի ծերացեալ էր նա, զՎարդապետն փոխանակ իւր ընդունիցին: Եւ գրեալքն ի նմանէ էին այսոքիկ:

ԽԲ

Թուղթ տեառն Կոստանդեայ շրջաբերական

Ազդմամբ խնամոց ամենակալ հոգւոյն աստուծոյ այս գիր ձեռին իմոյ՝ Կոստանդեայ ծառայի Քրիստոսի և շնորհօք նորին կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, զոր գրեցի յուսով հոգւոյ իմոյ առ Հայաստանեայցդ ընդհանուր լրման կողմանցդ Արևելից. նախ՝ առ սրբազան եպիսկոպոսունսդ, և ապա՝ առ երկնազումար վանորայսդ, և առ մենաստանսդ ճգնաւորացն քրիստոսազգեցից՝ առ բանին սպասաւորսդ, և զգուշակենցաղ առաջնորդսդ, և միայնար եղբայրութիւնսդ, այլ և քրիստոսասէր իշխանսդ, և ազնուական ազատսդ, և որ ընդ ձեռամբ ձեր են պատուական քահանայսդ, և քրիստոսազարդ ժողովրդականսդ՝ արս և կանայս, ծերս և տղայս, և առ ամենայն հասակի հօտդ աստուծոյ, որ էք ընդ իշխանութեամբ գաւազանի

---

1 g իշխանս, m յիշխանսն, p զիշխանըս Վ. (և առ) իշխանս
1 o փառաւոր
1 q զի միայն փոյթ առնիցեն
1 g զեղելոց
2 ghkq հոգոց
2 no չիք նոցա
2 q փրկութիւն
2 h զերծեալ էր փխ ծերացեալ էր
2 n չիք նա
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ընդ իւր փխ իւր, stՎ. նորա փխ իւր
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ընդունեսցին, l ընդ իւր ունիցի և առաքէ յարևելս, o ընդունիցեն, st ընդունեսցեն
3 tՎ. առ ի նմանէ
3 stՎ. են փխ էին
3 մինչև էջ 310 տող 21 չիք 'և գրեալքն... պատասխանի տալ ամենայնի'
4 q կոստանդիեայ
5 eՎ. խնամոցն
5 gh հոգոյն
5 aefghnopqstՎ. որդւոյ փխ աստուծոյ
5 st գիրս
5 p չիք ձեռին
5 egst իմոյ է
6 q կոստանդիեայ
6 o ծառոյ
6 opqs կաթողիկոս
7 p յուսով իմով, q յուսով իմով հոգւով
7 gh հոգոյ
7 g չիք իմոյ
7 o հայաստանեայսս
7—8 q ընդ հանուր
8 gpq չիք առ
8 g կաթուղիկոսունսդ փխ եպիսկոպոսունսդ
9 p մենաստանցս փխ մենաստանսդ, Վ. մենաստանս
9 qՎ. ճգնաւորաց
10 stՎ. չիք 'և զգուշակենցաղ առաջնորդսդ', q առաջնորդսն
11 pq և այլ միայնար
11 Վ. առ քրիստոսասէր
11—12 sՎ. չիք 'ազնուական ազատսդ'
11—13 t չիք 'իշխանսդ... քրիստոսազարդ', m իշխանացդ
12 Վ. որք
12 sՎ. քահանայք
12—13 no քրիստոսազարդական քահանայսդ (o քահանայապետսդ) փխ քրիստոսասէր ժողովրդականսդ, sՎ. քրիստոսասէր ժողովուրդք, t քրիստոսասէր ժողովուրդ
13—14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ամենեքեան
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ հասարակ, stՎ. չիք հասակի

սրբոց առաքելոցն Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի և մեծավաստակ նահատակին Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի, զորս ետ ինձ ողորմութիւն աստուծոյ յորդեգրութիւն հոգևոր և պարգևական զաւակս. զորս և ողջունեմ երկնաւոր պարգևօք, նուափափագ կարօտիւ և ծնողական սիրով ի հովանիս խնամոց ամրապահ սրբոյ երրորդութեանն, և զօրութեամբ աստուածընկալ սրբութեանցս և շնորհաց հայրապետական աթոռոյս, այլ ընդ իս առեալ զամենայն սուրբս ի բարեխօսութիւն աղօթեմ առ աստուած՝ արտաքոյ լինել ձեզ ամենայն անախորժելի պատահարաց կրկին տեսակօք։

Գիտութիւն լիցի ձեզ, զի պարտական գթովք հոգամք զձեզ զտիւ և զգիշեր և հաղորդիմք կրից ձերոց խնդականացս՝ ըստ հայրենի օրինաց և հրամանաց սրբոց պատուիրանաց, որ և ըստ յաճախելոյ յանցանաց մերոց ի վաղ ժամանակաց, յաճախեաց տրամականն մասն ի հարուածս գաւազանի ցասմանն աստուծոյ, և արբոյց մեզ տէր մրուր ուշաբարձ և արտասուս չափով ի վիշտն, զոր կրեաց աշխարհդ այդ՝ կոտորումն, կողոպուտ եկեղեցեաց, հոգևոր գանձուց, մարմնական տանց և գոյից, մանաւանդ ի գերութիւն զաւակացն Քրիստոսի, մերոց աղեաց և անդամոց, յորոց վերայ կարօտացաք գետաբուղխ արտասուաց և խաւարատան սենեկաց, թափել զդառն կսկիծ վիրին մեր ի խորոց ժողովեալ։ Եւ քանզի տեսանէր պատուհասն, որոյ «բազում են գթութիւնք նորա», «ո՛չ ըստ մեղաց մերոց*

---

* Բ. Թագ. ԻԴ. 14. Ա. Մնաց. ԻԱ. 13.

1 Մ-Թ և երկու ՉՉ *բարդողոմէոսի*. afghtՎ *բարդողիմէոսի*. e *բարթողիմէոսի*
1 no *մեծածաւալ վաստակ* փխ *մեծավաստակ*
1—2 stՎ *նահատակին մերոյ սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին*
2 egq *սուրբ լուսաւորչին*
2 m *զոր*
2 eqՎ *ողորմութիւնն*
3 eg *յորդէգրութիւնն*
3 s *զաւակ*, t *զաւակսն*
4 Մ—Թ և մի քանի ՉՉ *նուափափաք*
4 stՎ *կարօտիւք*
4 ef *ծնօղական*
4—5 fh *ի հովանին*
5 no *սուրբ*
5 eՎ *երրորդութեան*
6 nopq *սրբոյս*
6 stՎ *շնորհացն*
6 egnopqstՎ *առաքելական* փխ *հայրապետական*
7 Մ—Թ և մի երկու ՉՉ *առաւել* փխ *առեալ*
8 m *լինել*
8 pq *զամենայն*, st *յամենայն*
8 eԱԲԳ *ախորժելի* փխ *անախորժելի* (Վ *անախորժելի*)
8 fn *տեսակաւք*, stՎ *տեսակօքն*
9 mn *գթով*, o *հոգով գթամ ի ձեզ*
10 egnpՎ *խնդականաց*, o չիք *խնդականացս*
10 a *ուրինաց*, no *օրինացն*
11 h *հրամայեաց* (sic)
11 e *և որ*
11—12 l *ձերոց* փխ *մերոց*
12 stՎ *յաճախեաց և*
13 stՎ *հարմանն* փխ *ցասմանն*
14 p *ի վիշտս*
14 p *կրեացդ*
14 t *աշխարհն*
14 fh *այլ* փխ *այդ*
14 g *կատարումն*
14—15 oՎ *և կողոպուտ*
15 p *մարմնաւոր*
16 e *ի գերութիւնն*
16 q *զաւանց*
16 q *մրց աղեաեաց* փխ *մերոց աղեաց*
16 stՎ *անդամոցս*
16—17 st *որոց*
17 egstՎ *գետաբուխ*
17 p չիք *'գետաբուղխ արտասուաց և'*
17 st *խաւարականն* փխ *խաւարատան*
17—18 afh *սենեկեաց*, Վ *սենեկացն*
18 p *թափել ի կսկիծ*
18 ghnoq *վերին* փխ *վիրին*
18 no *տեսանէ էր*, pstՎ *ի տեսանէ էր*
19 stԱԲԳ *բազմութիւնք* փխ *բազում են գթութիւնք*
19 a չիք *ըստ*

արար մեզ տէր, և ո՛չ ըստ անօրէնութեանն մերում վճարեաց մեզ», այլ պահեաց զմեզ գթութիւն նորա՝ զմնացորդ նշխար փշատակի, և սերմն զաւակի անճման հայկական զարմից, և ճիռ օրհնութեանն ողկուզաց հայրատունկ որթոյն՝ քրիստոսադրկու ուռոցն. որոց համբաւ անճման և զարգացման որդեկաց մեր մնացելոց, և կարկատման և վերստին շինուածոյ աւերեալ տեղեացդ, առ սակաւ սակաւ թափէ զտրտմութիւն մեր, և փարատէ զմուժ սգոյն ձեր ի դիմաց մերոց. և կազդուրեալ մխիթարիմք, և կանգնեալ զոհանամք զաստուծոյ, հարկանողի և բժշկողի ձեռին նորա՝ տալով օրհնութիւն յաւիտեանս։*

Բայց և երկիւղ կասկածանաց առաջիկայ ժամանակին ոչ թողու զխ. քանզի նոյն նիւթ բարկութեանն աստուծոյ մեղքն մեր՝ ի մեզ հաստատեալ է յեկամուտ չարեաց որոմանցն ցանողի՝ զտանելով առ մեզ, յեկեղեցիս, և յիշխանս, և յիշխեցեալսն. և զտանիմք արտաքոյ կանոնաց՝ սահմանաց հարցն մեր առաքելոց և հայրապետաց։ Եւ վասն այս հարկի մեծագունի ցանկացայ խնդրել ճանապարհ և անձամբ գալ, զգուշութիւն առնել հօտից իմոյ Քրիստոսի աստուծոյ յիս վստահացեալ ժողովրդեանդ՝ աղաչանօք և բանադրութեամբ, և սպառնալեօք, և ամենայն հնարիւք հանել ի ձէնջ զտեսակ ատելի դիմաց չարին, որ են մեղք. և երկնել զձեզ վերստին ցաւօք՝ մինչև նկարեսցի Քրիստոս ի ձեզ։

---

* Սաղ. ՃԲ. 10.

1 o չիք *մեզ*
1 aefghmnpqstՎ չիք *տէր*
1 egnpՎ *մեզ*
2 Մ-Թ և մի քանի ՉՉ *գիտութիւն* փխ *գթութիւն*
2 Վ և մի երկու ՉՉ *մնացորդ*
2 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ *աշխարհ* փխ *նշխար*, nopqst *նշխարհ*
3 fh *զատակի* փխ *զաւակի*, p *առակի հայկազան* փխ *հայկական*, stԱԲԳ *հայրական* (Վ *հայկական*)
3 st *ճիռն*
3 no *ողկոյզ* փխ *ողկուզաց*
3—4 o *հայրատունկ զարմից որթոյն*
4 g *որդոյն* փխ *որթոյն*
4 fghn *քրիստոսադրկ ուռոցն*, o *քրիստոսայարկ ուռուցն*
4 Վ *անճմանն*
5 p չիք *'որդեկաց մեր... կարկատման'*
5 Վ *կարկատման* փխ *և կարկատման*
6 oq *տեղացդ*
6 egՎ *զտրտմութիւնն*
7 Մ—Թ *սգւոյն* փխ *սգոյն* mq *սգոյն*
7 stՎ *ի մտաց մերոց* փխ *ի դիմաց մերոց*
7 g *մխիթարեմք*
8 Վ *զոհանամ*
8 afk *ահուի*
9 a *յաւիտեան*
10 m չիք *զխ*
11 m չիք *աստուծոյ*
11 g *զմեզ* փխ *ի մեզ*
12 n *որ որոմանցն*, st *որոմացն*, o *արարմանցն* փխ *որոմանցն*
12 hn *ցանկողի*, o *ցանկալի* փխ *ցանողի*
12 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ *յեկեղեցի*. g *եկեղեցիս*
13 g *իշխանս*, p *գիշխանս*, stՎ *առ իշխանս*
13 o *իշխեցեալսն*, p *գիշխեցեալսն*, stՎ *իշխեցեալս*
13 Վ չիք և
13 nqt *զտանեմք*
14 tՎ *մերոց*
14 aefghnopq *և հարց և հայրապետաց*, m *հարց հայրապետաց* փխ *և հայրապետաց*
14 aegnoq *վասն այսր*, f *ըստ այսր*, k *ընդ այսր*, stՎ *վասն այսորիկ*
15 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ *ցանկացելոյս* փխ *ցանկացայ*. am *ցանկացելոյ*
15—16 stՎ *հօտիս*
16 p *յիսուսի* փխ *աստուծոյ*
17 a *սպառնալեաւք*
18 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ *երկնեալ* փխ *և երկնել*
19 Վ *ցաւովք*

Ունէի և այլ պատճառս հարկաւոր գալստեան իմոյ, զի այր ծեր եմ ես, և հասեալ ի դուռն գերեզմանի, և կարօտիմ ի կատարածի կենաց իմոց տեսանել զորդեակսդ իմ ի տէր, տալ ձեզ զյետին օրհնութիւն, և պահանջել ի ձէնջ աղօթս և պատարագս թոշակ ճանապարհի իմոյ առ Քրիստոս, և լինել ձեզ ինձ յիշատակ բարի, անուանի վարուք և անսխալ կրօնիւք առաջի աստուծոյ։ Եւ քանզի ժամանակս այս կասկածոտ և սխալական, այսմ ինձ ոչ ներեաց անձամբ գալ և կատարել զբաղձանս իմ։ Ապա այլովք հնարիւք հաստատեաց աստուած զսիրտ իմ զարհուրեալ. և առաքեցի առ ձեզ զարդիւնական վարդապետդ զՎարդան փոխանակ անձին իմոյ, զոր ետ ինձ նախախնամութիւնն աստուծոյ՝ ձգելով առ իս ի կողմանց ձերոց ի հինգ ամաց հետէ, զոր իբրև տեսի և ճանաչեցի ըստ կարի, կապեցի զդա միջնորդութեամբն աստուծոյ ընդ անձին իմոյ կենօք և մահու, մեծաւ հարկիւ և սիրով բեռնեալ ընդ իս յաւիտեան։

Իսկ վասն մեծ և հարկաւոր կարեաց երկոցունց, զոր գրեցի վերագոյնն, առաքեցի զդա առ ձեզ յուսովն աստուծոյ լնուլ զտեղի իմ ո՛չ ի դորա կամաց և ի խնդրոյ, այլ յիմմէ սրտէ և ի կամաց յօժարեցուցեալ և ի հրամանէ հարկեալ։ Եւ որպէս անդամ ի մարմնոյ կենդանւոյն՝ հատեալ ցաւօք, որ ունի զիմ սիրտ և զդան յամենայն իրս ի պատեհ պատուիրանացն

---

1 afghmpqstՎ. պատճառս, o պահս փխ պատճառս
2 aefgmopqstՎ. ի դրունս
2 g կարօտիմ ի գերեզմանի և ի կատարածի, no կարօտեմ
3 no տեսանեմ
3 tՎ. զորդեակս
3 q յետին
3 afk ահութի, ահուի, ահնուի, e օրհնութիւնն
4 a պահլ փխ պահանջել
4 no զպատարագս
4 n իմ
5 m լինիլ
5 Վ. թոշակի
5 t անուան
5 noq վարիւք
5 Վ. անսղալ
6 a կրաւնիւք
6 p չիք աստուծոյ
6 pq կասկածուտ
7 Մ-Թ և մի չորք ՋՋ ինչ փխ ինձ, o այս ինձ
8 fh այլով, Վ. այլ այլօք փխ ապա այլովք
8 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ զարհուրիլ փխ զարհուրեալ
9 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ չիք առ ձեզ
9 a զյարդիւնական
9 Վ. վարդապետն
9 no վարդան
10 p չիք ինձ
10 gq նախախնամութիւն
11 m ի հինգ ամաց հետէ
11 Վ. չիք և
12 afghm միջնորդութեամբ
13 stՎ. մահուամբ
13 g մեծաւ և հարկիւ, p մեծաւ հարկի
13 hopq բեռնել, n բեռն (sic)
13 h ընդ աշխարհիս փխ ընդ իւր
14 no մեծի և կարեաց, mՎ. հարկեաց, st մեծ կարեաց և հարկաւոր երկոցունց
14 n չիք կարեաց
14 pq վեհագոյնն
15 q առ ձեզ զդա
15 p նոցա փխ աստուծոյ
15 m զտեղի իմոյ
15 p իմում ոչ դորա փխ իմ ոչ ի դորա
15 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ և խնդրոյ
16 g յիմէ, s յիմոյս. t իմմէ
16 stՎ. յօժար կամաց, h յօժարացուցեալ
17 ghno կենդանոյն, stՎ. ի կենդանի մարմնոյն
17 q հատեալ ցաւուք, stՎ. ցաւօք հատեալ է
18 m չիք որ
18 p զիմ սիրտս
18 e յամէ փխ յամենայն
18 Վ. ի պատեհս
18 m պատուիրանաց

աստուծոյ, և գայ բերէ առ ձեզ սահման չափաւոր և դիւրագործ՝ քաղեալ ի կանոնաց և ի հրամանաց հարցն սրբոց՝ ի պէտս եկեղեցականաց և աշխարհականաց։ Զոր աղաչեմ բարեխօսութեամբ սրբոց, և փոխանակ ասեմ զանձն իմ, զի ընդունիցիք զդա սիրով, զհրամայեալսն գրոց սրբոց, և կատարեսցէք ի փրկութիւն ձեզ և յանդատապարտութիւն ատենին աստուծոյ։ Իսկ եթէ ստնգանիցէ ոք և ոչ ընկալցի և կատարեսցէ, մեղս ածցէ աններելիս, և արիւն իւր և կործանումն աշխարհի պահանջեսցի ի նմանէ առաջի ատենին ահաւորի և մեծի։

Բայց մեծ յուսով եմ յաստուած չընդդիմանալ ումեք իւրում կենաց և փրկութեան և ի հաւանելոցդ պահանջեմ աղաչանօք՝ փոխել իւրաքանչիւր ումեք զթուղթդ կանոնական և պահել զգուշութեամբ յաւիտեան, և ամենայն ումեք գիտելի առնել, և զիմ առաքեալ թուղթդ ձեռնագրել ամենայն եպիսկոպոսացդ և առ իս առաքել ձեռօք իմոյ վարդապետիդ։ Այլ և ամենայն պաշտելի և երկրպագելի սրբութիւնդ իմովս երեսօք ընկալցին զերկրպագութիւն և աղօթս՝ զիմօք Վարդան վարդապետիդ իմ, և ձերովդ։ Նոյնպէս ընկալարուք և դուք՝ որպէս յիմմէ սրտէ և ի հաւատոյ, բերանով դորա զհայցուածս աղօթից և պատարագաց, զոր մաղթեմ՝ յուսալով ի մեծէ և ի փոքուէ, ի քաւութիւն պարտեաց յանցանաց իմոց. քանզի որպէս հարք պարտին որդւոց գութ և օրհնութիւն, նոյնպէս և որդիք օրէնս ունին զպարտս հօրն վճարել։

---

1 e չիք գայ
1 e բեր դա փխ բերէ
1 g սահմանս չափաւորս
2 no և փխ ի
2 p չիք պէտս
3 egqstՎ. սրբոցն
3 aeghmnopstՎ. փոխան փխ փոխանակ
4 epqstՎ. զհրամայեալս, g հրամայեալս
4—5 Վ. գրով սրբովք
5 Մ—Թ և մի երկու ՋՋ կատարիցէք
5 Վ. յատենին
6 afh ստունկանիցէ, e ըստնգանիցէ, g ըստունկանիցէ, p ստունգանիցի
6–7 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ մեղս, է աններելի փխ մեղս ածցէ աններելիս, e աներելիս, p զմեղս
7 aegՎ. արիւնն
7 gq պահանջեսցէ, o պահանջեսցին
8 no առ ի ատենին փխ առաջի ատենին
8 Մ—Թ և մի երկու ՋՋ ահաւորին
8 tՎ. մեծին
8 no չիք ահաւորի և մեծի
9 t չիք եմ
9 g աստուած, no զաստուած
10 a աղաչանաւք
10 no փոխել
11 st զթուղթ, Վ. զթուղթս
12 Վ. գիտելի փխ գիտելի
12 stՎ. թուղթս
13 egnoqstՎ. եպիսկոպոսաց
13 gh առաքել
13 stՎ. վարդապետիս
13 t այդ
14 tՎ. ընկալցի
14—15 eopqsՎ. երկրպագութիւն
15 no ձերօքդ, stՎ. ձերով
15—16 h նմանապէս փխ նոյնպէս
16 g յիմէ
16 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ ի հաւատոյ
17 no և պատարագ
17 egmnopstՎ. յուսով
18 p և փոքուէ
18 s զքաւութիւն, tՎ. քաւութիւն փխ ի քաւութիւն
19 o չիք պարտին
19 aigh որդոց, o որդւոյ
19 af ահութի, k ահնուի, o օրհնութեան
19 h նմանապէս
19 e որդիք փխ որդիք
19 a աւրէնս, g յօրէնս, pstԱԲԳԴ. օրէն (Վ. օրէնս)
19 stԱԲԳԴ ունել

Եւ ես լի հաւատով, տարածմամբ ձեռաց իմոց խնդրեմ յաստուծոյ միջնորդութեամբ կենսակիր սրբոցն և աղօթիւք երանուհւոյ աստուածածնին և ամենայն սրբոց, զի ամենայն աստուածաշարժ պարգևք և օրհնութիւնք և շնորհք, զոր ետ հայրն երկնաւոր որդւովն և սուրբ հոգւովն աշխարհի և եկեղեցւոյ, և եկն ի հարց յորդիս, և այն ամենայն եկեսցէ և հանգիցէ յոգիս ձեր, և յեկեղեցիս ձեր, և յաշխարհդ, և յիշխանութիւնդ, և ի հոգիս ննջեցելոց ձերոց՝ ի հանգիստ նոցա, և կենդանեաց՝ ի փրկութիւն հոգւոյ և մարմնոյ. յաճումն և ի բազմանալ նորոյս Իսրայէլի՝ քրիստոնեական հօտիդ, առաւել քան զբազմութիւն և զպայծառութիւն աստեղաց։ Օրհնեսցին երկնաւոր շնորհօք ամենայն զոյք ձեր՝ կայուն և գնայուն, և պտղաբերեսցեն անդաստանք ձեր և այգեստանք ձեր, և ամենայն պտղաբերք երկնաւոր ցօղովն և շնորհօք աստուծոյ լցեալք, յորոյ վերայ ասասցեն ամենայն մերձաւորք աստուծոյ՝ երկնաւորք և երկրաւորք՝ «Եղիցի՛, եղիցի՛»։ Ողջ լերուք, և անյարմար գրոյս անմեղադիր լիջիք, զի փափաքեցի իմովս ձեռամբ գրել առ ձեզ։

Գրեաց և միւս ես Թուղթս կանոնականս եկեղեցականաց և առաքեաց ընդ շրջաբերական թղթին ի ձեռս նոցունց՝ այսպէս։

---

1 q *տես* փխ *ես*
1 g *աստուծոյ*
2 egnopqstՎ. *միջնորդիւ*
2 efhnopqtՎ. *սրբոցս*
2 aefhmpstՎ. *յաղօթս* փխ *աղօթիւք*
 gkno *աղօթս*
2 afghkՎ. *երանուհոյ*
2—3 Վ. *աստուածածնի*
2—3 q չիք *'և աղօթիւք... սրբոց'*
3 stՎ. չիք *'և ամենայն սրբոց'*
 op *մեծաշարժ* փխ *աստուածաշարժ*
3 aefghkmopq *պարգևօք*
3—4 a *աւրհնւթիք*, fk *աւհնութիք*
4 afh *որդով*, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *որդւով*
5 gh *եկեղեցոյ*
5 e *յորդիս այն* (չիք *և*), g *ի հարցն որդիս*
6 o *յեկեղեցիս և յաշխարհդ*. Վ. *յեկեղեցիս և յաշխարհս ձեր*.
6 g *աշխարհդ և իշխանութիւնդ*
7 Վ. *և ի հանգիստ*
7 aefhopq *կենդանեացդ*
7 p *փրկութիւն* փխ *ի փրկութիւն*
8 gh *հոգոյ*
8 n *և բազմանալ*
8 a *իղի* (= *իսրայէլի*)
9 o *և պայծառութիւն*, pq չիք *և զպայծառութիւն*
9 Վ. *աստեղացն*
1 ak *ահոցին*, gnop *օրհնեսցեն*
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *երկիր* փխ *երկնաւոր*, m *աստուածային երկնաւոր*
10 stՎ. *անկայուն* փխ *գնայուն*
10—11 g *պարարտասցեն*
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *պտղաբերեսցին*
11 ostՎ. չիք *ձեր*
12—13 stՎ. չիք *'յորոյ վերայ ասասցեն ամենայն մերձաւորք աստուծոյ'*
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *եղիցի՛* փխ *«եղիցի՛, եղիցի՛»*
14 afhkm *գրիս*
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք *լիջիք*
15 Մ-Թ *փափաքեցի*, o *փափաքեցայ*
15 pq չիք *'զի փափաքեցի իմովս ձեռամբ գրել առ ձեզ'*
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *իմով*
16 Մ-Թ *միւս Թուղթ* փխ *միւս ես Թուղթս*. fht *Թուղթ*
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *կանոնական*
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *ընդ շրջաբերականին* փխ *ընդ շրջաբերական թղթին*

ԽԳ

Սահմանք կանոնականք տեառն Կոստանդեայ Հայոց կաթողիկոսի

«Կոստանդին ծառայ Քրիստոսի և շնորհօք նորին կաթողիկոս ամենայն Հայոց, օրհնութեամբ և ողջունիւ և սիրովն աստուծոյ՝ ծանուցանեմ լրման եկեղեցւոյդ Հայաստանեայց, վիճակելոց ընդ իշխանութեամբ գաւազանի սրբոց առաքելոցն Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի և մեծավաստակ նահատակին Գրիգորի և մերում կրսերութեանս։

Հրաման է այս առաքելագիր, որ ի տարւոջն երիցս անգամ առաջնորդք եկեղեցւոյ ժողովով տեսանեն զկարգս եկեղեցւոյ, թէ որպէս ունիցին զսահմանս յափտենականս, զոր Հոգին սուրբ հաստատեաց, զպակասեալն լնուլ և զեկամուտ որոմն խլել։ Եւ այս պատուիրան ի բազում ժամանակաց խափանեալ եղև յաղագս ազգիս ցիր և ցան լինելոյն, և հեռաւորութեան, և մուխատրայ ճանապարհաց։ Այլ զի իրաւունք արդար դատաստանին աստուծոյ յիշատակ արար անկարգութեան և անիրաւութեան աշխարհի, յետ բազում երկայնմտութեան և ներողութեան արբոյց զբաժակ բարկութեան իւրոյ յոլովից ազգաց և ժողովրդոց, ընդ որս և մեք գտաք դատապարտ և տուաք տոկոսիս ազգակցօքն մերովք և հոգևոր ուստերօք և դստերօք։ Քանզի աշխարհ, որ լի էր մեղօք և անիրաւութեամբ, լցաւ արեամբ և արտասուօք և դիակոյտ ոսկերօք կոտորածոց՝ գազանակուր եղելոց, և մնացեալքն ի սրոյ անընտել ճանապարհաւ վաճառակուր եղեն

---

1 no *վասն սահմանաց կանոնական*
1 stԱԲԳ *սերմանք* փխ *սահմանք*
1 a *կաթողիկոսի*, q *կաթողիկոսին է*, st *կաթուղիկոսին հայոց*, Վ. *կաթուղիկոսի հայոց*
2 a *շնորհաւք*
3 aik *ահուք*, q *և օրհնութեամբ*
3 no չիք *'և ողջունիւ'*, Վ. *օրհնութեամբ ողջունիւ*
3 Մ-Թ *սիրով*
4 gh *եկեղեցոյդ*
4 ah *հայաստանեաց*
5 fhm *սուրբ*
5 Վ. *առաքելոց*
5 aihoՎ. *բարդողիմէոսի*, en *բարթողիմէոսի*
6 stՎ. *նահատակին քրիստոսի*
6 noq *կրսերութեան*
7 igh *տարոյն*, p *տարոյս*, q *տարոյն*
7 Վ. *երեք*
8 gh *եկեղեցոյ... եկեղեցոյ*
8 s *ժողովեալ* փխ *ժողովով* t *ժղվ*
9 Մ—Թ և մի երկու ՁՁ *զսահմանս եկեղեցւոյ*
9 Վ. *զպակասն* փխ *զպակասեալն*
10 a *որումն*
10 stՎ. *պատուիրանս*
11 egnopqstՎ. *ցիր և ճապաղ* փխ *ցիր և ցան*
12 f *մոխադրա*, h *մոխատրայ*, no *մուխմուխատրայ*, stՎ. *մուխադրայ*
13 op *յիշատակարան* փխ *յիշատակ արար*
13 g *անկարգութեանն*
13—14 q չիք *'և անիրաւութեան... երկայնմտութեան'*
14 Վ. *երկայնմտութեանն*
14 p *ներութեան*, Վ. *ներողութեանն*
14 aefghq *արբոյց*
15—16 m *դատապարտեալք*, no *ի դատապարտ*
16 a *տուկոսիս*, q *տոկոսի*
16 gstՎ. *ազգակցօք*
16 nopst *մերօք*
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *դստերովք*, m չիք *'և դստերօք'*
17 no *աշխարհք*
17 n *մերօք* փխ *մեղօք*
17 Վ. *անիրաւութեամբք*
17—18 Մ-Թ չիք *'լցաւ արեամբ'*. no *լցան արեան*
18 o *ի կոտորածոց*, st *և կոտորածովք*, Վ. *կոտորածովք*
18 p *գզազանակուր*
19 o *մնացեալն*
19 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ *անընդել*

յազգս հնաւորս, և փափուկքն մեր և ազատք որդիք Սիոնի և դասինք Քրիստոսի, զուգակշիռքն ոսկւոյ և արծաթոյ և ականց պատուականաց, իբրև զաղբ անպիտան և ընկեցիկք և արհամարհք և անծանօթք եղեն։ Այլ և երկրպագելի և պատկառելի նշանք և սպասք սրբութեան անարգեալն անարժանից ձեռօք յանարժան պէտս վարեալք՝ հանդերձ տապալմամբք քաղաքաց և ամայութեամբ գաւառաց, զորս ոչ ոք կարէ զբովանդակն պատմել և արժանապէս ողբալ։ Բայց քանզի ողորմութիւնն աստուծոյ եթող մեզ տակաւին սերմն կենաց և զաւակ յուսոյ՝ յաշխարհիդ Արևելից յիշատակ առ մեզ երախտեացն աստուծոյ, որ վասն աղօթից նախնեացն մերոց սրբոց ի մխիթարութիւն մեզ վասն բազում գթութեան իւրոյ. և է՛ք դուք ժողովրդապետք այսօր և ժողովուրդք, վանորայք, քաղաքք և գաւառք, յետ բազմադիմի վշտացն, զոր կրեցէք, և գոյ ի ձեզ օրհնութիւն և յոյս աճման և վերացման ի փառսն առաջինսն. և է՛ք Քրիստոսի և մեր սեփական ժառանգութիւն և պարծանաց զաւակք, և յանձնեալք մեզ ի պէտս հոգևորս։ Վասն որոյ ի վերայ բազում արտասուացն, զոր հեղաք վասն ձեր ի բեկման աւուրսն և՛ յաւերման և՛ կոտորման մահաբեր սրոյն, և այսօր մխիթարիմք ձեօք մնացելովք, և գոհանամք զաստուծոյ, այլ և միշտ զարհուրիմք և զոգամք յերկիւղ կասկածանաց նոյն անցիցն, զոր կրեցաք, քանզի և նոյն պատճառք բարկութեան աստուծոյ գտանին և այսօր առ բազումս, որ է կեանք և վարք արտաքոյ կամացն աստուծոյ և կանոնաց հրամանաց։ Վասն որոյ յառաջ քան զերիս ամս գնացաք մեր դրան սպասաւորացս լրմամբ, հանդերձ ամենայն մերձակայ գաւառաց եպիս-

1 o ազգս
1 Մ-Թ դասինքն
2 fgh ոսկոյ
2 afghmnopqstՎ. չիք և արծաթոյ
2 Վ. ականցն
3 e ընկեցիք
3 t արհամարհանք
4 Մ-Թ և մի երկու 22 չիք և պատկառելի
4 Մ-Թ չիք սրբութեան
4 Մ-Թ և մի երկու 22 անարգեցան փխ անարգեալն
5 Մ-Թ Վ. և անարժանից
5 a ձեռաւք
5 g անարժան, Ա անարժանապէս
5 Մ-Թ և մի երկու 22 վարելով
5 q տարածմամբ փխ տապալմամբ
6 st զոր
7 afh ողորմութիւն
8 s զմեզ, Վ. չիք մեզ
8 stՎ. տակաւ փխ տակաւին
8 no չիք սերմն
8 aeighՎ. յաշխարհէդ
8 q յարևելից
9 Մ-Թ և մի երկու 22 ի յիշատակ
9 g յարևելից
9 stԱԲԳ այլ փխ որ (Վ. որ)
6 Վ. նախնեաց

10 stՎ. չիք ի
11 pq վանորեայք Մ-Թ վանորայք և
12 efmnops կրեցիք
12 Մ-Թ և մի երկու 22 գայ
13 m առաջինս, Վ. առաջին
14 aefhՎ. սեփհական, Մ-Թ սեպհական
14 aeh ժառանգութիւնն
14 no յանձնեալս
14 p մեր փխ մեզ
15 q հոգևորք
15 h վասն այսր
15 q չիք վերայ
16 stՎ. աւուրս
16 g սիրոյն փխ սրոյն
17 a այսաւր
17 gp մխիթարեմք
17 anot ձեք, h ձեօք փխ ձեօք
17 p չիք այլ
18 p զարհուրեմք
19 fh կրեցէք
19 p պատճառանօք
19 gՎ. բարկութեանն
19 Մ-Թ չիք և
21 h վասն այսր
22 g սպասաւորաց ի լրման, p սպասաւորաց
22 q մերձագաւառաց փխ մերձակայ գաւառաց

կոպոսօք յաշխարհն Կիլիկեցւոց առ քրիստոսապսակ թագաւորն մեր Հեթում, և մերով հրամանաւ և նորին ձեռնտուութեամբ ժողովեցաք զեպիսկոպոսունս և զվարդապետս և զմիանձունս և զվանաց առաջնորդս, և զիշխանս և զիշխեցողս, արս երևելիս, և արարաք հանդէս մեծ, քննեցաք զպատուէր և զհրաման աստուծոյ և զաստուծոյ մերձակայից առաքելոց և հայրապետաց և գտաք զմեզ բազում մասամբք մոլորեալք և դատապարտ և անպատասխանիք. և որքան կարացաք՝ աւաղեցաք զմեզ և ողբացաք։

Զկնի յոլով քննութեանն՝ ամենեցուն կամակցութեամբ և ձեռնագրով՝ գրեցաք սահման և կանոն չափաւոր և դիւրընթաց, և կարելի գործելոյ, ի զօրութենէ գրոց հաւաքեալ. և ուխտեցաք առաջի աստուծոյ և՛ հրեշտակաց և՛ մարդկան՝ յանձն առնուլ ամենայն կարողութեամբ զեդեալ սահմանս։ Եւ եդաք գլուխ մեր յօգնութիւնն աստուծոյ և մնացաք ժամանակի, թէ հնար գոյ գալ անձամբ և այդր լինել զփափագ կարօտութեան իմոյ առ ձեզ, և պահանջել ի ձէնջ ձեռնագիր սահմանին եդելոյ, որպէս և մեք։ Եւ զի չեղև հնար, առաքեցաք զնոյն սահմանեալ կանոնս չափաւոր քարտիսիւ, և պահանջեմ ի ձէնջ վկայութեամբն աստուծոյ և շնորհիւ և զօրութեամբ առաքելական աթոռոյս, և աստուածընկալ սրբութեանցս, և առաջի առաքելոցն սրբոց, և սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ, զոր առնիցէք անթերի։

Եւ եղեալ սահմանն ա՛յս է*.

Ա. Ամենայն ձեռնադրութիւն յեկեղեցի, որ է պարգևք հոգւոյն սրբոյ, զոր տալ արժանաւորացն, առանց արծաթոյ լիցի՝ ըստ կանոնաց, զի այն ախտ

1 f եպիսկոպոսաւք
1 g աշխարհն
1 Մ-Թ կիւլիկեցւոց, fgn կիւլիկեցոց, ho կիլիկեցոց
1 no չիք մեր
2 stՎ. և նորին հրամանաւ և ձեռնտուութեամբ փխ և մերով հրամանաւ և նորին ձեռնտուութեամբ, p տուութեամբ փխ ձեռնտուութեամբ
2–3 o զեպիսկոպոսունսն
2–3 stՎ. չիք և... և... և
3 Մ-Թ և մի երկու 22 վանաց
4 s զարս
4 m և քննեցաք
5 stՎ. զհրամանս, efh զհրաման
5 Մ-Թ աստուծոյ
5 afghmnopq մերձակէից, st մերձակիցն
5–6 o առաքելոցն և հայրապետացն, g հրապարակաց փխ հայրապետաց, st զառաքելոց և զհայրապետաց
6 o չիք զմեզ
6 Վ. դատապարտեալք
8 eՎ. և զկնի
8 egՎ. քննութեան, n քննութիւն
8 egis ձեռագրով, no ձեռնագրեցաք փխ ձեռնագրով գրեցաք
9 g և կարելի գործոյ
10 h ուխտացաք

11 p յանձն առեալ զամենայն
12 pq եդաք զգս փխ եդաք գլուխ
12 e գուս (sic)
12 a աւգնութեամբն, efghmpqԱԲԳ st օգնութեամբն, no օգնականութեամբն
12 t ի ժամանակի
13 no հնար գոլ
13 eg կարօտութեանն
14 stՎ. ձեռագիր
14 p եղելոյ փխ եդելոյ
15 sՎ. չիք զնոյն
15 stՎ. զսահմանեալ
15–16 oq քարտիզիւ
16 aefgm վկայութեամբ
16 m շնորհօք
17 Վ. առաքելոց
18 oՎ. սուրբ
18 o զորս
20* gstՎ. յեկեղեցիս, no չիք յեկեղեցի
20 h պարգևօք
20 agh հոգոյն
21 p տայ
21 Վ. արժանաւորաց, t անարժանաւորաց (sic)
21 g կանոնական

---

* Կանոնադրության հոդվածների համարակալումը efs լուսանցքում, ghn չիք համարակալում:

Յուդայի և Սիմոնի կախարդի է, որ խոտեցան, և ոչ միաբանեցաւ ընդ նոսա շնորհն, որ ի տեղիս տեղիս վասն ագահութեան լուծեալ է և ագիտութեան:

Բ. Այսուհետև արժանաւորքն միայն և գիտունքն առցեն զաստիճան եպիսկոպոսութեան մեծաւ քննութեամբ և վկայութեամբ և թեմին կամակցութեամբ առանց կաշառոյ. հասակաւ մի՛ պակաս քան զերեսուն ամն:

Գ. Իսկ առաջին գործ եպիսկոպոսին, որ զուսուցիչսն և զուսումնականսն ուսման եկեղեցւոյ՝ ինքն սահմանեսցէ մեծաւ հոգաբարձութեամբ, անդայթակղ, և գիտունք և ուսումնականք ուսուցիչք եղիցին տղայոցն:

Դ. Ապա զեկեալսն ի չափ՝ հասակաւ և՛ ուսմամբ և՛ սրբութեամբ՝ ածցէ յաստիճան, վկայութեամբ անձանց իւրեանց և սնուցողացն՝ առանց արծաթոյ, տիօք մի՛ պակաս քան զքսան հինգ ամն երէցն և սարկաւագն՝ քսան ամ:

Ե. Իսկ քահանայքն զպսակն և զկնունքն նօթութեամբ արասցեն յեկեղեցիս և հաղորդեսցեն. բայց թէ մահու երկիւղ իցէ երախային, յորժամ և իցէ՝ արասցէ առանց դրամի:

Զ. Ամենայն քահանայագործութիւն՝ կնունք, պսակ և թաղումն, երկիւղիւ եղիցի՝ առանց դրուցի և ծաղու, մեծաւ յուսով և աղօթիւք մերձակայից:

Է. Աւազանն հաստատուն լիցի և անշարժ, և վարագուրաւ ծածկած, զի մեծ է խորհուրդն:

Ը. Զպսակն ընտրութեամբ արասցեն՝ վեց ծննդովք հեռացեալ յազգակցութենէ արեան. փեսայն մի՛ պակաս քան զչորեքտասան ամն, և հարսն՝ քան զերկոտասան:

1 no չիք *է*
1 a *խոտեցան*
1 np *միաբանեցան*
2 estՎ *շնորհք*
2 e *որ ի տեղի տեղիս*
2 o չիք *է*
2—3 stՎ *ակրութեան* փխ *ագիտութեան*
4 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *Բ.*
5 ae *թիմին*
5—6 h *կամեցութեամբ*
6 no *և առանց*
6 stՎ *կաշառու և*
8 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *բ.* փխ *Գ.*
8 eg *եպս* (sic), n *եպիսկոպոս*
8 stՎ *զուսուցիչս*
8—9 stՎ *զուսումնականս*
9 gh *եկեղեցոյ*
9 *Մ-Թ* *մեծաւ զգուշութեամբ և*
10 *Մ-Թ* afnost *անդայթագղ*
10 g *գիտուն*
10 *Մ-Թ* aefmpq չիք *և ուսումնականք*, st *գիտունք ուսուցիչք և զուսումնականս ուսուցիչք*
10 stՎ *լինիցին*

10 *Մ-Թ* st *տղայոց*
11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *գ.* փխ *Դ.*
11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *եկեալսն*
11 stՎ *հասակի* փխ *հասակաւ*
12 st *անձամբ*
12 q չիք *առանց*
13 a *տիաւք*
13 *Մ-Թ* h *զքսան և հօթ*, f *զի՛է*
13 *Մ-Թ* չիք *քսան ամ*
13 o *սարկաւագքն*
15 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *դ.* փխ *Ե.*
15 a *նաւթութեամբ*, pq *անօթութեամբ*
15—16 m *յեկեղեցին*
16 a *երայխային*, eigՎ *երեխային*, p *երախայն*
17 n *դրամի*
18 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ե.* փխ *Զ.*
18 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *և պսակ*
19 sՎ *լիցի*
19—20 a *մերձայկայից*, stՎ *մերձակայիցն*
21 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *զ.* փխ *Է.*
23 stՎ *է.* փխ *Ը.*
23 nopqstՎ *հեռացեալք*

Թ. Յօտար աշխարհէ եպիսկոպոս, կամ վարդապետ, կամ երէց, կամ գերոյ տէր առանց թեմի եպիսկոպոսին մի՛ շրջեսցին, կամ շինեսցին, այլ նորա հրամանաւ՝ ըստ պատշաճի. բայց ճշմարտասցեն մի՛ հակառակեսցեն և ընդդիմասցին, և եթէ յանդգնի ոք՝ նզովեալ եղիցին:

Ժ. Գրոց դասատացք բազմաց վկայութեամբ լիցի, որ գիտունք լինին և ամենայն գրոց վարժ և տեղեակ, և փորձ ամենայնիւ. նոյնպէս և գրոց աշակերտք ընտրութեամբ նորին և առաւել փորձիւ և վկայութեամբ կատարելոց:

ԺԱ. Եւ հրամայեսցէ եպիսկոպոսն զսուրբ գիրս եկեղեցւոյ գրել արուեստաւորաց և ուղղափառաց և գիտնոց:

ԺԲ. Երկիցս անգամ շրջեսցի եպիսկոպոսն ի տարւոջն յիւր թեմն, և հանդէս արասցէ իւր հօտին, և սուրբ և գիտուն քորեպիսկոպոս դիցէ, որ զեկեղեցւոյ դատաստանն ըստ կանոնաց առնել մարթասցէ, երկիւղած և անաչառ:

ԺԳ. Ծեր և գիտուն խոստովանահարս կարգեսցեն, որ յամէն կիրակէի առանց դրամի ի խոստովանութիւն կոչեսցէ վասն շաբաթուն յանցանաց, և քահանայքն խոստովանահարցն հրամանաւ զիւրեանց ժողովրդեան զարժանաւորն հաղորդեսցեն առանց դրամի, նոյնպէս և զհիւանդսն առանց դրամի:

1 no *զազգակցութենէ*
1 stՎ *և փեսայն*
1 gno չիք *ամն*
3 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ը.* փխ *Թ.*
3 *Մ-Թ* *օտար յաշխարհէ*, *ԱԲԳ* *զօտար* (Վ *Յօտար*)
3 *Մ-Թ* *վարդապետն*
4 g *գերոց*
4 *Մ-Թ* *թեմին*, aeg *թիմին*, n *գիմի*
4 Վ *մի՛ շրջեսցեն*
4 *Մ-Թ*Վ *շինեսցեն*, q չիք *կամ շինեսցին*
5 o *ըստ հրամանին* փխ *ըստ պատշաճի*
5—6 *Մ-Թ* aefghmnop չիք '*բայց ճշմարտացն... եղիցին*'
7 *Մ-Թ* և և մի երկու ՁՁ *թ.* փխ *Ժ.*
7 o *ԱԲԳ* *որոց* փխ *գրոց*
7 *Մ-Թ* *դասատացքն*
7 no *գիտուն*, stՎ *լինին գիտունք*
8 o *և որ գրոց վարժ*
8 mstՎ *վարժք և տեղեակք*
8 no *փորձիւ* փխ *փորձ ամենայնիւ*
8 h *ամենայնիւն*
8 *Մ-Թ* am և մի երկու ՁՁ *նմանապէս* փխ *նոյնպէս*
9 stuՎ *աշակերտքն*
11 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ժ.* փխ *ԺԱ.*
11 *Մ-Թ* *հրամայէ*

11 gh *եկեղեցոյ*
12 g *յարուեստաւորաց*
12 m *ուղղափառ*, stՎ *գիտնոց և ուղղափառաց*
13 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ժա.* փխ *ԺԲ.*
13 fh *ի տարոջն*
13 g *թէմ*, n *գէմ* փխ *թեմն*
14 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ չիք *և*
14 g *քորեպիսկոպոսն*
15 gh *զեկեղեցոյ*
15 hՎ *դատաստան*
15 stՎ *մարթասցի*
16 p չիք *և անաչառ*
17 *Մ-Թ* և մի երկու ՁՁ *ժբ.* փխ *ԺԳ.*
17 *Մ-Թ* *խոստովանահայրս*, p *խոստովանահայր*
17 *Մ-Թ* am *յամենայն*, p *ամէն*
17—18 egquՎ *կիւրակէի*
18 pqՎ չիք *ի*
18 *Մ-Թ* aeghmnoq չիք *վասն*
18—19 Վ *յանցանացն*
19 g *զիւրոց*
19—20 *Մ-Թ* ah *ժողովուրդն*, egno *ժողովրդեանն*
20 *Մ-Թ* anop *զարժանաւորսն*, g *զարժանաւորս*
20—21 *Մ-Թ* չիք '*նոյնպէս... առանց դրամի*'

ԺԴ. Չհաղորդել առանց բուրվառի և մոմեղինի մի՛ տարցին առ հիւանդն, այլ մեծաւ երկիւղիւ. իսկ ժողովուրդքն չեն յիրեանց հրամանքն, ո՛մ կամին ծուխ լինել, այլ որպէս եպիսկոպոսն հրամայեսցէ։

ԺԵ. Առաւել ջան տարցեն եպիսկոպոսք և քորեպիսկոպոսք զպոռնիկս և զշնացողս, զհմայս և զամենայն յանցաւորսն գեհենին երկիւղիւ ի դարձ ածել։ Իսկ զանդարձսն մարմնաւոր պատուհասիւ և հոգևորաւ խրատել և տուգանել. մանաւանդ զայնպիսիսն, որ այր և կնոջ մէջ մտցեն, կամ բոզ ունիցին կին, կամ զկինն թողուն զօրինաւոր և առ բոզս երթան, կամ ամլութեան պատճառաւ թողուն զկանայսն առանց բանի պոռնկութեան։ Զայնպիսիսն առանց խղճի անողորմ տուգանօք խրատեսցեն. և թէ պատուաւոր մարդ է և ընդդէմ աւէ եկեղեցւոյ օրինաց լրբութեամբ, թագաւորն խրատեսցէ զայանի մեղքն. և իշխանքն՝ զմեղադրանս, եթէ ո՛չ առնեն զայս, և նզովք. և թէ կին լրբի և մարդ խաբէ կանամբի կամ ազապ, խրատեսցէ երէցն։

ԺԶ. Ամենայն պահք՝ ըստ կանոնաց՝ առանց ձկան և ձիթոյ և գինւոյ եղիցի բաց ի հարկէ հիւանդութեան, առաւել աղուհացիցն, և ուրբաթուն և չորեքշաբաթուն, որ Քրիստոսի չարչարանաց աւուրքն են, որ զայս լուծանէ, տուգանեսցեն և յաղքատս տայցեն, և պահօք վճարեսցեն աստուծոյ։

ԺԷ. Նախ քան զայս և յառաջ քան զամէնդ զայս եմք հոգացեալ առաջի արքային Հեթմոյ և Հօր իւրոյ Կոստանդեայ և ամենայն իշխանացն, և բանադրանօք բանադրեալ յամենեցուն վերայ, որ օգնական լինին եկեղեցւոյ, և յամենայն տեղի՝ ի մեծ և ի փոքր՝ վիճոցաւագ դնեն ի դարպաս, ի քաղաք, ի գիւղս, ի բերդս, և յագարակս, և զանօրէն վիճոցատացսն, զաստուծոյ բարկութիւն շարժողսն, և զաններելի անօրէնսն, որ անարգեն զհաւատսն, զատեղծող, զկնունք, զհրեշտակ, զքահանայ, զբերան, զերես, զգերեզման, և զայլ այսպիսիս զնոր բուսեալ չարիսդ, զայնպիսեացն զլեզուսն հատցեն, և կամ ծակեսցեն և լար ի ներս ածցեն, և նախատանօք ի շուրջ ածցեն օր մի, և ըստ գոյին տուգանս առցեն, և յաղքատս տայցեն։

ԺԸ. Թէ քահանայ գտանի ի վերադրեալ մեղսդ, կրկին պատիժ ընկալցի և տանջեսցի կարգաւն հանդերձ։

ԺԹ. Քահանայ, որ զատ յեկեղեցւոյ գործոյ, այլ գործս առնէ՝ նոտարութիւն կամ որսորդութիւն, զժողովուրդսն ի բաց առցեն ի նմանէ. նմանապէս զանուսումն երիցանց, մինչ լաւ ուսցին, և յանարժանիցն ևս առցեն։

---

1 Մ-Թ և մի երկու ՂՂ ժգ. փխ ԺԴ.
1 m զհաղորդութիւնն, p զհաղորդսն
1 mnostվ մի՛ տարցեն, q մի՛ տացին
2 st ժողովուրդն, վ ժողովրդեան
2 վ իւրեանց
3 վ ում և կամին
3 p չիք որպէս
3 st հրամայեսցեն
4 Մ-Թ և մի երկու ՂՂ ժդ. փխ ԺԵ.
4 acgpqstվ տարցին
4 Մ-Թ և մի երկու ՂՂ զպոռնիկսն
5 Մ-Թ շնացողսն, eg շնացօղսն
5 m և զհմայս, t հմայս
5 fh անցաւորսն ag անցաւորսն
5 stվ երկիւղիւ գեհենին
5 t չիք ի
6 s ածեն
6 h հոգեոր
7 g տունկանել փխ տուգանել
7 acfs յայր, p զայր
8 Մ-Թ am և մի երկու ՂՂ զկին
8 p թողուլ, stվ թողուցուն
8 m օրինաւոր
9 egpվ զկանայս
10 վ զայնպիսիս
10 Մ-Թ և մի երկու ՂՂ չիք առանց խղճի
10 a տուգանաւք
10 stվ խրատեսցեն տուգանօք
11 stվ է մարդն
11 p ընդդիմացէ փխ ընդդէմ աւէ
11 gh եկեղեցոյ, վ եկեղեցւոյն
11 Մ-Թ չիք լրբութեամբ
12 Մ-Թ յայտնի զմեղքն փխ զայանի մեղքն, no այանի մեղքն
12 Մ-Թ q իշխանք
12 Մ-Թ մեղադրանօք, enoq մեղադրանք, pվ զմեղադրանքն
12 fh չիք ոչ
13 stuվ կամ ազապ կամ կանամբի, n ազապի
13 m և փխ կամ
13–14 Մ-Թ և մի քանի ՂՂ խրատեսցէ յերեան փխ խրատեսցէ երէցն
15 Մ-Թ և մի երկու ՂՂ ժե. փխ ԺԶ.
15 ehno ըստ կանոնաց
15 q ձէթոյ
15 Մ-Թ և մի երկու ՂՂ գինոյ
16 Մ-Թ չիք եղիցի, enqu լիցի
16 stuվ բայց
16 q չիք 'հիւանդութեան առաւել'
16 Մ-Թ ուրբաթին, վ ուրբաթ
17 Մ-Թ չորեքշաբթին, վ չորեքշաբաթին
17 t չիք 'որ քրիստոսի... աւուրք են'
17 aeighpվ աւուրք, no օրք
18 qstվ տացեն
18 Մ-Թ վճարեսցին յաստուծոյ
19 Մ-Թ և մի երկու ՂՂ նախ փխ ԺԷ. Նախ
19 a նա քան զսա և յառաջ քան զամենեքեանդ, e նա ք զամ, h նա քան զայս, m նա և յառաջ քան զսոսա, nopq նա քան զամ և յառաջ քան զամդ զայս եմք
19 eihm զամէնքդ, stվ զամենայն փխ զայս

1 efh արքային
1 a հաւր
1 p նորա փխ իւրոյ
1 stվ իշխանօք
2 Մ-Թ յամենոյ, g ամենոյ
2 stվ չիք 'յամենեցուն... լինին'
2 Մ-Թ որոյ փխ որ
2—3 h եկեղեցոյ, stվ չիք եկեղեցւոյ
3 g ամենայն, stվ որ յամենայն փխ և յամենայն
3 Մ-Թq տեղիս
3 qվ մեծ և փոքր
3 Բlr ՂՂ վիճոց աւագ փխ վիճոցաւագ
4 aefghm ի քաղաքի
4 a ի գ(ե)օղս, fhm ի գեօղս, gnpq ի գեւղս, stuվ ի գիւղ
4 Մ-Թ bcd և մի երկու ՂՂ չիք ի բերդս, stuվ ի բերդ
4 stuվ չիք և յագարակս
4 stuվ չիք 'և զանօրէն վիճոցատացսն'
5 Մ-Թ և մի երկու ՂՂ զբարկութիւն աստուծոյ, aefghnostu զաստուծոյ բարկութիւն(ն), pq չիք 'զաստուծոյ... շարժողսն'
5 վ անօրէնս
5 s որք
5—6 վ զհաւատս
6 aefghmnopqu ատեղծող
6—7 aefghkmnopquվ կնունք (վ զըկնունք) հրեշտակ [uվ հրեշտակք [o հաւատս ատեղծող], քահանայ, բերան, երես, գերեզման և այլ այսպիսի
7 n զարդարայս
7 m զայնպիսեաց
7—8 emnoqstվ զլեզուն
8 a ծեծենաւք, egnoq ծեծանօք, m ծեծեծանօք, fh ծեծելովք, stվ ծեծելով փխ նախատանօք
9 m շուրջ փխ ի շուրջ
9 a աւր
9 gh աղքատս, stվ յաղքատսն
9 aefhnoqstվ տացեն
10 Մ-Թ և մի քանի ՂՂ ժէ. փխ ԺԸ.
10 p եթէ
10 stվ ի վերոյ գրեալ
10 tվ մեղս
10—11 aefghmnopq չիք պատիժ ընկալցի և,
10—11 fhm կրկնապատիկ տանջեսցի փխ կրկին պատիժ ընկալցի և
10—11 efghpq պատուհասի (no պատուհասով) փխ պատիժ ընկալցի
10—11 st վ պատուհասի պատժեսցի, փխ պատիժ ընկալցի և տանջեսցի
11 afhkmnopq կարգիւն հանդերձ, stվ հանդերձ կարգիւն
12 g եկեղեցոյ eվ եկեղեցւոյ, h յեկեղեցոյ
13 q զժողովրդեանսն, վ զժողովուրդն
13 aefghmnopqsվ չիք ի նմանէ
13 efgnopqվ նոյնպէս փխ նմանապէս
14 o իրէցանց
14 h մինչև
14 aefghmnopqstվ աղէկ փխ լաւ
14 a ուացեն
14 Մ-Թ զանարժանիցն
14—15 aefghmnopqstվ առցեն և յանարժանիցն

Ի. Քահանայն ի տարւոջն յեկեղեցին ժողովեսցէ զարսն առանձինն և զկանայսն առանձինն, և որիշ զկուսան աղջկունսն, և որիշ զտղայսն՝ զմանկերսն, և ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի՝ խրատեսցէ՝ աղաչանօք և սաստիւ, և իմասցի զիւրաքանչիւրոցն վարքն, և գիտեսցէ հանապազ, և թէ ինքն չէ՛ բաւական, ի ձեռն այլ կատարելոյ արասցէ, որպէս ասէ սուրբն Աթանաս յիւր կանոնսն։

ԻԱ. Ժողովրդականքն յօժարութեամբ և աղաչանօք տացեն զհասս քահանայիցն, յամենայն արմատոց պտուղս, և զկարգեալ բաժին մատաղին, և պտղին ընծայիւք, և թաղմանն հանդերձ, և ժամու դրամ՝ ո՛չ գին պատարագին, այլ երիցուն հանդերձ և կերակուր, որ աղօթից և պատարագի պարապի յեկեղեցին։

ԻԲ. Երիցունք ըստ ժողովրդեանն ծառայեսցեն զեպիսկոպոսն սահմանեալ հասիւն և ընծայիւք՝ ըստ պատշաճին։

ԻԳ. Եպիսկոպոսունքն ծառայեսցեն զհայրապետական աթոռն կարգեալ հասիւն և ընծայիւք արժանաւորօք՝ ըստ կանոնաց. զի սուրբ Լուսաւորիչն գրեալ է, որ քահանայքն զժողովուրդն տասանորդեսցեն, և եպիսկոպոսք՝ զքահանայսն և հայրապետն՝ զեպիսկոպոսունսն։ Արդ՝ եթէ զայն չառնէք, ապա զչափաւորն արարէք. և զպակասն՝ զոր գրեցաք, խնդրութեամբ տո՛ւք, իբրև զօրհնութիւն և մի՛ իբրև զագահութիւն, որ աթոռքն հաստատ և անկարիք մնան և եկեղեցիքն պայծառ, և աստուծոյ օրհնութիւնն խառնի յարդիւնս արդարութեան ձերոյ. զի զայն աստուծոյ տայք, ոչ մարդոյ, և մարդոյ մի՛ հրախտէք։

1 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ ժբ. փխ Ի.
1 efgh ի տարւոջն, Վ ի տարւոյն
1 p ժողովէ, stՎ ժողովեսցէ յեկեղեցւոջն
1—2 stՎ զարս և զկանայս առանձինն
2 stՎ աղջկունս
2—3 stՎ զմանկը տղայսն փխ զտղայսն՝ զմանկերսն,
3 ad աղաչանաւք
4 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ իւրաքանչիւրոցն
4 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ զվարքն, n վարք
4 pq հանապազ գիտեսցէ
5 stՎ չիցէ փխ չէ
5 o չիք ասէ
6 g իւր
7 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ ժգ. փխ ԻԱ.
7 mՎ ժողովրդականք
7 a աղաչանաւք
7 afghmstՎ զհաս, pq զհասն, n զհացս
8 t չիք յամենայն, g ամենայն
8 a յարմատոյ, ef յարմատեայ, h արմատեայ. no արմատեաց, p յարմատոց
8 p զպտուղս
8 p բաժինն
8 eno պտղին փխ մատաղին
9 Վ թաղման
9 p զրամն
10 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ հանդերձի և կերակուրի
10 aefghno աղօթիցն
10 p պատարագից
11 aefghmq պարապէ
11 aefghmnopq և եկեղեցւոյն,
11 stՎ և եկեղեցւոյն պարապէ
12 m վասն փխ ըստ, tՎ ընդ փխ ըստ
12 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ եպիսկոպոսին, st զեպիսկոպոսն
14 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ եպիսկոպոսունք, stՎ եպիսկոպոսք
14 n ծառայեսցին
14 np աթոռոյն
15 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ արժանաւորիւ, efghq արժանաւորաւ, m արժանաւորէս, op արժանաւոր
16 eg որ լուսաւորչին
16 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ թէ փխ որ
16 Վ և մի երկու ՁՁ քահանայն
16 Վ և մի երկու ՁՁ տասանորդեսցէ
17 Վ և մի երկու ՁՁ եպիսկոպոս զքահանայն, q քահանայքն
17 Վ և մի երկու ՁՁ հայրապետքն
17 Վ զեպիսկոպոսունս
18 stՎ չիք ապա
18 pq զչափաւորն. a զչափաւորսն
18 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ չիք արարէք
18 no զոր գրեաց
19 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ այլ փխ որ
20 ԱԲԳ անկար (Վ. բաւի անկարօտ կամ անկարիք)
20 Ա-Թ և մի չորք ՁՁ մեայ փխ մնան

ԻԴ. Զայն երկու աղօթքն, յորոյ վերայ Սուրբ աստուած ասեմք՝ զփառք ի հայր և յորդի և ի սուրբ հոգին՝ մի՛ աւարտէք. զի մի՛ յերրորդութեան վերայ թուեսցի խաչն. զկատարած լուր ձայնիցն՝ ասել պիտի, «զոր միշտ ի բարձունս առաքեսցուք ամենազօր տէրութեանդ՝ Քրիստոս աստուած. այժմ և միշտ»։ Զգոհանամքին վերջն՝ «Լիցուք տաճար և բնակարան աստուածային շնորհացդ, և գոհութեամբ փառաւորեսցուք զքեզ Քրիստոս, այժմ և միշտ և յաւիտեանս ամէն»։

ԻԵ. Ի ֆռանկաց գրեալ են առ մեզ, թէ՝ զՏեառն եղբօր հրամանն ընդէ՞ր ո՛չ առնէք. զհիւանդն ի ժամուն մահու օրհնել, ձիթով օծանել*, որ թէ մեռանի՝ օծումն լինի թաղմանն, և թէ ապրի՝ լինի քաւութիւն մեղացն և պատճառ առողջութեանն։ Եւ գիտէք, որ Օձնեցին Յոհան, որ զատեալ է զմեզ յաղգացդ, գրեալ է, որ առնէք և պարտ է առնելն, և արարէ՛ք առուցիւ. միայն զգուշասցի քահանայն և զձէթն սակաւ օրհնեսցէ, որ աւելի չգայ և նզովք առցէ յաստուծոյ և ի մէնջ, և լինի պատճառ զայթակղութեան. զայս պատճառ տեսաք և գրեցաք յետոյ և հարկաւոր։ Ողջ լիջիք տէրամբ։

Որ զայս չափաւոր բանքս գրէ և պահէ և հաստատէ և գործովք կատարէ, պահեսցէ նմա տէր աստուած զգութ և զողորմութիւն

---

* Յակ. Թղթ. կաթ. Ե. 14։

1 a ա̅հու̅թի, fk ա̅հնուին, Վ օրհնութիւն
1 h յարդիւն
1 efghmnopqstՎ չիք զայն
1 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ կուտայք փխ տայք
2 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ չիք 'և մարդոյ մի հրախտէք'
3 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ ժե. փխ ԻԴ.
4 efghpՎ զփառքն
4 o մի ասէք փխ մի՛ աւարտէք. s չաւարտէք, Վ աւարտէք, փխ մի՛ աւարտէք
5 h երրորդութիւն, Վ երրորդութեանն
5—6 p պարտ է փխ պիտի
6 o չիք առաքեսցուք
6—7 aefghmnopqՎ չիք Քրիստոս աստուած st ք̅ս ա̅ծ մեր այժմ
7 Ա-Թ kmi 'այժմ և'
7 ah զվերջքն, egn զվերջն, oqst վերջն
7 Վ լիցին
8 ms և գոհանալով փխ գոհութեամբ
8—9 st ընդ հօր և սուրբ հոգւոյդ ք̅ս ա̅ծ մեր այժմ եւ, Վ ընդ հօր և այլն
9 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ այժմ, eg այժմ և միշտ, «km այժմ», q չիք այժմ
10 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ ժզ. փխ ԻԵ
10 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ փռանգաց, eks ֆռանգաց, p ֆրանկաց
10 efhՎ զտեառն եղբօրն
11 m պահէք փխ առնէք
11 aefgoqnustՎ ժամուն փխ ի ժամուն
11 afghmnoqstՎ չիք մահու
11 aefk օ̅հնել, q օրհնեալ
12 a ուծումն
12 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ ի քաւութիւն
12 Վ մեղաց
13 gՎ առողջութեան
13 afhm ուձնեցին, eg ուձնացին, q օձնացին
13 Ա-Թ ah և մի քանի ՁՁ յոհան, q յօհան
14 a առնէք (sic), efghnopstՎ առնենք
14 h առնել
14 no զատուցիւ
15 stՎ չիք զձէթն
15 afk անցէ
16 s չի գայ, l չգայ
16 mstՎ զայթագղութեան
17 st որ է հարկաւոր
17 n լերուք stՎ լիջիք
17 o չիք տէրամբ
18 p բանս
18 Վ պահէ հաստատնէ (չիք և)
19 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ չիք տէր
19 Վ զողորմութիւնն

իւր, և որ կորուսանէ և արհամարհէ, յանցաւոր լիցի առ մեզ և առ արքայ, և աստուծոյ ատենին պատասխանի տացէ ամենայնիւ։

Եւ եկեալ վարդապետն Վարդան և որք ընդ նմա առաքեալքն ի կաթողիկոսէն յԱրևելս, և շրջեալ ընդ գաւառս Հայոց յեպիսկոպոսս և ի վանորայս և յիշխանս, և տուեալ ամենեցուն զհրամանս կանոնականս, և պահանջեալ յամենեցունց ձեռագիր հաւանութեան սահմանին եդելոյ։ Եւ զի ամենայն որ խոտորեալ էր ի ճշմարտութենէն՝ ըմբռնեալք ախտի ագահութեան և արծաթսիրութեան, ծանր թուեցաւ հրամանն, բայց սակայն ոչ իշխեցին արհամարհել, այլ ի վերին երեսս մեծարեցին և ետուն ձեռագիր երդմամբ և նզովիւք առնել զհրամանն՝ եպիսկոպոսն Կարնոյ քաղաքի Սարգիս, և եպիսկոպոսն Անւոյ միւս Սարգիս, և եպիսկոպոսն Կարուց Յակոբ, և եպիսկոպոսքն Բջնոյ՝ Վանականն և Գրիգոր, և եպիսկոպոսն Անբերդոյ Մկրտիչն, և եպիսկոպոսն Հաղբատայ Համազասպ, և այլ եպիսկոպոսքն, որ ի կողմանս կողմանս, և գլխաւոր վանորայքն՝ Սանահինն, և Գետիկ, և Հաղարծինն, և Կեչառուս, և Հաւուց Թառ, և Այրի վանք, և Յովհաննու վանք և Սաղմոսայ վանք և Հոռոմոսի վանք, և որ շուրջ զնոքօք։ Նա և կաթողիկոսն Աղուանից տէր Ներսէս, և եպիսկոպոսն Յովհաննէս, զոր Տուեցին կոչէին, և մեծ հռչակաւոր վարդապետն Վանական, և իշխանաց իշխանն Աւագն, և այլ իշխանքն։

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ անգոսնեսցէ փխ կորուսանէ
1 aihkm անցաւոր
1 o արտաքոյ, փխ արքայ, Վ արքայն
2 s յաստուծոյ
2 stՎ տացէ զպատասխանիս (Վ պատասխանի) ամենին
3 stՎ Վարդան վարդապետն
3 Վ առաքեալք
4 st շրջեալս
4 g եպիսկոպոսս,
4—5 q յեպիսկոպոսս ի վանորայս, Վ ի յեպիսկոպոսս և վանորայս, h յեպիսկոպոսս և ի վանորեայս, a վանորեայս
5 g իշխանս
5 aefgl lo զհրամանսն, m զհրամանսն կանոնականն, st զկանոնականս սահմանս, Վ զկանոնական հրամանս
6 h պահանջել
6 gh ամենեցունց, stՎ յամենայնէ
7 h խոտորեալ է
7 Վ և ըմբռնեալք
7—8 p ըմբռնեալ ախտիւ ագահութեանն և արծաթասիրութեանն
8 l արծաթասիրութեան
9 no իշխէին
10 q յառնել
10—11 gs քաղաքին
11 Մ-Թ չիք 'և եպիսկոպոսն Անւոյ միւս Սարգիս', op յանւոյ, n յանոյ, q անոյ
11 Վ եպիսկոպոսն փխ և եպիսկոպոսն
12 eflopstՎ եպիսկոպոսն փխ եպիսկոպոսքն
12 m բջնու, p բջնւոյ, Վ բջնայ
12 lՎ վանական, t վանականն գրիգոր
13 st յանբերդոյ, Վ Հանբերդայ
13 pstՎ մկրտիչ
13 a հաղբաթայ
13—14 lm այլ եպիսկոպոսք, p այլք եպիսկոպոսք, q այլք եպիսկոպոսունք, stՎ այլ եպիսկոպոսունքն
14 no վանորայսն
14—15 Վ Սանահին
15 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ հաւարծինն
15 p կեչառուցն
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յոհանու, efl յոհաննու, p յօհաննու, no յովաննու
16 st չիք 'և Յովհաննու վանք, և Սաղմոսայ վանք և Հոռոմոսի վանք'
16 gl վանքն
16 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք Սաղմոսայ վանք
16—17 egq զնոքօք
17 no զտէր
17—18 Մ-Թ Յոհանէս, gq յովհանէս, fhl յոհաննէս, p յոհաննէս
18 eg և հռչակաւորն
18 aefghlno վանականն
19 Վ իշխան
19 m աւագ
19 sՎ իշխանք

Եւ առեալ զայս գիր հաւանութեան իմաստնոյ վարդապետին Վարդանայ, առաքէ առ կաթողիկոսն Կոստանդին ի Կլայն Հռոմայական, և ինքն եկեալ ի ձորն Կայանոյ ի միայնարանն իւր, զոր սուրբ Անդրէն կոչէին, հանդէպ անառիկ բերդին Կայանոյ, և անդ դադարեալ յուսուցանել զբազումս, որք աշակերտէին նմա վարդապետական բանիւ։

Եւ ի գալ ամին երկրորդի, յորժամ ՈՂԶ էր թուականս Հայոց, առաքինի կաթողիկոսն Կոստանդին առաքէ եկեղեցեացն Արևելից ընծայս՝ միտաքառէջս ի կերպասուց պէսպէս գունովս, և մեծագին նափորտս ի պէտս պատարագին սրբոյ ի ձեռն Թէոդոսի սպասաւորի իւրոյ՝ ի պատուաւոր վանորայս, և շրջաբերական նամակ շիրմի առաքելոյն Թադէոսի տալ նմա վիճակ զշրջակայ գաւառն և զքաղաքն և ոսկի յոլով ի շինութիւն գաւթին, զոր շինէր վարդապետն Յովսէփ, յետ աւերածոյն՝ որ ի Թուրքաց, և ի հինից վրաց, քանզի յոլով ժամանակս անբնակ էր ի մարդոյ և ամայի։

Եւ Յովսէփայ երթեալ առ զօրագլուխ մի թաթարին, որում անուն էր Անգուրակ-Նուին, որոյ իջաւանքն իւր յաւուրս ամարայնոյ հուպ էր ի գերեզման սուրբ առաքելոյն Թադէոսի, և նորա հրամանաւ սրբեալ զեկեղեցին և նաւակատիս կատարեալ՝ շինեաց զվանսն և ժողովեաց ի նա կրօնաւորս բազումս։

1 e գիրս
1 Վ իմաստնոյն
1 stՎ չիք վարդապետին
2 s յղէ փխ առաքէ, tՎ չիք առաքէ
2 p ի կլայցին հոոմեական (sic) Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ հռոմէական
3 Մ-Թ am չիք ձորն
3 m կայանու, no կայանայ
3 Մ-Թ Անդրէ
4 p կայանու, st կայանայ
4 h յուսացուցանել, p յուսուցանելո՛, Վ ուսուցանել
6 l չիք 'և ի գալ ամին երկրորդի', stՎ երկրորդ ամին
6 hՎ վեց հարիւր իննսուն և վեց, (h վեցն)
6 i թվականս, h թուականիս, opqstՎ թուականն
7 stՎ յարևելս եկեղեցեացն, pq եկեղեցեացն յարևելից
8 Մ-Թ al գունով, stՎ գունոց
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մեծագինս փխ և մեծագին
9 o ի պէտու
9 Մ-Թa սպասաւորին, q սպասաւոր
9—10 t պատուաւոր վանորայս փխ սպասաւորի իւրոյ ի պատուաւոր վանորայս
10 afgh վանորեայսն, lm վանորայսն
10 no նամական
10—11 g թէադոսի փխ Թադէոսի
11 Մ-Թ տալ նմա զքաղաքս և զվիճակս, շրջակայ գաւառն և յոլովս
11 aefghimnop զշուրջակայ
11 afh չիք ոսկի
11—12 ehn շինութեան, t յոլով իշխանութիւն փխ ոսկի յոլով ի շինութիւն
12 t դաւթին փխ գաւթին
12 m շինեալ էր
13 p ի թուրդաց, Վ ի թուրքացն
13 Մ-Թ k ի հէնիցն, stՎ ի հինին
13 egnop զյոլով
13 no չիք ի
15 a երթալ
15 ostՎ չիք մի
15 Մ-Թ a որոյ
15—16 h չիք 'որոյ անուն էր Անգուրակ նուին'
16 egmnop անգուրակ, q անգուրակ, stՎ անգուան-նուին
16 stՎ իջեանքն
16 m յաւուրս
16 akmp ամարայնւոյ, st ամառայնոյ
17 Մ-Թ gm ի գերեզմանն, o ի գերեզմանի
17 t չիք սուրբ
17 m չիք սրբեալ
17—18 o եկեղեցիս
18 tՎ զվանս
19 l կրաւնաւորս
19 p բազում

Եւ այրն Թաթար ընդարձակեաց զճանապարհս յամենայն կողմանց՝ աներկիւղ գալ ուխտականացն ընդ մէջ զօրաց նորա, պատուէր հրամանի առեալ սաստկութեամբ՝ մի զոք զզուել և նեղել, որ կամիցին գալ, և ինքն սիրով խոնարհէր առ նոսա։ Եւ բազումք ի նոցունց գային և մկրտէին զուստերս և զդստերս իւրեանց. և բազում այսահարք և հիւանդք բժշկէին. և փառաւոր լինէր անուն տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի։

Այլ և ամենայն զօրքն Թաթար ոչ էին թշնամի խաչի և եկեղեցւոյ, այլ և յոյժ պատուէին և ընծայս մատուցանէին, քանզի նախանձ հակառակութեան առ նոսա ոչ գտանիւր։

ԽԳ

Վասն հարկահանացն, որք եկին ի ղանէն

Իբրև առ զմեծ թագաւորութիւնն Թաթար զօրուն՝ որ յաշխարհն իւրեանց, ղանն Գիուգ, իսկոյն առաքեաց արս հարկապահանջս ի զօրս իւր, որ ի կողմանս կողմանս և յաշխարհս, զոր հնազանդեցին նոքա, առնուլ տասանորդս յամենայն ստացուածոց զօրուն, և հարկս ի գաւառացն և ի թագաւորութեանցն, որք նուաճեալ էին նոցա՝ ի պարսից, և ի տաճկաց, և ի Թուրքաց, և ի հայոց, և ի վրաց, և յաղուանից և յամենայն ազգացն՝ որ ընդ նոքօք, որոց գլխաւորք էին հարկահանացն արք խիստք և յափշտակողք, անուն միոյն Արղուն, որ ամենեցուն իշխէր, և երկրորդին՝

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ թաթարն
1 afl ընդ յարձակեաց
1 Մ-Թ զճանապարհն
2 stՎ ուխտաւորաց
2 Վ որ ընդ մէջ
2 l զաւրաց, p զօրացն
3 st ԱԲԳ առեալ փխ առեալ
3 Վ մեծաւ սաստկութեամբ
3 m որք
3 e կամիցի
4 t խնդրէր, փխ խոնարհէր
4 t ի նոցանէ
6 stՎ փառաւորէր, փխ փառաւոր լինէր
6 no և փրկէին յիսուսի քրիստոս, p չիք Յիսուսի
7 l զաւրքն, no զօրն
7 h ոչ ունէին փխ ոչ էին
7 gh եկեղեցոյ
8 stՎ այլ յոյժ
10 no չիք 'Վասն հարկահանացն... ի ղանէն' ամբողջ գլուխը
10 p որ
10 acdfgjk չիք ի, z ի խանէն
11 cdijpsz էառ
11 abfg թագաւորութիւն
11 bd զաւրուն
11 i աշխարհն
12 cdijk ղան, z գիուգխան
12 stՎ զարս
12 bd ի զաւրս
13 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ ի կողմանս
13 g աշխարհս, i զաշխարհն, p յաշխարհն
13 z որք փխ զոր, Վ որ
13 Վ հնազանդեցան
13 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ նոցա
14 gՎ ամենայն
14 ip հարկ
14 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ ի գաւառաց
14—15 Մ-Թ ի թագաւորացն փխ ի թագաւորութեանցն, Վ ի թագաւորութեանց
15 s որ փխ որք
15 Վ չիք և
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի Թուրքաց ի հայոց (չիք և), Վ չիք և... և... և
16—17 stՎ չիք 'և յամենայն ազգացն' որ ընդ նոքօք, որոց գլխաւորք էին'
17 mz որք
17 stՎ և հարկահանք փխ հարկահանացն
17 f խիստ
18 abcdefgjp միումն
18 ip ամենեցուն, stՎ ամենին

Բուղա, որ չարագոյն ևս էր քան զայն Բուղայն, որ յաւուրս Ջափրի Իսմայելականին եկ ի Հայս և աւերեաց բազում աշխարհս։ Նմանապէս և այս Բուղա եկեալ ի զօրսն Թաթար, մտանէր ի տունս աւագանւոյն, և զոր ինչ ախորժ թուէր իւր՝ առնոյր անխնայ, և ոչ ոք իշխէր ասել ինչ նմա, զի ժողովեալ էր իւր արս որիկայս ի պարսից և ի տաճկաց, որք անխնայ գործէին զգործ խակութեան և թշնամիք էին առաւել քրիստոնէից։

Վասն որոյ չարացուցին զնա ի վերայ բարեպաշտ իշխանին Հասաննայ, զոր Ջալալն ասէին, որ ըմբռնեաց զնա ի մեծ դրանն առաջի ամենայն աւագանւոյն, և ընդ բազում պատժօք զնա արկեալ՝ քակեաց զանմարտնչելի բերդս նորա, զոր Խոյախանայ բերդ կոչէին, ըստ պարսկական բարբառոյն, և զԴեղն, և զՇիրանաքարն, և զայլ ամրոցս նորուն։ Եւ այնպէս յատակեաց զնոսա, մինչև հետք անգամ ոչ երևէին, թէ բնաւ չէն լեալ իցէ։ Եւ բազում ոսկի և արծաթ առեալ ի նմանէ, հազիւ զերծաւ ի մահուանէ. և մեծամեծ աւագանին ոչինչ կարացին օգնել նմա. այսպէս ահ արկ ամենայն տեսողացն։

Կամեցաւ և զիշխանաց իշխանն Աւագն նոյնպէս ըմբռնել ի տանջանս և ի ձաղանս։ Եւ ազդեցուցին նմա մեծամեծ աւագանին, թէ՝ «Մի՛ երկնչիր, այլ զամենայն զօրս քո ժողովեա և այնպէս երթ ի տեսութիւն

1 m պուղայ
1 m չիք զայն
1 m զպուղայն
1 k յաւուր
1 a Ջամփրի, cfh Ջարրի sՎ Ջափրին, z Ջաֆրի
2 bcdeijstՎ զբազում
2 d յաշխարհս
3 d պուղա, stzՎ Բուղայս
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի տունսն
3 abcdeighjmtՎ աւագանւոյն, s ավագանեաց
4 Մ-Թ իւրն, stՎ չիք իւր
4 bceij յանխնայ
5 stՎ առ իւր
5 edijp այրս
5 e յանխնայ
6 stՎ զգործս
6 i չիք առաւել
7 h վասն այսր
7 dh չարչարեցուցին
7 z չիք բարեպաշտ
7—8 stՎ Ջալալ հասանին փխ Հասաննայ, զոր Ջալալն ասէին
8 a ըմբռնեաց, m ըմբռնեալ
8 g զնան
8—9 i չիք ամենայն
9 abcdefghkmzՎ աւագանոյն
9 bd պատժաւք
9 m չիք արկեալ
9—10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զանմատչելի փխ զանմարտնչելի, af զանմարտչելի
10 Մ-Թ Խոյականայ բերդ, a Խոյախանա բերդ, lp Խաւխանայ բերդ, m Խոխանա բերդ, z Խոնախանայ բերդ
10—11 m ընդ, stՎ ըստ պարսից լեզուին, z պարսկական լեզուաւ
11 l զաէզն, jp զԴեզն, z զդեղն (sic)
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նորին
12 Մ-Թ յատակեաց փխ յատակեաց
12—13 g թէ բնաւ չինեալ փխ թէ բնաւ չէն լեալ
14 Մ-ԹՎ ի նմանէ փխ ի մահուանէ, m չիք ի մահուանէ, s ի պատնմանէ
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կարաց, Վ ոչ կարացին փխ ոչինչ կարացին
14 ad օգնել
14 b չիք նմա
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ահարկու, ip ահ էարկ, z ահարկու էր տեսողացն, atՎ ահարկու տեսողացն էր
16 p աւագ, stՎ զաւագ
16 h նմանապէս, ip այնպէս փխ նոյնպէս
16 a ընբռնել bc ըմբռնեալ, d ըմպըռնեալ
16—17 h ի տանջանան
17 s ազդեցին
18 z և ասեն մի՛ երկնչիր

նմա. և թէ դէպ լիցի ըմբռնել զքեզ, կալցիր և դու զնա»։ Եւ այնպէս արարեալ՝ չոգաւ առ նա բազում զօրօք։

Զոր տեսեալ Բուղային՝ երկեաւ, և ասէ ցնա. «Զի՞նչ է այդ բազմութիւն զօրացդ. մի՞թէ ապստամբ իցես ի ղանէն և եկիր սպանանել զմեզ»։ Եւ ասէ ցնա Աւագն. «Եւ դու ընդէ՞ր ժողովեցեր զբազմութիւն արանց չարագործաց պարսից և եկիր նենգիւ ըմբռնել զմեզ»։ Եւ իբրև գիտաց Բուղայն՝ թէ յայտնի է նմա նենգութիւն նորա, խօսեցաւ ընդ նմա ի խաղաղութիւն. բայց հանապազ ի մտի խորհէր նմա ի չարութիւն՝ գտանել դիպող ժամանակ և կատարել զկամս չարութեանն։ Եւ մինչդեռ զայսպիսի չարիս խորհէր, ժամանեցին նմա արդար դատաստանքն աստուծոյ, եկ վէրս ի փորս նորա յանկարծակի և հեղձամղձուկ սատակեցաւ չարն չարեաւ։ Եւ այսպէս բարձաւ ամբարիշտն և մի՛ տեսցէ զփառս աստուծոյ։

ԽԵ

Վասն թագաւորացն վրաց երթալոյ առ ղանն

Թագաւորութիւնն Վրաց յայսմ ժամանակի նուաղեալ էր. որ յառաջ քան զսակաւ մի ճոխ էր, եմուտ ընդ լծով ծառայութեան թաթար զօրուն՝ որ յԱրևելս, որոց գլխաւոր էր Բաչու-նուինն՝ յետ մահու Չարմաղունին։

1 ip *նորա* փխ *նմա*
1 d *պէտ* փխ *դէպ*
1 a *ընբռնել*, d *ըմպռնել*
1 **Մ-Թ** և մի քանի ՁՁ *դու և*
3—4 m *բազմութեան*
4 dz *ի ազայէ* փխ *ի ղանէն*
4 d *երկիր* փխ *եկիր*
5 z չիք *ցնա*
6 z չիք *նենգիւ*
6 a *ընբռնել*
6 e *զմեզ իբրև*
7 m *պուղայն*
7 z *որ* փխ *թէ*
7 d *խաւսեցաւ*
7—8 st *ընդ նա*, t *նմա*
8 s *զխաղաղութիւն* tz *խաղաղութիւն*
8—9 z *ի մտի ունէր զչարութիւն մինչ խորհէր*, stՎ *խորհէր ի մտի իւրում չարութիւն*
8—9 **Մ-Թ** և մի երկու ՁՁ *ի մտի իւրում խորհէր նմա ի չարութիւն գտանել ի դիպող ժամանակի կատարել զկամս չարութեան*
8—9 z չիք *ի չարութիւն գտանել*
9 abcdelnim *ի դիպող ժամանակ (ժամու)* փխ *ժամանակ*
9 z *իւր* փխ *չարութեանն*
10 g *զայսպիսիս*
10 z *դատաստանն*
11 stՎ *վէրք*
11 stՎ *ի փող*
11 ab *հեղձամղձուկ*, stՎ *հեղձամուղձ*
12 cdegipzՎ *չարաւ*
12 **Մ-Թ** և մի երկու ՁՁ *վերացաւ* փխ *բարձաւ*
12 Վ *ամբարիշտն յերկրէ*
12—13 **Մ-Թ** *և ոչ ետես զփառսն աստուծոյ*, ip *զի մի տեսցէ*
14 **Մ-Թ** *թագաւորքն*, ijnp *թագաւորաց*
14 tՎ *երթալոյն*
15 o *թագաւորութիւն*, j *թագաւորն*
15 go *այսմ*, m *որ յայսմ*, i *յայնմ*
15 abcdeg *նուաղեալ*, no *վճարեալ* փխ *նուաղեալ*
15—16 e *յառաջ քան զայս սակաւ*, n *սակաւ*
15—16 stՎ *յառաջն ճոխ էր* փխ *յառաջ քան զսակաւ ճոխ էր*
16 a *եմուծ* փխ *եմուտ*
16 stՎ չիք *լծով*
16 Վ *ընդ ծառայութեամբ*
16 abd *զաւրուն*
16 stՎ *ղանին* փխ *զօրուն*
17 g *յորոց*
17 **Մ-Թ** և մի երկու ՁՁ չիք *էր*
17 a *բաճու*, i *բաչ*
17 hip *յետ մահուան(ն)*
17 **Մ-Թ** և մի քանի ՁՁ *չարմաղունին*, s *չարմաղանունոյն*

Եւ էր ի ժամանակիս յայսմիկ թագաւոր վրաց կին մի՝ Ռուզուդան անուն, որ ղօղեալ ամրացաւ յանառիկ վայրս Սուանեթոյ։ Եւ գային առ նա դեսպանք յերկուց կողմանց՝ ի զօրաց Թաթարին, ի մեծ զօրավարէն՝ որ ի կողմանս Հիւսիսոյ, որում անուն էր Բաթու, մօտաւոր ազգական ղանին, որ ամենից իշխէր, այլ և ղանն առանց նորա հրամանի ոչ նստէր յաթոռն. և ի միւս զօրավարէն՝ որ ի կողմանս Հայոց, որ Բաչուն կոչէր,— գալ առ նոսա սիրով խաղաղութեամբ և իշխել տէրութեան իւրոյ նոցուն հրամանաւ։

Իսկ նա՝ քանզի կին գեղեցիկ էր, ոչ իշխեաց առ մի ոք ի նոցանէ երթալ, զի մի՛ խայտառակեսցի ի նոցունց, այլ զորդի իւր մանուկ տիովք թագաւորեալ, որում անուն էր Դաւիթ, առաքեաց առ Բաթոյն զօրավար։

Իսկ այս գլխաւորքս՝ որ ընդ Բաչու-նուինին էին ի կողմանս Արևելից, որք ըմբռնեալ էին զամենայն աշխարհս Հայոց, և Վրաց իշխանութեանն իշխանք առ նոսա կային. իբրև տեսին, թէ ոչ եկն առ նոսա թագուհին, այլ զորդին իւր առաքեաց առ Բաթոյն, դժկամակ եղեալ ընդ իրսն, առաքեն առ Ղիաթադին սուլտանն Հոռոմոց և բերեն անտի զեղբօրորդին Ռուզուդանայ՝ զորդին Լաշայ Գիորգեայ վրաց թագաւորին, զոր նոյն Ռուզուդան առաքեաց զհետ դստերն իւրոյ, որ էր կին Ղիաթադին սուլ-

1 **Մ-Թ** *ի ժամանակս*, stՎ *յայնժամ* փխ *Եւ էր ի ժամանակիս յայսմիկ*
1 a *այսմիկ*
2 ad *զաւղեալ*
2 g *անառիկ*
2 l *վայրսն*, p *վայրս* stՎ *ամրոցս* փխ *վայրս*
2 Վ *Սուանեթայ*
3 gՎ *երկուց*
4 f *հիւսւսոյ*
4 g *յորում*
4 i *անունն*
4 ad *մաւտաւոր*, stՎ *մօտեոր*
5 no *ամենից էր իշխող*
5 bcg *ղան*, dno *խանն*
5 ncstՎ *հրամանի նորա*
5 no *ոչ իշխէր* փխ *ոչ նստէր յաթոռն*
6 m *ի կողմանս* փխ *որ ի կողմանս*
6 no *բաչուն* փխ *որ բաչուն*
7 no *առանց նոցուն հրամանաւ*
7 stՎ *նոցին հրամանաւն*
8 i չիք *քանզի*
8 n *յոյժ գեղեցիկ*. o *գեղեցիկ էր յոյժ*
8—9 **Մ-Թ** և մի երկու ՁՁ *գնալ* փխ *երթալ*
8—9 t չիք '*երթալ... նոցունց*'
9 i չիք *մի*
9 lnop *տիօք*
10 **Մ-Թ** *թագաւորացուցեալ* փխ *թագաւորեալ*
10 g *յորում*
10 ip *բաթուն*, mstՎ *բաթու զօրավարն*
11 dijp *այլ* փխ *այս*
11 ip *գլխաւորքն*, n *զօրաւորքն*, o *զօրավորքս* փխ *գլխաւորքս*
11 istՎ *որք* փխ *որ*
11 **Մ-Թ** և մի երկու ՁՁ *բաչու նուին*
11 d *յարևելից*
12 **Մ-Թ** *որ*
12 a *ընբռնեալ*, st *ըմբռնեալք*
12 h *աշխարհն*, m չիք *աշխարհ*
12—13 **Մ-Թ** և մի քանի ՁՁ *զամենայն աշխարհ իշխանութեան նորա, և իշխանքն նորա առ նոսա կային*. st *և ի վրաց իշխանութենէն իշխանք առ նոսա կային*
13 tՎ *եկն նա առ նոսա* փխ *եկն առ նոսա թագուհին*
14 **Մ-Թ** *և* փխ *այլ*
14 Վ *(այլ) առ* փխ *այլ*
14 mnotՎ *բաթուն*
14 h *դժկաման* (sic)
14 g *ընդ իրարսն*
14—15 m *առաքեցին*
15 **Մ-Թ**Վ *ղիաթադին*
15 t *սուլթանին*, Վ *սուլդանն*
15 dm *բերին*, i *և բեր*
15 adjp *անդի*
16 stՎ չիք *Ռուզուդանայ՝ զորդին*
16 **Մ-Թ** և մի երկու ՁՁ *շալայ* փխ *Լաշայ*, Վ *լաշա*
16 c *գեորգեայ*, eg *գեօրգիեայ*, st *գէորգայ*, Վ *գիորգայ*
17 b *ընդ* փխ *զհետ*, i *հետ*
17 **Մ-Թ** *ղիադադին*, tՎ *ղիաթադին*, g *ղիայ թագաւորին սուլտանին* (sic)
17 Վ *սուլդանին*

տանին, և նա եդ զնա յարգելս, զի մի՛ դաւ լիցի զոքանչին իւրոյ վասն թագաւորութեան։

Եւ սոցա ածեալ զնա անդուստ՝ տան զիշխանութիւն հօր նորա ի ձեռս նորա, և առաքեն զնա առ արքայն իւրեանց ղանն՝ հաստատել զնա յիշխանութեանն։ Եւ ինքեանք դեսպանս առաքեն առեալ մի զմիոյ կնի առ Թագուհին Ռուզուդան գալ առ նոսա կամաւ և ակամայ։ Նոյնպէս և Բաթոյն առաքեաց զորդի նորա առ ղանն, և ինքն կոչէր զՌուզուդան երթալ առ նա։

Եւ նորա նեղեալ յերկոցունց կողմանց, իւրովի դեղ մահացու էառ և վճարեցաւ ի կենացս. և գրեաց գիր կտակի առ իշխանն Աւագ, և յանձնեաց ի նա զորդին իւր, եթէ դարձցի ի ղանէն։

Իսկ նոցա երթեալ առ ղանն Գիւգ, և նա սիրով ընկալաւ զնոսա։ Եւ սահմանեաց նոցա ըստ կարգի ունել զթագաւորութիւնն. նախ, որ աւագն էր ի նոցունց՝ Դաւիթ, որդի Լաշային Գիորգեայ. և յետ վախճանի նորա, թէ կենդանի իցէ՝ միւս Դաւիթ, որդին Ռուզուդանայ, նորին հօրաքեռորդին։ Եւ զգանձս թագաւորութեան յերիս բաժանեալ, զտախտն պատուական և զանգին և զթագն հրաշալի, զոր ոչ ունէին այլ թագաւորք, զոր, ասեն, խոսրովու լեալ՝ հօրն Տրդատայ մեծի, հայոց արքայի, և անդ մնացեալ գաղտականութեամբ վասն ամրութեան տեղւոյն, և ի թագաւորսն վրաց

1 stՎ չիք նա
1 cdi չիք մի
1 e զորանչին
2 bcdnop թագաւորութեանն
3 i զնոսա փխ զնա
3 bdՎ անտուստ
3 st տան ի նա
3 g իշխանութիւն
3 Մ-Թ չիք հօր
3—4 stՎ չիք ի ձեռս նորա
4 t չիք առ
4 stՎ չիք իւրեանց
4—5 Վ յիշխանութեան
5 stՎ մի զկնի միոյ
6 Մ-Թ կամայ
6 ijmnopst յակամայ
6 h նմանապէս
6—7 d բաթոն, g պօթուն, stՎ բաթուն
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յինքն
7 g ռուզուզան, no ռուզուզանն
9 dg երկոցունց, itՎ յերկուց
9 i կողմանցն 9 stՎ ժահու
10 t չիք գրեաց
10 s և գիր կտակի արարեալ, փխ և գրեաց գիր կտակի, ip գգիր
10 k յիշխանն
10 bcdegt աւագն
11 m թէ
11 o ի խանէն
12 Մ-Թ գնացեալ փխ երթեալ
12 i գիտուն փխ Գիւգ, s առ ղանն ղանէ գիւգ (sic)
12 gi զնա փխ զնոսա
13 m ունիլ
13 gՎ զթագաւորութիւն
14 c դաւիդ
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ շալային, i լալային (sic)
14 c գեորգեայ, st գէորգայ, Վ գիորգայ
14 p նորայն
15 gi որդի
15 fh նորուն
15 Վ հօրաքեռորդի
15 bcdefhi որդի
16 Վ զգանձ
16 bcdՎ թագաւորութեանն
16 gp երիս
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զթաղթն, adfh st զթախտն, io զտախտակն
17 g զթագաւորն փխ զթագն
17 d որ
17 npՎ թագաւորքն
17 ip ասէին, Վ չիք ասեն
18 stՎ մեծի հօրն տրդատայ
18 g տրդատայ, հայոց մեծի արքայի
18 stՎ արքային հայոց
19 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ գաղթականութեամբ, ip գաղթականութեան ազգաց
19 cdefghj տեղոյն

անկեալ և մնացեալ մինչև ցայսօր. զայն և զայլ պատուականս ի գանձուցն առաքել ղանին, և զայլսն բաժանել ի վերայ ինքեանց։ Զոր եկեալ արարին այնպէս՝ միջնորդութեամբ Աւագին, որդւոյն Իւանէի։

Եւ նստէր Դաւիթ որդի Լաշային ի Տփխիս քաղաքի, և միւս Դաւիթն՝ ի Սուանէթ։

ԽԶ

Վասն երթալոյ առ ղանն Սմբատայ զօրավարին հայոց եւ որդւոյ Ղիաթադին սուլտանին

Արքայն հայոց Հեթում, որ ի Կիլիկիա, առաքեաց զեղբայր իւր Սմբատ զօրավարն առ ղանն երևելի պատարագօք։ Եւ նորա երթեալ խաղաղութեամբ զերկայնութիւն ճանապարհին, և յոյժ մեծարեալ ի նմանէ, դարձաւ երևելի փառօք և հաստատիմ հրովարտակօք՝ առեալ նմա զաւառս բազումս և բերդս յոլովս, զոր յառաջ լեալ էր Լևոնի արքայի, և զկնի մահուանն առ ի նոցունց Ալադին սուլտանն հոռոմոց։

Մեռաւ Ղիաթադին սուլտանն, և մնացին նորա որդիք երկուք մանուկ տիովք։ Եւ ընդ հակառակս լեալ նոցա, չոգաւ մինն ի նոցանէ առ ղանն, և առ ի նմանէ զիշխանութիւն հօր իւրոյ, և դարձաւ ընդ Սմբատայ

1 fhm այլ
1 m պատուականան
2 bcijp առաքեալ, d առեալ, o առաքէ
2 dp խանին
2 bcjo բաժանեալ
2 i չիք 'ի վերայ'
2 cdip յինքեանց
3 st արար
3 cdfgh որդոյն
4 Մ-Թ afm շալային
4 bcdՎ քաղաքին, t քաղաքիս
5 g ի սւանեթ, Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի սուանեթ
6—7 z չիք 'վասն…սուլտանին', o չիք 'և որդւոյ' ղիաթադին սուլտանին
6 cdijp երթալոյ
6 d խանն
6 abdfjntՎ սմպատայ
6 abd զաւրավարին
6 bcdfgh որդոյ
7 Մ-Թ ղիաթատնի, ak ղիաթատանի(ն), fh ղիադատանի(ն), tՎ ղիաթատին
7 t սուլթանի, Վ սուլդանին
8 h չիք ի
8 g կիւլիկեայ, z կիլիկիային
9 bdjntՎ սմպատ, fh զսմպատ, msz զսմբատ
9 abcdegjz զզօրավարն (d զզաւրավարն), p զզօրօքն փխ զօրավարն
9 d առ խանն, z առ ի խանն
9 b պատարագաւք, chijz պարգևօք, d պարգևաւք
10 no զերկայն փխ զերկայնութիւն
11 ad փառաւք
11 ab հրովարտակաւք
11—12 z բազում գաւառս
12 d առաջ
12 oՎ արքային
13 ips էառ
13 m ալատին, st ալահատին, Վ Ալայատինն
13 h սուլտան, z սուլթանն, Վ սուլդան
14 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ ղիաթատին, dj ղիադադին, ԱԲԳ ղիաթատին (Վ Ղիաթատին)
14 m սուլտան, z սուլթանն, Վ սուլդանն
14 z մնաց
14 m չիք նորա
14 Վ երկու
15 e տիոք, d տիաւք, ijnops տիօք, g տիօվք
15 tՎ չիք ի նոցանէ
16 t չիք ի ղանն, z ի խանն, Վ ի ղանն
16 ips էառ
16 ip իւր
16 g դարձեալ
16 g չիք ընդ
16 abfgjt սմպատայ, n սմպատ, o սըմբատ

զօրավարին Հայոց։ Եւ եկին առ Բաչու-նուինն և առ այլ աւագանին, և նոցա հաստատեալ զհրամանս արքային իւրեանց տան զօրս զկնի նոցա՝ տանել զնոսա յերկիր իշխանութեան իւրեանց։

Եւ իբրև հասին ի քաղաքն, որ կոչի Եզնկայ, լուան, եթէ եղբայրն Ղիաթադին սուլտանին փեսայացեալ Լէշքարեայ հոռոմոց թագաւորին, որ յԸփեսոս, և նորին օգնականութեամբն սուլտանացաւ ի Կոնն. և եղբայր նորին տղայոյն՝ Յալալիայ, ի բուռն աթոռն, երկեաւ երթալ անդր, այլ անդրէն դարձեալ յԵզնկայն տեսանել, թէ զինչ լինիցի վախճան գործոյն։

Եւ զօրավարն Սմբատ եմուտ յերկիր իւր առ եղբայր իւր արքայ Հեթում։

ԽԷ

Վասն կռուածին, զոր արար զօրն թաթար յաշխարհին Վրաց

Մինչդեռ սակաւ մի կազդուրեալ էր երկիրս ի հինից և յասպատակէ բորբոքեալ աշխարհակուլ հրոյս, և մարդիկ ի սոսա ապաստանեալ էին առաւել քան յառաջ. իշխանքն զրկէին և կողոպտէին զաղքատս և ի զրկանաց անտի գնէին հանդերձս մեծագինս և ագանէին, ուտէին և ըմպէին և մեծամեծս փքային, որպէս է սովորութիւն ամբարտաւանութեան վրայ. Թոյլ ետ աստուած խոնարհիլ ի բարձրութենէն և ճանաչել զչափ տկարութեանց, որք առաջնովն ոչ խրատեցան։ Յարոյց նոցա սատանայ զնոսա, յորս նոքա յուսային, յանկարծակի խորհուրդ արարեալ ամենայն աւագանին Թաթար զօրուն, վառեցան զինու և կազմեցան առ հասարակ կոտորել զաշխարհս Հայոց և Վրաց՝ զհնազանդեալս իւրեանց, վասն այսպիսի պատճառի, թէ ապստամբել կամի Թագաւորն Վրաց ամենայն իշխանօքն, և զօրաժողով են զալ կոտորել զնոսա, քանզի եղեւ իսկ, զի զօրաժողով եղեն ամենայն իշխանքն առ Թագաւորն Վրաց Դաւիթ ի Տփխիս։

1 s բաչօ
1 oz չիք առ
1 k չիք այլ, t առեալ փխ առ այլ
1 o աւագագունեին փխ աւագանին
2 z նոքա փխ նոցա
2 no զհրաման տեառն (n առն) արքային
2 o և տան
3 p տանել
3 stՎ յերկիրն
4 d եզնկան
4—5 dj զիագին, z այագին փխ Ղիաթադին, Մ-ԹՎ Ղիաթարին
5 z սուլթանին, Վ սուլդանին
5 Մ-Թ փեսայացուցեալ, t փեսացեալ
5 stUBԳ լեշքարայ (լէշքարայ)
5 h հառմայեցոց
5 Մ-Թ սուլտանին փխ Թագաւորին, z արքային հոռոմոց
6 a աւգնականութեամբն, d աւգնականութեամբ, bcgijՎ օգնականութեամբ
6 s սուլտանեաց, z սուլթանացաւ
6 a ի կունն. Մ-Թ և մի երկու 22 ի կունն, Վ յիկոնն
7 Մ-Թ և մի երկու 22 տղային, akm տղային, n տղայուն, s տղայոցն, ih չիք տղայոյն
7 cdp յալալիայ,
7 pzՎ չիք անդր. այլ, st չիք այլ անդրէն,
8 Մ-Թ և մի երկու 22 անդէն
8 g եզնկայն, no զեզնկայն
8 b վախճան, c վաղջան, dg վաղճան
9 abfhj սմպատ
9 a յեմուտ
9 m յերկիրն
9—10 stՎ չիք 'Եւ զօրավարն... արքայ Հեթում'
11 t չիք արար զօրն, stՎ չիք զօրն
11 m Թաթարին, stՎ Թաթարն
11 cg աշխարհին, ihՎ յաշխարհն
12 Վ Եւ մինչդեռ
12 no չիք սակաւ մի
12 Մ-Թ և մի երկու 22 չիք էր
12 fo աշխարհս փխ երկիրս
12 Մ-Թ և մի երկու 22 հէնից
12 Մ-Թ և մի երկու 22 յասպատակելոյ, no ապստակէ
13 o չիք բորբոքեալ
13 cdihijm յաշխարհակուլ հրոյս
13 cd մարդիք
13 i ապաստանէին, s ապաստանեալք
14 i չիք առաւել
14 e զառաւած
14 Վ և իշխանքն
14 st Վ կողոպտէին և զրկէին
14 dij չիք ի
15 aih անգի
15 ip չիք 'և ագանէին... մեծամեծս'
15 a ընպէին

Եւ մինչ ըմպէին գինի. բարձրացան սիրտք իւրեանց, և ասացին ի նոցանէ արք խակք. «Ընդէ՞ր ծառայեմք մեք սոցա՝ ունելով զայսքան բազմութիւն զօրաց, այլ եկայք յանկարծակի անկցուք ի վերայ նոցա, և կոտորեալ՝ ջնջեսցուք զնոսա, և մեք կալցուք զաշխարհս մեր»։

Եւ խափանեաց զայս խորհուրդ մեծ իշխանն Աւագ. և Թաթար զօրուն պատահեալ ի տեղւոջն՝ լուան զայն և ազդեցուցին զխաւորացն։

Եւ իբրև ցրուեցան զօրք իշխանացն յիւրաքանչիւր տեղիս, ապա նոցա այսպէս զինեալ՝ կամէին առ հասարակ կոտորել զամենեսին։ Եւ յիշխանացն, զորս գտան առ իւրեանս, ի կալանս արարին. և որք ո՛չ էին անդ, հրաւիրակս առաքեցին՝ փութով առ իւրեանս կոչելով։

Իսկ ողորմածն աստուած ոչ ետ թոյլ իսպառ լինել իրին, խափանեաց այսպիսի պատճառաւ։

1 Մ-Թ և մի երկու 22 փքնային
1 iopstՎ սովորութիւն է
1 bcd ամբարտաւանութեանն, t ամբարտաւանութիւն
2 Վ ի բարձրութենէ
3 fh յառաջնոյն
4 stՎ չիք ամենայն
5 bd զաւրուն
5 fh վրացն զինու փխ վառեցան զինու
5 Մ-ԹՎ և
6 Մ-Թ զամենայն աշխարհ փխ զաշխարհս
6 stՎ և զհնազանդեալս, m զհնազանդեալսն
6 o զի փխ վասն
7 Մ-Թ ապստամբել
7 no կամին
8 d իշխանաւքն, s չիք իշխանօքն, tՎ զօրօք փխ իշխանօքն
8 g և զօր ժողովեն զալ, ms և զօրաժողով լեալ զալ, l զօրաժողով զալ, Վ զօրաժողով (լինի) զալ
8 bcdijps ի կոտորել
8 s զմեզ փխ զնոսա
8 i քանզի էր և իսկ
8—9 Մ-Թ ih զօրաժողով են փխ զի զօրաժողով եղեն. c j զի զօրաժողովեալ են (d էին), ip զի զօրաժողով լեալ էին
9 n չիք ի
11 a ընպէին, b ըմբէին
11 st զգինի
11 mno նոցա փխ իւրեանց
12 Մ-Թ և մի քանի 22 խակ
13 ad զաւրաց, st զօրացն
14 i ջնջեալ
14 stՎ ընկալցուք
14 i զաշխարհ
15 stՎ խորհուրդս
15 bcdeg աւագն
15 Մ-Թ և մի քանի 22 և ի Թաթար
15 ad զաւրուն
16 cdeih ի տեղոջն
16 stՎ ի տեղւոջն յայն (Վ այն) փխ ի տեղւոջն՝ լուան զայն
17 ad զաւրքն, i չիք զօրք իշխանացն
18 n զենեալ փխ զինեալ
18 c կոտորեալ
18 d զամենին, Վ զամենեսեան
18—19 igh իշխանացն
19 m գտեալ
19 m յիւրեանս
19 n չիք ի
20 n չիք փութով
21 abcdfgiՎ լինել, i չիք լինիլ

Մի ոմն յաւագ գլխաւորացն, որ զօրաւոր էր ամենայն զօրուն, Զաղատայ անուն նորա, որ բարեկամն էր Աւագին, եկաց ի մէջ վառեալ զօրացն և ասէ ցնոսա. «Մեք ոչ ունիմք հրաման ի ղանէն կոտորել զայնոսիկ, որ հնազանդեալ են մեզ և կան մեզ ի ծառայութեան և հարկատուք են ղանին. և իրք ապստամբութեան նոցա չէ ճշմարտեալ։ Արդ՝ եթէ կոտորէք զնոսա առանց պատճառի, դուք տայք պատասխանի ղանին»։ Եւ լուեալ զայս, դադարեցին սատակել զիրն։

Եւ գնացեալ առ նոսա մայրն Աւագին, որում անուն էր Խոշաք, երաշխաւոր լինէր վասն որդւոյն իւրոյ միամտութեան առ նոսա, և թէ ինքն իսկ ընդ հուպ գալոց է առ նոսա, որ եղեն իսկ, զի եկն վաղվաղակի իշխանն Աւագ և եցոյց նոցա զիւր մտերմութիւնն առ նոսա բազում վկայիւք։

Եկն և Թագաւորն Դաւիթ, և այլ իշխանքն. և կապեալ զամենեսեան ուժգին ըստ օրինի իւրեանց զձեռս և զոտս բարակ չուանօք, և թողեալ այնպէս կապեալ զերիս աւուրս՝ ձաղէին և անարգէին զնոսա վասն հպարտութեանն և ապստամբ խորհրդոյն։ Եւ ապա առեալ զամենայն երիվարս և զզէնս գլխոց նոցա, թողին զնոսա, և ինքեանք յարձակեցան ի կողմանս Վրաց ի վերայ բազում գաւառաց, ո՛րք ապստամբք և ո՛րք ոչ, և զբազումս կոտորեցին և զեւս բազմագոյնս գերի վարեցին. զարս և զկանայս

1 a յաւաք
1 i գլխաւորացն յաւագաց
1 a զօրաւորն
1 i ամենեցուն փխ ամենայն
1—2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չաղաթա, bijsՎ չաղատա h զաչաթա, o չատագայ
2 fh բարեկամն է, gՎ բարեկամ էր
2 a աւաքին
3 n զնոսա
3 t ի խանէն
3 mnst ոքք
4 m հնազանդեալքն, stՎ հնազանդ
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի ծառայութիւն
4 n խանին
5 o իրքն
5 abceg ապստամբութեանց
5 Մ-Թ չիք չէ, stՎ ոչ է ճշգրտեալ փխ չէ ճշմարտեալ
5 e չիք եթէ
6 aefhmno պատասխան
6 dn խանին
7 fh դադարեցան
7 ip զիրսն
8 m առ նոցա
8 ip մայր
8 a աւաքին
8 agkm յորում
8 i անուն
8 cd խոշակ, Վ Խոշաք, (ip անվան տեղը բաց է մնացել, ինչպես նաև 'երաշխաւոր լինէր' բառերը)
8—9 ij չիք 'Խոշաք երաշխաւոր լինէր'
9 bcdfgh որդոյն
9—10 cd չիք 'և թէ ինքն իսկ ընդ հուպ գալոց է առ նոսա'
9—10 ijp չիք 'և թէ ինքն... եղեն իսկ',
10 fhmno հուպ փխ ընդ հուպ, stՎ ինքն հուպ իսկ
11 a աւաք, bcdegՎ աւագն
11 Մ-Թ զիւր փխ նոցա զիւր
11 dg մտերմութիւն
11 m որ առ նոսա
12 ip զամենեսին
13 no յուժգին
13 ad բստ աւրինի
13 h զձեռս և ոտս
13—14 m և թողին այնպէս զերիս
14 Մ-Թ fho զերիս աւուրս կապեալ (Մ-Թ չիք զերիս)
14—15 egՎ հպարտութեան
15 stՎ չիք զամենայն
15 no երիվար, stՎ զերիվարս
16 no զզինս զլխոյ
16 bg արձակեցան
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ապստամբ
17—18 l և եւս բազումս, m և զեւս բազմագոյն
18 d զորս և կանայս և զարս, no չիք զարս
18 no զկանայսն

և զմանուկս գեղամոյն առնէին անթիւ ի բազմութենէ։ Եւ այս գործեցաւ ի ՈՂԸ թուականին հայոց։

Յետ այսորիկ մեռաւ իշխանաց իշխանն Աւագ և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ի գերեզմանի հօր իւրոյ Իւանէի։ Եւ ետուն զիշխանութիւն նորա Զաքարէի, որդւոյն Շահնշահի, հօրեղբօր որդւոյ Աւագին, զի Աւագն որդի ոչ ունէր, բայց միայն դուստր մի երեխայ և ի պոռնկութենէ որդի մի երեխայ, զոր յետ մահու նորա ասացին, թէ ի նմանէ է, զոր առեալ քոյր նորա սնուցանէր։ Եւ ապա հանեալ ի Զաքարէէ ետուն կնոջ Աւագին, որում անուն էր Գոնցա։

ԽԸ.

Վասն Դաւթի Մոլորեցուցչի

Կատարած աշխարհիս մօտեալ է, և վասն այնորիկ կարապետքն նորին բազմացան, որպէս յառաջագոյն ասաց կենարարն, թէ՝ «Մերձ ի կատարածն յարիցեն սուտ քրիստոսք և սուտ մարգարէք տալ նշանս և արուեստս զխաբկանս, մինչև մոլորեցուցանել, թէ հնար ինչ իցէ, և զընտրեալսն»*։

Արդ ի ՈՂԹ թուականիս հայոց եղև այսպիսի ինչ. համբաւ հանին, թէ ի սահմանս Խաչենոյ կարկուտ եկն, և խառն ընդ կարկտին ձկունք բազումք անկան յերկիր, չափ թզոյ միոյ։ Աչօք մեք ոչ տեսաք, բայց բա-

---

* Մատ. ԻԴ. 24. Մատ. ԺԳ. 22

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զմանկունսն
1 o գեղամուխ
1 b արարին փխ առնէին
1 no չիք ի
2 adfghkmno չիք ի
2 h վեց [հարիւր] ինունուն և ութ, Վ ի վեց հարիւր իննսուն և ութ
2 cdfg թվականին, Վ թուին
3 d իշխանն իշխանաց, Վ իշխան
3 a աւաքն, bcdfghstՎ աւագն
3—4 d պղնձահանքն, o պղնձավանքն
4 ip իւանէին
4 no իշխանութիւն
5 Վ Զաքարէ
5 d որդոյ, bcei որդւոյ
5 bcdfgh որդոյ, Վ հօրեղբօրորդւոյ
5 s որ էր եղբօր որդի իւանէի հօրն աւագի
5 a աւաքին, tՎ իւանէի փխ Աւագին
5 a աւաքն
6 stՎ բայց մի դուստր երեխայ փխ բայց միայն դուստր մի երեխայ.
6 a երայխայ, bcfghikmostՎ երախայ
6—7 a երախա, bcfghijkmnopstՎ երախայ. o զոր յետ մահու նորա ասացին, թէ ի պոռնկութենէ որդի մի երախայ, թէ ի նմանէ է
7 m մահուն, l մահուանն
8 d ի զաքարէ է
8 o և ետուն
8 a աւաքին
9 d անունն
9 ad գոնցայ
10 Մ-Թ մոլեցուցչի, dst մոլորեցուցչին, ip մոլորեցուցչի և կախարդի, l սուտ մոլորեցուցչի
11 afl կատարածն
11 ad մաւտեալ է, h մօտ եկեալ է
11 g կերպարանք փխ կարապետք
11 stՎ նեռին
12 Մ-Թ չիք թէ, h եթէ
13 t տան
14 n զխաբկան
14—15 ijp թէ ինչ հնար իցէ և զընտրեալսն (j զընտրեալսն), d զընդրեալսն
16 bcdjno չիք ի
16 Վ ի վեց հարիւր իննսուն և ինն
16 c թուականին, d թւականիս, l թուականին
16 stՎ զի համբաւ
17 c եկն կարկուտ
17 abcdefghikmnopst չիք ընդ
17 n կարկտաւն
18 fgh բազում
18 dl աչաւք
18 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մեր փխ մեք

զումք էին, որ հաստատարմացուցանէին, թէ ականատես լեալ եմք։ Ընդ այսոսիկ և միւս ևս յօդուած բանի հանգոյն առասպելեաց ասէին, թէ՝ «Յեզր ծովուն Գեղամայ աւան մի է, Կոթ անուն. ի սահմանս այնր գեղջ հուպ ի լեառն գտին մարդ մի հսկայաձև՝ մեռեալ և կիսաթաղ, նոր հանդերձ ունելով և կօշիկս նորս, և հանդէպ սրտին ծակ, որպէս թէ խոցած աշտէիւ, և ի վերայ սակաւ մի բամբակ։ Եւ յորժամ առնուին զբամբակն, սաստիկ վիժէր արիւն ի նմանէ. և իբրև դնէին դարձեալ ի վերայ զբամբակն, արգելոյր զարիւնն. և թէ այլ նո՛ր բամբակ դնէին և ոչ զհինն, նոյնպէս հոսէր արիւնն, մինչև դնէին զառաջինն։ Զայսոսիկ յոլովք շաղակրատէին, թէ ճշմարիտ և թէ սուտ, մեք ոչ գիտեմք։

Բայց այս եղև ստուգութեամբ, զի ի սոյն ամի յարեաւ մոլար ոմն, Դաւիթ անուն, դիւական հոգւով շարժեցեալ՝ հանգոյն Յուդայի և Թևդայ* մոլորեցուցչաց։

Գիւղ մի է ի սահմանս Գեղարքունւոյ ծովուն, ի կողմ խաչենոյ, հուպ ի բերդն Հանդաբերդ, ուր ջերմուկն է՝ Ծար անուն։ Ի նմա էր այս այր ի չքաւորաց և ի տնանկաց, պահէր զջրաղաց նոցա և յայնմանէ կերակրէր ինքն և կին իւր և որդիք։

Եւ ի գիշերի միում երևեալ նմա սատանայ ի կերպ լուսոյ և իշխեաց

---

* Գործ. Ե. 36—37

1 im որք
1—2 Ա-Թ այնոսիկ, ij յայսոսիկ
2 b յօթուած, d աւթկած փխ յօդուած
2 st բանի
2 abghln առասպելաց
3 cdijp կորթ
3 tՎ. գեղջն
4 fh և նոր
5 d կաւշիկս նոր, g կօշիկս նոր, ip կօշիկ նոր
5 ip պորտին փխ սրտին
5 t խոցած է, l աշտէիւ խոցած
5 gh չիք և
6 al բանբակ, fkmnostՎ. բամպակ... զբամպակն
6 i առնէին, stՎ. առին
7 Ա-Թ արիւն վիժէր, abcdefghjlmno վիժել ի նմանէ արիւն (n յարիւն)
7 Վ. չիք ի նմանէ
7—8 stՎ. դնէին ի վերայ դարձեալ արգելոյր արիւնն,
7 o արիւնն
7 a զբանբակն, dfm զբամպակն k զբանպակն, stՎ. չիք զբամբակն
8 al բանբակ, dfmotՎ. բամպակ, k բանպակ
8 a հոսել, bcdefghijlmnop հոսեալ stԱԲԳ հոսեալ (t հասեալ) հոսէր (Վ. հոսէր)
9 abcdefghijlmnop արեանն
9 e դնէին զհին զառաջինն, no դնեն, k առաջինն
9 no յոլովս շաղակրատեն
10 efghlm թէ ճշմարիտ թէ սուտ
10 Ա-Թ է և, փխ և, j չիք և
11 n զի սոյն, o զի այն
12 bch հոգով
12 iop շարժեալ
12 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ Յուդայի
12 abfhjp թեդային i թեդաւին m թեդայի Ա-Թ թեթային
13 mst մոլորեցուցչացն, Վ. մոլորեցուցչիցն
14 acgn գեղ, b գեաւղ, fh գեօղ
14 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ Գեղարքունոյ
14 bmsՎ. ի կողմն
14—15 t չիք 'ի կողմ... Ծար անուն
14 s խաչենւոյ
15 Ա-Թ չիք Հանդաբերդ. ijp Հանդաբերդու փխ Հանդաբերդ ուր, s Հանդաբերթ
15 Ա-Թ Ջերմուկն փխ ջերմուկն
15 Ա-Թ չար փխ այր, Վ. այրս այս
16 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ զջրաղացս. Վ. զջրաղաց
16 j յայնմանէն
17 Ա-Թ կինն իւր
17 ip որդիքն, stՎ. որդիք իւր
18 g մերում փխ միում, l չիք միում
18 l չիք նմա
18 sՎ. ի կերպս, t ի կերպարանս

ասել, թէ՝ «Ես եմ Քրիստոս, և եկի առնել զքեզ ինձ քարոզ, և ածից առ քեզ յամենայն կողմանց զմարդիկ, և որք գան առ քեզ ի պէտս բժշկութեան, համարձակ դիր զձեռն քո ի վերայ նոցա. և ա՛ռ զգերան ձիթահանաց գեղջդ և արա՛ խաչ և կանգնեա՛ ի դուրս եկեղեցւոյն»։ Եւ զայլ ամենայն հնարս խորամանկութեան ուսոյց նմա։

Եւ նա սկսաւ քարոզել, թէ՝ Քրիստոս երևեցաւ ինձ և ասաց, թէ՝ «Դարձո զաշխարհս և բժշկութիւնս կատարեա՛»։

Եւ յարեցան ի նա այլք. և նոքա սկսան համբաւել զնա և կոչէին նմա Դաւիթ Միայնակեաց և Սքանչելագործ։ Եւ առեալ բռնութեամբ զգերան ձիթահանացն ի տանէ իւրմէ, արարին խաչ բարձրաբերձ, և կանգնեցին զնա ի դուռն եկեղեցւոյն. և ընծին նմա զուարակս, և տային ի մսոյն և յոսկերաց զուարակին, և ի տաշեղէ խաչին, և ի հատէ կորեկոյն, որ ի ջրաղացքն, որպէս նշխարս օրհնութեան ամենայն ախտականացն, որք գային յամենայն կողմանց։ Քանզի նոյն բանսարկուն, որ յորդորեաց զնա յայն, զրգեաց և զամենայն զաւառս երթալ ի համբաւն յայն՝ արք և կանայք և մանկտի, նաև երիցունք ևս, և աղքատ մարդիկ, և ամենայն ախտացեալք և ցաւագնեալք։

Եւ նա զառաջինն կեղծաւորեալ ոչինչ առնոյր յումեքէ։ Ըստ նմանութեան զերաքրիստոսին՝ այսպէս քարոզէր. «Ո՞վ եմ ես աղքատ և մեղաւոր. բայց Քրիստոս հրամայեալ է ինձ քարոզել՝ զերկուշաբաթ օրն պահեցէ՛ք, և յիշոցք մի՛ ասէք. և եկա՛յք, համբուրեցէ՛ք զխս, և թողեալ լիցին մեղք ձեր և ազգի ձեր մինչև յեօթն ազգս»։

1 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ առնուլ
2 ip զմարդիկք, no ի մարդիկ
3 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ զձեռս
3 m չիք քո
3—4 d ձիթեհանց, ijp ձիթեհանաց Ա-Թ և մի երկու ՁՁ գեղջն, o գեղջաց
4 t ի դուռն
4 h եկեղեցոյն
5 o չիք հնարս
5 o խորամանկութիւնս
6—7 ip դարձ
7 ijp զաշխարհ, gno աշխարհ
8 cdj ի նորա փխ ի նա
8 cdijp զնա համբաւել
8 d կոչեցին, i կոչել, stՎ. կոչէին զնա փխ կոչէին նմա
9 m միայնակեաց Դաւիթ
9 d գերանն
10 cdijp ձիթեհանացն Վ. ձիթահանաց
10 Ա-Թ և մի շարք ՁՁ ի տեառնէ
10 t չիք խաչ
11 cdh եկեղեցոյն
12 dՎ. յոսկերացն
12 ip չիք ի (տաշեղէ)
12 afhjop ի տաշղէ, bcdeg ի տաճղէ
12—13 Ա-Թ afghklm կորեկին
13 aefhjklmnotՎ. ի ջաղացքն, bc որ ջաղացքն, d որ ջրաղացքն, g ի ջաղացն
13 abcdjkl օ̄հնութե, l օ̄հու
13—14 stՎ. ուխտաւորաց
14 g ամենայն
14 Վ. կողմանցն
15 i յորդորեաց յայն, stՎ. յորդորեացն, o յարդարեաց
15 Ա-Թ չիք յայն
15 m զրգռեաց փխ զրգեաց
15 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ չիք և
15 ip զաւառն
16 gՎ. այն
16 o մանկտիք
16 o երիցունք
16 a մարդիք, cdfhp մարդիկք
17 stՎ. և ախտացեալք և ամենայն ցաւագնեալք
18 Ա-Թ և մի քանի ՁՁ չիք 'ոչինչ առնոյր յումեքէ'
19 Վ. չիք և
20 Ա-Թ զշաբաթն, ail զըշաբաթ, bcdeghj զերկու շաբաթն, st զերկուշաբթի, m զերկու շաբթին, Վ. զերկու շաբաթի
21 stՎ. մի՛ տայք փխ մի՛ ասէք
21 st եկէք
22 Վ. ազգին
22 abcdgj յեթն, no ցեօթն
22 stՎ. ազգ

Եւ յորժամ դիւահարքն գային, առնոյր բիր մի հաստ, և հարկանէր անխնայաբար, և կոխէր ոտիւք զփորսն, և ասէր. «Ե՛լ, շուն, ե՛լ, շուն, Դաւիթ Մխայնակեցն հրամայէ քեզ»։ Եւ ասէր ցայրն այսահար. «Ահա այլ մի՛ երկնչիր, բժշկեցար»։ Եւ նա երթայր՝ ունելով զնոյն չար ևս բազմացեալ ի նմա. և ուր երթայր և հարցանէին, ոչ իշխէր ասել, թէ՝ «Ո՛չ բժշկեցայ», քանզի պատուէր տայր, թէ՝ «Յորժամ ասես, թէ՝ «Ո՛չ բժշկեցայ», առժամայն ելցէ ի դիւէն»։ Եւ նա թէպէտ ոչ իշխէր ասել, թէ՝ «Ո՛չ բժշկեցայ», արդիւնքն իսկ յայտ առնէին, որ համապարզ ելկէին։ Որ յառաջն ամսով և շաբաթով կրէին զնեղութիւնսն, յետ գնալոյն առ նա յամենայն աւուր չարչարէին։ Եւ լեկրոսք, որ երթային առ նա, ասէր, թէ՝ «Խաղացէ՛ք առաջի իմ և պարեցէ՛ք»։ Եւ նոքա առնէին զայս յօժարութեամբ, քանզի այս ազգ դիւաց ախորժեն զխաղ և զպար։ Եւ ասէր. «Եկա՛յք, համբուրեցէ՛ք զիս և զկին իմ, և երթայք, և այլ մի՛ երկնչիք»։ Եւ գողեալն ասէր. «Այդ ցաւոյդ յաստուծոյ հրաման չկայ բժշկելոյ, բայց զմեղս քո թողում քեզ, զի եկիր առ իս»։ Եւ զկարկամեալսն և զկզացեալսն հրամայէր արանց չորեցունց ունել՝ երկուցն զգլուխն և երկուցն զոտսն, և ասէր. «Ձգեցէ՛ք և պարզեցէ՛ք»։ Եւ նոցա ձգեալ ուժգնակի, ճարճատէին ամենայն յօդուածք մարմնոյն. և այրն վայէր ուժգնակի առ վտանգի ցաւոցն։ Եւ նա ելեալ՝ կոխէր զթիկունսն և զմկանունսն, և ցաւագնեալն անշնչանայր իբրև զմեռեալ, և կամ մեռանէր իսկ։ Եւ նա ասէր վասն այնոցիկ, որ մեռանէին, եթէ՝ «Զափ ժամանակի զորա լցեալ էր, և չէր մարթ կեալ դմա. բարւոք է, զի մեռաւ, որ հանգչի ի վշտացն»։ Եւ որք ապրէինն կիսամահ և ոչ բժշկէին, ասէր. «Ո՛չ ունին կատարեալ հաւատս առ մեզ, վասն այնորիկ ոչ բժշկին»։ Եւ դիւահարացն զորոց զփորսն կոխէր և նոքա մեռանէին, ասէր. «Սա վաղուց է մեռեալ, և այն, որ շրջեցուցանէր զդա, դևն էր, զոր հանի այժմ»։ Եւ կուրացն ասէր. «Լաւ է քեզ այն, որ բանամ զա՞չս քո, թէ՞ թողում զմեղս քո. և ես գիտեմ, զի ժամանակդ քո կարճ է, վաղվաղակի մեռանիս»։ Եւ նա ասէր. «Թէ այդպէս է, լա՛ւ է ինձ, որ թողուս զմեղս իմ»։ Եւ ասէր ցնա. «Թողեալ եմ զմեղս քո»։

Եւ այսպէս զամենեցուն միտս յինքն ձգէր. մինչև այնքան լինէր առ նա ժողով բազմութեան, մինչև անդիք վայրացն ոչ բաւէին տանել զմարդիկ։ Եւ զի ամառնային էր ժամանակն, ի մարգս և ի սարս ելեալ՝ անդ ագանէին և գործէին զամենայն չարիս. զի կանայք, որք ոչ իշխէին յարանցն և ի ծնողացն և յորդւոցն ի տան իւրեանց շնալ և պոռնկիլ, ելանէին ուխտի պատճառաւ, և շնային համարձակ, ընդ որս կամէին։ Նոյնպէս և արքն չարք զնոյն առնէին, որոց ցանկայինն։ Եւ գնային բազում

---

1 p դիւահարք
1 վ. չիք և
1 a հանկանէր
2 b անխնաբար
2 abcdhilm ոտիւքն
3 bcdegijp մխակեացն
3 ip ցայսահարն փխ ցայրն այսահար
4 n ի բժշկեցար (sic)
4 o այսն չար, փխ զնոյն չար, l զնոյն գչար, վ. զնոյն չար ունելով
4—5 stվ. բազմացոյն փխ բազմացեալ
5 stվ. չիք ուր երթայր, l ուր երթայր ունելով զնա և հարցանէին
5 stվ. և որք հարցանէին փխ ուր երթայր և հարցանէին
6—7 bcde առ ժամն
7 begmnostվ. չիք թէ ոչ բժշկեցայ
8 Մ-Թ և մի երկու 22 արդ ինքն փխ արդիւնքն. no արդիւնն
8 Մ-Թ առնէր
8 ms որք
8 Մ-Թ ամսոյ
9 ad շաբթով
9 no կրէր
9 cinopstվ. զնեղութիւնն
9 o գնալոյն
9 g ամենայն
9 d աւուրս
10 Մ-Թ լեկրոսքը, ijlm լեկրոսք, ԱԳ լեկոսք (վ. լեկրոսք)
11 g չիք զայս, ip զայն
12 n զխաղ և զպար, o պարս և խաղս
13 cdj զկնի փխ զկին
13 s չիք այլ
13 վ. գօղեացն
13—14 Մ-Թ Աստուծոյ հրաման չկայ այդ ցաւոյդ բժշկել. st չկայ հրաման յաստուծոյ, վ. չկայ հրաման աստուծոյ, anopվ. աստուծոյ, i ցաւոցդ
14 Մ-Թ stվ. չիք քեզ
15 stվ. զկարկամեալս և զկզացեալս, o կզացեալս
16 n չիք ունել
16 abcdefghjln զգլուխն
16 bceg զոտսն
17 il նոքա փխ նոցա
17 a աւդուածք, d յաւդուածք, fhimp օդուածք, k օղուածքն, Մ-Թ յօդուածքն
17 Մ-Թ a մարմնոյ, k մարմնոց
18 imp ուժգին
18 b վտանկի
18 j ցաւուցն, mn ցաւոյն
18 վ. զթիկունս
19 g մկանունսն stվ. զմկանունսն
19 n ցաւագնեալսն
20 i այնորիկ
20 mnos որք
20 os մեռանէինն
20 e թէ

1 Մ-Թ զորա փխ դմա. b դմա կեալ
1 abcdfhilmnsվ. բարիոք
1 nostվ. և փխ որ
2 d վշտանացն, l վշտանաց
2 վ. ապրէին
2 stվ. կիսամահ մնացեալք ոչ բժշկեալ
2—3 sվ. ասէր վասն նոցա, թէ
2—3 l ոչ ունէին, m ոչ ունելով
3 tվ. հաւատ
3 Մ-Թ առ մեզ
3 stվ. վասն այն
3 l բժշկէին
3 վ. չիք Եւ
3—4 վ. դիւահարաց
4 stվ. վասն նոցա ասէր թէ (վ. չիք թէ)
4 mstվ. վաղուց էր
5 Մ-Թ չիք մեռեալ
5 վ. զնա փխ զդա
5—6 d կուրացան
6 abcdefghijlmnop որ յաւ, stվ. չիք յաւ
6 Մ-Թ չիք որ, m զի փխ որ
6 stվ. զոր կամիս, բանամ զաչսդ, թէ թողում զմեղսդ
6 d և թէ
7 stվ. չիք ես
7 nostվ. չիք քո
7 Մ-Թ քո ժամանակդ. l զի և ժամանակդ քո, m զի քեզ ժամանակ կարճ է. stվ. որ ժամանակդ մերձ է
7 m զի վաղվաղակի, stվ. և վաղվաղակի
8 afhlm եթէ
8 o թողուլ փխ որ թողուս
8 վ. նա ասէր
8 վ. չիք ցնա
10 moվ. ամենեցուն
10 mo միտսն
10 o առ ինքն
10—11 i չիք առ նա
11 d ժողովուրդ, o ժողովուրդք
11 stվ. զի փխ մինչև
11 g վայրեացն
11 i տանիլ, o ոչ տանէին բաւել (sic)
11—12 Մ-Թ և մի երկու 22 չիք զմարդիկ
12 i չիք Եւ զի ամառնային... ի սարս ելեալ
12 s ի մարգս
13 stվ. դադարէին զգիշերն փխ ագանէին
13 dip չիք որք
13—14 Մ-Թ ոչ իշխէին ի տան իւրեանց յարամացն և ի ծնողացն և յորդւոցն շնալ և պոռնկիլ ելանէին. stվ. ոչ իշխէին շնալ՝ յարանց կամ ի ծնողացն (st ծնօղացն) ի տան իւրեանց ելանէին
14 bcdfh յորդոցն, o արանցն և ծնողացն և որդւոցն
14 abcdefghjl n պոռնկել. stվ. չիք և պոռնկիլ
15 վ. ուխտիւ
15 Մ-Թվ. և կամէին. dp կամէին
15—16 h նմանապէս փխ նոյնպէս
16 e չարքն, o չար
16 ef զնոյնն
16 Մ-Թվ. ցանկային. a ցանգայինն

պատարագօք՝ ոսկւով և արծաթով և զուարակաւ և ոչխարօք։ Եւ որք երթային և գային, զայնոսիկ, որք ոչ էին երթեալ, կշտամբէին և գարշէին ի նոցունց, որպէս ի մեղաւորաց և յանարժանից նորա տեսութեանն։

Այլ և երիցունք եկին և յարեցան ի նա ընչից և զօշաքութեան աղագաւ. և կային նմա ի սպասու, լուանալով զոտս նորա, և զջուրն ցանէին ի վերայ խռնեանց և ժողովոցն բազմութեան։

Եւ խերն կեղծաւորեալ՝ ինչ ոչ առնոյր յումեքէ, այլ ի ձեռն քահանայիցն և արբանեկացն իւրոց առնոյր։ Եւ տէր գեղջն, քանզի պարսիկ էր, առնոյր զբաժին իւր յընչիցն, քանզի յոյժ բազումս տանէին և յօժարութեամբ տային։ Եւ թէ որ ի վարդապետաց կամ յերիցանց արգելոյր կամ խափանէր զնոսա յերթալոյ, հայհոյէին և բամբասէին՝ իբրև զնախանձոտս և զյաչաղկոտս, թէ՝ «Ինքեանք ոչ կարեն գործել զգործս նորա և ոչ կամին զբարեգործութիւն սրբոյն այնորիկ»։

Ապա գրեաց գիր սաստիկ և մեղադրանաց մեծ վարդապետն Վանական, որ բնակէր ի վանս Խորանաշատոյ՝ հանդէպ Երգեւանից բերդին, թէ՝ «Ընդէ՞ր զերևումն գիւին՝ Քրիստոսի համարիք, ո՛վ քրիստոնեայք. զի և սատանայ սովոր է կերպարանիլ ի հրեշտակ լուսոյ։ Եւ բազմաց զայնոսիկ, որ ի պիղծ մարդ անտի կերեալ էին, և կամ ունէին նշխար ի տաշեղէն և ի կորեկոյն. մի քառասունք պահք և հինգ հարիւր ծունր եդ ի վերայ նոցա և ապա արժանի լինել սուրբ խորհրդոյն։ Գրեցաք և մեք նմանապէս նովին սաստիւ և բանադրանօք, և առաքեցաք ի յոլով տեղիս։ Նոյնպէս գրեաց և եպիսկոպոսն Հաղբատայ տէր Համազասպ։

Եկն և Դադի վանից եպիսկոպոսն տէր Գրիգորէս, և վարդապետն Վարդան, զոր Յօժար որդին կոչէին, բազում քահանայիւք ի գիւղն յայն, քանզի ի նոցա վիճակին էր, խաչիւք և աւետարանօք. և արարեալ գիշերապաշտօն, կանգնեցուցին զայրն խաբեալ ի միջին, զի թերևս ելցէ ի նմանէ ոգին պիղծ։ Եւ յորժամ հարցանէին, թէ՝ «Զի՞նչ տեսանես»։ Ասէր, թէ՝ «Յորժամ անկանիմ ի վերայ երկրի բերանս ի վայր, յերկրէ աստի երեւի ինձ և խօսի ընդ իս»։

Ապա ձեռն արկեալ եպիսկոպոսին և երիցանցն, կամէին կործանել զխաչըն, զոր կանգնեաց մոլարն։ Յարեաւ ամենայն ամբոխ բազմութեանն սրովք և բրովք, կամէին սպանանել զնոսա։ Եւ նոցա արտաքս ելեալ յամբոխէն, անիծեցին սաստիւ նզովիւք զյանդգնեալսն։ Ապա ոմանք ի նոցանէ զղջացեալք, չոգան աղաչեցին զեպիսկոպոսն և զերիցունսն արձակել զնոսա ի կապանաց անիծիցն. և զայրն ետուն ի ձեռս նոցա։

Եւ մինչ տանէին նորա, հանդիպեցան նոցա արք գառնեցիք, որ գային ի մեծ դրանէն։ Աղաչեաց այրն զնոսա, զի խնդրեսցեն զնա յեպիսկոպոսէն. քանզի ասէր զինքն ազգակից նոցա և ի Գառնւոյ. զի այսպէս

---

1 bd պատարագաւք, h պարգեւօք փխ պատարագօք
1 bcdgh ոսկով
1 nostվ. ոչխարաւ
1—2 վ. երթային
2 fhl գային
2 stվ. զոչ գնացեալսն փխ զայնոսիկ, որք ոչ էին երթեալ, m որք ոչ էին գնացեալ
2 Մ-Թ որք ոչ իշխէին երթալ. ip որ ոչ էին երթեալք, o ոչ երթային
3 վ. տեսութենէն
4 a երիցունք
4 i եւ եկին, no չիք եկին և, cdeg եկին յարեցան
4 acd զաւշաքութեան
5 n զսպասու, o սպասու (չիք ի)
5 Մ-Թ և մի երկու 22 զջուրս
6 Մ-Թ յինքեանց վերայ. ijnop ի վերայ յինքեանց
6 Մ-Թ ժողովեցին բազմութիւն, j ժողովոց բազմութեան, l ժողովեցան բազմութեան, stվ. ժողովրդոցն բազմութեան (t բազմութեամբ))
7 stվ. ոչինչ առնոյր
7—8 stվ. քահանայից և արբանեկաց, Մ-Թ արբանեկաց, c յարբանեկացն
8 ij իւրոցն
8—9 g չիք 'և տէր գեղջն, քանզի պարսիկ էր. առնոյր', ip քանզի տէր գեղջն պարսիկ էր. m և տէր գիւղին, st գեղջին
9 i զբաժինն
9 վ. ընչիցն
9 stվ. տանէին բազումք
9—10 l չիք և յօժարութեամբ տային
10 վ. եթէ
10 t չիք ի
10 cdjlp և կամ
10 tվ. երիցանց
11 g խափանէր
11 nop երթալոյ
11 a բանբասէին, d բամբասէին
11—12 a զնախատոս (sic)
12 bfh զաչաղկոտս
12 dj ինքեանց
12—13 Մ-Թ և մյուս 22 չկամին. stվ. և ոչ զսրբոյն բարեգործութիւնս կամին
13 j այնոսիկ
14 Մ-Թ գիր սաստիկ և մեղադրանաց գրեաց. ijp գիր գրեաց. k չիք գրեաց
14 l սաստիկ
15 im բնակեալ էր
15 bcdejo Խորանաշատայ
15 t զԵրեւանիցն փխ Երգեւանից, վ. Երգէվանից
16 bcdegijnp համարէք
17 hij հրեշտակ փխ ի հրեշտակն o ի հրեշտակս
18 aflվ. պիղծ
18 adfhl անդի
18 i նշխարք, no չիք նշխար
18 Մ-Թ ի տաշղէն, a ի տաշխէն, bd ի տաշղխէն (sic), e ի տաշըղէն

---

1 վ. և մի
1 h առաջին փխ մի
1 վ. պահս հինգ
1 ac ռ ծունր, h ռծ ծունր, d ռ ծունրք
1 l չիք եդ
2 ms լինիլ
2 ip գրեցի և ես կիրակոս նմանապէս
3 ad բանադրանաւք
3 ip առաքեցի յոլով
3—4 l նոյնպէս և գրեաց եպիսկոպոսն, stվ. չիք գրեաց
3—4 stվ. գրեաց տէր Համազասպ
5 Մ-Թ ah Թաթի վանից. cdip Դադ-վանից, j Դադվանիցն, l Թաթէւի վանից
5 no չիք եպիսկոպոսն
5 stվ. Գրիգորիս
5—6 st Վարդան վարդապետն
6 ad յաւժար, st օժար որդիք, վ. Յօժար-որդիք
6 al ի գեղն, bcdgj ի գեղջն, hmno ի գեօղն
6 noվ. այն
6—7 cdijopվ. քանզի նոցա
7 Մ-Թ nstվ. խաչիւ
7 abcd աւետարանաւք
7—8 bd գիշերապաշտաւն
8 Մ-Թ և մի բանի 22 և կանգնեցուցեալ
8 cdijp չիք խաբեալ
8 hmstվ. ի միջի
9 t պեղծ
9 Մ-Թ չիք յորժամ, stվ. երբ փխ յորժամ
10 st չիք յերկրէ
12 i եպիսկոպոսունքն և երիցունքն, p եպիսկոպոսն և երիցունքն, վ. երիցանց
13 c ամբոխն
13 eg բազմութեան
14 imnop սրօք և բրօք. dsվ. բրօք, t բրովքն
14 stվ. նորա փխ նոցա
14 m յարտաքս
15 abeghlno անիծին, m անէծեն
15 bgn սաստիկ նզովիւք, o սաստիւք և նզովիւք. stվ. անիծիւք սաստիկ նզովէին
15 n յանդգնեալսն, st զանդգնողսն, վ. զյանդգնողսն
16 ip զեպիսկոպոսունսն, j զեպիսկոպոսն
16 ip չիք և զերիցունսն, վ. զերիցունսն
18 stվ. զնա փխ նորա
18 n նորա փխ նոցա, stվ. չիք նոցա
18 cdkn որք
19 l զայրն
19—20 l եպիսկոպոսէն
20 e ի գառնեւոյ, t ի գաւառոյ փխ ի Գառնւոյ

ասէր նա յառաջագոյն ժողովրդեանն, թէ՝ «ՅԱրշակունեաց ազգէն եմ ես, և պարտ է որդւոց իմոց լինել միոյն թագաւոր և միւսոյն՝ կաթողիկոս. և որդւոյն Սահակայ տեսչականն մարթ է ի վերայ նոցա կատարիլ»։ Ապա եւ զնա եպիսկոպոսն յետոյ՝ երդմամբ պահանջեալ, զի մի այլ մոլորեցուցէ զմարդիկ։ Եւ այսպէս հազիւ շիջաւ չարն երեւեալ։

ԽԹ

Վասն դիւին՝ որ ի կերպարանս կնոջ լեալ, խառնակէր ընդ այր մի

Պատմեաց մեզ վարդապետն Յովսէփ, որ շինեաց զվանսն, որ ի գերեզման սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի է, յԱրտազ գաւառի՝ յետ աւերածոյն և ամայի լինելոյն, թէ՝ «Զօգայ ես ի գաւառն Գողթան ի պէտս ինչ իրաց։ Ասացին ինձ ի գիւղ մի, թէ՝ է աստ այր մի, որ ունի կին դեւ։ Եւ մեր անհաւան լեալ ասացելոյն, չոգաք ի տուն առն և ոչ տեսաք զդեն։ Եւ իբրև հարցաք զայրն, նա ասաց զպատճառն ստուգութեամբ, թէ՝ «Կին ունէի ես և մեռաւ, և եթող ինձ մանկունս մանունս, և ես նստեալ լայի, թէ՝ ո՞ սնուցանէ ինձ զսոսա։ Եւ ահա յանկարծակի երևեցաւ կին մի և ասէ. «Մի՛ լար, ես եղէց քեզ կին և սնուցից զմանկունս»։ Եւ յայնմ հետէ հանապազ է՝ ի

1 m չիք նա
1 stվ յառաջին փխ յառաջագոյն
1 վ ժողովրդեան
1 i յազգէն
2 bcdfgh որդւոց
2 mn լինել, fstվ միոյն լինել
3 stվ տեսչին փխ տեսչականն մարթ է
3 e մարթ էր
3 վ կատարել
4 Մ-Թվ և մի բանի ՉՉ և երդումն
4 ip պահանջել
4 e մի այլ որ
5 a զմդկն, befgnl զմարդիկն, cdijp զմարդիկքն, no չիք զմարդիկ
5 nostվ չիք երևեալ
6 n (վերնագրի տեղը բաց է կարմիր մելանով գրելու համար. բաց է նմանապես տ. 6, Պ սկզբնագրի տեղը)։
6 o վասն դիւի որ կին եղև
6 j որ ի կերպարան կնոջն լեալ և խառնակէր
6 cd կնոջն
6 d այրի. stվ ընդ մարդիկ փխ ընդ այր մի
7 cdijl մեծ փխ մեզ
7 a վարդապետ
7 stվ զվանսն
7—8 stվ գերեզմանի Թադէոսի առաքելոյն փխ որ ի գերեզման սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի
8 cd սրբոյն
8 o չիք է
8 stվ յարտաւազն փխ յԱրտազ
9 c գողթան
9 i իմոց ինչ
10 abdgjln ի գեղ, fh ի գեղ
10 elgn չիք մի
10 t չիք որ
10—11 fh անդ լեալ փխ անհաւան լեալ, gn անհաւանեալ, t անհաւատ լեալ
11 o չիք ասացելոյն
11 no չոգայ
11 cdj ի տունն
12 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ զառն
12 no այսպէս փխ զպատճառն ստուգութեամբ
12 stվ չիք ստուգութեամբ
13 վ թող
13 o չիք ինձ
13 n մանուկս
13 Մ-Թ և մի բանի ՉՉ մանրունս
13 abc ո՞յ
13—14 m սնուսցէ
14 Մ-Թ չիք ինձ, g ինձ սոյս, stվ զսոսա ինձ
14 stվ երևեցաւ կին մի յանկարծակի
14 ip երևեցաւ ինձ
14 no մի լայր
15 o զմանկունս քո, stվ զմանկունսն
15 o և այնմհետէ
15 tվ հանապազ էր

տան իմում, և առնէ մեզ կերակուր, և զամենայն պէտս մեր լնու։ Եւ սաստիկ սիրով հարեալ եմ ի սէր նորա, և հանապազ խառնակի ընդ իս։ Եւ զշաբաթն ամենայն անգործ կայ և յաւուր հինգշաբթի առնէ մանած երեք լիտր»։ Եւ իբրև հարցի, թէ՝ Ո՞ւր է այժմ, նա մատամբն եցոյց, թէ՝ «Աստանիկ է, և երևի ինձ և մանկանց իմոց և ոչ այլ ումեք. և յոլով ժամանակք են, զի բնակիմք ի միասին»։

Եւ ես յարեալ աղօթել և աւետարան ընթեռնուլ, զի թերևս հալածեսցի ոգին մեղսասէր և պիղծ։ Իսկ նորա ոչինչ փոյթ արարեալ զայնմանէ, այլ նստեալ ծիծաղէր, որպէս այրն պատմեաց։ Եւ մեր ոչ տեսեալ զնա՝ ելեալ գնացաք»։

Ծ

Վասն խնդրոյն, որ եղեւ ի մէջ Քրիստոնէից վասն սուրբ հոգւոյն աստուծոյ, թէ ի հօրէ միայն պարտ է ասել, թէ ի հօրէ եւ յորդւոյ

Ի Հռոմայեցւոց ազգաց շարժեցաւ այս խնդիր ի մէջ քրիստոնէից. քանզի գրեաց պապն Հռոմայ առ մեծ կաթողիկոսն Հայոց տէր Կոստանդին, որ յայնմ ժամանակի նստէր ի կլայն Հռոմայական, քանզի անդ էր աթոռ սրբոյն Գրիգորի՝ ի ժամանակաց Գրիգորի և Ներսիսի՝ երկուց եղբարցն սրբոց, որք էին յԱրշակունեաց ազգէն, արք գիտնականք և վրէժխնդիրք օրինացն աստուծոյ, թէ՝ «Ո՞րպէս խոստովանիք դուք զամենասուրբ Հոգին

1 tվ առնէր
1 t լնուր
3 վ զշաբաթ
3 a և շաբթու, ijlm և շաբաթու, bce gnp հինգ շաբաթու, d և շաբաթուն, o հինգ շաբաթուն, fh յաւուր շաբաթու
4 Մ-Թվ և նա
4 Մ-Թ մատամբքն. d մատեամբն. hn մատամբ, k մատամբն
4—5 e աստանիկ
5 i չիք այլ, s այլոյ
5 cdj ժամանակ
6 n չիք զի, o որ փխ զի
6 bcefgվ բնակեմք
7 df աղաւթել
7—8 cd հալածեսցէ
8 abefltվ պիղծ
8—9 no յայնմանէ
9 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ չիք որպէս այրն պատմեաց
11—12 o վասն խնդրոյ պապին հռոմայ դաւանութեան ազգիս հայոց
11 t ի մէնջ փխ ի մէջ
11 Մ-Թ չիք սուրբ
11 cdgh հոգոյն, e հոգւոյ
11—12 f հոգւոյն սրբոյ. h հոգոյն սրբոյ թէ ի հօրէ
12 cdegh յորդոյ
12 t և ոչ ի հօրէ և ոչ յորդւոյ փխ թէ ի հօրէ և յորդւոյ
13 bcdgh ի հռոմայեցւոց
13 i չիք այս խնդիր
13 jt ի մէնջ
14 t բանն փխ պապն, վ փափն
14 h հռոմայ
14 st չիք մեծ
15 cdjp յայն, o այնմ
15 i չիք ժամանակի, o ժամանակին
15 cost հռոմէական, h հռոմեական, վ հռովմէական
16 gh ի ժամանակացն, i չիք ժամանակացն, stվ ի ժամանակս
16 bfh գրիգորիսի
16 bes ներսիսի
16 վ եղբարց
16—17 i եղբարցն ի ժամանակացն որք էին արշակունեաց յազգէն
17 n սրբոցն, ipstվ չիք սրբոց
17 stվ յազգէն արշակունեաց
17 a որք փխ արք, m չիք արք
17 no վրէժխնդիր
18 ad աւրինացն
18 no չիք դուք
18 m զամենազօր, o ամենասուրբ

աստուծոյ, ի Հօրէ՞ միայն բղխեալ և երևեալ, թե՞ ի Հօրէ և յՈրդւոյ, քանզի Հռոմայեցիք այսպէս խոստովանին ի Հօրէ և յՈրդւոյ։ Նմանապէս գրեցին և առ Թագաւորն Հայոց Հեթում և պատասխանի պահանջէին։

Եւ նոցա ժողովեալ զիմաստունս իւրեանց աշխարհին ի քաղաքն Սիս՝ որ ի Կիլիկիա, ի Հայոց և ի յունաց և յասորւոց և յայլ ազգաց քրիստոնէից, որք գտան անդ։ Յոյնք ի Հօրէ միայն ասացին, և յասորւոց ոմանք՝ ա՛յլ։ Իսկ Հայոցն ժողով գրեցին ի կողմանս Արևելից՝ ի Մեծ Հայք և առ գիտնական վարդապետն Վանական, քանզի ի ժամանակին երևելի էր, և առ Վարդան վարդապետն, և առ Յովսէփ, և առ այլս, թէ նորա զի՞նչ ասեն. և ապա պատասխանի արարեն Հռոմայեցւոցն։

Եւ նոցա քննեալ զաստուածաշունչ գիրս առաքելոց և մարգարէից և սրբոց վարդապետաց եկեղեցւոյ, որք մաքրեցին զեկեղեցի ի հերձուածողաց, ըստ պիտոյիցն վարեցեալ երկոքումբք ձայնիւք և ուղղակի զհռոմայեցւոց խոստովանութիւնն. և լի են ամենայն աստուածաշունչ գիրք այնպիսի ձայնիւք։ Որպէս գրեաց վէմն հաւատոյ երանելի առաքեալն Պետրոս, որ վասն ճշմարիտ հաւատոցն երանեցաւ ի տեառնէ, թէ՝ «Յորո՛մ և յո՛րպիսի ժամանակի զուշակէր ի նոսա Հոգին Քրիստոսի»*։ Եւ Յովհաննէս Աւետարանիչ ասէ. «Որ զՀոգին Քրիստոսի ոչ ունի, նա չէ՛ նորա»։ Եւ մեծն Պօղոս՝ «Առաքեաց Աստուած զՀոգի Որդւոյ իւրոյ ի սիրտս մեր, որ աղաղակէ աբբա՝ Հայր»**։ Եւ այլ բազում այսպիսի ի գիրս առաքելոցն։ Իսկ սուրբ Լուսաւորիչն մեր Գրիգորիոս, որ ուսոյց մեզ զհաւատոյ

---

* Ա. Պետրոս Ա. 11. ** Գաղա. Դ. 6.

1—2 Մ-Թ չիք ՛քանզի հռոմայեցիք այսպէս խոստովանին ի Հօրէ և յորդւոյ՛. cg յորդւոյ, d ի որդւոյ... ի որդւոյ
2 f նոյնպէս
2—3 stՎ նմանապէս և առ թագաւորն հեթում գրեցին
3 stՎ խնդրէին փխ պահանջէին
4 hm զիմաստունսն, no իմաստունսն
4 d իրիցանց փխ իւրեանց
5 o չիք որ
5 bcd ի Կիլիկիայ
5 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ հայոց և յունաց և ասորւոց, abeghijpst յասորւոց
5 Մ-Թ այլ ազգաց, j յայլազգեաց, Վ այլազգեաց
6 bcdf յասորւոց, n ասորւոց, o ասորոց
7 ip ժողովք, o Հայոց ժողովն
7 ip ի մեծն Հայք, stՎ ի մէջ մեծաց (Վ Մեծ) Հայոց
8 i չիք վարդապետն, k վարդապետին
—9 stՎ չիք ՛և առ վարդան վարդապետն՛
9 km առ յայլս
10 no պատասխանիս
10 abcdgh հռոմայեցւոցն
11 ent նորա փխ նոցա
11 o աստուածաշունչ գիրս, p զաստուածաշունչն. գիրս առաքելոցն և մարգարէիցն
12 gh եկեղեցոյ
12 stՎ զեկեղեցիս հեթանոսաց փխ զեկեղեցի ի հերձուածողաց
13 abefghՎ երկոքումբք, st երկոքում
13—14 ag հռոմայեցոց, bcdh զհռոմայեցոց, o ըստ հռոմայեցւոցն, ip զհռոմայեցւոցն
14 efhip խոստովանութիւն
15 m հաւատոյն
15—16 no երանելին պետրոս փխ երանելի առաքեալն Պետրոս
17 st այսպիսի փխ յորպիսի
17 i չիք ի նոսա
17—18 Մ-Թ Յովհաննէս, b յոհաննէս, cf յոհաննէս
18 pstՎ աւետարանիչն
18 Մ-Թ և մի շարք ՉՉ չիք ասէ
19 bcfgh որդոյ
20 i չիք որ, tՎ որով փխ որ
20 abcdegno այսպիսի գիրս, ijp այսպիսի բազում գիրս, k այսպիսի գիր, fhm ամենայն այսպիսի գիր
20—21 Վ առաքելոց
21 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ չիք մեր
21 bcdijpst չիք որ

խոստովանութիւնն, այսպէս, ասէ. «Հայր յինքենէ, Որդի ի Հօրէ, սուրբ Հոգին ի նոցունց էութենէ»։ Իսկ յաղթող սպառազէնն Քրիստոսի Աթանաս ընդդէմ արիանոսացն այսպէս քարոզէր և ուսուցանէր. «Անսկիզբն Հայր ոչ յումեքէ, Որդի ի Հօրէ, և Հոգին սուրբ ի նոցունց էութենէ», զոր երկբորդէ Սոկրատ պատմագիր։ Եւ Գրիգոր Աստուածաբանն ի ճառին, որոյ սկիզբն է՝ «Երէկ զպայծառ լուսաւորութեանցն զօր տօնեցաք», ասէ, զսաղմոսն առեալ. «Ի քէն է, տէր, աղբիւր կենաց, և լուսով քո տեսանեմք զլոյս»*. այս է՝ Հոգւով զՈրդի։ Եւ դարձեալ՝ «Որ ի Հօրէ ելանէ, որ ըստ որում անտի առաքի, ոչ է ստացուած, ըստ որում ոչ ծնեալ՝ ոչ է Որդի, և ըստ որում յոչ ծնիցելոյ և ի ծնիցելոյ ի մէջ՝ Աստուած է»։ Եւ Գրիգոր Նիւսացի, և մեծն Բասիլիոս, և Աբբա Եփրեմ, և Յովհան Ոսկեբերան՝ ի բազում տեղիս յիւրեանց գիրսն, զոր թէ աշխատասիրութեամբ ոք խնդրէ, յոլովս գտանէ։ Եւ Սեբերիանոս՝ Եմեսու եպիսկոպոսն, ի ճառին, որոյ սկիզբն է «Ի մէջ քրիստոսասիրաց զՔրիստոսէ խօսեցայ ճառել», ի կատարածին ասէ. «Անծնին Աստուծոյ, և ծնիցելոյն ի նմանէ Որդւոյն միածնի, և սուրբ Հոգւոյն՝ ելողին ի նոցունց էութենէ, երիցն ի միում աստուածութեան, ամենայն փառք յաւիտեանս. ամէն»։ Եւ Մովսէս Խորենացի ի մեկնութեան քերականին ասէ. «Սուրբ Հոգին անխնչունակ է. զի որումն Հոգի է. զի ի դէմս Հօր և Որդւոյ ասի Հոգի»։ Եւ Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոսն ասէ.

---

* Սաղ. լե. 10

1 afghՎ խոստովանութիւն, ijp ճշմարտութիւնն և զխոստովանութիւնն
abcdefghikm յինքեանէ, ost ինքեանէ
1 no ի Հօրէ է
2 bcdeijm յէութենէ
2—3 m սուրբն աթանաս
4 d ումեքէ
4 cdeijm յէութենէ
4 stՎ զի փխ զոր
5 n պատմագիրք
5 beՎ աստուածաբան
5 fh չիք է
6 stՎ զլուսաւոր պայծառութեանցն
6 Մ-Թ և մի բանի ՉՉ զօր
7 ip զսմանս փխ զսաղմոսն
7 Մ-Թ ի քէնէ, d ինքն է
7 acdfj աղբեւր, kt աղբեր
7 nostՎ լուսով երեսաց քոց
8 cdgh հոգով
8 stՎ որդի
9 acd անդի
9 Վ չիք է
10 cd և ծնիցելոյ, ijmnop չիք ՛և ի ծնիցելոյ՛
10 est ի մէնջ
10—11 g սիւնացի փխ Նիւսացի
11 b եփրեմ, o չիք ՛և աբբա եփրեմ՛
11 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ յոհան
11 t ոսկիբերան
12 b ի յիւրեանց, cdj իւրեանց
12 ostՎ աշխատութեամբ
12—13 i յոլով
13 k սեւերեանոս, stՎ սեւերիանոս
14 Մ-Թig խօսեցաւ, l խօսեցայն
15 c անծննդին, h անծին
15 Մ-Թ աստուծոյ Հօր
15 cdfgh որդոյն
16 cdfgh հոգոյն
16 Մ-Թ nost ելողի
16 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ յէութենէ
16 a իմում, i ի միումն
16 cd աստուածութեանն
16—17 o որում փխ ամենայն
17 s մոսէս
17 bj խոյարենացի, d խոյարենացին, pstՎ խորենացին
17—18 Վ ասէ ի մեկնութեան քերականին st չիք ասէ
18 i զի որումն, no զի որում
18 Մ-Թ ի դէմ
18—19 lmpՎ ի դէմս Հօր և որդւոյ
19 cdgh որդոյ
19 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ Եւ սիւնեաց եպիսկոպոսն ստեփաննոս, bcdinop ստեփանոս
19 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ չիք ասէ

«Քանզի բղխէ ի Հօրէ իբր յականէ անհատաբար, դադարէ յորդին. ի յորդւոյ ելանէ անմեկնելի խոհականագոյն գետ արփիափայլ, լուսապարգև, ասպնջական գծով ունելով, զհրեշտակաց և զմարդկան զխտութիւն ունելով. տի՛ նա զի հարուստ որդի՝ որպէս զՀայր. զի թէպէտ սուղ որդի՝ զի սկիզբն նոյն փարթամ, զի պատճառ է հոգւոյ ելողութեան: Հոգին սուրբ հարուստ, զի պատճառ է մարգարէական տուրցն»: Եւ սրանչելին Եղիփան ի գիրս Մեկնութեան սաղմոսաց: Եւ զլուխ բանիցս. «Ամենասրբուհի աստուածածինն Մարիամ, ի բանն հաւատոյ, զոր հրամայեաց Աւետարանչին Յովհաննու ուսուցանել Սքանչելագործին Գրիգորի», ասէ, «Մի աստուած Հայր բանին կենդանւոյ, իմաստութեանն անձնաւորի, և զօրութեանն, և կերպարան էութեան, կատարեալ կատարելոյ ծնող, Հայր որդւոյ միածնի, տէր միայնոյ, աստուած յաստուծոյ, կերպարան և պատկեր աստուածութեանն. բանն աստուած ներգործական ամենայնի, և եղելոցս ամենայնի բովանդակիչ, և զօրութիւն անսահմանելի, և ամենայն ստացականաց արարիչ: Որդի ճշմարիտ ճշմարտի Հօր, անտեսանելի անտեսանելւոյն, անապականին անապական, անմահ անմահի. մի Հոգի սուրբ առ ի յաստուծոյ զէութիւն ունելով, և ի ձեռն որդւոյ երևեալ և յայտնեալ մարդկան, պատկեր որդւոյ, կատարեալ կատարելոյ. կեանք և կենդանեաց պատճառ, սրբութիւն և սրբութեան պարգևիչ. որով յայտնի աստուած Հայր որ ի վերայ ամենեցուն և յամենեսին, և աստուծոյ որդին, որ ի ձեռն որոյ և ամենեքեան: Երրորդութիւն կատարեալ՝ փառօք և մշտնջենաւորութեամբ, և անբաժանելիք թագաւորութեամբ, և անօտարանալիք: Ո՛չ ապա

---

1 a ի հաւրէ, i չիք ի հօրէ
1 g աղբիւր
2 cdfh ի յորդոյ, g ի որդոյ
2 a խոհագոյն
3 a ասպանջան
3 o ծով, stՎ գծովն
3 d զմարդ
4 Մ-Թ չիք ունելով
4 Վ որդին
4 stՎ իբրև փխ որպէս, n որպէս և զՀայր
5 d զի ի սկիզբն, no զսկիզբն փխ զի սկիզբն
5 p զի սկզբնոյն փարթամ
6 h հարուստ է
6 h ի պատճառէ փխ զի պատճառ է
6 Մ-Թ և մի քանի 22 չիք է
6 cdjk սրանչելի
6—7 no սրանչելին Ներսէս ասէ «Հայր է պատճառ անպատճառաց որդւոյն ծննդեամբ հոգւոյն բխմամբ և գլուխ բանիցս «Ամենասրբուհի...» փխ 'սրանչելին Եղիփան ի գիրս մեկնութեան սաղմոսաց'
7 Մ-Թ ի գլուխ բանիցս
8 no չիք Մարիամ
8—9 g աւետարանչի
9 Մ-Թ յոհաննու
9 i ուսուցանելով, j ուսուցանել
9 Մ-Թ p սքանչելւոյն, afhkm սքանչելին
10 dfgh կենդանոյ
10—11 eiՎ զօրութեան
11 g էութեանն
12 Վ աստուծոյ
13 egՎ աստուածութեան, ip չիք աստուածութեանն
13 istՎ յամենայնի
13 no զեղելոցս
14 ip յամենայն
15 Մ-ԹՎ և մի քանի 22 չիք ճշմարիտ
15 ad հաւր
15—16 bcdefghjst անտեսանելոյն
18 Վ չիք և
20 d յաստուծոյ
21 tՎ չիք և
21 egՎ ամենայնք
21 no փառք
21 Վ չիք և
22 b անբաժանելիք, stՎ անբաժանելի
22 Մ-Թ անօրաչելիք փխ անօտարանալիք, k անօրանալիք, no անօտարանելիք

ստացական ինչ, և ոչ ծառայ երրորդութեան, և ոչ ի ներբածական, որպէս թէ յառաջագոյն ոչ գոլով, և յետոյ ի ներքս մտեալ: Ո՛չ նուազ որդի ի Հօրէ. և յորդւոյ՝ Հոգի, այլ անայլայլ և անփոփոխելի, նոյն ինքն երրորդութիւնն միշտ»:

Այսպիսի խոստովանութիւնս ընդունելի է յեկեղեցիս Հայաստանեայց, և յազգիս Կիրակոսի, և համարձակ արժան է քարոզել զՀոգի ի Հօրէ ելեալ և յորդւոյ երևեալ:

Զայս պատասխանեցաք Ողիոյն Արևմտից, և մեք ի սոյն հաւատ հաստատեալ կամք շնորհօք երրորդութեանն սրբոյ, որում փառք յաւիտեանս. ամէն:

ԾԱ.

Խոստովանութիւն ճշմարիտ հաւատոյ ուղղափառաց

Հաւատամք ի Հայր և յորդի և ի Հոգի սուրբ, յերիս անձինս կատարեալ և ի մի աստուածութիւն փառաւորեալ, սուրբ և ուղղափառ երրորդութիւն, անսկիզբն և անվախճան, աներբ և անուր, միշտ անկարօտ և բերկրեալ, յամենայնի կատարեալ և ի բարւոք իմացեալ. զոր բնարար ունի և անհիզապէս տայ կարօտեցն. երրորդութիւն կատարեալ, անաճելի և աննուազ, անձամբ բաժանեալ, և է՛ զի և անուամբ, և ի միութիւն կացեալ,

---

1 bcd երրորդութեանն
2 h մուծեալ
3 bd ի հաւրէ
3 stՎ որդին
3 c յորդոյ, d որդոյ
3 stՎ չիք այլ
3 mstՎ անայլայլելի
4 stՎ երրորդութիւն
5 jp խոստովանութիւնն.
5 athՎ հայաստանեաց
6 no ազգս
6 Մ-Թ և մի երկու 22 Կիրակոսի
6 no արժանի է
6 o չիք քարոզել
6 bd ի հաւրէ
7 cdigh յորդոյ, st որդի
8 i պատասխանեցէք
8—10 no չիք 'և մեք ի սոյն... յաւիտեանս ամէն'
8—9 a հաւատոյ, Մ-Թ և մի երկու 22 հաստատեցեալ փխ հաւատ հաստատեալ
9 d շնորհաւք
9 e երրորդութեան
11 g չիք զլխ՝ «Խոստովանութիւն ճշմարիտ հաւատոյ ուղղափառաց»
11 Մ-Թ չիք հաւատոյ, stՎ չիք ճշմարիտ, n դաւանութիւն հայոց, o դաւանութիւն հաւատոյ փխ խոստովանութիւն ճշմարիտ հաւատոյ ուղղափառաց
12 d երինս անձինս, Վ երիս
12—13 fh չիք յերիս անձինս կատարեալ
13 Վ և մի
13 h և ուղղափառ
14 b անվախճան, cd անվաղճան
14 Վ աներբ անուր, t անուրբ (sic)
14 ad անկարաւտ
15 Մ-Թ և մի երկու 22 յամենայն stՎ ամենայնի.
15 st և բարւոյ. Մ-Թ և մի քանի 22 բարւոյ
15 o զոր անբնարար
15 h չիք ունի
16 cdi անհիզապատակ (sic), ij անհիզապատակ փխ անհիզապէս տայ, h անզապէս
16 stՎ չիք տայ, Վ (տայ)
16 stՎ կարօտից
16 ino ԱԲԳ անճառելի փխ անաճելի
17 no զի է անուամբ, p զի և անուամբ միութիւն
17 Մ-Թ միութիւն փխ ի միութիւն

և կայ փառաւորեալ և փառաւորի ի բնութեանն աստուածութեան, ի զօրութեանն, ի կամսն, յիմաստութեանն, ի գործն, ի մեծութեանն, և մանաւանդ յանհասութեանն, և յանասելի ողորմութեանն։

Հայր անծին, որդի ծնեալ ի Հօրէ, անախտ և անմարմին, բնութենակից Հօր նախ քան զժամանակս։ Հոգին սուրբ բղխումն ի Հօրէ, և երևումն յորդւոյ, ո՛չ ըստ որդւոյ ծննդեամբ, այլ յառաջ եկեալ աղբիւրաբար, ինքեան միայնոյ քննելի օրինակն, և յարարածոց անզննելի. միշտ ընդ Հօր որդի և Հոգի. Հոգի որպէս Հօր, նմանապէս և որդւոյ. ոչ փախեալ Հայր յորդի, կամ որդի ի Հոգի, կամ Հոգի յորդի և ի Հայր։

Հայր ունելով զանձն և զանուն Հայրական, և որդի ունելով զանձն և զանուն որդիական, և Հոգի ունելով զանձն և զանուն Հոգիական, անդրադարձութիւն ոչ ունելով կամ փոփոխումն անուանցն և անձանցն, այլ Հայր միշտ Հայր. որդի միշտ որդի, Հոգի միշտ Հոգի. յոր Հաւատամ։

Յայսմանէ և ի սիրոյ եկեալ որդւոյն անձամբ չափ՝ աւետօք Հրեշտակապետին Գաբրիէլի ի կոյսն Մարիամ՝ որ սուրբ էր Հոգւով և մարմնով, և ի պատճառս փրկութեան մերոյ մարդացեալ ի նմանէ, ամենայնիւ բնութեանս մերոյ՝ Հոգի, միտք, շունչ, մարմին, որ ինչ և է կատարեալ մարդ մեղուցեալ բնութեանս Ադամայ, ուստի Մարիամն էր. զոր առեալ աստուածազործեաց առանց շփոթման և այլայլման, անքնին և անճառելի խառնմամբ, և եղև յերկուց կատարեալ բնութեանց՝ յաստուածայնոյն և ի մարդկայնոյն՝ մի անձնաւորութիւն կատարեալ, անայլայլելի և անբաժանելի բնութեամբ, ո՛չ փոփոխելով մարդկային թանձր և յօղական բնութիւնն յանյօղ և պարզական բնութիւն աստուածութեանն, զիւրն կորուսանելով. և ո՛չ պարզ և անմարմնական բնութիւնն աստուծոյ խառնելովն ընդ բնութեան մարմնոյ, վրիպեաց յիւրն յաւէտ պարզութենէ, թէպէտ և ասի յաղագս անքակ միութեանն՝ անմարմնոյն մարմնանալ, և բանին թանձրանալ։ Մնաց միածին մի որդի, մի անձն, մի Քրիստոս, և ճշմարտապէս յերկուց միացեալ՝ մի բնութիւն, մի կամք, մի ախորժակք, մի գործ, մի ծնունդ կուսութեամբ, մի մայր առանց Հօր, որ և նախ քան զյաւիտեանս առանց մօր ծնեալ։

Ես խոստովանիմ զմայրն Էմմանուէլի՝ աստուածածին մինչև յաւիտեան, և զէմմանուէլն աստուած մինչև յաւիտեան. նովին մարմնովն և որ զնա ծնուցեալն։ Զամենայն անօրինականն խոստովանիմ գործ աստուծոյ, զխոնարհագոյնն, զբարձրագոյնն, և զկիրսն անբամբասելի, զոր վասն մեր կրեաց, ո՛չ բաժանեալ, այլ մի յատուկ ասեմ ի տէրն իմ. և ո՛չ իմանամ շփոթումն. և նզովեմ զիմացողն և զասողն շփոթումն։

Եւ նոյնպէս զկիրս խաչին՝ խոստովանիմ աստուծոյ խաչ և մահ, ոչ էական բնութեան ասեմ մահ, կամ ի մարմնոյն բաժանումն, այլ զի բնութեամբ միացեալ յաստուածութիւն և աստուածացեալ, աստուած խոստովանիմ, որով մեռաւ անմահն, զբանական Հոգին աւանդելով ի ձեռս Հօր։

Աստուածութիւն ո՛չ բաժանեալ ի Հոգւոյն և ի մարմնոյն, միաւորեալ

---

1 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ ի բնութեան
1 bcd յաստուածութեանն, eihm յաստուածութեան, ijp չիք աստուածութեան
1—2 ad ի զաւրութեանն, bc և ի զօրութեանն, eՎ ի զօրութեան
2 st յիմաստութիւն, Վ յիմաստութեան
2 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ ի մեծութեան, st ի մեծութիւն
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յանհասութեան, jnop անհասութեանն
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ողորմութեան
4—5 cdnՎ բնութիւնակից
5 ad Հաւր
5 i և նախքան
5 b զժամանակն
6 cd որդոյ, fh յորդոյ, ijm որդւոյ
6 bcdfhijm որդոյ
6 m այլ ընդ առաջ
6 f աղբերաբար
6—7 m ինքեան միայնոյ անքննելի
7 ad ուրինակն
7 Վ արարածոց
7 ad Հաւր
8 h որդի և Հոգի որպէս Հօր
8 bstՎ Հոգին
8 ad Հաւր
8 Վ նոյնպէս
8 bcd որդոյ, fh յորդոյ
8 fh ոչ փոփոխեալ
8—9 cdjmp Հայր որդի
9 m որդի Հոգի կամ որդի Հոգի և Հայր
10 bcdj զանունն
11 bc dj զանունն
11 Վ որդիական անուն
1 1 bcdj զանունն
12 lp չիք և անձանցն
sՎ և Հոգի
14 cdfh որդոյն
14 d աւետաւք, n աւետօք
15 bcdh Հոգով
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի պատճառս փխ և ի պատճառս, dip և պատճառս
17 no և ի մարմին
17 stՎ կատարեալն
18 bcdejk բնութիւնս
18—19 abcdefhij աստուած զործեաց (efh ած զործեաց)
1 a շփոյթման
19 ijp և անքննին
19 Մ-Թ և ՁՁ անքննին
20 stՎ խառնմամբն
20 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ եղև փխ և եղև
20 inop յաստուածայնոյ, j յաստուածայնոցն, m աստուածայնոյն
21 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ մարդկայնոյ
21 no բաժանելի փխ անբաժանելի

1 ip բնութեամբ և անորոշելի անձնաւորութեամբ ոչ փոփոխելով
1 Վ փոխելով
1 no օթական փխ յօղական
1—2 afhkm բնութիւնն, ejnpstՎ բնութիւնս
2 acdefhjkmno անյօղ (d անյաւղ)
2 c աստուածութիւնն, stՎ աստուածութեանն բնութիւն
2—3 stՎ ոչ կորուսանելով
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բնութիւն
4 beij բնութեանն,
4 no զիւրն
4 Վ պարզութենէն
5 no չիք ասի
5 Վ միութեան
6 t մնայց փխ Մնաց
6 st միածինն
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բնութիւն փխ մի բնութիւն
7 dijp մի ախորժակ
8 s որ եղև
10 h չիք և
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ էմմանուելի
abcdm եմմանուէլի
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զէմմանուէլն, abedm զեմմանուէլն
11 stՎ չիք և զէմմանուէլն աստուած մինչև յաւիտեան
12 Վ անօրինականս
12 no խոստովանի
13 afhstՎ զխոնարհագոյնս
13 stՎ զբարձրագոյնս
13 abefh անբամբասանելի
13 stՎ որ
14 Մ-Թ բաժանումն
14 o այլ միշտ փխ այլ մի
14 i ասեմ զի տէրն
15 Վ զշփոթումն
15 n նզովիմ
15 b զասաւղն
15 ostՎ չիք և նզովեմ զիմացողն և զասողն շփոթումն.
16 h և նմանապէս
16 ij կիրք
16 i խաչն
16 t որ փխ ոչ
17 Վ բնութեանն, no բնութեամբ
17—18 be այլ զիմ բնութիւն, cdjnopstՎ այլ զիմ բնութիւնն փխ այլ զի բնութեամբ
18 bcdejstՎ յաստուածութիւնն
18 a յաստուած
19 afhkm ի ձեռն
19 stՎ Հօր աստուծոյ
20 stՎ եւ աստուածութիւն, cd աստուածութիւնն
20 no բաժանեալ Հոգւոյն, cdgh ի Հոգոյն

անքակելի, քան որում և զգժոխս աւերէր հոգւովն, և զմահ սպանանէր, և մարմինն լուծանէր զապականութիւն որպէս զաստուած և զաստուծոյ մարմին. ընդ ամենայն գերեզմանս արձակելով ճառագայթս, յարուցանելով զբազումս, գիտելով զսահմանեալ ժամանակսն ի յանդս երկրի՝ հզօրագոյն թուովն յառնէր, ո՛չ միայնաբար քան Յունանու ի ձկանէն, այլ լրմամբ հոգւոցն մահակուլ, որ յԱդամայ ի դժոխոց, և յոլովք մարմնովք հողացեալովք ի գերեզմանաց՝ ելանէր կուսութեամբ անլոյծ կնքոյն ի գերեզմանէն, որպէս յարգանդէն Մարիամու, և վերացեալ մտանէր յերկինս կուսութեամբ անճեղքելիս, որպէս ի վերնատունն դրամբք անբացիւք. զի յայտ լիցի, եթէ ի վեր է քան զբնութիւն մարմնոյ. զի մարմնոյ բնութիւն՝ մահկանացու, ապականացու և ախտալի է, թէ յառակացի քան ինքեան, և ընդ մարմին ոչ կարէ մտանել անծանօթապէս. այլ տէրունականն և տէրն լինել ունելով զճշմարիտ մարդ՝ իբրեւ սահմանովն, սակայն շնորհացեալ և փայլատակեալ աստուածութեամբն՝ ներգործէր զվայելչականսն բանին, զոր շօշափեցին ձեռօք դասք առաքելոցն, և տեսին երանելի աչօք զանտեսակն տեսակցեալ։ Գալոց է նովին մարմնովն և փառօք հօր դատել զկենդանիս և զմեռեալս, որոյ թագաւորութեանն ոչ գոյ վախճան։

Հաւատամ ի նոյն յերրորդութենէն եղեալ յոչէից զեղեալքս ամենայն, և զԱդամ պատկերեալ բարւոյն և յանցանօք լուծեալ ի մահ անձնիշխան կամօք, և ի նոյն արարչէ վերստին նորոգեալ, տնտեսութեամբ միոյն միածնի՝ կամօք հօր և հոգւոյն։

1 fhվ անքակտելի
1 վ և քան որում և
1 no գժոխս
1 cdejno աւերէր
1 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ հոգւովն
1—2 st չիք 'հոգւովն... լուծանէր'
1 c սպանէր
2 fhst մարմին
2 o ապականութիւն
2—3 st մարմինն
3 st որ արձակելով
3 fh ճառագայթեցուցանելով փխ ճառագայթս յարուցանելով, fh ԱԲԳ չիք յարուցանելով
4 bcde hnop ժմկն, ժամանակն, ij զժամանակն, stվ ժամանականն
4—5 fh ի յանդս և ի հզօրագոյն
4 fh չիք երկրի
5 d թուովն
5 i չիք յառնէր, st առնէր
5 cj յունանու, d յովնանու, i յովհաննու
5 h ի ձկանէ
6 cd հոգոցն, fost հոգւոյն, h հոգայն
6 stվ ի դժոխս
7 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ ի գերեզմանացն
7 stվ կնքօք, փխ կնքոյն
8 h և վեցեալ փխ վերացեալ
9 p դրամբ
10 bfh թէ փխ եթէ
10 stվ մարդոյ փխ մարմնոյ
11 n անապականացու, m ապականացու մահկանացու
11 n ախտելի, o աղտեղի
11—12 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ ընդ ինքեան
12 i և ընդ նմին փխ ընդ մարմին, m բան մարմնոյ
12 bd անծանօթութապէս
12 t տէրունական
13 վ իւրովն
14 stվ զվայելչականսն
15 Մ-Թ չիք ձեռօք, d շաւշափեցին ձեռաւք
15 վ առաքելոց
16 i չիք գալոց է
16 acestվ մարմնով
16 d փառաւք հաւր
16—17 in ի դատել
17 n կենդանիս
17 ah թագաւորութեան
17 b վախճան, cd վախջան, վ վախճան
18 abcdehվ երրորդութենէն
19 cdihj բարոյն
19 ad յանցանաւք
19 fh ի մահն
20 m յարարչէ
20 fhվ նորոգել, st նորոգել
20 o չիք միոյն
21 ad կամաւք
21 cdh հոգոյն

Հաւատամ ի համօրէն յարութիւնն բանականացս որ յԱդամայ ի նոյն զօրութենէ, անեղծողին և նորոգողին։

Հաւատամ յարդար իրաւունս յաւուրն դատաստանի բստ արժանեաց, և ի հատուցումն յաւիտենական կենաց և տանջանաց։

Այս է մերոյս հաւատոյ համառօտ խոստովանութիւն, և ամենայն ուղղափառաց, որոց մատուսցէ զմեզ տէր ի շնորհս որդեգրութեան իւրոյ, սովիմբ կեալ յաշխարհի անարատ կենցաղավարութեամբ և բարի գործովք, և այսու դաւանութեամբ երթալ առ Քրիստոս՝ յոյսն մեր և վստահութիւն, և արժանի լինել տեսանել համարձակութեամբ զերանելի և զամենասուրբ զերրորդութիւնն, յերիս անձինս յատկացեալս, և ի մի աստուածութիւն և տէրութիւն և ի թագաւորութիւն փառաւորեալ։ Եւ արժանացուսցէ զմեզ և զամենայն ճշմարիտ հաւատացեալս անճառ բարեացն և անպատում ուրախութեանցն, «զոր ակն ոչ ետես, և ունկն ոչ լուաւ, և ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ, զոր պատրաստեաց աստուած սիրելեաց իւրոց»*։

Արդ զայս դաւանութիւն յոլով մասն աշխարհի ունի և պահէ սրբապէս քաղաքավարութեամբ, զոր պարտ է յամենայն քահանայագործութեան տալ զայս դաւանութիւն մեծի քահանայապետին և պահանջել յայնցանէ, զորս ձեռնադրելն կամին։

Եւ ապա յանուանէ նզովէ զգայլսն ապականիչս՝ զամենայն հերեսիովտայն՝ հարիւր յիսուն և ինն հերձուած մինչև ցայսօր ժամանակի և այլք, որ լինին նման սոցա. և դաւանել զամենայն ուղղափառս, զհովիւսն եկե-

---

* Ա. Կորն. Բ. 9

1 m ի յարութիւն համօրէն, cd համօրէն,
1 cd յարութիւն
1 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ չիք որ
2 ad զաւրութենէ
2 d նորոգաւղին
3 cdij հաւատամք
3 Մ-Թ և մի բանի ՉՉ արդար յիրաւունս, cd արդար իրաւունս
3 Մ-Թ և մի բանի ՉՉ աւուրն
3 վ դատաստանին
4 bcdip չիք ի
4 stվ տանջանաց և կենաց
5 st մերոյ
5 f հաւատոց, ip հաւատոյ մերոյ
5 ad համառաւտ
6 i որոց, st որով
6 Մ-Թ և մի բանի ՉՉ չիք իւրոյ
8 stվ գնալ փխ երթալ
8 stվ յոյսն (st յոյս) ամենեցուն և մեր վստահութիւն
8—9 m վստահութեամբ արժանի լինել
10 fh զերրորդութիւն
10 dj յերիս փխ յերիս
10 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ յանձինս
10 p յատկացեալ
10 jk չիք ի
11 m արժանաւորեցուսցէ
12 mstվ հաւատացեալսն
12—13 վ ուրախութեանց
13 stվ զայն փխ զոր
14 fh տէր փխ աստուած
15 st այս փխ զայս
15 վ դաւանութիւնս
15 stվ աշխարհիս
16 af ամենայն
18 bcdijp զոր
18 վ ձեռնադրելն
19 bcdeh ապականիչսն, inopվ ապականիչ, j ապականիչսն
19—20 abcd հերեսիոսայն, s հերեսիովտայն, t հերեսիովտայն, վ հերեսիովտականն
20 Մ-Թ և մյուսն չիք և
21 bcdeijվ որք
21 m նմին փխ նման
21 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ զհովուանի, ah զհովանի, stվ զհովիւս
21 h եկեղեցոյ, վ եկեղեցւոյն

ղեցւոյ, որք ընդ ճշմարտութիւն առաջնորդեցին հօտին Քրիստոսի և յարօտս կենսաբերս անուցին։

Եւ ապա իջանէ Հոգին յայնպիսի սեղանն սրբութեան և հանգչի յընծայեալն յայն, որ գիտէ ճանաչել զօտարսն և զընտանիսն, որպէս զգիտնականսն և զիմաստունս հովիւս կացուցանել, որ կարասցէ ի կեանս կոչել զարժանիսն կենաց, այսինքն՝ առ աստուած ածել. զի այս է պարիսպ պահպանութեան խաչիւ և արեամբ գնեալ հաւատացելոց, ո՛չ միայն ի չարեացն ի բաց կալ, այլ և բարեացն զհետ երթալ ի Քրիստոս Յիսուս ի տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս, ամէն։

Գրեաց և մեծ վարդապետն Վանական, թէ որպէս մարթ է խոստովանել, և կամ առնել զսուրբ Հոգին ի Հօրէ և յորդւոյ։

ԾԲ

Խրատ դաւանութեան Վանական վարդապետին

Հոգւովն խօսել զՀոգւոյն՝ հոգևորացն է գործ. իսկ եթէ ոք և որ ի ձեռն հաստատութեան իցէ յօժար առ ի քաղել ամարան խզուզին հանդիպել սիրելի է, և թէ հաւկի, բայց թէ չնչիցէ հողի անօսր Եղիայումն՝ ընթացի բանն, և փառաւորեսցի մի աստուածութիւն յերիս անձինս՝ միմեամբք երեեալ, որպէս լոյս ի լուսոյ. զի եթէ արարածականս այսչափս և հուր՝ ոչ փակի յիւրական ընտանեաց և յայլոց, զիա՞րդ անեղ արարչականն ի միմեանց և յարարածս, թէ և մեք ոչ կարեմք գիտել. վասն զի երեք անձնական բաժինս տալ ոչ զօրէ ի յօդ, ի հուր, ի ջուր և ի գինի, վասն նրբամասնութեանն. և զի այսք հարկելիք են, թէ և անհարկելիք թուին, և անապուռնելի՝ ապուռնելիք, ո՞րչափ ևս առաւել միոջ մի՛ ժանգի յանեղ, յանարար, յանահաման, միասնական սուրբ երրորդութիւնն, ոչ զոլ որով եզերիցի, կամ տեղի, ուր դնիցի, համիմացութեամբ ճանաչել. այլ զոր գիրք աստուածաշունչ ասթէ եկեղեցւոյ, զոր սկսանելի է, իմացումն իմացական՝ իմացողին, որպէս մտունդ եւով և կերակուր, ուրեմն մտաց, հրեշտակական էութիւնքն՝ և նոցա արարչականն, զի իմանալին իմացութեամբ իմացողապէս իմանայ զիմացական իմացումն։ «Արդ միտ դի՛ր դու քեզ,—ասէ նախամարգարէն Մովսէս,—հայեա՛ յանձն քո»*։ Խրատէ և Փիլոնիոս, թէ՝ «Քոյով երրորդութեամբդ իմա՛ ի մարմին քո, որ է հոգի և միտք և բան»։ Նոյն օրինակ և Պօղոս գրէ մեզ. «Մի է աստուած հայր, և մի տէր Յիսուս Քրիստոս, և մի սուրբ հոգի։ Զնոյն աւանդէ սուրբ ժողովն Նիկիայ. «Հաւատամ ի մի աստուած հայր, և ի մի տէր Յիսուս Քրիստոս, և ի մի սուրբ հոգի»։ Իսկ Յովհաննէս Մկրտիչ միութիւն խոստովանի բնութեանն՝ զհայր և զհոգի ազդնէ, այսինքն՝ բան և որդւոյ ունել, ասէ, զհայր և զհոգի։

Աթանաս «Երեք էնթակայ, ասէ, կամ երեք դէմ»։ Աստուածաբանն

---

* Բ. Օրէնք. Ը. 11

1 bdվ ճշմարտութիւնն, e ճշմարտութեան, m որք ճշմարտութեամբ, no զճշմարտութիւնն
1 ad հաւտին, f ի հօտին, h ի հօտն
1—2 m ի յարօտս
3 fh չիք սեղանն
3—4 bcd յընծայեալն
4 a զընդանիսն, st զօտարն և զընտանին, վ զուարտն փխ զօտարն վ զընտանին
4—5 Մ-Թ և մի երկու 22 զգիտականսն և զիմաստունսն, bcdeijncp զգիտնականսն, stվ զգիտնական և զիմաստունն
6 stվ զարժանիքն կենացն
6 no չիք առ
6 d զի ասէ
6—7 ih ամրութեան փխ պահպանութեան
7 h հաւատալոց
7 a ի չարեաց, bcei ի չարացն
7 aihi չիք ի
8 no զալ փխ կալ
8 e երթեալ
8—9 i որում փառք, n որում վայել է փառք, o որում վայել է փառք իշխանութիւն և պատիւ
9—10 no չիք 'յաւիտեանս... մեծ վարդապետն'
10 abcdefhj վանականն
10—11 Մ-Թ և մի երկու 22 խոստովանել
11 t հոգին հօրէ և որդւոյ, fh յորդոյ, j ի յորդւոյ փառք յաւիտեանս ամէն, i յորդւոյ և նմա փառք այժմ և յաւիտեանս յաւիտենից ամէն, p ի որդւոյ փառք յաւիտեանս ամէն
11 no չիք 'վանական... յորդւոյ'
12 Մ-Թ և մի երկու 22 վանական վարդապետին, no չիք 'խրատ դաւանութեան վանական վարդապետին' ամբողջ վերնագիրը, d վանական վարդապետին է ասացեալս, i վարդապետի, stվ խրատ դաւանութեան վանական վարդապետին
13 abedih հոգւոյն
13 ad խաւսել, i խօսեալ, m խօսիլ
13 cdh զհոգոյն
13 bcdeijpsiվ չիք գործ
13 bcdeijpst ԱԲԳ ի ձորն փխ ի ձեռն
14 stվ է փխ իցէ
14 ad յաւժար
14 stվ ամառան
14 cdikmվ հանդիպել
15 ij հաւակի
15 ad անաւսր, s անօսր և (s 2-6 այստեղ ընդհատվում է. կտրել հանել են երեք թերթ՝ վեց երեսյան էջեր, այսինքն՝ մինչև էջ 344 տող 9 'զօրացուցչութիւն' ներառյալ)։
15 i եղացուն
16 b աստուածութիւնն
16 d յերիսն
16 ip միմեամբք եղեալ, t միմիամբ

1 abcdehjվ զի թէ. m չիք եթէ
1 h այլ փխ այս, ip չիք այս
2 d յիւական (sic)
2 a յընտանեաց, cd ընդանեաց, վ ընտանեացն
2 d այլոց
3 abcdejmվ երեսք փխ երեք
3—4 fh բաժին փխ բաժինս
4 bd զաւրէ
4 j և ի յօդ
4 Մ-Թ և մի երկու 22 նրբամասնութեանս, i նրբաձևութեանն
5 i և զի հարկանելիք են, վ և զի այս հարկելիք թուին փխ և զի այսք հարկելիք են, թէ և անհարկելիք թուին
5 e անապուռնելիք, fh անապուռնել, ապուռնելիք, t ապուռնելիք վ անապուռնելիք, փխ անապուռնելի՝ ապուռնելիք
7 bcdet երրորդութիւն
8 fh կամ իմացութեամբ փխ համիմացութեամբ
8 acdefmվ ճանաչիլ
8 e ասիթէ
9 h եկեղեցոյ
10 e էութիւնք
11 t արարչական իմացումն, վ արարչականք
11 i զի իմանողին
11 fh իմացութեան
11—12 t չիք 'զի... զիմացական'
13 fh հայեա՛ց
13 fh անձն քո
13 m չիք խրատէ, վ և Փիլոնիոս խրատէ
14 fhվ հոգի, միտք
14 i նոյնպէս և օրինակն փխ նոյն օրինակ և, p նոյն
14 ad աւրինակ
15 tվ չիք աստուած
16 bcdfj զնոյնն
16—17 tվ չիք 'Զնոյն աւանդէ... ի մի սուրբ հոգի'
16 i Նիկիոյ
16 bcdej հաւատա ի մի
17—18 e յովաննէս
18 Մ-Թ բնութեան, fh բնութեանս
18 Ա ազդն
19 cdf որդոյ
19 t զորդի փխ զհոգի, վ և (հօր) զորդի փխ զհոգի
20 h երրորդն էնթակայ
20 cdij դէմն
20 cde աստուածաբան

Գրիգոր ասէ. «Երեք անձն, կամ երեք երես, կամ որ ինչ սիրելի է, զայն ասա։ Իսկ աստուած՝ որ էն, ասէ՝ որ է ոչ սկսեալ, և ոչ դադարի»։ Գրիգոր Աստուածաբան, և Բարսեղ, և Գրիգոր Նիւսացի՝ «Անծին և ծնեալ, և ելումն», որում հետևի ամենայն ուղղափառ եկեղեցի։ Յովհան Ոսկեբերան՝ «Արմատ, բոյս և բողբոջ»։ Պօղոս՝ «Զհայր էութիւն, ասէ, և զորդին՝ նկարագիր, զհայր՝ լոյս և զորդին՝ ճառագայթ»։ Աթանաս՝ զորդին նկարագիր, ասէ, հօր, և զհոգի՝ որդւոյ, որ է հօր և որդւոյ. ինքն տէր զհայր՝ հոգի ասէ։ Եւ Լուսաւորիչն Գրիգոր զորդի հոգի ասէ, և ամենայն գիրք աստուածաշունչ զհոգի հոգի ասեն։ Պօղոս՝ «Զհայր աներևոյթ ասէ, և զորդի պատկեր աներևութին». յայտ է թէ՝ հոգի պատկեր է հօր և որդւոյ. զի մի է էիցն նկարագիր և պատկեր. ըստ այնմ, թէ՝ «Արար աստուած զմարդն ի պատկեր իւր»*, զի էիցն մի պատկեր է, մին սկզբնատիպ միոյ մարդոյն, միոյ բնութեան, և երից անձանց, միոյ աստուածութեան. ամենայն հին և նոր կտակարանք վկայեն։ Եւ զի հայր անսկիզբն և անպատճառ է, ինքն իսկ ասէ ցԱբրահամ՝ «Իմ էն երդնում քեզ». և ցՄովսէս՝ «Ես եմ էն», որպէս ասել՝ թէ «Ոչ յումեքէ, և զի որդի և հոգի ի հօրէ». Ովսէէ ասէ՝ «Հոգի իմ և բանն ի միջի քում»։ Եւ ինքն տէր ասէ. «Հողմ ուր կամի շնչէ, այլ ոչ գիտես գայ կամ յո երթայ. նոյնպէս և ամենայն ծնեալն ի հոգւոյն»։ Վասն որոյ և սուրբն Եպիփան Կիպրացին ասէ. «Հոգի հայր և ի նմանէ որդի և հոգի»։ Զի հայր անսկզբնութեան է անուն. և երեքն անսկիզբն են ի ժամանակէ։ Հոգի ասելն անմարմնութեան է նշան, և երեքեան անմարմին. որդի ասելն՝ գոյացութեան

---

* Ծնն. Ա. 27, ** Յովհ. Գ. 8, *** Համտ. Յովհ. Դ. 24

1 ip չիք երեք անձն կամ
1 Վ. չիք ասէ
1 Վ. ի քեզ
1 i որ սիրելի է քեզ
1 fh զայն առ
2 Վ. էնն
3 Վ. աստուածաբանն
3 Վ. նիւսացին
4 i հետևին
4 Մ-Թ Յոհան Ոսկեբերանն, i ոսկիբերան
5 Մ-Թ զորդի
7 tՎ. էութեանն աստուծոյ հօր (ԱԲԳ, հայր)
7 cd զորդի փխ զհոգի
7 cdfhij հոգի որդոյ... որդոյ (ի որդւոյ)
7 ad հաւր... հաւր և որդոյ, Վ. չիք 'որ է հօր և որդւոյ'
7 i տէրն
8 i լուսաւորիչն մեր
8 tՎ. զորդին
8 mՎ. աստուածաշունչք
9 t չիք հոգի
9 i զորդին
10 bcdfh որդոյ
10 Մ-Թ երիցն փխ էիցն
11 Մ-Թ ըստ որում
12 fh երիցն փխ էիցն
12 df մինն
13 m ամենայն գիրք հին և նոր
14 Վ. ասէր
15 ԱԲԳ իմէն (Վ. յիմ է՛ն)
15 p երդումն քեզ
15 b ցմովսէս
15 afhm ես իմ էն, cdejpՎ. եսեմ իմ էն
15 i չիք էն
15—16 p ասել թէ որպէս ոչ յումեքէ
15 i չիք ասել
16 i չիք և հոգի
16 dՎ. բան
17 Վ. տէրն
17 abe գիտէ
18 h նմանապէս
18 i յամենայն
18 e ծնեալ
18 ch հոգոյն
18 Մ-Թ չիք 'վասն որոյ և սուրբն եպիփան կիպրացին ասէ. «Հոգի հայր և ի նմանէ որդի և հոգի'
20 Վ. երեք են
20 Վ. չիք են
21 abcdejՎ. երեքեան
21 cdej մարմին փխ անմարմին
21 abcdfhij և գոյացութեան

և բնութեան է նշան. և զի երեք գոյացութիւն և մի բնութիւն են։ Որդի ի հօրէ ասի, հայր յորդւոյ ոչ ասի, զի սա ի նմանէ է, և ոչ նա ի սմանէ. որդի և հոգի ի հօրէ ասի. հայր ի նոցունց չասուի, որդի և հոգի ի հօրէ ասուի. ամն ծննդեամբ և ամն ելողութեամբ։ Որդի բղխումն ասի, և հոգի բղխումն ասի։ Որդի ել ասի ի հօրէ, և հոգի ել ասի. հայր հոգի ասի, բայց որդի չասի. հոգի ո՛չ հայր ասի, ո՛չ որդի, որդի ի հօրէ և հոգի ի հօրէ և յորդւոյ։

Հայր արմատ, որդին բոյս, հոգին ի յարմատէն, ի բուսոյն բողբոջ։ Հայր գո՛յ, որդին բերան, հոգին շունչ։ Հոգւով բերանոյ նորա ամենայն զօրութիւնք նորա։ Եւ թէ՝ «Առաքումն քո դրախտ նռնենեաց» և թէ՝ «Փըչեաց յերեսս նոցա և ասէ. Առէ՛ք զհոգին սուրբ*»։ Հայր անձն, որդին գոյացութիւն, հոգին բազուկ, և ի բազկէն մատն։ Ես մատամբն աստուծոյ հանեմ զդևս»**։

Որդի ի հօրէ, և հոգի ի նոցունց,— ասէ սուրբն Եպիփան,— որդի ի հօրէ ելանէ և հոգի ի հօրէ և յորդւոյ ելանէ։ Որդի ի հօրէ առնու, նմանապէս և հոգի յորդւոյ առնու։ Ասէ ինքն տէրն. «Յիմմէ անտի առնու և ասասցէ ձեզ***. և որդի ի հոգւոյն առնու, ըստ այնմ՝ «Որ ի նմայն ծնեալ է, ի հոգւոյն սրբոյ է»****։ Երեք արեգական լոյս է, ամենայնիւ մի օրինակ, անհաս, անճառ, անձև, անորակ, անքանակ, անսահման։ Բայց մինն որ զմեր բնութիւնս էառ, բանն մերովս երևի, և նովաւ ճանաչի հայր և հոգի։ Որդի ծնեալ ասի, որ թարգմանի յումեքէ, ունել, և ել ասի, որ թարգմանի ոչ զումեք ունել, զի ոչ ունի զանձն հօր, և ոչ զանձն հոգւոյ, այլ զիւր որդիականն։ Հոգի ել ասի ի Հօրէ և յորդւոյ, զի ոչ ունի զանձն Հօր և զանձըն որդւոյ, այլ զիւր Հոգիական անձն։

---

* Համտ. Յովհ., Ի, 22. ** Ղուկ. ԺԱ, 20. *** Համտ. Յովհ., ԺԶ, 15. **** Մատթ., Ա, 20.

2 c յորդոյ, dfh որդոյ, ij որդւոյ
2 i զիսոս փխ զի սա
3 Վ. ասի ի հօրէ
3 cdijptՎ. չիք 'հայր ի նոցունց չասուի, որդի և հոգի ի հօրէ ասուի'
3 abfm ասի փխ ասուի
4 c բխումն
4—5 Վ. հոգի բղխումն փխ հոգի բղխումն ասի
5 Վ. ասի և հոգի ել ի հօրէ, փխ և հոգի ել ասի
6 Մ-Թ և մի երկու ՉՉ ասուի
6 Վ. և ոչ որդի
6 bcfh յորդոյ
7 Մ-Թ որդի
7 fhipՎ. ի յարմատոյն
7 Վ. ի բուսէն
8 Մ-Թ հոգի
8 Վ. հոգին շունչ, որդին բերան, հայր գոյ
9 Մ-Թk զօրու* փխ զօրութիւնք նորա, im զօրութիւնք նոցա
10 Մ-Թ հոգի
11 Մ-Թ բազուկ, և հոգի՝ ի բազկէն մատն, t հոգին բազուկ և բազկէ մատն
11 abefh մատամբ, d մատեամբ
13 abՎ. հոգի ի յորդւոյ, և ի հօրէ ել
14 djp առնէ փխ առնու
15 Մ-Թ ի յորդւոյ, cfh յորդոյ
15 fh չիք 'ասէ ինքն տէր... առնու'
15 Վ. յիմէ
16 Մ-Թ չիք որդի
16 cfh հոգոյն
16 Մ-Թ ըստ որում փխ ըստ այնմ
16 eijՎ. թէ որ ի նմայն
16 ij ծնեալն է
17 ch հոգոյն
17 cdՎ. արեգակն
17 ad աւրինակ
18 f անհաս, Վ. անճառ, անհաս և անձև
18 Վ. մին
19 m բնութիւնն
19 t մերովք
20 Մ-Թ ասել ունել
20 fh թարգմանի
20 Մ-Թ չիք և ել ասի
21 Մ-Թ ասել ունել
21 cdfh հոգոյ
21 t չիք 'ունել...զիւր'

Այս երեք անուն հաւասար նշան երից անձանցն, ոչ մի միոյ վերոյ, և ոչ մի միոյ ներքոյ. այլ հաւասար միմեանց ամենայնիւ։ Ոչ բնութեան նշան երից մի՛ լիցի ումեք իմանալ այնպէս, այլ նշան երից անձանց և մի բնութեան. ամն Հայր, զի ոչ յայլմէ Հօրէ է և ամն որդի, զի ի Հօրէ է. և ամն Հոգի, զի ի Հօրէ և յորդւոյ։ Հայր անծին ասի, զի ո՛չ յումեքէ է. և որդի ծնեալ, զի ի Հօրէ է. Հոգի ոչ ասի որդի կամ ծնեալ, զի մի՛ երկու եղբարք թուեսցին. և ոչ երկուորի ընդ որդւոյ, զի մի՛ դուստր կարծիցի. և ո՛չ յորդւոյ միայն, զի մի՛ թոռն համարիցի։

Դու ընդէ՞ր ծանրանաս, ո՛վ իմաստուն և ճշմարիտ հաւատացեալ, երկու պատճառ իմանալ։ Բարսեղ հարցանէր զեղբայր իւր զԳրիգոր. «Զի՞նչ է սկիզբն սկզբանն»։ Եւ նա ասէ. «Առաջին պատճառն երկրորդ պատճառին»։ Ո՛վ սիրելի, ո՞ւմ այլ ումեք իցէ պատճառ Հայր և որդի, եթէ ո՛չ Հոգւոյ իւրոյ։ Գրիգոր Աստուածաբանն զՊղատոնի բանն առնու, որ գրեալ է, «Որպէս խառնարան յեղեալ, զեղեալ, զխառնն և զեղեալն ասել՝ խոտէ, բայց զառաջինն և զերկրորդ պատճառն ասել՝ հաւանի»։ Դու ընդէ՞ր ըմբոստանաս խոստովանողդ ի յերկու պատճառն, զի ոչ եթէ անուանքս կարգս զանազանէ զմի բնութիւն, այլ և այլ նշան է անձանցն երից ի մի բնութիւն, զի սահման և կարգ խոստովանութեան հաւատոյ՝ անխառնակ և անշփոթ մնասցէ. մի աստուածութիւն, որ զամենայն ըստ կարգի և սահմանաւ յօրինեալ է. զի մի՛ ի միտս խոստովանողին խառնակութիւն և շփոթումն անկցի։ Քեզ ասեմ, որ լսողդ ես, զիա՞րդ քո միտքդ ի քեզ կայ, և յայլում միտք ծնանի։ Եթէ զայս ոչ իմանաս ընդէ՞ր քննես վասն աստուծոյ և ընդդիմանաս գրոց. եթէ, զլոյսդ, որ ի խելս քո ծագէ, և զհանճար, որ յերի կայ բանից և զբղխումն սրտից ո՛չ կարես տեսանել և զոլորեալն ի ձայնդ, աստուծոյ հակառակ և գրոց՝ մի՛ ջանար իմանալ ինչ։

Եւ դարձեալ ասեմ՝ բանդ քո ի մտա՞ցդ է, թէ ի հոգւոյդ։ Թէ ի մտա՞ցդ է առանց հոգւոյդ՝ անհոգի է քո բանդ. և թէ ի հոգւոյդ է առանց մտացդ՝ անմիտ է քո բանդ. ապա թէ ի հոգւոյդ է և ի մտացդ, հոգևոր և մտաւոր է քո բանդ, որպէս և է. ապա թէ ընչաւոր իմացիք է քո բանդ, վայրապար է։

Զաստուծոյ բնութեանն միութիւն և զանձին բաժանումն, մարմնական օրինակաւ մի՛ տեսաներ, զի մի՛ գայթակղիցիս. զհո՛գին եթէ ի Հօրէ միայն ասիցես ել և բղխումն, անբան է հոգին. և թէ յորդւոյ միայն ասիցես, օտար սկիզբն է. իսկ եթէ ի Հօրէ և յորդւոյ ասիցես, ճշմարիտ է, որպէս և է։ Եւ զոր օրինակ հայրութիւնն աստուծոյ ո՛չ է մարմնական, և ոչ որդիութիւնն, նոյնպէս և ո՛չ եղողութիւնն։ Բառ է, զաւառի սովորութեամբ ասեն. այս անուն յայս բանէ ի դուրս եկն ողջ, ի յայս իրացս բաժանեցաւ ողջ, ոչ յիւրմէն ի տեղն մնաց, և ոչ յայլոց ի հետ եբեր, և ո՛չ յայլոց կըտրեաց, և ո՛չ յայլոց հատաւ. թէպէտ ողջ ասա, թէպէտ յատակ ասա, թէպէտ պարզ ասա։

1—2 t չիք 'որդիականն... հոգիական անձն'
1 cdfh յորդոյ
2 cdfh որդոյ
2 j հոգիականն
3 m այսպէս երեք անուն,
3 Մ-Թ անուանք
3—4 Մ-Թ ոչ միոյ միոյ ի վերոյ և ոչ միոյ միոյ ի ներքոյ
4 Մ-Թ ի ներքոյ
4—5 Մ-Թ բնու. նշան երեքութեան
5 tՎ երիցն
5 m չիք ումեք
5 Մ-Թ միոյ
6 Մ-Թ չիք Հօրէ
6 Մ-Թ ամն փխ և ամն
6 t չիք 'ամն որդի... ի Հօրէ է'
6—7 cdjp չիք 'և ամն Հոգի, զի ի Հօրէ և յորդւոյ', dfh յորդոյ
7 cdjp զի ի Հօրէ և յորդոյ (dj յորդւոյ, p որդւոյ)
7 abehՎ չիք է
7 h ասէ
7 i ումեքէ
7 mt չիք է
7 abՎ չիք է
8 k չիք 'զի ի Հօրէ... ծնեալ'
8 Մ-Թ չիք որդի կամ
9 i զի փխ զի մի՛
8 i ԱԲԳ երկու որդի փխ երկուորի
9 cdfh որդոյ
10 cfh յորդոյ, diՎ որդւոյ
10 i զի թոռն մի՛ համարիցի
12 c պատճառս
12 m զեղբայրն
12 abcdefhjm գրիգոր
13 abcdefhjkm ի սկզբանն
13 i պատճառէն
14 t չիք ոչ
14 c հոգոյ, ip որդւոյ փխ հոգւոյ, fh հոգի
15 bcd աստուածաբան
16 Վ խառնարանն
16 ip եղեալ
16 Մ-Թ զխառն
16 Վ և զեղեալ ասելն
17 Մ-Թ զառաջինն
17 Վ պատճառ ասելն, i ասելն
17—18 a ընդրոստանաս, ip ըմբռստանաս
18 Վ զերկու պատճառն
18—19 cdem զանազանի
19 Վ բնութիւնն
19 Մ-Թ յայլ և այլ. այլ փխ այլ և այլ
bcdjmp յայլ և յայլ
19 Վ նշանակ փխ նշան
19 Մ-ԹՎ անձանց
19 Վ երիցն
20 bcdm աստուածութիւնն

2 d լսաւղդ
2 acdej միտք
2 Մ-Թ այլում
3 t չիք ոչ, Վ իմանաս ոչ
4 p լոյսդ
4 i ի խելքդ ծագէ
4—5 aefhk ԱԲԳ յերիկամի, b զհանճար երիկամի cdjm որ ի յերիկամի, ip որ ի երիկամի, p ի երիկամի բղխումն փխ որ յերի կայ
5 aefhjmp բղխումն, b բխումն սըրտից, cd բխումն սրտից
5 Մ-Թ չիք և
6 ip չիք իմանալ
7 i եւ դարձեալ բունւոր ասեմ (sic), p եւ դարձեալ պաւնուոր ասեմ (sic)
7 b բան քո
7 i թէ ի մտացդ է
7—8 tՎ չիք 'ի մտացդ է, թէ ի հոգւոյդ'
8 cdfh հոգոյդ... հոգոյդ, e ի հոգւոյդ է
8 cd հոգոյդ
8 Վ առանց մտաց
8—9 m չիք 'և թէ ի հոգւոյդ... քո բանդ'
9 e անմիտք
9 fh ի հոգոյդ
9 abՎ ի հոգւոյդ և ի մտացդ, cd ի հոգոյդ և ի մտացդ
9 efh ապա թէ ի հոգւոյդ (h հոգոյդ) և ի մտացդ է
10 bcdej բանոդ
11 abcdfhj բնութեան
12 abd աւրինակաւ
12 Մ-Թ մի մի՛ փխ մի՛
12 Մ-Թ մի՛ գայթագղիցիս, c մի՛ գայթագղեսցիս, Վ մի՛ գայթակղեսցիս
12 abcdhkmp հոգի, Վ հոգին
13 p միայնակ
13 c բխումն
13 Վ եթէ
13 cfh յորդոյ
14 ad աւտար
14 Վ իսկ թէ
14 cfh յորդոյ
14 tՎ չիք ասիցես
15 ad աւրինակ
15 ah հայրութիւն
16 aefhՎ որդիութիւն
16 eՎ եղողութիւն
16 ԱԲԳ գաւառի փխ զաւառի
16 tՎ սովորութիւն
17 tՎ չիք ասեն
17 abfh բարժանեցաւ
18 d այլոց
29 ijp չիք թէպէտ պարզ ասա

Այսպէս հոգի ի հօրէ և յորդւոյ, ո՛չ ինքն պակասէ ինչ և ո՛չ ի նոցանէ հատած։ Լի՛ կատարեալ աստուած հայր, լի՛ կատարեալ աստուած որդի, լի՛ կատարեալ աստուած հոգի սուրբ. մի աստուածութիւն կատարեալ յերիս անձինս հաւասար ամենայնիւ։

Այս է խոստովանութիւն ուղղափառ եկեղեցւոյ։ Սուրբն Դիոնեսիոս զելողական անունն ի վերայ երրորդութեանն հաւասար դնէ՝ հօր և որդւոյ և հոգւոյ, այսպէս ասելով, «Ելողական անուն, իմաստնացուցիչ, զօրացուցիչ, կենդանացուցիչ», և որ յայս ոճիս է. և դարձեալ՝ իմաստնացուցչութիւն, զօրացուցչութիւն, կենդանացուցչութիւն, և որ այլ ըստ այսմ։

Դարձեալ աղաչեմ զքեզ մի՛ կարծեր աստուծոյ անուն ըստ բնութեան, այլ ըստ խնամոցն՝ որ առ մեզ։ Ապա թէ ո՛չ՝ լոյս ասի աստուած և կեանք. զի՞նչ կամիս ասել, այսպիսի՞ լոյս և կեանք, որպէս և մեք տեսանեմք և կեանք. կամ զդո հոգւոյդ անունն և զէութիւնն կարե՞ս գիտել. այս խոստումն հանդերձելոցն է, յորժամ յայտնի այն, «զոր ակն ո՛չ ետես, և ունկն ո՛չ լուաւ, և ի սիրտ մարդոյ ո՛չ անկաւ, զոր պատրաստեաց աստուած սիրելեացն»[*]։ Աստ մի՛ խնդրեր աւելի, զի մի՛ յամենայնէն անկանիցիս։

ԾԳ

Վասն վախճանի սուրբ վարդապետին Վանականայ

Աստուածահաճոյ և մեծ վարդապետն Վանական՝ հասեալ ի բարւոք ծերութիւնն, ալևորեալ և լի աւուրբք՝ ըստ օրհնակի նահապետին Աբրահամու, առ տէր փոխեցաւ, զընթացս կատարեալ և զհաւատս պահեալ ուղղափառ խոստովանութեամբ, որ ի սուրբ երրորդութիւնն և ի մարդեղնութիւնն Քրիստոսի։ Ի տղայական տիոցն աստուածազարդ ծառայութեամբ կեցեալ, բազում քրտունս և աշխատութիւնս ցուցեալ ի բանն վարդապետական, բազում որդիս ի փառս ածեալ, և ազգի ազգի ճգնութիւնս կրեալ, և բապանեալ զանդամս երկրաւորս, ըստ խրատու առաքելոյն՝ զմարմինն ի խաչ հանեալ կարեօք և ցանկութեամբն հանդերձ։ Զի նման էր այրն աստուծոյ անօսրաթև թռչնոյն մեղուի, որ՝ թռչելով ի վերայ բազում և ազգի ազգի ծաղկանց, ժողովէ ի նոցանէն զպիտանին և զօգտակարն ի պէտս ինքեանց և ի կերակուր, և ի բժշկութիւն թագաւորաց և ռամկաց։ Նոյնպէս և սա յանձն իւր հաւաքեալ զամենայն սրբոցն զվարս և զառաքինութիւնս, անկանէր զգործ խորախին ի պէտս անձին իւրոյ և յայլոց օգուտ. քանզի ստացեալ ունէր զարդարութիւնն Աբելի, և զգեղեցկութիւնն Սեթայ, և զյոյսն Ենովսայ, և զհաւատն Ենովքայ, և զկատարելութիւնն Նոյի, և զհաւատն և զգործն Աբրահամու, և զհնազանդութիւնն Իսահակայ, և զաստուածատեսութիւնն Իսրայէլի, և զողջախոհութիւնն Յովսեփու, և զհամբերութիւնն Յոբայ, և զհեզութիւնն Մովսիսի, և զնախանձն Փենեհեսի, և զկուսութիւնն սրբութեան Յեսուայ, և զանմեղութիւն յատակամաութեանն Սամուէլի, և

---

[*] Ա. Կորն. Բ, 9.

1 i այս փխ այսպէս

1 cih յորդոյ, d որդոյ

1 c ոչ ինչ պակասէ

2 aih աստուածահայր

3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք կատարեալ

4 Վ ամենայն ամենայնիւ

5 h եկեղեցոյ, tՎ հաւատոյ փխ եկեղեցւոյ, i այս է ուղղափառ խոստովանութիւն եկեղեցեաց

5 abdefhm դիոնեսիէս, c դիոնէսիոս

6 Վ երրորդութեան

6 cdih որդոյ և հոգոյ

7 Վ անունն

7 Վ մի երկու ՁՁ իմաստացուցիչ

7 bcdijp չիք զօրացուցիչ, tՎ չիք 'զօրացուցիչ, կենդանացուցիչ'

8 cdj ոճովիս է

8 Վ և մի երկու ՁՁ իմաստացչութիւն, ip իմաստչութիւն

9 Վ և մի երկու ՁՁ զօրացչութիւն, t չիք զօրացուցչութիւն

9 Վ և մի երկու ՁՁ կենդանացչութիւն

9 h սմա փխ այսմ, m յայսմ

10 hkm զձեզ փխ զքեզ

10 afhkm մի կարծեք

10 Վ զաստուծոյ անունն

11 e չիք աստուած

11—12 Մ-Թ կեանք. որպէս մե՞րս՝ զի տեսանեմք և կեանք. ո՛չ, զի ոչ փխ կեանք. զի՞նչ կամիս ասել. այսպիսի՞ լոյս և կեանք, որպէս և մեք տեսանեմք և կեամք. կամ

12 ah մեք տեսանիմք, ij մեք տեսանեմք և կեամք, km որպէս մեք տեսանիմք և կեանք, p տեսանիմք և կեամք, st միք տեսանեմք և կեանք

13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ո՛չ, զի ոչ փխ կամ

13—14 cd խորհուրդն փխ խոստումն, ijp խորհուրդ

14 afhm յայն

15—16 stՎ սիրելեաց

16 afh մի՛ խնդրիր

16 abfmՎ յամենէն, i յամենայնէ

17 bcd վաղջանի, no վաղճանի

17 no չիք սուրբ

17 egtՎ վանականին, o վանականի

18 bcdfhjlnՎ բարիօք

18—19 begiopՎ ծերութիւն, cdlst ծերութեան, j ծերութեանն

1 abd աւրհնակի

6 b աբրաամու

---

1 o զընթացս իւր, stՎ զընթացսն

2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ երրորդութիւն

3 o աստուածածառայութեամբ, i պայծառութեամբ փխ ծառայութեամբ

4 Մ-ԹՎst կացեալ փխ կեցեալ

5 bcdenpstՎ և բազում

6 abcdehjlmno զերկրաւորս

6 t առաքելոցն

6 stՎ և զմարմինն

7 abd կարեաւք

7 noՎ ցանկութեամբ

7 stՎ սուրբն փխ այրն

7 g սոցա փխ աստուծոյ

8 a անհօսրաթե,

8 stՎ սրաթռիչ փխ անօսրաթև

8 Մ-Թst թռչնոցն

8 h ի վեր

9 stՎ ի նոցանէ

9 ad զաւգտակարն

10 hm նմանապէս

11 d հաւաքեալ

11 Վ սրբոց

11 g առաքինութիւնս

11—12 bdm անգանէր, eg անապանէր, o ազանէր, stՎ արկանէր

12 ost խարախին

12 fghi այլոց

12 bd աւգուտ

13 g զարդարութիւն

13 no յաբելի, i հաբելի

13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զգեղեցկութիւն

14 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ զհաւատն

13—14 t չիք 'Սեթայ... զկատարելութիւնն'

15 n աբրաամու

15 efh զհնազանդութիւն

15 tՎ սահակայ

15—16 c զածութիւնն, e զաստուածատեսութիւն

16 a իզի, bcd իլի, h եգիպտի փխ Իսրայէլի

16 b յովսեփու, s յովսեփայ

16 afh զհամբերութիւն

17 afh զհեզութիւն

17 acdjՎ մովսէսի, b մովէսի

17 ip զնախանձայոյզն,

17 c փենէեզի, abd փենէեսի, ipstՎ փէնէհեսի, n բէնէեսի

17 Վ չիք և

17 abdfghi զկուսութիւն, t զհեզութիւնն փխ զկուսութիւնն

18 abdgl սրբութեանն, sՎ չիք սրբութեան

18 d յեսուեայ

18 noՎ զանմեղութիւնն

18 cdegh յատակմաութեանն, no յատակմաութեան, Վ յիատակմաութեանն, ip յատակութեանն

18 n սամուէլի

զխոնարհութիւնն սրտին Դաւթի, և զիմաստութիւնն Սողոմոնի, և զհամարձակութիւնն Եսայեայ, և զվրէժխնդրութիւնն Եղիայի, և զախտակցութիւնն Երեմիայի. ըստ Դանիէլի և Եզեկիէլի ի գերութիւն երթեալ ընդ ժողովրդեանն աստուծոյ, ըստ Զօրաբաբելի և Յեսուայ նորոգող լեալ տաճարի աստուծոյ, ըստ Պտղոմեայ բազում գրեանս հաւաքեալ յազգաց և ի լեզուաց. Յովհաննու նման յանապատի բնակեալ և տեառն հրամանաւ զապաշխարութիւն քարոզեալ, ի հին և ի նոր կտակարանս վայելեալ. Պետրոսի հանգոյն զՏէրն որդի աստուծոյ դաւանեալ և գլուխ եկեղեցւոյ լեալ: Ընդ որդւոցն Որոտման զհոգևորն որոտացեալ և աստուածաբանեալ, ընդ Պօղոսի և յընդհանուրս սերմանեալ զկենաց բանն և գրով հաստատեալ. ընդ վարդապետս եկեղեցւոյ հանդիսացեալ և զգայլսն վանեալ. կիսոց կաթն ջամբեալ և կատարելոցն զհաստատուն կերակուրն:

Արդ նա որ զայս ամենայն բարիս ստացեալ ունէր յանձին, ինքն առնէր և այլոց զնոյն վարդապետէր, առ Տէր փոխեցաւ, զբնութեանս պարտն հատուցեալ: Եւ եղև վախճան նորա այսպիսի օրինակաւ:

Ի վանսն՝ զոր իւր իսկ շինեալ էր, որ կոչի Խորանաշատ վասն յոլով եկեղեցեացն, որ ի նմա, ընկալաւ զանունն, որ կայ հանդէպ Երգեւանից բերդին և ի թիկանց Գարդմանայ, առնէր նա շինուածս երևելիս, զաւիթ

1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զհեզութիւն սրբութեան փխ զխոնարհութիւն
1 i չիք սրտին, j սրտի
1 g զիմաստութիւն
1 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ սողոմոնի, b սողոմոնի
1—2 Վ զհամարձակութիւն
2 n յեսայեայ
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զվրէժխնդրութիւն
2 af զախտակցութիւն
3—4 t չիք 'ըստ... ըստ'
3 h չիք և Եզեկիէլի, st ըստ Եզեկիէլի
3—4 no երթայ ժողովրդեանն (sic) p գնացեալ փխ երթեալ
4 amn յեսովայ, b յեսովա
4 beijnop տաճարին
5 t գրեան
5 dno հաւաքել
5 abcdfhjlmnotՎ չիք ի
6 Մ-Թ Յովհաննու, gn յովհանու
8 a հանգոյն
8 b չիք 'և գլուխ եկեղեցւոյ լեալ'
8 ghno եկեղեցոյ
9 abcdfghno որդոցն
9 t որոտմանց
9 nop և զհոգևորն
9 Մ-Թ որ որոտացել փխ որոտացեալ, stՎ որոտացեալ փխ որոտացեալ no աստուածաբան լեալ
10 e ըստ Պօղոսի
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ընդ հանուրս, bcd յընթանուրս, st յընթհանուրս, Վ յընդհանուր
10 h զկենարար բանն, no կենաց բանն
11 ghno եկեղեցոյ
11 st կիսոցն
12 t շափեալ փխ ջամբեալ
13 no չիք նա
13 ij չիք զայս
13 bcdi զամենայն փխ զայս ամենայն
13 fh բարութիւնս
13 n յանձն, o զանձն
13 Մ-Թegl յանձին իւրում
13 l ինքն ունէր
14 m այլոց վարդապետէր, st այլոց ուսուցանէր փխ այլոց զնոյն վարդապետէր
14 Վ չիք զնոյն
14 iopstՎ զբնութեան
14 iՎ զպարտսն, o պարտսն, st պարտս, p զպարտս
15 b վաղխճան, cd վաղջան, Վ վաղճան
15 adn աւրինակաւ
16 imp ի վանքն
16 h չիք իւր
16 Մ-Թ չիք իսկ
16 stՎ էր շինեալ
16 Վ և վասն
18 abcdefghmnstՎ գարդմանոյ
18 ho երևելի

շինելով ի կոփածոյ վիմաց ի դուռն մեծ եկեղեցւոյն, զոր իւր իսկ շինեալ էր. և զբան վարդապետութեանն ուսուցանէր այնոցիկ, որ ժողովեալ էին առ նա յամենայն գաւառաց:

Յաւուրս սուրբ աղուհացիցն հիւանդացաւ նա հիւանդութիւն, որ և մեռաւ իսկ: Եւ նախ քան զաւանդել սուրբ հոգւոյն իւրոյ ի ձեռս աստուծոյ ըստ գրեցելոյն՝ կոչեցեալ զեղբարսն, քաղցր և ախորժ բանիւ մխիթարէր զնոսա և աղաչէր կալ հաստատուն ի կարգս և ի կրօնս ուղղափառութեան և աստուածպաշտութեան: Եւ ապա քաղցր շնչմամբ մաքուր հոգին արձակեցաւ ի կապանաց մարմնոյն, արեգ ամսոյ ի տասն՝ ըստ նոր յեղանակի ճշմարտութեան, և յութ և տասն մարտի, ըստ հռոմայեցւոցն, երկու օրով յառաջ քան զզարմանամուտն, յաւուր շաբաթու, յորում աւուր յիշատակ էր երանելւոյն Կիւրղի Երուսաղէմի հայրապետին, որ զընթերցուածսն կարգեաց և զկոչմանս գիրսն գրեաց և զվկայութիւն սրբոյն Օրէնդի և վեց եղբարցն իւրոց, որք նահատակեցան ի Մաքսիմիանոսէ ամբարշտէ: Նոցին վարուցն լեալ հետևող, վասն այնորիկ և յիշատակի նոցին արժանացաւ:

Եւ ժողովեցան անթիւ բազմութիւնք ի թաղումն նորա, և մեծաւ սգով և տրտմութեամբ ողբային յոյժ, զի զրկեցան ի լուսաւոր վարդապետութե-

1 k ի կոփածու
1 cdghn եկեղեցոյն, i մեծի եկեղեցւոյն
2 hՎ վարդապետութեան
2 Մ-Թ ժողովէին, no որք ժողովեալ էին
4 i աւուրս
4 stՎ չիք սուրբ
4 Մ-Թ չիք նա
4 m հիւանդութիւն մեծ
4–5 t չիք հիւանդութիւն, որ և մեռաւ
4—5 l մեռաւ նա իսկ
5 e չիք քան
5 afh զյաւանդել, d զաւանդել
5 cdn հոգոյն
5 stՎ չիք իւրոյ
5 gn ի ձեռն
6 stՎ ըստ գրեցելումն
6 o կոչեալ
6 n զեղբայրսն
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կեալ փխ կալ, stՎ հաստատուն կալ
7 Վ չիք և
8 cdj յաստուածպաշտութեան, n չիք 'և աստուածպաշտութեան'
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հոգւոյն
9 Մ-Թ արեգի, stՎ յարեգ ամսոյ տասն, ijlm ամսոյն
9–10 l չիք 'ըստ նոր... ճշմարտու'-թեան, cd յեղանակ, efgh յեղանակի, p եղանակ, Վ եղանակի
10 bcdg ճշմարտութեանն
10 Մ-Թ մարտի ի տասն և ութ, h ի տասն և ութ մարտի, abnopst ի ժ̅ը̅ մարտի, eg ի ժ̅բ̅ (փխ ժ̅ը̅) մարտի
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք 'ըստ հռոմայեցւոցն, bcdgnop հռոմայեցոցն, h հռովմայեցոցն'
10 Մ-Թ ութ փխ երկու, d ը̅
10 l չիք 'երկու օրով... զզարմանամուտն'
11 Վ զզարմանամուտ
11 ijp յորում (j աւուր) էր յիշատակ
12 Մ-ԹstՎ չիք երանելւոյն, abcdfghij no երանելոյն
12 dj յիրուսաղէմի, stՎ երուսաղեմայ
12 st հայրապետի
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զընթերցուածն
13—14 l չիք 'և զվկայութիւն... Մաքսիմիանոսէ ամբարշտէ'
13 no որէնդի
13—14 acjoՎ եղբարց, h զվեց եղբարց, n եղբայրց
14 Մ-Թ թագաւորէ փխ ամբարշտէ
14 ip նոցունց
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ վարուց
14 l չիք 'տէ: Նոցին... արժանացաւ'
15 dgj յիշատակ, ip յիշատակաւ, no յիշատակի
15 abcdfghjm նոցուն, ipstՎ նոցունց
15 o արժանաւորեցաւ
16 h ժողովոցն (sic)
16 n բազումք թաղումն
17 abcdՎ վարդապետութենէ

նէն երանելւոյն և ի հոգեշահ բանիցն։ Եւ տարեալ թաղեցին զնա ի գլուխ վանիցն յարևելից կուսէ, մօտ ի փոքրագոյն եկեղեցին, ուր էին գերեզմանք ազգատացն, զի ինքն այսպէս հրամայեաց։

Անդր էր և եպիսկոպոս գաւառին տէր Սարգիս բազում վարդապետօք և երիցամբք։ Չոգաւ և կաթողիկոսն Աղուանից տէր Ներսէս, և եպիսկոպոսըն տէր Յովհաննէս յետ միոյ աւուր յիշատակի նորա. և ողբացեալ և լացեալ յոյժ ի վերայ գերեզմանի նորա, և մխիթարեալ զեղբարսն որ անդ՝ դարձան յիւրաքանչիւր տեղիս։

Եւ կալաւ զառաջնորդութիւն վանիցն եղբօրորդի նորա Պօղոս քահանայ, և զվարդապետական ուսումն՝ Գրիգորիս վարդապետն, նորին աշակերտ և ազգական։

Եւ այս եղև ի թուին եօթն հարիւր։ Արդ աղօթիւք նորա տացէ աստուած խաղաղութիւն ամենայն աշխարհի և մեզ մասն ի յարութեան նորա և ի պսակին։

ԾԳ

Վասն Յովհաննիսի Գառնեցւոյ

Այր ոմն առաքինի, զարմանալի վարուք, գործող պատուիրանացն աստուծոյ և լծաբարձ ի մանկութենէ, արժանացեալ քահանայական պատուոյ, կուսակրօն, Յովհաննէս անուն, ի քաղաքագիւղէն Գառնւոյ, ուր զարմանալի սարաւոյթն է Տրդատայ, ի սուրբ ուխտէն Այրիվանից։ Սա ի մանկական

1 abcdfghst երանելւոյն
1 a վանիցն փխ բանիցն
1 t ի գլուխ
2 ijp չիք ի
2—3 stվ. գերեզմանքն ազգատաց
3 l այնպէս
4 stվ. եպիսկոպոսն
4 jstվ. վարդապետիւք
5 afh երիցամք, g երիցամբքն
5 o չոքաւ
5 cdijp չիք տէր
6 Մ-Թ Յոհաննէս, cehp յոհաննէս
6—7 no չիք և լացեալ
7 m չիք յոյժ
7 sվ. զեղբարս, t զեղբայրս
9 bcdno զառաջնորդութիւնն
10 fgist վարդապետական
10 cip գրիգոր
10 ilstվ. վարդապետ
12 aijkm ՟է թուին, bcdf ՟է թվին, l ՟յէ թուին, h յեօթ հարիւր թվին, n յեւթն հարիւր թվին, վ. յեօթն հարիւր թուին, eg ՟յէ՛ թվին
12 i աղօթք, n աղաւթիւք
12 fh տէր աստուած, l տէր աստուած տացէ
13 abcefghijlnstվ. չիք ամենայն
12—14 d չիք 'Արդ աղօթիւք նորա... ի պսակին'
13 g յարութիւնն
13—14 i ի յարութեան նորա եղիցի մեզն
13—14 no չիք 'և մեզ մասն... ի պսակին'
15 i վասն յոհաննէս վարդապետին գառնեցւոյ է պատմութիւնս, p վասն յովհաննէս գառնեցւոյ վարդապետին պատմութիւն, l վասն մահուան յովաննէս գառնեցւոյ
15 Մ-Թ Յովանիսի, em յովաննիսի, n յովհաննիսի, o յովհաննէսի, p յովհաննէս, վ. Յովհաննու
15 bcd գառնեցոյ, osվ. գառնեցւոյն, h գանձակեցոյ փխ գառնեցւոյ
16 stվ. և զարմանալի
16 ctվ. վարիւք
16 վ. պատուիրանաց
18 Մ-Թ Յովանէս, abcdefjlmnop յովաննէս, i յոհաննէս, st յոհանէս
18 cdfj ի քաղաքագեւղէն, ip ի քաղաքագեղէն, stվ. ի գիւղաքաղաքէն
18 Մ-Թվ. և մի քանի ՁՁ գառնոյ
19 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք է
19 ip այրիվանացն
19 ip չիք սա
19 stվ. ի մանկացոյն

տիոյն արհամարհեալ զամենայն ինչ կենցաղոյս, լքեալ զազգ և զտուն, յանապատ տեղիս բնակէր. սիրէր առանձին լինել և անզբաղապէս խօսել ընդ աստուծոյ՝ տուեալ զինքն ազգի ազգի ճգնութեան, պահօք և աղօթից գետնատարած անկողնօք և անհանգիստ աշխատութեամբ՝ շրջելով ի տեղւոջէ ի տեղիս և լուսաւորելով զպատահեալսն։

Տուան նմա և շնորհք բժշկութեանց, զի ձեռն դնելով և աղօթելով՝ բըժշկէր զբազում ախտաժէտս։ Խնդրէին ի նմանէ և գիր պահապան անձանց իւրեանց, և նա անխափան տայր ամենայն խնդրողացն։ Եւ զայս ո՛չ միայն հաւատացեալքն առնէին, այլ և բազումք յանհաւատիցն։ Եւ նա գրելով զանուն սրբոյ երրորդութեանն և խորհրդական բանս աղօթից, տայր նոցա։ Եւ նոցա առեալ հաւատով՝ կապէին յանձինս իւրեանց։

Վասն սորա բազումք բազում ինչ պատմէին, բայց առաւել հարազատըն մեր և սքանչելին Վարդան վարդապետ, որոյ բանքն արժանի էին հաւատարմութեան, զի նոքա սիրով կապեալ էին ընդ միմեանս։ Զի մեք մարմնով զնա ոչ տեսաք վասն հեռաւորութեան, նա ի մխիթարութիւն մեզ պատմեաց ինչ ի վարուց նորա մանաւանդ և ասաց. թէ՝ «Ինքն իսկ Յովհաննէս ասաց մեզ. թէ՝ «Չոգայ ես ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ երկրպագել տնօրինական տեղեացն, և յամենայն անդ աւուրս՝ իջաւան կալեալ ի սուրբն Յակոբ։

1 stվ. արհամարհեաց
1 stվ. ինչս
1 stվ. զազգս
2 ip առանձին տեղիս
2 m լինելն
2 imo խօսիլ
3 h ընդ ազգս փխ ընդ աստուծոյ
4—5 al ի տեղւոջ, bcdefghi տեղոջէ (չիք ի), jnpst տեղւոջէ (չիք ի)
5 cdj տեղիս (չիք ի)
6 st տուաւ
6 cdfh նմա շնորհք
6 h բժշկութեան
6 stվ. զի միայն
6 stվ. չիք և աղօթելով
7 fho զամենայն փխ զբազում
8 d յանխափան
8 ip զամենայն, st չիք ամենայն
8 վ. խնդրողաց
9 d անհաւատիցն, վ. յանհաւատից
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նաև փխ Եւ նա
10 ij զանունն
10 hn սուրբ, o ամենասուրբ
10 eվ. երրորդութեան
10 no չիք աղօթից
11 o չիք և նոցա, stվ. նոքա փխ նոցա
12 ip վասն որոյ, n չիք սորա
12 io չիք բազումք
12 n բազումք փխ բազում
12 b պատմեցին
12—13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ սուրբ հարազատն փխ հարազատն
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սքանչելի վարվարդապետն Վարդան, tվ. չիք վարդապետն
13—14 stվ. չիք 'հաւատարմութեան... կապեալ էին'
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ և մեք փխ զի մեք
15 bcdstվ. հեռաւորութեանն
15 t նաև փխ նա ի
15—16 t մխիթարութիւն մեր պատմէր
16 b չիք 'մանաւանդ'
16—17 Մ-Թ Յովանէս, cdefilmnp յովաննէս, t յոհանէս
17 n չիք ասաց մեզ
17 cd յեմ, j յերուսաղէմ
17 lo երկիրպագանել
18 Մ-Թ տնօրինականացն փխ տնօրինական տեղեացն, o տնօրինական տեղիսն, stվ. տնօրինական տեղեաց
18 Մ-Թ տնօրինականացն Քրիստոսի աստուծոյ մերոյ փխ տնօրինական տեղեացն
18 Մ-Թ աւուրս ինչս, o աւուրս բազումս
18 lm իջաւանս, nostվ. իջևան
18 i իջաւանել փխ իջաւան կալեալ
18—19 histվ. ի սուրբ յակոբն (i յակոբ, st յակոբն)

Եւ ի գիշերի միում կանխեալ նախքան զհարկանել ժամուն աղօթարարի, որ յաղօթս զարթուցանէր զամենեսեան. և մինչդեռ աղօթէի ի սուրբ եկեղեցին, վարդապետն, որ իշխանն էր սուրբ Յակոբայ, կոչեաց զիս և ասէ. «Ե՛կ, լո՛ւր զարմանալի իրս, զոր պատմէ քահանայս իմ մանկագոյն»: Եւ իբրև չոգայ առ նա, կոչեաց զերէցն, որ ետես զտեսիլն զարմանալի, և ասէ. «Արդ ասա՛, զոր յառաջագոյն պատմեցեր ինձ, զի լուիցէ և սա»: Եւ երէցն սկսաւ պատմել, թէ՝ «Նախ քան զգալդ ձեր յեկեղեցիս՝ էի ես յաղօթս ի վերնատան սուրբ եկեղեցւոյն, և յանկարծակի նկարեալ պատկերն Գաբրիէլի հրեշտակապետի, որ կայ հանդէպ պատկերի ամենասրբուհւոյ աստուածածնին, բարբառեցաւ և ասէ. «Ուրախ լեր բերկրեալդ, տէր ընդ քեզ»*. «Օրհնեալ ես դու ի կանայս, և օրհնեալ է պտուղ որովայնի քո»**: Սկսան և ամենայն սրբոց նկարեալ պատկերքն զնոյն բարբառել ցմեծ ժամս՝ «Ուրախ լեր բերկրեալդ, տէր ընդ քեզ»*...

Եւ իմ զարմացեալ՝ փառս ետու աստուծոյ և քննեալ գտի տոմարական արուեստիւ, զի երեսուն էր այն օր արեգ ամսոյ, և եօթն ապրիլ ամսոյ, և հնգետասան նիսանայ: Վկայէ այս տեսիլ և ցուցմունք հրաշիցս՝ հայոց անսուտ տօնին, որ ասեմք զօր աւետեաց սուրբ կուսին յերեսուն արեգի, և ապրիլի եօթն, և հնգետասան նիսանու և ոչ որպէս հակառակին

---

* Ղու. Ա. 28. ** Ղու. Ա. 42

1 e կանխել, t կախեալ փխ կանխեալ
1 fh կանխեալ քան, Մ-Թ յառաջ փխ նախ
2 stՎ յաղօթսն
2 acdefh զամենեսին, n զամենեցուն
2 cd աղօթէին, ip աղօթեաք
3 Մ-Թ և մի երկու 22 սրբոյն
3 acdefhijlmnop յակոբին, n ակոբին
4 e զզարմանալի իրս
4 o չիք իմ
5 d զէրէցն
5 o որ տեսեալ էր զտեսիլն
6 d առաջագոյն
6 stՎ պատմեցերն
7 aijp զգալն
7 ijpstՎ յեկեղեցին
7 hstՎ ես էի
8 c ի վերնատանն, d ի վերնատունն, fh ի վերնատունն, stՎ ի սուրբ վերնատունն
8 dh եկեղեցոյն, stՎ չիք եկեղեցւոյն
9 stՎ չիք պատկերի
9 acdih ամենասրբուհոյ, no ամենասուրբ
10 nՎ բերկրեալ
10—11 no տէր ընդ քեզ և այլն
11 acd ա̅հլ ես, ijkl աւհնեալ ես
11 acdf ա̅հլ է, jkl աւհնեալ է,
11 Մ-Թ և մի երկու 22 յորովայնի
12 l չիք և
12 i սրբոցն
12 no պատկերն
12—13 no չիք 'ցմեծ ժամս... ընդ քեզ', stՎ չիք 'ուրախ լեր... ընդ քեզ'
14 o և իմ իմացեալ փխ և իմ զարմացեալ
14 stՎ չիք գտի
14—15 Մ-ԹՎ տոմարական, ailmn տումարական,
15 m արուեստին, no արհեստիւ, stՎ արուեստիւ գտի
15 ad աւր,
15 i արեգի
15—16 stՎ ապրիլի փխ ապրիլ ամսոյ
15—16 j ամսոյն, l չիք ամսոյ
16 ef մէ, Մ-Թ և մի քանի 22 հնգետասան, cdpst մ̅է Վ եօթն և տասն
16 pstՎ նիսան ամսոյ փխ նիսանայ
16 Մ-Թ տեսիլս հրաշից փխ տեսիլ և ցուցմունք հրաշիցս, d տեսիլս, hՎ հրաշիցն
17 i չիք տօնին
17 o ասեմ զօր աւետեացն, stՎ զաւետիք փխ զօր աւետեաց
17—18 acdekl լ̅ին արեգ, լ̅ արեգի, no յերեսուն արեգի
18 acdel յ̅է ապրիլ ամսոյ, no յեօթն ապրիլի, ijmst է̅ (յ̅է) ապրիլի, noՎ եօթն ապրիլի
18 Մ-Թ և մի երկու 22 չիք 'և հնգետասան (cdijpstՎ մէ եօթն և տասն) նիսանայ (stՎ նիսան ամսոյ)

այլ ազգք, և մանաւանդ յոյնք՝ ասելով ի քսան և հինգն մարտի՝ անխորհուրդս:

Զայս պատմեաց ճշմարտախոհ այրն ի հաստատութիւն ուղղափառ հաւատոյս:

Դարձեալ միւս ևս նմին հանգոյն, զոր պատմեալ է սուրբ այրն այն Յովհաննէս:

«Էի ես, ասէ, ի կողմանս Յորդանան գետոյ՝ աղօթելով ի տեղւոջ մկրտութեան տեառն և սրբոյն Յովհաննու Կարապետին»: Եկին առ իս արք երեք, տաճիկ տոհմաւ, և խնդրէին զկնիք սուրբ մկրտութեանն: Եւ ես յապաղէի տալ յայլում աւուր, և կամ առցեն յայլոց, զի տեսանէի զնոսա արս խուժադուժս և համարէի կեղծաւորս:

Եւ որ աւագն էր ի նոցանէ, պատմեաց ինձ և ասէ. «Մեք ի Զանգիանայ եմք, ի քաղաքէ Պարսից, և եմք մուղրի դենիւ: Շինեցաք մեք մինարայ մեծ և գեղեցիկ և պատրաստեցաք, որ ինչ պէտք են նուակատեացն: Եւ եկի ես ի ծայր գմբեթին ըստ գենին տաճկաց տալ զանարժան ձայնն: Եւ ահա տեսի յարևելից կուսէ զերկինս պատառեալ և զվայրն լի անբաւ լուսով, և թագաւոր մի ահեղ և զարմանալի՝ յաթոռ փառաց նստեալ, և շուրջ զնովաւ բազմութիւն լուսեղինաց, որք օրհնէին զնա անճառելի ձայնիւ: Գային նմա յերկրպագութիւն ամենայն ազգք քրիստոնէից իւրաքանչիւր առաջնորդօք ուսմանն, որք զարդարեալ էին երևելի փառօք. և

1 cdijnop այլ ազգ, stՎ այլազգիքն
1 Մ-ԹstՎ մարտի ամսոյ փխ մարտի
1—2 Մ-Թ չիք անխորհուրդ
3 Մ-Թ ճշմարտախորհն, ijp ճշմարտախոհն այն (j այնք), stՎ ճշմարտախոհ այրն աստուծոյ
3 cdij և հաստատութիւն
4 cdjp հաւատոյն
5 cd ամին փխ նմին
5 stՎ պատմեաց
5 lՎ այրն աստուծոյ
5 Մ-Թd Յովանէս, acefIpm յովաննէս
7 cdijp տեսի ես փխ էի ես, stՎ ես էի
7 cdefh ի տեղւոջ
8 Մ-Թ Յովանու, acdeflm յոհաննու, Վ յովհաննու
8 Վ կարապետին
8—9 d արք գ̅
9 o ազգաւ փխ տոհմաւ
9 eՎ մկրտութեան
10 Մ-Թ յայլում աւուր տալ, i չիք յայլում աւուր
10 t չիք 'յայլում աւուր... տեսանէի'
10 ijnosՎ և կամ թէ
10 sՎ յայլոց առցեն
11 cdijp չիք արս
11 n կեղծաւորել, oՎ կեղծաւորեալ, st կեղծաւորեալս
12 c և որ օգնէր, d և որ աւգնէր փխ և որ աւագն էր
12 Մ-Թ Զանկիանայ, a զկանգիանայ, o զանգիանու
13 n մենք (sic)
13 acdefh մեք փխ եմք, l չիք եմք
13 i մուղրիք, l մողրի
13 Մ-Թ մեզ փխ մեք, o չիք մեք
13—14 acde մանիրայ, fkm մինրայ, nop մինարէ, stՎ մինարայ մի մեծ
14 cdehijnopՎ էին փխ են
15 fh գմպեթին
15 Վ ի ծայրն
15 m ընդ գենին, o ի ծայր մինարին ըստ գենին իւրեանց տալ
15 st զանարժանն ձայն
16 aih տեսանեմ, st տեսի ես
16 stՎ բացեալ փխ պատառեալ
16 o ի վայրն
16 i չիք լի
17 s ի վերայ աթոռոյ
17—18 t չիք և շուրջ
18 stՎ բազմութիւնք լուսեղինացն
18 i չիք որք
18 acdf աւհնէին, k աւրհնէին
18 o անլռելի փխ անճառելի
19 st Վ և գային առ նմա (Վ նա)
19 a յերկրպագութիւնն, no չիք յերկրպագութիւն
19 o չիք ամենայն
19 cdjn ազգ
20 Մ-Թ չիք ուսմանն, no առաջնորդք յուսմանն

յորժամ երկրպագէին նմա, ընդունէր զողջոյն նոցա։ Ի վերջոյ եկին այլ ազգ մի, որ կարի առաւել ձէին փառօք քան զառաջինսն, և առաջնորդքն նոցա կարի զարմանալիք։ Եւ յորժամ եկին և երկրպագին թագաւորին, նա յարեաւ յաթոռոյն ընդ առաջ նոցա, և համբուրեաց զնոսա՝ առաջնորդօքն իւրեանց, և մեծարեաց քան զամենայն ազգսն։

Եւ մինչ ես հիացեալ կայի զարմացմամբ և ապշեալ, եկն առ իս ի վեր այս աւագ որդի իմ և ասէ. «Ընդէ՞ր յամեցեր, զի քեզ մնան ամենայն ժողովուրդքն»։ Հայեցաւ և սա յարևելս, և ետես զնոյն տեսիլ, և եկաց յիմարեալ։ Ապա իբրև կարի յամեցաք, նեղացաւ ամբոխն ընդ յամելն մեր. եկն եւ այս կրտսեր որդի իմ և մեղադրէր մեզ վասն յամելոյն մերոյ։ Եւ քանզի անցեալ էր տեսիլն ի գալ սորա, պատմեցաք սմա զպատճառն յամելոյն և զիրս տեսլեանն, և խնդոյն կամեցաք ի բարձանց անտի քարոզել զՔրիստոս ճշմարիտ աստուած և զմեզ քրիստոնեայս։ Սա արգել զմեզ և ասէ. «Որովհետև այդպէս է, իմաստութեամբ գործեսցուք. թէ այժմ քարոզեմք մեք զՔրիստոս, խնդոյն սպանանեն զմեզ ամբոխս տաճկաց և դնեն բարուրս, թէ վասն յանցանաց իրիք սպանաք, և ո՞վ գիտէ զմէնջ, այլ երթիցուք, տացուք նոցա զկերակուրսն, զոր պատրաստեցաք, և ապա մեք երթիցուք ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ և անդ լիցուք կատարեալ քրիստոնեայք ի ձեռն կնքոյ աւազանին, և մանաւանդ յայնց քրիստոնէից,

1 istՎ. զողջոյնն փխ զողջոյն նոցա
1 h ի վերջացեալ եկին (sic)
1 stՎ. եկն
2 ad փառաւք, o փառքն
2 stՎ. առաջնորդն
2 fh չիք նոցա
3 ip չիք կարի
3 imstՎ. զարմանալի
3 d երկրպագութիւն, ehoՎ. երկիր պագին, m երկրպագեցին
4 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ չիք յաթոռոյն
4 acdefh ընդ յառաջ
4 Վ. զնա փխ զնոսա
4 ad առաջնորդաւքն
4—5 s համբուրեաց զառաջնորդն նոցա և փխ համբուրեաց զնոսա՝ առաջնորդօքն իւրեանց և
4—5 Վ. չիք 'առաջնորդօքն իւրեանց'
5 h մեծարեցաք, ip մեծարեաց զնոսա
6 d մինչեւ ես (sic), i մինչև
6 no զայրացմամբ փխ զարմացմամբ
6 stՎ. զարմացեալ էի հիացմամբ
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ափշեալ
6 d առնիս փխ առ իս
7 fh չիք այս
7 stՎ. որդիս
7 ip յամեցաք
7 i զքեզ փխ զի քեզ
8 acdefhjmno ժողովս փխ ժողովուրդքն
8 Վ. տեսանել ես փխ յարևելս
9 cjnՎ. նեղեցաւ
9 a յամբոխն
10 i եկն և այս, no եկն այս
10 d կրտսեր, Մ-ԹՎ. և մյուս ՁՁ կրսեր
10 pstՎ. որդիս իմ
10 aefh մեզ, de Վ. մեր փխ մերոյ
11 i զտեսիլն
11 no մեք սմա
11 acdejnostՎ. զպատճառ
12 i յամելոյն մերոյ, j յամելոյն մեզ
12 no չիք 'և զիրս տեսլեանն', t զերկս փխ զիրս
12 a անդի
12—13 n և խնդոյն ի բարձանց անտի կամեցաք քարոզել, d ի բարձրանց
13 iop աստուած ճշմարիտ
13 stՎ. քրիստոնեայս նորա
14 ip արասցուք, o շարժեսցուք փխ գործեսցուք
15 stՎ. մեք քարոզեմք
15 hmstՎ. ամբոխն, no ամբոխ
15—16 o տաճկացն
17 d և տացուք, m երթեալ տացուք
17 no չիք նոցա
17 no զկերակուրսն, stՎ. զկերակուրս
18 m չիք մեք
18 stՎ. երթիցուք մեք
18 cdijkՎ. յերուսաղէմ
18—19 t չիք կատարեալ քրիստոնեայք, ip քրիստոնեայս
19 o սուրբ աւազանին
19 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ այնց

զոր դուք տաէք, եթէ կարի խնդութեամբ ընկալաւ զնոսա թագաւորն և նշանակեցաւ ձեզ ի տեսլեանն, եթէ ազգն հայոց էին այնոքիկ, որք վիճակ հասին Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի և սրբոյն Գրիգորի։

Եւ մեր ունկնդիր եղեալ բանից սորա, իջաք առ նոսա՝ ոչ ինչ պատմելով սմա։ Թողաք զամենայն գոյս մեր՝ զշարժուն և զանշարժուն, և եկաք յԵրուսաղէմ, և աղաչէաք զաստուած պատահել մեզ այն ազգի, որ փառաւորք էին ի տեսլեանն։ Եւ եցոյց մեզ աստուած զքեզ, և զնոյն նշան տեսաք ի վերայ քո։ Արդ աղաչեմք զքեզ, տո՛ւր մեզ զկնիքն Քրիստոսի և արա՛ զմեզ կատարեալ ծառայս աստուծոյն քո»։

Եւ իմ տեսեալ զյօժարութիւն նոցա, և թէ ի տեառնէ է կոչումն, մկրտեցի զնոսա ի սուրբ գետն Յորդանան յանուն Հօր և որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, և հաղորդեցուցի զնոսա ի պատուական մարմին և արիւն որդւոյն աստուծոյ։ Եւ ողջունեալ զմեզ, եկին ի քաղաքէն՝ գնալ ի մեծն Հռոմ ի տեսութիւն գերեզմանի սուրբ առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի՝ ի փառս Քրիստոսի։

Ասէր և զայս նոյն սքանչելին Յովհաննէս, եթէ՝ «Արք քառասուն, հայ ազգաւ, չոգան յանապատն Սինայ, ի լեառն, ուր երևեցաւ աստուած Մովսիսի և ետ զտախտակսն քարեղէնս, յոր գրեալ էին տասն պատգամքն, երկիր պագանել աստուծոյ և տեսանել զսուրբ տեղիսն։

1 j կար, mstՎ. չիք կարի
2 mstՎ. մեզ փխ ձեզ
2 stՎ. ազգն այն՝ հայոց էր
2 ip նոքա փխ այնոքիկ, stՎ. չիք այնոքիկ
3 m Թադէոսի առաքելոյն
3 afhՎ. բարդողիմէոսի, en բարթողիմէոսի
3 m չիք և սրբոյն Գրիգորի, stՎ. և գրիգորի լուսաւորչի
4 a սուրբ փխ սորա
4—5 ad պատմել, istՎ. պատմեալ
5 Վ. զգոյս
5 n անշարժուն
5 n եկայք
6 lmt աղաչեցաք
6 n պատահէաք մի այն ազգի, o զի պատահեսցուք այն ազգին, ip յայն ազգի, stՎ. ազգին
6—7 o փառաւորքն, Վ. փառօքն
7 n չիք ի
7 ostՎ. աստուած մեզ (t զմեզ)
7 stՎ. տեսիլն փխ նշան
8 cdj և ի վերայ քո
8 Վ. աղաչեմ
8 t զմեզ
9 Վ. աստուծոյ
10 no յաժարութիւն, Վ. զյօժարութիւնս
10 aefhoՎ. կոչումնս, m կոչումն
11 ad հաւր
11 cdfh որդոյ, k յորդւոյ
11 cdh հոգոյն
12 mostՎ. հաղորդեցի
12 mostՎ. ի սուրբ (m չիք սուրբ, o չիք ի սուրբ) պատուական մարմնոյ
12 ce յարիւն, mo յարենէ, stՎ. յարենէ (Վ. արեան) տեառն մերոյ յիսուսի քրիստոսի
12 cdfh որդոյն, stՎ. չիք որդւոյն աստուծոյ
13—14 ips գերեզմանաց
14 ips սրբոց
14 ostՎ. քրիստոսի աստուծոյ մերոյ (oՎ. չիք մերոյ)
15 Մ-Թ Յօվանէս, acdefjln յովաննէս
15 s թէ
15 i հայք
16 afho չոգաւ, ijp չոգան
16 ip յանապատին
16 no սինեայ
16 o աստուած երևեցաւ
16—17 cdjloՎ. մովսէսի
17—18 stՎ. չիք 'և ետ... աստուծոյ'
17 cdei ետ նմա
17 ino զտախտակն
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ քարեղէն, no քարեղէնսն
17 dm որ
17 ip էր փխ էին
17 l 'յոր գրեալ... պատգամքն'
17 ip զժ պատգամսն, eno պատգամն
18 h երկրպագանել, o երկիր պագել
18 adfijklmnops և տեսել

Եւ էր ի ստորոտ լերինն վանք մի, հռոմ ազգաւ, խաչակրօն վարուրանդ օթևանս կալեալ։ Եւ մինչ կամէին ելանել ի լեառն, պատուիրեցին նոցա բնակիչք վանիցն և ասեն. «Զգիշերս մի՛ ագանիք անդ, քանզի ահագին արհաւիրս տեսանեն անդ, որք օթագային. այլ և կորուստ անձանց բազմաց պատահեալ է»։

Իսկ նոքա ելին համարձակութեամբ, ոչ ինչ կերակուրս բարձեալ ընդ իւրեանս. և յամեցին անդ աւուրս։ Եւ զարմացեալ էին բնակիչք վանիցն, թէ զի՞նչ եղեն, զի ընդ այլ անց ոչ կայր. և համարէին, եթէ կորեան յարհաւրաց անտի։

Իսկ նոքա յետ կատարելոյ զպաշտօնն իւրեանց՝ իջին ի լեռնէ անտի, փառաւորեալ և հրաշալի երեսօք։ Եւ էին քառասուն և երկու։ Եւ զարմացեալք բնակիչք վանիցն, ելին ընդ առաջ նոցա ջահիւք և լապտերօք, և մեծաւ պատուով տարեալ հանգուցին։ Եւ զարմանային, զի, յորժամ ելին ի լեառն՝ քառասուն էին, և իբրև իջին՝ քառասուն և երկու, զի գիտէին, թէ այլ որ ո՛չ չոգաւ ի վեր՝ բա՛ց ի նոցունց։

Եւ իբրև եդին սեղան առ ի կերակուրս, յարեան երկու արքն փառաւորք, որք աւելի էին քան զքառասունսն, պաշտել զնոսա ի սեղանն և ոչ տային թոյլ արանց վանիցն ծառայել նոցա, այլ ասէին. «Մեր սովորութիւն է զեղբարս մեր մեզ պաշտել»։

Եւ իբրև կերան, որ ինչ պատրաստն էր, ողջունեալ զնոսա, եղեն աներևոյթ. որք էին Մովսէս և Եղիա։ Եւ ահիւ մեծաւ ըմբռնեալ բնակիչք վանիցն, պատուէին զնոսա իբրև զհրեշտակս. և յուղարկեցին մեծաւ պատուով։

1 cde լերին
1 no հռոմ
1 acfhltՎ. վարուք, n վարու (sic)
2 ad աւթևանս, stՎ. օթեցան փխ օթևանս կալեալ
3 Վ. և մի քանի ՁՁ վանացն
3 h զգիշեր, stՎ. զգիշերն
3 h մի ագանէք
4 Մ-ԹՎ. և մի երկու ՁՁ արհաւիրք
4 stՎ. երևին փխ տեսանեն
4 aefh օթագանին, jn օթևկային, stՎ. չիք 'անդ, որք օթագային' cd աւթագանին
4 stՎ. չիք անձանց
4—5 i չիք բազմաց
6 o կերակուր
6—7 iho ընդ յինքեանս փխ ընդ իւրեանս
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ աւուրս ինչ
7 d յաւուրս
7 Վ. և մի քանի ՁՁ վանացն
8 i քանզի փխ զի
8 dosՎ. թէ
8—9 a.hklm յարհօրաց, d յահավրաց, e յարհօրանացն, s յարհաւիրանաց փխ յարհաւրաց
9 acdfhklm անտի
10 bd զպաշտաւնն, st զպաշտօնս
10 h ի լեառնէ
10 fl անդի
11 acdefhijklnoptՎ. շնորհալի փխ հրաշալի
11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ քառասուն երկու
11—12 cdfhnopՎ. զարմացեալ
12 Վ. և մի քանի ՁՁ վանացն
12 acdfghijm ընդ յառաջ
12 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ջահիւ
12 ad լապտերաւք
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ քառասուն երկու
14—15 t չիք 'իջին... ի նոցունց'
14 cehjs եթէ
15 acdenՎ. բայց
16 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք իբրև
16 cdenostՎ. առ ի կերակուր, ip առ ի կերակրել
16 stՎ. արքն այ բ̄ (Վ. երկու)
17 cdj աւել էին
17 h քան զերկուսն փխ քան զքառասունսն, stՎ. զքառասունսն
17 Վ. ի սեղանսն
17 n չիք ոչ
18 stՎ. վանաց արանցն
18 no չիք վանիցն
18 stՎ. չիք նոցա
19 j զեղբօրս, p զեղբարսն
20 eՎ. պատրաստ
20—21 eo աներևոյթք
21 a ընբռնեալ, Մ-Թ ըմբռնեալք, d ըմպռնեալ

Զայս պատմէր սրբասէրն Յովհաննէս ի դէմս այլոց վասն անձին խոնարհութեան, զի մի՛ գիտասցեն, թէ և ինքն ընդ նոսա էր։

Յետ այսորիկ շրջեալ նորա ընդ բազում գաւառս և ընդ քաղաքս, եհաս ի քաղաքն Կողոնիա։ Եւ բազումք ի Թաւրքացն և ի տաճկացն գային առ նա և մկրտէին վասն սքանչելի վարուց նորա և բժշկութեանցն, զոր առնէր։

Ապա նախանձեցան ընդ նա պարսիկքն, և իշխան քաղաքին Կողոնիայ ըմբռնեաց զնա և զերէց մի, և կուտեալ փայտ չոր, եդեալ զնոսա ի միջի՝ վառեաց հրով։ Եւ լայր երէցն՝ որ ընդ նմա, և նա քաջալերէր զնա և ասէր. «Մի՛ երկնչիր, կարող է աստուած ապրեցուցանել զմեզ ի հրոյս, որպէս զերիս մանկունսն»։

Եւ մինչ բորբոքէր բոցն, մանուկ իշխանին անկաւ ընդ պարիսպ բերդին և յարեաւ անվնաս։ Եւ ի հարցանելն, թէ՝ «Ո՞րպէս կաս կենդանի»։ Պատասխանի ետ, թէ՝ «Այրն այն, զոր ընկեցիք ի հուրն, նա երարձ զիս ձեռօք իւրովք և ոչ ետ ինձ անկանիլ յերկիր»։ Եւ առժամայն տարքեաց իշխանն, և հրամայեաց հանել զնոսա ի հրոյն, և թոյլ ետ երթալ, ուր և կամեսցի։

Եւ նորա շրջեալ ընդ բազում գաւառս, գնաց ի Հռոմկլայն առ մեծ կաթողիկոսն Հայոց տէր Կոստանդին. և նա ուրախութեամբ ընկալաւ զնա մեծաւ պատուով և ոչ ետ թոյլ երթալ յայլ ուրեք։ Եւ անդ եկաց մինչև փոխեցաւ առ Քրիստոս և թաղեցաւ ի նմին. զընթացս իւր կատարեալ և զհաւատս պահեալ՝ եհաս անթառամ պսակին և անվախճան կենացն։ Աղօթք նորա մեզ ի սատարութիւն և ի թողութիւն մեղաց, և յիշատակ նորա ընդ սուրբս ամենայն ի Քրիստոս Յիսուս, ի տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս։

1 Վ. վանացն
1 i յուղարկեցին զնոսա
1—2 a պատուով
3 cdijp զայս ամենայն
3 cdijnopstՎ. սրբասէր այրն, փխ սրբասէրն
3 Մ-Թ d Ցովանէս, acefip յովանէս, t յոհանէս
3 fh ի դիմաց փխ ի դէմս
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք թէ
5 h չիք նորա, stՎ. նա փխ նորա
6 i կոլոնի[ա]
6 Վ. ի թուրքաց և ի տաճկաց
7 m նոցա փխ նորա
8—9 Մի երկու ՁՁ կողոնիոյ, i կոլոնիոյ
9 a ընբռնեաց, m ըմբռնեալ
9 d զէրէց
9 m և եդ
9—10 cdh ի միջին
10 t վառեցին
10 t չիք ընդ
11 stՎ. ասէր եթէ
11 stՎ. կարող է ապրեցուցանել զմեզ աստուած
12 i որպէս եղև ի հնոցին և յառաջնոցն մերոց ընդ սուրբ զերիս
12 cdefhjlnՎ. մանկունս
13 efjlmnpstՎ. մինչդեռ
13 Վ. ընդ պարիսպն
14 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ կեաս փխ կաս
16 n իւրօք
16 ip ոչ ետ ինձ թոյլ
16 cdefhjtՎ. անկանել
17 stՎ. գնալ փխ երթալ
19 d նորա փխ նորա
20 Մ-Թ և մի չորք ՁՁ չիք տէր
20 acefhijlmnp ընկալեալ
20—21 d և մեծաւ պատուով պատուեաց զնա
21 t չիք ոչ
21 acdefhijlmՎ. այլ, t չիք յայլ
22 acdefhijlnstՎ. ի քրիստոս
22 e ընթացս, Վ. զընթացսն
22—23 i Վ. զհաւատսն
22—23 no չիք 'և զհաւատս պահեալ'
23 h չիք 'եհաս անթառամ պսակին և անվախճան կենացն'
23 c անվախճանն, d անվախճան
23 o և աղօթիւք
25 d չիք 'ի քրիստոս... յաւիտեանս'
25 no չիք 'ի տէր մեր'
25 o որում վայել է
25 cfhijlnostՎ. յաւիտեանս. ամէն

ԾԵ

Վասն Սարթախին որդւոյ Բաթուին

Մեծ զօրավարն Բաթու, որ ի կողմանս Հիւսիսոյ, առեալ իւր բնակութիւն առ ափն Կասբից ծովուն և Աթլ գետոյն մեծի, որ ոչ գտանի հանգոյն նմա ի վերայ երկրի, քանզի ծովօրէն ընթանայ վասն հարթայատակութեան երկրին, ի մեծ և ի լայնանիստ դաշտին Խփչախաց զետեղէր նա բազում և անթիւելի զօրօքն, որ ընդ նմա, քանզի խորանօք բնակէին, և ի չուելն զխորանսն սայլիւք տանէին՝ բազում եզինս և ձիս լծեալ ի սայլսն։

Սա զօրացաւ յոյժ և մեծացաւ քան զամենեսին, և հնազանդեաց զտիեզերս, և ի հարկի կացոյց զաշխարհս ամենայն, այլ և իւր ազգայինքն զնա քան զամենեսին մեծ ունէին, և որ թագաւորէր ի նոցանէ, զոր ղանն կոչէին, հրամանաւ նորա նստէր յաթոռ։ Զի եղև մեռանել Գիուգ ղանին, և ընդ միմեանս անկեալ ազգատոհմն նորին, թէ ո՛վ ոք նստցի յաթոռ։ Եւ ամենեքեան զնա արժանացուցին նստել և կամ զով և կամեսցի նա, այն լիցի թագաւոր։

Եւ կոչեցին զնա ի կողմանցն Հիւսիսոյ գալ յաշխարհն իւրեանց և թագաւորել ի վերայ ամենից։ Եւ չոգաւ նա հաստատել զթագաւորութիւնն, և եթող զլուխ զօրացն զորդին իւր, որում անուն էր Սարթախ, և ինքն երթեալ ո՛չ նստաւ յաթոռ թագաւորութեանն, այլ զայլ ոմն կարգեաց յազգայնոցն, որում անուն էր Մանգու, և ինքն դարձաւ առ զօրս իւր։

1 z *վասն զօրավարին բաթուայ*
1 վ. *Սարդախին*
1 i *և որդւոյ*, cdfh *որդոյ*
1 s *բաթունին*
2 c *ի կողմանն*
2 abf *հիւսիւսոյ*
3 i *գաւառին* փխ *առ ափն*
3 sվ. *ծովուն Կասբից*
3 p *ծոցուն* փխ *ծովուն*
3 z *եթիլ* փխ *Աթլ*
4 cd *ծովաւրէն*
5 d *յերկրին*
5 Մ-Թ *խօչախաց*, abeighmsվ. *խփչախաց*, cdij *խփչաղաց*, t *խօչախաց*, z *խփչաղաց*
6 o *անթիւ* փխ *անթիւելի*
6 Մ-Թ և մի երկու 22 *զօրքն* փխ *զօրօքն*, b *զօրաւքն*, d *զաւրաւքն*
6 ino *որք*
6 ip *նմա էին*
7 z *զխորանն*
7 b *լծէին*, no *լծելով* փխ *լծեալ ի սայլսն*
7 z *ի սայլն*
8 fh *և նա զօրացաւ*, ad *զաւրացաւ*
8 no չիք *և մեծացաւ*, ip *մեծ* փխ *մեծացաւ*, h *և ջանացաւ* փխ *և մեծացաւ*
8 di *զամենեսեան*
8 dmz *հնազանդեցոյց*
9 z չիք *ի*
9 n *աշխարհս*
9 Մ-Թ և մի չարք 22 *իւր և*
9 i *ազգայինան*
10 dz չիք *քան*
10 zվ. *թագաւորն էր*
10 ip չիք *ի*
10 z *խանն*, վ. *ղան*
11 imnsz *մեռանիլ*, o *ի մեռանիլ*
11 iz *գիուկ*
11 z *խանին*
12 stվ. *ի միմեանս*
12 bcdjվ. *ազգատոհմ*, st *ազգատանհմք*
12 i *ո՞ ոք*
12 bcdegj *նստցի*
13 bcdno *ամենեքին*
13 stվ. *արժանացուցանէին*
13 acdefghվ. *նստել*
13 a *զով*, Մ-Թ *զով կամեսցի և նա*
15 a *հիւսիւսոյ*
16 no *իւրեանց* փխ *ամենից*
16 s *ի հաստատել*, վ. *հաստատեալ*
16 e *զթագաւորութիւն*
17 z *որդին*
17 d *անունն*
17 վ. *Սարդախ*
18 eվ. *թագաւորութեան*, z *թագաւորականն*
18 d *յազգականացն*
19 ipz *մանկու*
19 acdefghjmno *զօրսն*

Իսկ յազգականացն ոմանք տհաճ եղեն ընդ գործն, զի ակն ունէին կամ ինքեանք թագաւորել և կամ թագաւորեցուցանել զորդին Գիուգ ղանին, որում անուն էր Խօճա ղան, բայց յերես ոչ իշխեցին բերել զիրս անհաճութեան։ Իսկ յորժամ դարձաւ նա առ զօրս իւր, նոքա սկսան ցուցանել իրս ապստամբութեան առ Մանգու ղանն, և սկսան խռովել։

Եւ լուեալ Բաթոյի, հրամայեաց կոտորել զբազումս յազգականացն և ի մեծամեծացն, ընդ որս և զմեծ ոմն գլխաւոր, որում անուն էր Էլչի-Գադա, որ հրաման առեալ էր ի Գիուգ ղանէն զօրավար լինել Թաթար զօրուն, որ յԱրևելս և յաշխարհս Հայոց, փոխանակ Բաչու-նուինին։ Եւ մինչդեռ ի ճանապարհի էր յաշխարհին Պարսից, եհաս նմա համբաւ մահու Գիուգ ղանին։ Եւ անդէն զետղ առեալ մնայր, թէ ով առնու զաթոռ թագաւորութեան։

Զսմանէ ամբաստան եղեն առ Բաթոյն գլխաւորք զօրուն՝ որ յԱրևելս, զի ոչ կամէին նմա իշխել ի վերայ իւրեանց, զի այր մեծամիտ էր, և ասեն, թէ՝ Եւ սա ևս յանհնազանդիցն է Մանգու ղանին։ Եւ հրամայեաց առ ինքն ածել. զոր ըմբռնեալ տարան կապանօք, զոր եսպան չարաչար։

1 d *ազգականացն*, l *յազգականիցն*, h *յազգակիցն*
1 st *անհաճ*
1 no *ընդ գործոյն*, z *եղեն գործոյն*
1—2 st *ունէին ինքեանք*, abcefh *ինքեան*, i *յինքեան*, d *ինքն*
2 no չիք *թագաւորեցուցանել*
2 i *զորդի*, z *որդին*
2 z *խանին*
3 afh *խուճա(յ)*, bcdgip *խոջա(յ)*, no *խուջա*, stվ. *ղօճա*, z *խոճա*
3 noz *խան*
3 h *քաց*
3 mվ. *յերեսս*, z *զերես*
3—4 bվ. *անհաճութեանն*
4 m *առ զօրսն*
5 z *զիրս*
5 stzվ. *մանկու*
5 gz *խան*
5 Մ-Թ և մի քանի 22 չիք *և սկսան խռովել*
6 ci *բաթուին*, st *բաթու*
6 no *զբազումս կոտորել*, i չիք *զբազումս*
6—7 st *յազգականաց և ի մեծամեծաց*, վ. *ի մեծամեծաց*, z չիք *ի*
7 z չիք *գլխաւոր որում*
7—8 abcdeghijmt *էլչի գադա(յ)*, վ. *Էլչի-Գաթա*
8 o չիք *ի*
8 z *խանէն*
8 ad *զաւրավար*
8—9 d *զաւրու*, tվ. *զօրուն Թաթար*, z *թաթարաց զօրուն*
9 s *որք*
9 a *աշխարհս*
9 Մ-Թ և մի քանի 22 *բաչու-նուինի*, s *բաչու-նուոյն*
10 inop *ի ճանապարհին*
10 z *զոյժ* փխ *համբաւ*
10 e չիք *մահու*, stվ. *չար մահու*, z *մահուան*
11 z *խանին*
11 d *անդէն*
11 Մ-Թ *զետեղեալ*, a *զեղող առեալ*, ino *զետեղ առեալ*
11 վ. *զաթոռն*
11—12 abcdm *թագաւորութեանն*
13 m *ի սմանէ*
13 c *բաթուն*, sվ. *բաթու*, t *բաթոյ*
13 ip *գլխաւոր*
13 ad *զաւրուն*
13 ips *որք*
14 Մ-Թ և մի երկու 22 չիք *նմա*, stվ. *զնորա*, (t *նորա*) *իշխելն* փխ *նմա իշխել*
14 z *մէծամիտ է* փխ *մեծամիտ էր*
15 ijp *ասէին*
15 stzվ. *մանկու*
15 dz *խանին*, n *ղանն*
16 m *առ յինքն*
16 h *տէրն* փխ *տարան*
16 ad *կապանաւք*
16—17 stzվ. *և եսպան*, փխ *զոր եսպան*, o *սպան*, m *եսպան զնա չարաչար*

Ապա սկսան առ նա երթալ թագաւորք և թագաւորազունք, և իշխանք, և վաճառականք, և ամենայն վշտատեսք, որք զրկեալ էին ի հայրենեաց իւրեանց։ Եւ նա արդար դատաստանաւ տայր զիւրաքանչիւր զաւառս և զհայրենիս և զիշխանութիւնս ամենայն ումեք երթողացն առ նա և գիրս նշանաւորս, և ոչ ոք իշխէր ընդդէմ դառնալ հրամայելոցն ի նմանէ։

Սորա էր որդի մի, որում անուն էր Սարթախ, զոր վերագոյնն յիշեցաք, որ սնաւ քրիստոնեայ դայեկօք, և ի չափ հասեալ՝ հաւատաց ի Քրիստոս և մկրտեցաւ յասորւոցն, որք սնուցին զնա։ Սա բազում դիւրութիւն առնէր եկեղեցւոյ և քրիստոնէից, և կամաւ հօր իւրոյ գրեաց գիր ազատութեան քահանայից և եկեղեցւոյ և առաքեաց յամենայն կողմանս սպառնալիս և մահ, եթէ ոք հարկ առնու յեկեղեցւոյ, կամ ի նորին պաշտօնէից, զինչ ազգ և իցեն, այլ և ի տաճկաց մզկիթացն և ի նորին սպասաւորաց։

Աստուստ ապա համարձակութիւն առեալ չոգան առ նա վարդապետք և եպիսկոպոսունք և երիցունք։ Եւ նա սիրով ընդունէր զամենեսին, և կատարէր զխնդրուածս նոցա։ Եւ ինքն երկիւղածութեամբ և աստուածպաշտութեամբ կեայր հանապազ՝ եկեղեցի խորանեալ ընդ իւր շրջեցուցանելով և զաստուածային խորհուրդն անյապաղ կատարելով։

Ընդ որս չոգաւ առ նա և մեծ իշխանն Խաչենոյ և կողմանցն Արցախու Հասան, զոր Ջալալն կոչէին զգուանօք, այր աստուածապաշտ և երկիւղած, և պարկեշտ հայ ազգաւ։ Եւ նա սիրով և մեծարանօք ընկալաւ զնա,

1 Մ-ԹՎ երթալ առ նա
1—2 no չիք 'և իշխանք և վաճառականք'
2 i վշտատեսարք փխ վշտատեսք
2 bmt զրկեալք
3 stՎ չիք իւրեանց
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ տայ փխ տայր
3 d իւրաքանչիւր
3 stՎ գաւառսն
5 h և զոր իշխէր փխ և ոչ ոք իշխէր
5 stՎ հրամանաց նորա փխ հրամայելոցն ի նմանէ, b հրամանի նորա, l ի հրամայելոցն ի նմանէ, o զհրամայելոյն ի նմանէ
6 g ապա էր փխ սորա էր
6 Վ Սարդախ
6 dՎ վերագոյն, z ի վերոյ
7 aed դայեկաւք, no դայեկաւ
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ յասորւոցն, stՎ յասորւոց, z ասորոցն
8 no չիք 'որք սնուցին զնա'
9 ch եկեղեցոյ, stՎz եկեղեցեաց
9 z և քրիստոնէից և քահանայից
9 ad հաւր
10 c եկեղեցո, gh եկեղեցոյ, s եկեղեցեաց
10 Վ ամենայն
10 Վ կողմանս
10 o զսպառնալիս
11 Մ-Թ թէ, afhkm և թէ
11 st առնու հարկ, z առնէ
11 cdj եկեղեցւոյ, h յեկեղեցոյ
11 i չիք ի
11 stՎ ի պաշտօնէից նորա, d պաշտաւնէից
12 no իցէ
12 Մ-ԹՎ և մյուս ՁՁ բացի s տաճկաց մզկիթն (մզքիթն, մաքիթն, մզքիթնին) և զնորին, z զնորին սպասաւորսն (սպասաւորս, սպասաւորաց, սպասաւորացն)
13 st չիք ապա
13 ip հրաման փխ համարձակութիւն
14 iopstՎ եպիսկոպոսք
14 o երիցունսն
14 o զնոսա փխ զամենեսին
15—16 Վ աստուածպաշտութեամբ
16 cdijpstՎ կայր, z կեայր զամենայն
16 z զեկեղեցի կամ խորան եւ ընդ իւր
17 i և աստուածային
17 h խորհուրդ, m խորհուրդսն
17 go հանապազ փխ անյապաղ
18 m ընդ որս և չոգաւ առ նա, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ և առ նա
18 a խաչենոյ
18 notՎ Արցախոյ
19 d Ջալալ
19 ad զգուանաւք
19—20 Մ-Թ չիք 'երկիւղած և պարկեշտ հայ ազգաւ։ Եւ նա սիրով', z պարկեշտ և երկիւղած
20 bcdeijnop ընկալեալ
20 fgh զնոսա փխ զնա

և զորս ընդ նմայն էին՝ զիշխանն Գրիգոր, զոր սովորութեամբ Տղայն կոչէին, և էր ծեր յայնժամ, և զԴեսում իշխանն՝ պարկեշտ պատանի, և զվարդապետն Մարկոս, և զեպիսկոպոսն Գրիգոր։

Եւ տարեալ առ հայրն իւր, մեծապատիւ արար և ետ ի նա զհայրենիս իւր զՉարաբերդ և զԱկանայ և զԿարկառն, զոր հանեալ էին յառաջագոյն ի նմանէ ազգն Թուրքաց և վրաց։ Առ և զգիր ազատութեան կաթողիկոսին Աղուանից տէր Ներսեսի, և ամենայն գոյից նորա և ստացուածոց, զի ազատ և անհարկ լիցի և համարձակ շրջեսցի ի վիճակս իշխանութեան իւրոյ ամենայն ուրեք, և մի՛ ոք դիմադարձ լիցի ասացելոցն ի նմանէ։

Եւ եկն Ջալալն ի տուն իւր ուրախութեամբ, բայց զկնի աւուրց նեղեալ ի հարկապահանջացն և յԱրղունէն՝ գնաց առ Մանգու ղանն։

Եւ թագաւորեաց Մանգու ղանն յեօթն հարիւր թուականին հայոց։

ԾԹ

Վասն մարախին, որ եկեր զաշխարհս

Յեօթն հարիւր և մի թուականին հայոց եկն մարախ սաստիկ, ա՛յնքան՝ մինչ զի ի վերանալն ստուեր գործէր, և նուաղ երևէր լոյս արեգական։ Եւ եկեալ ի կողմանցն Պարսից, եկեր զաշխարհս Հայոց, ո՛չ միայն զբոյսս դալարոյ, այլ և զհող երկրի և զաղբս լափէր. և մտանէր ի տունս

1 hcd չիք և
1 Մ-Թ զոր
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ընդ նմա
1 stՎ զԳրիգոր իշխանն
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իշխան
2—3 stՎ զՄարկոս վարդապետն
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հայր
4 Մ-ԹՎ և մյուս ՁՁ բացի ip՝ մեծապատիւ փխ մեծապատիւ արար
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զհայրենիսն, fh զհայրենիք
5 stՎ զՉարաբերդն
5 Վ զԱկանա
5 Մ-Թ gijp զԿառկառն, Վ զԿարկառ
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ապա փխ առ
6 afghjknoptz գիր
7 ghmoՎ Ներսէսի
7 abcdefghm գոյիցն, z գոյից և ստացուածոց նորա
8 stՎ լիցին
8 n շրջիցի
8 stՎ իւրոյ իշխանութեան, g իւր
9 s և յամենայն, Վ և ամենայն
9 no ասացելոյն, l ասացելոց
10 stՎ ուրախութեամբ ի տուն իւր, z իշխանութեամբ և ուրախութեամբ
10 n աւուր, st աւուրց ինչ
11 stՎ հարկապահանջաց
11 Մ-Թ Մանկու
11 Մ-ԹՎh և մի երկու ՁՁ Մանկու
12 abm յէ̅, cd է̅
12 ip չիք 'Եւ թագաւորեաց... թուականին հայոց'
12 bcd թվականին, oՎ թուին
13 l 'վասն մարախոյն որ եկն յաշխարհս'
13 t զոր
13 no ապականեաց աշխարհս (o զաշխարհս ամենայն) փխ եկեր զաշխարհս
13 ip զաշխարհս մեր, ostՎ զաշխարհս ամենայն
14 a ի յչ̅ և ա̅, eg ի յէ̅ճ̅ և ի մին, bcdi ի յեւթն հարիւր և մին, h ի յեօթ հարիւր առաջին, Վ յեօթն
14 c թվականին, Վ թուին
15 ip չիք ի
15 c նուաղ էր և էր փխ նուաղ երևէր, dgstՎ նուաղէր ip նուաղէր, h աննուաղ
15—16 Վ արեգական
16 no աշխարհս
17 abcdehjl զբոյս
17 b դալարուոյ
17 hjklm չիք այլ և
17 no զհողս
17 at լափէր, s լափէին
17 t չիք 'և մտանէր', s մտանէին

ընդ երգս և ընդ դրունս, թէ պատահէր ի բաց։ Զանի հարաւ երկիր, և եղև սղութիւն հացի։ Եւ հասեալ ի ձմերան եղանակն, արկ ձիւն յերկիր և մեռաւ, և նեխեցաւ երկիր ի հասոյն։ Եւ ի գալ գարնանն յեօթն հարիւր և երկու թուականին բուսոյց երկիր զձագս մարախոյն յոյժ թանձրութեամբ, մինչ զի ծածկեցաւ հող և քարինք երկրի. և ի ժամ երեկոյին կուտէին ի վերայ միմեանց բլրաձև. և սկսաւ ուտել զդալարի և զհող։

Եւ խորհեցան մարդիկ թաղել զբնակութիւնս իւրեանց և երթալ յօտարութիւն, ուր և գտցեն կերակուր։ Եւ զի յառաջագոյն կերեալ էր զշրջակայ գաւառսն՝ սկսեալ ի Սպանիայ, և յԱսիոյ, և ի Պարսից և ի Միջագետաց, վասն այնորիկ տարակուսեալք ոչ գիտէին՝ զի՞նչ գործեսցեն։ Սկսան այնուհետև ապաւինել յամենակարող ձեռն և ի բազումն հզօր, որ յոչէէ գոյացոյց զարարածս և ողորմութեամբ իւրով խնամէ զսոսա միշտ, որոյ և անհնարինքն հնարաւորք են նմա. և արտասուօք և ուխտիւք հայցէին ի նմանէ բառնալ զպատուհասն յաշխարհէ։

Իսկ ողորմածն աստուած խիստ վիրացն ետ սպեղանիս արագ, և որ եհարն, նոյն և բժշկեաց»*։ Քանզի եկն բազմութիւն մանր հաւուցն սխտակաց, զոր վասն բազմութեանն տարմ անուանեն սովորաբար, և կարգ կալեալ յեզերացն, առ հասարակ սպառեալ եկեր զամենայն բազմութիւն մարախոյն, ա՛յնքան, զի և մի ոչ գտանիւր։ Եւ անդ էր տեսանել զամենայն բերան ի գովութիւն աստուծոյ, և ամենայն միտք՝ ի զարմացման։ Բայց զրոյց, որ վասն հաւուցս այսոցիկ է, սքանչացման արժանի է։

Ասեն, թէ ի կողմանս Պարսից աշխարհին, որ կոչի Քիրման, է ջուր ինչ, զոր երթեալ՝ առնուն ի ջրոյն ի շիշս ապիկիս և բերեն անյետս դառնալի. և զջուրն յերկիր ոչ դնեն, այլ կախեն ի ծառս և ցցեն. և անդ է դադարք հաւուցն։ Զհետ ջրոյն՝ որ տանին, երթեն հաւքն ըստ թուոյ խնդրողին. և այսպէս գան հաւքն զկնի մարախոյն։ Այլ մեք հաւատամք զամենայն գործ լեալ ի խնամոցն աստուծոյ, որ ըստ մեղաց աշխարհի թոյլ տայ գալ պատուհասին, և դարձեալ բժշկէ ողորմութեամբն իւրով որպէս և կամի*. որ և այս պատուհաս մարախոյս զայս ետ դեղ և սպեղանի՝ զբազմութիւն ձագուցս ծախողի։

ԾԷ

Վասն աշխարհագրին, որ եղեւ հրամանաւ Մանգու ղանին

Արդ յեօթն հարիւր և երեք թուականին հայոց առաքեաց Մանգու ղանն, և մեծ զօրավարն Բաթու, այր մի ոստիկան, Արղուն անուն, որ ի Գիւղ

---

*Հմմտ. Բ. Օրէնք. ԼԲ. 39

* Հմմտ. Բ. Օրէնք. ԼԲ. 39

1 akm յերգս, fh յերգ
1 ip ի տուն փխ ընդ դրունս
1 ip եթէ
1 bcdejlmpՎ և զանի
2 no ձմեռն փխ ի ձմերան եղանակն, st ի ձմեռան
2 m յեղանակն, stՎ եղանակ
2 i էարկ, o և էարկ զձիւս, s արկին
2 g երկիր
2—3 s մեռան
3 dgՎ գարնան
3 abdel ի յՉԲ, c ի ՉԲ, g յՉԲ
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք և
4 bcd թվականին, hlՎ թուին
4 g մարախոյ, i մարախին
4 nt մինչև
5 k քարունք
5 i յերկրի, s չիք երկրի
6 Վ սկսան
6 i զդալի (sic) փխ զդալարի
6 stՎ և զխոտ և զհող
7 ci մարդիկք, d մարդիք
7 tp զբնակութիւն
8 t գտանիցեն
8 d առաջագոյն
8 j կրեալ փխ կերեալ
8 cdegijnp զշուրջակայ
9 bcdjnop ի Սպանուոյ (no ի Սպանուոյ), g ի Սպանոյ, [գուցե փխ ի (Սպա(հա)նոյ)]
9 bcdeijnop և յասույ (j յասուոյ) և ի պարսից g և յայսոյ և ի պարսից, st և յասիոյ և ի պարսից Վ և Ասիոյ և ի Պարսից
11 a և ապաւինիլ, dj յապաւինիլ, cn ապաւինել
11 t յամենաձեռն փխ յամենակարող ձեռն
11 befgh ձեռանն
11 o չիք ի
11 bd հզաւր, stՎ չիք հզօր
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յոչընչէ, np ոչէէ, o յոչէից, t ոչ է չէ (sic)
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զսա փխ զսոսա, s զամենեսին փխ զսոսա միշտ, tՎ զարարածս փխ զսոսա միշտ
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ որև, k զոր և
13 h չիք են, g հնարաւոր են
13 stՎ չիք նմա
13 bd արտասուաւք
14 a զպատուհասն ի նմանէ զոյաշխարհէ (sic), l զպատուհասն որ ի նմանէ յաշխարհէ, m ի յաշխարհէ
15 il վերացն, o զխիստ վերացն
15 Մ-Թ չիք արագ, l անարագ (sic)
16 al բժշկեցէ
16 stՎ եկին
16 no չիք բազմութիւն, stՎ բազմութիւնք
17 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ տար փխ տարմ
17 Մ-Թ չիք սովորաբար
17—18 e կարգ առեալ
18 Վ եզերեալ փխ յեզերացն
18 o սպանեալ փխ սպառեալ, s սպառեցին և կերին, tՎ սպառեաց և եկեր

1 Մ-Թ զի ոչ մի փխ զի և մի ո՛չ, fh զի և ոչ մի, l զի մի ոչ
1 stՎ երևիւր փխ գտանիւր
2 jnopՎ ի գոհութիւն
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ միտք կային
2—3 stՎ բայց վասն հաւուցս զրոյց սքանչելի է փխ բայց զրոյց, որ վասն հաւուցս այսոցիկ է, սքանչացման արժանի է
3 cdi զրուց
3 fhlm հաւուցն
3 lm այնոցիկ, no այսորիկ
4 m չիք Պարսից
4 abede յաշխարհին
4 Մ-Թ քիրման
4—5 t չիք 'է ջուր... բերեն ան'...
5 Մ-Թ յուր
5 stՎ առնուն յայն ջրէն
5 abefghims ապակիս
5 j աւյետս, ԱԲԳ յանետս (Վ յանյետս)
5—6 i դառնալիս
5—6 o բերեն կախեն ի ծառս որ ի բերեյն անյետս դառնալի և զջուրն երկիր ոչ դնեն ի ծառս կախեն և ցցեն
6 h յերկրի
6 m ի ծառն
7 m տանեն
7 stՎ չիք երթեն
8 stՎ և կրաւսանեն զմարախս փխ զկնի մարախոյն
8 Մ-Թ չիք այլ, stՎ եւ փխ այլ
9 cdij գործեալ
9 stՎ չիք լեալ
9 abcdefghjlmnp չիք ի, stՎ ի խնամոցն աստուծոյ պարգևեալ
9 d յաշխարհի
10 Վ ողորմութեամբ
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յայս, stՎ որպէս և այս
11 beijnp պատուհասի
11 eo ի մարախոյս, Վ մարախիս
11 i չիք զայս
11 stՎ ետ զայս հաւքս դեղ և սպեղանի
12 h ձագուցն
11—12 stՎ չիք 'զբազմութիւն ձագուցս ծախողի'
13 cdjms մանկու
13 d խանին
14 afm ի Չ և Գ, e ի յՉ և յԳ, bcdj ի յեւթն հարիւր և երեք, g ի յեօթն հարիւր և Գ, h ի եօթ հարիւր և երրորդ
14 bcdf թվականին, Վ թուին
14 cdjs մանկու
14 d խանն
15 bd զաւրավարն
15 am բաթու
15 Մ-Թ զայր
15 t չիք 'և մեծ... Արղուն անուն'
15 cdjp չիք ի
15 h ի գիւղ շահէն

ղանէն առեալ էր հրաման վերակացութեան հարկացն արքունի ի հնազանդեալ աշխարհացն, և միւս ևս գլխաւոր այր ի տանէ Բաթուին, որում անուն էր Թօրա ազա, հանդերձ այլովք բազմօք, որ ընդ նոսա, աշխարհագիր առնել յամենայն ազգս, որ ընդ ձեռամբ նոցա էին հնազանդեալ:

Եւ նոցա առեալ զայս հրաման, ելին ընդ աշխարհս ամենայն կատարել զգործն: Հասին և յաշխարհս Հայոց և՛ Վրաց և՛ Աղուանից, և որ շուրջ զնոքօք գաւառք, սկսեալք ի տասնամենից և ի վեր՝ ընդ գրով համարոյ արկանել զամենեսին, բաց ի կանանց: Եւ յամենեցունց պահանջեալ խստագոյն հարկս, աւելի քան զկար մարդոյն, սկսան չքաւորիլ. և նեղէին անհնարին կտտանօք և չարչարանօք և գելոցօք: Եւ որ թաքչէր՝ ըմբռնեալ, սպանանէին, և որ ոչ կարէր հատուցանել զսակն, զմանկունս նոցա առնուին ընդ պարտուցն, քանզի պարսիկ տաճկահաւատ սպասաւորօք շրջէին:

Այլ և իշխանքն՝ տեարք գաւառացն, նոցուն գործակից լեալ ի նեղելն և ի պահանջելն վասն իւրեանց շահելոյ: Եւ այսու ոչ բաւականացան, այլ և զամենայն արուեստաւորս, եթէ ի քաղաքս և եթէ ի գիւղս, զամենայն ի հարկի կացուցին: Այլ և զձկնորսս, և զլիճս ձկնորսաց, և զերկաթահանս, և զդարբինս, և զշպարարս: Եւ զի՞ պիտոյ է մանրամասնաբար ասել, զամենայն դուռն շահից հատին ի մարդկանէ, և ինքեանք միայն շահէին. և զամենայն աղահանսն առին, որ ի Կողբ և որ յայլ կողմանս կողմանս:

---

1 st չիք էր
1 Մ-թ և մի երկու ՁՁ վերակացութեանն
2 Մ-թ զմիւս ևս ի գլխաւորաց, st զմիւս ևս
2 do բաթոյին, s բաթունին
3 acd թաւրա ազա, j թաւր ազայ, stՎ թուրա ազա (Ա թուրազանայ), i թօր ազայ
3 ij այլով, ostՎ այլօք
3 ijps որք
4 h յամենայն ազգ
4 fh հնազանդ
5 n և ելին
5 d ընդ յաշխարհ
6 abcdj հասին յաշխարհս (a աշխարհըս), m հասին և յաշխարհսն
6 i և որք
7 t գաւառօք
7 ip սկսեալ
7 o չիք և
7 st չիք ընդ
7 m չիք համարոյ, stԱԲԴ համարս (Վ ի համար)
8 bcdhՎ զամենեսեան
8 diՎ բայց
8 ak ամենեցունց
8 cdՎ պահանջել
8 no չիք 'բաց ի կանանց և յամենեցունց'
9 h հարկ
9 d զկարն
9 noՎ չքաւորել
9 o նեղել
10 ad չարչարանաւք
10 acd գելոցաւք, ijstՎ գելոցիւք
10 Մ-թ և մի քանի ՁՁ թաքչէր
10 a ընբռնեալ, d ըմպռնեալ
11 o ոչ որ փխ որ ոչ
11 ostՎ զհարկն փխ զսակն
11 h և զմանկունս
11—12 ip առնէին
12 abfm պարսիկք
12 Մ-թkl տաճկահաւատք
12 cd սպասաւորաւք
13 ip իշխանք նոցունց գործակից տեարք գաւառացն լեալ
13 bcd տեայրք
13 h գաւառոյն, Վ գաւառաց
13 cip նոցունց
13 Մ-թ և մի երկու ՁՁ ի նեղելոյն, fh ի նեղչացն, m ի նեղել
14 cfhj իւրեանցն
14 i և այս
15 abcdefghj թէ... թէ
15 k ի քաղաք
15 abcdgj ի գիւղս (a ի գեւղ), fhn ի գեօղս
15 abef զամենայնն, dij զամէնն, o զամենեսին
15 t չիք ի
16 h այլ փխ այլ և
16 cd ձուկակս
17 Մ-թ զդարբինս փխ և զդարբինս
17 Մ-թ զշպարարս

Նա և ի վաճառականաց բազում ինչ շահեալ, կուտեցին գանձս սատտիկս ոսկւոյ և արծաթոյ և ականց պատուականաց: Եւ այսպէս զամենեսին աղացուցեալ և վայիւ և աշխարհով լցեալ զաշխարհս, թողին շար ոստիկանս ի վերայ աշխարհացս զնոյն պահանջել յամենայն ամի, նովին համարով և գրով:

Բայց մեծարեցաւ ի նոցանէ այր մի մեծատուն վաճառական, Ումեկ անուն, զոր ինքեանք Ասիլ կոչէին. այր բարեգործ, զոր երբեմն յիշատակեցաք, որ ապրեցաւ յաւերելն Կարնոյ քաղաքի ի թաթարէն հանդերձ որդւովքն Յովհաննաւ, Ստեփանոսիւ և եղբարբք իւրովք: Եւ էր յայնժամ ի Տփխիս քաղաքի բնակութիւն կալեալ, և հայր անուանեալ թագաւորին Վրաց Դաւթի, և մեծարեալ ի ղանէն գրով, և յամենայն աւագանւոյն: Սա առատ տուրս ետ Արղունին և որ ընդ նմա, և մեծարեցաւ յոյժ ի նոցունց:

Բայց յեկեղեցականացն ոչինչ առին հարկս, զի չունէին հրաման ի ղանէն: Նոյնպէս և որդիքն Սարաւանին՝ Շնորհաւորն և Մկրտիչն՝ ընչաւէտք և մեծատունք:

---

2 stՎ աղահանս
2 h ի կողբս
2 Վ յոր այլ
2 Մ-թ կողմանս փխ կողմանս կողմանս
3 bcdegՎ ի վաճառականացն
3 Մ-թ ինչս
3 st առեալ և շահեալ, Վ առեալ և շահեալ փխ շահեալ
3—4 stՎ բազում գանձս ոսկւոյ
3—4 no չիք սատտիկս
4 bcdfgh ոսկոյ
4 bcdijp չիք և արծաթոյ
4 n և զայսպէս
4—5 Վ զամենեսեան
5 tԱԴ աղայացուցեալ
5 m զաշխարհս լցեալ, no աշխարհս
5—6 i ոստիկանն
6 d յաշխարհացս, ho աշխարհացս
6 t պահանջեալ
7 h հրամանով փխ համարով
8 Վ ու մեկ
10 stՎ աւերն (Վ յաւերն), h յաւերելն, no աւերելն
10 abcdfhjkm քաղաքոյ, eg քաղաքին
10 Մ-թ և մի երկու ՁՁ ի թաթարոյն
10—11 abcfgi որդովքն, d որդովք, h որդովն, n որդւովք, o որդովն
11 a յովհանու, bcdeighj յովհաննայ, m յոհաննեաւ, o յովհաննէս, s վահանաւ, t վահանայ (sic) փխ Յովհաննաւ. ուղղում ենք ըստ Վարդանի:
11 h ստեփաննոսիւ, Մ-թ և մի շարք ՁՁ և ստեփաննոսիւ
11 Վ չիք 'Յովհաննաւ... եղբարբք իւրովք'
11 g եղբայրբք (sic), ip եղբարբ իւրով
11 t է փխ էր
12 stՎ քաղաքին
13 n խանէն
13 ahik ամենայն
13 abcefghjkmno աւագանոյն, d աւագնոյն, stՎ աւագացն
14—15 stՎ չիք 'Սա առատ տուրս... յոյժ ի նոցունց'
14 Մ-թ տուր
16 bcdegjst յեկեղեցականաց
17 h նմանապէս
17 Վ Սարավանին
17 Մ-թ և մի երկու ՁՁ շնորհաւորն
17 stՎ մկրտիչ
18 i մեծատունք յոյժ

ԾԸ.

Վասն Երթալոյն բարեպաշտ թագաւորին հայոց Հեթմոյ առ Բաթոյն և Մանգու ղանն

Մեծահանճար և քրիստոսասէր արքայն հայոց Հեթում, որ ի կողմանս Կիլիկեցւոց, նստէր ի քաղաքն Սիս։ Նա յառաջագոյն առաքեաց զեղբայր իւր զՍմբատ, որ զօրավարն էր նորին, առ ղանն Գիւգ ընծայիւք և պատարագօք, և դարձաւ ի նմանէ պատուով և հրովարտակօք ընդունելութեան։ Իսկ յորժամ թագաւորեաց Մանգու ղանն, առաքեաց մեծ թագաւորահայրն և զօրապետն Բաթու, որ ի կողմանս հիւսիսոյ գետոյ առեալ կայր՝ անթիւ բազմութեամբն, որ ընդ նմա՝ առ ափն մեծ և անհուն գետոյն, զոր Եթիլ կոչեն, որ մտանէ ի ծովն Կասբից, առ թագաւորն Հեթում՝ գալ տեսանել զնա և զՄանգու ղանն։ Եւ նա երկուցեալ ի նմանէ՝ գալ գաղտագողի, այլակերպեալ զինքն վասն ահին թուրքաց, որք սահմանակիցք նորա էին, զոր հոռոմոց սուլտանն անուանեն, որում անուն էր Ազադին, զի ոխս մթերեալ ունէին ընդ նմա վասն ձեռն տալոյ նորա ի թաթարն։ Եւ փութով անցեալ ընդ երկիր նորա յաւուրս երկոտասան, եկն ի Կարս քաղաք։ Եւ տեսեալ զԲաչու-նուինն, որ զօրապետ էր թաթար զօրուն՝ որ յԱրևելս, և զայլ մեծամեծսն, և պատուեալ ի նոցունց, գնացի առ յոտն Արագածու՝ հանդէպ

1 r վասն բարեպաշտի
1 cdgstuzՎ. երթալոյ, r չիք երթալոյն
1 stՎ. արքային փխ թագաւորին
1 zՎ. չիք հայոց
2 ijp հեթմոյ հայոց
2 mlst բաթու, Վ. բաթու ղանն փխ բաթուն և Մանգու ղանն, g պաթուն
2 z գնալն ի նորայ առ բաթու զօրապետն թաթարաց, no հեթում առ բաթուն
2 stuz չիք և
2 cdgjmost մանկու
2 dz խանն
4 am կիւլիկեցւոց, bcdgj կիլիկեցոց fh կիւլիկեցոց
4 Մ-Թ չիք նա
5 ft զսմպատ, no սմբատ
5 rz խանն
5—6 h պարգեօք փխ պատարագօք
6 stՎ. ընծայիւ փխ պատուով
6 acd հրովարտակաւք, stՎ. հրովարտակով
7 bdjlrsz մանկու
7 rz խանն
8 ad զաւրապետն, no չիք և զօրապետն
8 abf հիւսիսոյ
8 io գետեզ առեալ, r գետեզի առեալ
9 Վ. բազմութեամբ
9 r որ փխ զոր
9 zՎ. էթիլ
10 t առ ծովն
10 bgl կազբից, rz կասպից
11 rsz զմանկու
11 rz խանն
11 o յերկուցեալ
11 r գաղտագաղ
12 z ահի
12 ip սահմանակից, r սահմանակիցք էին նմա
13 z սուլթան, Վ. սուլդան
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ալադին, stՎ. ազատին
13—14 st մթերեալս, r չիք մթերեալ
13—14 r ոխ ունէին ընդ նմա թաթարք (չիք 'վասն ձեռն տալոյ նորա ի')
14 r և նա փութով
14—15 t անցուցեալ
15 cdijl յերկիր, rt երկիրն
15 r չիք նորա
15 ir աւուրս
15 st ի խարս, Վ. ի Ղարս
16 o բաչու
16 bd զաւրապետ
16 bd զաւրուն
16 abcdefghijklmnoprstuzՎ. առ այլ փխ զայլ
17 i էառ

լերինն Արալի, ի գիւղն որ կոչի Վարդենիս, ի տանն իշխանին, զոր Քուրդ անուանէին, հայ ազգաւ, կրօնիւք քրիստոնեայ. և որդիք իւր Վաչէ և Հասան, և կին նորա Խորիշահ՝ յազգէ Մամիկոնէից, դուստր Մարզպանայ՝ քոյր Ասլան բեկին և Գրիգորոյ, մինչև բերաւ նմա ինչք ի տանէ իւրմէ ի պէտս ընծայից և պատարագաց, զոր առաքեաց հայր նորա իշխանաց իշխանն Կոստանդին, յայնժամ ծեր գոլով, և որդիք նորա Լևոն և Թորոս, զոր եթող փախանորդ իւր, զի փոխեալ էր առ Քրիստոս բարեպաշտ թագուհին նորա, Զապէլ անուն, որ թարգմանի Եղիսաբէթ, այս է՝ աստուծոյ եօթներեակ. զի արդարև ըստ անուանն և հանգիստ էր նա կամացն աստուծոյ, բարեգործ և ողորմած և աղքատասէր, դուստր մեծ թագաւորին Լևոնի՝ առաջին պսակաւորին։

Եւ իբրև գիտաց մեծ կաթողիկոսն Կոստանդին, եթէ գնաց նա խաղաղութեամբ և դադարեալ է ի Մեծն Հայք, առաքեաց զմեծ վարդապետն Յակոբ՝ զայր բանաւոր և իմաստուն, զոր յառաջագոյն առաքեալ էին վասն սիրոյ և միաբանութեան առ թագաւորն յունաց Յովհաննէս, որ ունէր զկողմանս Ասիոյ և մեծացեալ էր յաւուրսն, և առ պատրիարքն նոցուն։ Եւ երթեալ իմաստախոհ բանիւք աստուածային գրոց ընդդիմացաւ հարցաքննութեան ժողովոյն յունաց, որ յաղագս մի բնութեան ասելոյ ի Քրիստոս

1 Վ. լերին
1 abdgjl ի գեւղն, i ի գեղն, fhz ի գեօղն
1 i վարդենիս ի նիգ գաւառի
1 mr ի տան, no ի տան իշխանին քրդին
1 bcdfhj քուրթ
2 h անուանին, no չիք անուանէին
2 r և կրօնիւքն
2 i նորա փխ իւր
2 r որդիքն
3 abcd մամիկոնից
4 Մ-ԹՎ. և մի քանի ՁՁ ասլան պեկին
4 r մինչ
4 Վ. բերան
4 no չիք նմա
5 h պարգեաց փխ պատարագաց
5 mnoz հայրն
7 g զոր փոխեալ էր
7 r զի փոխեալ էր կին առ որպես բարեպաշտ,
7—8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ թագուհի
8 z չիք անուն
8 cjr անուն նորա
8 adfhm թարքմանի
8—11 Մ-Թ չիք 'այս է աստուծոյ եօթներեակ, զի արդարև ըստ անուանն և հանգիստ էր նա կամացն աստուծոյ'. bcdij չիք է, aefhmlstn է երեկ, bcdgnop եւթներեկ (եւթներեակ), nop հանգիստ էր ըստ անուանն կամացն, u զի հանգիստ էր, z հանգիստ էր որ մեծ թագաւորացն Լևոնի առաջին մեծ պսակաւորին
10 n տուաս (sic) փխ դուստր
11 i յառաջին
12 st չիք նա
13 i դադարէ
13 abcdefghijloru վարդապետն փխ զմեծ վարդապետն
13 r զյակոբ վարդապետն մեծ
14 r զոր և, st զոր առաքեալ էին յառաջագոյն, d առաքեալ
15 Մ-Թ Յովաննէս, aflp յովաննէս, b յօհաննէս, gl յոհանէս, no յոհաննէս, r չիք Յովհաննէս
16 abcdfghijnopu ասիոյ, i յասիոյ
16 r աւուրսն այն
16 Մ-Թ և մյուս ՁՁ պատրիարքն
16 ip նոցունց, no նոցին, r նոցա
16 stuՎ. չիք և
17 ip գնացեալ փխ երթեալ, r զոր երթեալ
17 jm իմաստախորհ
17 bcdeijstu յաստուածային, r և աստուածային գրովք, m գրոցն
17 no չիք 'գրոց ընդդիմացաւ', stՎ. ընդդիմացան
18 m միութիւն փխ մի բնութիւն
18 i զքրիստոս

բամբասէին զմեզ եւտիքեանս լինել։ Եւ նա խոհեմ բանիւք եցոյց գրովք յերկուց միացեալ զՔրիստոս՝ աստուած և մարդ կատարեալ, երկոքումբք անճառ միաւորութեամբ՝ զաստուածութիւնն ոչ կորուսեալ, և զմարդկութիւնն ոչ շփոթեալ. ի մի բնութիւն փառաւորեալ՝ գործելով աստուածաբար և մարդկաբար։ Նոյնպէս և վասն «Սուրբ-աստուածին» էին բանք, զոր մեք ասեմք ի դէմս որդւոյ՝ ըստ Յովհաննու աւետարանչին վկայութեան։ Եւ որ այլ գայթակղութիւնք կային առ նոսա սակս դաւանութեան մերոյ, զամենայնն, աստուածիմաստ բանիւք և գրոց վկայութեամբ հաստատեալ՝ շինեաց զմիտս նոցա ի սէր և ի միաբանութիւն ընդ ազգս մեր, և դարձաւ ի նոցանէն պատուով։ Եւ եպիսկոպոսն տէր Ստեփանոս եկն, և Մխիթար վարդապետն, որ լինէր ի Սկեւռայն, գնացեալ անդ ի կողմանցս Արևելից, և Բարսեղ քահանայ, որ դեսպանն էր Բաթուին, ընդ նմա իսկ եկեալ էր և Թորոս քահանայ կուսակրօն, և Կարապետն, որ դրան երէց էր արքային, հեզ բարուք և գիտնական, այլ և իշխանք յոլովք։

Զորս ընդ իւր առեալ արքային, չոգաւ ընդ աշխարհն Աղուանից և ընդ դուռն Դարբանդայ, որ է պահակն Ճորայ, առ Բաթոյն և առ Սարթախն.

1 r զմեզ բամբասէին փխ ի բբխատս բամբասէին զմեզ
1—2 i եւտիքեայս, r եւտիքեանս լինել մեզ ասէին, զոր նա սուրբ գրոց վկայութեամբ եցոյց յերկուց միացեալ
1 b չիք նա
1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գրով
2 h կատարեալք
2 cjl երկոքումբք
3 Վ զաստուածութիւն
3 Վ զմարդկութիւն
4 r ի մի բնութեան (ջնջ) փխ ի մի բնութիւն
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ գործով փխ գործելով
5 bdijpstuzՎ նոյնպէս և որ վասն, h նմանապէս փխ նոյնպէս
5 g աստուած էին, h աստուածածնին, r աստուածային բանից փխ աստուածին էին բանք
5 e չիք ասեմք
6 cfgh որդոյ
6 Մ-Թ Յոհաննու, h յոհաննու, djno յովհաննու
6 a աւետարանչացն
6 akl վկայութեանս, m վկայութեանն
6 r և որ կամ ինչ փխ որ այլ
7 ailms գայթագղութիւնք
7 r չիք առ նոսա
7 r յաղագս փխ սակս
7 h դաւանութեանն
7—8 no ամենայն, Վ զամենայն, r աստուածիմաստ բանիւք զամենայն, z աստուած փխ աստուածիմաստ
8 r չիք 'և գրոց վկայութեամբ', m գրովք
8 i չիք հաստատեալ
8 s շինեալ
9 i ի միաբանութիւնս
9 cj յազգս
9—10 Վ ի նոցանէ
10 acefghilmnopstuzՎ եպիսկոպոսն
10 dihoՎ ստեփաննոս, z տէր յոհաննէս տէր ստեփաննոս
10 r չիք եկն
11 r սկեւռացին փխ ս սկեւռայն
11 bcdijp անտի փխ անդ ի
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի կողմանս, r չիք ի, Վ ի կողմանց (ԱԲԳ ի կողմանս), m ի կողմանցն
12 Վ դեսպան
12 bcdijpr բաթու, s բաթունին, u բաթուին, z բաթուայ
13 r թորոս կրօնաւոր և կոյս, z քահանայն
13 h Վ կարապետ
13 r չիք որ
13—14 r դրան երէցն արքային
14 d բարուար, g բարւոք
14 r և խոնարհ և գիտնական
14 Մ-Թ և մի չորք ՁՁ և այլ փխ այլ և
14 r իշխանք գիտնական յոլովք
15 g զոր
15 bcdijpz առեալ ընդ իւր
15 Վ արքային
15 l յաշխարհն, stՎ ընդ աշխարհն
16 dj դարբանդայ, g դարբանդաայ, r դարբանդ
16 fh որ և
16 chijlzՎ բաթուն, d բադուն, z բաթու
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սարթախ

որդի նորա, որ էր քրիստոնեայ հաւատով. և մեծարեալ ի նոցունց բազում պատուասիրութեամբ։ Ապա առաքեցին զնա առ ղանն Մանգու ընդ երկայնաձիգ ճանապարհն յայնկոյս ծովուն Կասբից։

Եւ ելեալք ի նմանէ ի վեցն մարերի ամսոյ, և յերեքտասանն մայիսի, անցեալ ընդ Այեխ գետ, եկին յՕրն, որ է մէջ ճանապարհին՝ ընդ Բաթոյն և ընդ Մանգու ղանն. և անցեալ ընդ Երթիճ գետ, մտին յաշխարհն Նայիմանին. և եկեալ ի Խարախորայն, և անցեալ ի Թաթարստան ի չորսն հոռի ամսոյ, յերեքտասանն սեպտեմբերի, ի տօնի նաւակատեաց խաչին, տեսին զՄանգու ղանն՝ երևելի փառօք նստեալ։ Եւ մատուցեալ զընծայսն, մեծարեցաւ ի նմանէ ըստ արժանւոյն. և կացեալ յուրդուն աւուրս յիսուն, և առեալ նմա հրովարտակ նշանաւոր, զի մի՛ ոք իշխեսցէ նեղել զնա և զաշխարհ նորա. եա և գիր ազատութեան եկեղեցեաց ընդ ամենայն տեղիս։

Եւ ել ի նմանէ յաւուրն յիսներորդի ի քսաներեքն սահմի ամսոյ, և ի մէկն նոյեմբերի, և յերեսուն օրն հասին ի Ղումաղուրն։ Եւ եկեալ ի Պերպալեխն և ի Պեշպալեխն և յաւագուս երկիրն, յորում կային մարդիկ

1 r որդիք
1 stԱԲԳ չիք նորա [Վ (նորա)]
1 no ի նոցանէ
2 Վ չիք զնա
2 rz խանն
2 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ մանկու
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ երկարաձիգ, a երկնաձիգ
3 rz կասպից
4 z չիք 'ի վեցն մարերի ամսոյ', Վ ի վեց, r մարերի զ
4 g ամսոյն
4 h ի տասներեքն
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մայիս, r մայիս ամսոյ
5 z եալխ—փխ Այեխ
5 Վ գետն
5 r ընդ ուր փխ յՕրն
5 p ի մէջ
5—6 r բաթու, Վ բաթուն
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ մանկու
6 rz խանն
6 i երդիճ գետն
6—7 o չիք 'և անցեալ… նայիմանին'
6 bcdeghijstՎ յաշխարհ
7 ijpr նայլիմանին
7 stzԱԲԳ խորախորայն
7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ թարստայն, bceg թաթարստան, rstzՎ թաթարիստան
8 h ի չորրորդ, Վ ի չորս
8 z չիք 'ի չորսն հոռի ամսոյ', m ամսոյն
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ի սեպտեմբերի երեք տասանն, a ի սեպտեմբերի ամսի ժգ, bcdefgnop ի ժգ սեպտեմբերի
8—9 z չիք 'ի տօնի նաւակատեաց խաչին', Վ խաչի, d սուրբ խաչին
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մանկու
9 rz խանն
9 dh փառաւք
10 Վ զընծայս
10 stՎ առաւնն ի նմանէ
10 cdfgjl ըստ արժանոյն, e ըստ արժանւոյ, iu ըստ արժանեացն, h ընդ արժանոյն
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ընդ նմա փխ յուրդուն acd յուրդւոյն, ijlm յորդւոյն, stu յորտոյն (u յորդոյն), zՎ յորդուն, r անդ փխ յուրդուն
11 eg յաւուրս ծ, l աւուրս ծ, r զաւուրս
11 st հրովարտակս
11 i չիք ոք
12 stՎ զնոսա փխ զնա
12 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ զաշխարհս
12 uՎ և եա փխ եա և
14 r ելեալ
14 ij յաւուրսն, no յաւուրս
14 z չիք 'ի քսաներեքն սահմի ամսոյ'
14 stՎ չիք ամսոյ
15 a ի մին, Վ ի մի, bcdefjmno ի մինն, r որ է մինն
15 ad աւրն
15 Թ և մի երկու ՁՁ ղումաղուրն, z ղմաղուրն
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ պերպալեխ, r պելպախուրն, Վ պէրպալեխն, z պերլպալեխն
16 cdstu պելպալեխն, ijprz չիք 'և ի պեշպալեխն', Վ պէշպալեխն
16 afhl մարդ, m մարդք, dg մարդիք

վայրենիք, մերկք, մազ ունելով միայն ի գլուխն. և ստինք կանանցն մեծ յոյժ և երկայն, և էին անբանք. յորում կան և ձիք վայրիք դեղին և սեաւ գունով, և ջորիք սպիտակ և սեաւ գունով և մեծ քան զձի, և քան զէշ. և ուղտք վայրենիք, որք ունին երկու կուզենս։

Եւ անտի եկին յԱղեխն, և ի Քուլլուկն և յՈնկախն, և ի Ճանպալեխն և ի Խութայիթայն և յԱնկիպալեխն։

Եւ ապա մտին ի Թուրքաստան. և անտի յՕկոփրուկն և ի Դինկապալեխն և ի Փուլատն. և անցեալ ընդ Սուտ-քօլն և ընդ Կաթն-ծովն, եկին յԱլուալեխն և յԻլանպալեխն. և անցեալ ընդ գետն՝ որ կոչի Իլանսու, և անցեալ ընդ բազում լերինն Տօրոսի և եկեալ ի Դալաս, և եկեալ առ Հուլաւուն, որ էր եղբայր Մանգու ղանին, և առեալ էր իւր բաժին զկողմանս Արևելից։

Եւ ապա դարձեալք յարևմտից ի հիւսիս, եկին ի Խութախչինն, և ի Պերքանթն, և ի Սուղուղղանն, և յՕտրարղանն, և ի Քայիքանթն, և ի

1 no վայրիք, r զապանք վայրիք և մերկ փխ մարդիք վայրենիք և մերկ
1 Մ-Թ մերկ
1 i ի գլուխն միայն, no չիք ի
1 r և էին առէնք
1 Վ կանանց
2 lr յորում կային
2 adjl ձիզ (sic)
2 stՎ վայրենիք
2 stՎ սև
3 bcdijlprz չիք 'և ջորիք... գունով'
2—3 no սեաւ և սպիտակ
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք 'վայրենիք, որք', r վայրիք
4 egnoprstuz ունէին
4 Վ երկուս
5 a անդի, cdj և անդ
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ առ յեխն
5—6 ip չիք 'և ի Քուլլուկն, և յՈնկախն, և ի Ճանպալեխն', z չիք 'յՈնկախն և ի Ճանպալեխն'
5 r յընկախն և այլն
5 bdeghՎ ի Ճամպալեխն
5—6 r չիք 'և ի Ճանպալեխն, և ի Խութայիթայն', z չիք 'և յԱնկիպալեխն', ir յանտիպալեխն փխ յԱնկիպալեխն
5—9 stՎ ալեխն (Վ յԱլեխն), և ապա մտին ի Թուրքաստան, և ի Ճանպալեխն (Վ ի Ճամպալեխն) և ի Խութայիթայն յանկպալեխն, և անտի յեկոփրուկն (Վ յԵկոփրուկն). ru յալեխն (r ատպալեխն) և ապա մտին ի Թուրքաստան և անտի յեկոփրուկն, z չիք 'և անտի յեկոփրուկն ... ի Փուլատն', m չիք 'և ի Դինկապալեխն և ի Փուլատն', r չիք 'և ի Դինկապալեխն'
7 a անդի, no չիք մտին
7 l յեկոփրուկն
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սուտկօլն, st ի սուտգօլն, Վ սուտ-գօլն, acd սուտքուլն
8—9 no չիք 'եկին յԱլուալեխն և յԻլանպալեխն'
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յալուալեխ
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ յիշանպալեխն
9 Վ Իլյան-սու
10 r անտի փխ անցեալ
10 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ լերին տորոսի
10 no ի տալալաս, r ի Թալաս
10 no ի փխ առ
10—11 p ի գալաս առ հուլաւուն
10—11 Վ Հուլաւուն
11 u չիք էր
11 noz խանին
11 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք էր
12 j յարևելից
13 r դարձան, tuՎ դարձեալ
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ եկն
13 l հիւսիսոյ, Մ-Թ և մի քանի ՁՁ հիւսիս փխ ի հիւսիս
13 no գուԹուխչինն, stՎ խութուխչիգանն, z խութուփչինն
14 noz բերքանդն
14 bcdijpr սուլղանն, fh սուղուլղան, no սուղուլխանն,
14 u չիք 'և ի Սուղուլղանն... ի Քայիքանթն'
14 cj յուրասուղան, d ուրասուղան, i յուրասղանն, r որասղանն, z ուրատաղան, Վ յՕտրաւոյ-ղանն

Խուղախն, որ է Քամոց, և ի Խնդախոյրն, և ի Սղնախն, որ է Խարչուխ լեառն, յորմէ Սալչուքիքն են, որոյ ակիզքն ի Տօրոս լեռնէ, և երթայ մինչ ի Փարչինն և Համանի։

Եւ անտի եկին առ Սարթախն՝ որդի Բաթուին, որ երթայր առ Մանգու ղանն. և անտի ի Սղնախն և ի Սաւրանն, որ է սաստիկ մեծ, և ի Խարաչուխն, և յԱսոն, և ի Սաւրի, և յՕթրարն, և ի Զուռնուխն, և ի Դիզակն և անտի երեսուն օր ի Սամարղանդն, և ի Սարիփուլն, և ի Քրման, և ի Բուխարայ։ Եւ ապա անցին ընդ գետն մեծ Ջեհոն և եկին ի Մրմըն և ի Սարախս և ապա ի Տուս, որ կայ ընդդէմ Խորասանայ, որ կոչի Թոզաստան. և մտեալ ի Մազանդարանն, անտի ի Պստան, և ապա յաշխարհն Էրաղոյ ի սահմանս մուլհեդին, եկեալ ի Տամղայն, և յՌէ մեծ քաղաք, և ի Խզուինն. և անտի յԱւահր, և ի Զանգիան, և ի Միանա, յերկոտասան օրն Թավրէժ։ Եւ յետ քսան և վեց աւուր անցեալ ընդ գետն Երասխ և եկե-

1 r չիք 'և ի Խնդախոյրն', Վ Խնդրախոյրն
1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ Սնդախն
1 eg խարչուխն, h խաչուխ, z խարչուփ, r խանչուխ
2 no չիք 'յորմէ սալչուքիքն են', ij սալքուչիքն, rstՎ սալչուխիքն
2 z ակիզքն է
2 is լեառնէ
2 z մինչ ի երթայ
3 sՎ ի Խարչինն փխ Փարչինն
3 Մ-Թ և ի Համանի փխ և Համանի
4 af անդի
4 no չիք 'որդի բաթուին', s բաթունին
4 dmortz մանկու
5 z խան
5 af անդի
5 bcdegijnostuz ի սնղախն, afhklm Մ-Թ ի սնղանն (Մ-Թ յՍնղանն), r առ սղնաղն
5 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ սօրանն, g սարանն, stՎ սօրան
5—6 i խարչուխն, cdjprz խարչուխն
6 bcdeginopzՎ յասուն, t ասուն
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սօրի, no սուրի
6 acd ի յուԹրարն, g յօթնարն, jmn op ի յօթրարն, stՎ ի օթրարն
6 i զիզանն, o զակն փխ զիզակն r զիզախն
7 o չիք 'և անտի երեսուն օր ի Սամարղանդն', adefghjlu սմրղդնդ, birstzՎ սմրղանդ
7 Մ-Թ ի Սարիփուլն փխ ի Սարիփուլն, st ի սարիփուլն, oz չիք 'ի Սարիփուլն'
7 l և քրման
8 no ի բուխայ, Վ ի բուխարա
8 z զմեծ գետն ջհուն
8 Վ և մի երկու ՁՁ ջհուն, afh ճհուն, l ճահուն, no ջըհուն, bcd eg ջըհուն
8 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ մրմն, h ի մարմին (sic), i ի մարմն, no ի մարմանն, Վ ի մըրմըն
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սարախ, fh սարախ, i սարայխ (sic), stu արախս (sic)
8—9 z չիք 'և եկին ի Մրմն և ի Սարախս'
9 no ի զապուս փխ ի Տուս, ԱԳ տուս, Բ տուսս
9 i կայր
9—10 cdgz թաւզաստան, h սոզաստան, st սոզաստան
10 Մ-Թ Մազանտարանն, abcefghijlm noprstuz մազ(ը)նդարանն, dk մազընտարանն
10 fh անդի
10 r չիք 'անտի ի Պստան', st ի պստայն
10—11 z չիք 'անտի ի պստան... մուլհեդին'
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ էրաղոյ, c երաղոյ, stՎ երլաղոյ
11 Մ-Թ մուլհետին, stՎ մուրհետին
11 Մ-Թ չիք եկեալ, p և եկին
11 m ի սամղայն փխ ի տամղայն
11 Մ-Թ ի Ռէ
11 Վ քաղաքն
11—12 z չիք 'և յՌէ... ի Միանայ'
12 ah անդի, r չիք անտի
12 i յաւհար, stuՎ յահր
12 ir զանկիան
12 abcd միանայ, h փանայի փխ միանա
13 Մ-Թ Թարվէժ, gt Թավրէզ, ht Թաւրէժ, m Թարվէզ, p Թաւրէզ, z Թարուէժ
13 ip չիք քսան և, r և զ օրն, անցեալ
13 t երասխ

ալ ի Սիսիան առ Բաչու-նուինն, որ գլխաւոր էր Թաթար զօրուն. և նա յուղարկեաց զնա առ Խօճա-նուինն, զոր թողեալ էր փոխանակ իւր գլխաւոր զօրուն, և ինքն առեալ զգլխաւորս զօրուն, գնաց ընդ առաջ Հուլաւուին՝ եղբօր Մանգու ղանին, որ գայր յԱրևելս։

Իսկ Թագաւորն բարեպաշտ Հեթում՝ եկեալ ի տուն իշխանին Քրդին, ի գիւղն Վարդենիս, ուր թողեալ էր զաղխ իւր և զկարասի, և մնայր գալըստեան Բարաղի քահանայի, զոր յուղարկեալ էր առ Բաթոյն վերստին, զի ցուցէ նմա զգիրս և զհրաման Մանգու ղանին, զի և նա ըստ նմին օրինակի՝ գրեսցէ հրամանս։

Այս եկին առ նա վարդապետքն իւր՝ Յակոբ, զոր եթող աստէն ի մէջս գործոյ եկեղեցւոյ, և Մխիթար, զոր դարձոյց ի Բաթուէն, մինչև երթեալ էր առ Մանգու ղանն. այլ և եպիսկոպոսք և վարդապետք և քահանայք և իշխանք քրիստոնէից, որք գային առ նա, սիրով ընդունէր զամենեսին, զի այր քաղցր էր և իմաստուն և գիտնաւոր գրովք։ Եւ տայր պարգևս ըստ կարին և ուրախ արձակէր զամենեսին. տայր և հանդերձս քահանայականս ի զարդ եկեղեցեացն, զի յոյժ սիրող էր պատարագի և եկեղեցւոյ։ Ընդունէր զամենայն ազգաց քրիստոնեայս և աղաչէր սիրով

1 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք ՛և եկեալ ի Սիսիան՛
1 z որ էր Թաթար զօրուն գլխաւոր
2 a խուճայ, bcdu խօջա, no ղօջա, Վ Խօճա-նուինն
2 stՎ փոխանորդ
2—3 z զգլխաւորսն զօրուն առեալ, no զգլխաւոր, ad զաւրուն
3 r չիք զօրուն
3 m չիք ՛և ինքն… զօրուն՛
3 acdfh ընդ յառաջ
3 b հուլաւունին, Վ Հօլաւուին
4 d եղբաւր, r եղբօրն, t եղբայր
4 orsz մանկու
4 z խանին
4 m կայր փխ գայր
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ քրթին, r ի տուն քուրդ իշխանին, 7 քրդին զոր ի վերայ յիշեցաք ի գեօղն
6 adjl գեւղն, fnz գեօղն
6 bu որ փխ ուր
6 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զախ, u զաղ
7 cdjnot բարսեղի, z բարսեղ
7 d ուղարկեալ
7 a բաթոյն, stuՎ բաթուն, r վերըստին առ բաթուն
8 tՎ զգիրսն
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մանկու
8 drz խանին
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ընդ նմին
9 a ու[ր]ինակի
10 l վարդապետն, Վ վարդապետք
10 i չիք իւր
10—11 Մ-Թ աստէն եթող, z չիք ՛զոր եթող աստէն… եկեղեցւոյ՛
11 h եկեղեցոյ
11—12 r չիք ՛զոր դարձոյց… Մանգու ղանն՛
11 s ի բաթունէն
11 uz մինչև
12 l չիք առ
12 esuz մանկու
12 b ղան, dz խանն
12 t եպիսկոպոսն
12 stՎ չիք և վարդապետք
12—13 m չիք քահանայք
13 r քրիստոնեայք
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ որ, no որք գան
13 r ընդունելութիւն առնէր նոցա
13—14 Մ-Թ զնոսա փխ զամենեսին, z զամենեսեան
14—15 z չիք ՛զի այր… զամենեսին՛
14 r հմուտ գրոց փխ գիտնաւոր գրովք
14 h չիք տայր
14—15 Վ տայր պարգևս և հանդերձս
15 r պարգևս յամենայնի ըստ արժանեացն և արձակէր ուրախ
15 no ըստ կարգին, stuՎ չիք ըստ կարին
16 Մ-Թ քահանայականն, r քահանայիցն
16 ij և ի զարդ
16 Վ եկեղեցեաց
16—17 no չիք ՛զի յոյժ սիրող… եկեղեցւոյ՛
16—17r զի յոյժ պատուէր զկարգաւորսն և սիրէր զեկեղեցիս և ընդունէր ամենայն ազգի
17 h եկեղեցոյ
17 siՎ և ընդունէր
17 no ազգս, d ազգաց քրիստոնէից քրիստոնեայս (sic)

կալ ընդ միմեանս, իբրև զեղբարս և զանդամս Քրիստոսի, որպէս պատուիրեաց տէր, թէ՝ «Յայսմ ծանիցեն, թէ իմ աշակերտք էք, եթէ զմիմեանս սիրիցէք»։

Բազում իրս զարմանալիս և անծանօթս պատմէր նա մեզ զբարբարոս ազգացն, զոր տեսեալ էր և լուեալ։ Ասէր, թէ՝ «Կայ աշխարհ մի անդր քան զԽատայիքն, որ կանայքն են ի ձև մարդոյ բանականք, և արքն ի կերպարանս շանց. և են անբանք, մեծք և մազեղք։ Եւ ոչ ումեք թողուն մտանել յաշխարհն իւրեանց շունքն, և որսան որսս շունքն, և այնու կերակրին շունքն և կանայքն։ Եւ ի խառնակիլ շանցն ընդ կանանցն, արուքն շանց կերպիւ ծնանին և էգքն՝ կանանց։

Կայ և կղզի մի աւազուտ, յորում բուսանի ծառօրէն ոսկր ինչ պատուական, զոր ձկնատամն կոչեն. և ի հատանելն, այլ բուսանի ի տեղին ըստ նմանութեան եղջերաց։

Կայ և աշխարհ բազում կռապաշտից, որ պաշտեն կուռս կաւեղէնս մեծ յոյժ, անուն Շակմոնիա. և ասեն աստուած երեք հազար և քառասուն ամաց։ Եւ կայ այլ ևս երեսուն և հինգ դուման ամս, որ է մին դուման

1 afhlm կեայ
1 stՎ առ միմեանս
1 bdjtu զեղբայրս
1—2 r քրիստոս ասելով փխ տէր
2 i յայնմ
2 f ծանիցեն ամենեքեան
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ թէ
2—3 stՎ սիրէք զմիմեանս, abcghjz սիրեցէք
4 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ չիք նա, i մեզ նա
4 t զմեզ
5 Վ ազգաց
5 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ասեն փխ ասէր, h ասէ
5 ijp թէ աշխարհ մի է, r թէ աշխարհ մի կայ քան, cd չիք կայ, d յաշխարհ
6 cdp զատայինքն, l զատայինք, ij զզատայինքն
6 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ ուր փխ որ
6 Մ-Թ կանայք
6 Մ-Թ բանականաց
6—7 l-ի կերպարանք
7 no շանց անբանք մեծք
7—8 p մտանիլ
8 stՎ յաշխարհս
8 i չիք իւրեանց
8 m չիք շունքն
8 t չիք ՛և որսան… շունքն՛
8—9 m որսան որսս շունքն և կանայքն
8—9 gm չիք ՛և այնու կերակրին շունքն և կանայքն՛, j կերակրեն
8—9 r և կերակրեն յորսոց իւրոց ինքեանք և կանայքն
9 abcdefghjstzՎ ի խառնակել, o ի խառնակելն
9 ipr ընդ կանայսն
9—10 s ի շանց կերպն, l շանց կերպարան. b կերպիւ, rՎ կերպն
10 i ծնանէին
10 cdjlst էգն
10 s ի կանանց, t կանանցն
11 n աւազոտ
11 j ոսկրն ինչ, r ոսկր մի ինչ
12 r և որչափ հատանեն
12 n տեղին փխ ի տեղին
12 d այս փխ այլ
13 Մ-Թ եղջերուաց, abeg եղջիւրուաց, d եղջերաց, fhm եղջերուացն, jl եղջերուաց, t եղջիւրաց, u եղջեւրաց
14 Մ-Թ յորում բազում կռապաշտք և փխ բազում կռապաշտից որ (r որք)
14 it զոր պաշտէին
14 stՎ կաւեգեն
15 r անուն է
15 beighpstu շակմոնիոյ
15 ghstՎ շաստուած (gh շա̅ծ), r զնըմանէ փխ աստուած
15 h զուաս փխ զռ̅—երեք հազար
16 Մ-Թ երեսուն եօթն, bcdefgijpstuzՎ լ̅ե̅, n երեսունեբեք (լգ), o լ̅գ̅, r խ̅ե̅
16 Մ-Թghlr թուման փխ դուման
16 i չիք որ է մին
16 Մ-Թg թումանն փխ դումանն, nopsturՎ դուման

տան հազար, և ապա հանէ զնա յաստուածութենէն։ Այլ միւս ևս ամն, որում անուն էր Մաղրին. արարեալ են և նմա պատկերս կաւեղէնս անհնարին մեծութեամբ ի գեղեցիկ տաճարի։

Եւ են ազգն ամենայն հանդերձ կանամբք և մանկտովք քուրմք, և անուանին Տոյնք. գերծածք հերօք և մօրուօք. ունին և փիլոն դեղին բատ նմանութեան քրիստոնէից, բայց զլանջօքն ունին և ոչ զթիկամբքն։ Եւ են պարկեշտք ի կերակուրս և յամուսնութիւնս. առնեն կին ի քսան ամին, և մինչև յերեսուն ամն՝ շաբաթն երեք անգամ մերձենան ի նա. և մինչև ի քառասուն՝ յամսեան երեք հետ. և մինչև յյիսուն ամն՝ ի տարին երեք հետ. և յորժամ անցանի ընդ յիսուն ամն, այլ ոչ մօտին ի նա։

Բազում և այլ ինչ պատմէր Թադէոսն իմաստասէր ի խժական ազգացն, զոր թողաք մեք, զի մի աւելորդ ումեք թուեսցի։

Յութ ամիսն ապա եհաս յերկիրս Հայոց յետ երանելոյ ի Մանգու ղանէն. և էր թուականն Հայոց եօթնհարիւր և չորս։

ԾԹ

Վասն կոտորածի յերկրին Հոռոմոց

Արդ ի սկսանել թուականին Հայոց եօթն հարիւր և հինգ մեռաւ Բաթուն՝ զօրապետն հիւսիսոյ, և որդի նորա Սարթախն ի ճանապարհի էր, զի երթայր առ Մանգու ղանն։ Եւ ոչ դարձաւ ի տուն իւր թաղել զհայրն իւր, այլ գնաց զառաջի եղեալ ճանապարհն։ Ընդ որ յոյժ ուրախացեալ Մանգու ղանն, ել ընդ առաջ նորա, և մեծարեաց զնա ի պատիւ յոյժ մեծ, և ետ նմա զիշխանութիւն հօրն իւրոյ՝ իշխել ամենայն զօրացն, այլ և ամենայն հնազանդելոց իշխանութեան նորա, և երկրորդ իւր կոչել, և տալ հրաման տիրաբար. և յուղարկեաց զնա ի տուն իւր։

Ընդ նմա էր և բարեպաշտ իշխանն Խաչենոյ Ջալալն, որ երթեալ էր ցուցանել զազէտս իւր տեառնն տիեզերաց, զոր կրեաց նա յԱրղուն ոստիկանէն, որ հազիւ զերծաւ ի մահուանէն ի սադրելոյ տաճկացն։ Եւ ետ նմա գիր իշխանութեան իւրոյ տիրել սեփականաբար և ոչ երկնչել յումեքէ, զի սիրէր զնա Սարթախն վասն քրիստոնէութեան, զի և նա քրիստոնեայ էր։

Եւ եհաս յիշխանութիւն իւր Սարթախն երեւելի փառօք. ազգականքն իւր տաճկահաւատ՝ Բարաքայն և Բարքաչայն, ետուն նմա մահադեղ և լուծին ի կենացս։ Եւ մեծ տրտմութիւն եղև քրիստոնէից ամենայն, այլ և գլխովին իսկ Մանգու ղանին և եղբօր իւրոյ Հուլաւուին, որ տիրէր ամենայն կողմանցս Արևելից։

Բայց մինչև եղեալ էին այս իրք, մեծն ի զօրավարս ղանաձին Հուլաւու հրաման ետ ամենայն թաթար զօրուն՝ որ յԱրևելս, որոց գլխաւոր

1 stՎ *տան հազար և ի ա̄ ամ (է ամաց. Վ և քառասուն ամաց)*
1 stՎ *հանեն*
1 gr *չաստուածութենէն*
1 Մ-Թ և մի երկու 22 չիք *ամն*
2 r *էին* փխ *են*
2 h *նմա և*
2 r *պատկեր*, z *պատկերք*
2 nor *կաւեղէն*
4 c *ամենայն ազգն*, h *ազգ*, ipr *ազգքըն*, stՎ *և ազգն են*
4 c չիք *հանդերձ*
4 o *կանամբ*
4 a *մանգտովք*, bcdjlu *մանկտովք*
5 g *ասյինք*, r *անուանեն քատոյինք* (sic)
5 cdj *գերածք*, r *ընրածք*, z *գերծեալ*
5 a *մորուաւք*, d *մաւրուաւք*, g *մօրօք*, h *մօւրուօք*, l *մուրօք*, n *մօրուովք*, o *մօրուօք*, t *մօրուսօք*
5 Մ—Թ չիք *ունին*
6 abeg *զլանջաւքն*, nop *զլանջքն* (sic)
6 stՎ *զթիկամբք*, z *թիկամբն*
7 o *և առնեն*, r *և կին առնեն*, stՎ *առնուն*
7 ijm չիք *ի*
8 cd *յ ամն*, Վ *յերեսուն ամին*
8 Մ-Թ *ի շաբաթն*, abfhl *շաբաթէնն*.
8 bcdeij *երիցս*, stuՎ *երկիցս*
8 Մ-Թ չիք *ի նա*
8—9 befghilmuՎ *մինչ*, d *մինչև քառասուն*
9 ad *ամսեան*, bceghjl *ամսեանն*, i *ամսէն*, r *ամիսն*
9 abdefghipu *տարէնն*, ijn *տարէն*
9—10 stՎ չիք *'և մինչև... երեք հետ'*, ah *մինչև ի ծ̄*, bcdef *մինչ ի ծ̄*
10 r *անգամ* փխ *հետ*
10 Վ *անցանէ*
10 ostuՎ չիք *ընդ*
10 z *մերձենան* փխ *մօտին*, d *մաւտին*
11—12 Մ-Թ և մի երկու 22 *խժականացն* փխ *խժական ազգացն*
12 ip չիք *մեք*
12 glՎ *յաւելորդ*, no *աւելորդս*, m *թուիցի*, stՎ *համարեսցի* փխ *ումեք թուեսցի*
13 cd *երկիրս*, z *երկիրն*
13 Մ-Թ և մի երկու 22 *մանկու*
14 z *խանէն*
14 b *թվականն*, los *թուականն*, n *թուական*, t *թուականին*, z *ի թուականիս*, Վ *թուին*
14 gnz *է̄ճ̄դ̄*, Մ-Թ *չդ*, hՎ *եօթ* (Վ *եօթն*) *հարիւր և չորս*
15 bՎ *կոտորածին*
15 Մ-Թ և մի քանի 22 *երկրին*, s *որ յերկիրն*
16 b *թվականին*, do *թուականիս*, Վ *թուին*
16 defjo *ի չե̄* Մ-Թ *չե* m *չէ*, g *յեօթն հարիւր և ե̄*, hՎ *եօթն* (h *եօթ*) *հարիւր և հինգ*
17 cdijp *բաթուն*, stՎ *բաթու*, g *պաթոյն*
17 ad *զաւրապետն*
17 af *հիւսիսւոյ*, b *հիւսւոյ*
17 stՎ *որդին նորա սարդախն*
17 ijpstՎ *ի ճանապարհին*
17 ijp չիք *էր*

1 Մ-ԹՎ և մի երկու 22 *Մանկու*
1 dinop չիք *իւր*
1 m *զհայր*
2 stu *զճանապարհս*, Վ *ճանապարհս*
3 Մ-ԹՎ և մի երկու 22 *Մանկու*
3 d *խանն*
3 abcfh *ընդ յառաջ*
3 Մ-Թ և մի երկու 22 *մեծ յոյժ*
4 abcdefgh *հօր իւրոյ*
4—5 o չիք *'զիշխանութիւն հօրն իւրոյ... հնազանդելոց'*
4 a *զամենայն*
4—5 Մ-Թ *զօրացն հնազանդելոց* փխ *հնազանդելոց*
5 i *հնազանդելոցն*
5 n *և ամենայն իշխանութեան*
5 am *կոչել*
7 j *բարեպաշտ էր*
7 ab *խաչինոյ*, m *խաչենւոյ Ջէլալն*
7 g *երթեալ* փխ *երթեալ էր*, imp *գնացեալ էր*, փխ *երթեալ էր*
8 Մ-Թ չիք *տեառնն տիեզերաց*. afh *ի տեառնն*, stՎ *տեառն*
8 i չիք *նա*
9 cd *յոստիկանէն*
9 cdgpՎ *ի մահուանէ*
9 stՎ *տաճկաց*
10 Մ-Թ *սեպհականաբար*, abcdefgh joՎ *սեփհականաբար*
10 Մ-Թ *երկնչիլ*
11 e չիք *'զի սիրէր... քրիստոնէութեան'*
11—13 cdijpstu չիք *'վասն... Սարթախն'*
11 abm *քրիստոնէութեանն*
13 Վ *իբրև* (մինչդեռ ԱԲԳ և.)
13 befgh *յիշխանութիւնն*
13 o չիք *Սարթախն* Վ *Սարդախն*
13 c *երևի* փխ *երևելի*
14 m *տաճկահաւատք*
14 stՎ *բարքաչայն*
14 Մ-Թ *դեղ մահու* փխ *մահադեղ*, g *համադեղ*
15 stՎ *լուծին զնա*
15 begmo *ամենայն քրիստոնէից*. stuՎ *ամենայն քրիստոնէիցն*, cdip չիք *ամենայն*, p *քրիստոնէիցս*
16 Մ-Թ և մի երկու 22 *մանկու*
16 bnou *հուլաւուին*, stՎ *հօլաւուին*
16—19 cdijp չիք *'որ տիրէր... Հուլաւու'*
17 Մ-Թ և մի երկու 22 *կողմանց*, Վ *կողմանցն*, km *կողմանս*
18 Մ-Թ և մի երկու 22 *մինչև*
19 afg *գիրք* փխ *իրք*
18 stՎ *այսորիկ* փխ *այս*
18 ad *զաւրավարս*
18 h *ղանաձև*
18—19 s *հօլաւու*, tՎ *հալաւու*
19 i չիք *թաթար*
19 Վ *գլխաւորն*

էր Բաչու-նուինն, ամենայն աղխիւք իւրեանց և ընչիւք թողուլ զերկիր կալուածոյ բնակութեան իւրեանց՝ զՄուղան և զաշխարհն Աղուանից և զՀայոց և զՎրաց: և երթալ յաշխարհն Հոռոմոց, զի ինքն նստցի փոխանակ նոցա ի բարի երկիրն. զի յոյժ բազմութեամբ եկեալ է նա, մինչ զի ասեն, թէ ամիս մի հազիւ բովանդակեցաւ զօր նորա անցանել ընդ մեծ գետն Ջեհուն: Այլ և ոմանք յազգականաց նորա ի կողմանց Բաթույի և Սարթախին եկին անցին ընդ դուռն Դարբանդայ յայնկոյս՝ բազում և անթիւ զօրօք, արք մեծամեծք և գլխաւորք իշխանութեամբ, որոց անուանքն էին՝ Բալախա, Տուտհար, Ղուլի, զոր մեք իսկ տեսաք, Թոռունք Չանղըզ ղանին, զոր և աստուածորդիս ասէին: Որք հարթեցին, դիւրացուցին զամենայն անցս ճանապարհաց, ընդ որ անցանէին, զի սայլիւք իսկ գային:

Եւ բազում տառապանս հասուցանէին ամենայն աշխարհաց հարկապահանջութեամբ և յափշտակութեամբ, ուտելով և ըմպելով անյագաբար և ի դրունս մահու հասուցին զամենայն ազգս: Այլ և միւս ընդ այլ բազմացն, որ եղաւ յԱրղունէն՝ մալի և խափչուրի, եղաւ հրաման ի Հուլաւուէն պահանջման հարկի, զոր Թաղարն ասեն, յամենայն գլխոյ, որ մտեալ էր ի գիրն արքունի, պահանջէին հարիւր լիտր ցորեան, յիսուն լիտր գինի, երկու լիտր բրինձ և ծնծաւ, երեք տապրակ, երկու չուան, մի սպի-

---

1 stՎ նուինն
1 Մ-ԹՎ և մի քանի ՁՁ ախիւք, t ախտիւք, m աղխիւքն
1 d իւրովք
1 ostՎ զերկիրն
3 abcdeghimnopstՎ և հայոց և վրաց
3 egn երթեալ
3 s յերկիրն փխ յաշխարհն, tՎ չիք յաշխարհն (Վ յերկիրն)
4 Մ-Թ չիք նոցա, ip չիք փոխանակ ի
4 Մ-Թ որ փխ զի
4 cdeinpstuՎ եկեալ էր
4 enot ասէին
5 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ եօթն ամիս փխ ամիս մի, u ամիս
6 abcdefghijnopstuՎ Ջրհուն, Ջհուն
6 c յազգականացն, h յազգակից
6 ip ի կողմանցն
6 cՎ բաթուի, ip բաթուին
6 sՎ սարթախին
7 efg ի դուռն
7 Մ-Թ բանդայ փխ դարբանդայ, g դարբանդայ
7 Վ յայնկոյս
7 i չիք բազում և
8 fh չիք արք
8 no գեղեցիկք իշխանք փխ գլխաւորք իշխանութեամբ
8 p և իշխանութեամբ
8 bd անուանք
8 no են փխ էին
8–9 efghst բալախայ
9 cdij տուտար. p տուղար, st տուտհար
9 Մ-Թ Ջանկըզ, abcdu չընգըզ, efg չնգըզ, hjno չնգզ, kՎ չընկըզ, m չնկզ
9 dh խանին
10 gh զաստուածորդիս
10 i հերթեցին
10–11 stՎ ճանապարհին
11 c անցուցանէին փխ հասուցանէին
13 a ընպելով, p յմպելով (sic)
13 no անասնաբար փխ անյագաբար
14 h հասուցին ('զամենայն'-ի տեղը բաց) ազգս
14 m միւս եւ
14 fh չիք ընդ
14–15 m բազումս, Վ բազումս նոր փխ բազմացն որ
15 Մ-Թ փախչուրի փխ խափչուրի
15–16 befho հուլաւունէն, st հօլաւուէն, Վ Հուլաւուէն
16 no պահանջմամբ
16 s թուրղարն, t թուրղան
17 h ի գիր
18 aՎ բրինձ
18 no չիք և ծնծաւ
18 c ր տապրակ, h երկու տապրակ
18 h մին

տակ, մի նետ, մի նալ՝ թող զայլ կաշառսն. և ի քսան անասնոյն՝ մի անասուն և քսան սպիտակ. և որք ոչ գոյր՝ զուստերս և զդստերս առնուին ընդ պահանջմանն: Եւ այսպէս նեղեցաւ և տառապեցաւ երկիրն ամենայն:

Իսկ թաթար զօրն, թէպէտ դժուարեցան թողուլ զերկիր կալուածոյ իւրեանց, յակամայ թողին յահէ նորա, զի յոյժ երկնչէին ի նմանէ՝ իբր ի ղանէն. և գնացին յաշխարհն Հոռոմոց:

Եւ սուլտանն Հոռոմոց եկ ընդդէմ նոցա պատերազմաւ և ոչ կարաց ընդդիմանալ, այլ փախստական անկաւ նա յԱլայիա կղզի: Եւ նորա ի սուր սուսերի մաշեցին զգաւառս իշխանութեան նորա մինչ ի ծովն Ովկիանու և Պոնտոսի՝ կոտորելով և յափշտակելով. կոտորեցին և զԿարնոյ քաղաք, և զԵզնկայն, և զՍեբաստ, և զԿեսարիա, և զԿոնն, և որ շուրջ զնորօք գաւառք. և զաղխս իւրեանց դարձուցին յետս՝ դնել յիջաւանս իւրեանց հրամանաւ Հուլաւուին, և ինքեանք ասպատակ սփռեալ ընդ կողմանս կողմանս:

Գնաց ընդ նոսա և Թագաւորն Հայոց Հեթում, որ եկեալ էր ի Մանգու ղանէն, ի Բաթոյէն, և ի Սարթախէն, և ի Հուլաւուէն, և էր առ Բաչու-նուինն, զոր բազում զօրօք առաքեաց նա յերկիր իւր ի Կիլիկիա, ի քաղաքն

---

1 h մին... մին... մին
1 no ր նալ
1 nostՎ կաշառս
1 Մ-Թ քսան անասնոյն փխ ի քսան անասնոյն, imp անասնոցն
1 h մին
2 Մ-Թ ստակ փխ սպիտակ. no չիք քսան սպիտակ
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զդստերսն
3 m ըստ փխ ընդ. no չիք ընդ պահանջմանն
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ նեղացաւ
3 no չիք 'և տառապեցաւ'
3 Մ-Թ ամենայն երկիր փխ երկիրն ամենայն, d յերկիր ամենայն, cegno երկիր, ij երկիրս
4 stՎ զօրքն
4 i դժուարացան
4 stՎ զկալուածոյ երկիրն իւրեանց
5 j թողէն
5–6 no իբրև ղանէն, p իբրև ի ղանէն, stՎ որպէս ի ղանէն
7 stu չիք Եւ սուլտանն հոռոմոց. Վ (Եւ սուլտանն Հոռոմոց), c սուլտան, f չիք հոռոմոց
8 no ընդդիմանալ նոցա
8 dj անկաւ
8 c յալայի, fgh յալայեայ, jp յալալիայ, n այլայեայ, o այլազգեաց
8 Վ կղզին
9 no չիք զգաւառս, sՎ զամենայն գաւառս
9 Վ մինչև
9–10 d ովկիանոսի, mp յովկիանու
10 k պոնդոսի
10 stՎ կոտորելով զնոսա
11 i քաղաքն
11 i զերզընկայ
11 ip զսեբաստիայ
11 acdj զկաւնն, no չիք 'և զԿոնն'
11 s որք
11–12 bd զնոքաւք
12 Մ-Թ զգաւառս փխ գաւառք
12 Մ-Թ և ՁՁ մեծ մասը՝ զաղխս
12 cdfhjnopstՎ յիջևանս
13 Մ-Թ Հուլաւույին, b հուլաւոնին (sic), o հուլաւունին, stՎ հօլաւուին
13 h ասպատակաւ
13 stՎ շրջեալ փխ սփռեալ
13–14 no ընդ ամենայն կողմանս t կողմանս փխ կողմանս կողմանս
15 stՎ չիք հայոց
15 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ մանկու
16 ijopstuՎ և ի բաթուէն
16 stuՎ ի սարթախէն (Վ չիք ի)
16 Մ-Թ Հուլաւէն, o հուլաւունէն, sՎ հօլաւուէն, t հօլաւունէն
16 ԱԲԳ էառ փխ էր առ
16–17 ijp նուինն
17 Մ-Թ որ փխ զոր
17 Մ-Թ զնա փխ նա, s չիք զնա
17 Մ-Թ յերկիրն փխ յերկիր իւր
17 fh կիւլիկիայ, Մ-Թ կիլիկիա փխ ի կիլիկիա

Սիս. որ և բազում ընծայիւք և զօրօք սպասաւորութիւն կատարէր Բաչունուինին և զօրացն՝ որ ընդ նմա, մինչև Թուղթ գոհութեան և գովութեան գրեալ վասն նորա առ Հուլաւուն: Իսկ մեծն Հուլաւու, զի այր պատերազմող էր, ժողովեաց զամենայն բազմութիւն զօրացն և գնաց յերկիրն Մուլհեդաց, յԱլամութ, և կալաւ զնա, զի ի բազում ամաց պաշարեալ էր զնա զօրն արքունի, զի որդիք Ալադինին սպանին զհայրն իւրեանց և ինքեանք եկին առ Հուլաւուն, և նա հրաման ետ քակել զամենայն բերդորայսն ամուր, որ կային յԱլամութ: Եւ ինքն պատուէր հրամանի ետ ամենայն զօրացն և ամենայն հնազանդելոցն ընդ ձեռամբ նորա գումարել ի միասին ի վերայ մեծ քաղաքին իշխանութեան տաճկաց, որ կոչի Բաղդատ, այս է միջոց պարսից և ասորւոց, զի դեռ չև ևս էին առեալ զնա:

Եւ խալիֆայն, որ նստէր ի նմա, էր յազգէն Մահմետի, զի խալիֆայն յետնամնաց ասի, որում հնազանդեալ էին ամենայն տաճկահաւատ սուլտանքն, որ յազգէն Թուրքաց, և քրդաց, և պարսից, և եղամացւոց, և յայլոց ազգաց: Եւ նա էր գլխաւոր հրամանատու իշխանութեան նոցա. և նոքա դաշամբք հնազանդէին և պատուէին զնա, որպէս զազգակից և զհամազգի օրէնսդրին իւրեանց՝ առաջին մոլորեցուցչին իւրեանց: Գնա-

1 stՎ չիք *որ*
1 d *զաւրաւք*, ip *զօրօք և ընծայիւք*, m չիք *և զօրօք*
1—2 h *բաչու նուին*, st ԱԲԳ *բաչունոյ* փխ *Բաչու—նուինին*, u *բաչուն-նուինին*
2 bd *Թուխթ*, u *մինչև ի Թուղթ*, Վ *մինչև զի Թուղթ*
2 cdij չիք *գոհութեան*
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *գրեաց*
3 stՎ *գրեալ առ Հօլաւուն վասն նորա*, no չիք *վասն նորա*
3 stՎ *Հօլաւու*
4 jo *ամենայն* p *յամենայն*
4—5 Մ-Թ *մուլհիտաց*
5 m *յալամօթ*, Վ *յԱլամուդ*
5 hti չիք *ի*
5 t չիք *էր*
6 eg *զօրքն*
6 a *ալադինինին*
6 io *հայրն*
6—7 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *եկին ինքեանք*
7 g *առ հուլաւուոյն* no չիք *'առ Հուլաւուն'*, stuՎ *առ Հօլաւուն*
7—8 Մ-Թ *ամուր բերդս*, akm *բերդ*, bd *բերդորայսա* (d *ամուր*) c *բերդորայսց ամուր*, ijnop *բերդորայս ամուր* (i *ամուրս*), u *բերդորայսս*
8 aefghjno *յամալութ*, tu *յամալութն*, ip *յամալաթ*, m *յալամօթ*, s *յալամութն*, Վ *յԱլամուդն*
9 ad *զաւրացն*
9 Վ *հնազանդելոց*
9 ms *գումարել*
9—10 no չիք *ի միասին ի վերայ*
10 egm *իշխանութեանն*, stuՎ *և իշխանութեանն* փխ *իշխանութեան տաճկաց*
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ *պաղտատ*. dgmos *բաղտատ*
11 e *ի միջոց*
11 Մ-Թ և մի բանի ՁՁ *ասորոց*
11 Մ-Թ չիք *դեռ*
11 bm *առեալ էին*
12 abfghjn *խալիֆայն*, m *խալփայն*
12 Մ-Թ *ազգական* փխ *յազգէն*, ano *ազգէն*, m *ազգ*, k *յազգական*
12—13 abfghimn *խալիֆայն*
13 gjmnptՎ *յետամնաց*
13 gip *յորում*
13 c *հնազանդեալք*
13 st *տաճկահաւատք*, Վ *տաճկահաւատքն*
14 p *սուլթանքն*, stՎ *և սուլտանքն*
14 Մ-Թ *քուրթաց*, amst *քրթաց*
14 Մ-Թ *իլամացւոց*, e *էլամացւոց*, fh *իլամացոց*, g *էլամացոց* Վ *եղիմացւոց*
15 efghjkmpstuՎ *այլոց*
15 st չիք *էր*
15 u ԱԲԳ *նոքա* փխ *նոցա*
16 a *դաշամք*, i *դաշամբ*
16 i չիք *զնա*
16 i *ազգակից*
17 efghijpstu *զհոմազգի*, n *հոմազգի*
17 bcdegjnostuՎ չիք *իւրեանց*

ցին յայս ղալան և մեծամեծ գլխաւորք կողմանցն Բաթոյի՝ Ղուլն, և Բալաղայն, և Տուտհարն, և Ղատաղանն, զի ամենեքին պատուէին զՀուլաւուն, որպէս զղանն, և հնազանդէին նմա, և երկնչէին ի նմանէ:

Կ

Վասն աւերածոյն Բաղդատայ

Մեծն ի Թագաւորս երկրի և տիեզերակալն Մանգու ղանն յեօթն հարիւր և եօթն Թուականին հայոց զօր գումարեաց անթիւ և անհամար և գնաց ի հեռաւոր աշխարհն ընդ կողմանս արևելից հարաւու ի վերայ ազգին, որ կոչի Նանգիաս, զի ապստամբ էին ի նմանէ, և ոչ տային նմա հարկս, իբրև զայլ աշխարհսն: Զի էին արք պատերազմողք, և ամրացեալք աշխարհաւ, և կապաշտք: Եւ ուտէին զծերս իւրեանց և զպառաւունսն. զի ժողովէին ցեղքն ամենայն որդիք և թոռունք և թոռնիայք, և զծերացեալ ծնողսն իւրեանց մորթէին ընդ բերանն, և հանեալ զմիսն և զոսկերսն, եփէին և ուտէին առանց մնացուածի. և զմորթն՝ հանեալ տիկ, լնուին գինով և ընդ առնացի անդամն ըմպէին ամենեքեան, որ յազգէն էին և

1 i *ղալայն*
1 stՎ *և այլ*
1 ijp *մեծամեծք*
1 o *բաթոյին*, Վ *բաթուին*
1—2 cegijnopu *բալախայն*, d *պալախայն*, st *բալաղայն*
2 jp *տուտհայրն*
2 i *ղատաղայն*
2 dgpstuՎ *ամենեքեան*
2—3 ho *զհուլաւուն*, stՎ *զհօլաւուն*
3 eg *զղան*
3 abcgu *հնազանդին*
4 ah *աւերածոյ*, i *աւերածուոյն*
4 dgt *պաղտատայ*, ios *բաղտատայ* u *բախդատայ*
4—5 z չիք *'վասն աւերածոյն... տիեզերակալն'*
5 dk չիք *ի*
5 no չիք *'և տիեզերակալն'*, Վ *տիեզերակալ*
5 m *մանկու*
5 mp *ղան*
5—6 z *իսկ ի չէ̅ թուականին մանկու խան անուն սուլթանն զօրս*
5—6 g *է̅ճ̅է̅*, h *ի յեօթ հարիւր և հինգ*, Մ-Թ և մի չարք ՁՁ *ի չէ̅*
6 abcd *թվականին*, mՎ *թուին*
6 dijpz չիք *հայոց*
6 Մ-Թ *զօրս*
6 Մ-Թ *անհամարս*
7 n չիք *ի հեռաւոր*, o *յաշխարհն հեռաւոր*
7 Մ-Թ *աշխարհս*
7 cdimp *յարևելից*
7 szՎ *հարաւոյ*
8 imp *[ն]այնգաս*, Վ *Նանգաս*
8 mstՎ *ապստամբք*
8 Մ-Թ չիք *նմա*
9 g *աշխարհն*, tՎ *աշխարհս*, z *աշխարհ*
9 o *այր*
9—10 z *ամրացեալ աշխարհաւ ի կապաշտութիւն*
10 no չիք *և զպառաւունսն*, stՎ *զպառաւունս*
11 z չիք *ամենայն*
11 no չիք *որդիք և թոռունք*
11 eno *թոռնիքն* փխ *թոռնիայք*, ip *թոռնեայք*
11—12 g *թոռունքն մորթեալ* փխ *և թոռնիայք, և ծերացեալ ծնողսն իւրեանց մորթէին*
12 afh *ծնողս*, d *ծնաւղս*, Վ *ծնօղս*
12 gno *մորթսն հանեալ* փխ *մորթէին ընդ բերանն և հանեալ*
13 Մ-Թ *զմնացեալ մորթ* փխ *զմորթն* efgh *զմորթ*
13 Մ-Թ *զոր հանէին* փխ *հանեալ*
13—14 stՎ *զմորթն հանեալ տիկ առնուին և մէջն գինի լնուին*
14 Մ-Թ *գինեաւ*, մի երկուսը *գինւով*
14 a *ըմպէին*
14 abcdijp *ամենեքին*
14 ms *որք*
14 Մ-Թ *յազգն* փխ *յազգէն*, it *ազգէն*

ոչ օտարացեղքն, իբր թէ ի նմանէ են սերեալք, և նոցուն սեփական է զայն ունել և ըմպել. և զոսկր գագաթան՝ պատեալ ոսկով, նովաւ ըմպէին զբովանդակ տարին։

Չոգաւ ի վերայ նոցա ի մարտ պատերազմի ղանն Մանգու, և կոտորեաց, և հնազանդեաց զօրեղապէս։ Եւ ի դառնալն ի տուն, կալաւ զնա ցաւ մահու և վախճանեցաւ։ Եւ կալաւ զաթոռն եղբայր իւր Արիք Բուղայն։

Իսկ մեծն Հուլաւու, որ էր եղբայր նորուն և գլխաւոր ի նմանէ կարգեալ ի վերայ զօրուն՝ որ յԱրևելս, հրաման ետ ամենայն հնազանդելոց իւրոց առ հասարակ գնալ ի վերայ մայրաքաղաքին տաճկաց Բաղդատայ, որ էր նիստ արքայութեանն տաճկաց։

Եւ զթագաւորն, որ նստէր ի նմա, ոչ կոչէին սուլտան կամ մելիք, որպէս սովոր էին զայլսն անուանել, որ ի Թուրքաց և ի պարսից, և ի քրդաց էին բռնացեալք, այլ խալիֆայ անուանէին, այսինքն՝ յետնամնաց ի Մահմետէ։

Ի վերայ նորա խաղաց մեծն Հուլաւու անհամար բազմութեամբ ամենայն ազգօքն հնազանդելովք յեղանակս աշնան և ձմերան վասն սաստիկ

1 ad ււտարացեղքն, l օտարացեղք, stuzՎ օտարացեալք

1 iuz նոցունց, stՎ նոցա

1 Մ-Թ սեպհականեալք փխ սեփականէ. acdefhijmp սեփհականէ, stuz սեպհական է

2 a ընպել

2 Վ զոսկերն

2 abcdhjm գագաթնն, l գագաթայն

2 Մ-Թa պատելով փխ պատեալ ոսկով, l պատուեալ

2 z չիք 'և զոսկր... նովաւ ըմպէին'

2 a ընրեն, b ըմբեն, egijp ըմպեն

4 Մ-Թ ի նոցա վերայ

4 stuՎ չիք մարտ

4 d զայանն, e զաղանն, z խանն

4 bosz մանկու

4—5 z կոտորեաց զնոսա

4—5 no չիք 'կոտորեաց...զօրեղապէս և'

5 mstzՎ հնազանդեցոյց

6 stzՎ մեռաւ փխ վախճանեցաւ

6 stՎ զաթոռ նորա

6 m եղբայրն

6 e արիք բուղայն, s արուղայն, t արուգան, u արբուղայն, z անուն արք բուղա. ԱԲԳ աղբուղայն (Վ Արիք-բուղայն), Մ-Թ Արիբուղայն

7 Մ-Թ որ և փխ որ էր. stՎ չիք որ և

7 cm նորին

7 Մ-ԹՎ և մի քանի 22 և գլխաւոր

7 Վ ի նմանէն

8 no չիք ի վերայ զօրուն, t չիք ի վերայ

8 s որք

8 cdijpz չիք յարևելս, no չիք որ յարևելս

8 c յամենայն

8 ip ի հնազանդելոցն, mz ի հնազանդեցելոց

9 adfgos բաղտատայ, tՎ պաղտատայ, z այսինքն բաղտատու

10 a չիք էր, h է փխ էր

10 z արքայանիստ փխ նիստ արքայութեանն, cd յարքայութեանն, Վ արքայութեան

10 z չիք տաճկաց

11 t թագաւորն

11—14 z և անդ նստելոց թագաւորացն ոչ կոչէին սուլթան այլ խալիֆա իբր եւ մնացող մահմետի որ է փոխանորդ

11 i սուլտանն

12 gi են փխ էին

13 Մ-Թ և ի թուրքաց և ի պարսից, d m ի թրքաց, stuՎ ի քրդացն

13 adfghikmnu խալիֆայ

13 abcdghiՎ յետամնաց

13—14 no չիք 'այսինքն՝ յետնամնաց ի մահմետէ'

15 stՎ հօլաւու

15 stՎ ամենայն փխ անհամար

16 abd ազգաւքն, cg ազգաց. thuՎ ազգօք. no չիք ազգօքն

16 abc հնազանդելօքն, eghijkpu հնազանդելօք. mz հնազանդեցելօք, հնազանդելաւք

16 cst ձմեռան

տօթոյ երկրին։ Եւ նախ քան զերթալն իւր հրաման ետ Բաչու-նուինին և զօրացն, որ ընդ նմա էին յաշխարհին Հոռոմոց, գնալ պատել զգետն մեծ Տիգրիս, յորոյ վերայ շինեալ է Բաղդատ քաղաք, զի մի որ փախիցէ նաւուք ի քաղաքէն՝ երթալ մտանել ի Կատիբոսն, կամ ի Բասրա ամրացոյն։ Եւ նոցա անյապաղ կատարեալ զհրամանն, կապեցին կամուրջս նաւեաւ ի վերայ գետոյն մեծի և ընկեցին ցանցս ամուրս հանդերձ երկաթի կռօք և շամփրօք ի մէջ գետոյն և յատակսն, զի մի որ լողալով զերծանիցի. և հեռի ի քաղաքէն, զի մի գիտասցեն։

Իսկ խալիֆայն Մուսթասար*, որ նստէր ի քաղաքին, հպարտացեալ և յանձնապաստան՝ տարեալ զօր բազում ի վերայ այնոցիկ, որ պահէին զգետն, ի ձեռն առն միոյ գլխաւորի, որում անուն էր Դաւդար, ոստիկան տանն նորա։ Որ երթեալ յաղթեաց զառաջինն և կոտորեաց ի թաթարէն արս իբրև երեք հազար, և երեկոյին հանգեալ նստաւ յուտել և յըմպել անհոգութեամբ։ Եւ առաքեաց աւետաւորս առ խալիֆայն Մուսթասար, թէ՝ «Հարի զամենեսեան և զսակաւ մնացորդս սպառեմ ի վաղիւն»։

Իսկ զօրն խորամանկ և բազմահնար թաթարին՝ զգիշերն ամենայն

---

* Իմա Մուստասիմ.—Բաղդատի վերջին խալիֆան.—Կ. Մ.-Օ.

1 z յառաջքան փխ նախքան

1 no չիք իւր

1 hst բաչու նուինն

1 stՎ չիք և

2 stz որք

2 bcdՎ յաշխարհն, h յաշխարհէն, l աշխարհին

2 Մ-Թ գնալ պատել փխ գնալ և անցանել, egno գնալ

2 Մ-ԹՎ զմեծ գետն, egno ընդ գետն մեծ, p գետն մեծ

3 Մ-Թ էր փխ է

3 Մ-ԹՎd Պաղտատ, afosz Բաղտատ

3—4 Մ-ԹiՎh մի երկու 22 նաւովք, inopsz նաւօք

4 zՎ երթեալ

4 o մտանել կատիբոսն, p ի կատիգրսն

4 Վ ի Պասրայ, l ի պասրա

4 o չիք ամրացոյն

5 sՎ արարեալ

5 bcdjp զհրամանս, i զհրամանսն, sՎ զհրամայեալս

5—6 no չիք 'կապեցին... գետոյն մեծի'

5 z կամրունեն նաւեից, ip նաւուց

6 cdj գետին

6 al ամուր

6 acd կռաւք, (Վ կեռօք, մինչդեռ ԱԲԳ կռօք)

7 b լուղալով, cd լուղալով, z լողալօք

7 gno զերծանից է

8 Մ-Թ ի հեռուստ փխ հեռի

8 Մ-Թ զի մի որ գիտասցէ

9 Մ-Թ և մի երկու 22 խալիփայն

9 d մուստասար, stՎ մուսդասար:

9 stՎ ի նմա փխ ի քաղաքին

10 s յանձնապաստանեալ

10 m զօրս բազումս, z զօրս

10 z ի վերայ նոցա

10 msz որք

10 z որոյ

11 Մ-Թ և մի երկու 22 զօդար. ip զօնդար, z զօթար փխ զաւդար

12 abcdefghipՎ առն

12 ip գնացեալ փխ երթեալ

12 p չիք և

13 tՎ զօրս փխ արս, z չիք արս իբրև, z երեք հազար ոգի. m զաս

13 fhsՎ յերեկոյին

13 h հատանելոյ, s հանեալ

13 noՎ ուտել և ըմպել, a յընպել, b յըմբել, cdj ըմպել

14 Մ-Թ և մի քանի 22 խալիփայն

14 ip առ խալիֆայն մուսթասար աւետաւորս

14 stՎ չիք մուսթասար

15 stՎ զնոսա փխ զամենեսեան

15 stՎ չիք և

15 stՎ սակաւ մնաց և զնոսա սպառեմ ի վաղիւն, Մ-Թ սպառելոց եմ վաղիւն փխ սպառեմ ի վաղիւն noz սպառեմ վաղիւն

16 no չիք 'խորամանկ և բազմահնար', cj խորամանգ

սպառազինեալք և կազմեալք, պատեցին շուրջանակի զքաղաքն տաճկաց, ընդ որս էր և Զաքարէ իշխանն՝ որդին Շահնշահի։ Եւ ընդ լուսանալ առաւօտուն սուր ի գործ արկեալ՝ անհամարակ կոտորեցին զամենեսին և գետամոյն արարին. և ոչ որ մնաց ի նոցանէ ապրեալ բաց ի սակաւուց։

Ի նմին աւուր և մեծն Հուլաւու շուրջանակի պատեաց զքաղաքն Բաղդատ՝ տուեալ ամենեցուն գիրկ մի ի պարսպէն փլուցանել և պահել զգուշութեամբ, զի մի՛ որ փախիցէ. և զքաջն Գոչ և զայլս առաքեաց դեսպանս առ խալիֆայն՝ գալ նմա ի հնազանդութիւն և հարկել զանին։

Նա խստութեամբ ետ զպատասխանին և անարգանօք, գրեալ զանձնէ ջահանգիր, և տէր ծովու և ցամաքի, պարծելով ի դրօշն Մահմետի. զի՝ «Աստ է, ասէ, և թէ շարժեմ զնա, առ հասարակ կորնչիս դու և արեւելք։ Եւ դու շուն մի ես, ասէ, թուրք ես, զիա՞րդ տաց քեզ հարկս, կամ հնազանդեցայց»։

Իսկ Հուլաւուն ո՛չ բարկացաւ վասն անարգանացն և ո՛չ գրեաց ինչ զմեծաբանութիւն, այլ միայն զայս ասաց. «Աստուած գիտէ՝ զինչ առնէ»։ Եւ հրաման ետ փլուցանել զպարիսպն։ Եւ փլուցին առ հասարակ։ Եւ ասաց դարձեալ շինել և պահել զգուշութեամբ։ Եւ այնպէս արարին։

1 fh չիք 'և կազմեալք'
2 no որ
2 hՎ. որդի
2 no շահնշահի որդին
2 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ շահնշահին
3 e չիք սուր
3 istՎ. եղեալ փխ արկեալ
3 Վ. զամենեսեան
3—4 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ գետնամոյն, o գետասույզ, z գետամոյծս
4 i մնացեալ
4 dgipՎ. բայց
4 no չիք բաց ի սակաւուց
5 m հուլաւուն, stՎ. հօլաւու
5 stՎ. չիք շուրջանակի
5—6 stՎ. բաղատ (1Վ. պաղատա) շուրջանակի, go բաղատ
6 Վ. ամենայնի
6 i զրկաչափ մի
6 c փլայուցանել, no փլուցեալ, stՎ. փլուցանելոյ
7 eg փախիցէ ի քաղաքէն
7 bcdfhu չիք և, z իսկ փխ և
7 egnostu չիք 'և զքաջն Գոչ և զայլս', bcd զոչ
7 n արեաց փխ առաքեաց
7—8 fh դեսպան
8 abdfghjmn խալիփային
8 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ հարկել
8 dnz խանին, t զառին փխ զանին
9 degoՎ. եւ նա
9 o ստութեամբ (sic)
9 stՎ. պատասխանի, z պատասխանին
9 bd անարգանաւք
9 abcefghuz գրել
9 Վ. զանձն
10 z ջհանգիր, ԱԲԴ էջանփիր, ծիհանկիր (Վ. ջիհանգիր)
10 j ծովուն
10 h ի դրօշ
10—11 m զի ասէ աստ է, z որ ասէ, Վ. ասէր
11 p զառ, z չիք զնա
11 z կորնչիք, Վ. կորնչես
11—12 no արեւելքը քո
12 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ ասէ և ես թուրք զիարդ,
12 o հարկ
12 stՎ. և փխ կամ
14 e հուլաւոյն, stՎ. հօլաւուն, z մեծն հուլաւու
15 bcd զմեծաբանութիւնն, no մեծաբանութեան, no մեծաբանութեան, t մեծաբանութեամբ, Վ. մեծաբանութիւնն
15 Ա-Թ և մի երկու ՁՁ չիք զայս
15 h չիք աստուած
16 jstՎ. և փլուցին զպարիսպն փխ փլուցանել զպարիսպն և փլուցին
16 afh առհասարակ զպարիսպն, bcdg զպարիսպն առհասարակ, no և արարին այնպէս փխ և փլուցին առհասարակ
17 no պահեցին փխ պահել
17 n չիք և այնպէս արարին

Եւ լի էր քաղաքն զօրօք և ամբոխիւ։ Եւ զեօթն օր կացին ի վերայ պարսպին, և ոչ որ նետաձիգ եղև ի նոսա, կամ սուր ի գործ էարկ՝ ոչ ի քաղաքէն և ոչ ի թաթար զօրացն։ Եւ յետ եօթն աւուր սկսան քաղաքացիքն խնդրել զխաղաղութիւն և ելանել առ նա սիրով և հնազանդութեամբ։

Եւ հրամայեաց Հուլաւուն այնպէս առնել։ Եւ ելանէին ընդ դրունս քաղաքին անթիւ բազմութիւնք՝ զմիմեամբք ելեալս առնելով, թէ ո՛ յառաջ հասցէ առ նա։ Եւ նա զելեալսն բաժանէր զօրացն, և հրամայէր հեռացուցանել ի քաղաքէն, և կոտորել ի ծածուկ, զի մի՛ գիտասցեն այլքն։ Եւ կոտորէին զամենեսին։

Եւ յետ չորս աւուրն ել և խալիֆայն Մուսթասար երկու որդւովք և ամենայն մեծամեծօքն, բազում ոսկի և արծաթ և ականս պատուականս և մեծագին հանդերձս բարձեալ ընդ իւր ի պէտս պատարագաց Հուլաւուին և մեծամեծացն։ Եւ նա զառաջինն մեծարեաց զնա՝ մեղադրելով ընդ յամելն և ոչ գալ առ նա վաղվաղակի, ապա եհարց զնա. «Զի՞նչ ես դու, աստո՞ւած ես՝ թէ՞ մարդ»։ Եւ նա ասաց. «Մարդ և ծառայ աստուծոյ»։ Ասէ Հուլաւուն. «Ապա աստուած ասա՞ց քեզ անարգել զիս և շուն կոչել, և ոչ տալ շանս աստուծոյ կերակուր և ըմպելի։ Արդ ի քաղցնուլս՝ շունս աստուծոյ կերիցէ զքեզ»։ Եւ սպան զնա ձեռօք իւրովք։ «Այդ,— ասէ,— պատիւ քեզ, զի ես սպանի զքեզ, և ոչ ետու այլ ումեք սպանանել»։ Եւ զմի

1 a զօրաւք, d զաւրաւք
1 ipz ամբոխիւք
1 cdj է, h զեօթ
1 bd աւր
2 no նետաց, fh ի նմա փխ ի նոսա
2 z և ոչ ի սուր
2 m արկեալ
3 no ոչ ի թաթարէն փխ ոչ ի թաթար զօրացն, Վ. զօրաց
3 h եօթ
3 bcdfhjmp աւուրն, i աւուրցն
4 stՎ. ելանէին
4—6 no սիրելութեամբ (փխ սիրով) և ելանել զզրուն (sic) քաղաքին անթիւ բազմութիւն
4—5 no չիք 'և հնազանդութեամբ... առնել
5 stՎ. հօլաւուն
6 stՎ. բազմութեամբ
6 ipz ելեալքս փխ ելեալս
6 stՎ. ելեալս առնելով զմիմեամբք
6 b ով փխ ո
6 b յառաջագոյն փխ յառաջ
7 eno չիք և հրամայէր, g և տայր փխ հրամայէր
8 ip կոտորել ծածուկ
8—9 z և այնպէս կոտորէին
9 Վ. զամենեսեան
10 m դ աւուրց, z դ աւուրն, Վ. չորրորդ աւուրն
10 abdfghjmnu խալիֆային
10 bu մուսթասըր, cdijz Մուսթասիր, e մուսթասր, nostՎ. չիք Մուսթասար
10 acdfghiu որդովք, z որդւովն
11 Վ. մեծամեծօք
11 uՎ. և բազում
11 i ակունս փխ ականս
12 ip մեծագինս
12 Ա-Թ պարգեւաց փխ պատարագաց
12—13 Ա-Թ Հուլաւուին, stՎ. հօլաւուին
13 d մեղադրելով նմա, no մեղադրեաց
14 i եհարց զնա և ասէ, no չիք զնա
15 no մարդ ես թէ աստուած
15 Ա-Թ մարդ եմ փխ մարդ
15 Ա-Թ ապա ասէ
16 no չիք Հուլաւուն, st հօլաւուն
16 Ա-Թ ասա՞ց աստուած փխ ապա աստուած ասա՞ց քեզ
16 nostuz կոչել շուն, tu չիք շուն, z և անարգեցեր զմեզ շուն ասելով
17 a ընպելի, b ըմբելի
17 g ի քաղցնուլն, i ի քաղցնեալ շանս փխ ի քաղցնուլս շունս աստուծոյ
18 ip եսպան
18 imp ձեռօքն
18 ip իւրով
18 efi այդ այդ
18—19 o պատիւ քո
19 Ա-Թ չիք ես
19 z ես սպանեցի զքեզ և ոչ տամ
19 Ա-Թ z այլոց, kms այլոյ, i յայլ, no այլում
19 z չիք ումեք սպանանել
19 km սպանել զքեզ, ij սպանանել զքեզ (j չիք զքեզ)

յորդւոցն խալիֆային հրամայեաց որդւոյ իւրում սպանանել, և զմիւս որդին տալ գետոյն Տիգրիսի սաղաւաթ. «Զի ոչ մեղաւ մեզ,—ասէ,—այլ գործակից մեզ եղև ի կոտորել զանզգամս»։ Եւ ասաց. «Այս այրս բազում արիւն ետ հեղուլ հպարտութեամբն, երթիցէ, տացէ պատասխանի աստուծոյ, և մեք անպարտ լիցուք»։ Կոտորեաց և զայլ մեծամեծսն։

Եւ ապա հրաման ետ զօրացն, որ պահէին զպարիսպն, իջանել կոտորել զբնակիչս քաղաքին՝ ի մեծաց մինչև ի փոքունսն։ Եւ նոցա կարգ առեալ ըստ օրինակի ոճոյ արտոյ, կոտորեցին անթիւ և անհամար բազմութիւն արանց և կանանց և տղայոց։ Եւ զաւուրս քառասուն ոչ դադարեցաւ սուրն ի գործոյ. և նեղեցան, լքան սպանողքն, և վաստակեցան ձեռք իւրեանց, և զայլս ի վարձու ունէին, և կոտորէին անողորմաբար։

Բայց կինն Հուլաւուին՝ աւագ խաթունն, քրիստոնեայ էր, որում անունն էր Տօղուզ խաթուն։ Սա խնայեաց ի քրիստոնեայսն, որք էին ի Բաղդատ, նեստորական աղանդով, և թէ յայլ ազգաց, և խնդրեաց յառնէ իւրմէ ոչ սպանանել զնոսա։ Եւ եթող զնոսա ընչիւք և ստացուածովք։

Եւ հրաման ետ ամենայն զօրուն առնուլ զինչս և զստացուածս քաղա-

1 b յորդւոց, a յորդոցն, cd յորդոց, n որդւոց, stվ որդի
1 abdfghjmnu խալիփային, ist խալիֆին
1 z ետ փխ հրամայեաց
1 bcdfh որդոյ
1 m զմիւսն փխ զմիւս որդին
2 z ի գետոյ
2 ip չիք սաղաւաթ, z ընծայ փխ սաղաւաթ
2 z զի ոչ եղև մեզ չար գետս այս այլ
3 z և ի փխ մեզ եղև
3 a զանզգամս, fm զանդգամս (sic), bu զանզգամսս, i զանզգամսն
3 n այրս այր, Մ-Թ և մի երկու 22 այս այր
4 bcdejn արիւնս
4 վ հպարտութեամբ
4—5 z չիք աստուծոյ
5 stվ անպարտ
6 stվ հրամայեաց
6 iopst որք
7 Մ-Թ զբնակիչսն, no զբնակիչ
7 Մ-Թ ի մեծամեծացն, ist ի մեծամեծաց, no ի մեծացն
7 Մ-Թ մինչև զփոքունսն, msi մինչև զփոքունս, bcefghj մինչ ի փոքունսն
7 z կանոն, վ զկարգ
8 ad ըստ աւրինակի
8 z կոտորս արտոյն փխ կոտորեցին
10 Մ-Թ նեղացեալ, bim նեղացան, stվ չիք 'և նեղեցան լքան սպանողքն'
11 Մ-Թ և մի երկու 22 զայլսն
11 a անողմաբար, stվ անխնայ փխ անողորմաբար
12 stվ կին Հօլաւուին. Մ-Թ և մի երկու 22 Հուլաւույին
12 t չիք 'աւագ խաթունն քրիստոնեայ էր'
12 a խաթոնն
12—13 j անուն, stվ որ կոչէր փխ որում անունն էր
13 ace տաւզուս, b տաւուս, dj տաւզոս, Մ-Թ տօղուս, ip տօզոս, su տօխուս
13 m նա
13 stuվ խնդրեաց զքրիստոնեայսն փխ խնայեաց ի քրիստոնեայսն, քրիստոնէից, ip քրիստոնեա ս
13 no չիք 'որք էին ի Բաղդատ'
13 dtվ ի պաղդատ, f բաղդատ
13 z ի քաղաքին փխ ի Բաղդատ
14 a աղանդոյ
14 Մ-Թ և մի քանի 22 այլ ազգաց քրիստոնեայք, g այլազգեաց
14 st չիք և խնդրեաց
14—16 stվ թէ յայլ ազգաց, և եթող զնոսա ընչիւք և ստացուածովք. զի խնդրեաց յառնէն իւրմէ՝ ոչ սպանանել զնոսա փխ թէ այլ ազգաց ... զստացուածս քաղաքին
15 Մ-Թ զքրիստոնեայսն փխ զնոսա
15 ip ընչիւք և աղքատօք և յամենայն ստացուածովք, abfgh ստացուածօք
16 degijou առնուլ զամենայն (ego ամենայն) զօրուն, m չիք ամենայնս o առնել փխ առնուլ
16 m զինչսն և զստացուածսն

քին։ Եւ լցան ամենեքեան ոսկւով և արծաթով, և ակամբք պատուականօք, և մարգարտով, և մեծագին հանդերձիւք, զի էր քաղաքն փարթամ յոյժ, որ ոչ գտանիւր նման նմա ի վերայ երկրի։

Եւ ինքն Հուլաւու կալաւ իւր բաժին զգանձս խալիֆային. և երարձ ի նմանէ երեք հազար և վեց հարիւր բեռինս ուղտու. և՛ ձիոյ, և ջորւոյ, և՛ իշոց ո՛չ գոյր թիւ. և զայլ աւանն լի գանձիւք կնքեաց մատանեաւ իւրով և եթող ո՛չ պահապանս, զի ո՛չ կարաց բառնալ զամենայն, զի անչափ էր շատութեամբ։ Զի հինգ հարիւր և հնգետասան ամ էր, յորմէ հետէ շինեցաւ քաղաքն ի Ջաֆրէ իսմայելականէ ի ՃՂԴ թուականին Հայոց ի վերայ Տիգրիս գետոյ, ի վեր քան զԿտեսիփոն, հեռի ի Բաբելոնէ իբր հինգ աւուր ճանապարհ ի վեր, և զամենայնն կացեալ էր ի թագաւորութեանն, իբր անյագ տղրուկ կլեալ զամենայն տիեզերս։ Եւ այժմ ի բաց փոխեաց յեօթն հարիւր և եօթն թուականիս Հայոց՝ տալով վրէժ արեանցն, զոր եհեղ, և չարեացն, զոր գործեաց։ Յորժամ լցաւ չափ մեղացն իւրոց առաջի ամենատեսին աստուծոյ, որ հատուցանէ արդարադատ իրաւամբք՝ անաչառ և ստուգութեամբ։ Եւ դադարեաց դոռ և մոլեկան թագաւորութիւնն

1 վ չիք ամենեքեան
1 bcdfgh ոսկով
1 af ակամբք, n ակամբը
1—2 stվ չիք 'և ակամբք պատուականօք և մարգարտով'
2 m մարգարտօք, i մարգարտովք
2 istվ հանդերձիւ
2 stվ յոյժ փարթամ
2—3 z զի ոչ փխ որ ոչ, cdj չիք որ
3 Մ-Թ գտանի իւր փխ գտանիւր
3 a գտանիւր նման իւր նման, h չիք նմա
4 c հուլաւուն, stվ հօլաւու
4 abfgijkmnu խալիփային, stվ զգանձըն խալիֆին (t խալիֆային)
5 h և ամենայն փխ և վեց հարիւր
5 cdijmp ուղտոյ, stzվ ուղտուց
5 e ձիւոյ, o ձիու, sz ձիուց
5 bcdfghimdu ջորոյ
5 Մ-Թ և մի երկու 22 իշոց, in իշոյ, o իշու
6 fh որ ոչ գոյր, n որոց ոչ գոյր
6 bdij աւանս
6 a զանձաւք, k զանձօք, bcdegju զանձովք, io զանձով
6 Մ-Թ և մի երկու 22 մատանեօք իւրովք, ak մատանօք, m մատանօքն իւրով, p չիք իւրովք
7 abcdefgh զամենայնն
7 stվ որ փխ զի
7—8 stվ բազմութեամբ փխ շատութեամբ
8—9 z որ շինեալ էր զքաղաքն ի Ջաֆրէ
9 e ջաֆրէ, fhu ջարրէ, i ջախրէ
9 j խամայելականէն
9 hվ ի հարիւր իննսուն և չորս թուին
9 abc թվականին
10 վ գետոյն
10 st չիք քան
10 b զկտեփիզոն, p կտեփիզոն, o կտեսիփոն
10 acdin ի բաբիլոնէ, uz ի բաբելոնէ
10 abcdefghinop աւուրց
10—11 stվ ճանապարհաւ փխ ճանապարհ ի վեր
11 hp զամէն, Մ-Թ և մի շարք 22 զամենայնն, վ զամենայն (ժամանակն զոր)
11 ijp զամենայնն կորուսեալ
11—12 abdfghmվ ի թագաւորութեան
12 ijpsվ իբրև
12 Մ-Թ և մի երկու 22 կուլեալ փխ կլեալ
13 Մ-Թ փոփոխեաց փխ փոխեաց, z փոխեցաւ
13 hվ յեօթն (h ի յեօթ) հարիւր և եօթն, Մ-Թ և մյուսները՝ յէ
13 abcd թվականիս
13 stuվ զվրէժս արեանց
14 stվ մեղաց
14 abdejo իւրոցն
15 dk ամենատեսին
15 z հատուցանէ փխ հատուցանէ
15 o իրաւամբ
16 o չիք և
16 iz դոռոզ
16 stuվ որ և

տանձկաց, որ անկաց ամս վեց հարիւր քառասուն և եօթն։ Եւ առաւ Բաղդատ յառաջնում աւուր աղուհացիցն, յերկուշաբաթ օրն յամսեանն նաւասարդի, որ օր քսան էր ամսոյն ըստ շրջագայութեանս։

Եւ զայս ամենայն պատմեաց մեզ իշխանն Հասան, զոր Պռօշն անուանէին, որդին Վասակայ բարեպաշտի, որդւոյ Հաղբակայ, եղբայր Պապաքին և Մկդեմայ, հայր Մկդեմայ և Պապաքին, և Հասանայ, և Վասակայ, որ ականատես և ականջալուր էր իրացս, մեծ պատուով պատուեալ յաչս ղանին։

ԿԱ.

Վասն աւերածի Մարտիրոսաց քաղաքին

Արդ ի նոյն ամի աւերելոյն Բաղդատայ մեծն Հուլաւու ի գալ գարնան ժամանակին զօր գումարեաց և ետ ի ձեռն որդւոյ իւրոյ կրսերոյ, որոյ անուն էր Ջիասմութ, և զմեծ վերակացու տանն իւրոյ զԻլիգիա-նուինն առաքեաց ընդ նմա գնալ ի կողմանս Եփրատ գետոյ զբօսանաց աղագաւ յառ յաւար և ի հնազանդեցուցանել զկողմանսն զայնոսիկ։ Եւ մինչդեռ

1 *Մ-Թ* *ինն* փխ *և եօթն*
1 aigkoՎ *բաղդատ*
2 Վ *յառաջնումն*
2 hmstՎ *աղուհացից*
2 *Մ-Թ* *ի շաբաթն օրն*, no չիք '*երկուշաբաթ օրն*', begigjp *բ շաբաթ օրն* stuz *բ շաբթի օրն*, a *շաբաթ աւրն*, d *բ շաբաթ աւրն*, Վ *յերկուշաբթի օրն*
2 aegp *յամսեան*, st չիք *յամսեանն*
2—3 stՎ *նաւասարդի քսան* փխ *յամսեանն նաւասարդի, որ օր քսան էր ամսոյն*
2—3 z չիք '*յամսեանն նաւասարդի... ըստ շրջագայութեանս*'
3 acd *աւր*
3 ip չիք *ամսոյն*
3 g *ընդ* փխ *ըստ*
4 u *որ*
4 acd *պռաշն*
4 no *անուանեն*, z *կոչիւր* փխ *անուանէին*
5 s *եղբօր*
5 no *բաղինին* փխ *պապաքին*
6 i չիք *հայր*,
6 no չիք '*հայր մկդեմայ և պապաքին*'
5—6 z չիք '*որդւոյ... Վասակայ*'
5 cdfgh *որդոյ*
6 no *վսակայ*
7 n *իրաց*, o *իրացն գործելոց*
7—8 egnostuՎ չիք '*մեծ պատուով... յաչս ղանին*'
7 bcj *ի յաչս*, d *ի յաչս*
8 d *խանին*, z *խանին. այս եղև չէ թուականին*
9 o *աւերածուն*, z *աւերելոյ քաղաքին մարտիրոսաց*, l *վասն մարտիրոսաց քաղաքին որ աւերացաւ*, Վ *վասն աւերածին մարտիրոսաց քաղաքին*
9 *Մ-Թ* *մուֆարղին* փխ *մարտիրոսաց*
9 bfhnu *քաղաքի*
10 stu չիք *ամի*, Վ (*ամի*)
10 z *որ աւերեաց*
10 z *զբաղդատայ*
10 o *հուլաւուն*, stՎ *հօլաւու*
10 s *ի գլուխ* փխ *ի գալ*
11 z *զօրս*
11 i *ի ձեռս*
11 bcdfh *որդոյ*, *որդւոյն* փխ *որդւոյ իւրոյ*
11 uz *կրտսերոյ*, Վ *կրտսերքն*
11 *Մ-Թ* z *որում*
12 *Մ-Թ* և մի երկու 22 *անունն*
12 m *տան*
12 bcdefh *զիլիգիայ*, ip *զիգա* (sic), jz *զիլիգա*, Վ *զիլիգի*
12 st *նուին*
13 sՎ *գետոյն*
13 ad *զբաւսանաց*
14 cjs *առ յաւար*, d *առ աւար*, m *յառ աւար*, e *յառ յայր*, ip *առ ի յաւար*, n *առ այար*, o *առ այրս*
14 no չիք *և ի*
14 ipu *զկողմանս*, z *զնոսա* փխ *զկողմանսն զայնոսիկ*

անցանէին ընդ քաղաքն Մարտիրոսաց, որ կոչի Մուֆարղին, կոչեցին զնոսա ի հնազանդութիւն՝ տալ զօրս և հարկս և կեալ անհոգութեամբ։ Եւ սուլտանն, որ ի նմա էր յազգէն Եղևանց, ոչ առ յանձն, այլ զօրս ժողովեալ, ել զկնի նոցա, և սպան զոմանս ի նոցանէ, և եմուտ ինքն ի քաղաքն, և ամրացաւ յերեսաց Թաթար զօրուն։ Եւ նոցա թողեալ զօրս ի վերայ քաղաքին, ինքեանք չոգան մինչ ի գետն մեծ Եփրատ և ի կողմանս Միջագետաց, առին աւար, զոր ինչ գտին, և դարձան յաւելին ի զօրսն, որ պահէին զքաղաքն Մարտիրոսաց։ Եւ եկեալ առ Հուլաւուն, պատմեցին, զոր ինչ արարին, և զապստամբութիւն քաղաքին։

Եւ նա յղեաց զօր բազում ի վերայ քաղաքին. և գլխաւորս կացոյց ի վերայ զօրացն զՉաղատայ ոմն, որ զօրավար էր յառաջ եկեալ Թաթար զօրուն, և ի քրիստոնէից՝ զիշխանն Պռօշ, զոր Հասան կոչէին, այր քաջ և անուանի, երթալ պաշարել զքաղաքն յամենայն կողմանց և ո՛չ տալ թոյլ մտողի և ելողի։

Եւ երթեալ նոցա հզօրապէս մարտնչէին, եդեալ բաբանս և փիլիկուանս. հատին և զջուրն, որ մտանէր ի քաղաքն։ Նոյնպէս և քաղաքացիքն կռուէին ընդ նոսա զօրեղապէս և զբազումս սպանին ի Թաթարէն և ի քրիստոնէիցն, որ ընդ նոսա։

Եւ այսպէս զամս երկու և աւելի կրեալ պաշարումն, սաստկացաւ սովն ի քաղաքին։ Կերան զուրբ և զանսուրբ կենդանիս, և ապա սկսան զմար-

1 no *զքաղաքն*
1 abdhjmn *մուփարղին*
1 z չիք *կոչեցին*
2 no *զնա* փխ *զնոսա*
2 cinop *զհարկս*
2 stuՎ *կալ*
3 z *սուլթանն*
3 m *յազգէ*
3 bcdepstzՎ *էղևանց*, u *էթլիանց*
3 ijps *էառ*
3 abefhijmnopuzՎ *զօր*
3—4 z *գումարեաց* փխ *ժողովեալ*
4 tz չիք *ել*
4 i *եսպան*
4 o *եմուտ ինքն*
5 no *ի թաթար զօրուն երեսաց*
5 stՎ *զօրս թաթար*
6 bm *և ինքեանք*
6 h *մինչև ի*
6 stՎ չիք *մեծ*
6 Վ չիք *և*
7 stuՎ *և առին յաւար*
7 stuՎ չիք *զոր ինչ գտին*
7 no չիք *ի*
7 ostz *որք*
8 i *մարտիրոսացն*, no չիք *Մարտիրոսաց*
8 stՎ *հօլաւուն*
9 a *զապստամբութիւն*, stՎ *զապստակութիւն* փխ *զապստամբութիւն*
10 z *զօրս*
11 h *չագատայ*, c *զչագաթայ*
11 stՎ *զամն*
12 cdijuzՎ չիք *ի*
12 b *ի քրիստոնէիցն*
12 inop *իշխանն*
12 ad *պռաւշ*, c *պռոշ*
12 i *հասանն*
12 o *այր քաջք*
13 *Մ-Թ* և մի երկու 22 *եկեալ* փխ *երթալ*, no *երթայ*
13 t *թոյլ տալ*
14 i *մտողին և ելողին*
15 dijmptzՎ *հզօրեղապէս*
16 h *նմանապէս*
16 z *զքաղաքացիքն որ*
17 ip չիք *ընդ նոսա*
17—18 stՎ *զբազում թաթարս սպանին և զքրիստոնեայս որ* (s *որք*)
17—19 ijp չիք '*և զբազումս... Եւ այսպէս*'
17 z չիք *ի*
19 stuՎ *զպաշարումն*
19 o *զսովն*
20 ijpstuՎ *և կերան*
20 z *զուրբս և զանսուրբս*
20 stՎ *կերակուրս* փխ *կենդանիս*
20 z չիք *ապա*

դիկ ուտել առ ի չգոյէ կերակրոյն, զի զօրաւորքն զտկարսն ուտէին: Եւ յորժամ սպառեցան աղքատքն, դարձան ի միմեանս և ուտէին հարք զորդիս, և կանայք՝ զդստերս. և ոչ գթային ի ծնունդս որովայնի իւրեանց. և ուրացան սիրելիք զսիրելիս, և բարեկամք՝ զծանօթս: Եւ այնպէս պակասեաց կերակուրն, զի զմին լիտր մարդոյ միսն վաճառէին ընդ եօթանասուն դահեկանի: Եւ ամենևին սպառեցաւ մարդ և կերակուր ո՛չ միայն սոցա, այլ և բազմաց այլոց գաւառաց եհաս վտանգ, զի աշխարհ, որ հնազանդեալ էին Թաթարին, նեղեցան ի հարկապահանջութեանց և ի բռնակրութեանց, որք տանէին զկերակուր և զըմպելի պաշարողաց քաղաքին: Եւ յոլովք մեռանէին ի սաստիկ ցրտոյ ձեանն, որ ունէր զերկիրս յեղանակս ձմեռնայինս:

Այլ և ամրագոյն երկիրն Սասնու եկին ի հնազանդութիւն ծառայութեան Թաթարին, ապաւինեալք յիշխանն Սադուն՝ յորդի Շէրբարոքին, ի Թոռն Սադունին, քրիստոնեայ հաւատով և մեծ պատուով առ Հուլաւուն. զի այր անձնեայ և քաջամարտիկ էր, մինչ զի ընդ առաջին ախոյանիցն կարգեալ էր զնա Հուլաւուն: Սմա ետ զգաւառն Սասնոյ, զոր յետոյ ստեցին երդմանն, և կատարեցին զբազումս ի նոցանէ:

Իսկ յորժամ Թափուր եղև քաղաքն ի մարդկանէ վասն սաստիկ սովուն,

---

1 d *զմարդիկ*, p *զմարդիկս*, z *մարդիկքն առ ի չգոյէ կերակրոյն ուտէին զօրաւորքն*
1 z չիք *զի*
1 sՎ *զտկարքն*, t *զտկարսն*
1 z չիք *ուտէին*
2 h *աշակերտքն* փխ *աղքատքն*
2 n *և միմեանս ուտէին*, o *և զմիմեանս ուտէին*, z *աղքատք սկսան ուտել զմիմեանս ուտէին*
2 Վ չիք *և*
2—3 o *հարք՝ զորդիս և յորժամ*
2—3 stՎ *հարք զորդիս ուտէին*
2—3 fh *զորդին*, o *զորդի*, m *զորդիսն*
3 adfhju *կանայքն*
3 m *զդստերսն*
3 z *ոչ խնայէին զծնունդս* փխ *ոչ գթային ի ծնունդս*
3 ikmp *յորովայնի*
5 Մ-ԹՎ և մի երկու 22 *մին*
bcdeij *միս*
5 ozՎ չիք *ընդ*
5—6 st *յեօթանասուն դահեկան*, Վ *դահեկան*
6 u *մարդն*
8 Մ-Թ *նեղացան*
8 d *ի հարկապահանջաց*, z *ի հարկապահանջութենէն*
8 fhstuՎ *ի բռնակալութեանց*, e *ի բանակրութեանց* փխ *ի բռնակրութեանց*
9 Մ-Թ և մի երկու 22 *զկերակուրս*
9 Մ-Թ և մի երկու 22 *զըմպելիս*, a *զընպելի*, b *զըմբելի*, h *ըմպելի*
9 h *պաշարաց* փխ *պաշարողաց*
9 bcdj *յոլով*
10 z *ձմեռանն* փխ *ձեանն*
10 Մ-Թ և մի քանի 22 *ունէին*
10 t *զերկրին*
10—11 no չիք *'յեղանակս ձմեռնայինս'*, i *յեղանակ*
10—11 Մ-Թ *ձմեռնային*, cd *ձմեռնայինսն*
12 b *այլ և այլ*
12 stzՎ *սասնոյ*, i *սասնայ*
13 c *քաղաքին* փխ *Թաթարին*
13 Մ-Թ և մի երկու 22 *սադուն*
13 bcdejp *շէր բարբերին*, iz *շէրբարբերին*, nostuՎ *շէրպարբերին*
14 no *սաթուքին*, p *սաթունքին*, z *սադնին*
14 Մ-Թ և մի երկու 22 *հաւատով և բարի գործով*
14 stՎ *Հոլաւուն*
15—16 m *մինչ զի ընդ առաջին ախոյանիցն էր կարգեալ զնա, զի այր անձնեայ և քաջամարտիկ էր՝ սմա ետ Հուլաւուն զգաւառն սասնոյ*
15 i *ընդ յառաջին*
15 i *ախոյանեացն*
16 stՎ *Հոլաւուն*
16 isz *սասնոյ*, p *սասնւոյ*
17 z *զբազումս*
18 j *Թափոր*
18 Մ-Թ և մի երկու 22 *ի սաստիկ սովոյն* փխ *վասն սաստիկ սովուն*, *սով*

առին զքաղաքն և կոտորեցին, զորս գտին նուաղեալս ի սաստիկ սովոյն. այլ և զսուլտանն և զեղբայր իւր ածին կենդանի առ Հուլաւուն: Եւ նա հրամայեաց սպանանել զնոսա սրով, իբրև զչարժանիս կենաց և զարեանպարտս ամենայն բազմութեան, որք կոտորեցան ի պատճառս նոցա:

Բայց զեկեղեցիսն ոչ քակեցին, և ոչ զանօթս նշխարս որոցն, զոր ժողովեաց սուրբն Մարութայ յամենայն ազգաց և եդ անդ, զի քրիստոնեայքն, որ ի զօրուն, ծանուցին Թաթարին զպատիւ նոցա. այլ և ինքեանք իսկ բազում տեսիլս պատմէին զորոցն՝ ի վերայ պարսպին լոյս սաստիկ ծագեալ, և արս լուսատեսիլս երևեալ:

Եւ առաւ քաղաքն յՉԹ թուականին հայոց, ի մեծ պահս քառասնորդաց աղուհացից:

ԿԲ

Վասն որ ինչ գործեցաւ ի կողմանս Միջագետաց և Խորին Ասորւոց

Դարձեալ մեծն Հուլաւու ժողովեաց զբազմութիւն զօրաց իւրոց և չոգաւ յԱսորիս, ի Հալապ, և ի Դմիշկ, և ի Խառան, և յՌւհա, և յԱմիթ, և յայլ գաւառսն. սասպատակ սփռեալ ի կողմանս կողմանս, և ինքն նստաւ ի վերայ Հալպայ պատերազմել ընդ նմա: Եւ սուլտանն, որ ի նմա, էր Յուսուփ յազգէ Սալահադինին, որ աւերեաց զԵրուսաղէմ, զիմացաւ նմա և ոչ եկն ի հնազանդութիւն, այլ փակեաց զդրունս քաղաքին ընդդէմ նորա և

---

1 i *զքաղաքս*, n *քաղաքն*
1 i *զորս և*
1 Մ-Թ և մի երկու 22 *գտին ի նմա*
2 z *զսուլթանն*
2 h *եղբայր*, mstzՎ *զեղբայրն*
2 stՎ չիք *իւր*
2 Մ-Թ և մի քանի 22 *Հուլաւոյն*, stՎ *Հոլաւուն*, z *Հուլաւու*
2 Մ-Թ չիք *նա*
3 noՎ *և իբրև չարժանիս*
4 Մ-Թ և մի քանի 22 *պարտսն*
4 h չիք *ամենայն*
4 bcd *բազմութեանն*
4 bcdehu *նորա* փխ *նոցա*
5 p *նշխար*
5 stՎ *որոց*
6 am *ամենայն*, hi չիք *յամենայն ազգաց*
7—8 stՎ *ինքեանք պատմէին բազում տեսիլս զորոցն*
8 zՎ չիք *իսկ*
9 h *արք*
9 h *երևելեաց*
10 z *առեալ*
10 hՎ *յեօթն* (h *յեօթ*) *հարիւր և ինն*
10 abcd *Թվականին*, h *Թուականի*, Վ *Թուին*
10 d *ի մեծապահս*, i *ի մեծ պահոց*
10—11 z *քառասնորդաց պահոց*, Վ *քառասնորդացն*
11 bcdeisuՎ *աղուհացիցն*
12 z չիք *կողմանս*
12 abcdfhj *խորին* (c չիք *խորին*) *ասորւոց*, ipstuz *ի խորին ասորւոց*, mՎ *ի խորին ասորւոց*
13 cdjm *Հուլաւուն*, stՎ *Հոլաւու*
14 bnu *հալապ*,
14 Մ-Թ *ի Տմբշղ*, h *ի ամբշխ*, f *ի դմբշխ*, st *ի դըմբշխ*, tՎ *ի դմշկ*, z *դմշկկ*
14 Մ-Թ և մի երկու 22 *յուռհա*
14—15 stՎ *ի դմշկ* (s *ի դըմբշխ*) *սփռեալ ի կողմանս ի խառան, յուռհա, յամիթ, և յայլ գաւառսն սասպատակեալ*
15 d *և այլ*
15 iu չիք *կողմանս*, stՎ չիք *ի կողմանս կողմանս*
16 bn *հալբայ*, ijp *հալպայայ*
16 im *պատերազմել*, st *պատերազմեալ*
16 j *որ ի նմա*, z *սուլթանն որ ընդ նմա*
16—17 Մ-Թ *յազգէ Իւսուֆ Սալահատինին*, cst *յուսուֆ*, mz *ուսուփ*, bcdijp *յուսուփայ(ա)ինին*
17 Մ-Թ *զիմեցաւ*, Վ *և զիմեցաւ* փխ *զիմացաւ*, imnoz *ընդդիմացաւ*

կռուէր զօրութեամբ։ Եւ մեծն Հուլաւու պաշարեաց զքաղաքն յամենայն կողմանց, և յետ յոլով աւուրց կալաւ զնա բռնութեամբ. և սկսան կոտորել զքաղաքն։

Այլ սուլտանն և որք ընդ նմա մեծամեծքն, որ ամրացեալ էին ի բերդն, սկսան աղաչել զնա և գալ ի հնազանդութիւն նմա։ Եւ յանձն առ, և հրամայեաց դադարել ի կոտորելոյ զքաղաքն, և կալ նմա ի հնազանդութեան և հարկի։

Գնաց և ի Դմիշկ, և նորա բազում պատարագօք և մեծամեծ ծախիւք ելին ընդ առաջ նորա։ Եւ նա սիրով ընկալաւ զնոսա, յիւր անուն գրաւեալ կալաւ զՇէմս և զՇամս. և զայլ քաղաքս բազումս։ Առաքեաց զօրս ի վերայ ամուր քաղաքին Մերտինայ, որ հազիւ կարացին առնուլ զնա յետ բազում աւուրց։ Կոտորեցին և զբազում յեղուզակս՝ մնացեալս ամենայն ազգաց և ճանապարհորդաց, զորս ղաճարիս անուանէին, թուրք ազգաւ, ամրացեալք ի թաւ մայրիս և ի դժուարին վայրս ամրոցաց. անթիւ բազմութիւնք ոչ ումեք հնազանդ, ժողովածու յամենայն կողմանց, արք սրիկայք և ապականիչք, և մանաւանդ քրիստոնէից։ Զբազումս կոտորեցին ի նոցանէ, և զևս բազմագոյնս գերեցին. և թողեալ ի զօրացն իբրև քան հազար արս կողմնապահս՝ ինքն դարձաւ ձմերել ի դաշտն Հեմխանայ։

Իսկ սուլտանն Մսրայ ժողովեալ զօրս բազումս, եկն ի վերայ կողմնապահաց թաթար զօրուն, որոց գլխաւոր էր այր մի, Քիթբուղա անուն, հաւատով քրիստոնեայ, նայիման ազգաւ, այր մեծ պատուով, որ եւ պատերազմաւ ընդդէմ սուլտանին. և քաջապէս մարտուցեալ՝ կոտորեցաւ ամենայն զօրօքն, որ ընդ իւր, զի յոյժ բազումք էին եգիպտացիքն։ Եւ կռուեցան ի դաշտն Թաբորական լերինն։ Կային ընդ Քիթբուղային ի պատերազմի անդ յոլովք ի Հայոց և ի վրաց, որք ընդ նմա կոտորեցան։ Եւ եղև այս յՉԹ թուականին Հայոց։

1 i կռէր
1 stՎ հօլաւու
1 h ամենայն
2 i չիք զնա, t զնոսա փխ զնա
4 z սուլթանն
4 stՎ մեծամեծք
4 pst որք
4 bistՎ ամրացեալք
5 z չիք ի
5 iop էառ
6 m դադարել
6 z կալ նմայ
6 no հնազանդ
6—7 am ի հնազանդութիւն
6—8 stՎ և հնազանդեալ և հարկս եդեալ գնաց (Վ գնացին) փխ և կալ նմա ի հնազանդութեան և հարկի։ Գնաց
7 Մ-Թ հարկել, hip հարկեալ
8 Մ-Թ ի Տմշկ, s ի Դմշկ, z ի Դմշիկ
8 abl պատարագաւք, h պարգևօք
8 z ծախօք մեծամեծիւք
9 abdfh ընդ յառաջ
9 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չիք նա
9 z ընկալան
9 Վ անուանն
9 abcdefh գրաւել
10 aefhjm և զՇէմս, stՎ զՇամս, efjm զՇամայ, h զՇրամայ
10 bdehjnou և այլ, Վ և այլ բազում քաղաքս
11 Մ-Թ Մերտինայ, szՎ մէրտինայ, ip մերտննեայ, eh մերտնայ
11 cdejpizՎ որք
11 b չիք զնա
12 no և բազում
12 h եյուզակս, Վ յեղուզակս
12 cij յամենայն
13 m չիք զորս
13 h ճաղարի փխ ղաճարի, no խաճարի
13 iop անուանեն
14 stՎ ամրոցացն
14 fh յանթիւ
14 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ բազմութիւն
17 i գերեցուցին
17 o չիք իբրև
17 Մ-Թ և մի շարք ՁՁ քան հազարս փխ քան հազար արս, st այրս
18 Մ-ԹՎ և մի երկու ՁՁ և ինք.
18 i չիք և ինքն դարձաւ
18 i ի ձմերել, t ձմեռել
18 z ի դաշտ Հեմխանայ ձմերել անդ, b ի դաշտս, d ի դաշտ
18 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հիմխանայ, Վ Հէմխանայ, no Հեմխանայ
19 z սուլթանն
19 b չիք Իսկ սուլտանն Մսրայ
19 i զօր
19 Վ բազում
19 d եկին
20 z զօրաց թաթարին
20 iՎ գլխաւորն
20 efh քիթբուղայ, ostu ք(ը)թբուղա, z քիթպուղա

ԿԳ.

Վասն մահուան բարեպաշտ իշխանին Ջալալին

Իսկ Թագաւորն վրաց Դաւիթ՝ որդի Լաշային, որ կայր ի հնազանդութեան թաթարին, նեղացաւ, ձանձրացաւ ի բազում հարկապահանջութեանցն, որ նեղէին զնա և՛ զամենայն իշխանսն, և՛ զամենայն աշխարհս անհնարին ծանրութեամբ, զոր ոչ կարէին բառնալ։ Եթող նա զքաղաք իւր, զՏփխիս, և զաթոռ, և զամենայն ինչ, զոր ունէր, և փախեաւ ի խորին Ափխազք, և յամուրսն Սուանեթոյ. ընդ նմա և այլ մեծամեծ իշխանք վրաց՝ նեղեալք և տառապեալք, ծախեալք և գրաւ եդեալք զքաղաքս և զգաւառս, և ոչ կարացեալք յագեցուցանել զանյագն՝ ըստ նմանութեան չար ագահաց։ Եւ այնպէս տագնապաւ փախեաւ, զի զկին իւր՝ զԳոնցա թագուհի, և զնոր

1 ostuՎ չիք այր
1 Վ մեծաւ
1 b հաւատով փխ պատուով
1—2 stՎ ի պատերազմ, i պատերազմով
2 z սուլթանին
2 d կոտորեց (sic), ipz կոտորեաց
2—3 z զամենայն զօրքն
3 h զօրքն, no զօրքն իւր (չիք որ ընդ)
3 bhz բազում
3 z զօրքն եգիպտացւոց փխ եգիպտացիքն
4 stuՎ չիք դաշտն
4 ac թաբօրականն, bno թափօրականն, djk թափորականն, t թափուրական
4 m լերին
4 m քիթպուղային
5 nopՎ և վրաց
5 t ընդդէմ փխ ընդ նմա
5—6 no չիք 'Եւ եղև այս յՉԹ թուականին հայոց'
6 abcd թվականին, Վ թուին, hՎ ի եօթ (Վ յեօթն) հարիւր և ինն
7 e բարեպաշտին
7 st Ջալալ իշխանին, x Ջալալային
8 dijpx չիք Դաւիթ
8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ լաշային, i լաշայի, p լաշաի
8—9 nost ի հնազանդութիւն
9 ip թաթար զօրուն փխ թաթարին
9 acehjnouՎ նեղեցաւ, x նեղացեալ
9 Մ-Թ հարկապահանջութեանն, no հարկապահանջութենէ
10 m որք
10 no չիք 'որ նեղէին... աշխարհս
10 ip և զաշխարհականսն փխ և զամենայն աշխարհս, st և զաշխարհս (չիք զամենայն), d յաշխարհս
11 stՎ ծանրութիւնս
11 noՎ զքաղաքն
11 k զտփխիս
12 no չիք և զաթոռ, Վ զաթոռն
12 stՎ զոր ինչ
12 no իւր փխ զոր ունէր
12 o ի խորն ափխազ
13 x սուրանեթոյ
13 diՎ մեծամեծք
13 x իշխանս
14 i գրաւեալք փխ գրաւ եդեալք
14 ip զքաղաքսն և զգաւառսն (p զգաւառն), jx զքաղաքն և զգաւառսն (x զգաւառն)
15 o կարացեալ
15 h զանյագն, stՎ զանյագս
16 a տարնապաւ, ht տագնապեցաւ
16 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զկինն իւր, st չիք զկին
16 st զիւր
16 bsx թագուհին
16 no նոր ընծայ, stՎ զնորա ծնունդ փխ զնոր ծնեալ

ծնեալ որդի իւր՝ զԳեմեարէ, ոչ կարաց ընդ իւր տանել, բայց միայն զԳիորգի, զանդրանիկ իւր։

Իսկ մեծ սուլտանն Արղուն՝ զօր բազում գումարեալ, գնաց զհետ փախուցեալ Թագաւորին Դաւթի, զի ըմբռնեսցէ զնա։ Եւ իբրև ո՛չ կարաց ժամանել նմա, զբազում գաւառս վրաց կոտորեաց և գերեաց անխնայաբար. այլ և զգերեզմանատանս Թագաւորացն վրաց՝ զԳելաթ, սաստկապէս կոտորեաց և քանդեաց. և զկաթողիկոսարանն՝ զԱծղոր, նոյնպէս կոտորեաց անողորմաբար։

Բայց յանկարծակի եկին գունդ մի հեծելոց ի վրաց և ցուցին մեծ քաջութիւնս, զի զբազումս կոտորեցին ի զօրաց Արղունին՝ իբրև հուր ընդ եղէգն ընթացեալ, և ինքեանք գնացին ողջանդամ. և էին արք իբրև չորս հարիւր։

Եւ երկուցեալ Արղունին, ոչ իշխէր այնպէս համարձակ մտանել խուզել զվայրսն։ Ապա դարձաւ առ Հուլաւուն, և նիւթեաց ի սրտի իւրում չարութիւն, և ի կալանս արար զԹագուհին վրաց՝ զԳոնցային, և զդուստր իւր՝ զխոշաքն, և զիշխանն մեծ զՇահնշահ, և զՋալալին Հասան՝ զայրն Խաչենոյ, և զայլս բազումս՝ պատճառանօք պարտուց և հարկի, յորոց բազում գանձս առեալ, հազիւ զերծան ի մահուանէ։

Իսկ զբարեպաշտ և զառաքինի իշխանն Ջալալ նեղէր անհնարին կտտանօք, բազում հարկս պահանջելով ի նմանէ՝ առաւել քան զկարն. եղեալ

1 m զորդի, Վ որդին
1 hi զեմեարէ, nostՎ զգեմեար
1 ip տանիլ
2 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ զգօրգի, abefh jkn զգէօրգի, cd զգէւորգի, ip զգէուրգի, mux զգէորգի, stՎ զգէորգէ
2 imstxՎ զանդրանիկն, p զանդրանեկ
2 stՎ չիք իւր
3 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ արղունն
3—4 stՎ գնաց ի վերայ Թագաւորին, փխ գնաց զհետ փախուցեալ Թագաւորին
4 a ըմբռնեացէ
4 h չիք զնա
5 fh բազում
5 st չիք վրաց
5—6 p անխնաբար, stՎ անխնայապէս
6 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ զգերեզմանատունն
6 Վ Թագաւորաց
7 ip չիք 'կոտորեաց... նոյնպէս'
7 d կաթողիկոսարանն
7 x զածղոր
7 h նմանապէս
7—8 b կոտորեաց անողորմաբար
9 i հեծելոցն
9 o չիք ի
9—10 bcdeijnopx քաջութիւն
10 x բազումս
10 st հուր
11 bdeipuՎ չորեք (i չորք), x չորեք ճ
11—12 no չիք 'և էին արք... հարիւր'
13 djx յարղունին
13 u չիք մտանել
13—14 ix և խուզել
14 ak զվարսն, ԱԲԳ զվայրս (Վ զվայրսն)
14 x չիք առ
14 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ հուլաւուն, dj հուլաւու, stՎ հօլաւուն
14—15 no զչարութիւն
15 fh չիք ի
15 o զոնցային
15 m զդուստրն, stՎ զդուստր նորա
16 b զխոշաքան, st զխօշաքն
16—17 t չիք 'և զՋալալին... պարտուց'
16—17 ab խաչինոյ
17 iՎ զայլ
17 ab պատճառանաւք
17 no չիք և
17 h յարանց փխ յորոց
18 h զանձս փխ գանձս
18 i ի նմանէ փխ ի մահուանէ
19 o բարեպաշտ, x զբարեպաշտն
19 no չիք և զառաքինին
19 abcdefhjux ջալալն, k ճալալ
19 m յանհնարին
19—20 o կապանօք փխ կտտանօք
20 no պահանջեալ
20 n և եղեալ

փայտ ի պարանոց նորա և երկաթ յոտս նորա։ Եւ զայս առնէր ընդ նմա վասն առաւել քրիստոնէութեան նորա, զի թշնամիք էին նորա ամենայն տաճկահաւատքն, որք յորդորէին զԱրղունն ի սպանութիւն նորա, զի ասէին. «Սա առաւել թշնամի է դենիս մերոյ և օրինաց»։ Զի և Արղունն եւս տաճկակրօն էր. և առեալ տարաւ զնա ի Ղազուին։ Իսկ նա գոհութեամբ տանէր զամենայնն, զի յոյժ տեղեակ էր աստուածային գրոց, և պահօղ, և աղօթական, և պարկեշտ ի կերակուր և յըմպելի, և ցանկայր մարտիրոսական մահուան։

Իսկ դուստր Ջալալին, Ռուզուքան անուն, որ կին լեալ էր Բօրա-նուինին՝ որդւոյ Չարմաղունին, առաջին զլխաւորի թաթարին, գնաց առ Տօղուս խաթունն՝ կին Հուլաւուին, զի թափեսցէ զհայր իւր ի ձեռաց Արղունին։ Եւ գիտացեալ անօրէն սուլտանին, առաքեաց վաղվաղակի դահիճս և ի գիշերի ետ սպանանել զսուրբ և զարդար այրն։ Եւ երթեալ անօրէն դահճացն՝ անդամ անդամ յօշեցին զնա ըստ նմանութեան սուրբ վկային Յակովկայ՝ նորին չարչարանացն հաղորդեալ, և պսակի նորուն արժանացեալ լինի ի Քրիստոսէ աստուծոյ մերոյ։ Այսպէս կատարեցաւ այրն անարատ և աստուածապաշտ՝ զընթացսն կատարեալ և զհաւատսն պահեալ, յՉԺ

1 sՎ երկաթս
1 n ոտն, o ոտս, sՎ յուտսն, x ի յոտս
1 t նոցա փխ նորա, sՎ չիք նորա
1—2 ip չիք 'Եւ զայս... նորա'
1 h առնէին նմա, hstՎ չիք ընդ, no չիք ընդ նմա
2 Վ քրիստոնէութեանն
2 Վ չիք նորա
2 Մ-Թ էին փխ էին նորա. istՎ էին նմա
2—3 i զի թշնամիք էին նմա և հակառակ ըստ օրինաց և ըստ կրօնից դենից յամենայն տաճկահաւատքն
3 Վ տաճկահաւատք
3 stՎ և փխ որք, ip և փխ զի
3 a առէին փխ ասէին
3 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ ասէին, թէ
4 ad աւրինաց, h յօրինաց
4 d զի արղունն
5 abcefhjotuxՎ տաճկակրօնք, d տաճիկ էր կրաւնաւք
5 bcdtxՎ ղազուինն
6 cdijm յամենայնի
7 a յընպելի, fh յընպելիս, o ըմպելիս, stՎ յըմպելիս
8 i մահուանն, p մահուն
9 st ռուզուզան փխ Ռուզուքան
9—10 Մ-Թ Պօրա-նուինին, acdj բուրա նոինին, no բարա նուինին, hx բօրա(յ) նուին, pu բօրա նուինին, բուրա-նուինին, st բուզա նուինին փխ Բօրա-նուինին
10 cfh որդոյ, im յորդւոց
10 Մ-ԹՎ և ՋՋ մեծ մասը չարմաղունին, t չարմուղին
10 c յառաջին
10 ahmouxՎ զլխաւորին
10 acdej տաւղուս, b տաւուս, fh տօղուզ, i տօղոս, no տուղուս, stՎ թօխուս (Վ թօղուզ), u տօխուս
11 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ հուլաւուին, o հուլաւունին, stՎ հօլաւուին
11 i արղունոյն
12 bcdeipx սուլտանն, st սուլտան
13 i սպանել
13 i արդար, n սուրբ և արդար, Վ զարդար և զսուրբ, x զարդարն փխ զարդար այրն
13 istuՎ այրն աստուծոյ
13—14 s դահճացն անօրինաց
14 acd յօշեցին
14—15 Մ-Թ Յակովբայ
15 x ի նորին
15 stՎ չիք 'նորին... հաղորդեալ'
15 in նորին, stՎ նորին պսակացն
15 n արժանի
16 cdipstՎ չիք լինի
16 n քրիստոսի փխ ի քրիստոսէ
17 Մ-Թ կատարելով
17 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ զհաւատս
17 hՎ ի յեօթ (Վ յեօթն) հարիւր և տասն

թուականին Հայոց։ Եւ առաքեաց որդի նորա Աթաբէկն առս հաւատարիմս և ետ գողանալ զնշխարս հօր իւրոյ, զի ընկեցեալ կայր ի ջրհոր մի ցամաք, զի պարսիկն, որ ի տան իւրում ունէր զնա ի կապանս, տեսեալ նշանս աստուածայինս ի վերայ նորա, զի իբրև սպանին զնա՝ իջեալ լոյս սաստիկ ի վերայ, խնամարկեալ ընկէց զնշխարս նորա ի ջրհորն, զի յետ աւուրց թաղեսցէ զնա պատուով։ Նա եցոյց խնդրողացն զմարմին նորա, և պատմեաց զսքանչելի երեւումն։

Եւ նոքա ժողովեալ խնդութեամբ և բարձեալ տարան զնա ի տուն իւր, և թաղեցին ի վանքն Գանձասար ի գերեզմանս հարց իւրոց։ Այլ և բերողք նշխարացն տեսին ի ճանապարհի զնոյն տեսիլ լուսոյն ի վերայ նշխարացն։

Եւ կալաւ զիշխանութիւն նորա Աթաբէկն՝ որդի նորա, հրամանաւ Հուլաւուին և Արղունին, այր սրբասնունդ, պարկեշտ և խոնարհամիտ և աղօթական, որպէս զմի ի սուրբ միայնակեցաց, զի ծնողքն նորա այսպէս սնուցին զնա։ Սպան Հուլաւուն զիշխանն Զաքարէ՝ զորդին Շահնշահի, բարուրս եդեալ ի վերայ նորա։

Յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս մարդասէր և հեզ կաթողիկոսն Աղուանից՝ տէր Ներսէս, կալեալ զկաթողիկոսութիւնն ամս քսան և եօթն. և յաջորդեաց զաթոռն տէր Ստեփաննոս՝ մանուկ տիօք։

---

1 abcf թվականին, d թվականիս Վ. թուին
1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ աթապակն, mst աթապէկն, Վ. Աթապէկ
2 stxՎ. հօրն
3 d պարսիկքն
3 Մ-Թ չիք նշանս, b զնշանս
3–4 befhimpu աստուածային, d աստուածահրաշ
4 inp ի վերայ նորա
4 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ սպան
4–5 stxՎ. չիք 'զի իբրև սպանին զնա, իջեալ լոյս սաստիկ ի վերայ'
5 Վ. խնամ արկեալ
5 Մ-Թ զնա փխ զնշխարս նորա, ijm զնշխարհն, Վ. զնշխարսն փխ զնշխարս նորա
5 st աւուրց ինչ
6 uՎ. խնդրողաց
6 Մ-ԹՎ. և մի երկու ՁՁ զմարմինն
6 stՎ. չիք նորա
7 j զսքանչելիս
8–9 m թաղեցին զնա
8–9 stՎ. ի տուն իւր և ի վանքն Գանձասար թաղեցին զնա ի գերեզմանս
9 m հարցն
9–10 j բերողքն
10 dfhx ի ճանապարհին, n զճանապարհին, stuՎ. չիք ի ճանապարհի
10 n չիք լուսոյն
12 Մ-Թ որդի նորա Աթապակն, aifhu աթապակն, m աթապակ, tՎ. աթապէկն
12–13 Մ-Թ հուլաւույին, n հուլաւունին, sՎ. հօլաւուին
13 cdehՎ. և պարկեշտ
14 fh միակեցաց, stՎ. միայնակեցացն
14 d ծնողք, tՎ. ծնօղք
14 bcdxՎ. այնպէս, h չիք այսպէս
15 p էսպան
15 x հոլաւուն, stՎ. հօլաւուն
15 i և զիշխանն
15 n չիք զորդին Շահնշահի, u զորդի
17 cdijpx ի քրիստոս
18 x զտէր
18 afh զկաթողիկոսութիւն, x կաթողիկոսութիւնն
18 m ին փխ քսան և եօթն
19 dp զաթոռ նորա, hi զաթոռն նորա
19 ip զտէր ստեփաննոս, bceh ստեփաննոս
19 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ տիօք, ad տիաւք

ԿԴ

Վասն մահուան իշխանին Շահնշահի եւ որդւոյ նորա Զաքարէի

Մեծ իշխանն Շահնշահ, որդին Զաքարէի, ետ զիշխանութիւնն յաւագ որդին իւր Զաքարէ, զի որդիք բազումք էին նորա՝ Զաքարէ և Աւագ, Սարգիս և Արտաշիրն, և Իւանէ։ Եւ ինքն խնամէր զտուն իւր. և Զաքարէ ընդ թաթար զօրուն երթայր ի գործ պատերազմի, և արիութիւն քաջութեան ցուցեալ, մեծարեալ լինէր ի մեծէն Հուլաւուէն և յԱրղուն ոստիկանէն։

Դէպ եղև, զի Արղունն զօրօք բազմօք էր ի կողմանս Վրաց, ընդ նմա էր և Զաքարէ։ Եւ դաղտ յԱրղունէն և յայլ զօրացն գնաց Զաքարէ ի տեսութիւն կնոջ իւրոյ, որ էր առ հօր իւրում Սարգսի՝ իշխանին Ուխտեաց, որ ապստամբ էր ընդ թագաւորին վրաց Դաւթի։ Եւ իմացեալ Արղունին, ազդ առնէ Հուլաւուին։ Եւ նա առ ինքն հրամայեաց տանել կապանօք. և այլ բարուրս կուտեաց ի վերայ նորա, և հրամայեաց սպանանել զնա և անդամ անդամ յօշել, և արկանել շանց։

Եւ յորժամ լուաւ զգոյժն հայր նորա Շահնշահ ի գիւղն Օձուն, ի նեղասրտութիւն անկեալ՝ ի տրտմութենէն մեռաւ։ Եւ տարեալ թաղեցին զնա ի Քոբայրն, զոր առ կինն նորա ի Հայոց։

---

1 ij մահուանն
1 bcdfgh որդւոյ, j յորդւոյ
2 ijx զաքարէին
3 n շահնշահն
3 Վ. Զաքարէ
3 x իշխանութիւն
3 dmn աւագ
4 cjm յորդին
4 Մ-Թ չիք իւր
4 stՎ. բազում
4 Վ. չիք և
5 m արտաշիր, Վ. սարգիս արտաշիր
5 i զտունն, st ի տուն
5–6 i երթայր ընդ թաթար զօրուն
6 Մ-Թ արիութեամբ քաջութեամբ, cx արիութեամբ քաջութիւն, j արիութեամբ քաջութեան, suՎ. արիութիւն և քաջութիւն
7 ip չիք ի մեծէն
7 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ հուլաւուէ, d հուլաւունէ, stՎ. հօլաւուէն
8 n եղև նմա
8 d զաւրօք բազմաւք
9 d այլ
9 ad զաւրացն
10 x կնոջն
10 a առ հաւր
10 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ իւրոյ
10 d սարգսի, x սարգիս
10 bx ուխթեաց, cdj ոփթեաց (sic), i ուփթեաց, p ոփտեաց (sic)
11 h և կամեցեալ փխ իմացեալ
12 stՎ. հօլաւուին, ux հոլաւուին
12 m առ յինքն
12 i տանիլ
12 ad կապանաւք
13 cdijpx բարուր
14 bcd յաւշել, x և անդամ յօշել
15 Մ-Թ հօր իւրոյ, afh հօր իւր փխ հայր նորա, ijx հայրն նորա
15 abgj ի գեւղն, fhipx ի գեօղն
15 abcd աւձուն
16 d անկաւ
17 t զքոբայրն
17 ips էառ
17 Մ-ԹՎ. և մի երկու ՁՁ կինն նորա

ԿԵ

Վասն մեծ պատերազմին, որ եղեւ ընդ միմեանս Հուլաւուին եւ Բերքային

Աշխարհակալք և մեծ զօրավարքն, որ կային յարևելս և ի հիւսիս, ազգականք էին ղանին Մանգուի, որ մեռաւ յետ պատերազմին Նենգբանայ: Եւ երկու եղբարք նորա հակառակէին ընդ միմեանս վասն թագաւորութեանն՝ Արիք Բուղայն և Ղուպիլայն: Եւ յաղթեաց Ղուպիլայն՝ կոտորելով և սպանելով զզօրս Արիք Բուղային, և փախստական հանելով զնա յաշխարհէն, և ինքն թագաւորելով:

Եւ Հուլաւուն եղբայր էր նոցունց և Մանգու ղանին. օգնէր նա Ղուպիլային: Եւ Բերքայն, որ ի կողմանս հիւսիսոյ, օգնէր Արիք Բուղային. և միւս ևս ազգական նոցին, այլ զօրագլուխ՝ որդի ղան Չաղատային՝ անդրանիկ որդւոյն Չանգըզ ղանին, Ալղու անուն, նա պատերազմէր ընդ Բերքային, թէ նոցունց խրատովն կոտորեաց Մանգու ղանն զազգս նորա. և առաքեաց առ Հուլաւուն օգնել նմա յայսմ կողմանէ ընդ դուռն Դարբանդայ: Իսկ մեծն Հուլաւու եւ զմեծամեծ և զփառաւորագոյն իշխանսն՝ հանգոյն իւրեան, որ կային առ նմա, ի կողմանց Բաթոյին և Բերքային՝ զՂուլն, զԲալախայն, զՏութարն, զՄեղանն, զորդի Ղուլին, զՂատաղանն, և զայլս բազումս՝ հանդերձ զօրօք իւրեանց, կոտորեաց յանխնայ անողորմաբար զծերս և զաղայս, և սպառեաց զնոսա կոտորմամբ սրոյ, զի առ նմա կային և խառնէին ընդ միմեանս իշխանութեամբ: Եւ սակաւք ի նոցանէ, մազապուրծ զերծեալ առանց կանանց և մանկանց և ընչից, գնացին փախստական առ Բերքայն և առ այլ ազգականսն:

Եւ լուեալ զայն Բերքային, ժողովեաց զօրս անթիւս և անհամարս գալ առնուլ զվրէժ արեան ազգականացն ի Հուլաւուէն: Իսկ մեծն Հուլաւու ժողովեաց նոյնպէս զզօրս իւր բազմաձեռն և արար երիս յառաջս. զմինն եդ ի ձեռս որդւոյն Աբաղա ղանին, գումարեաց ընդ նմա և զոստիկանն Արղուն, և առաքեաց ընդ Խորասան օգնել Ալղուին յայնմ կողմանէ. և զմի բաժինն գումարեաց ի դուռն Ալանաց, և զայլ զօրսն ընդ իւր առեալ՝ գնաց եմուտ ի ներքս քան զդուռն Դարբանդայ, զի այս երկու մուտք են յԱլանս և ի Դարբանդ: Եւ աւերելով զմասն բաժնի Բերքային, եհաս մինչ ի գետն մեծ և անհուն, ասպնջական յոլովից գետոց, զոր կոչեն Թերքն Եթիլ, որ ծովօրէն ընթանայ և մտանէ ի ծովն Կասբից:

Եւ եկ ընդդէմ նորա Բերքայն հզօր ձեռամբ. և եղև խառնուրդ պատերազմին առ մեծի գետոյն: Եւ բազումք անկան յերկոցունց կողմանցն. և առաւել ի կողմանէ Հուլաւուին, զի պաղեցան ի սառնկութենէ ձեանն և ցրտին. և բազումք գետամոյն եղեն:

---

1 fh չիք մեծ
1 st վ. պատերազմին մեծի, z պատերազմի
1 u եղեալ
1 afhm հուլաւուին, st հօլաւուն, վ. Հուլաւունի
1 st բերքայն
2 s աշխարհակալքն
2 s որք
2 ab ի հիւսւսի, s ի հիւսիսի, p հիւսիսու, l և հիւսիսականք փխ և ի հիւսիս
3 abcdejmnstu վ. մանկուի, fh մանկուին, z մանկու խանին փխ ղանին Մանգուի
3—4 st նենգոնց, վ. Նենգնանայ
4 d և էր և երկու, z և էր որ երկու, st նաև երկու
4 Մ-Թ եղբարքն, u եղբայրք
4—5 cfgh թագաւորութեան
5 Մ-Թ Արիքոգայն, վ. Արիքբուղայն
5 g զորիկայն... զապիկայն, no զուպիլայն, z զոբիլայն... զուպիլայ, վ. Ղուպիլայն... Ղուպիլայն, k զոբիլայն
5—6 stu չիք 'Եւ յաղթեաց... կոտորելով
6 Մ-Թ Արիքոզային, վ. Արիքբուղային
6 c առնելով փխ հանելով
8 st վ. հօլաւուն
8 go չիք էր
8 cdes մանկու, z մանկու խանին
8 ab աւգնէր, dz աւագն էր փխ օգնէր
9 no վ. ղուպիլային
9 ab հիւսւսոյ, m ի հիւսիսոյ կողմանս
9 abd աւգնէր
9 Մ-Թ Արիքոզային, վ. Արիքբուղային
10 Մ-Թ և մի քանի ՋՋ չաղաթային, ijp չատային, st վ. ԱԲԴ չաղանչատային (վ. Չաղաղա ղանին)
11 bcdfgh որդոյն, z որդի
11 Մ-Թ վ. Չանկզ, abegu չընգըզ, d չընկըզ, efhj չընգզ, no չնգզ, kz չնկզ
11 n այու փխ Ալղու
12 վ. նոցուն
12 fh վ. Մանկու
13 z նոցա փխ նորա
13 st վ. հօլաւուն
13 afhk յօգնել, bd աւգնել
13 s յայնմ
14 g դարբանդայ
14 a մեծքն
14 վ. (ԱԲԴ) և մի քանի ՋՋ չիք եւ
14—15 Մ-Թ մեծամեծ և փառաւորագոյն, z փառաւոր
15 m իշխանօքն
15 lmst որք
16 no առ նա, st վ. ընդ նմա
16 ipu վ. բաթուին

---

1 ijpstz վ. զատուտարն
1 ijp զղատաղանին (sic)
2 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ կոտորեցին, fh կապեցին փխ կոտորեաց
2 i յանխնայաբար և անողորմ
4—5 m ի նոցա մազապուր
4—5 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ զերծեալ ի նոցանէ
5 abcdfghijnpu մազապուրծ
5 mstuz վ. զերծեալք
5 վ. գնային
6 d առ բերքային
6 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ ազգականքն
7 g բերքայի, sz բերքայն
8 st վ. չիք գալ
8 cipst վ. զվրէժս, z վրէժ
8 no չիք ի
8 st վ. ի հօլաւուէն
8 st վ. հօլաւու
9 վ. նոյնպէս ժողովեաց, h նմանապէս փխ նոյնպէս
9 bd զզաւրս
9 o բազում ի ձեռն
9 bcdefgh վ. առաջս, i յերիս առաջս, m յերիս յառաջս
9—10 z չիք 'յառաջս... ընդ նմա'
10 h ի ձեռն
10 beu որդւոյ, cdg որդոյ, fh որդոյն
10 բոլոր ՋՋ Աբաղանին (=Աբաղա ղանին—վ. Աբաղա ղանին)
11 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ արղունն
11 k ընդ խորասան, st վ. ի խորասան
11 ad աւգնել
11 ipt ալղունին n ալղունի այնմ հետէ, o արղունի այնմ հետէ, փխ Ալղուին յայնմ կողմանէ
11 st կողմանէն
11 o և մին
12 h բաժին
12 cdjpz ալանայ (z ալանա)
12 t վ. զօրս, z զօրսն իւր ընդ իւր
13 d դարբանդին, g դարբանդայ
13 z էին փխ են
13 Մ-Թ և մի քանի ՋՋ որ յալանս
14 Մ-Թ և եհաս. p էհաս
14 iz մինչև
15 st վ. յասպնջական
15 Մ-Թ հոլովից փխ յոլովից
15 egnostu վ. չիք Թերքն. z Թէրք էտիլ
15 bcdegjpu եդիլ, վ. Էդիլ, z Էտիլ, st եւդիլ, no Հեթիլ
16 o չիք ի
16 b կազբից, z կասպից
17 Մ-Թ խառնորդ
18 g բազում
18 i երկոցունցն, st յերկոցունցն փխ յերկոցունց կողմանցն
19 Մ-Թ և մի երկու ՋՋ հուլաւույին, oz հուլաւունին, st վ. հօլաւուին
19 abcdefghijnopstuz պաղեան
20 z գետամոյթ

Եւ ապա դարձաւ Հուլաւուն և եկն ել ի դուրս քան զդուռն Դարբանդայ։ Եւ մի ոմն ի զօրագլխաց Հուլաւուին, այր քաջ և պատերազմող, զօրօքն իւրովք, Սիրամոն անուն, որդի Չարմաղունին, առաջին գլխաւորի թաթարին, ընդդէմ կացեալ զօրացն Բերքային՝ յետս նահանջեաց. և ի նա պատսպարեցան փախուցեալքն և ապրեցան։ Եւ մեղմով ընդդէմ կալով, ել և նա ի դուրս քան զԴարբանդն։ Եւ կացուցին պահակս ի դրանն Դարբանդայ, և ինքեանք եկին ի դաշտն Մուղան ի ձմերոց։

Եւ այսպէս զամս հինգ պատերազմեալք ընդ միմեանս՝ սկսեալք յՉԺ թուականէն մինչ յՉԺԵ թուականն հայոց՝ յամենայն ամի զօր ժողովելով և ընդ միմեանս բախելով ի յեղանակս ձմեռնային, զի յամարայնի ոչ կարէին վասն տօթոյն և զեռայարաց լինելոյն։

Յաւուրս յայսոսիկ սկսաւ մեծն Հուլաւու շինել քաղաք բազմատար և բազմամարդ ի դաշտին Դառնոյ. և եդ հարկս ի վերայ ամենայն հնազանդելոցն՝ բազմութիւն փայտից բերել յամենայն կողմանց ի պէտս շինուածոյ տանց և ապարանից քաղաքին, զոր շինէր ի տեղի հովացաց իւրոց յաւուրս ամարայնւոյ։

Եւ տառապէին մարդ և անասուն ի խիստ և ի դառն վերակացուացն,

1 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ հուլաւույն, stՎ. հօլաւուն
1 g եկեալ փխ եկն ել, չիք ել
1 t չիք ի
1 o չիք դուրս քան
1–2 Մ-Թ դարբանդին, a դարբանտին, g դարպանտայ
2 Վ. ի զօրագլխացն
2 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ հուլաւուին, no հուլաւունին, stՎ. հօլաւունին
3 d զաւրօքն
3 ip սիրամ անուն նորա
3 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ չարմաղունին, st չարմուղին
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ առաջի
3 dh գլխաւոր, stՎ. գլխաւորին
4 no չիք զօրացն
4 g չիք ի
5 Վ. ապրեցան մեղմով
6 ak զդարբանդն, bceijstՎ. զդարբանդ, g զդարպանտն
6 abcd ի դրանն (sic), nostuՎ. ի դուռն
6–7 afh դարբանտայ, g դարպանտայ
7 i դաշտն փխ ի դաշտն
7 n և ձմերոց, st ի ձմեռոց, z ձմերն
8 z ամս
8 z պատերազմեալ
8 bz սկսեալ
8–9 g ի ՉԺԺ մինչ ի ՉԺԴ
8–9 h ի եօթ հարիւր [տասն] թուականէն մինչ ի եօթ հարիւր տասն և չորս թուականին, Վ. յեօթն հարիւր և տասն թուականէն մինչ յեօթն հարիւր և հնգետասան թիւն հայոց
8–9 t չիք 'յՉԺ թուականէն մինչ' abe ի յՉԺ, cdj ի յՉԹ, ip ի ՉԹ, z ՉԹ (չիք ի) Մ-Թ յՉԺԴ a ի ՉԺԴ, b ի յՉԺԴ, cd մինչև ի յՉԺԴ, ef մինչ ի յՉԺԴ, ip չիք 'մինչ յՉԺԵ թուականն հայոց'
9 abcd թվականէն... թվականն (թվականին)
9 a յամենայնի
9 ad զաւր
10 ipstzՎ. յեղանակս փխ ի յեղանակս
10 cd ձմերայնին, ejnpz ձմերային
10 bcegj յամարանի, np ամարանի, m ամարայնի, stՎ. յամառնային
12 d այսոսիկ
12 stՎ. հօլաւու
12 z քաղաք շինել
13 Մ-Թ և ՁՁ մեծ մասը դառնոյ, i դառնւոյ, p դառնուոյ
15 z շինութեան
15 t քաղաք
15 ip հովուցաց, st հովւացն, ԱԲԳ հովուացն (Վ. հովացացն)
16 a յամուրս փխ յաւուրս
16 n ամարայնի, t ամառայնոյ, Վ. ամարանոյ

որ դառնագոյնք էին քան զփարաւոնին ի վերայ որդւոցն Իսրայէլի, քանզի լուծս հարիւր եզանց լծէին ի փայտ մի յամենայն կողմանց և ոչ կարէին շարժել վասն մեծութեան և հաստութեան փայտիցն, և հեռաւորութեան և դժուար ճանապարհացն ընդ գետս և ընդ լերինս. և յանխնայ հարկանելով՝ մեռանէին մարդիկ և անասունք։

Այլ և տունս մեծամեծս կռոց շինեաց՝ անդր գումարել զամենայն արուեստաւորս՝ քարանց և փայտից և նկարուց. զի ազգ մի, զոր տոյինքն ասեն, են զիւթք և կախարդք, որք տան խօսել ձիոց և ուղտուց, և մեռելոց, և թաղեայ պատկերաց, դիւթական արուեստիւ։ Եւ են ամենեքին քուրմք, գերծեալք գլխօք և մօրուօք, և ունին փիլոն դեղին զկրծօքն. և պաշտեն զամենայն ինչ, և առաւել զՇակմոնիա և զՄադրին։

Նոքա խաբեցին զնա և ասէին պահել զնա անմահ. և բանիւ նոցա կայր և շարժէր, և հեծնոյր՝ տուեալ զինքն ամենևին կամաց նոցա։ Եւ խոնարհեալ երկիր պագանէր գլխաւորին նոցա յոլով անգամ յաւուրն, և ուտէր ի նուիրական սեղանոյն ի տան կռոցն, և առաւել մեծարէր քան զամենեսին զնոսա։ Վասն որոյ զտաճար կռոց նոցա առաւել մեծարգի յարդարէր։

1 b խառագոյնք փխ դառնագոյնք
1 z զփարաւոն
1 bcdfh որդւոցն
1 efh իղի
2 stՎ. լուծ փխ լուծս
2 i լծէին յամենայն կողմանց ի փայտէ, j ի փայտի յամենայն
3 abcdj մեծութեանն
3 fh չիք և հաստութեան, d հաստութեանն
4 ipՎ. դժուարութեան փխ դժուար
4 ostՎ. ճանապարհին
5 s հարկանելոյն, tՎ. հարկանելոյ, u հարկանելոց
5 abcdefgijm մարդք
6 i չիք կռոց, stՎ. կռոցն
6 stՎ. անդ
7 st արուեստաւորսն
7 no չիք և նկարուց, c նհարուց (sic)
7 s չիք զոր
7–8 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ տոյինք, ijtz տոյինքն, g տոյինքն
7–8 u չիք 'զի ազգ մի... զիւթք'
8 stՎ. չիք են
8 b զիւզք
8 d կախարթք, Վ. կախարդն
8 Մ-Թ-Վ. և մի երկու ՁՁ որ, fh չիք որք
8 Վ. տայ
8 ad խաւսել
8 cg ձիւոց, imp ձիուց
9 stuՎ. չիք և մեռելոց
9 Մ-Թ afh թաղեալ, no չիք թաղեայ
9 notՎ. դիւական փխ դիւթական
9 bcdjm ամենեքեան, Վ. ամենայն
10 bdijzՎ. գերծեալ
10 abd գլխաւք, g nostՎ. գլխովք
10 Մ-Թ-Վ. մօրուօք, bd մօրուաւք, efh մաւրօք, g մօրօք, o մօրուովք, pst [մօրուօք
10 abd զկրծաւքն, o զկրծովքն, stՎ. զկրծովք
11 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ պաշտէին
11 Մ-Թ մի երկու ՁՁ առաւել փխ և առաւել, ijmz եւ առաւել
11 fgh զշակմոնիայ, stu շամկոնիա
11 b զադրին
12 nostuՎ. և ասեն
12 ip զանմահ փխ զնա անմահ
12 stՎ. և բանն (Վ. ի բանն) իւրեանց փխ և բանիւ նոցա
13 m զինքն
13 o բստ կամաց, z ի կամաց
14 stՎ. երկրպագէր
14 mp աւուրն
15 j և առաւել, z եւ առաւել
15 j մեծ արարէր, Վ. մեծարէին
16 h վասն այսր
16 Մ-Թ տաճար
16 fhi չիք նոցա
16 ip յարգի փխ մեծարգի
17 dz զարդարէր, fh յարդարէր, Վ. յարդարէ

Իսկ աւագ կանանց նորա քրիստոնեայ էր, որում անուն էր Տօղուս խաթուն. Թէպէտ բազում անգամ յանդիմանէր զնա, ոչ կարաց զերծուցանել զնա ի դիւթացն, այլ ինքն աստուածպաշտութեամբ կեցեալ՝ ձեռնտու և օգնական էր քրիստոնէից։

Իսկ յԶԺԴ թուականին նշան մեծ երևեցաւ յերկինս. աստղ մի երևեցաւ՝ գալով ի կողմանց հիւսիսոյ յարեւելս և ի հարաւ։ Եւ երկայն ճառագայթ լուսոյ սփռեալ երևէին առաջի նորա, բայց աստղն նուազ երևէր և երագ ընթանայր. և երևէր իբրև աւուրք ամսոյ միոյ և այլ ոչ ևս՝ իբրև զաստղն գիսաւոր, որ ընդ ժամանակս ժամանակս երևի՝ ընթանալով յարևմտից ի հիւսիս. այլ սա երկայնաձիգ շառաւիղօք, և որ քան զօր աճէին շառաւիղքն՝ մինչև կորեաւ։

Եւ ի սոյն ամի վախճանեցաւ Հուլաւուն, և կինն իւր Տօղուս խաթունն։ Եւ կալաւ զտեղի նորա որդի իւր Աբաղա ղանն յԶԺԴ թուականին, և առ կին

1 tՎ աւագն
1 abcdfhjm կանանցն, z կին
1 h յորում, uՎ չիք որում անուն էր
1 Վ Տօխուզ, aedeg տաւղուս, b տաւ ուս, i զաղոս (sic), no տաւղուս, p տօղոս, s Թօխուս, t Թօխուզ, u տօխուս
2 t զրաղում
2 stzՎ զնա
2—3 no չիք 'ոչ կարաց զերծուցանել զնա'
3 acmՎ ի դիւթաց, t և դիւթաց, fh ի դիւաց
3 m աստուածպաշտութեամբ
3 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ կացեալ
4 Մ-Թ ձեռնտու
4 ad աւգնական, z չիք և օգնական
5 g ԷՃԺԴ, i չԹ փխ յԶԺԴ, km չԺԴ, hՎ յեօթն (h յեօթ) հարիւր և ի չորեք տասան
5 ac թվականին, no թուականին հայոց, Վ թուին
5 stՎ չիք մեծ
5 stՎ յերկնից փխ յերկինս
5 m չիք 'աստղ մի երևեցաւ', e երևեցաւ յերկինս, stuՎ երևեալ յերկինս, g չիք երևեցաւ
5—11 z չիք 'մի երևեցաւ… մինչև կորեաւ'
6 stuՎ գոլով ի կողմանէ փխ գալով ի կողմանց
6 o կողմանց փխ ի կողմանց
6 b հիւսւսոյ, d հիւսուսոյ
6 o և հարաւ
6 d յերկայն
6 nostՎ ճառագայթ
7 m երևին
7 h բայց
7 abcdegh նուաղ
7 ip արագ
7 abcdfghjp և երևէր և էր, no և երևէր էր, Մ-Թ և էր իբրև, u երևէր ամսոյ միոյ. no և այլ ոչ երևէր
8 egnostuՎ չիք աւուրք
8 stՎ ամիս մի
8 Մ-Թ և ոչ այլևս ոչ իբրև, m չիք 'և այլ ոչ ևս'
9 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ զաստղ
10 a ի հիւսւս, b ի հիւսուս, g ի հիւսիսոյ, ip չիք ի
10 Վst ընդ երկայնաձիգ
10 bd շառաւեղաւք (d շառաւիղաւք), efghijp շառաւեղօք
10 a աւր, d աւր քան զաւր
11 abcefhjpՎ շառաւեղքն, d շաւեղքն (sic), gt շառաւեղն, s շառաւիղն
11 o մինչև անյայտ եղև փխ կորեաւ
12 stՎ Եւ նոյն փխ Եւ ի սոյն ամի
12 b վաղխճանեցաւ, c վաղճանեցաւ, dp վաղճանեցաւ, noz մեռաւ փխ վախճանեցաւ
12 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ Հուլաւոյն, stՎ Հօլաւուն
12 acdej տաւղուս, b տաւուս, h տաւղուզ, l տօղուզ, no տուղուս, s տօխուս, tՎ տօխուզ
13 Մ-Թ և մի երկու ՁՁ չիք 'նորա որդի', jm որդին
13 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ ապաղաղանն, o պաղանն, st ապօղան, Վ Ապաղայն
13 abcdj յԶԺԴ, fkm ի չԺԴ, g ԷՃԺԴ, hՎ յեօթն (h ի յեօթ) հարիւր և ի չորեք տասան (h հարիւր չորեքտասան)
13 acd թվականին, z թուականին հայոց, Վ թուին
13 no չիք 'յԶԺԴ թուականին'
13 ips էառ

զդուստր Հոռոմոց թագաւորին, որում անուն էր Դեսպինա խաթուն, որ եկն երևելի փառօք. և պատրիարքն Անտիոքու, և այլ եպիսկոպոսք ընդ նմա. զոր եբեր տէր Սարգիս Եզնկային եպիսկոպոսն, և Բենեք վարդապետն. և մկրտեալ զԱբաղա ղանն՝ ետուն զաղջիկն նմա կին։

Եւ նորա զօր գումարեալ բազում յոյժ, գնաց ընդդէմ կալ պատերազմաւ զօրաց Բերքային, որք եկին ընդ դուռն Դարբանդայ. և հարին զբանակս իւրեանց առ ափն Կուր գետոյ. և կալան սոքա աստի, և նորա՝ անտի, ամրացուցեալ զեզր գետոյն ցանկով և փոսիւք խորագունիւք։

1 abcdihj զդուստրն
1 cdp զէսպինայ, fghm զեսպինայ
2 abcdefghijnstՎ պատրիարքն
2 a անդիոքու
2 egnostՎ եպիսկոպոսունք
2—3 z եզնկայ եպիսկոպոսն և պատրիարքն անտիոքու և այլ եպիսկոպոսք ընդ նմա և բենեք
3 stՎ տէրն
3 d սարքիս
3 fgh եզնկացին, i եպիսկոպոսն երզնկայց, no եպիսկոպոսն եզնկային (o եզնկայի),
4 a մկրտել, jp մկրտեաց
4 Մ-Թ և մի քանի ՁՁ զԱպա ղանն, b զղապաղա ղանն, cd զղապա ղանն, st զապօղանն, Վ զԱպաղաղանն
4 stՎ ետուն նմա զաղջիկն կին
5 d և նա զաւր, h և նորա զօր, z և նա զօրս
5—6 z ընդդէմ եկեալ, g գնաց ընդդէմ գալ պատերազ, o կալ պատերազմ, stՎ տալ պատերազմ (t պատերազմի)
6 e որ, i և որք
6 g դարդանդայ
7 no չիք իւրեանց
7 egnostՎ չիք Կուր (առ ափն գետոյն), z եղբ կուր գետոյ, l գետոյն
7 z չիք և կալան
8 st ամրացեալ
8 stՎ զեզրն. no եզր
8 i ցանկով, no ցանկօք, stՎ ցանկովք
8 egnostՎ չիք փոսիւք
8 ԱԲԳ և խոր զոյլիւք կամ խորագոյնիւք ՁՁ-ների մեծամասնությունը չունի 'Եւ քրիստոսի յուսոյն մերոյ փառք անլռելի ձայնիւ այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն', ուստի մենք հանում ենք։

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՑԱՆՑԱԿՆԵՐ

Կիրակոսի Պատմության առաջին մասը մի սովորական ժամանակագրություն է՝ «Հաւաքեալ ի նախագրելոց»։ Այստեղ թվարկված են բազմաթիվ հայ և օտարազգի թագավորների, կայսրերի, ամիրապետների, կաթողիկոսների և այլ իշխանավորների անունները՝ անցողակի նշելով նրանցից գլխավորապես հայերի իշխանության տևականությունը, այսպես, օրինակ՝ «Յետ Վաղարշու՝ դադարեց արքայի, առնու զթագն Կաւատ, և ապա Ջամասպ, և ապա Կաւատ», կամ «Յետ Մուշէի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Սահակ ամս հինգ, և ապա տէր Քրիստափոր ամս հինգ, և յետ նորա տէր Ղևոնդ ամս երկու...», կամ «Եւ յետ Կոստանդնի կայսեր թագաւորեաց Յուստի(նի)անոս... Եւ յետ նորա առնու զթագն Լևոն, և յետ նորա Ափսիմերոս, և յետ նորա Յուստի(նի)անոս, և յետ նորա Փիլիկոս Վարդան, և յետ նորա Թէոդորոս, և յետ նորա Լևոն»։

Պատմագրի նկարագրած ժամանակները պարզ պատկերացնելու նպատակով հրատարակությանս կցում ենք հայ և օտար գահակալների ժամանակագրությունը։ Ժամանակագրական տախտակները կազմելիս՝ օգտվել ենք Հ. Մանանդյանի, Մ. Օրմանյանի, Ա. Կրիմսկու, Թ. Նյոլդեկեի, Կ. Պապառիգոպուլոսի և այլ գիտնականների երկասիրություններից։

Կ. ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆ

I

Թագաւորք Հայոց յազգէն Արշակունեաց ի Դ–Ե դդ.

Տրդատ Գ Մեծն	*298—330*
Խոսրով Բ (Գ)	*330—338*
Տիրան	*338—345*
Արշակ Բ	*345—367/8*
Պապ	*368—374*
Վարազդատ	*374—378*
Արշակ Գ (Մանուկ)	*378—389*
Խոսրով Գ (Դ)	*385—387/8*
Վռամշապուհ	*387/8—413/4*
Խոսրով Գ (Դ) վերստին	*415*
Շապուհ որդի Յազկերտի (պարսիկ)	*416—420*
Արտաշէս, որդի Վռամշապուհի	*422—428*

II

Թագաւորք Հայոց յազգէն Բագրատունեաց

(իշխանաց իշխանք, թագաւորք)

(Աշոտ սպարապետ Հայոց	*855—862*
Աշոտ իշխանաց իշխան Հայոց	*862—877)*
Աշոտ Ա թագաւոր Հայոց	*887—891*
Սմբատ Ա	*892—914*
Աշոտ Բ Երկաթ	*914—928*
Աբաս Ա եղբ. Աշոտայ	*928—953*
Աշոտ Գ Ողորմած, որդի Աբասայ	*953—977*
Սմբատ Բ Տիեզերակալ	*977—990*
Գագիկ Ա	*990—1020*
Յովհաննէս-Սմբատ	*1020—1041*
(Միջոց պարապոյ)	*1041—1042*
Գագիկ Բ	*1042—1045*

III

Թագաւորք Հայոց յազգէն Ռուբինեանց

(Իշխանք, թագաւորք)

Ռուբէն Ա ազգական Գագկայ	1080—1095
Կոստանդին Ա որդի Ռուբէնի	1095—1100
Թորոս Ա որդի Կոստանդնի	1100—1123
Լեւոն Ա որդի Կոստանդնի	1123—1138
Միջոց պարապոյ 6 տարի	
Թորոս Բ որդի Լեւոն Ա-ի	1144—1168
Թոմաս Պայլ	1168
Մլեհ եղբայր Թորոսի	1169—1174
Ռուբէն Բ որդի Ստեփանեայ, եղբօր Թորոսի և Լեւոնի	1174—1185
Լեւոն Բ թագաւոր, եղբ. Ռուբէնի	1185—1219
Զապէլ դուստր Լեւոնի	1219
Ֆիլիպ Լատին պրինց	1220—1222
Միջոց պարապոյ	1223
Հեթում Ա որդի Կոստանդնի	1224—1261

IV

Կաթողիկոսք Հայոց

Գրիգոր Ա Լուսաւորիչ վախճ.	325
Արիստակէս Ա Պարթև	325—333
Վրթանէս Ա Պարթև	333—337
Յուսիկ Ա Պարթև	341—347
(Դանիէլ Նահատակ	347 թ.)
Փառներսեհ Ա	348—352
Ներսէս Ա Պարթև	353—373
Շահակ Ա Մանազկերտցի	373—377
Զաւէն Ա Մանազկերտցի	377—381
Ասպուրակէս Ա Մանազկ.	381—386
Սահակ Ա Պարթև (ընդմիջմամբ)	387—439
Սուրմակ Մանազկ. 428 (վերստին)	437
Բրքիշոյ Ասորի	432
Շմուէլ Ասորի	437
Մեսրոպ Մաշտոց	439
Յովսէփ Ա Հողոցիմցի	440—452
Մելիտէ Ա Մանազկերտցի	452—456
Մովսէս Ա Մանազկերտցի	456—461
Գիւտ Ա Արահեզցի	461—471, վախճ. 487
Յովհան Ա Մանդակունի	478—490
Բաբգէն Ա Ոթմսեցի	490—575
Սամուէլ Ա Արծկեցի	516—526
Մուշէ Ա Այլաբերցի	526—534
Շահակ Բ Ուղկացի	534—539
Քրիստափոր Ա Տիրառիճցի	539—545
Ղեւոնդ Ա Եռաստեցի	545—548
Ներսէս Բ Բագրեւանդցի	548—557
Յովհաննէս Բ Գաբեղենեցի	557—574
Մովսէս Բ Եղիվարդեցի	574—604
Վրթանէս Քերթող տեղապահ	604—607
Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի	607—615
Յովհան Հակաթոռ վախճ.	611
Կոմիտաս Ա Աղցեցի	615—628
Քրիստափոր Բ Ապահունեցի	628—630
Եզր Ա Փառաժնակերտցի	630—641
Ներսէս Գ Շինող	641—661
Անաստաս Ա Ակոռեցի	661—667
Իսրայէլ Ա Ոթմսեցի	667—677
Սահակ Գ Ձորափորեցի	677—703
Եղիա Ա Արճիշեցի	703—717
Յովհան Գ Օձնեցի	717—728
Դաւիթ Ա Արամոնեցի	728—741
Տրդատ Ա Ոթմսեցի	741—764
Տրդատ Բ Դասնաւորցի	764—767
Սիոն Ա Բաւոնցի	767—775
Եսայի Ա Եղիպատրուշցի	775—788
Ստեփանոս Ա Դունեցի	788—790
Յովաբ Ա Դունեցի	790—791
Սողոմոն Ա Գառնեցի	791—792
Գէորգ Ա Օշականցի Հոյլորուկ	792—795
Յովսէփ Բ Փարպեցի—Կարիճ	795—806
Դաւիթ Բ Կակաղացի	806—833
Յովհաննէս Դ Ովայեցի	833—855
Զաքարիա Ա Ձագեցի	855—877
Գէորգ Բ Գառնեցի	878—898
Մաշտոց Ա Եղիվարդեցի	898—899
Յովհաննէս Ե Դրասխանակերտցի (պատմագիր)	899—931
Ստեփանոս Բ Ռշտունեցի	931—932
Թէոդորոս Ա Ռշտունեցի	932—938
Եղիշէ Ա Ռշտունեցի	938—943
Անանիա Ա Մոկացի	943—967
Վահան Ա Սիւնեցի	967—969
Ստեփանոս Գ Սևանցի	969—971
Խաչիկ Ա Արշարունի	972—992
Սարգիս Ա Սևանցի	992—1019
Պետրոս Ա Գետադարձ	1019—1054
Դէոսկորոս Սանահնեցի հակաթոռ	1036
Խաչիկ Բ աթոռակից Պետրոսի	1049-է
Խաչիկ Բ Անեցի	1054—1060
Գրիգոր Բ. Վկայասէր	1065—1105
Գէորգ Գ Լոռեցի	1069—1072
Սարգիս Հոնեցի	1076—1077
Թէոդորոս Ալախոսիկ Հոնեցի	1077—1090
Բարսեղ Ա Անեցի	1081—է
Պօղոս Վարագեցի	1086—է
Բարսեղ Ա Անեցի	1105—1113
Գրիգոր Գ Պահլաւունի	1113—1166
Դաւիթ Թոռնիկեան հակաթոռ յԱխթամար	1114
Ներսէս Դ Շնորհալի	1166—1173
Գրիգոր Դ Տղայ	1173—1193
Գրիգոր Ե Քարավէժ	1193—1194
Գրիգոր Զ Ապիրատ	1194—1203
Բարսեղ Բ Անեցի հակաթոռ	1195—է
Յովհաննէս Զ Մեծաբարոյ	1203—1221
Անանիա Սեբաստացի հակաթոռ	1204—է
Դաւիթ Գ Արքայակաղնեցի	1204—է
Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի	1221—1267

V

Կայսերք Բիւզանդիոյ

Կոստանդիանոս Ա Մեծն	324—337
Կոստանդին Բ	316—340
Կոստանդ Ա	317—361
Յուլիանոս Ուրացող	361—363
Յովբիանոս	363—364
Վաղենտինիանոս	364—375
Վաղէս	364—378
Թէոդոս Ա Մեծն	379—395
Արկադէոս	395—408
Թէոդոս Բ Փոքր	408—450
(Պուլքերիա	450—453)
Մարկիանոս	450—457
Լեւոն Ա	457—474
Լեւոն Բ	474—476
Զենոն	474—491
Անաստաս Ա	491—518
Յուստինոս Ա	518—527
Յուստինիանոս Ա	527—565
Յուստինոս Բ	565—578
Տիբերիոս Բ	578—582
Մաւրիկիոս (Մօրիկ)	582—602
Փոկաս	602—610
Հերակլ	610—641
Հերակլեոնաս և Կոստանդին Գ	641—641
Կոստանդ Բ	641—668
Կոստանդին Դ Պոգոնատ	668—685
Յուստինիանոս Բ	685—695
Լեոնդիոս	695—698
Տիբերիոս Գ Ափսիմարոս	698—705
Յուստինիանոս Բ (վերստին)	705—711
Փիլիպպիկոս Վարդանէս	711—713
Անաստաս Բ Արտեմիս	713—716
Թէոդոս Գ Ադրամէտ	716—717

(Իսաւրեան հարստութիւն)

Լեւոն Գ Իսաւրացի (Ասորի)	717—740
Կոստանդին Ե Կոպրոնիմոս	740—775
Լեւոն Դ	775—780
Կոստանդին Զ	780—797
Իռինէ Աթենացի	797—802
Նիկեփոր Ա	802—811
Ստաւրակիոս	811
Միքայէլ Ա Ռանգաբէ	811—813
Լեւոն Ե Հայազգի	813—820
Միքայէլ Բ	820—829
Թէոփիլոս	829—842
Թէոդորա և Միքայէլ Գ Հարբեցող	842—867

(Հայկական-Մակեդոնական հարստութիւն)

Վասիլ Ա	867—886
Լևոն Զ Իմաստասէր	886—912
Աղէքսանդր	912—913
Կոստանդին Է Ծիրանածին	913—959
Ռոմանոս Ա Լեկապէն (գահակից)	919—944
Ռոմանոս Բ	959—963
Նիկեփոր Բ Փոկաս	963—969
Յովհաննէս Ա Չմշկիկ (Կիւռժան)	969—976
Վասիլ Բ Բուլղարասպան	976—1025
Կոստանդին Ը	1025—1028
Ռոմանոս Գ	1028—1034
Միքայէլ Դ Պափլագոն	1034—1041
Միքայէլ Ե Կալափատ	1041—1042
Կոստանդին Թ Մոնոմաքոս	1042—1054
Թէոդորա Բ	1054—1056
Միքայէլ Զ Ստրատիոտիկոս	1056—1057

(Կայսերք ի տոհմիցն Կոմնենոսի, Դուկասայ և Անգելոսի)

Իսահակ Ա Կոմնենոս	1057—1059
Կոստանդին Ժ Դուկաս	1059—1067
Ռոմանոս Դ Դիոգենէս	1067—1071
Միքայէլ Է Դուկաս	1071—1078
Նիկեփոր Գ Վոտանիատ	1078—1081
Ալէքս Ա Կոմնենոս	1081—1118
Յովհան Բ Կոմնեն. (Կալոժան)	1118—1143
Մանուէլ Ա Կոմնենոս	1143—1180
Ալէքս Բ Կոմնենոս	1180—1183
Անդրոնիկոս Ա Կոմնենոս	1183—1185
Իսահակ Անգելոս	1185—1195
Ալէքս Գ Անգելոս	1195—1203
Իսահակ (վերստին) և Ալէքս Դ	1203—1204
Ալէքս Ե	1204
Թէոդոր Ա Լասկարիս	1204—1222
Յովհան Գ Դուկաս Նիկիայ	1222—1255
Թէոդոր Բ	1255—1259
Միքայէլ Ը Պալէոլոգ	1261—1282

VI

Արքայք Սասանեանք

Ներսեհ	293—302
Որմիզդ Բ	302—309
Շապուհ Բ	309—379
Արտաշիր Բ	379—383
Շապուհ Գ	383—388
Վահրամ (Վռամ) Դ Քերմանշահ	388—399
Յազկերտ Ա	399—420
Վահրամ (Վռամ) Ե Գոռ	420—438
Յազկերտ Բ	438—457
Որմիզդ Գ	457—459
Պերոզ	459—484
Վաղարշ	484—488
Կաւատ Ա	488—496
(վերստին)	498—531
Խոսրով Ա Անուշիրվան	531—579
Որմիզդ Դ	579—590
Խոսրով Բ Փարվէզ	590—628
Վահրամ Զ (Վռամ Զ)	590—591
Վստամ	592—595
Կաւատ Բ	628
Արտաշիր Գ	628—629
Շահր-Վարազ և այլք	629—630
Որմիզդ Ե	631
Յազկերտ Գ	632—651

VII

Թագաւորք Վրաց
(Ժ—ԺԳ դդ.)

Բագրատ Գ	975—1014
Գիորգի Ա	1014—1027
Բագրատ Դ	1027—1072
Գիորգի Բ	1072—1089
Դաւիթ Դ Շինարար	1089—1125
Դեմետրէ Ա	1125—1156
Գիորգի Գ	1156—1184
Թամար	1184—1213
Գիորգի Լաշա	1213—1222
Ռուսուդան	1222—1245
(Դաւիթ որդի Ռուսուդանայ թագակից մօր	1230 թ.—է)
Դաւիթ Զ Նարին (կրտսեր, որդի Ռուսուդանայ)	1247—1293
Դաւիթ Է Ուլու (—աւագ որդի Գիորգեայ) թագակից	1247—1270

VII

Սելջուկեանք

Տողրուլ բեկ (Տուղլու պէկ)	1058—1063
Ալփ-Ասլան որդի Չակըր բեկի	1063—1072
Մելիք-Շահ Ա	1072—1092
Մելիք-Շահի որդիք՝	
Մահմուդ	1092—1094
Բարքիարուխ (Բէրքիարուխ)	1092—1104
Մելիք-Շահ Բ որդի Բարքիարուխի	1104—1105

IX

Ամիրապետք

Մուհամմեդ վախճ.	632
Աբու Բեքր	632—634
Օմար (ըստ Կիրակոսի՝ Ամր.)	634—644
Օսման	644—656
Ալի	656—661

Օմայեանք 661—750 թթ.

Աբդլ-Մալիք Ա	685—705
Եզիդ Ա որդի Մուաւիայի	680—683
Աբդլ—Մալիք Ա	685—705
Վալիդ Ա	705—715
Սալաման Ա	715—717
Օմար Բ	717—720
Եզիդ Բ	720—724
Հեշամ Ա	724—743
Վալիդ Բ	743—744
Իբրահիմ Ա	744
Մրվան Բ	744—750

Աբբասեանք

Աբուլ-Աբաս Սաֆֆահ	750—754
Աբու-Ջաֆար Աբդուլլա Մանսուր	754—775
Մահդի	775—785
Խադի (Մուսա ալ-Խադի իբն Մահդի)	785—786
Հարուն առ-Ռաշիդ	786—809
Ամին իբն Ռաշիդ	809—813
Մամուն	813—833
Մութասիմ	833—842
Վասիկ	842—847
Մոտավաքքիլ Ջաֆր	847—861
Մոնթասիր	861—862
Մոսթան	862—866
Մոթազզ	866—869
Մոխթադի	869—870
Մոթամեդ	870—892
Մոթադիդ	892—902
Մոքթաֆի	902—908
Մոքթադիր	908—932

. . . .

. . . .

Վերջին ամիրապետք Բաղդատոյ

Մոսթանսիր	1226—1242
Մոսթասիմ	1242—1258

ՑԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ*

Աբաղա ղան *որդի Հուլաւուին* 395, 398, 399
Աբասաձոր գ. 211, 216
Աբաս Ա որդի Սմբատայ թգ. Բագրատունի 84, 87
Աբաս մանուկ որդի Կիւրիկէի 152
Աբաս մանուկ՝ որդի Կիւրիկէի 152
Աբաս կր. Աղուանից 195
Աբբա Եփրեմ *տ.* Եփրեմ Ասորի:
Աբգար թգ. 268
Աբդիսոյ *եպիս.* 61
Աբդլա, *Աբդիլայ,* Ապտլայ ամիրապետ 80
Աբդլայ ամիրապետ *այլ* (Աբդլ-դանգի) *Ապտլայ (Ապտլ-դանգի) 71, 77
Աբդլայ (*Ապտլայ) ամիրապետ միւս 71
Աբդլ-դանգի տ. Աբդլա ամիրապետ *այլ:*
Աբդլ-մելիք ամիրապետ 65, 196
Աբդլմելիք գլխաւոր տաճկաց *տես վերև:*
Աբել 345
Աբիսողոմեան քար 10
Աբլաբաս Աշոտ, Ապլապաս 77
Աբուբաքր ամիրապետ 60, 64
Աբուսահակ Մահմետ 77
Աբրահամ առաջնորդ Գետկայ 223
Աբրահամ (Խոստովանող), տէր Աբրահամ *աշակ. Սահակայ և Մեսրոպայ* 7, 28
Աբրահամ *կթ. Հայոց* 45, 46, 51
Աբրահամ նահապետ 59, 63, 141, 142, 340, 344, 345
Ագաթանգեղոս *Ագաթանգեղոս 6
Ադամ 5, 123, 124, 126, 142, 221 334, 336, 337
«Ադամայ ապաշխարութիւն» *(գիրք)* 51
Ադդէ իմաստասէր 42, 213
Ազադին *տ.* Ալադին:
Ազգ կաթողիկոսաց Աղուանից 182
Ազկերտ *տ.* Յազկերտ:
Աթաբէկ (*Աթապէկ) որդի Զալալի 392
Աթանագինէս 19
Աթանաս, *Աթանասիոս (սբ.)* 31, 128, 129, 133, 308, 331, 339, 340
Աթենաս իմաստասէր 42
Աթենաս պատր. Ասորւոց 69
Աթլ (Էթիլ) *գետ տ.* Եթիլ:
Աթոռ Աղուանից 182, 196, 199
Ալադին, Ալայէտտին սուլտան հոռոմոց 190, 228, 229, 317, 364, 376
Ալամուդ, Ալամութ *բ.* 376, 377
Ալայիս *կղզի* 318, 375
Ալանաց դուռն 395
Ալանք 37, 395 *տ. նաև* Օսէթք:
Ալաւիկ *կամ* *Ալօկ 116, 199
Ալբիանոս *եպ.* 23
Ալէքս (Ալեքսանդր) կայսր 84
Ալէքս Ա կայսր 106, 107, 109, 149, 150
Ալէքսիոս պատոսատատոր 121
Ալի փեսայ Մահմետի 57
Ալիս *գետ* 71
Ալճարակ *լ.* 117, 200
Ալղու որդի Չաղաթային 394, 395
Ալուայնիս 368
Ալփասլան 84, 93, 104, 105
*Ալփիանոս *տ.* Ալբիանոս:
Ախուրեան *գետ* 88
Ածղոր 390
Ականայ *բ.* 359
Ակներ *վանք* 159, 188
Ահարոն (Հարուն) *ամիրապետ* 77
Ահարոն կր. Աղուանից 197
Ահարոն *սխալմամբ երկրորդ անգամ կրկնված* տ. Ահարոն ամիրապետ:

---

* *«Անունների ցանկը» կազմված է միայն Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության համար: Առաջաբան ուսումնասիրության մեջ հանդիպող անունները այստեղ չեն նշված:*

«Ցանկի» մեջ զետեղված են՝ բացի անձնանուններից և տեղանուններից, նաև սակավ հանդիպող ցեղանուններ, սոցիալական խմբավորումներ, հարկերի և տուրքերի անուններ և երկերի վերնագրերը:

Համառոտագրություններից նշենք՝ բ. բերդ, գա. գավառ, գ. գյուղ, եպ., եպիս. եպիսկոպոս, թգ. թագավոր, կթ. կաթողիկոս, սբ. սուրբ, վրդ. վարդ. վարդապետ, ք. քաղաք: Աստղանիշով նշված են ծանոթությունների էջերը:

Կ. Մ.—Օ.

Ահմատ *ամիրապետ* 80
Ահր *տ.* Աւահր:
Աղբայրիկ հայր Աստուածատուր վրդ. 183
Աղբուղա որդի Վահրամայ, հայր Վահրամայ. Զաքարէի և Իւանէի 163, 242, 263, 280, 284, 289
Աղէքսանդրիա *ք.* 37, 97, 212
Աղէքսանդրիոյ աթոռ 98
Աղթամար կղզի 83, 100, 149
Աղխոլխա 60
Աղուանք *կամ* Աղուանից աշխարհ, կողմանք 7, 12, 30, 81, 178, 181, 182, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 224, 230, 234, 237, 261, 270, 280, 281, 284, 290, 291, 362, 366, 374
Աղուանից կաթողիկոս 178, 195, 196, 200, 209, 278
Աղսարթան հայր Կիւրիկէի 243
Աղսարթան հայր Յովհաննէսի 99
Աղսարթան որդի Աբասայ 153, 154
Աղսարթան որդի Կիւրիկէի 154
Աղստև 223
Աղստևոյ գետ 209
Ամարաս գաւառ 194
Ամարի *թգ.* Երուսաղէմայ 107
Ամիթ *ք.* 230, 292, 387
Ամիրայ Մամիկոնեան 272
Ամիր Օմար իշխող քաղ. Գանձակայ 181
Ամիրմումնիք 60, 83
Ամր ամիրապետ-Օմար 60, 64
Այխ *գետ* 367
Այրարատ *գաւ.* 163
Այրի-վանք 310, 348
Անազուրակ նուին 311
Անանիանք 250
Անանիա կթ. Աղուանից 197
Անանիա Մոկացի կթ. Հայոց 85, 86, 87, 88, 199
Անանիա Շիրակացի 62
Անանիա վրդ. Սանահնեցի *տոմարագետ* 112
Անանիա Սեբաստացի (*Նախաթոռ*) 148, 149, 158
Անապատ վանք 153
Անաստաս *կթ. Հայոց* 62, 63
Անաստաս *կայսր* 37
Անաստաս *վրդ.* 72
Անբերդ *գաւ.* 163, 310
*Անգուն-նուին *տ.* Անազուրակ-նուին:
Անդրէ. Անդրէաս առաքեալ 11
Անդրէաս իմաստասէր 41, 43, 212
Անդրէի միայնարան 311
Անդրանիկոս զօրավար 110, 154
Անի 87, 88, 90, 91, 92, 93, 163, 171, 172, 174, 257, 258, 260, 310
Անկիւանք 233
Անկիպոլէս *ք.* 368
Անտաք-Անտիոք *ք.* 107, 110, 117, 150, 188, 393
Անտիոքայ բրինձ (*տեսակ որդի*) 188
Անտոն Ճգնաւոր 217
Աշաւա 216
Աշխարհ Կայենոյ և Մանկանաբերդոյ 209
Աշխարհ Խաչենոյ 209 *տ. նաև* Խաչէն գաւ.:
Աշխարհ Եգիպտացւոց *տ.* Եգիպտոս:
Աշխարհ Հայոց *տ.* Հայաստան, Հայք:
Աշխարհ Հոռոմայեցւոց 151
Աշոտ Աբլաբասն *տ.* Աբլաբաս Աշոտ:
Աշոտ Բագրատունի որդի Սմբատայ *թգ.* 14, 84
Աշոտ Բագրատունի *մարզպան* 65, 77
Աշոտ որդի Սմբատայ, *իշխանաց իշխան*, 79, 80
Աշոտ Մսակեր 77
Աշոտ Ողորմած, որդի Աբասայ, *թգ.* 87, 88
Աշտիշատ 18
Աշրափ իշխ. Աշրափ *սուլտան* 228 *տ.* Մելիք Աշրափ:
*Ապալիկ *տ.* Աւայիկ:
Ապաղա ղան *տ.* Աբաղա ղան:
Ապլտփոյ *որդի* 82
Ապողինար 132, 133, 134
Ապուբաքր *տ.* Աբու-բաքր:
Ապուբուռապ 82
Ապուսահակ Մահմէտ *տ.* Աբուսահակ:
Ապուսէթ *կամ* Ապասենիայ *ոստիկան* 78, 81, 82
Առան 193
Առլէխ *ք.* 368
Ասա թգ. Աղուանից 193
Ասիա 360, 365
Ասիլ *տ.* Ոսմէկ:
Ասլան բէկ (*պէկ*) 272, 365
Ասողիկ *տ.* Ստեփանոս Ասողիկ:
Ասոն *ք.* 369
Ասորեստան 107
Ասորիք, Ասորւոց աշխարհ, կողմանք 25, 42, 51, 59, 61, 79, 118, 145, 158, 213, 330, 387
Ասպահան *ք.* 180, 234
Ասպուրակէս *կթ. Հայոց* 23, 24
Աստուածածնայ եկեղ. ի Դետիկ 164, 216
Աստուածածնայ եկեղ. ի Սանահին 85, 153
Աստուածատուր որդի Աղբայրկայ 183
Ատամ *տ.* Սիր Ատամ:
Ատանա *ք.* 109
Ատտիկոս *պատրիարք* 31
Ատրպատական, Ատրպատական աշխարհ 163, 234
Արաբիա 42
Արագած *լ.* 364
Արագածոտն գաւ. 75
Արամ Հայկազն 100
Արամունիք, Արամոնք 70
Արայի լեառն 365
Արեւելք, Արեւելից կողմ, *իմա* Արեւել. Հայաստան 112, 121, 140, 148, 162, 168, 170, 174, 279, 295, 302, 310, 311, 314, 330, 357, 364, 366, 370, 373, 378
Արեւմուտք 333
Արզու խաթուն դուստր Քրդին 215
Արիանոս *կամ* Արիոս, Արիանոսք 21, 56, 331
Արիստակէս *կամ* Ռստակէս որդի Գրիգորոյ Լուսաւորչի *կթ.* 12—15
Արիստակէս վրդ. Լաստիվերցի (*պատմ.*) 7—8
Արիստոտէլ 29
Արիք-բուղա (*ղան*) 378, 394
Արծրունեաց իշխան, տուն 7, 28
Արծրունիք 7.
Արկադէոս *կայսր* 24, 31
Արկադուպօլիս *ք.* 76
Արկազան, Արկազեան գ. 74
Արձան աշակ. Սահակայ և Մեսրոպայ 28
Արձան *այլ* 28
Արղուն *ոստիկան* 312, 359, 361, 363, 372, 374, 390, 391, 392, 393, 395
Արճէշ *ք.* 183
*Արման Հայկազն *տ.* Արամ Հայկազն:
«Արմեն» շան անուն 100, 101
Արմենք 100
Արշակ *թգ. Բ.* 19, 20, 21, 22
Արշակ *թգ. Գ.* 23, 24
Արշակաւան *ք.* 21, 22
Արշակունիք 9, 23, 32, 33, 80, 328, 329
Արշարունեաց գաւ. 84
Արուճ աւան 62
Արտազ գաւ. 328
Արտաշատ *ք.* 17
Արտաշէս *կամ* Արտաշիր որդի Վռամշապհոյ *թգ.* 30, 32, 33
Արտաշիր *տ.* Արտաշէս:
Արտաշիր որդի Շահնշահի 393
Արտաշիր թգ. Պարսից 54
*Արտաւազ գաւ. *տ.* Արտազ:
Արտաւիլ *ք.* 185
Արտեմոն *Հերձուածող* 54
Արցախ 358
Արփայեան *տ.* Ալփայեան:
*Արփասու *կամ* Արփսու *գ.* 50
Արքակաղին վանք 168, 187
Արքայաբիւն քահանայ ի քաղաքէն Գանձակայ 116
Արքեղայոս *իշխան* 14
Աւագ որդի Իւանէի մեծի 157, 223, 238, 254—257, 260—266, 280, 284, 288, 289, 290, 292, 310, 313, 314, 316, 317, 319, 320, 321
Աւագ-Սարգիս որդի Շահնշահի 393
Աւայիկ 82
Աւահր 269
«Աւետարանի մեկնութիւն Մանեայ» 51
Ափխազէթ 289
Ափխազք 389
Ափշին 82
Ափսիմերոս *կայսր* 65

Բաբգէն *կթ. Հայոց* 36, 37
Բաբգէն իշխ. Սիւնեաց 74
Բաբելոն *ք.* 79, 383
Բաբիրական, *Բաբիլական խել 162
Բագարան, Բագրան 51
Բագարատ իշխան Տարօնոյ 78
Բագաւան 71
Բագնայր վանք 89
Բագուան 61, 186
Բագրատունի, Բագրատունիք 9, 80, 83, 93, 99, 153
Բագրեւանդ գաւ. 38, 65
Բաթու ղան 289, 315, 316, 356, 357, 361, 362, 364, 366, 367, 369, 370, 372, 374, 375, 377, 394
«Բաժանումն Վրաց ի Հայոց ի ձեռն Կիւրիոնի» 7
Բալախա, Բալաղա *թաթար զօրավ.* 374, 377, 394
Բահատուր *իշխ. թաթար տ.* Սարաղա Բահադուր:
Բանլաւան որդի Կիւրիկէի *տ.* Փանլաւան որդի Կիւրիկէի:
Բաղաց գաւառ 87
Բաղդատ *ք.* 71, 79, 376, 377, 378, 379, 380, 382, 384
Բենդայ դուռն *տ.* Դարբանդայ դուռն:
Բաչու-ղուրչի, Բաչու խուրչի 279
Բաչու-նուին 281, 282, 285, 314, 315, 319, 357, 364, 370, 374, 375, 376, 379
Բառնաբաս *առաքեալ* 217
Բասիլա, Բասիլիա վրացի 220
Բասիլիոս Մեծն 331
Բասրա *ք.* 379
Բասրացւոց քաղաք 82 *տ.* Բասրա:
Բարաքա *թաթար* 373
Բարդուղիմէոս *առաքեալ* 192, 296, 301, 353
Բարեշապուհ, Բարշապուհ 69
Բարի Հրեշտակ *տ.* Ագաթանգեղոս:
Բարձրբերդ *բերդ* 102
Բարսեղ *սբ.* 22, 31, 331, 340, 342
Բարսեղ եղբ. Խաչատրոյ վարդապետի 223
Բարսեղ արքեպիս. (*արքայեղբայր*) 278
Բարսեղ եպիս. Հաղբատայ 93
Բարսեղ Ա կայսր. 98, 100, 108, 110
Բարսեղ քահ. դեսպան 366, 370
Բարքաշա, Բարքաշա *թաթար* 373
Բաւրինա քոյր Աբասայ Կիւրիկեան 152
Բեթղեհէմ *ք.* 131
Բերանիա 29
Բեժգէն կթ. Աղուանից 178, 181, 201
Բելուկան, Բեյլուկում, *Բեղուկան* 202—203
Բեղամէջ 203

Բենեդիկտոս, Բենետիկտոս 111
Բենէր *վրդ.* 399
Բեսլիկլ 215
Բերդակ, Բերդակոր 198
Բերքայ զօրավար թաթար 394, 395, 396, 399
Բզնունեաց ծով 83
Բզնունեաց քաղաք *տ.* Խլաթ *ք.*:
Բզնունիք 60, 292
Բզնունեաց աշխարհ 228
Բէքիարուք (խ) սուլտան 106
Բիզանդ *պատմագիր տ.* Փաւստոս Բիզանդ:
Բիզու *ք.* 76
Բիւրատեան Սմբատ 65 *տ.* Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեան:
*Բիւրիճէ քոյր Արտաւայ *տ.* Բուրիճա:
Բորա-Նուին *կմ* Գորա-Նուին *տ.* Բորա-Նուին:
Բոր թգ. Պարսից 54
Բուխարա 369
Բուղա նուրկանեան թաթար 313, 314
Բուղա զօրագլուխ թուրք ազգաւ 78, 82, 313
Բույնեից գաւառ 71
Բուրգեն մարզպան 53
Բջնի *բ.* 95, 163, 171, 172, 181, 310
Բջնոյ նահանգ 216
Բրինձ Անտիոքայ 188
Բրքիշու, Բրքիշօ *ասորի* 33
Բորա-Նուին 291, 391

Գաբրիէլ բանսարկու Հայոց 69
Գաբրիէլ հրեշտակ 123, 334, 350
Գագ *բ.* 163, 243, 251, 252
Գագիկ որդի Դերենկան թգ Արծրունի 83 (*109 սխալ է Կիր.— Թուրինեանների նախահայրը Գագիկ Բ Բագրատունու ազգակիցն է*)
Գագիկ Ա Բագրատունի *թգ.* 88, 89
Գագիկ Բ որդի Աշոտայ, Բագրատունի *թգ.* 91, 93, 100, 104, 108
Գագիկ թգ. Վանանդայ (*Թագ. Կարուց*) 93, 102, 104
Գագիկ Ա Աղուանից կթ. 198
Գագիկ Բ. որդի Գէորգայ կթ. Աղուանից (*անուանեալ Գրիգորէս*) 199, 200, 201
Գամիրք 42, 213
Գայիանէ 14
Գայլ Պետրոս *եպիս.* 46
Գանձակ *բ.* 116, 117, 179, 181, 200, 204, 206, 207, 224, 226, 235, 237
Գանձակայ աշխարհ 116
Գանձասար *վանք* 269, 392
Գառնի *քաղաքագիւղ* 81, 82, 225, 327, 348
Գառնիկ *Ճգնաւոր* 13, 37
*Գարդամ, Գարդման 153, 163, 196, 243, 346
Գելաթ 390
Գեղամայ ծով 65, 322
Գեղարքունւոյ ծով 163, 256, 322
Գետաբակ *բ.* 55, 243
Գետակիցք վանք 154
Գետիկ վանք 3, 164, 167, 171, 173, 209, 211, 215, 219, 223, 252, 310
Գերմանոս պատր. Կ.-Պօլսոյ 29
Գէորգ սբ. եկեղեցի 223
Գէորգ եպիս. Հաղբատայ 98
Գէորգ թգ. Վրաց *տ.* Գիորգի Լաշա:
Գէորգ Շալայ տ. Գիորգի Լաշա:
Գէորգ Ա կթ. Խոլ-Արբուկ 75
Գէորգ Բ կթ. Գառնեցի 81, 82, 198
Գէորգ թոռն Լաշայի 390
Գէորգ հայր Գագկայ կթ. Աղուանից 199
Գէորգ Գ Լոռեցի կթ. 95, 96, 100
Գէորգ վրդ. խորհրդակից Վկայասէրի *տ.* Գէորգ Գ. կթ.:
Գէորգ վարդ. Մեղրիկ 110
Գիգան Ասորի 42, 213
Գիորգի Գ որդի Դեմետրէի թգ. Վրաց 114, 117, 162, 166, 186, 211, 238
Գիորգի Դ. Լաշա 186, 289, 316, 317
Գիորգի որդի Դաւթի, որդւոյ Լաշայի 390
Գիորգի թոռն Գիորգեայ տ. Գիորգի Դ. Լաշա·
«Գիրք աղօթից» 120
Գիւգ ղան (*խան*) *կմ* Ղան Գիւգ 312, 316, 356, 361, 364
Գիս 193
«*Գիրք պարապմանց Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ*» 133
Գիւտ *կթ. Հայոց* 35
Գնէլ Արշակունի 20
Գողգոթա *յԵրուսաղէմ* 11
Գողթան *գաւ.* 66, 328
Գոնցա թագուհի Վրաց 389, 390
Գոնցա կին Աւագի 321
Գոշ *տ.* Մխիթար Գոշ:
Գորգ *կմ* Գէորգ վրդ. Կարենեցի 183
Գորգազ եղբայր Ելթինայի 291
«Գորտասակ» (*գիրք*) 51
Գուրջի Բաղրադին *ամիրա Գանձակ քաղ.* 179
Գրատիանոս կայսր 22
Գրիգոր (Գրիգորիոս) Աստուածաբան 22, 113, 119, 142, 331, 339—340, 342
Գրիգոր վարդ. Գունացի 172
Գրիգորեանք 31
Գրիգոր եղբայր Վախթանկայ տեառն Հաթերքոյ 215
Գրիգոր եպիս. Բջնոյ 310
Գրիգոր եպիս. Խաչենոյ 359
Գրիգոր եպիս. (*քեռորդի Գրիգոր Վկայասէրի՝ ըստ Հ. Ալիշանի. Վ. էջ 55, 56*) 98
Գրիգոր որդի Հաղբակայ 205
Գրիգոր իշխ. Մամիկոնեան որդի Մարզպանին, եղբայր Ասլան Բէկին 272, 365
Գրիգոր, Գրիգորիոս Լուսաւորիչ 1, 3, 6, 10, 11—15, 18, 19, 32, 33, 37, 44, 51, 53, 54, 61, 69, 87, 98, 108, 118, 131, 138, 145, 149, 190, 192, 193, 194, 211, 213, 223, 278, 296, 301, 303, 308, 329, 330, 340, 353
Գրիգոր Լուսաւորչի աթոռ 44, 51, 86, 87, 108, 149, 190, 278
Գրիգոր Խաչենցի՝ Դոփին որդի 280, 284
Գրիգոր Կապալեցի 222
Գրիգոր (Գրիգորիոս) կթ Բ. Վկայասէր 95, 97, 98, 100
Գրիգոր (Գրիգորիոս) կթ. Դ. Պահլաւունի (*եղբ. Ներսիսի Շնորհալւոյն*) 108, 110, 111, 117, 121, 199, 329
Գրիգոր կթ. Դ Տղայ 147
Գրիգոր, Գրիգորիս կթ. Ե Քարավէժ 147, 148
Գրիգոր կթ. Զ Ապիրատ 148
Գրիգոր Մագիստրոս 95
Գրիգոր Մամիկոնյան պատրիկ 62, 63
Գրիգոր Մանանեհր *տ.* Թաժիկ Գրիգոր:
Գրիգոր Նիւսացի 22, 331, 340, 342
Գրիգոր պապ 111
Գրիգոր սբ. եկեղ.— Զուարթնոց 88
Գրիգոր սբ. եկեղ. (ի վերայ Տաղկաձորայն) 88
Գրիգոր Սքանչելագործ 332
Գրիգոր վարդապետ (*առ Մօրկաւ*) 49
Գրիգոր (Գրիգորիս) վրդ. աշակերտ Վանականի 348
Գրիգոր վրդ. որդի Թաքակերի 116, 199, 200
Գրիգոր վրդ. Մոնոնիկ (Մոնմոնիկ) 171, 176
Գրիգոր Նարեկացի 119—120
Գրիգոր Պարթև *տ.* Գրիգոր Լուսաւորիչ:
Գրիգոր Տղայ Խաչենեցի *տես* Գրիգոր Տղայ յազատացն Խաչենոյ իշխ. 222, 254, 256, 359
Գրիգոր վրդ. Տուտէորդի 90, 91, 171
Գրիգորեանք 31
Գրիգորէս *տ.* Գագիկ Բ կթ. Աղուանից:
Գրիգորիս եղբայր Վախթանկայ Հաթերքոյ 215
Գրիգորիս (Գրիգորէս) եպիս. Դաղի-վանից 327
Գրիգորիս (Գրիգորէս) եպիս. Հաղբատայ 98, 171, 172, 173
Գրիգորիս որդի Վրթանիսի, եղբայր Յուսկան, կթ. Աղուանից 17, 194, 195
Գրիգորիս վրդ. Խաչենոյ 270
Գրիգորիս որ և Վահրամ *տ.* Գրիգոր Վկայասէր:
Գրիգորիոս սբ. տ. Գրիգոր Լուսաւորիչ:

Դաղի-վանք *կմ* Թաբի-վանք 216, 327
Դալաս *բ.* 368
Դամասկոս *ք.* 155, 165, 191
Դանիէլ եպ. ասորի 25
Դանիէլ քորեպիս. ասորի 18, 19
Դանիէլ մարգարէ 29, 146, 250, 346
Դառնայ դաշտ 396
Դաշնաւորից գաւառ 71
Դաստակերտ *գ.* 197
Դարբանդ *բ.* 65, 203, 289, 395, 396
Դարբանդայ դուռն 201, 203, 366, 374, 394—396, 399
Դուղար ոստիկան *կմ նաև* Դողար 379
Դաւիթ վրդ. Ալուկայ որդի 116, 199
Դաւիթ Անյաղթ *փիլիսոփայ* 28, 29, 35
Դաւիթ Բագրատունի որդի Կիւրիկէի 152
Դաւիթ Բագրատունի Կորիկեան հայր Կիւրիկէի *թգ.* 98
Դաւիթ որդի Դերենկան յազգէն Բագրատունեաց 98
Դաւիթ եպիս. Սիւնեաց 74
Դաւիթ Գ. թգ. Վրաց, որդի Գիորգեայ 114
Դաւիթ Ե. Դեմետրեան թգ. Վրաց 114, 117
Դաւիթ Զ. որդի Ռուզուդանայ, թգ. Վրաց 267, 288, 315—317, 363
Դաւիթ իշխ. Նոր-Բերդոյ 153, 154
Դաւիթ Ա. կթ. յԱրամունեաց 70, 74
Դաւիթ Բ. կթ. ի Մազազայ 77
Դաւիթ Գ. կթ. յԱրքակաղնեայ (*Դաւիթ կթ. յԱղթ.*) 149, 168, 169, 171, 187
Դաւիթ Ա. կթ. Աղուանից 195
Դաւիթ Բ. կթ. Աղուանից 197
Դաւիթ Գ. կթ. Աղուանից 197
Դաւիթ Դ. կթ. Աղուանից 198
Դաւիթ Ե. կթ. Աղուանից 198
Դաւիթ Զ. կթ. Աղուանից 199
Դաւիթ Է. կթ. Աղուանից 199
Դաւիթ Հոռոմայրեցի, *Հոռվմայեցի 72
Դաւիթ մարգարէ 4, 69, 111, 114, 120, 132, 346
*Դաւիթ Միայնակեաց, Դաւիթ Մոլորեցուցիչ 321—324
Դաւիթ որդի Քրդին 209, 215
Դաւիթ Սահառունի 53, 56
Դաւիթ Սուրհան 63
Դաւիթ Սքանչելագործ *տ.* Դաւիթ Մոլորեցուցիչ:
Դաւիթ վրդ. Քոբայրեցի 171
Դեղ բերդ 313
Դեմետրէ Ա թգ. Վրաց 114, 117, 162, 200
Դեմետրէ կրտսեր որդի Դաւթի, որդւոյ Լաշայի 390
Դեսում իշխան 359
Դեսպինա խաթուն 399
Դերենիկ Արծրունի 83
Դերենիկ Բագրատունի հայր Դաւթի, պապ Կիւրիկէի թգ. 98
Դեբայ *տ.* Թեղայ
Դէոսկորոս, Դիոսկորոս Սանահնեցի 90, 112
Դրդուշ (Դուդուշ) որդի Ալփասլանայ 106
«Դիարեկ» (*գիրք*) 51
Դիզակ 369
Դիլմա *կմ* Դիլմաց աշխարհ 82, 234
Դինկապալեխ *բ.* 368

Դիոնէսիոս Արիոպագացի 120, 344
Դիուժէն կայսր 104, 105
Դմիշկ ք. 387, 388
Դօփ, Դուփ, Դոփ խաչէնեցի 280, 284
Դուին ք. 17, 60, 63, 70, 74, 75, 81, 107, 163, 171, 172, 195, 198
Դուկիծն կայսր Յունաց 104 տ. Կոստանդին Ժ. Դուկս:
Դումանիս ք. 254
Դուռն Ալանաց տ. Ալանաց դուռն:
Դպրէվանք 84
Դրազարկ վանք 110
Դօղար աստիկան տ. Դաւղար:

«*Եբիոս» կմ «Սեբիոս» (գիրք) 51
Եգիպտոս, աշխարհ Եգիպտացւոց 56, 96, 97, 99, 107, 125, 151, 165, 191, 228
Եղեգանք 151, 385
Եզեկիել 29, 250, 346
Եզնակ 28, 29
Եզնկա ք. 283, 318, 375
Եզր կթ. Հայոց 54, 55, 60, 69
Եզրաս Անգեղացի 38
Եթիլ 356, 364, 395
Եիլան-սու տ. Իլանսու:
Եկրինա խաթուն 285, 290, 291
Եկիմացիք 374
Եկոգս, Եկոնս տ. Իկոգս:
«Եկեղեցի յանուն Կարապետի Յովհաննու ի Նոր Գետիկ» 212
Եկեղեցի Գետկայ 210, 211, 215
«Եկեղեցւոյ» գանձ 120
«Եկեղեցւոյ պատմութիւն» Եւսեբիոսի 5
Եկոփորակ ք. 368
Եղապատրուշ, Եղապատրօշ գ. 75
Եղիա կթ. Հայոց 64, 67, 196
Եղիա Հաւուցթառեցի 172
Եղիա մարգարէ 127, 338, 346, 354
Եղիա վարդ. Խաչենոյ 270
Եղիար կմ *Եկիար (*Եկար) 216
Եղիազար կթ. Աղուանից 196
Եղիշէ առաքեալ աշակերտ Թադէոսի առաքելոյն 192, 193, 194
Եղիշէ պատմագիր 6, 28, 29
Եղիսաբէթ կին Զաքարիայի 131, 132
Եղիսաբեթ տ. Զապէլ:
Եղիսէ Եպիսկոպոս 93
Եղիսէ կաթ. Հայոց 85
Եմնեխա 331
Ենոխ 345
Ենովք 345
Եպիփան Կիպրացի 332, 340, 341
Երինէ կայսրուհի, մայր Կոստանդինի կայսեր 76
Եսայի կթ. Հայոց 75
Եսայի մարգարէ 127, 346
Եսվաղեն կմ Վաղեն (*Եսվաղէն, *Վաղէն) 193
Երազգաւոր 77
Երագոյ աշխարհ տ. Էրագոյ աշխարհ:
Երասխ գետ 369
Երզէվանք բերդ 153, 163, 243, 244, 326, 346
Երեմիա եպիս. Աղուանից 195
Երեմիա մարգարէ 221, 250, 346
Երփին գետ 367
*Երլասոյ աշխարհ տ. Էրագոյ աշխարհ:
Երուսաղէմ 11, 29, 39, 52, 107, 117, 131, 150, 151, 165, 166, 192, 212, 213, 235, 268, 294, 347, 349, 352, 353, 387
Եւա 221
Եւսեբիոս Մեծն պատմագիր 5
Եւտիքեանք 366
Եւտիքէս 133, 134
Եփեսոս ք. 318
Եփրատ գետ 191, 384, 385
Եփրեմ Ասորի 112, 331
Եփրեմ վարդ. 72

Զանգիան քաղաք Պարսից 351, 369
Զապէլ դուստր Լեւոն արքայի 189, 286, 365
Զարմանդուխտ թգ. Պարսից 54
Զաւէն կթ. Հայոց 23
Զաքարէ (միւս իշխան) եղբայր Սարգսի 163
Զաքարէ որդի Աղբուղին թոռն Վահրամայ 163
Զաքարէ, Զաքարիա սպասալար 98, 152, 162, 164, 165, 166, 168, 170—175, 177, 182, 183, 185—186, 210, 213, 215—216, 219, 221, 222, 238, 263, 268
Զաքարէ որդի Վախթանկայ Տանկիկի 268
Զաքարէ որդի Շահնշահի 259, 293, 321, 380, 392, 393
Զաքարիա եպիս. (կթ.) Աղուանից 195
Զաքարիա կթ. Հայոց 77, 81
Զաքարիա հայր Յովհաննու Մկրտչի 131, 132, 194
Զաքարիա որդի Վահրամայ 152
Զաքարիա Սպասալար տ. Զաքարէ Սպասալար 98
Զենոն կայսր 13, 36
Զոմզոմայ Սանփանենս 114
Զոյա (Կիւր Զոյի) տ. Կիւզի:
Զուռնուխ 369
Զօրաբաբէլ 346
«Զօրավար սբ. եկեղեցի» 80
Զօրձոր 216

Էաս իմաստասէր Աղեքսանդրացի 42, 213
Էթիլ տ. Եթիլ:
Էլչի-Ղաղա (*Ղաթթա) 357
Էմմանուէլ 150, 335
Էւագոյ աշխարհ 369

Ընկախ ք. 368
*Ըռստակէս տ. Ռստակէս Լաստիվերտցի:
Թաբորական լեառն 127, 339
Թադէոս Առաքեալ 192, 296, 301, 311, 353
Թաթար 9, 224, 230, 231, 232, 236, 244, 255, 260, 267, 271, 276, 283, 289, 370, 373, 375, 379, 381, 385, 386, 388
Թաթարստան 367
Թաթի վանք տ. Տաթի վանք:
Թաթուլ եղբայր Վարոսի 36
Թալիլէ վրաց առաջնորդ 197
Թալին 72
Թաղար (հարկ) 374
Թաղիադին, *Թաղիաթին 154
Թամար դուստր Գիորգեայ Գ.-ի թագուհի Վրաց 98, 162, 166, 186, 209, 211, 213, 238
Թամթա քոյր Աւագի, դուստր Իւանէի 166, 228, 292
Թանաատց, *Թանաատեաց վանք 74
Թանգրի իշխող քաղաքին Անտիոքայ տ. Տանգրի:
Թանչան տ. Թուն ի Թանչան:
Թավրէժ, Թաւրէժ 276, 291, 369
Թեդենիք վանք 171
Թերքն (?) Եթիլ 395
Թեւդայ 322
Թէոդոս Մեծն 22, 23, 24
Թէոդոս որդի Արկադեայ, (Փոքր) կայսր 5, 30, 31, 32, 35
Թէոդոս սպասաւոր Կոստանդին կաթողիկոսի 311
Թէոդորոս Գ. կայսր 65
Թէոդորա Ա. կին Յուստի(նի)անոսի 38
Թէոդորոս աշակերտ Մովսիսի Խորենացւոյ 28
Թէոդորոս կթ. Աղուանից 198
Թէոդորոս կթ. Հայոց 85
Թէոդորոս մեծ իշխան, որդին Լեւոնի, որդւոյ Կոստանդեայ տ. Թորոս իշխանաց իշխան, որդի Լեւոնի:
Թէոդորոս Ռշտունի 56, 62
Թէոդորոս (սբ.) 36, 146
Թէոդուպօլիս քաղ. 32, 278, 279, 293
Թէորա, *Թորայ (*Թորոս) 118
Թէոփիլոս կայսր 80
Թիլ գ. 80
*Թիրակ տ. Թրակ, Թրակիա:
Թոդոր. կին Թոդոռն, Թոռոր Բ. կայսրուհի 104
Թովմա Արծրունի պատմագիր 7, 79
Թովմա(ս) Առաքեալ 142
Թորդան գ. 13, 37
Թորոս վարդ. աշակերտ Միխիթարայ Գոշի 218
Թորոս կմ Թէոդորոս եպիս. Աղուանից 198
Թորոս իշխանաց իշխան Կիլիկիոյ, որդի Լեւոնի 109, 110, 154
Թորոս որդի Կոստանդեայ Ա. 365
Թորոս քահ. կուսակրօն 356
«Թուղթ խրատականք» Մ. Գոշի 221
*Թումայ Արծրունի տ. Թովմա Արծրունի:
Թումայ, Թումաս աշակերտ Թարլոյ 36
Թուն ի Թանչան 227
Թուրա տ. Թորա աղա:
Թուրք 224
Թուրքաստան 368
Թոքակեր 116, 199
Թոքակերի որդի տ. Գրիգոր Թոքակերի որդի
*Թրակ, Թիրակ, *Թրակիա 106, 149
Թօխուզ խաթուն տ. Տօխուս խաթուն:
Թորա աղա 362

Իգնատիոս եպիս. մեկնիչ Ղուկասու աւետարանի 111
Իգնատիոս վարդ. 171
Իզիտ Ա. ամիրապետ 65
Իզիտ Բ. ամիրապետ 66, 71
Իթիլ տ. Եթիլ:
Իլանզալէխ 368
Իլանսու 368
Իլիգի-Նուին 384
Իլչի-ղաղա տ. Էլչի-ղաղա:
Իկոգս իմաստասէր 42, 213
Իկոն քաղ. 287, 318, 375
Իմուր որդի Հուլաւուի տ. Ջիւմուր:
Իպնդօկլ նախկաման 75
Իսահակ որդի Աբրահամու 345
Իսահակ վրդ. (Մռուտ) 80
Իսմայէլ (ազգ) 60, 63—66, 69, 70—72, 73, 82, 91, 156, 164, 178
Իսմայէլ որդի Աբրահամու 63
Իսրայէլ կթ. Հայոց 63
Իսրայէլ (Յակոբ նահապ.) 345
Իսրայէլ (Հրեայք) 4, 300
Իսրար-Նուին 275
Իտուզաթայ 255, 256
Իրիոն, Իրոն տօմարագետ 43, 212, 213
Իւանէ Աթաբեկ 98, 152, 162—165, 177, 182, 185—187, 203, 204, 206, 210, 211, 216, 219, 220, 222—224, 228, 238, 254, 268, 321
Իւանէ եղբայր Շալուէի, որդի Սարգսի 163, 225
Իւանէ որդի Աղբուղին, թոռն Վահրամայ տեառն Շամքորայ 163
Իւանէ որդի Շահնշահի, թոռն Զաքարէի 393
Իւանէ որդի Վախթանկայ Տանկիկի 268

Լամբրոն ք. 111, 286, 287
Լաշա թագ. Վրաց 203, 204, 238, 315, 339 տ. նաև Գիորգի Լաշա:
Լաստիվերտցի տ. Արիստակէս Լաստիվերտցի:
Լեչքարիս տ. Յովհաննէս Լեչքարիս կայսր:
*Լենխ տ. Ալենխ:
Լեւոն Ա. Մեծն կայսր 36
Լեւոն Բ. կայսր 65
Լեւոն Գ կայսր (Իսաւրացի) 65, 66, 71

Լեոն Դ. կայսր 76
Լիոն Ե. (Հայկազն) կայսր 76, 80
Լեոն Զ կայսր 84
Լեոն Ա. Ռուբինեան, որդի Կոստանդեայ 109, 154, 365
Լեոն Բ. Թագաւոր 104, 148, 149, 154, 155, 157—162, 168, 169, 171, 177, 187, 189, 286, 287, 317, 365
Լեոն որդի Ստեփանէի (?) 110
Լեոն Գ. (որդի Հեթումի) թագաւոր 285
*Լէշքայ թագ. Հոռոմոց, Լէշքարիս սուլտան Հոռոմոց տ. Յովհաննէս Լէշքարիս կայսր:
Լիբանանու մայրիք 227
Լոռուտ գ. 243
Լոռէ ք. 70, 85, 93, 106, 151, 171, 253
Լուսաւորիչ տ. Գրիգոր Լուսաւորիչ:

Խաղայ տուն 270
Խազիրք 52, 63, 65, 233
Խամշի վանք 182, 201, 278, 290, 291
Խաչատուր վրդ. Գետկայ 223
Խաչատուր վրդ. Տարօնեցի 211
Խաչենեցիք 266, 284
Խաչէնոյ աշխարհ, գաւ. կմ կողմանք 174, 179, 181, 209, 256, 263, 267, 321, 322, 358, 372, 390
Խաչիկ Ա. կթ. Հայոց 88
Խաչիկ Բ. կթ. Հայոց 95
Խաչիկ վրդ. 72
Խառան 63, 64, 387
Խարախբոտայ 367
Խարաչուխ 369
Խարչին 369
Խարչուխ լեառ 369
Խափչուտ (Հարք) 374
Խրչախ 204
Խրչախաց դաշտ 356
Խզըլ սուլտան (=Մելիք շահ Բ.) 106, 107
Խզուին քաղ. տ. Ղազուին:
*Խիւչախաց, *Խօշախաց դաշտ տ. Խրչախաց դաշտ:
Խլաթ, *Խլիաթ 164, 228, 292
Խնդախոյր, *Խնդրախոյր 369
*Խոյախանայ բերդ, *Խոյահանայ բերդ տ. Խոխանաբերդ:
Խոյդան եղբ. Վախթանկայ Խաչենեցւոյ 215
Խոյր կմ Խուր կմ Խօր լ. 78
Խոյլ-Արբուկ տ. Գէորգ կթ. Խուլ-Արբուկ:
Խոնան տ. Խունան դաշտավայր:
Խոշաք տիկին, մայրն Աւագի 320, 390
Խոռիան կմ Խոռեամ կմ Խուռիան 52, 54
Խոսրով եպիս. 85
Խոսրով Ա. հայր Տրդատայ Մեծի 316
Խոսրով Բ. թագ. Հայոց 16, 17
Խոսրով Գ. թագ. Հայոց 24, 25, 30
Խոսրով աշակերտ Սահակայ և Մեսրոպայ (պատմագիր) 7, 28
Խոսրով Մեծն (արքայ Պարսից) 40, 195
Խոսրով Բ. արքայ Պարսից 50, 52, 54, 195
Խոսրով Գ. արքայ Պարսից 54
Խոսրովային–Խոսրովեան ոճ 119
Խորազմեան սուլտան տ. Ջալալադին:
Խորանաշատ վանք 326, 346
Խորասան աշխարհ 82, 107, 182, 222, 224, 234, 369, 395
Խորենացի Մովսէս տ. Մովսէս Խորենացի:
Խորէն Խոստովանող 7
Խորիշան կին Քուրդ իշխանին 365
Խորին Ասորիք 387
Խուզախ աշխարհ 369
Խուր տ. Խոյր:
Խուրափա ք. 368
Խուրուխչին (Խուրուխչի-դան) 368
Խուլ-Արբուկ, Խոյլարբուկ 75 տ. Գէորգ Ա. կթ. Հայոց:
Խունան դաշտավայր 203
Խուչախ տ. Խրչախ:
Խուռիան տ. Խոռիան
Խցկօնք, *Խցկունք վանք 89
Խոխանաբերդ, *Խոխանայբերդ 269, 270, 313
Խօնա-զան 357
Խօնա-նուին 370
Խօշաք տիկ. մայր Աւագին տ. Խոշաք տիկ. մայրն Աւագի:
Խօչախաց դաշտ տ. Խրչախաց դաշտ:

Ծաղկոցաձոր 88
*Ծայրամար վանք տ. Ծառամար վանք:
Ծառամար վանք 89
Ծար ջերմուկ 322
Ծիրանաքար ք. 313
Ծովք կղզի 108
Ծոփք, Ծոփաց գաւառ 15

Կազեան գաւ. տ. Արկազան:
Կարճ ձոր 368
«Կաթուղիկէ եկեղ. յԱնի» 88
Կալօժան կայսր (Յովհան Բ.) 149
Կածարէթ ք. 163, 243
Կակայ գ. 77
Կաղանկատուացի Մովսէս 7
Կամրջաձոր, *Կամնջաձոր 84
Կայանայ ձոր 311
*Կայեան աշխարհ տ. Կայենոյ աշխարհ:
Կայեան բերդ կմ Կայենոյ բերդ 210, 254, 317
Կայենոյ աշխարհ 173
Կայենոյ գաւ. 164, 209, 210
«Կանոնական օրինադրութիւն» 116
Կապուտաքար 54
Կապադովկացիք 50, 107
Կապ(ս)ադովկիա 146
Կապադակ 199
Կարբից, Կարպից ձոր 356, 364, 367, 395
Կասմ ոստիկան 65
Կատիսրոն ք. 379, 383
Կատարամիդէ թագուհի 89
Կարապետ հաւ Գագկայ կթ. Աղուանից 199
Կարապետ Նեռին 231
Կարապետ սբ. վանք 42
Կարապետ քահ. դրան երէց Հեթմոյ Ա արքայի 366
Կարին գաւ. 32, 279
Կարկառ 359
*Կարմնջաձոր տ. Կամրջաձոր:
Կարնոյ եպիսկոպոս տ. Սահակ եպ. Կարնոյ:
Կարնոյ քաղաք 32, 54, 71, 76, 163, 208, 229, 280, 293, 310, 363, 375
Կարուց քաղաք 93, 260, 310
Կարս ք. 163, 171, 310, 364, տ. նաև Կարուց քաղ.:
Կաւալինոս, *Կաւաղինոս կայսր (Կոստանդին) 71
Կաւատ Ա. թագ. Պարսից 38
Կաւատ Բ. թագ. Պարսից 54
Կաւկաս լեառն 203
Կեչառոյք 171, 173, 176, 310
Կեսարիա Կապադովկացւոց 20, 93, 100, 229, 283, 375
Կերինթոս 56
Կիլիկեցւոց աշխարհ (կողմանք), Կիլիկիա 83, 89, 102, 104, 109, 121, 122, 154, 168, 169, 228, 278, 284, 286, 294, 306, 317, 330, 364, 375
Կիպրոս կղզի 159, 160, 189
Կիռ Թոդոռն, Կիռ Թատորն կայսրուհի 104
Կիրակոս վրդ. Գանձակեցի (պատմագիր) 1, 3, 10, 249, 333
«Կիրակոսակ» (գիրք) 51
Կիր-Ժան, Կիռժան կայսր (Յովհան Զմշիկ) 85, 89
Կիռզի (Կիռ Զոյա) կայսրուհի 104
Կիւրապաղատ 75
Կիւրակոս տ. Կիրակոս վրդ. Գանձակեցի:
Կիւրեղ Աղեքսանդրացի 133
Կիւրեղ Երուսաղէմացի 54, 69, 122, 347
Կիւրիկեի ակռուփին 93
Կիւրիկէ Ա. թագ. որդի Դաւթի Բագրատունւոյ 91, 151
Կիւրիկէ Բ. թագ. 152
Կիւրիկէ Դ. որդի Աղսարթանայ, թագ. 154, 243
Կիւրիոն կթ. Վրաց 44, 45, 46
Կլայ, Կլայ-Հռոմայական տ. Հռոմկլայ:
Կոգովիտ գաւ. 51
Կոր աւան 322
Կողբ 54, 363
Կողմն Արևելից 330 տես Արևելք:
Կողմն Արևմտից 154
Կողոնիա ք. 355
Կոմանայ 25
Կոմիտաս կթ. Հայոց 53, 54
Կոնտափրի թգ. Երուսաղէմայ 107
«Կոչման գիրք» Կիւրղի Երուսաղէմացւոյ 347
Կոստանդիանոս Մեծն Ա. 5, 11, 12, 18, 118, 146
Կոստանդին Բ. կայսր 16, 18, 41
Կոստանդին Գ. կայսր 56, 58, 64
Կոստանդին Դ. կայսր 64
Կոստանդին Ե. կայսր 71, 76
Կոստանդին Զ. կայսր 76
Կոստանդին Է. կայսր 85
Կոստանդին Ը. կայսր 104
Կոստանդին Թ. կայսր 104
Կոստանդին Ժ կայսր 104 տես Դուկիծ:
Կոստանդին Ա կթ. Հայոց 190, 278, 293, 295, 301, 311, 329, 355, 365
Կոստանդին Պայլ ազգական Լեոն արքայի 187, 189, 190, 278, 286, 287, 307, 365
Կոստանդին Ա. Ռուբինեան, որդի Ռուբենայ 109, 154
Կոստանդնուպօլիս 13, 22, 24, 29, 36, 40, 46, 52, 96, 107, 118, 150, 158
Կովկաս, *Կոկաս, *Կօկաս լեառն տ. Կաւկաս լեառն:
Կոտայք կմ *Կուտայք կմ Կոտայից գաւ. 70, 77, 224
Կորիւն Սքանչելի (պատմագիր) 7, 28
Կուզ սուլտան 165
Կուր գետ 399
Կոն տ. Իկոն, Իկոնիան:

Հաբել եպս. 51
Հաբել երէց 26
Հագար 56
Հաբերք գաւ. 209, 215
*Հալաւու, *Հօլաւու տ. Հուլաւու:
Հալապ, Հալէպ ք. 150, 155, 160, 387
Հաղարծին վանք 211, 223, 310
Հաղբակ Խաչենեցի 384
Հաղբատ, Հաղպատ գաւ.— վանք 98, 99, 106, 113, 115, 171, 173, 174, 216, 217, 223, 310, 327
Համա ք. 383
*Համաղոլայ, Համադոլայ, բժիշկ 292
Համազասպ եպիս. Հաղբատայ (ի քաղաքէն Անւոյ) 99, 115, 310, 327
Համազասպայ մարզպան 62, 63
«Համառօտ մարգարէութեանն Երեմիայի» 221
Համբարձման եկեղ. ի Նոր Գետիկ 217
Հայաստան, Հայոց աշխարհ, Հայք, Մեծ Հայք 6, 7, 9, 11, 12, 14, 19, 20, 22—25, 29, 30,

32, 34, 35, 38, 46, 49, 50, 51, 54, 59—62, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 78, 84, 87, 95, 100, 148, 151, 163, 178, 182, 191, 195, 201, 224, 231, 237, 279, 281, 282, 284, 290, 293, 313, 315, 319, 330, 357, 359, 362, 372, 374
Հայաստանեայք Հայաստանեայց աշխարհ, եկեղեցի 121, 134, 138, 145, 146, 295, 301, 310, 333
Հայկ նահապետ 193
Հայկազն 9
Հայկազն Արամ, *Հայկազն Արաման, Արման 100
«Հայոց Պատմութիւն» Մ. Խորենացւոյ 6
Հայք տ. Հայաստան:
*Հանբերդ 310
Հանդաբերդ 322
Հասան որ և Ջալալ որդի Վախթանկայ, իշխան Խաչենոյ 263, 267—8, 284, 285, 313, 358, 359, 372, 389, 390, 391
Հասան Պռօշ որդի Վասակայ 205, 384 տ. նաև Պռօշ:
Հասան Պռօշ 354, 385
Հասան որդի Քրդի 365
Հարք գաւ. 23
Հաւախաղաց 267
Հաւարծին տ. Հաղարծին:
Հաւուց-Թառ 172, 310
Հեթում արքայ որդի Կոստանդնի 189, 190, 191, 278, 284, 285, 287, 294, 303, 317, 318, 330, 364, 370, 375
Հեթում տէր Լամբրոնի 111, 286
Հեղինէ կին Աբգարու 268
Հեմիանայ դաշտ 388
Հեմս. *Հէմս, Համս ք. 40, 388
Հերակլ. Հերակլես կայսր 7, 52, 54, 56, 64, 69
«Հերակլն ի Սեբիոսէ եպիսկոպոսէ» 7
Հերգ գաւ. 181
Հէմիանայ տ. Հեմիանայ դաշտ:
Հէմս տ. Հեմս:
Հէշմ Ա. ամիրապետ 66, 67
Հեփթաղք 37
Հիպերիքոս վկայ 167
Հմայեակ Մամիկոնեան 37
«Հոգւոյ գալուստ» 120
Հոնք 195, 204, 233
Հոռոմոսի, Հոռոմոց վանք 84, 85, 310
Հոռոմոց աշխարհ (երկիր). 84, 372, 374, 375, 379
Հոռոմոց (Բիւզանդեան) սուլտանք 140, 228, 260, 279, 287—289, 365, 376
Հոռոմք (յոյնք) 58, 73, 100, 102, 121, 353, 399
Հուլաւու 368, 370, 373—378, 381—383, 390—399
Հոֆրա խաղան, Հոֆրա խան 233
Հռիփսիմեայ մատուռ 217
Հռիփսիմեայ վկայարան 53
Հռիփսիմեանք 13, 28
Հռիփսիմէ տիկին 14
Հռոմ, Հռովմ 5, 11, 73—74, 76, 95—96, 98, 156, 158, 329, 353
Հռոմայեցւոց, Հռովմայեցւոց քաղաք 156 տ. նաև Հռոմ:
Հռոմայական Կլայ, Հռոմկլայ, Հռովմկլայ 108, 147, 149, 168, 170, 187, 191, 278, 311, 329, 355
Հռոփանոս Սամոսատցի, *Սամոսատցի 28
Հրեայք 12, 43, 58, 213
Հրէաստան 42, 131
Հօլաւու ղան տ. Հուլաւու ղան:

Ձագ գիւղ 77

Ղազար (տէր) եպիս. Աղուանից 194
Ղազար Փարպեցի (պատմագիր) աշակ. Սահակայ և Մեսրոպայ 7, 28, 29, 37
Ղազուին ք. 369, 391
Ղանարիք 388
Ղատաղան-նուին 243, 377, 395
Ղատայիք 371
Ղարիա 232
Ղարիացիք 233
Ղարա-Բահատուր, *Ղարապահատուր 261
Ղարադրամ, Ղարուդրում աշխարհ 232
Ղարս ք. տ. Կարս կմ Կարուց քաղաք:
Ղևոնդ Երէց, աշակերտ Սահակայ և Մեսրոպի 28, 34
Ղևոնդ Երէց (պատմագիր) 7
«Ղևոնդ Երիցու Պատմութիւն» 7
Ղևոնդ կր. Տայոց 38
«Ղևոնդեանց շարական» 113
Ղիաթադին Բ. սուլթան 281, 292, 315, 317, 318
Ղուպիլա 394
Ղուրան-նուին 273, 275, 291
Ղուլ, Ղուլի զօրավար թաթար 374, 377, 394
Ղուկաս, Ղուկաս աւետարանիչ 112, 131, 132
«Ղուկասու մեկնութիւն» 112
Ղումաղուր, Ղումօղուր 367
Ղուփիլա տ. Ղուպիլա:
*Ղօնա-ղան 357 տ. Խօնա-ղան:

Ճանգալէխ (*Ճամպալէխ) ք. 368
Ճենուն, (*Ճինուն, *Ջնուն) գետն մեծ 369, 374 տ. Ջենուն:
Ճինր-Բուղէն, Ճինր-Բուրզէն 52
Ճինր-Վղոն Միհրան, *Ճինր-Վղովն Նիհրան 53
Ճինր-Վշնասպ Սունէն 53
*Ճինկիզխան տ. Չանկզղան, Չինկիզղան:
«Ճիռոն օրհնութեան» 51
Ճորայ պահակ 366 տ. Դարբանդայ դուռն:

Մագխամ 58
Մագխանացիք 58, 59
Մագրին կղզի 372, 397
Մազազ 77
Մազանդարան 369
Մազդեզն, Մազդեզանց օրէնք 34
Մալ (Հարկ) 374
Մախոժ 41
Մածնաբերդ 99, 152, 153, 243
Մակարայ վանք 216
Մակեդոն (աղանդաւոր) 21, 22
Մահադի ամիրապետ 77
Մահամատ ամիրապետ 77
Մահկանաբերդ 209
Մահմետ մարգարէ 7, 56, 57, 58, 59, 60, 70, 206, 376, 378, 380
Մահմետ ամիրապետ 80
Մահմէտ Աղաւանեակ տ. Արուսանեակ Մահմետ:
Մահմետ զօրավար Իսմայէլի 63—65
Մահմուն ամիրապետ 77
Մահմուտ (Սալչուկ) 84
Մամբրէ Վերծանող 28, 29, 38
Մամեստիա, Մամուեստիա քաղ. 121, 122
Մամիկոն Մամիկոնեան 23 տ. Մանուէլ Մամիկոնեան:
Մամիկոնեանք, Մամիկոնեան ազգ 272, 365
Մամիկոնեան Մարզպան 365 տ. Մարզպան Մամիկոնեան:
Մամքան կին Հասանայ Ջալալի 270
Մայմուն, *Մայուն 107
Մայրագոմեցի, Մայրավանեցի 55
Մանազկերտ ք. 23, 69, 104
Մանանիհր Դրիզոր, *Մանանիհրն Դրիզոր 41
Մանդենոս եպիս. 41
Մանդենոս մարզպան 36
Մանգու ղան, Մանկու ղան 356—357, 359, 361, 364, 367—370, 372—373, 375, 377, 378, 394
Մանդակունի Յովհան կր. Հայոց տ. Յովհաննէս Ա. կաթ. 35
Մանեայ այրք 37
«Մանեայ աւետարանի մեկնութիւն» տ. «Մեկնութիւն աւետարանի Մանեայ»:
Մանէ 51
Մանիլ տ. Մանուէլ կայսր:
«Մանկութիւն տեառն» 51
Մանկոն *Մանկոն կայսր տ. Մարկիանոս 65
Մանուէլ Ա. կայսր 121, 149, 150
Մանուէլ Մամիկոնեան 23
«Մաշտոց» գիրք 81
Մաշտոց կր. Հայոց 81, 87
Մասեաց ոտն 150
Մատթէ Ա. կր. Աղուանից 194
Մատթէոս Երէց Ուռհայեցի (պատմագիր) 8
Մատթէոս Ա. կր. Աղուանից տ. Մատթէ:
Մատթէոս Բ. կր. Աղուանից 197
«Մատթէոսի աւետարան» 120
«Մատթէոսի մեկնութիւն» Ներսիսի Շնորհալւոյ 120
Մար տ. Օմար
Մարանդ ք. 185
Մարաշ ք. 83
Մարաց աշխարհ 59
Մարզպան Մամիկոնեան 365
Մարի ար. ք. 260
Մարիամ (կոյս) 123—124, 131, 132, 332, 334
Մարկիանոս կայսր 35, 36
Մարկոս Ա. կր. Աղուանից 199
Մարկոս Բ. կր. Աղուանից 199
Մարկոս մետրապօլիտ Կեսարու 100, 102
Մարկոս վարդապետ, աշակ. Վանականի 245, 359
Մարկոսի տուն 97
Մարմաշէն, *Մարմարաշէն վ. 88
Մարութա եպիս. 387
Մարտիրոս վարդ. առաջնորդ Գետկայ 219, 221, 223
Մարտիրոսաց քաղաք, որ կոչի Մուֆարղին 384, 385
Մարք տ. Մարաց աշխարհ 59
Մաւիէ զօրավար 58, 64, 65
Մաքենացոց, Մաքենացւոց վանք 75, 197
Մաքսիմիանոս կայսր 195, 347
Մեժէժ, Մժէժ Գնունի մարզպան 40, 43
Մելիք Աշրաֆ 151, 165, 191, 228, 292
Մելիք-շահ Ա. սուլտան 84, 105
Մելիքշահ Բ. սուլտան 106 տ. Խզըլ:
Մելիք Քէմլ (*Քէլմ. *Քէլիմ) սուլտան 151, 165, 191, 228
Մելտինէ, Մելիտինէ, Մելիտինի ք. 158, 218
Մեծ Հայք 365 տ. Հայաստան:
«Մեկնութիւն աղօթիցն Յովհաննու աւետարանչին» 111
«Մեկնութիւն աւետարանին Մանեայ» 51
«Մեկնութիւն առակացն Սողոմոնի» 111
«Մեկնութիւն աւետարանին» Յովհաննու Ոսկեբերանի 139
«Մեկնութիւն աւետարանին Ղուկասու» 112
«Մեկնութիւն եօթանեցունց թղթոցն կաթողիկեայց» 112
«Մեկնութիւն պատարագամատուցին» 111
«Մեկնութիւն սաղմոսացն Դաւթի» 111
«Մեկնութիւն Տեսլեանն Յովհաննու» 111
Մեղան որդի Ղուլի, իշխ. թաթար 395
Մեղրիկ Գէորգ տ. Գէորգ Մեղրիկ:
Մեսրոպ, *Մեսրովպ (*Մեսրոփ) խմա՛ Մաշտոց 25, 26, 28, 30—32, 34, 113, 193, 195, 252
Մեհրաւան թագ. Աղուանից 193
Մերտինայ քաղաք 150, 388

Մէլիք Աշրաֆ տ. Մելիք Աշրաֆ:
Մէլիք-շահ տ. Մելիք-շահ:
Մէլիք Քէմլ տ. Մելիք Քէմլ:
Մէնմէտ մարզ. տ. Մանմետ:
Մբրմն տ. Մրմբն:
Մժէժ տ. Մեժէժ Գնունի մարզպան:
Միանա ք. 369
Միափոր գաւ. վանք 182, 201, 278, 290
Միխայէլ կայսր տ. Միքայէլ կայսր:
Միհրդատ, Միրդատ պարս. զօրավար 59
Մինաս եպիս. 170, 173
Միջագետք 151, 191, 292, 360, 385, 337
Միջնաշէն 211
Միրճաւան տ. Մերճաւան:
Միքայէլ (Միխայէլ) Ա. կայսր 76
Միքայէլ (Միխայէլ) Բ. կայսր 80
Միքայէլ (Միխայէլ) Գ. կայսր 80
Միքայէլ (Միխայէլ) Դ. կայսր 104
Միքայէլ (Միխայէլ) Ե. կայսր 105
Միքայէլ կթ. Աղուանից 197
Մղնեոք տ. Մուղնեղք:
Մխիթար առաջնորդ Գետկայ 223
Մխիթար Գոշ 164, 167, 171, 173—175, 208—209, 215, 219, 220
Մխիթար ճիւն 222
Մխիթար վարդապետ 366, 370
Մծբին ք. 292
Մծխիթայ 289
Մկղէմ որդի Համանայ 384
Մկղէմ որդի Վաստակայ 205, 384
Մկրտիչ եպիս. Անբերդոյ 310
Մկրտիչ որդի Մարտանին 363
Մոգն գաւ. 74
Մոլար-նուին 241, 242, 244, 252
Մոնոմախ տ. Կոստանդին Ժ. կայսր:
Մովսէս եպիս. Բագրեւանդայ 38
Մովսէս Խորենացի (*պատմագիր*) 6, 29, 37, 331
Մովսէս Կաղանկատուացի. *Կաղանկայտուացի *եւ* (*պատմագիր*) 7, 194
Մովսէս մարգարէ 4, 57, 97, 127, 339, 340, 345, 352, 354
Մովսէս կթ. Հայոց 41, 42, 44
Մովսէս Ա. կթ. Աղուանից 194
Մովսէս Բ. կթ. Աղուանից 197
Մովսէս Գ. կթ. Աղուանից 198, 199
Մովսէս վարդապետ 72
Մովսէս եպիս. Տարօնոյ 15
Մովսէս Քերթողահայր տ. Մովսէս Խորենացի:
Մուղնեղք 227, 264, 275, 269, 376
Մուղալ թաթար 233
Մուղան դաշտ 230, 234, 241, 280, 281, 239 374, 396
Մուղրի 351
Մուշեղ Մամիկոնեան 72
Մուշեղ սպարապետ Հայոց 59
Մուշեղ սպարապետ Մամիկոնեան 23
Մուշէ աշակ. Սահակայ և Մեսրոպայ 28
Մուշէ կթ. Հայոց 37, 38
Մուսդասար, Մուսթասար *խալիֆայ* 379, 381
Մուսէ ամիրապետ 77
Մուֆարղին ք. 385 տ. նաև Մարտիրոսաց քաղաք:
Մսըր 388
Մսրայ սուլտան 388
Մրեն 72
Մրենոյ կաթողիկէ 53
Մրմբն 369
Մրվան Ա. ամիրապետ 65
Մրվան Բ. ամիրապետ 66, 71
Մօրիկ կայսր 46—50, 52

Յազ 58
Յազկերտ Բ. որդի Վռամայ թագ. Պարսից 34, 193
Յազկերտ Գ. թագ. Պարսից 54, 58
Յալայիս տ. Ալայիս:
Յակոբայ վանք յԵրուսաղէմ 11, 349, 350
Յակոբ հայրապետ Մծբնայ 120
Յակոբ եպիս. Կարուց 310
Յակոբ եպիս. Սիւնեաց 85, 86
Յակոբ վարդապետ 365, 370
Յակոբոս երէց 167
Յակոբոս վկայ տ. Յակովիկ վկայ:
Յակոբոս Տեառնեղբայր 54, 69, 192
Յակովիկ (*վկայ*) 391
«Յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ. ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց» 221
Յարութեան եկեղեցի յԵրուսաղէմ 11
Յաւշագան թագ. Աղուանից 193 տ. Վաչագան թագ. Աղուանից:
Յեսու 345, 346
Յեսուանց վանք 157
Յիւէ *որդի Շեխայ* 82
Յոբ 29, 72, 215, 345
Յոհան յԱրաբիոյ Տօմարագէտ 42
Յոյնք, Աշխարհ Յունաց 23, 44, 213
Յովաբ կթ. Հայոց 75
Յովասափ առաջնորդ Գետկայ 223
Յովբիանոս (*Ովբիանոս) կայսր 20
Յովէլ զօրավար 58
Յովհան աշակ. Սահակայ և Մեսրոպայ 28
Յովհաննէս Արմանեցի 223
Յովհաննէս արքեպ. Աղուանից 278
Յովհաննէս Աւետարանիչ 79, 111, 139, 141, 330, 332, 366
Յովհաննէս Գառնեցի 348, 349, 351, 353, 355
Յովհաննէս յաշակերտացն Սահակայ և Մեսրոպայ 28
Յովհաննէս եպիս. Կարուց 172, 174
Յովհաննէս Ա. եպիս. Հաղբատայ, *ազգական իշխ. Խաչենոյ* 98, 173, 174, 216
Յովհաննէս Բ. եպիս. Հաղբատայ, *քուերորդի իշխ. Զաքարէի և Իւանէի* 99
Յովհաննէս Գ. եպիս. Հաղբատայ, *որդի Աղսարթանայ* 99
Յովհաննէս-Լաշքարիս կայսր 318, 365
Յովհաննէս Ա. կթ. Հայոց (*Մանդակունի*) 35, 36
Յովհաննէս Բ. կթ. Հայոց 41
Յովհաննէս հակաթոռ կթ. Հայոց 51, 53
Յովհաննէս Գ. կթ. Հայոց (*Օձնեցի*) 67
Յովհաննէս Դ. կթ. Հայոց (*Ովայեցի*) 77
Յովհաննէս Ե. կթ. Հայոց (*Դրասխանակերտցի— պատմագիր*) 81
Յովհաննէս Զ. կթ. Հայոց 148, 149, 157, 163, 170, 187, 190, 287
Յովհաննէս Ա կթ. Աղուանից 182, 195
Յովհաննէս Բ. կթ. Աղուանից 195
Յովհաննէս Գ. կթ. Աղուանից 198
Յովհաննէս Դ. կթ. Աղուանից 199
Յովհաննէս Ե. կթ. Աղուանից 201
Յովհաննէս վարդ. Մայրագոմեցի տ. Յովհաննէս վարդ. Մայրավանեցի:
Յովհաննէս վարդ. Մայրավանեցի 54—56
Յովհաննէս Մկրտիչ 40, 126, 194, 339, 346, 351
Յովհաննէս Ոսկեբերան 24, 31, 112, 139, 337, 340
Յովհաննէս պատրիարք Յունաց 46
Յովհաննէս Սմբատ թագ., որդի Գագկայ Շահնշահի 89, 91
Յովհաննէս որդի Ումեկի 363
Յովհաննէս վարդ. վանահայր Սանահնի 171
Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետ 84, 113, 116
Յովհաննէս Տաւուշեցի վարդ. 207, 208
Յովհաննէս Տուեցի եպիս. 153, 310, 348
Յովհաննէս Տօմարագէտ տ. Յոհան յԱրաբիոյ:
«Յովհաննու աւետարանի մեկնութիւն» 79
Յովհաննու կարապետի եկեղեցի 212
Յովհաննու վանք 310
Յովնան կթ. Աղուանից 198
Յովսէփ աշակերտ Սահակայ և Մեսրոպայ 28 տ. Յովսէփ Ա. կթ. Հայոց:
Յովսէփ Ա. կթ. Հայոց 34, 35
Յովսէփ Բ. կթ. Հայոց 75, 77
Յովսէփ Ա. կթ. Աղուանից 90, 98, 197
Յովսէփ Բ. կթ. Աղուանից 198
Յովսէփ Գ. կթ. Աղուանից 199
Յովսէփ եպ. ի կողմանս Անտիոքու 112, 157
Յովսէփ Իսմայելացի. եղբայր Սահակայ վկայի 76
Յովսէփ վր. առաջնորդ Թադէի վանից 311, 328, 330
Յովսէփիանք 7
Յովսէփ նահապետ 345
Յորդանան գետ 126, 131, 151, 351, 353
Յուդայ 304, 322
Յուդայ Յակոբեան *առաք.* 192
Յուլիանեանք, Յուլեանիտք 69
Յուլիանոս Ուրացող 18, 36, 146
Յունան կթ. Աղուանից տ. Յովնան կթ. Աղուանից:
Յունան մարգարէ 336
*Յուշագան թգ. Աղուան. տ. Վաչագան թգ. Աղ.:
Յուսիկ որդի Վրթանիսի, կթ. Հայոց 17—19, 194
Յուսիկ հայր Ստեփանոսի 183
Յուսուփ եղբայր Աֆշինի 81, 82
Յուսուփ *կմ* *Ուսուփ յազգէ Սալահադինի 387
Յուստինիանոս Ա. (Յուստիանոս) 38, 40, 43, 46, 212, 213
Յուստի(նի)անոս Բ. 65
Յուստինոս Ա. 37, 38
Յուստինոս Բ. 46
Յօհար-որդին 327

Նախճաւան, *Նախչաւան, *Նախիջաւան, *Նախջաւան 65, 76, 186, 226, 276
Նայիման ազգ 389
Նայիման աշխարհ 367
Նայնգաս ազգ 377
Նանա դուստր Սարգսի, քոյր Զաքարէի 152
Նանան սարկաւագ ասորի 79
*Նանգաս աշխարհ տ. Նայնգաս աշխարհ:
Նարեկացի Գրիգոր տ. Գրիգոր Նարեկացի 119
Նարկեսոս եպիս. Երուսաղէմի 77
Նեգրանայ պատերազմ 394
Նեռն 22, 33, 149, 321
Նեստոր 51, 133, 141
Նետողաց ազգ 9, 22, 231, 238
«Ներբողեան սբ. Յակոբայ Մծբնայ» 120
«Ներբողեան Շողակաթին» 113
«Ներբողեան սբ. Յակոբայ Մծբնայ» 120
Ներսէս եպ. Լամբրոնացի 111, 157
Ներսէհ Կամսարական 65
Ներսէս Ափանչէնի վարդ. 110 տ. Ներսէս Շնորհալի:
Ներսէս Ա. կթ. Հայոց 9, 19, 22, 24, 113, 231
Ներսէս Բ. կթ. Հայոց 38, 40
Ներսէս Գ. կթ. Հայոց (Շինող) 60, 62, 88
Ներսէս Դ. կթ. Հայոց (Շնորհալի) 108, 111, 118, 121, 147, 329
Ներսէս Ա. (Բակուր) կթ. Աղուանից 196, 197, 201
Ներսէս Բ. կթ. Աղուանից 201, 270, 278, 299, 310, 348, 359, 392
Ներսէս Շիրակացի 63, 65
Ներսէս վրդ. առաջնորդ Կեչառուաց 176
Նիկիայ (Նիկիոյ) ժողով 13, 43, 339
Նիկիփոր Ա. կայսր 76

Մէլիք Աշրաֆ տ. Մելիք Աշրաֆ:
Մէլիք-շահ տ. Մելիք-շահ:
Մէլիք Քէմլ տ. Մելիք Քէմլ:
Մէհմէտ մարզ. տ. Մահմետ:
Մըրմն տ. Մրմըն:
Մժէժ տ. Մեժէժ Գնունի մարզպան:
Միանա ք. 369
Միափոր գաւ. վանք 182, 201, 278, 290
Միխայէլ կայսր տ. Միքայէլ կայսր:
Միհրդատ, Միրդատ պարս. զօրավար 59
Մինաս եպիս. 170, 173
Միջագետք 151, 191, 292, 360, 385, 337
Միջնաշէն 211
Միրհաւան տ. Մերհաւան:
Միքայէլ (Միխայէլ) Ա. կայսր 76
Միքայէլ (Միխայէլ) Բ. կայսր 80
Միքայէլ (Միխայէլ) Գ. կայսր 80
Միքայէլ (Միխայէլ) Դ. կայսր 104
Միքայէլ (Միխայէլ) Ե. կայսր 105
Միքայէլ կթ. Աղուանից 197
Մլնեհք տ. Մալենիք:
Մխիթար առաջնորդ Գետկայ 223
Մխիթար Գոշ 164, 167, 171, 173—175, 198—209, 215, 219, 220
Մխիթար նիւն 222
Մխիթար վարդապետ 366, 370
Մծբին ք. 292
Մծխիթայ 289
Մկդէմ որդի Հասանայ 384
Մկդէմ որդի Վասակայ 205, 384
Մկրտիչ եպիս. Անբերդոյ 310
Մկրտիչ որդի Մարաւանին 363
Մոզն գաւ. 74
Մոլար-նուին 241, 242, 244, 252
Մոնոմախ տ. Կոստանդին Թ. կայսր:
Մովսէս եպիս. Բագրեւանդայ 38
Մովսէս Խորենացի (պատմագիր) 6, 29, 36, 331
Մովսէս Կաղանկատուացի, *Դասխուրանցի կմ (պատմագիր) 7, 194
Մովսէս մարգարէ 4, 57, 97, 127, 339, 340, 345, 353, 354
Մովսէս կթ. Հայոց 41, 42, 44
Մովսէս Ա. կթ. Աղուանից 194
Մովսէս Բ. կթ. Աղուանից 157
Մովսէս Գ. կթ. Աղուանից 198, 199
Մովսէս վարդապետ 72
Մովսէս եպիս. Տարօնոյ 15
Մովսէս Փերթողահայր տ. Մովսէս Խորենացի:
Մուղնիք 227, 264, 275, 269, 376
Մուղալ թաթար 233
Մուղան դաշտ 230, 234, 241, 280, 281, 289 374, 396
Մուրի 351
Մուշեղ Մամիկոնեան 72
Մուշեղ սպարապետ Հայոց 59
Մուշեղ սպարապետ Մամիկոնեան 23
Մուշէ աշակ. Սահակայ և Մեսրոպայ 28
Մուշէ կթ. Հայոց 37, 38
Մուստասար, Մուսթասար խալիֆայ 379, 381
Մուսէ ամիրապետ 77
Մուֆարղին ք. 385 տ. նաև Մարտիրոսաց քաղաք:
Մսըր 388
Մսրայ սուլտան 388
Մրեն 72
Մրենոյ կաթողիկէ 53
Մրմըն 369
Մրվան Ա. ամիրապետ 65
Մրվան Բ. ամիրապետ 66, 71
Մօրիկ կայսր 46—50, 52

Յազ 58
Յազկերտ Բ. որդի Վռամայ թագ. Պարսից 34, 193
Յազկերտ Գ. թագ. Պարսից 54, 58
Յալայիտ տ. Ալայիտ:
Յակոբայ վանք յԵրուսաղէմ 11, 349, 350
Յակոբ հայրապետ Մծբնայ 120
Յակոբ եպիս. Կարնոյ 310
Յակոբ եպիս. Սիւնեաց 85, 86
Յակոբ վարդապետ 365, 370
Յակոբոս երէց 167
Յակոբոս վկայ տ. Յակովիկ վկայ:
Յակոբոս Տեառնեղբայր 54, 69, 192
Յակովիկ (վկայ) 391
«Յայտարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ, ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց» 221
Յարութեան եկեղեցի յԵրուսաղէմ 11
Յաւչագան թագ. Աղուանից 193 տ. Վաչագան թագ. Աղուանից:
Յեսու 345, 346
Յեսուանց վանք 157
Յիսէ որդի Շեխայ 82
Յոբ 29, 72, 215, 345
Յոհան յԱրարիոյ Տօմարագէտ 42
Յոյնք, Աշխարհ Յունաց 23, 44, 213
Յովաբ կթ. Հայոց 75
Յովասափ առաջնորդ Գետկայ 223
Յովբիանոս (*Յոբիանոս) կայսր 20
Յովել զօրավար 58
Յովհան աշակ. Սահակայ և Մեսրոպայ 28
Յովհաննէս Արմանեցի 223
Յովհաննէս արքեպ. Աղուանից 278
Յովհաննէս Աւետարանիչ 79, 111, 139, 141, 330, 332, 366
Յովհաննէս Գառնեցի 348, 349, 351, 353, 355
Յովհաննէս յաշակերտացն Սահակայ և Մեսրոպայ 28
Յովհաննէս եպիս. Կարնոյ 172, 174
Յովհաննէս Ա. եպիս. Հաղբատայ, ազգական իշխ. Խաչենոյ 98, 173, 174, 216
Յովհաննէս Բ. եպիս. Հաղբատայ, քեռորդի իշխ. Զաքարէի և Իւանէի 99
Յովհաննէս Գ. եպիս. Հաղբատայ, որդի Աղսարթանայ 99
Յովհաննէս-Լեշքարիս կայսր 318, 365
Յովհաննէս Ա. կթ. Հայոց (Մանդակունի) 35, 36
Յովհաննէս Բ. կթ. Հայոց 41
Յովհաննէս Ճակարոս կթ. Հայոց 51, 53
Յովհաննէս Գ. կթ. Հայոց (Օձնեցի) 67
Յովհաննէս Դ. կթ. Հայոց (Ովայեցի) 77
Յովհաննէս Ե. կթ. Հայոց (Դրասխանակերտցի—պատմագիր) 81
Յովհաննէս Զ. կթ. Հայոց 148, 149, 157, 163, 170, 187, 190, 287
Յովհաննէս Ա. կթ. Աղուանից 182, 195
Յովհաննէս Բ. կթ. Աղուանից 195
Յովհաննէս Գ. կթ. Աղուանից 198
Յովհաննէս Դ. կթ. Աղուանից 199
Յովհաննէս Ե. կթ. Աղուանից 201
Յովհաննէս վարդ. Մայրագոմեցի տ. Յովհաննէս վարդ. Մայրավանեցի:
Յովհաննէս վարդ. Մայրավանեցի 54—56
Յովհաննէս Մկրտիչ 40, 126, 194, 339, 346, 351
Յովհաննէս Ոսկեբերան 24, 31, 112, 139, 337, 340
Յովհաննէս պատրիարք Յունաց 46
Յովհաննէս Սմբատ թագ., որդի Գագկայ Շահնշահի 89, 91
Յովհաննէս որդի Ումեկի 363
Յովհաննէս վարդ. վանահայր Սանահնի 171
Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետ 84, 113, 116
Յովհաննէս Տաւուշեցի վարդ. 207, 208
Յովհաննէս Տուեցի եպիս. 153, 310, 348
Յովհաննէս Տօմարագէտ տ. Յոհան յԱրարիոյ:
«Յովհաննու աւետարանի մեկնութիւն» 79
Յովհաննու Կարապետի եկեղեցի 212
Յովհաննու վանք 310
Յովնան կթ. Աղուանից 198
Յովսէփ աշակերտ Սահակայ և Մեսրոպայ 28 տ. Յովսէփ Ա. կթ. Հայոց:
Յովսէփ Ա. կթ. Հայոց 34, 35
Յովսէփ Բ. կթ. Հայոց 75, 77
Յովսէփ Ա. կթ. Աղուանից 90, 98, 197
Յովսէփ Բ. կթ. Աղուանից 198
Յովսէփ Գ. կթ. Աղուանից 199
Յովսէփ եպ. ի կողմանս Անտիոքու 112, 157
Յովսէփ Խամայելցի, եղբայր Սահակայ վկայի 76
Յովսէփ վր. առաջնորդ Թաղէի վանից 311, 328, 330
Յովսէփեանք 7
Յովսէփ Նահապետ 345
Յորդանան գետ 126, 131, 151, 351, 353
Յուդայ 304, 322
Յուդայ Յակոբեան առաք. 192
Յուլիանեանք, Յուլեանիանք 69
Յուլիանոս Ուրացող 18, 36, 146
Յունան կթ. Աղուանից տ. Յովնան կթ. Աղուանից:
Յունան մարգարէ 336
*Յուչագան թգ. Աղուան. տ. Վաչագան թգ. Աղ.:
Յուսիկ որդի Վրթանիսի, կթ. Հայոց 17—19, 194
Յուսիկ հայր Ստեփանոսի 183
Յուսուփ եղբայր Ափշինի 81, 82
Յուսուփ կմ *Ռւսուփ յազգէ Սալահադինին 387
Յուստինիանոս Ա. (Յուստիանոս) 38, 40, 42, 46, 212, 213
Յուստի(նի)անոս Բ. 65
Յուստինոս Ա. 37, 38
Յուստինոս Բ. 46
Յօժար-որդին 327

Նախճաւան, *Նախչաւան, *Նախջաւան, *Նախջուան 65, 76, 186, 226, 276
Նայիման ազգ 389
Նայիման աշխարհ 367
Նայնգաս ազգ 377
Նանա դուստր Սարգսի, քոյր Զաքարէի 152
Նանան սարկաւագ ասորի 79
*Նանգաս աշխարհ տ. Նայնգաս աշխարհ:
Նարեկացի Գրիգոր տ. Գրիգոր Նարեկացի 119
Նարկեսոս եպիս. Երուսաղէմի 77
Նեճգրանեայ պատերազմ 394
Նեռն 22, 33, 149, 321
Նեստոր 51, 133, 141
Նեստորաց ազգ 9, 22, 231, 288
«Ներբողեան սբ. Յակոբայ Մծբնայ» 120
«Ներբողեան Շողակաթին» 113
«Ներբողեան սբ. Յակոբայ Մծբնայ» 120
Ներսէս եպ. Լամբրոնացի 111, 157
Ներսէհ Կամսարական 65
Ներսէս Մրանչելի վարդ. 110 տ. Ներսէս Շնորհալի:
Ներսէս Ա. կթ. Հայոց 9, 19, 22, 24, 113, 231
Ներսէս Բ. կթ. Հայոց 38, 40
Ներսէս Գ. կթ. Հայոց (Շինող) 60, 62, 88
Ներսէս Դ. կթ. Հայոց (Շնորհալի) 108, 111, 118, 121, 147, 329
Ներսէս Ա. (Բակուր) կթ. Աղուանից 196, 197, 201
Ներսէս Բ. կթ. Աղուանից 201, 270, 278, 290, 310, 348, 359, 392
Ներսէս Շիրակացի 63, 65
Ներսէս վրդ. առաջնորդ Կեչառուաց 176
Նիկիայ (Նիկիոյ) ժողով 13, 43, 339
Նիկիփոր Ա. կայսր 76

Նիկիփոր Բ. կայսր 85
Նիկոմիդիա ք. 195
Նինուէացիք 145
«Նշան սբ.» 251
Նոյ նահապետ 345
Նոյ միայնակեաց 74
Նոր-բերդ 153, 243
Նոր Գետիկ 211, 212, 219,

Շար խազիր որդի Ջեբու խաքանայ 195
Շաբրան, Շաբրար ք. 195
*Շալայ տ. Լաշա թագ. Վրաց:
Շապուհ իշխ. վրաց 225
Շապուհ որդի Սարգսի, եղբայր Իւանէի 163
Շահմանիա (կուռք) 371, 397
Շահան կթ. Հայոց 23
Շահի Արմէն 164
Շահնշահ տ. Սմբատ Բ. Բագրատունի:
Շահնշահ որդի Զաքարէի 99, 137, 238, 253, 254, 258, 260, 263, 265, 280, 281, 289, 293, 380, 390, 393
Շամ (խալիֆայ), Շամ-Հէջմ 66 տ. Հէջմ:
Շամախի ք. 195
Շամբին աշխարհ, երկիր 293
Շամիրամ 238
Շամշոյլդէ ք. 254
Շամքոր ք. 153, 163, 195, 202, 241, 242, 243
Շապուրան, Շապորան ք. 195
Շապուհ Բ. թագ. Պարսից 16, 17, 19, 20, 22, 24, 146
Շապուհ Բագրատունի (պատմագիր) 7, 79
«Շարական սբ. Վարդանանց» 119
Շաքի ք. 195
Շաքոյ տէր 198
Շեխ 82
Շէրբարոք (Շէր(բ)պարոք) որդի *Սաղունի*, թոռն Քրդի 209, 286
Շիրակ գաւ. 62, 84, 85, 174
Շիրակաւան 77 տ. Երազգաւոր:
Շիրուան ք. 195
Շմուէլ կամ *Շամուէլ 33
Շնորհաւոր (Շնորհաւէր) որդի Սարաւանին 363
*Շորանոր տ. Ջորանոր 204
Շուփհալիշոյ կթ. Աղուանից 194

Ոգիա 115
*Ոլորուտ գետ 243 տ. նաև Լորուտ:
*Ողբիանոս տ. Յովբիանոս:
«Ողբ ի վերայ բնութեան» Մ. Գոշի 221
Ոմն կարող. ի Վասպուրական ի կղզւոջն Աղթամար 100
Ոնորիոս կայսր 24
Ոստան 75
Ովայից գիւղ 77
Ովկիանոս 149, 375
Ովսէէ 340
Որ գ. 367
«Որդւոցն Որոտման օրհնութիւն» 119
Որմիզդ թագ. Պարսից 50
Որոտման որդիք 346
Ուխտանէս կթ. Աղուանից 195
Ուխտանէս եպիս. պատմագիր 7, 46
Ուխտիք 393
*Ուձուն գիւղ տ. Օձուն:
Ումէկ վաճառական 363
*Ուռեկանչ տ. Ուռնկանչ 217
Ուռհայ ք. 7, 292, 387
Ուռնայր թագ. Աղուանից 193
Ուստու-նուին 221
Ուսուփ Սալահատին տ. Սալահադին:
*Ուրեկանչ տ. Ուռնկանչ 217
*Ուրոսոյ ղան, Ուրուսոյ ղան 368

Չաղաթայ 232, 253, 264, 275, 320, 385, 394
Չանգըզ ղան, Չանկզ ղան 232, 272, 374, 394
Չարաբերդ 359
Չարեք բերդ 173, 182, 243
Չարմաղուն-նուին, Չարմաղու, Չարմաղան, Չարմաւղան 233, 234, 256, 258, 265, 275, 279, 285, 290, 314, 391, 396
Չարմա-նուին տ. Չարմաղուն:
Չման-կատուկ բրդ. 282
*Չոլայ աշխարհ 199
Չորրորդ Հայք 15
Չուչու ղան 251

Պաղակծիակ *վանք* 89
Պաղեստին 52, 58, 82, 151
Պաղտատ տ. Բաղդատ:
Պաղտոյն Ա. 107
Պանա կթ. Աղուանից 194
Պանտալէիմոն, *Պանտալեոն բժիշկ 194
Պանրուայ, Պանրուէք 36, 37
Պապ թագ. Հայոց 22, 23
Պապ որդի Յուսկան 19
Պապաք որդի Հասան-Պռօշի 384
Պապաք որդի Վասակայ 205, 384
*Պապշէր տ. Շէրպարոք:
Պաւրու ք. տ. Բաւրու ք.
«Պատմութիւն Գրիգորի Պապուն Հռովմայ» 111
«Պատմութիւն սքանչելի առն Կորեանն» 7
Պարթեւք, Պարթեւաց աշխարհ 59
Պարսկաստան, Պարսք *կամ* Պարսից աշխարհ 49, 52, 58, 59, 104, 146, 153, 193, 234, 357, 359, 360, 361
Պարսամայ վանք 153
Պարտաւ ք. 194—196, 198, 202
Պէշապլէխ ք. 367
Պետրոս առաքեալ 11, 95, 117, 150, 155, 330, 346, 353
Պետրոս Գետադարձ կթ. Հայոց 89—94, 108, 149
Պետրոս եպս. 46
Պետրոս կթ. Աղուանից 199
«Պետրոսի և Պօղոսի օրհնութիւն» 118
Պերոզ թագ. Պարսից 35—37
Պերպայնիս ք. 367
Պերմանը ք. 368
Պլատոն, Պղատոն 342
Պղնձահանք 222, 238, 321
Պոնտոս ծով 375
Պորփիւր 29
Պռօշ 380, 384, 385 տ. Հասան Պռօշ:
Պստան 269
Պտղոմէոս 346
Պրոտոստատոր, *Պրոտոստատոր *կին* 121
Պօղոս առաքեալ 11, 95, 156, 330, 339, 340, 346, 353
«Պօղոսի տեսիլ» *(գիրք)* 51
Պօղոս Քահանայ եղբօրորդի Վանականի 248, 348

Ջաբու խաքան տ. Ջեբու խաքան:
Ջալալ որդի Վախթանգայ, եղբայր Զաքարէի և Իւանէի 267, 268, 284
Ջալալադին սուլտ. Խորեզմեցի 182, 222, 224, 228, 229, 230, 234, 244, 282
Ջալալ-Հասան տ. Հասան-Ջալալ:
Ջահանգիր 330 տ. Մուսրատար:
Ջամասպ 38
Ջափր ամիրապետ 78—80, 313, 383
Ջեբու խաքան Հոնաց 195
Ջենուն, *Ջնուն *գետ* 369, 374 տ. Ճենուն:
Ջիաւմուր որդի Հուլաւուի 384
Ջոչ-Բուղա 365

Ռաբան *կամ* Ռաբան Աւորի 276, 277, 290
Ռաժիկ Գրիգոր տ. Մանանիհի:
Ռէ ք. 234, 369
Ռըստակէս վարդ. Լաստիվերտցի տ. Արիստակէս Լաստիվերտցի:
Ռոմանոս Ա. կայսր 84, 85
Ռոմանոս Բ. կայսր 85
Ռոմանոս Գ. կայսր 104
Ռուբէն Ա. *(հիմնադր. Ռուբ. իշխ.)* 109, 154
Ռուբէն Բ. որդի Ստեփանեայ 110, 154
Ռուբինեանք 83
Ռուզուդան թագուհի Վրաց, դուստր Թամարին 238, 254, 266, 288, 289, 292, 315, 316
Ռուզուքան, դուստր Հասան Ջալալի 391
Ռուսք 289
Ռօդաստան 269

Սարագու Բահատուր, *Սարատու Բահադուր 204
Սագաստան աշխարհ 50
Սադեղ աղա, եղբայր Էլբինա խաթունին 291
*Սաղան, Սաղուն որդի Շէր-Բարոքին 386
Սաղուն որդի Քրդի 209, 215, 386
Սալահադին, *Սալահատին 150, 165, 212, 387
Սալահադինեանք, *Սալահատինեանք 151
Սալջուքիք (Սէլջիւկք) 369
Սալջուկ (Սալջուք) *կամ* *Սարջուկ 84
Սահակ աշակերտ Մեսրոպայ 28
Սահակ Նահապետ տ. Իսահակ:
Սահակ (Պարթեւ) Ա. կթ. Հայոց 6, 7, 24, 25, 28, 30—34, 53, 113, 328
Սահակ Բ. կթ. Հայոց 38
Սահակ Գ. կթ. Հայոց 63, 64
Սահակ Բագրատունի 28
Սահակ եպիս. Կարնոյ 200
Սահակ եպիս. Ռշտունեաց 34
Սահակ Ա. կթ. Աղուանից 194
Սահակ Բ. կթ. Աղուանից 198
Սահակ Իսմայելացի (վկայ) 76
Սահառունի տ. Դաւիթ Սահառունի:
Սահմանախաչ 197
«Սաղմոս Դաւթի» 120
Սաղմոսայ վանք 310
Սամառա, *Սամարա ք. 78
Սամարղանդ ք. 369
Սամուէլ մարգարէ 345
Սամուէլ կթ. Հայոց 37
Սամուէլ Անեցի պատմագիր 7, 84
Սամուէլ քահ. Անւոյ տ. Սամուէլ Անեցի:
Սամուէլ կթ. Աղուանից 193
Սամուէլ Մամիկոնեան (վկայ) 72
Սանահին վ. 85, 90, 98, 99, 106, 171, 186, 310
Սանատրուկ վերակացու կողմանց Աղուանից 16
Սասանեանք, Սասանականք 58
Սասուն երկիր 386
Սասունք 78, 386
Սաւստրաստէս տ. Սառոյ:
Սառոյ 193
Սարախս, Սարախս 369
Սարավան, Սարաւան 363
Սարգիս Ա. կթ. Հայոց 88, 89
Սարգիս եպիս. (արքաակալ) Անւոյ 172, 310
Սարգիս եպիս. Դարդմանայ 348
Սարգիս եպիս. Երզնկայի 399
Սարգիս եպիս. Կարնոյ 293, 310
Սարգիս եպիս. Հաղբատայ 98
Սարգիս Միայնակեաց ի Սեւանայ 172
Սարգիս վարդ. ի վանքն Քարաշիրտա 112
Սարգիս ոմն 144
Սարգիս սբ. 145, 146
«Սարգիս սբ.» *(խաչ, սբ. Նշան)* 251, 252
«Սարգիս սբ եկեղ.» 89
«Սարգիս սբ վկայարան» 60
Սարգիս աղանդաւոր 55

Սարգիս Բխիրայ տ. Սերգիս Բխիրայ:
Սարգիս Վեստ 89
Սարգիս որդի Վահրամայ որդւոյ Զաքարիայ 152, 162
Սարգիս Իւանեան տ. Աւագ:
Սարգիս Աւագ տ. Աւագ Սարգիս:
Սարգիս իշխ. Գետկայ 210
Սարգիս իշխան եղբայր միւս իշխան Զաքարէի 163
Սարգիս հայր Շալուէի և Իւանէի 163
Սարգիս իշխ. Ուխտեաց 393
Սարգիս Մամիկոնեան 272
Սարգիս որդի Շահնշահի 393
Սարքախ, Սարղախ, *Սարտախ, *Սարդաք, *Սարտաք, 356, 358, 366, 369, 372—375
Սարիփով, Սարիփուլ 369
Սարկաւագ վարդ. առաջնորդ վանիցն Գետկայ, աշակերտ Մխիթ. Գոշի 209
Սարկաւագ վարդ. տ. Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետ:
Սարկաւագ քորեպս. Աղուանից 179
Սաւրան 369
Սաւրի տ. Սաւրան:
Սեաւ Լեառն 208
Սեբաստիա ք. 93, 95, 108, 148, 149, 153, 252, 375
Սեբերիանոս Եմեսու եպիս. 331
«Սերիոս» գիրք 51
Սերիանոս եպիս. Եմեսու տ. Սեբերիանոս Եմեսու եպիս.:
Սերիոս եպիս. պատմագիր 7
Սեթ (նախապետ) 345
Սելեկիա ք. 109, 189
Սեղբեստրոս պապ 5, 11, 12, 118
Սերգիս Բխիրայ 56
Սևան 65, 81, 87, 172
Սեաստ տ. Սեբաստիա:
Սիմ լեառն 71
Սիմէոն Աառի 276 տ. Թաքան:
Սիմէոն Ա. կթ. Աղուանից 197
Սիմէոն Բ. կթ. Աղուանից 198
Սիմէոն Սիւնակեան *կմ* Սիւնակեաց 37
Սիմոն կախարդ 304
Սին, Սինայ անապատ 56, 353
Սիոն կթ. Հայոց 71
Սիոն (*վերին*) 302
Սիս ք. 109, 169, 188, 330, 364, 376
Սիսիան գաւ. 370
Սիրաման զօրագլուխ որդի Զարմաղունի 396
Սիր Աստանայ 187
Սիւնեաց աշխարհ տ. Սիւնիք:
Սիւնեաց բերդ 86
Սիւնեաց տիկին 86
Սիւնիք 74, 85, 86, 87, 163
Սկեւռայ վանք 111, 366
Սկիւթականք, Սկիւթացիք 83, 91, 106, 107, 108
Սղնախ 369
Սմբատ ասպետ ճակատառ 73
Սմբատ Բագրատունի մարզպան Վրկան աշխարհի 50, 51
Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեան 65
Սմբատ որդի Աշոտոյ Բագրատունւոյ, որ Արլարան կոչէր 77
Սմբատ Ա. թագ. Բագրատունի 81, 82, 84
Սմբատ Բ. թագ. Բագրատունի, որդի Աշոտոյ, Շահնշահ 88, 89
Սմբատ Գ. թագ. Բագրատունի տ. Յովհաննէս թագ. Բագրատունի:
Սմբատ սպարապետ Հայոց 78, 79
Սմբատ եղբայր Հեթմայ Ա. թագ. որդի Կոստանդնի 190, 278, 317, 318, 364
Սմբատ հայր Երասայ 84
Սմբատ Մագիստրոս 89
*Սմբրղանդ տ. Սամարղանդ:
Սնդախ 369
Սոկրատէս պատմագիր յունաց 5, 331
Սողոմոն, Սողոմոն իմաստուն 27, 111, 146, 346
Սողոմոն Ա. կթ. Աղուանից 197—198
Սողոմոն Բ. կթ. Աղուանից 198
Սողոմոն կթ. Հայոց 75
Սողոմոն հայր Մաքենացւոց 197
Սոնէթ տ. Սուանէթ:
Սոսթենէս վարդ. աշակ. Վանական վարդապետի 245
Սուանէթ 289, 315, 317, 389
Սուլէման ամիրապետ 65, 66
Սուղուլղան ք. 368
Սունէն Ճիհր-Վշնասպ 53
Սուտքոյն (*Սուտգոյն, *Սուտկոյն, *Սիւտկէօյ 368
Սուրացւոց աշխարհ 109
«Սուրբ խաչ» 120
Սուրբ Մարի (Սուրմարի) ք. 260 տ. նաև Մարի սբ. ք.:
Սուրհան տ. Դաւիթ Սուրհան:
Սուրմակ *երէց* 33
Սոփար 82
Սպահան քաղ. 180, 234, տ. Ասպահան:
Սպանիա 360
Սպրամ իշխանուհի 196
Ստեփանէ իշխ. եղբ. Թորոսի, որդի Լևոն Ա. 109, 110, 154
Ստեփաննոս տ. Զամզամայ:
Ստեփանոս կթ. Աղուանից տ. Ստեփանոս Գ. կթ Աղուանից:
Ստեփանոս Ա. կթ. Աղուանից 199
Ստեփանոս Բ. կթ. Աղուանից 199
Ստեփանոս Գ. կթ. Աղուանից 179 181, 201, 209, 392

Ստեփանոս Ա. կթ. Հայոց 75
Ստեփանոս Բ. կթ. Հայոց 85
Ստեփանոս Գ. կթ. Հայոց 87
Ստեփանոս Ասողիկ (*պատմագիր*) 7
Ստեփանոս դրանեցի 72
Ստեփանոս եպիս. Սիւնեաց 28
Ստեփանոս եպիս. (նուիրակ) 366
Ստեփանոս Կոն իշխան 79
Ստեփանոս Մեծն եպիս. Սիւնեաց 29, 72, 73, 74, 331
Ստեփանոս որդի Յուսիան 183
Ստեփանոս որդի Ումեկի 363
Սօլան, այր Թամարին 186
Սօրան տ. Սաւրան:
Սօրան, Սօրար *գետ* (*Սիհուն կմ* Սիր-Դարեայ, Եաքսարտս) 369
Սօրի 369

Վախթանգ խաչենեցի տ. ստորև:
Վախթանգ իշխ. տէր Հաթերքոյ 209, 215
Վախթանգ Տանկիկն, Տօնկիկն 268
Վահան Գողթնացի 66
Վահան (Վահանիկ) կթ. Հայոց 87
Վահան Մամիկոնեան, որդի Հմայեկի 37, 40
Վահրամ իշխ. Պահլաւունի 88
Վահրամ իշխան, հայր Աղբուղայի (*Սաղղաղայի, *Աղղուղայի) տ. Վահրամ որդի Զաքարեայի:
Վահրամ հայր Զաքարեայի 153
Վահրամ որդի Զաքարեայի, հայր Աղբուղին 152, 162, 163, 238, 242, 243, 246, 263, 280, 284, 288, 289
Վահրամ (Գրիգոր Վկայասէր) տ. Գրիգոր Վկայասէր:
Վաղարշ եղբ. Պերոզի. թգ. Պարսից 37, 38
Վաղարշակ որդի Պապայ *թգ.* Հայոց 23
Վաղարշակ Պարթև 193
Վաղէն տ. Եսվաղեն:
Վաղէս կայսր 20, 21
Վայոց Ձոր, Վայոց ձոր 74, 163
Վանական եպիս. Բջնոյ 310
Վանական Յովհաննէս վարդ. Տաւուշեցի 178, 218, 243, 270, 310, 326, 330, 338, 344
Վանական պատմագիր տ. Վանական Յովհ. վարդ. Տաւուշեցի:
Վանանդ գաւ. 93
Վաչիկ գ. 223
Վաչագան Ա. թգ. *Աղուանից* 193
Վաչագան Բ. թգ. Աղուանից 193, 194
Վաչէ Ա. թագ. Աղուանից 193
Վաչէ Բ. թագ. Աղուանից 193
Վաչէ որդի Օրդի 365
Վասակ Բագրատունի 153
Վասակ որդի Հաղբակայ 205, 384
Վասակ եղբ. Վախթանգայ խաչենեցւոյ 215
Վասակ հայր Հասանայ Պռօշի 384
Վասակ Պահլաւունի մարտիրոս 95
Վասակ որդի Հասանայ Պռօշի 384
Վասակ Սիւնի 34
Վասիլ Ա կայսր Բիւզանդիոյ 14, 80, 84
Վասիլ Բ. կայսր Բիւզանդիոյ 89, 104
Վասպուրական 65, 87, 183
Վասպուրակէս տ. Ասպուրակէս:
Վատնեան (*Վատնիանեան *կմ* *Վատնայ) դաշտ 17, 194
Վարազդատ թգ. Հայոց 23
Վարդ Մամիկոնեան, եղբ. Վահանայ 40
Վարդան վարդ. Յօժար որդի 327 տ. *ստորև:*
Վարդան վարդ. (պատմագիր) 294, 298, 299, 310, 311, 327, 330, 349
Վարդան վարդ. ի Հաղբատայ 171
Վարդան Մամիկոնեան Մեծն 6, 31, 34
Վարդանանք 29, 167, 193
Վարդանակերտ *աւան* 65
«Վարդավառին» գանձ 119
Վարդենիս գ. 365, 370
Վարոս եղբայր Թաթլոյ 36
Վեհմիհրշապուհ մարզպան 33
Վեստ Սարգիս տ. Սարգիս Վեստ:
Վիրապ անդի Գրիգորի 61
Վիրոյ կթ. Աղուանից 54, 195
Վիրք, Վրաստան, աշխարհ Վրաց, կողմն Վրաց 30, 87, 99, 165, 182, 195, 201, 204, 237, 265, 314, 315, 318, 319, 320, 362, 374, 393
Վլիթ *ամիրապետ* 65, 66
Վզան, Վզդէն տ. Ճիհր-Վզդէն:
Վռամ Բ. (=Ե) 32, 34
Վռամշապուհ թագ. Հայոց 25, 30
Վրախճա նախարար (=Վահրիճ) 25
Վրաստան տ. *նաև* Վիրք:
Վրթանէս եպիս. Բջնոյ 172, 181
Վրթանէս որդի Գրիգորի կթ. Հայոց 15—17
Վրթանէս վարդապետ 49
Վրթանէս Քերթող 45
Վրկան աշխարհ 50

Տաճիկք և Տաճկաստան 107, 108, 174, 186, 201—205, 214, 224, 226, 229, 230, 260, 351, 372, 376, 378, 384
Տամղան, Տամղայն 369
Տանձուտ գ. 211
Տանձուտայ ձոր 210, 211
Տանգրի, *Տանգրիկ 107, 110
Տաշիր (*Արտաշիր) գաւ. 163
Տարսոն Կիլիկեցւոց 15, 109, 157, 159
Տարօն 13, 46, 60, 80, 165
Տաւուշ բերդ 152, 153, 163, 218, 243, 244
Տղկամով գ. 216
Տէրունական ք. 153, 163, 243

«Տիաղէկ մանկութեան տեառն» տ. «Դիարեկ» (գիրք) 51
Տիբեր կայսր 46, 47, 50
Տիգրիս գետ 79, 379, 382, 383
Տիմոթէոս Կուզ 37
Տիրան թագ. Հայոց 17—19
Տիրացու եպիս. 183
Տիւրիկէ ք. 284
Տղայ տ. Գրիգոր Տղայ:
Տոյիմ (բոյսք) 372, 397
Տունցի տ. Յովհաննէս Տունցի:
Տուրուն-եռինե 275
*Տուկիծն տ. Դուկիծն:
Տողրիլ բէկ, *Տուղլու-պէկ 84
Տուս (*Տուսն, *Տուտ) 369
Տուրար, Տուտնար բարար զորավար 374, 377, 395
Տուրքիկ վարդ. 171
Տրապիզոն ք. 94
Տրիպօլիս ք. 150
Տրդատ, Տրդատիոս Գ. թագ. Հայոց 6, 11, 15, 16, 17, 113, 118, 145, 167, 193, 154, 348
Տրդատայ բաղք կմ Սառայոյք 81
Տրդատ Ա. կթ. Հայոց (յՕթմսոյ) 70
Տրդատ Բ. կթ. Հայոց (ի Դասնաւորից) 71
Տփխիս ք. 52, 202, 226, 254, 289, 290, 317, 319, 363, 389
Տւխուզ, Տօղուզ խաթուն 382, 391, 395
Տօնգուս, Տօնղուզ, Տունղուս աղա 266
Տօնղիկ (=Դանկրես)
Տօրոս լեառն 268, 369

Ցուրտաւ կմ *Ցրտաւ 45

Փախչուրի (հարկ) 374
Փանլատան որդի Կիւրիկէի 154
Փառանձեմ թագուհի Հայոց 20
Փառախոտայ վանք 199
Փառներսեհ կթ. Հայոց 18
Փարաւոն 398
Փարչին 369
Փարպեցի տ. Ղազար Փարպեցի:
Փաւստոս Բիւզանդ (պատմագիր) 7
Փենեհէս իմաստասէր, *Փենէհէս կմ *Փենէս Հրեայ 42, 213
Փլենեէզ (քահանայապետ) 345
Փիլարտոս 83
Փիլիկոս Վարդան 65
Փիլիպպոս բրինձ, այր Զապելի 188
Փիլոքէոս, *Փիլիտոս 167
Փիլոնիոս 339
«Փոխման աստուածածնին» գանձ 119
Փոկաս կայսր Բիւզանդիոյ 50
*Փոստ, *Փոստոս, *Փնստոս եպիս. տ. Փոստոս եպիս.:
Փոստոս եպիս. 20
Փոտ պատրիարք Կ.-Պոլսոյ 80
Փուլա ք. 368

Քաղին գ. 72
Քաղկեդոն 35—38, 44, 45, 49, 54, 69, 84, 87, 89, 166, 196
Քամոց 369
Քայիմանք 368
Քարաշիրա, Քարաշքա 112
Քարնեռձ ք. 163
*Քլիմ, *Քլմլ տ. Մելիք Քէմլ:
Քիրբուղա 388, 389
Քիրման տ. Քրման աշխարհ:
Քոբայր վ. 171, 393
Քողին տ. Քաղին գաւ.:
Քուլլան ք. 368
Քուրդ իշխան 208—210, 215, 365, 370
Քուրդիկ, Քուրդոյ-Քուրբոյ իշխ. Սիւնեաց 74
Քուրդք 150, 162, 374, 377
Քրիստափոր Ա. կթ. Հայոց 38,
Քրիստափոր Բ. կթ. Հայոց 54
Քրման աշխարհ 361, 369
«Քրովբիկան» եւսեբիոսի 5

Օթման ամիրապետ 58, 60, 64
Օթմուս գ. 70
Օձուն գ. 70, 393
Օձնեցի տ. Յովհան Օձնեցի:
Օձուն գ. 70, 393
Օմառ ամիրապետ 66
*Օմար 64 տ. Ամր:
Օշական գ. 46
Օշատ տ. Աշատ:
Օշին որդի Հեթմոյ Լամբրոնացւոյ 286
Օսլբէ 289
Օրէնդ 347
«Օրհնաբանութիւն սբ. Բենեդիկտոսի» 111
Օրդան 226

Ֆռանկք (*Ֆռանգք կմ *Փռանկք, ազգն *Ֆռանկաց) 96, 107, 108, 117, 137, 150, 156, 158, 159, 189, 228, 229

ՑԱՆԿ ԳԼԽՈՑ

էջ
1 Առաջաբան . . . . Ե
ա. Կիրակոս Գանձակեցու կյանքը և գրական-հասարակական գործունեությունը . . . . Ե
բ. Կիրակոս Գանձակեցու գրական ժառանգությունը և Հայոց պատմության հեղինակի ու ամբողջականության հարցը . . . . ԻԸ
գ. Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության աղբյուրները . . . . Խ
դ. Կիրակոս Գանձակեցու Պատմությունը որպես ԺԳ դարի մյուս պատմագիրների երկերի սկզբնաղբյուր . . . . ԾԹ
ե. Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության գրական-գեղարվեստական արժեքը . . . . ԿԶ
զ. Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության պատմագիտական արժեքը . . . . ՀԶ
2. Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության տպագրերն ու ձեռագրերը . . . . ՂԲ
ա. Տպագրերը . . . . ՂԲ
բ. Ձեռագրերը . . . . ՂԴ
3. Կիրակոս Գանձակեցու ձեռագրերի ու գործածած տառանշանների համառոտ ցանկ . . . . ՃԻԱ
4. Մատենագիտություն . . . . ՃԻԲ
5. Համառօտ պատմութիւն ժամանակաց ի սրբոյն Գրիգորէ մինչև ցնոին աւուրս բացայայտեալ արարեալ Կիրակոսի վարդապետի ի մենաստանին Գետկայ . 3
Ա. Համառօտ պատմութիւն և ցոյցք անուանց սրբոյն Գրիգորի և որք յետ նորա յաջորդեցին զաթոռ նորա 10
Բ. Դիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ 121
Գ. Վասն թագաւորութեանն Լեւոնի, որ ի կողմանս Կիլիկիոյ 154
Դ. Վասն իշխանացն, որ յԱրևելս Հայաստանեայց Զաքարէին և Իւանէի եղբօր նորին 162
Ե. Վասն ժողովոյն, զոր արար Զաքարիա վասն խնդրոյ ինչ իրաց 166
Զ. Վասն կաթողիկոսին Աղուանից գալոյ առ մեծ իշխանն՝ նեղեալ յայլազգեաց 178
Է. Վասն վարդապետացն երևելեաց որք էին ի կողմանս Վասպուրականի 182
Ը. Վասն մահուանն Զաքարէի զօրավարի 185
Թ. Վասն Լևոնի արքայի և փոխմանն նորա 187
Ժ. Համառօտ հիւսուածք պատմութեանց կողմանցն Աղուանից, ընդ նմին այլ գրուցատրութիւն 192
ԺԱ. Վասն երևելոյ թաթար զօրուն և փախստական անկելոյ զթագաւորն Վրաց 201
ԺԲ. Վասն որ ի սահմանս Գանձակայ անկեալ էր զօրացն 204
ԺԳ. Վասն վարդապետին Մխիթարայ, թէ ուստի էր և կամ որպիսի, որ 207
ԺԴ. Վասն շինութեան վանիցն Նորոյ Գետկայ 211
ԺԵ Թէ ո՛յք էին, որք եկեալք յաշակերտան նորա 217
ԺԶ. Վասն փոխմանն մեծ վարդապետին Մխիթարայ՝ որ Գօշն կոչի 219
ԺԷ. Վասն որք յետ նորա կացին առաջնորդութեան վանիցն 221
ԺԸ Վասն աւերածոյն Ջալալադինին և կոտորելոյն զզօրսն Վրաց ի վեց հարիւր եօթանասուն և չորս թուին 224
ԺԹ. Վասն կորստեան սուլտանին Ջալալադինի և բանակաց նորա յերկրէ 228

Ի. Թէ ո՛րպէս ել Թաթարն ապականել զաշխարհս ամենայն 231
ԻԱ. Վասն աւերման քաղաքին Գանձակայ 235
ԻԲ. Վասն աւերածոյ աշխարհիս Հայոց և Վրաց ի նոյն զօրացն 237
ԻԳ. Վասն առման քաղաքին Շամքորայ 241
ԻԴ. Վասն գերութեան վարդապետին Վանականայ և որոց ընդ նմա 243
ԻԵ. Վասն աւերման քաղաքին Լոռոյ 255
ԻԶ. Վասն անկանելոյ ի ձեռս նոցա իշխանին Աւագին 254
ԻԷ. Վասն քաղաքին Անւոյ, թէ որպէս մատնեաց տէր ի ձեռս նոցա 258
ԻԸ. Վասն աւերածին Կարուց 260
ԻԹ. Վասն յուղարկելոյ զիշխանն Աւագ առ խաղանն յԱրեւելս 262
Լ. Վասն կատարածին որ ի կողմանս Խաչենոյ, և վասն բարեպաշտի իշխանին Ջալալին 267
ԼԱ. Վասն եկեղեցւոյն զոր շինեաց 269
ԼԲ. Վասն ցուցման կերպարանաց Թաթարին բարուց յայտնութիւն սակաւուք 271
ԼԳ. Վասն Թորանին Աստղոյ 276
ԼԴ. Վասն աւերման Թէոդուպօլսոյ 278
ԼԵ. Վասն պատերազմին որ եղև ընդ սուլտանն և ընդ Թաթարն 281
ԼԶ. Վասն թագաւորին Հայոց Հեթմոյ և զոր ինչ գործեաց 284
ԼԷ. Վասն Կոստանդեայ իշխանին Լամբրոնին, և զոր ինչ գործեաց նա ընդ աշխարհն Կիլիկեցւոց 286
ԼԸ. Վասն Թագաւորութեանն Դաւթի 288
ԼԹ. Վասն կոչելոյն ի մեծ դուռն զկաթողիկոսն Աղուանից զտէր Ներսէս 290
Խ. Վասն ապստամբելոյ նոցա ընդ կողմանս Վասպուրականի ի վերայ բազում գաւառաց 292
ԽԱ. Վասն կանոնական հրամանաց կաթողիկոսին Հայոց Կոստանդնի 293
ԽԲ. Թուղթ տեառն Կոստանդեայ շրջաբերական 295
ԽԳ. Սահմանք կանոնականք տեառն Կոստանդեայ Հայոց կաթողիկոսի 301
ԽԴ. Վասն հարկահանացն, որք եկին ի ղանէն 312
ԽԵ. Վասն Թագաւորաց Վրաց երթալոյ առ ղանն 314
ԽԶ. Վասն երթալոյ առ ղանն Սմբատայ զօրավարին Հայոց և որդւոյ Ղիաթադին սուլտանին 317
ԽԷ. Վասն կատարածին զոր արար զօրն Թաթար յաշխարհին Վրաց 318
ԽԸ. Վասն Դաւթի Մալքեզուցչի 321
ԽԹ. Վասն գիւտին՝ որ ի կերպարանս կնոջ լինել, խառնակէր ընդ այր մի 328
Ծ. Վասն խնդրոյն, որ եղև ի մէջ քրիստոնէից վասն սուրբ Հոգւոյն աստուծոյ, թէ ի հօրէ միայն պարտ է ասել, թէ ի հօրէ և յորդւոյ 329
ԾԱ. Խոստովանութիւն ճշմարիտ հաւատոյ ուղղափառաց 333
ԾԲ. Խրատ դաւանութեան Վանականն վարդապետին 338
ԾԳ. Վասն վախճանի սուրբ վարդապետին Վանականայ 344
ԾԴ. Վասն Յովհաննիսի Դաւանեցւոյ 348
ԾԵ. Վասն Սարթախին որդւոյ Բաթուին 356
ԾԶ. Վասն մարախին որ եկեր զաշխարհս 359
ԾԷ. Վասն աշխարհագրին որ եղև հրամանաւ Մանգու ղանին 361
ԾԸ. Վասն երթալոյն բարեպաշտ թագաւորին Հայոց Հեթմոյ առ Բաթուն և Մանգու ղանն 364
ԾԹ. Վասն կատարածին յերկրին Հռոմոց 372
Կ. Վասն աւերածոյն Բաղդատայ 377
ԿԱ. Վասն աւերածին Մարտիրոսաց քաղաքին 381
ԿԲ. Վասն որ ինչ գործեցաւ ի կողմանս Միջագետաց և Խալպին Ասորւոց 387
ԿԳ. Վասն մահուան բարեպաշտ իշխանին Ջալալին 389
ԿԴ. Վասն մահուան իշխանին Շահնշահի և որդւոյ նորա Զաքարէի 393
ԿԵ. Վասն մեծ պատերազմին որ եղև ընդ մեծամեծս Հուլաւուին և Բերքային 394

6. Ժամանակագրական տախտակներ 401
7. Ցանկ անունաց 407

ՆԿԱՏՎԱԾ ԿԱՐԵՎՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպված է	Պետք է լինի
ԻԸ	7	ա. Դրական երկերը	չպետք է լինի
Ղ	27	մեապաշտքիս	մեապաշտքիս
ՃԴ	26	259_{19}, 232_{11}	259_{19}
ՃԺԴ	11	№ 31	№ 32
ՃԺԸ	21	այդ	այգ
3	11	ու	որ
19	2	վրէժխնդրութիւնս:	վրէժխնդրութիւն
19	4	գնա	զնա
22	10	գնա	զնա
22	15	սուրն	սուրբն
23	5	այս	ամս
26	8	գարի	գրարի
26	12—13	փափկանձայնս	փափկաձայնս
28	5	Վերածանող	Վերծանող
32	12	այթառոյն	յաթառոյն
33	6	եւ նորա	եւ յետ նորա
38	8	Յասուրս	Յասուրս
39	10	այնմանէ	յայնմանէ
72	3	Քաղխանու	Քաղխնոց
83	13	և զօրութիւնս	ի զօրութիւնս
99	12	չեաւ	չեւ
122	11	պարագրերով	պարագրելով
152	13	Բայրինայ	Բաւրինայ
157	1	եւ	«եւ
157	4	պատուականաց	պատուականաց»
176	15	յաղաչելով	յաչաղելով
196	17	զուխառով	զուգառով
207	7	ցանակայցաւ	ցանկացաւ
210	8	պարտուապէտք	պարտաւապէտք
241	5	Սակայն	Սկսան
250	7	կամի	կամիս:
252	3	Դաղխաչ	Դաղ խաչ
253	15	մտանել քաղաքն	մտանել ի քաղաքն
261	17	որոյ	ի որոյ
286	3	զօր	զոր
291	15	հողոյն	հաղոյն
309	10	զՏեառն եղբօր	զՏեառնեղբօր
314	4	երկիր	եկիր
316	9 ծան.	—	ՏէՎ մահու.
341	16	ձեզ	ձեզ:
342	14—15	իւրոյս	իւրոյ
349	1	արհամարեալ	արհամարհեալ
395	10	որդւոյն	որդւոյն՝
401	4	կայսերներ	կայսրներ
404	2	Արքայ	Արքայք

Բացի նշված վրիպակներից՝

1. Մի շարք վերնագրերից հետո վերջակետ է դրված. պետք չէ:
2. Բնագրում փոխանակ տպված են՝ Տուտհար-Տութթար, կամ՝ Ստեփաննոս-Ստեփանոս. պետք է մեկ 'Ն' լինի բացի Զամզամայի անունից՝ Ստեփաննոս (էջ 114_{16-17}):
3. Երկրորդ և երրորդ մամուլների էջախորագրում տպված է Կիրակոս փխ Կիրակոսի:

Պատ. խմբագիր՝ Լ. Ս. ԽԱՉԻԿՅԱՆ
Հրատ. խմբագիր՝ ԷՄ. Ա. ՊԻՎԱԶՅԱՆ
Նկարչական ձևավորումը՝ Լ. Ա. ՍԱԴՈՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր՝ Լ. Ա. ԱԶԻԶԲԵԿՅԱՆ
Սրբագրիչ՝ Ս. Կ. ՉԱՔԱՐՅԱՆ

Հանձնված է արտադրության 24/II 1959 թ., ստորագրված է տպագրության 19/VIII 1961 թ.
ՎՖ 00651, պատվեր 87, հրատ. 1883, ԽՀԽ 651, տիրաժ 5000, տպագր. 34,75 մամուլ,
հրատ. 43,4 մամուլ, թուղթ 70×108¹/₁₆: Գինը կազմով 2 ռ. 80 կ.

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24